

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

О. Б. Комарніцький

**СТУДЕНТИ-ПЕДАГОГИ У
МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У 1920-1930-х рр.**

Монографія

Кам'янець-Подільський
2017

УДК 378 – 057.87 (477) «192/193» (081)
ББК 74.583 (4Укр)+63.3 (4Укр)6
К 63

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №4 від 4 квітня 2017 р.

Рецензенти:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Коляструк О. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Телячий Ю. В., доктор історичних наук, професор, начальник управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ)

Науковий редактор – Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник освіти України, академік АНВО України

Комарніцький О. Б.

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

К 63

ISBN

У монографії комплексно і всебічно проаналізовано становище студентів педагогічних навчальних закладів в умовах модернізації вищої освіти та формування політичної тоталітарної системи, визначено їхнє місце в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті радянської України у 1920-1930-х рр.

УДК 378 – 057.87 (477) «192/193» (081)
ББК 74.583 (4Укр)+63.3 (4Укр)6

© Комарніцький О.Б., 2017

*Дорогому синочку Владиславу
і коханій дружині Людмилі присвячую*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп	агітаційно-пропагандистський відділ
академзаборгованість	академічна заборгованість
БПС	будинок пролетарського студентства
ВБПС	виконавче бюро професійних секцій
ВА ЗНУ	Відомчий архів Запорізького національного університету
ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди	Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди
виконбюро	виконавче бюро
виш, ВНЗ	вищий навчальний заклад
ВЛКСМ	Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВУРПС	Всеукраїнська рада професійних спілок
ВЦРПС	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
Головполітосвіта	Головний комітет політичної освіти
ГПО	«Готовий до праці і оборони»
ГСО	«Готовий до санітарної оборони»
губпартком	губернський партійний комітет
губпрофосвіта	губернський відділ професійної освіти
Держархів	Державний архів
ІНО	інститут народної освіти
ІПО	інститут професійної освіти
ІСВ	інститут соціального виховання
КНС, комнезам	комітет незаможних селян
комосередок	комуністичний осередок
коопхарч	кооперативне харчування
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КППС	комітет поліпшення побуту студентства
КСМУ	Комуністична спілка молоді України
лікнеп, лікпунт	пункт ліквідації неписьменності
ЛКСМУ	Ленінська комуністична спілка молоді України
МПК	міський партійний комітет
н.р.	навчальний рік
нарком	народний комісар
нацменшина	національна меншина
НКО, Наркомос	Народний комісаріат освіти
ОБПС	окружне бюро пролетарського студентства
ОВК, окрвиконком	окружний виконавчий комітет

ОКК	окружна контрольна комісія
окрполітосвіта	окружний відділ політичної освіти
ОПК, окрпартком	окружний партійний комітет
партосередок	партійний осередок
педвиш	педагогічний вищий навчальний заклад
педінститут	педагогічний інститут
педосвіта	педагогічна освіта
політгурток	політичний гурток
політкомісар	політичний комісар
політшкола	політична школа
ППХО	«Протиповітряна хімічна оборона»
пролетстуд	пролетарське студентство
профосвіта, профос	професійна освіта
профсекція	професійна секція
ПТ, педтехнікум	педагогічний технікум
РВК, райвиконком	районний виконавчий комітет
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РКСМ	Російська комуністична спілка молоді
РНК, Раднарком	Рада Народних Комісарів
РПК, райпартком	районний партійний комітет
РПШ	районна партійна школа
СГІ	сільськогосподарський інститут
соцвих	соціальне виховання
студклуб	студентський клуб
студком	студентський комітет
студкор	студентський кореспондент
студорганізація	студентська організація
Укрголовпрофосвіта	Головний комітет науково-спеціальної і професійно-технічної освіти України
факсоцвих	факультет соціального виховання
ЦБКС	Центральне бюро комуністичного студентства
ЦБПС	Центральне бюро пролетарського студентства
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦКСС	Центральний комітет зі студентських справ

ВСТУП

З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи дослідження різних політичних і соціальних процесів радянської доби. Це зумовлювалося не лише відходом від комуністичної ідеології, але й набагато ширшим доступом науковців до архівних джерел, що дозволило вивчити нові грані проблем, використанням і упорядкуванням фактичного матеріалу попередніх досліджень.

Це повною мірою стосується і студентської проблематики. Робіт, які б стосувалися власне студентства, не багато. Студентська молодь, як у попередні десятиліття, так і в теперішній час, становить одну із найбільш свідомих і передових суспільних груп – носіїв різних прогресивних ідей, на засадах яких розвивається країна, твориться її майбутнє. Формування молодого покоління інтелігенції у вищих навчальних закладах дає можливість нації отримати з часом не лише приплив нових інтелектуальних сил, а й значну кількість кадрів, без праці яких не можлива нова якість матеріального і культурно-духовного життя наступних поколінь.

Студентство, як соціально-демографічна група, має доволі визначений суспільний статус, що, в силу часового обмеження навчання, характеризується насамперед значною мінливістю й нестабільністю. Однак у переломні моменти та при значній політизації суспільства саме молодь є тією суспільною групою, на прикладі якої найкраще простежуються дух епохи, поява нових віянь і тенденцій до змін. Важливо також, що саме на період здобуття вищої освіти, як правило, припадає соціалізація особи, творення її світогляду та політичних уподобань. Саме в середовищі української студентської молоді у свій час формувалися українська політична та інтелектуальна еліта.

Нинішня студентська молодь, у порівнянні зі студентством радянської доби, має набагато більше можливостей для самореалізації. У Законі України «Про вищу освіту» зазначається, що студенти мають право на «участь у заходах з освітньої, наукової, науково-дослідної, спортивної, мистецької, громадської діяльності, що проводяться за кордоном; внесення пропозицій щодо умов і розміру плати за навчання; вибір навчальних дисциплін у межах, передбачених відповідною освітньою програмою та робочим навчальним планом; навчання одночасно за декількома освітніми програмами, а також у декількох вищих навчальних закладах; міжнародну академічну мобільність; захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства; на забезпечення гуртожитком на строк навчання у порядку, встановленому

законодавством; отримання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти; оскарження дій органів управління вищого навчального закладу та їх посадових осіб, педагогічних і науково-педагогічних працівників» тощо. Про це радянська молодь могла лише мріяти.

Важливий аргумент на користь необхідності дослідження становища студентства – недостатня вивченість проблеми. Тривалий час вона розглядалась винятково в контексті розвитку системи вищої освіти. За такого підходу з поля зору дослідників випадала людина, поза увагою залишалися гострі проблеми життя молоді. У роботі акценти зміщені в бік «людського фактора», у центр дослідження поставлена не система надання вищої освіти, а реальний суб'єкт цього процесу – студентство. Вивчення його життя й діяльності дозволить узагальнити досвід щодо перетворень, як позитивних, так і негативних, у сфері підготовки фахівців вищої кваліфікації.

Значна увага в нашому суспільстві в різні періоди його функціонування приділялося підготовці кваліфікованих педагогічних кадрів. Успіхи у розвитку школи, зокрема радянської, у великій мірі залежали від учителя – центральної фігури навчального і виховного процесу. Тож цілком закономірно, що державні і партійні органи прагнули піднести роль учителя в житті суспільства, поліпшити його підготовку. Саме учителі мали нести і вкорінювати в маси учнівства, міські і сільські громади наріжні ідеї тогочасного тоталітарного радянського суспільства. Особливо це відчувалося у 20-30-ті рр. ХХ ст., коли відбувалася модернізація системи початкової та середньої освіти, що вимагала невідкладних заходів у вирішенні проблеми забезпечення навчальних закладів кваліфікованими фахівцями, брак яких відчувався в усіх без винятку регіонах. Саме ці складові й обумовили вибір теми для вивчення становища студентської молоді педагогічних навчальних закладів у міжвоєнний період.

Незважаючи на низку робіт, що з'явилися у 20-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст., дослідження життєдіяльності студентства у 1920-1930-х рр. продовжує залишатися актуальним завданням.

«Білою плямою» української історіографії є питання про формування та діяльність студентської молоді педагогічних навчальних закладів України. Її буття у зазначений період, за відсутності спеціальних досліджень з цієї проблематики, тільки певною мірою перебувало у полі наукового інтересу істориків. Вивчення різноманітних аспектів теми нагромадило значний масив літератури, яку умовно можна віднести до чотирьох груп: 1) праці сучасників подій; 2) радянських істориків 40-80-х рр. ХХ ст.; 3) українських науковців 1990-х рр. – перших десятиліть ХХІ ст.; 4) зарубіжних істориків.

Досліджувана проблема частково вивчалася у працях авторів 1920-1930-х рр. ХХ ст., коли з'явилися перші розвідки, присвячені українській системі вищої освіти загалом, і студентам, зокрема. Серед них виділяються праці очільників освітньої галузі. Зокрема, перший нарком освіти радянського

уряду А. Луначарський у статті «Студентство і нова економічна політика» звернув увагу на поляризацію студентської молоді на початку 20-х рр., виокремивши антикомуністичне «старе студентство», яке дісталось у спадок від дореволюційних вишів, невеличку групу студентів-комуністів і молодь, «яка не розбиралася, чи не бажала розбиратися» з політичною ситуацією (т.зв. «болото»). На останню, найбільш нестійку групу, на думку автора, потрібно було поширити комуністичну ідеологію¹.

Однією з перших праць з історії професійної освіти в Україні слід вважати працю наркома освіти УСРР Г. Гринька «Очерки советской просветительной политики» (1923 р.), у якій він наголосив, що профтехнічна освіта мала стати основним стрижнем, навколо якого розгоратиметься вся система. Г. Гринько виправдовував ліквідацію університетів в Україні і створення на їх базі галузевих вишів, прагнув прирівняти технікуми до інститутів з тим, щоб вони готували спеціалістів-практиків вищої кваліфікації². Останнє, на нашу думку, нівелювало роль вищої освіти.

Певний інтерес становлять твори наркома освіти УСРР М. Скрипника. Так, у його праці «Нові лінії в національному будівництві» йшлося про хід українізації вишів, найвищі темпи її реалізації у педагогічних навчальних закладах. Автор порушував питання про збільшення кількості підручників українською мовою. Водночас, як представник режиму, він таврував «контрреволюційну» діяльність «Спілки визволення України», навів дані про роботу осередків організації у вишах³. Не залишилася поза увагою наркома навчальна робота, організація якої ускладнювалася тим, що до вишів з метою їхньої пролетаризації приймали слабо підготовлених робітників і селян⁴.

Низка праць з означеної проблематики належить голові Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо. Його твори, як і попереднього автора, відзначалися політичною заангажованістю, оскільки були присвячені радянській моделі освіти. Серед інших цікавою є праця «Радянське студентство», у якій Я. Ряппо показує ріст чисельності, простежує зміни у соціальному, партійному, національному і статевому складі студентів внаслідок запровадження нової системи прийому, розповідає про чистки студентського контингенту, навчальну і громадсько-політичну діяльність (участь у роботі партійних та профспілкових організацій, у житті клубів, проведення гурткової роботи, організація екскурсій тощо), фінансування навчальних закладів, забезпечення

¹ Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст. Москва: Работ. просвещ., 1925. С. 216–218; Луначарский А. О народном образовании. Москва: изд-во АПН РСФСР, 1958. С. 179–181.

² Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. Харьков, 1923. С. 99.

³ Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держ. вид-во України, 1930. С. 29–42.

⁴ Скрипник М. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б.І.Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. С. 403.

молоді стипендіями, гуртожитками, вплив матеріального становища на здоров'я студентства⁵. Подібне простежуємо і в праці «Народна освіта на Україні за 10 років революції». Тут з'ясовано місце професійної підготовки в системі освіти УСРР, а також зміни, що відбулися в кількісному складі студентів, матеріальній базі вишів, окремі питання навчальної роботи. Я. Ряппо широко використав статистичний матеріал, що надає книзі більшої достовірності. Водночас, автор справедливо критикував деяких чиновників, які вважали, що раніше, ніж розгорнути вищу освіту, в країні слід ліквідувати неписьменність. У праці на конкретному матеріалі показано, що система професійної освіти в Україні була більш гнучкою, пристосованішою до умов відбудованого періоду, ніж у Російській Федерації⁶.

Не менш інформативною є роботи автора «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні» і «Короткий нарис розвитку української системи народної освіти», де подано дані, окремо за кожним типом вишів, про їх кількість, національний склад студентства, оцінено стан проходження студентами практики і стажування⁷. Аналітичністю вирізняється робота «В защиту советской высшей школы», у якій він здійснив порівняльний аналіз чисельності студентів вишів Російської Федерації і України⁸. У низці інших своїх праць Я. Ряппо обґрунтував роль технікумів у підготовці кваліфікованих спеціалістів та показав динаміку чисельності студентів цих закладів⁹, накреслив шляхи здійснення «пролетаризації» вищої школи, дав методичні рекомендації щодо складання навчальних планів, організації та проведення практики й стажування, розповів про проведення соціально-академічних перевірок, обґрунтував необхідність створення будинків пролетарського студентства, навів чимало фактичного й статистичного матеріалу. Разом з тим, він вважав, що радянській державі варто розвивати професійну і спеціальну освіту, через яку здійснюватиметься політична і загальна підготовка. Відповідно існування загальноосвітніх шкіл не передбачалося, що, поза сумнівом, було помилково. Це ж стосується і його твердження, що в умовах диктатури пролетаріату університети «чистої науки» є віджилим типом навчального закладу, у зв'язку з чим висунув ідею єдиних інститутів як синтезу спеціальної і загальної

⁵ Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во України, 1928. 48 с.

⁶ Ряппо Я. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Б.м., б.в., 1927. 126 с.

⁷ Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. [Харків]: Книгоспілка, 1928. С. 64–68, 88; Ряппо Я. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 42 с.

⁸ Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.

⁹ Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків: Держ. вид-во України, 1927. 28 с.

освіти¹⁰. Історичний досвід довів, що тимчасова ліквідація університетів була хибним кроком Наркомосу УСРР.

Характеристика студентства педагогічних навчальних закладів певною мірою простежена у ґрунтовній праці М. Зотіна. Дослідник обґрунтував необхідність створення педвишів, попередньо зробивши стислий екскурс в історію дореволюційних закладів. Автор дав розгорнуту характеристику трирічним педагогічним курсам, на базі яких створили педтехнікуми, структурним підрозділам ІНО – факультетам соціального виховання, професійної та політичної освіти. Окремо зупинився на організації прийому студентів, методах навчання, проведенні педагогічної і виробничої практик, стажування, екскурсій, красназавчої роботи, виконанні дипломних робіт, місці фізичної культури у навчальному процесі. Не залишилися поза увагою М. Зотіна громадська робота молоді, забезпечення навчальних закладів навчально-допоміжними і дослідними підрозділами. У додатку подано повний реєстр педвишів республіки, довідки про історію їх заснування та кількість студентів¹¹.

Дослідники Я. Звігальський і М. Іванов у своїй праці зробили короткий огляд історії педагогічної освіти в Україні, починаючи з доби Київської Русі, навели динаміку соціального, національного, статевого складу абітурієнтів та студентів за 1923-1926 навчальні роки, показали розподіл молоді за партійністю, віком, володінням рідною мовою¹².

М. Авдієнко, характеризуючи стан освіти в Україні у 1922-1927 рр., встановив загальну кількість вишів, у т.ч. і педагогічних, зокрема, кількісний та національний склад їхнього студентства, з'ясував труднощі в реалізації у навчальних закладах політики українізації¹³. Останнє стало предметом уваги О. Полоцького. Окрім того, він також подав інформацію про кількість студентів у різнопрофільних вишах, з'ясував кількісний склад випускників. До честі автора, він досить реалістично змалював важке матеріальне становище молоді, що стало однією з основних причин незадовільних навчальних показників¹⁴.

Серед загальних робіт виокремимо працю радянського історика В.Маркова, який приділяв увагу підготовці фахівців в УСРР в контексті розвитку радянської системи освіти¹⁵.

¹⁰ Ряппо Я. Реформа высшей школы в годы революции (1920–1925): сб. ст. и доклад. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 156 с.; Ряппо Я. Советская профессиональная школа: её место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 52 с.

¹¹ Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во України, 1926. 216 с.

¹² Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б.м., б.в., 1927. С. 44–84; 261–327.

¹³ Авдієнко М. Народна освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 41–57, 96–97.

¹⁴ Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 113 с.

¹⁵ Марков В. Советская система народного образования УСРР (материалы к истории развития системы народного образования УССР). Саратов: Кратпростор, 1928. 65 с.

Низка праць розкривають окремі аспекти діяльності студентської молоді. Так, Г. Іоффе виокремив виробничу практику й стажування¹⁶, а Я. Столяров – навчально-методичну роботу, проаналізував різні форми і методи навчання, ратував за збільшення індивідуальної та самостійної роботи молоді, впровадження та застосування курсової системи¹⁷. З. Крамська¹⁸ і С. Толстов¹⁹ показали участь студентства у краєзнавчій роботі, а І. Автухов, І. Огородніков, І. Хаїт – організацію і методику роботи у вищій школі²⁰. Серед досліджень цього часу слід відзначити і монографію А. Бейліна²¹.

У досліджуваній період вийшли праці, які характеризували суспільно-політичне життя молоді. Так, Ф. Голуб наголошував на необхідності залучати студентство до участі у житті комсомольських осередків, які, в свою чергу, основну увагу мали приділити культурно-національному будівництву, зокрема, впровадженню політики українізації²². Діяльність комсомольців у навчальних закладах, вплив партійного життя на розвиток вищої школи, діяльність «легкої кінноти» (формування, які складалися переважно з комсомольців, вивчалися недоліки у роботі підрозділів певних закладів, «соціально-чужі елементи») у вишах показали С. Дізель і В. Баумштейн²³.

У другій половині 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. вищі навчальні заклади і наукові товариства при них видавали збірки, де часто вміщувалися праці з історії даного вишу. Найбільш змістовною стала стаття В. Гериновича, присвячена передумовам створення і подано діяльність Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, він охарактеризував політичне та економічне становище на Поділлі на початку 20-х рр., наголосивши, що воно було несприятливим для молодого радянського вишу. Автор розповів, зокрема, про утворення при інституті колективного господарства, реорганізації закладу у перші роки його існування, поступове зміцнення матеріальної бази, зміну партійного, соціального

¹⁶ Иоффе Г. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством. Москва, Ленинград: ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. 94 с.

¹⁷ Столяров Я. Организация учебно-методологической работы в институтах. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 94 с.

¹⁸ Крамская З. Краеведение на школьных отделениях педтехникумов [репринт. стаття]//Историко-педагогичний альманах: зб. наук. пр./[редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, 2012. Вип. 1. С. 104–107.

¹⁹ Толстов С. Студенчество и краеведение. Москва: Центр. бюро краевед., 1930. 31 с.

²⁰ Автухов И., Огородников И., Хаит И. Организация и методика работы в высшей школе. Москва: Учпедгиз, 1934. 168 с.

²¹ Бейлин А. Кадры специалистов СССР: их формирование и рост. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР, тип. изд ДЕРЭМЕС, 1935. 420 с.

²² Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. Б.м.: Держ. вид-во України, 1929. 60 с.

²³ Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу. Харків, Київ: Молодий більшовик, 1931. 180 с.

та національного складу студентства²⁴. Ректор Київського ІНО С. Семко у своєму дослідженні зробив статистичний зріз, показавши соціальний, партійний, національний і статевий склад студентів, їхнє матеріальне становище²⁵. У «Записках Полтавського інституту народної освіти за 1926-1927 ак. рік» вміщено звіт закладу про роботу в зазначений період. У ньому подано цікаву інформацію про прийом студентів, їхню загальну чисельність, партійний, соціальний, національний, статевий і освітній склад, йдеться про проведення стажування студентів-випускників, рівень забезпечення навчальними приміщеннями, гуртожитками, стипендіями, про стан внесення плати за навчання²⁶. У цьому ж виданні вміщено окремий звіт профкому цього вишу²⁷. У Полтаві функціонував також і педтехнікум, який видавав «Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова». У першому номері видання вміщено детальний звіт про роботу закладу у першому півріччі 1926 р.²⁸ У «Записках Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської» нашу увагу привернула стаття О. Мироненка, який у загальних рисах показав етапи розвитку цього вишу у 1920-1926 рр.²⁹ О. Ткаченко інформував про громадсько-політичну роботу студентів Херсонського ІНО³⁰, а Н. Солодкий проаналізував роботу гуртка літературної організації «Плуг», що діяв при інституті³¹. «Записки Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні» містять статтю А. Зільберштейна, присвячену факультету політичної освіти³². П. Кононенко на сторінках збірника Ніжинського ІНО поділився досвідом організації підпрактики у цьому виші³³.

²⁴ Гериневич В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти//Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/[редкол.: В. Гериневич (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1927. Т. 2. С. 15–24.

²⁵ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість студентів ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. II. С. 195–200.

²⁶ Адміністративно-господарче життя Полтавського ІНО за 1926/27 академ. рік//Записки Полтавського інституту народної освіти за 1926–1927 ак. рік. Полтава, 1927. Т. IV. С. 189–200.

²⁷ Робота профкому у 1926/27 учбовому році//Там само. С. 227–233.

²⁸ Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя)// Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 8–13.

²⁹ Мироненко О. Головніші етапи з історії Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925–1926 академ. рік. С.9–13.

³⁰ Ткаченко О. Громадська праця студентів ХІНО//Там само. С.68–70.

³¹ Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга» ХІНО//Там само. С.72.

³² Зільберштейн А. Факультет Політосвіти Харківського ІНО//Записки Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні/[відп. ред. О. С. Грузинський]. Харків, 1926. Т. 1. С. 119–133.

³³ Кононенко П. Безперервний підпрактикум і участь ІСВ в роботі масової школи//Записки Ніжинського інституту соціального виховання/[за ред. О. Воробйова і М. Петровського]. Ніжин, 1931. Кн. XI. С. 98–104.

Розвиток і досягнення вищої школи висвітлювалися також на сторінках журналів «Путь просвещения», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Робітнича освіта», «Студент революції», «Краєзнавство». Однією з найгрунтовніших з педагогічної тематики є стаття І. Хлівного, який порівнював успіхи педагогічної освіти, досягнуті за роки радянської влади, з даними про стан підготовки педагогічних кадрів в Україні у дореволюційний час. У дослідженні наведені дані про мережу педвишів УСРР, контингент студентів та їх розподіл за типами цих закладів, про освітню підготовку учителів, розподіл їх за типами шкіл та стажем роботи тощо³⁴. І. Зеленський та А. Фещенко у журналі «Краєзнавство» подали відомості про краєзнавчу роботу відповідно у Лубенському та Корсунському ПТ³⁵.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. було створено низку праць, які, незважаючи на свою ідеологічну заангажованість, містили цінний, різноплановий матеріал, дозволили частково з'ясувати повсякденне життя студентської молоді.

Радянські історики післявоєнної доби, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії створили низку досліджень з історії вищої педагогічної освіти загалом, і студентства зокрема. Досить плідним у цьому відношенні були 1940-1960-і рр. Нашу увагу привернули роботи загальносоюзного масштабу. Зокрема, Є. Мединський, здійснивши екскурс в історію дореволюційної вищої освіти, показав на цьому фоні перевагу радянської системи освіти зразка 1920-1930-х рр., навів дані про мережу вишів СРСР, та охарактеризував типи педвишів – педагогічні та учительські інститути, у загальних рисах порівняв їхні навчальні плани і структуру³⁶. У працях М. Кіма містяться відомості про чисельність вишів, їх соціальний і статевий склад, показано еволюцію методів навчання, особливості організації вступної кампанії у середині 1930-х рр.³⁷

Одним із аспектів роботи З. Равкіна була підготовка учительських кадрів в СРСР у першій половині 1920-х рр. Вчений обґрунтував доцільність створення нової системи педагогічної освіти, яка була покликана вирішити проблему нестачі учительських кадрів. Реалізацію цього завдання поклали спершу на педкурси, які згодом реорганізували у педтехнікуми, а також на педінститути. Водночас, автор розмістив дані про кількість педвишів у Радянському

³⁴ Хлівний І. Педагогічна освіта за 15 років//Комуністична освіта. Харків, 1932. №11-12. С. 53–71.

³⁵ Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця (з практики Лубенського Педтехнікуму)// Краєзнавство: щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Харків, 1927. Ч. 3. С. 6–11; Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі//Там само. Харків, 1928. Ч. 1. С. 4–7.

³⁶ Медынский Е. Народное образование в СССР. Москва: Гос.учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещ. РСФСР, 1947. С. 167–169, 206–207.

³⁷ Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. С. 108–111; Ким М. 40 лет советской культуры. Москва: Гос.изд-во полит. л-ры, 1957. 388 с.

Союзі, кількісний склад студентської молоді³⁸. Соціальний, національний і партійний склад радянського студентства у 20-30-х рр. ХХ ст. прослідкував Ю. Борисов³⁹. Певний внесок у дослідження студентського побуту зробили вчені М. Дейнеко⁴⁰, Ф. Корольов, Т. Корнейчик, З. Равкін⁴¹, В. Українцев⁴².

У 50-60-і рр. ХХ ст. було створено низку праць з історії української освіти. Серед інших своєю ґрунтовністю і повнотою вирізняється колективна монографія «Вища школа Української РСР за 50 років», у якій автори проаналізували нормативно-правову базу освітньої галузі, з'ясували процес реорганізації структури і мережу вишів, уніфікацію системи вищої освіти в країні і розподіл ВНЗ за галузевим принципом, пролетаризацію освітніх закладів, організацію навчально-методичної роботи, поліпшення методів навчання, зміни у навчальних планах і програмах, запровадження і подальше удосконалення виробничої практики та стажування. Крім того, дослідники показали роль партійних організацій у налагодженні виховної роботи у вишах, діяльність комсомольських і профспілкових організацій, охарактеризували студентську пресу, приділили увагу поступовому зміцненню навчально-методичної бази та фінансовому становищу вишів, матеріальному забезпеченню студентства⁴³.

З огляду на характер нашого дослідження неабияке значення має праця Г. Шевчука, у якій йдеться про культурне будівництво в Україні у першій половині 1920-х рр. Дослідник проаналізував основні вищі навчальні заклади педагогічного профілю – інститути та технікуми, наголосив на недостатньому забезпеченні шкіл учительськими кадрами і в зв'язку з цим обґрунтував необхідність реорганізації системи педосвіти, зафіксував введення плати за навчання, висвітлив стипендіальне забезпечення молоді, проведення тижнів допомоги студентству тощо. Разом з тим, Г. Шевчук, як представник радянської історичної науки, не міг обійти різні форми «пролетаризації» вищої школи – надання пріоритету під час прийому студентів особам робітничо-селянського походження, чистки студентського контингенту від «класово-ворожих елементів». Історик також показав діяльність Центрального бюро пролетарського студентства, партійних, комсомольських і профспілкових

³⁸ Равкін З. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг.; под ред. П. Н. Шимбирева. Москва: Гос.учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. С. 250–257.

³⁹ Борисов Ю. Изменение социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях (1917-1940 гг.)//Культурная революция в СССР 1917-1965 гг.: сб. ст./редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, М. А. Вилцан и др.]. Москва: Наука, 1967. С. 138–143.

⁴⁰ Дейнеко М. 40 лет народного образования в СССР; под ред. М. Ф. Шабавой. Москва: Гос.учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещ. РСФСР, 1957. С. 257–261.

⁴¹ Корольов Ф., Корнейчик Т., Равкин З. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921-1931. Москва изд-во АПН РСФСР, 1961. С. 391–403.

⁴² Українцев В. В. КПСС – організатор революционного преобразования высшей школы. Москва: Высш. шк., 1963. 298 с.

⁴³ Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. С. 54–223.

осередків, організацію навчального і виховного процесу, які не були позбавлені ідеологічного диктату⁴⁴.

Цінність роботи Г. Ясницького, який познайомив з процесом підготовки учителів у 1921-1932 рр., полягає в тому, що він одним із перших представив невеликий за обсягом історіографічний огляд проблеми. Автор достатньо ґрунтовно висвітлив реорганізаційні процеси і систему педагогічної освіти, зростання матеріальної бази вишів, стипендіального забезпечення молоді, регулювання соціального складу студентства. Детально проаналізував нормативно-правову базу щодо прийомів студентів, зміни у навчально-виховній роботі вишів, приділив увагу участі молоді у відзначенні державних свят, суспільно-корисній праці, випуску періодичних видань тощо⁴⁵.

Дослідник О. Слуцький, аналізуючи культурне будівництво в Україні у другій половині 1920-х рр., виокремив зростання кількості вишів, зміни у соціальному складі студентства, незадовільну організацію вступних кампаній, виробничих практик, значний відсів студентської молоді, який став наслідком недостатнього їх матеріального забезпечення, а також перевантаженості різних позанавчальними завданнями і відрядженнями⁴⁶. Ю. Курносов та А. Бондар зупинилися на процесі «поліпшення» соціального складу студентства шляхом проведення перереєстрацій, на введенні до навчальних планів ідеологічних суспільно-економічних дисциплін, забезпеченні студентів стипендіями і гуртожитками, еволюції методів навчання, розкритикувавши при цьому бригадно-лабораторний метод, на реорганізаціях системи вищої освіти на початку 30-х рр. XX ст. Заслугою істориків є достатньо скрупульозний аналіз нормативно-правових актів, що стосуються вищої школи⁴⁷.

Частина радянських істориків, суспільствознавців і педагогів вивчали вплив та роль осередків КП(б)У, комсомолу, профспілок у підвищенні загальнополітичного та культурно-освітнього рівня населення, підготовці учительських кадрів. Серед них – В. Тихомиров⁴⁸, А. Філіпов⁴⁹,

⁴⁴ Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. С. 176–299.

⁴⁵ Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. С. 4–8, 192–227.

⁴⁶ Слуцький О. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. С. 145–175.

⁴⁷ Курносов Ю., Бондар А. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. С. 42–70.

⁴⁸ Тихомиров В. Роль партійних організацій України в боротьбі за підготовку кадрів советських учителів в педагогических учебных заведениях (1928-1932 гг.)//Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна/[редкол.: О. О. Бойко (ред.), Є. Ю. Сокрутенко, М. Д. Березовчук]. Хмельницький: Вінниц. обл. книжк.-газет. вид-во, 1959. Т. VIII. С. 20–37.

⁴⁹ Филиппов А. Борьба Коммунистической партии Украины за претворение в жизнь ленинских указаний о подготовке учительских кадров (1920-1928 гг.)//Сборник научных трудов кафедры истории КПСС вузов Харькова. Харьков, 1960. Вып.4. С. 117–133.

І. Білодід⁵⁰, М. Грищенко⁵¹.

Історик Б. Коваль у своєму дослідженні навів дані про кількість випускників, підготовлених педвишами у 1922-1932 рр., соціальний та статевий розподіл студентів, висвітлив реорганізацію технікумів з вищих у середні навчальні заклади, інститутів соціального виховання – у педінститути⁵². М. Грищенко⁵³ і С. Гутянський проаналізували основні партійні документи другої половини 20-х рр., що стосувалися вищої педагогічної освіти, подали статистику інститутів народної освіти і студентів у них в середині 20-х рр.⁵⁴ Ф. Шерстюк дослідив реалізацію політики українізації у вишах⁵⁵.

У 50-60-ті рр. ХХ ст. вийшло декілька праць, присвячених окремим навчальним закладам. Так, 1959 року, О. Жмудський у книзі, присвяченій 125-річчю з дня створення Київського університету, прослідкував основні віхи діяльності вишу, зокрема у 1920 – на початку 1930-х рр., коли функціонував Київський ІНО⁵⁶. У середині 60-х рр. вийшла колективна праця з історії цього закладу⁵⁷. О. Юрженко, З. Першина і Г. Вязовський показали громадсько-політичну діяльність та матеріальне становище студентства Одеського ІНО⁵⁸, а Г. Катренко – Херсонського ІНО (педінституту)⁵⁹. Р. Ростикус зробив спробу висвітлити історичне минуле Кам'янець-Подільського педінституту у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст.⁶⁰ Л. Близнюк, Г. Булкін, М. Гурін дослідили підготовку у 1920-1930-х рр. учительських кадрів на

⁵⁰ Білодід І. Сорок років радянської освіти на Україні. Київ: Вища шк., 1957. 198 с.

⁵¹ Грищенко М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР//Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957): Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти Української РСР. Серія педагогічна/[редкол.: М. М. Грищенко (відп. ред.), О. Р. Мазуркевич, В. Ю. Ніколаєнко та ін.]. Київ: Рад. шк., 1957. Т. VI. С. 5–134.

⁵² Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні//Українська радянська культура: зб. ст./[ред.: М. Погребінський, Ф. Сарана]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри, 1957. С. 85–87.

⁵³ Грищенко М. Нарис з історії школи в Українській РСР (1917-1965)/за ред. С. А. Литвинова. Київ: Рад. шк., 1966. С. 88–89.

⁵⁴ Гутянський С. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: вид-во АН УРСР, 1960. С. 59.

⁵⁵ Шерстюк Ф. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926-1928 рр./Укр. іст. журн. Київ, 1958. №3. С. 75.

⁵⁶ Жмудський О. Київський університет за 125 років. Київ, 1959. 62 с.

⁵⁷ Київський університет за 50 років радянської влади. Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1967. 125 с.

⁵⁸ Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – сто років. Одеса: Маяк, 1965. 100 с.

⁵⁹ Катренко Г. Херсонському педагогічному інституті – 40 років. Нова Каховка, 1967. 34 с.

⁶⁰ Ростикус Р. З історії Кам'янець-Подільського педінституту до Великої Вітчизняної війни//Доповіді та повідомлення на звітній науковій сесії кафедр [Кам'янець-Подільського державного педагогічного] інституту за 1962 р.: тези/[редкол.: М. Д. Березовчук, С. І. Білецький, М. Й. Семиліт]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. друкарня ім. Леніна, 1963. С. 25–28.

Житомирщині⁶¹. О. Дудник і П. Охват зафіксували роботу агробіостанції Черкаського педінституту⁶².

Таким чином, історики 40-60-х рр. ХХ ст., істотно розширивши джерельну базу своїх досліджень, вдало з'ясували низку аспектів з історії педвишів, роль та місце в них студентства. Водночас, вони ідеалізували роль партії та робітничого класу у формуванні студентського контингенту та навчально-виховному процесі.

Подібне характерне і для праць 70-80-х рр. ХХ ст., як загальних, так і спеціальних. У колективній багатомній «Історії Української РСР», 6-й том якої присвячено 20-м – початку 40-х рр. ХХ ст., подано, зокрема, відомості про кількість навчальних закладів, соціальний, національний та партійний склад студентства та його кількісний ріст тощо⁶³.

У першій половині 70-х рр. побачило світ багатотомне фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР», де містяться деякі факти з історії окремих педагогічних навчальних закладів.

У спеціальних дослідженнях автори показали вплив комуністичної партії на розвиток вищої освіти. Зокрема, М. Бистров проаналізував різні партійні документи, зокрема рішення з'їздів партії, партконференцій, в галузі освіти, державні нормативно-правові акти, з'ясував особливості формування студентського контингенту, роботу I та II всеукраїнських нарад з питань освіти, реорганізацію мережі вишів, зокрема педагогічних. Автор, використавши широку джерельну базу, зупинився на діяльності вишівських парторганізацій, Центрального бюро комуністичного студентства. Предметом розгляду стали також навчально-матеріальна база, матеріальне забезпечення

⁶¹ Близнюк Л. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 роках//Розвиток народної освіти і культури на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст./[редкол.: В. Е. Ющак (гол. ред.), І. А. Харченко, Д. Я. Трухній та ін.]. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 53-54; Булкін Г. Культурне будівництво на Волині у відбудовний період (1921-1925 рр.)//Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка. Секція суспільних наук/[редкол.: П. П. Москвін (відп. ред.), М. М. Богдан, Г. П. Булкін та ін.]. Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т ім. І. Франка, 1961. Т. XIII. Вип. 2. С. 205-233; Гурін М. Перші заходи Радянської влади в сфері розвитку народної освіти і культури на Волині//Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст./[редкол.: В. Е. Ющак (гол. ред.), І. А. Харченко, Д. Я. Трухній та ін.]. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 21-32.

⁶² Дудник О., Охват П. До 20-річчя агробіостанції Черкаського державного педагогічного інституту// Наукові записки Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією [присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції]/[редкол.: О. В. Тканко (відп. ред.), Ю. В. Солодовник, А. І. Бондаренко та ін.]. Черкаси: обл. типографія, 1957. Т. XI. С. 195-204.

⁶³ Історія Української РСР: в 10-ти томах/[АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол.) та ін.; редкол. тому: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. 544 с.; История Украинской ССР: в 10 томах/[АН УССР, Ин-т истории; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; редкол. тома: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др.]. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). 720 с.

студентства, перереєстрації молоді, навчальні плани і програми, виробнича практика, методи навчання, громадська робота. Власне, сам характер роботи передбачав особливий наголос на позитивній діяльності КП(б)У у галузі вищої освіти⁶⁴. Те ж саме стосується і монографії І. Паніотова, який показав розвиток народної освіти у драматичне передвоєнне десятиліття, наголосив, що після реорганізації педагогічної освіти на початку 30-х рр. в Україні зросла кількість педінститутів, а відтак виріс і кількісний склад студентства. Автор представив також процес підготовки учителів для шкіл національних меншин, позавишівську роботу молоді (участь у проведенні колективізації, ліквідації неписьменності тощо), організацію політичного навчання, проведення соцзмагання у вишах, дав оцінку навчальній та науково-дослідній роботі, з'ясував особливості організації у вишах заочного навчання⁶⁵.

В. Даниленко також не обійшов основні партійні документи щодо вищої освіти, з'ясував статевий розподіл студентів, їхнє матеріальне забезпечення, показав ріст партосередків вишів⁶⁶. Іншу працю автор присвятив співробітництву УРСР та РРФСР у галузі освіти⁶⁷. Г. Мельниченко у своїй статті наголосив, що предметом постійної турботи партії було соціальне забезпечення студентства, встановив факт існування восени 1920 р. осередку КП(б)У київських студентів⁶⁸. В. Крижанівський, взявши за приклад організацію студентів Кам'янець-Подільського ІНО «Комунари», проілюстрував процес виховання принципів комуністичної моралі у студентському середовищі⁶⁹. Вплив партійного керівництва на розвиток вищої школи показали також Н. Сафразьян⁷⁰, І. Майстренко⁷¹, автори нарисів історії Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської обласних партійних організацій⁷².

⁶⁴ Бистров М. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.

⁶⁵ Паніотов І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. С. 57-81.

⁶⁶ Даниленко В. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Київ: Наук. думка, 1986. С. 79-95.

⁶⁷ Даниленко В. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. Київ: Наук. думка, 1981. 190 с.

⁶⁸ Мельниченко Г.М. Компартия Украины на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.)//Укр. іст. журн. Київ, 1979. №11. С. 71-80.

⁶⁹ Крижанівський В. Виховання принципів комуністичної моралі в учнівській і студентській молоді Поділля (20-ті початок 30-х рр.)//Тези V Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, Л. А. Коваленко, М. Г. Кукурудзяк]. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 47-48.

⁷⁰ Сафразьян Н. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921-1927 гг.). Москва: изд-во Москов. ун-та, 1977. 158 с.

⁷¹ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Б.м.: Сучасність, 1972. 258 с.

⁷² Нариси історії Запорізької обласної партійної організації/[редкол.: О. С. Шерстюк (гол.),

70-80-і рр. ХХ ст. стали досить плідними у вивченні історії педагогічної освіти України. Зокрема, В. Ставицький досліджував підготовку учителів початкової школи⁷³, П. Ткачук – реорганізацію і мережу педагогічних навчальних закладів, матеріально-технічну базу, кількісний склад студентства у 1933-1937 рр.⁷⁴ Н. Дичек проаналізував діяльність педтехнікумів у другій половині 20-х рр., коли їх зараховували до вищих навчальних закладів. Предметом особливої уваги став Київський український педтехнікум⁷⁵. Наприкінці 80-х рр. опублікував свої перші праці з історії вищої педагогічної освіти В. Майборода. На конкретних фактах він довів, що на початку 1920-х рр. освітній рівень педагогів республіки був низьким, що спричинило збільшення кількості педагогічних навчальних закладів, вдосконалення планів підготовки педкадрів⁷⁶. В іншій своїй публікації дослідник показав реорганізації та особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти, проаналізував зміни у навчальній роботі вишів, висвітлив процес підготовки учителів для шкіл національних меншин, практикування заочної форми навчання⁷⁷. У 1990 р. вийшла змістовна стаття І. Кліцакова, де проаналізовано праці радянських авторів, які, на його думку, стали фундаментом для подальшого вивчення проблеми. Крім того, він звернув увагу, зокрема, на низький освітній цenz учителів, зміни в навчальних планах вишів у 1928 р.⁷⁸, що займалися їх підготовкою. Ф. Паначин, характеризуючи стан педосвіти в СРСР, навів дані про кількість педвишів у різні роки (сюди увійшла і українська статистика), проаналізував документи ВКП(б) у галузі вищої педагогічної освіти, навчальні

М. П. Киценко, М. М. Всеволозький та ін.]. Київ: Вид-во політ. л-ри Укр., 1968. 356 с.; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації/[редкол.: М. М. Губерський (гол.), І. Т. Буланій, І. Ю. Горобець та ін.]. Харків: Прапор, 1970. 452 с.; Нариси історії Сумської обласної партійної організації/[редкол.: І. Я. Макухін (гол.), І. Т. Гриченко, П. В. Козирев та ін.]. Харків: Прапор, 1981. 304 с.; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації/[редкол.: Т. В. Главак (гол.), О. Ф. Осетров, Ю. Н. Скринник, А. Ф. Суворий; авт. кол.: М. Ф. Александра, І. С. Зеленик, В. Г. Кулаєв та ін.]. Львів: Каменяр, 1972. С. 132, 171; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації/[редкол.: Г. В. Суховершко (кер.), В. І. Бурий, В. І. Грибенко та ін.]. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 256 с.; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації/[редкол.: О. І. Дериколенко (гол.), Б. І. Коваленко, А. І. Левенко та ін.]. Київ: Вид-во політ. л-ри Укр., 1970. 416 с.

⁷³ Ставицький В. Підготовка вчителів початкової школи в Українській РСР (1917-1941 рр.). Умань: Освіта, 1970. 97 с.

⁷⁴ Ткачук П. Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933-1937 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1980. №7. С. 109–113.

⁷⁵ Дичек Н. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки//Там само. Київ, 1989. №9. С. 83–87.

⁷⁶ Майборода В. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.)//Там само. 1987. №5. С. 96–102.

⁷⁷ Майборода В. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.)//Там само. 1990. №11. С. 58–64.

⁷⁸ Кліцаков І. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.)//Там само. 1990. №2. С. 57–69.

плани⁷⁹. Важливі партійні і радянські документи, кількісний та статевий склад студентів педвишів СРСР стали предметом розгляду у спеціальному навчальному посібнику В. Кривошеєва⁸⁰.

Історики А. Репринцев і В. Білоцерківський присвятили свої дослідження процесу пролетаризації вищої школи, керівництво яким здійснювали партійні та радянські органи⁸¹. Останній з'ясував також роль студентства у ліквідації неписьменності серед населення республіки⁸².

З-поміж інших робіт заслуговують на увагу роботи С. Бритченка, В. Панібудьласка, у яких показано вплив процесу українізації на життя ВНЗ⁸³, а також Б. Харчука – про підготовку військових спеціалістів у вишах України наприкінці 30-х рр.⁸⁴ В. Фортунатов висвітлює участь студентів у роботі правління та факультетських рад, предметних та циклових комісій, профспілкових організацій, комісій з покращення побуту тощо⁸⁵.

У 70-80-і рр. з'явилися праці регіонального характеру. Зокрема, В. Байдич розповів про підготовку педагогічних кадрів на Поділлі наприкінці 20-х – у 30-і рр., закцентувавши увагу на роботі Кам'янець-Подільського ІНО⁸⁶. Є. Назаренко охарактеризував процес становлення молодіжної преси, на сторінках якої публікувалися замітки про студентське життя⁸⁷.

⁷⁹ Паначин Ф. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние. Москва: Педагогика, 1975. 224 с.

⁸⁰ Кривошеев В. Развитие высшей педагогической школы в условиях зрелого социализма: учеб. пособ. Москва: Москов. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1984. 186 с.

⁸¹ Репринцев А. Пролетаризация вишшї школи (1917-1937) у сучасній радянській історіографії// Питання історії СРСР. 1975. Вип. 20. С. 129; Белоцерковский В. Руководство КП(б)У процессом пролетаризации вузов республики в 1926-1932 гг.//Наукові праці з історії КПРС.1975. Вип. 79. С. 17–23.

⁸² Білоцерківський В. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926-1932 рр.)//Питання історії СРСР. 1975. Вип. 20. С. 83–91.

⁸³ Бритченко С. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. Київ: Тов-во «Знання», 1990. Серія 10. 46 с.; Панібудьласка В. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність. Київ: Знання УРСР, 1989. 48 с.

⁸⁴ Харчук Б. Підготовка військових спеціалістів запасу у вузах України (1938-1941 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1981. №7. С. 91–95.

⁸⁵ Фортунатов В. Партийное руководство участием студентов в управлении высшими учебными заведениями в I половине 20-х годов//Исторический опыт партийного руководства высшей школой. 1988. С. 79–81.

⁸⁶ Байдич В. Формування педагогічних кадрів на Поділлі в роки першої і другої п'ятирічок (До історії культурної революції)//VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1987. С. 67-68.

⁸⁷ Назаренко Є. Становлення молодіжної преси на Хмельниччині (1919-1929 рр.)//Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії радянського періоду)/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. типографія ім. В. І. Леніна, 1985. С. 93–94.

Загалом, працям радянських вчених було властиве перебільшення ролі більшовицької партії у становленні і розвитку вищої школи республіки. Вважалося, що лише після Жовтневої революції було створено сприятливі умови для культурних перетворень, для здобуття молоддю, особливо робітничо-селянською, вищої освіти. Більшість досліджень розкривали історію партійних, комсомольських та профспілкових організацій вишів, участь молоді у політично-ідеологічних кампаніях, відбудові народного господарства та побудові нового суспільства.

Наступну історіографічну групу склали праці українських істориків 90-х рр. ХХ ст. – до наших днів. З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи дослідження різних проблем, у тому числі й тих, що вже вивчалися. Це зумовлювалося не лише відходом від комуністичної ідеології, але й ширшим доступом науковців до джерел, що дозволило вивчити нові грані проблеми, використовуючи і упорядковуючи багатющій фактичний матеріал попередніх досліджень.

Це повною мірою стосується і студентської проблематики. Окремі факти з історії студентства містяться у загальних працях. Серед інших виокремимо дослідження Г. Касьянова, у якому зображено історичний портрет української інтелігенції досліджуваного нами періоду. Історик влучно зауважив, що основним джерелом, базою формування інтелігенції була вища освіта, а відтак і студентство, яке радянська влада намагалася якнайшвидше радянізувати. Автор одним з перших, з позицій сучасної вітчизняної історичної науки, правдиво показав процеси пролетаризації вищої школи, чистки студентства, зміни у соціальному складі молоді, репресії 30-х рр. у педагогічних вишах⁸⁸. Основні риси сталінізму як цілісної суспільно-політичної системи висвітлено у працях В. Даниленка, Г. Касьянова, С.Кульчицького⁸⁹, В. Греченка, О. Ярмиша⁹⁰, П. Бондарчука⁹¹.

Низка праць сучасних українських істориків присвячені загальноукраїнським аспектам освітнього процесу у 20-30-х рр. ХХ ст., які дали можливість краще зрозуміти систему тогочасної освіти, з'ясувати мережу навчальних закладів, у т.ч. педагогічних. У цьому контексті виокремимо монографію В. Липинського, у якій він показав концепції та моделі освіти в УСРР, мережу і структуру, систему фінансування і стан матеріально-технічної бази навчальних

⁸⁸ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін.-т Укр. студій Альбертів. ун-ту, 1992. С. 56–84; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). Київ: Наук. думка, 1991. 95 с.

⁸⁹ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 1920-30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

⁹⁰ Греченко В., Ярмиш О. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монографія. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.

⁹¹ Бондарчук П. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1998. 46 с. («Історичні зошити»).

закладів. Аналізується кадровий склад установ освіти, матеріальне забезпечення і соціальний статус педагогів, удосконалення навчальної, методичної та наукової роботи. Автор з'ясував принципи і критерії комплектування учнівських та студентських колективів, їх складу, діяльність організацій учнів і студентів з реформування системи освіти⁹².

У 90-х рр. кандидатські дисертації з проблем вищої школи захистили М. Мірошниченко та А. Сасімов. Перша з них дослідила теоретичні засади та умови будівництва вищої освіти УСРР у 1920-1928 рр., висвітлила матеріальний стан вищої школи цього періоду, особливості її організаційних форм та методів навчання у вищах, розкрила особливості комплектування вищої школи в умовах абсолютизації і принципу класового добору та показала його безпосередній вплив на формування соціально-негативних рис нової інтелігенції⁹³. Предметом дослідження А. Сасімова стало становище та особливості розвитку системи вищої освіти радянської України у 1928-1939 рр. Дисертант здійснив науковий аналіз заходів щодо реорганізації, поширення та упорядкування мережі вищих навчальних закладів, розкрив суть партійно-класових підходів до формування студентства, показав негативний вплив Голодомору 1932-1933 рр. на діяльність вишів республіки та заходи щодо подолання цього злочину проти українського народу⁹⁴.

Г. Сфіменко один з параграфів своєї монографії, присвяченої національно-культурній політиці ВКП(б) щодо радянської України у 1932-1938 рр., відвів вищій і середній спеціальній освіті. Особливу увагу автор звернув на педагогічні заклади, які, на його думку, навчали і виховували майбутніх провідників політики ВКП(б) у життя, з чим ми цілком солідарні. Також у роботі йдеться про боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму», у т.ч. і в студентському середовищі, показано процеси українізації, національний склад молоді, з'ясовано мережу педагогічних навчальних закладів у цей період тощо⁹⁵. Л. Потапова у дисертаційній роботі розкрила і проаналізувала зміст, форми, методи, завдання, організаційну структуру національної школи у 1920-1933-х рр., визначила головні тенденції, труднощі і специфічні особливості, притаманні національній школі у цей період⁹⁶. Останнє стало

⁹² Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр.: монографія. Донецьк: РВА Донець держ техн. ун-т, 2000. 247 с.

⁹³ Мірошниченко М. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.

⁹⁴ Сасімов А. Вища школа Радянської України (1928-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.

⁹⁵ Сфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. С. 180-195.

⁹⁶ Потапова Л. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка Східноукраїнського

предметом розгляду і Т. Антонюк⁹⁷. Н. Москальова проаналізувала питання впливу політичних технологій на становлення вищої школи України у 20-30-х рр. ХХ ст., висвітлила механізм зміни соціального складу студентства за класовим принципом⁹⁸.

Проблеми розвитку освіти у досліджуваній нами період стали також предметом розгляду М. Кузьменка⁹⁹ та І. Автушенка¹⁰⁰.

Деякі праці розкривають окремі аспекти становища освіти у 20-30-х рр. минулого століття. Так, М. Демченко вказав на збільшення відсотку робітників і селян у вишах, проаналізував кількісний склад студентів інститутів та технікумів, показав мережу педзакладів¹⁰¹. О. Кручек охарактеризував державну політику УСРР у галузі національної культури на початку 20-х рр., з'ясував склад студентів, зауваживши, що процесові змін у соціальному складі молоді «допомагали» введені у 1921 р. чистки («перереєстрації»)¹⁰². Н. Іванцова розкрила історію створення, структуру та діяльність заочних навчальних закладів, розглянула заходи уряду та Наркомосвіти УСРР із розгортання мережі цих вишів наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.¹⁰³ А. Гаврилов простежив тенденції розвитку спортивно-фізичного руху вишів¹⁰⁴,

університету. Луганськ, 1998. 16 с.

⁹⁷ Антонюк Т. Особливості розвитку вищої освіти України в 1920-х – 1930-х рр. ХХ ст.// Українознавчий альманах: зб. наук. пр./редкол.: М. І. Обушний (від. ред.), С. Р. Кагамлик, К. А. Кобченко та ін.]. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр. українознав., 2012. Вип. 8. С. 198–201.

⁹⁸ Москальова Н. Вища школа України у 20-30-ті роки: технології формування//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Васькевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (10). С. 70–74.

⁹⁹ Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 26 с.; Йоко ж. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект//Укр. іст. журн. Київ, 2004. №5. С. 66–80.

¹⁰⁰ Автушенко І.Б. До проблеми розвитку освіти України в 1920-1930-і роки//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. Вип. 71-72. С. 7–10.

¹⁰¹ Демченко М. Культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади (1917-1990 рр.): тексти лекцій. Київ: ВПЦ «Київський університет», 1992. С. 9–12.

¹⁰² Кручек О. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. С. 11–25.

¹⁰³ Іванцова Н. До питання становлення розвитку заочної освіти в Україні в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./редкол.: Г. В. Самойленко (гол. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя, 2011. Вип. 60; Ї ж. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 16 с.

¹⁰⁴ Гаврилов А. Тенденції розвитку українського спортивно-фізичного руху ВНЗ у 20-ті – 80-ті рр. ХХ століття//Освіта Донбасу: наук.-метод. вид./редкол.: В. С. Курило (гол. ред.), С. В. Савченко, В. М. Алфімов та ін.]. Луганськ: ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка», 2011. №5(148). С. 76–79.

а С. Тарнавська розглянула проблему матеріально-фінансового забезпечення вищих навчальних закладів¹⁰⁵. Т. Комаренко охарактеризував такі типи навчальних закладів як інститути народної освіти, професійної освіти, соціального виховання¹⁰⁶. О. Ляпіна проаналізувала створення та функціонування ІНО, провела їх порівняльний аналіз¹⁰⁷. Технікуми стали предметом розгляду М. Лисенка¹⁰⁸, В. Чорнолуцького¹⁰⁹, І. Щупака¹¹⁰. Історик А. Суrowsий показав особливості становлення профспілкових організацій вищів¹¹¹. Про це ж йдеться у нашій спільній з М. Моштаком праці, присвяченій профспілковій організації студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка¹¹². А. Бистряков розповів про надання комітетом «Джойнт» матеріальної допомоги студентам Дніпропетровського ПТ¹¹³.

¹⁰⁵ Тарнавська С. Матеріально-фінансове забезпечення вищих навчальних закладів УСРР в 1920-х – на початку 1930-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 57 (2). С. 111–115.

¹⁰⁶ Комаренко Т. Інститути народної освіти //Енциклопедія історії України: в 5 т. /[редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 504. Його ж. Інститути професійної освіти//Там само; Його ж. Інститути соціального виховання//Там само.

¹⁰⁷ Ляпіна О. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65; Її ж. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект//Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 263–271.

¹⁰⁸ Лисенко М. Структура технікумів України та зміни в її мережах в 1922-1930 рр.//Вісник Харківського університету. Харків, 1999. Вип. 31. №414. С. 214–226; Його ж. З історії пролетаризації технікумів України (1922-1930 рр.)//Там само. 1998. Вип. 30. №413. С. 181–189.

¹⁰⁹ Чорнолуцький В. Технікуми в системі освіти УСРР (1922-1929 рр.)//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, С. Р. Лях та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2001. Вип. X. С. 121–129.

¹¹⁰ Щупак І. Ідеологізація навчально-виховного процесу в технікумах УСРР (кінець 20-х – 30-ті роки)//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[відп. ред. С. І. Білоконь]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. Вип. 2. С. 43–47.

¹¹¹ Суrowsий А. Профспілки Кам'яниччини у 1920-х роках//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. С. 481–493; Його ж. Розвиток вищої школи і профспілки України (1920-ті роки)//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяч. 85-й річниці від дня створення університету, м. Кам'янець-Подільський, 2-4 квітня 2003 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінок, П. Є. Ткачук та ін.]. Вип. 2. У 2-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2003. Т. 1. С. 69–71.

¹¹² Комарницький О., Моштак М. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2009. С. 15–38.

¹¹³ Быстряков А. Джойнт на Днепропетровщине. Днепропетровск: Свидлер А.Л., 2009. 132 с.

Л. Дудка¹¹⁴ та О. Вітринська¹¹⁵ дослідили проведення антирелігійної роботи в навчальних закладах, проаналізували механізми та наслідки впровадження в систему освіти антирелігійних переконань.

Становище навчальних закладів національних меншин вивчали В.Євтух, Б. Чирко¹¹⁶, В. Нестеренко¹¹⁷, А. Войнаровський¹¹⁸, В. Кононенко¹¹⁹, С. Коляденко¹²⁰, І. Щупак¹²¹.

Робіт, які б стосувалися власне студентства, не багато. Серед студентознавців виокремимо О. Лаврут, яка опублікувала низку статей на студентську тематику, у яких, зокрема, з'ясувала деякі аспекти становлення соціального портрета студентства¹²², прояви девіантної поведінки молоді (від політичного несприйняття дійсності до суїциду)¹²³, проаналізувала політичні та ідеологічні

¹¹⁴ Дудка Л. Антирелігійна пропаганда в системі народної освіти в УСРР в 1920-1930-х рр.: механізм упровадження та наслідки//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (гол. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 62. С. 125–134; Її ж. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ, 2005. 20 с.

¹¹⁵ Вітринська О. Антирелігійна агітація серед єврейської молоді у 1920-х – на початку 1930-х років в Україні//Історична пам'ять: зб. наук. пр./[редкол.: В. О. Пашченко (гол. ред.), Б. В. Год, О. П. Єрмак та ін.]. Полтава: Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2. С. 97–104.

¹¹⁶ Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.

¹¹⁷ Нестеренко В. Освітні заклади національних меншин південно-східної Волині в 20-30-ті роки ХХ ст.//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./[редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 2. С. 433–439; Його ж. Розвиток освітніх та культурних закладів національних меншин на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст.//Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: наук. зб. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»/[редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), М. О. Арндт, Л. В. Баженов та ін.]. Житомир: Волинь, 1998. Т. 18. С. 47–49.

¹¹⁸ Войнаровський А. Особливості стану національних груп Поділля в 20-х рр. ХХ ст.//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 161–162.

¹¹⁹ Кононенко В. Національна освіта єврейських громад Поділля//Там само. С. 177–181.

¹²⁰ Коляденко С. Кадрове забезпечення єврейських шкіл на Житомирщині в 20-30 рр. ХХ ст.//Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. наук. краєзнавч. конф., м. Житомир, 7-10 вересня 1994 р./[редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), В. О. Єршов, В. С. Киричанський та ін.]. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 130–131.

¹²¹ Щупак І. Розвиток єврейської національної освіти в Україні 1920-1930-х рр.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, Л. Е. Беренштейн та ін.]. Запоріжжя, 2000. Вип. ХІІ. С. 119–128.

¹²² Лаврут О. Деякі аспекти становлення соціального портрета студентства у 20-ті роки ХХ ст.//Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн./[редкол.: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мешанінов, М. О. Багмет та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.

¹²³ Лаврут О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки//Гілея: науковий вісник:

настрої¹²⁴, показала організацію харчування, забезпечення гуртожитками і стипендіями¹²⁵, стажування¹²⁶, дозвілля¹²⁷, екскурсійну роботу¹²⁸ студентів, їх гурткову роботу¹²⁹, громадську¹³⁰ та краєзнавчу діяльність¹³¹, розглянула питання функціонування студентської преси¹³². В іншій своїй публікації вона проаналізувала «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України», який є важливим джерелом до вивчення життя студентського загалу¹³³. У 2004 р. О. Лаврут захистила кандидатську дисертацію, присвячену студентській

зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 39. С. 73–80.

¹²⁴ Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: Телесик, 2010. Ч. 3. С. 64–71.

¹²⁵ Лаврут О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті рр. XX ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 32. С. 68–75; Герасименко О. Матеріальне становище студентства Донбасу в 20-ті роки XX ст.//Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. / [редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), В. М. Ботушанський, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 239–243.

¹²⁶ Лаврут О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років XX ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 44 (№2). С. 120–129.

¹²⁷ Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті рр. XX ст.//Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей/[редкол.: С. І. Білоконь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добрянський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. Вип. 15. С. 144–153.

¹²⁸ Лаврут О. Екскурсії студентів УСРР: досвід 1920-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./ [редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 24. С. 98–105.

¹²⁹ Лаврут О. Діяльність студентів у гуртках у 20-х рр. XX ст.//Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн./[редкол.: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. О. Багмет та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 115. Т. 102. С. 27–34.

¹³⁰ Лаврут О.О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. XX ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 26. С. 71–80.

¹³¹ Лаврут О. Краєзнавча діяльність студентів УСРР періоду 20-х років XX ст.//Там само. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 115–122.

¹³² Лаврут О. Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. XX ст.//Там само. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 28. С. 45–56.

¹³³ Лаврут О. «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України» як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. XX ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 97–105.

молоді радянської України 1920-х рр. Дослідниця розглянула процес формування контингенту, довела, що протягом всього періоду зростала загальна кількість студентів, збільшувалася питома вага українців, жінок, повільно зростала частка членів ЛКСМУ та КП(б)У. У роботі чільне місце посідає повсякденне життя студентів. Дисертантка показала їхнє важке матеріальне становище, що негативно впливало на стан здоров'я молодого покоління та академічну успішність, встановила зміни, які відбувалися у системі навчання, зазначаючи, що під час реформування освітньої галузі ігнорувалися досягнення дореволюційного періоду. Дослідниця довела, що у громадській діяльності визначальними були ідеологічні настанови правлячої партії, дійшла висновку, що студентство відіграло важливу роль у суспільно-політичному житті республіки¹³⁴.

Значний доробок у вивчення студентства здійснила О. Рябченко. У 2010 р. вчена стала співавтором розділу «Нариси студентського життя» у колективній монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)», де показала процес пролетаризації студентства, а також сміховий контекст студентської повсякденності. Співавтором виступив В. Прилуцький, який проаналізував повсякденне життя студентів¹³⁵. У 2012 р. О. Рябченко опублікувала ґрунтовну монографію, у якій здійснила ретроспективне вивчення студентів вишів України 20-30-х рр. XX ст. як суб'єктів соціально-економічних перетворень радянської влади і процесу стратифікації соціуму, показала студентство як особливу суспільну групу з притаманними їм цінностями, установками, ідеологічними і комунікативними практиками, простежила стратегії здобуття вищої освіти, проаналізувала норми, стиль, якість та контрасти повсякденного життя молоді¹³⁶. У тому ж році побачила світ колективна монографія «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя», автором одного із розділів якої стала О. Рябченко. Тут йдеться про комплектування контингенту студентства, їхню участь у соціально-економічних перетвореннях, зобразила академічну повсякденність, боротьбу партії з політичними супротивниками у студентському середовищі, матеріальне становище молоді¹³⁷. У 2013 р. вчена ввійшла до складу авторського колективу колективної монографії «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)», де показала формування контингенту студентів, «чистки» їхнього складу,

¹³⁴ Лаврут О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 19 с.

¹³⁵ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія/ [відп. ред. С. В. Кульчицький]. В 2 ч. Ч. 2. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. С. 79–150.

¹³⁶ Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: Харків. нац. академ. міськ. госп-ва, 2012. 456 с.

¹³⁷ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. С. 667–750.

участь молоді в ідеологічних кампаніях, форми її протесту тощо¹³⁸. 2015 р. історик у колективній монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928)» проаналізувала проблеми взаємовідносин студентів і викладачів, участі молоді у громадській роботі та ідеологічних кампаніях, показала особливості новомови студентів, а також вплив соціальних ініціатив влади на їх життя¹³⁹. Низка аспектів студентського буття висвітлено у статтях авторки¹⁴⁰.

У 2012 р. О. Рябченко захистила докторську дисертацію, темою роботи якої стало повсякденне життя студентів радянської України у 1921-1936 рр. У дисертації визначено стратегії, які використовувала молодь для вступу до

¹³⁸ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)/[відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. Т. 2. С. 601-702.

¹³⁹ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): кол. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький; авт. кол.: Л. В. Гриневич, Т. М. Євсєєва, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Т. 1. С. 571-655.

¹⁴⁰ Рябченко О. Перші сторінки історії газети//Найстаріша вузівська газета України (до 70-річчя багатотиражної газети Харківського державного університету)/[наук. ред. С. М. Куделко; уклад. О. О. Нерух, С. І. Посохов]. Харків: Харк. держ. ун-т, 1997. С. 22-25; Ї ж. Життя студентів Радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років//Київська старовина. 2008. №5. С. 46-64; Ї ж. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети//Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2008. Вип. 19. С. 378-392; Ї ж. «Звертаюся до вас, як до рідного батька...» Листи до владних структур як джерело до вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки)//Київська старовина. Київ, 2008. №4. С. 108-125; Ї ж. Студентство радянської України у пошуках пролетарської ідентичності (1920-ті роки)//Укр. іст. журн. Київ, 2009. №4. С. 129-143; Ї ж. Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті роки)//Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 28. С. 22-31; Ї ж. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки//Укр. іст. журн. Київ, 2010. №5. С. 136-152; Ї ж. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія. 2010. №908. С. 139-149; Ї ж. Світ повсякденності студентства Радянської України в художній літературі і публіцистиці (1920 - перша половина 1930-х рр.)/Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. №982: Історія. Вип. 44. С. 149-161; Ї ж. «Прошу виключити мене з комсомолу і дати можливість вільно мислити»: Студентські виклики політики пролетаризації вищої школи України в перше радянське десятиліття//Науковий вісник Ужгородського університету. 2011. Серія: Історія. Вип. 27. С. 79-92; Ї ж. Повсякденне життя українських студентів у 1930-ті роки//Література та культура Полісся. 2011. Вип. 65. С. 116-125; Ї ж. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі радянської України 1920-1930-х років//Київська старовина. Київ, 2012. №1. С. 87-96; Ї ж. Формування контингенту студентів вищих навчальних закладів радянської України (кінець 1920-х - 1930-ті роки)//Київська старовина. Київ, 2012. №3. С. 46-53; Ї ж. «Колишні» стратегії і парадокси здобуття вищої освіти в УСРР у 1920-ті роки//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 397-406; Ї ж. Житлові умови студентів радянської України у 1920-1930-ті роки//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / [редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), Г. М. Васильчук, О. М. Ігнатуша та ін.]. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2013. Вип. XXXVI. С. 134-140 та ін.

вишів та здобуття вищої освіти, охарактеризовано організацію навчального процесу, методи протистояння «нового» студентства «старій» професурі, рівень та стиль життя студентської молоді. Авторка довела, що владі вдалося перетворити студентство на гарно керовану і передбачувану соціальну групу¹⁴¹.

В. Прилуцький на основі маловідомих архівних і друкованих джерел у кількох статтях з'ясував вплив матеріально-побутових умов життя студентства 1920-х рр. на загальні настрої та ставлення його до існуючого режиму. Вчений довів, що, проголосивши за основу ставлення до студентів класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги молоді у важливий важіль для проведення політики пролетаризації вищої школи, підготовки у вишах слухняної, відданої йому інтелігенції¹⁴². В іншій публікації історик розкрив участь студентства у суспільно-політичному та культурному житті¹⁴³.

У 1991 р. побачило світ науково-популярне видання В. Липинського «Хто захистить студента? Студентські організації України: історія і сучасність». Автор проаналізував забезпечення студентів стипендіями і гуртожитками, показав діяльність комітетів поліпшення побуту студентів, Центрального бюро комуністичного студентства, вишівських осередків КП(б) У і ЛКСМУ, загонів т.зв. «легкої кавалерії». На конкретних фактах вчений проілюстрував незадовільну успішність студентів-комуністів, які були переважені громадською роботою. Неабиякий інтерес викликає інформація про роботу загальностудентських незалежних демократичних організацій (студентські віча, збори, загальновишівські, факультетські та курсові студентські комітети), їх ліквідацію і створення у середині 1920-х рр. профспілкових організацій¹⁴⁴. В іншій праці В. Липинський розглянув еволюцію принципів і методів комплектування студентських колективів в Україні 20-ті рр., а також їх реалізацію при зарахуванні студентів до вишів. Історик розвіяв стереотип, який був сформований у радянські часи і розвинений у сучасній українській історичній науці, про заповнення вищої школи у 20-і роки представниками робітників та їх чисельне домінування в інститутах і технікумах, а також про

¹⁴¹ Рябченко О.Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921-1936 рр.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 39 с.

¹⁴² Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.), В. Даниленко, В. Марочко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107; Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.//Укр. іст. журн. Київ, 2008. №3. С. 86–101.

¹⁴³ Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. нац. пр./[редкол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Даниленко, Я. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 147–162.

¹⁴⁴ Липинский В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность: науч.-популяр. изд. Донецк: Донец. обл. управл. по печати РИО, ассоциат. «Украинский диалог», 1991. 116 с.

обмеження інтересів інтелігенції. Іншим засобом регулювання складу студентів були соціальні чистки, які, на думку автора, мали негативний характер і наслідки¹⁴⁵. 2011 року В. Липинський спільно з Х. Кравчук (Хоруженко) у статті розглянули організаційне становлення студентських профспілок у 1920-ті рр., проаналізували причини їх самодіяльного утворення і подальшого офіційного визнання, відстежили етапи кількісного зростання членів профспілок, визначили місце профспілкових організацій у системі органів студентського самоврядування¹⁴⁶. Згодом ці вчені в іншій статті окреслили проблему соціального захисту студентства вишів УСРР у 1920-ті рр., встановивши напрямки, форми і засоби діяльності комітету покращення побуту студентів¹⁴⁷. Х. Кравчук в одній із своїх публікацій розглянула процес відтворення, діяльності та ліквідації організацій загальностудентського представництва, довела, що вони мали демократичне спрямування й створювалися на основі вільного волевиявлення всього студентського загалу. Їх форми, методи й напрями діяльності були спрямовані на захист академічних, соціально-економічних та побутових інтересів студентства. Х. Кравчук також проаналізувала причини заміни цих організацій студентськими профспілками¹⁴⁸. У ще одній статті вона розібралася з формами виплати стипендії, встановила її види та розміри, з'ясувала принципи нарахування, встановила коло осіб, що мали право на соціальну допомогу з боку держави. Зіставивши розмір стипендій з прожитковим мінімум того часу, історик довела, що державні стипендіальні виплати не забезпечували нормального фізичного існування особи¹⁴⁹. В одній із своїх статей дослідниця проаналізувала критерії, принципи та механізми здійснення політичних засобів регулювання соціального складу студентської молоді УСРР у 1920-ті рр., зосередивши увагу на «перереєстраціях» і «чистках»¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Липинський В. Реалізація принципів і методів комплектування студентських колективів у 20-х роках ХХ ст.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./редкол.: В. Ю. Пушкін (відп. ред.), Р. Ю. Подкур, А. Г. Боблебух та ін.]. Київ: Рідний край, 2000. Вип. 11. С. 337–348.

¹⁴⁶ Липинський В., Кравчук Х. Організаційне становлення студентських профспілок УСРР у 1920-ті роки//Кразнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4. С. 25–32.

¹⁴⁷ Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки//Кразнавство: наук. журн./редкол.: О. Реєнт (гол. ред.), О. Бажан, Б. Андрусишин та ін.]. Київ: НСКУ, Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Вип. 3-4. С. 174–179.

¹⁴⁸ Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва в УСРР у 1920-ті рр.//Схід: аналіт.-інформ. журн./редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 31–35.

¹⁴⁹ Кравчук Х. Стипендія як головний чинник соціального захисту студентства УСРР у 1920-і рр.//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), М. Е. Безпалов, Г. П. Єрхов та ін.]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2008. №1-2 (37-38). С. 209–296.

¹⁵⁰ Хоруженко Х. Політичні засоби регулювання соціального складу студентства УСРР у 1920-ті роки//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. №1 (121), січ.-лют.

Іншу публікацію вона присвятила соматичному, інфекційному та психічному стану здоров'я студентства¹⁵¹. У 2011 р. Х. Кравчук захистила кандидатську дисертацію, у якій ґрунтовно дослідила формування та діяльність організацій студентів за умов трансформації суспільно-політичних відносин в УСРР у 1920-ті рр., з'ясувала матеріальний стан і соціально-економічне становище студентства, встановила напрями, форми та засоби діяльності економічних студентських організацій, визначила причини їх появи та ліквідації, вивчила соціальний склад студентства, причини та фактори, які спричинили його зміни. Крім того, вона проаналізувала принципи та критерії комплектування колективів студентів і механізмів регулювання соціального, національного, політичного та гендерного складу студентської молоді, розглянула процес самодіяльного відтворення організацій загально-студентського представництва, зробила аналіз методів і напрямів їх діяльності, роботи студентських курій в органах управління ВНЗ, дослідила фактори появи у студентському середовищі молодіжних профспілок, розкрила напрями їх діяльності та місце у системі організацій майбутніх фахівців, простежила процес появи, становлення та діяльності політичних організацій студентства, встановила їх місце та роль у формуванні класово-репресивної системи у вищій школі¹⁵².

Пролетаризація вищої школи і відповідні кількісні та якісні показники студентського складу стали наріжними у дослідженні Ю. Степанчука¹⁵³. І. Коляда відтворив основні етапи розвитку молодіжного руху у формі студентських будівельних загонів, розкрив чинники, які впливали на його розвиток, зокрема, показав роль людського фактора, ідейної свідомості та комсомолу в цьому процесі¹⁵⁴. О. Крамар у своїй статті порушив питання про налагодження міжнародних контактів організованого студентства України із зарубіжним українським студентським рухом¹⁵⁵.

С. 119–122.

¹⁵¹ Хоруженко Х. Стан здоров'я студентів УСРР у 1920-і роки//Схід: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. №2 (128). С. 116–119.

¹⁵² Кравчук Х. Організації студентів в УСРР у 1920-ті рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 19 с.

¹⁵³ Степанчук Ю. Студентство у соціальній структурі населення України у 20-х рр. XX ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (від. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 177–180.

¹⁵⁴ Коляда І. Студентські будівельні загани в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 166–174.

¹⁵⁵ Крамар О. Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20-і рр. XX ст.)//Там само. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 111–120.

Вищезазначені автори відтворюють переважно загальноукраїнський контекст у вивченні студентства, або акцентують увагу переважно на студентській молоді лівобережного та південного регіонів України. Вони не проводили градації студентів за окремими галузями освіти. Крім того, абсолютна більшість досліджень хронологічно обмежуються 1920-ми рр.

У добу незалежності було створено поодинокі праці, присвячені студентам педагогічних вишів у 1920-1930-х рр. Зокрема, В. Кузьмічова у дисертаційній роботі дослідила динаміку становлення та розвитку ідей змісту, методів теорії та практики музичної освіти студентства педагогічних навчальних закладів у 1920-1933 рр., виявила традиційні та визначила нові форми і методи практичної навчально-виховної діяльності майбутніх музичних працівників різного профілю, проаналізувала особливості проведення педагогічної практики студентів у музичних класах, студіях, лабораторіях та установах соціального виховання¹⁵⁶. А. Парфіненко і С. Посохов розповіли про роботу наукових гуртків, студентське бюро краєзнавства, студентське наукове товариство Харківського ІНО¹⁵⁷. С. Мельничук і А. Рацул показали діяльність НКО УСРР щодо формування естетичної культури майбутніх учителів¹⁵⁸. Н. Аксакова розглянула процес формування колективів студентів педагогічних вишів УСРР у 1920-ті рр., встановила підходи, принципи та критерії наповнення ІНО та технікумів студентською молоддю, вивчила державну політику щодо доступу до педагогічної освіти різних соціальних верств населення, проаналізувала соціальний склад студентства¹⁵⁹. Інша публікація історика присвячена процесу створення, організаційного становлення та функціонування організацій загальностудентського представництва, студентських профспілок та економічних студентських формувань педвишів у 1920-і рр.¹⁶⁰ І. Мошик показала особливості та проблеми комплектування студентськими

¹⁵⁶ Кузьмічова В. Музична освіта студентів педагогічних навчальних закладів України (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2000. 20 с.

¹⁵⁷ Парфіненко А., Посохов С. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Харьков: НМЦ «МД», 2002. 116 с.

¹⁵⁸ Мельничук С., Рацул А. Діяльність Народного комісаріату освіти з реалізації завдань естетичної підготовки та естетичного виховання майбутніх учителів//Історико-педагогічний альманах: зб. наук. пр./[редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2012. Вип. 2. С. 121-124.

¹⁵⁹ Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті рр.//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. №3 (117), травень-червень. С. 74-77.

¹⁶⁰ Аксакова Н. Організації студентів педагогічних ВНЗ УСРР у 1920-ті роки//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./[редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), М. Є. Безпалов, К. В. Балабанов та ін.]. Донецьк: нац. ун-т, 2013. №1 (51). С. 113-120.

контингентами педвишів Чернігівщини у 1920-1930-ті рр.¹⁶¹ І. Ніколіна у статті здійснила загальний огляд системи підготовки та формування педагогічних кадрів у республіці¹⁶². У монографії Н. Дем'яненко на основі глибокого вивчення архівних матеріалів і документів здійснено ретроспективний логіко-системний аналіз процесу становлення змісту, структури, доцільного поєднання теорії і практики загальнопедагогічної підготовки вчителів в Україні¹⁶³. В окремій статті вона показала місце педагогічної практики у професійній підготовці вчителів¹⁶⁴.

О. Лавріненко у своїх працях з'ясував мережу педзакладів, діяльність Укрголовпрофосу, проаналізував методику викладання, вивчив деякі аспекти стажування молоді, особливу увагу приділивши Київському ІНО¹⁶⁵. В. Білобровець охарактеризував студентський журнал Волинського ІНО «Червона грань»¹⁶⁶. В. Левченко узагальнив процес становлення і розвитку напрямків освітянського краєзнавства в Одеському ІНО¹⁶⁷. О. Морозан з'ясувала вплив профспілкових організацій, партійних і комсомольських осередків на життя студентів Миколаївського ІНО (ІСВ)¹⁶⁸. Н. Романоф на прикладі

¹⁶¹ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття//Українознавство: наук. журн./[редкол.: П. П. Кононенко (гол. ред.), Т. П. Кононенко, Б. М. Ажнюк та ін.]. Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69; Її ж. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь та ін.]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.

¹⁶² Ніколіна І.І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. Вип. XI. С. 223–232.

¹⁶³ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. С. 39–43, 208–261.

¹⁶⁴ Дем'яненко Н. Педагогічна практика у професійній підготовці вчителя в Україні (20-ті роки)//Рідна школа. Київ, 1996. №3. С. 74–76.

¹⁶⁵ Лавріненко О. Виховання майбутнього вчителя в Україні на початку 20-х років//Початкова школа. Київ, 1998. №6. С. 60–61; Його ж. Практична професійна підготовка вчителя в Україні (1917-1926 рр.)//Педагогіка і психологія. Київ, 1997. №4. С. 216–223.

¹⁶⁶ Білобровець В. «Червона грань» – студентський журнал Волинського ІНО//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб./[редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко]. Житомир, 1998. Вип. 2. С. 138–143.

¹⁶⁷ Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства в вищій школі Одеси в 1920-30-х роках//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 3. С. 61–66.

¹⁶⁸ Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ століття//Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: іст. науки/[редкол.: В. Д. Будак (гол. ред.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О.Сухомлинського, 2008. Вип. 21. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf (дата звернення: 10.03.2017).

Донецької філії Луганського ІНО дослідив структуру, організаційні форми і методи роботи системи заочної освіти в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст.¹⁶⁹ М. Мазуренок висвітлила діяльність НКО УСРР щодо реалізації політики українізації у вишах, приділила увагу об'єктивним і суб'єктивним чинникам повільного впровадження її у навчальний процес¹⁷⁰. На останньому акцентувала у своїй праці І. Мошик, показавши українізаційні процеси у Глухівському, Ніжинському і Чернігівському ІНО¹⁷¹. Водночас, П. Соболев зобразив русифікаторську політику більшовиків у 1930-ті рр., довівши, що центром зрощення студентства та учительства Півдня України був Миколаївський педінститут¹⁷².

Деякі публікації присвячені підготовці вчителів-предметників. Так, О. Бондар розглянула питання підготовки працівників для системи дошкільного виховання¹⁷³, а О. Місечко показала підготовку учителів іноземних мов через систему закладів іншомовної системи у 1930-ті рр.¹⁷⁴ Н. Венцева прослідкувала особливості підготовки вчителів історії¹⁷⁵, а С. Падун проаналізував викладання історичних дисциплін у Катеринославському ІНО¹⁷⁶.

¹⁶⁹ Романов Н. Організація заочної педагогічної освіти у Донбасі в 20-30-ті роки ХХ століття// Наукові праці Вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет». Серія: педагогіка, психологія і соціологія/[редкол.: П. В. Стефаненко (гол. ред.), В. В. Демет'єв, Р. О. Додонов]. Донецьк, 2009. Вип. 4. С. 1–4. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/16570/4/romanov.pdf>(дата звернення: 15.01.2017).

¹⁷⁰ Мазуренок М. Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр. // Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 14. С. 289–293.

¹⁷¹ Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.//Ніжинська старовина: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Д. Бойко, І. В. Верба та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2010. Т. 10 (13). С. 65–74.

¹⁷² Соболев П. Деукраїнізація вищої школи Півдня України в 30-ті рр. ХХ ст.//Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, 5 жовтня 2000 р./[редкол.: С. С. Костишин (гол.), Л. В. Баженов, В. М. Ботушанський (наук. ред.) та ін.]. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 116–118.

¹⁷³ Бондар О. Підготовка дошкільних працівників в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці: наук.-метод. журн./[редкол.: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили, 2004. Т. 32. Вип. 19. С. 39–43.

¹⁷⁴ Місечко О. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900-1964 рр.): автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04/Інститут педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 43 с.

¹⁷⁵ Венцева Н. Особливості підготовки вчителів-істориків в 1917-1930-х рр.//Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету: пед. науки/[редкол.: К. О. Баханов (гол. ред.), В. В. Крижко, В. І. Гусев та ін.]. Бердянськ: Бердян. держ. пед. ун-т, 2010. №3. С. 17–23.

¹⁷⁶ Падун С. Викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти (1921–1933 рр.)//Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і археологія/[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Бобрух, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т, 2002. Вип. 10. С. 314–319.

Л. Войналович висвітлила питання підготовки педагогічних кадрів для задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин. Вона проаналізувала особливості функціонування національних відділень та змістовий аспект підготовки майбутніх учителів шкіл нацменшин при інститутах народної освіти¹⁷⁷. Л. Якубова показала роботу грецького відділу Маріупольського ПТ, з'ясувала структуру і зміст підготовки учителів грецької мови¹⁷⁸. І. Щупак розповів про підготовку учителів для єврейських національних шкіл¹⁷⁹.

У 90-і рр. ХХ ст. – перші роки ХХІ ст. з'явилися ряд праць, присвячені історії педагогічної освіти, які певною мірою прислужилися нам під час підготовки роботи. У 1992 р. ґрунтовну монографію з історії вищої педагогічної освіти радянської доби опублікував В. Майборода, у якій, зокрема, показав впровадження нових організаційних форм і методів підготовки учительських кадрів у 1921-1928 рр., розкрив питання реорганізації мережі педвишів в умовах формування командно-адміністративної системи наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст.¹⁸⁰ У наступному році він захистив докторську дисертацію, у якій окреслив основні етапи розвитку вищої педагогічної освіти у 1917-1992 рр.¹⁸¹ У 1997 р. вийшла ґрунтовна монографія І. Кліцакова «Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.)». Автор охарактеризував мережу педагогічних навчальних закладів, показав еволюцію навчальних планів, впровадження політики українізації, підготовку вчителя для шкіл національних меншин, зупинився на «перереєстраціях» і «чистках» студентського складу, важких випробуваннях, які випали на долю студентів під час Голодомору тощо¹⁸². У тому

¹⁷⁷ Войналович Л. Зміст професійної підготовки вчителів на національних відділеннях інститутів народної освіти в Україні в 20-х роках ХХ століття//Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка/[редкол.: П. Ю. Саух (гол. ред.), С. І. Покутній (відп. ред.), І. А. Акімов та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. Вип. 47. С. 145–150; Її ж. Зміст професійної підготовки вчителів у педтехнікумах для національних меншин в Україні у 20-х роках ХХ століття// Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка/[редкол.: П. Ю. Саух (гол. ред.), Н. А. Сейко (відп. ред.), А. А. Герасимчук та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2012. Вип. 66. С. 63–66.

¹⁷⁸ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. 331 с.

¹⁷⁹ Щупак І. Некоторые вопросы подготовки еврейских национальных кадров (на материалах техникумов Украины, 1920-е – 30-е гг.)//Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол.), М. Д. Некоз, С. Ф. Орлянський та ін.]. Запоріжжя, 1994. Вип. 1. С. 74–80.

¹⁸⁰ Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. С. 38–91.

¹⁸¹ Майборода В. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917-1992 рр.): дис... докт. пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01/АПН України, Ін-т педагогіки. Київ, 1993. 58 с.

¹⁸² Кліцаков І. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. С. 98–114; 210–254.

ж році побачила світ книга В. Коротеєвої-Камінської. Авторка розповіла про викладання української мови і українознавства у педагогічних закладах, формування особистості вчителя, уніфікацію навчальних планів, форм і методів підготовки вчительських кадрів в Україні¹⁸³. І. Ящук проаналізувала сутність та особливості організації навчально-виховного процесу у педвишах України у 20-30-х рр. XX ст., особливості та закономірності українізації педагогічних навчальних закладів, становлення вітчизняної системи професійної освіти¹⁸⁴. Н. Сафонова дала оцінку окремим публікаціям з історії педосвіти, показала інноваційні процеси у тогочасній вищій школі, пошуки змісту, форм та методів підготовки майбутніх вчителів у 20-х рр.¹⁸⁵ В. Даниленко на конкретних прикладах проілюстрував вплив Голодомору 1932-1933 рр. на навчальну діяльність студентів педагогічних навчальних закладів¹⁸⁶. М. Ярмаченко досліджував реформування системи педосвіти у радянський період¹⁸⁷.

Ряд публікацій висвітлюють історію окремих педвишів України, а відтак і студентства, зокрема Київського¹⁸⁸, Харківського¹⁸⁹, Одеського¹⁹⁰,

¹⁸³ Коротеєва-Камінська В. Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти (1917-1945 рр.). Київ: Логос, 1997. С. 29–64.

¹⁸⁴ Ящук І. Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. XX століття)//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академія, 2009. Вип. 6. С. 203–211.

¹⁸⁵ Сафонова Н. Розвиток педагогічної освіти в Україні в 20-х роках XX століття//Інтелігенція і влада: громадс.-політ. наук. зб. Одеса: Астропринт, 2010. Вип. 19. С. 124–132.

¹⁸⁶ Даниленко В.М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду//Укр. іст. журн. Київ, 2003. №5. С. 145–155.

¹⁸⁷ Ярмаченко М. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія та сучасність// Директор школи, ліцею, гімназії. 2001. №3. С. 18–44.

¹⁸⁸ Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920-1995 рр.: іст. нарис. Київ: ТОВ «Толока», 1995. С. 9–28; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: іст. нарис, 1920–2000. Київ, 2000. С. 9–25; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи. Київ, 2005. С. 40–47; Колесник В., Патріляк І. Київський національний університет імені Тараса Шевченка//Енциклопедія історії України: у 8 т. Київ, 2007. Т. 4. С. 262; Ляпіна О. Студенти міста Києва у 1920-ті рр.//Соціальна історія: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 5. С. 52–59.

¹⁸⁹ Рябченко О. Харківський інститут народної освіти імені О. О. Потебні (1921-1930 рр.). Харків, 2000. 214 с. ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. С. 302–366; Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2001. С. 16–21; Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: монографія. Харків, 1992. С. 101–103; Прокопенко І., Кочат Д., Микитюк А. Підготовка учительських кадрів в Харькові в советський період: концептуальні підходи, практичний опыт. Харьков, 1992. С. 17–31; Бакіров В. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: віхи історії//Краєзнавство: наук. журн. Київ, Кам'янець-Подільський, 2006. №1-4. С. 123.

¹⁹⁰ Левченко В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія. Одеса, 2010. 428 с.; Історія Одеського університету (1865-2000): наук. вид. Одеса, 2000. С. 65–69; Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. 1817-2007: історичний поступ. Сучасність. Майбутнє. Одеса, 2007. 240 с.

Дніпропетровського¹⁹¹, Кам'янець-Подільського¹⁹²,
Вінницького¹⁹³, Донецького (Луганського)¹⁹⁴, Житомирського¹⁹⁵,
Мелітопольського¹⁹⁶, Николаївського¹⁹⁷, Ніжинського¹⁹⁸,

¹⁹¹ Історія Дніпропетровського національного університету. 4-те вид., перероб. і доповн. Дніпропетровськ, 2008. 308 с.; Історія міста Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 2006. С. 400–402; Задорожна Л. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції та її роль в соціокультурному просторі Дніпропетровщини в умовах трансформації українського суспільства в 20-х рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 356–361.

¹⁹² Мельник Е., Філінок А. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (1921-1930 рр.)// Кам'янець-Подільський державний університет: історія і сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 41–58; Суровий А. Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання (1930-1933 рр.)//Там само. С. 59–46; Завальнюк О., Комарніцький О. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 16–26; Гринько А. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 9. С. 287–300; Островий В. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр.//Там само. Т. 13. С. 159–173.

¹⁹³ Тучинський В. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти в місті Вінниці у 30-х рр. ХХ ст.//Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали ХХІ Вінницької наук. іст.-краєзнавч. конф. Вінниця, 2007. С. 298; Гринько А. Діяльність Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр.//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 14–17; Його ж. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 16. С. 196–205.

¹⁹⁴ Курило В. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ, 2000. 460 с.; Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст.//Краєзнавство: наук. журн. Київ, 2009. №1-2. С. 228–234; Його ж. Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-ті роки ХХ століття//Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2009. №20 (183). С. 289–299; Климов А., Курило В. Луганський педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи. Луганськ, 2006. 120 с.

¹⁹⁵ Вербіленко Г. Передумова заснування Волинського інституту народної освіти в Житомирі// Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. наук. краєзнавч. конф. Житомир, 1994. С. 58–60; Швидак О., Шевчук А., Мішук Г. Житомирський державний університет імені Івана Франка: перші сторінки історії (1919-1922 рр.)//Волинські історичні записки. Житомир, 2009. Т. 2. С. 213–216; Пастовенський О. Освіта Житомирщини: історія, сьогодення та перспективи розвитку// Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб.. Житомир, 2007. Т. 2. С. 3–9; Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка: іст. нарис. Київ, 2002. С. 10–17; Житомирський державний університет імені Івана Франка: ювілейне вид. Київ, 2009. 200 с.

¹⁹⁶ Воловник С., Крылов Н. Мелітопольський пединститут: страницы истории. Мелітополь, 2014. 170 с.

¹⁹⁷ Николаївський державний університет: іст. нарис (1913-2003 рр. Київ, 2003. С. 16–20.

¹⁹⁸ Самоїленко Г. Ніжинська вища школа. 1820-1995. Ніжин, 1995. С. 56–74; Самоїленко Г., Самоїленко О. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. Ніжин, 2000. С. 120–168; Їх же. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 1999. С. 116–152; Їх же. Храм знань і духовної величі. Ніжин, 2010. С. 22–24; Страшко Є. Гоголівський

Полтавського¹⁹⁹, Уманського²⁰⁰, Херсонського²⁰¹, Черкаського²⁰², Чернігівського ІНО (ІСВ, педінститутів)²⁰³, Польського педінституту у м. Києві²⁰⁴, Бердянського²⁰⁵, Запорізького²⁰⁶, Зінов'євського²⁰⁷ і Сумського ПТ (ІСВ, педінститутів)²⁰⁸, Проскурівських українських²⁰⁹

інститут у 20-30-х роках//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. Чернігів, 2000. №5 (35), жовт.-листоп. С. 24–27.

¹⁹⁹ Год Б., Єрмак О. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918-1933 роках//Історична пам'ять: наук. зб. Полтава, 2010. Вип. 2. С. 104–118; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка: з історії перших десятиліть діяльності//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край». Полтава, 2009. Вип. 2 (21). С. 6–23.

²⁰⁰ Уманський державний педагогічний інститут імені П. Г. Тичини. 1930-1980. Черкаси, 1980. 16 с.

²⁰¹ Херсонський державний університет: іст. нарис (1917-2007). Херсон, 2007. 352 с.; Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської: кол. монографія. Херсон, 1994. 137 с.

²⁰² Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького: 1921-2001: іст. нарис. Київ, 2001. 128 с.; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Історія. Звернення. Особистості. Київ, 2009. 208 с.; Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією. Черкаси, 1980. 16 с.

²⁰³ Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва С. І. Воробйова//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. Чернігів, 2014. №6. С. 356–363; Його ж. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М. А. Балицького (1929-1931 рр.)//Там само. 2015. №1. С. 195–202; Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. XX ст.//Там само. 2009. №2-3. С. 137–145. Кузьменко Н. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII-XX ст.): монографія. Київ, 2012. 342 с.

²⁰⁴ Двірна К. Створення і ліквідація польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна довідка)//Волинські історичні записки: зб. нах. пр. Житомир, 2011. Т. 6. С. 149–155; Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві//Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 2013. С. 90–106; Міщенко І. Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві//Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41.

²⁰⁵ Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд у 30-і роки ХХ століття//Азовський вестник. Бердянськ, 2007. 14 сентяб. № 33. С. 3.

²⁰⁶ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): ювілей. книга. Запоріжжя, 2006. С. 12–27; Орлянський С., Ткаченко В. Матеріали к истории Запорожского государственного университета. Запорожье, 1998. Вип.1. 76 с.

²⁰⁷ Постолатій В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865-1965 рр.). Кіровоград, 2006. С. 45–71.

²⁰⁸ Корж Л. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми, 1999. С. 15–44.

²⁰⁹ Суровий А. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 9. С. 253–264; Іллїнський В. Хмельницьке педагогічне училище кузня вчительських кадрів середньої кваліфікації на Поділлі (з історії училища)//Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали другої наук.-практ. конф. Хмельницький, 1993. С. 44–46; Берковський В. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.)//Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». Хмельницький, 2011. С. 256–263; Сороколіт Т. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія//Там само. С. 442–446.

та польського²¹⁰, Переяслав-Хмельницького²¹¹, Кам'янець-Подільського, Шепетівського, Гайсинського, Тульчинського²¹², вінницьких українського і єврейського²¹³, Коростишівського²¹⁴ і Бердичівського ПТ²¹⁵. Чимало інформації ми почерпнули із серійного видання «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку», зокрема, у томах, присвячених Житомирській, Одеській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській та іншим областям²¹⁶.

Деякі праці присвячено українізаційним процесам в Україні у 20-30-х рр. XX ст. Зокрема, С. Цвілюк зупинився на питанні переходу у вищах на викладання українською мовою, регіональних особливостей впровадження українізації, акцентував увагу на збільшенні кількості студентів-українців у вищах упродовж 1920-х рр.²¹⁷ В. Нестеренко показав основні напрями, наслідки, недоліки та особливості українізації на Поділлі, з'ясував участь студентів у виборах ректора Кам'янець-Подільського ІНО, організацію соціальних чисток, участь молоді у мітингах, на яких таврували «ворогів народу» тощо²¹⁸.

²¹⁰ Міщенко І. Проскурівський польський педагогічний технікум (1932-1935 рр.)//Краєзнавче Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 129–137; Алтухова О. Про польський педагогічний технікум в м. Проскурові//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр.. Хмельницький, 1999. С. 347–350.

²¹¹ Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища (1932-1987 рр.) в контексті розвитку освіти Київщини//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2010. Вип. 25. С. 187–198.

²¹² Гринько А. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10. С. 310–317; Суворий А. Технікуми Поділля в 1920-х роках//Там само. 2009. Т. 14. С. 156–166; Нестеренко В. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і – в першій половині 1930-х рр.//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками Другої міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філіпчук, В. О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48.

²¹³ Тучинський В. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти. С. 298.

²¹⁴ Писарська Г. Педагогічне училище в 1917-1941 роках//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр. Житомир, 1999. Ч. 1. С. 59–67.

²¹⁵ Соболев Т. Сторінки історії педагогічної освіти в Бердичеві//Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: наук. зб. Житомир, 2001. Т. 22. С. 373–374.

²¹⁶ Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область. Київ, 2009. 491 с.; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Одеська область. Київ, 2012. 319 с.; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область. Київ, 2009. 431 с.; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Хмельницька область. Київ, 2010. 447 с.; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область. Київ, 2010. 351 с.

²¹⁷ Цвілюк С. Українізація України: тернисті шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму: монографія. Вид. 2-е, переоб. і доп. Одеса: Астропринт, 2009. С. 66–71

²¹⁸ Нестеренко В. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст.(основні напрями, наслідки, недоліки

В. Коцур і Н. Коцур показали процес українізації в освітній галузі, подали відомість про кількість навчальних закладів різних галузей, у т.ч. педагогічної, їх соціальний склад, відзначили вплив класового підходу комплектування на низький рівень академічної успішності та моральне обличчя молоді²¹⁹.

Сучасні науковці значну увагу проділили політичним репресіям. На сторінках їхніх праць знаходимо дані і про студентство. Своєю ґрунтовністю виділяється монографія В. Ченцова, який, зокрема, розповів про чистки у середовищі молоді, збільшення опозиційно налаштованих викладачів, студентів, опозиційних рух у молодіжному середовищі. Не залишилися поза увагою автора і сфабриковані справи «Спілки визволення України» та «Спілки української молоді», яку очолював студент Київського ІНО М. Павлушков²²⁰. Ці організації стали предметом дослідження також В. Пристайка і Ю. Шаповала²²¹. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у 1920-1936 рр. проаналізував у своїй праці В. Прилуцький²²², а на Поділлі – В. Жезицький²²³ та О. Посвістак²²⁴. Політичні репресії в Ніжинському ІНО (ІСВ, педінституті) вивчали О. Самойленко²²⁵

та особливості). Вид. 2-е, доп. та випр. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. С. 14–16, 36–38, 50–57.

²¹⁹ Коцур В., Коцур Н. Українізація та освіта в 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти//Рідна школа. 1997. №12. С. 77–80.

²²⁰ Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр./Інститут історії України НАН України. Б.м., б.р. С. 91–105, 136–163.

²²¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-документ. вид. Київ: Інтел, 1995. 448 с.; Пристайко В. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою/З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1994. №1. С. 70–88.

²²² Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920-1936 рр.)//Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнарод. наук.-теоретич. конф., м. Київ, 25 листопада 2000 р./[редкол.: В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін.]. Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2003. С. 227–237.

²²³ Жезицький В. Репресії в середовищі молоді в другій половині 20-х рр./Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей/[редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.), В. К. Андрушко, Л. А. Гречина та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. Вип. 1. С. 408–416.

²²⁴ Посвістак О. Політичні репресії проти культурно-освітньої інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр./Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей/[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. Г. Бажан, А. Г. Болєбрух та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 34. С. 23–34; Ї ж. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля та влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, В. С. Степанков (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16. С. 254–262.

²²⁵ Самойленко О. Політика українізація і трагедія вчених ІНО в Ніжині в 20-30-ті рр. ХХ ст./Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: історія/[редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), І. В. Місєвра, Г. К. Парієнко та ін.; Одеський національний політехнічний університет]. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 3. С. 205–212; Його ж. «Участь» науково-педагогічної інтелігенції Ніжина в «Українській військово-націоналістичній організації» у другій половині 30-х років ХХ ст./Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: історія/[редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), І. В. Місєвра, Г. К. Парієнко та ін.; Одеський національний політехнічний університет]. Одеса: Астропринт, 2005. Вип. 5. С. 241–251.

і В. Кондрашов²²⁶, у Артемівському педінституті – Ю. Щур²²⁷, у Житомирському – В. Єршов²²⁸, у Полтавському – Л. Бабенко²²⁹, у Черкаському педінституті – О. Драч²³⁰, Вінницькому учительському інституті – А. Лисий²³¹. Цікаві дані про чистки у педагогічних вишах України у 30-х рр. подали В. Марочко і Гьотц Хілліг²³².

Видатний український історик С. Кульчицький з'ясував становище молоді у роки Голодомору 1932-1933 рр., зокрема неодноразові звернення студентів до керівництва республіки з проханням допомоги голодуючому населенню²³³.

Низка праць присвячена українській молоді, провідною верствою якої було студентство. Так, В. Прилуцький у монографії дослідив становище молоді в умовах формування в Україні тоталітарного ладу, її участь у житті республіки у 1920-1930-х рр. Автор критично переглянув головні стереотипи, що панували в радянській історіографії, зокрема, пов'язані з діяльністю комсомолу як головного провідника більшовицького впливу на молодь. Особливу увагу приділено висвітленню розвитку не більшовицького молодіжного руху, опору молоді політиці правлячого режиму, репресіям у молодіжному

²²⁶ Кондрашов В. «З корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н.П.І.» (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років)//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: С. Павленко (гол. ред.), О. Астаф'єв, Г. Боряк та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1998. № 2 (20), берез.-квіт. С. 13–15.

²²⁷ Щур Ю. «На грані двох світів»: український національний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 200 с.

²²⁸ Єршов В. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933-1941 рр.//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб./[редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко]. Житомир, 1998. Вип. 3. С. 37–71.

²²⁹ Бабенко Л. Політичні репресії 1920-1930-х років у Полтавському педагогічному інституті//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 196–209; Ї ж. Як викоринювали український буржуазний націоналізм у викладанні української мови в Полтавському педінституті (Євген Михайлович Кудрицький)//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 1 (2009). С. 126–130.

²³⁰ Драч О. Співробітники Черкаського педагогічного інституту – жертви сталінських репресій//Освітня Черкащина жертви радянського тоталітарного режиму: документ. вид./[упоряд.: В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамара]. Черкаси: Брама України, 2009. С. 213–218.

²³¹ Лисий А. Репресії проти студентства та викладачів історичного факультету Вінницького учительського інституту в 30-х рр. XX ст.//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./[редкол.: Ю. А. Зінко (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 42–45.

²³² Марочко В., Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1921-1941 рр.). Київ: Наук. світ, 2009. С. 168–175.

²³³ Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. С. 202–208.

середовищі²³⁴. Про це ж йдеться і в кандидатській дисертації вченого, предметом якої стали молодіжні організації у 1920-1927 рр.²³⁵ Своєю ґрунтовністю вирізняється стаття В. Прилуцького, у якій вів довів, що комсомол був головним провідником більшовицького впливу на українську молодь в період утвердження тоталітарного режиму. ЛКСМУ виконувала у молодіжному середовищі не лише роль громадської організації, але й філії більшовицької партії та здійснювала державні функції²³⁶. Х. Кравчук розглянула питання організаційного становлення та зростання чисельності комсомольських осередків вишів у 1920-ті рр., розгортання руху за якість знань, розповіла про створення та діяльність загонів «легкої кавалерії», показала роль ЛКСМУ у формуванні тоталітарної системи в інститутах та технікумах²³⁷.

Дослідниця В. Молоткіна проаналізувала культурно-освітню діяльність молодіжних організацій на Правобережній Україні у 20-ті рр.²³⁸ Спільно з Л. Хмельницькою авторка показала також діяльність молодіжних громадських організацій в системі вищої освіти Київщини²³⁹. У своїй кандидатській дисертації В. Молоткіна реконструювала основні напрямки, форми та методи культурно-освітньої діяльності громадських організацій України, серед членів яких значну частину становило студентство²⁴⁰. Про це ж йдеться і в праці С. Свистовича²⁴¹.

²³⁴ Прилуцький В. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.

²³⁵ Прилуцький В. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920-1927 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Ін-т іст. України НАН України. Київ, 1994. 18 с.

²³⁶ Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20-30-ті роки ХХ ст.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. Вип. 8. С. 331–355.

²³⁷ Кравчук Х. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки//Наука. Релігія. Суспільство: наук. журн./[редкол.: А. І. Шевченко (гол.), О. З. Беліков, Н. Ю. Белікова та ін.]. Донецьк: Наука і освіта, 2010. №3. С. 90–95.

²³⁸ Молоткіна В. Культурно-освітня діяльність молодіжних організацій на Правобережній Україні в 20-ті роки ХХ ст.//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./[редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 2. С. 353–359.

²³⁹ Молоткіна В., Хмельницька Л. Діяльність молодіжних громадських організацій у вищих навчальних закладах Київщини//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./[редкол.: В. П. Кокур (гол. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2009. Вип. 22. С. 163–169.

²⁴⁰ Молоткіна В. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.

²⁴¹ Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті рр. ХХ століття//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки/[редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16 (2). С. 16–26.

При підготовці роботи нам неабияк прислужилися історіографічні праці Г. Васильчука²⁴², О. Ситнікова²⁴³, Ю. Чирви²⁴⁴, В. Липинського²⁴⁵, П. Григорчука, В. Тучинського²⁴⁶, О. Рафальського²⁴⁷, А. Кузьменко²⁴⁸, Н. Вітранюк²⁴⁹, М. Шитюка, К. Назарова²⁵⁰, І. Яшук²⁵¹ та ін.

До вивчення історичного минулого студентської молоді долучився і автор цієї роботи. Понад 10 років він досліджував різні складові цієї проблеми. Загальний внесок автора у вивчення проблеми становить понад 130 праць.

Роботи сучасних українських авторів мають різну вагу і значення. Позитивно оцінюючи зусилля понад 110 вчених, які частково дослідили історію студентства педагогічних навчальних закладів України у 1920-1930-ті рр.,

²⁴² Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запоріж. нац. ун-т, 2008. С. 253–271; Його ж. Становлення та функціонування радянської системи освіти в УРСР у 1920-30-х рр.: до історіографії проблеми//Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. XVIII. С. 355–362.

²⁴³ Ситніков О. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 16 с.

²⁴⁴ Чирва Ю. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1995. 18 с.

²⁴⁵ Липинський В. До історіографії розвитку нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр./Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей/[редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Дображанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 128–134.

²⁴⁶ Григорчук П., Тучинський В. Історіографія політики більшовицької влади в Україні в галузі культури на початку 20-х рр. XX ст./Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, Л. В. Баженов та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. Вип. XIV. С. 67–73.

²⁴⁷ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. Київ: Полую, 2000. 447 с.

²⁴⁸ Кузьменко А. Історіографія освіти національних меншин України (1920-1930-ті роки)//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./[редкол.: В. П. Коцур (гол. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2011. Вип. 26. С. 303–306.

²⁴⁹ Вітранюк Н. Становлення педагогічних технікумів у структурі вищої професійної освіти України в 20-х роках XX століття: до історіографії питання//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 15. С. 120–123.

²⁵⁰ Шитюк М., Назарова К. Голодомор 1932-1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986-2009 рр.). Миколаїв, 2012. 228 с.

²⁵¹ Яшук І. Виховання майбутніх педагогів у вищому педагогічному навчальному закладі (1920-1991 рр.) як предмет історико-педагогічного дослідження//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 15. С. 792–799.

зауважимо, що поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань (передусім тих, що стосуються навчальної та громадсько-політичної діяльності молоді, їх матеріального забезпечення), які потребують глибшого опрацювання архівно-джерельної бази. А відтак, становище студентства в умовах формування тоталітарної системи має бути досліджене більш ретельно і в повному обсязі.

Наступну групу становлять праці зарубіжних дослідників, перші з яких вийшли ще у 20-30-ті рр. Виокремимо дослідження С. Маслова, який навіть ряд фактів опозиційності у радянському суспільстві, серед яких – розповсюдження студентами листівок, поширення чуток та розмов на політичні теми²⁵².

Серед досліджень діячів української еміграції виокремимо праці Д. Антоновича, В. Гришка, І. Коляски, І. Крилова. Ці автори в контексті більш глобальних проблем згадували українське студентство. Так, перший з них дослідив процес формування студентського контингенту шляхом встановлення куріальної системи, відряджень та поповнення через робітфаки. Значну увагу автор приділив впливу політики українізації на навчальний процес²⁵³. В. Гришко у своїй роботі подає загальний огляд історичного минулого молоді України у 1918-1958 рр. Присутня у дослідженні і студентська складова. Зокрема, йдеться про діяльність Спілки української молоді, інші молодіжні організації (зокрема, ініційовану «Спілкою визволення України» організацію «Молода академія», яка мала через виші готувати національно свідомих фахівців, вчених), ліквідовані наприкінці 20-х рр. Більша частина роботи присвячена діяльності комсомольських осередків²⁵⁴. І. Коляска, показавши співвідношення студентів УСРР відносно студентства загалом Радянського Союзу, зробив висновок, що у порівнянні з дореволюційним часом цей показник зменшився. Автор зупинився на значенні українізації для суспільства²⁵⁵. І. Крилов проаналізував систему освіти у радянській Україні та її реорганізації у 20-х рр.²⁵⁶ У 1970 р. вийшла праця С. Николишина, який дослідив вплив політики більшовиків на український культурний процес. Дослідник показав особливості процесу політики українізації у різних типах навчальних закладів²⁵⁷. Не можна не згадати фундаментальні колективні праці «Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу)»²⁵⁸,

²⁵² Маслов С. Россия после 4 лет революции. Париж: Русская печать, 1922. С. 170–171; Його ж. На революционной работе в России. 1 апреля 1929 – 1 ноября 1930. Белград: б.м., 1930. С. 38.

²⁵³ Антонович Д. Українська культура. Мюнхен: E. Mohlthalters Buch u Kunstdruckerei, 1988. 519 с.

²⁵⁴ Гришко В. Молодь України пореволюційного сорокаліття під советами: загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958 рр.). Ульм: Україна, 1958. 224 с.

²⁵⁵ Коляска І. Освіта в Радянській Україні/[перекл. з англ. мови з допов. і додат.]. Б.м., б.р. 246 с.

²⁵⁶ Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930 рр.): досліди і матеріали. Мюнхен, 1956. 96 с.

²⁵⁷ Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. Ульм: На чужині, 1917. 118 с.

²⁵⁸ Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Ульм: Україна, 1985. 347 с.

«Енциклопедія українознавства»²⁵⁹. У першій з них висвітлені проблеми формування та буття студентської молоді. У третьому томі енциклопедичного видання йдеться про діяльність студентських організацій, насамперед економічних, конкретизовано мету, завдання, напрямки роботи ЛКСМУ.

Значно більше робіт російських істориків. Так, В. Корольова у дисертації прослідкувала зміни соціального складу, динаміку поповнення вишів робітничо-селянським контингентом молоді, розглянула соціально-економічне становище студентської молоді, формування у студентства громадянської і політичної позиції, встановлення державного контролю за молоддю, створення нової системи побуту, дозволя та розваг студентства європейської частини Російської Федерації у 1921-1932 рр.²⁶⁰ А. Журавльов дав оцінку державному регулюванню соціального складу студентів педагогічних навчальних закладів Росії у 1920-1930-ті рр. Він доводив, що в умовах економічної і культурної відсталості країни, масової неграмотності, державна політика регулювання була виправданою і включала в себе позитивну, демократичну складову, яка забезпечила реальний доступ до вищої і середньої освіти широким трудящим масам. Водночас, на думку вченого, мали місце грубі деформації, перегини класового підходу до формування студентських контингентів²⁶¹. Г. Амалієва показала більшовицьку соціальну політику у галузі вищої освіти в перші роки після революції, яка розглядалася більшовиками як інструмент перебудови класової структури студентства і як засіб створення лояльних політичному режиму спеціалістів, здатних будувати нову державу²⁶². Студентській проблематиці присвятили свої роботи А. Квакін²⁶³, Є. Постников²⁶⁴, Є. Платова²⁶⁵, А. Рожков²⁶⁶,

²⁵⁹ Енциклопедія українознавства: загальна частина: в 3 т. / [під гол. ред. В. К. Кубійовича; НАН України, Ін-т української археографії; НТШ у Сарселі (Франція); Фундація Енциклопедії України в Канаді]. Київ: Ін-т укр. археограф. та дж-ва ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. С. 801–1232.

²⁶⁰ Королева В. Состав, быт и социально-экономическое положение студенчества Европейской части РСФСР (1921-1932 гг.): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. Орел, 2005. 199 с.

²⁶¹ Журавлев А. Исторический опыт государственного регулирования социального состава студентов педагогических учебных заведений в 1920-1930-е годы // История государства и права: науч.-правов. издание. Москва, 2008. №13. С. 24–27; №14. С. 22–24.

²⁶² Амалиева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». Социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы // Советская социальная политика 1920-30-х годов: идеология и повседневность / [под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой]: сб. статей. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 414–428.

²⁶³ Квакин А., Постников Е. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов). Москва: изд. дом «Ветераны спецслужб»; Науч. журн. «Экономика-Право-Политика-Безопасность», 2009. 528 с.

²⁶⁴ Постников Е. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921-1927 гг.). Тверь: Твер. гос. ун-т, 1996. 188 с.

²⁶⁵ Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху 1917-1927 гг. Санкт-Петербург: СПбУАП, СПбГУ, 2001. 229 с.

²⁶⁶ Рожков А. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. Краснодар: Перспективы образования, 2002. Т. 1. 404 с.

Т. Смірнова²⁶⁷.

Частина російських істориків об'єктом свого дослідження обрали молодь, передовою частиною якої було студентство. Так, Л. Кульгускіна дала оцінку ефективності молодіжної політики держави наприкінці 1920-х – у 1930-х рр., виявила політичні погляди і уявлення молодих людей, їх моральні орієнтири і ціннісні установки, відношення до традицій і проведення в країні перетворень²⁶⁸. Л. Лютов довів, що наприкінці 20-х рр. минулого століття настрої молоді, яка навчалася, часто проявлялися в усвідомленій критиці більшовицької політики, політичних акціях, деструктивній поведінці, які однак мали вже комуно-радянський характер²⁶⁹. А. Слезін предметом свого дослідження обрав політосвіту молоді у 1920-х рр., яка працювала на зміцнення тоталітарних рис радянської державності²⁷⁰.

Сучасна російська історіографія розкриває також модернізаційні процеси в галузі освіти. Зокрема, Т. Красовицька проаналізувала мотиви й стратегію більшовицької модернізації національно-культурних відносин²⁷¹. Культурно-освітні процеси в Україні в контексті політики українізації висвітлені у монографіях О. Борисьонок²⁷² і А. Марчукова²⁷³. Ю. Шарапов у своїй монографії показав життя і побут студентів, специфічні риси радянської вищої школи²⁷⁴.

Таким чином, проблема життя і діяльності студентства педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітаризму, викликала зацікавленість як зарубіжних, так і сучасних українських науковців. Низка робіт появилася і за радянської доби. Взагалі весь історіографічний доробок досить вражаючий, хоча комплексного вивчення зазначеної теми ще не проводилось. У нашому дослідженні ми спробуємо розкрити маловивчені проблеми, пов'язані з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю студентства педагогічних навчальних закладів України, їхнім

²⁶⁷ Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. Москва: Мир истории, 2003. 296 с.

²⁶⁸ Кульгускіна Л. Государство и молодое поколение в конце 1920-х – 1930-е годы: опыт создания новой ментальности: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02/Алтайский государственный университет. Барнаул, 2005. 22 с.

²⁶⁹ Лютов Л. Советская молодежь на закате непа. 1927-1929 гг.//Вопросы истории: ежемес. журн. Москва, 2011. №11. С. 128–134.

²⁷⁰ Слезин А. Политическое просвещение молодежи 1920-х годов как звено системы политического контроля//Политика и общество: науч. журнал/[редкол.: А. Д. Керимов (гл. ред.), Роберт Бадинтер, Ф. М. Бурлацкий и др.; РАН, Институт социально-политического исследование]. Москва, 2010. №3(69). С. 52–59.

²⁷¹ Красовицька Т. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х гг. Москва: ИРИ РАН, 1998. 414 с.

²⁷² Борисенок Е. Феномен советской украинизации. Москва, 2006. 241 с.

²⁷³ Марчуков А. Украинское национальное движение УССР. 1920-1930-е годы. Цели, методы, результаты. Москва: Наука, 2006. 599 с.

²⁷⁴ Шарапов Ю. Первая «оттепель». Неповская Россия в 1921-1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. Москва, 2005. С. 150–205.

соціальним, національним, статевим складом, кількісними показниками прийомів, звернувши увагу, насамперед, на регіональну складову.

Під час підготовки роботи автор опрацював широке коло історичних джерел. Писемні джерела, використані в процесі дослідження за родово-видовим принципом, поділяються на такі групи: 1) офіційні документи і матеріали правлячої більшовицької партії та уряду з питань освіти, нормативно-правові акти Народного комісаріату освіти та Укрголовпрофосвіти; 2) матеріали діловодства місцевих органів і навчальних закладів; 3) джерела особового походження; 4) періодична преса.

Перша група джерел зосереджена, насамперед, у фонді НКО УСРР (ф.166) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Він містить декрети, постанови, положення ВУЦВК та РНК, протоколи засідань, бюлетені РНК, НКО УСРР, колегії Укрголовпрофосвіти України, накази та обіжники НКО та Укрголовпрофосвіти, звіти НКО про стан освіти у республіці, протоколи засідань, звіти губернських і окружних відділів освіти, матеріали та річні звіти про роботу педагогічних навчальних закладів, положення про студентські організації, відомості про соціальний, національний та партійний склад молоді, протоколи засідань комісій по чистці, списки відрахованих студентів, різні статистичні дані тощо. Низку важливих документів з теми нашого дослідження вміщують також фонди 2 (Рада Народних Комісарів УСРР) і 413 (Центральний комітет національних меншин УСРР). Важливу інформацію почерпнули із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фондах 1 та 7 наявні циркуляри, інструкції, положення ЦК КП(б)У та ЛКСМУ, звіти, донесення, тези, інформації, листи губернських комітетів партії та комсомолу про агітаційно-пропагандистську і політосвітню роботу, партійну і комсомольську роботу у вишах, проведення загальнодержавних кампаній на місцях, матеріали про загальний стан вишів, діяльність загонів «легкої кавалерії», доповідні записки про політичні погляди молоді.

Частина документів цієї групи присутні також у фондах обласних державних архівів.

Документи партії та уряду з питань професійної і спеціальної, зокрема педагогічної, освіти друкувалися у збірниках. Один з перших таких збірників було опубліковано у 1926 р., укладачем якого виступив М. Глейзер. Тут вміщено постанови про контингент прийому студентів, проходження ними педпрактики та стажування, інструкції про розподіл стипендій, встановлення оплати за навчання²⁷⁵.

Через 5 років, у 1931 р. М. Глейзер видав систематизований збірник, у якому вмістив закони та розпорядження у галузі освіти України. Тут містилися

²⁷⁵ Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению/[сост. М. А. Глейзер; под ред. Я. П. Яппо]. Харьков: Юридич. Изд-во Наркомюста УССР, 1926. 208 с.

статуту про інститути і технікуми УСРР, постанова про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти, постанова XI всеукраїнського з'їзду рад «Про стан та перспективи культурного будівництва»²⁷⁶. У тому ж році в Москві А. Подземський уклав збірник директив ВКП(б), основних рішень з'їздів, конференцій, нарад ЦК ВКП(б) з питань освіти²⁷⁷. У 1939 р. побачив світ збірник постанов «О высшей школе» (укладач – А. Харас), з яких особливо виокремимо «Типовий статут вищого навчального закладу»²⁷⁸. У 1947 р. М. Болдырев виступив укладачем видання, до якого увійшли директиви ВКП(б) і постанови радянського уряду за 1917-1947 рр.²⁷⁹ Документи правлячої більшовицької партії з питань освіти містяться також у збірниках «КПСС о культуре, просвещении и науке»²⁸⁰, «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК»²⁸¹.

У післявоєнні роки вийшли збірники документів і матеріалів про культурне будівництво Української РСР. До видання, яке побачило світ у 1960 р., увійшли нормативно-правові акти за 1917 – червень 1941 р. Нашу увагу привернули документи, які регламентували роботу вищої школи. Серед них – постанови про введення в дію Кодексу законів про народну освіту (1922 р.), підсумки українізації (1927 р.), роботу добровільних організацій (1929 р.), стан народної освіти в Україні (1927 р.), про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах (1932 р.), роботу вищих навчальних закладів і керівництво вищою школою (1936 р.), резолюція ЦК КП(б)У про стан вищих України (1928 р.) та ін. (загалом близько 25 документів)²⁸². Ці та деякі інші документи увійшли до збірника, що вийшов у 1986 р. Його упорядниками виступили В. Даниленко, О. Луговський, І. Молодчикова та ін. Видання

²⁷⁶ Закони та розпорядження в справі народної освіти: систематизов. збірн./[передмов. О. Полоцького; упоряд. М. Глейзер]. Харків: Рад. шк., 1931. 308 с.

²⁷⁷ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний Центрального комитета и Центральной контрольной комиссии Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)/[сост. А. Я. Подземский]. Москва, Ленинград: ОГИЗ, 1931. 496 с.

²⁷⁸ О высшей школе: сб. важнейших постанов./[сост. А. С. Харас]. М.: Гос. изд-во «Советская наука», 1939. 86 с.

²⁷⁹ Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: сб. док. за 1917-1947 гг./Приложение к журналу «Советская педагогика»/[сост. Н. И. Болдырев]. Москва, Ленинград: изд-во АПН РСФСР, 1947. 304 с.

²⁸⁰ КПСС о культуре, просвещении и науке: сб. док./[сост.: В. С. Викторов, А. С. Конькова, Д. А. Парфенов]. Москва: изд-во полит. л-ры, 1963. 552 с.

²⁸¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК/Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. Изд. 7-е. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1953. Ч. 1. 1898-1925. 952 с.

²⁸² Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т. 1. 1917 – червень 1941 рр. 884 с.

охопило хронологічно вузкі межі – 1928 – червень 1941 рр.²⁸³ У 1978 р. в Москві опублікували збірник постанов, наказів та інструкцій «Высшая школа» (упорядники – Є. Войленко, С. Гальцов, В. Карнаухов та ін.), частина з яких стосуються міжвоєнної доби²⁸⁴. Ряд документів з питань освіти містять також збірники «Проблема кадров – центральна проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову й середню школу» (1932 р.)²⁸⁵ та «Народное образование в СССР» (1974 р.)²⁸⁶.

До офіційних документів віднесемо правила прийомів і програми для вступу до вишів, у т.ч. і педагогічних, які публікував НКО УСРР у періодичній пресі, або окремими брошурами²⁸⁷. У 1929 р. В. Володарський і Й. Косман видали програму для вступу із своїми коментарями, а також додали до цього й інші необхідні абітурієнтам матеріали. Крім того, автори здійснили порівняльну характеристику результатів прийому студентів у 1923 і 1928 рр.²⁸⁸ У 1935 р. побачив світ «Довідник студента та вступника у виші, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі виші, втиші і технікуми», у якому вмістили інструкцію про прийом до вишів у 1935 р. та правила прийому, програми навчальних дисциплін, з яких проводилися вступні екзамени, перелік вишів, оголошення про прийом до окремих інститутів і технікумів. Окрім того, подано нормативно-правові акти, які призначалися для регламентації навчального процесу, впорядкування громадських навантажень студентів, забезпечення їх стипендіями та гуртожитками, безкоштовним навчанням, поліпшення умов навчання студентів-заочників²⁸⁹.

При підготовці роботи ми використали ряд інших опублікованих видань, яких можна віднести до офіційних. Зокрема, у 1925 р. Укрголовпрофосвіта видала матеріали, які мали допомогти вишам у впровадженні в них наукової

²⁸³ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матеріалів/[упоряд.: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас та ін.]. Київ: Наук. думка, 1986. 416 с.

²⁸⁴ Высшая школа: сб. основн. постанов., приказ. и инструкц./[сост.: Е. И. Войленко, С. С. Гальцов, В. В. Карнаухов и др.]. Москва: Высш. шк., 1978. Ч. 1. 399 с.

²⁸⁵ Проблема кадров – центральна проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову й середню школу. Б.м.: Партвидав «Пролетар», 1932. 52 с.

²⁸⁶ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. 1917-1973 гг./[сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов]. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.

²⁸⁷ Правила прийому до вишів (держ. університетів, пединститутів, робфаків та підтехнікумів НКО УСРР) на 1934-35 навч. рік/Народний комісаріат освіти УСРР, управління підготовки вчителів. Харків: Рад. шк., 1934. – 80 с.; Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР ухвалив до вжитку, як порадинок для вступу до вишів та робфаків). Б.м.: Пролетарий, б.р. 72 с.

²⁸⁸ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. З додатком програм до вступу у вузи та робфаки. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 64 с.

²⁸⁹ Довідник студента та вступника у виші, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі виші, втиші і технікуми. Харків: Укр. робітник, 1935. 176 с.

організації праці²⁹⁰. У тому ж році статистично-інформаційний відділ НКО УСРР оприлюднив перелік педвишів республіки із зазначенням адреси закладів, кількості студентів і викладачів²⁹¹. У 20-ті рр. Центральне статистичне управління України регулярно видавало статистичні збірники із серії «Статистика України», окремі томи якої були присвячені народній освіті. Тут містяться дані про мережу педвишів, соціальний, національний, статевий склад студентів, забезпечення їх стипендіями тощо²⁹². Такі ж обстеження проводило і ЦСУ СРСР²⁹³. У 1930 р. в зв'язку з реорганізацією вишів було видано відповідний збірник постанов і розпоряджень ЦВК і РНК СРСР. Тут подано також перелік педвишів України (ІНО і технікуми), на базі яких мали створюватися заклади нового типу²⁹⁴.

Джерельну цінність становить одне з видань Всеукраїнського центрального бюро пролетарського студентства, у якому зафіксовано резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, що відбувся 12-18 березня 1929 р.²⁹⁵

Наступну групу складають матеріали місцевих установ і навчальних закладів, які зберігаються переважно в обласних держархівах, архіві м. Києва, відомчих архівах окремих навчальних закладів.

Окремі документи з історії навчальних закладів загалом, і студентства, зокрема, містяться у фондах виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Так, фонд Кам'янецького ОВК (ф. р. 337 Держархів Хмельницької області) зберігає переписку з НКО УСРР, вишами Кам'янець-Подільського про будівництво навчальних корпусів і студентських гуртожитків. Звіт Кам'янець-Подільського ІНО за 1922 р., накази і звернення Кам'янецького повітвиконкому про шефство над військовими частинами, протоколи засідань пленуму повітового комітету КП(б)У зберігаються у ф. р. 336, фондоутворювачем якого став Кам'янецький повітовий виконавчий

²⁹⁰ НОТ в ВУЗах: материалы Главпрофобра УСРР. Б.м.: Гос. изд-во Украины, 1925. 84 с.

²⁹¹ Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учебного року/НКО, статистично-інформаційний відділ. Б.м.: ДВУ, 1925. 21 с.

²⁹² Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти//Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. 94 с.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.// Статистика України. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. 2. Т. VIII. №152. Харків: Центр. стат. управл.УССР, 1929. 66 с.

²⁹³ Народное образование в СССР в 1925-26 уч. году по данным текущего обследования на 1 декабря 1925 года//Труды Центрального статистического управления. Отдел статистики просвещения. Сектор социальной статистики. Вып.3. Т. XXVIII. Москва: Центр. стат. управл. Союза ССР, 1927. 272 с.

²⁹⁴ Материалы по реорганизации вузов, втузов, техникумов и рабфактов СССР: сб. постановл. и распоряж. ЦИК и СНК Союза ССР и список учеб. завед. Москва: Отдел печати и информации СНК РСФСР и СТО и Гос. изд-во РСФСР, 1930. 164 с.

²⁹⁵ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, 12-18 березня 1929 р./ Всеукраїнське центральне бюро пролетстуду. Харків, 1929. 74 с.

комітет. У фонді Вінницького окрвиконкому (ф. р. 595 Держархів Вінницької області) представлені відомості про роботу осередків Товариства сприяння обороні, комітету незаможних селян, протоколи засідання окружної комісії з проведення українізації, інформація про роботу Вінницького єврейського ПТ. Декілька цінних документів ми почерпнули з фондів Полтавських губ- і окрвиконкомів (ф. р. 363, 1503 Держархів Полтавської області). У фонді Херсонського окрвиконкому (ф. р. 2 Держархів Херсонської області) вміщено статут Одеського губерньського відділу всесоюзного товариства допомоги пролетарському студентству. Поодинокі факти містять фонди виконкомів Державного архіву Черкаської області. Зокрема, у фондах Шевченківського (Черкаського) окрвиконкому (ф. р. 184) йдеться про утворення Черкаського ІНО; Цибулівського райвиконкому (ф. р. 2243) – про матеріальне становище студентства; Стеблівського райвиконкому (ф. р. 81) – про прийом до вишів.

Значну кількість джерел ми почерпнули з фондів партійних і комсомольських комітетів різних рівнів, які до проголошення незалежності України зберігалися у партархівах. Так, фонд Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 7 Держархів Дніпропетровської області) вміщує протоколи засідань бюро осередку КП(б)У при Катеринославському ІНО у 1925-1926 н.р., дані про культшефську роботу молоді, діяльність студентського клубу та гуртків, акти обстеження роботи партосередків факультетів професійної освіти і соціального виховання ІНО за січень-листопад 1929 р., матеріали про обстеження Дніпропетровського російського ПТ. У фонді Катеринославського губерньського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Дніпропетровської області) нашу увагу привернули дані про чисельність і партійний склад студентства Катеринославського ІНО. Інформативним є фонд Кам'янецького окружного комітету КП(б)У (ф. п. 3 Держархів Хмельницької області), у якому містяться директиви ЦК ВКП(б) з питань освіти, протоколи партійних зборів, бюро осередків КП(б)У вишів Кам'янця-Подільського, переписка з навчальними закладами, вирізки з газет, матеріали про «шкідництво» діяльність «троцькістів і націоналістів». У фонді Подільського губерньського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Вінницької області) наявні протоколи засідань губерньської комісії по прийому у навчальні заклади, циркуляри, інструкції, правила прийому, донесення, запити про надання місць у вишах, протоколи зборів бюро осередків ВНЗ м. Вінниці, комісій з перевірки успішності студентів-комуністів. Фонд Вінницького окружного комітету КП(б)У (ф. п. 29 Держархів Вінницької області) зберігає звіти і доповідні записки про стан народної освіти в окрузі, хід українізації, роботу партійних і радянських апаратів у сфері освіти, ліквідацію неписьменності, про роботу навчальних закладів, зокрема Вінницького єврейського ПТ. У ф. п. 136 Держархіву Вінницької області (Вінницький обласний комітет КП(б)У) нашу увагу привернули матеріали про роботу Бердичівського, Вінницького і Кам'янецького педінститутів, довідки

райкомів партії про роботу технікумів області, інформації про стан студентських гуртожитків. Фонд Харківського губерньського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Харківської області) вміщує протоколи нарад політкомісарів, делегатів і уповноважених партосередків вишів Харкова у першій половині 1920-х рр., на яких йшлося і про роботу студентів-комуністів. У фонді Харківського обкому КП(б)У (ф. п. 2 Держархів Харківської області) цінними є звіти відділу шкіл і науки за 1936-1937 рр., у яких йшлося, зокрема, про поширення антирадянських анекдотів у Харківському педінституті і Лохвицькому ПТ. Фонд Житомирського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 85 Держархів Житомирської області) містить переписку з ЦК КП(б)У про «троцькістами» Житомирського учительського інституту, інформацію про результати роботи Житомирського педінституту у 1937 р. Фонд Проскурівського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 301 Держархів Хмельницької області) зберігає протоколи партійних зборів, засідань бюро партосередку Проскурівського ПТ. Подібні матеріали Бердичівського, Запорізького і Шепетівського ПТ наявні у фондах відповідно Бердичівського (ф. п. 88 Держархів Житомирської області), Запорізького (ф. п. 1 Держархів Запорізької області) і Шепетівського (ф. п. 458 Держархів Хмельницької області) окружкомів партії.

Інформативними є також фонди міських, повітових і районних комітетів КП(б)У. Багато цінної інформації представлено у фонді Дніпропетровського міськкому КП(б)У (ф. п. 18 Держархів Дніпропетровської області). Тут зберігаються протоколи засідань бюро партосередків місцевих ІСВ, вміщено дані про антирадянські, «націоналістичні та контрреволюційні» настрої студентства, хід ідеологічних кампаній, відзначення державних і революційних свят, соціальні чистки молоді, її матеріальне становище, характеристики програм ідеологічних навчальних дисциплін, частина з яких, на думку влади, мали шкідливі теоретичні засади. Нашу увагу привернули також акти перевірки роботи бюро партосередку ІСВ, а також акт обстеження студентської їдальні № 32, де харчувалися студенти Дніпропетровського російського ПТ. У фонді Кам'янецького повіткому (ф. п. 1 Держархів Хмельницької області) присутні донесення і звіти партійних осередків, протоколи зборів і засідань бюро партосередків вишів Кам'янець-Подільського, переписка по організаційним питанням. Ф. п. 12 Кам'янецького райкому містить донесення про культурно-господарський і політичний стан Кам'янець-Подільського, протоколи і матеріали комісії по чистці парторганізацій місцевих педінституту і педтехнікуму. У фонді Проскурівського райкому (ф. п. 323 Держархів Хмельницької області) вміщена переписка фондоутворювача з навчальними закладами міста. В архівних справах фонду Хортицького районного комітету КП(б)У (ф. п. 7 Держархів Запорізької області) йдеться про взяття шефства студентами Хортицького німецького ПТ над місцевою трудовою школою №

7, участь молоді у святкуванні 12-ї річниці Жовтневої революції спільно з селянами комуни «Будущность» с. Хортиця.

Цінні документи з історії студентства представлені у фондах обласних, окружних і міських комітетів ЛКСМУ. У цьому контексті виокремимо фонд Вінницького обкому (ф. п. 457 Держархів Вінницької області), у якому зберігаються доповідні записки працівників обласної і районних комітетів ЛКСМУ про результати обслідування педтехнікумів, інформації райкомів про стан роботи первинних комсомольських організацій, довідки про роботу інститутів і технікумів, стенограми нарад секретарів комітетів комсомолу навчальних закладів, протоколи зборів осередків ЛКСМУ вишів області, переписка з питань прийому до ВНЗ. Фонди Кам'янець-Подільського (ф. п. 1602 Держархів Хмельницької області) і Проскурівського (ф. п. 1603 Держархів Хмельницької області) окружкомів містять протоколи засідань комісій по чистці комсомольських організацій навчальних закладів цих міст. Крім того, у першому з них знаходимо дані про антирадянську діяльність студентів Кам'янець-Подільського ІНО, роботу «легкої кавалерії». Протоколи зборів засідань бюро осередків Житомирського українського і єврейського ПТ містяться у фонді Житомирського окружкому ЛКСМУ (ф. п. 94 Держархів Житомирської області), Бердичівського ПТ – у фонді Бердичівського окружкому (ф. п. 96 Держархів Житомирської області), Кам'янець-Подільських ІНО, ІСВ, педінституту, педтехнікуму – у фонді Кам'янець-Подільського міськкому (ф. п. 1605 Держархів Хмельницької області).

Досить повними є фонди первинних партосередків педагогічних навчальних закладів. У цьому контексті виокремимо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф. п. 4 Держархів Хмельницької області), у якому присутні директиви вищестоящих партійних органів, протоколи зборів, засідань бюро осередку, списки членів і кандидатів в члени партії, статистичні звіти, матеріали, звіти про стан роботи осередку, донесення і матеріали про роботу громадських добровільних організацій вишу. Фонд Миколаївського педінституту (ф. п. 498 Держархів Миколаївської області) містить протоколи партійних зборів і засідань бюро, звіт про роботу осередку у січні-лютому 1923 р., різноманітні інформації про антирадянські настрої студентів, їхню участь у роботі політшкіл, господарських кампаніях, Ленінських тижнях, тижнях МОДРу, двотижневику пролетарського студентства, відзначенні державних і революційних свят, антисанітарний стан гуртожитків. В окремих документах йдеться про студентів-комуністів і комсомольців, які, на думку влади, приховали своє соціальне походження, за що їх, як правило, виключали з партії і з комсомолу. У фонді парторганізації Житомирського педінституту (ф. п. 211 Держархів Житомирської області) розміщено переписку з райкомом КП(б)У, звіти, інформації, протоколи загальних зборів і засідань комітетів осередку, висновки та обстеження роботи первинної організації, списки її членів

і кандидатів в члени. Фонд Вінницького педінституту (ф. п. 292 Держархів Вінницької області) зберігає директиви і розпорядження міського парткомітету та обкому КП(б)У, різне листування, протоколи засідань партійного бюро, загальних зборів, мітингів, звіти, плани, матеріали обстеження, доповідні записки про роботу організації, матеріали про проведення посівних кампаній. Подібну документацію містять також фонди Глухівського педінституту (ф. п. 352 Держархів Сумської області), Житомирського єврейського ПТ (ф. п. 215 Держархів Житомирської області), Немирівського (ф. п. 476 Держархів Вінницької області) і Вінницького (ф. п. 249 Держархів Вінницької області) українських педтехнікумів.

Цікаві документи розміщено у фондах губернських і окружних інспектур народної освіти. Так, фонд інспектури народної освіти виконавчого комітету Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. р. 414 Держархів Херсонської області) вміщує річний звіт Херсонського ІНО за 1924-1925 н.р., звіт про роботу студентів під час літнього триместру цього навчального року, статистичний звіт за січень 1925 р., місячні звіти за січень, березень, травень 1923 р. Цінними є дані про проведення вступних кампаній, діяльність осередку товариства «Друзі дітей», розподіли студентів на стажування тощо. У фонді Волинського губернського відділу народної освіти (ф. р. 31 Держархів Житомирської області) наявні протоколи засідань комітету з професійно-технічної освіти, інформації та матеріали про роботу вишів, навчальні програми Волинського ІНО, переписка з різними організаціями про проходження студентами практики, призов молоді на військову службу. Не менш інформативним є фонд Волинської окружної інспектури (ф. р. 266 Держархів Житомирської області). Він містить звіти про прийом до вишів, про роботу житомирських українського і єврейського ПТ, Новоград-Волинського і Коростишівського ПТ, бюлетені, протоколи предметних комісій, річні звіти Волинського ІНО, протоколи педнарад та загальних зборів колективів технікумів, переписку з Коростишівським ПТ про організацію навчального процесу. Фонд Шепетівської окружної інспектури (ф. р. 1086 Держархів Хмельницької області) об'єднує протоколи засідання окружної комісії та заяви студентів про призначення стипендії, відомості, звіти про стан навчальних закладів, проведення педпрактики, прийом до вишів, циркуляри, розпорядження НКО УСРР, ЦБПС про організацію санітарної освіти студентства, списки студентів Волинського ІНО, Новоград-Волинського і Шепетівського ПТ, правила внутрішнього розпорядку останнього. У фонді Кам'янець-Подільської окрінспектури (ф. р. 5 Держархів Хмельницької області) присутні циркуляри, розпорядження, протоколи Подільського губернського комітету професійної освіти, комітету поліпшення побуту студентів, губернської комісії по студентським справам, студентського комітету Кам'янець-Подільського ІНО, донесення та звіти про роботу ІНО, списки

студентів, протоколи засідань правління та дані про комплектування цього вишу, анкети навчальних закладів. У фонді Миколаївської окружної інспектури (ф. р. 99 Держархів Миколаївської області) цінними є місячні та квартальні звіти Миколаївського ІНО, статистичні дані про склад студентів вишу. Подано дані про соціальну чистку студентів інституту у березні 1923 р. Фонд відділу народної освіти Полтавського губвиконкому (ф. р. 495 Держархів Полтавської області) вміщує доповіді політкомісара Полтавського ІНО про діяльність вишу. У цьому ж архіві міститься фонд Полтавської окружної інспектури народної освіти (ф. р. 369), у якому нашу увагу привернула переписка з місцевим ІНО.

Інформативними є фонди профспілкових організацій працівників освіти. Так, фонд Кам'янець-Подільського окружного відділення профспілки (ф. р. 1566 Держархів Хмельницької області) містить листування з інститутами та технікумами міста, положення про комісії профспілки, протоколи засідань Кам'янець-Подільського окружного бюро пролетарського студентства, загальних зборів членів профспілки Кам'янець-Подільського ІНО, матеріали комітету профспілки цього вишу. Серед документів фонду Черкаської райради профспілок (ф. р. 237 Держархів Черкаської області) – протоколи районних конференцій пролетарського студентства, інформації про профспілкову роботу серед студентства, про шефство над селом. У фонді Черкаського повітового бюро профспілки (ф. р. 262 Держархів Черкаської області) містяться декілька документів, у яких йдеться про прийоми студентів до вишів. Фонд Дніпропетровського міського комітету профспілки (ф. р. 1506 Держархів Дніпропетровської області) зберігає звіти про роботу дніпропетровських ППО, ІСВ та російського ПТ, Криворізького ППО, Нікопольського, Бердянського, Новомосковського ПТ у 1931-1932 н.р., статут Закритого студентського кооперативу, протоколи засідань членів культмасового і соціально-побутового секторів міського бюро пролетарського студентства, загальноміських студентських конференцій.

Більшість документів з досліджуваної нами тематики знаходяться у фондах окремих навчальних закладів. У цьому відношенні найповнішими є фонди Державного архіву Хмельницької області. Серед інших за кількістю документів виділяємо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф. р. 302). Тут представлені накази з основної діяльності вишу, протоколи засідань правління, загальних зборів колективу, факультетських рад, комісій по захисту дипломних робіт, програми, навчальні плани, звіти інституту, факультетів, голів екзаменаційних, державних кваліфікаційних комісій, керівників педпрактики студентів, відомості про рух студентів за навчальний рік, академуспішність студентів, про видачу студентам хлібних, продовольчих карток, забезпечення гуртожитком, матеріали з розподілу молодих спеціалістів, документи з особового складу студентів, профспілкового комітету, різні статистичні звіти тощо. У фондах Кам'янець-Подільського (ф. р. 300) і Шепетівського (ф. р. 2853)

українських, Славутського вечірнього (ф. р. 2596), Проскурівського польського (ф. р. 2597) ПТ зберігаються накази з основної діяльності закладів, протоколи засідань педагогічних, методичних рад, приймальних, кваліфікаційних, циклових комісій з різних предметів, окружної комісії з питань українізації в Кам'янець-Подільському окрузі, загальних зборів викладачів, студентів, співробітників технікумів, матеріали Всесоюзного перепису по технікумах (1927 р.), навчальні плани, програми лекцій, доповідні записки про організацію навчально-виховної роботи, курсові роботи студентів, річні плани, звіти з навчальної, організаційної, політико-виховної, культурно-масової роботи, про роботу з іноземними студентами, правила прийому до технікумів та проведення вступних екзаменів, журнали обліку успішності, відвідувань студентів, довідки, посвідчення, списки про проходження студентами практики, заяви про призначення стипендій.

Державний архів Одеської області зберігає фонди 4 інститутів педагогічного профілю. Зокрема, фонд Одеського ІНО (ф. р. 1593) складають накази, протоколи засідань правління інституту, навчальні плани та програми факультетів, списки та анкети студентів, журнали їхньої успішності, доповідні записки та звіти про стан викладання навчальних дисциплін, рівень знань студентів. Тут містяться також річний звіт за 1928-1929 н.р., статистичні дані про склад студентів, інформації про роботу семінарів підвищеного типу, гуртків, угода на соцзмагання між Одеським і Дніпропетровським ІНО на 1929-1930 н.р. Досить інформативним є фонд Одеського інституту професійної освіти (ф. р. 1647), серед документів якого вирізняються накази по інституту, протоколи студентських виробничих нарад, річні статистичні звіти, звіти про проходження практики, статистичні відомості про прийоми та випуски студентства, дані про мобілізації студентів, призначення їм стипендій, студентську науково-дослідну роботу, соціальні чистки тощо. Одна з архівних справ містить висновки про стан виконання зобов'язань, взятих у ході соцзмагання з фізико-хіміко-математичним інститутом. Цікаві документи знаходяться у фондах навчальних закладів національних меншин, фондоутворювачем одного з яких був Одеський німецький педінститут (ф. р. 1561). Найінформативнішими є накази по інституту, у яких йдеться про випадки порушення правил внутрішнього розпорядку, спекуляції в гуртожитку, відрахування студентів за отримання німецьких гітлерівських марок, антирадянські настрої, приховання свого соціального походження. Відраховували також і студентів-«ворогів народу», студентів-заочників, які не забезпечили «комуністичне виховання» учнів. Фонд містить статистичні дані про прийоми та склад студентства, відомості про їхнє матеріальне становище тощо. Фонд Одеського єврейського ПТ (ф. р. 1650) вміщує нормативні документи, окремі розрізнені дані про прийоми студентів у 1928-1930 рр. Один з архівних документів повідомляє про виявлення у Білоцерківському технікумі підпільної організації «Погром».

У Державному архіві Житомирської області найзмістовнішим є фонд Житомирського українського ПТ (ф. р. 344). Тут наявні розпорядження, протоколи та постанови правління закладу, протоколи засідань комісії зі студентських справ, стипендіальних комісій, відомості про набори студентів, академуспішність, хід педпрактики, рух студентів, ремонт навчальних та житлових приміщень, звіт педтехнікуму за 1925-1926 навчальний рік, різні статистичні відомості, листування, перелік студентських випускних робіт у 1926-1927 навчальному році. У фонді Новоград-Волинського ПТ (ф. р. 412) нашу увагу привернули протоколи загальних зборів, приймальних комісій закладу, накази, циркуляри, інструкції НКО УСРР про умови прийому студентів, протоколи і робочі плани проведення педпрактики студентами-випускниками, відомості про академуспішність молоді, стан гуртожитків, розподіл стипендії. Низку документів ми почерпнули із фонду Волинського (Житомирського) ІНО (ф. р. 98): інструкції про проведення прийому студентів, переписка про прийом і відрахування молоді, про перевірку її соціального походження, характеристики студентів.

Чимало цінних документів вміщують фонди Державного архіву Миколаївської області. У фонді Миколаївського педінституту (ф. р. 993) розміщено протоколи засідань правління за 1926-1928 рр., накази по особовому складу студентів за 1935-1939 рр., звіт про роботу інституту за 1936-1937 н.р., річний і семестрові статистичні звіти за 1938-1939 н.р. У фонді Миколаївського ПТ (ф. р. 1210) представлено звіт про роботу закладу за перший семестр 1934-1935 н.р., статистичні дані про набори та склад студентів, положення про педпрактику студентів, угоду про соцзмагання з Бериславським ПТ тощо.

Деякі фонди навчальних закладів містить також Державний архів Вінницької області. Найповнішим є фонд Вінницького ІНО (ф. р. 1941). Серед документів – протоколи засідань ради інституту, педагогічної ради, загальних зборів студентів, накази по вишу, навчальні плани, постанови комісій про звільнення молоді від плати за навчання. У фондах Вінницького українського ПТ імені Івана Франка (ф. р. 1179) вміщено листування з НКО УСРР, обласним відділом народної освіти; Могилів-Подільського ПТ (ф. р. 2223) – відомості про склад студентів, їхню успішність, протоколи екзаменів.

У Державному архіві м. Києва цінну інформацію з історії студентства містить фонд Київського російського ПТ (ф. р. 359). Тут наявні річні звіти про роботу закладу у 1930-1935 рр., звіти про роботу партійної і комсомольської організацій у 1933-1934 н.р., про проведення практики у тому ж навчальному році, статистичні звіти за 1932 р., протоколи засідань директорату у 1932 р., правила внутрішнього розпорядку у гуртожитку. Фонд Київського ІНО (ф. р. 346) вміщує незначну кількість документів, які охоплюють 1920-1923 рр.: статут інституту, звіти про роботу факультетів, протоколи загальних зборів студентів, засідань комісії з переєстрації студентства. Певний інтерес

викликають фонди польських навчальних закладів, описи яких, на жаль, не достатньо впорядковані. У фонді Польського педінституту (ф. р. 920) нашу увагу привернули звіти вишу за перший квартал 1933 р., 1933-1934 н.р., інформація про результати участі у Всесоюзному змаганні вишів у другому семестрі 1933-1934 н.р. тощо. У фонді Київського польського ПТ (ф. р. 807) інформативними є звіти про роботу у 1925-1926, 1928-1929, 1934-1935 н.р., протоколи бюро партосередку за 1926-1927 рр.

У Державному архіві Запорізької області представлені фонди педтехнікумів. У фонді Запорізького ПТ (ф. р. 959) найбільш цінними є звіти закладу про роботу в осінньому триместрі 1926-1927 н.р., у 1932-1933 н.р., звіт виконбюро пролетарського студентства про діяльність у жовтні-грудні 1926 р., протоколи загальних зборів колективу, дані про результати соцзмагання, проведення сільськогосподарської практики у 1930-1931 н.р. Фонд Бердянського ПТ (ф. р. 3674) складають річні звіти за 1926-1927, 1930-1931 н.р., перший семестр 1931-1932 н.р., протоколи загальних зборів, засідань правління та ради, статистичні дані про склад студентства, його матеріальне становище, відомості про результати соцзмагання з Маріупольським ПТ. У фонді Мелітопольського ПТ (ф. р. 3675) вміщено річні звіти за 1925-1926, 1926-1927, 1928-1929 н.р., накази за 1933, 1935 рр., звіт про прийом у виш у 1928 р. Фонд Запорізького ІНО (педінституту) (ф. р. 2054) зберігається у відомчому архіві Запорізького національного університету. Тут наявні накази і директиви НКО, а також накази по інституту зі студентських справ, зокрема про відрухування студентів за самовільне залишення навчання, приховання при вступі свого соціального походження, порушення правил внутрішнього розпорядку у гуртожитках та навчальних корпусах. Окремі накази повідомляють про відрухування молоді за антирадянські настрої. Водночас, ряд документів містять розпорядження про преміювання кращих студентів, їхню мобілізацію на партійну роботу тощо. Подібні документи вміщено також у фонді Харківського ІНО (ІСВ, педінституту) (ф. р. 4293), який подібно до попереднього фонду зберігається у відомчому архіві Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Державний архів Харківської області містить фонд Харківського ПТ інструкторів політехнічної освіти (ф. р. 1431). Тут подано річні звіти за 1932-1933, 1933-1934, 1934-1935 н.р., вміщено висновки по обстеженню Гадяцького, Лозівського, Лохвицького і Сорочинського ПТ, яке проводилося у вересні-грудні 1934 р.

У фонді Чернігівського педінституту (ф. р. 608) Держархіву Чернігівської області представлені протоколи засідань правління, загальних зборів студентів, навчальні плани, звіти і доповіді про роботу інститутів, факультетів, редколегій стінгазети «Студент Жовтня» Чернігівського ІНО тощо. У цьому ж фонді вміщено бюлетені Миколаївського ІНО за 1925-1926 н.р. Не повним

є фонд Лубенського учительського інституту (ф. р. 2118), який міститься у Держархіві Полтавської області. Тут наявні документи за 1936-1937 рр.: протоколи загальних зборів студентів, накази з особового складу та про зарахування студентів, списки студентів, акти перевірки інституту.

Держархів Сумської області містить фонд фонд Конотопського ПТ (ф. р. 4307), який репрезентує циркуляри, накази НКО УСРР, протоколи загальних зборів викладачів та студентів, звіти про роботу, статuti, статистичні дані про рух студентів, навчальні плани та програми, правила внутрішнього розпорядку, журнали відвідувань занять та успішності, списки молоді.

У Державному архіві Херсонської області знаходиться фонд Херсонського педінституту (ф. р. 469), який містить статистичні дані про склад студентства у 1924, 1931, 1938 рр., академуспішність, протоколи засідань комісії по перевірці соціального складу студентів і, відповідно накази про їх відрахування, відомості про забезпеченість молоді житловими площами, її культмасову роботу у селах регіону, проведення екскурсій. Наведено тексти положення про виробничу практику студентів вишів СРСР від 26 березня 1938 р., а також типового положення про бібліотеку вишу (9 березня 1938 р.).

Фонди навчальних закладів Державного архіву Черкаської області репрезентують незначну кількість документів. Зокрема, фонд Черкаського педінституту (ф. р. 193) вміщує листування з НКО УСРР про організацію кафедр, навчальні плани і програми педпрактики, набір до вишу, статистичні відомості про склад студентів. Цінною є історична довідка про становище інституту наприкінці 20-х – у 30-ті рр. минулого століття. У фонді Черкаського ПТ (ф. р. 203) представлені звіт про роботу закладу у 1928-1929 н.р., про прийом до вишу у 1929-1930 н.р. Фонд Корсунського ПТ (ф. р. 198) містить протоколи засідань студентського профкому, на сторінках яких йдеться, зокрема, про громадську роботу молоді. У фонді Уманського педінституту не збереглося жодного документу про становлення цього вишу і його діяльність у 30-х рр. Лише в описі до фондів подано невеличку історичну довідку про становище педінституту у цей період.

Малочисельними є фонди педагогічних навчальних закладів, які зберігає Державний архів Дніпропетровської області. У фонді Дніпропетровського державного вечірнього учительського інституту (ф. р. 3315) певний інтерес викликають накази по інституту за 1937-1938 рр., накази НКО УРСР за 1939 р., інформація Наркомату про наслідки навчальної роботи педвиші у 1938-1938 н.р. Фонд Криворізького педінституту (ф. р. 3966) містить бюлетені Всесоюзного комітету у справах вищої школи за 1939 р., правила прийому, інструкцію про проведення державних екзаменів у цьому ж році. У фонді Нікопольського заочного ПТ (ф. р. 3591) подано навчальний план закладу на 1932-1933 н.р., списки студентів, їхній розподіл по районах, вміщено інформацію про академзаборгованість за цей рік.

У держархівах областей представлені також фонди громадських організацій студентів. Зокрема, у Державному архіві Хмельницької області нашу увагу привернули фонди Кам'янецьких окружного і міського бюро пролетарського студентства (ф. р. 1584), окружного комітету поліпшення побуту студентів (ф. р. 1586). Вони містять постанови, розпорядження, директиви, циркуляри РНК та НКО УРСР, ВЦРПС, Центрального бюро пролетарського студентства, ЛКСМУ, окружного фінвідділу, накази Кам'янець-Подільського комітету покращення побуту студентів (1925 р.), студентського кооперативу (1934-1935 рр.), положення про студентські земляцтва (1923 р.), протоколи засідань губернських студентських комісій, окружних, міських бюро, правління студентського кооперативу, загальновишівських, стипендіальних комісій, плани роботи, місячні, кварталні, річні звіти, доповіді про виробничо-трудова діяльність, листування з НКО УРСР, губернським, окружним фінансовими відділами, районними виконкомами, місцевими організаціями, вишами, профспілковими організаціями про відкриття та розподіл кредитів, надання студентам матеріальної допомоги, забезпечення гуртожитками, проведення медичного обстеження студентів та з інших питань, статті, дописи студентів вишів до газети «Студент Прикордоння» (1929-1930 рр.), фінансові звіти з додатками, звітні відомості про матеріальні цінності, книгу їх обліку, кошториси витрат, книгу відкритих кредитів (1924-1925 рр.), особові рахунки підприємств, відомості на виплату зарплати, списки студентів, заяви про надання матеріальної допомоги, протоколи засідань профспілкових комітетів. У ф. р. 2361 Державного архіву Житомирської області комітету поліпшення побуту студентства Волині нашу увагу привернули протоколи засідань Волинського губернського та окружного бюро пролетарського студентства, протоколи і звіти КППС та заяви студентів про матеріальне забезпечення, протоколи засідань правління Будинку пролетарського студентства та кошториси на його утримання, постанови конференцій студентів про роботу КППС, списки студентів, протоколи засідань комісії зі студентських справ Новоград-Волинського ПТ. Ряд цікавих документів містить фонди Київського закритого студентського кооперативу (ф. р. 716) Державного архіву міста Києва. Поодинокі документи, у яких йдеться про студентство досліджуваних нами навчальних закладів, зустрічаємо також у таких фондах: ф. р. 96 Кам'янець-Подільський окружний комітет Товариства Червоного Хреста, ф. р. 1508 Кам'янець-Подільський окружний комітет Міжнародного товариства допомоги борцям революції, ф. р. 3722 Кам'янець-Подільський окружний комітет допомоги жертвам інтервенції Державного архіву Хмельницької області; ф. р. 1599 ТСОАвіахім при Одеському ІНО Державного архіву Одеської області; ф. р. 4636 Черкаський обласний відділ спілки журналістів, ф. р. 3990 Комарницький М., журналіст, краєзнавець Державного архіву Черкаської області.

Окремі матеріали місцевих установ публікувалися. Наприклад, Уманський²⁹⁶, Черкаський²⁹⁷ і Шевченківський²⁹⁸ окружні виконавчі комітети регулярно оприлюднювали свої річні звіти, на сторінках яких йдеться і про студентство місцевих вишів. ЦСУ, а також окружні статистичні бюро і планові комісії видавали матеріали до опису місцевостей²⁹⁹.

Автор цієї монографії використав видання, які зображають репресивні заходи влади проти студентства педагогічних навчальних закладів. Серед них, насамперед, такі збірники, як «Українська інтелігенція і влада»³⁰⁰ і «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.»³⁰¹. В. Пристайко та Ю. Шаповал оприлюднили документи про підготовку й проведення судового процесу над членами СВУ³⁰², а Т. Григор'єва віднайшла і опублікувала документи кримінальної справи «Українська революційно-демократична спілка»³⁰³. Водному з томів серії «Реабілітовані історією», присвяченому Вінницькій області, йдеться про діяльність націоналістичної молодіжної групи у Немирівському ПТ³⁰⁴. У збірнику «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття» опубліковано листи студента Бучака, у яких йдеться про

²⁹⁶ Матеріали до звіту Уманського округового виконавчого комітету на III-ій сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів X-го скликання. Умань: вид. УманС.окрвиконкому, 1928. 88 с.

²⁹⁷ Відчит Черкаського округового виконавчого комітету за 1925 рік. Черкаси: Держ. друкарня, 1926. 96 с.; Відчит Черкаського Районового Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 1929-1931 р. V Районому 3'їзду Рад. Черкаси: Держ. друкарня, 1931. 64 с.; Черкащина до VI районного з'їзду рад (матеріали до звіту Черкаського Районного Виконавчого Комітету). Черкаси: Держ. друкарня, 1934. 110 с.

²⁹⁸ Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1925-1926 рік XI-му Округовому З'їздові Шевченківщини. Черкаси: Держ. друкарня, [1926]. 126 с.

²⁹⁹ Гуманська округа: матеріали до опису округ УСРР/Центр стат. управління УСРР. Харків, 1926. 56 с.+ VI с.; Основні показники народного господарства Гуманщини. В межах районування на 1-ше липня 1930 року/Гуманс. округ. план. комісія УСРР. Гумань: економ.-статист. секція Окряну, 1930. 228 с.; Черкаська округа. Матеріали до опису округ УСРР/Центр. стат. управління УСРР. Харків, 1926. 68 с.+VIII с.; Шевченківщина: стат. довідник на 1928 рік/Шевченків. окр. стат. бюро. Черкаси: Держ. друкарня, 1928. 152 с.+ VIII с.

³⁰⁰ Українська інтелігенція і влада: зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр./[упоряд. В. М. Даниленко]. Київ: Темпора, 2012. 756 с.

³⁰¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/[редкол.: В. Даниленко, С. Кокін]. Київ: Вид. дім «Киево-Могилівська академія», 2009. 1311 с.

³⁰² Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України/[підгот. В. Пристайко та Ю. Шаповал]/3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1995. №1/2. С. 373–396.

³⁰³ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): зб. док. і матеріалів/[упоряд. Т. В. Григор'єва]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 452 с.

³⁰⁴ Реабілітовані історією. У 27 т. Вінницька область/[редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білокінь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «ДФ», 2006. С. 208–209.

важке матеріальне становище студентської молоді³⁰⁵. Цікаві матеріали опубліковано у регіональних збірниках, присвячених, зокрема, Херсонській³⁰⁶, Хмельницькій³⁰⁷ і Черкаській областях³⁰⁸.

У 1984 р. до 150-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка опублікували відповідний збірник документів і матеріалів. Серед документів – звіти Київського ІНО за 1920-1921 і 1923-1924 н.р., Київського пединституту – за 1931-1932 н.р., інформація про обрання А. Луначарського почесним студентом ІНО³⁰⁹. У 1976 р. вийшов збірник документів і матеріалів, приурочений 200-річчю Дніпропетровська. В одному з документів подано дані про кількісний склад студентів Катеринославського ІНО у 1921 р.³¹⁰ У 2008-2009 рр. в Бердянському державному педуніверситеті підготували змістовне видання матеріалів з історії вишу, упорядниками якого виступили І. Лиман та В. Константінова. У третьому томі показано маловідомі сторінки історичного минулого Бердянського ПТ³¹¹, а в четвертому – інституту соціального виховання й пединституту³¹².

Джерельну базу нашого дослідження становлять також і хроніки історичних подій. Зокрема, у 1989 р. С. Кокін, В. Марочко, О. Мовчан представили події 1921-1925 рр.³¹³ У перше десятиліття ХХІ ст. О. Мовчан, Л. Гриневич,

³⁰⁵ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб/[редкол.: Єжи Беднарек, С. Богунов, С. Кокін та ін.]. Варшава, Київ: б.в., 2008. Т. 7: Голодомор в Україні. 1932-1933. С. 438–448.

³⁰⁶ Культурное строительство на Херсонщине, 1921-1987: сб. док. и матер./[сост.: Л. В. Виноградова, Е. С. Каминская и др.; редкол.: А. Т. Мельникова (отв.ред.), В. П. Рылеев, Л. М. Пучинская и др.]. Симферополь: Таврия, 1988. 272 с.

³⁰⁷ Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. док. і матер./[редкол.: І. О. Пшук (відп. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 626 с.; Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982: док. і матер./[редкол.: Л. В. Кульпінський (гол.) та ін.; упоряд.: В. П. Бабляк та ін.]. Львів: Каменяр, 1983. 190 с.; Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: док. і матер./[редкол.: В. І. Купратий (гол.), В. К. Андрушко, В. Т. Олійник; упоряд.: І. В. Гарнага, С. Л. Коваленко, Г. О. Мородецька та ін.]. Львів: Каменяр, 1989. 207 с.

³⁰⁸ Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980): сб. док. и материал./[сост.: Н. И. Береза, В. Н. Болтенков, С. И. Кононенко и др.; редкол.: Г. В. Суховершко (отв. ред.), Н. И. Береза, В. Н. Болтенков и др.]. Днепропетровск: Промінь, 1989. 272 с.

³⁰⁹ Киевский университет: док. и матер./[редкол.: М. У. Белый (председ.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура и др.]. Київ: Вища шк., 1984. С. 89–94.

³¹⁰ Днепропетровську 200 лет. 1776-1976: сб. док. и матер./[редкол.: И. В. Васильев (председ.), В. Я. Борщевский, А. Ф. Ватченко и др.]. Київ: Наук. думка, 1976. С. 174.

³¹¹ Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова]/Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.

³¹² Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932-1953 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова]/Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Освіта України, 2009. Т. IV. 782 с.

³¹³ Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925)/[сост.: С. А. Кокін,

В. Прилуцький, Т. Бикова, В. Марочко, О. Юркова, В. Гриневич опублікували хроніки, у яких подані дані по окремих роках у міжвоєнний період³¹⁴.

Третю групу становлять джерела особового походження. Серед них виокремимо опубліковані виступи державних діячів, які яскраво демонстрували політику правлячої партії, спрямовану на виховання молоді вишів у комуністичному дусі. Зокрема, як додаток до брошури наркома освіти УСРР М. Скрипника «Нові лінії в національному будівництві» вміщено «Завдання пролетарського студентства в національно-культурному процесі», які були прийняті як резолюція на доповідь М.Скрипника, що була виголошена на III пленумі ЦБПС України (26-31 березня 1930 р.)³¹⁵. У промові ЦК ЛКСМУ 15 березня 1927 р. він акцентував увагу на покращенні методики навчального процесу³¹⁶. 13 травня 1929 р., виступаючи на XI всеукраїнському з'їзді Рад, М. Скрипник інформував делегатів про кількість вишів в Україні, зокрема педагогічних, недостатню матеріальну базу, кількісний і якісний склад студентства, зрослу потребу народного господарства України у кваліфікованих кадрах³¹⁷. Окремою брошурою було опубліковано доповідь очільника освітнього відомства на VII всесоюзному з'їзді працівників освіти, який відбувся в Москві 5 березня 1929 р.³¹⁸ Як представник режиму Микола Олександрович таврував «ворогів народу». Зокрема, на загальних зборах студентів він у 1930 р. виступив із промовою у клубі ради студентських комун м. Харкова, у якій показав «контрреволюційне шкідництво на культурному фронті» з боку «Спілки визволення України»³¹⁹. У тому ж році на I всеукраїнській нараді

В. И. Марочко, О. Н. Мовчан; отв.ред. С. В. Кульчицкий; АН УССР, Ин-т истории]. Київ: Наук. думка, 1989. 232 с.

³¹⁴ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1921: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 289 с.; Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1922: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. 235 с.; Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1923-1924: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 255 с.; Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1925: довід. вид./[упоряд.: О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 312 с.; Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1928-1929: довід. вид./[упоряд.: Л. Гриневич, В. Прилуцький]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 216 с.; Бикова Т., Гриневич Л. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1930: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 236 с.; Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років: хроніка. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.; Юркова О. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1935: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 231 с.; Гриневич В. Україна: хроніка ХХ століття: довід. вид. Рік 1939. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 228 с.

³¹⁵ Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держвид-во України, 1930. С. 47–60.

³¹⁶ Скрипник М. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б. І. Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. С. 253–254.

³¹⁷ Там само. С. 360–365.

³¹⁸ Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції України (доповідь на VII-м Всесоюзнім з'їзді робітників освіти в Москві 5 березня 1929 року). Харків. Держ. вид.-во України, 1929. 73 с.

³¹⁹ Скрипник М. Контр-революційне шкідництво на культурному фронті//Червоний шлях. Харків,

працівників вишів виступив діяч В. Мускін, доповідь якого опублікували окремою брошурою. Доповідач акцентував увагу на недостатній пролетаризації вишів, на прояви антирадянських настроїв студентської молоді³²⁰.

Важливим джерелом є мемуари. У цьому контексті нашу увагу привернула публікація О. Красько, яка виявила 26 мемуарних джерел, частина авторів з яких були студентами Харківського ІНО³²¹. О. Рябченко у своїй монографії досить широко використала спогади студентів Київського ІНО Д. Гуменної, Г. Костюка, Т. Осьмачки. Окрім цього, нашу увагу привернули спогади студентів Харківського ІНО В. Гавриленка³²², Кам'янець-Подільського ІНО, ІСВ – К. Присяжнюка³²³, Ю. Горбенка³²⁴, Л. Дубілея³²⁵, С. Діброви³²⁶, Ніжинського ІНО – В. Дудченка³²⁷. При використанні цих джерел ми враховували особливу суб'єктивність цих джерел, оскільки їх автори подавали життя крізь призму власного досвіду.

Четверту групу джерел становить періодика, яка надає нам документальну, поточно-хронікальну інформацію, матеріали особистого характеру тощо. У процесі роботи ми використали пресу різного рівня. До центральних республіканських видань належать журнали «Радянська освіта», «Просвещение Донбасса», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Краєзнавство». Одним із найколеритніших у цьому ряді є загальнонаукове літературно-публіцистичне видання пролетарського студентства часопис «Студент революції», який виходив у Харкові у 1922-1933 рр. Численну групу становлять регіональні видання:

1930. №4. С. 138-150.

³²⁰ Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої середньої школи. Перша Всеукраїнська вишівська нарада. Харків: Молодий більшовик, [1930]. 36 с.

³²¹ Красько О. Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920-1930-ті рр.)//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), К. Ю. Бардола, Ю. П. Волосник та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 246-253.

³²² Гавриленко В. Перший студентський: студенти Харкова на будівництві тракторного заводу // Прапор: літератур.-худож. та громад.-політич. журн. Спілки письменників України/[редкол.: С. І. Маслов (гол. ред.), С. А. Бурлаков, Л. М. Вернигора та ін.]. Харків: Прапор, 1988. №10. С. 142-145.

³²³ Присяжнюк К. Сторінки історії. Спогади студента двадцятих років//Радянський студент: газета Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П.Затонського. Кам'янець-Подільський, 1968. 1 трав. №16-17 (559-560). С. 2-3; 13 черв. №22 (565). С. 2; Присяжнюк К. Ми студенти, двадцятих//Там само. 1981. 26 лют. № 6-7 (1016-1017). С. 2.

³²⁴ Горбенко Ю. Перший осередок//Там само. 1968. 20 черв. № 23 (566). С. 2; 27 черв. №24 (567). С. 2.

³²⁵ Дубілей Л. Ті незабутні роки//Там само. 1974. 24 жовт. № 29 (784). С. 2.

³²⁶ Ми були серед перших (з спогадів випускника третього випуску факультету соціального виховання Діброви Сави Карповича)//Там само. 1971. 4 лют. №3 (564). С. 2.

³²⁷ Дудченко В. Ніжинський педагогічний інститут у 1930-40-х рр. Спогади//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./редкол.: Г. В. Самоїленко (відп.ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 63. С. 271-284.

газети «Більшовицька правда» (м. Вінниця), «Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України», «Житомирський вісник», «Колгоспна правда» (м. Умань), «Наддніпрянська правда» (м. Херсон), «Радянська Волинь» (м. Житомир), «Радянська Житомирщина» (м. Житомир), «Уманська зоря» (м. Умань), «Херсонський комунар» (м. Херсон), «Червона правда» (м. Кам'янець-Подільський), «Червоне Полісся» (м. Житомир), «Червоний кордон» (м. Кам'янець-Подільський), «Червоний шлях» (м. Кам'янець-Подільський), «Шлях Жовтня» (м. Шепетівка).

Цінні джерела містить молодіжна і студентська преса: газети «За більшовицьку молодь» (м. Житомир), «Комсомолец Прикордоння» (м. Кам'янець-Подільський), «Молода гвардія» (м. Одеса), «Сталінська молодь» (м. Кам'янець-Подільський), «Юнацька правда» (м. Житомир), газети кам'янецьких студентів «Студент Прикордоння» і «Радянський студент», студентів Київського ІНО – «Кузня освіти», Білоцерківського ПТ – «Кузня культури». Дніпропетровські ІНО та ПТ, Запорізький, Луганський, Одеський і Чернігівський педінститути видавали газети під спільною назвою «За більшовицькі педкадри», Харківський – «За більшовицького педагога», Полтавський – «За більшовицькі темпи», Житомирський і Сумський – «За більшовицькі кадри».

Отже, для дослідження студентства наявна досить велика джерельна база, яка включає в себе цінні архівні комплекси, опубліковані різноманітні документальні збірники, мемуарні видання і багатий матеріал періодики.

* * *

Таким чином, історичне минуле студентської молоді педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-30-ті рр. ХХ ст. комплексному дослідженню не піддавалося. Зроблений огляд літератури та джерел засвідчує, що ця проблема вимагає спеціального вивчення. Аналізуючи наявну літературу, архівні джерела, збірки документів і матеріалів, тогочасну періодику ми дійшли висновку, що вони мають значний інформаційний потенціал, цілком достатній для того, щоби розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

Враховуючи наукову новизну і практичну значимість теми, спираючись на доробок попередників, репрезентативну джерельну базу, автор поставив за мету комплексно з'ясувати становище студентської молоді педагогічних навчальних закладів в умовах формування тоталітарної системи, визначити її місце в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті України.

Сподіваємося, що сформульовані у монографії основні положення і висновки прислужаться в процесі сучасного реформування галузі вітчизняної

освіти. Матеріали дослідження стануть у нагоді при написанні узагальнюючих праць з історії України, соціальної історії, історії вищої освіти, у підготовці та розробці спецкурсів з історії України та історії української культури.

Автор складає глибоку вдячність колегам за цінні поради, особисто науковому редактору – багаторічному ректору, доктору історичних наук, професору кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Завальнюку при підготовці монографії, рецензентам – за аналіз тексту та схвальні відгуки про її зміст.

РОЗДІЛ І

СОЦІАЛЬНІ І ПОЛІТИЧНІ ВИМОГИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ОСОБОВОГО СКЛАДУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Порядок формування контингенту майбутніх педагогів

20-30-ті рр. ХХ ст. характеризуються утвердженням офіційної одномунності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю за громадянами. Більшовики, прийшовши до влади в Україні, намагалися всіляко схилити на свою сторону молодь («молодняк»). В. Ленін красномовно визначив місце молодого покоління у більшовицькій політиці: «Ми – партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охоче йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гниллям, а на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь»³²⁸. Особливу увагу влада звернула на виховання для майбутнього благодатного суспільства нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і стати в майбутньому «будівником соціалізму» в країні, втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної радянської нації.

Для реалізації цієї програми влада взяла рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, метою якого було зробити спеціальну освіту доступною для тих верств, що не могли навчатися до революції. Більшовики поставили за мету сформувати нову інтелігенцію, з новим соціальним обличчям – робітничо-селянську інтелігенцію. Першим кроком до цього стала пролетаризація вишів.

Вже в перший рік радянської влади поставили завдання «поліпшити» соціальний склад студентства. 8 травня 1920 р. НКО УСРР розробив інструкцію «Про прийом до вищих навчальних закладів», відповідно до якої у вищі приймалися особи, які досягли 17 років. При вступі перевага надавалася дітям робітників (членів профспілки), членам КП(б)У, комсомольцям, членам інших «соціалістичних партій, які стоя[ли] на радянській платформі» і мали партійний стаж не менше 6 місяців. Абітурієнти

³²⁸ Ленін В. Кризис меньшевизма//Ленін В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т./Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. 5-е. Москва: изд-во полит. л-ры, 1972. Т. 14: сентябрь 1906 – февраль 1907. С. 163.

складали вступні екзамени (колоквіуми), для проведення яких створювалися комісії у кількості 4 осіб (по 2 представника від викладачів і студентства старших курсів). Комісія дообирала п'ятого члена з середовища викладачів, який автоматично ставав головою комісії³²⁹.

Ці інструктивні документи стали основою під час прийому студентів. Водночас, правила прийомів до різних вишів не були уніфікованими. На I курс Київського ІНО прийом документів розпочався 5 липня 1920 р., ще до офіційного повідомлення про створення ІНО. Для популяризації вишу та якнайширшого залучення до навчання працюючої молоді про прийом студентів оголосили у пресі, велася робота з профспілковими, культурними, медичними, педагогічними та іншими організаціями. У зв'язку з тим, що сільська молодь була зайнята на сільськогосподарських роботах, прийом продовжили до 5 серпня, а потім – до вересня³³⁰. У статуті ІНО від 16 березня 1920 р. зазначалося, що до вишу і на підготовчі курси приймалися особи не молодші 16 років³³¹. До Вінницького ІНО на навчання приймали тих, хто закінчив повний курс трудових шкіл, учительських семінарій. Випускників інших середніх навчальних закладів зараховували за результатами колоквіумів³³². 16 січня 1921 р. оголосили прийом до Кам'янець-Подільського ІНО³³³. Політкомісар вищих шкіл міста С. Чалий у травні 1921 р. опублікував звернення до парткомів, ревкомів, виконкомів, профспілок Поділля із закликом направити на навчання до ІНО партійних «товаришів-пролетарів і незаможних селян»³³⁴.

На жаль, даних про прийом до педвишів у перший рік їхнього існування обмаль. Так, до Київського ІНО у 1920 р. абітурієнти подали 4111 заяву. На навчання прийняли 1119 студентів³³⁵. Студентами Одеського ІНО стали 497 осіб³³⁶. У лютому 1921 р. до вишу зарахували ще 223 студенти³³⁷. Конкурс до вишів великих міст, природно, був вищим, ніж у провінційних. З Вінницького ІНО повідомляли, що у зв'язку з воєнно-політичними подіями 1914-1920 рр.,

³²⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 16; Інститут теоретичних наук//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 28 січ. №47. С. 2; Інститут теоретических наук//Там само. 1921. 25 січ. №44. С. 2; Киевский университет: документы и материалы. С. 89; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967/[редкол.: А. Г. Бондар (відп. ред.), О. Г. Дзєверін, Б. С. Кобзар та ін.], Київ: Рад. шк., 1967. С. 267.

³³⁰ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. С. 11.

³³¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

³³² Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 93зв.-94; Спр. 13. Арк. 96зв.-97.

³³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 75.

³³⁴ Чалий С. До всіх Парткомів, Ревкомів, Виконкомів, Комнезамів, Профспілок і інших установ і організацій Поділля//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.

³³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 286. Арк. 40зв.

³³⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 399. Арк. 15, 38.

³³⁷ Аксакова Н. Формування колективів студентів. С. 74.

значна частина студентства покинула місто, внаслідок чого постало питання про подальше функціонування вишу³³⁸.

20 квітня 1921 р. наказом Укрголовпрофосвіти при НКО УСРР на зміну т.зв. політики «відчинених дверей» було запроваджено нові принципи та критерії комплектування студентських колективів³³⁹, за яким вільний вступ до вишів відмінявся, а замість нього набір студентів здійснювався через систему відряджень³⁴⁰. За цією системою право вступу мали лише особи, які були відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. На кожний навчальний рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала й закріплювала певні квоти у відсотках для кожного вищезазначеного органу. Так, на 1921-1922 н.р. 60% місць у педвишах були надані профспілкам, 15% – військовим округам, 10% – КНС, 10% – партійним і 5% – комсомольським осередкам³⁴¹. Радянський історик Г. Ясницький стверджував, що вступ за відрядженнями практикувався ще у 1920 р.³⁴². У 1923 р. профспілки направили у педвиші 465 осіб, КНС – 200, КП(б)У – 96, відділи освіти – 40³⁴³. Загалом, того року серед вступників комуністи складали 5,9%, комсомольці – 4,4%, члени профспілок – 58,6%, КНС – 10,9%, військові – 5,8%, направлені органами освіти – 14,4%³⁴⁴. У 1925 р. органи КП(б)У отримали в педвишах 15% місць, ЛКСМУ – 13%, профспілки – 40%, КНС – 20%, відділи освіти – 10%, демобілізовані червоноармійці – 2%³⁴⁵.

Що стосується окремих навчальних закладів, то, наприклад, у Харківському ІНО у 1921 р. на факультеті професійної освіти до коловквіуму допустили 502 особи, з яких 402 були з відрядженнями (зарахували – 222)³⁴⁶. У 1923 р. на 770 місць заяви про вступ подали 339 відряджених осіб³⁴⁷. В Одеський ІНО у 1922 р. вступили 127 осіб³⁴⁸, у 1923 р. – 282³⁴⁹; Полтавський – у 1925 р. – 127³⁵⁰. На навчання до Кам'янець-Подільського ІНО у 1922 р. відрядили

³³⁸ Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народної//Студент революції. 1923. №4-5. С. 99.

³³⁹ Харківський національний університет. С. 329.

³⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 18; Амалиєва Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». С. 420.

³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 76; Аксакова Н. Формування колективів студентів. С. 76.

³⁴² Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 200.

³⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 151.

³⁴⁴ Прием в Институты и Рабфаки УС. С. Р в 1923-24 уч. году//Студент революции. 1924. №1-2. С. 29.

³⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 21.

³⁴⁶ Харківський національний університет. С. 329.

³⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 115.

³⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 59.

³⁴⁹ Златопольский М. Пролетаризация Высшей школы в Одессе//Студент революции. 1923. №2-3. С. 98.

³⁵⁰ Год Б. В., Ермак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

154 особи³⁵¹, у 1923 р. – 49³⁵², у 1924 р. – 48³⁵³, у 1925 р. – 36³⁵⁴; Чернігівського – у 1923 р. – 38³⁵⁵, у 1925 р. – 44³⁵⁶; Вінницького – 41³⁵⁷; Волинського – у 1925 р. – 30³⁵⁸; Житомирського українського ПТ – у 1925 р. – 31³⁵⁹.

Система відряджень мала багато недоліків і викликала невдоволення у суспільстві. Нарком освіти Г. Гринько, виступаючи з доповіддю у квітні 1922 р. на третій губернській нараді працівників освіти у Бахматі, констатував: «У минулому році була застосована рознарядка при вступі до вищих навчальних закладів. Були невдоволені вигуки, нас звинуватили у вандалізмі, загрожували загибеллю вищої освіти...»³⁶⁰. Зокрема, з такими проблемами зіштовхувалася сільська молодь, для якої передбачалась квота по лінії КНС. Отримавши відрядження сільських, волосних, рідше повітових підвідділів комнезамів, на рівні губернії їхні прохання залишалися «у більшості випадків незадоволеними, що стави[ло] відряджених у тяжке становище»³⁶¹.

На місцях часто не дотримувалися планів рознарядки. Так, у 1923-1924 н.р. у Житомирському окрузі план рознарядки виконали лише на 50%, а в 1924-1925 н.р. – на 74%³⁶². Водночас, у Катеринославський ІНО за відрядженнями вступали 244 особи, однак прийняли з них тільки 209³⁶³, у Миколаївський – відповідно 108 і 88³⁶⁴.

Організації, які відряджали своїх представників до вишів, не проводили відповідної роботи з відбору кандидатів, внаслідок чого «академічна підготовка прийнятих до вузів була надзвичайно слабкою»³⁶⁵. Наприклад, ті, хто

³⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 195.

³⁵² Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 247.

³⁵³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 17.

³⁵⁴ Гоца. До прийому в ВУЗи та профшколи//Червоний кордон. Орган Кам'янець-Подільського обкому і міськкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих. Кам'янець-Подільський, 1925. 9 лип. Ч. 124. С. 2.

³⁵⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26.

³⁵⁶ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

³⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1050. Арк. 27зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 82, 112.

³⁵⁸ Розподіл місць до ВУЗів і робфаків по Житомирській окрузі//Радянська Волинь. 1925. 18 лип. Ч. 161 (286). С. 4; Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робфаки//Юнацька правда. Житомир. 1925. 23 лип. Ч. 47 (99). С. 4.

³⁵⁹ У Житомирі. Розподіл місць по вузах//Радянська Волинь. 1925. 4 серп. Ч. 175 (300). С. 4.

³⁶⁰ Гринько Г. Ф. Доповідь на III губернській нараді працівників освіти Донбасу//Провещение Донбасса: ежемесяч. орган Донец. губ. отдела народ. образов. Бахмут, 1922. №1-2. С. 51-55.

³⁶¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 12. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 88.

³⁶² Рябенченко О. Студенти радянської України. С. 28.

³⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 291. Арк. 75.

³⁶⁴ Там само. Спр. 337. Арк. 15.

³⁶⁵ Прийом до вузів//Шлях освіти. Харків, 1925. №1-2. С. 246.

вступав до Харківського ІНО, були впевнені, що для вступу потрібні були елементарні знання. Про це їх запевняли на місцях³⁶⁶.

У 1921 р. вступні іспити відмінили і виші змушені були встановлювати колоквіуми для абітурієнтів зі спеціальних дисциплін, щоб якимось чином перевірити якість знань майбутніх студентів³⁶⁷. Абітурієнти демонстрували свій рівень знань з мови, літератури, математики, природознавства та історії³⁶⁸. Від колоквіуму звільнялись випускники робітфаків і професійних шкіл зі стажем роботи; особи, які закінчили виші до революції і їхні знання відповідали програмі вступу до інституту. Оцінювання було трибальним: незадовільно, задовільно, відмінно. При зарахуванні переваги надавались членам компартії, комсомольцям, кваліфікованим робітникам, демобілізованим червоноармійцям і членам профспілок, КНС. Особи з фізичними вадами до вишів не приймалися³⁶⁹. Цікаво, що у разі якщо вступник колоквіум не склав, він міг бути зарахований на I триместр з обов'язковою вимогою надолужити прогалини. Якщо й після цього він не знав необхідного, його виключали з навчального закладу³⁷⁰.

У 1923 р. вступні іспити були відновлені³⁷¹. Без них зараховувалися випускники вищих трирічних педкурсів, учительських інститутів, робітфаків, учителі, які мали стаж роботи не менше 4 років³⁷². Для того, щоб не допустити в інститут «політично ворожого елемента», голова приймальної комісії один раз у 2-3 дні подавав місцевим відділам списки вступників для перевірки³⁷³. Все це робилося для того, аби закрити шлях до вищої школи, незалежно від рівня підготовки, вихідцям з колишніх «панівних класів», духовенства, учасникам білогвардійського руху, армії УНР й інших антибільшовицьких формувань 1917-1920 рр.³⁷⁴.

На початку 1926 р. на одному із засідань колеґії НКО вирішили скасувати систему відряджень. До вишів мали приймати випускників робітфаків, профшкіл і шкіл ФЗУ. Робітфаківці вступали без іспитів, а всі інші повинні були складати вступні випробування у вишах. Від абітурієнтів вимагали

³⁶⁶ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 45.

³⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 32зв.; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти: монографія. С. 160; Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України. С. 13.

³⁶⁸ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні. С. 257.

³⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 1; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 81. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 184.

³⁷⁰ Липинський В. В. Кто защитит студента. С. 32.

³⁷¹ Матвійчук Н. С. Підготовка учительських кадрів. С. 8.

³⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83; Спр. 570. Арк. 13; Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти. С. 61.

³⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 463. Арк. 31.

³⁷⁴ Там само. Спр. 570. Арк. 3.

«громадської атестації» місцевками, КНС, сільрадами тощо³⁷⁵. При вступі зберігався класовий принцип комплектування: для робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів відводили відповідну частину місць (куріальна система). Конкурсні экзамени проводили в середині кожної курії, але ні в якому разі не між ними³⁷⁶. Наприкінці 1926-1927 н.р. для всіх ІНО визначали таку норму прийому: 15% серед новоспечених першокурсників мали становити робітники, 35% – селяни, 30% – трудова інтелігенція, 17% – службовці, 3% – кустарі³⁷⁷, у 1927-1928 н.р. – відповідно (у %) 20, 25, 30, 22 і 3³⁷⁸, у 1928-1929 н.р. – 20, 35, 32, 10 і 3³⁷⁹, у 1929-1930 н.р. – 30, 40, 15, 13 і 2³⁸⁰. Для навчальних закладів різних типів визначалися окремі норми для вступу. Додаток А свідчить про співвідношення норм прийому у педагогічні виші з ВНЗ інших типів.

Для педтехнікумів встановлювалися такі пропорції: у 1926-1927 н.р. робітникам виділили 10% місць, селянам – 60%, трудовій інтелігенції – 20%, службовцям – 8%, кустарям – 2%; у 1928-1929 н.р. – відповідно (у %) 15, 60, 18, 6 і 1; у 1929-1930 н.р. – 25, 65, 5, 3 і 2³⁸¹. Забезпечити ці норми було проблематично, особливо у провінційних вишах, де робітничий прошарок, як вже зазначалося, був незначним.

Загалом, встановлення куріальної системи було кроком вперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування колективів студентів. До вишів могли потрапити найбільш підготовлені абітурієнти. Тож за інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентських колективах.

На основі вищезазначених принципів формувалися правила прийому, наприклад, до Київського³⁸² і Кам'янець-Подільського ІНО³⁸³, Шепетівського³⁸⁴,

³⁷⁵ Хроніка//Студент революції. 1926. №1. С. 64.

³⁷⁶ Харківський національний університет. С. 330.

³⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 61.

³⁷⁸ Там само. Спр. 13. Арк. 63.

³⁷⁹ Там само. Спр. 16. Арк. 31; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 7; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 4.

³⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 88; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 39.

³⁸¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 341; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 13; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 4.

³⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 2-4зв., 19-20.

³⁸³ Про прийом до ІНО//Червоний кордон. 1926. 10 лип. Ч. 52 (223). С. 4.

³⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 31.

київських російського³⁸⁵ і польського³⁸⁶, Житомирського українського³⁸⁷, Новоград-Волинського ПТ³⁸⁸.

У наступні роки правила прийому зазнали певних змін. В інструкції НКО УСРР, яка регламентувала прийом студентів на 1928-1929 н.р., вказувалося, що соціальних норм у більшості вишів не дотримувалися. Тому при прийомі пропонували керуватися такими нормами: до категорії робітників відносити «найманих робітників фізичної праці» і батраків із трирічним виробничим стажем. До соціальної групи селян зараховували членів сільськогосподарських комун та артілей, сільську бідноту та селян-середняків. Трудову інтелігенцію складали діти членів Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТу), академіків та професорів, учителі та їхні діти, а також сільська інтелігенція (учителі, лікарі, ветеринари, лісники, кооператори). До службовців належали члени профспілки, що працювали в державних, кооперативних і приватних установах та підприємствах. До кустарів зараховували кустарів, які об'єднувалися в артілі і мали виборчі права. Заборонялося заповнювати місця однієї соціальної групи вступниками іншої. У вимогах прийому до вишів простежується політичний підтекст, коли перевага надавалася комуністам і комсомольцям, які повинні були ідейно впливати на студентів і викладачів, оскільки на той час партійно-комсомольський прошарок був незначним. Крім того, пільги при вступі мали також робітники, батраки та сільська біднота, які, навіть не склавши 1-2 непрофільних екзаменів, зараховувалися до вишів. В інструкції наголошувалося і на необхідності збільшити у вишах відсоток українців³⁸⁹. 1 вересня 1928 р. заступник наркома освіти О.Полоцький направив у приймальні комісії вишів листа, у якому зазначалося, що НКО пропонував зараховувати до ВНЗ вступників-комуністів, які мали середню освіту, без екзаменів³⁹⁰. У правилах прийому на 1928-1929 н.р. зазначалося, що за складання екзаменів вступники вносили плату у розмірі від 1 до 30 руб., в залежності від соціального стану. Крім того, бронювалося 25% місць для учителів. Екзамени вони складали на загальних підставах³⁹¹, що негативно відбилось, насамперед, на малокваліфікованих учителях, особливо на тих, що працювали у селах. Цим самим, сільських учителів шгучно утримували на

³⁸⁵ Там само. Арк. 95–95зв.

³⁸⁶ Правила вступу до польського педтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 30 черв. Ч. 73 (1377). С. 4.

³⁸⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 110; Спр. 175. Арк. 7; Спр. 239. Арк. 291зв.–292; Умови вступу до Житомирського педтехнікуму//Радянська Волинь. 11 серп. Ч. 91 (1395). С. 6.

³⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 48.

³⁸⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 7; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 3–4.

³⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 8.

³⁹¹ Геринович В. Правила прийому до Кам. ІНО на 1928-1929 академ. рік//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4.

місцях, оскільки частина з них після закінчення ІНО не поспішали повертатися у сільську місцевість. Окрім того, правила обмежували вступ до інститутів випускників педтехнікумів, яких після закінчення навчання зобов'язали 3 роки відпрацювати на виробництві³⁹². У 1929-1930 н.р. запровадили принцип районування³⁹³, відповідно до якого молодь з того чи іншого регіону могла вступати лише до чітко визначеного вишу (див. додаток Б). Абітурієнти, які вступали у педвищі, складали екзамени з суспільствознавства («соціально-економічних дисциплін»), української мови, математики, фізики з елементами хімії, іноземної (німецької, французької, англійської) мови, біології. Оцінка знань абітурієнтів проводилася за трибальною системою: «добре», «задовільно», «незадовільно». Ці правила стали основою для правил прийому до окремих навчальних закладів, наприклад, до Бердянського³⁹⁴ і Запорізького ПТ³⁹⁵.

Результати прийому розглядалися на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У та його органів³⁹⁶, місцевих парторганів. У грудні 1922 р. секретар Донецького губкому КП(б)У Е. Квірінг акцентував увагу на тому, що «необхідно [було] серйозно поставити роботу з підготовки нових пролетарських кадрів учителів на педкурсах й ІНО. І тут ми повинні проводити різко класову політику: насамперед всього на курси й ІНО повинні прийматися діти робітників і селян, а не вихідці із буржуазії. Новий учитель повинен бути у всіх відношеннях пролетарським учителем»³⁹⁷. Про це ж у 1923 р. йшлося на VII всеукраїнській конференції КП(б)У³⁹⁸. 30 серпня 1928 р. у резолюції ЦК КП(б)У «Стан вузів України» наголошувалося, що найповільніше процес пролетаризації відбувався у педагогічних та медичних вишах³⁹⁹.

Парторганізації УСРР брали до уваги і циркуляри ЦК ВКП(б)⁴⁰⁰. Так, у 1927 р. останній своєю постановою доручив агітпропу спільно з НКО і профспілковими організаціями «посилити» робітничий প্রশарок в педагогічних навчальних закладах⁴⁰¹. Про це ж йшлося у циркулярі ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1927 р.⁴⁰², постановах від

³⁹² Харківський національний університет. С. 330.

³⁹³ Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР ухвалив до вжитку, як poradник для вступу до вишів та робфаків). Б.м.: Пролетарий, б.р. С. 32.

³⁹⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 192-193.

³⁹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 19, 21.

³⁹⁶ Вища школа Української РСР. С. 86.

³⁹⁷ Квірінг Э. Пролетарской школе пролетарский учитель//Просвещение Донбасса. Харьков, 1922, декаб. №9. С. 9.

³⁹⁸ С. Л. Вопросы высшего образования на X-м съезде Советов//Студент революции. 1923. №4-5. С. 3.

³⁹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 410.

⁴⁰⁰ Вища школа Української РСР. С. 86; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні. С. 251.

⁴⁰¹ Известия ЦК ВКП(б). М., 1927. №37-38. С. 100. В кн.: Паначин Ф. Г. Педагогическое образование. С. 39.

⁴⁰² Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 158-159.

8 березня⁴⁰³ і 12 квітня 1929 р.⁴⁰⁴.

Питання комплектування вишів були наріжними і в роботі профспілок. Зокрема, у листопаді-грудні 1926 р. делегати III всеукраїнського з'їзду профспілок визнали пролетаризацію вищої школи недостатньою і закликали посилити цю роботу⁴⁰⁵. У грудні 1928 р. делегати VIII всесоюзного з'їзду профспілок відзначили «деякі успіхи» в комплектуванні вишів робітниками та їхніми дітьми. Разом з тим, у постанові наголошувалося на необхідності збільшення робітничого прошарку⁴⁰⁶. Профспілки мали дбати також і контролювати соціальний відбір студентів, про що йшлося у багатьох інструктивних документах⁴⁰⁷.

Щорічно педвишам України доводився план прийому студентської молоді. Зокрема, у 1921 р. до педвишів планували набрати 4640 осіб, зокрема до Київського ІНО – 675, Харківського – 635, Одеського – 605, Катеринославського – 555, Полтавського – 440, Кам'янець-Подільського і Житомирського – по 275, Херсонського – 270, Миколаївського – 220, Кременчуцького – 195, Вінницького, Глухівського і Чернігівського – по 165⁴⁰⁸. У 1922 р. планували набрати 5095 студентів. Факультети професійної освіти Харківського і Одеського ІНО мали поповнити по 800 осіб, Катеринославського і Київського – відповідно 650 і 645; факультети соціального виховання Харківського, Київського, Одеського, Катеринославського, Полтавського, Кам'янець-Подільського і Волинського ІНО – по 200 студентів, Миколаївського, Вінницького, Херсонського – по 150, Глухівського і Чернігівського – по 100⁴⁰⁹. Утім, план прийому у тому році виконати не вдалося. Загалом, подали заяви лише 2832 особи, у т.ч. 1544 відряджених. Допустили до екзаменів 2726 осіб, з яких зарахували 2056, у т.ч. 1164 відряджених. Таким чином, відсоток виконання держзамовлення становив лише 40,35%⁴¹⁰. Водночас, в одній з праць Я.Ряппо йдеться про те, що того року набрали 2388 студентів⁴¹¹. У 1923-1924 н.р. до педвишів України мали набрати 3500 осіб, фактичний прийом становив 1771 осіб. Подібне спостерігалось і в 1924-1925 та 1925-1926 н.р. (див. додаток В)⁴¹². У 1925-1926 н.р. вперше

⁴⁰³ Известия ЦК ВКП(б). М., 1929. №8-9. С. 100. В кн.: Паначин Ф. Г. Педагогическое образование. С. 39.

⁴⁰⁴ Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства. С. 64-65; Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 186-187; Народное образование в СССР. С. 419.

⁴⁰⁵ Суrowий А.Ф. Розвиток вищої школи і профспілки. С. 70.

⁴⁰⁶ Масова загальна, профтехнічна й вища освіта. С. 48-49.

⁴⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 65.

⁴⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1467. Арк. 77 (підр. наші).

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 79 (підр. наші).

⁴¹⁰ Там само. Спр. 1020. Арк. 123; Спр. 1514. Арк. 10.

⁴¹¹ Пролетаризация Высшей Школы//Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине. С. 35.

⁴¹² Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 44; Прием в Институты и Рабфаки в 1923-24 уч. году//Студент революції. 1924. №1-2. С. 28; По С.Р.С.Р. Прием до Вузів//Червоний кордон. 1924.

було здійснено набір до педтехнікумів. План прийому становив 2830 осіб, натомість його перевиконали і набрали 3251 студента⁴¹³.

У наступні два роки становище із наборами покращало. У 1926-1927 н.р. в інститути народної освіти мали прийняти 2070 студентів, педтехнікуми – 3340⁴¹⁴. План прийому в ІНО виконали на 96%. Загалом, у 12 ІНО заяви подали 3299 осіб (1,59 осіб на місце), з яких склали екзамени 1366, а зарахували 1988. У 61 педтехнікумі УСРР виявили бажання навчатися 6758 осіб, склали екзамени – 3266, зарахували – 4074 осіб (виконання плану прийому склало 121,97%)⁴¹⁵. У 1927-1928 н.р. ІНО мали поповнити 2010 студентів, а педтехнікуми – 3340⁴¹⁶. Бажання навчатися в ІНО виявили 5030 абітурієнтів (2,5 особи на місце), з яких прийняли на навчання 2309⁴¹⁷, у педтехнікумах – відповідно 8512; 2,54 і 4672⁴¹⁸. З 1928-1929 н.р. у вишах почали спостерігатися недобори, зважаючи на політику радянської влади щодо стримування сільських учителів, про що вже йшлося. В ІНО зарахували 3210 студентів при плані прийому у 3250 осіб, у педтехнікуми – 6403⁴¹⁹. У 1929-1930 н.р. в 11 ІНО прийняли 4141 студента⁴²⁰, педтехнікуми – 2931 студента (дані по 33 технікумах)⁴²¹.

Найбільші набори мали педвищі великих міст – Харкова, Києва, Дніпропетровська і Одеси, куди вступали по декілька сотень студентів. Це було характерно як для першої (див. додаток Д), так і для другої половини 1920-х рр. Деякі педтехнікуми за кількістю новоспечених першокурсників випереджали низку ІНО (див. додаток Е).

Однією із головних проблем інститутів народної освіти була їхня не престижність серед «пролетарського» елементу, що позначалося на виконанні планів прийому. Основною причиною цього була низька зарплата учителів. Не можна не погодитися із авторами колективної монографії «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років», які вважали, що «утопією була вимога, щоб до інститутів народної освіти йшли на навчання кваліфіковані робітники з виробництва чи випускники професійних шкіл непедагогічного напрямку. Їхня зарплата, без вищої освіти, ... була значно більшою, ніж могли отримати учителі після закінчення інституту»⁴²². Зважаючи

4 верес. Ч. 37. С. 4; Степанчук Ю. С. Студентство у соціальній структурі населення України. С. 179.

⁴¹³ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. С. 46.

⁴¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491. Арк. 100; Сборник действующего законодательства УССР. С. 74.

⁴¹⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 9.

⁴¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 83; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491. Арк. 100.

⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 83.

⁴¹⁸ Там само. Арк. 109.

⁴¹⁹ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 9; Ляпіна О. В. Інститути народної освіти. С. 268.

⁴²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8–12.

⁴²¹ Там само. Арк. 1–3.

⁴²² Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. С. 330–331.

на це, основна маса абітурієнтів прагнула вступати у більш престижні індустріально-технічні, соціально-економічні і сільськогосподарські інститути, які могли забезпечити кращі матеріальні умови і кар'єрний ріст⁴²³. Діач В. Мускін, виступаючи на I всеукраїнській вишівській нараді, зазначав: «Робітники подекуди вважають, що не робітнича справа бути педагогом. Ця демагогія, на жаль, подекуди підтримується навіть низовим керівництвом»⁴²⁴. У дніпропетровській газеті «Зоря» від 14 травня 1930 р. зазначалося: «Окремо стоїть питання про [місцевий] ІНО. З пролетарськими резервами тут просто катастрофа. Робітники не йдуть до ІНО. Причин цьому багато: мала стипендія, не дуже блискучі перспективи тощо. Але ж потреба в педкадрах у нас найгостріша...»⁴²⁵. Деякі студенти вже у ході навчання подавали заяви про відрухування з вишу, аргументуючи це тим, що помилилися з вибором професії⁴²⁶.

Власне, це призводило до того, що становище з кадрами залишалося напруженим, їх не вистачало для забезпечення всіх шкіл кваліфікованими працівниками. На засіданні правління Проскурівського ПТ 30 листопада 1928 р. інспектор окружного відділу народної освіти Буяновський заявив: «В Проскурівському округу 50% викладачів не задовольняють з боку кваліфікації, і якщо 25% ще можна терпіть, то 25% треба би зараз зняти. В нашому округу три чотирирічки мають по 4 вчителі, зате багато ще трьохрічок діють з одним учителем... Доводиться використовувати випускників технікуму для роботи і в старшому концентрі»⁴²⁷.

Для стабілізації становища і покращення наборів виші залучали до профорієнтаційної роботи студентів. Зокрема, 20 лютого 1930 р. на засіданні Подільського окружного бюро пролетарського студентства ухвалили всім профкомам відрядити студентів-лекторів, які б на різних підприємствах, в закладах і установах поінформували про підготовку до нового прийому у виші⁴²⁸. Крім того, друкувалися і розсилалися у сільради, профшколи, трудові школи регіонів, інспектури народної освіти «Правила та програми вступу до ІНО». Лише, у Херсонському ІНО у 1928 р. їх було видано накладом 500 прим.⁴²⁹.

Наявні праці радянських та сучасних українських дослідників, архівні джерела та матеріали періодики дають можливість прослідкувати партійний, соціальний, національний та статевий склад першокурсників.

⁴²³ Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. С. 89.

⁴²⁴ Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи. С. 12.

⁴²⁵ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 53.

⁴²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 463.

⁴²⁷ Суворий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 263.

⁴²⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 100.

⁴²⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 46.

Зростала динаміка прийому комуністів і комсомольців. У 1922-1923 н.р. серед першокурсників членами партії були лише 4,3%, комсомольцями – 9,2%⁴³⁰; у 1923-1924 н.р. – відповідно 4,8% і 9,6%⁴³¹; у 1924-1925 н.р. – 5,7% і 7,9%; у 1925-1926 н.р. – 11,2% і 16,9%⁴³²; у 1926-1927 н.р. – 12,1% і 20,5%; у 1927-1928 н.р. – 14% і 21,2%⁴³³; у 1928-1929 н.р. – 13,5% і 32%⁴³⁴. У 1929-1930 н.р. комсомольців було 32,8%⁴³⁵. У педтехнікумах нижчим був відсоток комуністів, але вищим – комсомольців. Так, у 1926-1927 н.р. члени КП(б)У серед першокурсників становили 2,9%, члени ЛКСМУ – 37,6%, у 1927-1928 н.р. – відповідно 2,6% і 39,7%⁴³⁶, у 1928-1929 н.р. – 3,3% і 39,4%⁴³⁷. За показником забезпечення партійним прошарком педвищі випереджали медичні і мистецькі ВНЗ, водночас поступалися – індустріально-технічним і соціально-економічним, були майже на одному рівні із сільськогосподарськими вишами (див. додаток Ж).

Збільшення кількості партійців, зокрема у 1928-1929 н.р., пояснюється насамперед тим, що у липні 1928 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про відрядження у вищі 1 тис. комуністів («парттисячники») ⁴³⁸. Швидкий ріст партійних рядів наприкінці 20-х рр. певною мірою спричинив лист заступника наркома освіти УСРР А. Приходька від 1 вересня 1928 р., у якому він рекомендував зараховувати до вищів без іспитів вступників-комуністів із середньою освітою ⁴³⁹. Крім того, молодь вступала у вищі за партійною квотою. Наприклад, у 1925 р. Волинський ІНО забронював для окружних комітетів КП(б)У 4 місця, ЛКСМУ – 2 ⁴⁴⁰.

Аналіз соціального складу вступників показує поступове збільшення робітничо-селянського прошарку. З цього приводу заступник наркома освіти Я.Ряппо зазначав: «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготованими на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнюватиме диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм» ⁴⁴¹.

⁴³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1020. Арк. 123; Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України. С. 93.

⁴³¹ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 18.

⁴³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 91. Арк. 21; Ряппо Я. Радянське студентство. С. 23.

⁴³³ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 23.

⁴³⁴ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 18.

⁴³⁵ Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України. С. 93.

⁴³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 187.

⁴³⁷ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 18.

⁴³⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 204.

⁴³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27.

⁴⁴⁰ Розподіл місць до ВУЗів і робфаків по Житомирському округу//Радянська Волинь. 1925. 18 лип. Ч. 161 (286). С. 4.

⁴⁴¹ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 11.

На початку 20-х рр. робітничо-селянський прошарок був незначним. Наведені дані у додатку 3 дають змогу зробити висновок, що педвищі з помірних інших вищих шкіл УСРР мали найменший робітничий прошарок. Водночас, питома вага службовців була найвагомішою. Що стосується селянства, то їхній показник майже збігався із загальнодержавним.

У другій половині десятиліття владі вдалося «поліпшити» соціальний склад. У 1926-1927 н.р. серед першокурсників робітників було 13,6%, селян – 20,8%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 13,2%, 22,4%⁴⁴²; у 1928-1929 н.р. – 20,4%, 32,2%⁴⁴³; у 1929-1930 н.р. – відповідно 32,3%, 37,9%⁴⁴⁴. Таким чином, наприкінці 1920-х рр. робітничо-селянський прошарок за чисельністю почав домінувати у студентському середовищі першокурсників. Якщо порівняти ці дані із загальнодержавними, то вони будуть не на користь педвищів. У 1926-1927 н.р. у середовищі щойно прийнятих першокурсників вищих усіх типів робітники становили 28,5%, селяни – 42%⁴⁴⁵, у 1927-1928 н.р. – відповідно 34,1% і 27,4%⁴⁴⁶, у 1928-1929 н.р. – 34,2% і 32,5%⁴⁴⁷.

Дещо сприятливішим для більшовицької влади було становище у педтехнікумах. Тут у 1926 р. серед першокурсників робітники становили 12,6%, селяни – 59,7%; у 1927 р. – відповідно 13,2%, 57,8%⁴⁴⁸.

Отже, завдяки політиці пролетаризації ВНЗ, зокрема застосовуючи класовий підхід до комплектування студентського складу, вищу школу вдалося перетворити на «організацію диктатури пролетаріату та соціалістичного будівництва».

У педвищах перші позиції серед інших національностей тримали українці. У 1922-1923 н.р. з-поміж першокурсників ІНО вони становили 45,1%, євреї – 28,9%, росіяни – 24,1%⁴⁴⁹. У 1923-1924 н.р. українців було 63,7%, у 1924-1925 н.р. – 66,6%, у 1925-1926 н.р. – 66,9%⁴⁵⁰. У 1926-1927 н.р. представники титульного етносу нараховували 69,9%, євреї – 16,8%, росіяни – 9,6%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 70,7%, 16,3%, 8,4%⁴⁵¹; у 1928-1929 н.р. – 69,2%, 15,4%, 11,8%⁴⁵². Подібне мало місце і в педтехнікумах: у 1926-1927 н.р.

⁴⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 169.

⁴⁴³ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 10.

⁴⁴⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 202.

⁴⁴⁵ Ряппо Я. Народна освіта. С. 73.

⁴⁴⁶ Вища школа Української РСР. С. 86; Москальова Н. П. Вища школа України. С. 72.

⁴⁴⁷ Автушенко І. Б. До проблеми розвитку освіти. С. 9; Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матер. / [за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес]. К., Чернівці: Книги – XXI, 2008. С. 685.

⁴⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 109.

⁴⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1020. Арк. 123.

⁴⁵⁰ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 192.

⁴⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 113, 163.

⁴⁵² Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 20.

українці становили 76,2%, євреї – 11,2%, росіяни – 5,1%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 79%, 10,2%, 4,2%⁴⁵³, у 1928-1929 н.р. – 72,3%, 13,8%, 8,3%⁴⁵⁴.

Відсоток українців у педвишах щодо інших ВНЗ був одним із найвагоміших. За цим показником педагогічні навчальні заклади поступалися лише сільськогосподарським (див. додаток І).

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. практикувалося бронювання у вищих місць за Радою національних меншин ВУЦВК. Наприклад, у 1926 р. їй надали 17 місць. Зокрема, Одеський ІНО зобов'язали зарахувати одного болгарина, Катеринославський – німця, Луганський – грека⁴⁵⁵. У листопаді того ж року вийшла постанова РНК УСРР, у якій йшлося про те, що при прийомі до вищих при рівних умовах у першу чергу приймалися діти спеціалістів та кваліфікованих працівників, що працювали у державних закладах та на підприємствах національних районів⁴⁵⁶.

Переважає більшість молоді, яка вступала до педагогічних навчальних закладів, здобула освіту у дореволюційних середніх школах. Частина вступників закінчила трудові і професійні школи. Це було характерно для вступників першої половини 1920-х рр. Їхній освітній рівень наочно ілюструє додаток К. У другій половині десятиліття комплектування педвишів відбувалося переважно за рахунок випускників професійних та трудових шкіл. Частина абітурієнтів навчалися на робітфаках, у трудових школах, закінчили дореволюційну середню школу чи отримали домашню освіту. Підготовка через робітфаки не була домінуючою, що спростовує офіційну версію радянської історіографії про пріоритетність цієї системи. Про це свідчать такі дані. У 1926 р. 15,2% осіб, прийнятих до ІНО, закінчили робітфаки, 19,1% – профшколи, 13,1% – трудові школи, 26,5% – дореволюційну середню школу, 4,3% – отримали домашню освіту; у 1927 р. – відповідно 8,9%, 25,2%, 8,1%, 31,1%, 7,8% (ще 13% вступників закінчили педтехнікуми)⁴⁵⁷. У педтехнікумах освітній рівень вступників був таким: у 1925-1926 н.р. робітфаки закінчили 0,4%, профшколи – 14%, трудові школи – 59,3%, дореволюційну середню школу – 5%, початкову школу – 0,8%, підготовчі курси – 10%, здобули домашню освіту – 5,8%, виховувалися у дитбудинках – 1,3% і т.д.⁴⁵⁸ У 1926 р. 4,5% осіб закінчили робітфаки, 25% – профшколи, 57,2% – трудові школи, 3,1% – дореволюційну середню школу, 3,8% – отримали домашню освіту; у 1927 р. – відповідно 0,4%, 23%, 55,2%, 2%, 4,1%⁴⁵⁹.

⁴⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 109, 184.

⁴⁵⁴ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 20.

⁴⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 100.

⁴⁵⁶ Там само. Спр. 33. Арк. 118.

⁴⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 113; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 8зв.

⁴⁵⁸ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 60.

⁴⁵⁹ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 23-24.

Загалом, освітній рівень абітурієнтів був низьким. Нарком освіти УСРР М. Скрипник з приводу послаблення вимог при вступі до вишів зазначав: «Зниження умов прийому [для робітників і селян] – це велика помилка, і тепер, підраховуючи наслідки прийому, треба нам зробити відповідний висновок, бо зниження умов прийому для робітників і селян під час прийняття до вузів не забезпечує робітництво своєю пролетарською справжньою інтелігенцією... Нам [слід дбати] не про механічне побільшення відсотку, а про органічне піднесення всіх заходів, щоб дати вузам хороше підготовану, озброєну знанням робітничо-селянську молодь. Ми мусимо бити на якість...»⁴⁶⁰.

Про слабку підготовку абітурієнтів повідомляли з різних педагогічних навчальних закладів. Ряд фактів свідчать, що абітурієнти мали низький рівень підготовки. Цікава ситуація склалася у Глухівському ІНО. Тут, у 1922 р. на 100 місць було подано лише 24 заяви. До вступних випробувань допустили 19 осіб, з яких зарахували 9 осіб. Іншим змушені відмовити через вкрай низький рівень знань⁴⁶¹. Подібне мало місце і в Зінов'євському ПТ: з 80 осіб, які виявили бажання навчатися у виші, зарахували 8; ще 13 осіб прийняли умовно⁴⁶². У лютому 1926 р. в акті про обстеження Пирятинського і Прилуцького ПТ йшлося про те, що підготовка зарахованих осіб «дуже слабка, коли навіть порівнювати її з програмою трудової школи... [Вони] мали невеликий розумовий і культурний розвиток»⁴⁶³. З Полтавського ІНО повідомляли, що у 1925 р. із 127 новоспечених першокурсників лише 13 осіб мали середню освіту. Більшість прийнятих закінчили різні курси, а 6 осіб взагалі мали лише початкову освіту⁴⁶⁴. Це ж певною мірою стосується і престижного Харківського ІНО, до якого у 1921 р. вступили 20 осіб, що не мали середньої освіти⁴⁶⁵. У зв'язку з цим у вишах змушені були створювати окремі групи, у яких ряд першокурсників зобов'язували у стислі терміни ліквідувати прогалини у знаннях.

Серед абітурієнтів, які вступали до ІНО, переважали 24-28-річні особи, до технікумів – 18-19-річні. В інститутах народної освіти досить значним був відсоток молоді не зовсім студентського віку, тобто 30 років і більше (див. додаток Л).

У педвишах набір жінок і чоловіків здійснювався переважно на гендерно-паритетній основі, з невеликою перевагою чоловіків. Наприклад, у 1922-1923 н.р. серед першокурсників ІНО було 56,1% чоловіків і 43,9% жінок⁴⁶⁶, у

⁴⁶⁰ Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 24.

⁴⁶¹ Мошик І. Регіональна вища освіта. С. 143.

⁴⁶² Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 46.

⁴⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 44, 52.

⁴⁶⁴ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 45.

⁴⁶⁵ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 74.

⁴⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1020. Арк. 123.

1923-1924 н.р. – відповідно 49,8% і 50,2%. Водночас, в індустріально-технічних ВНЗ чоловіки становили 97,3%, у сільськогосподарських – 90,4%, соціально-економічних – 83,3%, мистецьких – 68,1%, медичних – 62,7%⁴⁶⁷. У 1924-1925 н.р. серед вступників у педвиші було 50,6% чоловіків і 49,4% жінок, у 1925-1926 н.р. – відповідно 52,3% і 47,7%⁴⁶⁸; у 1927-1928 н.р. – 58,1% і 41,9%⁴⁶⁹, у 1928-1929 н.р. – 55,1% і 44,9%⁴⁷⁰. У педтехнікумах на перших курсах у 1926-1927 н.р. навчалось 51,2% чоловіків і 48,8% жінок, у 1927-1928 н.р. – відповідно 50,7% і 49,3%⁴⁷¹.

Мали місце випадки, коли студентів до вишів зараховували впродовж навчального року, що порушувало «нормальний хід занять» і призводило до падіння загального рівня підготовки спеціалістів⁴⁷². Тому 22 грудня 1922 р. на засіданні комісії Укрголовпрофосвіти ухвалили припинити таку практику і проводити зарахування чи перевід до початку навчального року⁴⁷³. Однак, на практиці цієї норми не дотримувалися. Так, 12 жовтня 1929 р. заступник наркома освіти УСРР звернувся до ректора Кам'янець-Подільського ІНО Ф. Кондрацького із проханням зарахувати до ІНО «зверх норми» абітурієнтів Гуменюк, Окунь, Паперну і Ланевську, оскільки до Харківського ІНО, куди вони вступали, їх не прийняли за відсутністю місць. Правління інституту вирішило задовольнити прохання. Разом з тим, на його засіданні зазначалося, що «такі командировки можуть змінити співвідношення між окремими соціальними групами»⁴⁷⁴. Подібне містилося і у виступі декана факультету соціального виховання В. Герасименка, який зазначав, що «прийом студентів в середині шкільного року відбивається дезорганізуюче на нормальному житті, і що такого прийому необхідно уникнути»⁴⁷⁵.

Певні особливості мали вступні кампанії у 1930-х рр., зокрема зросли обсяги прийому молоді. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р. визнали за потрібне проводити прийом до вишів двічі на рік – навесні та восени⁴⁷⁶. Тоді ж влада встановила нові правила комплектування вишів республіки, вживала заходів для поліпшення якісного рівня абітурієнтів. У постанові від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу» ЦК ВКП(б) вказав на необхідність подолання корінного недоліку школи, яка у той час не давала достатнього

⁴⁶⁷ Прием в Институты и Рабфаки. С. 29.

⁴⁶⁸ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 194.

⁴⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 113.

⁴⁷⁰ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 170.

⁴⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 109.

⁴⁷² Сасімов А. А. Вища школа Радянської України. С. 10

⁴⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1573. Арк. 412; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1301. Арк. 13.

⁴⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 16.

⁴⁷⁵ Там само. Спр. 578. Арк. 26.

⁴⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 742. Арк. 28.

обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно вирішувала завдання підготовки абітурієнтів⁴⁷⁷. З метою комплектування вишів краще підготовленою абітурією відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» від 19 вересня 1932 р. запроваджувалися єдині вступні екзамени, які стали обов'язковими для всіх вступників, у т.ч. для робітфаківців і випускників технікумів. Абітурієнти мали складати екзамени з математики, хімії, фізики, рідної мови і суспільствознавства. Центр вимагав, щоб під час прийому до технікумів ретельно перевіряли знання в обсязі курсу семирічки і зараховували лише тих, хто успішно склав екзамен з цих предметів⁴⁷⁸.

Питання про комплектування інститутів УСРР внесли до «Уставу про вищі школи (інститути) УСРР», який був затверджений ВУЦВК і РНК УСРР 1 січня 1931 р. Зокрема, в цьому акті йшлося про те, що контингент щорічного прийому до вишів мав затверджувати РНК УСРР за поданням Державної планової комісії. На I курс приймалися особи віком від 17 років, що мали знання в обсязі встановленому НКО, користувалися виборчими правами і відповідали вимогам, встановленим в інструкції про прийом до ВНЗ. Набір студентів проводили приймальні комісії⁴⁷⁹. Подібне містилося і в «Уставі про технікуми УСРР», який було затверджено тоді ж. На I курс технікумів приймалися особи віком від 15 до 25 років, які мали знання в обсязі школи-семирічки⁴⁸⁰.

Важливе значення у справі формування контингенту студентської молоді мала постанова ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., у якій наголошувалося на необхідності змінити ставлення професійних, громадських та партійних організацій до справи комплектування педагогічних навчальних закладів, оскільки мали місце випадки недооцінки з боку цих організацій ролі та завдання педвишів, технікумів та курсів. Їхня участь в комплектуванні вишів «пролетарськими кадрами досі була недостатня». Зважаючи на це, ЦК зобов'язав всі партійні і професійні організації «негайно розпочати роботу щодо популяризації ролі та завдань педагога в сучасний період соціалістичного будівництва, посил[ити] пролетаризацію педшкіл»⁴⁸¹.

Як і раніше, прийом здійснювався на основі класового підходу. Так, у 1930 р. для педтехнікумів НКО визначив такі норми: 35% зарахованих першокурсників мали становити робітники, 50% – селяни, 10% – інтелігенція⁴⁸². Радянські партійні органи вимагали аби серед зарахованого студентства «партійного і комсомольського ядра» було не менше 50-60% від загальної

⁴⁷⁷ Паначин Ф. Г. Педагогическое образование. С. 65.

⁴⁷⁸ Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова Центрального Виконавчого Комітету СРСР//Радянська Волинь. 1932. 25 верес. №133 (2379). С. 3.

⁴⁷⁹ Закони та розпорядження в справі народньої освіти. С. 123.

⁴⁸⁰ Там само. С. 132.

⁴⁸¹ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 134.

⁴⁸² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 13.

кількості⁴⁸³. Так, у вересні 1930 р. для районів Кам'янець-Подільського округу визначили норми мобілізації членів КП(б)У і членів ЛКСМУ для вступу до Кам'янець-Подільського ІСВ. Загалом, за партійною рознарядкою до інституту мобілізували 29 членів КП(б)У і 30 членів ЛКСМУ⁴⁸⁴. Повністю реалізувати цей план не вдалося. ІСВ недобрав 15% партійців. Місцевий педтехнікум припустився ще більшої похибки – 20%. У зв'язку з цим в одному із звітів роз'яснювалося, що «таке положення було наслідком недостатнього зв'язку закладів з виробництвом та недбайливого ставлення деяких РПК до партизації педзакладів»⁴⁸⁵. Це стосувалося й низки інших педвишів та педтехнікумів. Так, у Київському ІСВ серед абітурієнтів було 5% членів партії і 21% комсомольців. У територіальних педагогічних вишах серед вступників налічувалося лише 3% партійців і 25% комсомольців⁴⁸⁶. Восени 1930 р. у Нікопольський, Дніпропетровський російський і Коростишівський ПТ вступили лише по одному комуністу⁴⁸⁷.

У наступні роки становище суттєво не змінилося. У зв'язку з цим генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін у 1934 р. відмітив, що «педагогічні ... інститути все ще у нас перебувають в загоні. Це великий недолік, що межує з порушенням інтересів держави. З цим недоліком треба обов'язково покінчити. І що скоріше це буде зроблено, то краще». На переконання вождя, причиною цього було те, що педвиші випадали з поля зору партійних, комсомольських і громадських організацій, органів народної освіти. Наслідком цього стали такі «ганебні явища», як відсів студентів, слабка підготовка вступників, зниження партійного і комсомольського про шарку в складі студентства, недооцінка робітничо-селянською молоддю професії учителя. Насамкінець, Й. Сталін констатував, що «без педагогів неможливо побудувати соціалізм. Педагоги нам потрібні не менш, ніж інженер і технік. Це повинен знати кожний трудящий і передусім молодь, наш червонопрапорний лєнінський комсомол»⁴⁸⁸. У цьому ж дусі була відозва ЦК ВЛКСМ (опублікована у 1934 р.) до всієї молоді, у якій, зокрема, наголошувалося: «Нам потрібні педагоги, щоб виховувати у наших дітей освічених, висококультурних будівників і громадян соціалістичного суспільства»⁴⁸⁹.

8 травня 1934 р. вийшла постанова бюро ЦК ЛКСМУ «Про набір комсомольців в медичні і педагогічні виші», яка запроваджувала чергову мобілізацію комсомольців на навчання у ці заклади. Загалом, у педвиші передбачалося

⁴⁸³ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору. С. 289.

⁴⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 30.

⁴⁸⁵ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 12.

⁴⁸⁶ Рябенко О. Л. Формування контингенту студентів. С. 128.

⁴⁸⁷ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 204.

⁴⁸⁸ Правила прийому до вишів. С. 3.

⁴⁸⁹ Там само. С. 4.

відрядити 2050 членів ЛКСМУ⁴⁹⁰. Подібне мало місце і в наступному році, коли партійні органи, щоб забезпечити прийом «партійного і комсомольського ядра», визначали норми мобілізації членів КП(б)У і ЛКСМУ. Так, на навчання у Харківському педінституті із заводів ХЕМЗ, ХПЗ, ХТЗ, «Серп і молот» мобілізували 67 комуністів⁴⁹¹. В Артемівській учительській і Луганській педагогічній інституті загалом відрядили 100 комуністів і 320 комсомольців⁴⁹². До Бердичівського педінституту мобілізували 50 членів КП(б)У і ЛКСМУ⁴⁹³, Вінницького – 45⁴⁹⁴; Немирівського ПТ – 50⁴⁹⁵, Тульчинського – 40⁴⁹⁶, Бердичівського⁴⁹⁷ і Вінницького українського – по 30 осіб⁴⁹⁸, Вінницького єврейського – 20⁴⁹⁹. Проскурівський польський ПТ приймав на навчання учителів польських шкіл, які не мали середньої освіти, з Вінницької, Одеської, Дніпропетровської областей та Молдавії⁵⁰⁰.

Акти мобілізаційного характеру оприлюднювали і органи державної влади. Так, 8 травня 1934 р. вийшов наказ №242 наркома освіти УСРР В.П.Затонського про мобілізацію на навчання у педвищі 1,5 тис. учителів, які здобули освіту в обсязі педтехнікумів⁵⁰¹. Зокрема, Вінницька область мала мобілізувати 125 педагогів, Дніпропетровська – 250, Донецька – 200, Київська – 250, Одеська – 230, Харківська – 320, Чернігівська – 125⁵⁰². 20 травня 1934 р. очільник освітнього відомства спільно з всеукраїнським комітетом «Робос» видали постанову про відрядження на денну форму підготовки учителів, які найбільш успішно навчалися заочно. 120 осіб приймалися без вступних екзаменів на III-IV курси педінститутів, ще 100 осіб – на III курси педтехнікумів⁵⁰³.

Мали місце випадки, коли такі розпорядження центральної влади не знаходили підтримки на місцях. Так, у 1934 р. директор Кам'янець-Подільського педінституту вищу Н. Тостоган сигналізував у НКО, що райвідділи народної освіти категорично заперечували проти відрядження учителів і випускників 9 класу середньої школи, мотивуючи це нестачею педагогів і потребою організувати 10 клас. У свою чергу, обласний відділ народ освіти займав нейтральну

⁴⁹⁰ Там само. С. 10.

⁴⁹¹ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 50.

⁴⁹² Паніютов І. І. Комуністична партія України. С. 67.

⁴⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 447. Арк. 15.

⁴⁹⁴ Там само. Арк. 4.

⁴⁹⁵ Там само. Арк. 11, 16.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 11, 13, 15.

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 11, 15, 39–40.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 15, 39–40.

⁴⁹⁹ Там само. Арк. 16.

⁵⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58–71.

⁵⁰¹ Правила прийому до вишів. С. 17.

⁵⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 126.

⁵⁰³ Правила прийому до вишів. С. 18.

позицію⁵⁰⁴. Директор Польського педінституту Ю. Бодняк скаржився, що райкоми комсомолу ігнорували директиви ЦК ЛКСМУ про мобілізацію до вишу 100 комсомольців⁵⁰⁵.

У середині 30-х років проблема класового принципу комплектування вишів втратила свою актуальність. На цей час за рахунок чисток та перереєстрації студентське середовище було вже майже однорідне і не становило загрози масового інакодумства. Фактично у середині 30-х рр. експеримент з пролетаризації вищої школи закінчується. У зв'язку з цим ЦВК і РНК СРСР 29 грудня 1935 р. своєю постановою скасував встановлені під час вступу в інститути та технікуми обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів чи їхніх батьків. До вишів приймали всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом⁵⁰⁶. Все ж і в наступні роки більшовики «турбувалися про посилення в рядах [студентів] партійно-комсомольського прошарку».

23 червня 1936 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли розгорнуту постанову «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», яка передбачала право на вступ до інститутів всім громадянам від 17 до 35 років, які мали середню освіту. Постанова встановлювала право першочергового вступу у виші відмінників навчання; єдині терміни і правила прийому у всі виші країни; суворий порядок і відповідальність керівників інститутів і наркоматів за прийом і перевід студентів з одного вишу в інший⁵⁰⁷.

Щоб залучити абітурієнтів до вишів, застосовувалися різноманітні форми роботи з ними. Для «вербування» майбутніх студентів у регіони відряджали бригади студентів і викладачів. Так, у 1935 р. це питання обговорили на засіданнях осередку ЛКСМУ, курсових зборах студентів Вінницького педінституту. Кожного студента зобов'язали «завербувати» зі свого району не менше двох вступників⁵⁰⁸. Подібна робота проводилася у Польському педінституті, де у 1933-1934 н.р. кожного студента зобов'язали письмово «вербувати» випускників їхніх рідних шкіл, а також шкіл району⁵⁰⁹. Такі ж завдання поклали і на молодь Глухівського⁵¹⁰ та Зінов'євського ІСВ⁵¹¹. Активну профорієнтаційну роботу проводили студенти Житомирського педінститу-

⁵⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 179.

⁵⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 335. Арк. 21.

⁵⁰⁶ Директиви ВКП(б) і постановлення советского правительства. С. 89; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 668; Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 41; Народное образование в СССР. С. 426.

⁵⁰⁷ Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою: Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б)//Червоний кордон. 1936. 26 черв. № 145 (2027). С. 1–2; Паніотов І.І. Комуністична партія України. С. 67.

⁵⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 33–34; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 9.

⁵⁰⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

⁵¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 28.

⁵¹¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 10.

ту⁵¹². Найкращих студентів-агітаторів виш зобов'язався преміювати⁵¹³. Під час літніх канікул доручили агітувати і молодь Чернігівського ІСВ⁵¹⁴. Студентам Київського ПО⁵¹⁵, Кременчуцького⁵¹⁶, Лубенського⁵¹⁷ та Ніжинського ІСВ, які виїжджали на практику, дали завдання «широко інформувати населення про роль і завдання Інституту»⁵¹⁸. У Лубенському⁵¹⁹ та Херсонському ІСВ до профорієнтації залучали студентів-заочників⁵²⁰, а в Кременчуцькому ІСВ – випускників цього вишу⁵²¹. Кам'янець-Подільський педінститут у 1934 р. для «вербування» направив у райони області 23 студенти і одного викладача⁵²². Викладачі та студенти Бердичівського учительського інституту як «вербувальники» виїжджали у Шепетівський округ, а також у 10 районів регіону⁵²³. Агітбригади Зінов'євського ІСВ направили у 5 районів⁵²⁴. У регіонах працювали також бригади студентів-«вербувальників» Миколаївського⁵²⁵ та Херсонського ІСВ⁵²⁶, Запорізького педінституту⁵²⁷.

Подібна робота проводилася і у педтехнікумах. Так, навесні 1930 р. 14 студентів Маріупольського ПТ їздили агітувати у села. Ще 20 осіб виступали у комсомольських осередках міста. Третьюкурсники грецького відділу впродовж 20 днів педпрактики проводили роботу з «вербування» у 7 селах⁵²⁸. Тоді ж молодь Бердянського ПТ виступала у міському робітничому клубі металістів⁵²⁹. У Проскурівському польському ПТ до вступної кампанії 1934 р., після провалу прийому в попередньому році, залучили студентів⁵³⁰. Аналогічну діяльність проводив і Київський російський ПТ. Звідси відрядили «вербувальні» бригади, оскільки станом на 13 серпня 1933 р. до технікуму

⁵¹² Зобов'язання//За більшовицькі кадри. 1935. 1 лип. №1. С. 5.

⁵¹³ Гержедович. Борись за набір//Там само.

⁵¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 151.

⁵¹⁵ Там само. Спр. 1528. Арк. 25–25зв.

⁵¹⁶ Там само. Спр. 1488. Арк. 13.

⁵¹⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 136.

⁵¹⁸ Там само. Арк. 63.

⁵¹⁹ Там само. Арк. 136.

⁵²⁰ Там само. Арк. 211.

⁵²¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 13.

⁵²² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 179; Спр. 2072. Арк. 99зв.

⁵²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 2.

⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 10; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 12.

⁵²⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 5; Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 87зв.

⁵²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 211.

⁵²⁷ Запорізький національний університет. С. 15–16; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 37.

⁵²⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 66.

⁵²⁹ Там само. Арк. 68.

⁵³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 252зв., 298; Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум. С. 348.

було подано лише 8 заяв. Профорієнтацію проводили у російських і німецьких районах республіки, чеських селах Вінницької, Київської і Чернігівської областей. У результаті було набрано 3 групи російського відділу, дві – німецького, одну – чеського відділів. Ще 25 осіб добрали на II-III курси⁵³¹. Бригади «вербувальників», які склалися з викладачів та студентів, створювалися у Кам'янець-Подільському ПТ⁵³². У Коростишеві педтехнікум забезпечив собі набір студентів завдяки проведеній роботі з популяризації закладу, зокрема, організувалися виїзди викладачів та студентів у села⁵³³. Молодь Мар'їнського ПТ проводила роботу серед робітників копалень⁵³⁴. Студентів Мелітопольського ПТ зобов'язали «завербувати» не менше двох абітурієнтів⁵³⁵. Подібна робота проводилася і в Конотопському ПТ⁵³⁶.

Нерідко ця робота була незадовільною. Так, 15 вересня 1933 р. на загальних партійних зборах Вінницького пединституту йшлося про те, що для «вербування» відряджалися бригади, які охопили всього 12 районів, що, на думку членів партосередку, було недостатньо⁵³⁷. Слабкою була робота агітбригад Чернігівського ІСВ (до їх складу входили 8 викладачів і 10 студентів). Наслідками їхніх «потуг» були 7 заяв від абітурієнтів⁵³⁸.

Були випадки слабкої організації вступних кампаній. Вина за такі огріхи покладалася, насамперед, на приймальні комісії вишів. Так, у серпні 1937 р. група абітурієнтів Вінницького учительського інституту опублікувала у пресі замітку про порушення розкладу екзаменів, погану роботу екзаменаторів, через що «виходять не іспити, а нервування». Зазначалося, що 10 серпня на історичному факультеті екзамени мали розпочатися о 9.00 год., а розпочалися лише о 20.00, завершилися лише наступного дня о 2 год. ночі. Вранці вступники мали скласти екзамен з математики. Крім того, незадовільними були санітарні умови у гуртожитку, де проживали абітурієнти («там повно бруду, блошиць»)⁵³⁹. 26 серпня 1935 р. у доповідній записці, адресованій секретареві Вінницького обкому ЛКСМУ Медовому, давалася оцінка вступної кампанії, організованої Вінницьким українським педтехнікумом: «вступники сплять в гуртожитках, де, крім ліжка й брудного матрацу, немає нічого, діжурства не встановлено, двері не закриваються, внаслідок чого крадіжки й обкрадено 3-х вступників, які забрали документи і поїхали додому. Столовки, буфети

⁵³¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 82–84.

⁵³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 71.

⁵³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 75.

⁵³⁴ Там само. Арк. 89.

⁵³⁵ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 57.

⁵³⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 58.

⁵³⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 27.

⁵³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 151.

⁵³⁹ Вінницький державний учительський інститут оголошує набір//Більшовицька правда. 1937. 11 серп. №183 (1519). С. 4.

для вступників, що приїжджали на іспити неорганізовано й ребята живуть за сухими харчами по 3-5 днів. Консультації неорганізовано, аудиторії, де-б можна було дещо повторити, немає, культурно-масової роботи не проводиться ні комсомолом, ні дирекцією. Прийом іспитів проводиться в аудиторіях, де проходить ремонт, що негативно відбивається на вступниках»⁵⁴⁰. 26 липня 1938 р. на закритих зборах осередку КП(б)У Житомирського педінституту зазначалося, що не чітко були визначені аудиторії, де відбувалися консультації для абітурієнтів⁵⁴¹. З Польського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що «набір проводився без будь-якої перевірки об'єктивних даних та рівня підготовки». Серед недоліків у роботі приймальної комісії – «механічна штамповка поданих заяв, відсутність обліку, масово-виховної роботи та класової чуйності до проявів класового ворога», що, у свою чергу, призводило до «широкого відкриття дверей Інституту для проникнення класово-ворожого елементу»⁵⁴².

Більшість новоспечених першокурсників із піднесенням зустрічали зміну свого статусу. У дусі епохи вони ділилися на сторінках періодичної преси першими враженнями про навчання. Зокрема, 14 листопада 1936 р. студентка Житомирського учительського інституту А. Іщенко писала: «Мені створили всі умови для навчання, оточили увагою і піклуванням, прикріпили до мене досвідчених лекторів... Радянська влада дала всім нам право на освіту, і це право ми повинні використовувати з любов'ю, з вдячністю до нашої великої партії, вчитись так, щоб бути гідним громадянином своєї батьківщини... За щасливе, культурне життя, за всі найщиріші права трудящих, за конституцію радості та щастя – спасибі великому любимому Сталіну!»⁵⁴³.

Архівні документи і матеріали тогочасної преси повідомляють про виконання планів прийому студентів. Так, під час весняного набору 1931 р. 13 інститутів соціального виховання планували набрати 1460 студентів. Восени того ж року 29 ІСВ та інститути професійної освіти мали поповнити 7540 студентів⁵⁴⁴. Навесні 1931 р. до 33 педтехнікумів мали влитися 2850 новоспечених студентів, а восени того ж року – 5220⁵⁴⁵. У 1933 р. до 28 педінститутів планували набрати 5540 першокурсників⁵⁴⁶. А 1936 року виші мали поповнити 5060 студентів, учительські інститути – 2610⁵⁴⁷. Судячи з того, що до цих закладів, а також держуніверситетів (план прийому – 1700) було набрано

⁵⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 129.

⁵⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 70.

⁵⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 17.

⁵⁴³ Іщенко Настя (студентка учительського інституту). Спасибі любимому Сталіну//Радянська Волинь. 1936. 14 листоп. №144 (3523). С. 3.

⁵⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4-7 (підр. наші).

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 1-3.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 49 (підр. наші).

⁵⁴⁷ По Радянській Україні//Більшовицька правда. 1936. 24 квіт. №95 (1230). С. 4.

9574 осіб, то план прийому перевиконали⁵⁴⁸. У 1937 р. до педінститутів планували прийняти 3850 осіб, учительських інститутів – 2 тис., у 1938 р. – відповідно 2380 і 1000. У 1939 р. педінститути мали прийняти 1680 першокурсників⁵⁴⁹.

Архівні документи, матеріали періодичних видань свідчать про результати прийому до окремих вишів (див. додаток М) і педтехнікумів (див. додаток Н).

Дані цих додатків свідчать, що у ряді закладів мало місце не виконання плану прийому. Восени 1931 р. на одному із засідань бюро ЦК ЛКСМУ причинами недостатніх наборів до педагогічних навчальних закладів були визнані: «Недооцінка деякою частиною молоді значення підготовки педкадрів, негативне ставлення до професії вчителя, недостатня матеріальна забезпеченість в майбутньому»⁵⁵⁰. У наступні роки настрої молоді суттєво не змінилися. 27 квітня 1934 р. газета «Комсомолец України» вмістила замітку «Ширше сталінський набір до педагогічних і медичних вишів», у якій, зокрема, йшлося про те, що «серед певної частини комсомольців та молоді поширений невірний погляд на професію педагога. Частенько вважають, що бути учителем – це нудно, куди цікавіше піти інженером на домну чи агрономом в МТС». Далі у публікації переконували молодь у необхідності обрати професію учителя: «Товариші, які гадають так, не розуміють великого завдання, що стоїть перед педагогом. Виховувати гармонійно розвинене, бадьоре, життєрадісне молоде більшовицьке плем'я – хіба це не найпочесніша, не радісна праця? Ми повинні створити пафос роботи педагога, як ми створили пафос роботи інженера і техника»⁵⁵¹.

Попри це, становище на краще не змінювалося. Так, у 1931 р. в Житомирському ІСВ недобір склав 67 осіб. Одну з причин цього керівництво вишу вбачало у непослідовній політиці НКО УСРР. Зокрема, у звіті закладу за 1931-1932 н.р. зазначалося: «Політика НКО щодо стипендій нового набору не видержує ніякої критики: для кожного ясно, що людина соціально-пригідна для ВИШу й теоретично підготовлена не піде в педвиш, коли заздалегідь цей ВИШ не гарантує стипендії... Практика показала, що у різних інших навчальних закладах, які знаходяться у віддані не бюджету НКО, обіцяли «золоті гори» вступникам, включно до грошей на проїзд до інституту. У той же час педвиш обіцяв лише 65% забезпечення нового контингенту. Цілком зрозуміло, що конкурувати педвишам з такими стипендіальними нормами можливо лише фантазією»⁵⁵². З Бердянського ІСВ повідомляли, що у 1932 р. 14 студентів, яких «завербували» на заводі ім. 1 травня, покинули навчання. Неодноразові

⁵⁴⁸ Дебати на доповідь тов. Гринька і співдоповідь тов. Чуцакаєва//Червоний кордон. 1937. 15 січ. №12 (2196). С. 3.

⁵⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17-18.

⁵⁵⁰ Там само. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 586. Арк. 37.

⁵⁵¹ Правила прийому до вишів. С. 8-9.

⁵⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 72, 73.

вимоги повернутися до вишу ігнорувалися. Дирекція підприємства заявила, що в них не вистачає кваліфікованої робочої сили і немає підстав звільняти людей, які хочуть працювати, а не вчитися⁵⁵³. У 1932 р. недовиконання плану мало місце у Київському ППО. 4 грудня 1932 р. на нараді вишівських «трикутників» при оргвідділі Київського МПК представник вишу констатував, що абітурієнти «з невеликою охотою йшли у наш вуз». Основною причиною, на його думку, було те, що «матеріальний стан [педвишу] гірший, ніж в індустріальних вишах, що [було] підґрунтям для нездорової атмосфери»⁵⁵⁴. З Дніпропетровського ІСВ у листопаді 1931 р. повідомляли, що абітурієнти не хотіли йти у виш, оскільки їх щодо матеріального забезпечення зарахували до списку №3⁵⁵⁵. У Зінов'євському ІСВ у 1932 р. за декілька тижнів до закінчення вступної кампанії від абітури надійшло лише 20 заяв на 150 місць⁵⁵⁶, у Чернігівському – відповідно 15 і 120⁵⁵⁷, Артемівському – 49 і 180⁵⁵⁸, Сумському – 121 і 210⁵⁵⁹. У Бердичівському ІСВ у 1930 р. при плані набору 120 осіб на 5 жовтня подали заяви про вступ лише 80 абітурієнтів⁵⁶⁰. З Вінницького українського ПТ у березні 1933 р. повідомляли, що значний відсів студентів пояснювався незадоволенням професією учителя. Тому студенти старших курсів влаштовувалися на іншу роботу, а студенти нового набору поверталися додому⁵⁶¹.

Катастрофічна ситуація із набором абітурієнтів склалася у 1933 р. 8 серпня того року член колегії НКО УСРР Моїсеев сигналізував у ЦК ЛКСМУ, що у Харківський педінститут на 270 місць абітурієнти подали лише 19 заяв, Полтавський – відповідно – 300 і 20, Сумський – 240 і 10, Лубенський – 180 і 40, Одеський – 600 і 70, Новомосковський – 180 і 35, Запорізький – 300 і 83, Криворізький – 180 і 30, Київський український – 600 і 168, польський – 300 і 78, Зінов'євський – 210 і 22, Артемівський – 300 і 78, Житомирський – 300 і 12⁵⁶².

До кінця десятиліття справа з наборами дещо покращала. Щоправда, в деяких вишах, наприклад, у Глухівському педінституті у 1934 р. (абітурієнти подали 10 заяв)⁵⁶³, Сумському – у 1937 р., мали місце провальні результати вступних кампаній⁵⁶⁴.

⁵⁵³ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 74.

⁵⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 13.

⁵⁵⁵ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 13в.

⁵⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 13.

⁵⁵⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 151.

⁵⁵⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 799. Арк. 24.

⁵⁵⁹ Там само. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 16.

⁵⁶⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 14.

⁵⁶¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 26.

⁵⁶² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.

⁵⁶³ Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст.// Сівєрщина в історії України: зб. наук. пр./редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білокінь]. Київ, Глухів: Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 404.

⁵⁶⁴ Держархів Харківської обл. Ф. П. 2. Оп. 6. Спр. 622. Арк. 98.

Виникали складнощі з наборами до секторів національних меншин педвишів. Так, у 1933 р. на російський відділ Київського педінституту замість 90 зарахували 12 осіб, на єврейський – відповідно 210 і 90⁵⁶⁵. Тоді ж було не доукомплектовано на 12 осіб російську групу мовного відділу Сумського педінституту⁵⁶⁶. У Київському російському ПТ студентами I курсу російського сектору стали 49 осіб (план прийому – 90), німецького – відповідно 19 і 60, чеського – 11 і 30⁵⁶⁷.

Таким чином, державна політика щодо формування студентського контингенту у своєму розвитку пройшла декілька етапів. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Вона була вимушеним і тимчасовим заходом, який був спрямований на залучення до вишів робітничої та селянської молоді. Подальші події показали, що ця система була помилковим кроком і не досягла поставленої мети. Практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії.

Педагогічні виші у порівнянні з іншими типами навчальних закладів були менш популярними, що позначилося на прийомі студентів: у першій половині 1920-х рр. з року в рік педвиші не виконували планів прийому.

У 1926 р. систему відряджень, а також систему розкладки місць для прийому до вишів було скасовано, залишивши її лише для робітфаківців та осіб, відряджених з інших республік. Крім того, влада впровадила жорсткі принципи соціального відбору і наявності відповідних документів, запровадила прийом на підставі конкурсних екзаменів. Зберігався класовий принцип комплектування студентських контингентів: для робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів відводили відповідну частину місць (куріальна система). Загалом встановлення цієї системи було кроком вперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування контингенту студентів. За інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентських колективах.

У той період відсоток виконання плану держзамовлення у педвишах був значно вищим у порівнянні з вишами інших типів. Власне, у закладах досить часто планів прийому не дотримувалися: їх або не виконували, або перевиконували. Для покращення наборів виші залучали до профорієнтаційної роботи студентів старших курсів. У соціальному складі вступників,

⁵⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

⁵⁶⁶ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 30.

⁵⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

поступово збільшувався робітничо-селянський прошарок. Переважна більшість абітурієнтів педвишів були безпартійними (за показником забезпечення партійним прошарком вони випереджали медичні і мистецькі ВНЗ, водночас поступаючись іншим типам вишів). Набір жінок і чоловіків здійснювався на гендерній паритетній основі. Провідні позиції серед зарахованих різних національностей тримали українці. Комплектування педвишів відбувалося переважно за рахунок випускників професійних та трудових шкіл, освітній рівень яких був загалом низьким.

У 30-х рр. зросли обсяги прийому, було встановлено нові правила комплектування вишів республіки, зокрема у 1932 р. ввели єдині вступні екзамени. Діяла система відбору на навчання партійно-комсомольського активу, ударників. Регулярно проводилися мобілізації комуністів і комсомольців на навчання. У середині 30-х рр. експеримент з пролетаризації вищої школи завершився, коли у 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів чи батьків. До вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом. З року в рік план набору студентів виконувався із значними труднощами, особливо під час Голодомору 1932-1933 рр. Становище поліпшилося лише наприкінці 30-х рр. XX ст.

1.2. «Чистки» як метод поліпшення соціального складу студентів

У 20-30-ті рр. XX ст. мали місце масові порушення прав людини, антидемократичні і нерідко протизаконні кампанії чисток студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Їхнє соціальне походження протирічило загальному напрямку перебудови вищої школи.

На початку 1920-х рр. студентство було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших вимірах. Нарком освіти А. Луначарський з приводу цього писав: «...Поступово зростала спочатку дуже невеличка група студентів-комуністів. Зміцнення Радянської влади не могло не супроводжуватися зростанням прихильників у всіх прошарках трудового населення. На протилежному фронті організувалась спочатку досить бойова і яскраво контрреволюційна, потім з відтінком деякого політичного безсилля і тому принципово-опозиційна напівлегальна група різного роду політичних гуртків. Тут були люди, які пояснювали свою ворожість до комунізму не стільки позиціями політичними, скільки релігійними. Були кадети, есери праві, ліві, меншовики, анархісти. Посередині було студентство, що не розібралося, чи не бажало розбиратися [з політичною ситуацією]. Тут слово «болото» легко зривається з вуст. Тут є і молодий обиватель, який відмахнувся від політики і турбувався тільки про те, щоб скласти вчасно зачоти, щоб

продовжити під революційною грозою будувати за звичкою, як батьки будували, свою маленьку кар'єру. Серед тих, хто не розібрався [був] тип студента демократичного походження, який побував вже на фронтах, пройшов вогонь і воду, не молодий... Він думає не тільки про те, щоб озброївшись знаннями до зубів, змогти у загальному безладі відстояти свою особистість і хоча б деяку дозу свого особистого благополуччя; він думає також і про те, що працею зможе сприяти відновленню і росту російського [і українського. – Авт.] господарства. До комунізму він відноситься не зовсім визначено... Багато з цих елементів можуть і відштовхуватися від нас до полюсу ворожого і бути притягнутими нами»⁵⁶⁸.

Ця теза прямо стосується і педагогічних навчальних закладів. У Київському ІНО була «невелика кількість куркульського і націоналістичного елементу. Була значна група буржуазної інтелігенції на перших курсах»⁵⁶⁹. У Харківському ІНО в 1923 р. 31,5% студентів не підтримували радянську владу⁵⁷⁰.

Різноманітним було студентство Кам'янець-Подільського ІНО, який «спадкував од [Кам'янець-Подільського державного українського університету (функціонував у 1918-1921 рр.)], весь старий склад студентів, дітей куркулів та дрібної буржуазії, з яких чимало було бувших учнів духовної семінарії»⁵⁷¹. На думку дописувача Н. Василенка, інститут був «не храмом й джерелом науки і знання для працюючих мас, а основним кріпосним фортом твердині – столиці Головного Отамана Петлюри»⁵⁷². В одній із публікацій газети «Червоний шлях» студентство К-ПДУУ називалося «гнилим», яке не могло дати «абсолютно ніякої відповіді, що воно роби[ло], кому, для кого і що мусить робити». Така молодь зі «своїми професорами-катехізіками» мала зійти «з арени і муси[ла] лишити Вищу Школу». У вишах повинна була навчатися лише «пролетарська маса з пролетарським новим вихованням, обов'язком на котрого покладається визволити селян і робітників з кайдан темряви, дати культурну і матеріальну допомогу»⁵⁷³. 4 жовтня 1921 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО С. Сидоряк інформував, що «серед студентства знаходяться одиниці, котрі не досерли до критичного розбирання фактів буденного життя, не цікавляться ані правами студентів, ані новим життям інститутів, пліснюють

⁵⁶⁸ Луначарский А. Проблемы народного образования. С. 216–218; Луначарский А. В. О народном образовании. С. 179–181.

⁵⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 105.

⁵⁷⁰ Зуйк Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова//Студент революции. Харків, 1923. №7-8. С. 12.

⁵⁷¹ Крутлик П. На кордоні (Кам'янецький ІНО)//Там само. 1924. №7. С. 40.

⁵⁷² Василенко Н. Кілька слів про Камінецький університет//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 9 черв. №139. С. 1

⁵⁷³ Великий перелом в Вищій Школі//Червоний шлях. 1923. 13 квіт. №70(119). С. 2.

у старій інерції... Найкращі одиниці трудолюбивого студентства, стероризовані злочинними своїми товаришами, деморалізуються»⁵⁷⁴.

Зважаючи на вищезазначене, починаючи з 1921 р., влада вдалася до регулювання соціального складу студентської молоді, яке отримало назву «соціально-академічної перевірки», або «перереєстрації студентства». 14 жовтня 1921 р. колегія Укрголовпрофосвіти спільно з політкомісарами вишів розробила «Положення про проведення генеральної чистки»⁵⁷⁵. Невдовзі усі вищі України отримали «Інструкцію по перереєстрації студентів вищих навчальних закладів України», метою якої було «вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують правильне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих»⁵⁷⁶. Особлива увага зверталася на перереєстрацію студентства інститутів народного господарства та народної освіти. Проводили цю кампанію реєстраційні комісії, до складу яких входили представники ВЦРПС, Укрголовпрофосвіти, губнаркому, один з викладачів, член партійного осередку вишу та політкомісар. Останній виконував функції голови комісії. Представника осередку КП(б) У наділяли повноваженнями секретаря⁵⁷⁷.

Як правило, перереєстрацію розпочинали на зборах партгрупи, де голова комісії виступав з доповіддю про завдання перевірки. Студентам роздавали опитувальні анкети із запитаннями про соціальну і партійну приналежність, про ставлення до навчання і майбутньої професії. Члени комісії ознайолювалися з кожним студентом персонально, з'ясовували думку про нього академічної групи і викладачів⁵⁷⁸. Крім того, студенти мали надати комісії відповідні довідки, які б засвідчували їх соціальний стан, а також передати секретареві комісії студентський квиток, залікову книжку та продовольчу картку. Після перевірки отриманих даних комісія ухвалювала рішення щодо підтвердження або заперечення його пролетарського походження. У випадку її позитивної ухвали студент отримував свої студентські посвідчення, у разі ж негативного – відраховувався із вишу. Остаточні результати перереєстрації студентського складу публікувалися в стінній газеті інституту або в місцевій пресі⁵⁷⁹.

⁵⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 84.

⁵⁷⁵ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 38.

⁵⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 1; Адамський В. Матеріали Державного архіву Хмельницької області. С. 339; Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 137.

⁵⁷⁷ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 65.

⁵⁷⁸ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 39.

⁵⁷⁹ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 65.

У 1921 р. внаслідок перереєстрації з вишів УСРР усіх типів було відраховано 20% від загальної кількості «старого» контингенту⁵⁸⁰. Серед відрахованих були і студенти інститутів народної освіти. На жаль, підсумкової статистики немає. З Чернігівського ІНО через перереєстрацію у 1921 р. відраховували 30 студентів⁵⁸¹. О. Рябченко віднайшла факти про виключення з Київського ІНО, як «ворожого та соціально-чужого елементу», низки студентів, у т.ч. і племінника видатного українського історика М. Грушевського С. Шамрая. У квітні 1923 р. Михайло Сергійович у листах до К. Студинського підкреслив, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений із політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін». Дещо пізніше історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!»⁵⁸². У серпні 1921 р. у Катеринославі напередодні чистки опублікували відозву, у якій закликали не йти на перереєстрацію: «Товариші студенти! Під приводом вилучення буржуазії... виключають кращих студентів. І ці нові інквізитори вносять п'їтму в студентське життя... Товариші студенти! Ви як один не повинні йти на реєстрацію, поки не будуть скасовані індивідуальні допитування...». За приклад брали Харків і Москву, де студенти показали, що гоніння неприпустиме в студентському житті. Катеринославські студенти направили комісії, що проводила чистку, гнівного листа, у якому погрожували, що «якщо ви не скасуєте своїх індивідуальних допитувань, тоді ми підемо на жертви і доведемо вашу несправедливість щодо виключених студентів». Вони зазначали, що своїми діями комісія штовхала відрахованих студентів на шлях злочинів проти радянської влади і змушувала зневірюватися у «роботі робітничо-селянської влади як самої справедливої». Насамкінець, містилося категоричне: «Ви сліпі і глухі і забуваєте, що готуєте нових ворогів, вони будуть мститися на кожному кроці... Не викликайте заворушень серед студентів»⁵⁸³.

Підводячи підсумки «чистки» 1921 р., Я. Ряппо писав, що «минулорічна [весняний триместр 1920-1921 н.р. – Авт.] перереєстрація вивільнила наші інститути від номінального баласту. Це і «мертві душі», і малокорисні для радянської держави елементи»⁵⁸⁴.

⁵⁸⁰ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 40; Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 262; Кручек О. А. Становлення державної політики. С. 24; Ляпіна О. В. Інститути народної освіти. С. 266; Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 92.

⁵⁸¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28.

⁵⁸² Рябченко О. Студенти радянської України. С. 137.

⁵⁸³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область / [редкол. тому: Є. І. Бородін (гол.), В. В. Іваненко, О. Г. Бажан та ін.; упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Монолит, 2009. Кн.1. С. 120.

⁵⁸⁴ Липинський В.В. Становлення і розвиток. С. 165.

У 1922 р. відбулася ще одна «перереєстрація», метою якої оголосили «розвантаження навчальних закладів від ворожих, спекулятивних елементів», «баласту і непридатного для Радянської влади елементу», «осіб, які несли службу у білих арміях та не реабілітували себе»⁵⁸⁵, дітей «соціально небезпечного елементу», колишніх капіталістів, дворян, купців, духовенства, чиновництва, неблагонадійних вчителів⁵⁸⁶.

Як і в 1921 р., реєстраційні комісії використовували метод індивідуального опитування студентів, після чого вершили долю молодих людей. До складу комісії входили політкомісар, представники партійних, комсомольських організацій і КНС⁵⁸⁷. Один із студентів Київського ІНО так передав атмосферу чисток студентських рядів: «Студентство як стадо баранів, натовпом тіснилося заповнювати т.зв. анкету, де були напр[иклад] такі питання: «якій партії співчуваєте», «як ставитися до радянської влади», а при подачі анкети проводився справжній допит: «чому ви не комуніст», «як ставитися до ЧК[НК]» і т.п. У випадку незадовільної відповіді студент оголошувався політично безграмотним і виключався з університету [Київського ІНО. – Авт.]. І, не дивлячись на це кричуще насилля над совістю, студентство, загалом, безпартійне і антикомуністичне, йшло на реєстрацію без найменшого протесту, а деякі навіть для отримання пільг (звільнення від плати [за навчання] і т.д.) записувалися співчуваючими комуністами»⁵⁸⁸.

В Одесі про перереєстрацію оголосили 28 грудня 1921 р., а 14 січня 1922 р. в місцевому ІНО було створено відповідну комісію, яку 3 лютого очолив М. Златопольський. Вона діяла до 12 квітня. За академічну заборгованість і політичну безграмотність із 1236 студентів відрахували 575, з яких 566 взагалі не з'явилися на перевірку⁵⁸⁹. У Харківському ІНО комісію очолював проректор М. Гольдін. Відрахували 100 студентів, звинувачених у різних «гріхах»: службі у білогвардійських арміях, участі в організаціях меншовиків, у торгівлі на базарі, спекуляції валютою. Переслідували молодь, яка мала родичів за кордоном⁵⁹⁰.

У Кам'янець-Подільському ІНО перереєстрацію провели з 15 по 21 травня 1922 р.⁵⁹¹ У результаті політичних і трудових чисток відрахували

⁵⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 18; Прием в вузы и соціально-академическая проверка учащихся//Ряппо Я. Реформа высшей школы. С. 144; Амалиева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». С. 421.

⁵⁸⁶ Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 95.

⁵⁸⁷ Вища школа Української РСР. С. 87.

⁵⁸⁸ Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції у першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Російської Федерації»)/3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1997. №1/2 (4/5). С. 248.

⁵⁸⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 159–160.

⁵⁹⁰ Харківський національний університет. С. 332.

⁵⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 18.

майже 500 осіб. За порушення дисципліни звільнили ще 150 юнаків і дівчат⁵⁹². Навесні 1922 р. із 887 студентів залишилося лише 252⁵⁹³. Після літньо-осіннього прийому «надійної молоді» було відраховано ще 250 осіб «нетрудового елементу»⁵⁹⁴. В результаті у листопаді 1922 р. у виші залишилося всього 256 студентів⁵⁹⁵. Окремих молодих людей від звільнення рятувало лише зречення батьків, родичів тощо, яке друкувалося в газеті⁵⁹⁶.

У Ніжинському ІНО після переєстрації з 340 осіб залишилося 290⁵⁹⁷. У Вінницькому ІНО в травні на переєстрацію з'явилося 123 студенти із 199⁵⁹⁸.

Своєрідний підсумок чисток 1921-1922 рр. підвів М. Фрунзе, який, виступаючи на VII всеукраїнському з'їзді рад, наголосив: «Ми... переглянули весь склад й відкинули ті елементи, котрі не відповідають нашим вимогам»⁵⁹⁹. Подавалося це як успіх, вияв класової пильності, не замислюючись про наслідки для науки і освіти.

Все ж, незважаючи на вжиті радянською владою заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їй очікуваного успіху. В архівному документі за 1922 р. знаходимо твердження про те, що «основна маса студентства, особливо старших курсів, представляє собою дрібнобуржуазну дипломовану міщанську масу. Вища школа стала одним з організаційно-ідейних центрів, що намітився на фоні нової економічної політики, відродження буржуазної ідеології». 18 листопада 1922 р. на засіданні ЦБКС у доповіді Майєра прозвучало, що студентства було дуже багато, а тому необхідно провести його чистку і відповідно скоротити⁶⁰⁰. Пленум бюро осередків вишів м. Києва 26 грудня того ж року визнав за необхідне прискорити проведення чистки студентства, яка є «найближчим заходом у боротьбі з ворожою пролетаріату буржуазною ідеологією»⁶⁰¹.

16 січня 1923 р. губернські комітети КП(б)У, політкомісари вишів отримали листа за підписом секретаря ЦК КП(б)У Петровського «Про переєстрацію студентів ВУЗів», у якому вказувалося на рішучу необхідність

⁵⁹² Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. С. 47.

⁵⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8, 194; Спр. 218. Арк. 17-18зв.; Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі. С. 15.

⁵⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 47; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 28зв., 32, 58; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народньої Освіти. С. 17.

⁵⁹⁵ Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет. С. 17.

⁵⁹⁶ Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція. С. 257; Ї ж. Політичні репресії проти культурно-освітньої інтелігенції. С. 30.

⁵⁹⁷ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 65.

⁵⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1050. Арк. 101; Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народної Освіти. С. 99.

⁵⁹⁹ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України. С. 210.

⁶⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 109.

⁶⁰¹ Прилуцький В. Участь студентства УСРР. С. 150.

«вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент». Підставами для відрухування молоді з вишів були «політична ворожість і належність до антирадянського елемента». Крім того, з вишів вилучалися «особи, які [були] безумовним невстигаючим баластом у закладах, які запідозрені у спекуляції; особи, які служили в білих арміях і не реабілітували себе»⁶⁰².

Перереєстрація у першому кварталі 1923 р. відбувалася у два етапи. У лютому, зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО репресивними заходами влади було «вичищено» 100 юнаків і дівчат⁶⁰³, а з Полтавського ІНО – 20⁶⁰⁴. У березні провели нову перереєстрацію. З Кам'янець-Подільського ІНО у ході перевірки відрахували 31 студента⁶⁰⁵. Серед відрухованих були 11 студентів, які у свій час навчалися в Кам'янець-Подільському державному українському університеті⁶⁰⁶. З Херсонського ІНО у 1922-1923 н.р. внаслідок чисток з вишу відрахували 18% «соціально-ворожих студентів»⁶⁰⁷.

У Київському ІНО внаслідок «перереєстрації», яка тривала упродовж березня-квітня 1923 р., з 1149 студентів не виключили нікого, але 31 справу передали на розгляд у вищі інстанції⁶⁰⁸. Не пройшли «політичної перереєстрації» 7 студентів вишу⁶⁰⁹. Колишня студентка ІНО письменниця Д. Гуменна відзначала, що чистки йшла одна за одною: «У мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, в оголошеннях, у комісіях»⁶¹⁰. Катеринославський ІНО змушений був покинути 61 студент⁶¹¹. У Волинському ІНО в березні 1923 р. за наслідками перереєстрації відрахували 18 осіб⁶¹². Тоді ж покинули навчання і ряд студентів Харківського ІНО⁶¹³.

⁶⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1645. Арк. 26.

⁶⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 32, 58.

⁶⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 20.

⁶⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 6; Спр. 395. Арк. 26; Спр. 465. Арк. 1; Спр. 473. Арк. 1–13; Спр. 477. Арк. 34; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 848. Арк. 62; Оп. 3. Спр. 252. Арк. 281зв.

⁶⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 25; Спр. 465. Арк. 1; Спр. 473. Арк. 13; Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2006. С. 394, 435, 456, 485, 503, 504, 550, 551, 561, 574, 587.

⁶⁰⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113; Херсонський державний університет. С. 31.

⁶⁰⁸ Ляпіна О. Л. Студенти міста Києва. С. 57.

⁶⁰⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 23.

⁶¹⁰ Цит. за: Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 137.

⁶¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 291. Арк. 71.

⁶¹² Там само. Оп. 2. Спр. 843. Арк. 15зв.; Спр. 1057. Арк. 66зв.

⁶¹³ Там само. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 2–2зв.

Більш гуманно до студентів поставилося керівництво Глухівського⁶¹⁴ та Миколаївського ІНО, з яких через соціальну невідповідність чи неблагонадійність не було відраховано жодну особу. Що стосується останнього вишу, то серед 4 членів комісії з перереєстрації був студент Г. Полікіяка⁶¹⁵.

У місцевих парторганізаціях чистки студентів подавали як неабиякі здобутки. Так, у протоколі засідання бюро Кам'янець-Подільського повітового парткому зафіксували, що проведена у березні 1923 р. чистка студентів і професорів допомогла звільнитися від «баласту». У звіті про роботу Кам'янецького ОПК наголосили, що під час перевірки більшість студентів виявилися відсталими в політичному відношенні⁶¹⁶. Цей документ суперечить наказу завідувача губерньського відділу народної освіти (травень 1923 р.), в якому стверджувалося, що «вищі школи і профшколи найшли правильну лінію праці як в академічному, так і господарському відношенні, всі ті хвости, які гальмували роботу, залишилися позаду. Почувається задоволений рух студентства, який принесе користь Радянській республіці»⁶¹⁷. Тоді ж один з дописувачів газети «Червоний шлях», відвідавши засідання комісії з політчекки, заслухав відповіді студентів, зробив висновок, що майбутні фахівці «рахують зайвим займатися маловажними науками» – політекономією, марксизмом-ленінізмом. Нещадно таврував він одного з студентів [Ге-р], батько якого був власником млина і експлуатував робітників⁶¹⁸. У стінах вишу вивішувалися списки «активних» та «пасивних» студентів. До активістів часто зараховували і тих, кого називали «суспільно-неблагонадійним елементом»⁶¹⁹. Через це влітку 1923 р. провели ще одну перереєстрацію. З 23 по 30 липня з Кам'янець-Подільського ІНО відрахували 26 студентів⁶²⁰.

Того ж року регулярно організовувалися показові товариські суди, на яких розглядали справи студентів, які виявили в своїх діях «класову ворожнечу». Зокрема, 4 березня 1923 р. заслухали справу студентки Кам'янець-Подільського ІНО В. Альбертін, яка покинула хорівий колектив, заявивши при цьому: «Між мужланами, хамами і мужиками не бажаю бути». Суд, взявши до уваги її малосвідомість й образи, нанесені їй окремими особами, а також керуючись «пролетарською свідомістю», ухвалив відрахувати В. Альбертін зі складу студентів з правом поновлення через 3 місяці⁶²¹.

⁶¹⁴ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 32.

⁶¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 337. Арк. 4зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37, 38зв.

⁶¹⁶ Посвістак О. А. Політичні репресії. С. 32.

⁶¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 78.

⁶¹⁸ Б. Жак студентів//Червоний шлях. 1923. 12 берез. №57 (106). С. 2.

⁶¹⁹ Посвістак О. А. Політичні репресії. С. 32–33.

⁶²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 50.

⁶²¹ Життя вищих шкіл//Червоний шлях. 1923. 6 берез. №55 (104). С. 3.

Наприкінці 1923 р. було намічено чергову чистку-перереєстрацію. З приводу цього в «Известиях ЦК КП(б)У» зазначалося: «Наркомосвіті запропоновано провести перереєстрацію і чистку вузів, при цьому керуватися класовим принципом. Ця кампанія викликана необхідністю розвантажити [виші] від ворожих та спекулятивних елементів»⁶²². Як і раніше, реєстраційні комісії збирали інформацію про студентів через анкетування. На відміну від попередньої практики, у анкетах молодь вказувала також виробничий і професійний стаж, партійність, подавала дані про свою приналежність до студентства до 1917 р. Якщо навчалися, то необхідно було вказати, який навчальний заклад закінчив, чи перебував у закладі більше встановленого терміну, причину цього; в якій сфері студент прагнув реалізувати себе⁶²³.

Серед відратованих внаслідок чисток у 1923-1924 н.р. були і студенти ІНО. Так, з Харківського ІНО відрухували 22% студентського контингенту⁶²⁴. У Київському ІНО із 2239 студентів покинули виш 336 осіб (15%), у т.ч. 291 особа – через академічну неуспішність, 45 – як «соціально-ворожий елемент»⁶²⁵, в Одеському – відповідно 577, 49 (8,5%), 41 і 8⁶²⁶, Миколаївському – 284, 31 (10,9%), 21 і 10⁶²⁷. Ніжинський ІНО втратив 50 студентів⁶²⁸, Чернігівський – 20⁶²⁹. У Вінницькому ІНО чистку провели у жовтні-листопаді 1923 р.⁶³⁰. Як і попереднього року, жодного студента не відрухували з Глухівського ІНО, що на думку І. Мошик, стало однією з причин подальшої ліквідації закладу (влада зважила на неблагонадійність керівництва вишу)⁶³¹.

У політзвіті Кам'янець-Подільського ІНО наприкінці квітня 1924 р. вказувалося, що із 120 студентів близько 50% були дітьми куркулів, священиків та спекулянтів⁶³², чим, фактично, було намічено масштаби майбутньої чистки. Загалом з вишів міста планувалося відрухувати 107 осіб⁶³³. У червні 1924 р. Одеський губком КП(б)У оприлюднив план скорочення чисельності студентів Одеського ІНО на 18%. Особлива увага зверталася на випускний курс⁶³⁴.

⁶²² Касьянов Г. В. Українська інтелігенція. С. 58.

⁶²³ Лаврут О. О. Деякі аспекти становлення. С. 34.

⁶²⁴ Серета А. Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы// Студент революції. 1924. №8-9. С. 10.

⁶²⁵ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 57.

⁶²⁶ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 168.

⁶²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 337. Арк. 55–56; Студкор Х. Студентство Миколаївського ІНО//Студент революції. 1924. №6. С. 64.

⁶²⁸ Мошик І. Регіональна вища освіта. С. 143.

⁶²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 62зв.

⁶³⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 117; Спр. 11. Арк. 2–3, 5зв.–8.

⁶³¹ Мошик І. Регіональна вища освіта. С. 143.

⁶³² Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція. С. 67.

⁶³³ Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. С. 185.

⁶³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1854. Арк. 66.

У 1924-1925 н.р. була проведена чергова перерестрація, яка набула найбільшого суспільного резонансу. Перевірка проводилася на виконання рішень XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У, які визнали за необхідне скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад і матеріальне становище⁶³⁵. 6 червня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, виконуючи рішення VIII конференції КП(б)У, ухвалило постанову «Про перевірку складу студентів у вузах»⁶³⁶. Було створено центральну комісію, яку очолили М. Рубач і В. Межлаук. На місцях створювалися відповідні комісії, які отримували з Центру вказівки щодо кількісного скорочення студентського складу, критеріїв перевірки⁶³⁷. 28 серпня РНК УСРР видав свою постанову «Про соціально-академічну чистку і перевірку студентів інститутів»⁶³⁸. Наступного дня на засіданні Центральної комісії визначили, що з педвишів мали відрахувати 12% студентів (з Київського і Харківського ІНО – по 15%)⁶³⁹, а вже 31 серпня відповідний циркуляр надіслали всім губернським комісіям і підкомісіям⁶⁴⁰.

Перевірку запланували провести з 5 вересня по 5 жовтня⁶⁴¹. Вона мала за мету «в'яснити соціальний склад студентів, відповідність кожного студента тим завданням, які ставить ВУЗ, академічну успішність, активність у відвідуванні занять і виконання робіт, покладених на студента навчальними планами і програмами, а рівно і активність в громадській роботі»⁶⁴². Перевірці підлягали всі студенти, у т.ч. відряджені на навчання. Виняток робився лише для тих, хто вступив у виш у поточному році. Комісія, перевіряючи студента, мала врахувати його успішність, здатність працювати за обраним фахом після закінчення вишу, «соціально-класовий» стан, громадсько-політичну діяльність, причину вступу у виш, професію, яку освоїв до вступу, думку про нього студентських організацій, викладачів. Проводилося персональне опитування студента, вивчалася його особова справа, залікова книжка. Студентам, які навчалися у виші понад встановлений термін, регламентувався термін закінчення навчання не пізніше 1 січня 1925 р.

Відрахування з вишу студента пролетарського походження дозволялося лише в крайньому випадку. Юнаків і дівчат, які працювали у студентських організаціях (члени виконбюро, профспілки, бюро осередку КП(б)У), але навчалися незадовільно через перевантаження громадською роботою, мали

⁶³⁵ Вища школа Української РСР. С. 87.

⁶³⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 202.

⁶³⁷ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри. С. 211.

⁶³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 315. Арк. 18.

⁶³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1854. Арк. 9.

⁶⁴⁰ Там само. Арк. 59.

⁶⁴¹ По С.Р.С.Р. Перевірка в інститутах і робітфаках//Червоний кордон. 1924. 4 верес. Ч. 37. С. 4; Хоруженко Х. Політичні засоби регулювання. С. 120.

⁶⁴² Ряпко Я. Прием в ВУЗы и социально-академическая проверка учащихся//Студент революції. 1924. №6. С. 12-13.

відповідно до графіку виконати хоча б частину навчальної програми. Комісії на підставі анкетних даних складали зведення по кожному вишу, факультету, відділу, а також список відрахованих осіб. У двотижневий термін ця документація надсилалася на затвердження Укрголовпрофосвіті. Результати перевірки публікувалися. Апеляції чи перегляд справ допускалися у місячний термін. Загальне керівництво проведенням перевірки було покладено на Центральний комітет у студентських справах (ЦКСС) Укрголовпрофосвіті⁶⁴³.

У звітах багатьох вишів йшлося про майже повну неуспішність молоді. Так, у Полтавському ІНО академзаборгованість мали 96% студентів, а в Київському ІНО не встигали 2/3 молоді. У практичній роботі комісії мали місце різноманітні перекручення і порушення елементарних громадянських прав. У ряді випадків успішність фактично до уваги не бралася. Наприклад, у Полтавському ІНО відрахували встигаючого студента III курсу К. Мигалю. О. Рябченко вважає, що реальною причиною його відрахування була належність студента до Української комуністичної партії⁶⁴⁴. У зведенні ДПУ «Про настрої студентства київських вузів у зв'язку з соціально-академічною перевіркою» йшлося про те, що часто мотиви відрахування не відповідали дійсному становищу. Мали місце випадки, коли відраховували студентів-відмінників, резолюції комісій були туманними і двозначними⁶⁴⁵. Встигаючі студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали. Наприклад, ректор Київського ІНО прямо заборонив видавати ці документи⁶⁴⁶.

Напередодні перевірки у пресі з'являлися публікації, у яких обґрунтовувалася необхідність такого кроку влади. Наприклад, у кам'янецькій газеті «Червоний кордон» С. Божко писав, що найголовніше завдання перевірки «не допустити міщансько байдушких (а тим більш активно-ворожих) студентів до закінчення школи, не дати змоги творитися інтелігенції, котра не відчуває і не хоче відчувати вимог громадянина радянської республіки...»⁶⁴⁷. З цього приводу 22 вересня зібралися загальні збори студентства Кам'янця. У своїй резолюції вони звернули особливу увагу на прикордонний статус міста, а отже «в [цих] умовах, по сусідству з двома капіталістичними країнами, де все неприхильно настроєне, використовується закордонними агентурами... [Тому] індиферентність до справ робітничо-селянської суспільності і при загостренні по той бік Збруча і Дністра класової боротьби аполітичність не допустима». Зважаючи на це, комісія з перевірки складу студентів мала насамперед звернути увагу на тих, хто «плямував громадсько-політичну фізіономію»⁶⁴⁸.

⁶⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 621. Арк. 7–7зв., 29–32.

⁶⁴⁴ Рябченко О. Л. Студенти радянської України. С. 145–146.

⁶⁴⁵ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція. С. 60.

⁶⁴⁶ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 143.

⁶⁴⁷ Божко С. До перевірки Вузів/Червоний кордон. 1924. 21 верес. Ч. 42. С. 3.

⁶⁴⁸ Резолюція, прийнята загальними зборами студентства Вузів м. Кам'янця. 22.IX.//Там само.

Як вже зазначалося, процедура чистки проходила шляхом індивідуального опитування студентів. Молодь заповнювала відповідну анкету, у якій були 33 пункти: «... 16. Членом якої політичної партії були... 18. Чи служили в білій армії, скільки часу, і в якому званні. 19. Чи служили в Червоній армії ... 21. Чи перебували під судом і слідством... 24. Як вступав у вуз (за індивідуальною заявою, по розверстці і т.д.). 25. Звідки перевелись, хто командував чи клопотався про зарахування у вуз. 26. Чи був членом студентської організації. 27. Яку вів громадсько-політичну роботу у вузі... 30. Кількість зданих колоквіумів, практичних занять, креслень... 33. Чи вспіваєте [встигаєте] на заняттях (якщо ні, то чому)»⁶⁴⁹.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести перевірку з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., ця робота, особливо у великих вишах, затягулася до середини листопада⁶⁵⁰. Відсоток відрахованих студентів був значним. Зокрема, з Київського ІНО виключили 250 осіб, а також 499 т.зв. «мертвих душ» (осіб, які не відвідували заняття)⁶⁵¹, а це 31% від загальної кількості студентів, які навчалися у виші⁶⁵². У жовтні 1924 р. зі складу студентів Кам'янець-Подільського ІНО звільнили 52 особи (30,8% від загальної кількості). 16 юнаків і дівчат залишили у виші умовно⁶⁵³. Серед відрахованих числилися і 11 колишніх студентів К-ПДУУ⁶⁵⁴. На першій окружній конференції пролетарського студентства Кам'яниччини йшлося про те, що за результатами чистки з ІНО відрахували 51 студента⁶⁵⁵. У березні-квітні 1925 р. інститут залишили ще 62 студенти⁶⁵⁶. Катеринославський ІНО покинули 178 студентів (22,8%)⁶⁵⁷. У Волинському ІНО в жовтні 1924 р. було «вчищено» 46 осіб (20,4%)⁶⁵⁸ з Харківського ІНО відрахували 178 студентів (17,6%)⁶⁵⁹, Полтавського – відповідно – 25 і 15,5%⁶⁶⁰, Ніжинського ІНО – 50 і 14,7%⁶⁶¹,

25 верес. Ч. 43. С. 4; Соц. Академ. перевірка Кам'янецьких вузів//Там само. 21 верес. Ч. 42. С. 3.

⁶⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 621. Арк. 8–8зв.

⁶⁵⁰ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 142; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 28.

⁶⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 300–301.

⁶⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 130.

⁶⁵³ Там само. Арк. 134; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 5; Спр. 566. Арк. 113, 128; Спр. 618. Арк. 78; Спр. 624. Арк. 1–37; Спр. 630. Арк. 90.

⁶⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 9, 11, 12, 18, 23, 30–34; Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету. С. 446, 448, 521, 531, 543, 546, 565, 572, 578, 593.

⁶⁵⁵ Перша Окрконференція Пролетарського Студентства Кам'яниччини//Червоний кордон. 1924. 23 листоп. Ч. 59. С. 11.

⁶⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 705. Арк. 24.

⁶⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 129.

⁶⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1097. Арк. 165–173; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 22–22зв.

⁶⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 128.

⁶⁶⁰ Там само. Арк. 132.

⁶⁶¹ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 66.

Одеського – 97 і 13,2%⁶⁶², Миколаївського – 31 і 10,9%⁶⁶³, Луганського – 5 і 10,6%⁶⁶⁴, Херсонського – 15 і 9,7%⁶⁶⁵, Чернігівського – 18 і 6,8%⁶⁶⁶.

Рішення про відрахування викликало гнів, обурення, а подекуди і паніку студентів, оскільки це негативно впливало на їхню долю. У опублікованих спогадах Д. Гуменної наводиться факт про виключену студентку Київського ІНО, яка втратила глузд і весь час ходила біля свого інституту «якась наче неприємна. Не всі вдома»⁶⁶⁷. З Ніжинського ІНО, як сина священика, відрахували студента випускного курсу М. Макаревського. У листі до голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо він скаржився: «Від мене, як від прокаженого, тікають. Де я не просив роботу, скрізь указували на те, що я «вичищений», а як бути мені далі, як існувати?»⁶⁶⁸.

Частина студентів для того, щоб залишитися у виші, зрікалися від своїх батьків, про що повідомлялося у пресі. Наприклад, студентка Чернігівського ІНО В. Бородаєвська писала: «П'ятирічне самостійне життя і робота в пролетарському середовищі виробили в мені тверді погляди, протилежні тому середовищу, із якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитися від нього, я назавжди порвала зв'язок із своєю сім'єю»⁶⁶⁹. Щоправда, не всі могли відмовитися від рідних. Випускниця Київського ІНО К. Германова повідомляла губернській комісії таке: «... коли під час соціально-академічної перевірки мені задали питання – чи порвала я стосунки з батьками, я сказала і зараз повторюю, що оскільки він є... моїм рідним батьком – зрозумійте, зробити я цього не можу; поглядів його, повірте, я не поділяю. І було б досить смішно поділяти їх людині, яка отримала природничу освіту...»⁶⁷⁰. У газеті «Червоне Запоріжжя» опублікували зречення від свого батька-священика студентки Запорізького ПТ С. Кореньової. Згодом вона вступила в ІНО і стало відомо, що зв'язки з батьками вона порвала лише формально для того, щоб вступити у виш⁶⁷¹.

Багато студентів було відраховано з останнього курсу навчання, хоча в нормативних документах зверталася увага на те, що «з особливою обережністю потрібно віднестися при перевірці студентів випускних курсів, на яких держава витратила багато сил і коштів, і яким залишається небагато, щоби

⁶⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 131; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 5.

⁶⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 131.

⁶⁶⁴ Там само. Арк. 133.

⁶⁶⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11.

⁶⁶⁶ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 66.

⁶⁶⁷ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 147.

⁶⁶⁸ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 138.

⁶⁶⁹ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 120.

⁶⁷⁰ Там само. С. 120–121.

⁶⁷¹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 65зв.

закінчити свою спеціальну освіту і зробитися корисними державі кваліфікованими спеціалістами»⁶⁷².

У 1925 р. РНК УСРР запропонував НКО на майбутнє проводити соціальну перевірку при прийомі до вишів, а перевірку успішності студентів – у процесі навчання⁶⁷³.

Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про поодинокі факти відрухувань студентів із вишів, насамперед, через «приховання» свого соціального становища. Так, з Київського ІНО у 1928 р. відрухували Г. Белякович (її батько був орендаром маєтків). У С. Гладкого батька вважали куркулем, а в І. Шкребуна і Ф. Гладуна – середняком⁶⁷⁴. З Кам'янець-Подільського ІНО у 1928 р. за приховання свого соціального походження відрухували студентку П. Бульбах (її батько був офіцером білогвардійської армії)⁶⁷⁵, К. Єрмоласву (батько мав 2 будинки, до революції займався торгівлею, обіймав посади урядника і пристава)⁶⁷⁶, Гончарука і Білінського, батьки яких були відповідно жандармом і дяком. Останнього після перевірки все ж залишили в складі студентів, покаравши доганою з попередженням⁶⁷⁷. За іншими даними, Бульбах і Єрмоласву відрухували на початку 1929 р.⁶⁷⁸ Миколаївський ІНО у грудні 1928 р. змушені були покинути Тамарін і Хмара, які «приховали» своє соціальне походження⁶⁷⁹. З Вінницького українського ПТ, як дітей «куркулів» відрухували В. Ракіцьку⁶⁸⁰ і Марченка⁶⁸¹, як сина власника млина, – Скальського⁶⁸². Під час вступу у технікум «скрили» своє соціальне походження абітурієнти Бацура і Дзюрбенко, за що згодом змушені були покинути навчання⁶⁸³. Факт служби в армії УНР «приховав» О. Усауляк. Але оскільки він «гарно проявив» себе під час хлібозаготівлі, а також за «добрю постановку» роботи у КНС, йому винесли лише зауваження⁶⁸⁴. З партії виключили студентку Г. Котлюр як «пасивну, за не проходження кандидатської перевірки»⁶⁸⁵. У 1928 р. зі Сталінського ПТ відрухували Л. Івасенка через те, що батько був куркулем, Прилуцького – І. Коцюбу (батько – середняк)⁶⁸⁶.

⁶⁷² Ряппо Я. Прием в ВУЗы. С. 13.

⁶⁷³ Вища школа Української РСР. С. 88; Ряппо Я. На путях к новой школе. С. 33.

⁶⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2704. Арк. 20.

⁶⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 163в.

⁶⁷⁶ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 34.

⁶⁷⁷ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 13в.–23в.

⁶⁷⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

⁶⁷⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 147.

⁶⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13.

⁶⁸¹ Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14.

⁶⁸² Там само. Спр. 12. Арк. 81.

⁶⁸³ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 125.

⁶⁸⁴ Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 141.

⁶⁸⁵ Там само. Арк. 143.

⁶⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2704. Арк. 20–21.

У Бердянському ПТ доньками куркулів визнали Л. і Г. Власенко, К. Малич, М. Краснокутську, О. Гладкову, Н. Іванову, торгівців – М. Сніжко, А. Кіржнер, Є. Берназ, крупного кустаря – Г. Борцову, сином куркуля – В. Ярмоленка. Б. Вінтман звинуватили в тому, що вона була на утриманні сестер, які проживали за кордоном⁶⁸⁷.

Переслідування частини студентства з ідеологічних мотивів наприкінці 20-х рр. перетворилося в постійне явище і проводилося під традиційними для того часу гаслами «очищення» вишів від «ворожого елементу». Нерідко відрахування студентів з вишів було пов'язане не стільки за ідейними, суспільно-політичними мотивами, скільки з корисливих прагнень честолюбного керівника показати свою «класову пильність», через елементарну заздрість, амбітність, непорядність окремих працівників та однокурсників. Частина ректорів з «насолодою» виконували чистки студентського контингенту від «ворожого елементу» для більшовицької влади. М. Скрипник із «захопленням» розповідав про «геройський вчинок» ректора Київського ІНО С. Семка: «Минулого [1928] року він поїхав на хлібозаготівлю. Пробув там місяць і провів ще й другу роботу: зібрав усі дані і відомости відносно соціального стану і т. ін. всіх студентів з даної місцевості, району чи округи, що вчать в київських і інших школах. І картинка ж получилась! У ВИШ'і числиться студентом-незаможником, а в районі куркулем. Тов. Семко прислав цілий список таких осіб». Так Семко здобув визнання М. Скрипника за те, що зумів «нащупати людину, хемічно її проаналізувати й виявити чужі для нас елементи, що прикриваються за паперами»⁶⁸⁸. Подібне мало місце і в попередні роки. Так, у серпні 1926 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО інформував місцевий відділ ДПУ, що із заявою про вступ до вишу звернувся П. Липак, який служив у «петлюрівській» армії та згідно з розпорядженням ДПУ був виселений із прикордонної смуги⁶⁸⁹. Ректорський фактор став вирішальним у відрахуванні з Одеського ІНО М. Штекеліса. Цей студент вступив до вишу як робітник. Водночас, під час реєстрації виявилось, що ректору П. Самулевичу було відомо про існування у Кам'янці-Подільському магазинів Штекеліса і Гетесмана. Перевірка показала, що дійсно перший з них був батьком М. Штекеліса. Невдовзі хлопця відрахували⁶⁹⁰.

«Пильність» виявляли і місцеві партійні органи. 31 серпня 1926 р. на засіданні бюро осередку КП(б)У Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що серед абітурієнтів були колишні студенти, яких відрахували внаслідок чисток. Тому в ухвальній частині зверталася увага на те, аби в склад студентства не

⁶⁸⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 172.

⁶⁸⁸ Сірополько С. Народна освіта в Україні під час советської займанщини [Народня освіта на советській Україні. Варшава, 1934]//Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. С. 748.

⁶⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 9.

⁶⁹⁰ Рябченко О. Л. Студенти радянської України. С. 128–129.

пройшов елемент «соціально-непідходящий до нашої школи»⁶⁹¹. У листопаді 1927 р. ректор отримав листа від секретаря Затонського РПК Берберенка, у якому той радив звернути увагу на студента С. Мазура, який за свідченням джерела, наприкінці 1920 р. брав участь у повстанні у Женишківській волості. ДПУ заарештувало 300 учасників цієї події, з яких 93-х засудили до розстрілу (у т.ч. С. Мазура). Однак, з невідомих причин, засуджених не розстріляли⁶⁹². 8 грудня 1928 р. засідання представників вишів міста при ОПК висловилося за проведення репресій, оскільки «соціальний стан студентства незадовільний». Зазначалося також, що молодь була «політично не свідомою», байдуже ставилася до вивчення навчальних дисциплін ідеологічного спрямування⁶⁹³. У 1926-1928 рр. бюро Старо-Керменчицького осередку ЛКСМУ ставило питання про відрухування з Бердянського ПТ студентів С. і Ю. Інжечеків, батько яких мав водяний млин, цегельню, крамницю, два будинки, один з яких здавав в оренду, декілька десятин землі та використовував вільнонайману працю⁶⁹⁴.

У ряді випадків про студентів, які мали сумнівне соціальне походження, «сигналізували» місцеві органи влади, громадські організації. Зокрема, у липні 1924 р. голова Диканьського районного КНС повідомляв ректору Полтавського ІНО, що у виші навчався студент-стипендіат К. Міхно, який був сином колишнього поміщика с. Диканьки, а сам студент служив у денкінській армії⁶⁹⁵. У 1929 р. ректор цього ж вишу задовольнив прохання окружного інспектора професійної освіти Шевченка про відрухування зі складу студентів синів куркуля М. Сірого⁶⁹⁶ й урядовця Жітовкова⁶⁹⁷. Крім того, 16 серпня 1929 р. Шевченко інформував керівника вишу, що за повідомленням окрвідділу ДПУ, до ІНО з Дніпропетровська прибув М. Іващенко, щоби уникнути чистки⁶⁹⁸. У лютому 1928 р. директор Бердянського ПТ звернувся з проханням до голови Чернігівського РВК надати дані про майновий і соціальний стан родини студента Я. Коротича, який, за свідченням органів влади, був сином куркуля⁶⁹⁹. Можна спрогнозувати, що відповідь з Чернігова була не на користь студента.

Мали місце випадки, коли студенти зверталися до вищих посадових осіб республіки з проханням помилувати батьків, яких було заарештовано. Наприклад, студент Дніпропетровського ПТ Г. Висоцький 29 січня 1929 р.

⁶⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П.4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 78.

⁶⁹² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 14; Ф. П.4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

⁶⁹³ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 14, 15.

⁶⁹⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 175–176.

⁶⁹⁵ Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи. С. 631.

⁶⁹⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 369. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 35.

⁶⁹⁷ Там само. Арк. 9, 38.

⁶⁹⁸ Там само. Арк. 33.

⁶⁹⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 159.

направив листа до голови ВУЦВК Г. Петровського з проханням звільнити його батька, якого заарештували за несплату сільгосподатку⁷⁰⁰.

Долю молоді нерідко вирішували сусіди, товариші, колеги, односельчани тощо. Так, студентка Одеського ІНО А. Лавриненко згадувала: «На одну [студентку] був донос, ніби її сім'я торгує вином. А справа легко з'ясувалася. Сусіди часто через стіну чули вираз «ВІНО», не знаючи, що студентка вчилася у Вищому інституті народної освіти. У другій підняли золотий ланцюжок на шії і виявилось, що вона носить на грудях хрестик»⁷⁰¹. Громадянин Стрільченко подав у прокуратуру Криворізького округу скаргу на Шестерянську сільську раду Широківського району, яка надала довідку студенту Херсонського ІНО Нелюбі, що його батько не був куркулем. На думку заявника, ці дані були фальшивими. Перевірка показала, що довідка цілком правдива. Тому заяву Стрільченка відхилили⁷⁰².

У 1929 р. чистки студентської молоді посилюються. 5 квітня того ж року ЦК ВКП(б) прийняв директиву «Про «чистку» середніх і вищих навчальних закладів», адресовану всім партійним організаціям. Тут було вказано на недоцільність в «даний час» проведення «чисток» вишів. Натомість рекомендувалося у разі необхідності «вилучення чужих елементів» керуватися особистими якостями студента, а не лише його соціальним походженням⁷⁰³. Через декілька днів, 9 квітня 1929 р. до всіх вишів УСРР направили листа за підписом заступника наркома освіти УСРР А. Приходька, у якому пропонувалося роботу з перевірки соціального складу проводити не кампанійськи, а як повсякденну. При відрахуванні слід було враховувати передусім громадську активність студента. До перевірки соціального складу студентської молоді пропонували залучати громадські і партійні органи вишів, а також організації КНС. При цьому зазначалося, що студенти, батьки яких позбавлені виборчих прав, але самі виборчими правами користувалися і не мали матеріального зв'язку з батьками, відрахуванню не підлягали. З дозволу НКО можна було відчислити студентів випускних курсів, дипломників⁷⁰⁴. У цьому ж дусі був і лист секретаря ЦК ВКП(б) А. Смірнова «Про чистку середніх і вищих навчальних закладів», у якому, зокрема, зазначалося про недоцільність проведення чисток студентів. Разом з тим, зверталася увага на необхідність відрахування зі студентського складу тих, хто «особливо засмічував учнівський контингент». Того чи іншого студента могли відрахувати за таких умов: у разі позбавлення

⁷⁰⁰ Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область / [редкол. тому: Є. І. Бородін (гол.), В. В. Іваненко, О. Г. Бажан та ін.; упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Монолит, 2009. Кн. 1. С. 146–147.

⁷⁰¹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 168.

⁷⁰² Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 29.

⁷⁰³ Журавлев А. М. Исторический опыт. С. 23.

⁷⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 29; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 4.

його виборчих прав; за приховання при вступі у навчальний заклад свого соціального походження; антирадянську поведінку, яка проявлялася у відповідних виступах, антисемітизмі тощо; засудження за кримінальний злочин⁷⁰⁵.

Подібну за змістом постанову було прийнято 15 травня на всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У ній, зокрема, зазначалося: «Щодо сучасного складу студентства вишів, то, відкидаючи лінію генеральної чистки вишів і усунення всіх не робітників і не селян, треба й надалі провадити уважно роботу перевірки вишів і усунення з них усіх ворожих елементів, нездатних стати дійсними червоними спеціалістами нового реконструйованого господарства»⁷⁰⁶.

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) підкреслив, що чистка навчальних закладів від «соціально-чужих елементів» повинна вестися не від випадку до випадку, а систематично⁷⁰⁷.

Правління вишів керувалися у своїй діяльності, окрім вищезазначених актів, ще й постановами НКО УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальними станом» та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів», у яких зазначалося, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, слід відраховувати з інститутів, а на випускному курсі – не виплачувати стипендії⁷⁰⁸. Виборчих прав позбавлялися приватні торговці, священо- та церковнослужителі, колишні співробітники поліції, особи, які використовували найману працю, у т.ч. й селяни, що наймали одного працівника впродовж сезону. Позбавлення прав поширювалося і на членів родини. Ці обмеження зберігалися і в Конституції УСРР 1929 р.⁷⁰⁹.

Проти огульних чисток виступав нарком освіти СРСР А. Луначарський. 15 лютого 1929 р. він написав достатньо ризикований для себе лист Й. Сталіну, де наголошував: «Одне із самих болючих питань – це питання про різні чистки, які тепер під різними приводами і соусами проводяться в окремих навчальних закладах. То виганяють дітей позбавленців негайно після того, як та чи інша комісія позбавила дану особу виборчого права, то вичищають за приховання свого походження в тому випадку, коли не згадав в своїх паперах, що він має родинні зв'язки з службовцями культу чи що він дворянин за походженням і т.п... Чи потрібно тих молодих людей, які вже вчаться, без всякої вини з їх боку чи проблематичну вину їх батьків викидати з [навчальних закладів]». Очільник освітнього відомства переконував керівника держави, що такою політикою «ми остаточно підштовхуємо до

⁷⁰⁵ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 26; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 201.

⁷⁰⁶ Закони та розпорядження в справі народньої освіти. С. 11.

⁷⁰⁷ Даниленко В. М. Рабочий класс. С. 83.

⁷⁰⁸ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 149.

⁷⁰⁹ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 57.

ненависті і до контрреволюції деяку кількість молоді, яка, попавши в наш навчальний заклад, можливо, би перебудувалася в нашому дусі»⁷¹⁰. Російський історик А. Журавльов припускає, що це звернення могло стати причиною відставки наркома⁷¹¹.

Питання чисток розглядали на засіданнях місцевих партійних комітетів. Так, 5 травня 1929 р. на нараді, яку провів агітаційно-пропагандистський відділ Кам'янецького ОПК, пропонувалося покращити роботу з чистки вишів «в бік самоочистки їх від ворожого та чужого елемента». Разом з тим застерігали від того, щоб в ході чисток не допускалися випадки зведення особистих рахунків, «склоків» тощо⁷¹². Наступного дня на засіданні працівників вишів, яке проводив Кам'янецький ОПК, заслухали директиву ЦК ВКП(б) та НКО, у якій йшлося про те, що чистки слід проводити «не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки ВУЗів від чужого ворожого нам елемента», оскільки у низці вишів молодь відраховували «вузівським порядком», без залучення громадськості, без мотивації підстав, використовуючи загальні формулювання. Зазначалося також, що недоцільно було відраховувати студентів випускних курсів; студентів, батьки, яких позбавлені виборчих прав, але самі вони мали ці права і не користувалися матеріальною підтримкою батьків⁷¹³.

7 травня 1929 р. на нараді Волинського ОПК пропонувалося проводити чистку у плановому та систематичному порядку. Про всі випадки відрахувань правління вишів мали інформувати загальностудентські збори, більше висвітлювати питання чисток студентського складу в періодиці⁷¹⁴.

Підливала оливи у вогонь і преса, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі», «тарганів у шпарах» та наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізали сотні і тисячі». Наприклад, один з дописувачів журналу «Студент революції» звертав увагу на те, що потрібно «зірвати машкару й показати дійсне обличчя «біднячків» студентів Нероновицького ПТ Авраамєнка, Ф. Зелєнського, М. та Г. Лейків і т.д., які «плямували обличчя пролетарського вузу»⁷¹⁵. У тому ж виданні «сигналізували» про студентку Кременчуцького ІНО В.Безносик, яка за документами була донькою коваля. Анонімний дописувач «розкопав», що її батько мав 20 років стражницького та церковного стажу, був позбавлений виборчих прав. У 1928 р. він став членом артїлі й «живе, як у бога за пазухою». Тому пропонувалося перевірити соцстан цієї

⁷¹⁰ Советская культура в реконструктивный период (1928-1941) / [редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, В. Т. Ермаков и др.; АН СССР, Институт истории СССР]. Москва: Наука, 1988. С. 134-135.

⁷¹¹ Журавлев А. М. Исторический опыт. С. 23.

⁷¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 25.

⁷¹³ Там само. Арк. 29.

⁷¹⁴ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 149.

⁷¹⁵ Око. Гострим ланцетом//Студент революції. 1929. №1-2. С. 67.

студентки⁷¹⁶. Кореспондент газети «Комсомолец Прикордоння» А. Грінберг, висловлюючи ідею більшовицької влади про боротьбу зі студентами, які мали непролетарське походження і вступали на навчання, «приховавши» свій соціальний стан, вимагав: «Треба дати відсіч тим, що пролізли і пролізають в наші школи під машкарою працюючих. Залізною мітлою прочистити наші школи від класово-чужих елементів»⁷¹⁷. У березні 1929 р. на адресу ректора Кам'янець-Подільського ІНО надійшов лист з редакції всеукраїнської газети «Комсомолец України» з проханням розслідувати факти, наведені у статті «Робіть діло». У ній анонім закликав керівництво закладу ловити «вовків в овечій шкурі», які «в білий день самі йдуть до рук, а ви дивитесь і махаєте рукою, мовляв нехай там. З них будуть червоні радянські вчителі». І привертав увагу, зокрема, до студентки II курсу Н. Бульбах, доньки колишнього «урядовця», і студента III курсу Хілінського, сина дяка⁷¹⁸.

Активно працювали над виявленням «злочинних елементів» загони т.зв. «легкої кавалерії», які почали виникати у вишах з жовтня 1928 р. відповідно до рішення VIII з'їзду ВЛКСМ⁷¹⁹. М. Бухарін, виступаючи на цьому форумі, характеризував зазначені формування як «особливий тип летючого «неофіційного контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...»⁷²⁰. У Київському ІНО загін «кіннотників» виник з ініціативи осередку ЛКСМУ в грудні 1928 р.⁷²¹, який у 1930 р. налічував 72 особи (70 юнаків і 2 дівчини). У лютому-квітні він брав участь у розподілі стипендій, вів підготовку до чистки ЛКСМУ, досліджував роботу ударних бригад, обстежував медінститут⁷²². Відповідно до рішення комсомольських зборів Харківського ІНО загони «легкої кавалерії» мали «вичищати з ВНЗ не тільки ворожих нам за соціальним походженням осіб, але і тих студентів, які є ворожими нам за своєю психологією і поведінкою. Треба виключати всіх, хто відвідує церкву, хто знає, але приховує, чиєсь негарне соціальне походження». Для практичної роботи комітет комсомолу створив штаб із 7 осіб, який збирав заяви про прояви ворожих елементів. Загони одразу ж взялися за роботу, і восени 1928 р. посприяли, аби з ІНО відрахували 28 студентів⁷²³. Академік С. Єфремов у своєму щоденнику занотував свої враження про «роботу» «легкої кавалерії»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі

⁷¹⁶ А.З. Під машкарою//Там само. №23. С. 39.

⁷¹⁷ Грінберг А. Класовий ворог пробирається до культурних фортець//Комсомолец Прикордоння. 1929. 8 січ. №2 (43). С. 2.

⁷¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 13.

⁷¹⁹ Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді. С. 94.

⁷²⁰ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 155–156.

⁷²¹ «Легка кавалерія» КІНО//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 4.

⁷²² ЛК на роботі//Там само. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.

⁷²³ Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді. С. 94.

завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»⁷²⁴. У Кам'янець-Подільському ІНО загин «легкої кавалерії» налічував 30 осіб, серед яких активну роботу проводили лише 20 «кіннотників»⁷²⁵. В одному із архівних документів повідомлялося, що вони брали участь у перевірці соціального складу комсомольців та позаспілкових студентів⁷²⁶.

Виконуючи директиви листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1929 р.) про систематичне очищення інститутів від «ворожих елементів», у вишах створювалися також спеціальні комісії з перевірки соціального стану студентів. Паралельно із представників комсомольського і партійного активу утворювали «трійки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», «примазавшихся» студентів. Обов'язковою була присутність на регулярних засіданнях цих комісії і членів «легкої кавалерії». Засідання проводилися регулярно. Тут розглядалися десятки особових справ, причому бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита чи анонімна⁷²⁷, аналізувалися анкети, а й робилися запити на місця, де раніше жив і працював той чи інший студент⁷²⁸.

До роботи комісій залучали широку громадськість, що, як вважали, забезпечувало «поліпшення» соціального складу студентів. Наприклад, житель с. Драганівка Лянцкорунського району І. Багрій звернув увагу на студентку Кам'янець-Подільського ІНО Л. Коган, доньку непмана, орендаря млина в с. Почапінці, навчання якої у виші, на його думку, суперечило політичним настановам керівництва країни. Він просив зняти з неї стипендію, оскільки вона могла вчитися за рахунок своїх батьків⁷²⁹. Житель с. Шатава Приємський інформував про Р. Лейдерман і Б. Нейман, доньок новоушицьких відповідно непмана і спекулянта⁷³⁰. У жовтні 1929 р. Заливоницьська сільська рада Вінницької округи звернулася до керівництва ІНО з проханням відчислити зі складу студентів П. Сивака, який влаштувався в колгосп аби лише взяти довідку для вступу в інститут. Повідомлялося, що під час колективізації його батьки вийшли з колгоспу, що стало поганим прикладом для інших. Родина агітувала

⁷²⁴ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 156.

⁷²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 13; Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 31.

⁷²⁶ Там само Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 24, 31–31зв.

⁷²⁷ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 149.

⁷²⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 14; Спр. 38. Арк. 42, 51, 54, 56; Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 25. (Серія «Керівники навчального закладу»).

⁷²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 42.

⁷³⁰ Там само. Спр. 34. Арк. 27.

проти колгоспу, хлібозаготівель і м'ясозаготівель. П. Сивак, прибувши у село на канікули, ігнорував громадську роботу⁷³¹. Із Літинського РПК повідомляли про М. Заславського, сина дяка, який вступив до інституту із підробленими документами про те, що він із сім'ї селянина і мав шестирічний педагогічний стаж. Тому парткомітет просив відрахувати Заславського і переслати у Літин відповідні документи для притягнення його до кримінальної відповідальності⁷³². Прохання перевірити соціальний стан студентки Рабинович надійшло із Гайсина від комсомольця Клеймана. Її батько не користувався виборчими правами, оскільки був власником пивоварного заводу, мав великий будинок⁷³³. Аналогічну заяву надіслав один із жителів с. Гринчук Кам'янецького округу про те, що батько студентки III курсу хімічного відділу Л. Мунчак був куркулем⁷³⁴. Червоноармієць М. Ільїн повідомив про доньку колишнього таємного агента жандармерії, студентку Дніпропетровського ІНО К. Дмитренко. Згодом виявилось, що ця інформація є неправдивою⁷³⁵. Сількор газети «Червоний шлях» писав, що студентка Зінов'євського ПТ Н. Іванченко була донькою колишнього куркуля, який придбав будинок у місті і став службовцем⁷³⁶.

У ряді випадків на студентів заявляли їхні ж товариші. Так, студент IV курсу Кам'янець-Подільського ІНО С. Лівшиц інформував про першопрокурницю В. Косовську, сім'я якої брала участь в єврейському погромі в м. Літин. Її чоловік М. Коляновський був ад'ютантом отаманів Я. Шепеля та Я. Гальчевського⁷³⁷. Другокурсники економічного відділу Я. Гончар та І. Боднарчук, повідомили про студента II курсу літературно-мовного відділу О. Іліїва, батько якого – колишній стражник⁷³⁸. Студенти III курсу М. Бедриківська, С. Мельник, Е. Штейнгольц, Матвійчук і Ясінська розповіли про Г. Гінківську, яка походила із сім'ї священика. У своїй заяві вони наводили її антирадянські («відколи почався рух народу – революція, з того часу в природі все негарзд») і антисемітські («після скинення царату я собі не уявляла, не могла зрозуміти, що євреї будуть у владі») вислови⁷³⁹. Студентка Зінківська характеризувала сестер Віру і Олену Москалюків як «міщанський елемент, баласт для радянського ВИШу»⁷⁴⁰. Комсомольський осередок інституту звертав увагу на «поповичів» Рязанцева і Араневича, «бакалейну проле-

⁷³¹ Там само. Арк. 27.

⁷³² Там само. Арк. 75.

⁷³³ Там само. Арк. 80.

⁷³⁴ Там само. Арк. 83–83зв.

⁷³⁵ Рябченко О.Л. Студенти радянської України. С. 162.

⁷³⁶ Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 47.

⁷³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 76зв.

⁷³⁸ Там само. Арк. 10–10зв.

⁷³⁹ Там само. Арк. 74–74зв.

⁷⁴⁰ Там само. Спр. 38. Арк. 102.

тарку» Резентул⁷⁴¹. Трьохкурсник Кам'янець-Подільського СГІ Сокальський доносив на студента ІНО В. Панасюка, який за «петлюрівської» влади був ад'ютантом начальника залоги міста, носив «гайдамацький одяг». До того ж, він був ще й зятем місцевого банника⁷⁴².

Мізерна частина студентів, ризикуючи своїм відрахуванням, не видавала своїх товаришів, однокурсників чи односельчан. Одним з таких був студент Одеського ІНО Липка, якого відрахували за те, що, знаючи, де навчаються діти колишнього поміщика з його рідного села, відмовився про це заявити⁷⁴³. Студент Дніпропетровського ІНО Заборовський, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, публічно на зборах підтримав його. Після цього він подав до бюро заяву, у якій просив виключити його з комсомолу і «дати вільно дихати». Його позицію підтримали 135 студентів, які проголосували за залишення в комсомолі Заборовського. Власне, і над ним «згущалися хмари». У журналі «Студент революції» йшлося про те, що він придбав портрет Л. Троцького і повісив його над своїм ліжком, критикував газету «Правду» («Не хочу [її] читати, бо вона займається сплетнями»), виступав проти того, щоб інститут придбав для підшефного села трактор. За це пропонували його на наступних зборах виключити з комсомолу⁷⁴⁴.

Найбільш сміливі відкрито співчували відрахованим однокурсникам. Наприклад, студентка Кам'янець-Подільського ІНО Кримінська висловила жаль з приводу відрахування з вишу Білянкінної за «приховання» соціального стану. Студентки Зінківська і Святківська організували за підписним листом збір коштів на допомогу Ермолаєвій, яку відрахували з ІНО як «соціально-чужу особу»⁷⁴⁵. Підтримувала студентів, яких «погнали» з вишу у 1929 р., і Р. Розентул⁷⁴⁶. Це їй потім пригадають, і відрахують з вишу у 1930 р.

Архівні джерела, матеріали періодичної преси дають можливість встановити масштаби відрахування у 1929 р. студентів педвишів як «соціально-чужого елемента». Наприклад, у Київському ІНО стіни вишу покинули 90 осіб (4,5% від загальної кількості студентів)⁷⁴⁷, Одеському – 39 (3,3%)⁷⁴⁸, Харківському – 28 (1,3%)⁷⁴⁹, Гадяцькому ПТ – 21 (6,7%)⁷⁵⁰, Білоцерківському – 9 (2,4%)⁷⁵¹ і т.д.

⁷⁴¹ Там само. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 3.

⁷⁴² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 9.

⁷⁴³ Рябченко О. Л. Чистки студентського складу. С. 148.

⁷⁴⁴ Оплесками «боряться» з правою ідеологією//Студент революції. 1930. №9. С. 34–35.

⁷⁴⁵ Федорук С. Нездорові тенденції вижити//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.

⁷⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 14; Спр. 830. Арк. 14.

⁷⁴⁷ Мускін В. Вивершимо реконструкцію. С. 11; Б. Партосередок ІНО в боротьбі з правим ухилом//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 1; Ідеологічний стан осередку//Там само. 15 листоп. №3. С. 3.

⁷⁴⁸ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 169.

⁷⁴⁹ К-н О. Ворог напірає. До чистки вишів (ХІНО)//Студент революції. 1929. №4. С. 49.

⁷⁵⁰ Геть чужаків//Там само. №3. С. 54.

⁷⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12–12зв.

У архівних документах, матеріалах тогочасної періодики, з'ясовуються прізвища тих студентів, яких у 1929 р. відрахували як «елемент соціально-чужий», «класово-ворожий елемент», «син петлорівця-куркуля», «син жандарма», «син службовця культів», «дочка спекулянта», «приховав своє соціальне походження» і т.д. (див. додаток П). Звісно цей перелік є далеко не повним.

Частину студентів, яких відрахували упродовж 20-х рр. внаслідок чисток, згодом поновили у правах. Поновлення регулювали ряд нормативно-правових актів. Так, 9 жовтня 1924 р. РНК УСРР видав постанову «Про студентів, виключених у порядку проведення соціально-академічної перевірки». Студентів, відрахованих з останнього чи передостаннього курсів, після поновлення переводили на екстернатну форму навчання. Вони мали можливість скласти екзамени спеціально створеним комісіям і отримати дипломи там, де раніше навчалися. Екзамен проводили у весняному триместрі. Студенти мали виявити знання з теоретичних дисциплін, виконати практичні роботи, передбачені навчальним планом вишу на 1924-1925 н.р. Практичні роботи проводилися на заводах, у лабораторіях, колгоспах, радгоспах і т.д. Студенти мали подати відповідні посвідчення і відзиви про проходження цих робіт. Бажаючі скласти екзамен подавали відповідну заяву до правління вишу, а також виписки з постанови перевіркової комісії про відрахування. За складання екзамену офіційно вносили у касу вишу 25 руб. Встановлювався двомісячний термін подачі заяв. Екстерн, який не склав екзамену, втрачав право на його повторне складання. Списки екстернів правління вишу надсилали до Укрголовпрофосвіти⁷⁵². Про складання екзаменів екстерном йшлося також у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 листопада 1924 р.⁷⁵³ і 6 лютого 1925 р.⁷⁵⁴

У травні 1925 р. ЦК КП(б)У, у відповідь на лист НКО УСРР дозволив приймати до вишів відрахованих під час соціально-академічної перевірки студентів при умові наявності на певних курсах вакантних місць⁷⁵⁵. Відповідно до цього Наркомос видав 25 червня того ж року циркуляр, який встановлював порядок повернення цих хлопців та дівчат до вишів. Поновлені в правах студенти поверталися до ВНЗ через рік після їх відрахування за умови, що весь час вони працювали на виробництві й активно займалися громадською роботою⁷⁵⁶. 25 липня 1925 р. затвердили відповідну інструкцію за підписом голови Укрголовпрофосвіти Лозового⁷⁵⁷.

Інтереси відрахованих захищала Центральна комісія зі студентських справ (ЦКСС) при НКО УСРР. 13 січня 1925 р. Я. Ряпю у доповідній записці

⁷⁵² Там само. Оп. 3. Спр. 315. Арк. 18; Оп. 5. Спр. 628. Арк. 41.

⁷⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 39.

⁷⁵⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 203.

⁷⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 112.

⁷⁵⁶ Хоруженко Х. Політичні засоби регулювання. С. 121.

⁷⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 704. Арк. 17, 167; Спр. 868. Арк. 15.

ЦК КП(б)У зазначав, що «апелювали буквально всі (особливо спекулянтський, міщанський елементи)», проходячи 2-3 інстанції⁷⁵⁸. Так, студенти Харківського ІНО після перевірки у 1924-1925 н.р. подали 143 апеляції, з яких 32 студентів відновили у їхніх правах повністю, 21 – умовно⁷⁵⁹, Катеринославського – відповідно 24, 5 і 4⁷⁶⁰, Київського – 23, 6 і 3⁷⁶¹, Кам'янець-Подільського ІНО – 2, 1 і 1⁷⁶². У Ніжинському ІНО повністю відновили 5 студентів⁷⁶³, Одеському – 3⁷⁶⁴, Полтавському – 1⁷⁶⁵. Утім, перші подібні приклади відносяться ще до весни 1923 р., коли повернулися до аудиторій 15 із 61 відрахованих студентів Катеринославського ІНО⁷⁶⁶.

У наступні роки відраховані студенти продовжували звертатися по допомогу до ЦКСС, яка реалізовувала своє право скасовувати постанови вишів про відрахування. Зокрема, права відновили студентам Харківського ІНО А. Співакову⁷⁶⁷, Богданову⁷⁶⁸, Одеського ІНО – Н. Коломієць⁷⁶⁹, Чернігівського ІНО – О. Козлову⁷⁷⁰, Кам'янець-Подільського ІНО – Л. Зборовцю, О. Гаморак, О. та Л. Мазурковичам⁷⁷¹, А. Трохимчуку і Л. Завальницькій, Зінкевичу⁷⁷², О. Гулько, Л. Коган, Ляховецькому, О. Іліїву⁷⁷³ та ін. Що стосується останнього, то адміністрація закладу не поспішала повертати його до складу студентів. Тому він поскаржився на своє «незрозуміле [становище]» в ІНО окружній комісії зі студентських справ. У відповідь комісія надіслала ректору листа з вимогою реалізувати постанову ОКСС про поновлення Іліїва у складі студентів⁷⁷⁴.

Коли ЦКСС підтверджувала рішення про відрахування, молодь зверталася з відповідними проханнями до правлінь вишів, які, як правило їх відхиляли. Наприклад, у жовтні 1925 р. правління Харківського ІНО не підтримало заяви Епштейн, Лебединського⁷⁷⁵, С. Гуревич⁷⁷⁶, Л. Копелевича і

⁷⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 28.

⁷⁵⁹ Там само. Спр. 2010. Арк. 128.

⁷⁶⁰ Там само. Арк. 129.

⁷⁶¹ Там само. Арк. 130.

⁷⁶² Там само. Арк. 134.

⁷⁶³ Там само. Арк. 132.

⁷⁶⁴ Там само. Арк. 131.

⁷⁶⁵ Там само. Арк. 132.

⁷⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 291. Арк. 71.

⁷⁶⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 250.

⁷⁶⁸ Там само. Спр. 567. Арк. 178зв.

⁷⁶⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 169.

⁷⁷⁰ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 66.

⁷⁷¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 21–22зв.

⁷⁷² Там само. Спр. 704. Арк. 130; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 101.

⁷⁷³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 19, 20.

⁷⁷⁴ Там само. Арк. 21.

⁷⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 178зв.

⁷⁷⁶ Там само. Арк. 190зв.

Р. Шпіллера⁷⁷⁷. Якщо і це не допомагало, то молодь писала листи до голови ВУЦВК Г. Петровського, і, навіть до Н. Крупської, чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського⁷⁷⁸.

Мали місце випадки, коли правління вишів опротестовувало рішення ЦКСС. Так, 14 вересня 1929 р. на засіданні правління Кам'янець-Подільського ІНО констатувалося, що студент Чорний [29 червня ЦКСС визнав його відрахування не обґрунтованим. – Авт.] приховав своє соціальне походження, «аби примазатися до радянських органів. Відомості про те, що працює з 12 років, не відповідають дійсності... Участь у громадському житті вишу не приймав»⁷⁷⁹. У журналі «Студент революції» відверто нарікали, мовляв, не було жодного вишу в Україні, який би не мав претензій до ЦКСС, яка захищає «вовків у шкурі вівці»⁷⁸⁰.

Траплялося, що рішення цього органу не сприймала студентська більшість. Зокрема, у Харківському ІНО конфлікт спричинила справа студентки К. Уманської. Після того, як її «вичистили» (донька спекулянта), вона вийшла заміж за командира Червоної армії, подала апеляцію у НКО і як, дружина командира, поновилася у правах. Тому студенти на загальних зборах «внесли протести, бо Уманська ворожа [їм] не лише своїм соціальним станом, а й своєю психологією»⁷⁸¹. 30 червня 1929 р. учасники загальних зборах студентів Кам'янець-Подільського ІНО опротестували відновлення у правах Ш. Садогурської, як «дійсно контрреволюційної особи», В. Вайнштейна – сіоніста. Крім того, студенти вимагали від правління ІНО відрахувати Лідію і Марію Сіруків – доньок колишнього тюремного наглядача і «петлюрівця», а також Лейдерман, яка походила із заможної сім'ї⁷⁸².

На захист відрахованих студентів нерідко ставали професори, які клопоталися за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську поновили у правах саме завдяки турботі професора І. Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять із зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перебиваються її досягненнями в галузі зоології»⁷⁸³.

Частину студентів повернули у стіни вишів через те, що вони були секретними співробітниками ДПУ. Наприклад, коли внаслідок перевірки було відраховано студента Київського ІНО М. Шелудченка, який походив із родини священника, то до губернської комісії із соціально-академічної перевірки

⁷⁷⁷ Там само. Спр. 566. Арк. 230зв.

⁷⁷⁸ Рябенко О.Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...». С. 108–125.

⁷⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 6.

⁷⁸⁰ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 167.

⁷⁸¹ К-н О. Ворог напірає. С. 49.

⁷⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4696. Арк. 43.

⁷⁸³ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 153.

студентів надійшов спеціальний лист під грифом «цілком таємно» від начальника губвідділу Іванова, в якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищеназваного, оскільки він є секретним співробітником КГОДПУ і залишення його студентом ВІНО необхідно в інтересах роботи». Відомий український поет Т. Осьмачка також згадував про таких студентів: «...Ще будучи студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою⁷⁸⁴ коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо і шепоче: «Поглянь праворуч...». Дивлюся. Переходить нам шлях навкося студент в однострої червоноармійців з планшеткою на ременці через плече...: «Сек...». Це значить – поміжстудентський шпигун... В нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...»⁷⁸⁵.

У 1930-ті рр., на відміну від попереднього десятиліття, масових відрахувань студентів за приховування соціального походження вже не було. Вищі, відраховуючи молодь, керувалися у своїй діяльності нормативно-правовими актами, про які згадувалося вище. Крім того, 23 березня 1930 р. вийшла постановою президії ЦВК СРСР «Про усунення викривлень виборчого законодавства Союзу РСР», а 5 квітня того ж року – відповідна постановою ВУЦВК, які регламентували поновлення у складі студентів молоді, відрахованої у 1928-1929 рр., як такої, що була позбавлена виборчих прав, у разі, якщо їй на 1930 р. поновили виборчі права. Студентів, яких відрахували за те, що виборчих прав були позбавлені їхні батьки, поновлювали у академічних правах у випадку, коли батьки не проводили активної боротьби проти радянської влади. Крім того, кожний такий студент мав довести, що він повністю розірвав контакти із своєю сім'єю⁷⁸⁶. 23 березня 1930 р. НКО СРСР видав спеціальне розпорядження, у якому вимагав підходити до відрахувань осіб, які приховали своє соціальне походження, обережно, документально обґрунтовуючи кожне із них, і зважаючи всі обставини справи⁷⁸⁷. Влітку того ж року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про виключення із вузів», яка встановлювала, що з останнього курсу вишів могли відрахувати з дозволу відповідного Наркомату лише у випадку наявності «контрреволюційності», встановленої органами ДПУ⁷⁸⁸.

Відповідальність за перевірку соціального походження молоді покладалася на дирекції, партійні і комсомольські організації інститутів та технікумів. Вони регулярно надсилали відповідні запити за місцем проживання студентів,

⁷⁸⁴ Косинка (Стрелець) Григорій Михайлович – відомий український новеліст.

⁷⁸⁵ Цит. за: Нариси повсякденного життя радянської України. С. 116–117.

⁷⁸⁶ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. С. 333.

⁷⁸⁷ Ильохов А.А. Регулирование социального состава студенчества СССР в 20-30-е гг. XX в. // Преподавание истории и обществоведения в школе: науч.-метод. журн. / [редкол.: А. Ю. Лазебникова (гл. ред.), Н. М. Паникарова, Л. Н. Алексашкина и др.]. Москва, 2014. №6. С. 63.

⁷⁸⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 203.

де просили повідомити про соціальний стан їхніх батьків⁷⁸⁹. Наприклад, у липні 1930 р. секретар партосередку Кам'янець-Подільського ІНО Поліщук звернувся до Війтовецького РПК із проханням розслідувати справу студента-комуніста Л. Богача, який походив із с. Купель, і надіслати відповідні матеріали. У листі зазначалося, що, за повідомленням сільської ради, він походить із сім'ї середняків. Водночас, громадянин Ржотневич доносив, що сім'я Богача – «куркульська», а брати студента – офіцери армії УНР, боролися проти Червоної армії. РПК дав Богачу позитивну характеристику⁷⁹⁰. 22 жовтня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ В. Четвериков у своєму листі до Довголівської сільської ради Ляховецького району Шепетівського округу просив надіслати характеристику на студента інституту І. Панасюка. Невдовзі голова сільради Надер повідомив, що батько Панасюка займався спекуляцією і лихварством, а на початку 1930-х рр. його розкуркулили⁷⁹¹.

Виявляючи «класову пильність», до дирекцій навчальних закладів зверталися з відповідними листами місцеві органи влади, партійні та комсомольські організації, окремі громадяни. Так, після звернення Москаленського осередку ЛКСМУ 30 листопада 1931 р. наказом директора відрахували студента Харківського ІНО І. Заїку⁷⁹². 28 листопада 1931 р. відповідно до звернення Апостолівського РВК Одеський ІПО покинула студентка Д. Вовк⁷⁹³, яка вступила до вишу із підробленими документами «незаможниці» і отримувала державну стипендію. Батько-куркуль, «не маючи сили боротися з біднотою одверто, проліз в артіль, щоб з середини непомітно підточувати артіль, як шашіль. Та біднота з середняцтвом швидко розпізнали серед себе чужака, викинули його». Суд за підрив роботи в артілі засудив його на 5 років табірної праці. Крім того, до дирекції вишу надійшов лист від односельчан студентки з хутора Ілліча Єлизаветпольської сільської ради Апостолівського району, з проханням виключити її з комсомолу. Повідомлялося, що довідку для вступу в інститут видав голова сільради, який був «прибічник куркулів і тому необхідно рахувати це зловживанням»⁷⁹⁴. У листопаді 1930 р. до керівництва Кам'янець-Подільського ПТ надійшло звернення комсомольського осередку с. Лошківці Солобковецького району, у якому містилося прохання «вигнати зі школи» Янова, який під час вступу до технікуму підробив документ про своє членство у КНС⁷⁹⁵. 5 серпня 1934 р. у відповідь на повідомлення Дерев'янської сільської ради із цього ж навчального закладу відрахували Марію і Лідію Белінських, Н. Банішевську, батьки яких «[були] кулаками,

⁷⁸⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П.292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5–6.

⁷⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 99.

⁷⁹¹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 42–43.

⁷⁹² ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.

⁷⁹³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 73.

⁷⁹⁴ Гончар. «Незаможниця»//Студент революції. 1930. №35–36. С. 30.

⁷⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 22–22зв.

експортниками, виключені з колгоспу та позбавлені виборчих прав»⁷⁹⁶. У 1931 р. дирекція Бердянського ПТ отримала «сигнали» Богородицької сільради про односельчанку А. Скоркіну, Самарино-Балківської – про Н. Малюк, Деревецької – про В. Ігнатченка й А. Кулик⁷⁹⁷. У 1933 р. жителька м. Глухів Степняк направила листа до Наркомату освіти УСРР, у якому рекомендувала відрахувати з місцевого педінституту низку студентів⁷⁹⁸.

Заявляли на своїх товаришів і деякі студенти. Так, 8 травня 1930 р. на засіданні бюро Кам'янець-Подільського ІНО розглянули заяву комсомольця Я. Вайнштейна про те, що батько кандидата в члени партії Богдан був лісником і служив в армії УНР. Обвинувачувана заперечувала ці факти. Не підтвердила їх і сільська рада. Тому бюро, не маючи більше відомостей, передала справу Богдан на розгляд ОКК⁷⁹⁹. Комісія, провівши власне розслідування, виявила, що обвинувачення були безпідставними⁸⁰⁰. 6 грудня 1930 р. було розглянуто лист студента РПШ Совочкіна про те, що в Кам'янець-Подільському ІСВ навчалися Дарібогів – син куркуля, колишнього петлорівського дяча, а також донька священика З. Лазаревич⁸⁰¹. У 1933 р. студентка цього вишу Кушнір повідомила про свою землячку-однокурсницю Е. Меджибовську, батько якої був орендарем млина у Старій Ушиці⁸⁰².

У низці випадків місцеві органи надавали студентам фальшиві довідки для вступу у виш. Так, загальні збори комуністів і комсомольців Проскурівського польського ПТ ухвалили постанову про виключення з навчального закладу Місецького і клопотали про зняття з роботи голови Куровечиської сільської ради, який у характеристиці студента не вказав, що він «куркуль»⁸⁰³. У Запорізькому ІНО в квітні 1931 р. ставили питання про направлення у прокуратуру документів для притягнення до відповідальності тих, хто видав довідку В. Драчук, яка була донькою куркуля⁸⁰⁴. У листопаді 1930 р. ухвалили відрахувати студента І курсу О. Головка, який з метою вступу до вишу підробив документи про закінчення комсомольських педкурсів. Цю справу мала розглянути прокуратура⁸⁰⁵.

Як правило, після отримання дискредитуючої інформації на певного студента його відраховували з інституту. У жовтні 1932 р. в Кам'янець-Подільському ІСВ нараховувалося 46 «класово-ворожих елементів»⁸⁰⁶. У

⁷⁹⁶ Там само. Спр. 84. Арк. 224.

⁷⁹⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 203, 204.

⁷⁹⁸ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування. С. 304.

⁷⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 71.

⁸⁰⁰ Там само. Спр. 22. Арк. 30.

⁸⁰¹ Там само. Спр. 30. Арк. 6.

⁸⁰² Там само. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 68.

⁸⁰³ Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум. С. 350.

⁸⁰⁴ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 62.

⁸⁰⁵ Там само. Арк. 15.

⁸⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.

1932-1933 н.р. у Житомирському ІСВ студентський склад скоротився на 12 осіб⁸⁰⁷, Лубенському – 9⁸⁰⁸, Херсонському – у січні – на початку березня 1933 р. – 7⁸⁰⁹, Артемівському і Ніжинському педінститутах – у 1933-1934 н.р. – відповідно на 27 і 15⁸¹⁰, Одеському німецькому педінституті – у січні-серпні 1935 р. – 7⁸¹¹. У Польському педінституті у 1935 р. з 512 студентів «класово-ворожими і контрреволюційними елементами» визнали 84 особи⁸¹². З Новомосковського ПТ в жовтні 1930 р. за соцстаном відрахували 26 студентів⁸¹³. Вінницький український ПТ покинули 8 студентів, позбавлених виборчих прав⁸¹⁴. У Київському російському ПТ у 1930-1931 н.р. було «виявлено» сина священника, а також проповідника секти баптистів. На жаль, в архівному документі їхні прізвища не зафіксовано⁸¹⁵. У 1931-1932 н.р. з педтехнікуму відрахували 3-х студентів, як «класово-ворожий елемент»⁸¹⁶, у 1933-1934 н.р. – ще 4-х, як «соціально-чужий елемент»⁸¹⁷. А в наступному році виявили 5 дітей «куркулів»⁸¹⁸. Тоді ж у Київському польському ПТ навчання вимушено покинули 7 студентів, визнаних «класово-ворожим елементом»⁸¹⁹. З Бердянського ПТ за період з 23 лютого по 29 березня 1931 р. як «соціально-ворожий елемент» відрахували 6 студентів⁸²⁰; Маріупольського грецького – у 1932-1933 н.р. – 26⁸²¹; Хортицького німецького – у тому ж році – 5⁸²²; Харківського ПТ політехнічної освіти – у 1932-1933 н.р. – 4⁸²³, у 1934-1935 н.р. – 3⁸²⁴; Конотопського – у перших семестрах 1933-1934 н.р. і 1934-1935 н.р. – по 3⁸²⁵; Луганського – у 1933-1934 н.р. – 17⁸²⁶; Миколаївського – у першому кварталі 1935 р. – 6⁸²⁷.

⁸⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 105.

⁸⁰⁸ Там само. Арк. 134.

⁸⁰⁹ Там само. Спр. 150. Арк. 106.

⁸¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 81.

⁸¹¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 1.

⁸¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 139.

⁸¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 5.

⁸¹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П.249. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 26; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 49; Куций Г. Таким не місце у радянському виші//Студент революції. 1930. №18-19. С. 48.

⁸¹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7.

⁸¹⁶ Там само. Спр. 27. Арк. 10.

⁸¹⁷ Там само. Спр. 67. Арк. 84.

⁸¹⁸ Там само. Спр. 135. Арк. 23; Спр. 137. Арк. 15.

⁸¹⁹ Там само. Ф. Р. 807. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1, 13.

⁸²⁰ Бердянські педагогічні курси. С. 253.

⁸²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 9.

⁸²² Там само. Арк. 38.

⁸²³ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 43зв.

⁸²⁴ Там само. Спр. 27. Арк. 29.

⁸²⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 228; Спр. 144. Арк. 39; Спр. 156. Арк. 5зв., 53.

⁸²⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 81.

⁸²⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 96.

Ряд наявних джерел, насамперед архівні документи, матеріали тогочасної періодики, містять прізвища деяких студентів, яких у 1930-ті рр. відрахували за приховування свого соціального походження (див. додаток Р).

Частину відрахованої молоді повернули на навчання. Наприклад, апеляційна комісія Вінницького обласного відділу народної освіти у липні 1934 р. поновила у правах студентку Проскурівського польського ПТ Зендеровську, а наступного місяця – Лопатинську⁸²⁸. 25 грудня того ж року заступник наркома освіти УСРР Хаїт своїм наказом скасував наказ директора Польського педінституту про відрахування із вишу Б. Тахмановського, як сина куркуля. Пізніше з'ясувалося, що його батько працював у колгоспі ім. Мархлевського (с. Гута Яцковецька Кам'янець-Подільського району), виборчих прав не позбавлявся⁸²⁹. Того року подібне мало місце в Одеському німецькому педінституті, де вияснили, що студент І. Лернер не був сином куркуля⁸³⁰. У зв'язку з цим Хаїт у своєму наказі попереджав всіх директорів інститутів та технікумів, що в разі, якщо вони допустять безпідставне відрахування студентів, їх буде притягнуто до судової відповідальності⁸³¹. Водночас, керівники освітньої галузі з обережністю ставилися до поновлення тих чи інших осіб у складі студентів. Так, у 1934 р. нарком освіти УСРР В. Затонський у відповідь на звернення старого більшовика («совісті партії») А. Сольца з приводу поновлення у правах студента Ніжинського педінституту Ващенко зазначав: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишити в педінституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»⁸³².

Загалом, маємо констатувати, що соціальне і політичне становище студентів і членів їх родин до вступу у виш в першу чергу були підставою для позбавлення студентського статусу, що відбувалося в руслі організаційної політики радянської влади. З надуманою метою соціального поліпшення рядів відбувалися чистки студентів, які проводилися під різними приводами. Вони послаблювали студентство політично і академічно, знищувало морально.

Таким чином, упродовж 1920-х рр. влада вдавалася до антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток» студентів вишів радянської України, зокрема педагогічних, завдяки чому більшовики регулювали соціальний склад молоді. Підставою для позбавлення студентського статусу було, насамперед, соціальне і політичне становище студентів і членів їх родин до і під час

⁸²⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 26–28.

⁸²⁹ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 3.

⁸³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 59.

⁸³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 3.

⁸³² Рябченко О. Студенти радянської України. С. 165.

Української революції 1917-1920 рр. «Соціально-академічні перевірки» або «перереєстрації» проводилися під різними приводами. Ініціатором переслідувань часто були самі студенти, які діяли за підказкою більшовиків. Упродовж десятиліття змінювалася політика влади щодо «чисток» студентів. У 1921-1923 рр. більшовики вдалися до регулювання соціального складу студентської молоді, вилучаючи з навчальних закладів «ворожі, спекулятивні елементи», дітей колишніх капіталістів, дворян, купців, духовенства, чиновництва, неблагонадійних вчителів, тих, хто служив в армії УНР, Білій армії. Навесні 1924 р. радянські і партійні організації розробили нові правила проведення «розвантаження» вишів, відповідно до яких цю роботу мали проводити планомірно, впродовж всього навчального року з метою скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад. На відміну від попередніх чисток тут акцентували увагу на академічній успішності. Хоча звільнення за цим показником у прямому сенсі мало місце в поодиноких випадках. Загалом, у результаті «чисток» чисельний склад студентів-педагогів у першій половині 1920-х рр. скоротився не менше як на 20%. Що стосується другої половини десятиліття, то мали місце поодинокі факти відрахувань студентів із вишів. У 1929 р. «чистки» студентської молоді посилюються. Того року відсоток відрахованих студентів становив майже 3%. Варто констатувати, що не зважаючи на вжиті радянською владою заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їм очікуваного успіху.

У 30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах мали місце поодинокі випадки відрахувань студентів за соціальною ознакою. Відповідальність за перевірку соціального походження молоді радянська влада, яка не змогла впродовж 20-х рр. повністю «вичистити» педагогічні виші, поклала на дирекції, партійні і комсомольські організації. В інститутах і технікумах, як і в попередній період, практикувалася система доносів, коли студенти заявляли на своїх однокурсників. За нашими приблизними підрахунками, як «соціально-чужий елемент», з вишів відраховували майже 3% молоді. Частину відрахованих після подання апеляцій відновили у складі студентства.

1.3. Основні характеристики студентського контингенту педагогічних вишів

Кількісний склад студентства вишів України, зокрема, педагогічних не був сталим. У першій половині 1920-х рр. поряд із скороченням мережі інститутів, відбувалося значне скорочення чисельності студентів. Про зменшення кількості студентів свідчать такі статистичні дані. Наприкінці 1920 р. у 18 інститутах народної освіти нараховувалося 10160 студентів⁸³³. На 1 січня

⁸³³ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 273; Ряпко Я. Радянське студентство. С. 9; Вища школа Української РСР. С. 60; Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования

1922 р. в ІНО здобували освіту 7874 студенти⁸³⁴, а на 1 листопада того ж року – 8150⁸³⁵. За даними, наведеними Я. Ряппо, у 1921-1922 н.р. в 13 ІНО студіювали 10611 студентів⁸³⁶. В іншій своїй праці він зазначає, що на 1 вересня 1921 р. в 15 ІНО було 12 тис. студентів⁸³⁷.

Що стосується даних за 1923 р., то тут важко встановити точну кількість студентської молоді, зважаючи на різнобій в джерелах. Так, в одних з них зазначається, що у 1923 р. в 13 ІНО нараховувалося 9690⁸³⁸ або 9810 студентів⁸³⁹. Ще більш варіативними є статистичні дані про кількість студентської молоді на той час в 14 ІНО: 8639⁸⁴⁰, 9754⁸⁴¹, 9810⁸⁴², 10666⁸⁴³, і навіть 10773 студенти⁸⁴⁴.

У 1923-1924 н.р. кількість студентів значно зменшилася. У більшості джерел наводяться дані про 6427 студентів⁸⁴⁵. В. Майборода повідомляє про 7659 студентів⁸⁴⁶, а М. Авдієнко – 8107⁸⁴⁷.

На 1 січня 1925 р. в ІНО студіювали 6446 осіб⁸⁴⁸. Найбільшу кількість майбутніх учителів готували на Харківщині – 1644 особи. На Київщині підготовку проходили 1612 осіб, Одещині – 1266, Катеринославщині – 832, Чернігівщині – 391, Волині – 232, Поділлі – 203, Полтавщині – 192, Донеччині – 74⁸⁴⁹. Радянський історик М. Бистров наводить дані про те, що

на Украине (Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине. 1917-1920 гг.). Київ: Вища шк., 1982. С. 154–155; Мельниченко Г. М. Компартия України на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.)//Укр. іст. журн. Київ, 1979. №11. С. 79; Москальова Н. П. Вища школа України. С. 71; Ретейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – початку ХХІ століття: історіографічні аспекти//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), В. Є. Берекя, О. М. Галус (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Хмельницьк. гум.-пед. академ., 2010. Вип. 7. С. 189–194; Степанчук Ю. С. Пролетаризація вищої школи. С. 96.

⁸³⁴ Авдієнко М.О. Народня освіта. С. 46.

⁸³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 22.

⁸³⁶ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 9.

⁸³⁷ Система підготовки работников просвещения (педагогов) на Украине//Ряппо Я. Реформа высшей школы. С. 19.

⁸³⁸ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 273.

⁸³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 40.

⁸⁴⁰ Авдієнко М. О. Народня освіта. С. 46.

⁸⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 177; Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1000. Арк. 149; Ряппо Я. В заштиту советской высшей школы. С. 21.

⁸⁴² Майборода В. К. Особливості розвитку. С. 61.

⁸⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 59.

⁸⁴⁴ Там само. Арк. 165.

⁸⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 273; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

⁸⁴⁶ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 47.

⁸⁴⁷ Авдієнко М.О. Народня освіта. С. 46.

⁸⁴⁸ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 4–5.

⁸⁴⁹ Там само. С. 11.

на початку 1924-1925 н.р. у 12 ІНО навчалися 5847 студентів⁸⁵⁰. У праці Я. Звігальського й М. Іванова йдеться про 6284 студенти⁸⁵¹. В. Прилуцький повідомляє про 7659 студентів, які навчалися у 14 ІНО⁸⁵².

Прослідкуємо наповнюваність педвишів відносно інших типів ВНЗ. Так, наприкінці 1920 р. найбільше студентів навчалася у медичних інститутах (у середньому на один виш припадало 4,3 тис. осіб), народного господарства – 2425, індустріально-технічних – 2,3 тис., сільськогосподарських – 967, педагогічних – 561⁸⁵³. Таким чином, педвиші, незважаючи на свою чисельність, за середнім показником наповненості займали останнє місце. Дещо змінилася градація у 1923 р., хоча і не суттєво. Якщо брати середній показник, то лідерами були 4 індустріально-технічні виші (1786 студентів на один виш), у медичних – відповідно 9 і 1489, соціально-економічних – 3 і 1295, у педагогічних – 14 і 696, у сільськогосподарських – 7 і 494, міських – 5 і 267⁸⁵⁴. Таку ж позицію у цьому неофіційному рейтингу педвиші займали і на початку 1925 р.⁸⁵⁵

Серед інститутів народної освіти найчисельніші контингенти студентів (понад 1 тис.) навчалися у Харківському, Київському та Катеринославському ІНО. До середніх за розмірами закладів віднесемо Одеський, Полтавський та Кам'янець-Подільський ІНО. В інших педвишах – малих – студіювали менше 300 студентів. Близькими до цієї позначки були Волинський та Чернігівський ІНО. За ними розташувалися Донецький, Херсонський, Миколаївський, Златопільський, Ніжинський, Вінницький, Глухівський та Черкаський ІНО (див. додаток С). Ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович, виправдовуючи невелику кількість студентів, зазначав: «...кількість невелика, але вона не є показником нашої слабости. Хай студентів буде й небагато, але коли всі вони інтенсивно працюють, то існування Інституту сим оправдується»⁸⁵⁶.

Починаючи з 1925-1926 н.р., кількість студентів у вишах України, зокрема педагогічних, починає збільшуватися. Зростання студентських контингентів було пов'язане зі стабілізацією господарського життя УСРР, політикою коренізації⁸⁵⁷, що відкривала можливість представникам різних народів мати власні навчальні заклади і тим самим збільшувати контингент студентства. Позитивно на зростання чисельності студентської молоді вплинуло припинення масових чисток у вищій школі. В 1925-1926 н.р. у 12 ІНО навчалися 6887 осіб, у 59 педтехнікумах – 8070. Загалом, на педвиші припадало 24,9%

⁸⁵⁰ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 18.

⁸⁵¹ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 273.

⁸⁵² Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 87.

⁸⁵³ Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования. С. 155.

⁸⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1000. Арк. 149.

⁸⁵⁵ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 4–5.

⁸⁵⁶ Островий В. М. Навчальний процес. С. 163.

⁸⁵⁷ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 8.

студентів від їх загальної кількості⁸⁵⁸. М. Авдієнко вважає, що в цих закладах навчалися 11% студентів⁸⁵⁹. Він наводить дані про 6487 студентів⁸⁶⁰. Такі ж показники містяться і у виданні «Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.» У педтехнікумах студіювали 8320 студентів⁸⁶¹. М. Гриценко вважає, що у 1925 р. в 12 ІНО навчалось 6446 студентів, 60 педтехнікумах – 8089 осіб⁸⁶². В одному з архівних документів йдеться про те, що в ІНО було 6764 студенти, у педтехнікумах – 8976⁸⁶³.

У 1926-1927 н.р. у 12 ІНО налічувалося 6337 студентів, а 60 педтехнікумів об'єднували 8634 особи⁸⁶⁴. За офіційними даними, станом на 1 січня 1927 р. в інститутах навчалися 6315 студентів, у педтехнікумах – 8986⁸⁶⁵. У декількох архівних документах повідомляється про 6307 студентів в ІНО і 8639 – у педтехнікумах⁸⁶⁶. Ф. Паначин у своїй праці наводить дані про функціонування в СРСР у 1926-1927 н.р. 30 педінститутів, у яких навчалися 17208 студентів, зокрема, у Російській Федерації – відповідно 15 і 10546, Українській СРР – 12 і 6315, Закавказькій СФРР – 2 і 293, Узбецькій СРР – 1 і 54⁸⁶⁷.

У 1927-1928 н.р. учителів готували все ті ж 12 ІНО, де нараховувалося 6899 юнаків і дівчат, і 60 педтехнікумів (10214)⁸⁶⁸. У серпні 1928 р. було створено Всеукраїнський заочний інститут. До 5 травня 1928 р. у виш вступило 10662 заочники, до кінця року їх нараховувалося вже понад 14 тис., а до лютого 1929 р. – 17500 учителів⁸⁶⁹.

У 1928-1929 н.р. у 12 ІНО було 6534 студенти, а у 51 педтехнікумі налічувалося 13582 студенти⁸⁷⁰. У 1929-1930 н.р. в УСРР функціонували 13 ІНО

⁸⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. С. 98, 273; Ряппо Я. Радянське студентство. С. 10; Ряппо Я. Технікуми України. С. 15.

⁸⁵⁹ Календар-довідник на 1927 рік/[за ред.: М. А. Авдієнка]. Харків, 1927. С. 79.

⁸⁶⁰ Авдієнко М. О. Народня освіта. С. 46.

⁸⁶¹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 2–3.

⁸⁶² Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965)/за ред. доц. С. А. Литвинова. Київ: Рад. школа, 1966. С. 88-89; Його ж. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Рад. шк., 1958. С. 31.

⁸⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 134.

⁸⁶⁴ Там само. Спр. 2491. Арк. 98; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 316; Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 72; Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція. С. 64; Бондар О. В. Підготовка дошкільних працівників. С. 41.

⁸⁶⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 2–3.

⁸⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 2251. Арк. 9; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2.

⁸⁶⁷ Паначин Ф. Г. Педагогическое образование. С. 34–35.

⁸⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2; Вища школа Української РСР. С. 79; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 73; Народня освіта і педагогічна наука. С. 269; Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів. С. 228; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

⁸⁶⁹ Гриценко М. С. Нариси з історії. С. 89; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 81; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 225.

⁸⁷⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 160; Климов А. З історії

(11387 студентів) і 41 педтехнікум (12682)⁸⁷¹. В одній із газетних публікацій зазначалося, що на 1 жовтня 1929 р. в ІНО навчалися 11935 студентів, а в педтехнікумах – 12332⁸⁷².

Інститути педагогічного профілю за своєю середньою наповненістю студентами поступалися індустріально-технічним, соціально-економічним та медичним вишам. Так, у 1925-1926 н.р. на один індустріально-технічний виш припадав 1421 студент, медичний – 1404, соціально-економічний – 1076, педагогічний – 573, сільськогосподарський – 539, мистецький – 303. Що стосується технікумів, то педагогічні заклади посідали останнє місце. У соціально-економічних технікумах навчалось 2659 юнаків і дівчат (у середньому – 531 студент на один виш), у медичних – відповідно 988 і 329, індустріально-технічних – 4306 і 269, мистецьких – 2021 і 183, сільськогосподарських – 3534 і 160, педагогічних – 8070 і 136⁸⁷³. У наступні роки становище педвишів за цим показником не покращилося. Зокрема, у 1927-1928 н.р. найчисельнішими у цьому відношенні стали індустріально-технічні інститути, які мали 7309 студентів (1462 особи на один виш). У медичних вишах нараховувалися відповідно 5250 і 1050 студентів, соціально-економічних – 3279 і 819, сільськогосподарських – 4413 і 630, педагогічних – 6899 і 574, мистецьких – 1464 і 366⁸⁷⁴.

Серед педагогічних навчальних закладів другій половині 1920-х рр. найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття ще й Полтавський ІНО, у яких навчалось від 800 до понад 2 тис. студентів. Інші інститути народної освіти були невеликими. В них здобували освіту в середньому менше 300 осіб. У цій категорії провідні позиції посідали Чернігівський, Кам'янець-Подільський і Волинський ІНО. За ними розташувалися Херсонський, Ніжинський, Миколаївський, Донецький (Луганський) ІНО (див. додаток Т).

Педтехнікуми, які у другій половині 1920-х рр. вважалися вищими навчальними закладами, за чисельністю студентів були невеликими. На цю обставину звернув увагу радянський історик І. Паніотів. На його думку, більшість технікумів були дрібними, середня кількість студентів у яких становила 185 осіб⁸⁷⁵. За чисельністю студентського контингенту їх можна поділити на декілька груп, взявши за основу показники початку 1927-1928 н.р (див. додаток У). Найбільше студентів (понад 200) мали Вінницький та Тульчинський українські ПТ. До другої групи (від 150 до 199 студентів) віднесемо Харківський, Кременчуцький, Вовчанський, Зінов'євський,

вищої педагогічної освіти. С. 229; Климов А. О. Вища педагогічна освіта. С. 289; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 73, 89.

⁸⁷¹ Тихомиров В. И. Роль партийных организаций. С. 24.

⁸⁷² Чиста перемога//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 1.

⁸⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 2 (підр. наші).

⁸⁷⁴ Вища школа Української РСР. С. 79 (підр. наші).

⁸⁷⁵ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 22.

Шепетівський, Добровеличківський, Уманський, Охирський, Київський, Проскурівський, Гадяцький, Сумський, Білоцерківський, Олександрійський, Нероновицький, Маріупольський, Малинський, Могилів-Подільський, Глухівський, Вінницький єврейський, Нікопольський ПТ. Третю групу становлять педтехнікуми, у яких навчалось від 100 до 149 студентів. Серед них – Прилуцький, Київський польський, Артемівський, Бердянський, Дніпропетровський російський, Городнянський, Красноградський, Київський єврейський, Мар'їнський, Ржищівський, Конотопський, Житомирський, Мелітопольський, Корсунський, Золотоношський, Коростишівський, Куп'янський, Полтавський, Лубенський, Бердичівський, Остерський, Павлоградський, Новомосковський, Запорізький, Ізюмський, Гайсинський, Київський російський, Преславський болгарський, Одеський єврейський, Черкаський, Кам'янський, Старобільський, Житомирський єврейський ПТ. Найменше студентів навчалось у Пришибському німецькому, Новоград-Волинському (Звягельському), Хортицькому ПТ. Різкі зміни у чисельності студентів в ІНО і педтехнікумах упродовж 20-х рр. пояснюються, насамперед, політикою більшовицької влади щодо очищення студентства від «соціально-чужих елементів», про що йшлося у попередньому підрозділі; складним матеріальним становищем молоді; низьким рівнем підготовки новоспечених першокурсників, які через неспроможність вчитися невдовзі покидали стіни вишу; малопрестижністю педагогічної професії тощо.

Відсотки відсіву студентів були значними. Так, Кам'янець-Подільський ІНО у 1921-1922 н.р. покинули 14,7% студентів⁸⁷⁶, у 1923-1924 н.р. – 32,9%⁸⁷⁷, Київський – з 1 січня по 1 квітня 1923 р. – 17,3%⁸⁷⁸; Волинський – у 1923-1924 н.р. – 32,1%⁸⁷⁹, у першому півріччі 1927-1928 н.р. – 30,2%⁸⁸⁰. У 1925-1926 н.р. в інститутах народної освіти республіки на I курсі відсів склав 33,4%, на II-му – 31,4%, III-му – 19,4%, IV-му – 4,9%⁸⁸¹.

Це явище поширилося і на педтехнікуми. Так, у 1925-1926 н.р. студентський контингент Житомирського єврейського ПТ скоротився на 24,7%⁸⁸², Житомирського українського – 19,3%⁸⁸³, Новоград-Волинського – 15,5%⁸⁸⁴, Харківського українського – 14,4%⁸⁸⁵, Коростишівського – 5,6%⁸⁸⁶;

⁸⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 12-12зв.

⁸⁷⁷ Там само. Спр. 398. Арк. 126; Спр. 400. Арк. 51; Спр. 414. Арк. 7; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 7; Оп. 4. Спр. 630. Арк. 33зв.

⁸⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35.

⁸⁷⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 38зв.

⁸⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 62.

⁸⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2зв.

⁸⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 16зв.

⁸⁸³ Там само. Спр. 140. Арк. 45зв.

⁸⁸⁴ Там само. Спр. 141. Арк. 9зв.

⁸⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

⁸⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв.

Шепетівського – в 1926-1927 н.р. – 12,3%⁸⁸⁷, у 1927-1928 н.р. – 12,1%⁸⁸⁸; Бердянського – у 1928-1929 н.р. – 11%, у 1929-1930 н.р. – 9,2%⁸⁸⁹; Черкаського – у 1928-1929 н.р. – 12,4%⁸⁹⁰.

На чисельності студентів позначалося і те, що упродовж навчального року відбувалися добори студентів. Так, у квітні 1923 р. у Миколаївський ІНО вступили 15 слухачів Новобугських педкурсів, внаслідок чого кількість студентів зросла і на 1 травня становила 188 студентів⁸⁹¹.

У 1930-х рр. у радянській Україні зросла кількість вищих навчальних закладів, що стало наслідком реорганізації вищої освіти, яка була проведена на початку десятиліття. Швидко зростала кількість студентів інститутів педагогічного профілю та педтехнікумів, які з початком 30-х рр. змінили свій статус і вважалися середніми спеціальними навчальними закладами. У 1930 р. у 13 інститутах народної освіти, напередодні їх реорганізації, навчалися 11935 студентів, у 43 педтехнікумах – 12322⁸⁹². У 1930-1931 н.р. в 37 інститутах педагогічного профілю їх було вже 16283, у 60 педтехнікумах – 15565⁸⁹³. Що стосується останніх показників, то у виданні «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР» подано дещо інші дані: у 39 інститутах соціального виховання, професійної освіти студіювали 16005 осіб, у 82 педтехнікумах – 17005; у 1931-1932 н.р. відповідно – 43 і 34410; 89 і 26406⁸⁹⁴. В одній із публікацій газети Ржищівського ПТ «За комуністичні кадри» йдеться про те, що на початку 1931-1932 н.р. у 39 педвищих навчання розпочали 25,2 тис. студенти, у 89 педтехнікумах – 30169 студентів⁸⁹⁵ (звідки у провінційного закладу взялися всеукраїнські статистичні дані? Чи це з іншої періодики?). На нашу думку, ці показники є завищеними. Викликають сумнів і дані В. Тихомирова, який стверджував, що на 1 жовтня 1932 р. в УСРР було 42 педінститути з 32400 студентами⁸⁹⁶. Більш достовірними вважаємо статистичні дані Г. Ясницького: у 1932-1933 н.р. функціонували 39 педвищів, у яких було 22855 студентів і 66 педтехнікумів із 22079 студентами⁸⁹⁷. Ця статистика найбільш логічно відповідає вищенаведеним викладкам за 1930-1931 н.р., а також даним за 1933-1939 рр.

⁸⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 157–157зв.

⁸⁸⁸ Там само. Спр. 356. Арк. 117зв.

⁸⁸⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 3.

⁸⁹⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1зв.

⁸⁹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 49.

⁸⁹² Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 57; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

⁸⁹³ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

⁸⁹⁴ Народна освіта і педагогічна наука. С. 269.

⁸⁹⁵ Числа перемоги//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листопада. №6. С. 1.

⁸⁹⁶ Тихомиров В. И. Роль партійних організацій. С. 34.

⁸⁹⁷ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

У 1933-1934 н.р. у педвишах здобували освіту 23914 осіб⁸⁹⁸. На початку січня 1935 р. у 32 педінститутах навчалися 14919 студентів⁸⁹⁹ (за іншими даними – 15720)⁹⁰⁰, 78 педтехнікумах – 20766⁹⁰¹. У 1936 р. у 33 інститутах педагогічного профілю нараховувалося 27518 студентів⁹⁰². У 1938-1939 н.р. педінститути мали 16171 студенти, а учительські – 10132⁹⁰³. На початку 1939-1940 н.р. в республіці діяли 123 педагогічні навчальні заклади, у т.ч. 20 педінститутів з контингентом 15860 студентів, 47 учительських інститутів (15434 студенти) і 56 педучилищ (20120 учнів). Радянський історик І. Паніотов наводить дані про 61 педагогічний і учительський інститут із 40411 студентами і 71 педучилище із 26333 учнями⁹⁰⁴.

Щодо різних типів вишів, то педагогічні та індустріально-технічні інститути мали найбільше студентів, наприклад, у 1930-1933 рр. (див. додаток Ф).

Як і у 20-х рр., найпотужніші контингенти студентів мали педвиши Харкова, Києва, Дніпропетровська і Одеси. У таблиці зроблено ранжування інститутів педагогічного профілю щодо чисельності студентства. Як зіставні візьмемо відповідні статистичні дані за 1930-1931 н.р., оскільки саме за той час відклалися найбільш систематизовані матеріали (див. додаток Х).

Окрім джерела дають змогу встановити чисельність студентів педтехнікумів, які можна розподілити на декілька груп, взявши до уваги середній показник їхньої наповнюваності упродовж першої половини 1930-х рр. Найбільший контингент студентів (від 400 до майже 800) мали Бердянський, Білоцерківський і Бердичівський ПТ. Понад 300 студентів навчалися у Конотопському, Новомосковському, Луганському, Проскурівському українському, Глухівському, Тульчинському, Мелітопольському, Коростишівському, Маріупольському грецькому, Первомайському (Добровеличківському), Немирівському, Шепетівському, Золотоношському, Кам'янець-Подільському, Вінницькому українському ПТ. До педтехнікумів, у яких студіювали від 200 до 300 осіб, належали Хортицький німецький, Київський польський, Миколаївський, Вінницький та Житомирський єврейські, Мар'їнський, Дніпропетровський російський, Запорізький ПТ. Найменше студентів (від 200 до менше 100) було у Київському російському, Проскурівському польському, Одеському єврейському ПТ, Харківському ПТ політехнічної освіти, Нововітебському та Калініндорфському єврейських ПТ. До цього переліку увійшли не всі навчальні заклади. У додаток Ц внесено дані про

⁸⁹⁸ Вища школа Української РСР. С. 160.

⁸⁹⁹ Ткачук П. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази. С. 112.

⁹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 85.

⁹⁰¹ Ткачук П. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази. С. 112.

⁹⁰² Климов А. О. Вища педагогічна освіта на Луганщині. С. 289.

⁹⁰³ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 62.

⁹⁰⁴ Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 70.

педтехнікуми, інформацію про кількість студентства яких вдалося віднайти у різних джерелах.

Стосовно другої половини 1930-х рр., то систематизовані дані щодо чисельності студентства окремих педвишів і педтехнікумів відсутні. Наявною є лише статистика з декількох закладів. Зокрема, у Миколаївському педагогічному і учительському інститутах на 1 вересня 1936 р. налічувалося 918 студентів денної форми навчання⁹⁰⁵, на 1 вересня 1938 р. – 1074, а на 25 січня 1939 р. – 1043⁹⁰⁶; Мелітопольському пединституті – в 1936 р. – 589, у 1939 р. – 526⁹⁰⁷; Вінницькому – на початку 1935-1936 н.р. – 521⁹⁰⁸; Одеському німецькому – на 1 березня 1936 р. – 479⁹⁰⁹, у 1937 р. – 321⁹¹⁰; Полтавському – у 1939 р. – бл. 1,5 тис.⁹¹¹; Одеському – у тому ж році – 1016⁹¹²; Новомосковському учительському – наприкінці 30-х рр. 450⁹¹³. Херсонський пединститут у листопаді 1938 р. мав у своєму складі 814 студентів денної⁹¹⁴ і 1330⁹¹⁵ (за іншими даними – 1393) заочної форм навчання⁹¹⁶. Тоді ж у Сумському пединституті на обох цих формах навчалися 1200 студентів⁹¹⁷. У вересні 1939 р. у Житомирському педагогічному інституті за денною формою навчався 291 студент, у дворічному учительському – 732, на заочному відділі пединституту – 2,27 тис.⁹¹⁸. У Тульчинському ПТ у серпні 1935 р. студіювали 602 студенти⁹¹⁹, наприкінці того ж року – 651⁹²⁰; Вінницькому українському – в 1936 р. – 502⁹²¹, у лютому 1937 р. – 500⁹²²; Конотопському – у вересні 1935 р. – 330, у січні 1936 р. – 311⁹²³.

Різкі зміни у контингентах студентів були пов'язані з їхнім великим відсівом, зумовленим різними причинами: академічна неуспішність (особливо у середовищі першокурсників, які мали слабку попередню підготовку),

⁹⁰⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

⁹⁰⁶ Там само. Спр. 37. Арк. 7.

⁹⁰⁷ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 33, 70.

⁹⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 15.

⁹⁰⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 73.

⁹¹⁰ Там само. Спр. 51. Арк. 34.

⁹¹¹ Полтавський педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка. С. 768.

⁹¹² Вища педагогічна освіта і наука України: Одеська область. С. 87; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 52.

⁹¹³ Джусов А. Б. Історія Новомосковська. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. С. 153.

⁹¹⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 15.

⁹¹⁵ Там само. Арк. 7; Херсонський державний університет. С. 59–60.

⁹¹⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 16.

⁹¹⁷ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 29.

⁹¹⁸ Житомирський державний педагогічний університет. С. 15.

⁹¹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7.

⁹²⁰ Там само. Спр. 438. Арк. 15.

⁹²¹ Тучинський В. А. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти. С. 298.

⁹²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 11.

⁹²³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 30.

не відповідність «правильним» політичним поглядам, складне матеріальне становище тощо.

Архівні документи, матеріали періодичної преси свідчать про відсів студентів в окремих педагогічних навчальних закладах. Так, з Київського ІСВ – з вересня 1930 р. і до 1 січня 1931 р. – відсіялося 16,4% студентів⁹²⁴, у 1931-1932 н.р. – 16,7%⁹²⁵. У січні-жовтні 1931 р. найвищий відсоток відсіву був у Запорізькому ІПО (17,4%)⁹²⁶, Бердичівському (15,2%)⁹²⁷ і Кременчуцькому ІСВ (13,5%)⁹²⁸. У Полтавському ІСВ цей показник був дещо нижчим і становив 9,7%⁹²⁹, Одеському ІПО – 9,1%⁹³⁰. Водночас, один із документів Держархіву Одеської області свідчить, що з 1 січня 1931 р. до 1 січня 1932 р. навчання покинули 30,1% студентів ОІПО⁹³¹. З Харківського ІНО на 1 жовтня 1931 р. відсіялося 340 студентів⁹³², а з ІПО – 50⁹³³. У Дніпропетровському ІПО в другому семестрі 1930-1931 н.р. контингент студентів зменшився на 8,2%⁹³⁴; у Черкаському ІСВ – у січні-жовтні 1931 р. – на 7,3%⁹³⁵; Лубенському – 7,2%⁹³⁶; Николаївському – 7,1%⁹³⁷; Дніпропетровському ІСВ – 5,6%⁹³⁸, Кам'янець-Подільському – 5,2%⁹³⁹, Чернігівському – 5,1%⁹⁴⁰, Київському ІПО – 4,9%⁹⁴¹, Ніжинському ІСВ – 4,8%⁹⁴², Сумському – 4,7%⁹⁴³, Уманському – 4,7%⁹⁴⁴, Артемівському – 4,5%⁹⁴⁵, Херсонському – 4,1%⁹⁴⁶, Одеському ІСВ – 3,7%⁹⁴⁷. В Одеському єврейському ІТ у 1931-1932 н.р. відсіялося 32 студенти (18,7%)⁹⁴⁸.

⁹²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 53.

⁹²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 22.

⁹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 99.

⁹²⁷ Там само. Арк. 31.

⁹²⁸ Там само. Арк. 56.

⁹²⁹ Там само. Арк. 74.

⁹³⁰ Там само. Арк. 20.

⁹³¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 39.

⁹³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 84.

⁹³³ Там само. Арк. 25.

⁹³⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 118.

⁹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 95.

⁹³⁶ Там само. Арк. 58.

⁹³⁷ Там само. Арк. 62.

⁹³⁸ Там само. Арк. 41.

⁹³⁹ Там само. Арк. 50.

⁹⁴⁰ Там само. Арк. 97.

⁹⁴¹ Там само. Спр. 1528. Арк. 63.

⁹⁴² Там само. Спр. 909. Арк. 64.

⁹⁴³ Там само. Арк. 77.

⁹⁴⁴ Там само. Арк. 80.

⁹⁴⁵ Там само. Арк. 29.

⁹⁴⁶ Там само. Арк. 88.

⁹⁴⁷ Там само. Арк. 71.

⁹⁴⁸ Там само. Спр. 798. Арк. 14.

Відсів студентів значно зріс у голодний 1932-1933 н.р. Так, Уманський ІСВ покинули 42,9% студентів⁹⁴⁹, Дніпропетровський ПШО – 37,2%⁹⁵⁰, Житомирський ІСВ – 36,6%⁹⁵¹, Херсонський – 29,7%⁹⁵², Чернігівський – 29,3%⁹⁵³, Бердянський – 26,2%⁹⁵⁴, Новомосковський – 25%⁹⁵⁵, Криворізький ПШО – 24,8%⁹⁵⁶, Сумський ІСВ – 23,1%⁹⁵⁷, Зінов'євський – 21,4%⁹⁵⁸, Мелітопольський – 12%⁹⁵⁹. З Кам'янець-Подільського ІСВ у першому семестрі відсіялися 20,4% студентів⁹⁶⁰, у другому – 37%⁹⁶¹, з Вінницького – з 1 січня по 15 березня 1933 р. – 16,3%⁹⁶². Студентський контингент Одеського ПШО скоротився на 100 осіб⁹⁶³, Лубенського ІСВ – 56%⁹⁶⁴. Певною мірою ця тенденція збереглася у 1933-1934 н.р. Так, у Нікопольському педінституті восени 1933 р. відсів з I курсу склав 77 студентів денної форми навчання (після цього змушені були закрити історико-економічний відділ), 29 – вечірньої, з II курсу – відповідно 38 і 20%⁹⁶⁵. Артемівський педінститут тоді покинули 36,3% студентів, Ніжинський – 19,3%⁹⁶⁶. Кам'янець-Подільський педінститут у першому семестрі не дорахувався 28,9% студентів⁹⁶⁷, у другому – 8,4%⁹⁶⁸. З Криворізького педінституту лише у квітні 1934 р. відсіялося 45 студентів (11,4%), Бердянського – відповідно 9 і 4%. Подібне мало місце у Полтавському, Новомосковському, Бердичівському і Харківському педінститутах⁹⁶⁹. У Польському педінституті у другому семестрі навчання покинули 23 студенти (5,6%)⁹⁷⁰.

На початку 30-х рр. у педтехнікумах відсоток відсіву був вищим, ніж в інститутах. Так, у Миколаївському⁹⁷¹ та Київському російському ПТ у

⁹⁴⁹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 15.

⁹⁵⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10.

⁹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91.

⁹⁵² Там само. Арк. 213.

⁹⁵³ Там само. Арк. 199.

⁹⁵⁴ Там само. Арк. 74.

⁹⁵⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 8.

⁹⁵⁶ Там само. Спр. 148. Арк. 238.

⁹⁵⁷ Там само. Арк. 238зв.

⁹⁵⁸ Там само. Арк. 11.

⁹⁵⁹ Там само. Арк. 108.

⁹⁶⁰ Там само. Арк. 92; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 38зв.

⁹⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.

⁹⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 160.

⁹⁶³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7.

⁹⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 134.

⁹⁶⁵ Там само. Арк. 118.

⁹⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 81.

⁹⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 139, 219.

⁹⁶⁸ Там само. Арк. 186.

⁹⁶⁹ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 64.

⁹⁷⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 11.

⁹⁷¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

1930-1931 н.р. він становив понад 40%⁹⁷², у Золотоношському – у 1931-1932 н.р. – 32,9%⁹⁷³, Бердянському – у 1930-1931 н.р. – 16,2%, у 1931-1932 н.р. – 18,4%⁹⁷⁴, Проскурівському польському – у 1931-1932 н.р. – 19%⁹⁷⁵, Коростишівському – 16%⁹⁷⁶. У Мар'їнському ПТ зі складу студентів першокурсників весняного і осіннього наборів 1930 року відсіялося 70 осіб⁹⁷⁷.

Великий відсів з педтехнікумів спостерігався у 1932-1933 н.р. Так, у Тульчинському ПТ лише за два місяці (у грудні 1932 – січні 1933 рр.) навчання покинули 59,5% студентів⁹⁷⁸, Київському російському – понад 50%⁹⁷⁹, Кам'янець-Подільському – 33%⁹⁸⁰. В інших закладах цей показник був нижчим. Зокрема, у Маріупольському грецькому ПТ він становив 25,9%⁹⁸¹, Конотопському – 23,5%⁹⁸², Хортицькому німецькому – 18,7%⁹⁸³, Харківському ПТ політехнічної освіти – 14,7%⁹⁸⁴, Проскурівському польському – 14%⁹⁸⁵, Київському польському – 10,6%⁹⁸⁶.

У наказі заступника наркома освіти Хайта від 26 лютого 1934 р. зазначалося, що відсів студентів у педінститутах складає у середньому 11,6%⁹⁸⁷. Лише після цього керівництво Наркомосу звернуло увагу на існуючу проблему. 27 жовтня 1934 р. у наказі №649 за підписом наркома освіти В. Затонського висловлювалася тривога про те, що в окремих педінститутах і технікумах спостерігалася значне зменшення студентів. Тому нарком наказував всім директорам педагогічних навчальних закладів приділити виключну увагу збереженню контингентів студентів всіх курсів, залучаючи до цього студентську громадськість і професорсько-викладацький склад⁹⁸⁸. Виконати наказ наркома було не просто, оскільки не були усунуті причини цього явища. Але через адміністративні важелі вдалося дещо зменшити його.

У наступні роки відсів студентів педінститутів вже не був таким масовим. Наприклад, в Одеському німецькому педінституті у 1934-1935 н.р.

⁹⁷² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1.

⁹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 4.

⁹⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 3.

⁹⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 57.

⁹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 30.

⁹⁷⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 89.

⁹⁷⁸ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри. С. 218.

⁹⁷⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 82.

⁹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 3.

⁹⁸¹ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 30.

⁹⁸² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 192.

⁹⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 38.

⁹⁸⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 43зв.

⁹⁸⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 57.

⁹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 15зв.

⁹⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 12.

⁹⁸⁸ Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

навчання покинули 17,3% студентів⁹⁸⁹, у 1936 р. – 11,7%⁹⁹⁰; Вінницькому – восени 1935 р. – 9,4%⁹⁹¹; Миколаївському – в 1936-1937 н.р. – 10,5%⁹⁹². Контингент Лубенського педінституту у першому семестрі цього навчального року скоротився на 56 студентів⁹⁹³, Кам'янець-Подільського – у першому кварталі 1935 р. – на 32⁹⁹⁴. Це ж стосується і педтехнікумів. Наприклад, з Проскурівського польського ПТ у 1933-1934 н.р. вибули 12,4% студентів⁹⁹⁵, за перший семестр 1934-1935 н.р. – 7,5%⁹⁹⁶, Харківського ПТ політехнічної освіти – у 1933-1934 н.р. – 11,1%⁹⁹⁷, у 1934-1935 н.р. – 10,8%⁹⁹⁸, з Миколаївського ПТ – за перший семестр 1933-1934 н.р. – 7,7%⁹⁹⁹, за перший квартал 1935 р. – 7,8%¹⁰⁰⁰, Тульчинського – у 1934-1935 н.р. – 7,9%¹⁰⁰¹. Лише у декількох закладах цей показник залишався бути високим. Так, у Київському російському педтехнікумі у 1934-1935 н.р. він становив 33,6%¹⁰⁰², Київському польському – 19,4%¹⁰⁰³. Студентський контингент Луганського ПТ у 1933-1934 н.р. зменшився на 77 осіб¹⁰⁰⁴.

На вищу школу радянська влада покладала відповідальне завдання сформуванню нової радянської інтелігенції. Для його реалізації вищі необхідно було «демократизувати» і «пролетаризувати», зважаючи на незадовільний для влади соціальний склад студентів. Переважна більшість їх були вихідцями із різних соціальних груп та прошарків.

У педагогічних вишах у першій половині 20-х рр. ХХ ст. темпи «пролетаризації» були не високими. У березні 1923 р. вихідці із робітничого середовища становили 10,6%, селян – 19%, службовців – 37,3%¹⁰⁰⁵. Досить неоднозначними є показники за 1924-1925 н.р. У праці Я. Звігальського та М. Іванова наводяться дані про 6% робітників і 12,1% селян¹⁰⁰⁶. М. Лескевич

⁹⁸⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 1, 8.

⁹⁹⁰ Там само. Арк. 74.

⁹⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П.292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 13.

⁹⁹² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

⁹⁹³ Держархів Харківської обл. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 100.

⁹⁹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2208. Арк. 68; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163.

⁹⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 260.

⁹⁹⁶ Там само. Спр. 6. Арк. 15; Спр. 18. Арк. 1.

⁹⁹⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 24зв.

⁹⁹⁸ Там само. Спр. 27. Арк. 29.

⁹⁹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 18.

¹⁰⁰⁰ Там само. Спр. 30. Арк. 96.

¹⁰⁰¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П.457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66.

¹⁰⁰² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3; Спр. 137. Арк. 1, 5.

¹⁰⁰³ Там само. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.

¹⁰⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 81.

¹⁰⁰⁵ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 203; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 60; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 59.

¹⁰⁰⁶ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 46.

та В. Курило зазначають, що у 1924 р. серед студентів у педвишах налічувалося 40,5% селян і робітників¹⁰⁰⁷. В. Майборода вважає, що у 1924-1925 н.р. робітничо-селянський прошарок не перевищував 63%¹⁰⁰⁸. Останні дані, на нашу думку, є значно перебільшеними. Вважаємо, що тут треба послуговуватися даними Центрального статистичного управління УСРР. На 1 січня 1925 р. 9,6% студентів були робітниками, 24,2% – селянами, 50,8% – службовцями. На інші категорії припало 15,4%¹⁰⁰⁹.

Розподіл студентів за соціальною ознакою у педвишах відносно інших типів навчальних закладів ілюструє додаток Ш. Аналізуючи дані таблиці видно, що відсоток робітників і селян у педвишах майже збігався із загально-республіканським щодо всіх ВНЗ. Щоправда, на підставі різних джерел можна стверджувати про певні регіональні особливості представництва цих груп у студентстві. У вишах великих міст УСРР цей показник був не високим. Так, у Харківському ІНО в 1922-1923 н.р. робітники становили 14,1%, селяни – 19,6%¹⁰¹⁰, у 1923-1924 н.р. – відповідно 8% і 6,4%¹⁰¹¹, у 1924-1925 н.р. – 7,3% і 8,4%¹⁰¹². В Одеському ІНО у 1922-1923 н.р. робітників було 16,6%, селян – 18,5%, службовців – 39,9%, у 1923-1924 н.р. – відповідно 7,7%, 11,2%, 69,6%¹⁰¹³, у 1924-1925 н.р. – 7,9%, 31,6%, 60,5%¹⁰¹⁴; Катеринославському ІНО – восени 1923 р. – 9,9%, 22,6%, 45,2%¹⁰¹⁵. Неоднозначними є дані по Київському ІНО. На початку січня 1923 р. 20,2% студентів були робітниками, 28,9% – селянами, 34,8% – службовцями¹⁰¹⁶. У звіті ІНО за 1923-1924 н.р. значиться, що вихідцями із робітничого середовища були 62,2% студентів, селянського – 22,9%, службовців – 11,6%¹⁰¹⁷. Звісно, такі дані є малоімовірними. Ректор вишу С. Семко повідомляв, що у наступному 1924-1925 н.р. робітників було 7,5%, селян – 18%, учителів – 21,7%, трудової інтелігенції – 52,8%¹⁰¹⁸ (питається: куди зникли майже 60% вихідців з робітничо-селянського середовища?).

Проміжне місце у цій градації вишів посідали Чернігівський, Миколаївський та Донецький ІНО, робітничо-селянський прошарок яких не перевищував 50%. У Чернігівському ІНО у 1920-1921 н.р.

¹⁰⁰⁷ Лескевич М. А. Становлення радянської вищої педагогічної школи. С. 73; Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 354.

¹⁰⁰⁸ Майборода В. К. Про становлення та розвиток. С. 100.

¹⁰⁰⁹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 31.

¹⁰¹⁰ Зусик Д. Итоги анонимной переписи студенчества. С. 7.

¹⁰¹¹ Прокопенко И. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Подготовка учительских кадров. С. 20.

¹⁰¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 181.

¹⁰¹³ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 165.

¹⁰¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 29зв.-30.

¹⁰¹⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 291. Арк. 90.

¹⁰¹⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 95.

¹⁰¹⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 70.

¹⁰¹⁸ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість. С. 195.

робітники становили 6,9%, селяни – 38,9%, службовці – 46,1%, у 1921-1922 н.р. – відповідно 11,6%, 35,1%, 45,3%, у 1922-1923 н.р. – 6,2%, 27%, 52,9%¹⁰¹⁹, у 1923-1924 н.р. – 7,1%, 33,9%, 41,7%¹⁰²⁰; у 1924-1925 н.р. – 9,3%, 41,8%, 22,3%¹⁰²¹; у Миколаївському ІНО – на 1 липня 1922 р. – 13,8%, 35,7%, 39,3%¹⁰²², у квітні 1923 р. – 15,9%, 24,4%, 43,3%¹⁰²³, у грудні того ж року – 12,8%, 31,4%, 41,5%¹⁰²⁴, на 1 січня 1925 р. – 14,1%, 45,4%, 36,9%¹⁰²⁵. У Донецькому ІНО у 1924-1925 н.р. було 40 робітників (25,9%), 38 селян (24,7%)¹⁰²⁶.

В інших інститутах народної освіти відсоток селян і робітників був домінуючим, особливо перших з них. Так, у Полтавському ІНО у 1922-1923 н.р. селяни становили 70,2%, робітники – 11,7%, службовці – 9,2%¹⁰²⁷, у 1923-1924 н.р. – відповідно 71,8%, 12%, 13,2%¹⁰²⁸; у Херсонському ІНО – на 1 січня 1923 р. – 61,2%, 6,6%, 18,6%¹⁰²⁹, на 23 листопада 1924 р. – 58%, 9,1%, 33,3%¹⁰³⁰; у Вінницькому ІНО – в травні 1922 р. – 46%, 13%, 25%¹⁰³¹; у Кам'янець-Подільському ІНО – в 1921-1922 н.р. – 20%, 16%, 37,7%¹⁰³², наприкінці літа 1921 р. – 33,5%, 13,7%, 31,07%¹⁰³³, у 1922-1923 н.р. – 50%, 9,8%, 12,9%¹⁰³⁴, восени 1923 р. – 51,4%, 8,9%, 33,6%¹⁰³⁵, наприкінці 1923-1924 н.р. – 47,3%, 11,7%, 32,8%, у 1924-1925 н.р. – 49,5%, 3,3%, 24,7%¹⁰³⁶.

Курс на оробітнення вищої школи, реалізацію якого розпочали на початку 1920-х рр., призвів до збільшення серед студентів частки робітників і селян. Друга половина цього десятиліття характеризується стрімкою динамікою кількості робітників і селян у вишах УСРР, що свідчило про цілеспрямовану політику партійно-радянського апарату

¹⁰¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9-10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 221, 224.

¹⁰²⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66.

¹⁰²¹ Там само. Спр. 281. Арк. 44.

¹⁰²² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 24.

¹⁰²³ Там само. Спр. 638. Арк. 37.

¹⁰²⁴ Там само. Спр. 662. Арк. 20.

¹⁰²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747.

¹⁰²⁶ Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 354.

¹⁰²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13.

¹⁰²⁸ Там само. Арк. 63в; Полтавський Інститут Народної Освіти//Студент революції. 1924. №1-2. С. 91.

¹⁰²⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 22.

¹⁰³⁰ Там само. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11; Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської. С. 9.

¹⁰³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1050. Арк. 101зв.

¹⁰³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 217.

¹⁰³³ Там само. Спр. 395. Арк. 116зв.

¹⁰³⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 119; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

¹⁰³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 43в.-5.

¹⁰³⁶ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

щодо перетворення вищої школи у джерело формування кадрів робітничо-селянської інтелігенції.

В інститутах народної освіти у 1925-1926 н.р. робітники становили 10,3%, селяни – 19,3%, службовці – 56,2%¹⁰³⁷, у педтехнікумах – відповідно 17,3%, 57,7%, 10,4%¹⁰³⁸. У 1926-1927 н.р. відсоток робітників склав 11,6%, селян – 19,1%, службовців – 67,9%¹⁰³⁹, у педтехнікумах – відповідно 12,6%, 56,6% і 24,5%¹⁰⁴⁰. У 1928-1929 н.р. в ІНО вихідці із робітників нараховували 17%, селян – 26,5%, у педтехнікумах – відповідно 17,1% і 56,9%¹⁰⁴¹. У 1929-1930 н.р. 30% студентів ІНО були селянами, 23% – робітниками, 38% – службовцями; у педтехнікумах – відповідно 58,6%, 22,3%, 15,5%¹⁰⁴². У порівнянні із загальнореспубліканським показником робітничо-селянський прошарок у педвишах зростав повільніше, що непокоїло партійців.

У деяких вишах, у порівнянні із першою половиною 1920-х рр., питома вага робітників і селян дещо зменшилася, або залишалася на тому ж рівні. Не значний ріст робітничо-селянського відсотку намітився лише наприкінці десятиліття. Яскравою ілюстрацією цього є дані по Одеському ІНО. Тут у 1925-1926 н.р. робітники становили 10,4%, селяни – 11,9%, службовці й інтелігенція – 74,9%¹⁰⁴³, у 1926-1927 н.р. – відповідно 7,9%, 12,2%, 79,6%, у 1927-1928 н.р. – 11,1%, 18,2%, 69,7%, у 1928-1929 н.р. – 11,1%, 22,6%, 69,9%¹⁰⁴⁴. Подібне мало місце в Харківському і Дніпропетровському ІНО. Щодо першого з них, то у 1929-1930 н.р. серед студентів робітники становили 26,3%, селяни – 25,8%, службовці й інтелігенція – 47,8%, що, у порівнянні з 1921-1925 рр., свідчить про їх суттєвий ріст¹⁰⁴⁵. Подібне спостерігалось у Дніпропетровському ІНО (тут у 1925-1926 н.р. робітників нараховувалося 6,6%, селян – 7,1%¹⁰⁴⁶, у 1928-1929 н.р. – відповідно 22% і 21%)¹⁰⁴⁷.

В інших педвишах ситуація була складнішою і помітне збільшення чисельності робітників та селян намітилося лише наприкінці десятиліття. Зокрема, у Київському ІНО в 1925-1926 н.р. перші з них становили 10,8%, селяни – 22,2%, службовці – 39,7%, учителі – 27,3%, у 1926-

¹⁰³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 7; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 46.

¹⁰³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 15.

¹⁰³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. Ззв.; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 397. Арк. 6.

¹⁰⁴⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. Ззв.

¹⁰⁴¹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 203.

¹⁰⁴² Сірополько С. Народна освіта в Україні. С. 753.

¹⁰⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 88зв.

¹⁰⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 99зв.; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти... С. 165.

¹⁰⁴⁵ Прокопенко І. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Підготовка учительських кадрів. С. 20.

¹⁰⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв.

¹⁰⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 99зв.

1927 н.р. – відповідно 7,3%, 17,1%, 35,4%, 40,2%¹⁰⁴⁸. У 1929 р. робітників було 14%¹⁰⁴⁹. У Полтавському ІНО у листопаді 1925 р. навчалися 4,5% робітників, 35,9% селян, 54,7% службовців та представників інтелігенції¹⁰⁵⁰, на 1 червня 1927 р. – відповідно 6,1%, 22,4%, 69,9%¹⁰⁵¹, у 1928-1929 н.р. – 12,6%, 33,1%, 49,8%, у 1929-1930 н.р. – 26%, 37,7%, 32,9%¹⁰⁵²; Миколаївському – у першому триместрі 1925-1926 н.р. – 8,7%, 25,5%, 61,1%¹⁰⁵³; Чернігівському – в листопаді 1925 р. – 13,3%, 43,1%, 25,5%¹⁰⁵⁴, наприкінці 1925-1926 н.р. – 11,7%, 36%, 23,4%¹⁰⁵⁵, на початку 1928-1929 н.р. – 12,4%, 40,9%, 40,2%¹⁰⁵⁶; Херсонському – у тому ж році – 13,7%, 39,9%, 43,2%¹⁰⁵⁷; Кам'янець-Подільському – в 1925-1926 н.р. – 1,7%, 56,6%, 24,5%¹⁰⁵⁸, у 1926-1927 н.р. – 7%, 33,5%, 52%, у 1927-1928 н.р. – 7,2%, 28,8%, 60,7%¹⁰⁵⁹; Ніжинському – в 1925-1926 н.р. – 1,4%, 32,9%, 64,3%¹⁰⁶⁰; Волинському – в тому ж році – 3,3%, 23,9%, 72,6%¹⁰⁶¹.

Значно вищим відсоток робітників та селян був у педтехнікумах, що пояснюється державною політикою, спрямованою на регулювання соціального складу молоді через встановлення норм прийому, про що йшлося у підрозділі 1.1. Відповідно до цих норм у педтехнікумах кількість робітників і селян, особливо останніх, мала бути більшою ніж в інститутах народної освіти. Ми оперуємо даними, починаючи з 1926-1927 н.р. На жаль, інформації про норми прийому у педтехнікуми у 1925-1926 н.р., коли власне було започатковано ці заклади, нам віднайти не вдалося. Вважаємо, що тенденція до значного домінування у студентському складі селян мала місце і в першій половині – середині 20-х рр., коли функціонували педкурси, – попередники педтехнікумів. Зауважимо, що педтехнікуми насамперед обслуговували потреби сільських шкіл, і, відповідно, склад студентів у них переважно був селянський. З цього приводу М. Зотін зазначав, що педкурси «цілком себе виправдали й тому вони є шкільні установи, що справді постачають масового педагога

¹⁰⁴⁸ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість. С. 195.

¹⁰⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 99зв.

¹⁰⁵⁰ Там само. Спр. 573. Арк. 100.

¹⁰⁵¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 65зв.

¹⁰⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33.

¹⁰⁵³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2зв.

¹⁰⁵⁴ Там само. Спр. 235. Арк. 54.

¹⁰⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 14зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

¹⁰⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29.

¹⁰⁵⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 95.

¹⁰⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 474зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 3зв.; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 10.

¹⁰⁵⁹ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

¹⁰⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв.

¹⁰⁶¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 48зв.

для села, переважно для 4-х молодших груп семилітки і для праці з дітьми молодшого віку»¹⁰⁶².

Аналіз даних за 1925-1925 н.р. дає змогу розподілити педтехнікуми за соціальним складом молоді на декілька груп. До першої групи відносяться педтехнікуми, у яких величезну перевагу мали селяни. Так, у Гадяцькому ПТ вони становили 89,1%, робітники – 3,6%, службовці і учителі – 7,2%¹⁰⁶³; Пириятинському – відповідно 86,9%, 2,9%, 5,8%¹⁰⁶⁴; Нероновичському (Сорочинському) – 82,5%, 2,1%, 13,4%; Полтавському – 77,7%, 6,2%, 10,4%¹⁰⁶⁵ (наприкінці навчального року – 68,4%, 12,7%, 9,5%)¹⁰⁶⁶; Красноградському – 77,5%, 8,8%, 6,3%¹⁰⁶⁷; Корсунському – 77%, 6%, 19%¹⁰⁶⁸; Новоград-Волинському – 76,5%, 9,1%, 14,3%¹⁰⁶⁹; Тульчинському – 72,1%, 6%, 18,1%¹⁰⁷⁰; Уманському – 70,5%, 8,6%, 14,3%¹⁰⁷¹. Другу групу складають заклади, у яких відсоток селян був трохи меншим, але безумовно домінуючим – становив від 50% до 69%. Зокрема, у Нікопольському ПТ навчалися 66,7% селян, 17,1% робітників, 15,6% службовців і учителів¹⁰⁷²; Артемівському – відповідно 66,2%, 21,5%, 10,8%¹⁰⁷³; Коростишівському – 65,2%, 3,3%, 25,5%¹⁰⁷⁴; Прилуцькому – 65,1%, 10,1%, 13,9%¹⁰⁷⁵; Білоцерківському – 60,9%, 22,7%, 11,6%¹⁰⁷⁶; Запорізькому – 59,4%, 8,9%, 31,7%¹⁰⁷⁷; Золотоношському – 59,3%, 5,8%, 25,8%¹⁰⁷⁸; Лубенському – 59%, 6,6%, 26,2%¹⁰⁷⁹; Могилів-Подільському – 57%, 1,6%, 34,3%¹⁰⁸⁰; Житомирському українському – 56,1%, 4,1%, 25,4%¹⁰⁸¹; Павлоградському – 55,8%, 15,1%, 25,6%¹⁰⁸²; Бердянському – 51,7%, 23,8%, 23,8%¹⁰⁸³.

¹⁰⁶² Зотін М. Педагогічна освіта. С. 12.

¹⁰⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 67.

¹⁰⁶⁴ Там само. Арк. 43.

¹⁰⁶⁵ Там само. Арк. 73.

¹⁰⁶⁶ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

¹⁰⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 121.

¹⁰⁶⁸ Там само. Арк. 23.

¹⁰⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.–12.

¹⁰⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 79зв.

¹⁰⁷¹ Там само. Спр. 207. Арк. 175зв.

¹⁰⁷² Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 140.

¹⁰⁷³ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 117зв.

¹⁰⁷⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28зв.–29.

¹⁰⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 52.

¹⁰⁷⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 11.

¹⁰⁷⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 129.

¹⁰⁷⁸ Там само. Арк. 33.

¹⁰⁷⁹ Там само. Арк. 58.

¹⁰⁸⁰ Там само. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 5зв.

¹⁰⁸¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.–48; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5зв.

¹⁰⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 125.

¹⁰⁸³ Бердянські педагогічні курси. С. 96.

До третьої групи увійшли Черкаський, Харківський українські та Житомирський єврейський ПТ, де вихідці із селян переважали, але не мали абсолютної більшості. У першому з них селяни становили 48,5%, робітники – 9,7%, службовці – 26,2%¹⁰⁸⁴, у Харківському – відповідно 48,2%, 22,8%, 29%¹⁰⁸⁵. Водночас, у Житомирському єврейському ПТ переважали робітники, яких було 31,8%, селян – 13,1%, службовців – 14,4%, учителів – 15,9%¹⁰⁸⁶.

Низка документів свідчать про соціальний склад студентства педтехнікумів у другій половині 1920-х рр. Найявні джерела показують деяке зменшення відсотку селян. Все ж, як і в 1925-1926 н.р., він був домінуючим. Так, у Полтавському ПТ у 1926-1927 н.р. селяни становили 77%, робітники – 9%, службовці та учителі – 10,5%¹⁰⁸⁷; у Маріупольському – в грудні 1929 р. – відповідно 69,2%, 13,5%, 15,6%¹⁰⁸⁸; Коростишівському – в 1927-1928 н.р. – 65,2%, 3,3%, 17,4%¹⁰⁸⁹; Конотопському – на початку 1928-1929 н.р. – 62,2%, 11,1%, 25,6%¹⁰⁹⁰; Шепетівському – в 1928-1929 н.р. – 62,2%, 5,9%, 27,5%¹⁰⁹¹; Житомирському українському – в 1926-1927 н.р. – 61,9%, 8,7%, 20,7%¹⁰⁹²; Бердянському – в 1928-1929 н.р. – 55%, 19%, 23%; у 1929-1930 н.р. – 51%, 30%, 18%¹⁰⁹³; Проскурівському – в 1927-1928 н.р. – 56%, 9%, 29,5%; у 1928-1929 н.р. – 54%, 23,5%, 22%¹⁰⁹⁴; Красноградському – в 1926-1927 н.р. – 51,4%, 16,2%, 24,3%¹⁰⁹⁵; Конотопському – в 1926-1927 н.р. – 41,9%, 23,2%, 26,8%¹⁰⁹⁶, у січні 1929 р. – 60,1%, 12,2%, 26,2%¹⁰⁹⁷; Мелітопольському – в 1929-1930 н.р. – 49,2%, 23,6%, 22,6%¹⁰⁹⁸; Могилів-Подільському – в 1929-1930 н.р. – 41,8%, 21,9%, 10,4%¹⁰⁹⁹. У Київському польському ПТ упродовж другої половини 1920-х рр. робіничо-селянський прошарок коливався в межах 69-74%¹¹⁰⁰. Усі ці зміни можна пояснити тим, що у 1928-1929 і 1929-1930 н.р. інститути народної освіти, відповідно до встановлених державою норм прийому, мали змогу прийняти більшу кількість робітників і селян, про що йшлося у

¹⁰⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 232зв.

¹⁰⁸⁵ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 64.

¹⁰⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 11зв.-12.

¹⁰⁸⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58.

¹⁰⁸⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33.

¹⁰⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1.

¹⁰⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 32.

¹⁰⁹¹ Там само. Арк. 33.

¹⁰⁹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 149-149зв.

¹⁰⁹³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 36; Бердянські педагогічні курси. С. 292, 299.

¹⁰⁹⁴ Суровий А.Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 258-259.

¹⁰⁹⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

¹⁰⁹⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 26.

¹⁰⁹⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 5зв.

¹⁰⁹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 1.

¹⁰⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 2223. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 17.

¹¹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 31.

підрозділі 1.1. ІНО були вищими за статусом навчальними закладами ніж технікуми, що робило їх більш привабливими для молоді. Крім того, можна припустити, що у зв'язку з процесами індустріалізації і колективізації, що розгорнулися у державі наприкінці десятиліття, значна частина молоді надавала пріоритет індустріально-технічним і сільськогосподарським вишам. На початку цього підрозділу ми вже показували динаміку, відповідно до якого середня наповнюваність цих вишів упродовж другої половини 20-х рр. значно зростає. У той же час приріст студентів педвишів був мінімальним.

Свою специфіку мали педтехнікуми нацменшин. Тут серед студентства переважали робітники. Зокрема, у Житомирському єврейському ПТ у 1926-1927 н.р. вони становили 32%, селяни – 13,1%, службовці – 13,1%, учителі – 7,4%¹¹⁰¹; у Вінницькому єврейському ПТ – у 1927-1928 н.р. – відповідно 31,5%, 8,5%, 18,7%, 6,4%, у 1928-1929 н.р. – 34%, 10,5%, 15,5%, 10,5%. У 1929-1930 н.р. в останньому виші вихідці із робітництва не перевищували 41,9%, селянства – 6%, службовців і трудової інтелігенції – 22,7%¹¹⁰². У Дніпропетровському російському ПТ робітників було 36,6%, селян – 34,3%, службовців – 22,5%, учителів – 4,7%¹¹⁰³. Водночас, у Преславському болгарському ПТ в 1929-1930 н.р. перші з них становили лише 11,1%, селяни – 84,3%, службовці – 4,5%¹¹⁰⁴.

Таким чином, у соціальній структурі педтехнікумів переважали селяни, окрім закладів нацменшин (євреї, росіяни), де найбільш значною соціальною групою виявилися робітники. У педтехнікумі болгар серед студентів переважаними були вихідці з сільської місцевості.

Масова «пролетаризація» системи вищої освіти України, проведена у 1920-ті рр., дала бажані радянській владі більш відчутні результати у наступному десятилітті. Разом з тим, якісні показники студентства були низькими. Проголошення класового принципу формування нової інтелігенції призвело до того, що поза межами вишів залишилася здібна молодь непролетарського походження. Відповідно знизився освітній і загальноосвітній рівень молодих фахівців. Випускники вишів ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм. Повною мірою це стосується педвишів. Восени 1930 р. в інститутах педагогічного профілю робітники становили 23%, селяни – 40,2%¹¹⁰⁵; у 1931-1932 н.р. – відповідно 27,8% і 40,5%, у педтехнікумах – відповідно 26,1% і 59,7%¹¹⁰⁶. У січні 1935 р. у педтехнікумах було 24,3% робітників, 40,9% селян, 3,7% селян-одноосібників, 17,9% службовців і т.д.¹¹⁰⁷

¹¹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 28.

¹¹⁰² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 163.

¹¹⁰³ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47.

¹¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 150.

¹¹⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3099. Арк. 36.

¹¹⁰⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 203.

¹¹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 85.

Прослідкуємо зміни соціальної приналежності студентства окремих педвишів, у яких у 1930-ті рр. зріс відсоток робітників. Водночас, кількість селян зменшилася. Зокрема, у Запорізькому ІСВ у 1932 р. робітників було 54,5%, селян – 37,4%, службовців – 8,1%¹¹⁰⁸; Луганському ІПО – в 1932-1933 н.р. – відповідно 41%, 22,4%, 33,7%¹¹⁰⁹. Серед студентства Луганського пединституту на 1 липня 1935 р. налічувалося 45,4% робітників і 21,9% селян-колгоспників та одноосібників¹¹¹⁰. У Криворізькому ІПО на 20 жовтня 1931 р. навчалися 35,6% робітників, 32,5% селян, 27,5% службовців і учителів¹¹¹¹. Певною мірою дивними виглядають дані по Житомирському ІСВ, який представляв аграрний регіон. Тут у 1930-1931 н.р. студентство складалося із робітників (38,4%), колгоспників (23,7%), інтелігенції (18,9%) та ін.¹¹¹² У наступному навчальному році в закладі робітники вже становили 44,2%, колгоспники – 9,3%, селяни-одноосібники – 23%, службовці – 27,4%, у 1932-1933 н.р. – відповідно 28%, 26,6%, 7,4%, 37%¹¹¹³. У 1933-1934 н.р. робітничий прошарок у виші несподівано зменшився до 13%¹¹¹⁴. У Бердичівському ІСВ у квітні 1932 р. було 34,4% робітників, 26,4% селян, 39,1% службовців¹¹¹⁵. У січні 1933 р. робітники становили 24,3%, колгоспники – 38,3%, селяни-одноосібники 3,2%, учителі – 12,9%, службовці – 18,2%¹¹¹⁶.

В інших педвишах найбільш вагомою була частка селян. Так, у Новомосковському ІСВ на 1 січня 1933 р. нараховувалося 56,9% селян, 27,2% робітників, 15,6% учителів та службовців; на 30 червня того ж року – відповідно 55,3%, 26,2%, 11,8%¹¹¹⁷; Бердянському – в 1932-1933 н.р. – 55,1%, 37,2%, 6,4%¹¹¹⁸; Ніжинському – в 1931 р. – 51,2%, 29,7%, 19,1%; у 1932 р. – 53,8%, 23,6%, 22,6%; у 1933 р. – 51,3%, 29,1%, 19,5%¹¹¹⁹; у 1935 р. – 55,3%, 16,5%, 28,2%¹¹²⁰; Чернігівському – в 1931 р. – 51,3%, 23,6%, 21,7%; у 1932 р. – 49,9%, 26,4%, 20,9%¹¹²¹; Херсонському – в 1932-1933 н.р. – 46,3%, 14,5%, 39,2%¹¹²²; Вінницькому – в 1931-1932 н.р. – 48,6%,

¹¹⁰⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 21.

¹¹⁰⁹ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 59.

¹¹¹⁰ Там само. С. 67.

¹¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14.

¹¹¹² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 41.

¹¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 89.

¹¹¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 21.

¹¹¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 18.

¹¹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 23.

¹¹¹⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 173.

¹¹¹⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 64–66; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 26.

¹¹¹⁹ Мошик І.В. Особливості та проблеми формування. С. 303.

¹¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

¹¹²¹ Мошик І.В. Особливості та проблеми формування. С. 303.

¹¹²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 52.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

18,4%, 32,5%¹¹²³; Кам'янець-Подільському – в 1930-1931 н.р. – 34,2%, 36,8%, 17,7%¹¹²⁴, у 1931-1932 н.р. – 38,2%, 36,9%, 22,5%¹¹²⁵, на 1 жовтня 1932 р. – 44,4%, 33,8%, 19,9%; на 1 січня 1933 р. – 43%, 33,5%, 21,1%¹¹²⁶; Уманському – у квітні 1932 р. – 34,6%, 22%, 14%¹¹²⁷; Сумському – в квітні 1932 р. – 39,1%, 36,3%, 13%¹¹²⁸. У Кам'янець-Подільському педінституті на 1 травня 1934 р. робітники становили 18,2%, селяни – 43,9%, учителі і службовці – 31,5%¹¹²⁹, на 1 січня 1935 р. – 11,3%, 48,2%, 33,2%¹¹³⁰, на 1 квітня того року – 11,1%, 47,9%, 34,1%¹¹³¹; Вінницькому – в 1934-1935 н.р. – 10,9%, 43,9%, 40,3%¹¹³²; Харківському – в 1935 р. – 26,1%, 34,2%, 39,9%¹¹³³; Одеському німецькому – в лютому 1935 р. – 6,9%, 57,6%, 35,2%¹¹³⁴.

Для педтехнікумів 1930-ті рр. характерні значним домінуванням селянського контингенту, навіть у тих закладах, де у другій половині 1920-х рр. переважали робітники, зокрема у педтехнікумах нацменшин. Так, у Житомирському єврейському ПТ в травні 1933 р. селяни становили 42,3%, робітники – 26,5%, службовці – 13,4%¹¹³⁵; Дніпропетровському російському – в 1933 р. – 58,5%, 23,1%, 16,4%¹¹³⁶; Одеському єврейському – в 1930-1931 н.р. – 50,9%, 39,2% і 6,8%; у 1931-1932 н.р. – 50,8%, 26,3% і 4,7%¹¹³⁷; Київському російському – в 1931-1932 н.р. – 52%, 35%, 13%¹¹³⁸, у липні 1934 р. – 73,8%, 11,1%, 15,1%¹¹³⁹, у 1934-1935 н.р. – 79,9%, 13,6%, 6,5%¹¹⁴⁰; Київському польському – на початку лютого 1932 р. – 61%, 30%, 6,1%¹¹⁴¹; Хортицькому німецькому – в березні 1933 р. – 66,7%, 6,7%, 10,3%¹¹⁴²; Проскурівському польському – в середині

¹¹²³ Там само. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 363; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 16, 18, 75.

¹¹²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1388. Арк. 83в.

¹¹²⁵ Там само. Спр. 1603. Арк. 74зв.-75; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 55.

¹¹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 91; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 5-6, 38, 199.

¹¹²⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 18.

¹¹²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 24.

¹¹²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 116.

¹¹³⁰ Там само. Спр. 2208. Арк. 5.

¹¹³¹ Там само. Арк. 63.

¹¹³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 15; Спр. 493. Арк. 1; Спр. 603. Арк. 5.

¹¹³³ ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 180.

¹¹³⁴ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 31.

¹¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 68.

¹¹³⁶ Там само. Арк. 26.

¹¹³⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 13.

¹¹³⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 9.

¹¹³⁹ Там само. Арк. 59.

¹¹⁴⁰ Там само. Спр. 137. Арк. 9.

¹¹⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

¹¹⁴² Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 37.

лютого 1934 р. – 82,6%, 11,6%, 2,9%, у вересні того ж року – 85,4%, 8%, 2,8%, на 1 січня 1935 р. – 88,6%, 7,9%, 3,5%¹¹⁴³; Преславському болгарському – в 1930 р. – 84,2%, 0,5%, 4,5%¹¹⁴⁴; у жовтні 1932 р. – 87,8%, 0,6% і 1,6%¹¹⁴⁵. У Калініндорфському єврейському ПТ селян було 90%¹¹⁴⁶.

Велику групу студенти-селяни склали в українських педтехнікумах. Так, майже повністю селянським був Бердичівський ПТ. Тут у 1932 р. селяни налічували 77,9%, робітники – 15,6%, службовці – 4,7%¹¹⁴⁷, у 1934 р. – відповідно 90,7%, 6,5%, 2,2%¹¹⁴⁸; у Тульчинському – у вересні 1934 р. – відповідно 79%, 3,4%, 17%, у липні 1935 р. – 86%, 5,9%, 8%¹¹⁴⁹; Новомосковському – на 1 січня 1933 р. – 74,3%, 16%, 8,5%; на 30 червня того ж року – 90,1%, 13,3%, 9,6%¹¹⁵⁰; Конотопському – у вересні 1933 р. – 81,6%, 14,3%, 4,1%, у липні 1934 р. – 79,2%, 16,2%, 4,4%¹¹⁵¹, на початку 1934-1935 н.р. – 81,7%, 15,3%, 2,9%¹¹⁵², у січні 1936 р. – 79,2%, 16,1%, 3,8%¹¹⁵³; Кам'янець-Подільському – в 1930 р. – 65,8%, 19,2%, 10,9%, у середині вересня 1931 р. – 64,3%, 15,7%, 16%, на початку січня 1932 р. – 76,1%, 16%, 4,9%, у грудні 1934 р. – 85,7%, 7,1%, 3,3%¹¹⁵⁴; Миколаївському – на 1 березня 1931 р. – 66,7%, 15,9%, 11,8%¹¹⁵⁵, на 1 вересня 1933 р. – 66,9%, 13,4%, 11,4%, на 1 липня 1934 р. – 79,8%, 11,6%, 3,8%, на 1 вересня 1934 р. – 74,6%, 1,7%, 6,2%, на 1 січня 1935 р. – 76,2%, 1,7%, 5,6%¹¹⁵⁶, на 15 червня 1935 р. – 85,6%, 10,4%, 4%¹¹⁵⁷; Запорізькому – на 1 вересня 1933 р. – 74,8%, 17,1%, 8%, на 1 червня 1934 р. – 75%, 17,2%, 7,7%¹¹⁵⁸; Бердянському – в 1930-1931 н.р. – 61,5%, 26%, 9%¹¹⁵⁹, на початку першого семестру 1931-1932 н.р. – 83,4%, 11,4%, 5,1%, на початку другого семестру того ж року – 82,3%, 12%, 5,6%¹¹⁶⁰, у 1933 р. – 72,9%, 20,9%, 4,8%¹¹⁶¹; Вінницькому

¹¹⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21; Спр. 6. Арк. 2; Спр. 7. Арк. 104; Спр. 10. Арк. 25.

¹¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50.

¹¹⁴⁵ Там само. Арк. 123.

¹¹⁴⁶ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 3.

¹¹⁴⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 7.

¹¹⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П.457. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 50.

¹¹⁴⁹ Там само. Спр. 4. Арк. 66.

¹¹⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 173.

¹¹⁵¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 39.

¹¹⁵² Там само. Спр. 141. Арк. 187.

¹¹⁵³ Там само. Спр. 185. Арк. 44.

¹¹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54, 168, 218; Спр. 24. Арк. 30, 42; Спр. 117. Арк. 3.

¹¹⁵⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

¹¹⁵⁶ Там само. Спр. 30. Арк. 18.

¹¹⁵⁷ Там само. Арк. 37.

¹¹⁵⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1.

¹¹⁵⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 292.

¹¹⁶⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 2.

¹¹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 29.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

українському – у вересні 1933 р. – 80,1%, 9,8%, 8,1%, у липні 1934 р. – 80,4%, 9,9%, 8,7%, у березні 1935 р. – 75,4%, 12,5%, 11,4%¹¹⁶²; Первомайському (Добровеличківському) – у серпні 1931 р. – 65,4%, 22,3%, 5,4%, у травні 1932 р. – 67,6%, 20%, 0,8%¹¹⁶³; Харківському ПТ політехнічної освіти – у 1932-1933 н.р. – 48,6%, 17,4%, 33,9%¹¹⁶⁴, у 1933-1934 н.р. – 69,6%, 19,2%, 8,8%¹¹⁶⁵, у 1934-1935 н.р. – 70,1%, 25,4%, 4,4%¹¹⁶⁶; Могилів-Подільському – у жовтні 1930 р. – 53%, 30%, 17%¹¹⁶⁷. У Мелітопольському ПТ селяни становили 65,3%¹¹⁶⁸. Лише у Луганському ПТ різниця між питомою вагою вихідців з селян і робітників була мінімальною, утім на користь перших. Тут у 1931-1932 н.р. селян було 50,8%, робітників – 42,5%, службовців – 6,4%¹¹⁶⁹.

Проаналізуємо партійний склад студентства. Переважну його більшість становили безпартійні. Радянська влада все робила для зростання у середовищі вишівської молоді кількості комуністів та комсомольців, зважаючи на вагомий роль партійно-комсомольського прошарку у процесі ідеологізації навчального процесу. У вишах педагогічного профілю відсоток комуністів був мінімальним, хоча мав тенденцію до збільшення. У 1922-1923 н.р. члени та кандидати в члени КП(б)У в інститутах народної освіти становили лише 2,6% студентів¹¹⁷⁰. У 1923-1924 н.р. в цих закладах їх було 2,9%, комсомольців – 2,1%; у 1924-1925 н.р. – відповідно 3,2% і 5%¹¹⁷¹; у 1925-1926 н.р. – 6,8% і 9,4%¹¹⁷² (у педтехнікумах – 1,8% і 24,5%)¹¹⁷³; у 1926-1927 н.р. – 9,5% і 15,9%, 3,1% і 35,9%¹¹⁷⁴; у 1928-1929 н.р. – 14,3% і 24,6%; 3,2% і 41%; у 1929-1930 н.р. – 12,3%, 29,7%, 2,9% і 42,3%¹¹⁷⁵.

Відносні показники партійних студентів педвишів щодо вишів інших типів зафіксовано у додатку ІІ. З наведених даних видно, що відсоток партійної приналежності студентів педвишів був значно нижчим, ніж в соціально-економічних, сільськогосподарських та індустріально-технічних вишах.

¹¹⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33,47; Спр. 13. Арк. 14; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69, 79, 111, 116.

¹¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 343в.

¹¹⁶⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 433в.

¹¹⁶⁵ Там само. Спр. 19. Арк. 243в.

¹¹⁶⁶ Там само. Спр. 27. Арк. 29.

¹¹⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 31.

¹¹⁶⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 57.

¹¹⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 53в.

¹¹⁷⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 1000. Арк. 149; Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 60; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 59.

¹¹⁷¹ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 56.

¹¹⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 8.

¹¹⁷³ Там само. Арк. 19.

¹¹⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 33в.

¹¹⁷⁵ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 205.

З'ясуємо градацію інститутів народної освіти за партійною приналежністю студентів, умовно прийнявши як зіставні, показники 1925-1926 рр. Найбільшим відсоток комуністів і комсомольців був у Донецькому ІНО (дислокувався у м. Луганськ). В. Курило встановив, що у 1925 р. тут навчалися 28 членів і кандидатів в члени ВКП(б) (18,2% від загальної кількості студентів) і 45 членів ЛКСМУ (29,2%)¹¹⁷⁶. Дописувач журналу «Студент революції» Д. Ірклієвський повідомляв, що партійно-комсомольське ядро цього вишу у 1927 р. становило 75%, що, на нашу думку, не відповідає дійсності¹¹⁷⁷. Щодо інших інститутів народної освіти, то, взявши до уваги відсоток комуністів і комсомольців серед студентської молоді, представимо їх у рейтингу станом на середину 20-х рр.: Кам'янець-Подільський, Київський, Чернігівський, Волинський, Одеський, Миколаївський, Полтавський, Херсонський, Харківський, Ніжинський і Катеринославський ІНО. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1922-1923 н.р. партійними були лише 3% студентів¹¹⁷⁸. Наступного навчального року серед студентів налічувалося 1,3% комуністів і 2,2% комсомольців, у 1924-1925-му – відповідно 2,7% і 4,7%, у 1925-1926-му – 6,1% і 26,8%, у 1926-1927-му – 6,5% і 43,1%, у 1927-1928-му – 11,7% і 25,9%¹¹⁷⁹. У Київському ІНО в січні 1923 р. партійні студенти становили лише 1,7%¹¹⁸⁰. На початку 1925 р. серед молоді було 6,8% комуністів і 9,9% комсомольців¹¹⁸¹, у 1925-1926 н.р. – відповідно 7,6% і 11,3%¹¹⁸², у 1926-1927 н.р. – 8,8% і 11%¹¹⁸³, у 1929-1930 н.р. – 9,7% і 19,5%¹¹⁸⁴; Чернігівському ІНО – на початку 1925-1926 н.р. – 3,7% і 15,4%¹¹⁸⁵, наприкінці року – 2,7% і 29,7%¹¹⁸⁶; Волинському – в березні 1923 р. – 5,4% і 1,7%, у другому триместрі 1923-1924 н.р. – 3,3% і 2,9%¹¹⁸⁷, у третьому триместрі 1925-1926 н.р. – 5,7% і 9,6%¹¹⁸⁸; Одеському – в 1925-1926 н.р. – 5,7% і 8,9%¹¹⁸⁹, Миколаївському – в

¹¹⁷⁶ Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 354.

¹¹⁷⁷ Ірклієвський Д. Донецький ІНО//Студент революції. 1927. №1. С. 81.

¹¹⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 117.

¹¹⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1017. Арк. 69; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 474зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 108; Спр. 566. Арк. 121; Спр. 710. Арк. 68зв.; Спр. 943. Арк. 1; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

¹¹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 95.

¹¹⁸¹ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 311.

¹¹⁸² Там само. Спр. 289. Арк. 592.

¹¹⁸³ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість. С. 196.

¹¹⁸⁴ Академуспішність та керівництво академ. роботою//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

¹¹⁸⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

¹¹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 15зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

¹¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 1зв., 9, 143а.

¹¹⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 48зв.; Спр. 150. Арк. 6.

¹¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 88зв.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

першому триместрі 1925-1926 н.р. – 3,4% і 21,2%¹¹⁹⁰; Полтавському – навесні 1923 р. – 2,1% і 0,9%¹¹⁹¹, у 1924 р. – 2,9% і 2,9%¹¹⁹², у листопаді 1925 р. – 4,5% і 8,6%¹¹⁹³, на 1 червня 1927 р. – 4,07% і 14,23%¹¹⁹⁴, у 1927-1928 н.р. – 4,5% і 23,1%, у 1929-1930 н.р. – 7,2% і 29,2%¹¹⁹⁵; Херсонському – в січні 1923 р. – 1,5%¹¹⁹⁶, на 27 червня 1923 р. – 0,3% і 0,6%¹¹⁹⁷, на 23 листопада 1924 р. – 7,8% і 4,8%¹¹⁹⁸; Харківському – на початку 1922-1923 н.р. – 3,8% і 1,3%¹¹⁹⁹, у 1925-1926 н.р. – 6,1% і 4,7%¹²⁰⁰; Ніжинському – в 1925-1926 н.р. – 1,9% і 7,1%¹²⁰¹; Катеринославському – в листопаді 1923 р. – 4,8% і 1,7%¹²⁰², у 1925-1926 н.р. – 7,4% і 1,4%¹²⁰³.

У педтехнікумах значно вищим був відсоток комсомольців, а в декількох закладах – комуністів. Зокрема, у 1925-1926 н.р. в Артемівському ПТ комуністи становили 13,8%, комсомольці – 60%¹²⁰⁴; Коростишівському – відповідно 4,1% і 54,3%¹²⁰⁵; Харківському – 2,9% і 52,3%¹²⁰⁶; Новоград-Волинському – 7,7% і 44,6%¹²⁰⁷; Житомирському єврейському – 1,4% і 50,7%¹²⁰⁸; Бердянському – 2,1% і 45,5%¹²⁰⁹; Кременчуцькому – 8% і 37,9%¹²¹⁰; Гадяцькому – 2,2% і 42%¹²¹¹; Прилуцькому – 0,8% і 33,3%¹²¹²; Могилів-Подільському – 1,6% і 39,1%¹²¹³; Старобільському – 2,9% і 29,4%¹²¹⁴; Нероновицькому – 3,1%

¹¹⁹⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2зв.

¹¹⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115.

¹¹⁹² Полтавський Інститут Народньої Освіти//Студент революції. 1924. №1-2. С. 91.

¹¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 100.

¹¹⁹⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 65зв.

¹¹⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33.

¹¹⁹⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 22.

¹¹⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 15.

¹¹⁹⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11.

¹¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 31.

¹²⁰⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 181.

¹²⁰¹ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв.

¹²⁰² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1168. Арк. 18–19зв.

¹²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв.

¹²⁰⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 117зв.

¹²⁰⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28зв.

¹²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

¹²⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.

¹²⁰⁸ Там само. Спр. 142. Арк. 11зв.

¹²⁰⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 96.

¹²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 272зв.

¹²¹¹ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 67.

¹²¹² Там само. Арк. 52.

¹²¹³ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 5зв.

¹²¹⁴ Там само. Спр. 207. Арк. 57зв.

і 28,9%¹²¹⁵; Житомирському українському – 1% і 30,6%¹²¹⁶; Уманському – 4,7% і 26,6%¹²¹⁷; Черкаському – 7,7% і 22,3%¹²¹⁸; Полтавському – 1,8% і 26,6%¹²¹⁹; Пирятинському – 1,5% і 22,1%¹²²⁰; Тульчинському – 0,5% і 21,8%¹²²¹; Корсунському – 0,8% і 19,5%¹²²².

Що стосується другої половини 1920-х рр., то маємо, на жаль лише поодинокі факти, які засвідчують про партійно-комсомольський склад студентської молоді. Так, у 1926-1927 н.р. Полтавський ПТ мав 4,5% комуністів і 58,5% комсомольців¹²²³; Красноградський – відповідно 0,9% і 32,4%¹²²⁴; Конотопський – 2,7% і 21,4%¹²²⁵, у січні 1929 р. – 0,8% і 32,3%¹²²⁶; Житомирський український – на початку 1926-1927 н.р. – 1,58% і 44,4%, Новоград-Волинський – у тому ж році – відповідно 7,7% і 44,1%¹²²⁷; Коростишівський – на початку 1927-1928 н.р. – 4,1% і 66,1%; Новоград-Волинський – у тому ж році – 7,1% і 36,9%¹²²⁸; Вінницький єврейський – у 1927-1928 н.р. – 1,9% і 39,9%, у 1928-1929 н.р. – 1,7% і 38,2%, у 1929-1930 н.р. – 1,47% і 43,3%¹²²⁹; Дніпропетровський російський – у 1928-1929 н.р. – 3,8% і 11,7%¹²³⁰; Білоцерківський – у 1929-1930 н.р. – 3,95% і 40,63%¹²³¹; Преславський болгарський – 2% і 47,5%¹²³²; Мелітопольський – 0,5% і 42,7%¹²³³; Бердянський – 0,8% і 34,4%¹²³⁴; Київський польський – в 1929 р. – 2,2% і 30%¹²³⁵.

На початку 30-х рр. у педагогічних навчальних закладах партійно-комсомольський прошарок значно зріс. У 1930-1931 н.р. відсоток комуністів в інститутах педагогічного профілю становив 12,9%, комсомольців – 28,8%, у

¹²¹⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 73.

¹²¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.

¹²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 175зв.

¹²¹⁸ Там само. Арк. 232зв.

¹²¹⁹ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

¹²²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 199зв.

¹²²¹ Там само. Арк. 79зв.

¹²²² Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 23.

¹²²³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58.

¹²²⁴ Там само. Арк. 62.

¹²²⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 26.

¹²²⁶ Там само. Спр. 63. Арк. 5зв..

¹²²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 149–149зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60–60зв.; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 87.

¹²²⁸ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1.

¹²²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 163.

¹²³⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47.

¹²³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 11.

¹²³² Там само. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 150.

¹²³³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 1.

¹²³⁴ Там само. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 36.

¹²³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 31.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

1931-1932 н.р. – відповідно 18,7%, 31,5%¹²³⁶. Зокрема, у Луганському ППО в 1932-1933 н.р. члени і кандидати в члени КП(б)У становили 15,9%, комсомольці – 40,5%¹²³⁷; Криворізькому – на 20 жовтня 1931 р. – відповідно 19,8% і 36,2%¹²³⁸; Ніжинському ІСВ – у 1931 р. – 13,4% і 51,9%, у 1932 р. – 11,6% і 36,9%, у 1933 р. – 13,3% і 47,2%¹²³⁹; Сумському – 12,9% і 46,9%¹²⁴⁰; Херсонському – 13% і 40%¹²⁴¹; Чернігівському – у 1931 р. – 11,5% і 40,9%¹²⁴²; Бердичівському – в березні 1932 р. – 7,07% і 44,2%¹²⁴³, у січні 1933 р. – 8,76% і 35,3%¹²⁴⁴; Вінницькому – в 1931-1932 н.р. – 9,3% і 29,1%¹²⁴⁵; Новомосковському – на 1 січня 1933 р. – відповідно 7,9% і 34,3%¹²⁴⁶; Кам'янець-Подільському – в листопаді 1931 р. – 9,9% і 35,3%¹²⁴⁷, у січні 1932 р. – 9,3% і 36,8%¹²⁴⁸, у липні – 10,1% і 37,5%¹²⁴⁹, у жовтні того ж року – 10,3% і 37,6%, у січні 1933 р. – 14,3% і 44,9%¹²⁵⁰; Уманському – в квітні 1932 р. – 19% і 26%¹²⁵¹; Житомирському – в 1931 р. – 6,8% і 38,5%, у 1933 р. – 6,6% і 31,3%¹²⁵²; Запорізькому – у 1932 р. – 8,9% і 38,2%¹²⁵³; Бердянському – на 1 листопада 1932 р. – 9,3% і 39,8%¹²⁵⁴, навесні 1933 р. – 3,8% і 44,2%¹²⁵⁵. Найнижчим показник партійності студентів був у Польському ІСВ: у першому кварталі 1933 р. комуністи становили лише 2,9%, комсомольці – 11,7%¹²⁵⁶.

Подібне спостерігалось і після реорганізації ІСВ та ППО у педінституту. Так, у 1935 р. у Харківському педінституті серед студентів 7,5% були членами КП(б)У, 48,9% – ЛКСМУ¹²⁵⁷, Луганському – відповідно 10,4% і 44%¹²⁵⁸.

¹²³⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 205.

¹²³⁷ Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 59.

¹²³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14.

¹²³⁹ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування. С. 303.

¹²⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 24.

¹²⁴¹ Там само. Спр. 1801. Арк. 52.

¹²⁴² Мошик І. В. Особливості та проблеми формування. С. 303.

¹²⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 1.

¹²⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 23.

¹²⁴⁵ Там само. Спр. 1546. Арк. 363.

¹²⁴⁶ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 173.

¹²⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 65.

¹²⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 18.

¹²⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 56.

¹²⁵⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 91; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 5, 38.

¹²⁵¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 18.

¹²⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 89.

¹²⁵³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 21.

¹²⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 140-141.

¹²⁵⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 64-66; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 26.

¹²⁵⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 3.

¹²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 180.

¹²⁵⁸ Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 67.

Все ж, у більшості педвишів у середині 30-х рр. партійно-комсомольський прошарок був нижчим за 50%. Зокрема, у Вінницькому педінституті у 1934 р. навчалися 3,2% комуністів і 32,2% комсомольців¹²⁵⁹, у 1935 р. – відповідно 3,2% і 41,6%¹²⁶⁰; Кам'янець-Подільському – в 1933-1934 н.р. – 5,1% і 37,4%¹²⁶¹; у січні 1935 р. – 6,8% і 42,4%¹²⁶², у квітні того ж року – 7,02% і 42,3%¹²⁶³; Ніжинському – в 1935 р. – 7,5% і 38,3%¹²⁶⁴; Одеському німецькому – на 25 лютого 1935 р. – 1,5% і 32,8%¹²⁶⁵, на 1 квітня 1936 р. – 0,6% і 29,4%¹²⁶⁶; Бердичівському – в 1935 р. – 1,49% і 25,6%¹²⁶⁷.

Зросла кількість комуністів і комсомольців у педтехнікумах. У 1930-1931 н.р. перші з них становили 2,3%, комсомольці – 36,1%, у 1931-1932 н.р. – відповідно 2,7% і 41,5%¹²⁶⁸. У декількох педтехнікумах їхній відсоток був значним. Зокрема, у Луганському ПТ у 1931-1932 н.р. комуністами були 1,6% студентів, комсомольцями – 71,5%¹²⁶⁹; Білоцерківському – в третьому кварталі 1932 р. – відповідно 2,43% і 61,3%¹²⁷⁰; Бердянському – на 4 грудня 1930 р. – 0,8% і 58,2%¹²⁷¹, у травні 1931 р. – 0,6% і 59,1%¹²⁷², у вересні того ж року – 1,1% і 52,7%¹²⁷³, у 1933 р. – 1,3% і 51,1%¹²⁷⁴; Хортицькому німецькому – 1% і 52,7%¹²⁷⁵. У Бердичівському ПТ у грудні 1932 р. серед студентів комуністами були 0,5%, комсомольцями – 54,9%¹²⁷⁶. У деяких закладах ці показники з часом понижалися. Зокрема, у Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти восени 1932 р. питома вага комуністів і комсомольців становила відповідно 0,9% і 54,1%¹²⁷⁷, на 1 травня 1933 р. – 0,8% і 35,2%¹²⁷⁸,

¹²⁵⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П.136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 15; Спр. 493. Арк. 1; Спр. 603. Арк. 5; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

¹²⁶⁰ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 438. Арк. 15; Спр. 605. Арк. 3.

¹²⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 116.

¹²⁶² Там само. Спр. 2208. Арк. 5.

¹²⁶³ Там само. Арк. 63.

¹²⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

¹²⁶⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 31.

¹²⁶⁶ Там само. Арк. 68.

¹²⁶⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 15

¹²⁶⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 205.

¹²⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 5зв.

¹²⁷⁰ Там само. Арк. 2.

¹²⁷¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 42.

¹²⁷² Бердянські педагогічні курси. С. 207.

¹²⁷³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 2.

¹²⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 29.

¹²⁷⁵ Там само. Спр. 326. Арк. 37.

¹²⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 1; Дмитрієв. Глибокий сон//Студент революції. 1931. №19-20. С. 30.

¹²⁷⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 43зв.

¹²⁷⁸ Там само. Спр. 8. Арк. 42зв.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

на 1 липня 1934 р. – 5,2% і 31,8%¹²⁷⁹, навесні 1935 р. – 2,5% і 36,3%¹²⁸⁰; Київському російському ПТ в 1931-1932 н.р. – 5% і 40%¹²⁸¹, у липні 1934 р. – 0,4% і 19,7%¹²⁸², у 1934-1935 н.р. – 1,36% і 15,3%¹²⁸³.

У більшості педтехнікумів відсоток комуністів і комсомольців не досягав 50%. Так, у Первомайському ПТ у травні 1931 р. члени і кандидати в члени КП(б)У становили 1,6% і комсомольці – 45%, у травні 1932 р. – відповідно 3,1% і 43,8%¹²⁸⁴; Проскурівському – наприкінці 1931-1932 н.р. – 5,9% і 41,3%¹²⁸⁵; Преславському болгарському – на початку 1930 р. – 1,8% і 42,1%, у жовтні 1931 р. – 0,6% і 34,7%, у грудні 1932 р. – 1,1% і 40,2%¹²⁸⁶; Новомосковському – на 1 січня 1933 р. – 2,5% і 30,9%, на 1 квітня того ж року – 2,4% і 37,8%, на 1 червня 1933 р. – 3,2% і 40%¹²⁸⁷; Кам'янець-Подільському – на початку 1931-1932 н.р. – 2% і 33%¹²⁸⁸; Конотопському – у вересні 1933 р. – 0,3% і 34,5%¹²⁸⁹, у липні 1934 р. – 0,3% і 26,6%¹²⁹⁰; Дніпропетровському російському – в 1933 р. – 1,3% і 31,1%¹²⁹¹. У Запорізькому ПТ на 1 вересня 1933 р. серед студентства комсомольців було 40,1%, на 1 червня 1934 р. – 41,4%¹²⁹²; Миколаївському – на 7 березня 1931 р. – 45,1%¹²⁹³, на 1 вересня 1933 р. – 34,1%, на 1 липня 1934 р. – 40,3%, на 1 вересня того ж року – 27,4%, на 1 січня 1935 р. – 27,9%¹²⁹⁴, на 15 червня того ж року – 24%¹²⁹⁵; Житомирському єврейському – в травні 1933 р. – 33,1%¹²⁹⁶; Тульчинському – на початку вересня 1934 р. – 26,7%, на 1 липня 1935 р. – 28%¹²⁹⁷; Проскурівському польському – на початку серпня 1934 р. – 27,4%¹²⁹⁸; у 1935 р. – у Вінницькому українському – 26,4%, Немирівському – 16,1%, Вінницькому єврейському – 10,4%¹²⁹⁹.

¹²⁷⁹ Там само. Спр. 19. Арк. 24зв.

¹²⁸⁰ Там само. Спр. 27. Арк. 29.

¹²⁸¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 9.

¹²⁸² Там само. Спр. 67. Арк. 59.

¹²⁸³ Там само. Спр. 137. Арк. 9.

¹²⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 34зв.

¹²⁸⁵ Там само. Спр. 1495. Арк. 6.

¹²⁸⁶ Там само. Спр. 825. Арк. 1, 5.

¹²⁸⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 173.

¹²⁸⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 61.

¹²⁸⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 187.

¹²⁹⁰ Там само. Спр. 144. Арк. 39.

¹²⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 26.

¹²⁹² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1.

¹²⁹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

¹²⁹⁴ Там само. Спр. 30. Арк. 18.

¹²⁹⁵ Там само. Арк. 37.

¹²⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 76; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

¹²⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 66.

¹²⁹⁸ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 26.

¹²⁹⁹ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 15–16.

В Одеському єврейському педтехникумі комуністи і комсомольці становили 42,1%¹³⁰⁰.

Упродовж 1920-х рр. серед молоді вищів педагогічного профілю зросла кількість українців, що узгоджувалося як з їх переважаючим місцем у національній структурі республіки, так і політикою українізації. Повну картину національного складу студентів інститутів та технікумів, у т.ч. і педагогічних, подано у додатках Ю і Я. У низці інститутів народної освіти відсоток українців перевищував загальнореспубліканський показник. Так, у Полтавському ІНО у 1922-1923 н.р. вони становили 94,4%, росіяни – 0,6%, євреї – 3,9%¹³⁰¹, у 1923-1924 н.р. – відповідно 95,5%, 0,8%, 3%¹³⁰², у 1926-1927 н.р. – 91,05%, 3,25%, 5,7%¹³⁰³, у 1928-1929 н.р. – 94,2%, 2,8%, 4,7%, у 1929-1930 н.р. – 87,8%, 5,2%, 5,9%¹³⁰⁴; Херсонському – в 1923 р. – 88,3%, 6,5%, 2,6%¹³⁰⁵, у 1925-1926 н.р. – 89,9%, 5,7%, 3,3%¹³⁰⁶; Кам'янець-Подільському – в 1920-1921 н.р. – 79%, 2,2%, 15,1%, у 1922-1923 н.р. – 75,3%, 0,9%, 22,7%, у 1923-1924 н.р. – 73,8%, 0,7% 23,7%, у 1924-1925 н.р. – 85,6%, 0,4%, 12,3%, у 1925-1926 н.р. – 88,2%, 0,5%, 8,3%, у 1926-1927 н.р. – 87,7%, 0,8%, 9,2%, у 1927-1928 н.р. – 86,6%, 1,6%, 10,9%¹³⁰⁷; Чернігівському – в 1920-1921 н.р. – 81,2%, 13,4%, 3,5%, у 1921-1922 н.р. – 78,7%, 11,9%, 8%, у 1922-1923 н.р. – 85,3%, 5%, 8,9%¹³⁰⁸, у 1923-1924 н.р. – 81,5%, 7,1%, 11,3%¹³⁰⁹, у 1924 р. – 85,1%, 5,1%, 7,4%¹³¹⁰; на 1 січня 1925 р. – 80,9%, 5,6%, 6,9%¹³¹¹, у листопаді того ж року – 83,5%, 7,4%, 6,9%¹³¹², наприкінці 1925-1926 н.р. – 79,3%, 8,1%, 9,9%¹³¹³; Вінницькому – в

¹³⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 13.

¹³⁰¹ Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13.

¹³⁰² Там само. Арк. 7; Полтавський Інститут Народної Освіти. С. 91.

¹³⁰³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

¹³⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33–33зв.

¹³⁰⁵ Херсонський державний університет. С. 31.

¹³⁰⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 108зв.; Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р. С. 75.

¹³⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 474зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 119; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 23. (Сер. «Керівники навчального закладу»).

¹³⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88.

¹³⁰⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66зв.

¹³¹⁰ Мошик І. Особливості та проблеми формування. С. 66.

¹³¹¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 44.

¹³¹² Там само. Спр. 235. Арк. 54.

¹³¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 15зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

1923 р. – 84,7%, 3,2%, 9,7%¹³¹⁴; Ніжинському – в 1924 р. – 74,7%, 8,5%, 15,3%¹³¹⁵, у 1925-1926 н.р. – 82,3%, 3,3%, 12,4%¹³¹⁶.

У Глухівському, Волинському, Донецькому, Дніпропетровському, Київському і Харківському ІНО цей показник був значно нижчим. Так, у першому з них у 1922-1923 н.р. українців було 68%, росіян – 27,8%, євреїв – 2,1%¹³¹⁷; Волинському – в березні 1923 р. – відповідно 66,9%, 11,7%, 20,5%¹³¹⁸, у першому триместрі 1923-1924 н.р. – 66,1%, 6,5% і 25,4%¹³¹⁹, у 1926 р. – 66%, 5,4% і 24,4%¹³²⁰; Київському – в 1924-1925 н.р. – 54,9%, 11,7%, 31,4%, у 1925-1926 н.р. – 55,5%, 10,7%, 32%, у 1926-1927 н.р. – 62,3%, 9%, 26,5%¹³²¹. У Донецькому ІНО в 1923 р. навчався 61% українців¹³²².

У Катеринославському ІНО спостерігався певний паритет. Навесні 1924 р. українців було 34,5%, євреїв – 33,8%, росіян – 26,7%¹³²³. Невдовзі українців стало значно більше. У 1925-1926 н.р. у Дніпропетровському ІНО їх питома вага зросла до 53,9%, а інших національностей, навпаки, зменшилася: росіян – до 15,4%, євреїв – до 26,1%¹³²⁴.

В Одеському і, на початку 20-х рр. у Миколаївському ІНО, домінували вихідці з євреїв. Так, у першому з цих вишів у 1922 р. вони становили 63,5%, українці – 10,3%, росіяни – 23,5%¹³²⁵, у 1924-1925 н.р. – відповідно 49,8%, 33,2%, 10,9%¹³²⁶, у 1925-1926 н.р. – 43,7%, 38,1%, 12,4%¹³²⁷; у Миколаївському ІНО – у квітні 1923 р. – 39,6%, 18,9%, 34,7%¹³²⁸, на 1 січня 1925 р. – 30,5%, 38,2%, 28,9%¹³²⁹, у першому триместрі 1925-1926 н.р. – 29,8%, 49,5%, 17,8%¹³³⁰. У Харківському ІНО на початку 20-х рр. більшість студентської молоді становили росіяни і євреї. Так, на початку 1922-1923 н.р. перших з них було 53,2%, євреїв – 34,6%, українців – 10,1%. До середини 20-х рр. цей баланс змінився – у 1924-1925 н.р. українці становили 44,3%, росіяни – 21,6%, євреї – 31%¹³³¹.

¹³¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1000. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 170.

¹³¹⁵ Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини. С. 67.

¹³¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв.

¹³¹⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 4.

¹³¹⁸ Там само. Спр. 1057. Арк. 9.

¹³¹⁹ Там само. Арк. 90.

¹³²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 48зв.

¹³²¹ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість. С. 196.

¹³²² Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 354.

¹³²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 66зв.

¹³²⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв.

¹³²⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 13.

¹³²⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 30зв.–31.

¹³²⁷ Там само. Арк. 88зв.

¹³²⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37зв.

¹³²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747.

¹³³⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2зв.

¹³³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Спр. 567. Арк. 181.

Ще більший відсоток українців спостерігався у педтехнікумах. Так, у 1925-1926 н.р. у Пириятинському ПТ вони нараховували 98,5% від загального складу, росіяни – 0,7%, євреї – 0,7%¹³³²; Полтавському – відповідно 96,2%, 2,5%, 1,3%¹³³³; Уманському – 93,3%, 0,9%, 6,6%¹³³⁴; Житомирському українському – 92,8%, 0,1%, 7,1%¹³³⁵; Могилів-Подільському – 91,4%, 1,5%, 6,2%¹³³⁶; Старобільському – 91,1%, 8,8%, 0,1%¹³³⁷; Коростишівському – 90,9%, 0,8%, 6,6%¹³³⁸; Харківському – 90,1%, 4,6%, 2,9%¹³³⁹; Тульчинському – 89%, 0,5%, 10,5%¹³⁴⁰; Золотоношському – 86,2%, 5,1%, 8,6%¹³⁴¹; Черкаському – 85,4%, 2,9%, 11,6%¹³⁴²; Кременчуцькому – 84,5%, 13,1%, 2,3%¹³⁴³; Новоград-Волинському – 78,4%, 1,5%, 15,3%¹³⁴⁴. Менше українців було у Бердянському ПТ (64,3%). Росіяни не перевищували 25,8%, євреї – 4,9%¹³⁴⁵. В Артемівському ПТ студіювали 50,7% українців, 36,9% греків, 12,3% росіян¹³⁴⁶. У середовищі студентів Конотопського ПТ українці становили 94,9%, євреї – 4%, поляки – 1,1%¹³⁴⁷, на початку 1926-1927 н.р. – відповідно 94,6%, 4,5%, 0,9%¹³⁴⁸. Пізніше тут навчалися і представники інших національностей. Наприклад, у січні 1929 р. освіту здобували 242 українці, 10 євреїв, 8 росіян, по 1 – поляку, німцю, білорусу¹³⁴⁹. У 1926-1927 н.р. у Красноградському ПТ українців було 95,4%, росіян – 2,7%, євреїв – 1,8%¹³⁵⁰; Полтавському – відповідно 95,2%, 1,6%, 2,4%¹³⁵¹; Житомирському українському – 88,8%, 0,7%, 8,7%; Новоград-Волинському – 80,5%, 2,5%, 14,2%¹³⁵². На початку 1927-1928 н.р. в останньому представники тигульного етносу становили 76,1%, росіяни – 2,3%,

¹³³² Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 199зв.

¹³³³ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

¹³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 175зв.

¹³³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.–48; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5зв.

¹³³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 5зв.

¹³³⁷ Там само. Спр. 207. Арк. 57зв.

¹³³⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28зв.–29.

¹³³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

¹³⁴⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 79зв.

¹³⁴¹ Там само. Спр. 207. Арк. 4зв.

¹³⁴² Там само. Арк. 232зв.

¹³⁴³ Там само. Спр. 205. Арк. 272зв.

¹³⁴⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.–12.

¹³⁴⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 96.

¹³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 117зв.

¹³⁴⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 7зв.

¹³⁴⁸ Там само. Арк. 26.

¹³⁴⁹ Там само. Спр. 63. Арк. 6.

¹³⁵⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

¹³⁵¹ Там само. Арк. 58.

¹³⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 149–149зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60–60зв.; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 87.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

євреї – 19%, поляки – 2,3%; у Коростишівському ПТ – відповідно 83,4%, 0,8%, 11,5%, 2,4%¹³⁵³. У Білоцерківському ПТ українці були представлені 345 особами (91% від загальної кількості студентів), росіяни – 4 (1%), євреї – 13 (3,43%), поляки – 15 (3,9%)¹³⁵⁴. У Дніпропетровському ПТ на початку 1928-1929 н.р. українці нараховували 57,7%, росіяни – 32,8%, євреї – 3,3%, греки і поляки – по 1,4%¹³⁵⁵. Мелітопольський ПТ у 1929-1930 н.р. об'єднував 59,2% українців, 32,2% росіян, 3,5% євреїв, 2,6% білорусів, 1% болгар, по 0,5% – поляків, німців і молдован¹³⁵⁶.

У 30-х рр. відсоток українців у вишах зріс. У 1931-1932 н.р. у педвишах їх було 65%¹³⁵⁷. Того ж року найбільше українців зафіксовано у Сумському ІСВ та Криворізькому ППО, що викликає певний подив, зважаючи на значну кількість у тих регіонах російськомовного населення. У першому з цих вишів українців було 93,2%, росіян – 4,2%, євреїв – 1,7%¹³⁵⁸; Криворізькому ППО – відповідно 88,8%, 3,7%, 5,6%¹³⁵⁹; Вінницькому ІСВ – 76,6%, 1,6%, 18,6%¹³⁶⁰, у педінституті – в 1934 р. – 72%, 1,3%, 22,8%¹³⁶¹; Кам'янець-Подільському ІСВ – у листопаді 1931 р. – 73,5%, 1,9%, 22%¹³⁶²; у педінституті – у травні 1934 р. – 73,3%, 2,2%, 23,3%¹³⁶³; у квітні 1935 р. – 74,8%, 1,6%, 20,1%¹³⁶⁴; Бердичівському ІСВ – у березні 1932 р. – 72,5%, 0,8%, 23,4%¹³⁶⁵, Одеському ППО – у 1931 р. – 61,5%, 12,9%, 23,2%¹³⁶⁶. У Житомирському ІСВ спостерігався приблизний паритет між українцями і євреями. Зокрема, у 1931 р. перших з них було 48,6%, євреїв – 43,1%, росіян – 2,5%, у 1932 р. – відповідно 46,9%, 43,5%, 4,2%, у 1933 р. – 69,3%, 18,8%, 7,3%¹³⁶⁷.

У педтехнікумах у 1931-1932 н.р. представники титульного етносу загалом становили 75%¹³⁶⁸. У Бердянському ПТ цей показник був ще вищим. Тут на початку першого семестру студіювали 80,1% українців, 10,2% росіян, 3,1% греків, 1,4% болгар; на початку другого семестру – відповідно

¹³⁵³ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1.

¹³⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 11.

¹³⁵⁵ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47.

¹³⁵⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 1.

¹³⁵⁷ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 205.

¹³⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 24.

¹³⁵⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14.

¹³⁶⁰ Там само. Спр. 1546. Арк. 363; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 16.

¹³⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 15; Спр. 493. Арк. 1; Спр. 603. Арк. 5

¹³⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 65.

¹³⁶³ Там само. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 116.

¹³⁶⁴ Там само. Спр. 2208. Арк. 63.

¹³⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 1.

¹³⁶⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 53.

¹³⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 89.

¹³⁶⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 205.

82,3%, 9,8%, 2,7%, 1,3%¹³⁶⁹. У Кам'янець-Подільському ПТ у 1930 р. українців було 68,4%, росіян – 0,6%, євреїв – 26,7%; у вересні 1931 р. – відповідно 73,3%, 0,3%, 23%¹³⁷⁰; Луганському – 71,5%, 24,8%, 2,5%¹³⁷¹; Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти – 69,1%, 20,1%, 7,4%¹³⁷². У наступні роки відсоток українців зріс. Так, у Конотопському ПТ у 1933-1934 н.р. їх обчислювали на рівні 99%, росіян – 0,5%, євреїв – 0,5%¹³⁷³; Кам'янець-Подільському – в січні 1933 р. – відповідно 82,7%, 0,3%, 17%; у грудні 1934 р. – 86,3%, 0,3%, 13,4%¹³⁷⁴; Бердичівському – в 1934 р. – 93,1%, 0,3%, 1,8%¹³⁷⁵; Вінницькому українському – в листопаді 1933 р. – 74,7%, 6,6%, 13,3%¹³⁷⁶; Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти – у травні 1933 р. – 71,2%, 22,4%, 5,6%¹³⁷⁷. Менше українців було у Мелітопольському і Миколаївському ПТ. У 1934-1935 н.р. у першому з них вони становили 57,5%, росіяни – 30%¹³⁷⁸; Миколаївському – відповідно 57,2%, 41,2%¹³⁷⁹.

Природно, що значно менше українців навчалися у педінститутах і технікумах нацменшин. Наприклад, у Польському педінституті у 1932-1933 н.р. поляки нараховували 92,1% від загального складу, українці – 2,5%, євреї – 1,9% і т.д.¹³⁸⁰. В Одеському німецькому педінституті на 25 лютого 1935 р. студіювали 96% німців, 2,2% євреїв, 1,3% росіян і 0,5% українців¹³⁸¹. У Київському російському ПТ у 1931-1932 н.р. росіяни становили 60,5%, українці – 13,8%, євреї – 15,9%¹³⁸². У 1934 р. в закладі навчалися 45,5% росіян, 26,5% німців, 15,6% чехів, 6,5% українців, 4,7% євреїв¹³⁸³. Преславський болгарський ПТ на початку 1930 р. мав у своєму складі 85,6% болгар, 8,1% росіян, 5,4% українців, 0,9% євреїв; у жовтні 1931 р. – відповідно 79,8%, 12,6%, 5,7%, 1,3%¹³⁸⁴.

Низка документів, насамперед архівних, засвідчують базовий освітній рівень студентів до вступу у виш. На жаль, що стосується загальноукраїнського показника, то маємо дані лише за 1925-1926 н.р. Достатній освітній рівень

¹³⁶⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 2.

¹³⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54, 168, 218; Спр. 24. Арк. 30.

¹³⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 53в.

¹³⁷² Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20.

¹³⁷³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 187.

¹³⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 42; Спр. 117. Арк. 3.

¹³⁷⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П.457. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 50.

¹³⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П.249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33, 47; Спр. 13. Арк. 14; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69, 79, 111, 116.

¹³⁷⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 42зв.

¹³⁷⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 57.

¹³⁷⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 37.

¹³⁸⁰ Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 39.

¹³⁸¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 31.

¹³⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 46; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10; Спр. 44. Арк. 3.

¹³⁸³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 9.

¹³⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 123.

(закінчили дореволюційні середні повні школи, професійні школи, робітфаки, педагогічні та підготовчі курси, перевелися на навчання з інших вишів) мали 81,5% студентів. Зокрема, того року в ІНО навчалось випускників дореволюційної середньої повної школи – 49,2%. Наступні місця посідали випускники професійних шкіл – 13,3%, робітфаків – 6,7%, ті, хто перевівся на навчання з інших вишів – 12,3%. Інші студенти до вступу у вищі студіювали у закладах, які середню освіту не давали. Так, трудові школи закінчили 12,8%, дореволюційні неповні середні школи – 1,8%. Домашню освіту здобули 3,3%, іншу – 0,5%¹³⁸⁵. Найбільше студентів, які отримали достатній освітній рівень до вступу у вищ, навчалось у Волинському ІНО (їх було 90,8%). У Кам'янець-Подільському ІНО таких студентів налічувалося 88,9%, Київському – 82,7%, Ніжинському – 82%, Херсонському – 80,3%, Одеському – 75,7%, Чернігівському – 68,4%, Дніпропетровському – 59,3% (див. додаток АА) і т.д.

Окрім вищезазначених даних відомо, що у 1922-1923 н.р. 38,1% студентів Кам'янець-Подільського ІНО до вступу в інститут закінчили педкурси, 29% – середню школу, 10,3% – семирічну трудову школу, 11,6% – дворічну сільськогосподарську, 5,2% – соціально-економічну, 1,3% – мистецьку профшколи. 2,6% особи здобули домашню освіту, 1,9% – навчалися в інших вищах¹³⁸⁶. Того ж року у Миколаївському ІНО достатній освітній рівень мали лише 39,5% (36,5% закінчили «стару» середню школу, 3% – профшколу). По 28,7% студентів навчалися відповідно у трудових і дореволюційних неповних середніх школах, 2,4% – у початкових, 0,6% – здобули домашню освіту¹³⁸⁷.

У педтехнікумах, які тоді вважалися вищими навчальними закладами, становище з базовим освітнім рівнем студентів було ще складнішим. Так, у 1925-1926 н.р. тут достатню освіту мали лише 27,8% студентів (професійні школи закінчили 10,6%, дореволюційні середні школи – 8,9%, підготовчі курси – 6,8%, робітфаки – 0,3%, навчалися в інших вищах – 1,2%). Освіту в обсязі трудової школи отримали 63,9% студентів, нижчих та початкових шкіл – 0,7%, в домашніх умовах – 6% хлопців і дівчат, виховувалися і навчалися у дитбудинках – 1,2%, здобули іншу освіту – 0,4%¹³⁸⁸.

Виявлені архівні документи свідчать про освітній рівень деяких педтехнікумів (див. додаток ББ). Звіти інспекторів педагогічної освіти НКО УСРР свідчать, що при визначенні рівня освіченості студентів до уваги брався відсоток тих, хто, насамперед, закінчив профшколи. Так, у 1925-1926 н.р. випускниками цих навчальних закладів були 28,7% студентів Запорізького ПТ¹³⁸⁹, 21,6% – Золотоношського¹³⁹⁰,

¹³⁸⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 13.

¹³⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 4.

¹³⁸⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 38.

¹³⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 21.

¹³⁸⁹ Там само. Спр. 573. Арк. 129.

¹³⁹⁰ Там само. Арк. 33.

16,7% – Гадяцького¹³⁹¹, 12% – Нікопольського¹³⁹², 8,7% – Пирятинського¹³⁹³, 5,2% – Нероновичького (Сорочинського)¹³⁹⁴, 1% – Полтавського¹³⁹⁵, 0,8% – Прилуцького¹³⁹⁶. У Красноградському ПТ не було жодного студента, який би закінчив профшколу¹³⁹⁷, у Конотопському – в 1926-1927 н.р. – до вступу у виш 25,9% осіб здобули освіту у профшколах, 54,5% – на підготовчих курсах, 19,6% – у трудових школах¹³⁹⁸. У Білоцерківському ПТ на початку 1929-1930 н.р. випускниками профшкіл були 48,6% осіб, трудових – 37,9%, здобули іншу освіту – 13,5%¹³⁹⁹.

У наступному десятилітті становище щодо здобутого попереднього освітнього рівня студентів суттєво не змінилося. Наприклад, у червні 1933 р. випускниками семирічних трудових шкіл були 30,6% студентів Житомирського ІСВ, технікумів – 29,5%, робітфаків – 18,5%, інших закладів – 21,4%¹⁴⁰⁰. 67,3% студентів Київського російського ПТ (1931-1932 н.р.), закінчили семирічну трудову школу (допустима освіта, оскільки технікуми у 30-х рр. мали статус середніх навчальних закладів), не закінчили школу – 30,6%, отримали домашню освіту – 2,1%¹⁴⁰¹. У тому ж році з 9-річною освітою нараховувалося 1,3% студентів Харківського ПТ політехнічної освіти, 7-річною – 60,4%. Випускниками ФЗУ були 4,7% студентів, інших навчальних закладів – 33,6%¹⁴⁰². На лютий 1934 р. 7-річну освіту до вступу у Проскурівський польський ПТ здобули 41,7% студентів; 6-річну – 25,8%; 5-річну – 18,2%; 4-річну – 7,6%, 3-річну – 0,6%, інші навчальні заклади закінчили 6,1% осіб¹⁴⁰³. На той же період до вступу у Кам'янець-Подільський ПТ семирічну школу закінчили 57,1% хлопців і дівчат, 6-річну – 40,4%, 5-річну – 0,7%, школу колгоспної молоді – 0,8%, курси – 1% осіб¹⁴⁰⁴. Загалом, як зазначає дослідниця О. Боднар, і ми з нею солідарні, попередня освітня підготовка студентства педтехнікумів була досить низькою. Лише 9% загальної чисельності студентів педтехнікумів закінчили курс шкільного навчання у повному обсязі¹⁴⁰⁵. У 1926 р. після обстеження стану підготовки студентства у педтехнікумах Катеринославської і

¹³⁹¹ Там само. Арк. 67.

¹³⁹² Там само. Арк. 140.

¹³⁹³ Там само. Арк. 43.

¹³⁹⁴ Там само. Арк. 74.

¹³⁹⁵ Там само. Арк. 116.

¹³⁹⁶ Там само. Арк. 52.

¹³⁹⁷ Там само. Арк. 121.

¹³⁹⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 26зв.

¹³⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 11.

¹⁴⁰⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 89.

¹⁴⁰¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 46; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10.

¹⁴⁰² Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20зв.

¹⁴⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 67.

¹⁴⁰⁴ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 3.

¹⁴⁰⁵ Боднар О. В. Підготовка дошкільних працівників. С. 42.

Полтавської губернії інспектор НКО С. Ромер дійшов висновку: «Необхідно констатувати ще раз, що студенти цих вишів... мають зовсім незадовільну попередню освітню підготовку, низький рівень розумового розвитку і культури взагалі»¹⁴⁰⁶.

Соціально-економічні умови 20-30-х рр. не могли не позначитися на віковому складі студентів. Більшість молоді вже мали значний життєвий і виробничий досвід, а відтак більш свідомо прагнули здобути знання, які б, після опанування обраного фаху, у майбутньому могли б забезпечити їм сталий добробут. Багато з них брали участь у революційній боротьбі, чи зі зброєю в руках боролись в рядах Червоної армії, в партизанських загонах, мали досвід радянської, партійної чи господарської роботи. Так, у Чернігівському ІНО серед студентства було 2,6% молодших 18 років, 46,6% – від 18 до 21, 50,8% – понад 21 рік¹⁴⁰⁷. У 1924-1925 н.р. 17-20-річних налічувалася 43,8%, 21-24-річних – 40,4%, понад 24 роки – 15,8%¹⁴⁰⁸. У Полтавському ІНО на початку 1922-1923 н.р. студенти віком до 20 років становили 30,5%, від 21 до 25 – 53%, понад 25 – 16,5%¹⁴⁰⁹, у 1923-1924 н.р. – відповідно 33,8%, 44,5%, 21,7%¹⁴¹⁰; Глухівському – у 1923-1924 н.р. – 49,5%, 35%, 15,5%¹⁴¹¹; Кам'янець-Подільському – наприкінці 1922 р. – 34,3%, 48,6%, 17,1%, у серпні 1923 р. – 33,3%, 49,6%, 17,1%; у січні 1924 р. – 35,8%, 56,1%, 8,1%¹⁴¹²; Волинському – в 1922-1923 н.р. – 32%, 46,1%, 21,9%¹⁴¹³. У 1923-1924 н.р. в останньому виші було четверо 15-17-річних студентів, 182 – 17-23-річних, 49 – 23-30-річних, 7 – понад 30 років¹⁴¹⁴. В Одеському ІНО питома вага студентів у віці від 17 до 20 років становила 7,9%, від 21 до 23 – 31,6%, від 24 до 35 – 60,5%¹⁴¹⁵. У Київському ІНО в січні 1923 р. зафіксовано 3,7% студентів, яким виповнилося 16-17 років, 40,8% – 18-21, 55,5% – понад 21¹⁴¹⁶. У Миколаївському ІНО цей показник був нижчим: у квітні 1923 р. 16-20-річних було 70,2%, 21-25-річних – 23,7%, 26-річних і старших – 6,1%¹⁴¹⁷, у грудні того ж року – відповідно 64,7%, 24,9%, 10,4%¹⁴¹⁸.

¹⁴⁰⁶ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 77.

¹⁴⁰⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30.

¹⁴⁰⁸ Там само. Спр. 281. Арк. 44.

¹⁴⁰⁹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 12; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

¹⁴¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 7.

¹⁴¹¹ Там само. Спр. 1055. Арк. 43в.

¹⁴¹² Там само. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 81; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 125; Спр. 395. Арк. 17, 66.

¹⁴¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 42.

¹⁴¹⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 37зв.

¹⁴¹⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 31зв.–32.

¹⁴¹⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 94.

¹⁴¹⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 38.

¹⁴¹⁸ Там само. Арк. 67.

У наступні роки кількість студентів старшого віку зросла. У 1925-1926 н.р. в інститутах народної освіти УСРР 18-річні студенти становили 0,6%, 19-річні – 3,3%, 20-річні – 5,7%, 21-річні – 9,2%, 22-річні – 11,3%, 23-річні – 11,8%, 24-28-річні – 35,4%, 29-33-річні – 16%, 34-річні і старші – 6,7%¹⁴¹⁹. У січні 1927 р. 25-30-річних було 36,7%, 22-24-річних – 29,5%, 19-21-річних – 19,7%, 17-18-річних – 1,4%. Понад 30 р. мали 12,7% студентів, до 18 років – 1,4%¹⁴²⁰. В Одеському ІНО у 1925-1926 н.р. 17-20-річні становили 8,7%, 21-23-річні – 28,9%, 24-29-річні – 37,4%, 30-річні і старші – 25%¹⁴²¹; Дніпропетровському – відповідно 8,6%, 31,2%, 46,3%, 13,9%¹⁴²²; у Київському – 11,2%, 25,1%, 49%, 14,7%¹⁴²³; Волинському – 4,2%, 27,9%, 45,6%, 22,3%¹⁴²⁴; Кам'янець-Подільському – 15,1%, 34,1%, 45,2%, 5,6%¹⁴²⁵; Херсонському – 17,2%, 44,4%, 25,8%, 12,6%¹⁴²⁶. У Полтавському ІНО на осіб віком до 21 року припадало 24%, від 21 до 25 років – 50%, понад 25 років – 26%¹⁴²⁷. Молодші за віком студенти навчалися у Чернігівському ІНО. Тут 17-20-річні становили 33,6%, 21-22-річні – 24,4%, 23-29-річні – 33,6%, старші 28 р. – 8,4%¹⁴²⁸; у Миколаївському – 17-20-річні – 46,2%, 21-25-річні – 37%, 26-30-річні – 13%, 31-38-річні – 3,8%¹⁴²⁹. Наведені відмінності пояснюються віковими особливостями населення цих регіонів. За нашими підрахунками, наприклад, на Поліссі у 1926 р. молоді люди віком від 15 до 19 років становили 33%, 20-24 – 26,5%, 25-29 – 23,3%, 30-34 років – 17,2%¹⁴³⁰.

Незважаючи на таку вікову пістрявість, студентські колективи були згуртованими. Випускник Кам'янець-Подільського ІНО С. Діброва згадував, що між студентами панувала товариська взаємодопомога в усьому. Це він відчув, коли разом із 31 слухачем других і третіх курсів Вінницьких вищих трирічних педкурсів прибув для продовження навчання до ІНО. Кам'яничани зустріли вінничан як друзів. Сава Карпович із теплотою і вдячністю згадував: «Майже всі ми приїхали в інститут одягнуті в що-небудь і як-небудь. У багатьох із наших хлопців були штани і куртки із конопляного полотна, поробленого

¹⁴¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 11.

¹⁴²⁰ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 33.

¹⁴²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 94.

¹⁴²² Там само. Арк. 400.

¹⁴²³ Там само. Арк. 593.

¹⁴²⁴ Там само. Арк. 299; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50.

¹⁴²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 475; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 4.

¹⁴²⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 109зв.

¹⁴²⁷ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 12; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

¹⁴²⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.

¹⁴²⁹ Там само. Спр. 354. Арк. 2зв.

¹⁴³⁰ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки/Центр. статист. упр. СССР, отд. печати. Москва: изд. ЦСУ СССР, 1928. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР. С. 44–45.

пряжею із овечої шерсті, носили ми незграбні чоботи, чемерки. Натільна білизна у багатьох була з грубого гребінного полотна. Замість простинь – грубі валові рядна. Кам'ячани прийняли нас привітно. Майже з перших днів в інституті ми подружилися з «корінними» студентами. А в дружньому жарті нас назвали «чабанами»¹⁴³¹.

В педтехнікумах УСРР студенти за віком були молодшими: у 1925-1926 н.р. 17-19-річні становили 38,3%, 20-23-річні – 50,8%, 24-28-річні – 9,1%, 29-33-річні – 1,6%, 34-річні і старші – 0,2%¹⁴³². У січні 1927 р. 18-річних і молодших було 19,1%, 19-21-річних – 53,2%, 22-24-річних – 20,9%, 25-30-річних – 6,2%, 30-річних і старших – 0,6%¹⁴³³.

Віковий розподіл студентства деяких педтехнікумів УСРР зафіксовано в наведеній таблиці (див. додаток ВВ). Окрім того, у 1926-1927 н.р. у Полтавському ПТ 17-18-річних було 1%, 19-21-річних – 67%, 22-25-річних – 25%, 26-30-річних – 6,4%¹⁴³⁴. У Новоград-Волинському ПТ на початку 1927-1928 н.р. студіювали 1,2% студентів віком 16 років, 21,4% – від 17 до 18; 40,5% – від 19 до 20; 36,9% – понад 20 років¹⁴³⁵.

Виявлені нами архівні документи містять дані про віковий склад студентів у 1930-х рр. Так, у листопаді 1930 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ 19-річних і молодших було 104 студенти, 20-23-річних – 161, 24-29-річних – 122, 30-річних і старших – 37¹⁴³⁶. У Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. 17-19-річні становили 93 особи, 20-25-річні – 146, 26-30-річні – 71, мали понад 30 років – 54¹⁴³⁷. У Житомирському ІСВ в червні 1933 р. вік до 20 років мав 31 студент, 20-24 – 107, 25-28 – 65, 29-32 – 68¹⁴³⁸. Криворізький ІПО налічував 155 студентів, яким на 20 жовтня 1931 р. виповнилося 19-23 роки, 165 – 24-30 років. Ще 3 особи були у віці від 30 до 35 років¹⁴³⁹. В Одеському німецькому педінституті на 25 лютого 1935 р. нараховувалося 75 17-18-річних студентів, 238 – 19-23-річних, 59 – 24-30-річних, 3 – 31-річних і старших¹⁴⁴⁰.

Що стосується розподілу молоді за віком у педтехнікумах, то, наприклад, у Преславському болгарському ПТ на 20 жовтня 1931 р. 16 років виповнилося 62 студентам, 17-18 р. – 120, 19-23 р. – 105, 24-25 р. – 22, 26 р. і більше – 8¹⁴⁴¹. У Кам'янець-Подільському ПТ у 1934 р. 15-річні нараховували

¹⁴³¹ З «роману пам'яті»//Радянський студент. 1972. 27 січ. №2-3 (686-687). С. 3; Присяжнюк К. Ми, студенти двадцятих//Там само. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 2.

¹⁴³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 20.

¹⁴³³ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 33.

¹⁴³⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58.

¹⁴³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1.

¹⁴³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1388. Арк. 8зв.

¹⁴³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 363.

¹⁴³⁸ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 89.

¹⁴³⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14.

¹⁴⁴⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 31.

¹⁴⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 123.

68 осіб, 16-річні – 20, 17-річні – 40, 18-річні – 49, 19-річні – 36, 20-річні – 23, 21-річні – 9, 22-річні – 2, 24-річні – 2, 26-річні – 4, 27-річні – 3, 29-річні – 5, 32-річні – 3¹⁴⁴². У тому ж році у Проскурівському польському ПТ 14-річних студентів було 4, 15-річних – 44, 16-річних – 45, 17-річних – 33, 18-річних – 19, 19-річних – 17, 20-річних – 18, 21-23-річних – 11, 24-25-річних – 5, 26-27-річних – 4¹⁴⁴³. У Вінницькому українському ПТ навчалися 15 15-річних студентів, 92 – 16-річних, 124 – 17-річних, 59 – 18-річних, 51 – 19-річних, 28 – 20-річних, 12 – 21-річних, 8 – 22-23-річних, 4 – 24-25-річних, 3 – 26-27-річних, 3 – 30-31-річних¹⁴⁴⁴. У Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти на 1 травня 1933 р. було 69 студентів, яким виповнилося 17-20 років, 21 – 20-25, 35 – 26 років і більше¹⁴⁴⁵. Конотопський ПТ у 1933-1934 н.р. мав 264 студенти, яким ще не виповнилося 18 років, 61 – 18-21-річних, 4 – 22-29-річних, 2 – старших 30 р.¹⁴⁴⁶

Частина студентів мали досвід роботи на виробництві. У звіті про роботу Вінницького ІНО за перший триместр 1923-1924 н.р. йшлося про те, що «29 чоловік учителювало в установах соціального виховання м. Вінниці, де вважалися ...найліпшими педагогічними працівниками і вносили в ці установи нове життя»¹⁴⁴⁷. У Кам'янець-Подільському ІНО у 1925-1926 н.р. навчався 21 студент, який мав більш, як 4-річний учительський стаж, 26 – 3-річний, 10 – 2-річний, 8 – 1-річний. 30 осіб мали трирічний стаж у галузі сільського господарства, 26 – дворічний і 40 – річний; 4 студенти до вступу у виш виконували конторську роботу упродовж 3 років, 8 – 2 років¹⁴⁴⁸. Тоді ж 34 студенти Херсонського ІНО мали трирічний виробничий сільськогосподарський стаж, 67 – чотирирічний. Ще 16 осіб мали стаж конторської роботи. Не мали трудового досвіду 97 осіб¹⁴⁴⁹. Виробничий стаж мали також 59 студентів Чернігівського ІНО, з яких 30 до вступу у виш працювали у школах, 20 – у сільському господарстві, 3 – у конторах, 1 – на заводі, 5 – виконували іншу роботу¹⁴⁵⁰. У 1926-1927 н.р. серед студентів Житомирського українського ПТ 8 осіб мали виробничий стаж від 1 до 3 років, ще 6 – більше, ніж 3-річний¹⁴⁵¹. У Тульчинському ПТ у 1925-1926 н.р. стаж роботи мали 177 із 183 студентів¹⁴⁵²,

¹⁴⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 3.

¹⁴⁴³ Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4.

¹⁴⁴⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 246.

¹⁴⁴⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 423в.

¹⁴⁴⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 187.

¹⁴⁴⁷ Суrowsий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти. С. 304.

¹⁴⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 475зв.-476; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 5.

¹⁴⁴⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 110зв.

¹⁴⁵⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 6.

¹⁴⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 150.

¹⁴⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 80зв.

Пирятинському – відповідно 4 і 136¹⁴⁵³, Кременчуцькому – 55 і 87¹⁴⁵⁴, Золотоношському – 20 і 116¹⁴⁵⁵, Старобільському – 1 і 68¹⁴⁵⁶, Артемівському – 33 і 65¹⁴⁵⁷, Уманському – 93 і 105¹⁴⁵⁸, Черкаському – 101 і 103¹⁴⁵⁹. Відомий український поет, випускник Київського ІСВ А.Малишко згадував, що в його групі навчалися як нещодавні випускники шкіл, так і представники т. зв. «старшого покоління» – особи з попереднім педагогічним стажем роботи¹⁴⁶⁰.

Частина студентів переважно старших вікових категорій мали свої сім'ї. Зокрема, у Миколаївському ІНО в квітні 1923 р. із 164 студентів одруженими були 5¹⁴⁶¹. У 1925-1926 н.р. у Волинському ІНО одружених було 59 студентів, неодружених – 156¹⁴⁶², Дніпропетровському – відповідно 308 і 731¹⁴⁶³, Кам'янець-Подільському ІНО – 45 і 134¹⁴⁶⁴, Одеському – 161 і 581¹⁴⁶⁵, Херсонському – 29 і 179¹⁴⁶⁶, Чернігівському – 50 і 60¹⁴⁶⁷, у Могилів-Подільському ПТ – 7 і 121¹⁴⁶⁸, Тульчинському – 5 і 178¹⁴⁶⁹, Пирятинському – 15 і 121¹⁴⁷⁰, Кременчуцькому – 9 і 78¹⁴⁷¹, Золотоношському – 1 і 115¹⁴⁷², Старобільському – 8 і 60¹⁴⁷³, Артемівському – 4 і 61¹⁴⁷⁴, Уманському – 9 і 96¹⁴⁷⁵, Черкаському – 18 і 85¹⁴⁷⁶.

У 20-30-ті рр. серед студентської молоді поступово збільшувалася кількість жінок. Найбільше їх нараховувалося у педагогічних і медичних навчальних закладах, де вони могли найбільше реалізувати свій потенціал

¹⁴⁵³ Там само. Арк. 201.

¹⁴⁵⁴ Там само. Арк. 273зв.

¹⁴⁵⁵ Там само. Спр. 207. Арк. 5зв.

¹⁴⁵⁶ Там само. Арк. 60зв.

¹⁴⁵⁷ Там само. Арк. 118зв.

¹⁴⁵⁸ Там само. Арк. 176зв.

¹⁴⁵⁹ Там само. Арк. 233зв.

¹⁴⁶⁰ Подобед О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 64 (9). С. 65.

¹⁴⁶¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37.

¹⁴⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 299.

¹⁴⁶³ Там само. Арк. 400.

¹⁴⁶⁴ Там само. Арк. 475; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 4.

¹⁴⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 94.

¹⁴⁶⁶ Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р. ... С. 76.

¹⁴⁶⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 6.

¹⁴⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 5.

¹⁴⁶⁹ Там само. Арк. 80зв.

¹⁴⁷⁰ Там само. Арк. 200.

¹⁴⁷¹ Там само. Арк. 273.

¹⁴⁷² Там само. Спр. 207. Арк. 5.

¹⁴⁷³ Там само. Арк. 60.

¹⁴⁷⁴ Там само. Арк. 118.

¹⁴⁷⁵ Там само. Арк. 176.

¹⁴⁷⁶ Там само. Арк. 233.

(додаток ДД). В окремі роки жінки кількісно домінували у цих вищах (наприклад, в ІНО у 1923 р. їх було 54,8%¹⁴⁷⁷, на 1 січня 1925 р. – 52,8%¹⁴⁷⁸). У січні 1927 р. в інститутах народної освіти представники жіночої статті становили 45,6%, у педтехнікумах – 55,6%¹⁴⁷⁹.

Що стосується окремих ІНО та педтехнікумів, то їх можна розподілити на три групи. До першої з них увійшли вищі, де домінували чоловіки. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1920-1921 н.р. вони становили 79%, у 1922-1923 н.р. – 67,7%, у 1923-1924 н.р. – 59%, у 1924-1925 н.р. – 62%, у 1925-1926 н.р. – 63,5%, у 1926-1927 н.р. – 65,2%, у 1927-1928 н.р. – 68%¹⁴⁸⁰; Луганському ІНО – в січні 1925 р. – 55,4%¹⁴⁸¹, у січні 1927 р. – 61,5%¹⁴⁸²; Полтавському – в 1922-1923 н.р. – 61,2%¹⁴⁸³, у 1923-1924 н.р. – 60,5%¹⁴⁸⁴, у листопаді 1925 р. – 55,8%¹⁴⁸⁵, у 1928-1929 н.р. – 51,8%¹⁴⁸⁶. Домінуючим був відсоток чоловіків у Вінницькому українському ПТ: у липні 1927 р. – 75,2%, у грудні того ж року – 71,6%¹⁴⁸⁷; Хортицькому німецькому – в січні 1927 р. – 74,7%; Ржищівському – 70,4%; Малинському – 69,3%; Пришибському німецькому – 60,2%¹⁴⁸⁸; Коростишівському – в 1925-1926 н.р. – 65,2%, у січні 1927 р. – 60%, у 1927-1928 н.р. – 60,3%¹⁴⁸⁹; Тульчинському – в 1925-1926 н.р. – 63,5%¹⁴⁹⁰, у січні 1927 р. – 60,1%¹⁴⁹¹; Уманському – в 1925-1926 н.р. – 60%¹⁴⁹², у 1926-1927 н.р. – 63,8%¹⁴⁹³; Могилів-Подільському – в 1925-1926 н.р. – 57,2%¹⁴⁹⁴,

¹⁴⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 59.

¹⁴⁷⁸ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23 (підр. наші).

¹⁴⁷⁹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39 (підр. наші).

¹⁴⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 117; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.; Спр. 13. Арк. 10; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 170; Гериневич В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁴⁸¹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁴⁸² Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁴⁸³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115.

¹⁴⁸⁴ Там само. Арк. 7; Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 90–91.

¹⁴⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 100.

¹⁴⁸⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33зв.

¹⁴⁸⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33, 47; Спр. 13. Арк. 14; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69, 79, 111, 116.

¹⁴⁸⁸ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁴⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁴⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 79зв.

¹⁴⁹¹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁴⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 175зв.

¹⁴⁹³ Там само. Арк. 207.

¹⁴⁹⁴ Там само. Спр. 205. Арк. 5зв.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

у січні 1927 р. – 62,9%¹⁴⁹⁵; Нероновичському – в лютому 1926 р. – 51,5%¹⁴⁹⁶, у січні 1927 р. – 61,5%; Шепетівському – в січні 1927 р. – 61%¹⁴⁹⁷; у 1927-1928 н.р. – 58,3%¹⁴⁹⁸, у 1928-1929 н.р. – 54,9%¹⁴⁹⁹; Добровеличківському – в січні 1927 р. – 57,8%¹⁵⁰⁰; Новоград-Волинському – в 1925-1926 н.р. – 55,4%, у 1926-1927 н.р. – 57,1%, у 1927-1928 н.р. – 54,8%¹⁵⁰¹; Кореунському – в 1925-1926 н.р. – 54,8%¹⁵⁰²; у січні 1927 р. – 57,3%¹⁵⁰³; Павлоградському – в листопаді 1925 р. – 52,3%¹⁵⁰⁴, у січні 1927 р. – 56,4%; Проскурівському – в січні 1927 р. – 54,7%¹⁵⁰⁵; Кременчуцькому – наприкінці 1925-1926 н.р. – 50%¹⁵⁰⁶, у січні 1927 р. – 53,4%; Олександрійському – в січні 1927 р. – 52,9%; Білоцерківському – 50,9%; Новомосковському – 50,6%¹⁵⁰⁷.

Наступну групу становлять заклади, у яких переважали жінки. Зокрема, у Миколаївському ІНО в квітні 1923 р. їх було 68,5%¹⁵⁰⁸, у грудні того ж року – 70,2%¹⁵⁰⁹, у січні 1925 р. – 70,9%¹⁵¹⁰, у першому триместрі 1925-1926 н.р. – 67,8%¹⁵¹¹, у січні 1927 р. – 62,9%¹⁵¹²; Херсонському – в 1923 р. – 58,9%¹⁵¹³, у січні 1925 р. – 57,2%¹⁵¹⁴, у 1925-1926 н.р. – 54,8%¹⁵¹⁵, у січні 1927 р. – 50%¹⁵¹⁶; у 1928-1929 н.р. – 55%¹⁵¹⁷; Чернігівському – в 1921-1922 н.р. – 62,7%¹⁵¹⁸, у 1923-1924 н.р. – 69,6%¹⁵¹⁹, у січні 1925 р. – 60%¹⁵²⁰, у листопаді 1925 р. –

¹⁴⁹⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁴⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 73.

¹⁴⁹⁷ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁴⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 154зв.; Спр. 356. Арк. 117зв.

¹⁴⁹⁹ Там само. Спр. 356. Арк. 115–116зв.

¹⁵⁰⁰ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.–12; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60–60зв.; Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1; Спр. 9. Арк. 87.

¹⁵⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 23.

¹⁵⁰³ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 125.

¹⁵⁰⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 272зв.

¹⁵⁰⁷ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁰⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37.

¹⁵⁰⁹ Там само. Спр. 662. Арк. 20.

¹⁵¹⁰ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁵¹¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2зв.

¹⁵¹² Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 15.

¹⁵¹⁴ Народня освіта України на 1 січня 1925 р... С. 22–23.

¹⁵¹⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 107зв.; Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 Р. ... С. 75.

¹⁵¹⁶ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵¹⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 95.

¹⁵¹⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30.

¹⁵¹⁹ Там само. Спр. 125. Арк. 66.

¹⁵²⁰ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1.

53,7%¹⁵²¹, наприкінці 1925-1926 н.р. – 54,1%¹⁵²², у січні 1927 р. – 54,9%¹⁵²³; Глухівському – восени 1922 р. – 52%¹⁵²⁴.

У Дніпропетровському російському ПТ у січні 1927 р. студіювали 85,8% жінок¹⁵²⁵, у 1928-1929 н.р. – 79,3%¹⁵²⁶; Харківському єврейському – в жовтні 1925 р. – 84,3%¹⁵²⁷; Старобільському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 75%¹⁵²⁸, у січні 1927 р. – 83,8%; Маріупольському – в січні 1927 р. – 80,7%¹⁵²⁹; Житомирському єврейському – в 1925-1926 н.р. – 76,8%¹⁵³⁰, у січні 1927 р. – 77,2%¹⁵³¹; Запорізькому – в листопаді 1925 р. – 80,2%, у січні 1927 р. – 78,9%; Бердянському – в січні 1927 р. – 74,7%¹⁵³², у грудні того ж року – 69,1%¹⁵³³; Конотопському – в 1925-1926 н.р. – 76,8%¹⁵³⁴, у 1926-1927 н.р. – 73,2%¹⁵³⁵, у січні 1927 р. – 64%¹⁵³⁶, у січні 1929 р. – 52,5%¹⁵³⁷; Мелітопольському – в січні 1927 р. – 74,5%; Київському російському – 72,8%; Одеському єврейському – 72,1%; Городнянському – 70,2%; Київському єврейському – 69,3%; Вовчанському – 66,9%; Вінницькому єврейському – 64,4%; Глухівському – 64,1%; Красноградському – в листопаді 1925 р. – 72,5%¹⁵³⁸, у 1926-1927 н.р. – 58,5%¹⁵³⁹; Київському польському – в січні 1927 р. – 59,4%¹⁵⁴⁰; Харківському українському – восени 1925 р. – 70,9%¹⁵⁴¹, у січні 1927 р. – 59,3%; Ізюмському – в січні 1927 р. – 63,9%; Куп'янському – 69,5%; Остерському – 63,5%¹⁵⁴²; Артемівському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 69,2%¹⁵⁴³, у

Спр. 281. Арк. 44.

¹⁵²¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

¹⁵²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 15зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

¹⁵²³ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 18зв.

¹⁵²⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵²⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126.

¹⁵²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 13зв.

¹⁵²⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 57зв.

¹⁵²⁹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. ... С. 39.

¹⁵³⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 11зв.-12.

¹⁵³¹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵³² Там само.

¹⁵³³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 13зв.

¹⁵³⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 7зв.

¹⁵³⁵ Там само. Арк. 26.

¹⁵³⁶ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵³⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 5зв.

¹⁵³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 121.

¹⁵³⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

¹⁵⁴⁰ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

¹⁵⁴² Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 117зв.

Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді

1926-1927 н.р. – 55,9%¹⁵⁴⁴; Нікопольському – в лютому 1926 р. – 60,5%¹⁵⁴⁵, у січні 1927 р. – 60,7%; Зінов'євському – в січні 1927 р. – 60,1%; Кам'янському – 58,7%; Мринському – 57,9%¹⁵⁴⁶; Сталінському – 57,9%¹⁵⁴⁷; Сумському – 57,8%; Бердичівському – 55,7%¹⁵⁴⁸; Пирятинському – в лютому 1926 р. – 59,4%¹⁵⁴⁹, наприкінці 1925-1926 н.р. – 59,6%¹⁵⁵⁰, у січні 1927 р. – 53,4%¹⁵⁵¹; Житомирському українському – в 1925-1926 н.р. – 57,1%, на початку 1926-1927 н.р. – 62%¹⁵⁵², у січні 1927 р. – 58,5%¹⁵⁵³; Лубенському – в лютому 1926 р. – 56,6%¹⁵⁵⁴, у січні 1927 р. – 54,6%; Охтирському – в січні 1927 р. – 53%¹⁵⁵⁵; Черкаському – в 1925-1926 н.р. – 53,4%¹⁵⁵⁶, у січні 1927 р. – 51,4%¹⁵⁵⁷; Прилуцькому – в лютому 1926 р. – 51,9%¹⁵⁵⁸, у січні 1927 р. – 55,7%; Преславському болгарському – в січні 1927 р. – 54%; Київському українському – 51,7%; Гайсинському – 50,3%¹⁵⁵⁹.

Третю групу складають виші, де впродовж десятиліття переважали то чоловіки, то жінки. Наприклад, у Катеринославському (Дніпропетровському) ІНО в січні 1925 р. чоловіки становили 48,3%, жінки – 51,7%¹⁵⁶⁰, у 1925-1926 н.р. – відповідно 55,6% і 44,4%¹⁵⁶¹, у січні 1927 р. – 57,1% і 42,9%¹⁵⁶²; Харківському – на початку 1922-1923 н.р. – 39,4% і 60,6%¹⁵⁶³, у січні 1925 р. – 43,1% і 56,9%¹⁵⁶⁴, у січні 1927 р. – 52,8% і 47,2%¹⁵⁶⁵; Київському – в січні 1923 р. – 46,7% і 53,3%¹⁵⁶⁶, у 1923-1924 н.р. – 53,7% і 46,3%¹⁵⁶⁷, у 1924-1925

¹⁵⁴⁴ Там само. Арк. 219.

¹⁵⁴⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 140.

¹⁵⁴⁶ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 230.

¹⁵⁴⁸ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 43.

¹⁵⁵⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 199зв.

¹⁵⁵¹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 149; Спр. 132. Арк. 5зв.

¹⁵⁵³ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 58.

¹⁵⁵⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 232зв.

¹⁵⁵⁷ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 52.

¹⁵⁵⁹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁶⁰ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁵⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв.

¹⁵⁶² Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 31.

¹⁵⁶⁴ Народня освіта України на 1 січня 1925 р... С. 22–23.

¹⁵⁶⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 94.

¹⁵⁶⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 70.

н.р. – 50,7% і 49,3%, у 1925-1926 н.р. – 52% і 48%¹⁵⁶⁸, у січні 1927 р. – 57,1% і 42,9%¹⁵⁶⁹; Одеському – в 1922 р. – 37,1% і 62,9%¹⁵⁷⁰, у січні 1925 р. – 46,9% і 53,1%¹⁵⁷¹, наприкінці 1924-1925 н.р. – 47,1% і 52,9%¹⁵⁷², наприкінці 1925-1926 н.р. – 49,5% і 50,5%¹⁵⁷³, у січні 1927 р. – 52,5% і 47,5%¹⁵⁷⁴; Волинському – в 1921 р. – 39,5% і 60,5%¹⁵⁷⁵, у березні 1923 р. – 65,6% і 34,4%¹⁵⁷⁶, наприкінці липня – 66,6% і 33,4%¹⁵⁷⁷, наприкінці 1923-1924 н.р. – 60,3% і 39,7%¹⁵⁷⁸, у січні 1925 р. – 52,3% і 47,7%¹⁵⁷⁹, у 1926 р. – 55,8 і 44,2%¹⁵⁸⁰, у січні 1927 р. – 60,5% і 39,5%¹⁵⁸¹; Ніжинському – в 1921 р. – 58,6% і 41,4%¹⁵⁸², у січні 1925 р. – 43,8% і 56,2%¹⁵⁸³, у 1925-1926 н.р. – 49,5% і 50,5%¹⁵⁸⁴, у січні 1927 р. – 50,5% і 49,5%¹⁵⁸⁵.

У Гадяцькому ПТ у лютому 1926 р. здобували освіту 42% чоловіків і 58% жінок¹⁵⁸⁶, у січні 1927 р. – відповідно 51,1% і 48,9%¹⁵⁸⁷; Золотоношському – в лютому 1926 р. – 42,5% і 57,5%¹⁵⁸⁸, наприкінці 1925-1926 н.р. – 46,6% і 53,4%¹⁵⁸⁹, у січні 1927 р. – 54,2% і 45,8%¹⁵⁹⁰, Полтавському – в листопаді 1925 р. – 46,1% і 53,9%¹⁵⁹¹, наприкінці 1925-1926 н.р. – 46,8% і 53,2%¹⁵⁹², у 1926-1927 н.р. – 58% і 42%¹⁵⁹³, у січні 1927 р. – 57,5% і 42,5%¹⁵⁹⁴.

¹⁵⁶⁸ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість. С. 195.

¹⁵⁶⁹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 12зв.

¹⁵⁷¹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁵⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 29зв.–30.

¹⁵⁷³ Там само. Арк. 88зв.

¹⁵⁷⁴ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁷⁵ Берковський В. Г. Матеріали до історії Житомирського учительського інституту// Житомиру – 1125: [матеріали всеукр. наук.-краєзнавч. конф., присвяч. 1125-річчю заснування міста Житомира, м. Житомир, 6-8 жовтня 2009 р.]/[редкол.: М. Ю. Костриця (гол.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдика та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2009. С. 100.

¹⁵⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 9.

¹⁵⁷⁷ Там само. Спр. 1057. Арк. 1зв.

¹⁵⁷⁸ Там само. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 37зв.

¹⁵⁷⁹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁵⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 48зв.

¹⁵⁸¹ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁸² Самоїленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 56.

¹⁵⁸³ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23.

¹⁵⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв.

¹⁵⁸⁵ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

¹⁵⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66.

¹⁵⁸⁷ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

¹⁵⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 33.

¹⁵⁸⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 4зв.

¹⁵⁹⁰ Там само. Арк. 46.

¹⁵⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 116.

¹⁵⁹² Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

¹⁵⁹³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58.

¹⁵⁹⁴ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.

У 1930-х рр. у статевому відношенні у педагогічних вишах більшість становили чоловіки. У 1938 р. їх було 51,9%. В Одеському німецькому педінституті у лютому 1935 р. вони становили 73,1%¹⁵⁹⁵; Криворізькому ІПО – у жовтні 1931 р. – 70%¹⁵⁹⁶; Дніпропетровському ІПО – в січні 1931 р. – 64,1%¹⁵⁹⁷; Чернігівському ІСВ – у грудні 1932 р. – 57%¹⁵⁹⁸; Кам'янець-Подільських ІСВ – у жовтні 1931 р. – 58,4%, у січні 1932 р. – 56,6%, у липні – 56,7%¹⁵⁹⁹, у жовтні того ж року – 55,5%, у січні 1933 р. – 54,6%, у лютому того ж року – 53,6%¹⁶⁰⁰, педінституті – у травні 1934 р. – 55,2%¹⁶⁰¹, у квітні 1935 р. – 60%¹⁶⁰²; Одеському ІПО – 55,7%¹⁶⁰³; Бердичівському ІСВ – у березні 1932 р. – 54,9%¹⁶⁰⁴; вінницьких ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 53,6%¹⁶⁰⁵, педінституті – 54,5%¹⁶⁰⁶. Жінки домінували у Сумському ІСВ (у квітні 1932 р. їх було 51,6%)¹⁶⁰⁷ і Херсонському педінституті (у листопаді 1938 р. – 56,4%)¹⁶⁰⁸.

Діаметрально протилежним було становище у педтехнікумах, де більшість була за жінками. Так, у Житомирському єврейському ПТ у травні 1933 р. вони мали 86%¹⁶⁰⁹; Бердянському – в грудні 1930 р. – 73,1%¹⁶¹⁰; Миколаївському – у червні 1935 р. – 69,6%¹⁶¹¹; Мелітопольському – в 1934-1935 н.р. – 65,5%¹⁶¹²; Преславському болгарському – в жовтні 1931 р. – 63,7%¹⁶¹³; Конотопському – в 1933-1934 н.р. – 61,9%, у 1934-1935 н.р. – 66,8%¹⁶¹⁴; Вінницькому українському – в листопаді 1933 р. – 58,3%, у 1934-1935 н.р. – 60,4%¹⁶¹⁵; Проскурівському польському – в лютому 1934 р. – 56,5%, у листопаді того ж року – 58,8%¹⁶¹⁶;

¹⁵⁹⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 31.

¹⁵⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14.

¹⁵⁹⁷ Історія Дніпропетровського національного університету. С. 54.

¹⁵⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 192.

¹⁵⁹⁹ Там само. Арк. 56.

¹⁶⁰⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 91.

¹⁶⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 116.

¹⁶⁰² Там само. Спр. 2208. Арк. 63.

¹⁶⁰³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 53.

¹⁶⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 1.

¹⁶⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 363.

¹⁶⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 16; Спр. 493. Арк. 1; Спр. 603. Арк. 5.

¹⁶⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 24.

¹⁶⁰⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 15.

¹⁶⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 58.

¹⁶¹⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 66.

¹⁶¹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 37.

¹⁶¹² Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский педінститут. С. 57.

¹⁶¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 123.

¹⁶¹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 187.

¹⁶¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33, 47; Спр. 13. Арк. 14; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69, 79, 111, 116.

¹⁶¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 121; Спр. 6. Арк. 2.

Київському російському – в 1934 р. – 58,5%¹⁶¹⁷; Первомайському (Добровеличківському) – в серпні 1931 р. – 53,7%, у травні 1932 р. – 51,5%¹⁶¹⁸.

Чоловіки переважали у Харківському ПТ політехнічної освіти: у травні 1933 р. тут навчалися 59,2% чоловіків¹⁶¹⁹, у липні 1934 р. – 54,8%¹⁶²⁰; Проскурівському – в липні 1932 р. – 52,3%¹⁶²¹; Кам'янець-Подільському – в 1930 р. – 50,6%, у серпні 1931 р. – 57,7%, у липні 1932 р. – 50%¹⁶²².

Студенти педвишів представляли різні регіони України. Наприклад, у 1923 р. в Кам'янець-Подільському ІНО 93,4% студентів походили з Поділля, решта з Галичини, Херсонщини, Київщини, Катеринославщини, Бессарабії, Кременчуцької губернії¹⁶²³. З Київського російського ПТ повідомляли, що у 1931-1932 н.р. лише 9% студентів були з Києва, всі інші – з периферії¹⁶²⁴.

Отож, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. поступово зростала чисельність студентства педагогічних навчальних закладів. Водночас, за середніми показниками наповнюваності педвиші поступалися вишам інших типів. Серед інститутів педагогічного профілю значні контингенти студентів навчалися лише у Харкові, Києві та Катеринославі, де здобували освіту понад 1 тис. осіб. Близьким до нього був Одеський ІНО. Що стосується інших вишів, то кількісний склад молоді не перевищував 650 осіб. Ще менше студентів було у педтехнікумах. У середині 20-х рр. лише два педтехнікуми – Вінницький та Тульчинський – нараховували понад 200 студентів. Наприкінці десятиліття до них приєдналися Вовчанський, Шепетівський, Охтирський, Проскурівський та ряд інших навчальних закладів. У 30-х рр. декілька технікумів сформували студентські контингенти, які налічували близько 400 осіб (Бердянський, Білоцерківський і Бердичівський та ін. ПТ). Таке становище пояснювалось «соціально-академічними перевітками» та «чистками» молоді, недостатнім матеріальним забезпеченням, малопrestiжністю педвишів у порівнянні з іншими навчальними закладами.

У 20-х рр. більшовикам не вдалося реалізувати свій задум про домінування серед студентства пролетарської верстви. Незначний ріст робітничо-селянського відсотку намітився лише наприкінці десятиліття. Загалом, у соціальній структурі педвишів, особливо педтехнікумів, переважали селяни, окрім закладів найбільших нацменшин, де домінували робітники.

¹⁶¹⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 9.

¹⁶¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 34зв.

¹⁶¹⁹ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 42зв.

¹⁶²⁰ Там само. Спр. 19. Арк. 24зв.

¹⁶²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 6.

¹⁶²² Там само. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54, 168, 218; Спр. 24. Арк. 30, 42; Спр. 117. Арк. 3.

¹⁶²³ Завальнюк О. М. Бучинський Петро Миколайович. С. 23.

¹⁶²⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10.

Упродовж 1920-х рр. серед студентства незначним був відсоток комуністів і комсомольців. У наступному десятилітті завдяки політиці радянської влади, спрямованій на посилення ідеологізації навчального процесу, кількість партійних студентів дещо зросла, щоправда це не призвело до переважання їх у студентському середовищі. Відносно більшу групу становили комсомольці.

За національним складом, абсолютна більшість студентства у педагогічних навчальних закладах була за українцями. У низці інститутів народної освіти їхній відсоток перевищував загальнореспубліканський показник. У декількох вишах досить значним був відсоток євреїв. Зокрема, в Одеському і, частково, у Миколаївському ІНО вони домінували. Інші національності до педвишів делегували не значну кількість молоді. Значно менше українців було у педінститутах і технікумах нацменшин.

Досить низькою була базова освітня підготовка студентства, що негативно позначалося на якості навчання. Достатній освітній рівень мала незначна кількість молоді. У педтехнікумах становище було ще складнішим.

Прикметною рисою студентства педагогічних вишів була пістрявість його вікового складу, коли на одному курсі поряд із 15-річними юнаками навчалися 30-річні. Частина молоді мала досвід роботи на виробництві. Чимало студентів були одруженими і несли відповідальність за утримання своїх сімей.

За чисельністю у міжвоєнний період в інститутах педагогічного профілю домінували чоловіки. Щоправда, їхній відсоток не набагато перевищував питому вагу жінок. У педтехнікумах більшість становили представники жіночої статті.

Отже, аналіз державної політики щодо формування студентського контингенту педагогічних навчальних закладів свідчить, що більшовикам упродовж майже 20 років поступово, завдяки посиленню ідеологічного контролю, вдалося схилити на свій бік студентську молодь, яка мала втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної нації.

Для радянізації студентів влада використала низку методів задля «поліпшення», насамперед, їх соціального складу. У перші роки радянської влади, взявши за основу класовий підхід, відбувалася організація масових відряджень комуністів та робітників на навчання у виші на пільгових умовах зарахування. Практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії. Особливий акцент робився на поповненні рядів студентів комуністами і комсомольцями. Як правило, академічна підготовка новоспечених відряджених була дуже слабкою. Завдяки таким крокам, на думку влади, до 1924-1925 рр. «пролетаризацію» вищої педагогічної школи в основному вдалося завершити.

Упродовж 1920-х рр. виші, особливо провінційні, мали проблеми із наборами молоді. По декілька сотень студентів вступали лише до вишів

великих міст України – Харкова, Києва, Катеринослава, певною мірою Одеси. Деякі педтехнікуми за кількістю новоспечених першокурсників випереджали низку ІНО. Власне, це призвело до того, що становище з кадрами залишалося напруженим, їх не вистачало для забезпечення всіх шкіл кваліфікованими працівниками.

Загалом система відряджень була помилковим кроком, що визнала і сама влада. Тому в середині десятиліття вирішили вдосконалити систему комплектування колективів студентів і повернутися до складання конкурсних екзаменів, впровадивши куріальну систему, що базувалася на жорстких принципах соціального відбору. Позитивною рисою цієї системи було те, що вона давала можливість потрапити до вишів більш підготовленим абітурієнтам.

У першій половині 1930-х рр., як і раніше, прийом здійснювався на основі класового підходу. Фактично питання прийому студентів курирували партійні, комсомольські і профспілкові органи, які проводили мобілізації комуністів і комсомольців на навчання. Нововведенням цього періоду було запровадження у 1932 р. єдиних вступних екзаменів.

У середині 30-х років проблема класового принципу комплектування вишів втратила свою актуальність, і на порядку денному постало питання ідеологічної лояльності та безпеляційної підтримки політики владного режиму. На той час студентське середовище було вже майже однорідне і не становило загрози масового інакодумства. Тому у 1935 р. обмеження, пов'язані з соціальним походженням осіб, було скасовано і до вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом.

Одним із напрямків пролетаризації і, відповідно, регулювання соціального складу студентства було проведення у їхньому середовищі систематичних антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток» та «соціально-академічних перевірок», при проведенні яких керувалися, насамперед, класовим принципом. Із навчальних закладів, у першу чергу, відраховували дітей колишніх власників підприємств, заможних селян, дворян, купців, священиків, чиновників, військовиків білогвардійської армії та армії УНР. Найбільш масовими чистки були у 1920-х рр. Частина студентів для того, щоб залишитися у виші, зрікалися своїх батьків. Парторганізації використовували ці факти як успіх і неабиякі здобутки кампанії, вияв класової пильності. У ряді випадків про студентів, які мали сумнівне соціальне походження, «сигналізували» місцеві органи влади. Нерідко ініціатором переслідування були самі студенти, які, за підказкою влади, публікували у пресі провокативні замітки, або заявляли на своїх товаришів-однокурсників. Утім частину студентів, яких відраховували, після подання апеляцій згодом поновили у правах.

Загалом, не зважаючи на вжиті більшовиками заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, повністю «вичистити» педагогічні виші не вдалося. Тому влада аж до кінця 1930-ті рр. продовжувала відраховувати

студентів за приховування свого соціального походження. Як і в попередній період, практикувалася система доносів від місцевих органів влади, партійних та комсомольських організацій, студентів, що заявляли на своїх однокурсників.

Проведення владою політики пролетаризації вишів, однією із форм якої були «соціально-академічні перевірки» та «чистки» молоді, недостатнє матеріальне забезпечення, малопрестижність педагогічної професії тощо спричинили у першій половині 1920-х рр. помітне скорочення чисельності студентів. Деякий ріст намітився з 1925-1926 н.р., що певною мірою пов'язувалося зі стабілізацією господарського життя УСРР, політикою коренізації, а також припиненням масових чисток. Найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття – Полтавський ІНО.

З початку 30-х рр. кількість студентів інститутів педагогічного профілю та педтехнікумів почала швидко зростати. Виключенням є голодоморні 1932-1933 рр., коли спостерігався великий відсів молоді.

Наслідком політики влади щодо пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян. До цього переважали інтелігенція і службовці. Це стосується, насамперед інститутів народної освіти. У педтехнікумах з початку їх функціонування значим був відсоток селян. Більшовикам не вдалося повною мірою реалізувати свій задум про домінування у студентському середовищі комуністів і комсомольців. У абсолютній більшості педвишів навіть у середині 30-х рр. партійно-комсомольський прошарок був нижчим за 50%. Щодо національного складу, то впродовж 1920-1930-х рр. відсоток українців був абсолютно домінуючим і завжди перевищував загальнореспубліканський показник щодо усіх ВНЗ. У декількох вишах досить значним був відсоток євреїв. Упродовж усього періоду низькою була базова освітня підготовка студентства і достатній освітній рівень мала не значна кількість студентства.

РОЗДІЛ II

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

2.1. Студенти і навчальний процес

Після приходу до влади більшовиків розпочалося становлення нового суспільства, побудова якого без учителя була просто неможливою. Оскільки саме він мав нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати у них відданість радянській ідеології. Зважаючи на це, велику увагу влада приділяла підготовці учителів у педінститутах і педтехнікумах. Вождь більшовицької партії В. Ленін вказував, що потрібно «... виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути пройнятий її духом, повинен привернути до себе робітничі маси, пройняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»¹⁶²⁵. Голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо у розвиток цього завдання у 1922 р. наголошував на його педагогічній складовій: «Підготовка робітників освіти в період пролетарської революції є найпершим і найважчим завданням. Вона пов'язана нерозривно з проблемою виховання і освіти взагалі, зокрема з революцією виховання, реформою науки в перебудовою всіх виховних і освітніх закладів... Новий працівник освіти повинен бути озброєний знаннями, володіти вмінням працювати і горіти бажанням створення нового суспільства»¹⁶²⁶.

Підготовка учителя у вишах відбувалася за навчальними планами і програмами, у виробленні яких брали участь і студенти. Наприкінці кожного триместру декани факультетів педвишів на загальних зборах студентів і викладачів інформували про навчальні результати, а також про зміни у навчальних планах на новий семестр. Після доповідей відбувалося їх обговорення, учасниками якого були студенти¹⁶²⁷. Наприклад, у січні 1923 р. молодь Київського ІНО пропонувала збільшити кількість практичних занять. До цієї пропозиції дослухалися і наступного семестру в навчальний план ввели

¹⁶²⁵ Ленін В. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 г.//Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т. /Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. 5-е. Москва: изд-во полит. л-ры, 1981. Т. 41: май-ноябрь 1920. С. 403.

¹⁶²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 830. Арк. 17.

¹⁶²⁷ И. Х. Участие студенчества в разработке учебных планов//Студент революции. 1922. №1. С. 56–57.

практичні заняття з математики та біології¹⁶²⁸. У Житомирському єврейському ПТ 27 лютого 1928 р. на розширеному засіданні правління закладу студент Мергойз зазначав, що «методиці окремих дисциплін приділялося мало часу. Педцикл має бути ще більш розширений»¹⁶²⁹. У Кам'янець-Подільському ІНО висловлювалися про необхідність раціоналізації навчальних планів. Студенти вважали, що плани були перевантажені. Наприклад, один із них скаржився, що у «ІІ-му триместрі знову 12 предметів зовсім нових здай! Анатомія 400 стор., хімія майже стількиж, вся геометрія, тригонометрія і середня алгебра вкупі... А тут гульк і ІІІ триместр. Майстерня, робота на полі, екскурсії, походи. А ввечері збори без кінця. Коли це все переробити? Ні сил, ні здоров'я не вистачає»¹⁶³⁰. У 1929 р. VII окружна конференція пролетарського студентства Кам'яниччини пропонувала скоротити термін навчання шляхом ліквідації багатопредметності, паралелізму, раціоналізації загальних предметів, приділення більшої уваги спеціальним предметам¹⁶³¹. Піднімалися питання про концентрацію невеликих за обсягом навчальних дисциплін в одному триместрі (наприклад, історія класової боротьби, історія України, організація дитячих установ)¹⁶³².

У 30-х рр. створювалися студентські бригади, що аналізували робочі програми з окремих дисциплін, готуючи питання для підсумкових загальнонавчальних нарад¹⁶³³. Наприклад, у Новомосковському педкомбінаті у 1932-1933 н.р. до складу бригади ввійшли 44 студенти ІСВ і 20 – педтехнікуму¹⁶³⁴. Такі ж бригади працювали у Ніжинському ІСВ¹⁶³⁵ і Олександрівському ПТ¹⁶³⁶.

Водночас, мали місце випадки, коли серед студентів поширювалося невдоволення великою кількістю педдисциплін. Наприклад, у 1929 р. в Київському ІНО молодь вимагала від своїх представників у предметних комісіях, щоб вони ініціювали питання про зменшення дисциплін педагогічного профілю. Але з цим погоджувалися далеко не усі. Так, один із дописувачів газети «Кузня освіти» зауважував, що «наш виш є педагогічним.

¹⁶²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9.

¹⁶²⁹ Там само. Арк. 227.

¹⁶³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1зв.; Не вистачає часу й сил//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.

¹⁶³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2; Козарев. Потрібно запровадити спеціалізацію на ІІ-му курсі ІНО//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2. С. 3.

¹⁶³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1; Я. П. За раціоналізацію плянів//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 1.

¹⁶³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 24; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 86-87; Спр. 1528. Арк. 37; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26.

¹⁶³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 174.

¹⁶³⁵ Сірополько С. Народна освіта в Україні. С. 761.

¹⁶³⁶ Циганко П. В Олександрівському педтехнікумі//Студент революції. 1927. №8. С. 62.

Його мета – дати кваліфікованого радянського педагога»¹⁶³⁷. Тож скорочення обсягу педагогічної підготовки не підтримав.

Навчальні плани і робочі програми не були стабільними. Випускник Ніжинського ІНО О. Пулинець свідчив, що «вчитися було дуже важко, але до труднощів ми відносилися з гумором. Навчальні плани і програми змінювалися кожного року»¹⁶³⁸.

Особлива увага у вишах приділялася політичному (ідеологічному) навчанню, яке мало забезпечити «ідейне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента»¹⁶³⁹. Одним із важливих шляхів ідейного виховання молоді було викладання суспільно-політичних дисциплін. На I партійній нараді з питань народної освіти (грудень 1920 – січень 1921 рр.) йшлося про необхідність викладання у вишах основних політичних дисциплін (політграмоти), а також окремого курсу радянської політики і радянського будівництва. Ці дисципліни визнали обов'язковими¹⁶⁴⁰. У відповідь на це 4 березня 1921 р. РНК РРФСР видав декрет про викладання обов'язкового мінімуму суспільних наук у вишах. Учасники XII з'їзду РКП(б) констатували: «Хоч би які були основні завдання кожного типу школи, зокрема вузів і технікумів, вона, виробляючи спеціалістів в тій чи іншій галузі будівництва, в той же час повинна готувати в його особі громадсько-політичного працівника, озброєного теорією марксизму-ленінізму»¹⁶⁴¹.

Невдовзі 26 квітня 1921 р. РНК УСРР видав декрет про встановлення загального наукового мінімуму з суспільних і природничих наук, обов'язкового для виконання в усіх вишах України. Мінімум з суспільних наук включав вивчення розвитку суспільних формацій, історичного матеріалізму, історії пролетарської революції, політичного устрою, організації виробництва і розподілу, плану електрифікації, його економічних основ, значення і умов здійснення плану, економічної географії Росії і України. З природничих наук обов'язковий мінімум передбачав вивчення загальної і космічної фізики, хімії, біології¹⁶⁴². У травні 1926 р., відповідно до вказівок ЦК КП(б) У, скликали республіканську конференцію викладачів суспільних наук. НКО УСРР, опрацювавши рішення цього форуму, затвердив новий навчальний

¹⁶³⁷ Ю. Ф. За педагогічну дисципліну//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 3.

¹⁶³⁸ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 57.

¹⁶³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 16.

¹⁶⁴⁰ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 354.

¹⁶⁴¹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 216.

¹⁶⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 142; Спр. 18. Арк. 4зв.; Спр. 1101. Арк. 26; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 45; Спр. 206. Арк. 29; Про завершення політграмоти й с.-п. наук. мінімуму в школах п.-т. о. (Обіжник ЦК КП(б)У) (26.01.22 р. № 78)//Червона правда. 1922. 23 лют. Ч. 44 (144). С. 3; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 114–115; Курносів Ю. О., Бондар А. А. У навчанні та праці. С. 48; Падун С. П. Викладання історичних дисциплін. С. 317.

план з суспільних наук. Зокрема, студенти педвишів почали вивчати історію класової боротьби, історію партії, політекономію, історичний матеріалізм, економічну політику, економічну географію, радянське право і основи радянського будівництва¹⁶⁴³. На початку 1930-1931 н.р. у навчальні плани ІСВ додатково ввели два самостійних курси – «Ленінізм» і «Національне питання»¹⁶⁴⁴. У 1933 р. НКО УСРР запровадив в усіх вищах республіки, у т.ч. і в педагогічних, єдиний курс історії ВКП(б), КП(б)У і Комінтерну¹⁶⁴⁵. Крім того, студенти вивчали діалектичний матеріалізм, національне питання, історію більшовизму, теорію радянського господарства, політекономію, історію класової боротьби¹⁶⁴⁶. Особливо посилилася робота по вихованню молоді у більшовицькому дусі після виходу сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)»¹⁶⁴⁷. У січні 1939 р. замість самостійних курсів ленінізму, діалектичного та історичного матеріалізму у всіх ВНЗ ввели єдиний курс «Основи марксизму-ленінізму»¹⁶⁴⁸.

Радянський історик Ю. Курносов, спираючись на дані журналу «Шлях освіти», встановив, що у педвишах був найбільший відсоток ідеологічних дисциплін. В індустріальних інститутах вони займали 6% навчального часу, сільськогосподарських – 5%, медичних – 4%. Натомість в ІНО цей показник становив 17%. Подібне мало місце і в технікумах: в педагогічних суспільствознавчі дисципліни займали 16%, соціально-економічних – 12%, сільськогосподарських – 5%, індустріальних – 3%¹⁶⁴⁹. Голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо наголошував на тому, що «педагог, який вчиться в ІНО, який буде викладати історію повинен вивчати економічні науки повною мірою. Без цього, ніяке викладання історії неможливе»¹⁶⁵⁰.

У ряді випадків кадри викладачів, що викладали ці предмети, були недостатньо підготовленими. Наприклад, 2 листопада 1921 р. на загальних зборах студентства Вінницького ІНО акцентувалася увага на тому, що навчання проводилося у формі «ліктури, вузького оповідання про голі

¹⁶⁴³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 118.

¹⁶⁴⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 216.

¹⁶⁴⁵ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)/[відп. ред. Ю. О. Курносов; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. У 3-х кн. К.: Б.в., 1994. Кн. II. С. 30.

¹⁶⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 26.

¹⁶⁴⁷ Прилуцький В. І. Молодь України. С. 150.

¹⁶⁴⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3966. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 29; Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»: Постанова ЦК ВКП(б)//Червоний кордон. 1938. 17 листоп. №265 (2742). С. 2; О порядке введения в учебные планы вузов и академий наркоматов курса «Основы марксизма-ленинизма» (19 января 1939 г.)//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: ВАРНИТСО, 1939. №2. С. 7.

¹⁶⁴⁹ Курносов Ю. О., Бондар А. Г. У навчання та праці. С. 61.

¹⁶⁵⁰ Ряппо Я. На путях к новой школе//Студент революції. 1925. №1. С. 29.

факти»¹⁶⁵¹. Невдовзі до ІНО прибули лектори-комуністи, призначили першого політкомісара, утім студенти їх не сприйняли. «З яким презирством дивилися студенти на них, людей, які «непосвященні» посміли служити в храмі науки, – повідомляв «Студент революції». – Ці перші піонери починають орати неорану ниву, починають надзвичайно важку працю по політичному усвідомлюванню маси студентства»¹⁶⁵². Один із студентів Харківського ІСВ писав: «Курс історії класової боротьби пройшли, але нічого не знаємо... Якість лектури незадовільна. Читаючи лекції, лектор (студент комуніверситету) виявив свою розгубленість, невідповідність, неясність своїх знань, а іноді він дає неправильні твердження...»¹⁶⁵³. Подібне мало місце і в інших вишах, через що ЦК КП(б)У змушений був констатувати, що такий добір викладачів призвів до низької якості викладання і незадовільного засвоєння курсу історії КП(б)У більшістю студентів¹⁶⁵⁴.

Крім того, суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою дозувільською підготовкою, виявилися занадто складними для засвоєння. 14 лютого 1923 р. у газеті «Червоний шлях» опублікували замітку К. Польового, у якій він показав складність цих дисциплін, незрозумілість різних понять: «В кутку, на ліжкові з книжкою в руках лежить Трохим і щось бурмоче: космополітизм, неологізм, неомарксизм, всі слова його кінчалися на «ізм». Мало хто на це звертає уваги; всі зайняті – кожний придивляється пильно до книжки... Деякі підводяться і лагодяться до вечери, але Трохимові не йде в голову думка про вечерю, він зубрить свої «ізми». Можна було помітити, по обличчю Трохима, що він не розуміє читаного...»¹⁶⁵⁵.

Присутність студентів на лекціях з ідеологічних дисциплін була обов'язковою. Дописувач П. Явтушенко зазначав, що, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО до лектора С. Сидоряка приходили «сотні душ». На його думку, молодь, яка раніше виховувалася на «богословських моралях», почала прагнути «до нових мрій нового життя»¹⁶⁵⁶.

Водночас, ця робота не завжди була ефективною, оскільки серед членів партії мали місце випадки «політичної безграмотності». Наприклад, у Житомирському ІСВ у 1933 р. серед відсталих були партійці Суп, Тігельман, Поліщук, Мазурчак, Доковпилова¹⁶⁵⁷.

¹⁶⁵¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 37.

¹⁶⁵² Невсипуций Е. Вінницький Інститут Народної Освіти. С. 99.

¹⁶⁵³ Л. З. Студенти обурені//Студент революції. 1931. №19-20. С. 27.

¹⁶⁵⁴ Греченко В. А., Головка О. В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918-1941 рр.). Харків: Ніка Нова, 2012. С. 304; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 216.

¹⁶⁵⁵ Польовий К. «Ізми»//Червоний шлях. 1923. 14 лют. №4 (96). С. 2.

¹⁶⁵⁶ Явтушенко П. Нове кування...//Там само. 13 квіт. №70 (119). С. 2.

¹⁶⁵⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.

Окремі студенти, попри вказівки «зверху» байдуже ставилися до вивчення цих дисциплін¹⁶⁵⁸.

У січні 1930 р. для ознайомлення студентства з питаннями поточної політики з ініціативи ЦБПС УСРР запровадили обов'язкові політгодини¹⁶⁵⁹. Перед молоддю виступали доповідачі з викладачів, студентів-комуністів, а також представників партійних і комсомольських організацій міста, області¹⁶⁶⁰. Заняття мали здебільшого схоластичний характер, зводилися до цитування і тлумачення цитат з творів «класиків» марксизму-ленінізму, партійних документів. Студентів «широко ознайолювали» із питаннями внутрішньої і зовнішньої політики партії, постановами і матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК, рішеннями і постановами уряду, конгресів Комінтерну, партзборів навчальних закладів, аналізували тези доповідей партійного керівництва (В. Молотова, В. Куйбишева, Л. Кагановича та ін.), плани п'ятирічок. Йшлося також про роботу у селах та політвідділах при МТС та радгоспах, антипартійні угруповання, про чистку партії тощо. Присутність студентів на таких заняттях була обов'язковою¹⁶⁶¹. Встановлено, що політгодини проводилися в Одеському ПО¹⁶⁶²; Вінницькому¹⁶⁶³, Миколаївському¹⁶⁶⁴, Ніжинському¹⁶⁶⁵, Нікопольському ІСВ¹⁶⁶⁶; Криворізькому педінституті¹⁶⁶⁷ та інших інститутах і технікумах педагогічного профілю¹⁶⁶⁸.

Для проведення політгодин за окремими курсами закріплювалися комуністи і комсомольці, які виконували контролюючу функцію (наприклад, у Вінницькому українському¹⁶⁶⁹ та Шепетівському ПТ)¹⁶⁷⁰.

¹⁶⁵⁸ Мироненко В. Мовчун//Студент революції. 1931. №29-30. С. 31.

¹⁶⁵⁹ Буков Я. Політгодини себе виправдали//Там само. 1930. №20–21. С. 27.

¹⁶⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 32; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1641. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 14; Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 62.

¹⁶⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15зв., 30; Спр. 24. Арк. 20зв., 42; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 11; Спр. 35. Арк. 33; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 104.

¹⁶⁶² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 63.

¹⁶⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 7.

¹⁶⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 32.

¹⁶⁶⁵ Там само. Арк. 117.

¹⁶⁶⁶ Там само. Арк. 69.

¹⁶⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 62; Спр. 730. Арк. 62.

¹⁶⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 60; Спр. 1489. Арк. 67; Спр. 1490. Арк. 35, 50; Спр. 1495. Арк. 59, 68; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 84; Спр. 150. Арк. 137–138; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 33; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 60; Спр. 42. Арк. 43; Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 102; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 27; Спр. 2066. Арк. 101; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 130; Спр. 6. Арк. 2зв.; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40; Спр. 135. Арк. 19.

¹⁶⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 13зв.; Спр. 16. Арк. 5.

¹⁶⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 175зв.

У вишах мали місце й інші форми політнавчання. Так, у Херсонському ІНО відбувалися партійні дні¹⁶⁷¹, Артемівському ІСВ – політп'ятихвилинки¹⁶⁷², Кам'янець-Подільському – політхвилини¹⁶⁷³. У Миколаївському ПТ у 1934-1935 н.р. під час проведення фіззарядки організували політзарядки¹⁶⁷⁴. У Кременчуцькому педінституті у 1935 р. перед заняттями проводилися десятихвилинні політінформації¹⁶⁷⁵. У навчальні плани вводили додаткові заняття для обговорення рішень більшовицької партії і радянського уряду, доповідей на партійних з'їздах (Проскурівський польський ПТ¹⁶⁷⁶). Для студентів проводилися консультації, у кабінетах марксизму-ленінізму організували виставки з історії партії, проводили екскурсії до історичних музеїв для ознайомлення з виставками, присвяченими історії ВКП(б). Для кращих студентів влаштовували поїздки в музеї ім. В. Леніна у Києві та Москві (Вінницький педінститут)¹⁶⁷⁷.

Попри це, джерела свідчать про слабку організацію політнавчання. Так, на I всеукраїнській студентській конференції, яка відбулася у березні 1933 р., завідувач оргбюро студентської секції ВЦРПС Матюхін, заявив, що «якість роботи наших політгуртків і політгодин часто дуже недостатня. Є факти нездорових настроїв, упадництва, панікерства. Нема достатньої роз'яснювальної роботи щодо поточних політичних питань»¹⁶⁷⁸. Зриви політгодин, перенесення їх на інші дні, мали місце у Черкаському ІСВ¹⁶⁷⁹, Вінницькому¹⁶⁸⁰ та Кам'янець-Подільському педінститутах¹⁶⁸¹, Кам'янець-Подільському¹⁶⁸² і Ржищівському ПТ¹⁶⁸³. У Житомирському ІСВ політгодини зривалися, оскільки їх проводили хоч і «більш розвиті» студенти, але, які не пройшли інструктажу і не мали відповідного досвіду роботи¹⁶⁸⁴. У Кременчуцькому ПТ до занять готувалися лише окремі студенти, решта обмежувалися «мовчанкою»¹⁶⁸⁵. Учасники партійного зібрання Миколаївського педінституту 20 грудня 1937 р. констатували, що з 300 студентів, що жили в місті, на політдні збиралися лише 20-30

¹⁶⁷¹ Херсонський державний університет. С. 46.

¹⁶⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

¹⁶⁷³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160зв., 165.

¹⁶⁷⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30.

¹⁶⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 70.

¹⁶⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.

¹⁶⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 26, 27.

¹⁶⁷⁸ I Всеукраїнська студконференція (1-4 березня 1933 р.). Якість насамперед (3 доповіді оргбюро студсекції ВЦРПС Т. Матюхіна)//Студент революції. 1933. №6. С. 5.

¹⁶⁷⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

¹⁶⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71, 101.

¹⁶⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 43; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6А. Арк. 49.

¹⁶⁸² Там само. Ф. П.12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 102.

¹⁶⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 7.

¹⁶⁸⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.

¹⁶⁸⁵ Зоряний А. Зривають політнавчання//Студент революції. 1932. №17-18. С. 6.

осіб¹⁶⁸⁶. Слабко працювали політгурткивці Запорізького¹⁶⁸⁷ і Зінов'євського ІСВ¹⁶⁸⁸; Харківського пединституту¹⁶⁸⁹ і Тульчинського ПТ¹⁶⁹⁰.

Значний вплив на навчальний процес у педагогічних навчальних закладах, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси, початок яких було покладено постановами НКО УСРР «Про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України» (9 березня 1919 р.)¹⁶⁹¹, «Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови» (4 травня 1920 р.)¹⁶⁹². 21 вересня 1920 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про введення української мови в школах і радянських установах», а 21 жовтня – «Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання»¹⁶⁹³.

На початку 20-х рр. у педвишах викладання велося переважно російською мовою. Єдиним вишем, у якому викладали українською мовою, був Кам'янець-Подільський ІНО, який створили на базі державного українського університету. На цей факт 21 липня 1921 р. вказував у своїй доповіді на третій сесії ВУЦВК нарком освіти Г. Гринько¹⁶⁹⁴. Пізніше, у лютому 1924 р. ректор вишу В. Геринович звітував перед окрпрофосвітою, що перехід на українську мову викладання було здійснено ще у 1918 р. [у часи університету. – Авт.]. Тоді 206 студентів із 215 вільно володіли українською мовою¹⁶⁹⁵. Водночас, в інших вишах становище було складнішим. Наприклад, у Харківському ІНО в 1923-1924 н.р. українську мову знали лише 10-15% студентів¹⁶⁹⁶, Одеському – в 1924-1925 н.р. – 29%¹⁶⁹⁷, Донецькому – в 1926-1927 н.р. – 15-20%¹⁶⁹⁸. Неоднозначними були українізаційні процеси у Київському ІНО. 29 червня 1922 р. молодь на своїх загальних зборах прийняла резолюцію про те, що навчальний процес мав вестися «мовою того народу, потреби якого ІНО [мав] задовольняти»¹⁶⁹⁹. У 1927 р. голова Укрголовпрофосвіти Радченко визнав, що «в галузі українізації київські вузи стоять на першому місці і що вузам інших

¹⁶⁸⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 62зв.

¹⁶⁸⁷ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 65зв.

¹⁶⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 51.

¹⁶⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 48.

¹⁶⁹⁰ Балан Н. Угоду всі позабули//Студент революції. 1930. №15. С. 44.

¹⁶⁹¹ Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів. С. 229.

¹⁶⁹² Липинський В. В. Концепція та модель освіти. С. 6.

¹⁶⁹³ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 181.

¹⁶⁹⁴ Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине: Тезы доклада т. Гринька в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. Харьков, 1921. С. 11.

¹⁶⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 73; Спр. 566. Арк. 21, 25.

¹⁶⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 45.

¹⁶⁹⁷ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 183.

¹⁶⁹⁸ Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81.

¹⁶⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 287. Арк. 65–65зв.

міст України треба рівнятися за Києвом»¹⁷⁰⁰. Водночас, у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 30 січня – 5 лютого 1927 р. зазначалося, що студенти київських вишів, за виключенням перших курсів, до українізації ставилися негативно¹⁷⁰¹.

Планову українізацію розпочали у 1924-1925 н.р.¹⁷⁰² Щоправда, в обіжнику НКО УСРР від 2 червня 1925 р. констатовалося, що темпи українізації ІНО були низькими, внаслідок чого нова радянська інтелігенція, яку випускали педвиші, залишалася відірваною за мовним чинником від широких кіл селянства¹⁷⁰³. 12 червня того року опублікували розпорядження НКО «Про українізацію педагогічного персоналу і студентів ІНО», відповідно до якого під керівництвом викладачів студентство мало започаткувати гуртки української мови. Студентів, які не вміли читати, писати та говорити українською мовою зборонялося переводити на старші курси¹⁷⁰⁴. 29 жовтня 1925 р. НКО своїм розпорядженням «Про українізацію навчальних закладів професійної освіти» для всіх студентів випуску 1925-1926 н.р. встановив обов'язковий екзамен з української мови¹⁷⁰⁵.

У додатку ЕЕ представлено дані, що засвідчують динаміку українізації педвишів, їх співвідношення з іншими типами навчальних закладів. У 1926-1927 н.р. ІНО були українізовані на 56,8%, педтехнікуми – 67,8%, у 1927-1928 н.р. – відповідно на 75% і 82,7%¹⁷⁰⁶.

Питання українізації розглядалося на студентських форумах різного рівня, зокрема, на III всеукраїнському з'їзді пролетарського студентства (12-18 березня 1929 р.) йшлося про те, що справу «опанування широкими масами студентства української національної культури майже зовсім не зрушена з мертвої точки. Часто деякі групи студентства зривають роботу щодо українізації навчання, підтримуючи кадри реакційно налаштованої професури»¹⁷⁰⁷. Тому для активізації українізації студентів ухвалили вимагати від викладачів і керівництва вишів проводити навчання українською мовою¹⁷⁰⁸. У 1929 р. на одному із пленумів ЦК ЛКСМУ зазначалося, що студенти недостатню увагу приділяли культурно-національному будівництву. Тому ухвалили активізувати

¹⁷⁰⁰ Хроніка. Перші в українізації//Студент революції. 1927. №1. С. 89.

¹⁷⁰¹ Українська інтелігенція і влада. С. 63.

¹⁷⁰² Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 75.

¹⁷⁰³ Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини. С. 69.

¹⁷⁰⁴ Мазуренко М. В. Впровадження «українізації». С. 290.

¹⁷⁰⁵ Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 185.

¹⁷⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491. Арк. 101.

¹⁷⁰⁷ Крамар О. С. Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20-і рр. XX ст.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./ [редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 43.

¹⁷⁰⁸ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, 12-18 березня 1929 р./ Всеукраїнське центральне бюро пролетстуду. Харків, 1929. С. 9-11.

роботу студентів у цьому напрямку¹⁷⁰⁹. Питання українізації було наріжним на третьому пленумі ЦБПС, який відбувся 26-31 березня 1930 р. Перед присутніми виступив нарком освіти М. Скрипник, який акцентував увагу на тому, що «студорганізації повинні в усій своїй роботі щодо будівництва Вищої Школи, щодо політичного виховання студентства відбити те, що вони стоять на відповідальній позиції українського національно-культурного процесу»¹⁷¹⁰. 7 травня 1929 р. із закликом до студентства активніше українізуватися звернулася всеукраїнська рада професійних спілок¹⁷¹¹.

Ці та інші заходи дали позитивні наслідки. На 1929-1931 рр. повністю українізували Кам'янець-Подільський¹⁷¹² і Волинський ІНО¹⁷¹³, на 96% – Полтавський, 92% – Київський, 86-87% – Чернігівський, Миколаївський ІНО. У 1931 р. українізація Дніпропетровського ІПО становила 94%¹⁷¹⁴. З Могилів-Подільського ПТ на початку 1930-1931 н.р. повідомляли, що студенти розмовляли виключно українською мовою, а російською «навіть читати газету не вміють». В складі студентів було 80 євреїв, які теж спілкувалися українською мовою. Помічник директора Бібік заявляв, що «студенти-євреї, здається, живучи між українцями, мало-помалу асимілюються як нація, а тому вести окрему роботу серед них не потрібно»¹⁷¹⁵.

Студентство було важливим чинником у реалізації політики українізації. У наказі Одеського ІНО від 5 грудня 1925 р. вказувалося: «Доводиться до відому студентів-українців про те, що українське оточення – це є найкращий засіб проведення в життя українізації, тому студенти-українці повинні утворювати це оточення, тобто розмовляти виключно на українській мові й тим сприяти практичному вивченню української мови студентами не українцями, які її зовсім не знають»¹⁷¹⁶.

Ряд документів свідчать про практичну роботу студентів у справі українізації. Так, 30 вересня 1923 р. у Ніжинському ІНО створили студентську комісію з українізації, яка 8 грудня презентувала програму своєї діяльності. Крім того, студенти вимагали від керівництва аби не менше 50% коштів, які виділялися на придбання літератури, йшли на україномовні видання¹⁷¹⁷. У Херсонському ІНО в 1925-1926 н.р.¹⁷¹⁸ і в Бердянському ПТ в 1926-1927 н.р. провели

¹⁷⁰⁹ Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. С. 54–55.

¹⁷¹⁰ Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. С. 53.

¹⁷¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18.

¹⁷¹² Цвілюк С. А. Українізація України. С. 66.

¹⁷¹³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 10.

¹⁷¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 117.

¹⁷¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 36.

¹⁷¹⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 64.

¹⁷¹⁷ Самойленко О. Г. Політика українізації. С. 207; Страшко Є. Гоголівський інститут. С. 24.

¹⁷¹⁸ Хроніка за I триместр 1925-1926 акад. рік//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925-1926 акад. рік. С. 71.

тижневики «оздоровлення» української мови¹⁷¹⁹. В останньому виші у 1929-1930 н.р. організували двотижневик українізації¹⁷²⁰. У Дніпропетровському ППО в 1930-1931 н.р. відбувся «місячник національно-культурного будівництва»¹⁷²¹; Полтавському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – «декадник боротьби за культуру слова»¹⁷²². Крім того, у багатьох вишах створювалися гуртки з вивчення української мови, наприклад, у Миколаївському¹⁷²³, Ніжинському¹⁷²⁴ і Херсонському ІНО¹⁷²⁵. В Артемівському ПТ діяв українізаційний гурток¹⁷²⁶. У Глухівському ПТ в 1926-1927 н.р. існували 4 українознавчі гуртки, до складу яких входили 117 членів¹⁷²⁷. У Харківському ІНО від студентів вимагали знати не лише українську мову, але й термінологію¹⁷²⁸.

У деяких вишах в роботі з українізації мали місце «перегини». Так, у грудні 1933 р. повідомляли, що лектор Житомирського педінституту Кульбицький не прийняв залік у студентки Коваленко, оскільки вона відповідала російською мовою. У виші російську мову називали «панською», а українську – «селянською». Розмовляти російською мовою було ганьбою¹⁷²⁹. Восени 1934 р. студент Лохвицького ПТ Куліш повідомив, що викладач запропонував йому розмовляти російською мовою. Він не погодився, заявивши при цьому: «Я ненавиджу тих людей, що коверкають рідну мову»¹⁷³⁰.

У 30-х рр. політику українізації поступово почали згортати. У 1933 р. у 5 педінститутах було створено сектори підготовки учителів російської мови і літератури¹⁷³¹. Загалом, того року кількість студентів, що навчалися російською мовою, збільшилася на 1031% (з 95 до 980), а в педагогічних технікумах – на 537% (з 324 до 1740)¹⁷³². У тому році відсоток українізованого студентства становив 54%¹⁷³³.

Остаточне згортання політики українізації було здійснено у 1938 р. 20 квітня вийшла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», яка передбачала

¹⁷¹⁹ Кардаш Г. Бердянський педтехнікум//Студент революції. 1927. №4. С. 66.

¹⁷²⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

¹⁷²¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 84.

¹⁷²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 175.

¹⁷²³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 63в.

¹⁷²⁴ Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах. С. 67.

¹⁷²⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 105.

¹⁷²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141зв.

¹⁷²⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 313зв.

¹⁷²⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 566. Арк. 142.

¹⁷²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

¹⁷³⁰ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 2–2зв.

¹⁷³¹ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 58.

¹⁷³² Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика. С. 185.

¹⁷³³ Звіт Центрального Комітету КП(б)У XIII З'їзду. Доповідь тов. Косіора С. В. на XIII З'їзді КП(б)У 27-28 травня 1937 Р./Червоний кордон. 1937. 5 черв. №129 (2313). С. 6.

введення на всіх відділах і факультетах педінститутів викладання російської мови, щоб студенти, які закінчували педагогічні навчальні заклади, володіли цією мовою¹⁷³⁴. Якщо раніше всі вступники до педвишів мали складати екзамен з української мови, то рішенням НКО від 13 червня 1938 р., починаючи з 1938-1939 н.р. він був замінений екзаменом з російської мови. А в тих вишах, де мова навчання була українською, до обов'язкового екзамену з російської мови додавали ще й екзамен з української¹⁷³⁵.

Поряд з українізацією проводилася робота із надання представникам інших національностей, що населяли Україну, можливості опанувати знання рідною мовою. З метою підготовки учителів для національних загальноосвітніх шкіл в Україні відкрили педтехнікуми, а в 30-х рр. з'явилися навіть національні педінститути. Крім того, створювалися відділення при ІНО та педтехнікумах. Студенти цих вишів мали можливість поглибити свої знання з рідної мови у відповідних гуртках. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО діяв гурток з вивчення єврейської мови¹⁷³⁶. Такий же гурток функціонував і у Волинському ІНО, засідання якого відвідували і українці¹⁷³⁷. У Могилів-Подільському ПТ працював гурток з вивчення єврейської мови і культури, який у 1926-1927 н.р. об'єднував 9 студентів¹⁷³⁸.

З початком активної індустріалізації країни зросла потреба у вивченні іноземних мов. Насамперед для налагодження торговельних і економічних зв'язків із зарубіжжям, вивчення світових досягнень у різних галузях науки і техніки, спілкування із запрошеними в країну іноземними фахівцями. У 1927 р. в СРСР розгорнули пропагандистську кампанію «Чужі мови до нас». У тому ж році у Київському ІНО, а в 1929 р. – в Одеському і Харківському ІНО відновили відділи іноземних мов¹⁷³⁹.

Важливе значення для активізації вивчення іноземних мов мала постановою НКО УСРР «Про викладання іноземних мов у вузах» від 29 серпня 1928 р., у якій, зокрема, зазначалося, що «викладання цих мов стоїть на неприпустимо низькому рівні: студентство ставиться занадто формально до вивчення чужоземних мов, вважаючи їх зайвими для своєї кваліфікації». Тому НКО поставив перед вишами завдання провести організаційні заходи щодо підвищення рівня викладання іноземних мов та запровадити обов'язкове вивчення студентами однієї з цих мов¹⁷⁴⁰.

¹⁷³⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 748.

¹⁷³⁵ Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика. С. 194.

¹⁷³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 64зв.

¹⁷³⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 12.

¹⁷³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.

¹⁷³⁹ Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки. С. 19.

¹⁷⁴⁰ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 53–54.

У ряді випадків студенти активно опанували мови. Так, в Одеському ІНО функціонували гуртки з вивчення іноземних мов¹⁷⁴¹. У 1931 р. студент Одеського ІНО О. Кімлач схвально сприйняв оголошений того ж таки року журналом «Студент революції» конкурс на швидше опанування іноземних мов. Він зобов'язувався залучити до конкурсу своїх однокурсників і самому швидко вивчити німецьку мову¹⁷⁴². Студенти Луганського педінституту Приходько, Корнілов, Литвинов у 1935 р. взяли на себе зобов'язання засвоювати до кожного заняття не менше 10 нових слів, проводити один раз на 6 днів читання німецькомовних газет, вивчити вірш німецькою мовою тощо¹⁷⁴³.

Разом з тим, мали місце випадки, коли студенти негативно ставилися до вивчення іноземної мови. Наприклад, у Тульчинському ПТ відбулася акція протесту проти вивчення німецької мови. Свої дії протестувальники пояснювали тим, що до «світової революції далеко й вивчати [цю] мову немає ніякої рації»¹⁷⁴⁴. Не набула популярності іноземна мова і в Ржищівському ПТ¹⁷⁴⁵.

У 1938 р. всесоюзний комітет у справах вищої школи збільшив у 1938-1939 н.р. кількість годин на вивчення іноземних мов до 250-300 год. Крім того, для студентів IV-V-х курсів мали додатково відвести ще 50 год. і на факультативних заняттях їх зобов'язували читати та перекладати іноземну літературу за спеціальністю. В усіх вишах запроваджувалися екзамени з іноземної мови¹⁷⁴⁶.

Напружена міжнародна обстановка, можливість військового конфлікту спричинили нагальну потребу посилення військово-патріотичного виховання студентів. Зокрема, у педагогічних навчальних закладах, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1926 р., з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку¹⁷⁴⁷. Студенти вивчали військову інженерію, топографію, тактику, теорію, проходили стройову підготовку¹⁷⁴⁸.

Теорію військової служби вивчали також жінки і чоловіки, які були не придатні до військової служби. З приводу цього один із дописувачів журналу «Студент революції» зазначав: «Згідно з законом, жінок можна

¹⁷⁴¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 9.

¹⁷⁴² Лист до редакції (О.Кімлач)//Студент революції. 1931. №7. С. 47.

¹⁷⁴³ Приходько, Корнілов, Литвинов. Опанувати німецьку мову//За більшовицької педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ, дирекції, профкому та МК Луганського педінституту. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.

¹⁷⁴⁴ Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди?//Студент революції. 1930. №18-19. С. 44-45.

¹⁷⁴⁵ Глабець М. І лектора немає//Там само. 1931. №17-18. С. 43.

¹⁷⁴⁶ Заходи по підвищенню якості вивчення іноземних мов//Червоний кордон. 1938. 28 лют. №48 (2534). С. 6.

¹⁷⁴⁷ Манфор. Увага допризвній військовій підготовці//Студент революції. 1927. №1. С. 20-21; Костецький. Навчаємося військової справи//Там само. №8. С. 60.

¹⁷⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35; Архип Б. Студентство військовизується// Червоний кордон. 1928. 23 лют. Ч. 24 (400). С. 5.

притягати під час війни в армію виконувати різні допоміжні обов'язки. Потім, і ті і другі [чоловіки, що були не придатні до військової служби] будуть значно використані на військово-промислових підприємствах військового часу. Зрозуміло, що вони повинні бути ознайомлені з основами військової служби»¹⁷⁴⁹.

Студентство двох старших курсів влітку впродовж двох місяців проходили навчання у польових умовах, під час якого закріплювало на практиці здобуті знання. Зокрема, у 1928 р. 14 студентів Кам'янець-Подільського ІНО військові збори пройшли в таборі одного з полків. Їхня програма передбачала стройову підготовку, стрільби, вдосконалення фехтувальної майстерності. В обстановці, наближеної до бойової, відбувалися заняття з тактики¹⁷⁵⁰. Такі ж збори були проведені і наступного року¹⁷⁵¹. Один з військових походів провели також і в 1932 р.¹⁷⁵² У 1929-1930 н.р. військові маневри були організовані у Київському ІНО, на яких понад 400 студентів у складі 8 загонів на практиці познайомилися із тактичними вправами¹⁷⁵³. Влітку 1930 р. студенти І-ІІ курсів упродовж 1,5 місяця у Дарницькому таборі вивчали «бойову програму рядового бійця». Навчальна програма розподілялася на два періоди. У ході першого періоду молоді мала завершити військове навчання. Другий етап тривав 24 дні по 8 год. щоденно і був спрямований на набуття досвіду дій під час наступу, оборони, зустрічного бою, нічного виходу¹⁷⁵⁴. Табірні збори проходили також студенти Харківського ІНО¹⁷⁵⁵, Запорізького ІСВ¹⁷⁵⁶, Луганського¹⁷⁵⁷ і Польського пединститутів¹⁷⁵⁸.

Практикувалося стажування молоді у військових частинах¹⁷⁵⁹, залучення їх до проведення у селах «Тижнів оборони»¹⁷⁶⁰, у містах – святкових демонстрацій¹⁷⁶¹.

¹⁷⁴⁹ Манфор. Увага допривзівній. С. 21.

¹⁷⁵⁰ Студенти в таборі//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 3.

¹⁷⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 8; Дорохольський. У табор//Комсомолец Прикордоння. 1929. 13 лип. №21 (62). С. 3.

¹⁷⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1797. Арк. 37.

¹⁷⁵³ Там само. Спр. 306. Арк. 48; Влаштуймо другі маневри//Кузня освіти. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.

¹⁷⁵⁴ Чижук Л. До бойової школи//Кузня освіти. 1930. 12 черв. №15. С. 3.

¹⁷⁵⁵ Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 26.

¹⁷⁵⁶ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 64зв.

¹⁷⁵⁷ Бестужев А. Наш відпочинок у таборах//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 15 верес. №17. С. 2.

¹⁷⁵⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 79зв.

¹⁷⁵⁹ Житомирський державний педагогічний університет. С. 12; Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 83.

¹⁷⁶⁰ Ж-ний Я. Використаймо студентів під час «Тижня оборони»//Червоний кордон. 1928. 17 лип. Ч. 81 (457). С. 3.

¹⁷⁶¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 80.

Разом з тим, в опануванні військової справи мали місце випадки слабкої успішності студентів, пропуски занять, халатне ставлення до цієї справи (у Кам'янець-Подільському¹⁷⁶², Миколаївському¹⁷⁶³ і Харківському ІНО¹⁷⁶⁴, київських ІСВ¹⁷⁶⁵ та ППО¹⁷⁶⁶, Коростишівського ПТ¹⁷⁶⁷, Харківського ПТ інструкторів політехнічної освіти¹⁷⁶⁸).

З 1936-1937 н.р. з урахуванням профілю того чи іншого вишу для потреб оборони СРСР почали готувати військових спеціалістів запасу¹⁷⁶⁹.

Значну увагу у педагогічних навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі, до якої залучали і студентів. Вона переважно концентрувалася у циклових (предметних) комісіях, діяльність яких координували факультетські комісії¹⁷⁷⁰. Зокрема, у складі факультетських комісій працювали студенти Київського¹⁷⁷¹, Харківського¹⁷⁷² і Дніпропетровського ІНО¹⁷⁷³. Дані про роботу молоді у циклових комісіях, зокрема, у 1925-1926 н.р., покажемо у додатку ЖЖ. Що стосується другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., то маємо лише епізодичні дані. У 1928 р. з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що циклові комісії не звітували про свою роботу, а студенти були інертними і не подавали своїх пропозицій для вдосконалення навчально-методичної роботи¹⁷⁷⁴. 18 січня 1930 р. на засіданні партосередку вишу йшлося про слабку трудову дисципліну їх членів, у т.ч. студентів, які слабо відвідували засідання комісій¹⁷⁷⁵. З Дніпропетровського російського ПТ у 1928-1929 н.р. повідомляли, що викладачі з думкою студентів не рахувалися¹⁷⁷⁶. У Коростишівському ПТ у 1929-1930 н.р. студентство в методичній роботі «жодної участі не приймало, робочі плани зі студентами не опрацьовувалися»¹⁷⁷⁷. Циклові комісії працювали у Вінницькому єврейському¹⁷⁷⁸ і Кам'янець-Подільському ПТ¹⁷⁷⁹. У Житомирському ІСВ у 1931 р. молодь

¹⁷⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 8.

¹⁷⁶³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33зв.

¹⁷⁶⁴ Харківський національний університет. С. 310.

¹⁷⁶⁵ Гайван. Опанувати військові знання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 1.

¹⁷⁶⁶ Як хіби в роботі партгрупи бригади відзначають: ударників немає//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.

¹⁷⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 82.

¹⁷⁶⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32, 45.

¹⁷⁶⁹ Харчук Б. П. Підготовка військових спеціалістів. С. 91.

¹⁷⁷⁰ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. С. 48.

¹⁷⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 79.

¹⁷⁷² Харківський національний університет. С. 324.

¹⁷⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 401.

¹⁷⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85зв.

¹⁷⁷⁵ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 40.

¹⁷⁷⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126.

¹⁷⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 81.

¹⁷⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 163-164.

¹⁷⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 27-27зв.; Спр. 56. Арк. 3.

працювала у 6 комісіях, взяла участь у 30 виробничих нарадах, під час яких подала 136 пропозицій¹⁷⁸⁰.

Педагогічні навчальні заклади ставали методичними центрами регіону («центрами педагогічної думки»), дієвим чинником яких було студентство. Так, у Київському ІНО в 1924-1925 н.р. запровадили «соцвихні суботи». Щосуботи третьокурсники факультету соціального виховання спільно з викладачами організували для учителів педагогічні методичні конференції. На факультеті дошкільної освіти організували «соцвихні середи»¹⁷⁸¹. У червні 1924 р. у приміщенні ІНО відбулася губернска педагогічна конференція, під час якої, зокрема, організували виставку студентських робіт¹⁷⁸². У 1922-1923 н.р. у міських конференціях працівників соціального виховання брали участь студенти Херсонського ІНО, на яких відігравали «керуючу роль, яко науково-освічені педагоги нової школи». Молодь цього вишу курувала роботу зразкових шкіл міста¹⁷⁸³. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО працювали у міських методичній комісії та педагогічних гуртках, організували методичні конференції і семінари, викладали на учительських семінарах, проводили для школярів, різних організацій екскурсії, під час яких екскурсанти оглядали інститутські кабінети, лабораторії, обсерваторії, музеї, радіостанцію тощо¹⁷⁸⁴. Студенти старших курсів Волинського ІНО у 1926 р. викладали на 5-ти і 6-ти місячних курсах українознавства, які влаштовувалися для службовців Житомира¹⁷⁸⁵.

Різноманітними були методи навчання студентів. На початку 1920-х рр. в основу навчального процесу були покладені лекційні заняття¹⁷⁸⁶. Поступово лекційний метод почав витіснити лабораторно-бригадний комплексний метод, який, спочатку вводили в ІНО на факультетах соціального виховання. У пресі навколо запровадження нового методу проводилася відповідна пропагандистська робота. З'являлися публікації, у яких пріоритетним був студентський фактор. Наприклад, у 1924-1925 н.р. з Херсонського ІНО повідомляли, що «тяжко приходилося виносити студентам на своїй шкурі всякі експерименти», через що вони висловлювали невдоволення¹⁷⁸⁷. Вмістили також опис лекції професора Одеського ІНО О.Томсона, який мав засвідчити, що студентам слухати лекції було нецікаво: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голосу, не прискорюючи темпу, він читає чергову лекцію.

¹⁷⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 32.

¹⁷⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 99.

¹⁷⁸² Там само. Арк. 82.

¹⁷⁸³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

¹⁷⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. Зв. –4.

¹⁷⁸⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 3.

¹⁷⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 116–116зв.

¹⁷⁸⁷ Мазирко В. Чергові завдання (Херсонське ІНО)//Студент революції. 1924. №8-9. С. 45.

На задній лаві, приспані нудьгою, мирно хроплять студенти. Дехто із захопленням читає книжку. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші»¹⁷⁸⁸.

Лабораторно-бригадний метод знайшов підтримку в ухвалах студентських зібрань різного рівня, які значною мірою, писалися під диктовку владних органів. Так, у 1925 р. в резолюції I всесоюзної конференції пролетарського студентства йшлося про те, що виші мали готувати спеціалістів, які б мали достатньо широкий науковий кругозір, вміння критично оперувати допоміжними матеріалами, навиками до самостійного мислення і вирішення практичних проблем науковими методами і прийомами. На думку учасників зібрання підготовку таких спеціалістів найкраще забезпечували б семінарський, груповий і лабораторний методи¹⁷⁸⁹. У тому ж році відбулася I всеукраїнська нарада пролетарського студентства, учасники якої висловилися за розширення семінарських групових методів викладання за рахунок лекцій¹⁷⁹⁰. Підтримали запровадження цих методів і делегати II всеукраїнської конференції пролетарського студентства¹⁷⁹¹.

За бригадно-лабораторною системою («дальтон-планівською») навчання типовою формою була групова (гурткова) робота, яка проводилася таким чином: викладач оголошував тему, давав необхідні пояснення у формі короткої бесіди, яка інколи переходила у лекцію-бесіду, визначав план роботи, ділив широку тему на підтеми, рекомендував літературу і призначав день консультації¹⁷⁹². У Полтавському ІНО в 1925-1926 н.р. 26,4% годин, передбачених навчальним планом педагогічного циклу, витрачалися на лекції, 71,6% – практичні роботи, 2% – на екскурсії; суспільствознавчого циклу – відповідно 47,4%, 48,7%, 3,9%; природничо-математичного – 39,8%, 42%, 18,2%¹⁷⁹³.

Більшу частину роботи студенти проводили самостійно. Для цього курс розбивався на ланки. Наприклад, у Херсонському ІНО в 1924 р. студентів розподілили на 12 «колективів», у кожному з яких було по 15 осіб. Останніх ділили на «в'язки» по 5 осіб¹⁷⁹⁴. У Коростишівському ПТ студентство молодших курсів об'єднувалося у 4 ланки, які налічували від 7 до 15 студентів¹⁷⁹⁵. У Черкаському ПТ кожна ланка складалася з 5-6 осіб¹⁷⁹⁶. У Проскурівському ПТ курс ділився на 2 групи по 30-40 осіб¹⁷⁹⁷. У збірнику «Записки Ніжинського

¹⁷⁸⁸ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 689–690.

¹⁷⁸⁹ Резолюції I Всесоюзної конференції пролетстуда//Студент революції. 1925. №5. С. 75.

¹⁷⁹⁰ Резолюції I-го Всеукраїнського Сопещания Пролетарского Студенчества//Там само. №7. С. 72.

¹⁷⁹¹ Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду. С. 99.

¹⁷⁹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 178.

¹⁷⁹³ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 46.

¹⁷⁹⁴ Мазирко В. Чергові завдання (Херсонське ІНО). С. 46.

¹⁷⁹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 177.

¹⁷⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 14.

¹⁷⁹⁷ Там само. Оп. 8. Спр. 404. Арк. 10.

Інституту Народної Освіти» на 60 сторінках вмістили досвід роботи бригади «Візьми та покинй», яка складалася із 8 осіб¹⁷⁹⁸. Колишній студент Сумського ПТ М. Чередниченко згадував: «Збиралися групою, чоловік десять, і працювали разом в аудиторіях, гуртожитку або на березі річки Псел. Це не дуже ефективний метод навчання, багато часу займали суперечки. Але він нас добре згуртував»¹⁷⁹⁹.

Упродовж року перехід з однієї ланки в іншу без поважних причин заборонявся. Кожну з них очолював ланковий, якого обирали на один рік. Він слідував за виконанням поставлених завдань («підрядів»), проводив облік відвідування лабораторій, одержував і розподіляв літературу та наочність, контактував з викладачем чи адміністрацією щодо роботи ланки. Щомісяця відбувалися наради ланкових¹⁸⁰⁰. Робота ланки, яка відбувалася без звичного нам розкладу занять, полягала у виконанні поставлених завдань, індивідуальному конспектуванні матеріалу, виконанні малюнків, складанні схем та діаграм, зборі та обробці краєзнавчих матеріалів, виконанні практичних завдань тощо. У ході роботи застосовувалися різні методи: спостереження, письмові роботи, доповіді, індивідуальні бесіди, написання рефератів, заучування матеріалу з книг тощо. Робота значною мірою проводилася колективно з розподілом завдань між членами ланки¹⁸⁰¹. Правильність виконання кожного завдання перевіряли викладачі¹⁸⁰² і у разі потреби надавали допомогу¹⁸⁰³.

Після опрацювання навчального матеріалу відбувалася конференція, де оприлюднювали результати роботи бригади у формі доповіді делегованого нею студента. На основі цих виступів ставилася оцінка усій бригаді. Завершувалася робота заключним словом викладача, який робив загальні висновки і необхідні доповнення до почутої від студентів інформації¹⁸⁰⁴.

Для того, щоб отримати об'єктивні дані про результативність цього методу у вестибюлях, наприклад, у Херсонському ІНО, встановлювали «Скриньки скарг» на дальтон-план¹⁸⁰⁵.

Облік праці студентів проводився у процесі роботи. Кожний викладач мав робочу облікову книжку, на першій сторінці якої містився список

¹⁷⁹⁸ Досвід академічної роботи колективу «Візьми та покинй» за 1924-1925 учбовий рік//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин, 1925. Кн. 4-5. С. 142-204.

¹⁷⁹⁹ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 28.

¹⁸⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 420. Арк. 9; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 178.

¹⁸⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 178зв.; Спр. 135. Арк. 30; Спр. 150. Арк. 7зв., 8зв.; Кузьмічова В. А. Музична освіта. С. 13; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 215.

¹⁸⁰² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 100зв.

¹⁸⁰³ Савчук. У кузні червоного вчительства//Радянська Волинь. 1924. 25 листоп. Ч. 96 (268). С. 3.

¹⁸⁰⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30; Спр. 150. Арк. 7зв; 18 зв.; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 100зв.; Машкін Ан. Рік роботи за дальтон-планом//Студент революції. 1926. №2. С. 15-17; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 86.

¹⁸⁰⁵ Херсонський державний університет. С. 40.

студентів. Тут ставилися відмітки про відвідування занять. На наступних сторінках занотовувався зміст роботи (викладач детально розкривав зміст вступної лекції), ланкові завдання, результати їх виконання, наслідки конференції. Студенти мали робочі зошити, у які вони вносили результати своєї праці¹⁸⁰⁶.

Я. Ряпо, оцінюючи такі форми контролю знань студентів, зазначав: «Спроби зліквідувати формальні іспити і провадити облік знання в процесі занять робиться скрізь, та з недостатнім успіхом. Викладач і донині ще не знає студента і не в силі ще бути відповідальним за свою аудиторію, за її успішність»¹⁸⁰⁷. Дописувач журналу «Студент революції» С. Маляр повідомляв, що у Сталінському ППО із методами навчання творилася «безалаберщина». У кожного викладача «є своя власна застаріла метода викладання та метода обліку». Одна частина викладачів використовувала 4-бальну систему оцінювання, інші спиралися на власну 8-9-бальну шкалу. Певною мірою це призвело до погіршення успішності молоді¹⁸⁰⁸. У Полтавському ІНО мали місце випадки, коли студенти склали в один день по 5 предметів¹⁸⁰⁹.

Деякі викладачі, особливо «стара професура», практикували «хатні школи», «гуртки», запрошували студентів додому для роботи або для складання екзаменів чи заліків. Наприклад, професор Київського ІНО М. Грунський, приймаючи вдома екзамен, під час розмови пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з Вами чай попити, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!». Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні. Приймав студентів вдома і професор Харківського ІНО О. Ветухов, який ділився з молоддю літературою із власної бібліотеки. На квартирі професора П. Соловійова студенти вели розмови про математику і літературу, обговорювали останні газетні повідомлення, слухали музику і співали¹⁸¹⁰.

Заліки і екзамени у багатьох вишах відновили у 1928 р., що, у свою чергу, викликало побоювання переважної більшості студентства і викладачів, що більшість студентів їх не складуть. Того року ввели також журнали обліку відвідування лекцій і залікові книжки¹⁸¹¹. Для тих, хто не міг регулярно відвідувати заняття існувала система індивідуальних заліків¹⁸¹².

Загалом, на думку більшості вчених, бригадно-лабораторний метод мав багато недоліків. У виданні «Вища школа Української РСР за 50 років»

¹⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 15.

¹⁸⁰⁷ Ряпо Я. П. Народня освіта. С. 75.

¹⁸⁰⁸ Маляр С. Жалюві наслідки другого кварталу//Студент революції. 1930. №16. С. 31.

¹⁸⁰⁹ Нові активні методи роботи занедбані//Там само. №8. С. 38.

¹⁸¹⁰ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 690.

¹⁸¹¹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 136.

¹⁸¹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30.

значалося, що викладачі слабо контролювали і направляли роботу студентів, не велось індивідуальної оцінки знань студентів. А це, у свою чергу, ослаблювало індивідуальну відповідальність студентів за свою навчальну роботу, культивувало знеосібку, неминуче призводило до поверхневого вивчення програмного матеріалу і систематичної академзаборгованості¹⁸¹³. На ці ж недоліки звертали увагу М. Бистров¹⁸¹⁴, М. Кім¹⁸¹⁵, С. Сірополко¹⁸¹⁶, М. Зотін¹⁸¹⁷. На думку О. Шмідта більшої результативності «активних методів» перешкоджала недостатність і застарілість лабораторного обладнання¹⁸¹⁸. Врешті цей комплекс недоліків призвів до того, що на старші курси перевели студентів, які не складали низки заліків та екзаменів. Траплялися студенти, в яких заборгованість за попередні курси досягала 7-11 предметів¹⁸¹⁹.

Використання лабораторно-бригадних методів призвело до скорочення теоретичних курсів, негативно позначилося на загальноосвітній і теоретичній підготовці педагогічних кадрів¹⁸²⁰. Цей метод, на думку Ю. Курносова, не розвивав індивідуальної роботи студента, створював «атмосферу знеосібки»¹⁸²¹. 21 вересня 1932 р. на сторінках газети «Правда» з'явилася стаття-передовиця «Проблема кадрів – центральна проблема», у якій зазначалося, що головним недоліком бригадно-лабораторного методу – це «змазування провідної ролі викладача, а надто професури, тобто найкваліфікованіших викладачів, і заохочування знеосібки серед студентів». За цим методом «багато важче контролювати кожного студента, малоуспішні і найбільш успішні розчиняються в загальній знеособленій бригаді»¹⁸²².

Бригадно-лабораторний метод було ліквідовано у 1932 р. відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах», яка була прийнята 19 вересня того року¹⁸²³. Відповідно до інструкції НКО УСРР навчальний процес мав відбуватися за такими формами: лекційна, класно-урочна і лекційно-лабораторна. Лекції мали займати 30-50%

¹⁸¹³ Вища школа Української РСР. С. 216.

¹⁸¹⁴ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 109.

¹⁸¹⁵ Кім М. Коммунистическая партия. С. 109.

¹⁸¹⁶ Сірополко С. Народна освіта. С. 763.

¹⁸¹⁷ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 104.

¹⁸¹⁸ Шмидт О. Высшие учебные заведения в СССР//Большая советская энциклопедия/[под. общ. ред. Н. И. Бухарина, В. В. Куйбышева, М. Н. Покровского и др.; гл.ред. О. Ю. Шмидт]. М.: Акц. Общ-во «Советс. энциклопедия», 1929. Т. 14. Высшее-Гейлинкс. С. 35.

¹⁸¹⁹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 215.

¹⁸²⁰ Гурвич Т. З роботи мовно-літературної кафедри. С. 3.

¹⁸²¹ Курносов Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці. С. 70.

¹⁸²² Проблема кадрів – центральна проблема. С. 23.

¹⁸²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 99; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 600–601; Про навчальні програми і режим у вищій школі//Студент революції. 1932. №27. С. 5; Народное образование в СССР. С. 423–424; Вища школа Української РСР. С. 217.

навчального часу, а семінарські заняття – 50-70%¹⁸²⁴. У лютому-березні 1933 р. в Харкові відбулася всеукраїнська студентська конференція, учасники якої «закликали» студентів республіки на боротьбу за здійснення цієї постанови, підвищення якості навчання, ініціативи студентів у вивченні програмного матеріалу, зміцненні дисципліни і т.д.¹⁸²⁵

Одним із пріоритетів у навчальній роботі було навчити студентів конспектуванню навчального матеріалу. Викладачів зобов'язували рецензувати студентські конспекти¹⁸²⁶. У закладах організовували конкурси та виставки конспектів, зошитів і графічних робіт, переможців яких преміювали (Вінницький¹⁸²⁷ і Польський педінститути¹⁸²⁸; Вінницький український¹⁸²⁹, Запорізький¹⁸³⁰, Кам'янець-Подільський¹⁸³¹ і Конотопський ПТ¹⁸³²). Проводилися також конкурси на краще читання, диктування¹⁸³³.

Значна увага приділялася самостійній роботі молоді. Викладачі проводили теоретично-практичні заняття з метою привчити студентів до роботи над навчальною літературою, книгами. Наприклад, студентам Тульчинського ПТ у 1934-1935 н.р. прочитали лекції на такі теми: «Методика праці над книжкою», «Організація і техніка розумової праці», «Методика і техніка консультацій» тощо. Для обміну досвідом самостійної роботи молоді проводилися вечори, на яких заслуховували доповіді кращих студентів¹⁸³⁴. Подібні заходи відбувалися у Польському¹⁸³⁵ і Вінницькому педінститутах¹⁸³⁶, Запорізькому ПТ. У навчальному корпусі останнього закладу в 1933-1934 н.р. для самостійної роботи студентів відвели спеціальну кімнату¹⁸³⁷. У Миколаївському педінституті в 1936-1937 н.р. при гуртожитку №1 відкрили дві таких кімнати, в одній з яких займалися випускники. В інших двох гуртожитках організували по одній кімнаті¹⁸³⁸. Водночас, восени 1936 р. з Лубенського учительського інституту повідомляли, що умов для самостійної роботи молоді не було, оскільки виш працював у дві зміни¹⁸³⁹.

¹⁸²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1921. Арк. 49.

¹⁸²⁵ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 111.

¹⁸²⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68.

¹⁸²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 24.

¹⁸²⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6.

¹⁸²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69зв.

¹⁸³⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 2зв.

¹⁸³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 17зв.

¹⁸³² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 41.

¹⁸³³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6.

¹⁸³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 67–68.

¹⁸³⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 3.

¹⁸³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 24.

¹⁸³⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 2зв.

¹⁸³⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 18.

¹⁸³⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

Досвід самостійної роботи популяризувався у пресі. Так, студент Луганського педінституту Прудіус у жовтні 1935 р. розповів про свою роботу над художньою літературою: «Як правило, я прочитую книжку до того, як цей матеріал проробляється на лекціях. Читаючи, роблю виписки, даю характеристику героям, виявляю їх характер, класову приналежність. Все це занотовую у спеціальній зошит. Прочитавши книжку, обов'язково записую її коротенький зміст... Після того завжди проробляю критичну літературу...»¹⁸⁴⁰. Водночас, із Запорізького ІСВ повідомляли, що більшість студентів не вміли працювати з книгою¹⁸⁴¹.

Самостійна робота активізувалася під час сесій. Так, у Миколаївському ПТ під час зимової сесії 1934-1935 н.р. всі кабінети працювали до 24.00 год.¹⁸⁴²

Одним із найвищих критеріїв навчальної роботи студентів була їхня успішність. Особлива увага зверталася на академічні показники студентів-комуністів і комсомольців. У більшості випадків успішність цієї категорії молоді була нижчою у порівнянні із позапартійним студентством і не тільки в Україні. У 1925 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін у листі до делегатів I всесоюзної конференції пролетарського студентства звернув увагу на цю обставину: «Говорять, що студенти-комуністи серйозно відстають [у навчанні] від безпартійних. Говорять, що студенти-комуністи насамперед займаються «високою політикою», вбиваючи 2/3 часу на безкінечні дискусії «про світові питання». Комуністи-студенти ризикують стати поганими керівниками соціалістичного будівництва, адже не можна керувати побудовою соціалістичного суспільства, не оволодівши науками...»¹⁸⁴³. Про слабку успішність йшлося і на партійних зібраннях різного рівня. Наприклад, 20 лютого 1925 р. на нараді секретарів вишівських партосередків перед присутніми виступив завідувач агітпропу ЦК КП(б)У Попов, який зачитав проект листа ЦК «Про чергові завдання партії у вишах». У ньому акцентувалася увага на недостатній успішності комуністів і комсомольців, що пояснювалося перевантаженням різними службовими, партійними, професійними та іншими громадськими зобов'язаннями, які не залишали часу для навчання¹⁸⁴⁴. 26-27 грудня 1923 р. колегія Кам'янець-Подільського агітпропу розглянула питання про успішність студентів-комуністів місцевого ІНО. В ухвальній частині констатовалося про значний відсоток неуспішності членів і кандидатів в члени КП(б)У, перевантаженість їх службовими обов'язками, нерівномірний розподіл партнавантаження¹⁸⁴⁵.

¹⁸⁴⁰ Прудіус. Моя робота над книжкою//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.

¹⁸⁴¹ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 33.

¹⁸⁴² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 22.

¹⁸⁴³ Сталин И. К первой всесоюзной конференции пролетарского студенчества//Студент революції. 1925. №4. С. 4.

¹⁸⁴⁴ Держархів Харківської обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 40-41.

¹⁸⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1637. Арк. 16.

Ряд документів повідомляють про випадки слабкої успішності у педвишах. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО восени 1924 р. із 5 студентів-комуністів успішно засвоїв навчальну програму лише 1 партієць¹⁸⁴⁶ Складнощі із навчанням мали і комуністи Одеського ІНО. Однак, у цьому виші побоювалися застосувати кардинальні заходи щодо боржників, зокрема до партійного лідера студентів Л. Варшавського. Його допускали до складання екзаменів, хоча він мав поточну заборгованість. Згодом він став викладачем вишу і вів семінарські заняття з курсу «Історія революційного руху»¹⁸⁴⁷. Недостатню академічну підготовку мали студенти-комуністи і комсомольці Волинського ІНО¹⁸⁴⁸.

З метою поліпшення ситуації вирішили частково їх розвантажити від громадської роботи, зменшити кількість «зайвих» засідань і зборів, тим самим збільшивши обсяг часу для підготовки до занять¹⁸⁴⁹. Проводилися місячники з ліквідації академзаборгованості¹⁸⁵⁰.

Власне, такі заходи призводили до покращення показників¹⁸⁵¹. Водночас, траплялися і зриви успішності. Так, наприкінці 1929 р. у Кам'янець-Подільському ІНО академічну заборгованість мали 25% членів КП(б)У і 20% – членів ЛКСМУ¹⁸⁵².

Нестабільною була успішність студентів-комуністів і комсомольців у 30-ті рр., що пояснювалося, насамперед, їх частими мобілізаціями на різні господарські кампанії. Так, у Кам'янець-Подільському ІСВ у першому семестрі 1931-1932 н.р. абсолютна успішність комуністів складала 62%, комсомольців – 63%. Якісна успішність партійно-комсомольського прошарку була катастрофічною – 32%. У другому семестрі завдяки проведенню естафети «За кадри», Сталінської естафети, «ударного місячника» абсолютна успішність членів КП(б)У зросла до 82,5%, ЛКСМУ – 91%; якісна – до 43%¹⁸⁵³. Слабко навчалися студенти-партійці та комсомольці Ніжинського ІСВ¹⁸⁵⁴. У Житомирському педінституті за результатами зимової сесії 1933-1934 н.р. утворилися 129 «академборгів», з яких за комуністами рахувалися 4,

¹⁸⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 23в.

¹⁸⁴⁷ Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 232.

¹⁸⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 10.

¹⁸⁴⁹ О. Треба підтягнутися//Юнацька правда. Житомир, 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.

¹⁸⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8; Спр. 13. Арк. 45; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 78; Спр. 5в. Арк. 38; Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 53.

¹⁸⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 25зв.; Спр. 24. Арк. 39зв.

¹⁸⁵² Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2; Суліма С. Не допускати рецидиву//Студент Прикордоння. 1928. 14 черв. №17. С. 1.

¹⁸⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 59; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 71.

¹⁸⁵⁴ Сірополько С. Народна освіта. С. 759.

комсомольцями – 70¹⁸⁵⁵. Один із документів Державного архіву Житомирської області свідчить про «моральне розкладання» деяких партійців, зокрема голови профкому, комуніста Гарбузюка, який зґвалтував студентку IV курсу біохімічного факультету Костюк. Перед цим він дав їй 5 руб. аби вона йому «піддалася». Через цей злочин Гарбузюка виключили з партії¹⁸⁵⁶.

У середині десятиліття успішність комуністів і комсомольців покращилася. Причиною стала «розгрукка [іх] від громадської роботи і правильний [її] розподіл...»¹⁸⁵⁷. Крім того, студентів-комуністів, які відставали у навчанні, заслуховували на партійних зборах. Наприклад, 26 квітня 1936 р. учасники зібрання Житомирському педінституту у резолюції констатували, що неуспішність окремих членів партії є результатом нерозуміння ними «авангардної ролі» комуніста у виші і частково переважаності громадською роботою¹⁸⁵⁸. Зросла успішність партійців Житомирського¹⁸⁵⁹, Кам'янець-Подільського¹⁸⁶⁰, Київського¹⁸⁶¹, Польського педінститутів¹⁸⁶², Тульчинського ПТ¹⁸⁶³.

Що стосується загальної успішності студентів, то у 1920-х рр. як правило, якісна успішність молоді складала менше 50%. Ректор Київського ІНО наголошував, що більше 2/3 студентів мали академічну заборгованість, не поодинокими були випадки, коли студент був зарахований на третій курс, а здав лише – 1-2 предмети за перший, і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося би»¹⁸⁶⁴. Недостатніми були академічні показники у Волинському ІНО¹⁸⁶⁵. У 1925-1926 н.р. тут повністю сесію склали лише 116 студентів із наявних 215¹⁸⁶⁶. Подібне мало місце у Дніпропетровському¹⁸⁶⁷ і Харківському ІНО¹⁸⁶⁸.

Вкрай низькою була успішність студентства педтехнікумів. Зокрема, у Житомирському українському ПТ у першому триместрі 1926-1927 н.р.

¹⁸⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 22.

¹⁸⁵⁶ Там само. Спр. 56. Арк. 19, 21.

¹⁸⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 943. Арк. 13в.

¹⁸⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 25–28.

¹⁸⁵⁹ Там само. Спр. 21. Арк. 2; Спр. 31. Арк. 16; Спр. 35. Арк. 15; Спр. 71. Арк. 39.

¹⁸⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 52; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 100; Спр. 2208. Арк. 45.

¹⁸⁶¹ Головієнко М. Відмінними показниками зустріти з'їзд комсомолу//За комуністичні кадри. Київ, 1936. 29 січ. №4 (25). С. 1.

¹⁸⁶² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 3.

¹⁸⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 67.

¹⁸⁶⁴ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 145.

¹⁸⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 42зв.

¹⁸⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 13.

¹⁸⁶⁷ Фомичов Д. Академічне життя студентів//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 38.

¹⁸⁶⁸ Харківський національний університет. С. 335.

абсолютна успішність першокурсників становила лише 29,6%, другокурсників – 32,4%, третьокурсників – 48,6%¹⁸⁶⁹. У Тульчинському ПТ в 1925-1926 н.р. абсолютна успішність була на рівні 51%¹⁸⁷⁰. У Харківському українському ПТ якісний показник становив лише 16,1%¹⁸⁷¹.

Кращими були показники у Миколаївському ІНО, Красноградському, Проскурівському і Шепетівському ПТ. У першому з них абсолютна успішність у першому триместрі 1927-1928 н.р. становила 85,2%, у другому – 90%¹⁸⁷²; Красноградському – в другому семестрі 1926-1927 н.р. на I курсі – 76,8%, II-му – 97%, III-му – 100%¹⁸⁷³; Проскурівському – відповідно 86,7%, 84,7%, 89,5%¹⁸⁷⁴; Шепетівському – в 1927-1928 н.р. – 97%¹⁸⁷⁵.

Невисоку успішність студенти демонстрували і в 30-х рр. Однак, у цей період був вищим абсолютний показник. Водночас, якісний показник у більшості випадків не досягав 50% (див. додаток 33). Дані таблиці свідчать, що якісна успішність у більшості закладів, особливо у педтехнікумах, була вкрай низькою. Становище почало поліпшуватися лише наприкінці десятиліття. У другому семестрі 1937-1938 н.р. у педінститутах республіки абсолютна успішність складала 90,5%, якісна – 64%, в учительських інститутах – відповідно 92% і 60,8%¹⁸⁷⁶. У другому семестрі 1938-1939 н.р. якісна успішність студентства педінститутів не перевищувала 64%, учительських інститутів – 66,8%¹⁸⁷⁷.

Особлива увага приділялася засвоєнню студентами ідеологічних (соціально-економічних) дисциплін. У низці закладів успішність молоді з цих предметів була недостатньою. Зокрема, у Новомосковському ІСВ у другому семестрі 1932-1933 н.р. соціально-економічні дисципліни на «відмінно» знали 1,6% студентів, на «добре» – 24,8%, на «задовільно» – 54%, на «незадовільно» – 19,6%. Для порівняння: загальнонаукові дисципліни на «відмінно» засвоїли 3,3% студентів, «добре» – 30%, «задовільно» – 56,4%, «незадовільно» – 10,3%; спеціальні – відповідно 3,5%, 43,4%, 48,4%, 4,8%; військово-фізкультурні – 0,8%, 26,7%, 60,5%, 1,2%¹⁸⁷⁸. Із Золотоношського ПТ сигналізували, що у 1931-1932 н.р. найгірша успішність була з історії ВКП(б), політекономії, теорії радянського господарства¹⁸⁷⁹.

¹⁸⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 47.

¹⁸⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 416. Арк. 49зв.

¹⁸⁷¹ Там само. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 240.

¹⁸⁷² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 60.

¹⁸⁷³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

¹⁸⁷⁴ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 159.

¹⁸⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 125–125зв.

¹⁸⁷⁶ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 70.

¹⁸⁷⁷ Вища школа Української РСР. С. 221.

¹⁸⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 175зв.

¹⁸⁷⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 2.

Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, зокрема мовної грамотності. Вкрай низкими виявилися знання з української мови студентів Кам'янець-Подільського педінституту. Зокрема, у 1933-1934 н.р. на «дуже добре» українську мову знав лише 1% студентів, «добре» – 18%, «задовільно» – 71%, «незадовільно» – 10%, у 1934-1935 н.р. – відповідно 2%, 14%, 34% і 50(!)%¹⁸⁸⁰. У диктанті зі 120 слів більшість студентів робили від 10 до 30, а деякі – по 30-50 помилок¹⁸⁸¹. У Вінницькому педінституті у диктанті на 263 слова траплялося по 20-30 помилок¹⁸⁸²; Зінов'євському, Кременчуцькому і Харківському педінститутах – відповідно 166 і 40-50¹⁸⁸³; Запорізькому – 250 і 30-58¹⁸⁸⁴; Мелітопольському ПТ – 130 і 10-30 помилок¹⁸⁸⁵.

Мовну неграмотність демонстрували і майбутні учителі мови. На цю обставину у своєму наказі від 14 квітня 1934 р. звернув увагу нарком освіти УСРР В. Затонський. Серед 5 вишив, які «відзначилися», називалися Зінов'євський, Одеський і Уманський педінститути. Зазначалося, що студенти мовно-літературного відділу продемонстрували повне незнання орфографії і пунктуації¹⁸⁸⁶. Тому нарком наказав заборонити видачу дипломів студентам, які не знали правопису і пунктуації¹⁸⁸⁷. У Запорізькому ІСВ у другому семестрі 1931-1932 н.р. лише 20-23% студентів I курсу літературно-лінгвістичного відділу і 20-22% студентів II курсу можна було вважати справді філологічно грамотними¹⁸⁸⁸.

На досить низькому рівні було засвоєння студентами російської мови, що для влади було значною проблемою, зважаючи на проведення політики «русифікації». Заступник наркома освіти А. Хвиля у наказі від 28 травня 1934 р. відзначив «ганебну» неграмотність 78% студентів Конотопського ПТ, які у диктанті зі 130 слів допустили від 10 до 40 помилок¹⁸⁸⁹. Цей заклик не почули, і в наступні роки становище стало критичним. Керівник закладу, звітуючи про роботу у першому семестрі 1935-1936 н.р. зазначав: «Студенти зовсім не володіють російською мовою, читають дуже погано... і що головне не розуміють розмови». На II курсі на «відмінно» російську мову не знав жоден студент, «добре» – лише 6,6%, «задовільно» – 61%, «незадовільно» – 32,4%;

¹⁸⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 186; Спр. 2208. Арк. 47.

¹⁸⁸¹ Там само. Спр. 1842. Арк. 18; Спр. 2072. Арк. 63в.

¹⁸⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 54; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2.

¹⁸⁸³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1921. Арк. 43.

¹⁸⁸⁴ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 134.

¹⁸⁸⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 67.

¹⁸⁸⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 43зв.; Спр. 1921. Арк. 77.

¹⁸⁸⁷ Там само. Спр. 1921. Арк. 79.

¹⁸⁸⁸ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 65.

¹⁸⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 67.

на III курсі – відповідно 5,2%, 70%, 24,8%¹⁸⁹⁰. Труднощі мали місце також у Вінницькому¹⁸⁹¹ і Сумському педінститутах¹⁸⁹².

Не змогли на достатньому рівні опанувати російську мову і студенти профільних закладів. Так, молодь Київського російського ПТ на зимовій екзаменаційній сесії 1932-1933 н.р. найбільше незадовільних оцінок отримала з російської мови: диктант не написали 27,7% студентів, а теоретичний курс провалили 20,8%¹⁸⁹³. У Миколаївському педінституті наприкінці 1936-1937 н.р. провели контрольні письмові роботи, в результаті яких 21,1% студентів отримали «незадовільно»¹⁸⁹⁴. Подібне мало місце і в профільних вишах нацменшин. Так, у Польському педінституті у 1933-1934 н.р. із 205 незадовільних оцінок 78 були з польської мови¹⁸⁹⁵. Незадовільні знання з німецької мови мала молодь Одеського німецького педінституту¹⁸⁹⁶. Досить складними українська та російська мова були для студентів Вінницького¹⁸⁹⁷ та Житомирського єврейських ПТ¹⁸⁹⁸.

Для покращення грамотності було проведено ряд заходів. Так, у Житомирському педінституті в 1934-1935 н.р. створили 11 гуртків для допомоги відсталим студентам, якими керували кращі студенти III-IV курсів мовно-літературного факультету¹⁸⁹⁹. У Польському педінституті функціонували «гуртки-консультації» з польської, української і російської мов. З викладачів і студентів організували «пости», які слідували за «правильністю мови оголошень, плакатів, лозунгів»¹⁹⁰⁰. Гуртки з вивчення української і російської мов у 1935-1936 н.р. працювали у Харківському педінституті¹⁹⁰¹. В Одеському німецькому педінституті в 1934-1935 н.р. ввели 10-годинний курс з техніки німецької мови¹⁹⁰². У Кам'янець-Подільському педінституті в квітні 1934 р. запровадили семінар з українського правопису¹⁹⁰³. Крім того, відбувалися додаткові заняття з української мови, групові диктанти, що проводилися у травні-червні викладачами і кращими студентами-випускниками мовно-літе-

¹⁸⁹⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 36–37.

¹⁸⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 9; Спр. 951. Арк. 19; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 117.

¹⁸⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 43зв.

¹⁸⁹³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 13в.

¹⁸⁹⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 22.

¹⁸⁹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 73.

¹⁸⁹⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 78.

¹⁸⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 13.

¹⁸⁹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 17.

¹⁸⁹⁹ Гурвич Т. З роботи мовно-літературної кафедри. С. 3.

¹⁹⁰⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8.

¹⁹⁰¹ ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 85.

¹⁹⁰² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 78.

¹⁹⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 101; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160зв.

ратурного відділу. Щомісячно (у березні-червні) проводилися загальноінститутські письмові контрольні роботи¹⁹⁰⁴. Такі заходи у підсумку дали позитивні результати. Якщо першу контрольну роботу на «дуже добре» не написав жодний студент, на «добре» – 7%, «задовільно» – 48%, «незадовільно» – 45%, то в червні 1934 р. підсумкова контрольна робота дала такі результати: відповідно – 1%, 18%, 71%, 10%¹⁹⁰⁵. У Вінницькому учительському інституті в першому семестрі 1938-1939 н.р. відсоток тих, хто не міг написати диктант зменшився з 32 до 21%, у педінституті – з 7 до 3,5%¹⁹⁰⁶. У Миколаївському педінституті в першому семестрі 1936-1937 н.р. свою мовну неграмотність достроково успішно «ліквідували» 62 студенти, що вивчали російську мову, і 16 – українську¹⁹⁰⁷.

Молодь, яка демонструвала повну неграмотність, відраховували. Наприклад, Запорізький педінститут восени 1935 р. покинули 33 студенти, у т.ч. і Люцинський, який у диктанті допустив 100 помилок¹⁹⁰⁸. Подібне мало місце і в Харківському¹⁹⁰⁹ та Одеському німецькому педінститутах¹⁹¹⁰.

Важко студентам давалася математика. Зокрема, 10 квітня 1934 р. у постанові управління підготовки учителів НКО за підписом Хаїта йшлося про те, що ряд студентів Бердянського, Глухівського, Житомирського та Запорізького педінститутів не могли опанувати навіть елементарної математики¹⁹¹¹. У Мелітопольському ІСВ на зимовій сесії 1932-1933 н.р. математику склали лише 63% студентів¹⁹¹². У Конотопському ПТ на зимовій сесії 1933-1934 н.р. незадовільні оцінки отримали 34,4% першокурсників, 37,7% – другокурсників, 28,9% – третьокурсників¹⁹¹³. Незадовільні знання демонстрували і низка майбутніх учителів математики та фізики, зокрема Херсонського ІПО. Так, на зимовій сесії 1932-1933 н.р. 23% студенти математичного відділу і 50% фізичного не склали математику¹⁹¹⁴.

Важко давалася молоді фізична географія. Зокрема, у вересні 1934 р. у наказі директора Кам'янець-Подільського педінституту зазначалося, що значна частина студентів І-ІІІ курсів не могли назвати і показати на карті озера, ріки, моря. Наприклад: р. Рейн показували в Азії, р. Волгу називали Дунаєм, а р. Дон – Дніпром і т.д.¹⁹¹⁵ 25 жовтня 1934 р. на загальних партійних

¹⁹⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 185; Спр. 2208. Арк. 39.

¹⁹⁰⁵ Там само. Спр. 2066. Арк. 186.

¹⁹⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 7, 14.

¹⁹⁰⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 78–79.

¹⁹⁰⁸ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 134зв.

¹⁹⁰⁹ ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23; Спр. 12. Арк. 85.

¹⁹¹⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21зв.

¹⁹¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 47–47зв.; Спр. 1921. Арк. 88.

¹⁹¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 107.

¹⁹¹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 225–226.

¹⁹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 111.

¹⁹¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 44–44зв.

зборах Житомирського педінституту йшлося про те, що студенти слабко знали економічну географію¹⁹¹⁶.

Основною причиною неуспішності студентів з низки дисциплін була їхня недостатня підготовка до вступу у виш, про що зазначалося у попередньому розділі. 12 червня 1926 р. нарком освіти М. Скрипник на нараді ректорів і директорів вишів зауважив, що «вельми великий відсоток академічної неуспішності пояснюється недостатньою підготовкою, недостатнім рівнем знань прийнятих до високих шкіл»¹⁹¹⁷. На цьому ж нарком наголошував і через три роки. У 1929 р. в його статті «Комсомол і культурне будівництво» зазначалося: «Ми досі недостатньо звертали увагу на академічну підготовку робітників і селян до вступу до вишів. А приймати академічно невідготовлених робітників і селян до вишів – це значить заздалегідь визначити їх академічну відсталість у виші, заздалегідь ставити їх у виші в гірший стан щодо академічної успішності...»¹⁹¹⁸. Солідарним з ним був і голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо¹⁹¹⁹.

Зважаючи на це, в процесі навчання викладачі змушені були спрощувати програми: вони скорочували або зовсім не вивчали розділи програм з найважливіших спеціальних предметів, знижували вимоги на екзаменах. Все це погіршувало якість підготовки майбутніх учителів. Наприклад, з Бердичівського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що внаслідок надзвичайно слабкої підготовки молоді доводилося значно занижувати обсяг, глибину опрацювання матеріалу майже до рівня педтехнікуму. Особливо це стосувалося таких дисциплін як політекономія, фізика, хімія, математика¹⁹²⁰.

Крім того, серед причин неуспішності виокремимо також часті мобілізації викладачів і студентів на допомогу селянам під час посівної і збиральної сільськогосподарської кампаній, завантаження громадськими та іншими дорученнями, важкий матеріальний стан молоді, особливо під час Голодомору 1932-1933 рр. Про це піде мова у наступних двох розділах нашого дослідження.

Негативно на успішності студентів позначилася незадовільна організація екзаменаційних сесій, особливо першої, яка відбулася взимку 1932-1933 н.р. Зокрема, у Черкаському ІСВ до неї почали готуватися, не маючи відповідних директив НКО, оскільки перше розпорядження з Центру про те, як провести сесію отримали запізно, – лише 21 грудня. Перед цим до вишу надійшла ухвала РНК про проведення зимових канікул з 1 по 15 січня, яку дирекція інституту взяла за основу і почала підготовчу роботу, щоб до 1 січня завершити семестр, провести семестрові екзамени та допустити студентів на навчання у наступному семестрі. Частина програмного матеріалу, який не

¹⁹¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 11.

¹⁹¹⁷ Сірополько С. Народна освіта. С. 764.

¹⁹¹⁸ Скрипник М. О. Вибрані твори. С. 403.

¹⁹¹⁹ Ряппо Я. Реформа высшей школы. С. 147-148; Його ж. На путях к новой жизни//Студент революції. 1925. №1. С. 28.

¹⁹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 16.

встигли вивчити, перенесли на другий семестр. Після отримання листа НКО про закінчення семестру 30 січня і організацію екзаменаційної сесії у термін з 1 по 6 лютого керівництво вишу змушене було вносити суттєві корективи до графіку навчального процесу¹⁹²¹. Це негативно позначилося, насамперед, на другокурсниках, які одразу після екзаменів змушені були йти на педпрактику і з ходу включатися в роботу без будь-якої підготовки. Вони не брали також участі у плануванні і складанні шкільних програм, робота над якими проводилася у січні¹⁹²². Неорганізовано відбувалася перша сесія у Вінницькому ІСВ, яка відбулася з 7 по 12 лютого. За цей період першокурсники склали 2-3 екзамени, другокурсники – 5-7¹⁹²³.

Слабко організованою була і літня сесія того ж навчального року. Так, в Уманському ІСВ на сесію відвели лише 10 днів, що було явно недостатньо, оскільки студенти складали по 4-5 екзаменів, а також проходили перевірку з української мови. Тому вже в ході сесії її тривалість збільшили до 14 днів¹⁹²⁴.

На екзаменах, окрім викладача, який вів заняття, передбачалася присутність завідувача або представника кафедри. У звіті Глухівського ІСВ за 1932-1933 н.р. повідомлялося, що таке нововведення викликало невдоволення студентів, які вважали, що «індивідуальні іспити та присутність представника кафедри – це поворот до старої школи»¹⁹²⁵.

Поодинокі випадки незадовільної організації сесії мали місце і в наступні роки. Наприклад, з Конотопського ПТ повідомляли, що під час зимової сесії 1933-1934 н.р., коли студенти вже розпочали підготовку, НКО додав ще декілька екзаменів¹⁹²⁶.

Викладачів змушували принципово підходити до оцінювання знань студентів. В іншому разі вони ризикували поплатитися посадою. Наприклад, у 1933-1934 н.р. звільнили з роботи викладача фізики Конотопського ПТ, який «проявив лібералізм»¹⁹²⁷. 31 січня 1936 р. у наказі по Харківському педінституту йшлося про те, що викладачі виявили «лібералізм» щодо оцінювання знань студентки Л. Штерн, а тому результати сесії анулювали і призначили їй повторне складання екзаменів¹⁹²⁸.

Нами зафіксовані випадки, коли студентська молодь виявляла ініціативу вивчити дисципліни, не передбачені навчальним планом. Так, 16 січня 1923 р. бюро Кам'янець-Подільського ІНО заслухало звернення студентів III курсу соціально-історичного факультету про їхнє бажання вивчати кримінальне

¹⁹²¹ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 137.

¹⁹²² Там само. Арк. 139.

¹⁹²³ Там само. Арк. 155.

¹⁹²⁴ Там само. Арк. 17.

¹⁹²⁵ Там само. Спр. 148. Арк. 25.

¹⁹²⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 224.

¹⁹²⁷ Там само. Спр. 144. Арк. 40.

¹⁹²⁸ ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 33.

і цивільне право, соціологію. Бюро, очолюване П. Бучинським, звернулося із відповідним клопотанням до Укрголовпрофосвіти. Утім, дану ініціативу в Центрі не підтримали¹⁹²⁹. У 1922 р. один із студентів вишу, наголошуючи на значенні для нього освіти, заявив: «Я взяв книгу і тепер нізащо з нею не розлучусь. Швидше загину з книгою в руках, як гине червоноармієць на фронті, не випускаючи з рук гвинтівку, ніж відкажусь від стремління до світла і знань»¹⁹³⁰. Я. Ряппо, порівнюючи студентство початку і другої половини 20-х рр., зазначав: «Радянське робітничо-селянське студентство не тільки не мало мінімальних матеріальних засобів, воно не мало також потрібної та достатньої попередньої підготовки і повинно було наздоганяти все це у самім вузі чи на робфаках. Незважаючи на все це, успішність пролетарського студентства дивовижна, воно просувається по щаблях інститутів та технікумів, виконуючи задовольняюче не тільки практику, але й теоретичну частину програми»¹⁹³¹.

У ряді випадків керівництво вишів робило поступки студентам, які мали академзаборгованість, і переносило складання екзаменів та заліків на пізніші терміни¹⁹³².

Значна увага у педагогічних вишах приділялася допомозі слабшим студентам, яка практикувалася у різних формах, зокрема створювали гуртки допомоги невстигаючим. Так, в Одеському ІНО у 1927-1928 н.р. для них працювали 20 гуртків, що охоплювали 265 студентів¹⁹³³; у 1928-1929 н.р. – 35¹⁹³⁴. У Полтавському ІНО в 1923 р. створили гуртки елементарної математики і української мови¹⁹³⁵. Такі ж гуртки восени 1927 р. організували у Миколаївському ІНО¹⁹³⁶. Подібні гуртки працювали також в інших інститутах і технікумах¹⁹³⁷. Роботу у них проводили викладачі і студенти-відмінники. Водночас, у Кам'янець-Подільському ІНО гуртки самопомогі, які були створені у 1927-1928 н.р., незабаром через брак кваліфікованих керівників припинили свою роботу¹⁹³⁸.

Надавалася допомога сильніших студентів слабшим. Так, у 1930-1931 н.р. у Житомирському ІСВ організували 116 бригад, у які порівно

¹⁹²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 2; Спр. 398. Арк. 9, 38зв.

¹⁹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 81.

¹⁹³¹ Ряппо Я. Радянське студентство України//Студент революції. 1927. №7. С. 6.

¹⁹³² Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович. С. 23; Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 132; Її ж. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму. С. 430.

¹⁹³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 21зв.

¹⁹³⁴ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 9.

¹⁹³⁵ Рябченко О. Л. Радянська влада. С.574.

¹⁹³⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв., 61.

¹⁹³⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 12; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 43; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 18; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 24, 48; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 25–25зв., 292; Спр. 6. Арк. 2–2зв., 14, 19.

¹⁹³⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 65зв.

розподілили сильніших і слабших студентів. Згідно бригадних умов перші з них мали допомагати недостатньо встигаючим. Проводилися також вечірні заняття. Крім того, старшокурсники організували для студентів молодших курсів індивідуальні заняття¹⁹³⁹. Подібне мало місце у 1931-1932 н.р.¹⁹⁴⁰, 1932-1933 і 1933-1934 н.р.¹⁹⁴¹. У Бердянському ІСВ у 1932-1933 н.р. 23 найсильніших студенти надавали допомогу 57 слабшим¹⁹⁴². У Кам'янець-Подільському ІСВ практикувалася індивідуальна допомога слабшим студентам, яку надавали найбільш підготовлені студенти-старшокурсники¹⁹⁴³. У Київському російському ПТ в групах створювалися «букирні бригади»¹⁹⁴⁴. Товариська взаємодопомога відсталим студентам надавалась також у Херсонському ІНО¹⁹⁴⁵, Новомосковському ІСВ¹⁹⁴⁶, Мелітопольському педінституті¹⁹⁴⁷, низці педтехнікумів¹⁹⁴⁸. Водночас, у звіті Кам'янець-Подільського ІСВ за перший семестр 1932-1933 н.р. наголошувалося: окремі студенти відмовляються від допомоги слабшим товаришам, пояснюючи свій крок тим, що така допомога знизить якість їх успішності, а отже не дасть змоги отримати стипендію¹⁹⁴⁹.

Отже, як у першому, так і в другому випадках основний тягар з підвищення якості навчання лягав на плечі відмінників. Їхній досвід широко пропагувався у пресі. Наприклад, у газеті Київського педінституту «За комуністичне виховання» студент III курсу біохімічного факультету В. Лапикура у дусі того часу розповів, як він став лідером в отриманні професійних знань: «Відмінником я став завдяки систематичній, настирливій праці над собою. Уважно слухаю лекцію, потім проробляю весь матеріал за підручником, використовую максимум літератури з кожної дисципліни, користуюся читальною УАН і ВКП(б), сумлінно проробляю практичні заняття... Докладу всіх сил, щоб кількість відмінників мого курсу зросла в декілька разів, щоб наш факультет у міжфакультетському змаганні на кращі показники завоював право

¹⁹³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 12.

¹⁹⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 89.

¹⁹⁴¹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 102; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23.

¹⁹⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 71.

¹⁹⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2208. Арк. 38; Тихомиров В.И. Роль партийных организаций. С. 25.

¹⁹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 49.

¹⁹⁴⁵ Допоможемо відсталим//Студент революції. 1930. №5. С. 45.

¹⁹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 176.

¹⁹⁴⁷ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут. С. 31.

¹⁹⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 10; Держархів Вінницької обл. Ф. П.457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44зв., 70; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 3; Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191; Спр. 144. Арк. 40; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 25-25зв., 292; Спр. 6. Арк. 2-2зв., 14, 19; Бердянські педагогічні курси. С. 293.

¹⁹⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 9.

одержати перехідний бюст нашого любимого вождя і учителя тов. Сталіна»¹⁹⁵⁰. У такому ж дусі були виступи студентів II курсу географічного факультету І. Кошового¹⁹⁵¹, III курсу фізико-математичного факультету І. Русаківської¹⁹⁵². У цьому виші в першому семестрі 1935-1936 н.р. було 62 студенти-відмінники, що було, на думку автора замітки, дуже мало¹⁹⁵³. Водночас, в Артемівському педінституті відмінниками були 230 студентів (36,6% від загальної кількості)¹⁹⁵⁴, у Херсонському – відповідно 47 і 12,8%¹⁹⁵⁵.

Найбільш активних студентів матеріально заохочували: нагороджували грамотами, бюстами Леніна, путівками у будинки відпочинку, на курорт, преміювали грошима, місячним безкоштовним харчуванням, черевиками, калашами, сорочками, відрізами матерії тощо; у кімнати гуртожитків, де мешкали кращі у навчанні, проводили радіо. Як правило, нагороди вручали напередодні державних чи революційних свят¹⁹⁵⁶.

Значна увага у вишах приділялася дотриманню трудової дисципліни. Для цього у закладах розроблялися нормативні документи, яких мали дотримуватися студенти. Так, у 1923 р. у Вінницькому ІНО затвердили «Регламент внутрішнього життя студентів ІНО під час, коли відбуваються лекції», який містив такі обов'язкові правила: «1. Всі студенти після початку лекції не повинні входити до аудиторії. 2. Під час лекції рішуче забороняється ходити по коридору і голосно розмовляти. 3. В аудиторіях, а також у коридорі куріння рішуче забороняється – для цього є окрема кімната, роздільна та кімната, де є водопровод. 4. Рішуче забороняється кидати окурки на підлогу. 5. Про всякі непорозуміння, які можуть виникнути між студентами, а також між студентами та лекторами, доводити до відома виконавчого бюро. 6. За порушення постанов виконбюро на перший та другий раз висловлює догану на загальному зібранні, на третій раз – члени профсекції будуть виключатися зі складу членів спілки, для решти студентів накладатиметься штраф»¹⁹⁵⁷.

23 вересня 1926 р. затвердили «Правила внутрішнього розпорядку Корсунського педтехнікуму ім. Т. Г. Шевченка». Що стосується

¹⁹⁵⁰ Лапикура В. Досягненого не здам//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.

¹⁹⁵¹ Кошовий І. Як я став відмінником//Там само.

¹⁹⁵² Русаківська І. Як я працюю//Там само.

¹⁹⁵³ За відмінну учобу//Там само.

¹⁹⁵⁴ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 68.

¹⁹⁵⁵ Херсонський державний університет. С. 62.

¹⁹⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 49; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 2. Спр. 1585. Арк. 81; Спр. 1586. Арк. 117; Спр. 2066. Арк. 26; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154–154зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 92; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 89–90, 114–115; Наказ №194 директора Київського державного українського педагогічного інституту з 31 грудня 1935 року//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 1; Пролетарський привіт кращим студентам-ударникам //Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3; Бердянський інститут соціального виховання. С. 61–62, 67, 72–75.

¹⁹⁵⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 151.

санітарно-гігієнічної частини, то правила передбачали наступне: кожному, хто захворів на інфекційне захворювання, заборонялося входити до навчального приміщення, їдальні, залишатися в інтернаті; кожний студент мав пройти медичний огляд, що організовувався адміністрацією; студентам (як чоловікам так і жінкам) заборонялося перебувати у приміщенні в головних уборах, палити та кидати недопалки на підлогу, плювати на підлогу, грати в карти; в інтересах гігієни рекомендували уникати рукостискання як засобу привітання; техперсонал мав закінчувати прибирання до 7 год. ранку, підлогу мити 2 рази на тиждень; для більш якісного прибирання другий поверх закривали о 20.00 год., а перший – о 22.00 год.; під час перерви між заняттями студенти мали залишатися аудиторії для їх провітрювання (за цим слідував заступник старости курсу). У документі йшлося і про охорону майна. Зокрема, за його знищення, псування чи втрату винуватець зобов'язаний відшкодувати вартість майна, або повернути натурою. Категорично заборонялося виносити чи переносити з однієї аудиторії (кабінету) в іншу майно. «Абсолютно заборонялося» викручувати електролампочки, «вирізувати та малювати різні фігури, малюнки на меблях»¹⁹⁵⁸.

Подібні акти ухвалювали і в 1930-ті рр. Зокрема, в 1932 р. оприлюднили «Правила внутрішнього розпорядку Слов'янського педтехнікуму на 1932-1933 навчальний рік». Вони регламентували, що заняття розпочиналися о 8.00 год. Академічна година тривала 50 хв, у вечірній час – 45 хв. На перерви між заняттями відводилося 5 хв, після третього заняття – 10 хв. Представникам студентських організацій заборонялося без дозволу дирекції заходити в аудиторії з оголошеннями або викликати студентів. Заняття мали завершуватися о 13 год. 30 хв, після чого до 16.00 год. – перерва на обід і відпочинок, а з 16.00 до 18 год. 25 хв проводилася самостійна робота, яка була обов'язковою¹⁹⁵⁹. Такі ж акти також оприлюднювалися в інших закладах¹⁹⁶⁰.

Подібні інструкції вищі отримували і від місцевих органів влади. Так, 25 жовтня 1923 р. у Кам'янець-Подільський ІНО надійшла постанова Подільського губвиконкому, що забороняла паління тютюну та засмічення помешкань громадського користування. На порушників накладався штраф у розмірі 50 руб. Ректор В. Геринович висловлював своє незадоволення тим, що до будинку ІНО приходили різні особи, які не мали ніякого відношення до закладу та, за його словами, «не мають на меті чогось навчитися або прочитати». Відповідно до цього, вахтерам дали вказівку випроваджувати таких осіб за межі корпусу¹⁹⁶¹. Починаючи з 1924 р. вводилося вартування

¹⁹⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 420. Арк. 9–9зв.

¹⁹⁵⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 30–32.

¹⁹⁶⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1248. Арк. 8; Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 133.

¹⁹⁶¹ Островий В. М. В. О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.),

студентів у перервах між лекціями, які мали наглядати за дотриманням внутрішнього розпорядку¹⁹⁶². Крім того, із молоді формували загони ЧОП («частини особливого призначення»), які, зважаючи на прикордонний характер території, окрім охорони приміщення вишу, вночі несли охорону ще й певних об'єктів міста¹⁹⁶³. У 1934 р. при Кам'янець-Подільському ПТ створили загін сприяння міліції¹⁹⁶⁴.

Поступово покращувалася відвідуваність занять. У 20-ті рр. ХХ ст. студенти погано на них з'являлися, особливо у перші роки десятиліття. Ближче до середини 20-х рр. відсоток відвідуваності занять почав помітно зростати. В окремих вишах він був достатньо високим. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1921 р. мали місце випадки, коли заняття відвідував лише 1 студент¹⁹⁶⁵. Наприкінці 1923 р. середня відвідуваність (фреквенція) занять становила 47,8%¹⁹⁶⁶, в осінньому триместрі 1924-1925 н.р. – 68%¹⁹⁶⁷, у весняному триместрі того навчального року – 76%¹⁹⁶⁸, в осінньому триместрі 1925-1926 н.р. – 75%¹⁹⁶⁹; Волинському ІНО – в 1922-1923 н.р. – 62%¹⁹⁷⁰; Вінницькому – в 1922-1923 н.р. – 77%¹⁹⁷¹; Київському – в першому триместрі 1922-1923 н.р. – 63%¹⁹⁷², у першому триместрі 1924-1925 н.р. – 68%¹⁹⁷³, в осінньому триместрі 1923-1924 н.р. – 94-100%¹⁹⁷⁴; Миколаївському – в квітні 1923 р. – 69%¹⁹⁷⁵, у 1924-1925 н.р. – 86%¹⁹⁷⁶; Ніжинському – в 1922-1923 н.р. – 45%¹⁹⁷⁷, у жовтні 1923 р. – 78,2%¹⁹⁷⁸, у лютому 1924 р. – 81,5%¹⁹⁷⁹; Одеському – в 1921 р. – 50%¹⁹⁸⁰; Полтавському – у 1922-1923 н.р. – 76%¹⁹⁸¹; Бердянському

О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіоум, 2006. Т. 6. С. 123.

¹⁹⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 75.

¹⁹⁶³ Присяжнюк К. Сторінки історії. С. 2.

¹⁹⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 48.

¹⁹⁶⁵ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 140зв.

¹⁹⁶⁶ Там само. Спр. 414. Арк. 16.

¹⁹⁶⁷ Там само. Спр. 419. Арк. 21; Спр. 601. Арк. 92.

¹⁹⁶⁸ Там само. Спр. 400. Арк. 2зв.

¹⁹⁶⁹ Там само. Спр. 710. Арк. 15; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3;

¹⁹⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 15.

¹⁹⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 109зв.

¹⁹⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 91.

¹⁹⁷³ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 305.

¹⁹⁷⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 83.

¹⁹⁷⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 49.

¹⁹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 748.

¹⁹⁷⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 27зв.

¹⁹⁷⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹⁷⁹ Там само. Арк. 127.

¹⁹⁸⁰ Там само. Спр. 293. Арк. 74зв.

¹⁹⁸¹ Там само. Спр. 1123. Арк. 14.

ПТ – у 1923 р. – 30-40%, у середині 1920-х рр. – 80%¹⁹⁸²; Житомирському українському – в 1925-1926 н.р. – 92,5%¹⁹⁸³. Причини значних пропусків занять, особливо на початку десятиліття, слід розглядати, насамперед, у матеріальній площині. Більшість студентів не отримували стипендій, не мали житла. Частина з них вносили плату за навчання. Тому вони змушені були поєднувати навчання із виконанням тимчасових або постійних робіт, щоби заробити на прожиття. Крім цього, молодь мобілізували для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях. Про це піде мова у наступних двох розділах.

У другій половині 20-х рр. показник відвідуваності занять зріс. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1927-1928 н.р. він становив 85%¹⁹⁸⁴; Миколаївському – в першому триместрі 1927-1928 н.р. – 86%, другому – 87,5%¹⁹⁸⁵; Житомирському українському ПТ – в першому триместрі 1926-1927 н.р. – 94,9%¹⁹⁸⁶; Красноградському – в 1926-1927 н.р. – 95,6%¹⁹⁸⁷; Маріупольському – в грудні 1929 р. – 89,9%¹⁹⁸⁸.

У 1930-х рр. становище із пропусками занять суттєво покращилося. Так, у Вінницькому ІСВ якщо у першому півріччі 1932 р. відвідуваність коливалася від 73% до 93,4%¹⁹⁸⁹, то з 7 жовтня по 29 грудня 1932 р. вона становила 98,1%¹⁹⁹⁰, у першому семестрі 1933-1934 н.р. – 99,6%, в другому – 99,8%¹⁹⁹¹; Житомирському – наприкінці 1932-1933 н.р. – 97%¹⁹⁹², у 1933-1934 н.р. – 99,6%¹⁹⁹³. Це ж стосується й інших вишів, у яких, як і в попередніх, ріст відвідуваності занять намітився з 1933-1934 н.р., тобто після голодоморних 1932-1933 рр.¹⁹⁹⁴

Подібне мало місце і в педтехнікумах. Так, у Вінницькому українському ПТ на початку 1933-1934 н.р. регулярно відвідували заняття 95,6% студентів, на початку 1934-1935 н.р. – 97,8%¹⁹⁹⁵; Кам'янець-Подільському – в другому семестрі 1930-1931 н.р. – 95%, у 1931-1932 н.р. – 97%, у 1932-1933 н.р. – 96,9%,

¹⁹⁸² Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 121.

¹⁹⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 133.

¹⁹⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 25.

¹⁹⁸⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 60.

¹⁹⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 47.

¹⁹⁸⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

¹⁹⁸⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

¹⁹⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1386. Арк. 16.

¹⁹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1499. Арк. 6.

¹⁹⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2.

¹⁹⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 83.

¹⁹⁹³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 9.

¹⁹⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 52; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 9, 19, 197, 209; Спр. 149. Арк. 53; Спр. 150. Арк. 2, 177; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 87зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 6; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 74.

¹⁹⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44, 111.

у першому семестрі 1933-1934 н.р. – 97,9%¹⁹⁹⁶, у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 98,5%¹⁹⁹⁷; Ржищівському – в першому семестрі 1931-1932 н.р. – 86,6%¹⁹⁹⁸; Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 97,2%¹⁹⁹⁹ і т.д.²⁰⁰⁰.

Збільшення пропусків занять мали місце під час Голодомору 1932-1933 рр., коли молодь змушена була думати не стільки про навчання, як про виживання. Із зменшенням інтенсивності голоду покращувався відсоток відвідуваності занять. Серед причин недостатньої фреквенції були також і такі: «... студентство в більшості мешка[ло] на периферії міста і останні пари лекцій одвіду[вало] далеко слабше...; студентські хвороби, матеріальні обставини», «сніжні заноси...» і т.д.²⁰⁰¹ Більшість пропусків припадають на період весняної посівної кампанії чи збору врожаю, коли студентів залучали до громадської та організаційної роботи у селах, що з'ясовано у підрозділі 4.2.

Для підвищення успішності та боротьби з пропусками використовували адміністративні та громадські методи впливу. Зокрема, практикували «чорні дошки», на яких оприлюднювали прізвища студентів і кількість пропущених ними годин занять (наприклад, у Нікопольському педінституті²⁰⁰², Конотопському²⁰⁰³, Проскурівському польському ПТ)²⁰⁰⁴. Про недисциплінованих студентів розповідали у стінгазетах, заслуховували їх на загальних студентських зборах, зібраннях груп, викликали на розмови до директора, навчальної частини, профкому, в комітет комсомолу²⁰⁰⁵. Скликалися виробничі товариські суди. Наприклад, у Дніпропетровському російському ПТ в другому семестрі 1932-1933 н.р. провели 2 суди, на яких розглянули 9 справ (5 з них були пов'язані з пропусками занять, 2 – з побутовими порушеннями у гуртожитку, ще 2 – з академзаборгованістю)²⁰⁰⁶. Дирекція Білоцерківського ПТ надсилала листи і характеристики на студентів, які прогулювали заняття

¹⁹⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 57; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 54.

¹⁹⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 24.

¹⁹⁹⁸ П. 3-ко. Тривога//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.

¹⁹⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П.457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 67.

²⁰⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 29; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 43; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 27; Спр. 30. Арк. 23; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 260; Спр. 6. Арк. 11зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Спр. 135. Арк. 16; Ф. Р. 807. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 12; Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. С. 188.

²⁰⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 14; Спр. 584. Арк. 1зв.

²⁰⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 118.

²⁰⁰³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 227.

²⁰⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 260; Спр. 6. Арк. 19.

²⁰⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19, 118; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 132, 267, 275; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 260; Спр. 6. Арк. 19; Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 12.

²⁰⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 30.

чи не встигали у навчанні до тих організацій, що відряджали молодь на навчання²⁰⁰⁷. Мали місце випадки, коли батьків виганяли з колгоспів за те, що їх дитина залишила навчання (наприклад, у Кам'янець-Подільському ПТ)²⁰⁰⁸.

Частину студентів, які впродовж семестру отримували незадовільні оцінки, позбавляли стипендії до погашення заборгованості. Зі студентських стипендій вираховували частину коштів за пропущені заняття і спізнення²⁰⁰⁹. Таку практику припинили у середині 1934 р. 1 липня заступник наркома освіти А. Хвиля надіслав листа директорам педінститутів, педтехнікумів, у якому заборонив вираховувати гроші зі стипендій за певні провини²⁰¹⁰. У Глухівському²⁰¹¹ і Уманському ІСВ у 1932-1933 н.р., тих, хто самовільно відлучався із виробничої практики, позбавляли права отримувати хліб²⁰¹².

На студентів накладали адміністративні стягнення (зауваження, попередження, догани тощо)²⁰¹³.

Частину з них через неуспішність залишали на повторний термін навчання, наприклад, у 1922-1923 н.р. у Глухівському ІНО²⁰¹⁴. У Ніжинському ІНО в тому ж році їх було 13 (12,7% від загальної кількості студентів)²⁰¹⁵; Шепетівському ПТ – в 1926-1927 н.р. – 6²⁰¹⁶, а в 1927-1928 н.р. – 8²⁰¹⁷. У Проскурівському польському ПТ частка «другорічників» становила 10-15% на кожному курсі²⁰¹⁸. Деякі студенти дуже болісно реагували на зміну свого статусу. Зокрема, студентка Полтавського ІНО О. Кальна позбавила себе життя, яка, за словами її матері, «не мала змоги перенести це лихо»²⁰¹⁹.

У 30-х рр. «другорічництво» майже не практикувалося. Цьому послужила постанова ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., яка зобов'язала НКО, професійні та партійні організації ліквідувати «другорічництво»²⁰²⁰. Попри категоричність цієї норми, деякі виші і надалі

²⁰⁰⁷ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 685.

²⁰⁰⁸ Гринько А.І. Діяльність закладів. С. 312.

²⁰⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 57; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19, 27, 118, 209; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 112; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 180, 194; Спр. 2. Арк. 108; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 134зв.

²⁰¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 112.

²⁰¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 27.

²⁰¹² Там само. Арк. 19.

²⁰¹³ Там само. Арк. 19, 118, 209; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 6; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 16-16зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 59; Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 31, 35, 85, 132, 153, 263, 267, 275; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 195; Спр. 2. Арк. 63, 89; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 60.

²⁰¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 5.

²⁰¹⁵ Там само. Спр. 1101. Арк. 27зв.

²⁰¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 157-157зв.

²⁰¹⁷ Там само. Спр. 356. Арк. 117зв.

²⁰¹⁸ Міщенко І.В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 430.

²⁰¹⁹ Рябенко О. Л. Чистки студентського складу. С. 144.

²⁰²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 134.

застосовували таку практику. Так, у Миколаївському педінституті в 1935 р. на повторний курс залишили 21 студента²⁰²¹, у 1936 р. – 17²⁰²², у 1937 р. – 13²⁰²³. Реакції влади на таку зухвалість виявити не вдалося.

Частину студентів за неуспішність і пропуски занять відраховували (див. додаток ІІІ). Аналізуючи дані таблиці, можна побачити, що найбільше молоді покинуло педінститути та технікуми у страшні 1932-1933 рр.

Відраховували і за ганебні вчинки. Деякі студенти «забува[ли] і навіть вперто відходи[ли] від громадської відваги і пуска[ли]ся на обман, брехню, підроблення підписів». За ці провини перестали бути студентами Кам'янець-Подільського ІНО М. Шуткевич і О. Долинська (1 липня 1924 р.)²⁰²⁴, Миколаївського ІНО – Тоболський (у січні 1928 р.)²⁰²⁵. 2 червня 1937 р. студенту Харківського педінституту З. Кременю за підробку оцінки зі світової літератури у заліковій книжці оголосили сувору догану²⁰²⁶. Таке ж стягнення 25 червня 1936 р. наклали і на студента Одеського німецького педінституту В. Гехта, який під час екзамену користувався шпаргалками, що було розцінено як вияв «буржуазної школи»²⁰²⁷. Студента Проскурівського польського ПТ Г. Трушковського притягнули до судової відповідальності, який у червні 1934 р. був затриманий у садку Проскурівського воєнкомату, де обривав зелені фрукти. Начальник райвідділу міліції Авдєєв інформував директора, що такі випадки були непоодинокими, тому просив вжити відповідних заходів²⁰²⁸. Тоді ж у Кам'янець-Подільському ПТ в групах обговорили поведінку студентів Юркова і Спасюка, які крали плоди у садку зоотехнічного інституту²⁰²⁹. У лютому того ж року директор технікуму Ткаченко звернувся до районної міліції з проханням заарештувати і притягнути до відповідальності студента Осипова, який викрав з військового кабінету револьвер «Бульдог»²⁰³⁰. За крадіжки відраховували студентів Польського педінституту²⁰³¹, Житомирського ІСВ²⁰³², Київського російського ПТ²⁰³³.

Студенти покидали навчання і через інші причини. Наприклад, у серпні 1928 р. НКО УСРР інформував, що через політику українізації спостерігалася велика міграція студентів з українських вишів у російські. Тому наркомат

²⁰²¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20.

²⁰²² Там само. Спр. 12. Арк. 63.

²⁰²³ Там само. Спр. 18. Арк. 17.

²⁰²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 55.

²⁰²⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31зв.

²⁰²⁶ ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21.

²⁰²⁷ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 55.

²⁰²⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 229–230.

²⁰²⁹ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 102.

²⁰³⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 14.

²⁰³¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 11.

²⁰³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 148. Арк. 91.

²⁰³³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3.

наказував керівництву вишів не дозволяти такі переїзди за винятком окремих випадків²⁰³⁴. З Могилів-Подільського ПТ в жовтні 1930 р. повідомляли, що частина студентів використовували заклад для підготовки до вступу в ІНО і залишали технікум після першого чи другого курсів. Особливо багато молоді покинуло технікум після реорганізації вишу в середній навчальний заклад²⁰³⁵.

Таким чином, у 20-30-ті рр. частина студентів через порушення трудової дисципліни, неуспішність покинули навчання. Деяких з них після погашення академзаборгованості відновили у правах²⁰³⁶.

У низці випадків молодь відраховували за «дезертирство з учоби» («дезертирами» називали тих, хто вчасно не з'явився після канікул на навчання), а також за «літунство» («літуни») – студенти, які самовільно переходили до інших навчальних закладів). Їхні прізвища публікувалися в пресі із застереженням, що вони позбавлялися права вступати до будь-яких інших вишів терміном від 1 до 5 років²⁰³⁷. Окремі джерела свідчать про випадки «літунства» і «дезертирства» в педагогічних навчальних закладах. Наприклад, у 1931-1932 н.р. Кам'янець-Подільський ІСВ передав у суд заяви на 29 студентів з цивільним позовом про стягнення вартості навчання та отримані ними стипендії²⁰³⁸. З 1 вересня по 25 жовтня 1932 р. покинули навчання 48 осіб, яких оголосили «дезертирами»²⁰³⁹. У першому семестрі 1933-1934 н.р. не прибув на навчання 41 студент²⁰⁴⁰, у другому семестрі «дезертирували» 10 першокурсників²⁰⁴¹. Наприкінці 1934 р. – у першій половині 1935 р. за «літунство» звільнили 3-х студентів²⁰⁴².

«Літунами» та «дезертирами» оголосили також студентів Одеського ІПО²⁰⁴³; Вінницького²⁰⁴⁴, Житомирського²⁰⁴⁵, Київського²⁰⁴⁶, Уманського ІСВ²⁰⁴⁷;

²⁰³⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 28.

²⁰³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32.

²⁰³⁶ Там само. Ф. 413. Оп. 10. Спр. 96. Арк. 30; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

²⁰³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 41.

²⁰³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 55; Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 293.

²⁰³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 55. Арк. 50.

²⁰⁴⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 139, 219.

²⁰⁴¹ Там само. Арк. 186.

²⁰⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163.

²⁰⁴³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 98; Спр. 31. Арк. 16–16зв.

²⁰⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 160; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1; Спр. 27. Арк. 13; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1386. Арк. 16.

²⁰⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 41; Спр. 40. Арк. 47.

²⁰⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 86.

²⁰⁴⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 1800. Арк. 72; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 15.

Польського педінституту²⁰⁴⁸; Бердянського²⁰⁴⁹, Вінницького українського²⁰⁵⁰, київських польського²⁰⁵¹ і російського²⁰⁵², Миколаївського²⁰⁵³, Одеського єврейського²⁰⁵⁴, Тульчинського ПТ²⁰⁵⁵; Харківського ПТ політехнічної освіти²⁰⁵⁶. За нашими підрахунками з цих закладів у першій половині 30-х рр. відрахували не менше як 475 студентів. Випадки «літунства» і «дезертирства» мали місце у низці інших інститутів і технікумів²⁰⁵⁷. Переважна більшість студентів залишили заклади через матеріальні труднощі.

Серед «дезертирів» були і профтисячники. Так, з 35 осіб, які прибули в Кам'янець-Подільський ІСВ у 1930 р., виш покинули 10 профтисячників²⁰⁵⁸.

Керівництво навчальних закладів намагалося боротися з «літунством» і «дезертирством». Наприклад, у жовтні 1934 р. до Хребтіївської сільської ради Новоушицького району надійшов лист від директора Кам'янець-Подільського ПТ, у якому йшлося, зокрема, про хребтіївчанина Я. Сімченка, що покинув навчання і повернувся в село. Висловлювалося прохання вважати його за «літуна та зривника підготовки учительських кадрів», обговорити це питання на загальних зборах і виключити з колгоспу²⁰⁵⁹. Подібні листи надійшли до Велико-Карабчіївської сільради Смотрицького району (обвинувачувалися студенти С. Брик і М. Машинський)²⁰⁶⁰, Залучанської сільради Орининського району (К. Сафронюк, Г. Кучерява)²⁰⁶¹, Збрижської сільради Чемеровецького району (Л. Шутяк)²⁰⁶². Директор Проскурівського польського ПТ у листі до завідуючого Сатанівського райвідділу народної освіти писав про студента В. Левандовського, який працював завідувачем 4-річної польської школи. Він самовільно залишив навчання і відбув на роботу. Тому керівник технікуму

²⁰⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 11.

²⁰⁴⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 303; Мандрикіна Т., Ноздріна Т. Педагогічний погляд. С. 3.

²⁰⁵⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 26; Спр. 135. Арк. 279.

²⁰⁵¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.

²⁰⁵² Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 12; Спр. 135. Арк. 3; Спр. 137. Арк. 5.

²⁰⁵³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 27; Спр. 30. Арк. 96.

²⁰⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк.

²⁰⁵⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 14.

²⁰⁵⁶ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 28.

²⁰⁵⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 13; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 82; Спр. 569. Арк. 62; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 45; ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 46, 68; Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 79; Спр. 11. Арк. 34, 67; Спр. 15. Арк. 33; Спр. 16. Арк. 126; Галерея літунів//Студент революції. 1932. №1. С. 29; Глабець М. Про Липника, «ліпову» дирекцію і гнилий дух//Там само. №27. С. 33-34; Ка Та-ба. Слідуйте за літунами//Там само. 1931. №24. С. 29; Пташки перелітні//Там само. №16. С. 34.

²⁰⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13.

²⁰⁵⁹ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 119.

²⁰⁶⁰ Там само. Арк. 120.

²⁰⁶¹ Там само. Арк. 121.

²⁰⁶² Там само. Арк. 144.

просив зняти завідувача з роботи і направити назад, на навчання²⁰⁶³. Цікаво, що у 1931 р. студент Шепетівського ПТ Горобець звинуватив директора Каневського у сприянні «літунам», внаслідок чого з 90 осіб весняного набору 1930 року у технікумі залишалось лише 56²⁰⁶⁴.

Частина студентів педвишів переводилися до ВНЗ інших типів через мізерну зарплату, яку вони мали отримувати після закінчення навчання на посадах учителів. У 1927 р. в зверненні бюро партійного осередку вишів Дніпропетровська до ЦК КП(б)У зазначалося, що «низька оплата праці учителів в порівнянні з іншими спеціальностями, призводить до того, що спостерігається великий потяг до переводів студентів з ІНО в інші вузи, до недобору під час вступних кампаній, до укомплектування небажаними соціальними групами, до відмови випускників від своєї спеціальності і переходу на іншу роботу»²⁰⁶⁵. Низка педвишів з інших регіонів підтверджували зазначені негативи, особливо щодо залишення навчання. Наприклад, з Харківського ІНО в 1925-1926 н.р. до інших вишів перейшли 57 студентів, у 1926-1927 н.р. – 47²⁰⁶⁶; Кам'янець-Подільського – в 1925 р. – 10²⁰⁶⁷; Вінницького ІСВ – у січні-березні 1933 р. – 3²⁰⁶⁸, Уманського – в 1932-1933 н.р. – 2²⁰⁶⁹; Кам'янець-Подільського пединституту – в першому семестрі 1933-1934 н.р. – 5²⁰⁷⁰, наприкінці 1934 р. – у першому кварталі 1935 р. – 14²⁰⁷¹; Київського російського – в 1934-1935 н.р. – 26²⁰⁷².

Студентське буття, звісно, було тісно пов'язане з діяльністю професорсько-викладацького складу вишів. На початку 1920-х рр. у закладах налічувалося декілька категорій викладачів. Колишній студент Харківського ІНО, згодом – український біохімік, член-кореспондент АН УРСР А. Утевський розділив «стару» професуру на «іронічних», «співчуваючих» радянській владі і «розгублених»²⁰⁷³. Що стосується перших, то радянська влада намагалася обмежити студентів від впливу «шкідливої» професорської ідеології. Радянський історик Г. Ясницький, характеризуючи цю категорію викладачів, писав: «Володіючи знаннями тих або інших наук, значна частина професури й викладачів не мала тоді ще сформованого науково-матеріалістичного світогляду. Частина їх з недовір'ям ставилася до Радянської влади. В окремих

²⁰⁶³ Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 316.

²⁰⁶⁴ Горобець. Розтратники педкадрів//Студент революції. 1931. №17-18. С. 47.

²⁰⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491. Арк. 46.

²⁰⁶⁶ Харківський національний університет. С. 342.

²⁰⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24.

²⁰⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 160.

²⁰⁶⁹ Там само. Спр. 148. Арк. 15.

²⁰⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 139, 219.

²⁰⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163.

²⁰⁷² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3.

²⁰⁷³ Рябенко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів. С. 135.

вузах були навіть спроби використати кафедри для підривної роботи проти Радянської влади і пропаганди буржуазно-націоналістичних поглядів. Реакційна професура вела свою ворожу діяльність під лозунгами «автономія вищої школи», «аполітичність навчання» та ін.»²⁰⁷⁴. Ряд викладачів на заняттях критикували радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Водночас, частина пролетарської молоді негативно ставилася до викладацьких кадрів, які не сприйняли більшовицьку політику. Наприклад, в Одеському ІНО студенти опозиційно були налаштовані проти професорів В. Лазурського і П Тихомирова²⁰⁷⁵. Колишній студент Харківського ІНО, згодом – академік, І. Францевич згадував, що студенти підтримали заклик голови РНК УСРР В. Чубаря боротися зі старою професурою²⁰⁷⁶. У Полтавському пединституті викладачі без особливого ентузіазму «викривали» своїх колег, яких обвинувачували у «антирадянщині». Значно активнішими були студенти-комсомольці. Так, у вересні 1937 р. повідомляли, що на зборах «в більшості розповідають студенти і дуже мало виступало лекторів»²⁰⁷⁷.

Частину дисциплін викладали недостатньо теоретично підготовлені, без належного педагогічного досвіду роботи у виші, а відтак малокваліфіковані викладачі²⁰⁷⁸. Часто викладацькі посади займали самі студенти, які перед тим стали членами партії²⁰⁷⁹. Український історик В. Очеретянюк в одному із фондів Державного архіву Російської Федерації (Ф.5784. Оп.1. Спр.66. Арк.3–4) знайшов документ від 30 липня 1922 р., автором якого був невідомий київський кореспондент, член опозиційного до радянської влади «Центру дій». У замітці йдеться про викладача Київського ІНО О. Оглоблина (згодом відомого українського історика). Зазначається, що він, на той час студент III курсу філологічного факультету, викладав історію України. У документі йшлося про те, що Оглоблин «не прослухав курс і не склав навіть тих пільгових заліків, які здавались замість колишніх напівкурсівих і державних екзаменів. Цей Оглоблин позитивне знамення свого часу. Він йменується професором [народився у 1899 р.] і влаштував гучний скандал в канцелярії, коли йому видали посвідчення особи з поміткою «викладач», він вимагав найменуватися «професор». Наукових праць у нього немає ніяких, природно, що навіть в середовищі нинішнього студентства він користується заслуженою зневагою»²⁰⁸⁰.

Через брак кадрів директори шкіл, відділи освіти запрошували студентів стаціонару на викладацьку роботу. У першому триместрі 1923-1924 н.р.,

²⁰⁷⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 207.

²⁰⁷⁵ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 200.

²⁰⁷⁶ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 263.

²⁰⁷⁷ Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція. С. 165.

²⁰⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 8.

²⁰⁷⁹ Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика. С. 189; Кузьменко М. М. Система освіти. С. 77.

²⁰⁸⁰ Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції. С. 248.

наприклад, в технікумах й інститутах Вінниці працювало 29 студентів місцевого ІНО²⁰⁸¹.

Навчальний процес ускладнювала недисциплінованість окремих викладачів. Студенти вимагали дотримання трудової дисципліни з боку наставників. Так, 14 лютого 1923 р. молодь Вінницького ІНО вказала на факти неявки лекторів на роботу, частих спізнень на заняття й звернулася до ректора з проханням виправити становище. Керівник відреагував швидко, і вже 15 лютого видав розпорядження, в якому досить коректно закликав викладачів покращити трудову дисципліну²⁰⁸². У Вінницькому ІСВ у грудні 1932 р. на зльоті студентів-передовиків студент Усіров виступив із критикою викладачів Коцюби і Павлінова, які пропускали заняття²⁰⁸³.

Частина викладачів не професійно ставилися до викладання доручених їм дисциплін. Наприклад, з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що викладач математики Розенкранц заліки «приймав текстами і дійшов до того, що студентові залишається тільки підкреслити те, що, на його думку, потрібне то й усе»²⁰⁸⁴. Тульчинські студенти-другокурсники направили правління технікуму клопотання про зняття з роботи лектора Ковердинського, який «невміло викладав»²⁰⁸⁵.

Нерідко студентів використовували для розправи із викладачами-«антирадянськими елементами». Зокрема, студенти Полтавського педінституту в 1935-1936 н.р. заявили на викладача сучасної української мови Є. Кудрицького, що він нібито приходив на лекції не підготовленим, упереджено ставився до студентів-активістів. Йому закинули і те, що він пропонував не допускати до державних екзаменів студентів-філологів, які допустили у диктанті більше трьох помилок. Невдовзі його звинуватили і у «протягуванні ворожо-націоналістичних поглядів, за неодноразове застосування ворожих прикладів, що подавалися студентам під час лекцій з української мови»²⁰⁸⁶. Трагічно могла скластися доля і завідувача кафедри Лубенського учительського інституту В. Грабенка, який обізвав грубіяном комсорга вишу А. Кріля. Останній організував групу студентів теж невдоволених професором, після чого керівництво вишу отримало відповідний донос, у якому пригадали його ж обмовку, нібито

²⁰⁸¹ Прокопчук В. Ф. А. Кондрацький – ректор Вінницького інституту народної освіти (1922-1924 рр.)// Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінко (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. С. 58.

²⁰⁸² Прокопчук В.С. Кондрацький Франц Андрійович. С. 10.

²⁰⁸³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 6.

²⁰⁸⁴ Боберський А. Потрібна деяка реформа//Студент революції. 1929. №4. С. 50.

²⁰⁸⁵ Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди. С. 44–45.

²⁰⁸⁶ Бабенко Л. Кудрицький Євген Михайлович//Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн.5. С. 218; Ї ж. Як викоринювали український буржуазний націоналізм. С. 127;

«СРСР – тюрма народів», «до марксизму треба ставитися критично». У листі йшлося і про факти неетичного ставлення викладача до студентів. На занятті з педагогіки він сказав студентці Кваші: «Сховай своє тіло, воно нікому не потрібне». Грабенко часто вживав вираз: «Наша молодь така, що пройшла Крим і Рим». 27 червня 1936 р. на загальних зборах розглянули справу професора. Більшість студентів і викладачів підтримали його²⁰⁸⁷.

Мали місце випадки, коли студенти виявляли своє незадоволення методами викладання деяких викладачів. Зокрема, директор музею мистецтв ВУАН М. Макаренко повідомляв, що студенти ходили зі скаргою до ректора Київського ІНО на одного з кращих викладачів математики вишу за те, що він так викладає, що вони нічого не розуміють. В адміністрації пояснили, що проблема не у викладачеві, а в обсязі їх знань, які студенти здобули до вступу у виш²⁰⁸⁸. Студентство Одеського ІНО ставило вимогу професорові О. Томсону, щоб він, викладаючи мовознавство «прикладав марксистську методологію», на що той заявив про абсурдність зауваження: «Моя дисципліна побудована на реальних фактах, – наголосив професор. – При чім тут марксистська методологія?»²⁰⁸⁹. У вересні 1925 р. на засіданні партійного бюро Кам'янець-Подільського ІНО, зважаючи на те, що незадоволення могло «прийняти гострий характер», вирішили як найшвидше замінити лекторів А. Бориса й Б. Іваницького і підшукати кращих викладачів²⁰⁹⁰. У березні 1929 р. на загальних партійних зборах йшлося про незадоволення студентів викладачами Ю. Філем і О. Неселовським, які не мали «марксистського світогляду»²⁰⁹¹. У жовтні 1929 р. на загальних зборах партосередку акцентувалася увага на незадовільному викладанні німецької мови та співів²⁰⁹². Молодь Миколаївського ПТ в травні 1935 р. виступила проти методів викладання викладача математики Лучинського, який викладав «скупчувато». Керівництво закладу пояснило це тим, що він був перевантажений (працював 10-12 год. в день)²⁰⁹³. Подібні факти мали місце у Запорізькому педінституті²⁰⁹⁴, Дніпропетровському російському²⁰⁹⁵ і Конотопському ПТ²⁰⁹⁶.

Деякі викладачі, знаючи, що їхню методику викладання будуть критикувати на студентських зборах, ще перед їхнім початком, просили

²⁰⁸⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 52; Рябенко О. Студенти радянської України. С. 274.

²⁰⁸⁸ Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн.5. С. 335.

²⁰⁸⁹ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 267.

²⁰⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24.

²⁰⁹¹ Там само. Спр. 24. Арк. 35.

²⁰⁹² Там само. Спр. 22. Арк. 1.

²⁰⁹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.

²⁰⁹⁴ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 72зв.

²⁰⁹⁵ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 131.

²⁰⁹⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85.

слова і, як, наприклад, професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритиме, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції!»²⁰⁹⁷.

Серед професорсько-викладацького складу траплялися випадки антисемітизму. Зокрема, викладач української мови Київського ІНО Марковський не поставив жодного заліку 30 євреям-студентам. У ході екзамену (під час читання текстів) він голосно іронізував над вимовою євреїв і радив їм пошвидше виїхати з України²⁰⁹⁸. Деякі викладачі вели аморальний спосіб життя, наприклад, директор Ржищівського ПТ Смородинцев, у «спальну кімнату [якого] вчашали» студентки²⁰⁹⁹.

Мали місце випадки, коли студенти у газетах публікували критичні статті про своїх наставників. Так, у лютому 1930 р. в одній з них йшлося про професора Кам'янець-Подільського ІНО О. Ретанова, який, використовуючи лекційний метод навчання, орієнтувався не на «бідняка» чи «середняка», а на краще підготовленого студента. Траплялися випадки «грубого висміювання товаришів, що, не знаючи, червоніють біля таблиці»²¹⁰⁰.

Серед частини студентів панували нездорові настрої щодо викладачів-комуністів. У 1930 р. в проєкті резолюції на доповідь секретаря партосередку Кам'янець-Подільського ІНО було вміщено декілька висловлювань молоді щодо цієї категорії викладацького складу: «Ми, робітники, а ви марксистки в лапках», «Марксистки голодують собі, а студенти собі», «Наш вчений Палько не користується авторитетом», «Робітники-студенти – члени бюро – на положенні експонатів» і т.д.²¹⁰¹

Мали місце випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. Наприклад, у Київському польському ПТ в 1934-1935 н.р. було зафіксовано хуліганські випадки двох студентів, що підривали авторитет викладачки Хмільівської²¹⁰². Тоді ж у Польському педінституті був випадок тиску студента на професора педагогіки з метою підвищення оцінки²¹⁰³. У Кам'янець-Подільському ІНО на одній із лекцій студенти зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, який не орієнтувався твердо в датах і в послідовності подій, на що той парирував: «Дати, товариші, річ неістотна. Головне всебічний виклад подій і правильне марксистське висвітлення». Професорську діяльність викладачеві довелося незабаром залишити, бо цей

²⁰⁹⁷ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 689.

²⁰⁹⁸ Українська інтелігенція і влада. С. 64.

²⁰⁹⁹ Бригада «Ст. Рев.». Свіжого повітря у Ржищів//Студент революції. 1931. №34. С. 31.

²¹⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2; Не-рук Д. А хвости все ростуть та ростуть...//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 3.

²¹⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2.

²¹⁰² Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 13.

²¹⁰³ Там само. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6.

його вислів відразу ж став анекдотом і швидко поширювався серед молоді²¹⁰⁴. У Житомирському учительському інституті були випадки, коли студенти викладачам на заняттях писали неетичні записки²¹⁰⁵. Подібне мало місце і в Конотопському ПТ в 1935-1936 н.р., де студенти писали «листи» неетичного змісту молодим викладачам Василенко і Павлюку²¹⁰⁶. Некоректно ставилася до викладачів студентка Миколаївського педінституту Селіванова²¹⁰⁷.

Такі випадки не залишалися поза увагою керівництва вишів. Наприклад, в Одеському німецькому педінституті 9 квітня 1936 р. студенту Райху за грубе ставлення до декана та викладача Ганаша, неетичні висловлювання у звіті про педпрактику оголосили сувору догану²¹⁰⁸. У Бердянському ІСВ і Миколаївському педінституті за грубе і хуліганське ставлення до викладачів відраховували з вишів відповідно студентів Б. Шенфельда²¹⁰⁹ та І. Іванченка²¹¹⁰.

Історик О. Рябченко зазначає, що у той час вихованість вважалася «буржуазною» ознакою, «інтелігентською сентиментальністю» і навіть «підлабузництвом». Цю рису ілюструє спогад студента Київського ІНО Б. Матушевського, в якому автор розповів про те, як він вагався, допомогти чи ні М. Зерову скинути важке зимове пальто, оскільки професор порізав руку й не міг сам роздягнутися. «Ніхто із студентів чомусь не прийшов йому на допомогу, – писав Б. Матушевський. – А я за ці декілька секунд, поки М[икола] К[остьович] возився зі своїм пальто, встиг боляче пережити кілька суперечливих міркувань: безперечно треба було в цю ж мить кинутись йому на допомогу, цього вимагала елементарна вихованість, якої мене вчено дома змалечку, а з другого боку, мене стримувала недостойна думка – а як на це подивляться мої співкурсники?»²¹¹¹.

Поступово зростала навчально-матеріальна база педагогічних навчальних закладів. У цьому процесі вагомим був студентський фактор. Зокрема, молодь дбала про розвиток бібліотек. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО ініціювали запровадження в роботу книгозбірні різних новацій: у березні 1924 р. студентство звернулося з проханням до бюро вишу покращити інформування читачів про нові надходження літератури. Молодь пропонувала відповідну інформацію невідкладно заносити до каталогу, списки літератури вивішувати в читальному залі для широкого ознайомлення²¹¹².

²¹⁰⁴ Рябченко О. Життя студентів радянської України. С. 57–58.

²¹⁰⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 5.

²¹⁰⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85.

²¹⁰⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 63.

²¹⁰⁸ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 26.

²¹⁰⁹ Бердянський інститут соціального виховання. С. 112.

²¹¹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 16.

²¹¹¹ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 266–267.

²¹¹² Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2008. С. 64.

Виконавчі бюро пролетарського студентства вишів на свої кошти відкривали читальні. Газети і журнали для них часто передплачували за рахунок пожертв студентів, наприклад у Кам'янець-Подільському ІНО²¹¹³. У 1925 р. вони передплачували загалом 146 періодичних видань²¹¹⁴. Обслуговування читальні здійснювали два чергові студенти під безпосереднім контролем бібліотекаря²¹¹⁵. Пересічно читальню щодня відвідувало 50-100 студентів. Частина видань після опрацювання передавалася в підшефні села та дитячу читальню ІНО²¹¹⁶. Студентські читальні працювали також у Київському²¹¹⁷, Ніжинському²¹¹⁸, Херсонському²¹¹⁹, Чернігівському ІНО²¹²⁰ та інших інститутах та технікумах²¹²¹.

Під час навчання у вишах студенти формували свої виробничі бібліотечки, в яких обов'язково були наявними твори класиків марксизму-ленінізму. 1930 року студенти Волинського ІНО для цих потреб передплатили 208 комплектів літератури²¹²², Житомирського єврейського ПТ – у 1935 р. – 175²¹²³. У 1934-1935 н.р. передплатою літератури було охоплено 65% студентів Тульчинського ПТ²¹²⁴. Власні бібліотечки створювали і студенти Білоцерківського ПТ. У 1928 р. вони закупили літературу на 1 тис. руб.²¹²⁵ Водночас, у Київському ІНО передплачували літературу значно скромніше. Так, у 1929 р. молодь передплатила лише 65 прим. творів В. Леніна, а також 27 прим. іншої літератури²¹²⁶.

Упродовж 20-30-х рр. хронічною проблемою була нестача навчальної літератури, незважаючи на щорічне покращення ситуації. На початку 20-х рр. більшість навчальної літератури закуповували за кошти викладачів та студентів²¹²⁷. З різних навчальних закладів лунали скарги про недоукомплектованість підручного фонду. Студент Житомирського

²¹¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 103; Спр. 97. Арк. 4.

²¹¹⁴ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 115зв.; Спр. 601. Арк. 14зв.; Спр. 629. Арк. 27; Спр. 711. Арк. 164; Спр. 755. Арк. 2.

²¹¹⁵ Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека. С. 54.

²¹¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 95зв.

²¹¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 36; Оп. 4. Спр. 634. Арк. 82.

²¹¹⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 27; Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

²¹¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

²¹²⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 46.

²¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 49; Оп. 8. Спр. 404. Арк. 12; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 19; Культурное строительство в Черкаской области. С. 70; Вища педагогічна освіта і наука України. Черкаська область. С. 171; Горбунов К. Передень «Великого терору». С. 99.

²¹²² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13.

²¹²³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

²¹²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71.

²¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

²¹²⁶ Там само. Арк. 39зв.

²¹²⁷ Липинський В. Становлення і розвиток. С. 137.

єврейського ПТ Дроман, виступаючи 27 лютого 1928 р. на розширеному засіданні правління технікуму, зазначав: «[навчальній] роботі заважає недостатня кількість книг і приладдя для експериментів. 8 осіб працюють над одною книгою, стільки ж осіб працюють на одному інструменті на практичній роботі. Необхідно дати можливість кожному окремо проводити експеримент»²¹²⁸.

Студентів залучали до участі у роботі навчально-допоміжних закладів як штатних працівників. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО вони були введені у штат бібліотеки. Завідувач М. Ясинський, характеризуючи підлеглих, відзначив роботу студентів В. Значківської, Л. Соханевич, О. Руснак, О. Харкової²¹²⁹. У січні 1926 р. лаборантом кафедри соціально-економічних дисциплін цього ж вишу призначили студента Клименка²¹³⁰. У 1929-1930 н.р. для налагодження роботи кабінетів залучили студентів-лаборантів і в Бердянському ПТ²¹³¹. У Київському ІПО в 1932-1934 н.р. створили спеціальну студентську бригаду для облаштування кабінетів, що працювала до кінця року²¹³².

Таким чином, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. влада значну увагу приділяла змісту навчання студентів, майбутніх учителів, які мали нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати в молоді відданість радянській ідеології. У зв'язку з цим особливий акцент робився на ідеологічну витриманість навчальних планів і програм. Пріоритет надавався суспільно-політичним дисциплінам, спрямованих на формування у студентства марксистського світогляду. Значний вплив на навчальний процес у педагогічних навчальних закладах, а відтак, і на студентство, справили українізаційні процеси. Поряд з українізацією проводилася робота із надання представникам нацменшин можливості опанувати знання рідною мовою. З кінця 1920-х рр. у республіці почали звертати увагу на вивчення іноземних мов, а з середини 20-х рр. – на військово-оборонну роботу студентів через запровадження допризовної військової підготовки.

Значну увагу в педагогічних навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі, участь у якій брали і студенти. Зокрема, вони працювали у складі циклових комісій. Певною мірою завдяки зусиллям студентської молоді педвиш виконували роль методичних центрів регіону.

У міжвоєнний період не високим був показник успішності студентів, насамперед якісний. Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, у т.ч. мовної, грамотності. Особлива увага зверталася

²¹²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 228.

²¹²⁹ Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека. С. 53–54.

²¹³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1зв.

²¹³¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

²¹³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 31.

на академічні показники студентів-комуністів і комсомольців. У 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. у більшості випадків успішність цієї категорії молоді була дещо нижчою у порівнянні із позапартійним студентством. З середини 30-х рр. ці показники поліпшилися. Поступово покращувалася трудова дисципліна. Збільшення пропусків занять мало місце у голодні 1932-1933 рр., коли молодь змушена була виживати. Більшість пропусків припадають на період весняної посівної кампанії чи збору врожаю, коли студентів залучали до громадської та організаційної роботи у селах. Для підвищення успішності та боротьби з недопущенням пропусків використовували адміністративні та громадські методи впливу. Студентство брало посильну участь у покращенні навчально-матеріальної бази педагогічних навчальних закладів.

2.2. Залучення молоді до науково-дослідної роботи

Частина студентської молоді виявляла інтерес до науки, що спонукало її до науково-дослідної діяльності, зокрема, у складі науково-дослідних кафедр, запроваджених відповідно до постанови РНК УСРР «Про утворення науково-дослідних кафедр» від 2 грудня 1921 р.²¹³³ Їхньою метою було залучення до науково-дослідної роботи молодих дослідників, «розробка під керівництвом найбільш видатних учених наукових проблем, а також підготовка до наукової і педагогічної діяльності осіб, що мали потяг до наукової діяльності і необхідні для цього знання і здібності»²¹³⁴.

У 1924-1925 н.р. найбільше таких кафедр було при Харківському ІНО – 16, Київському – 6, Одеському – 4, Катеринославському – 2, Кам'янець-Подільському і Ніжинському – по одній²¹³⁵. На жаль, даних про їхню практичну роботу, зокрема молоді, обмаль. Відомо лише про діяльність науково-дослідної кафедри з історії Поділля й «Червоної Русі» Кам'янець-Подільського ІНО, яка виникла у серпні 1921 р. Перед підрозділом поставили такі завдання: «...1) налагодити дослідну діяльність вчених, що належать до катедри; 2) притягнути до дослідчої роботи, шляхом ознайомлення з її методами і розроблюванням сирових матеріалів ... – студентів старших триместрів». Молоді доручали облікувати наявні місцеві архівні документи, оскільки значну їх частину вивезли представники польської окупаційної

²¹³³ Ткаченко В. В. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920-1930 роках//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С. 75.

²¹³⁴ Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. С. 171; Рєгейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів. С. 113.

²¹³⁵ Бакіров В. С. Харківський національний університет. С. 123.

влади. Найбільш цінні матеріали планували перевезти до архіву ІНО²¹³⁶. На засіданнях кафедр регулярно заслуховувалися доповіді і повідомлення студентів. Вони виступали також і перед викладачами та студентством кам'янецьких вишів та представниками міської громадськості. Студенти і викладачі ІНО організували кілька експедицій з вивчення пам'яток старовини Кам'янецького повіту. У ході роботи для місцевого населення молодь прочитала низку лекцій на історико-краєзнавчі, науково-природничі та атеїстичні теми (керівництво зобов'язало кожного студента виступити не менше 5 разів). Влітку 1922 р. провели виробничу екскурсію на паперову фабрику в Совий Яр, природничу – у Цибулівський ліс²¹³⁷.

Кафедра організовувала зустрічі з ученими, авторами підручників і посібників. Зокрема, студентам запам'яталася зустріч із О. Курило, яка створила перший радянський підручник з граматики української мови. Студенту К. Присяжнюку закарбувалася у пам'яті ця незабутня зустріч: «Вона була вже жінка похилого віку, те, що ця високоінтелігентна жінка говорила чудово українською мовою, глибоко розбиралася в філології і створила підручник, за яким ми в школі вчилися, зближувало її з студентською аудиторією»²¹³⁸. Дослідження студентів друкувалися у науковому збірнику «Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної катедри»²¹³⁹.

Наукові розробки студентів також оприлюднювалися у наукових органах інститутів народної освіти – «Записках»²¹⁴⁰. Наприклад, у «Записках Полтавського інституту народної освіти» вмістили статті студентів цього вишу Ф. Герасименка «Бунт кріпаків Семена Кочубея в 1814 році» і К. Козубенка «Повстання турбаївських селян»²¹⁴¹. У 1925-1926 н.р. студенти Волинського ІНО, які працювали у складі семінару з вивчення творчості І. Франка, у 2-му томі «Записок Волинського ІНО» опублікували дві статті – «Розгляд збірок поезії Франка «Із літ моєї молодості» і «До характеристики Шевченківської сатири»²¹⁴². Цікаво, що у «Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» членом редколегії був студент А. Чепорнюк²¹⁴³.

У 20-ті рр. ХХ ст. робили свої перші кроки майбутні видатні науковці. Так, серед випускників Волинського ІНО був В. Бондарчук (згодом – заступник Голови Ради Міністрів УСРР, директор Інституту геологічних наук АН УСРР, академік АН УСРР), який під керівництвом професора С. Більського у 1927 р. опублікував свою першу наукову працю «Географічний

²¹³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 258зв.-259.

²¹³⁷ Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр. С. 2.

²¹³⁸ Присяжнюк К. Сторінки історії. С. 2.

²¹³⁹ Віхи нашої історії// Радянський студент. 1968. 29 жовт. №32 (575); Тюлягін С. Так гартувалася молодь. С. 2.

²¹⁴⁰ Комаренко Т. О. Інститути народної освіти. С. 504.

²¹⁴¹ Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 113.

²¹⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 354зв.

²¹⁴³ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 1-24.

нарис Коростенщини»²¹⁴⁴. Харківський ІНО закінчили історики П. Гудзенко, О. Ковалевський, О. Кіктев, С. Королівський, етнограф В. Дашкевич²¹⁴⁵. Таких прикладів чимало.

В інститутах створювали студентські наукові товариства, які ставили за мету залучати студентську молодь до науково-дослідної роботи, розвивати й удосконалювати її форми²¹⁴⁶. Одне з таких СНТ, яке мало історико-літературне спрямування, діяло у 1920-х рр. у Ніжинському ІНО, яким керував професор В. Резанов. Йому допомагали професори М. Петровський та О. Грузинський, аспірант Г. Костецький. У 1924-1925 н.р. товариство об'єднувало секції історії і суспільствознавства, нової і новітньої літератури, газетно-журнальну, літературних вечорів і вистав²¹⁴⁷. У Кам'янець-Подільському ІНО функції наукового товариства виконував науково-технічний гурток, який створили у 1926-1927 н.р.²¹⁴⁸. Станом на 23 грудня 1927 р. у його складі працювали 7 секцій: соціально-економічна, географічна, педагогічна, мовознавчо-літературна, фізична, математична, ботанічна. Кожного члена гуртка, окрім основної діяльності, зобов'язали за два роки вивчити одну із іноземних мов²¹⁴⁹. Гуртківці опрацьовували індивідуальні науково-дослідні теми. Результати своїх досліджень оприлюднювали у формі доповідей на засіданнях секцій²¹⁵⁰. Загалом, робота гуртка була слабкою. У звіті профкому за 1928 р. зазначалося, що «в роботі Н.Т.Г. слабо проявляється наукова ініціатива студентства. По окремих наукових темах в деяких секціях переводиться дослідна робота студентами не по вибору тем самих студентів. Слаба видавнича робота (конспекти професури по читаних лекціях, дослідження студентства і т. інш.). Недостатньо ставилися вимоги перед Правлінням ВУЗу про фінансування Н.Т.Г.»²¹⁵¹. У березні 1929 р. на загальних зборах осередку КП(б)У йшлося про те, що у студентства «нема тяги» до наукової роботи. Крім того, керівники секцій наукового гуртка не отримували заробітної плати, через що не хотіли працювати²¹⁵². У 1929-1930 н.р. науковий гурток діяв і в Преславському болгарському ПТ²¹⁵³. У Київському педінституті СНТ наприкінці 30-х рр. об'єднувало 15 гуртків²¹⁵⁴.

²¹⁴⁴ Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 82.

²¹⁴⁵ Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки. С. 17.

²¹⁴⁶ Український державний педагогічний університет. С. 26.

²¹⁴⁷ Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет. С. 136.

²¹⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв.

²¹⁴⁹ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 30; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 48зв.; Спр. 13. Арк. 45; Островий В. М. Навчальний процес. С. 171.

²¹⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23зв., 65зв.

²¹⁵¹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85зв.

²¹⁵² Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 34зв.–35.

²¹⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРП//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомч. зб. наук. пр. / [редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.), О. А. Іваненко, І. І. Вовканич та ін.]. К.: Ін-т іст. України НАН України, 2016. Вип. 25. С. 193.

²¹⁵⁴ Український державний педагогічний університет. С. 27.

Для підготовки студентів до наукової роботи при науково-дослідних, а згодом й інститутських кафедрах створювалися наукові гуртки, які діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів. Питання створення цих гуртків вперше обговорили 1924 року на I всеукраїнській нараді пролетарського студентства, учасники якої визнали за необхідне в кожному виші започаткувати семінари підвищеного типу і науково-предметні гуртки, до складу яких поряд з кандидатами в аспіранти залучалися б і найкращі студенти²¹⁵⁵. Перші підсумки їх діяльності проаналізували в 1926 р. делегати II всеукраїнської конференції пролетарського студентства. Вони визнали, «що науковий гурток повинен служити доповненням до формального навчання, повинен поширювати знання студентства, приєднати його до нових досягнень науки, повинен бути тим місцем, де виявляється майбутній науковий робітник...»²¹⁵⁶.

Серед наукових гуртків найрезультативнішими були краєзнавчі гуртки. На початку десятиліття краєзнавчі питання були включені в курси країнознавства, загальної географії або географії України. У 1922 р. учасники I всеукраїнської педагогічної конференції краєзнавство кваліфікували як складову частину вітчизнознавства та країнознавства. Сучасник тих подій М. Зотін у своїй праці спробував чіткіше окреслити місце краєзнавства у системі науки: «Краєзнавство визнається, як комплекс звичаїв, що зосереджує в собі не лише природу даної місцевості й різноманітну діяльність людини, а також вивчає минуле населення в його різних пам'ятниках, техніку, побут, культурний стан. Територія, що мається на увазі в даному випадкові, це – район, округа, в крайньому разі – губернія, або-ж одиниця не адміністративна, а історична (Волинь, Слобідська Україна й т. ін.). Колишнє краєзнавство, коли вивчалось переважно археологічний і етнографічний бік, мусить дати місце краєзнавству, що зв'язане з життям. Від збирання черепків, лаптів, вишиванок, від вивчення минулого (хоч це вивчати можна й треба), треба перейти до вивчення сучасного, що допоможе підняти виробничі сили»²¹⁵⁷.

Краєзнавча робота активізувалася зі створенням 20 листопада 1922 р. Комісії краєзнавства ВУАН, яка взяла на себе роль координатора краєзнавчого руху в Україні²¹⁵⁸. На місцях вона створювала свої осередки. Серед них – київська Комісія краєзнавства, яка у травні 1923 р. спеціально утворила студентську секцію. Остання мала виконувати функції науково-методичного бази краєзнавчого руху за участю студентства²¹⁵⁹. Все ж центром краєзнав-

²¹⁵⁵ Резолюції 1-го Всеукраїнського Сопещання Пролетарського Студенчества//Студент революції. 1925. №7. С. 72.

²¹⁵⁶ Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду//Там само. 1927. №1. С. 99.

²¹⁵⁷ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 146.

²¹⁵⁸ Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. С. 63.

²¹⁵⁹ Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. XX –

чої роботи став не Київ, як планувалося, а Харків, де активно працював студент місцевого ІНО О. Лазарис. Він став одним із ініціаторів проведення всеукраїнської конференції краєзнавства. 13 червня 1923 р. у тодішній столиці УСРР створили студентське бюро краєзнавства при губернському бюро пролетарського студентства, яке очолив В. Кулібаба. О. Лазарис виконував обов'язки заступника. Бюро налагодило зв'язки з Ленінградським центральним бюро краєзнавства та московськими колегами-краєзнавцями, від яких отримали методичну літературу, а також необхідні поради. Влітку 1924 р. студенти підготували проект «Положення про Всеукраїнське студентське Бюро краєзнавства при Центральному бюро Пролетарського студентства». Документ складався з 14 пунктів, у яких чітко визначалися мета, завдання, структура, методи і форми діяльності бюро. Передбачалося створення краєзнавчих осередків у вишах, скликання пленумів і з'їзрів, формування краєзнавчої бібліотеки, видання бюлетеня²¹⁶⁰. 19 серпня того ж року президія наукового комітету Укрголовпрофосвіти прийняла ухвалу про організацію бюро, яке запрацювало при Харківському ІНО з 1925-1926 н.р.²¹⁶¹

Студентські краєзнавчі спілки діяли і в інших регіонах. Зокрема, у 1924 р. було створено Полтавське та Катеринославське бюро краєзнавства при губернських бюро пролетарського студентства. У 1925 р. започаткували бюро краєзнавства при Київському ІНО²¹⁶². У 1925-1926 н.р. з ініціативи ректора Кам'янець-Подільського ІНО В. Гериновича виникло Подільське окружне краєзнавче товариство, членами якого були і студенти, що проводили тематичні семінари, виступали з доповідями, збирали краєзнавчі матеріали, пропагували краєзнавство в школах²¹⁶³. У Полтавському ІНО студентів до краєзнавчої роботи залучали ректор В. Щепотьєв і професори І. Рибаків, В. Щербаківський і Н. Мірза-Авакянц²¹⁶⁴.

Важливе значення для розгортання студентського краєзнавчого руху мали постанови II всесоюзної конференції з краєзнавства, яка відбулася в середині грудня 1924 р. у Москві. Вперше участь у роботі цього форуму брало студентство. Конференція доручила Центральному бюро краєзнавства всебічно сприяти краєзнавчій роботі студентської молоді. До складу ЦБК увійшли і представники студентства. Конференція висловила побажання, щоби подібні конференції були проведені і в республіках²¹⁶⁵.

початку XXI ст. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. С. 70.

²¹⁶⁰ Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. С. 122.

²¹⁶¹ Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки. С. 17; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 111.

²¹⁶² Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність. С. 119.

²¹⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3зв.

²¹⁶⁴ Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн.5. С. 700.

²¹⁶⁵ Данковська Р. По СССР. Друга всесоюзна конференція по краєзнавству в Москві//Путь

В Україні I республіканську краєзнавчу конференцію провели з 28 по 31 травня 1925 р. у Харкові, у роботі якої брали участь 75 делегатів. Її учасники заслухали доповідь секретаря ВУЦВК Солодуба, у якій він особливу увагу звернув на необхідність тісного зв'язку суспільного та економічного життя із краєзнавчою діяльністю. На молодь покладалося завдання вивчати промисловий, сільськогосподарський та культурний потенціал регіонів і використати здобуті відомості у «соціалістичному та національному» будівництві. На цьому форумі започаткували Український комітет краєзнавства у складі 15 осіб, до складу якого ввійшли представники ЦБПС²¹⁶⁶. На О. Лазариса поклали функції відповідального секретаря²¹⁶⁷.

Відбувалися регіональні краєзнавчі конференції. Так, у жовтні 1924 р. було скликано I Чернігівську губернську краєзнавчу конференцію²¹⁶⁸, на якій були присутні і студенти місцевого ІНО. У 1925-1926 н.р. провели Подільську конференцію педвишів, на якій, зокрема, обговорили питання стану краєзнавства у педагогічних навчальних закладах краю. Після цього краєзнавчі дослідження активізувалися²¹⁶⁹ і на початку червня 1926 р. з ініціативи ректора Кам'янець-Подільського ІНО, відомого краєзнавця В. Гериновича та студента Гончаренка відбулася окружна краєзнавча конференція, у роботі якої активну участь взяла молодь Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, студентка Герман у своєму виступі окреслила тодішній стан краєзнавчої роботи в Україні. Федорович виклав проект структури організації краєзнавства. Неабияку зацікавленість викликали виступи М. Савченка – «Краєзнавство і ВУЗи», Мандаюка – «Текстильна промисловість м. Дунаєвець», Піруса – «Сільське господарство Китайгородської Мікши»²¹⁷⁰. Один із студентів-краєзнавців заявив, що «кам'янецькі студенти, стоячи на кордоні СРСР, стануть електронами краєзнавчого руху й виконають покладений на них обов'язок». Учасники конференції обрали правління окружного товариства, до складу

просвещения: теория просвещения, методология, просветительная практика, быт: науч. журн. Харьков, 1925. №4 (24), апр. С. 230–231; Лазарис А. Вторая Всесоюзная конференция по краеведению и пролетарское студенчество//Студент революции. 1925. №1. С. 55–57.

²¹⁶⁶ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія/Вид. 2-ге, доповн. Кам'янець-Подільський: Звoleyко Д. Г., 2014. С. 68; Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність. С. 119.

²¹⁶⁷ Бабенко Л. Становлення наукових краєзнавчих установ у Харкові (20-30 роки)//Харків 30-40-х рр. XX ст. Література. Історія. Мистецтво: матер. міжнарод. наук. конф. до ювілею проф. Ю. Бойка-Блохина/[ред.: О. Бронникова, І. Михайлин]. Харків, 1998. С. 186.

²¹⁶⁸ Конончук І. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років XX ст.//Ніжинська старовина: зб. регіон. історії та пам'яткознавства. Серія: Ніжинознавчі студії/[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, О. М. Титова та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавства НАН Укр. і УТОПШ, 2012. Вип. 13 (16). С. 19.

²¹⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484.

²¹⁷⁰ Краєзнавча конференція//Червоний кордон. 1926. 6 черв. Ч. 43 (214). С. 4; Г. В Кам'янци. Перша окружна краєзнавча конференція//Там само. 13 черв. Ч. 45 (216). С. 4.

якого ввійшли три студенти²¹⁷¹. У червні 1929 р. відбулася II окружна краєзнавча конференція, напередодні якої В. Геринович підвів підсумки роботи майбутніх фахівців у галузі краєзнавства: «Студентство розвинуло широку роботу для популяризації ідей краєзнавства і організації краєзнавчих осередків при сельбудах, хатах-читальнях та школах. Низка праць студентів виявляє, що вони зуміли погодити академічну роботу з роботою над вивченням країни»²¹⁷².

31 січня 1926 р. провели Миколаївську міську краєзнавчу конференцію, серед учасників якої були і студенти місцевого ІНО. На цьому зібранні обрали бюро краєзнавчого осередку, у якому був представлений студент цього вишу²¹⁷³.

Студенти-краєзнавці педагогічних навчальних закладах об'єднувалися у гуртки, які мали на меті «втягти студентство в дослідничу роботу, в процесові роботи вивчити методи дослідження та встановити зв'язки з вищими науково-дослідничими установами, з метою підготувати кадри майбутніх масових дослідників, кореспондентів загальнокраєвих наукових дослідничих закладів»²¹⁷⁴. У Київському ІНО попередником краєзнавчого був гурток з вивчення природи, який, у свою чергу, став наступником гуртка дослідників природи, що працював в університеті св. Володимира з 1907 р. Гуртківці працювали у 5 секціях: зоологічній, ботанічній, гідробіологічній, фізико-хімічній, геологічній²¹⁷⁵. Згодом гурток назвали краєзнавчим, в якому в 1925-1926 н.р. було 95 членів²¹⁷⁶. У 1926-1927 н.р. гурток значно зріс і налічував 158 студентів. Він поділявся на окремі секції, наприклад, етнографічну, якими керували викладачі²¹⁷⁷. У 1929-1930 н.р. у структурі гуртка були такі секції: зоологічна, ботанічна, економіко-географічна, геологічна, етнографічна²¹⁷⁸. Раніше, ніж у Київському ІНО, розпочав свою роботу краєзнавчий гурток Корсунського ПТ. Він виник у 1923-1924 н.р. У 1925-1926 н.р. студенти працювали у складі трьох секцій: природничої, економічної і соціально-побутової²¹⁷⁹. У 1924-1925 н.р. було створено гурток в Одеському ІНО (керівники – професор В. Лебедев і студент Кожем'якін). До його складу

²¹⁷¹ Савченко М. Про краєзнавчі осередки кам'янецьких ВУЗів//Студент революції. 1926. №1. С. 50; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв.

²¹⁷² Не тільки вивчити, але й допомогти перебудувати. До окружної краєзнавчої конференції Кам'янецьчини//Червоний кордон. 1929. 11 черв. Ч. 61 (585). С. 4.

²¹⁷³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 18.

²¹⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 48.

²¹⁷⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 39, 99; Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 57.

²¹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 605зв.

²¹⁷⁷ Там само. Арк. 642зв.; Довгань К. Г. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті (1933-1941)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія: зб. наук. пр. / [редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. Вип. 80-81. С. 69.

²¹⁷⁸ Юдасо. Краєзнавчий гурток//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 3.

²¹⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 48.

ввійшли 46 студентів І-ІІ курсів факультету соціального виховання²¹⁸⁰. У 1925-1926 н.р. кількість членів зменшилася до 25²¹⁸¹. У 1924-1925 н.р. гурток працював і в Харківському ІНО²¹⁸². Того ж року до його складу входив 51 член²¹⁸³.

Більшість гуртків виникли у 1925-1926 рр. На той період вони вже функціонували у Донецькому²¹⁸⁴, Ніжинському²¹⁸⁵ та Харківському ІНО²¹⁸⁶; Зінов'євському²¹⁸⁷, Коростишівському²¹⁸⁸, Мелітопольському²¹⁸⁹, Пирятинському²¹⁹⁰, Старобільському ПТ²¹⁹¹. У Вінницькому українському ПТ гурток у складі 40 осіб з ініціативи викладача природознавства М. Хитька виник у 1926 р.²¹⁹² Влітку 1926 р. започаткували гурток у Могилів-Подільському ПТ, який у 1926-1927 н.р. налічував 23 члени²¹⁹³. У налагодженні історико-краєзнавчої роботи, як вже зазначалося, брала участь і молодь Кам'янець-Подільського ІНО. У 1926 р. при Кам'янець-Подільських ІНО, СПІ, хімічному технікумі створили краєзнавчі групи, які об'єднали 120 членів²¹⁹⁴. У 1926-1927 н.р. діяв краєзнавчий гурток у Бердянському ПТ в складі 30 студентів²¹⁹⁵. Тоді ж у Нероновицькому ПТ було 23 гуртківці²¹⁹⁶. На 1926-1927 н.р. гурток вже працював у Конотопському ПТ²¹⁹⁷.

Пізніше з'явилися гуртки краєзнавців і в інших закладах²¹⁹⁸.

Студентів до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей залучали відомі дослідники і організатори краєзнавства, наприклад, у Вінницькому ІНО, – В. Пфейфер, С. Слободянюк-Подольяк, Ф. Кондрацький, М. Безбородько та ін.²¹⁹⁹ Найактивніші студенти Кам'янець-Подільського ІНО працювали під керівництвом В. Гериновича. Вони готували наукові

²¹⁸⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 71зв.

²¹⁸¹ Там само. Арк. 116зв.

²¹⁸² Там само. Спр. 568. Арк. 5а.

²¹⁸³ Там само. Арк. 7.

²¹⁸⁴ Там само. Арк. 666зв.

²¹⁸⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18зв.

²¹⁸⁶ Харківський національний університет. С. 337.

²¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв.

²¹⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40зв.

²¹⁸⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8зв.

²¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 213зв.

²¹⁹¹ Там само. Спр. 207. Арк. 72зв.

²¹⁹² Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 32–33.

²¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв., 72зв.

²¹⁹⁴ Савченко М. Про краєзнавчі осередки кам'янецьких ВУЗів. С. 50; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв.

²¹⁹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум// Студент революції. 1927. № 4. С. 66.

²¹⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 109зв.

²¹⁹⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9.

²¹⁹⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 20; Лисий А. Історичний факультет ВДПУ. С. 68.

²¹⁹⁹ Лисий А. Історичний факультет ВДПУ. С. 68.

роботи, у яких широко використовували матеріали історичних, географічних та археологічних розвідок Поділля²²⁰⁰. У Волинському ІНО велику краєзнавчу роботу проводив учений-метеоролог, краєзнавець С. Бржозовський, який залучив студентів до вивчення географії краю, спостереження за природою і кліматичними змінами²²⁰¹. Викладачі Київського ІНО регулярно виступали перед гуртківцями (упродовж навчального року було 36 виступів)²²⁰².

Заняття у гуртках проходили переважно у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Наприклад, в Одеському ІНО студенти виголошували доповіді з топографії, гідрографії, стратиграфії, географії, петрографії, геолого-геоморфологічних ознак, фізико-географічної районізації²²⁰³. Таку ж роботу проводили і гуртківці Харківського ІНО²²⁰⁴ і Вінницького українського ПТ²²⁰⁵.

Краєзнавча діяльність студентів мала й інші форми. Так, молоді краєзнавці Харківського ІНО вивчали околиці міста, збирали матеріали до бібліографічного покажчика з українського краєзнавства²²⁰⁶. Молодь Ніжинського ІНО працювала у двох напрямках: природничому (організувала куточок живої природи; вивчала природу краю), етнографічному (збрала понад 500 пісень та інші фольклорно-етнографічні матеріали)²²⁰⁷. Студенти Київського ІНО під час канікул збирали відомості з «ріжних закутків» про географію, побут і культурно-освітнє життя рідного краю²²⁰⁸. Подібну роботу проводили також студенти Бердянського ПТ²²⁰⁹. 9 грудня 1926 р. керівництво закладу інформувало НКО про те, що планувалося видати збірку народних пісень, зібраних силами студентів²²¹⁰.

Проводилися науково-дослідні екскурсії краєзнавчого характеру. Так, восени 1927 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО побували у селах Мукша Колибайвська, Довжок, Верхні Панівці, де вивчали топографію цих поселень, етнографію, мовні особливості та інші елементи краєзнавства. 23 жовтня 1927 р. спільно з членами і аспірантами секції культури Науководослідної кафедри ІНО, учителями місцевих трудових шкіл вони здійснили екскурсію по Товтрах. Екскурсанти побували в районі сіл Маків і Привороття, після чого професори В. Геринович та І. Любарський прочитали відповідні

²²⁰⁰ Островий В.М. В. О. Геринович – ректор. С. 130.

²²⁰¹ Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. С. 99.

²²⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 642зв

²²⁰³ Левченко В. Становлення та розвиток. С. 63.

²²⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 7.

²²⁰⁵ Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 32–33.

²²⁰⁶ Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність студентів. С. 119.

²²⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18зв.

²²⁰⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 605зв.

²²⁰⁹ Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 66.

²²¹⁰ Бердянські педагогічні курси. С. 54.

лекції²²¹¹. Юні краєзнавці Одеського ІНО під час екскурсії на берег Чорного моря зібрали багато природничого матеріалу, який став основою для вивчення багатств краю²²¹².

Керівники гуртків ініціювали та заохочували дослідницький пошук молоді. Наприклад, гуртківці Волинського ІНО під керівництвом В. Кравченка випускали рукописний журнал «Етнограф», вивчали культуру й побут нацменшин Волині, Биківський та Мар'янівський гутні промисли, фаянсовий завод у Кам'яному Броді, гончарні промисли у Троянові, деревообробне виробництво в Барашівці²²¹³. Студентство також видавало бюлетень «Погода по Європі, Україні та Житомирському округу»²²¹⁴. З 1927-1928 н.р. студенти Корсунського ПТ почали виконувати курсові роботи, частина з яких мали краєзнавчий зміст, наприклад «Бур'янова флора околиць Корсуня», «Лікарська флора ок. Корсуня», «Жуки ок. Корсуня», «Флора степових цілин ок. Корсуня», «Коротка геологічна історія Корсуня та його околиць»²²¹⁵. В Одеському ІНО виконували дипломні роботи на краєзнавчу тематику («Музеї м. Одеси, як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл», «Відділ старо-грецької культури Одеського краю як історично-археологічного музею як матеріал для екскурсії з учнями профшкіл» та ін.). Крім того, гуртківці самостійно розробили мапу Одещини, яку видрукували на шапірографі і реалізовували серед населення по 8 коп. Вона користувалася попитом і витримала 2 видання²²¹⁶. З краєзнавством була пов'язана тематика низки дипломних робіт студентів-третьокурсників Миколаївського ІНО («Полювання і рибальство на Миколаївщині», «Кооперація на Миколаївщині», «Старий і новий побут села», «Кустарні промисли Миколаївщини», «Птахівництво, торгівля, комунальне господарство Миколаївщини», «ГЕС біля с. Олександрівка на р. Буг», «Голод на Миколаївщині», «Місто Миколаїв як центр округу», «Садівництво, городництво, бджільництво на Миколаївщині», «Історія Миколаївського ІНО» і т.д.)²²¹⁷.

Студенти-краєзнавці налагоджували контакти з місцевими музеями, науково-дослідними закладами тощо. Так, студенти Проскурівського ПТ, досліджуючи аграрно-виробничі сили, культурну та археологічну спадщину краю, налагодили активну співпрацю з місцевим сільськогосподарським музеєм та окружною виставковою комісією²²¹⁸. Гуртківці Коростишівського ПТ тісно співпрацювали з ЦК краєзнавства, районним статистичним бюро,

²²¹¹ М. Наукова екскурсія в Товтри//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.

²²¹² Левченко В. Становлення та розвиток напрямів. С. 63.

²²¹³ Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 82.

²²¹⁴ Житомирський державний університет. С. 16.

²²¹⁵ Фещенко А. Краєзнавча праця. С. 5–6.

²²¹⁶ Левченко В. Становлення та розвиток напрямів. С. 63, 65.

²²¹⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 18.

²²¹⁸ Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259.

Радомисьльською краєвою сільськогосподарською станцією. Упродовж навчального року краєзнавці збирали статистичні відомості про стан сільського господарства у регіоні, досліджували його природні багатства – каменоломні, пісковики «третичного періоду»²²¹⁹. Природничка секція Корсунського ПТ налагодила зв'язки з ботанічною і геологічною секціями ВУАН та Українським геологічним комітетом. З метою поглиблення краєзнавчо-дослідної роботи дирекція закладу, відряджаючи студентів на стажування, давала кожному стажнику спеціальне завдання, пов'язане з дослідженням краю. Внаслідок активної краєзнавчої роботи при Корсунському ПТ створили природничо-краєзнавчий музей, який мав такі відділи: зоологічний, ботанічний, палеонтологічний, геологічний, економічний, агрономічний. Всього музей мав 353 експонати, що включали в себе 5520 окремих об'єктів. З них 53 експонати студенти знайшли в околицях Корсуня. Решта експонатів молодь спільно з викладачами збрала під час екскурсій по СРСР²²²⁰. У 1923 р. історико-краєзнавчий музей відкрили при Ніжинському ІНО, експонати до якого значною мірою надавали студенти²²²¹. Краєзнавчий гурток Запорізького ПТ був співорганізатором музею краю²²²².

Однією із форм роботи було обстеження місцевих населених пунктів. Зокрема, за спеціальною програмою обстежували села студенти-краєзнавці Новоград-Волинського ПТ. Краєзнавчі спостереження вони фіксували у щоденнику²²²³. Молодь Лубенського ПТ у 1925 р. вивчала земельну общину «Круглик», а у 1926 р. – природоохоронну територію «Удай»²²²⁴.

Все ж, мали місце і випадки незадовільної роботи краєзнавчих гуртків. Наприклад, з Київського ІНО повідомляли, що наприкінці 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. роботі гуртка у виші не приділяли належної уваги. Дописувач журналу «Студент революції» Лавров-Чорний констатував, що у 1930 р. краєзнавчий гурток існував лише на 85 руб. членських внесків і не отримував ні копійки від адміністрації вишу²²²⁵. Мали місце недоліки і в роботі гуртка Дніпропетровського ІСВ²²²⁶.

Природно, що для майбутніх учителів одним із пріоритетів мала стати робота у складі педагогічних гуртків. Одне з перших таких утворень припало

²²¹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40зв.

²²²⁰ Фещенко А. Краєзнавча праця. С. 5–6.

²²²¹ Конончук І. Ніжинська вища школа. С. 19.

²²²² Пуха І. Педагогический техникум. С. 3.

²²²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 366зв.; Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. С. 98.

²²²⁴ Зеленський І. Як ми готуємо вчителів-краєзнавців. С. 10.

²²²⁵ Лавров-Чорний. Стан наукових гуртків Київських ВИШів//Студент революції. 1930. №11. С. 17.

²²²⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 7.

на жовтень 1921 р. у Катеринославському ІНО²²²⁷ Тоді ж у Київському ІНО з'явився філософсько-педагогічний гурток²²²⁸. Наприкінці 1922 р. педгурток вже працював у Кам'янець-Подільському ІНО²²²⁹. У 1924-1925 н.р. його поділили на секції: бібліотечну, географічну, педагогічної пропаганди і з організації дитячих свят²²³⁰. Наприкінці року з невідомих причин він припинив своє існування²²³¹, відновившись у 1929-1930 н.р.²²³². У Харківському ІНО в 1924-1925 н.р. працювали 10 педагогічно-академічних гуртків²²³³; у 1925-1926 н.р. – 9 художньо-педагогічних²²³⁴. Педгуртки функціонували в Одеському²²³⁵, Полтавському²²³⁶ і Чернігівському ІНО²²³⁷, 11 педтехнікумах²²³⁸. Крім них діяли педологічні²²³⁹, педолого-педагогічні²²⁴⁰ і педолого-методичні гуртки²²⁴¹. Гурток з експериментальної педагогіки з'явився в Київському ІНО²²⁴², а з соціального виховання – у Дніпропетровському ІНО²²⁴³.

На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді. Зокрема, у 1923-1924 н.р. у педгуртку Кам'янець-Подільського ІНО виголосили

²²²⁷ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 46.

²²²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 39.

²²²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141; Спр. 273. Арк. 13; Спр. 395. Арк. 118зв.; Спр. 400. Арк. 10зв.; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.–4; Спр. 4. Арк. 8зв.; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв.

²²³⁰ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 599. Арк. 3, 9–9зв.; Спр. 711. Арк. 163; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 8зв.

²²³¹ Там само. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 90зв.; Спр. 584. Арк. 2зв.; Спр. 601. Арк. 14зв.; Спр. 711. Арк. 86; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8зв.

²²³² Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 2; Федорук С. Робота розпочалась//Студент Прикордоння. 1930. 6 січ. Ч. 4 (11). С. 3.

²²³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 5а

²²³⁴ Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 91.

²²³⁵ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 79; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 43.

²²³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 11зв.

²²³⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.

²²³⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 206зв., 313зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв.; Спр. 207. Арк. 141зв., 188зв., 212зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 57зв., 102; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.; Б. С., Т-о. Промадсько-педагогічна праця Глухівського педтехнікуму//Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №12 (56), груд. С. 134; Бердянські педагогічні курси. С. 302; Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси. С. 193.

²²³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 213зв. 235зв.

²²⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 154.

²²⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141зв.

²²⁴² Про роботу профкомів Робос при ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. II. С. 211.

²²⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 412зв., 458; Журавель П. Робота Факсоцвиху. С. 31.

21 доповідь²²⁴⁴, у весняному триместрі 1924-1925 н.р. – 3²²⁴⁵. Восени 1924 р. гуртківці збиралися 9 разів на свої засідань²²⁴⁶. На зібраннях гуртка молодь слухала такі доповіді: «Полове життя дитини», «Дисципліна в дитячих установах», «Дальтонський метод», «Педагогічні ідеї соціалізму», «Жванецька виставка дитячих виробів», «Педагогічні погляди Роберта Зейделя», «Початкова школа в Англії», «Ленін і освіта», «Рефлексологія і педагогіка», «Антирелігійна пропаганда серед дітей», «Партія і учительство»²²⁴⁷, «Дитячий рух в умовах радянської дійсності», «Організація дитячих клубів»²²⁴⁸, «Методи вивчення дитини у зв'язку з її поведінкою» та ін.²²⁴⁹ У гуртку з соціального виховання Дніпропетровського ІНО в 1925-1926 н.р. відбулося 12 засідань, на яких розглянули 37 питань²²⁵⁰. З 1 листопада 1926 р. до 1 березня 1927 р. провели 10 засідань²²⁵¹. Гуртківці Чернігівського ІНО в 1926-1927 н.р. заслухали 4 доповіді²²⁵². Члени педагогічного гуртка Глухівського ПТ у 1925-1926 н.р. 21 раз збиралися на свої збори і 4 рази – на конференції, на яких обговорили 37 питань²²⁵³. У 1926-1927 н.р. 22 рази провели збори і 4 – конференції²²⁵⁴.

Мали місце й інші форми роботи гуртківців. Зокрема, вони практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. З Житомирського українського ПТ повідомляли, що у першому триместрі 1925-1926 н.р. проводили спостереження у закладах дошкільного виховання, за результатами яких підготували доповіді, і виступили на курсовій конференції, після чого організували дискусію²²⁵⁵. У 1928-1929 н.р. група студентів Мелітопольського ПТ під керівництвом викладачів здійснила обстеження на тему «Соціальні наставлення дітей шкільного віку у школах міста і сіл», охопивши 1660 дітей. У своїй роботі молодь спиралася на рекомендації дослідної станції Інституту соціальної педагогіки²²⁵⁶. Гуртківці Кам'янець-Подільського ІСВ у 1931-1932 н.р. розробили анкету для вивчення стану антирелігійної роботи у школах і провели у них обстеження²²⁵⁷.

²²⁴⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.

²²⁴⁵ Там само Арк. 10зв.

²²⁴⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

²²⁴⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 46зв., 48зв., 62; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 568. Арк. 11, 37, 52; Спр. 599. Арк. 3, 9–9зв.; Спр. 711. Арк. 163; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

²²⁴⁸ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115.

²²⁴⁹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8зв.

²²⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 412зв.

²²⁵¹ Журавель П. Робота Факсоцвиху. С. 31.

²²⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.

²²⁵³ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 206зв.; Б. С. Т-о. Громадсько-педагогічна праця Глухівського педтехнікуму. С. 134–135.

²²⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 313зв.

²²⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 11–11зв.

²²⁵⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 6.

²²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1.

У Кам'янець-Подільському ІНО в листопаді 1924 р. організували «Дитяче свято» для дітей трудових шкіл міста. Крім того, гуртківці взяли участь у громадському суді над «дальтон-планом», який відбувся у будинку спілки «Робос»²²⁵⁸. Члени гуртка Харківського ІНО вивчали нові методи викладання і проведення екскурсій²²⁵⁹. Учасники філософсько-педагогічного гуртка Київського ІНО вели плідну роботу щодо збирання і вивчення української філософської, психологічної і педагогічної термінології²²⁶⁰.

З середини 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці (НОП). Особлива увага зверталася на педвищі, оскільки майбутні учителі мали навчати учнів вмінню правильно вчитися, читати книги, спостерігати, планувати свою роботу тощо²²⁶¹. Для проведення НОП у вишах створювали спеціальні «нопівські комісії», які мали керувати цією роботою і стимулювати її. До них входили представники від студентства. Завданням комісії відповідно до «Положення про вузівські нопівські комісії», що стосується студентського буття, були: перегляд під кутом зору НОП порядку роботи студентських гуртків, складання проєктів їх раціоналізації; обговорення питання про раціональну організацію практичних робіт студентів у стінах вишу; раціоналізація обліку їхніх знань; обговорення питання про організацію практик і стажування молоді; розробка конкретних заходів з вивчення і подальшої раціоналізації робочого дня студентів; вивчення і раціоналізація методів їхньої самостійної роботи; проведення контролю за раціональним використанням часу студентів (усунення у розкладі недоцільних «вікон», впорядкування оголошень тощо); надання всецілої підтримки студентському «нопівському» гуртку²²⁶².

Функціонували НОП-гуртки: займалися переважно теоретичними питаннями, забезпечували опрацювання студентами відповідної літератури, практично вивчали проблеми, пов'язані з раціоналізацією бюджету часу. Наслідком їх роботи була раціоналізація робочого дня студентства, зменшення часу, що витрачався на участь у роботі різних комісій, відвідування зборів. Гуртки працювали у Волинському²²⁶³, Кам'янець-Подільському²²⁶⁴,

Спр. 1631. Арк. 99зв.–100зв.

²²⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 599. Арк. 3, 9–9зв.; Спр. 711. Арк. 163; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 8зв.

²²⁵⁹ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 91.

²²⁶⁰ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 57.

²²⁶¹ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 161.

²²⁶² НОТ в ВУЗах: матеріали Главпрофобра УСРР. Б.м.: Гос. изд-во України, 1925. С. 12–14.

²²⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 135; Зміцнення роботи організації НОП//Радянська Волинь. 1924. 2 серп. Ч. 2 (174). С. 3.

²²⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв.

Миколаївському²²⁶⁵, Ніжинському²²⁶⁶ і Чернігівському ІНО²²⁶⁷, низці педтехнікумів²²⁶⁸.

Водночас, з деяких закладів повідомляли про незадовільну «нопівську» роботу. Наприклад, у Харківському єврейському ПТ восени 1925 р. створили НОП-комісію, яка складалася з 2 викладачів і 1 студента. Було прочитано одну доповідь, після чого робота «завмерла»²²⁶⁹. Тоді ж гурток започаткували в Одеському єврейському ПТ, який очолив Фінкель. Однак невдовзі він відмовився від роботи, оскільки був перевантажений роботою, і гурток припинив свою діяльність²²⁷⁰.

Частина студентів працювали у фізичних та математичних гуртках. Зокрема, у Київському ІНО на початку 1920-х рр. започаткували студентське математичне товариство²²⁷¹. Математичні гуртки функціонували у 8 ІНО, ІСВ, педінститутах²²⁷², 11 педтехнікумах²²⁷³; фізичні – у 5 ІНО, ІСВ, педінститутах²²⁷⁴, 3 педтехнікумах²²⁷⁵; фізико-математичні – у 3 ІНО²²⁷⁶ і

²²⁶⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв.–22; В Николаевском ИНО// Студент революції. 1924. №1-2. С. 80.

²²⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 19.

²²⁶⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 59; Спр. 281. Арк. 12.

²²⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 72; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.; Спр. 206. Арк. 109зв., 213зв. 241зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.–9; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 122зв.–123; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65; Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму//Студент революції. 1927. №7. С. 89.

²²⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

²²⁷⁰ Там само. Арк. 45.

²²⁷¹ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 99.

²²⁷² Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458; Оп. 6. Спр. 167. Арк. 8зв.; Спр. 168. Арк. 18зв.; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 72; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 99зв.–100зв.; Спр. 2097. Арк. 25; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; Соїфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40; Полтава. ІНО (Ог нашего полтавского корреспондента)//Студент революції. 1923. №2-3. С. 121.

²²⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв.; Спр. 264. Арк. 71зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 213зв., 235зв.; Спр. 207. Арк. 17зв., 51зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 165; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9; Велика О. В Олександрівському педагогічному технікумі//Студент революції. 1926. №5-6. С. 38; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 66.

²²⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 25; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6, 75зв.; Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 291.

²²⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 165; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126; Бердянські педагогічні курси. С. 302.

²²⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 134зв.–135; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв.–22; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 4.

З педтехнікумах²²⁷⁷. Виявила бажання організувати фізико-математичний гурток і частина студентів Кам'янець-Подільського ІНО, про що подали відповідне клопотання у студентський клуб. Свій намір вони аргументували тим, що хотіли «поглибити фізико-математичні знання... Поширити математичні пристосування в різних галузях знання... вивчити методику математики (педагогічний ухил)»²²⁷⁸. Крім цього, у Новоград-Волинському ПТ у 1925-1926 н.р. працював фізико-практичний гурток²²⁷⁹; у Київському російському – фізико-астрономічний (у 1933-1934 н.р. – 25 членів, у 1934-1935 н.р. – 30)²²⁸⁰.

На жаль, про практичну роботу цих гуртків обмаль інформації. Відомо лише, що математичний гурток Кам'янець-Подільського ІСВ у 1931-1932 н.р. проводив засідання 2-3 рази на місяць. Гуртківці вивчали питання «партійності математики», теми, які не входили до навчальної програми з математики (основи сферичної тригонометрії і т.д.), глибше «проробляли» питання шкільного курсу (комплексні числа, розвиток поняття числа). Члени гуртка брали участь також в обладнанні математичної лабораторії²²⁸¹. Гуртківці Золотоношського ПТ в 1925-1926 н.р. 7 разів збиралися на свої засідання, на яких, зокрема, заслухали 5 доповідей²²⁸². Студенти Чернігівського ІНО у 1928-1929 н.р. на засіданнях гуртка виступили із 7 доповідями²²⁸³.

У Кам'янець-Подільському ІНО наприкінці 1922 р. функціонував гурток точних наук²²⁸⁴, а в педінституті – в 1933-1934 н.р. – два науково-технічні гуртки, які нараховували відповідно 40 і 30 членів²²⁸⁵. У Київському російському ПТ працював технічний гурток: у 1933-1934 н.р. він налічував 7 членів²²⁸⁶.

Студенти мали змогу працювати у складі мовних гуртків. У середині 20-х рр. у Київському ІНО в зв'язку з процесами українізації було створено гурток культури українського слова (ГУКУС), який мав сприяти покращенню становища з вивчення української мови. Гуртком керували відомі українські

²²⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 188зв., 212зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Бердянські педагогічні курси. С. 302.

²²⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 51зв.

²²⁷⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 366зв.

²²⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 50; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 61. Арк. 20; Спр. 67. Арк. 40, 96; Спр. 135. Арк. 20.

²²⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 99зв.–100зв.

²²⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

²²⁸³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 4.

²²⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141; Спр. 273. Арк. 13; Спр. 395. Арк. 118зв.

²²⁸⁵ Там само. Спр. 2066. Арк. 113.

²²⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 50; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 61. Арк. 20; Спр. 67. Арк. 40, 96; Спр. 135. Арк. 20.

поети і літературознавці М. Зеров і П. Филипович²²⁸⁷. Він видавав свій бюлетень²²⁸⁸. У 1925-1926 н.р. у ГУКУСі налічувалося 80 членів²²⁸⁹, у 1926-1927 н.р. – 72²²⁹⁰. У Херсонському ІНО в 1926-1927 н.р. гурток мав понад 100 членів, якими керував професор Шумлянський. Гуртківці вивчали «живу мову» Херсонщини, а також провели двотижневик оздоровлення української мови²²⁹¹. У 1927-1928 н.р. у виші працювали вже два таких гуртки²²⁹². У Бердянському ПТ в 1926-1927 н.р. до складу ГУКУСу входили 60 студентів²²⁹³. Такий же гурток працював і в Конотопському ПТ²²⁹⁴.

Мовознавчі гуртки функціонували й в інших вишах, зокрема у Кам'янець-Подільському ІНО. Так, у березні 1927 р. тут започаткували гурток з вивчення українського правопису²²⁹⁵. У 1931-1932 н.р. в ІСВ працював гурток літературної мови²²⁹⁶, а в педінституті – в 1933-1934 н.р. – літературно-мовний, у якому займався 61 студент²²⁹⁷. У Харківському ІНО до послуг студентів було 7 гуртків української мови²²⁹⁸. У Волинському²²⁹⁹ і Одеському ІНО функціонували гуртки мовознавства і української мови²³⁰⁰, а в Полтавському ІНО – гурток техніки мови (створений у 1928-1929 н.р. у складі 35 членів)²³⁰¹.

Поступово популярність цих гуртків пішла на спад. Наприклад, у Київському ІНО засідання ГУКУСу в 1930 р. регулярно відвідували лише 14-16 осіб. Дописувач газети «Кузня освіти» П. Лавров повідомляв, що цей гурток в інституті був найменш результативним²³⁰². Не випадково того року

²²⁸⁷ Мазуренко О. «Саме життя тепер поема»//Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/ [редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. Кн. 5. С. 295.

²²⁸⁸ Про роботу профкому Робос при ІНО. С. 211.

²²⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 605зв.

²²⁹⁰ Там само. Арк. 642зв.

²²⁹¹ Там само. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 8зв.

²²⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

²²⁹³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 66.

²²⁹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9.

²²⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 937. Арк. 211.

²²⁹⁶ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 291.

²²⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 113.

²²⁹⁸ Харківський національний університет. С. 337.

²²⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 134зв.–135.

²³⁰⁰ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 79; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 43.

²³⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

²³⁰² Лавров П. А. Організація та праця наукових гуртків ІПО//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 3.

керівництво вишу для роботи ГУКУСу, що мав «велике значення коваля нової ідеології», виділило лише 20 руб.²³⁰³

У вишах працювали також мовні гуртки нацменшин. Так, з 1924 р. щонеділі у приміщенні партклубу Кам'янець-Подільського ІНО засідав гурток польської молоді. Відповідно до наказу ректора від 19 травня 1924 р. всі студенти, що володіли польською мовою, зобов'язані були відвідувати цей гурток²³⁰⁴. На одному із зібрань факультетської комісії (4 травня 1925 р.) йшлося про необхідність відкриття катедри єврейської мови, оскільки студенти-євреї «підуть працювати в єврейські школи, а єврейської мови і термінології добре не знають»²³⁰⁵. У 1927-1928 н.р. було створено гурток єврейської мови, який займався ліквідацією неграмотності серед студентів-євреїв²³⁰⁶. У вересні 1928 р. до його складу входили 15 студентів²³⁰⁷. У Ніжинському ІНО в 1925-1926 н.р. діяв єврейський гурток, основною метою якого була ліквідація єврейської неписьменності. Наріжкою для гуртківців була книга «Ленікс Руф». Крім того, на засіданнях обговорили ряд питань: «Шолом Алейхем», «Антирадянські угруповання в єврейському оточенні», «Економічна та культосвітня робота вчителя в містечку» та ін.²³⁰⁸ У Миколаївському ІНО в 1924-1925 н.р. запрацював гурток з вивчення єврейської мови²³⁰⁹. У Харківському єврейському ПТ в 1925-1926 н.р. молодь працювала у гуртку з дослідження єврейської мови²³¹⁰, а в Одеському єврейському ПТ – в 1926-1927 н.р. – гуртку рідної мови²³¹¹. У Польському педінституті працювали гуртки з покращення знань польської та німецької мов²³¹².

У Київському ІНО²³¹³, а також у Мелітопольському ПТ працювали також гуртки есперанто²³¹⁴.

Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки. Один із них функціонував у Волинському ІНО з початку 20-х рр., коли у виші працювало культурно-освітнє товариство імені Івана Франка, яке поділялося на секції: політосвітню, літературну, драматичну, співочу, музичну, художню, видавничу, математичну, бібліотечну, мистецьку, фізичного виховання; редколегію, господарську комісію. Організація

²³⁰³ Лавров-Чорний. Стан наукових гуртків Київських ВИШів//Студент революції. 1930. №11. С. 16-17.

²³⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 44; Спр. 576. Арк. 33.

²³⁰⁵ Там само. Спр. 721. Арк. 40.

²³⁰⁶ Там само Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23, 62.

²³⁰⁷ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 115.

²³⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 19.

²³⁰⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

²³¹⁰ Там само. Спр. 264. Арк. 29.

²³¹¹ Там само. Арк. 71зв.

²³¹² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6.

²³¹³ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58.

²³¹⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.

влаштувала декілька вистав і вечорів. Найбільш яскраво відзначали щорічно «Свято революції», а також роковини Франка²³¹⁵. У 1924 р. тут вже діяв окремий літературний гурток, до складу якого входили 37 членів²³¹⁶. У 1925-1926 н.р. у виші функціонував також франківський семінар, завданням якого було дослідження творчості І. Франка. Пошукову роботу під керівництвом викладача проводили 16 студентів²³¹⁷. У Кам'янець-Подільському ІНО з ініціативи М. Бекера наприкінці червня 1921 р. почав діяти гурток імені Івана Франка. Ініціатор закликав молодь записуватися у члени гуртка, в якій вона могла б розвинути свої духовні сили і черпати знання з української і європейської літератури²³¹⁸. Невдовзі гурток припинив свою роботу. Наступна згадка про існування літературного гуртка (тоді – літературно-мистецького) стосується квітня 1924 р.²³¹⁹ У вересні 1928 р. він налічував 39 членів, хоча регулярно участь у його роботі брали лише 15-18 осіб²³²⁰. Крім нього, у виші працював єврейський літературний гурток, на засіданнях якого переважно зачитували доповіді, обговорювали твори єврейських письменників²³²¹. Ледь не щорічно змінював свій формат літгурток Чернігівського ІНО. У листопаді 1924 р. він налічував 33 члени (керівник гуртка – Воробйов)²³²², а навесні 1925 р. продовжив роботу як літературно-драматичний у складі 45 членів²³²³, а у 1925-1926 н.р.²³²⁴ і 1926-1927 н.р. – літературно-художній²³²⁵. У 1927-1928 н.р. тут функціонував вже окремий літературний гурток, до якого входили 30 студентів²³²⁶. У Київському ІНО в 1922-1923 н.р. існував історико-літературний гурток²³²⁷, а у 1923-1924 н.р. – цілих 3 літературні гуртки, які об'єднували 165 студентів²³²⁸. У Вінницькому ІНО створили культурно-освітній гурток імені Лесі Українки (очолював студент Мельник)²³²⁹, а в Артемівському ПТ – літературно-політичний гурток «Молодий шахтар»²³³⁰. Літературно-політичний

²³¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 83в.-9; Спр. 1057. Арк. 143.

²³¹⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562; А. К. Взялися до праці//Радянська Волинь. 1924. 28 листоп. Ч. 99 (271). С. 3.

²³¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв., 354зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.

²³¹⁸ Бекер М. Місцеве життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 7 лип. №160. С. 2.

²³¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4-4зв.

²³²⁰ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85.

²³²¹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 9зв.

²³²² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

²³²³ Там само. Спр. 281. Арк. 12.

²³²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк.

²³²⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 8зв.

²³²⁶ Там само. Спр. 700. Арк. 4.

²³²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 39.

²³²⁸ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 83.

²³²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

²³³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141.

гурток діяв в Бердянському ПТ²³³¹, а в Сумському – літературно-драматичний (керівники – К. Вишневецька і Ю. Самброх)²³³². Крім того, літературні гуртки працювали у багатьох інших ІНО, ІСВ, педінститутах²³³³ та педтехнікумах²³³⁴.

Керували роботою гуртків виборні органи, наприклад, у Дніпропетровському ІНО – правління (у 1926-1927 н.р. до його складу ввійшли професори Ціммерман і Фохт, студент В. Раздольський)²³³⁵; у Волинському ІНО – в 1925-1926 н.р. – бюро у складі 3 студентів і викладача²³³⁶.

Періодично гуртківці збиралися на свої засідання. Так, у Миколаївському ІНО в 1924-1925 н.р. український і російський літературні гуртки провели по 6 засідань²³³⁷. У другому триместрі 1927-1928 н.р. обидва гуртки загалом збиралися 8 разів²³³⁸. У Кам'янець-Подільському ІНО з 1 червня 1927 р. по 1 вересня 1928 р. гурток провів 13 засідань²³³⁹, Золотоношському ПТ – у 1925-1926 н.р. – 20²³⁴⁰; Коростишівському – у тому ж році – 9²³⁴¹, у 1927-1928 н.р. – 8²³⁴². З Волинського ІНО повідомляли, що у 1925-1926 н.р. зібрання гуртківців

²³³¹ Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму//Студент революції. 1927. №7. С. 89.

²³³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 241зв.

²³³³ Там само. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 10; Спр. 1123. Арк. 20; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458; Спр. 568. Арк. 5а, 6; Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 62; Спр. 730. Арк. 62; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 1; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19, 39; Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв., 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Науменко Р. Полтавський Інститут Народної Освіти. С. 91; Полтава. ІНО. С. 121; Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: О. В. Садиков (гол.), В. А. Войнолович, С. С. Макарчук та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2005. Кн.1. С. 362; Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 79; Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституті – 40 років. Нова Каховка, 1967. С. 8; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 43; Херсонський державний університет. С. 53.

²³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 366зв., Спр. 264. Арк. 29; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 213зв. 235зв., 285зв.; Спр. 207. Арк. 17зв., 51зв., 72зв.; Спр. 415. Арк. 49; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 279; Спр. 438. Арк. 35, 68; Спр. 444. Арк. 154, 182; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 41; Спр. 141. Арк. 21зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 57зв., 83зв., 102; Спр. 132. Арк. 18зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40; Спр. 135. Арк. 20; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Літературний рух на Проскурівщині//Більшовицька правда. 1935. 26 березня. №70 (904). С. 4; Шилюк І. Літературна заграва (Коростишев)//Студент революції. 1929. №1-2. С. 68; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к історії. С. 25.

²³³⁵ В литкружке ІНО//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 20.

²³³⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.; Житомирський державний педагогічний університет. С. 11.

²³³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

²³³⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

²³³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

²³⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

²³⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 41.

²³⁴² Шилюк І. Літературна заграва. С. 68.

відбувалися щосуботи з 19 до 22.00 год.²³⁴³, а в Ніжинському ІНО літературна студія проводила роботу 5 разів на тиждень²³⁴⁴.

На зібраннях обговорювали різні теоретичні питання. Наприклад, гуртківці Волинського ІНО в 1925-1926 н.р. розглядали питання загального творчого процесу та проблеми української і зарубіжної літератури²³⁴⁵, Кам'янець-Подільського – у червні 1927 р. – серпні 1928 р. – працювали над засвоєнням теорії літератури²³⁴⁶, Миколаївського – у 1927-1928 н.р. – вивчали нові літературні течії²³⁴⁷. Крім того, молодь студіювала твори як класиків, так і тогочасних авторів. Так, студенти Волинського ІНО 1925-1926 н.р. вивчали твори І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки, влаштовували інсценування творів М. Гоголя, М. Хвильового, А. Белого²³⁴⁸. У тому ж році студенти Коростишівського ПТ аналізували твори сучасних їм письменників²³⁴⁹. Гуртківці Вінницького педінституту у 1936 р. на своїх засіданнях обговорили художні твори «Як гартувалася сталь» М. Островського, «День другий» І. Еренбурга, «Поднятая целина» М. Шолохова, «Чапаєв» Д. Фурманова²³⁵⁰. Члени гуртка Київського російського ПТ у 1934-1935 н.р. вивчали творчість письменників М. Горького, П. Тичини, Авдєєнка та ін.²³⁵¹ У Тульчинському ПТ в 1935 р. літгуртківці аналізували твори М. Коцюбинського, обговорили результати з'їзду письменників²³⁵².

Мали місце випадки, коли на засіданнях гуртків читали книги заборонені владою. Наприклад, у Київському ІНО молодь вивчала «Вальдшнепи» М. Хвильового, «Сонячну машину» В. Винниченка та ін. «крамольні» твори²³⁵³.

Гуртківці готували і виголошували доповіді. Зокрема, студенти Чернігівського ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. підготували 6 доповідей («Творчість Шевченка», «Творчість Чехова», «Лісова пісня» Лесі Українки та ін.)²³⁵⁴, у 1928-1929 н.р. – 10²³⁵⁵; Кам'янець-Подільського ІНО – з 1 червня 1927 р. по 1 вересня 1928 р. – 7 («Ріжні течії в сучасній літературі», «Право матері і жінки в творах Шевченка», «Жінка-письменниця

²³⁴³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.; Житомирський державний педагогічний університет. С. 11.

²³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.

²³⁴⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.

²³⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23, 62.

²³⁴⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

²³⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.

²³⁴⁹ Там само. Спр. 125. Арк. 41.

²³⁵⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39.

²³⁵¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40; Спр. 135. Арк. 20.

²³⁵² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68; Спр. 444. Арк. 182.

²³⁵³ Лаврут О. Політична поведінка. С. 67.

²³⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

²³⁵⁵ Там само. Спр. 700. Арк. 4.

Л. Українка» та ін.)²³⁵⁶. У Волинському ІНО в 1925-1926 н.р. слухали доповіді «Соціологічний метод в літературі», «Сучасні течії в літературі Західної Європи», «Сучасна галицька література» і т.д.²³⁵⁷ У Дніпропетровському ІНО, де на початку 1926-1927 н.р. відновив свою роботу літературний гурток, на першому його засіданні присутні заслухали доповідь студента Ф. Бутенка «Футуризм в світлі марксистської критики». На наступних заняттях обговорили доповіді Назарова про теорію Є. Базарова (персонажу твору І. Тургенева «Отцы и дети»), Бочкова – про творчість письменника І. Бабеля²³⁵⁸.

Після доповідей влаштовували диспути. Наприклад, у грудні 1922 р. у Кам'янець-Подільському ІНО один з них викликала доповідь безпартійного студента Донського про кохання. Комуністи, члени студентського клубу, його гостро розкритикували, назвавши доповідача «зрілим ідеалістом». У звіті політкомісара ІНО Л. Ізбінського зазначалося, що «з тактичних мотивів (щоб притягти до нас безпартійне студентство, що наближається до нас) не треба було так гостро по формі виступати, а треба було в лагідній формі вказати його помилки, де він ще не дійшов вповні до марксизму». Клуб тоді очолював член «Асоціації молодих пролетарських письменників» З. Кицюк («матеріаліст, що наближався до комуністів»)²³⁵⁹. У Криворізькому педінституті у 1934-1935 н.р. організували 5 диспутів після прочитання творів М. Островського, М. Шолохова, Ю. Шовкопляса. Диспути провели у клубах міста, а також будинку Червоної армії, де крім студентства були присутніми і місцеві жителі²³⁶⁰. У Конотопському ПТ у першому семестрі 1935-1936 н.р. провели диспут на тему твору М. Островського «Як гартувалася сталь»²³⁶¹.

Гуртки мали свої видання. Наприклад, у Вінницькому ІНО культурно-освітній гурток імені Лесі Українки видавав літературний часопис «Струмки»²³⁶². У березні 1922 р. в Кам'янець-Подільському ІНО започаткували літературний альманах «Буяння», про який розповімо у наступному розділі. Літературна студія Ніжинського ІНО друкувала літературну газету і видавала рукописний альманах «Зростання»²³⁶³. Крім того, гуртківці випускали ще й стінгазети²³⁶⁴. У Харківському ІНО студенти допомагали редколегії в українізації газети вишу «Іновець», видавали до неї літературні додатки²³⁶⁵.

²³⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

²³⁵⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.

²³⁵⁸ В литкружке ИНО. С. 20.

²³⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 58.

²³⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 63; Спр. 730. Арк. 63.

²³⁶¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

²³⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

²³⁶³ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 71; Страшко Є. Гоголівський інститут.

С. 25.

²³⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.

²³⁶⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 6.

Студентів широко залучили до збору українського фольклору. Так, у Нероновицькому ПТ функціонував гурток із збирання матеріалів для словника «живої української мови», у складі якого працювали 11 студентів. У 1925-1926 н.р. молодь обробила і надіслала до ВУАН 1250 слів²³⁶⁶. У 1925-1927 рр. збирали фольклор і студенти Глухівського ПТ. Два студенти вишу були кореспондентами-дописувачами ВУАН²³⁶⁷. В Одеському єврейському ПТ над збиранням фольклору і обробкою цього матеріалу в 1926-1927 н.р. працювали члени гуртка рідної мови²³⁶⁸. У Полтавському ІНО започаткували етнографічний гурток, членами якого у 1927-1928 н.р. були 24 студенти²³⁶⁹. У 1934-1935 н.р. такий же гурток діяв в Одеському німецькому педінституті²³⁷⁰.

Робота активізувалася у 1935 р., коли вийшов наказ НКО УСРР «Про збирання фольклорних матеріалів студентами під час літніх канікул», відповідно до якого молодь зобов'язали збирати пісні, частівки, легенди тощо²³⁷¹. На виконання цього акту розроблялися плани роботи щодо збирання фольклору, наприклад, у Запорізькому педінституті. У цьому виші 25 червня 1935 р. оприлюднили наказ про введення в курс української літератури фольклорного практикуму, зобов'язавши кожного студента мовно-літературного відділу впродовж літніх канікул зробити не менше трьох записів усних творів. При літературній студії передбачалося створення секції збирання і вивчення фольклору, а в літературному кабінеті мали організувати фольклорний куток²³⁷². Студенти Мелітопольського педінституту влітку 1937 р. збирали фольклорні матеріали у районі Каховка – Асканія-Нова²³⁷³.

Частина студентів працювали у складі природничих гуртків. Так, у вересні 1923 р. у Кам'янець-Подільському ІНО створили такий гурток²³⁷⁴, який виник на базі соціально-економічного, агрономічного, біологічного гуртків²³⁷⁵. Восени 1924 р. він налічував 55 членів, навесні 1925 р. – 25²³⁷⁶. Його очолював Хитьків²³⁷⁷. Наприкінці 1924-1925 н.р. гурток припинив своє існування²³⁷⁸. Такі ж гуртки працювали у Миколаївському (у 1927-1928 н.р. його

²³⁶⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60-60зв.

²³⁶⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 313.

²³⁶⁸ Там само. Спр. 264. Арк. 71зв.

²³⁶⁹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

²³⁷⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 81зв.

²³⁷¹ Мельничук С. Діяльність Народного комісаріату освіти. С. 124.

²³⁷² ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 105-106.

²³⁷³ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 60.

²³⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115; Спр. 97. Арк. 4.

²³⁷⁵ Там само. Спр. 34. Арк. 71зв.

²³⁷⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 8зв.

²³⁷⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

²³⁷⁸ Там само. Спр. 4. Арк. 8зв.

членами були 35 осіб)²³⁷⁹ і Полтавському ІНО (у 1927-1928 н.р. – 27 членів, у 1928-1929 н.р. – 22)²³⁸⁰; Бердянському ІСВ²³⁸¹, багатьох педтехнікумах²³⁸². У Кам'янець-Подільському ІСВ²³⁸³ і Вінницькому єврейському ПТ функціонували природознавчі гуртки²³⁸⁴; Одеському (у 1924-1925 н.р. – 83 члени)²³⁸⁵, Харківському (у 1924-1925 н.р. – 32)²³⁸⁶ і Херсонському ІНО²³⁸⁷; Бердянському (у 1929-1930 н.р. – у двох гуртках – 70 студентів)²³⁸⁸ і Київському російському ПТ (у 1933-1934 н.р. – 19 членів) – гуртки «юних натуралістів»²³⁸⁹; Миколаївському педінституті – ботанічний²³⁹⁰. У Чернігівському ІНО в грудні 1923 р. енергійно працював гурток любителів природи²³⁹¹. Невдовзі у вищі започаткували природничо-науковий гурток, який у листопаді 1924 р. увійшов до складу товариства природничо-наукової пропаганди, яке налічувало 62 члени²³⁹², у жовтні наступного року – 88²³⁹³, у 1926-1927 н.р. – 84²³⁹⁴.

Гуртки очолювали бюро. Наприклад, у 1923 р. до складу натуралістичного бюро Харківського ІНО входили професори Лебедев, Арнольд і Нікітський, декілька студентів²³⁹⁵. Керівниками товариства природничо-наукової пропаганди Чернігівського ІНО були О.Шушківський і Пирогов²³⁹⁶.

На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді. Так, у природничому гуртку Кам'янець-Подільського ІНО в 1923-1924 н.р. виголовили 21 доповідь²³⁹⁷, навесні 1925 р. – 3²³⁹⁸. Восени 1924 р. гуртківці провели

²³⁷⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

²³⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

²³⁸¹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 72.

²³⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 57зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.; Спр. 206. Арк. 60–60зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68–69, 75; Спр. 444. Арк. 182; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9; Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 341.

²³⁸³ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 291.

²³⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 165.

²³⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 168. Арк. 18зв.

²³⁸⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 5а, 7; В Харьковском Институте Народного Образования//Студент революции. 1923. №6. С. 83.

²³⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

²³⁸⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

²³⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 50; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 61. Арк. 20.; Спр. 67. Арк. 40, 96; Спр. 135. Арк. 20.

²³⁹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19.

²³⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 13.

²³⁹² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

²³⁹³ Там само. Спр. 235. Арк. 58.

²³⁹⁴ Там само. Спр. 413. Арк. 8зв.

²³⁹⁵ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 83.

²³⁹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

²³⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.

²³⁹⁸ Там само. Арк. 10зв.

б засідань²³⁹⁹, на яких вони виступили із доповідями на такі теми: «Кам'яне вугілля і його походження і значіння», «Мікроскоп і керування ним», «Боротьба з посухою», «Очистка зерна і посів», «Запліднення водоростей», «Будова матерії, теорія електрона, молекулярна теорія», «Повстання світу по Канту і Леплясу», «Життя в природі живі та неживі», «Походження людини», «Соціальний інстинкт у мурашок», «Омолодження»²⁴⁰⁰, «Землетрус у Японії» тощо²⁴⁰¹. У Чернігівському ІНО восени 1924 р. провели 3 зібрання²⁴⁰², у 1925-1926 н.р. – 20, на яких виголосили 16 доповідей²⁴⁰³. У Миколаївському ІНО в другому триместрі 1927-1928 н.р. гуртківці збирали 10 разів (відвідуваність засідань становила 86%)²⁴⁰⁴. У Тульчинському ПТ в 1934-1935 н.р. на 16 заняттях студентство розглянуло, зокрема, такі питання: «Техніка вирощування рослин», «Біологія весняних рослин», «Улаштування акваріуму», «Біологія гілки», «Техніка розведення кімнатних рослин та догляд за ними», «Біологія бур'янів», «Виготовлення гербарію та догляд за ним» і т.д. Проводилися екскурсії до краєзнавчого музею, на поля для збирання «зоологічного матеріалу для консервування та акваріуму»²⁴⁰⁵.

Однією з форм роботи гуртківців було проведення екскурсій, які передбачали вивчення флори і фауни. Наприклад, така робота проводилася у Харківському ІНО²⁴⁰⁶ і Бердянському ПТ (у першому семестрі 1928-1928 н.р. – 3 екскурсії)²⁴⁰⁷. У першому з цих закладів після екскурсій практикували лабораторне опрацювання почерпнутого матеріалу²⁴⁰⁸. У Бердянському ПТ влаштували куток живої природи, зробили декілька опудал птахів²⁴⁰⁹. У Полтавському ІНО наприкінці 20-х рр. гуртківці проводили роботу щодо організації ботанічного саду²⁴¹⁰.

Близькими до природничих були біологічні та хімічні гуртки. Зокрема, хімічні працювали у Дніпропетровському²⁴¹¹ і Миколаївському ІНО²⁴¹², Бердянському ІСВ²⁴¹³,

²³⁹⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

²⁴⁰⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 83в.; Оп. 1. Спр. 414. Арк. 463в., 483в., 513в., 62, 86; Спр. 566. Арк. 863в.; Спр. 568. Арк. 11, 37, 52; Спр. 599. Арк. 3, 9зв.

²⁴⁰¹ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115.

²⁴⁰² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

²⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 27зв.

²⁴⁰⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

²⁴⁰⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68–69, 75; Спр. 444. Арк. 182.

²⁴⁰⁶ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 83.

²⁴⁰⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 90.

²⁴⁰⁸ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 83.

²⁴⁰⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 90.

²⁴¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

²⁴¹¹ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458; Журавель П. Робота Факсоцвику. С. 31.

²⁴¹² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

²⁴¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 72.

Вінницькому²⁴¹⁴, Кам'янець-Подільському²⁴¹⁵ і Миколаївському педінститутах²⁴¹⁶, Вінницькому єврейському²⁴¹⁷ і Кам'янець-Подільському ПТ²⁴¹⁸. На жаль, даних про практичну роботу цих гуртків обмаль. Більше інформації збереглося про роботу гуртківців-хіміків Дніпропетровського ІНО. На факультеті професійної освіти вони організувалися 24 березня 1923 р. Гурток очолили академік Л. Писаржевський, професори Ю. Коршун і О. Бродський. Він поділявся на 5 секцій: неорганічної (керівник – Л. Писаржевський), органічної (професори Ю. Коршун і К. Рол), фізичної (професор О. Бродський) і підготовчої хімії (професори М. Розенберг і В. Ройтер), військової підготовки (С. Рогозинський). Робота проводилася у трьох напрямках: загальнотеоретичному (виголошення доповідей, написання рефератів, організація семінарів), лабораторному (організація практикумів, лабораторних занять, підготовка демонстраційних дослідів), бібліотечно-календарному (підготовка доповідей і повідомлень, присвяченим знаменним подіям в історії хімії). У 1926-1927 н.р. студенти виголосили майже 40 доповідей²⁴¹⁹. На факультеті соціального виховання 1 грудня 1926 р. започаткували гурток неорганічної хімії у складі 35 студентів (керівник – професор М. Розенберг)²⁴²⁰. Упродовж другого триместру 1926-1927 н.р. кількісний склад гуртківців зріс до 43²⁴²¹. Поточною роботою керувало правління у складі трьох студентів. Члени гуртка обклали себе щомісячним внеском (30 коп.) для створення бібліотеки та інших потреб. Студенти підготували і виголосили доповіді: «Матерія і енергія», «Рівновага і додаток її до хімічного виробництва», «Постановка уроку про водень у трудових школах» та ін. Останню доповідь проілюстрували саморобними пристроями, щоб показати, що в будь-якій школі, навіть при не достатньому фінансуванні, можна забезпечити її обладнанням для проведення дослідів²⁴²². У Кам'янець-Подільському ІСВ у 1931-1932 н.р. ключовою у роботі хімічного гуртка була антирелігійна пропаганда. Зокрема, гуртківці створили «Антирелігійну вітрину». Крім цього, на засіданнях гуртках глибше опрацьовували різні питання з курсу хімії²⁴²³.

²⁴¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 25.

²⁴¹⁵ Там само. Спр. 2066. Арк. 113.

²⁴¹⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19.

²⁴¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 165; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38.

²⁴¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.

²⁴¹⁹ Алферов П. Про працю хемгуртка//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 41–42.

²⁴²⁰ Журавель П. Робота Факсоциху. С. 31.

²⁴²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458.

²⁴²² Розеберг М. Химкружок при Соцвосе//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 42–43.

²⁴²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 99зв.–100зв.

Біологічні гуртки функціонували у Кам'янець-Подільському ІНО²⁴²⁴, Вінницькому²⁴²⁵, Кам'янець-Подільському (у 1933-1934 н.р. було 20 членів)²⁴²⁶ і Польському педінститутах²⁴²⁷; Уманському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 35 членів, у 1926-1927 н.р. – 20)²⁴²⁸. У Катеринославському ІНО в січні 1923 р. виник біолого-експериментальний гурток²⁴²⁹, а в 1926-1927 н.р. вже у Дніпропетровському ІНО він працював як агрономічно-біологічний (до його складу входили 27 студентів)²⁴³⁰.

У педагогічних навчальних закладах працювали й інші гуртки, зокрема історичні. Вони зафіксовані в Одеському²⁴³¹, Полтавському ІНО²⁴³² і Кам'янець-Подільському ІСВ²⁴³³, у Чернігівському ІНО – історико-архівний (керівник – П. Федоренко) та історико-революційний²⁴³⁴. Восени 1923 р. у Катеринославському ІНО виник соціально-історичний гурток, керівником якого був М. Злотников. Гурток складався з 5 секцій: історії України (керівники – І. Степанів, Д. Яворницький, В. Пархоменко), історії Росії (М. Злотников), археології (Д. Яворницький), революційних рухів (М. Лебський), літератури (Ю. Фохт, С. Ціммерман)²⁴³⁵. У 1926-1927 н.р. до складу гуртка входили 40 осіб²⁴³⁶.

Студенти-історики брали участь в археологічних дослідженнях, а також у систематизації архівних документів. Наприклад, у 1921 р. 5 студентів гуманітарного факультету Волинського ІНО були учасниками археологічних розкопок²⁴³⁷. В Одеському ІНО професори Є. Трифільєв і М. Слабченко залучали студентів до участі в археологічних експедиціях. Зокрема, у 1923 р. вони проводили розкопки курганів поблизу Одеси²⁴³⁸. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО під керівництвом професорів П. Клепатського

²⁴²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141; Спр. 273. Арк. 13; Спр. 395. Арк. 118зв.

²⁴²⁵ Там само. Спр. 2097. Арк. 25.

²⁴²⁶ Там само. Спр. 2066. Арк. 113.

²⁴²⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6, 75зв.

²⁴²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 188зв., 212зв.

²⁴²⁹ Історія Дніпропетровського національного університету. С. 46.

²⁴³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458.

²⁴³¹ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 79; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 43.

²⁴³² Полтава. ІНО. С. 121.

²⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 99зв.–100зв.

²⁴³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 13; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 230.

²⁴³⁵ Падун С. П. Викладання історичних дисциплін. С. 318.

²⁴³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 458.

²⁴³⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 9; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 31. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 10.

²⁴³⁸ Левченко В. Становлення та розвиток напрямів. С. 64.

та П. Клименка упорядкували державний архів, систематизували документи та матеріали²⁴³⁹. Таку ж роботу в 1930-1931 н.р. проводили студенти Житомирського ІСВ. Результати своєї роботи вони оприлюднювали в окружній газеті «Радянська Волинь», а також у деяких центральних газетах²⁴⁴⁰. Близькими до історичних гуртків були соціально-економічні, які працювали, наприклад, у Полтавському ІНО²⁴⁴¹ і Уманському ПТ (у 1925-1926 н.р. він мав 48 членів, у 1926-1927 н.р. – 54)²⁴⁴².

У Кам'янець-Подільському ІНО²⁴⁴³, Золотоношському (в 1925-1926 н.р. – 10 членів)²⁴⁴⁴, Коростишівському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 165 членів) функціонували кооперативні гуртки. В останньому вищій гуртківці у 1925-1926 н.р. на своїх 4 зібраннях розглянули ряд питань: «Значення кооперації в будівництві соціалістичної держави», «Учитель і кооперація», «Пропаганда кооперативних ідей», «Догляд і спостереження над роботою кооперативної торгівлі» та ін.²⁴⁴⁵. У Могилів-Подільському ПТ в тому ж році до складу агрономічно-кооперативного гуртка входили 36 членів²⁴⁴⁶. У Тульчинському ПТ в 1934-1935 н.р. працював метеорологічний гурток, який об'єднував 45 членів. Було проведено 10 засідань, на яких присутні заслухали доповіді: «Про вимірювання опадів», «Як користуватися психрометром», «Умовні знаки метеорологічних спостережень», «Значення метеорології в Радянському Союзі», «Як користуватися гідрометром, барометром і термометром» тощо. Члени гуртка облаштували і обслуговували метеорологічну станцію²⁴⁴⁷.

В інститутах і технікумах проводили свою роботу також географічні²⁴⁴⁸, сільськогосподарські²⁴⁴⁹, філософські²⁴⁵⁰, громадознавчі²⁴⁵¹, світознавчі²⁴⁵² і психологічні гуртки²⁴⁵³. У Чернігівському ІНО студенти працювали в 1924-1925 н.р. у складі гуртка з вивчення питання про боротьбу з

²⁴³⁹ Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. С. 99.

²⁴⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 7.

²⁴⁴¹ Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91.

²⁴⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 188зв., 212зв.

²⁴⁴³ Островий В. М. В. О. Геринович – ректор. С. 128.

²⁴⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 51зв.

²⁴⁴⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 41.

²⁴⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв.

²⁴⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68–69, 75; Спр. 444. Арк. 182.

²⁴⁴⁸ Там само. Спр. 444. Арк. 154; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141; Спр. 273. Арк. 13; Спр. 395. Арк. 118зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6, 75зв.

²⁴⁴⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33зв.; В ХІНО//Наддніпряньська правда. 1929. 2 листоп. №255 (506). С. 6; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 230; Островий В. М. В. О. Геринович – ректор. С. 128; Харківський національний університет. С. 337.

²⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

²⁴⁵¹ Там само. Оп. 6. Спр. 168. Арк. 18зв.

²⁴⁵² Там само. Спр. 206. Арк. 241зв.; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 22.

²⁴⁵³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 11.

правопорушеннями²⁴⁵⁴, а в Нероновицькому ПТ – у 1926-1927 н.р. – з вивчення дитячого руху²⁴⁵⁵.

Загалом, у наукових гуртках була задіяна менша частина студентів. Наприклад, у 1925-1926 н.р. у Харківському ІНО, за нашими підрахунками, до наукової роботи залучили всього 27,2% студентів²⁴⁵⁶; у Київському ІНО – в 1927-1928 н.р. – 24,1%²⁴⁵⁷; Одеському ІНО – у тому ж році – 22,1%²⁴⁵⁸. Тобто гурківцями ставав кожен 4-5-й. Переважно це були студенти молодших курсів, найменш готові до науково-дослідної роботи. Хоча серед них були помітні і досить активні хлопці і дівчата.

Наукові гуртки часто діяли не узгоджено, мало місце слабке керівництво ними, наприклад, у дніпропетровських ІПО²⁴⁵⁹ та ІСВ²⁴⁶⁰. На думку сучасної дослідниці О. Красько, таке становище зі студентською наукою було пов'язане саме із педагогічним профілем навчальних закладів, у яких і адміністрація, і студенти недостатню увагу звертали на науково-дослідну роботу (мовляв, яка наука у школі, де треба вчити дітей за підручниками)²⁴⁶¹.

Студенти педвишів відгукувалися на події, які відбувалися у науковому житті за кордоном. Наприклад, 19 квітня 1926 р. молоді Кам'янець-Подільського ІНО спільно з викладачами на позачерговому засіданні науково-дослідної кафедри поділлєзнавства засудили спробу вчених-емігрантів скликати у Празі український науковий з'їзд (від студентів відповідну резолюцію зачитав Федорович)²⁴⁶².

Кращі студенти навчалися у спеціальних семінарах. У положенні Укрголовпрофосвіти від 20 грудня 1922 р. «Про семінари вищого типу» зазначалося, що вони створювалися при науково-дослідних кафедрах під керівництвом професора для підготовки майбутніх асистентів і аспірантів²⁴⁶³.

Частина студентів працювали у педагогічних семінарах вищого типу. Зокрема, у 1923-1924 н.р. в Київському ІНО семінар очолював професор С. Ананьїн. До його складу входили 6 викладачів і 38 студентів. Семінар працював за такими напрямками: марксистські основи виховання; сучасні проблеми педології і педагогіки; «психотехніка»; вивчення нової педагогічної

²⁴⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 12.

²⁴⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 109зв.

²⁴⁵⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211; Прокопенко І. Ф., Кочач Д. А., Микитюк А. Н. Підготовка учительських кадрів. С. 20; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 91; Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. С. 101.

²⁴⁵⁷ Академуспівність та керівництво академ. роботою//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3; Готування наукових кадрів//Там само.

²⁴⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 21зв.

²⁴⁵⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 118.

²⁴⁶⁰ Там само. Спр. 561. Арк. 7.

²⁴⁶¹ Красько О. Академічне життя у спогадах. С. 251.

²⁴⁶² Професура й студентство Кам'янца протестують проти змагань самозванців та еміграції скликати український науковий з'їзд за кордоном//Червоний кордон. 1926. 22 квіт. Ч. 31 (202). С. 2.

²⁴⁶³ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 112.

літератури. Крім того, члени семінару розробили анкету і проводили обстеження шкіл Києва, досліджували рівень обдарованості дітей трудових шкіл²⁴⁶⁴. У 1924-1925 н.р. діяв педологічний семінар²⁴⁶⁵. 3 лютого 1924 р. семінар педагогіки започаткували у Кам'янець-Подільському ІНО²⁴⁶⁶, у якому в 1923-1924 н.р. працювали 22 студенти, у 1924-1925 н.р. – 23²⁴⁶⁷. У 1925-1926 н.р. у Ніжинському ІНО функціонував педолого-педагогічний семінар у складі 10 студентів (керівник – Я. Колубовський)²⁴⁶⁸. У 1926-1927 н.р. подібний семінар започаткували у Волинському ІНО²⁴⁶⁹. В Одеському ІНО в 1928-1929 н.р. професор М. Гордієвський організував семінар з педології та педагогіки, до складу якого ввійшли 30 студентів²⁴⁷⁰. Студенти Чернігівського ІНО у 1923-1924 н.р. мали змогу поглибити свої знання у семінарі соціального виховання²⁴⁷¹.

Семінари вищого типу працювали і в середовищі студентів-істориків. Так, у Катеринославському ІНО в 1924-1925 н.р. історичним семінаром керував професор М. Злотников. Він проводив зі студентами семінари з історії революції 1905 р., робітничого і селянського рухів на Півдні України. До складу семінару з історії України входили 10 студентів, якими керував В. Пархоменко. Робота проводилася за такими темами: «Колонізація Полтавщини в XV-XVI ст.», «Україна за часів Хмельниччини та Виговського», «Еволюція міста на Україні в XVII-XVIII ст.», «Селянство в XVII ст.», «Колонізація Півдня України», «Соціально-економічна організація Січі», «Кирило-Мефодіївське братство», «Махновщина». Д. Яворницький поглиблював знання студентів з курсу «Джерела до історії запорозьких козаків»²⁴⁷². У 1925-1926 н.р. у складі семінару з історії України здобували знання 7 студентів, історії Росії – 10²⁴⁷³. У 1923-1924 н.р. в Київському ІНО історичну секцію очолював професор О. Оглоблін. Окрім нього до складу семінару входили 5 викладачів і майже 30 студентів, які вивчали економічну історію України XVIII – першої половини XIX ст., історію Слобожанщини, методологію історії, історію мистецтв, загальні проблеми історії України²⁴⁷⁴. У 1924-1925 н.р. працював суспільствознавчий семінар, до якого входив й історичний²⁴⁷⁵. У Харківському ІНО семінаром з історії України керувала професор Н. Мірза-Авакянц²⁴⁷⁶.

²⁴⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 81.

²⁴⁶⁵ Там само. Арк. 99; Мазуренко О. «Саме життя тепер поема». С. 295.

²⁴⁶⁶ Островий В. М. В. О. Гериневич – ректор. С. 123.

²⁴⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 98; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 72; Спр. 601. Арк. 95.

²⁴⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 20.

²⁴⁶⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 298.

²⁴⁷⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 740. Арк. 43; Спр. 747. Арк. 10.

²⁴⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 13.

²⁴⁷² Падун С. П. Викладання історичних дисциплін. С. 317–318.

²⁴⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 414.

²⁴⁷⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 81.

²⁴⁷⁵ Там само. Арк. 99; Мазуренко О. «Саме життя тепер поема». С. 295.

²⁴⁷⁶ Харківський національний університет. С. 345.

Поширеними у вишах були мовні й літературні семінари. Так, у Ніжинському ІНО в 1925-1926 н.р. діяли семінари світової літератури (під керівництвом В. Резанова працювали 15 студентів), української літератури і мови (керівник – Є. Рихлік; 19 студентів)²⁴⁷⁷. За два роки до цього працював ще й семінар з російської мови²⁴⁷⁸. У Катеринославському ІНО в 1925-1926 н.р. заняття у мовному семінарі відвідували 10 студентів²⁴⁷⁹. У 1925-1926 н.р. семінар з літератури запровадили у Житомирському єврейському ПТ, у якому займалися 15 студентів²⁴⁸⁰. Водночас, у Харківському ІНО семінар з історії літератури під керівництвом професора М. Жинкіна відвідувало лише 3 студента²⁴⁸¹. Літературний семінар працював і в Київському ІНО²⁴⁸².

У Харківському ІНО успішно діяли біологічні семінари. Зокрема, семінар із зоології у 1923-1924 н.р. об'єднував 20 осіб (керівник – професор Г. Арнольд). Кожний студент, який самостійно готував доповідь, проводив ще й експериментальну роботу, результати якої демонстрував всьому семінару під час виголошення доповіді. Після неї розгорталися дискусії. З доповідями виступали керівник семінару, а також асистенти В. Паулі і М. Фадєєв, інформуючи молодь про новітні досягнення науки. У семінарі з анатомії людини працювали 50-60 осіб під керівництвом професора Л. Ніколаєва і асистента Б. Нікітського. Функціонував також семінар генетики та еволюції (керівник – професор Серебровський)²⁴⁸³. У цьому ж виші члени семінару з етнографії (керівник – професор О. Ветухов) опрацьовували літературу з етнографії, складали картотеку, працювали в музеях міста, проводили краєзнавчі дослідження Харкова²⁴⁸⁴.

У Київському ІНО, окрім вищезазначених, у 1924-1925 н.р. працювали також фізико-математичний і зоологічний семінари²⁴⁸⁵; у Дніпропетровському – в 1925-1926 н.р. – семінари технічної хімії, органічної хімії, фізики, фізіології рослин, зоології, ботаніки, економіки²⁴⁸⁶; у Ніжинському – марксизму²⁴⁸⁷, фізики і хімії²⁴⁸⁸.

У Проскурівському ПТ діяв універсальний семінар. Його члени розглядали такі питання: радіотелеграф й рентгенівські промені; наукова

²⁴⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 934; Оп. 7. Спр. 9. Арк. 20.

²⁴⁷⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 23в.

²⁴⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 414.

²⁴⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 33.

²⁴⁸¹ Харківський національний університет. С. 345.

²⁴⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 99.

²⁴⁸³ И. П. О работе студенческих биологических семинаров ХИНО//Студент революції. 1923. №6. С. 95–96; Поляк М., Синиця Т. Із життя семінарів та практикумів біологічного відділу ІНО//Там само. 1924. №1-2. С. 85–86.

²⁴⁸⁴ Харківський національний університет. С. 345.

²⁴⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 99.

²⁴⁸⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 414.

²⁴⁸⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 20.

²⁴⁸⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 23в.

організація праці в педагогіці; правила українського правопису; дарвінізм; марксизм і ленінізм; рефлексологія в педагогіці; активні методи викладання; головні етапи класової боротьби в історії людства. Заняття у відбувалися один раз на місяць²⁴⁸⁹.

Новий етап для семінарів вищого типу розпочався з 1927 р., коли 10 січня Державний науково-методичний кабінет затвердив «Положення про семінари підвищеного типу», відповідно до якого до них приймали студентів-відмінників випускного і передвипускного курсів, які виявили інтерес і здатність до науково-дослідної роботи. В окремих випадках до їх складу дозволялося включати і студентів молодших курсів. Осіб, які успішно працювали в семінарі і проявили себе як з наукового, так і громадського боку, після закінчення теоретичного курсу рекомендували до аспірантури²⁴⁹⁰.

Дописувач журналу «Студент революції» М. Мельник високо оцінив роботу наукових гуртків і семінарів вищого типу щодо підготовки аспірантів. З приводу цього він писав: «Семінари й кружки – найкращий шлях до аспірантури. Організовані на старших курсах, вони дають студентам можливість глибше, повніше, під керівництвом спеціаліста, ознайомитися з тими питаннями, що більш за все потребують уваги студента. Семінари й кружки дають можливість студентам набути натуральним шляхом звичку до широкої наукової думки, втягають їх у коло сучасного стану тих або інших наукових проблем, навчають їх користуватися літературою й т. інш...»²⁴⁹¹.

Ряд джерел повідомляють про роботу семінарів вищого типу в педвишах. Зокрема, в Одеському ІНО започаткували семінар з соціально-економічної історії України XIX – початку XX ст., керівником якого затвердили професора М. Слабченка. До його складу ввійшли 22 студенти, які прослухали низку курсів. Так, М. Слабченко викладав економіку сільського господарства, статистику, українську історіографію, українську історичну географію; Й. Аннов – економіку промисловості; Є. Загорівський – джерелознавство історії України; П. Потапов – історію слов'ян; О. Вайнштейн – історію Туреччини; П. Яновський – латинську, а Л. Горісс – французьку мови. Молодь працювала над темами: «Історія цін в Одещині за 1914-1917 рр.», «Зарплата в Одесі за 1918-1923 рр.», «Аграрна революція на Одещині 1917-1922 р.». У 1927-1928 н.р. учасниками семінару були 7 студентів, з яких теми, що мали наукову новизну, виконували М. Яременко («Історія торгівлі Одеського порту з Близьким Сходом за 1914-1920 рр.»), О. Сенченко («Історія зарплатні в залізничників Одеського вузла за 1920-1923 рр.»), П. Ритор («Історія зарплатні металістів Одеси за 1921-1923 рр.»). У 1928-1929 н.р. у семінарі працювали

²⁴⁸⁹ Суровий А.Ф. Технікуми Поділля. С. 157.

²⁴⁹⁰ Офіційний відділ: Положення про семінари підвищеного типу//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 47.

²⁴⁹¹ Мельник М. Підготовка на аспіранта//Студент революції. 1927. №4. С. 21-22.

14 студентів. Слухачі двічі на рік складали екзамени²⁴⁹². Того ж року у вишій функціонував ще й семінар з історії Західної Європи, який об'єднував 15 студентів²⁴⁹³. Крім того, у 1927-1928 н.р. молодь мала змогу поглиблювати свої знання у семінарі з історії класової боротьби ((секції – історії України (керівник – М. Слабченко), історії Росії (Є. Загоровський)), мови, літератури та етнографії (керівник – О. Томсон; секцію етнографії очолював Р. Волков), економіки (Й. Герліх), математики (С. Шатуновський), педагогіки (М. Гордієвський), єврейської культури (С. Білов; секцію історії очолював Я. Мерзон), історії й побуту німецьких колоній (А. Штрем)²⁴⁹⁴. У 1928-1929 н.р. учасники літературно-лінгвістичного семінару (10 студентів) опрацьовували такі теми: «Основи поетики», «Основи латинської мови», «Основи грецької мови», «Головні течії в сучасній українській літературі»²⁴⁹⁵.

У Київському ІНО в 1926-1927 н.р. функціонували семінари вищого типу з хімії (працювали 1 викладач і 17 студентів), фізики (відповідно 2 і 18), математики (5 і 29), геології (2 і 27), ботаніки (3 і 26), зоології (4 і 17), фізіології тварин (1 і 2), історії України (2 і 20), політекономії (1 і 9), первісної культури (1 і 4), марксистської педагогіки (1 і 2), педології (5 і 50) і т.д. (загалом – 16 семінарів)²⁴⁹⁶. У 1927-1928 н.р. було 299 членів семінару, 1928-1929 н.р. – 266, 1929-1930 н.р. – 200²⁴⁹⁷. У Дніпропетровському ІНО в 1927-1928 н.р. потужно працював семінар з математики, який очолювали Г. Грузинцев та І. Огієвський. Серед його слухачів були С. Нікольський, у майбутньому академік АН СРСР, лауреат Державних премій СРСР і УРСР; В. Дубровський, Я. Шапіро, Т. Загорський, Б. Франк, які згодом стануть докторами фізико-математичних наук, професорами. Тоді ж працювали семінари із зоології (керівник – Л. Рейнгард), ботаніки (О. Рейнгард), загальної історії (М. Бречкевич), історії України (В. Пархоменко), історії Росії (М. Злотников), фізики (А. Малиновський), хімії (Л. Писаржевський), української мови (П. Єфремов), органічної хімії (Ю. Коршун), загальної методології мовознавства (Ю. Фохт, С. Ціммерман)²⁴⁹⁸. У Чернігівському ІНО в 1926-1927 н.р. функціонували педагогічний і біологічний семінари. У першому семінарі молодь розробляла такі теми: «Методи вивчення дитини та дитячого колективу», «Методи довгочасного психологічного спостереження над дітьми», «Методи вивчення короткотермінового дитячого колективу», «Рефлексологія

²⁴⁹² Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 234–236; Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 77; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 42.

²⁴⁹³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 10.

²⁴⁹⁴ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 236

²⁴⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 22зв.

²⁴⁹⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 643зв.

²⁴⁹⁷ Готування наукових кадрів//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

²⁴⁹⁸ Історія Дніпропетровського національного університету. С. 56–57; Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О.//Студент революції. 1927. №1. С. 83.

та педагогіка»; біологічному – «Питання про клітину», «Покривні та провідні ткани», «Механічна тканина», «Анатомія листа, стебла та кореня»²⁴⁹⁹. У 1928-1929 н.р. розпочав свою роботу математичний семінар²⁵⁰⁰.

Ніжинський ІНО в 1929-1930 н.р. мав 9 семінарів: педолого-педагогічний, історії України, економічний, української мови і літератури, російської літератури, фізичний, хімічний, математичний, біологічний, у яких було 38 студентів²⁵⁰¹. У 1931-1932 н.р. у Ніжинському ІСВ заснували семінар діалектичного матеріалізму, учасники якого опрацювали такі теми: «Сталін як теоретик», «Ленін і Плеханов», «Постанови партз'їздів як зразок марксо-ленінської діалектики», «Діалектичний матеріалізм і природознавство», «Маркс – Енгельс – Ленін – Сталін про техніку», «Мистецтво й класи» і т.д.²⁵⁰² У Житомирському ІСВ у 1930-1931 н.р. функціонували такі семінари: математичний, педагогічний, педологічний, мовно-літературний, які охопили 30% студентства²⁵⁰³.

Водночас, у роботі семінарів мали місце і прогалини. Так, у 1931-1932 н.р. Ніжинський ІСВ інформував про недосконалість системи відбору до роботи у «семінарах» кращих студентів, не постійний склад гуртківців²⁵⁰⁴.

У 30-х рр. відповідальність за підготовку студентів до вступу в аспірантуру значно мірою взяли на себе кафедри педагогічних навчальних закладів, які створювали гуртки на зразок семінарів вищого типу. Наприклад, в Одеському ІПО в січні 1932 р. затвердили список 22 студентів-«висуванців», яких прикріпили до відповідних кафедр, зокрема, по 3 особи розподілили до кафедр геології, фізіології, політекономії і т.д.²⁵⁰⁵ Подібні списки наказом директора вишу регулярно затверджували і в наступні роки²⁵⁰⁶. Було встановлено порядок переведення кращих студентів у «висуванці», які під керівництвом досвідчених викладачів поглиблено вивчали обрану дисципліну. Спочатку молодь подавала відповідні заяви, які розглядали на засіданнях кафедр, після чого списки рекомендованих «висуванців» подавали на розгляд партійних і громадських організацій, а вже вони передавали на затвердження директору²⁵⁰⁷. У 1931 р. у Житомирському ІСВ гуртки функціонували при кафедрах хімії та сільського господарства, геології, соціально-економічних дисциплін, політекономії, культури, діалектичного матеріалізму, фізики та математики²⁵⁰⁸.

²⁴⁹⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 9зв.

²⁵⁰⁰ Там само. Спр. 700. Арк. 5.

²⁵⁰¹ Поліпшити роботу семінарів (На обговорення)//Студент революції. 1930. №11. С. 18.

²⁵⁰² Сірополко С. Народна освіта. С. 763.

²⁵⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 7, 12.

²⁵⁰⁴ Сірополко С. Народна освіта. С. 763.

²⁵⁰⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 103.

²⁵⁰⁶ Там само. Спр. 31. Арк. 35.

²⁵⁰⁷ Там само. Спр. 26. Арк. 87.

²⁵⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 25.

В інститутській газеті «За більшовицькі кадри» регулярно повідомляли про науково-дослідну роботу студентів, яку проводили кафедри педінституту. Зокрема, кафедра історії у 1935 р. відрядила у колгоспи 10 студентів випускного курсу, які збирали інформацію про боротьбу проти «білополяків» та «петлюрівців». 18 студентів проводили розробку цих тем у Житомирі: відвідували підприємства, де працювали «червоні партизани», вивчали архівні матеріали і збирали фактичні дані. Крім того, «боротьбу за виховання серед студентів навичок до наукового дослідництва» проводили кафедри біології, мови і літератури, хімії²⁵⁰⁹. У Кам'янець-Подільському педінституті восени 1934 р. функціонували гуртки з нової історії, фізики і хімії²⁵¹⁰. У Вінницькому педінституті в 1934-1935 н.р. студентів до науково-дослідної роботи залучала кафедра біології. Інші кафедри до цієї роботи ставилися пасивно²⁵¹¹. У Київському педінституті в цьому напрямку у другій половині 30-х рр. найкраще працювали кафедри української літератури (завідувач – С. Кирилюк), всесвітньої історії (професор С. Родзевич) та історії СРСР (доцент К. Гуслистий)²⁵¹².

Кращі студенти-науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру. Наприклад, у Київському ІНО в 1928-1929 н.р. у списку рекомендованих нараховувалося 35 осіб²⁵¹³, у 1929-1930 н.р. – 200. Що стосується останньої цифри, то дописувач газети «Кузня освіти» Д. Похилевич зауважував, що визначення кандидатів в аспіранти відбувалося «спішно», а відтак до них попадали випадкові випускники. Наприклад, аспірантське бюро вишу відхилило 60% заяв, бажаючих навчатися в науково-дослідному інституті мовознавства, а вже в НДІ під час прийому відхилили решту заяв²⁵¹⁴. У Кам'янець-Подільському ІСВ у 1931 р. рекомендації до вступу на підготовчі курси НДІ фізики дали 4 студентам²⁵¹⁵, у 1932 р. – 5²⁵¹⁶. Загалом, у 1931-1932 н.р. до вступу в аспірантуру рекомендували 19 студентів²⁵¹⁷. Все ж у декількох звітах зазначалося, що робота із залучення здібних випускників вишу до навчання в аспірантурі була недостатньою²⁵¹⁸. З Полтавського ІНО скаржилися на зволікання НКО УСРР у вирішенні питання із затвердженням поданого списку. 25 квітня 1930 р. виш на вимогу наркомату надіслав на затвердження список студентів, яких рекомендували до вступу в аспірантуру. Цей лист розглядали півтора місяця

²⁵⁰⁹ Гержедова. Підсумки навчального року//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 2.

²⁵¹⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 164.

²⁵¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26.

²⁵¹² Український державний педагогічний університет. С. 27.

²⁵¹³ Готування наукових кадрів. С. 3.

²⁵¹⁴ Похилевич Д. До проблеми готування наукових кадрів//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.

²⁵¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 50зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1250. Арк. 10.

²⁵¹⁶ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23.

²⁵¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61.

²⁵¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1; Спр. 24. Арк. 39зв.

і лише 11 червня повідомили, що прохання не задовольнили. Через 8 днів до Полтави надійшло чергове розпорядження з Центру про необхідність надіслати документи на осіб, які мали вступати в аспірантуру²⁵¹⁹.

Таким чином, частина студентів була охоплена науково-дослідною роботою. Зокрема, молодь залучали до роботи у складі науково-дослідних кафедр. Наукові розробки студентів оприлюднювали у друкованих органах інститутів народної освіти.

У 20-30-ті рр. ХХ ст. функціонували студентські наукові товариства, які залучали молодь вишів до науково-дослідної роботи, розвивали й удосконалювали її форми. Наукові пошуки були пов'язані, насамперед, з роботою у гуртках, з яких найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі. Заняття проходили у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Викладачі, відомі дослідники і організатори краєзнавства ініціювали та захочували дослідницький пошук молоді, залучали до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей. Проводилися науково-дослідні екскурсії краєзнавчого характеру. Молодь ініціювала і брала активну участь в окружних краєзнавчих конференціях. Одним із пріоритетів студентів була їхня робота у складі педагогічних гуртків. Гуртківці, окрім виголошення доповідей, практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. З середини 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці, практичну роботу з реалізації яких, значною мірою, проводили члени НОП-гуртків. Частина молоді працювала у фізичних, математичних, мовних гуртках. Активну роботу проводив гурток культури українського слова, який мав сприяти покращенню становища з вивчення української мови. Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки, члени яких досліджували теоретичні питання, публікували свої видання, влаштовували диспути, вистави і вечори. Студентів широко залучали до збору українського фольклору. Вони працювали також у складі природничих, біологічних, хімічних, історичних, соціально-економічних, кооперативних, географічних, сільськогосподарських, стенографічних гуртків. Утім науково-дослідна робота мала чимало вад, зокрема, нею було охоплено незначну частину молоді. Лише окремі студенти брали участь у конференціях, публікували свої праці.

Кращі студенти у 1920-х – на початку 1930-х рр. навчалися у семінарах вищого типу, створених при вишах з метою допомоги молоді підготуватись до науково-дослідної роботи. У 1930-х рр. відповідальність за підготовку студентів до вступу в аспірантуру значно мірою взяли на себе кафедри педагогічних навчальних закладів, які організовували гуртки студентів-«висуванців». Найкращі молоді науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру.

²⁵¹⁹ Темп «по-наркомосівськи»//Студент революції. 1930. №20-21. С. 39.

2.3. Практична складова у підготовці педагогів. Державна атестація кадрів

Специфічною формою навчання та засобом перевірки рівня набутих теоретичних знань у педагогічних навчальних закладах була навчальна і виробнича практика. Професор Кам'янець-Подільського ІНО М. Курневич вважав, що для підготовки повноцінного спеціаліста важливо дати можливість студентам набути не лише певних теоретичних знань, але й практично опанувати педагогічним процесом в усій його складності, набути навиків і умінь, необхідних для майбутньої практичної роботи вчителя²⁵²⁰.

Елементи педпрактики студентів почали застосовувати вже на початку 20-х рр. У цей період не було уніфікованих вимог до її проведення, і кожний педвиш організовував її по-різному, враховуючи місцеві особливості. Зокрема, у Київському ІНО в 1920-1921 н.р. студенти I і II курсів шкільного відділення факультету соціального виховання займались обстеженням дитячих закладів. На III курсі вони відвідували уроки провідних викладачів, а потім обговорювали й аналізували їх на конференціях. Педпрактика четвертокурсників включала безпосередню самостійну роботу студентів у зразкових дослідних закладах. Їх зобов'язували дати показовий урок із спеціальності, пов'язавши його з роботою в гуртках і клубах, а також організувати й провести екскурсію²⁵²¹.

У Волинському ІНО в 1920-1921 н.р. практикою охопили лише студентів випускного курсу, насамперед тих, які не мали досвіду учительської роботи²⁵²². У 1922-1923 н.р. групи по 6-10 осіб відвідували дитсадки (2 год. на тиждень), а потім обговорювали результати на заняттях²⁵²³. Подібні спостереження проводилися також і у Вінницькому²⁵²⁴ та Кам'янець-Подільському ІНО. Що стосується останнього, то його студенти практикувались у дитбудинку, який діяв при інституті. Щоправда, він внаслідок несприятливого матеріального становища «не відповідав своїй меті: іменно бути педагогічною лабораторією для безпосередніх спостережень»²⁵²⁵. У 1922-1923 н.р. студенти в літньому та осінньому триместрах проводили обстеження закладів соціального виховання (дитбудинків і дитсадків). Зібраний матеріал ретельно опрацювали, після чого провели конференцію учителів закладів соціального виховання, на якій студенти доповідали про почерпнутий досвід²⁵²⁶.

²⁵²⁰ Курневич М. В. До питання про систему педагогічної практики на факсоцвиху ІНО//Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/[редкол.: В. Гериневич (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський]. Кам'янець на Поділлі; друкар. ім. Леніна, 1926. Т. 1. С. 1.

²⁵²¹ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 227.

²⁵²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 93в.

²⁵²³ Там само. Спр. 1057. Арк. 10.

²⁵²⁴ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 229.

²⁵²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 48-49.

²⁵²⁶ Там само. Спр. 395. Арк. 117-117зв.

Обов'язкове проходження студентами виробничої практики було запроваджено в 1923-1924 н.р. відповідно до постанов РНК СРСР від 22 травня 1923 р., РНК УСРР від 4 травня і 27 липня 1923 р.²⁵²⁷. Було визначено три основні види практик: 1) робота в соціально-виховних закладах (школа, дитячий будинок, дитмайданчик, робота з малолітніми правопорушниками, з учителями); 2) вивчення краєзнавства та виробництва району, де знаходився педагогічний навчальний заклад; 3) робота серед місцевого населення, а саме у комсомольських та профспілкових організаціях, лікнепах, сільбудах, серед учнів тощо²⁵²⁸.

У перший рік організація практики не мала успіху через відсутність коштів та небажання закладів приймати практикантів. У 1923-1924 н.р. педпрактикою було охоплено лише 30% студентів. У наступному навчальному році цей показник зріс до 65%²⁵²⁹. У 1925-1926 н.р. для проведення педпрактики потрібно було 4585 місць (для ІНО – 2537, педтехнікумів – 2048). Водночас, наявними були лише 2,3 тис. місць, що складало тільки 50,2% від потреби²⁵³⁰.

Проходженню педпрактики передувала підготовча робота. Готували студентів упродовж всього навчального року. Відповідні організаційно-методичні заходи проводили комісії з педпрактики, які склалися, наприклад, у 1925-1926 н.р. у Волинському ІНО, з викладачів педагогіки, дидактики та методик окремих дисциплін, а також трьох представників від студентства²⁵³¹. У тому ж навчальному році відвідуваність засідань комісії студентами складала лише 33%²⁵³². Тоді ж у Дніпропетровському ІНО до складу комісії входили 8 викладачів і 3 студенти²⁵³³, Полтавському – відповідно 2 і 3²⁵³⁴, Одеському – в 1929-1930 н.р. – 6 і 3²⁵³⁵.

Перед початком практики проводилися настановчі конференції, загальнополітичний та педагогічний інструктажі, інструктаж з окремих методик, на яких студенти отримували відповідні завдання²⁵³⁶. У ряді випадків для практикантів організовували 2-3-денні семінари, на яких обговорювали

²⁵²⁷ О практиканстве студентов ВУЗ. Постановление Совета Народных Комиссаров от 27-го июля 1923 г.//Студент революции. 1923. №7-8. С. 126-127; Ряппо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України//Там само. 1926. №3. С. 1; Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 43; Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці. С. 42.

²⁵²⁸ Лавріненко О. А. Практична професійно-педагогічна підготовка. С. 13.

²⁵²⁹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 217.

²⁵³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856. Арк. 45.

²⁵³¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 7зв.

²⁵³² Там само. Арк. 11зв.

²⁵³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 401.

²⁵³⁴ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 14.

²⁵³⁵ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 233.

²⁵³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 1783. Арк. 75-76; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 94; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 17; Спр. 149. Арк. 141; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 71 зв.; Спр. 710. Арк. 80.

найбільш актуальні питання методик, підручної літератури тощо²⁵³⁷. Наприклад, у Київському ІСВ у 1930-1931 н.р. на семінарі студенти працювали у таких напрямках: «Методика викладання математики», «Педагогіка», «Методика мови», «Методика літератури», «Методика суспільствознавства», «Про вибори до рад», «Побудова лекції в школі», «Аналіз програм ФЗС ШКМ», «Новий етап колективізації сільського господарства»²⁵³⁸.

Все ж, вже на початковому етапі педпрактики мали місце недоліки. Так, у Кам'янець-Подільському ІСВ повідомляли, що в 1931-1932 н.р. студенти II курсу, які працювали в школі в першому семестрі, прибули невідготовленими, оскільки для них провели «короткий інструктаж»²⁵³⁹. У Вінницькому ІСВ студентів відряджали на практику взагалі без відповідного інструктажу²⁵⁴⁰. Керівництво Київського російського ПТ скаржилося на те, що від НКО у 1933-1934 н.р. не надійшло методичних вказівок про проведення педпрактики. Тому вирішили використати практичний досвід Московського зразкового технікуму²⁵⁴¹.

Педагогічні навчальні заклади формували свої бази практики. Зокрема, деякі виші мали дослідно-показові трудові школи і дитсадки, у яких регулярно практикували студенти. Наприклад, у структурі Катеринославського ІНО на початку 20-х рр. був дитсадок²⁵⁴², згодом – вже у Дніпропетровському ІНО – студентів відряджали до Синельниківської дослідно-показової школи²⁵⁴³. Такі ж школи працювали при Глухівському²⁵⁴⁴, Миколаївському²⁵⁴⁵, Херсонському²⁵⁴⁶ і Чернігівському ІНО²⁵⁴⁷. Серед педтехнікумів найкращу базу мав Бердянський ПТ. Тут започаткували експериментальні міську українську семирічну трудову школу №3 імені Франка і Старопетрівську чотирирічку²⁵⁴⁸. 10 жовтня 1927 р. відкрився дослідний дитсадок на 25 дітей²⁵⁴⁹, персонал якого утримувався за кошти батьків²⁵⁵⁰. 1 грудня 1930 р. президія міськради

²⁵³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 97.

²⁵³⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 208зв.

²⁵³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 90.

²⁵⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8зв.

²⁵⁴¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 35.

²⁵⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 250. Арк. 102; Спр. 285. Арк. 32зв.

²⁵⁴³ Журавель П. Робота Факсоцвиху//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 31.

²⁵⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 5зв.

²⁵⁴⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6.

²⁵⁴⁶ Херсонський державний університет. С. 30.

²⁵⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 10; Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти. С. 360.

²⁵⁴⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 18; Бердянські педагогічні курси. С. 18, 98, 140; Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд. С. 3.

²⁵⁴⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 147.

²⁵⁵⁰ Там само. С. 148.

прийняла дитсадок на місцевий бюджет, але кошторис на наступний рік не встигли затвердити і він залишився без фінансування. Відповідальність за виховання дітей взяли на себе студенти дошкільного відділу, які почергово працювали у дитсадку, проходячи одночасно педпрактику²⁵⁵¹. Дослідні школи і дитсадки мали і деякі інші заклади²⁵⁵².

Водночас, більшість педагогічних навчальних закладів відчували труднощі із пошуком баз практики, оскільки кількість шкіл, профіль яких відповідав проведенню практики майбутніх вчителів, була обмеженою. Наприклад, студенти Харківського ІНО змушені були працювати у технікумах і школах інших напрямків²⁵⁵³, або мати спільні бази, практикуючись у них почергово²⁵⁵⁴. Значним недоліком було і те, що студентів розподіляли по багатьох районах, що не давало можливість контролювати їхню роботу, надавати необхідну методичну допомогу. Так, молодь українського сектору Київського ІСВ у 1930-1931 н.р. практикувалася у школах 64 районів УСРР²⁵⁵⁵, єврейського – у 17 містах²⁵⁵⁶. У 1932-1933 н.р. студентів Новомосковського ІСВ розкидали по 23 районах²⁵⁵⁷, Зінов'євського – 22²⁵⁵⁸, Житомирського – 16²⁵⁵⁹, Херсонського – 11²⁵⁶⁰, Лубенського – 10²⁵⁶¹, Глухівського – 7²⁵⁶², Артемівського – 6²⁵⁶³, Бердичівського – 4²⁵⁶⁴, Коростишівського ПТ – 11²⁵⁶⁵, Гадяцького – 7²⁵⁶⁶, Глухівського – 6²⁵⁶⁷, Хортицького німецького – 6²⁵⁶⁸, Луганського – 5²⁵⁶⁹, Проскурівського українського – 5²⁵⁷⁰, Дніпропетровського російського – 4²⁵⁷¹.

На кожному курсі педпрактика мала свої особливості. Так, практиканти-першокурсники ознайомлювалися з різними типами навчальних закладів

²⁵⁵¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 78–79.

²⁵⁵² Там само. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 63в.; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 59; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25.

²⁵⁵³ Харківський національний університет. С. 309.

²⁵⁵⁴ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 20.

²⁵⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 189.

²⁵⁵⁶ Там само. Арк. 208.

²⁵⁵⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 179.

²⁵⁵⁸ Там само. Спр. 149. Арк. 47.

²⁵⁵⁹ Там само. Спр. 148. Арк. 96.

²⁵⁶⁰ Там само. Спр. 149. Арк. 37.

²⁵⁶¹ Там само. Спр. 150. Арк. 37.

²⁵⁶² Там само. Спр. 149. Арк. 4.

²⁵⁶³ Там само. Арк. 132.

²⁵⁶⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 28.

²⁵⁶⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 28.

²⁵⁶⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 40.

²⁵⁶⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 4.

²⁵⁶⁸ Там само. Спр. 326. Арк. 38.

²⁵⁶⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 7.

²⁵⁷⁰ Там само. Спр. 1495. Арк. 5.

²⁵⁷¹ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 29.

(соціального виховання, професійної і політичної освіти), їх роботою шляхом спостережень та обстежень, у ході яких вивчали дітей, виділяли окремі елементи в їх житті, аналізували роль та місце вихователя та учителя в процесі виховання²⁵⁷². Молодь також брала участь у житті дитячих закладів, виконуючи індивідуальні й колективні роботи з вивчення окремих питань педагогіки, організовувала дитячі свята, вечори²⁵⁷³. Студенти працювали ланками по 3-4 особи, наприклад, у Нероновичському ПТ²⁵⁷⁴. У Миколаївському ПТ молодь об'єднувалася у бригади по 5-6 осіб. Спостереження фіксували у щоденниках²⁵⁷⁵. У Вінницькому ІНО результати роботи студентство викладало у рефератах, які оприлюднювали на семінарських заняттях²⁵⁷⁶. Після закінчення підпрактики проводилася підсумкова конференція, на яких заслуховували звіти студентів (наприклад, у Чернігівському ІНО²⁵⁷⁷ і Миколаївському ПТ)²⁵⁷⁸.

На II курсі студенти-практиканти працювали помічниками учителя і вихователя²⁵⁷⁹. Як і роком раніше, студенти ознайомилися з роботою закладів соціального виховання, шкіл, дитячих будинків і дитячих містечок. Уніфікованої програми підпрактики не було. Тому виші організували її на свій розсуд. Так, студенти Кам'янець-Подільському ІНО в 4-му триместрі 1925-1926 н.р. вивчали окремі ділянки роботи закладів соціального виховання. У 5-му триместрі вони на практиці засвоювали та аналізували методи роботи в школі²⁵⁸⁰. Студенти Полтавського ПТ у 4-му семестрі того ж року досліджували дитячі колективи, організацію роботи закладів, у 5-му – засоби фізичного і естетичного виховання дітей, методи викладання, у 6-му – методи викладання²⁵⁸¹. Молодь Донецького ІНО вивчала роль вихователів та вчителів у навчально-виховному процесі, методи підтримки дисципліни, дитяче самоврядування, використовуючи при цьому методи анкетування і спостереження²⁵⁸². Студентство Шепетівського ПТ наприкінці другого

²⁵⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 365; Спр. 289. Арк. 310; Спр. 566. Арк. 527, 748зв.; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 187; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 3; Спр. 150. Арк. 8; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 11; Спр. 132. Арк. 16зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 5зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 33; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 75зв.; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 24; Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 349; Суровий А.Ф. Технікуми Поділля. С. 166.

²⁵⁷³ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 126.

²⁵⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 71.

²⁵⁷⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 62зв.

²⁵⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 115; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11.

²⁵⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 527.

²⁵⁷⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 62зв.

²⁵⁷⁹ Народна освіта і педагогічна наука. С. 273.

²⁵⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 33.

²⁵⁸¹ Пошивайло Ф. Педагогічна практика//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 17.

²⁵⁸² Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 349.

триместру 1925-1926 н.р. розробляло навчальні комплекси і під керівництвом учителів впроваджувало їх у шкільних закладах²⁵⁸³. У трудових школах, дитсадках і дитбудинках також практикувалися студенти Волинського²⁵⁸⁴ і Київського ІНО²⁵⁸⁵; Мелітопольського²⁵⁸⁶, Одеського єврейського²⁵⁸⁷, Уманського ПТ²⁵⁸⁸.

У 30-х рр. педпрактика набула більш чітких рис. Так, у Київському ІПО на початку десятиліття вона складалася з двох етапів – аналітико-дослідної роботи і безпосередньої участі у педпроцесі. У ході першого етапу студенти вивчали окремі аспекти навчальної роботи у школах. Змістом наступного стало охоплення студентів різними видами педагогічної роботи, а також проведення ними пробних уроків²⁵⁸⁹. За схожим сценарієм відбувалася педпрактика у Миколаївському ПТ. Тут практикантів розподіляли на бригади по 15-20 осіб. Упродовж перших двох тижнів вони проводили поточну роботу шляхом спостереження навчального процесу в школі. Першого тижня вони відвідували уроки, а другого – їх ділили на менші групи (по 5-6 осіб) і прикріплювали до окремих класів. Студенти у щоденниках самостійно аналізували уроки, брали участь у засіданнях методичних комітетів шкіл. Наприкінці другого тижня вони давали пробні уроки. На третьому-четвертому тижнях студенти проводили зразкові уроки у присутності бригади, викладачів і учителів. Після закінчення уроків відбувалося їх обговорення. Цим завершувалася навчальна робота практикантів. Наступний етап практики (п'ятий тиждень) був пов'язаний з роботою в учнівському колективі (організація самоврядування, соцзмагання, антирелігійна, інтернаціональна, культмасова робота, робота серед піонерів). Шостий тиждень присвячували роботі з «політехнізації» (студенти працювали з учнями в майстернях, на дослідних ділянках, допомагали учителям проводити екскурсії)²⁵⁹⁰. Подібна робота проводилася і в інших навчальних закладах, зокрема в Конотопському ПТ²⁵⁹¹.

На випускних III і IV курсах студенти самостійно вели педагогічну роботу. Для цього їх об'єднували у ланки (від 2 до 8 осіб)²⁵⁹², на чолі з

²⁵⁸³ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 166.

²⁵⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 310; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 8.

²⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 10.

²⁵⁸⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 53в.-6.

²⁵⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 43.

²⁵⁸⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 187.

²⁵⁸⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 29.

²⁵⁹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 63–63зв.

²⁵⁹¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 79.

²⁵⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 71; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 27; Терещенко М. С. Практика студентів Ніжинського Інституту Народної Освіти на селі в 1925-26 р./Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин: Нове Село, 1926. Кн. VI. С. 257; Бердянські педагогічні курси.

ланковим. Практиканти мали виконувати доручення учительського колективу, відвідувати засідання педради та методкомісії, вивчати роботу шкільної канцелярії, знайомитися з дітьми, їх настроями та відношенням до праці, нарешті, тісно співпрацювати з учителями в одному із класів молодшого концентру та виконувати їх вказівки. Практикантів зобов'язували працювати в гуртках зі старшими школярами. Вони щоденно реєструвались у школах і залишали їх лише з відома адміністрації. Кожний практикант мав провести по два відкритих уроки у класах молодшого і старшого концентрів. Напередодні їх проведення викладачі-методисти давали показові уроки, наприклад, у Конотопському²⁵⁹³ і Миколаївському ПТ²⁵⁹⁴. За два дні до свого уроку практикант подавав на розгляд та затвердження бюро педпрактики робочий план та детальний конспект уроку. Після проведеного уроку відбувалося обговорення та оцінювання, про що складався протокол, який затверджувався загальнокурсовою конференцією. Практиканти організували самостійну роботу учнів з певної навчальної дисципліни, для чого теж складали плани та конспекти, які подавалися на розгляд членів бюро чи викладача-консультанта²⁵⁹⁵. Особлива увага приділялася педпрактиці студентів IV-го, випускного курсу, перебіг якої був подібним до аналогічної роком раніше. Значна увага приділялася роботі всередині ланки, члени якої мали тісно контактувати між собою. У вільні години вони спостерігали за діями один одного, давали товариські поради і оцінювали показові уроки колеги. Практиканти проводили уроки з обраного фаху. Кожний з них зобов'язаний був вести щоденник²⁵⁹⁶. Власне, на педпрактику на III курсі відводили 21 день, на IV-му – 30 днів²⁵⁹⁷.

У ряді випадків завдяки студентам-практикантам вдавалося врегульовувати проблему нестачі учительських кадрів. Колишній студент Мелітопольського ПТ П. Пустоваров згадував як його і чотирих його однокурсників відрядили на педпрактику у семирічну школу с. Солodka Балка Токмакського району, де не залишилося жодного вчителя²⁵⁹⁸. З Одеського ІНО повідомляли, що у 1925-1926 н.р. 80% студентів єврейського сектору працювали у школах як учителі²⁵⁹⁹. Працювали в школах і студенти деяких інших інститутів і технікумів²⁶⁰⁰.

С. 83.

²⁵⁹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 223; Спр. 144. Арк. 40.

²⁵⁹⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 27.

²⁵⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 39.

²⁵⁹⁶ Там само. Спр. 641. Арк. 27.

²⁵⁹⁷ Там само. Спр. 611. Арк. 33.

²⁵⁹⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 58.

²⁵⁹⁹ Войналович Л. П. Зміст професійної підготовки вчителів. С. 147.

²⁶⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 76; Рябченко О. Л. Радянська влада. С. 617; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 65.

Деякі студенти-практиканти були перевантажені. Зокрема, восени 1932 р. 57 студентів Херсонського ІСВ мали навчальне навантаження по 30-60 год. в декаду. 39 з них викладали від 4 до 8 дисциплін²⁶⁰¹. Звісно, що за такого стану не можливо було сподіватися на належну підготовку студентів до уроків.

Мали місце випадки, коли студентів використовували не за призначенням. Так, у 1931-1932 н.р. райвно, порушивши угоду з Кам'янець-Подільським ІСВ, направило студентів у некомплектні школи (школи молодшого концентру замість старшого), призначаючи їх завідувачами шкіл, учителями 2-3 класів у молодшому концентрі і т.д.²⁶⁰² Частина практикантів Херсонського ІСВ у 1932-1933 н.р. виконувала адміністративну роботу: їх призначали на посади керівників куцових педагогічних об'єднань і директорів шкіл²⁶⁰³. Використовували не за призначенням також студентів інших закладів²⁶⁰⁴.

Траплялося, що молодь виконувала роботу, яка не мала нічого спільного з професією учителя. Наприклад, практикантів Зінов'євського ІСВ восени 1932 р. залучили до збирання хліба²⁶⁰⁵. Тоді ж 14% студентів Херсонського ІСВ зняли з педпрактики і мобілізували на партійну роботу²⁶⁰⁶.

Частина завідувачів шкіл, порушуючи умови укладених договорів, самовільно затримували студентів на практиці. Наприклад, у 1932-1933 н.р. вони безпідставно на 10 днів продовжили педпрактику студентам других курсів Уманського ІСВ²⁶⁰⁷, що, звісно, зашкодило теоретичному навчанню. Того ж року студентів Зінов'євського ІСВ затримали на 14 днів²⁶⁰⁸. Подібне мало місце і в Мелітопольському ПТ²⁶⁰⁹.

Водночас, у деяких школах студенти були небажаними гостями. З Харківського ІНО повідомляли, що у школах намагалися якнайшвидше позбутися студентів, оскільки вони критикували роботу учителів²⁶¹⁰. У 1933-1934 н.р. відмовилася прийняти студентів Київського російського ПТ місцева школа №45. Дещо пізніше це питання було врегульовано і після декількох відвідин закладу студентами його дирекція висловила вдячність педтехнікуму за участь в роботі школи з підвищення кваліфікації педагогів. Подібне мало

²⁶⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 38.

²⁶⁰² Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 59зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 89-89зв.

²⁶⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 36.

²⁶⁰⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 82; Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 24; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 96; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 58зв.; Спр. 5. Арк. 1зв., 5; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 6; Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 200.

²⁶⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 3.

²⁶⁰⁶ Там само. Спр. 149. Арк. 38.

²⁶⁰⁷ Там само. Спр. 148. Арк. 17.

²⁶⁰⁸ Там само. Арк. 2.

²⁶⁰⁹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 58.

²⁶¹⁰ Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 24.

місце в школах №6, 13²⁶¹¹. Не досить приязно ставилися до практикантів Катеринославського²⁶¹² і Миколаївського ІНО²⁶¹³.

Відмовлялися від студентів і частина місцевих відділів освіти. Так, адміністрація Коростишівського ПТ повідомляла, що у 1931-1932 н.р. студентів дошкільного відділу відповідно до розрядки НКО УСРР відрядили до міст Лиман, Одеса, Балаклея, Житомир, але місцеві райвно відмовились приймати студентів. Через це нашвидкоруч змушені відрядити молодь до чотирирічних шкіл Коростишівського, Брусилівського та Потіївського районів²⁶¹⁴. Не чуйно ставилися до студентів, зокрема, Кременчуцького²⁶¹⁵ і Ніжинського ІСВ²⁶¹⁶, і не завжди добросовісно виконували зобов'язання деякі інші відділи освіти.

Підсумки педпрактики підводилися на заключних конференціях, на яких розглядали найбільш дискусійні питання, що виявлялися під час практики з метою її подальшої раціоналізації. У конференціях брали участь представники навчальних закладів, де практикувалися студенти, місцевого комітету професійної освіти. Оцінка практики кожного студента проводилася переважно на підставі поданих практикантами звітів, характеристик та інформацій завідувачів шкіл, райінструкторів, прикріплених до практикантів учителів. Студенти вели щоденники, у який вносили відомості про свою роботу, інформували про почерпнутий досвід учителів, характерні риси життя школи тощо²⁶¹⁷. За підсумками практики влаштовували виставки, на яких демонстрували її матеріали²⁶¹⁸.

Студенти здебільшого успішно виконували поставлені завдання практики²⁶¹⁹. В окремих випадках успішність була низькою. Наприклад, у наказі по Харківському ІНО від 23 лютого 1932 р. йшлося про те, що 22,7% третьокуреників шкільного факультету отримали з педпрактики оцінку «добре», 39,4% – «задовільно», 37,9% – «незадовільно»²⁶²⁰. У Конотопському ПТ в

²⁶¹¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 93.

²⁶¹² Зотін М. Педагогічна освіта. С. 130.

²⁶¹³ Сойфер М. В Миколаївському ІНО//Студент революції. 1926. №1. С. 40.

²⁶¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 28.

²⁶¹⁵ Там само. Спр. 1488. Арк. 22; Труш А. Як бюрократи «знищили» студента// Студент революції. 1932. №28. С.28.

²⁶¹⁶ Груша М. Хто платитиме?//Там само. С. 30.

²⁶¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 71; Оп. 5. Спр. 264. Арк. 71; Спр. 566. Арк. 304–305; Оп. 6. Спр. 415. Арк. 45; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 94; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 96; Спр. 150. Арк. 176зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 39; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 8; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 12–13; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 167.

²⁶¹⁸ Журавель П. Робота Факсоцвиху. С. 30.

²⁶¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 96; Спр. 149. Арк. 39; Спр. 150. Арк. 179; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 25; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 29; Спр. 27. Арк. 35; Херсонський державний університет. С. 62.

²⁶²⁰ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 39–40.

1935-1936 н.р. тих студентів, які мали слабкі знання із загальноосвітніх дисциплін, до уроків взагалі не допускали²⁶²¹.

Практиканти переважно добросовісно ставилися до своїх обов'язків. Зокрема, у лютому 1924 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович зазначав, що «вихователі дитячих установ скаржаться, що студенти вчашають в сі установи вже дуже багато... Ми виконуємо роботу, потрібну керівникові дитячого руху»²⁶²². Нерідко студенти надавали методичну допомогу школам. Так, практиканти Проскурівського польського ПТ допомагали міській школі №5, виготовляючи для неї дидактичні матеріали²⁶²³. Студенти Вінницького українського ПТ брали участь у роботі міських учительських гуртків та місцевих осередків профспілки працівників освіти²⁶²⁴.

Кращих студентів-практикантів дирекції педагогічних навчальних закладів морально стимулювали. Так, 11 студентів Вінницького ІСВ у 1931-1932 н.р. за ударну працю в школах отримали грамоти та премії²⁶²⁵. 17 червня 1934 р. оголосили подяку 4 студентам Кам'янець-Подільського ПТ, які провели зразкові уроки з української мови і математики²⁶²⁶.

Щоправда, мали місце діаметрально протилежні за суттю випадки. На початку 30-х рр. керівник практики Кам'янець-Подільського ІСВ А. Сухий у своєму звіті повідомляв, що студенти йшли на практику невідповідно підготовленими. Частина з них здійснила ганебні вчинки, дивилася на педпрактику як на спосіб підробітку й тому на практиці поводитися так, аби «роботу з рук збути». Деякі з них були малограмотними (окремі студенти II курсу літературно-мовного відділу з помилками писали своє прізвище, ім'я, по батькові, слово «село», «директор»)»²⁶²⁷. У 1930-1931 н.р. після скарги райвно декількох студентів відкликали з практики, з яких двох відрахували з інституту²⁶²⁸. У Вінницькому ІСВ студентство недостатньо працювало над собою, ігнорувало громадську роботу, мали місце «негативні випадки склок з педколективами [шкіл]»²⁶²⁹. Слабо працювала молодь Вінницького єврейського²⁶³⁰ і Чернігівського ПТ²⁶³¹.

Практиканти «відзначалися» і антипедагогічними діями. Так, студент Ржищівського ПТ Денисенко на педпрактиці пиячив та хуліганив, а Борозенець звалтував 12-річну ученицю однієї із шкіл Обухівського району. Внаслідок

²⁶²¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 79.

²⁶²² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584. Арк. Ззв.

²⁶²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155.

²⁶²⁴ Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 165.

²⁶²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 372.

²⁶²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 117.

²⁶²⁷ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1403. Арк. 74.

²⁶²⁸ Там само. Спр. 1841. Арк. 10.

²⁶²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 30зв.

²⁶³⁰ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 10-11.

²⁶³¹ Пташки перелітні//Студент революції. 1932. №16. С. 34.

«виховної роботи» студента цього ж закладу М. Тесленка школу відвідували лише 5 учнів із 43²⁶³². Брутально поводився з дітьми студент Бердянського ІСВ В. Самар'ян, який бив дітей ключами²⁶³³.

Частина студентів-практикантів не поверталась до навчання, особливо під час Голодомору 1932-1933 рр., про що керівники вишів повідомляли НКО УСРР. Таких студентів називали «літунами»²⁶³⁴. Подібні випадки мали місце у щонайменше у 9 педзакладах²⁶³⁵.

Частина студентів відмовлялися їхати на педпрактику. Наприклад, 30 листопада 1930 р. за такий вчинок відрахували студентку Запорізького ІНО І. Краковську²⁶³⁶, а 6 травня 1932 р. – студента Запорізького ІСВ Трегуба²⁶³⁷. 2 жовтня 1936 р. 5 студентам Миколаївського педінституту оголосили сувору догану, які своєчасно не з'явилися на педпрактику²⁶³⁸.

Однією із форм педпрактики була робота студентства у піонерських таборах. Одна з перших згадок про роботу з дітьми стосується подій 1922 року, коли студент Кам'янець-Подільського ІНО Будний при 2-й міській трудовій школі створив загін «спартаківців»²⁶³⁹. Влітку 1925 р. силами студентства цього закладу було відкрито перший піонерський табір²⁶⁴⁰. «Табір-комуна» юних піонерів дислокувався у с. Панівці, де зібрали 220 дітей, яких об'єднали у 13 загонів («ватаг»). З 10 червня по 10 липня з ними працювали 29 студентів ІНО²⁶⁴¹. У 1927 р. з дітьми робітників різних підприємств та установ м. Луганськ займалися 80 студентів-піонервожатих Донецького ІНО²⁶⁴². У 1929-1930 н.р. Маріупольський²⁶⁴³ і Бердянський ПТ делегували відповідно 50 і 30 піонервожатих²⁶⁴⁴; у 1932-1933 н.р. – Луганський – 20²⁶⁴⁵; у 1935 р. – Житомирський єврейський – 14²⁶⁴⁶; у першому семестрі 1935-1936 н.р. – Вінницький педінститут – 19²⁶⁴⁷. У 1930 р. 37 студентів-комсо-

²⁶³² Глабець М. Про Липника, «липову» дирекцію і гнилий дух//Там само. №27. С. 34.

²⁶³³ Бердянські педагогічні курси. С. 347.

²⁶³⁴ Гринько А. І. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання. С. 201.

²⁶³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 96, 200, 213; Спр. 326. Арк. 38; Спр. 330. Арк. 1–2; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5; Глабець М. Про Липника, «липову» дирекцію. С. 33.

²⁶³⁶ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 20–20зв.

²⁶³⁷ Там само. Спр. 9. Арк. 60.

²⁶³⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 53.

²⁶³⁹ Тюлягін С. Так гартувалась молодь//Радянський студент. 1971. 25 лют. №4-5 (655-656). С. 2.

²⁶⁴⁰ Дублій Л. Ті незабутні роки//Там само. 1974. 24 жовт. №29 (784). С. 2.

²⁶⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 69; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 43; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 5.

²⁶⁴² Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81.

²⁶⁴³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

²⁶⁴⁴ Там само. Арк. 44.

²⁶⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

²⁶⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

²⁶⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 13в.

мольців Житомирського ІСВ працювали у 6 школах міста, у яких навчався 601 піонер²⁶⁴⁸. 15 студентів Бердянського ПТ охопили своєю роботою 500 піонерів²⁶⁴⁹. Студенти Житомирського українського ПТ шефствували над 4 піонерськими загонами, що об'єднували 252 школяра²⁶⁵⁰. Піонерські загони у єврейських колоніях Херсонщини та Маріупольщини організували студенти Харківського єврейського ПТ²⁶⁵¹. Працювала з піонерами також молодь інших інститутів та технікумів педагогічного профілю²⁶⁵².

Студенти-вожаті допомагали керівникам загонів у проведенні бесід, гуртковій роботі; брали участь у засіданнях, зборах загонів, роботі ланок, нарадах вожатих, проводили для дітей різні екскурсії, бесіди, співи, влаштовували ігри, купання в річці тощо²⁶⁵³. На місцях студенти утворювали ланки (4-5 осіб), які обговорювали з керівником практики свої робочі плани, обмінювалися думками, оцінювали «зразкові роботи»²⁶⁵⁴.

Особливу увагу вожаті звертали на проведення у таборах політосвітньої роботи. Так, 4 квітня 1927 р. на засіданні бюро партосередку Волинського ІНО йшлося про те, що при виші працювали загони юних піонерів у складі 49 осіб, робота яких активізувалася під час підготовки та проведення державних та революційних свят²⁶⁵⁵. У лютому 1928 р. студенти Житомирського українського ПТ в міській школі №13, працюючи у гуртку старших піонерів (19 осіб), у рамках святкування 10-річчя Червоної армії проводили тематичні бесіди, малювали плакати²⁶⁵⁶. Студенти цього ж вишу в школах проводили також вечірки та ранки²⁶⁵⁷, батьківські та піонерські збори, клопотали перед різними організаціями про надання коштів для організації піонерських таборів²⁶⁵⁸. Таку ж роботу проводила молодь Кам'янець-Подільського ІНО²⁶⁵⁹.

²⁶⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 66зв.

²⁶⁴⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

²⁶⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 10.

²⁶⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

²⁶⁵² Там само. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 44зв.; Оп. 5. Спр. 263. Арк. 364; Спр. 264. Арк. 117; Спр. 573. Арк. 40; Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60–60зв.; Спр. 207. Арк. 141; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 4зв.; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 38; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155; Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 22зв.; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 223; Спр. 150. Арк. 15зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.,10; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148, 253; Спр. 6. Арк. 262.

²⁶⁵³ М.О.Х. Серед юних піонерів. В таборі//Червоний кордон. 1925. 3 верес. Ч. 140. С. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 2.

²⁶⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 14; Спр. 721. Арк. 19зв.

²⁶⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 45.

²⁶⁵⁶ Там само. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 10.

²⁶⁵⁷ Там само. Арк. 8; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

²⁶⁵⁸ Там само. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 10.

²⁶⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 8; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 14; Спр. 721. Арк. 19зв.

У загонах проводилися щотижневі ланкові заняття, на яких влаштовували бесіди, читали газети тощо (наприклад, у Житомирському українському ПТУ)²⁶⁶⁰. Вожаті Кам'янець-Подільського ІНО читали для юних піонерів газети, книжки, готували їх до вистав тощо. Л. Дубілей писав, що «з них [студентів] були і начальник, і повар, і вожаті. Вони зробили в таборі все своїми руками. І хай у ньому було багато примітивного, багато чого не вистачало, але робота в піонерському таборі була корисною і студентам, і інституту»²⁶⁶¹. Велике зацікавлення у дітей викликали екскурсії, які організовували студенти²⁶⁶².

Кожний практикант вів щоденник своєї роботи. Після завершення практики студенти подавали письмові звіти, які затверджувалися осередком ЛКСМУ²⁶⁶³.

Водночас, мали місце приклади незадовільної роботи студентів. Так, 9 грудня 1929 р. на загальних партійних та комсомольських зборах Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про те, що «вожаті зовсім не з'являлися до піонерів по місяцю, а членів партії ніколи не бачили в загонах ЮП». Частина комсомольців були не підготовленими до піонерської роботи²⁶⁶⁴. У ряді випадків траплялися побої дітей²⁶⁶⁵. Деякі вожаті, у зв'язку з важким матеріальним становищем, відмовлялися безкоштовно працювати²⁶⁶⁶. У квітні 1930 р. на засіданні комісії з чистки членів ЛКСМУ зазначалося, що «комсомольці виділені на піонер-роботу, відносяться недобре до роботи, ходять балачки, що комсомольці не можуть працювати серед піонерів, а лише гуляти з дівчатами». Присутній на засіданні комісії студент Бачинський підтвердив, що один вожатий ходив з піонеркою у кіно²⁶⁶⁷. Подібне мало місце і в Кам'янець-Подільському ІСВ²⁶⁶⁸.

Робота вожатих ускладнювалася невихованістю дітей. У 1929 р. у висновках комісії Кам'янець-Подільського ІНО з перевірки роботи піонерських загонів Залізничної і 2-ї трудової шкіл, дитячого містечка ім. Крупської зазначалося: «Діти не організовані. На зборах вести себе не вміють, кричать, балуються, не дають висловлюватися. Мали місце випадки хуліганства, неповажне відношення старших дітей до молодших»²⁶⁶⁹.

²⁶⁶⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 8; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

²⁶⁶¹ Горбенко Ю. Перший осередок//Радянський студент. 1968. 27 черв. №24 (567). С. 2.

²⁶⁶² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 45; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43–43зв.; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 33.

²⁶⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 14; Спр. 721. Арк. 19зв.

²⁶⁶⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 14.

²⁶⁶⁵ Там само. Спр. 25. Арк. 26.

²⁶⁶⁶ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4.

²⁶⁶⁷ Там само. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 12.

²⁶⁶⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 71.

²⁶⁶⁹ Там само. Спр. 26. Арк. 18.

Крім педагогічної, обов'язковою була політосвітня громадсько-політична практика. У 1929 р. ЦК КП(б)У в своїй постанові «Про стан вузів і роботу вузівських осередків» запропонував окружним партійним комітетам розробити спеціальні плани позавишівської громадсько-політичної практики студентів і рекомендував з цією метою прикріпити ВНЗ до підприємств, установ, шкіл²⁶⁷⁰. Студентам-практикантам доручали вести виховну роботу серед молоді й дорослого населення, дописувати у стінну пресу, брати участь у роботі культосвітніх установ, художній самодіяльності тощо²⁶⁷¹. Практика проводилася упродовж року і мала такі основні напрями: культпоходи, клубна робота, політико-освітня практика, шефська діяльність²⁶⁷². Певною мірою вона переключалася із громадсько-політичною роботою студентства, про яку піде мова у підрозділі 4.2.

Практичний характер мали літні («трудові») триместри. Дослідник І. Коляда зазначає, що перші «трудові триместри» започаткували влітку 1924 р., після того як Всесоюзна центральна рада професійних спілок та Народний комісаріат праці та освіти СРСР розробили спеціальну інструкцію про практику студентів у період літніх канікул, в якій визначили порядок її проходження та залучення влітку молоді до роботи на промислових підприємствах та в сільському господарстві²⁶⁷³.

Водночас, архівні документи свідчать про організацію літніх триместрів ще з 1921-1922 н.р. Зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що літній триместр відповідно до розпорядження Укрголовпрофосвіти від 25 квітня 1922 р. розпочинався з 1 червня цього ж року. Для студентів організували заняття практичного характеру²⁶⁷⁴. У літньому триместрі 1922-1923 н.р. більшість студентів і викладачів трудилися в інститутському господарстві. 65 студентів прикріпили до дитячих установ, 10 – до окружного відділу політосвіти для ліквідації неписьменності. 8 осіб відправили у села для політосвітньої роботи, ще 8-х прикріпили до трудових шкіл. 40 студентів відрядили на всесоюзну сільськогосподарську виставку²⁶⁷⁵.

Під час літнього триместру молодь зобов'язували «вести пропаганду ідей соціального виховання; вести роботу по організації дитсадків; брати участь в організації сільськогосподарських робіт дітей на шкільній і дослідній ділянках; брати участь в організації літніх виставок дитячих робіт; організувати дитячі гуртки по самоосвіті; організувати і вести заняття у дитячих гуртках з метою ліквідації дитячої безграмотності; організувати екскурсії дітей в місто; вести роботу по організації дитячого руху; організувати денні дитячі

²⁶⁷⁰ Тихомиров В. И. Роль партийных организаций. С. 27.

²⁶⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 46.

²⁶⁷² Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка... С. 245.

²⁶⁷³ Коляда І. А. Студентські будівельні загони. С. 167.

²⁶⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 32–32зв.

²⁶⁷⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 87зв., 117.

будинки; організувати святкові маніфестації і т.д.». Крім того, студенти мали брати участь у бібліотечній, клубній і музейно-виставковій роботі²⁶⁷⁶. В інструктивному листі ЦК ВЛКСМ від 13 квітня 1925 р. «Про використання студентів-комсомольців під час літніх канікул» регламентувалася виробнича діяльність студентства на літніх канікулах, частину з яких залучали до роботи на підприємствах, інші працювали у селах (тут трудилися студенти, які походили із сільської місцевості)²⁶⁷⁷. Останні зобов'язані були допомагати селянам у вивченні питань економіки, освіти, культури, побуту села, готувати з цих питань реферати²⁶⁷⁸.

Під час літнього триместру проводилися екскурсії краєзнавчого і науково-дослідного характеру. Наприклад, у 1924-1925 н.р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО відвідали села Колубаївська Мікша, Довжок, Верхні Панівці. Екскурсії мали за мету «топографічне вивчення [населеного пункту], [дослідження того], що приваблювало населення на певне місце, етнографічне визначення перших і теперішніх поселенців, які є залишки старих мешканців, характер місцевості, будови хат, одягу, хатньої обстановки, язика тощо; збирання місцевих переказів про перших мешканців, місцевий героїчний етнос, місця одвертої революційної боротьби з її героями; визначення місцевих шляхів сполучення та їх ролі в життю країни тощо»²⁶⁷⁹.

У фондах Державного архіву Херсонської області нам вдалося відшукати документ, у якому йшлося про роботу студентів Херсонського ІНО під час літнього триместру 1924-1925 н.р. Зокрема, 18 студентів працювали у механічному, ливарному і токарному цехах заводу сільськогосподарських машин імені Петровського²⁶⁸⁰. Крім того, для роботи на дитячих майданчиках задіяли 18 студентів, у піонерських загонах – 9, у школах міста – 4, лікнепах – 3, у міській раді – 23, збирали кошти для потреб осередку «Товариства допомоги жертвам інтервентів» – 20. У селах студенти прочитали 56 доповідей. У сільрадах працювали 10 студентів, осередках КП(б)У – 5, ЛКСМУ – 5, КНС – 14, хатах-читальнях – 19, піонерських загонах – 13 і т.д. Загалом, для виконання цих робіт залучили 46 першокурсників і 38 другокурсників²⁶⁸¹.

Наприкінці 20-х рр. літню виробничу практику відмінили²⁶⁸².

Студенти проходили і безперервну виробничу практику, запровадження якої було пов'язано з практичним упровадженням виробничих процесів у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти. Наприклад, у статуті Київського ІНО від 16 березня 1920 р. зазначалося, що «при всіх інститутах

²⁶⁷⁶ Там само. Спр. 394. Арк. 60–60зв.

²⁶⁷⁷ Коляда І. А. Студентські будівельні загони. С. 168.

²⁶⁷⁸ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 162.

²⁶⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 43.

²⁶⁸⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 126–127.

²⁶⁸¹ Там само. Арк. 128.

²⁶⁸² Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні. С. 214.

повинні організовуватися трудові процеси в майстернях, на городі, фермі, полі і т.д. Трудові процеси слід поставити таким чином, щоб можна було наочно встановити живий зв'язок з природою і виробництвом. Одночасно з цим всі студенти безумовно повинні самі практично провести всі роботи в майстернях, на полі і т.д., які потім їм прийдеться самим організувати і вести в школі з дітьми»²⁶⁸³. Акти з подібним змістом оприлюднювалися у наступні роки²⁶⁸⁴.

Практику розпочинали, як правило, з I курсу. Вона передбачала роботу в організованих з цією метою при вишах виробничих майстернях та на присадибних ділянках²⁶⁸⁵.

Під час першого етапу студенти набували виробничого досвіду у майстернях, лабораторіях, кабінетах своїх вишів. Одну з найбільш потужних баз для політехнічного навчання мав Мелітопольський ІСВ, якому передали територію заводу «Металооб'єднання»²⁶⁸⁶. Студентська молодь Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) практикувала в інститутських столярній, картонажній і палітурній майстернях. Кожний студент працював 4 год. на тиждень. У столярні студентство знайомилося з процесом обробки дерева, а в політурні – оправляло книги²⁶⁸⁷. У 1932-1933 н.р. майстерня ІСВ мала два цехи – слюсарно-механічно-столярний і картонажно-модельний²⁶⁸⁸. Тоді ж молодь Лубенського ІСВ у майстернях працювала 9 днів (щоденно по 3 год.)²⁶⁸⁹. У Київському польському ПТ у 1931-1932 н.р. на практичні заняття у механічних і столярних майстернях відводилося 80 год.²⁶⁹⁰; Херсонському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 76 год.²⁶⁹¹ Студенти Житомирського ІСВ працювали у майстернях ручного обробітку металу і електромеханіки²⁶⁹². У Вінницькому українському ПТ майстерня складалася з двох цехів – столярного і образотворчого мистецтва²⁶⁹³. У майстернях трудилися також студенти низки інших інститутів і технікумів²⁶⁹⁴.

²⁶⁸³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3зв.

²⁶⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 33; Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти//Записки Ніжинського інституту народної освіти/[гол. ред. М. Петровський]. Ніжин, 1930. Кн. X. С. 211.

²⁶⁸⁵ Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма. С. 260.

²⁶⁸⁶ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 28.

²⁶⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 97зв.; Спр. 710. Арк. 79зв.; Спр. 1841. Арк. 10; Островий В. М. Навчальний процес. С. 163, 167.

²⁶⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 10.

²⁶⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 37.

²⁶⁹⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34–35.

²⁶⁹¹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 208.

²⁶⁹² Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 71; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 141.

²⁶⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45, 69, 112.

²⁶⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 82; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 3; Спр. 1495. Арк. 4; Спр. 1521. Арк. 8; Оп. 11. Спр. 330. Арк. 38; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 164; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 223; Держархів

Водночас, у деяких закладах матеріальна база була слабкою. З Київського російського ПТ повідомляли, що молодь набувала вмінь і навичок у деревообробній і металообробній майстернях, матеріальна база яких на початку 30-х рр. була «дуже вбога». Перша з них давала «лише найелементарніші процеси роботи по дереву. Механічної сили в майстерні не[було]»²⁶⁹⁵. У звіті закладу за 1934-1935 н.р. зазначалося, що приміщення майстерні було малоприсадибне для навчальних цілей, знаходилося за 3 км до закладу²⁶⁹⁶. Недостатнє обладнання мали деревообробна і металообробна майстерні Чернігівського ІСВ²⁶⁹⁷.

Педвиші для проведення першого етапу виробничої практики використовували також матеріальну базу місцевих наукових установ чи навчальних закладів. Так, у 1922-1923 н.р. другокурсники Волинського ІНО працювали у хімічній лабораторії Волинського центрального музею, де практикувалися з анатомії і «систематики». Третьокурсники проводили практичні роботи з хімії²⁶⁹⁸. Студенти Вінницького ІСВ у 1931-1932 н.р. проходили практику на навчальному заводі Вінницького ФЗУ, який мав 4 цехи²⁶⁹⁹. Молодь Бердичівського ІСВ у тому ж навчальному році працювала у майстернях місцевих будівельного технікуму і трудової школи №10²⁷⁰⁰. Студентство Київського ІСВ користувалося базами механічного технікуму, ФЗУ ім. Ратманського, електрокомбінату²⁷⁰¹; Кам'янець-Подільського ПТ – майстернями дорожнього технікуму²⁷⁰². Житомирський єврейський ПТ орендував в українського педтехнікуму майстерню «ручної праці»²⁷⁰³.

Надалі практика набувала краєзнавчого характеру і передбачала вивчення виробництва, для чого проводилися екскурсії. Такі форми роботи започаткували ще на початку 20-х рр. Зокрема, у 1921-1922 н.р. з ініціативи декана факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО М.Хведоріва було організовано екскурсії із загального машинознавства, у ході яких студенти відвідали місцеві промислові підприємства²⁷⁰⁴. Пізніше, у 1924-1925 н.р. вони ознайомилися з виробничими процесами на заводі «Мотор», друкарні,

Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3; Спр. 54. Арк. 21; Бердянські педагогічні курси. С. 261; Культурное строительство в Черкасской области. С. 65; Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 234; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 66.

²⁶⁹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4.

²⁶⁹⁶ Там само. Спр. 135. Арк. 14.

²⁶⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 198.

²⁶⁹⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 10.

²⁶⁹⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 351-352, 373.

²⁷⁰⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 33.

²⁷⁰¹ Там само. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 189.

²⁷⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2.

²⁷⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 217.

²⁷⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 49; Спр. 395. Арк. 116зв.

електростанції²⁷⁰⁵. Студенти-фізики, хіміки та математики Харківського ІНО побували на заводах Донбасу, Кавказу, Уралу, міст Таганрог і Туапсе²⁷⁰⁶. Студенти-третьокурсники Волинського ІНО в середині 20-х рр. спостерігали за виробничими процесами на фабриках і заводах Москви, Ленінграда, Києва²⁷⁰⁷, а також на місцевих підприємствах – заводі «Сільмаш», залізничних майстернях, терпентиновому заводі, броварні, водогоні, електростанції, паровому млині²⁷⁰⁸. Молодь Київського ІНО відвідала заводи, транспортні установи, підприємства комунального господарства міста²⁷⁰⁹, Дніпровську («Дніпрельстан») і Волховську («Волховбуд») ГЕС²⁷¹⁰. Виробничими екскурсіями охопили також молодь інших вишів²⁷¹¹.

На другому етапі індустріальної виробничої практики студенти безпосередньо працювали на промислових підприємствах. З Київського ІНО, обґрунтовуючи важливість цього виду практики, повідомляли: «Теорія рік-у-рік мусить все щільніше та щільніше пов'язуватись з практикою так, щоб в недалекому майбутньому з теорії та практики, які були до цього часу відокремлені, створилася єдина велика науково-дослідна соціалістична фабрика, як в сільському господарстві, так і в промисловості»²⁷¹².

Керівництво практикою здійснювалося, з одного боку, через постійний зв'язок керівника практики з практикантами, з іншого – через регулярний інструктаж, пояснення та роз'яснення робітників та адміністративно-технічного персоналу підприємств. Традиційно один із робітників читав для молоді вступну лекцію про завдання підприємства, його промислово-фінансовий

²⁷⁰⁵ Там само. Спр. 400. Арк. 13в.

²⁷⁰⁶ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 28.

²⁷⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 95зв., 309зв.

²⁷⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 10зв.

²⁷⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 98зв.; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 603зв.

²⁷¹⁰ Прейс К. Потрібні екскурсії//Студент революції. 1927. №8. С. 22.

²⁷¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.; Оп. 6. Спр. 206. Арк. 231зв.; Спр. 207. Арк. 186зв.; Оп. 10. Спр. 807. Арк. 126; Спр. 1546. Арк. 352; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 208; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 7; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 38зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 3зв.; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 6зв.; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 223; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 37; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 17зв.; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 123; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 4зв.; Лев Г. Перша ластівка//Студент революції. 1931. №2. С. 28; Мироненко В., Матвійцова В. Екскурсія Полтавського педтехнікуму//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 40, 41, 46; Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 198; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 58; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 15; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 25; Суоровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 165; Херсонський державний університет. С. 37.

²⁷¹² Виробничі та педагогічні практики в ІНО//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 20 берез. №13 (28). С. 1.

план, загальні принципи організації виробництва. Перед виконанням тієї чи іншої роботи проводився інструктаж²⁷¹³. Для проходження практики студентів ділили на групи, які налічували від 20 до 68 осіб²⁷¹⁴.

Студенти, як правило, працювали на місцевих промислових підприємствах. Наприклад, молодь Київського ППО практикувалася у слюсарному, токарному, ливарному, деревообробному і електромеханічному цехах заводу «Арсенал», суднобудівному заводі ім. Й. Сталіна²⁷¹⁵, Червонопрапорному, на цвяховому заводах, заводах «Ленкузня», ім. Артема, «Фізико-хімік»²⁷¹⁶. На останньому трудилися і студенти Київського ІСВ²⁷¹⁷. Студентство Харківського ІНО для індустріальної практики обрало паровозобудівний завод²⁷¹⁸; Артемівського ІСВ – місцевий цвяховий завод «Перемога праці» і Костянтинівський металургійний завод²⁷¹⁹. Не виїжджали за межі своїх міст і студенти інших інститутів та технікумів²⁷²⁰.

В окремих випадках молодь працювала за межами міст дислокації їхніх навчальних закладів. Так, студенти Артемівського ІСВ проходили виробничу практику на Краматорському машинобудівному заводі²⁷²¹; Бердичівського – залізничному вузлі ст. Козятин²⁷²²; Київського – чавунно-ливарному заводі у Ржищеві, районній електростанції²⁷²³; Кременчуцького – Крюківському вагонобудівному заводі²⁷²⁴; Уманського – Монастирищенському цукровому заводі²⁷²⁵; Черкаського – Дніпровській ГЕС²⁷²⁶.

В організації індустріальної практики мали місце труднощі. Особливо це стосується навчальних закладів, які розміщувалися в місцевостях, де не

²⁷¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 28; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 3.

²⁷¹⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 25–26; Спр. 1488. Арк. 22; Спр. 1490. Арк. 3; Ковалиський В. Забезпечити політехнічну практику в готуванні педагогічних кадрів//Радянська Волинь. 1931. 17 трав. №66 (2134). С. 2.

²⁷¹⁵ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 244; Подобед О. А. Андрій Малишко. С. 66.

²⁷¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 189.

²⁷¹⁷ Виробнича й педагогічна практика в ППО. С. 1.

²⁷¹⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 218.

²⁷¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 799. Арк. 67.

²⁷²⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 40; Спр. 1794. Арк. 28, 33; Спр. 1800. Арк. 7; Спр. 1801. Арк. 57; Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 7зв., 22, 25, 26; Спр. 1488. Арк. 71; Спр. 1489. Арк. 7; Спр. 1490. Арк. 3, 7, 27, 34–35; Спр. 1495. Арк. 4, 68; Спр. 1546. Арк. 352; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 3, 17; Спр. 149. Арк. 45; Спр. 150. Арк. 37; Спр. 326. Арк. 30; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 164; Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 13; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 218.

²⁷²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 132.

²⁷²² Там само. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 28.

²⁷²³ Там само. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 189.

²⁷²⁴ Там само. Спр. 1485. Арк. 25.

²⁷²⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 1800. Арк. 7.

²⁷²⁶ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.

було великих підприємств. Наприклад, студентів Кам'янець-Подільського ІСВ після того як їх відмовилися прийняти на практику Проскурівський і Жмеринський заводи, незважаючи на попередньо укладені угоди, довелося розміщувати невеликими групами на дрібних підприємствах («від Кам'яця до Жмеринки») ²⁷²⁷. У 1931 р. студентство працювало на підприємствах 20 населених пунктів ²⁷²⁸.

Ряд підприємств були переповнені практикантами, тому вони не погоджувалися приймати нових ²⁷²⁹. У Чернігові директор заводу «Жовтневий молот» протестував проти практики студентів ІСВ, а інколи взагалі виганяв їх з роботи ²⁷³⁰. Відмовлялося допомогти Бердянському ПТ і керівництво Першотравневого заводу, яке аргументувало це тим, що навчальний заклад не мав коштів, щоб оплатити роботу інструкторів ²⁷³¹.

У декількох навчальних закладах мали місце труднощі із керівництвом індустріальною практикою. Так, з Кам'янець-Подільського ²⁷³² та Уманського ІСВ ²⁷³³, Київського російського ПТ повідомляли, що у них не було викладачів з основ індустріального виробництва, а відтак і керівників практики. Власне, вже у ході практики на виробництві технічний персонал підприємств прищеплював студентам необхідні теоретичні знання ²⁷³⁴. Дирекція Зінов'євського ІСВ направляло студентів на «кустарні і напівкустарні виробництва», через що молодь, і це цілком природно, запитувала керівника закладу: «Що ми візьмемо з цієї практики?» ²⁷³⁵. Слабко організували практику в Одеському ІПО ²⁷³⁶ і Ржищівському ПТ ²⁷³⁷.

Мали місце випадки, коли адміністрації базових закладів використовували практикантів не за призначенням. Наприклад, такі зловживання допустило керівництво Миколаївського суднобудівного заводу і агрокомбінату

²⁷²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 60; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 25; Спр. 1631. Арк. 91зв.-92.

²⁷²⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 285-286.

²⁷²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 82; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 32; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4.

²⁷³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 198.

²⁷³¹ Бердянські педагогічні курси. С. 397.

²⁷³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 60; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 92зв.

²⁷³³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26.

²⁷³⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4.

²⁷³⁵ З купи листів (Л.Мороховський)//Студент революції. 1931. №29-30. С. 34.

²⁷³⁶ Браславський С., Горбаченко М. Зразки опортуністичного керівництва// Там само. 1932. №19-21. С. 19; На хвилях самопливу//Там само. №23-24. С. 13.

²⁷³⁷ Без керма і без вітрил//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.

щодо практикантів з місцевого ІСВ²⁷³⁸. На Славутському фаянсовому заводі студентів Шепетівського ПТ застосовували як «чорноробів»²⁷³⁹.

Радянський вчений М. Зотін у 1926 р. зазначав, що деякі викладачі педвищів, а інколи й студенти, вважали виробничу практику за «цілком зайві витівки». Для них достатньо було теоретичних знань, а працювати «над обробкою землі та добиватися уміння володіти таким інструментом як молоток, стамеска, свердло, рубанок і т. ін., цілком даремна трата часу»²⁷⁴⁰. Такі погляди мали місце і в 30-х рр. Наприклад, з Київського ІСВ та ПШО в 1931 р. повідомляли, що в закладі існував «консерватизм» – істориків, економістів, біологів виробничої техніки знати не обов'язково. Окремі студенти і викладачі вважали, що «справа техніки це не наша справа, а справа КПІ [Київського політехнічного інституту. – Авт.]», що суперечило, як зазначається у дописі, одній із тез В. Леніна про те, що «економіст, історик, який не слідкує за змінами техніки відстає від історії життя»²⁷⁴¹. Ухилялися від роботи на заводі сільськогосподарських машин «Червона зоря» студенти Зінов'євського ІСВ, які зазначали, що вони з виробництвом були не обізнані, а тому «краще піти на якусь інше виробництва, де зможуть заробити додатково кошти»²⁷⁴². Ігнорували політехнічне навчання і у низці інших інститутів і технікумів²⁷⁴³.

Завершувалася практика перевіркою виконання завдань, які покладалися на студентів. Облік роботи проводила комісія, до складу якої входили викладач закладу, представник комсомольської організації, технік чи майстер, що керував роботою студентів²⁷⁴⁴. На жаль, фактично відсутні дані про результативність роботи молоді. Маємо дані лише з Харківського ПТ політехнічної освіти. Тут у 1934-1935 н.р. на «дуже добре» оцінили практику 3 студентів, «дуже добре» – 23, «задовільно» – 23, «незадовільно» – 1²⁷⁴⁵.

Починаючи з 1933-1934 н.р., студенти проходили 15-годинний практикум з техніки демонстрування кінофільмів. Він відбувався у кращих кінотеатрах, клубах, будинках культури тощо під керівництвом досвідчених місцевих «кіноробітників»²⁷⁴⁶. Практикум започаткували відповідно до наказу наркома

²⁷³⁸ Розтрепенко В. Минуле нічого не навчило//Студент революції. 1931. №28. С. 28.

²⁷³⁹ З купи листів (О.Помернюк)//Там само. №12. С. 33.

²⁷⁴⁰ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 106.

²⁷⁴¹ Налагодити виробниче життя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 1.

²⁷⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 3.

²⁷⁴³ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 35, 82; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 7, 31зв.; З купи листів (Ф. Г.)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.

²⁷⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 3.

²⁷⁴⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 35.

²⁷⁴⁶ Мельничук С., Рацун А. Діяльність Народного комісаріату освіти з реалізації завдань естетичної підготовки та естетичного виховання майбутніх учителів//Історико-педагогічний альманах: зб. наук. пр./редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, 2012. Вип. 2. С. 122.

освіти В. Затонського від 3 квітня 1934 р. за №177. У документі, зокрема, зазначалося: «Останнім часом кіно набуває все більшого значення, як в організації навчального процесу кращих політехнічних шкіл, так і позашкільній роботі з дітьми. Це ставить конче завдання перед кожним учителем ґрунтовно володіти певним мінімумом знань і навичок у справі демонстрування кінофільму»²⁷⁴⁷. Один із архівних документів містить інформацію про організацію такого практикуму для студентів II-III курсів Київського російського ПТ²⁷⁴⁸. Молодь Кам'янець-Подільського ПТ в 1934 р. мала проходити практику з кіномеханіки у кінотеатрі ім. Войкова²⁷⁴⁹.

Студенти педвишів проходили і сільськогосподарську виробничу практику («агропрактикум»), метою якої була підготовка «агрономізованого педагога»²⁷⁵⁰. М. Зотін у своїй праці так обґрунтував необхідність цієї практики: «Часто у селах селянський учитель буває єдиним найбільш освіченим робітником на селі. Здобуваючи знання у виші, учитель повинен орієнтувати свої розумові надбання на цю сільсько-господарську дійсність, оскільки він буде за головного помічника в справі ліквідації агрономічної невідомості селянського населення. Це не значить, що учитель має працювати з дорослими. Він свою агропропаганду мусив здійснювати через школу, розповсюджуючи серед дітей... ті знання, які надто потрібні молодому поколінню, щоб воно знайшло найкоротший шлях до більш культурних (а не доісторичних) способів обробки землі». Він зазначав, що знання про сільське господарство потрібні були і в міських школах, де б школярі повинні «одержати потрібний запас знань про сільське господарство і не бути одірваним від того оточення, що постачає нашу промисловість сировиною й дає головну масу харчових продуктів»²⁷⁵¹.

Частина навчальних закладів для проходження практики використовували власні допоміжні господарства. Так, студенти Житомирського українського ПТ в 1925-1926 н.р. трудилися у допоміжному господарстві вишу біля с. Станишівка. Під час практики вони у садку здійснювали посадку дерев, обрізували і обкопували їх, збирали шкідників (гусеницю), на городі садили картоплю, просапували городні культури²⁷⁵². Молодь Бердянського ПТ обробляла грядки: засівала їх, угноювала, обкопувала; розводила кролів²⁷⁵³. Студенти Чернігівського ІСВ, поділившись на бригади по 6-7 осіб, садили капусту, прополювали її у парниках; сіяли бавовну і кунжут; садили розсаду баклажанів,

²⁷⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 53.

²⁷⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 94.

²⁷⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 60.

²⁷⁵⁰ Строкатів З. Сільське господарство. С. 217.

²⁷⁵¹ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 107.

²⁷⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 17.

²⁷⁵³ Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність. С. 117.

поливали парники; перебирали картоплю, а потім її садили. У ботанічному саду молодь очищала дерева від сухих гілок, а потім обкопувала їх²⁷⁵⁴. У власних садово-польових господарствах практикувалися також студенти низки інших закладів²⁷⁵⁵. Студенти Київського польського ПТ використовували для проведення практики базу СГП²⁷⁵⁶, Уманського ПТ – господарство сільськогосподарського технікуму²⁷⁵⁷.

У навчальних закладах практикували проведення екскурсій до сільськогосподарських дослідних станцій, ветеринарних пунктів, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи та радгоспи²⁷⁵⁸.

У 30-х рр. сільськогосподарська практика проходила переважно у колгоспах і радгоспах. Студенти навчалися прийомам оранки, культивування, боронування, сівби, посадки, очищення зерна, набували навиків закладання парників, займалися садівництвом, скотарством, знайомилися з тракторами, причіпним знаряддям до них тощо²⁷⁵⁹. Як правило, молодь виїжджала на сільськогосподарські роботи бригадами по 5-10, 10-15, 15-20 осіб, які очолювали бригадири, обізнані з практичною роботою на селі²⁷⁶⁰.

Архівні джерела та матеріали тогочасної періодики повідомляють про хід практики студентів десятків навчальних закладів. Зокрема, першокурсники Коростишівського ПТ відбували 20-денну практику в радгоспі лікарських рослин ім. 1 Травня і радгоспі при гуральні Коростишівського району. Практиканти знайомилися з організацією та управлінням радгоспної системи; закріплювали на практиці засвоєний теоретичний матеріал; практично опрацьовували різні питання сільськогосподарського виробництва; допомагали радгоспам у проведенні весняної посівної кампанії. Через нестачу робочої сили студенти змушені були працювати по 10 і більше годин, тому від теоретичних занять довелося відмовитися²⁷⁶¹. Молодь Київського російського ПТ на початку 30-х рр. працювала в артілях, радгоспах і колгоспах приміської

²⁷⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 13; Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 200.

²⁷⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 95зв.; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 186зв.; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 71; Спр. 1546. Арк. 373; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 37; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 1зв.; Спр. 564. Арк. 74; Спр. 601. Арк. 97зв.; Спр. 710. Арк. 17; Спр. 721. Арк. 19зв.; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут. С. 58; Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 234; Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 159.

²⁷⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 31.

²⁷⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 186зв.

²⁷⁵⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 95зв.; Оп. 6. Спр. 206. Арк. 231зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 154; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 17зв.; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 89; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут. С. 58; Гринюк. До виробпрактики ІСВ. С. 1.

²⁷⁵⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.

²⁷⁶⁰ Гринюк. До виробпрактики ІСВ. С. 1.

²⁷⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 82; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 27, 29.

смуги Києва, хоча, як зазначалося в звіті закладу за 1930-1931 н.р., добре організованих колективних господарства тут було дуже мало. Як, і коростишівські студенти, київські студенти були зайняті сільськогосподарськими роботами і про теоретичне навчання не згадували²⁷⁶². У 1932-1933 н.р. студенти ПТ працювали трьома групами. Першу групу склали 14 осіб, які виробили 307 трудоднів. Під час другої зміни трудилися 19 студентів (виробили 554 трудоднів), у третій зміні – відповідно 10 і 210²⁷⁶³. За графіком у радгоспах Весело-Подолянської селекційної станції Семенівського району і колгоспах підшефних сіл працювали студенти Кременчуцького ІСВ, які об'єднувалися у групи по 30 осіб²⁷⁶⁴. У колгоспах, радгоспах, МТС тощо відбувалася сільськогосподарська практика студентів низки інших інститутів і технікумів²⁷⁶⁵.

Студентам, окрім виконання програми практики, доручали вести і громадську роботу в селах. Наприклад, у 1932 р. студентів Кам'янець-Подільського ІСВ під час весняної сівби в колгоспах сіл Пудлівці, Оленівка, Малі Боришківці зобов'язали роз'яснити колгоспникам і одноосібникам постанови партії та уряду, вести агрономічну пропаганду, перевіряти готовність до посівної кампанії, організувати змагання за швидке виконання господарських завдань, кращий обробіток ґрунту, догляд за кіньми²⁷⁶⁶. Студенти Вінницького ІСВ у 1931-1932 н.р. у радгоспі с. Калинівка організовували випуск польових газет, влаштовували вистави, виголошували доповіді, проводили читання, започаткували ясла для сільських дітей тощо. Про свою роботу студентство звітувало на загальних зборах працівників радгоспів, після чого кожний з них одержав характеристику про проведення виробничої і громадсько-політичної роботи²⁷⁶⁷. Таку ж роботу виконувала молодь Київського, Уманського²⁷⁶⁸ і Чернігівського ІСВ²⁷⁶⁹, Київського російського²⁷⁷⁰ і Мелітопольського ПТ²⁷⁷¹.

²⁷⁶² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4–5.

²⁷⁶³ Там само. Спр. 43. Арк. 4.

²⁷⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 25; Спр. 1488. Арк. 22.

²⁷⁶⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 46; Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 40; Спр. 1794. Арк. 33; Спр. 1800. Арк. 7; Спр. 1801. Арк. 57; Спр. 1804. Арк. 43; Оп. 10. Спр. 799. Арк. 67; Спр. 807. Арк. 189–190; Спр. 1485. Арк. 7зв.; Спр. 1488. Арк. 60, 71; Спр. 1489. Арк. 7; Спр. 1490. Арк. 3, 34–35; Спр. 1495. Арк. 4, 68; Спр. 1546. Арк. 373; Оп. 11. Спр. 326. Арк. 30; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 164; Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 22; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 25; Спр. 1631. Арк. 92; Спр. 1841. Арк. 10; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 13; Виробнича й педагогічна практика в ПЮ. С. 1; Гринюк. До виробпрактики ІСВ. С. 1; Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 241; Подобед О. А. Андрій Малишко. С. 65; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 218.

²⁷⁶⁶ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини. С. 288.

²⁷⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 373–374.

²⁷⁶⁸ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 241.

²⁷⁶⁹ Там само. С. 240.

²⁷⁷⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.

²⁷⁷¹ Волоник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 20.

Через ряд обставин, зокрема через погану організацію практики, у ряді випадків вона була малорезультативною. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. на випускних курсах агропрактику виконали на 50%, на інших курсах – на 30%²⁷⁷². З Ніжинського ІНО повідомляли, що в 1925-1926 н.р. у культурно-громадській роботі, яка була складовою практики, змогли проявити себе лише 40% студентів, оскільки вона припала на період перевиборів сільрад і «м'ясниці», коли селяни «гуляли на свадьбах». Для участі у перевиборах молоді бракувало авторитету і знання сільського життя²⁷⁷³.

Мали місце випадки, коли студенти відмовлялися виконувати певні види робіт. Наприклад, студент Бердянського ПТ П. Майданник, працюючи у Ново-Троїцькій артіль «Перемога» біля молотарки, відмовився працювати у нічну зміну, заявивши: «Хіба я дикун, чи нічний звір, що буду вночі працювати»²⁷⁷⁴.

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення екскурсій. Окрім виробничих, як зазначалося вище, організовувалися екскурсії загальноосвітнього та навчального характеру. Їх метою було підняти загальноосвітній рівень молоді, ознайомити екскурсантів з географічними особливостями регіону, рисами господарського та культурного життя. Навчальні екскурсії мали поглибити знання студентів з певної дисципліни²⁷⁷⁵.

Найважче було організувати «дальні» екскурсії. Утім, незважаючи на труднощі, вдалося організувати поїздки, зокрема до Москви і Ленінграда, студентів понад трьох десятків вишів і технікумів²⁷⁷⁶. Молодь Харківського

²⁷⁷² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 8.

²⁷⁷³ Терещенко М. С. Практика студентів. С. 257.

²⁷⁷⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 399.

²⁷⁷⁵ Лаврут О. О. Екскурсії студентів. С. 99.

²⁷⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 123; Спр. 1123. Арк. 116; Оп. 5. Спр. 264. Арк. 43; Спр. 289. Арк. 92зв.; Спр. 566. Арк. 305; 429. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 22; Оп. 10. Спр. 807. Арк. 126; Спр. 1528. Арк. 33; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7; Спр. 438. Арк. 133; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 9; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 14; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 40; Спр. 18. Арк. 40; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 59; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 4; Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 27; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 123; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107; Спр. 700. Арк. 4зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 79зв.; Журавель П. Робота Факсоцвику. С. 32; Карпач. У Київському ІНО//Студент революції. 1927. №8. С. 63; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти//Там само. 1924. №7. С. 45; Прейс К. Потрібні екскурсії//Там само. 1927. №8. С. 22; Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р. С. 74; Пуха І. Педагогический техникум//Суббота плюс. Запорожье, 2000. 17 авг. № 33 (76). С. 3; Хроніка за І тримістр 1925-1926 акад. рік. С. 71; ХІНО//Наддніпряньська правда. Херсон, 1930. 11 січ. №9 (563). С. 6; Бердянські педагогічні курси. С. 181; Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 198; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 37; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 60; Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 28; Суворий А.Ф. Технікуми Поділля. С. 165; Херсонський державний університет. С. 37.

ІНО відвідала Владивосток, Іркутськ, озеро Байкал, Бурятію, «Зелений Клин»²⁷⁷⁷; Одеського ІНО – Златоуст (Челябінська обл.), Свердловськ²⁷⁷⁸, Ташкент²⁷⁷⁹. Студенти Дніпропетровського²⁷⁸⁰, Одеського²⁷⁸¹, Херсонського²⁷⁸², Чернігівського ІНО²⁷⁸³, Новомосковського ІСВ²⁷⁸⁴, Вінницького²⁷⁸⁵ і Мелітопольського педінститутів побували на Кавказі²⁷⁸⁶. Для частини студентів організували екскурсії у Крим, зокрема Чернігівського ІНО²⁷⁸⁷, Новомосковського ІСВ²⁷⁸⁸, Одеського німецького педінституту²⁷⁸⁹, Польського педінституту²⁷⁹⁰, Мелітопольського²⁷⁹¹ і Полтавського ПТ²⁷⁹².

Для студентів розробляли екскурсійні маршрути. Наприклад, студенти Полтавського ПТ у 1925 р. здійснили подорож за маршрутом: Полтава – Дніпропетровськ – Дніпровські пороги – Запоріжжя – Каховка – «Асканія-Нова» – р. Дніпро – Одеса – Полтава; Одеського ІНО – у 1927-1928 н.р.: Одеса – Дніпропетровськ – Баку – Тифліс – Батумі – Сухумі – Сочі – Туапсе – Армавір – Одеса²⁷⁹³; Проскурівського ПТ – у 1931 р.: Проскурів – Київ – Москва – Свердловськ – Челябінськ – Міас – Харків – Проскурів²⁷⁹⁴; Мелітопольського педінституту – у 1936 р.: Мелітополь – Севастополь – Ялта – Сухумі – Батумі – Тбілісі – Мелітополь²⁷⁹⁵; Миколаївського педінституту – в 1936-1937 н.р.: Миколаїв – Одеса – Ялта – Сухумі – Батумі – Миколаїв²⁷⁹⁶. Серед інших міст екскурсантів приваблювали також Харків, Київ, Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Умань, Кам'янець-Подільський, Марганець, Нікополь, Мрин²⁷⁹⁷.

²⁷⁷⁷ Прилуцький В. Участь студентства. С. 159.

²⁷⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 22.

²⁷⁷⁹ Бурлаков Я. Весела мандрівка//Студент революції. 1930. №23. С. 35.

²⁷⁸⁰ Журавель П. Робота Факсоциху. С. 32.

²⁷⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 357.

²⁷⁸² Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37.

²⁷⁸³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107.

²⁷⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

²⁷⁸⁵ Джус, Мельник, Карасик, Кршевецький. Студенти їдуть в екскурсії//Більшовицька правда. 1937. 26 лип. №169 (1505). С. 4.

²⁷⁸⁶ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 37.

²⁷⁸⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107.

²⁷⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

²⁷⁸⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 33, 37.

²⁷⁹⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 66–67, 79зв.

²⁷⁹¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 21.

²⁷⁹² Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 59.

²⁷⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Арк. 22.

²⁷⁹⁴ Суворий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 24.

²⁷⁹⁵ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 74.

²⁷⁹⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

²⁷⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 27; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 22; Протокол колективу ХІНО. С. 74; Пуха

Серед навчальних екскурсій для майбутніх учителів найважливішими, звісно, були педагогічні (навчально-методичні) екскурсії. Вони проводилися або з метою ознайомитися з роботою аналогічного навчального закладу (ІНО, ПТ), або ж ставилася більш ширша мета – обстежити низку педагогічних навчальних закладів, науково-дослідних установ, мистецьких закладів, закладів освіти інших типів тощо²⁷⁹⁸. Наприклад, взимку 1924-1925 н.р. 21 студент Київського ІНО відвідав Москву. Впродовж 7 днів перебування у столиці СРСР вони побували на виставці ВРНГ, ознайомилися з роботою Інституту «методпозашкільної праці», Центрального будинку комуністичного виховання робітничої молоді, виставкою ФЗУ, біотанцією, дослідною станцією Шацького, відвідали низку театрів та музеїв. Зібрані матеріали дали уявлення про основні педагогічні течії в Москві, організацію освіти і виховання столичної молоді, вивчення окремих питань соціального виховання, методики окремих дисциплін, проведення шкільної і позашкільної роботи. Побачене дало можливість оцінити роботу також київських загальноосвітніх шкіл і порівняти їх зі столичними. Екскурсійна база для всіх екскурсантів організувала свято «змички» з учнями, які приїхали до Москви, завдяки чому українці змогли ознайомитися з роботою провінційних шкіл Росії²⁷⁹⁹. У 1923 р. 32 студенти Кам'янець-Подільського ІНО відвідали Московську сільсько-господарську виставку. Водночас, їм вдалося дослідити також стан навчальної роботи в окремих закладах соціального виховання²⁸⁰⁰. У 1925-1926 н.р. до Москви і Ленінграду поїхали 30 студентів, які мали почерпнути досвід педагогічних і педологічних установ і закупити необхідне навчальне приладдя та літературу²⁸⁰¹. У тому ж році Москву відвідали студенти Полтавського ІНО і Одеського єврейського ПТ. Полтавчани побували у школах, дитячому будинку, Московському педінституті ім. О. Герцена²⁸⁰², а одесити – у школі-комунці, школі ім. Луначарського, дитячому кутку Полетаєвої, школі біологічної станції, дитячому містечку імені III Інтернаціоналу²⁸⁰³. Досвід наукових і навчальних закладів Москви і Ленінграда вивчали також студенти Херсонського ІНО²⁸⁰⁴ і Черкаського ІСВ²⁸⁰⁵.

И. Педагогический техникум. С. 3; Бердянські педагогічні курси. С. 237; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25; Сосніна К. Екскурсійно-туристична справа в СРСР (1919-1936)// Магістеріум: зб. наук. пр. Історичні студії/[редкол.: В. С. Брюховецький (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко та ін.]. Київ: Нац. ун-т «КМА», 2010. Вип. 41. С. 31; Херсонський державний університет. С. 37.

²⁷⁹⁸ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 141.

²⁷⁹⁹ Там само. С. 142.

²⁸⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 247.

²⁸⁰¹ Там само. Спр. 641. Арк. 4.

²⁸⁰² Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 15.

²⁸⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 43.

²⁸⁰⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37.

²⁸⁰⁵ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.

Роботу середніх навчальних закладів Києва і Одеси вивчали студенти Полтавського²⁸⁰⁶ і Миколаївського ІНО²⁸⁰⁷. У 1924-1925 н.р. молодь Київського ІНО відвідала Ніжинський ІНО. Під час поїздки викладачі та студенти ознайомилися із досвідом застосування у Ніжині «дальтон-планівського» методу навчання²⁸⁰⁸. Навесні 1924 р. з екскурсією у цьому виші побували вже студенти Луганського і Катеринославського ІНО²⁸⁰⁹. З 9 по 12 червня 1927 р. у Новоуполтавському сільськогосподарському технікумі гостювала молодь Миколаївського ІНО²⁸¹⁰.

Екскурсії мали і науково-дослідний характер. У резолюції I всесоюзної конференції пролетарського студентства (1925 р.) зазначалося, що наукові екскурсії були одним із методів розвитку наукового світогляду студентів вишів²⁸¹¹. Так, у 1927 р. студенти агрономічно-біологічної секції Харківського ІНО, як учасники практикуму зоології безхребетних, відвідали Севастополь, студенти-географи – Алтай²⁸¹². Студенти-біологи мали свою базу у м. Сочі²⁸¹³. Їхні колеги з Одеського ІНО у 1924-1925 н.р. матеріали для лабораторних робіт черпали у Криму і на Кавказі²⁸¹⁴. Для студентів цього ж вишу організували практично-теоретичну екскурсію до Ольвії, де ознайомилися із розташування античного полісу²⁸¹⁵. Студенти-біологи і географи Польського педінституту відвідали Крим. Студенти 3 дні перебували в Алуці, по 2 – у Севастополі, Сімферополі і Ялті, 1 – на горі Ай-Петрі²⁸¹⁶. Для студентів Дніпропетровського²⁸¹⁷, Миколаївського²⁸¹⁸ і Херсонського ІНО²⁸¹⁹; Київського²⁸²⁰ і Чернігівського ІСВ²⁸²¹; Запорізького²⁸²² і Полтавського ПТ організували екскурсії до державного заповідника «Асканія-Нова» (тоді – державний заповідник ім. Петровського), де вони мали можливість

²⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116; Науменко Р. Полтавський Інститут Народної Освіти. С. 45.

²⁸⁰⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54зв.

²⁸⁰⁸ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 142.

²⁸⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 135, 139зв.

²⁸¹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 57зв.

²⁸¹¹ Резолюції I-й Всесоюзної конференції пролетстуда. С. 77.

²⁸¹² Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 28.

²⁸¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 230.

²⁸¹⁴ Там само. Арк. 357, 360.

²⁸¹⁵ Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства. С. 64.

²⁸¹⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 65–67.

²⁸¹⁷ Журавель П. Робота Факсоциху. С. 32.

²⁸¹⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 37, 57зв.

²⁸¹⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 56; Протокол колективу ХІНО. С. 74; Херсонський державний університет. С. 37.

²⁸²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 126.

²⁸²¹ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 198.

²⁸²² Пуха И. Педагогический техникум. С. 3; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25.

познайомитися з рослинним і тваринним світом цілиного степу²⁸²³. Такі ж екскурсії здійснило студентство інших педагогічних вишів²⁸²⁴.

Більшість проведених екскурсій мали місцевий характер. Вони почали проводитися ще на початку 20-х рр. Наприклад, в 1921-1922 н.р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО брали участь в ботанічних, географічних та геологічних екскурсіях. Крім того, студенти відвідували музеї, оглянули архітектурні пам'ятки міста та району²⁸²⁵. У Київському ІНО в 1924-1925 н.р. провели 32 екскурсії²⁸²⁶. У 1928-1929 н.р. учасниками екскурсій були 225 студентів ІНО, а в 1929-1930 н.р. – 1314²⁸²⁷. Для молоді Польського педінституту в другому семестрі 1933-1934 н.р. організували екскурсії на виставку досягнень народного господарства УСРР, у «Музейне містечко» (нині – Києво-Печерська лавра), зоопарк, зоологічний музей Київського державного університету, ботанічні музеї та сад, на заводи міста²⁸²⁸. Такі ж мандрівки проводилися і в низці інших закладів²⁸²⁹.

Екскурсанти вели щоденники, у які занотовували побачене чи почуте. Після повернення з екскурсії вони подавали письмові звіти про виконану роботу за формою, де вказували, які саме об'єкти вони спостерігали тощо. Додавались також зібрані природні матеріали, різна наочність. Наприклад, студенти Польського педінституту, які у 1934 р. побували в Криму, передали колекції мінералів, ґрунтів, рослин, фотографії, малюнки, з яких комплектували виставки. Видавали спецвипуски стінгазет, присвячені екскурсіям. Проводили конференції, на яких підсумовували виконану роботу. Результати екскурсійних поїздок оприлюднювалися у вигляді статей, які публікувалися у педагогічній пресі²⁸³⁰. Крім того, студенти використовували зібраний матеріал у своїх курсових роботах, а також для підготовки доповідей, виступів на конференціях²⁸³¹.

Після закінчення повного курсу навчання студентів-випускників направляли у школи для проходження там річного практичного

²⁸²³ Мироненко В. Екскурсія Полтавського педтехнікуму. С. 45.

²⁸²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116; Севастьянов, Ельперина, Новицький. Екскурсія в природу//Більшовицька правда. 1936. 24 черв. №144 (1279). С. 4.

²⁸²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 116зв.; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15зв.

²⁸²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 305.

²⁸²⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39зв.; Більше уваги культроботи//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 2.

²⁸²⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78зв.

²⁸²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 19; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 3зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 89; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96; Херсонський державний університет. С. 37.

²⁸³⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 65.

²⁸³¹ Островий В. М. Навчальний процес. С. 166.

стажування, де вони мали продемонструвати вміння застосувати здобуті знання в умовах виробництва²⁸³².

Стажування запровадили відповідно до постанови РНК УСРР від 4 травня 1923 р.²⁸³³ і проводили після складання всіх екзаменів і виконання практик. Студентам, яких відряджали на стажування, видавали тимчасові посвідчення та залікові книжки. За свою роботу стажники мали отримувати зарплату – її виплачували навчальні заклади за тими тарифами, що й учителям. Звільнити з роботи стажника можна було лише у випадках, визначених у Кодексі законів про працю²⁸³⁴.

18 серпня 1923 р. Центральна міжвідомчої комісія зі стажу та практики (ЦМКСП) затвердила відповідну інструкцію, у якій, зокрема зазначалося, що навчальні заклади, до яких прибували стажники зобов'язані були вести точний облік їхньої роботи і реєструвати їх. Безпосередній нагляд за діяльністю стажників здійснював завідувач школи, який щодня давав їм певні завдання. Стажники вели щоденники своєї роботи. Педагогічна рада школи щомісячно оцінювала їх роботу. Педрада зобов'язувала молодих фахівців виконати від 6 до 12 рефератів з проблем зв'язку педагогічної теорії з практикою, методів шкільної і дошкільної роботи, актуальних питань соціального виховання тощо. Після завершення стажування керівництво школи видавало практиканту відповідне посвідчення, а педрада відгук про роботу, а також висновки із зазначенням ступеню здатності стажника до педагогічної роботи²⁸³⁵. 5 жовтня 1925 р. ЦМКСП видала ще одну інструкцію, де йшлося про те, що кожний педвиш повинен був мати чітко визначений район обслуговування, який визначався розпорядженням НКО УСРР. Педтехнікуми мали направляти своїх випускників для проходження стажування у свої округи, факультети соціального виховання ІНО – у свій та 2-5 сусідніх округів, професійної освіти – у 8-14 округів²⁸³⁶. 14 червня 1926 р. заступник голови РНК СРСР В. Куйбишев підписав постанову про те, що заклади зобов'язані були приймати стажників у кількості 2,5% від загальної кількості працівників. При наявності вакантних місць стажникам надавали перевагу при зарахуванні у штат закладу, в якому вони проходили стажування²⁸³⁷.

²⁸³² Лаврут О. О. Стажування студентів. С. 121; Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти. С. 12.

²⁸³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 34; Вища школа Української РСР. С. 123; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 46; Паначин Ф. Г. Педагогическое образование. С. 54; Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 76.

²⁸³⁴ По Головпрофосвіті. Стаж по скінченні ВУЗів//Радянська освіта: громад.-пед. журн./[під ред. В. П. Затонського]. Харків: Шлях освіти, 1923. Ч. 1, листоп. С. 106.

²⁸³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 68.

²⁸³⁶ Там само. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 62–63.

²⁸³⁷ Сборник действующего законодательства по народному просвещению. С. 75–78.

Значно ускладнювала проходження стажування не уніфікованість норм порядку направлення на стажування у межах СРСР. Наприклад, у Російській Федерації після закінчення вишу видавали диплом і лише після цього направляли на стажування. В Україні, як вже зазначалося, документ про здобуття вищої освіти студенти отримували лише після проходження стажу. Через це нарком освіти УСРР М. Скрипник скаржився, що російські та українські студенти були в нерівних умовах: «цілком зрозуміло, що той, хто має диплом, має більшу можливість одержати місце для стажу на підприємстві, де він працює»²⁸³⁸.

Проведення стажування зустрілося з більшими труднощами, ніж проведення виробничої практики. Голова ЦМКСП І. Немоловський виокремив такі ключові проблеми, які постали перед стажниками у перші роки після запровадження стажування: тривалість і програма стажу, керівництво роботою стажника, його юридичне положення, взаємовідносини з адміністрацією і учителями, матеріальне забезпечення, порядок відрядження і пошук місць для стажників²⁸³⁹.

Поступово вирішувалося питання із забезпеченням випускників місцями для стажування. Влітку 1925 р. завершували навчання 4585 студентів, у т.ч. в ІНО – 2537, у педтехнікумах – 2048. Натомість, для стажування виділили лише 2300 місць, що склало 50,1% від загальної потреби²⁸⁴⁰. У 1926-1927 н.р. педвишам вдалося вже на 100% забезпечити своїх випускників відповідними місцями, які зайняли 3519 осіб²⁸⁴¹. У 1927-1928 н.р. на стажування відрядили 3266 майбутніх учителів²⁸⁴². Про труднощі, пов'язані із розподілом випускників, надходила інформація із різних навчальних закладів, наприклад, з Кам'янець-Подільського²⁸⁴³, Київського²⁸⁴⁴ і Одеського ІНО²⁸⁴⁵.

Напередодні стажування контрольно-навчальні комісії вишів інформували студентів випускних курсів про результативність їхньої навчальної праці, що мало певною мірою їх стимулювати. У цьому, щоправда, виникали труднощі, пов'язані досить часто з незадовільною успішністю випускників. Наприклад, у Волинському ІНО в травні 1926 р. комісія оголосила, що із 69 випускників академічної заборгованості не мали лише 23 студенти. Незначні борги мав 21 студент, тому їм умовно дозволили проходити стажування. Інших 25 осіб не допускали до практичної роботи. За два місяці становище

²⁸³⁸ Скрипник М. Чергові завдання вузів. С. 9.

²⁸³⁹ Немоловський Ів. Стаж для окончивших ВУЗы// Студент революції. 1925. №4. С. 27.

²⁸⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856. Арк. 45.

²⁸⁴¹ Р-ий М. Стаж і практика в УСРР//Студент революції. 1927. №23. С. 47.

²⁸⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491. Арк. 100зв.

²⁸⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 94; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 152.

²⁸⁴⁴ Там само. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 11-13.

²⁸⁴⁵ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 233.

покращало і на стажування направили загалом 55 осіб²⁸⁴⁶. У 1927 р. контроль-но-навчальна комісія допустила на стажування 53 студенти²⁸⁴⁷. Водночас, Полтавський ІНО в 1924 р. відрядив на стажування випускників, які мали заборгованість²⁸⁴⁸.

У нашому розпорядженні є окремі дані щодо стажування у деяких педагогічних навчальних закладах. Так, для його проходження у 1924 р. мали відбутися 76 студентів Київського ІНО²⁸⁴⁹, у 1925 р. – 61 стажник Миколаївського ІНО²⁸⁵⁰, 62 – Одеського ІНО²⁸⁵¹, 61 – Нероновицького ПТ²⁸⁵², 53 – Пирятинського²⁸⁵³, 41 – Корсунського²⁸⁵⁴, 27 – Черкаського²⁸⁵⁵, 25 – Бердянського²⁸⁵⁶, у 1928 р. – 49 стажників Херсонського ІНО²⁸⁵⁷, 30 – Житомирського українського ПТ²⁸⁵⁸.

Більшість студентів залишалися працювати у місті. Частина з них не бажали їхати працювати у сільську місцевість. З Харківського ІНО повідомляли, що у 1925 р. виш закінчували 276 студентів, 121 з яких категорично відмовилися їхати на стажування у села. Те ж спостерігалось і в 1927-1928 н.р. Частина студентів відмовлялися їхати у глибинку і через те, що там потрібно було знати українську мову²⁸⁵⁹.

Ряд випускників стажувалися за межами України. Наприклад, стажники Гайсинського ПТ працювали у школах Молдавської АСРР. 20 липня 1927 р. Наркомат освіти Молдавії в листі до керівництва технікуму повідомляв про гарну роботу стажників²⁸⁶⁰.

Під час стажування організували конференції стажників. Вони проводилися під час зимових і весняних канікул. На цих зібраннях стажники доповідали про свою навчальну і громадську працю, відзначали усі труднощі і перешкоди в роботі. Від керівників та своїх товаришів отримували методичну допомогу, цінні вказівки. У конференціях, які тривали від одного до кількох днів, брали участь і керівники педвишів, які виступали з доповідями на педагогічні теми, знайомили з новітньою літературою, давали її короткі

²⁸⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 14.

²⁸⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 51, 59.

²⁸⁴⁸ Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи. С.573.

²⁸⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 76.

²⁸⁵⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 63в.

²⁸⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 301. Арк. 68.

²⁸⁵² Там само. Спр. 573. Арк. 71.

²⁸⁵³ Там само. Арк. 48.

²⁸⁵⁴ Там само. Арк. 26.

²⁸⁵⁵ Там само. Арк. 17.

²⁸⁵⁶ Бердянські педагогічні курси. С. 98.

²⁸⁵⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 86–863в.

²⁸⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 22, 44, 45.

²⁸⁵⁹ Харківський національний університет. С. 325.

²⁸⁶⁰ Суровий А.Ф. Технікуми Поділля. С. 163–164.

огляди, розповідали про нові методи роботи в школах, давали вичерпні відповіді на запитання, підтримуючи і підбадьорюючи стажників у їхній нелегкій праці²⁸⁶¹. Водночас, 7 січня 1926 р. Бердянський ПТ висловив протест на рішення Сталінської окружної інспектури народної освіти, яка відмовилася відпустити стажників на конференцію, що відбулася у виші 2 січня²⁸⁶².

На конференціях йшлося про слабкий зв'язок між стажниками і вишами. Наприклад, у січні 1926 р. провели дві конференції у Корсунському ПТ. На першій з них були присутні стажники, які перебували на стажуванні більше двох років. Вони розповіли про причини не виконання завдань стажування. Учасниками іншого зібрання були стажники випуску 1923-1924 років, які скаржилися, що дирекція педтехнікуму недостатньо допомагала їм у роботі²⁸⁶³. Подібне мало місце і в Дніпропетровському ІНО. 22 грудня 1926 р. 20 студентів-біологів за власною ініціативою зібралися на конференцію, на якій заявили про відсутність керівництва стажуванням з боку відповідних органів²⁸⁶⁴.

Після закінчення терміну стажування стажник надсилав до вишівської комісії зі стажу такі документи з проханням зарахувати йому педстаж і надати відповідну кваліфікацію: тимчасове свідоцтво про закінчення педвишу; стажницьку книжку з відповідними відомостями про термін стажування та відповідними висновками закладу; письмовий звіт²⁸⁶⁵.

Звіт складався на основі щоденника, який вів стажник упродовж року. Він відображав усі етапи його педагогічної діяльності, оприлюднювався і затверджувався на засіданні педколективу школи²⁸⁶⁶. Потім він подавався на рецензію одному з членів вишівської комісії зі стажу, після чого всі матеріали стажника розглядалися комісією. Вирішуючи питання про можливість зарахування стажу, вона встановлювала рівень кваліфікації педагога і порушувала клопотання перед відповідною комісією НКО про заміну тимчасового свідоцтва про закінчення вишу на постійне. Свідоцтво видавалося Укрголовпрофосвітою на підставі постанови ЦМКПС. Випускникам педтехнікумів постійні свідоцтва видавала адміністрації цих закладів на підставі постанови ЦМКПС²⁸⁶⁷.

²⁸⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 76; Оп. 5. Спр. 573. Арк. 17, 48; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16; Євстафьев В. М. Уваги з приводу стажорської конференції на соціально-економічному відділі факпрофосу у грудні 1926 року//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 176.

²⁸⁶² Бердянські педагогічні курси. С. 65.

²⁸⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 27.

²⁸⁶⁴ Бровко С. Стажори-біологи//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16-17.

²⁸⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 64.

²⁸⁶⁶ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 175.

²⁸⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 65.

Стажники звітувалися також і на підсумкових конференціях, які відбувалися у стінах вишів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО 24-26 червня 1926 р. зібралися стажники двох випусків – 53 особи. У перший день конференції присутні заслухали методичні доповіді викладачів Б. Іваницького і М. Курневича, а наступного дня – Ф. Кондрацького. Ввечері було заслухано звіти стажників. 26 червня вони продовжили звітувати. Того ж дня, ввечері, оголосили результати роботи стажників²⁸⁶⁸. 15-17 червня 1926 р. відбулася підсумкова конференція у Волинському ІНО, на яку прибули 63 стажники 1925 року випуску і декілька осіб випуску 1924 р. На заході були присутні також викладачі та студенти інституту, місцеві учителі. Перед присутніми виступили викладачі Е. Бражнікова, В. Скороход, М. Яневич. Стажники проінформували про свою роботу, після чого комісія оприлюднила відповідні результати²⁸⁶⁹. Тоді ж на конференцію зібралися 80 стажників Полтавського ІНО²⁸⁷⁰. У Пирятинському ПТ її провели 1 травня і 2 серпня 1926 р.²⁸⁷¹. У червні 1927 р. організували педагогічну конференцію у Шепетівському²⁸⁷² і Одеському єврейському ПТ²⁸⁷³.

Система стажування випускників вишів проіснувала недовго. Липневий пленум ЦК ВКП(б) (1928 р.) у резолюції «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» визнав за необхідне «систему стажорства замінити обов'язковим для госпорганів розміщенням тих, що закінчили вузи і технікуми, на постійну роботу»²⁸⁷⁴, що і було зроблено у 1929 р.²⁸⁷⁵

В середині 30-х рр. систему стажування певною мірою відновили. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1936 р. та відповідною постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 квітня 1936 р. кожний випускник середнього чи вищого педагогічного навчального закладу, який не мав до вступу у виш педагогічного стажу, мав пройти на робочому місці в школі один рік випробувального терміну, після чого йому присвоювали кваліфікацію «учитель початкової школи» або «учитель середньої школи», яка давала право працювати в школі²⁸⁷⁶.

Останнім етапом перед отримання диплома був звіт випускників перед кваліфікаційними (державними) комісіями вишів, які створювалися НКО

²⁸⁶⁸ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 40–40зв.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484.

²⁸⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 298.

²⁸⁷⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 67зв.

²⁸⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 48.

²⁸⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 165.

²⁸⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 71.

²⁸⁷⁴ Вища школа Української РСР. С. 123.

²⁸⁷⁵ Скасування виробничого стажу для осіб, що закінчили ВУЗи//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №7-8, лип.-серп. С. 78.

²⁸⁷⁶ Вища педагогічна освіта і наука України. Черкаська область. С. 172.

УСРР, починаючи з 1927 р.²⁸⁷⁷ Комісії мали за мету встановити рівень підготовки студентів, що виконали всі теоретичні та практичні вимоги навчального плану, після чого надати їм відповідну кваліфікацію. Вони працювали сесійно. Сесії скликалися три рази на рік – у грудні, квітні і вересні. Засідання комісій було прилюдним і проходило окремо по факультетах. Не менш як за місяць до початку сесії, виші повідомляли НКО, відповідні державні, господарські установи і професійні організації про термін кваліфікаційної сесії, прізвища осіб, що підлягали кваліфікації, а також теми їхніх кваліфікаційних робіт. Кваліфікація студентів визначалася на підставі: а) загальної характеристики студента щодо виконання вимог навчального плану (в його теоретичній і практичній частині), яку подавав декан відповідного факультету; б) звіту про виробничу практику та стажування; в) кваліфікаційної роботи; г) результатів захисту студентом його звіту та кваліфікаційної роботи перед комісією.

Випускники мали подавати свої кваліфікаційні роботи та звіти про виробничу практику та стажування не пізніше як за місяць до початку сесії. Упродовж місяця роботи розподілялися між рецензентами, які мали висловити у письмовій формі свої зауваження та висновки не пізніше як за три дні до відкриття сесії. Кваліфікаційні роботи та звіти студентів залишалися в архіві вишу. Особам, яким комісія визнала за можливе присвоїти кваліфікацію, заклад видавав постійні за встановленою формою кваліфікаційні свідоцтва про освіту. Особи, яким комісія відмовила у наданні кваліфікації мали право вдруге захистити роботу, але вже на наступній сесії. У разі, якщо вони знову не були кваліфіковані, їм пропонували іншу і остаточну тему для роботи, яка виконувалася поза межами вишу та без керівництва професорів і згодом захищалася лише один раз²⁸⁷⁸.

Джерела зафіксували поточну роботу окремих кваліфікаційних комісій. Наприклад, у Мелітопольському ПТ упродовж 1928-1929 н.р. відбулося 19 засідань комісії, на яких заслуховували звіти стажників. Успішно захистили 24 особи. Роботу 6 стажників визнали незадовільною. У звіті вишу за той рік наголошувалося, що значна кількість стажників взагалі не з'явилася на захист. Причини цього вбачали у їх розпорошеності по різних віддалених районах і округах; перевантаженості роботою, що не давало змоги підготувати матеріали²⁸⁷⁹.

З початку 20-х рр. студенти ІНО виконували дипломні (кваліфікаційні) роботи. До 1925 р. всі, хто закінчував педвиш, перед отриманням тимчасового посвідчення про його закінчення мали написати і захистити ці роботи. Лише після цього випускники виїжджали на стажування. У «Тимчасовому Положенні

²⁸⁷⁷ Хроніка. Кваліфікаційні комісії при вузах//Студент революції. 1927. №1. С. 89; Кузьмічова В. А. Музична освіта. С. 13.

²⁸⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 2; Відділ офіційний: Положення про кваліфікаційні комісії при ВУЗах//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 45–46.

²⁸⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 63в.

про ВУЗи УСРР» зазначалося, що «тема самостійної праці повинна бути пророблена так, щоб у ній виявилась не тільки спеціальна кваліфікація, але й організаційно творчі здібності в обраній галузі, а також широке знайомство з даним виробництвом і з виробництвом суміжним». Водночас, як з'ясував М. Зотін, тогочасні реалії не давали змоги реалізувати цю вимогу: «...як-же студент може виявити свої організаційно-творчі здібності, коли він під час навчання виконував лише невеличкі завдання, а на довгочасній і самостійній праці не був»²⁸⁸⁰.

Архівні документи свідчать про виконання дипломних робіт студентами, зокрема Кам'янець-Подільського ІНО. Одними із перших 17 червня 1922 р. роботи публічно захистили М. Хитков (тема «Про лікарські рослини») і Гржибовський («Вплив сили інерції зустрічної передачі на рушійну силу парової машини») ²⁸⁸¹. У 1922-1923 н.р. виконувалися 23 роботи²⁸⁸². У 1923-1924 н.р. студенти історичного і археологічного відділень Одеського ІНО працювали над 18 темами, серед яких практичне значення мали такі роботи: «Лабораторний метод проробки суцільствознавства у профшколах» (автор – Р. Горошник), «Шкільні музеї та виставки м. Одеси у зв'язку з викладанням культурознавства» (Е. Закс), «Музеї м. Одеси як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл» (Ф. Співак), «Екскурсійний метод у справі викладання археології» (В. Пора-Леонівич), «Одеський археологічний музей у зв'язку з історією археологічної науки північного побережжя Чорного моря» (Г. Цомакін) та ін.²⁸⁸³

У 1925 р. Укрголовпрофосвіта видала інститутам положення про дипломні роботи, які мали виконуватися під час стажування випускників вишів. З відповідною темою роботи стажник визначався після того як пропрацював на виробництві півроку, а відтак дипломна робота мала практичний характер і базувалася на досвіді стажника, давала змогу визначити його організаційно-творчі здібності у педагогічному процесі²⁸⁸⁴. Перед виїздом стажників на роботу інститути та технікуми пропонували орієнтовний перелік тем дипломних робіт²⁸⁸⁵. Головними показниками дипломної роботи були актуальність, практичність і новизна. Для реалізації мети студенти мали проявити самостійність, аналітичні здібності, ініціативність, показати свій дослідницький хист. У більшості педвишів студенти прислухалися до порад і обирали дійсно актуальні теми²⁸⁸⁶.

²⁸⁸⁰ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 177–178.

²⁸⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 36; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 120; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15.

²⁸⁸² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 86–87; Життя вищих шкіл//Червоний шлях. 1923. 18 квіт. №72 (121). С. 4.

²⁸⁸³ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 335.

²⁸⁸⁴ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 178.

²⁸⁸⁵ Там само. С. 179–180.

²⁸⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 48; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 1–30 зв.,

Дописувач журналу «Студент революції» Д. Айзенберг у своїй замітці звертав увагу на недоцільність виконання дипломних робіт у технікумах. Він зазначав, що ці роботи у технікумах дослівно копіювалися з інститутських робіт²⁸⁸⁷.

Звісно, за декілька місяців важко було виконати змістовну дипломну роботу. Тому нерідко студенти зверталися до керівництва продовжити термін стажування. Наприклад, 12 липня 1926 р. ректор Волинського ІНО Коник звернувся з проханням до Шепетівської окрінспектури з проханням збільшити літню відпустку для стажників випуску 1924-1925 н.р. до 15 вересня 1926 р., під час якої вони матимуть можливість завершити свої дипломні роботи, оскільки до того часу ніхто із випускників робіт не подав²⁸⁸⁸. Однак, стажники і за цей час дипломних робіт не виконали²⁸⁸⁹.

Траплялося, що дипломні роботи захищалися через декілька років після закінчення вишу, коли випускники набували педагогічного досвіду. Наприклад, студент Полтавського ІНО А. Козаченко, закінчивши виш у 1924 р. і три роки попрацювавши у місцевій торговельно-промисловій школі, лише 27 грудня 1927 р. зміг пройти процедуру захисту. Згодом він став відомим істориком²⁸⁹⁰.

У 1929 р. для прискорення підготовки спеціалістів виконання дипломних робіт скасували²⁸⁹¹. Утім не надовго. Дипломні проекти відновили постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. Кожний студент вишу на останньому курсі знову мав виконати раніш відмінену роботу. Наукові керівники уважніше почали визначати тематику дипломних проектів, кваліфікованіше керувати ними, створювалась матеріальна база для їх виконання. Сама тематика краще пов'язувалась з практикою²⁸⁹².

Утім, як з'ясувалося, у перший рік (1932-1933 н.р.) організація написання цих робіт у низці вишів була загалом на незадовільному рівні, насамперед через непослідовну роботу НКО УСРР, який обіцяв надіслати теми дипломних робіт. В Уманському ІСВ чекали на наркомівську тематику до останнього. Однак отримали лише теми з педагогіки і психології. Тому у спішному порядку кафедри вишу розробили тематику робіт і на початку травня запропонували їх студентам, визначивши, що останній термін подачі

31–42зв., 43–75зв., 103–107зв., 132–132зв., 153–165зв., 166–174зв., 175–189зв., 190–196, 208–225зв., 226–238зв., 239–255зв., 270–283зв., 284–294зв., 306–322зв., 324–333, 335–358, 359–377, 378–416, 442–466; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25; Суrowий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 159, 163.

²⁸⁸⁷ Айзенберг Д. Про дипломні роботи в технікумах//Студент революції. 1926. №1. С. 31–32.

²⁸⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 38.

²⁸⁸⁹ Там само. Арк. 80.

²⁸⁹⁰ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 60–61.

²⁸⁹¹ Вища школа Української РСР. С. 161.

²⁸⁹² Там само. С. 218; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 113.

робіт – 5 червня 1933 р. На 10 червня – 5 липня запланували їхній захист. Тому можна лише здогадуватися про якість цих робіт²⁸⁹³. Подібне мало місце в Зінов'євському ІСВ, який у січні надіслав теми для затвердження у НКО, однак упродовж семестру отримав тематику лише з педології²⁸⁹⁴. До Лубенського ІСВ затверджені теми надійшли лише наприкінці квітня²⁸⁹⁵. Між студентами Глухівського ІСВ теми розподілили наприкінці лютого²⁸⁹⁶, Чернігівського ІСВ – у березні²⁸⁹⁷, Конотопського ПТ – у квітні²⁸⁹⁸. Дирекція Кам'янець-Подільського ІСВ була більш далекоглядною: теми розробили на кафедрах, які згодом були затверджені НКО. Частина студентів обрали теми наприкінці першого семестру, перед відбуттям на практику, інші розпочали працювати над обраною тематикою із лютого²⁸⁹⁹.

Керівництво вишів сприяло у підготовці випускниками робіт. Наприклад, у Чернігівському ІСВ у другому семестрі для вчасного затвердження текстів молодь звільнили від занять на 18 днів²⁹⁰⁰, Глухівському²⁹⁰¹ і Уманському – на 10²⁹⁰². У Конотопському ПТ створили сприятливі умови через організацію роботи читальні ввечері²⁹⁰³.

У наступному навчальному році становище поліпшилося. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ теми робіт викладачі запропонували студентам своєчасно. Дирекція вживала заходи для забезпечення молоді відповідною літературою²⁹⁰⁴. У Запорізькому ПТ відвели спеціальну аудиторію для виконання дипломних робіт²⁹⁰⁵.

Стан написання дипломних робіт покращився з 1934-1935 н.р. У навчальному плані на їх виконання виділялося 240 год.: студентам-четвертокурсникам у першому семестрі для цього запланували один день на тиждень, а в другому семестрі – два. У документі зазначалося, що дипломна робота має виявити рівень загальнотеоретичних знань студентів, їх підготовки до майбутньої практичної та наукової роботи. Тематику молодь обирала на початку навчального року. Власне сам творчий процес мав складатися з таких етапів: 1) складання плану роботи; 2) збирання та перевірка матеріалу; 3) його

²⁸⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 18; Спр. 149. Арк. 42.

²⁸⁹⁴ Там само. Спр. 149. Арк. 54.

²⁸⁹⁵ Там само. Спр. 148. Арк. 132.

²⁸⁹⁶ Там само. Арк. 25.

²⁸⁹⁷ Там само. Арк. 148.

²⁸⁹⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191.

²⁸⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 107.

²⁹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 212.

²⁹⁰¹ Там само. Арк. 25.

²⁹⁰² Там само. Арк. 18; Спр. 149. Арк. 42.

²⁹⁰³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191.

²⁹⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70.

²⁹⁰⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 3.

систематизація та обробка; 4) оформлення отриманих результатів; 5) захист роботи. Вони працювали під керівництвом консультантів з числа викладачів вишів, які рекомендували відповідну літературу, давали всі необхідні вказівки методичного характеру, контролювали поточну роботу студента, навчали його вмільо організувати опрацювання матеріалів і подальшого написання дипломного дослідження²⁹⁰⁶.

У деяких навчальних закладах для кращої організації цих робіт розробляли відповідні інструкції, наприклад, у 1934-1935 н.р. у Запорізькому педінституті. Зазначалося, що робота мала бути написана чорними або синіми чорнилами на гарному папері, мати поля. Додатки до тексту (діаграми, схеми, таблиці, ескізи тощо) виконувалися на окремих вставних листках. Робота повинна бути написана від руки і без граматичних помилок. До 10 червня всі студенти мали здати роботи на рецензію. Рецензент подавав повну характеристику роботи як з боку позитивних, так і негативних рис. Він мав зазначити наскільки вона відповідає поставленим вимогам, рівень оволодіння методологією дослідження і навиками дослідної справи у даній галузі. Не пізніше як за три дні до захисту рецензія вручалася студенту, а потім поверталася рецензентові, який передавав її голові Державної кваліфікаційної комісії. Визначався порядок захисту роботи. Спочатку дипломник коротко викладав зміст роботи. Далі зачитували рецензію, заслуховували відгук консультанта. Члени комісії ставили дипломнику ряд питань за змістом роботи, після чого йому надавали слово для відповіді. Найбільш ґрунтовні роботи рекомендували на преміювання і друк у пресі. У рішенні комісії визначалося, на яку роботу можна було рекомендувати випускника – у НСШ, середній школі, технікумі, робітфаці, залишити на асистентській роботі при інституті, направити на навчання в аспірантуру, використати на адміністративно-педагогічній роботі. Після захисту роботу передавали в архівний відділ бібліотеки. На руки студентові роботу могли повернути через три роки²⁹⁰⁷.

Захист роботи, наприклад, у 1932-1933 н.р. у Ніжинському ІСВ, відбувався упродовж 2-3 год. Дипломнику для виступу відводили 20-50 хв. Загальна кількість питань, які задавали автору роботи, коливалася від 10 до 30-40²⁹⁰⁸.

Тематика дипломних робіт була різноплановою. Наприклад, у 1933 р. в Одеському ПО студенти випускного курсу виконували кваліфікаційні роботи на такі теми: «Кюяльницький лиман як об'єкт для екскурсій», «Розмноження та розвиток тварин»²⁹⁰⁹, «Революція 1918-1920 рр. на Західній Україні»,

²⁹⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 203.

²⁹⁰⁷ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 95.

²⁹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 115зв.; Спр. 150. Арк. 67.

²⁹⁰⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 48.

«1905 рік і Архип Тесленко» та ін.²⁹¹⁰; Запорізькому ІСВ – «Проблема рабовласництва на Україні», «Революція 1905-1907 рр. на Запорожжі», «Боротьба з Махновщиною на Запорожжі», «Шкідництво в економгеографії» тощо²⁹¹¹. Низку робіт виконували і студенти Кам'янець-Подільського²⁹¹² та Проскурівського польського ПТ²⁹¹³. Водночас, 1 квітня 1933 р. Харківський обласний відділ народної освіти звертав увагу на те, що частина педтехнікумів регіону пропонувала студентам для виконання занадто велику кількість тем, а саме Куп'янський – 73, Лебединський – 61, Лозівський – 46. У свою чергу, у Вовчанському ПТ запропонували лише 18 тем, а в Гадяцькому – 8. Деякі теми були занадто широкими, наприклад, «Марксизм-ленінізм», «Хвильовізм», «Матеріалістична діалектика»²⁹¹⁴.

Попри це, частина студентів не зуміли виконати дипломні, а деякі провалили їх захист. Так, у 1932-1933 н.р. у Чернігівському ІСВ з 200 випускників подали роботи тільки 162, з яких до захисту допустили 159; успішно захистили роботи 148 студентів²⁹¹⁵; у Лубенському ІСВ – відповідно 142, 140, 130 і 120²⁹¹⁶. Тоді ж у Ніжинському ІСВ з 89 випускників роботи подали 67, але витримали захист лише 33. Інші 34 студенти мали їх доопрацювати²⁹¹⁷. У Зінов'євському ІСВ із 126 очікуваних робіт подали до захисту лише 101²⁹¹⁸, у Конотопському ПТ – відповідно 129 і 113. В одній роботі виявили суцільний плагіат²⁹¹⁹. Серед причин невиконання робіт – переобтяження громадсько-політичною роботою, участь у весняній посівкампанії, несвоєчасне прибуття студентів з педпрактики, хвороби тощо.

Якісний рівень бажав бути кращим. Так, у 1932-1933 н.р. у Глухівському ІСВ на «дуже добре» захистилися 8,5% випускників, на «добре» – 47,5%, на «задовільно» – 37,3%, «незадовільно» – 6,7%²⁹²⁰; Херсонському – відповідно 12,2%, 48,4%, 36,2%, 3,2%²⁹²¹; Конотопському ПТ – 0,9%, 19,5%, 67,2%, 12,4%²⁹²²; Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти – 27,3%, 34,5%, 36,4%, 1,8%²⁹²³; у Вінницькому українському ПТ – в 1934 р. – 3,3%, 37,2%,

²⁹¹⁰ Там само. Спр. 31. Арк. 52–53зв.

²⁹¹¹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 81зв.–82.

²⁹¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 35–37, 211–212.

²⁹¹³ Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 106–107.

²⁹¹⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 35.

²⁹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 196зв.

²⁹¹⁶ Там само. Арк. 132.

²⁹¹⁷ Там само. Спр. 150. Арк. 67.

²⁹¹⁸ Там само. Спр. 148. Арк. 8.

²⁹¹⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191.

²⁹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 25.

²⁹²¹ Там само. Арк. 231.

²⁹²² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 191.

²⁹²³ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47.

37,2%, 22,3%²⁹²⁴; Кам'янець-Подільському ПТ – 3,2%, 9,7%, 67,7%, 19,4%²⁹²⁵. У Чернігівському ІСВ у 1932-1933 н.р. оцінку «добре» отримали 18% студентів, «задовільно» – 75%, «незадовільно» – 7%²⁹²⁶; Глухівському ПТ – відповідно 29,1%, 50,9%, 20%²⁹²⁷. У Бердичівському педінституті в 1935 р. комісія оцінила на «дуже добре» роботи 27% студентів, «добре» – 50%, «задовільно» – 23%²⁹²⁸.

31 січня 1937 р. педагогічні і учительські інститути отримали з НКО розпорядження, відповідно до якого з 1 жовтня 1936 р. виконання дипломних робіт відмінили і замість них запровадили державні екзамени²⁹²⁹.

Керівництво закладів, партосередки дбали про створення належних умов для навчання студентам випускного курсу. Наприклад, у грудні 1934 р. директор Кам'янець-Подільського педінституту розпорядився заборонити мобілізувати випускників на будь-які роботи, максимально скоротити їхнє громадське навантаження, звільнити від занять у «ТСО-Авіахіму», забезпечити стипендіями, а деяким збільшити їх на 20 руб., розмістити у кращих кімнатах (максимально по 5 осіб), поліпшити харчування (перевести за «стіл ударників»), виділити для них спеціальний фонд літератури²⁹³⁰. Тоді ж повністю забезпечили гуртожитками та стипендіями, поліпшили харчування, звільнили від громадських робіт випускників Бердичівського педінституту. На 300 калорій поліпшили їх добове харчування²⁹³¹. Дещо складнішим було становище у Вінницькому педінституті. У січні 1935 р. повідомляли, що тут не було можливості покращити житлові умови студентів: усі кімнати у гуртожитку були великі і забезпечити, щоб у них проживали декілька осіб, було нереально. Частина молоді потребувала взуття і теплого одягу. Для забезпечення випускників стипендіями, їх змушені були дрібнити, внаслідок чого одні студенти отримували по 30-50 руб., інші – 81 руб.²⁹³²

Серед випускників поширювалися «нездорові» думки, одну з яких 29 березня 1929 р. на загальних зборах партосередку Шепетівського ПТ озвучив комуніст Мошук: «Мучуся чотири роки на цих несчасних 45 карбованців, яких ти будеш одержувати по закінченню технікума»²⁹³³. Подібне мало місце і в Миколаївському педінституті у 1936-1937 н.р., де теж панували «нездорові настрої»²⁹³⁴.

²⁹²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70.

²⁹²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 91.

²⁹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 196зв.–197.

²⁹²⁷ Там само. Арк. 25.

²⁹²⁸ Новий загін педагогів//Більшовицька правда. 1935. 6 лип. №154 (988). С. 4.

²⁹²⁹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 3.

²⁹³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 89зв.–90; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 16.

²⁹³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 1.

²⁹³² Там само. Спр. 494. Арк. 22, 32–33.

²⁹³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 39.

²⁹³⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 17.

23 червня 1936 р. відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих учбових закладів і керівництво вищою школою» в усіх вишах запровадили державні экзамени, які проводилися щороку з 10 до 30 червня, або з 1 до 31 жовтня. Крім того, випускники й надалі мали виконувати дипломні роботи, хоча, як вже зазначалося, їх невдовзі відмінили. До державних экзаменів допускали студентів, які склали семестрові экзамени і заліки з усіх предметів, передбачені навчальними планами. Студенти, які не витримали випробування, допускалися до повторного проходження наступного року²⁹³⁵. Державні экзаменаційні комісії навчальних закладів ухвалювали рішення про видачу дипломів випускникам²⁹³⁶.

У «Типовому статуті вищого навчального закладу», затвердженому РНК СРСР 5 вересня 1938 р., передбачалося, що студенти, які навчалися на «відмінно» і «добре» й склали держекзамен на «відмінно», отримуватимуть дипломи з відзнакою²⁹³⁷. Наступного року вимоги щодо отримання дипломів з відзнакою спростили. Їх могли отримати випускники, які склали держекзамен на «відмінно», при умові, що на попередніх курсах «відмінні» і «добрі» оцінки становили не менше 75%, а на випускному – 100%. Регламентувалося також, що тривалість экзамену для студента не мала перевищувати 45 хв. Знання оцінювалися за 4-бальною шкалою. Якщо студент мав з двох экзаменах незадовільні оцінки, то до наступних випробувань його не допускали. Випускників, що не склали держекзаменів, розподіляли на роботу, при умові, що на наступній сесії вони складуть экзамен. В іншому разі вони дипломів не отримували. Їм видавали довідки з переліком прослуханих і складених предметів без присвоєння кваліфікації²⁹³⁸.

Випускники демонстрували переважно якісний рівень знань. Наприклад, у Вінницькому педінституті у 1939 р. на державних экзаменах 33,6% випускників отримали оцінку «відмінно», 30% – «добре», 35,7% – «задовільно», 0,7% – «незадовільно». 24 студентам вручили дипломи з відзнакою²⁹³⁹. Загалом, у 1939 р. в педінститутах успішно склали держекзамен 94,7% (у 1938 р. – 85%), в учительських інститутах – 94,9%. Дипломи з відзнакою отримали 12% випускників педінститутів і 10% – учительських інститутів²⁹⁴⁰.

Разом з тим, частина випускників мали низький рівень підготовки. 7 серпня 1938 р. на партійних зборах Житомирського учительського інституту

²⁹³⁵ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. С. 430.

²⁹³⁶ Порядок видачі дипломів про закінчення вишів//Більшовицька правда. 1936. 29 жовт. №250 (1285). С. 4.

²⁹³⁷ О высшей школе: сб. важнейших постановлений. С. 33.

²⁹³⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3966. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 95; Инструкция о порядке проведения государственных экзаменов в высших учебных заведениях//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: изд. ВАРНИСТО, 1939. №12. С. 3–4.

²⁹³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 8, 14, 22.

²⁹⁴⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1зв.

акцентувалася увага на тому, що державні екзамени не склали 17 студентів²⁹⁴¹. У 1936 р. на засіданні партбюро історичного факультету Вінницького педінституту йшлося про те, що «на курсах істориків багато студентів мають дуже низьку підготовку, а їх восени прийдеться випускати і вони будуть виховувати дітей. З них історики будуть досить погані, а тому дирекції потрібні виключити з інституту тих, хто не відповідає своєму призначенню»²⁹⁴². Із Запорізького педінституту повідомляли, що на 1934 р. 27% випускників не засвоїли норм української мови, 43% – російської²⁹⁴³.

Частина студентів через незадовільну успішність не змогли завершити навчання. 31 серпня 1939 р. заступник наркома освіти УРСР С. Бухало констатував, що через цю причину школи не доотримали 564 учителів. Наприклад, у Тираспільському педінституті зі 101 випускника виш закінчили лише 75, Одеському – відповідно 319 і 281, Мелітопольському – 154 і 127, Николаївському учительському – 72 і 54²⁹⁴⁴.

Причиною низького рівня випускників стали прискорене навчання і надмірне експериментаторство, класовий підхід, внаслідок чого за бортом лишилася здібна молодь непролетарського походження, слабка матеріальна база вишів, залучення студентів до участі у різних господарсько-політичних кампаніях²⁹⁴⁵.

Випуски студентів проводилися в урочистій обстановці. Так, 14 жовтня 1923 р. святкування першого випуску Кам'янець-Подільського ІНО розпочалося із вступного слова ректора П. Бучинського. Академічну промову виголосив професор В. Геринович. Було обрано символічну почесну президію, до якої ввійшли керівники держави – В. Ленін, Л. Троцький, А. Луначарський, В. Затонський, В. Чубар, Я. Ряппо²⁹⁴⁶. Із промовою виступив один із випускників – М. Хитьків²⁹⁴⁷. На адресу випускників надійшли численні вітальні листівки²⁹⁴⁸. Подібні святкування проходили в наступні роки²⁹⁴⁹. Святкове

²⁹⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 72, 74.

²⁹⁴² Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.)//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. С. 64.

²⁹⁴³ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 27.

²⁹⁴⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

²⁹⁴⁵ Нариси історії української інтелігенції. С. 31.

²⁹⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 103–103зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 116–116зв.

²⁹⁴⁷ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 110–110зв.; Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр.//Радянський студент. 1980. 16 жовт. №27 (1003). С. 2.

²⁹⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 107; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 105, 106, 123, 124.

²⁹⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 66; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 820. Арк. 3; Т.О.К. 59 нових робітників на фронт освіти//Червоний кордон. 1925. 1 жовт.

дійство відбулося і в 1929 р. Щоправда, більшість членів партбюро ІНО висловилися за недоцільність проведення випускного вечора, оскільки на курсах «ширилися чутки, що буде випивка». Витрачені кошти пропонувалося надіслати німецьким або китайським робітникам, а закуплені продукти передати у дитячі ясла чи дитячий будинок²⁹⁵⁰. Такі ж урочистості відбувалися й в інших вишах²⁹⁵¹.

Випускники педагогічних навчальних закладів у пресі оприлюднювали свої враження, певною мірою пафосні, у дусі того часу, про навчання в інституті. Так, випускниця мовно-літературного факультету Вінницького педінституту М. Ісерович писала: «Я вибрала собі фах викладача літератури. Систематично проробляла весь матеріал, багато читала, а головне намагалася самостійно аналізувати окремі літературні твори. Любов до літератури, до свого фаху виховав у мені інститут... Я не становлю винятку. Так працювала основна маса студентів. Інститут дав нам багато. Він дав нам ґрунтовну основу знань і вміння самостійно працювати, а це – головне... Але чи можемо ми вважати себе вже закінченими фахівцями? Безперечно, ні. Ми повинні ще надзвичайно багато працювати, щоб бути повноцінними радянськими педагогами»²⁹⁵². Випускник історичного факультету С. Янчук констатував, що «любов до педагогічної роботи не зраджувала мене ніде... Сьогодні я кінчаю інститут. Кінчаю тоді, коли наш найулюбленіший учитель і вождь [Й. Сталін] кинув гасло країні: «Кадри вирішують все». Це гасло мене молодого радянського фахівця – педагога кличе на невпинну роботу, і я йду назустріч їй, повний сил і радості»²⁹⁵³.

Виступали у пресі випускники Житомирського педінституту, які «запевняли комуністичну партію і радянську владу, що покладені завдання на [них] [вони] з честю виконають. Знання, які ми придбали, передамо молоді,

Ч. 148. С. 4; Лави збільшуються (До 3-го випуску студентів ІНО)//Там само. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1; Урочисте засідання в ІНО//Там само. 10 січ. Ч. 3 (174). С. 2; Випуск Інституту Народньої Освіти//Там само. 1927. 10 січ. Ч. 51 (320). С. 5; Віхи нашої історії//Радянський студент. 1968. 29 жовт. №32 (575). С. 1.

²⁹⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 13.

²⁹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 89; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 9; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 54; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 28; Дитюк С. Е. Більшовицький привіт і поздоровлення новому загону радянських педагогів-випускників Житомирського педінституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1; Випускникам Житомирського учительського інституту (секретар окружному КП(б)У П. Жученко)//Радянська Волинь. 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1; Привіт новому загоні радянських учителів (голова окрвиконкому Я. Кузнецов)//Там само; Л. К. Студентське свято у Вінниці//Більшовицька правда. 1935. 2 лип. №150 (984). С. 3; Студентське свято//Там само. 28 черв. №147 (981). С. 4; 5-й випуск Могилівського педтехнікуму//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 5; Р-н. 67 нових освітників//Радянська Волинь. 1925. 16 верес. Ч. 210 (335). С. 4.

²⁹⁵² Ісерович М. Нам дали п'ять років у житті//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.

²⁹⁵³ Янчук С. П. Повний сил і радості//Там само.

розкиданій по темних куточках Волині»²⁹⁵⁴. У 1938 р. випускник Баніт зазначав: «Я їду працювати на педагогічну роботу. Які хороші перспективи, яке поле плідотворної діяльності розкривається переді мною. Хіба є вища честь, ніж виховувати наших чудових дітей в комуністичному дусі, виховувати в них безмежну любов до вітчизни, до більшовицької партії, глибоку ненависть до ворогів народу»²⁹⁵⁵. У такому ж дусі висловлювалися випускники Г. Рафалюк²⁹⁵⁶ і А. Загаба²⁹⁵⁷.

Керівництво педвишів намагалося налагодити контакти з випускниками, які пішли працювати у школи. Щоправда, не завжди успішно. Наприклад, у червні 1926 р. з Житомирського українського ПТ повідомляли, що з 165 випускників, які закінчили виш упродовж 3 років, подали відомості про свою роботу лише 16 осіб²⁹⁵⁸.

Архівні джерела, матеріали тогочасної преси, наявні наукові дослідження містять дані про кількість випускників. У 1920 р. педвиші УСРР випустили 2,6 тис. учителів²⁹⁵⁹, у 1921 р. – 2594²⁹⁶⁰. У 1925 р. ці заклади закінчили 2459 особи, у т.ч. інститути народної освіти – 1022, педтехнікуми – 1437; у 1926 р. – відповідно 3135, 1490 і 1645; у 1927 р. – 2460, 702 і 1758²⁹⁶¹; у 1928 р. – 2287, 571 і 1716, у 1929 р. – 3033, 1369 і 1664; у 1930 р. – 5251, 1921 і 3330²⁹⁶². Цієї кількості було недостатньо, щоб забезпечити потреби загальноосвітніх шкіл. Тільки у 1927-1928 н.р. для забезпечення повного штату учителів не вистачало 12,6 тис. осіб, а у 1929-1930 н.р. – 16,5 тис.²⁹⁶³.

У 30-х рр. кількість випускників педагогічних навчальних закладів зростає. Так, у 1931 р. вони випустили 4765 учителів, у т.ч. педвиші – 2695, педтехнікуми – 2070, у 1932 р. відповідно – 5517, 3261 і 2256²⁹⁶⁴. У колективній монографії «Вища школа Української РСР» зазначалося, що у 1933 р. педінститути закінчили 3318 студентів, а в 1934-1938 рр. – 12564²⁹⁶⁵ (разом за 1933-1938 рр. – 15882). У колективному виданні «Історія Української РСР» йдеться про те, що у роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) педагогічні виші випустили 19369 учителів²⁹⁶⁶. Радянський вчений І. Паніотов наводить

²⁹⁵⁴ Р-н. 67 нових освітників. С. 4.

²⁹⁵⁵ Привіт випускникам//Червоне Полісся. Житомир, 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.

²⁹⁵⁶ Рафалюк Г. Відмінник//Там само.

²⁹⁵⁷ Загаба А. Бути гідним педагогом сталінської епохи//Там само.

²⁹⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 9.

²⁹⁵⁹ Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці. С. 43; Майборода В. К. Особливості розвитку системи. С. 60; Кліцаков І. О. Педагогічні кадри. С. 100.

²⁹⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 22.

²⁹⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 2зв.

²⁹⁶² Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

²⁹⁶³ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 104.

²⁹⁶⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

²⁹⁶⁵ Вища школа Української РСР. С. 162.

²⁹⁶⁶ Історія Української РСР. Т. 6. С. 352.

суттєво відмінні дані. За його підрахунками, у 1933-1938 рр. в Україні було підготовлено близько 60 тис. учителів, у т.ч. педагогічними і учительськими інститутами – 25989 осіб, педтехнікумами – 33968²⁹⁶⁷. Якщо допустити, що у наведену підсумкову цифру увійшли дані про випускників прискорених 6-ти і 4-місячних педкурсів (тільки у 1932-1934 рр. їх підготували понад 12 тис.)²⁹⁶⁸, то всерівно кількість підготовлених учителів у профільних вишах явно завищена.

Як і у 1920-ті рр., у 1930-х рр. наявні педагогічні виші і технікуми не могли повністю забезпечити школи педагогічними кадрами. Лише у 1932-1933 н.р. не вистачало 22460 учителів у початкових і 25100 учителів – у неповних середніх та середніх школах²⁹⁶⁹.

Відсоток підготовлених учителів відносно загальної кількості випускників всіх типів навчальних закладів достатньо високий. Наприклад, у роки першої п'ятирічки в Україні було випущено 39 тис. спеціалістів²⁹⁷⁰, у т.ч. 9817 учителів (25,2% від загальної кількості випускників)²⁹⁷¹, у 1938 р. – відповідно 20254 і 6620 (32,7%)²⁹⁷².

У ряді джерел містяться дані про контингенти випускників в окремих педагогічних навчальних закладах (див. додатки КК, ЛЛ, ММ). Окрім цих даних, відомо, що Житомирський педагогічний виш до 1940 р. підготував близько 5 тис. учителів²⁹⁷³, Черкаський – у 1930-х рр. – понад 1100 осіб²⁹⁷⁴, Ніжинський – у 1921-1933 рр. – 1400²⁹⁷⁵, у 1935-1941 рр. – 1149²⁹⁷⁶, Сумський – у 1930-1940 рр. – 1054²⁹⁷⁷, Харківський – у 1937-1941 рр. – 5424²⁹⁷⁸, Херсонський – у 1925-1940 рр. – 1729²⁹⁷⁹, Коростишівський ПТ – у 1926-1937 рр. – 3133²⁹⁸⁰, Корсунський – у 1923-1934 рр. – 559²⁹⁸¹. Дописувач газети «Колгоспна правда» Б. Товбіс стверджує, що упродовж 1930-1939 рр. уманський виш підготував 920 учителів²⁹⁸², а краєзнавець, журналіст М. Комарницький зазначає, що у

²⁹⁶⁷ Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 69.

²⁹⁶⁸ Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Київ: видавець Олег Філюк, 2015. Кн.2. С. 413.

²⁹⁶⁹ Народна освіта і педагогічна наука. С. 269.

²⁹⁷⁰ XVIII-й з'їзд Весоюзної комуністичної партії (більшовиків). Промова Т. Хрущова//Червоний кордон. 1939. 17 берез. №62 (2640). С. 2.

²⁹⁷¹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 197.

²⁹⁷² Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта. С. 87.

²⁹⁷³ Пастовенський О. В. Освіта Житомирщини. С. 3.

²⁹⁷⁴ Вища педагогічна освіта. Черкаська область. С. 211.

²⁹⁷⁵ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 69.

²⁹⁷⁶ Страшко Є. Гоголівський інститут. С. 25.

²⁹⁷⁷ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 45.

²⁹⁷⁸ Харківський державний педагогічний університет. С. 20.

²⁹⁷⁹ Херсонський державний університет. С. 73.

²⁹⁸⁰ Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 66.

²⁹⁸¹ Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.

²⁹⁸² Товбіс Б. Попередні підсумки роботи учительського інституту//Колгоспна правда. 1939. 15 черв.

№135 (3857). С. 3.

1930-1941 рр. тут отримали педагогічну професію 1368 осіб²⁹⁸³. Сучасні українські історики О. Гуржій, М. Бушин, А. Палій підрахували, що до 1940 р. в Умані підготували 1537 учителів²⁹⁸⁴. З цією цифрою ми погоджуємося.

Кращих випускників педвишів запрошували на викладацьку роботу²⁹⁸⁵, а у педтехнікумах їм надавали рекомендації для продовження навчання у вишах²⁹⁸⁶.

Частина молоді одразу після отримання дипломів обійняли відповідальні керівні посади. Зокрема, у 1925 р. трьох випускників Херсонського ІНО призначили завідувачами семирічних шкіл, 2 – райінспекторами²⁹⁸⁷. У 1932 р. студент Кам'янець-Подільського ІСВ Повар очолив відділ народної освіти Копайгородського, а Чубко – Держинського району²⁹⁸⁸. У 1935 р. 4 студентів Кам'янець-Подільського педінституту призначили завідувачами райвідділів народної освіти. 5 студентів стали директорами шкіл²⁹⁸⁹.

Інститути та технікуми педагогічного профілю підготували ряд відомих вчених, культурних та освітніх діячів. Зокрема, у Житомирському інституті навчалися заступник Голови Ради Міністрів УРСР, академік АН УРСР, директор Інституту геологічних наук АН УРСР В. Бондарчук, український поет, перекладач, релігійний діяч М. Хомичевський (Борис Тен), професор Київського університету П. Харченко, професор Поволзького лісотехнічного інституту Л. Тишкевич, заслужені учителі К. Галактіонов, А. Лавринович, В. Ковецький, О. Лаговська, В. Опалійко, С. Більський, О. Теродорович, К. Прищенко та ін.²⁹⁹⁰; у Ніжинському – професори В. Ващенко, О. Германович, І. Спаський, К. Шиян та ін.²⁹⁹¹; у Херсонському – директор Інституту філософії АН СРСР Г. Васецький, українські письменники С. Сумний і Дмитренко²⁹⁹²; Чернігівському – письменник Олекса Десняк (О. Руденко), професори В. Дядіченко, Ф. Лось, І. Стебун, В. Кролевець та ін.²⁹⁹³ Серед перших випускників Кам'янець-Подільського ІНО були відомий письменник

²⁹⁸³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 3990. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 3.

²⁹⁸⁴ Бушин М. І., Гуржій О. І., Палій А. Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. С. 216.

²⁹⁸⁵ Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 83; Відмінники учоби на науковій роботі//Більшовицька правда. 1935. 28 черв. №147 (981). С. 4.

²⁹⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 12.

²⁹⁸⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 117зв.

²⁹⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1603. Арк. 85.

²⁹⁸⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 604. Арк. 14–15.

²⁹⁹⁰ Житомирський державний педагогічний університет. С. 10–12.

²⁹⁹¹ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 148.

²⁹⁹² Сінкевич Є. Використання фондів Державного архіву Херсонської області у дослідженні історії Херсонського державного університету//Студії з архівної справи та документознавства: наук. зб./[редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.), Н. М. Христова, В. В. Бездробко та ін.]. Київ: Укр. наук.-дослід. ін.-т архів. справи і документознавства, 2003. Т. 10. С. 106.

²⁹⁹³ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 201; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 236.

І. Дніпровський, доктор філологічних наук, професор В. Герасименко, викладачі інституту А. Розенкранц, М. Хитків, Ю. Філь. У 1927 р. інститут закінчили майбутні доктори біологічних наук, професори Г. Молотківський, М. Любинський, професори К. Геренчук, В. Панасюк, доцент М. Хамардюк²⁹⁹⁴. У Коростишівському ПТ навчалися лауреати Ленінських премій, відомі українські літературознавці Є. Шаблійовський, кінорежисер Т. Левчук, заступник міністра освіти УРСР, автор низки підручників з педагогіки вищої школи А. Алексюк²⁹⁹⁵.

Більшість випускників залишилися працювати у школах свого чи сусідніх регіонів. Наприклад, випускники Кам'янець-Подільського ПТ поповнювали школи Вінницької області²⁹⁹⁶. Це ж стосується і випускників Конотопського²⁹⁹⁷ і Проскурівського польського ПТ²⁹⁹⁸. Випускники Вінницького єврейського ПТ, після завершення навчання, залишилися працювати в єврейських школах області²⁹⁹⁹. Частина дипломованих спеціалістів роботи за фахом не знаходили. Одні з них просто не хотіли працювати за спеціальністю, інші знаходили посади і просувались по партійній лінії чи ставали державними службовцями. Певна кількість випускників пішла до Червоної армії³⁰⁰⁰.

Щоправда, мали місце випадки, коли через певні прорахунки навчальних закладів і місцевих відділів освіти, окремі студенти зовсім не отримували першого робочого місця. Наприклад, у Херсонському ІСВ у 1932 р. із 127 випускників направлення на роботу отримали лише 90³⁰⁰¹. У 1934 р. випускник Проскурівського польського ПТ І. Висоцький писав: «З технікуму мене відрядили до Летичівського району на роботу в польській школі. Поїхавши туди, я більше декади провештався і роботи так і не одержав. Розтративши всі гроші, я ледве добрався до Антонінського району. Але сидіти без роботи я не можу. Тому вирішив звернутися до технікуму, щоб мені дали призначення на роботу в Антонінський, або Старокостянтинівський район. Проте замість цього мені надсилають відрядження до Кам'янець-Подільського району. Виїхати туди я не маю абсолютно ніякої змоги. І я тепер через бюрократичне ставлення дирекції технікуму примушений сидіти без роботи»³⁰⁰².

Нерідко, щоб влаштуватися на роботу, випускники зверталися по допомогу до керівників своїх рідних вишів. Так, 23 жовтня 1924 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович звернувся до окружної профосвіти

²⁹⁹⁴ Петляк Ф. Перші випускники//Радянський студент. 1980. 6 листоп. №30 (1006). С. 2.

²⁹⁹⁵ Янушевський А. Найстаріше на Україні//Радянська Житомирщина. 1969. 25 жовт. №211 (11526). С. 3.

²⁹⁹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 140-142.

²⁹⁹⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 116.

²⁹⁹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 77-77зв.

²⁹⁹⁹ Випуск у Вінницькому євпедтехнікумі//Більшовицька правда. 1937. 9 лип. №155 (1491). С. 4.

³⁰⁰⁰ Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 316.

³⁰⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 7зв.

³⁰⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 157.

з проханням надати можливість працювати за фахом М. Олійнику, який був звільнений з посади секретаря студентських справ і залишився без будь-якого матеріального забезпечення. Одночасно ректор просив відрядити до м. Кустанай, у розпорядження місцевого губернської інспектури народної освіти, випускницю інституту О. Руснак, філолога за фахом, яка матеріально була не забезпечена й потребувала безкоштовного проїзду залізницею³⁰⁰³.

Чимало випускників відмовлялися їхати за розподілом на роботу у села. Деякі з них перед закінченням «дезертирували» із закладу, про що йшлося у попередньому підрозділі³⁰⁰⁴.

Випускники місцевих педагогічних навчальних закладів йшли працювати також в інші регіони України³⁰⁰⁵. Найбільше це стосується молоді, яка закінчила підготовку в національних педтехнікумах, зокрема, Вінницькому єврейському³⁰⁰⁶ і Київському російському³⁰⁰⁷. Вони отримували розподіл фактично у всі регіони республіки. Наприклад, перший з них у 1927-1930 рр. делегував своїх представників у 16 українських округів³⁰⁰⁸.

Чимало молодих фахівців потрапили за межі України. Так, у 1931 р. 28% всіх випускників інститутів соціального виховання та педтехнікумів республіки працевлаштувалися в Казахстані, республіках Закавказзя та Російській Федерації³⁰⁰⁹. Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ у 1932 р. підсилили учительські кадри Білоруської СРР, Киргизької АСРР та інших республік³⁰¹⁰. У грудні 1931 р. для роботи в українських школах молодшого концентру Західно-Сибірського краю НКО УСРР направив 5 випускників Малинського ПТ. Їх випустили достроково (за півроку до закінчення навчання)³⁰¹¹. У 1936 р. 35 кращих випускників Житомирського єврейського ПТ виїхали на роботу до єврейської автономної області Біробіджан³⁰¹². Наступного року туди ж направилися 15 випускників Вінницького єврейського ПТ³⁰¹³. В свою чергу, в інститутах і технікумах України бронювали значну кількість місць для молоді з Білорусії, Молдавії, Середньої Азії та Казахстану³⁰¹⁴.

³⁰⁰³ Островий В. М. В. О. Геринович. С. 125.

³⁰⁰⁴ З купи листів (Біо)//Студент революції. 1931. №15. С. 33.

³⁰⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4691. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 62.

³⁰⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 166.

³⁰⁰⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 28.

³⁰⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 166.

³⁰⁰⁹ Чорнолуцький В. Б. Технікуми. С. 127.

³⁰¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1603. Арк. 92-96.

³⁰¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 859. Арк. 3, 4, 6, 8, 10, 12.

³⁰¹² По Радянській Україні//Більшовицька правда. 1936. 11 липня. №158 (1293). С. 4.

³⁰¹³ Жутівський В.А. Перед випуском у вишах. Випускники єврейського педтехнікуму їдуть в Біробіджан//Там само. 1937. 26 берез. №89 (1405). С. 3.

³⁰¹⁴ Чорнолуцький В. Б. Технікуми. С. 127.

Гостра потреба у нових, свіжих учительських кадрах змушувала керівництво НКО УСРР здійснювати прискорені випуски, скорочувати курс навчання. Вперше це питання підняли ще у 1921 р. 4 жовтня на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти йшлося про «прискорення» випуску педагогів із ІНО. Ухвалили до 1 грудня завершити навчання «ускореників», які склали не менше 60% заліків³⁰¹⁵. У наступні роки цю практику продовжили. З Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що лише у 1929 р. заклад вперше випустив 55 студентів, які пройшли повний чотирирічний курс навчання та відпрацювали педагогічну практику³⁰¹⁶. У 1930 р. достроково випустили студентів-третьокурсників Київського ІНО. В одному з дописів газети «Кузня освіти» йшлося про те, що частина студентів вважали цю постанову за доцільну, оскільки школи потребували «витриманого пролетарського учителя». Випускники, бачачи недовиконання навчальних планів оголосили свій курс «ударним»³⁰¹⁷. Тоді ж про це заявив і Миколаївський ІНО³⁰¹⁸. У другому семестрі 1933-1934 н.р. достроково випустили третьокурсників Польського педінституту³⁰¹⁹, а в Житомирському педінституті скоротили термін навчання на один рік. Студенти після виконання навчальних планів трьох курсів (денна форма навчання) їхали працювати у школи, і лише через рік, після складання іспитів і заліків з низки предметів на заочному відділі, допускалися до випускних випробувань³⁰²⁰. У 1934 р. у зв'язку з нестачею учителів шкіл II концентру Вінницький обласний відділ народної освіти розпорядився направити сюди кращих випускників педтехнікумів. Водночас, ці заклади готували учителів для шкіл I концентру. У відповідь на це розпорядження з студентів-відмінників III курсу, що виявили бажання працювати у вищих за рівнем школах, утворювалися спеціальні групи, з якими проводилися додаткові заняття з фахових дисциплін і методик. Того ж року Вінницький український ПТ делегував до шкіл II концентру 30 учителів, Бердичівський – 38, Немирівський – 28, Шепетівський – 22, Проскурівський – 54, Кам'янецький – 30, Тульчинський – 32, Вінницький єврейський – 16, Проскурівський польський – 10³⁰²¹.

Профспілкові комітети вишів часто не сприймали дострокові випуски студентів. Наприклад, 21 лютого 1930 р. на засіданні Подільського ОБПС, заслухавши заяву Вінницького українського ПТ про розпорядження НКО

³⁰¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 235. Арк. 2.

³⁰¹⁶ Кондрацький. Новий загін червоних учителів вливається в армію робітників на культурному фронті (3 нагоди VI-го випуску Кам'янець-Подільськ. ІНО)//Червоний кордон. 1929. 15 червня. Ч. 63 (587). С. 4.

³⁰¹⁷ До випуску 3 курсу (укрвідділ)//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 1.

³⁰¹⁸ Подільський І. Потрібні дотермінові випуски//Студент революції. 1930. №7. С. 12.

³⁰¹⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 75зв.

³⁰²⁰ Близнюк Л. С. Розвиток народної освіти. С. 54.

³⁰²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16.

щодо дострокового випуску других курсів ухвалили визнати недоцільність такого випуску, мотивуючи це тим, що студенти ще не підготовлені належно до учительської роботи³⁰²².

Свої особливості мала заочна форма навчання. До 1927 р. українські учителі навчалися на заочних відділеннях педінститутів РРФСР. У 1929 р. тут студіювали 1400 учителів з України³⁰²³. З 1927 р. заочна форма почала поширюватися і в Україні. Того року створили заочний відділ при Дніпропетровському ІНО. У лютому 1928 р. започаткували спеціальний заочний педінститут, який у вересні того року перейменували у Всеукраїнський заочний інститут народної освіти³⁰²⁴. Навчання відбувалося сесійно. На одній із сесій студенти, прослухавши декілька лекцій, одержували контрольні завдання для подальшого самостійного опрацювання. Після їх виконання отримані результати надсилалися до інституту для перевірки³⁰²⁵. Вже у першому семестрі першого року навчання заочники мали виконати 47 навчальних завдань. За весь термін навчання передбачалося виконати понад 400 лекцій-завдань³⁰²⁶. Щомісячно студенти писали звіти про виконану роботу, які під час сесії перевіряли викладачі. Прибувши на сесію, заочники виконували практичні і лабораторні роботи, які проходили в кабінетах і лабораторіях ВЗІНО чи інших навчальних закладів. Позитивним було те, що ще на I курсі студентів, залежно від рівня їх підготовки, ділили на три групи. Відповідно до цього правління вишу корегувало термін навчання³⁰²⁷.

Для полегшення зв'язку з учителями-заочниками проводилися виїзні сесії, які відбувалися на базі стаціонарних вишів. На місцях проходили лабораторно-практичні роботи та екзамени. Екзамени спочатку проводились у вигляді тестів. Згодом перейшли до усних екзаменів. У разі незадовільної оцінки дозволяли скласти екзамен повторно на найближчій сесії за окрему плату³⁰²⁸. Після закінчення терміну навчання студент-заочник захищав кваліфікаційну роботу, після чого одержував відповідний диплом³⁰²⁹.

Важливе значення для поліпшення заочного навчання мала ухвала РНК УСРР (1932 р.), за якою при педвишпах мали створюватися спеціальні постійно діючі сектори заочного навчання. Вони мали організовувати всю роботу студентів і відповідати за виконання ними навчальних планів і програм³⁰³⁰.

³⁰²² Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 100.

³⁰²³ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 224.

³⁰²⁴ Ярославченко Є. Заочний педвуз на Україні//Шлях освіти. 1928. №10. С. 165.

³⁰²⁵ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 51–52.

³⁰²⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 225.

³⁰²⁷ Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 52.

³⁰²⁸ <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/16570/4/romanof.pdf>

³⁰²⁹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 225.

³⁰³⁰ Народна освіта і педагогічна наука. С. 270.

На жаль, наявні лише окремі дані про кількість заочників у педагогічних навчальних закладах. У 1932-1933 н.р. в Україні було 75405 заочників³⁰³¹, у 1938-1939 н.р. – 90494. Ще 6258 студентів навчалися на вечірній формі навчання. За даними І. Паніотова, у 1935-1938 н.р. педагогічні і учительські інститути закінчили 5508 заочників, а педтехнікуми (школи – 8369)³⁰³².

Що стосується окремих закладів, то Житомирський ІСВ у 1931-1932 н.р. обслуговував 1042 студенти³⁰³³. У Кам'янець-Подільському педінституті на 1 лютого 1934 р. було 2583 заочників³⁰³⁴; Вінницькому – в 1938 р. – 2650³⁰³⁵; вишах і педтехнікумах Житомирщини – у другій половині 30-х рр. – 4882³⁰³⁶; Николаївському ПТ – на 1 червня 1935 р. – 523³⁰³⁷; Проскурівському українському – в серпні 1932 р. – 1016³⁰³⁸; Нікопольському заочному ПТ – у 1931-1933 н.р. – 327³⁰³⁹. У Київському російському ПТ на німецькому відділі навчалось 102 заочника, російському – 19, чеському – 12³⁰⁴⁰.

Вступ на заочне навчання переважно проходив на місцях в районах, куди відряджали приймальні комісії³⁰⁴¹. Значна частина вступників мала недостатню підготовку. Наприклад, у 1933 р. абітурієнти, які вступали до Кам'янець-Подільського педінституту на «добре» склали екзамени 56 осіб, «задовільно» – 213, «незадовільно» – 257³⁰⁴².

До навчальних закладів прикріплювалися районні бази, через які переважно і відбувалося заочне навчання. Так, Кам'янець-Подільський ІСВ мав 27 райбаз³⁰⁴³. Упродовж 1931-1932 н.р. було здійснено понад 30 виїздів на місця для надання консультацій студентам³⁰⁴⁴. У тому ж році Житомирський ІСВ у прикріплених до вишу районах, провів конференції заочників, на яких представники ІСВ ознайомили студентів з навчальними планами, програмою-мінімумом контрольних робіт, консультували з питань як опрацьовувати лекційний матеріал, якою літературою користуватися³⁰⁴⁵. Студентам-заочникам Кам'янець-Подільського ПТ через 9 райбаз надсилали

³⁰³¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні/[редкол.: В. Ющенко (гол.), І. Васюник, І. Юхновський та ін.; авт. кол.: І. Юхновський (кер.), В. Верстюк, В. Борисенко та ін.]. Київ: вид-во О. Теліги, 2008. С. 584.

³⁰³² Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 81.

³⁰³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 141.

³⁰³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 24.

³⁰³⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 7.

³⁰³⁶ Близнюк Л. С. Розвиток народної освіти. С. 53.

³⁰³⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 35.

³⁰³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 14.

³⁰³⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3591. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 20.

³⁰⁴⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 101.

³⁰⁴¹ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 291.

³⁰⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 25.

³⁰⁴³ Там само. Спр. 1385. Арк. 27.

³⁰⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 60зв.

³⁰⁴⁵ Там само. Арк. 142.

навчальні плани і програми³⁰⁴⁶. У Київському російському ПТ консультпункти організували в Пулинському і Емільчинському районах. В інших районах (загалом – 18) заочники консультувалися у місцевих педтехнікумах. У районах проводили «зліти» заочників, на які виїжджали викладачі закладу³⁰⁴⁷.

У ряді випадків робота з заочниками велася безпосередньо в школі. При райкомах профспілок працівників освіти працювали комісії сприяння заочникам. У багатьох школах заочно вчилися всі учителі. До таких шкіл належали, наприклад, Осівська семирічка Городницького району, Бобриська школа на Київщині та ін.³⁰⁴⁸

Напередодні навчально-екзаменаційних сесій у пресі публікували відповідні оголошення. Наприклад, у газеті «Більшовицька правда» на початку червня 1935 р. повідомлялося, що для студентів фізико-математичного факультету Вінницького педінституту сесія триватиме з 3 по 13 липня, а для мовно-літературного – з 3 по 25 липня. У повідомленні йшлося і про те, що «до сесії будуть допущені лише ті заочники, які одержать особистий виклик на сесію... Заочників буде забезпечено гуртожитком, харчуванням за рахунок студента. Заочники одержать від інституту допомогу на проїзд та харчування... Заочники повинні привезти з собою матрац, ковдру, простиралдо та подушку... Своєчасна явка на сесію обов'язкова. За неявку на сесію студентів буде виключено з інституту»³⁰⁴⁹. У 1936 р. в учительському інституті сесія тривала з 20 липня по 1 серпня³⁰⁵⁰.

Констатуємо низьку відвідуваність занять заочниками, особливо у голодні 1932-1933 рр. Студенти-заочники, насамперед сільські учителі, масово не з'являлися на сесії оскільки не було за що їхати. Восени 1931 р., тобто напередодні голодної вакханалії, 92 студенти заочної форми навчання Київського ІСВ не завершили навчання, оскільки не мали матеріальної змоги³⁰⁵¹. У червні 1932 р. на літню сесію у педагогічні навчальні заклади Київської області з'явилися від 22 до 30% студентів-заочників, Харківської – 34%, Вінницької – від 35 до 46%, Дніпропетровської – 51,6%, Донецької – 61%³⁰⁵². До Миколаївського ІСВ не зуміли дібратися 37% студентів, Зінов'євського – 39%, Одеського – 43%. На зимову сесію 1932-1933 н.р.

³⁰⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 56. Арк. Зв. –4зв.

³⁰⁴⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 101.

³⁰⁴⁸ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 226.

³⁰⁴⁹ З 3 по 13 липня при Вінницькому педінституті відбудеться навчально-залікова сесія для студентів-заочників//Більшовицька правда. 1935. 8 черв. №130 (964). С. 4.

³⁰⁵⁰ Вінницький державний учительський інститут оголошує, що з 20 липня по 1 серпня 1936 р. відбудеться навчально-залікова сесія студентів-заочників усіх чотирьох курсів//Там само. 1936. 3 черв. №126 (1261). С. 4.

³⁰⁵¹ Даниленко В. М. Науково-педагогічна інтелігенція. С. 149; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція. С. 20.

³⁰⁵² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. С. 584.

прибули 69% заочників Бердянського ІСВ, 68% – Новомосковського, 42% – Мелітопольського, 34,4% – Нікопольського; літню – 22% – Черкаського ІСВ, 28% – Уманського, 29,8% – Київського польського, 30% – Житомирського, 30,1% – Київського українського, 35% – Вінницького, 36% – Кам'янець-Подільського, 46% – Бердичівського. Тоді ж у Гадацький, Куп'янський, Кременчуцький, Лебединський та Лохвицький ПТ приїхали лише 34% студентів заочної форми навчання³⁰⁵³. У січні і червні 1933 р. із 63 другокурсників Кам'янець-Подільського ПТ на сесію прибули 26. Це ж стосується і першокурсників: з 435 студентів заняття відвідували лише 182³⁰⁵⁴. Заочники висловлювали невдоволення існуючим становищем. Зокрема, викладач Зінов'євського ІСВ М. Бойцан свідчив: «Настрій вчителів з району, що слухали сесію, поганий, що помічалось з окремих реплік: «Ми голодні, немає зарплати, коли все це скінчиться?»³⁰⁵⁵.

Незадовільне відвідування занять мало місце і в наступні роки. Так, на початку липня 1934 р. на сесію з'явилися 22 із 45 студентів Проскурівського польського ПТ³⁰⁵⁶. З Житомирського педінституту в 1937 р. повідомляли, що виш відряджає викладачів у райони, але заочники на заняття не з'являлися і заліків та екзаменів не складали³⁰⁵⁷. У наступному році становище покращилося і через консультації та «п'ятиденки» пройшли 2107 заочників. За цим показником, як зазначалося в одному із звітів парторганізації, педвиш займав перше місце у республіці³⁰⁵⁸.

Навчальні заклади намагалися забезпечити заочників навчальною літературою. У бібліотеках вони безперешкодно могли користуватися наявними підручниками і посібниками, періодичними виданнями тощо. Були доступними також бібліотеки профспілки «Робос» і міські бібліотеки. Щоправда, цими книгозбірнями могли користуватися лише місцеві студенти. На периферії з літературою було складніше. Кошториси райбаз були незначними і дієвої допомоги щодо забезпечення студентів літературою надати не могли. Тому заочники для опрацювання навчальних матеріалів використовували літературу, які мали бібліотеки рідної школи, чи інших шкіл регіону. Частина студентів купували періодику, підручники, посібники за власні кошти. Що стосується лабораторій і кабінетів, то периферійні школи, де працювала більшість заочників, їх не мали.

³⁰⁵³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки/[ред. рада: В. А. Смолій (гол.), І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький та ін.; відп. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська та ін.]. Київ: Наук. думка, 2003. С. 715.

³⁰⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 10, 22–23.

³⁰⁵⁵ Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 66.

³⁰⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 264, 293; Спр. 2. Арк. 239.

³⁰⁵⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 85. Оп. 1. Спр. 849. Арк. 1.

³⁰⁵⁸ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 4.

Недосконалою була організація сесійної роботи й контролю за роботою заочників. У багатьох районах заочників перевантажували громадською роботою, яка відвертала їх увагу від навчання.

У ряді випадків недостатньою була робота консультпунктів. Зокрема, викладачі припускалися зловживань. Так, лектори Вінницького педінституту Троцюк, Зінчук, Бельграй відмовлялися їхати на консультпункти в Могилів-Подільський і Проскурів, аргументуючи це своєю перевантаженістю, що, врешті, призвело до зриву консультацій³⁰⁵⁹. Окремі з них допускали грубощі по відношенню до студентів (Зінчук, Паламарчук), займалися приписуванням собі навчальних годин³⁰⁶⁰. Не було створено належних умов для заочників Вінницького українського ПТ. У 1937 р. 5 студентів закладу скаржилися на завідувача заочного відділу Ардикупа, який за два тижні не спромігся налагодити харчування студентів. Внаслідок цього частина студентів покинули сесію. Наприклад, в групі «Д» з 34 осіб залишилося лише 23. Крім того, Ардикуп «грубіянив, адміністрував», трьох студентів відправив додому, оскільки вони прибули на навчання з малими дітьми³⁰⁶¹. Першокурсниця Бердичівського ПТ М. Сахно із с. Волиця-Йодко Красилівського району у 1936 р. скаржилася на незадовільне навчально-методичне забезпечення навчального процесу: «Дирекція обіцяла допомагати нам підручниками, порадами, листуватися з нами. Відтоді минуло 9 місяців, а ми ще жодного завдання, поради не одержали. Більше того, я в технікум надіслала кілька листів, а мені навіть не відповіли»³⁰⁶². Подібне мало місце і в Тульчинському ПТ³⁰⁶³.

Ряд недоліків мали місце і в організації вечірньої форми навчання. Наприклад, з Бердичівського учительського інституту повідомляли, що у 1936 р. на вечірньому відділі I курсу фізико-математичного факультету, на якому навчалася 23 особи, не було твердого розкладу занять. Він змінювався майже щодня. Теж саме було і з консультаціями, які постійно зривалися. Багато викладачів систематично запізнювалися на заняття. Часто відключали електроенергію, а газових ламп не було. Студенти неодноразово зверталися до директора інституту Хвостова, але безрезультатно³⁰⁶⁴. При Зінківській середній школі Затонського району Вінницької області для підвищення кваліфікації учителів початкових класів, які не мали закінченої середньої освіти, у 1936-1937 н.р. працював вечірній відділ Вінницького українського ПТ. Заняття проводилися нерегулярно, але все ж частина учителів закінчили I курс. Почався новий навчальний рік. Але до 15 жовтня заняття так і не

³⁰⁵⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2.

³⁰⁶⁰ Там само. Спр. 42. Арк. 55-57.

³⁰⁶¹ Кобилянський, Рогуляк, Білик, Мальонко, Лупашко. Скарги студентів-заочників//Червоний кордон. 1937. 20 лип. №166 (2350). С. 6.

³⁰⁶² Сахно М. М. Не допомагають заочникам//Більшовицька правда. 1936. 21 квіт. №92 (1227). С. 3.

³⁰⁶³ Шевчук М. Хоч би програми прислали//Там само. 8 груд. №281 (1316). С. 2.

³⁰⁶⁴ Студент. Порядний директор...//Там само. 28 груд. №298 (1333). С. 3.

розпочалися. Ні директор школи Трохтенберг, ні райвідділ освіти не подбали аби учителі могли продовжити навчання³⁰⁶⁵.

Вищезазначене позначалося на рівні підготовки учителів і спричиняли їх відсів, який сягав до 20%. У 1930-1931 н.р. за неуспішність виключили бл. 3 тис. студентів-заочників педагогічних навчальних закладів³⁰⁶⁶.

У травні 1936 р. НКО УСРР надіслав педагогічним навчальним закладам листа, у якому було сформульовано основні вимоги до студентів-заочників. Вони були зобов'язані: відвідувати заняття на сесіях і консультаціях; самостійно вивчати рекомендовану літературу і у встановлені терміни виконувати контрольні роботи, бо «самостійна робота з виконанням контрольних робіт є основою заочного навчання». Було оголошено республіканський конкурс на краще виконання контрольної роботи³⁰⁶⁷.

29 серпня 1938 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про вище заочне навчання». Серед недоліків у системі заочного навчання визначалися відсутність уніфікованих правил прийому, термінів навчання, а також встановленого навчального режиму; незабезпеченість заочників підручниками, методичними посібниками і навчальними програмами. У постанові чітко визначалися факультети і спеціальності, за якими можна було проводити навчання за заочною формою навчання. Зокрема, у педагогічних і учительських інститутах передбачалося набирати заочників на такі факультети – історичний, географічний, природознавчий, мовно-літературний, фізико-математичний, природничо-географічний, педагогічний, іноземних мов. Крім того, передбачалося ліквідувати практику безперервного набору студентів-заочників. Запроваджувався прийом один раз на рік, у терміни, встановлені для стаціонарних вишів. Заборонялося складати екзамени шляхом надсилання контрольних робіт. Всі екзамени і заліки мали проводитися очно по всіх дисциплінах навчального плану. Передбачалася організація щорічних лабораторно-екзаменаційних сесій тривалістю 20-30 навчальних днів. Заочникам, які успішно виконували своїх навчальні плани, надавалася на період сесії додаткова відпустка із збереженням зарплати за місцем роботи. Проїзд на сесію і назад оплачувався закладами, де працювали заочники. Для проходження переддипломної практики і виконання дипломних робіт заочникам надавалася безоплатна шестимісячна відпустка. На цей період вони забезпечувалися стипендією і гуртожитком. Студентам надавалася також місячна відпустка із збереженням зарплати для складання державних екзаменів. Спеціалістів, які закінчили виші, направляли на роботу в першу чергу у заклади, де вони працювали під час навчання. Важливим у

³⁰⁶⁵ Студент. Не зривати підвищення кваліфікації вчителів//Там само. 1937. 15 жовт. №237 (1573). С. 4.

³⁰⁶⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 227.

³⁰⁶⁷ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 79.

постанові був пункт, який забороняв здіймати плату за навчання в системі заочного навчання³⁰⁶⁸.

У навчальному процесі педвишів важливе місце займало питання впровадження екстернатної форми навчання, яка була започаткована ще в університетах Російської імперії. Студенти, зокрема Кам'янець-Подільського ІНО неодноразово зверталися до керівництва закладу із проханням перевести їх на екстернат у зв'язку з важким матеріальним становищем. Із відповідним клопотанням ректор звертався до НКО. Проте, ці кроки бажаного результату не принесли. 20 липня 1923 р. інститут отримав лист, у якому Укрголовпрофосвіта повідомляла, що «встановлення інституту вільних слухачів і екстернів є неможливим»³⁰⁶⁹. Незважаючи на це, студенти і наступного року зверталися із заявами про перевід на екстернатну форму навчання³⁰⁷⁰. У цьому плані ситуація почала поліпшуватися лише з 1926 р., коли екстернат дозволили особам, що мали 5-річний педагогічний стаж³⁰⁷¹. У січні 1928 р. було ухвалено інструкцію про організацію екзаменів для учителів-екстернів, що надавала право правлінню вишу приймати заяви від педагогів на екстернат. Без вступних екзаменів зараховували лише осіб, які жили і працювали в районах, що їх обслуговував інститут. Екзамени приймали двічі на рік. Кваліфікаційна комісія мала право звільняти екстернатників від окремих екзаменів³⁰⁷². Навчання було платним (10 руб. на рік)³⁰⁷³.

6 квітня 1930 р. НКО УСРР прийняв постанову «Про екстернат за курс вишів» для осіб, що мали відповідні знання і працювали за фахом не менше 5 років. Зарахування на екстернат проводилося на початку кожного кварталу в усіх вищих навчальних закладах. Навчання було платне, розмір якого залежав від зарплати зарахованих³⁰⁷⁴. У 1935-1938 н.р. екстернатно здобули освіту 720 учителів, у т.ч. 25 – у педагогічних і учительських інститутах, 695 – педтехнікумах (школах)³⁰⁷⁵.

Таким чином, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах певна увага приділялася проходженню студентами педагогічної і виробничої практик, стажуванню, екскурсійній діяльності, якісній підготовці студентів-випускників. Хоча у цій сфері було чимало не вирішених проблем.

³⁰⁶⁸ Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства. С. 104–107.

³⁰⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 463. Арк. 24.

³⁰⁷⁰ Там само. Спр. 868. Арк. 68.

³⁰⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4696. Арк. 5а–6.

³⁰⁷² Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 41; Майборода В. К. Вища педагогічна освіти. С. 52; Хроніка. Екстернат при вузах//Студент революції. 1927. №3. С. 90.

³⁰⁷³ Екстернатūra вчителів//Червоний кордон. 1927. 10 груд. Ч. 100 (369). С. 2; В. Г. Підвищення кваліфікації учительства//Там само. 1928. 2 черв. Ч. 63 (429). С. 5.

³⁰⁷⁴ Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 236; Майборода В. К. Особливості розвитку. С. 63.

³⁰⁷⁵ Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 81.

Важливе значення для підготовки учителів мало проходження педпрактики. Перед її початком проводилася підготовча організаційно-методична робота. На початку 20-х рр. не було уніфікованих вимог до проведення практики і кожний педвиш організував її по-різному. У середині 1920-х – у 1930-х рр. заклади почали формувати свої бази практики. Практиканти-першокурсники шляхом спостережень ознайомлювалися з роботою різних типів освітніх закладів. Другокурсники працювали помічниками вчителя і вихователя. На випускних III і IV курсах студенти самостійно вели педагогічну роботу. Водночас, терміни практики, її програми були не уніфікованими, недостатньою була методична допомога студентам з боку як райвно, так і окремих шкіл, які до того ж інколи відмовлялися від практикантів чи використовували їх не за призначенням. Частина завідувачів шкіл самовільно затримували студентів на практиці. Переважно молодь успішно виконувала поставлені до неї завдання, добросовісно ставилася до своїх обов'язків. Разом з тим, деякі студенти припускалися ганебних вчинків, частина молоді несподівано не поверталася до навчання. Однією із форм педпрактики була робота студентства у піонерських таборах.

Різновидом практик була політосвітня, громадсько-політична робота, яка передбачала вивчення державних і громадських установ, економіки підприємств, побуту громадян, основних напрямів і змісту масової політосвіти.

Починаючи з 1920-х рр., студенти почали проходити практику, пов'язану з індустріальним та сільськогосподарським виробництвом. Це було продиктовано практичним впровадженням у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти. Що стосується індустріальної практики, то студенти спочатку набували виробничого досвіду у майстернях, лабораторіях, кабінетах вишів, брали участь в екскурсіях на виробництво, а вже потім безпосередньо трудилися на промислових підприємствах. Одним із важливих елементів навчального процесу було проведення сільськогосподарської практики, у ході якої студентство у допоміжних господарствах вишів, колгоспах та радгоспах регіону демонструвало вміння застосувати здобуті знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо.

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій. При їх плануванні особлива увага зверталася на вміння пов'язати практичний екскурсійний матеріал із здобутими теоретичними знаннями. Більшість проведених екскурсій мали місцевий характер. Це було пов'язано з тим, що для їх організації за межами регіону необхідні були значні кошти, яких у держави бракувало.

Важливою складовою частиною навчального процесу було проходження студентами річного практичного стажування, яке запровадили у 1923-1924 н.р. Під час стажування студенти демонстрували вміння застосувати здобуті знання

на практиці. Порядок роботи стажників встановлювали навчальні заклади, до яких вони прибували (зобов'язані були вести точний облік роботи і реєструвати їх, а безпосередній нагляд за процесом стажування здійснював завідувач школи). Практиканти вели щоденники своєї роботи. Кожний педвиш мав чітко визначений район обслуговування, частина випускників стажувалися за межами України. Водночас, ускладнювала цю форму підготовки не уніфікованість відповідних норм у межах СРСР. Під час стажування організовувалися конференції стажників. На завершальному етапі роботи майбутні фахівці надсилали до вишівської комісії зі стажу документи з проханням зарахувати їм педстаж і надати відповідну кваліфікацію. Окрім комісії, вони звітувалися також і на підсумкових конференціях, які відбувалися у стінах вишів. Перед отриманням диплома випускники звітували перед кваліфікаційними (державними) комісіями вишів.

З початку 20-х рр. студенти-випускники виконували кваліфікаційні дипломні роботи, а з 1936 р. вони складали ще й державні екзамени, демонструючи переважно високий рівень знань. Випуски проводилися в урочистій обстановці. Щорічно кількість підготовлених молодих фахівців зростала, утім повністю забезпечити школи учительськими кадрами наявні педагогічні виші і технікуми не могли. Кращих випускників запрошували на викладацьку роботу, а деякі з них одразу після закінчення вишу обіймали відповідальні керівні посади. Водночас, гостра потреба у нових, свіжих учительських кадрах змушувала керівництво НКО УСРР здійснювати прискорені випуски, скорочувати курс навчання. У другій половині 20-х рр. запровадили заочну та екстернатну, а згодом і вечірню форми навчання.

20-30-ті рр. ХХ ст. позначені утвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю. Ці складові найбільш рельєфно проявилися у роботі вищих педагогічних навчальних закладів, які готували учителів. Саме вони мали формувати в учнів комуністичний світогляд, виховувати в них відданість радянській ідеології. Державна освітня політика, в основі якої були настанови правлячої більшовицької партії, визначала зміст навчальних планів і програм, у яких пріоритет надавався дисциплінам ідеологічного змісту. Певною «віддушиною» того періоду були процеси українізації, надання представникам інших національностей можливості опанувати знання рідною мовою, роль у яких студентської молоді була вагомим. Наприкінці 20-х рр. активізувалася військово-оборонна робота, одним із напрямків якої було проходження допризовної військової підготовки. Студенти зуміли отримати військові знання і навички, що особливо стали їм в нагоді під час Другої світової війни.

Завдяки такій роботі у молоді формували відчуття особистої відповідальності за долю своєї держави.

Студентство впливало на модернізацію навчально-методичної роботи. Зокрема, із запровадженням циклових (предметних) комісій вони працювали у їх складі, завдяки чому могли впливати на хід планування і проведення навчального процесу. Однією із ключових була проблема оновлення методів навчання, коли лекційний метод поступово почав витісняти бригадно-лабораторний комплексний метод. Звісно, такі зміни позначилися на студентах, які тепер більшу частину роботи мали проводити самостійно. Власне, таке нововведення часто призводило до поверхневого вивчення програмного матеріалу і низьких показників успішності, особливо якісних. Покращення намітилося лише із середини 30-х рр., що значною мірою було пов'язано із відновленням лекційної форми навчання, запровадженням диференційованих стипендій, при нарахуванні яких бралася до уваги успішність, матеріальне становище молоді тощо. Поступово покращувалася трудова дисципліна студентства.

Специфічною формою та засобом навчання у педагогічних навчальних закладах була навчальна практика. Природно, що чільне місце у формуванні майбутніх учителів займала педпрактика, під час проходження якої студенти могли продемонструвати здобуті теоретичні знання, показати свою професійну придатність до роботи у школі. Водночас, у повній мірі їм не вдалося зреалізувати поставлені перед ними завдання, насамперед, через причини, що не залежали від них: слабкий організаційний рівень, не уніфікованість термінів практик, її програм тощо. Різновидами педагогічної практики були політосвітня громадсько-політична практика і робота у піонерських таборах. У зв'язку з впровадженням у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти у вишах запровадили проходження індустріальної та сільськогосподарської практик. Складовою навчальної діяльності студентів було проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій. Завершувало освітню підготовку річне практичне стажування, яке проходили студенти після закінчення теоретичного навчання. З початку 20-х рр. студенти-випускники виконували кваліфікаційні дипломні роботи, а з 1936 р. вони складали ще й державні екзамени. Поступово зростала кількість випускників педагогічних навчальних закладів. Однак, цієї кількості було недостатньо, щоб забезпечити потреби загальноосвітніх шкіл, наслідком чого стало запровадження у другій половині 20-х рр. заочної та екстернатної, а згодом і вечірньої форм навчання.

Частина студентської молоді, об'єднуючись у студентські наукові товариства, займалася науково-дослідною діяльністю. Студентство працювало у складі науково-дослідних кафедр, наукових гуртків (краєзнавчих, наукової організації праці, фізичних, математичних, мовних, літературних,

природничих, біологічних, хімічних, історичних, соціально-економічних, кооперативних, географічних, сільськогосподарських, стенографічних та ін.). Тих, що мали особливі нахили до науково-дослідної роботи, гуртували у семінари вищого типу, які, у свою чергу, готували студентів до вступу в аспірантуру. Загалом, НДР був охоплений незначний відсоток молоді, а окремі з них брали участь у наукових конференціях, публікували свої праці.

РОЗДІЛ ІІІ

МОЛОДЬ У ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУРАХ І САМОВРЯДУВАННІ ПЕДВИШІВ

3.1. Участь молоді у партійних та комсомольських організаціях

Після приходу до влади більшовики з перших днів почали реалізовувати політику, спрямовану на виховання нової людини – будівника комунізму, наділеного новим менталітетом і здатного завершити початий процес будівництва нового суспільства. Влада, усвідомивши складність змінити свідомість старшого покоління, яке вже мало сформовані усталені цінності й стереотипи, цілком свідомо зробила ставку на молодь, особливо на студентство, як на політичну силу. Зважаючи на це, виші стали не лише місцем, де готувалися кадри нових спеціалістів, «кузницею кадрів нової інтелігенції», але й полігоном постійної ідеологічної боротьби, протистояння ідейних настанов, партійних переконань загальноновизнаним у світі принципам гуманізму і демократії. Головною метою було визначено виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві. Виші мали продукувати з пролетарського та комуністичного складу студентства теоретично освічених і вихованих у дусі матеріалістичного світогляду борців за побудову комунізму.

У цьому контексті особлива увага приділялася вишам педагогічного профілю, випускники яких мали забезпечити ідеологічне виховання дітей і підлітків. У жовтні 1922 р. на пленумі ЦК КП(б)У підкреслювалося, що головним завданням партії в галузі освіти було «оволодіння» українською школою. Вирішити це завдання мали кадри «нових учителів», підготовлених з робітників і селян, бідняків, які були «відданні радянському ладові»³⁰⁷⁶. У керівництві НКО УСРР тоді панувала думка, що «шкільна лава повинна стати трибуною для пропаганди комунізму». Учителю мав стати не лише «керівником певної групи», а й «організатором культурного життя, піонером нового суспільства, агітпропом на селі»³⁰⁷⁷.

На початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала соціально-політична проблема привести студентів у відповідність до вимог радянської системи. Тогочасне студентство за політичними настроями,

³⁰⁷⁶ Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 18.

³⁰⁷⁷ Циркуляр НКО та ВУК у Робосу про 2-гу Весесоюзну партнараду у справах в справі освіти// Бюлетень НКО УСРР. Харків, 1928. №33. С. 27.

ставленням до більшовиків, різних партій і течій являло собою досить пістряву картину. Дослідниця О. Лаврут з'ясувала, що, не зважаючи на перереєстрації студентства, які проводилися на початку 20-х рр., серед молоді були прихильники анархізму, монархії, буржуазної республіки³⁰⁷⁸. Як писала комсомольська преса у 1923 р., «скрізь на старших курсах усіх вузів серед учнів є елементи, які... ворожі до радянської влади. Кількість прихильників... буржуазної влади серед них досить значна». Настрої багатьох студентів були такими, «які не можна назвати антирадянськими, але важко вважати і радянськими»³⁰⁷⁹.

Ще гострішим було становище у прикордонних районах, зокрема на Поділлі. У серпні 1921 р. завідувач губерньського відділу народної освіти, характеризуючи становище у регіоні, звертав увагу на те, що «національно-культурний рух на Поділлі [у 1921 р.] констатується jako стихійний... Як не здорове явище в [ньому] треба одмітити ... сліпий націоналізм, від якого є тільки одне лікування – найбільш широка і глибока політехнічна освіта ... Поділля не пережило ще військового стану ... [воно] кубло бандитизму ... [Тут] не сприяючі умови для утворення в населенні твердої, сталої віри в новий устрій і очі багатьох ще й досі повертаються туди, на захід, звідки очікують приходу когось іншого»³⁰⁸⁰. У свою чергу студент Кам'янець-Подільського ІНО Л. Дубілей констатував, що «наскоки недобитих банд з-за кордону, часті підпали, нищення мостів, псування телефонів, телеграфу, вбивства партійних і радянських працівників – все це паралізувало значну частину населення міста і повіту, викликало певні хитання і дуже гальмувало розвиток всього нового на Кам'яниччині»³⁰⁸¹.

Саме за таких стартових умов більшовики почали радянізувати студентство, нав'язувати йому марксистсько-ленінську ідеологію. Для вирішення цих завдань у вишах почали створювати осередки КП(б)У, попередниками яких були колективи «революційного студентства» («ревколективи»). Зокрема, у Харкові 13 червня 1920 р. на засіданні губкому КП(б)У ухвалили започаткувати «загальностудентський комуністичний колектив при губкомі». Аналогічне питання 22 липня обговорили на загальноміських зборах студентів і комсомольців Одеси. Йшлося про те, що представники «ревколективу» мали ввійти до органів управління вишів. На початку серпня 1920 р. за ініціативи міському і губкому партії розпочала свою роботу подібна організація у Києві, яку очолювало бюро у складі 7 комуністів. Про її роботу йшлося у звіті управління вищої школи міста: «Так як він [ревколектив]

³⁰⁷⁸ Лаврут О. Політична поведінка. С. 66–67.

³⁰⁷⁹ Работа. 1923. №2-3. С. 13. У ст.: Прилуцький В. Участь студентства УСРР. С. 160; Його ж. Молодь України. С. 20.

³⁰⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 272. Арк. 10.

³⁰⁸¹ Дубілей Л. Ті незабутні роки. С. 2.

складався з комуністів, а також тих, хто, безумовно, співчував реформі школи, то він був міцною опорою для проведення ідей реформи в життя. Представники ревколективу були у всіх приймальних комісіях і добилися того, що в школу почали приймати пролетарський елемент»³⁰⁸².

Перші партійні осередки виникли у 1920-1921 н.р.³⁰⁸³ Радянський історик Г. Шевчук вважає, що вони започаткувалися у 1921 р., після того як ЦК РКП(б) на початку того ж року прийняв постанову про негайне створення інститутських партійних осередків і прикріплення до них всіх студентів-комуністів³⁰⁸⁴. Партосередки створювалися у вишах, де було не менше 3-х комуністів. До них входили як члени, так і кандидати в члени КП(б)У. Відповідно до «Інструкції по роботі комосередків ВУЗ[ів]» (1922 р.) основним завданням партосередків визначалася «всестороння активна участь в обговоренні і вирішенні всіх питань, які стоя[ли] перед партією і втілення в життя постанов вищих парторганів». Вони мали працювати за такими напрямками: «робота ... [щодо] напрямку пролетаризації вузів; внутріпартійна робота по вихованню і підняттю політичного рівня членів осередку; робота серед безпартійних працівників і студентів; боротьба з буржуазною ідеологією у вузах; участь особистим прикладом у виконанні навчальних завдань»³⁰⁸⁵. Партосередки очолювали бюро у складі 3-5 осіб³⁰⁸⁶.

На жаль, встановити точну кількість студентів, які входили до цих осередків, важко через відсутність відповідних статистичних даних. Відомо лише, що у 1923-1924 н.р. у Київському ІНО абсолютну більшість становили робітфаківці – 71%. 27% були студентами факультетів соціального виховання і професійної освіти вишу, 2% – викладачами і працівниками³⁰⁸⁷. Поступово партосередок цього вишу зростав. Так, у 1922-1923 н.р. він об'єднував 40 осіб³⁰⁸⁸, у 1923-1924 н.р. – 74³⁰⁸⁹, у 1924-1925 н.р. – 110³⁰⁹⁰. У Катеринославському ІНО парторганізація зростає з 5 комуністів у листопаді 1922 р. до 83 – у вересні 1924 р.³⁰⁹¹, 157 – у 1925-1926 н.р.³⁰⁹²; у Полтавському – з

³⁰⁸² Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования. С. 146–147; Мельниченко Г. М. Компартия Украины. С. 75–76.

³⁰⁸³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 30; Вища школа Української РСР. С. 92

³⁰⁸⁴ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 263.

³⁰⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 76–77.

³⁰⁸⁶ Василенко О. Політичні організації студентів в індустріально-технічних вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті рр. // Схід: інформ.-аналіт. журн. / [редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 36.

³⁰⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

³⁰⁸⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 36.

³⁰⁸⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

³⁰⁹⁰ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. С. 56.

³⁰⁹¹ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 48.

³⁰⁹² Там само. С. 49.

3 у 1921 р.³⁰⁹³ до 13, у т.ч. 6 студентів у квітні 1923 р.³⁰⁹⁴; у Донецькому – з 28 у 1923 р. до 101 у 1926 р.³⁰⁹⁵; Ніжинського – з 14 у 1923 р.³⁰⁹⁶ до 18 у 1925 р.³⁰⁹⁷ У березні 1925 р. у Кам'янець-Подільському ІНО партосередок мав 5 членів і 2 кандидатів у члени партії³⁰⁹⁸, а влітку того ж року організація зросла до 8 осіб³⁰⁹⁹. В Одеському ІНО наприкінці 1922-1923 н.р. було 75 комуністів³¹⁰⁰, у Миколаївському – у січні 1923 р. – 12³¹⁰¹, у грудні того ж року – 13³¹⁰².

Партійні осередки намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишів. Вони делегували своїх представників у студентські організації, керівні органи вишів, факультетів, методичні комісії, де «проводили партійну лінію»³¹⁰³. За безпосередньою участю партійців проводилися всі господарські кампанії, прийом до вишів, переєстрація студентів, вибори до студентських організацій тощо. Голова Укрголовпрофосвіти УСРР Я. Ряппо писав, що «[на початку 20-рр.] було чимало помилок, доводилося не тільки керувати, не тільки втручатися у справи управління, а й командувати, особливо в перший час, коли професура й міщанські студентські маси одверто перебували в опозиції до радянської влади»³¹⁰⁴. Прикладів чимало. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1924-1925 н.р. керівну посаду займав студент-комуніст Горбенко, який був головою виконавчого бюро пролетарського студентства. Його заступником і одночасно завідувачем економічної секції бюро був член партії Репетюк. Окрім того, останнього обрали ще й головою профкому секції «Робос»³¹⁰⁵.

У вишах мали місце спроби не допустити в керівні органи комуністів. Наприклад, 4 лютого 1921 р. на засіданні педагогічної комісії з реорганізації Київського ІНО був представлений проект статуту, в якому не передбачалося представництва від партійного осередку в керівних органах закладу. З великими зусиллями комуністам вдалося домогтися включення в статут пункту

³⁰⁹³ Базья І. Полтава. ІНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 121.

³⁰⁹⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115зв.

³⁰⁹⁵ Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921-1929 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1974. №8. С. 54.

³⁰⁹⁶ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. С. 175.

³⁰⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 691зв.

³⁰⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9; Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок//Червоний кордон. 1925. 14 черв. Ч. 47. С. 2.

³⁰⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3зв.

³¹⁰⁰ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 162.

³¹⁰¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 12.

³¹⁰² Там само. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 66.

³¹⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 148; Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 267.

³¹⁰⁴ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 48.

³¹⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 682; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 6.

про введення до ради інституту свого представника³¹⁰⁶. У цьому ж закладі виникали труднощі із проведенням кандидатур комуністів у різні студентські організації. Хід виборчих перегонів детально планувався. Напередодні виборів на засіданнях компартійних та комсомольських осередків ставилися майбутні бурхливі сцени, визначалися наперед питання до доповідачів, заздалегідь готувалися рішення, чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти до різних студентських комісій і за які потрібно було голосувати. Сучасний український історик О. Рябенко зазначає, що невідповідній пролетарській молоді не вистачало теоретичної підготовки для протидії політичним опонентам у студентському середовищі. Тому окремі партійці вивчали напам'ять цілі сторінки праць В. Леніна для участі у дискусіях. Мали місце випадки, коли пролетарська меншість для переконання пускала в хід, за словами О. Корнійчука, «останні аргументи» у вигляді кулаків³¹⁰⁷. Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Наприклад, взимку 1923 р. на факультеті професійної освіти Київського ІНО відбулися вибори до предметних комісій, на яких список, виставлений комуністами, провалився. Водночас, провели кандидатуру Д. Мірошніченка, представника безпартійного студентства. Пізніше більшовики про це згадають і, незважаючи на те, що студент походив із селян і працював учителем до вступу у виш, під час чистки, що відбувалася у 1924-1925 н.р., його відрахували як «соціально-непригодний елемент»³¹⁰⁸.

Членів осередків КП(б)У зобов'язували брати участь у загальних зборах. Зокрема, у Київському ІНО в період з 1 січня до 1 квітня 1923 р. організували 4 зборів осередку³¹⁰⁹, Кам'янець-Подільському – за перших 2,5 місяці існування парторганізації – 8 загальних зборів і 10 засідань бюро³¹¹⁰, Полтавському – у березні-квітні 1923 р. – 10 зборів³¹¹¹. Присутні заслуховували різні виступи, самі виступали, брали участь у голосуванні постанов і резолюцій, підготовці й проведенні радянських свят, ювілеїв, урочистих зборів, демонстрацій³¹¹².

Партосередки намагалися залучати на відкриті партійні збори безпартійне студентство, що регламентувалося в «Інструкції по роботі комосередків ВУЗ[ів]»³¹¹³. У Київському ІНО на зібраннях серед слухачів було в середньому

³¹⁰⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 193.

³¹⁰⁷ Рябенко О. Студенти радянської України. С. 190–191.

³¹⁰⁸ Там само. С. 192.

³¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 37.

³¹¹⁰ Заклинський Р. Партійне життя. С. 2; Петляк Ф. 1921//Радянський студент. 1980. 2 жовт. №25-26 (1001-1002). С. 2-3; Наказ по Вищих Школах Кам'янець-Подільського//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 20 травня. №123. С. 2.

³¹¹¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115зв.

³¹¹² Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр. С. 2.

³¹¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 80.

200-300 безпартійних студентів³¹¹⁴, у Кам'янець-Подільському – від 40 до 90 осіб³¹¹⁵. Все ж, за В. Тихомировим, робота серед безпартійного студентства була «слабкою ланкою» партосередків вишів. Відкриті збори організацій відбувалися рідко, залучення до них безпартійних було організовано слабо³¹¹⁶. Радянський історик М. Бистров, аналізуючи роботу партосередків вишів у першій половині 20-х рр., змушений був констатувати, що вони не мали єдиної організаційної структури, недосконалою була плановість у їхній роботі, не всі комуністи брали дієву участь у житті партосередків³¹¹⁷.

Як контролюючи ланку у вишах було запроваджено посади політкомісарів, серед яких були і студенти. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в листопаді 1922 р. – на початку жовтня 1923 р. цю посаду обіймав Л. Ізбінський, син робітника. Закінчив Хмельницьку педагогічну школу. Для продовження навчання його направили в Кам'янець-Подільський ІНО, де він згодом отримав призначення на посаду політкомісара. Ізбінський також був ще й головою виробничого колективу ІНО³¹¹⁸. Нашу увагу привернула заява студента цього вишу комсомольця З. Кицюка до бюро партосередку вишів міста від 3 вересня 1923 р., у якій він «викривав» Ізбінського. Зокрема, він писав, що восени 1920 р., коли польські війська вступили у Хмельник, у школі якого навчалися Кицюк й Ізбінський, останній «гордо-високо» з радістю говорив: «От тепер я знаю, що не вмерла Україна». У 1921 р. Ізбінський вступив у комсомол для того, щоб, на думку заявника, потрапити в інститут. У 1922 р. він став членом партії, після чого «якимось чудом» влаштувався на посаду політкомісара³¹¹⁹.

Враховуючи важливість партійної роботи у вишах, оргбюро ЦК РКП(б) 30 червня 1922 р., після доповіді секретаря ЦК В. Куйбишева про роботу серед студентства, створив при ЦК партії Центральне бюро комуністичного студентства (ЦБКС)³¹²⁰. У серпні того ж року така ж структура з'явилася і при ЦК КП(б)У. Вона дислокувалася у Харкові. При Одеському, Київському і Катеринославському губкомах КП(б)У створювалися відповідні губернські бюро. В інших губернських центрах партійною роботою у вишах керували організаційно-інструкторські відділи губпарткомів³¹²¹. Восени 1922 р. клопотання про утворення губернського бюро надійшло і з Кам'янець-Подільського,

³¹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 37.

³¹¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. Звз.; Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО. С. 32.

³¹¹⁶ Тихомиров В. И. Роль партийных организаций. С. 30.

³¹¹⁷ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 34.

³¹¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 46; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 32; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 33–34зв.

³¹¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 10.

³¹²⁰ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 219.

³¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 992. Арк. 189.

однак його не задовольнили³¹²². Завданнями бюро визначалися «використання студентства для політосвітньої роботи серед безпартійного студентства і об'єднання пролетарської його частини для боротьби з мілкобуржуазною ідеологією...; облік досвіду роботи комуністичного студентства, використання комуністичних сил для справи будівництва вищої школи і залучення безпартійного пролетарського студентства у будівництво вищої школи...; керівництво роботою комфракцій, організацій вузів (студкомів, курскомів, кас взаємодопомоги, комісій покращення побуту студентів, комісій по прийому до вузів)» тощо³¹²³. Періодичним друкованим органом ЦБКС затвердили журнал «Новый студент»³¹²⁴. Склад Центрального бюро обирався на всеукраїнській конференції комуністичних партосередків вишів у складі 7 членів і 5 кандидатів у члени³¹²⁵. До компетенції органу входили нагляд і організація політико-виховної, навчально-методичної і наукової роботи, матеріальне забезпечення студентства³¹²⁶. ЦБКС координував роботу студентських економічних організацій, створення студентських періодичних видань, підготовку молодих науковців, розподіл стипендій тощо³¹²⁷. За період роботи члени бюро 24 рази збиралися на свої засідання, на яких розглянули 135 питань³¹²⁸. Місцеві бюро ЦБКС обирали на загальноміській конференції у складі 3-5 членів і 2 кандидатів³¹²⁹.

У лютому 1923 р. за рішенням оргбюро ЦК КП(б)У ЦБКС і місцеві бюро ліквідували. В. Липинський вважає: це було пов'язано з намаганням ЦБКС бути незалежною від ЦК КП(б)У самодіяльною структурою, що викликало невдоволення у партійного керівництва. У вересні 1923 р. ЦК КП(б)У в одному із своїх циркулярів визнав помилковість цього кроку: «Ліквідація ЦБКС і бюро на місцях... негативно відбилась на поглибленні нашого впливу на студентство у вищій школі»³¹³⁰. Функції ЦБКС і місцевих бюро перейшли безпосередньо до губернських партійних комітетів, де відповідальність за роботу у вишах покладали на спеціального інструктора³¹³¹.

Партійні організації вели боротьбу із «буржуазною ідеологією у вишах», з «антирадянською діяльністю розбитих революцією політичних партій та угруповань», які прагнули поширити свій вплив на студентство. У серпні 1922 р. на XII всеросійській конференції РКП(б) йшлося про те,

³¹²² Там само. Спр. 1077. Арк. 121.

³¹²³ Там само. Спр. 992. Арк. 189.

³¹²⁴ Там само. Спр. 1076. Арк. 13.

³¹²⁵ Там само. Спр. 1075. Арк. 5.

³¹²⁶ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 266.

³¹²⁷ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 45.

³¹²⁸ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 32.

³¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 5.

³¹³⁰ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 45-49; Його ж. Становлення і розвиток. С. 177.

³¹³¹ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 270.

що «антирадянські партії і течії систематично намагаються перетворити... кафедру вищих навчальних закладів – в трибуну неприхованої буржуазної пропаганди»³¹³².

На початку 20-х рр. у декількох педвишах діяли політичні угруповання УКП. Укапісти критикували нову економічну політику, пропагували самостійні атрибути української радянської держави (незалежні наркомати, профспілки, окрема українська Червона армія), виступали за перетворення СРСР на конфедерацію³¹³³. «Засилля» укапістів, які зібрали більшість голосів під час виборів студкомів, мало місце у Київському ІНО. Значний вплив УКП на студентство визнавав навіть згаданий історик Г. Шевчук³¹³⁴. У звіті вишу за друге півріччя 1922 р. йшлося про те, що укапісти мали невеличку, але енергійну групу студентства³¹³⁵, яка «не упустила можливість зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства». У Київському ІНО вони діяли до 1924 р.³¹³⁶ У Кам'янець-Подільському ІНО осередок укапістів працював до весни 1921 р., коли він вступив у «стадію дезорганізації». Саме тоді студент Шевченко (організатор осередку УКП у Кам'янці-Подільському) публічно зрікся своїх поглядів (під впливом членів КП(б)У)³¹³⁷. Енергійно група укапістів діяла у Полтавському ІНО, у зв'язку з чим у політзвіті вишу допускали, що «щирих прихильників Радянської влади з них [безпартійних селян, які були під впливом УКП], звичайно, не буде»³¹³⁸. Пізніше, коли УКП оголосили поза законом, у виші діяла підпільна група укапістів у складі 25 студентів, яка провела близько 20 нелегальних зборів і контактувала з ЦК УКП³¹³⁹.

У педвишах функціонували есерівські угруповання, зокрема в 1921 р. у Кам'янець-Подільському ІНО. Після того, як професор І. Шимонович виїхав за кордон воно припинило своє існування³¹⁴⁰. Працювали есери і серед молоді Київського ІНО. Зокрема, під час Московського процесу над есерами тут поширювалися есерівські прокламації³¹⁴¹. Щоправда, у звіті вишу зазначалося, що ці листівки в інституті розповсюджували не студенти³¹⁴². Г. Ясницький у своїй праці показав значний вплив на студентство Харківського ІНО кадетів,

³¹³² Вища школа Української РСР. С. 91.

³¹³³ Дірявка Ю. П. Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920-1925 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський національний університет, 2008. С. 12.

³¹³⁴ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 268.

³¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 105.

³¹³⁶ Б-р. Більше уваги до нацпитання//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 2.

³¹³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 43.

³¹³⁸ Рябченко О.Л. «Прошу виключити мене з комсомолу й дати можливість вільно мислити». С. 80.

³¹³⁹ Прилуцький В. І. Молодь України. С. 47.

³¹⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 43.

³¹⁴¹ Там само. Спр. 1077. Арк. 106.

³¹⁴² Рябченко О. Студенти радянської України. С. 179.

есерів, меншовиків і анархістів³¹⁴³. У середовищі студентів Одеського ІНО, за повідомленням ДПУ, на початку 1920-х рр. сформувалися політичні «впливові групи»: сіоністи, «українська група», соціалісти (меншовики, есери, ліві есери, анархісти)³¹⁴⁴. У січні 1928 р. секретний відділ ДПУ УСРР повідомляв, що починаючи з жовтня 1927 р. частина студентів Нероновицького ПТ брали участь у нараді анархістів на квартирі Чуйка, після чого у виші появлялися листівки з написами: «Хай живе анархізм!», «Бакунін!» і т.д.³¹⁴⁵

Як відомо, у результаті систематичних репресій на території України до середини 20-х рр. не залишилося жодної антикомуністичної політичної та громадської організації. Завдяки ідеологічному диктату, політиці «пролетаризації», проведенню чисток більшовикам вдалося певною мірою радянлізувати студентство вишів, зокрема педагогічних. А. Луначарський, характеризуючи студентство середини 1920-х рр., зазначав: «Радянська влада будувала нове студентство, завойовувала вищу школу для пролетарів і селян. Нинішнє студентство це не тільки студенти, які вийшли з робітничого класу і селянства, а й значною більшістю люди, які не дивлячись на свої молоді роки, винесли величезний і важкий досвід. Це молодь, яка билася в лавах Червоної армії, з грудьми прикрашеними ранами і орденами Червоного Прапора... це молодь, яка забивала в рихлу і розволочену країну палі нової влади, молодь, яка навчалася жити у важкій і славної боротьбі»³¹⁴⁶.

Політику «завоювання» студентства радянська влада продовжила у другій половині 20-х – 30-х рр. ХХ ст. У цей період духовне життя студентської молоді вже було наскрізь пронизане комуністичними ідеями, які стали основою політичного світогляду значної її частини. У звітах низки навчальних закладів вміщено рядки, написані під диктовку партійних органів, про «відданість» студентства партії, наприклад, Кам'янець-Подільського³¹⁴⁷, Миколаївського³¹⁴⁸ і Черкаського ІСВ³¹⁴⁹, Білоцерківського ПТ³¹⁵⁰. Таких прикладів можна навести десятки. Загалом, виховна робота спрямовувалася на формування нової інтелігенції, яка б мала посісти місце репресованих та звільнених через чистки фахівців. У «Типовому статуті вищого навчального закладу», затвердженому РНК СРСР 5 вересня 1938 р., завданням вишів визначалося «...ідейно-політичне виховання студентів на основі вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна і підготовка культурних спеціалістів, які володіли «знаннями всіх тих багатств, які виробило людство» (Ленін)...»³¹⁵¹.

³¹⁴³ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 193.

³¹⁴⁴ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 69.

³¹⁴⁵ Українська інтелігенція і влада. С. 252.

³¹⁴⁶ Луначарський А. В. О народном образовании. С. 259.

³¹⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 94зв.–95.

³¹⁴⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 17.

³¹⁴⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

³¹⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 9.

³¹⁵¹ О высшей школе. С. 32.

У педвишах готували, як вже зазначалося, фахівців, що мали прищепити учням комуністичні ідеали. У контексті цього особлива відповідальність лягала на випускників факультету політосвіти Харківського ІНО, який запровадили у 1925-1926 н.р.³¹⁵² Він мав дати достатню кількість підготовлених фахівців для ідеологічного виховання молоді. Його випускники могли працювати у клубах, сільрадах, окружних та районних інспектурах політосвіти³¹⁵³. У 1929 р. факультет складався з трьох відділів: а) антирелігійного (готував організаторів-методистів та лекторів-пропагандистів антирелігійної роботи); б) бібліотечного (забезпечував підготовку організаторів бібліотечної роботи та кваліфікованих бібліотекарів); в) шкільно-курсового (займався підготовкою організаторів-методистів шкільно-клубної роботи в школах політосвіти)³¹⁵⁴.

До 1930 р. більшовицька партія не спромоглася створити єдиної уніфікованої структури партосередків вишів. Одні з них будувалися за курсовим принципом, інші – за факультетським. Щоб упорядкувати структуру 21 листопада 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про структуру партійних і професійних організацій у вузах і втузах», відповідно до якої створювалося загальновишівські партійні бюро, а де більше 500 комуністів – партійні комітети. На факультетах виникали партосередки, а в академічних групах, де було 3 і більше комуністів – партійні групи³¹⁵⁵.

Партійні організації педагогічних навчальних закладів у своїй повсякденній роботі керувалися ідеологічними настановами партії, рішеннями партійних з'їздів та пленумів ЦК ВКП(б) і КП(б)У. В одній із статей газети «Радянська Волинь» йшлося про те, що партосередок Житомирського ІСВ «розгорнув більшовицьку боротьбу за партійність в науці, проти гнилого лібералізму, проти всіх чужих марксизму-ленінізму ідей у викладанні і програмах. Даючи нещадну відсіч контрреволюційному троцькізму і правому опортунізму і примиренству, партосередок послідовно боровся за генеральну лінію партії»³¹⁵⁶. З Вінницького педінституту повідомляли, що «в світлі постанов XVII [з'їзду ВКП(б)] і XII-го [з'їзду КП(б)У] партз'їзд педінститут своєчасно приступив до перебудови всіх ланок роботи інституту. Переводиться боротьба за єдиноначальність, ліквідацію функціоналки, підвищення відповідальності кожного за виконання дорученої йому роботи,

³¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 399. Арк. 131; Вища школа Української РСР. С. 72.

³¹⁵³ А.Ф.К. Высшая школа подготовки работников политпросвета//Путь к коммунизму. Харьков, 1921. №1. С. 23–27; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 72–74.

³¹⁵⁴ Правила і програми для вступу. С. 20; Костюкова О. М. Краєзнавчо-екскурсійна справа як один із провідних напрямів політосвітньої роботи в 20-х рр. XX ст.//Вісник Черкаського університету. Серія: іст. науки/редкол. серії: В. В. Масненко (відп. ред.), Ю. П. Присяжнюк, В. В. Гоцуляк та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. Вип.80. С. 100.

³¹⁵⁵ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 155; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 36; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 222.

³¹⁵⁶ Пашківський. Перевибори партосередку ІСВ//Радянська Волинь. 1932. 17 жовт. №44 (2390). С. 3.

підвищення ідейно-політичного виховання студентства та професорсько-лекторського складу, посилено боротьбу за якість навчання»³¹⁵⁷. 15 жовтня 1926 р. на установчих зборах Вінницького українського ПТ зазначалося, що його головним завданням було «ведення політично-культурної виховної праці, а також шефроботи». Члени осередку мали бути «піонерами в роботі студорганізацій, жін[очій] роботі»³¹⁵⁸.

Кількісний склад партосередків вишів зазнавав постійних змін: він, то зростав, то зменшувався. Як правило, вони були не багаточисельними. Прикметною рисою цього періоду було чисельне домінування у партосередках студентства. Дане твердження можна проілюструвати на прикладі Кам'янець-Подільського ІНО, де в листопаді 1925 р. нараховувалося 17 партійців, у т.ч. 7 студентів³¹⁵⁹. З початком наступного року кількість комуністів зменшилася відповідно до 14 і 10³¹⁶⁰. На початку липня 1926 р. кількість партійців в інституті зросла до 26³¹⁶¹. У вересні 1928 р. партосередок об'єднував вже 43 комуністів, у т.ч. 34 студенти³¹⁶². Волинський ІНО у квітні 1929 р. мав 37 членів партії, серед яких 25 були студентами³¹⁶³. У 1930 р. осередок КП(б) У зріс до 80 членів, у т.ч. 37 слухачів робітфаку і 36 студентів інституту³¹⁶⁴. Найпотужніший за чисельністю партосередок у той період діяв у Харківському ІНО, який у 1925-1926 н.р. нараховував 182 комуністи³¹⁶⁵.

У 30-ті рр. партосередки зросли. У Кам'янець-Подільському ІСВ в січні 1931 р. він налічував 86 комуністів, у т.ч. 68 студентів³¹⁶⁶. Партійна організація Дніпропетровського ІСВ на 30 травня 1931 р. налічувала 53 особи³¹⁶⁷. У Вінницькому педінституті в 1934 р. партосередок складався з 31 особи, у т.ч. 10 студентів-комуністів³¹⁶⁸, у 1935 р. – відповідно 25 і 17, Бердичівському – 13 і 7³¹⁶⁹, Житомирському учительському інституті – у березні 1937 р. – 18 і 12³¹⁷⁰. Функціонували партосередки і в педтехнікумах. Так, у Вінницькому українському ПТ у лютому 1927 р. осередок об'єднував 18 комуністів, у т.ч. 14 студентів³¹⁷¹, наприкінці того ж року – відповідно 21 і 19³¹⁷²;

³¹⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 24.

³¹⁵⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1; Спр. 33. Арк. 2-2зв.

³¹⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 75зв.-76, 107; Спр. 5. Арк. 7.

³¹⁶⁰ Там само. Спр. 9. Арк. 42.

³¹⁶¹ Там само. Спр. 6. Арк. 69-70.

³¹⁶² Там само. Спр. 18. Арк. 71.

³¹⁶³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

³¹⁶⁴ Там само. Спр. 35. Арк. 33.

³¹⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 116.

³¹⁶⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 23-24.

³¹⁶⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 6.

³¹⁶⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

³¹⁶⁹ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 17; Спр. 605. Арк. 3

³¹⁷⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 35.

³¹⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 223.

³¹⁷² Там само. Спр. 33. Арк. 65.

Новомосковському – у жовтні 1930 р. – відповідно 17 і 10³¹⁷³; Маріупольському – у грудні 1929 р. – 16 і 8³¹⁷⁴; Преславському болгарському – 5 і 2³¹⁷⁵. Функціонували партосередки також у Дніпропетровському російському³¹⁷⁶, Київського російському³¹⁷⁷, Коростишівському³¹⁷⁸, Мар’їнському³¹⁷⁹, Могилів-Подільському³¹⁸⁰, Проскурівському українському³¹⁸¹, Шепетівському³¹⁸² та інших педтехнікумах.

Партійні осередки очолювали бюро. Наприклад, у Волинському ІНО в 1930 р. до складу бюро входили 12 осіб, у т.ч. 9 студентів³¹⁸³, у Кам’янець-Подільському ІСВ – відповідно 5 і 3³¹⁸⁴. У 1927 р. у партбюро Вінницького українського ПТ було 3 студентів³¹⁸⁵, у 1930 р. – 4³¹⁸⁶. На курсах партійною роботою студентів керували парторгани. Вони проводили курсові збори, наради, масово-роз’яснювальну роботу під час господарчо-політичних кампаній, керували соцзмаганням, слідували за виконанням навчальних планів³¹⁸⁷. Для посилення свого впливу серед студентства переважна більшість комуністів у порядку партійного навантаження прикріплювалися до окремих курсів³¹⁸⁸ і гуртожитків³¹⁸⁹.

Велику увагу партосередки приділяли поповненню своїх рядів перевіреною молоддю. Наприклад, у Сумському ІСВ у 1931 р., у результаті відповідної роботи, виявили бажання вступити у партію 28 комсомольців³¹⁹⁰. У Кам’янець-Подільському ІСВ з 1 жовтня по 25 грудня 1932 р. заяви про вступ до партії подали 9 студентів³¹⁹¹. У Немирівському ПТ в 1934-1935 н.р. комуністи залучали студентів і працівників у «групу співчуваючих» партії³¹⁹².

Студенти-комуністи зобов’язані були брати участь у загальних партзборах, які попередньо готувалися. Наприклад, у Волинському ІНО з

³¹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 6.

³¹⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33.

³¹⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 152.

³¹⁷⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126.

³¹⁷⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 22; Спр. 67. Арк. 83.

³¹⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 57.

³¹⁷⁹ Там само. Спр. 306. Арк. 40.

³¹⁸⁰ Там само. Спр. 1783. Арк. 33.

³¹⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8.

³¹⁸² Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 44.

³¹⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 68.

³¹⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 19.

³¹⁸⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16, 49; Спр. 5. Арк. 1.

³¹⁸⁶ Там само. Спр. 15. Арк. 14; Спр. 21. Арк. 4.

³¹⁸⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 33; Спр. 46. Арк. 22.

³¹⁸⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1; Спр. 24. Арк. 3, 45.

³¹⁸⁹ Там само. Спр. 4. Арк. 11зв.–12, 57зв.

³¹⁹⁰ З купи листів//Студент революції. 1931. №13. С. 33.

³¹⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 13.

³¹⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3зв.

травня 1926 р. до 1928 р. було проведено 23 загальних партійних зборів³¹⁹³, з 21 листопада 1929 р. до 20 грудня 1930 р. – 29³¹⁹⁴; Київському ІНО – в січні-листопаді 1929 р. – 12³¹⁹⁵, факультеті професійної освіти Дніпропетровського ІНО – в 1929 р. – 7³¹⁹⁶, Кам'янець-Подільському ІНО – в 1925 р. – 9³¹⁹⁷; Дніпропетровському ІСВ – з 1 жовтня 1930 р. по 30 травня 1931 р. – 10³¹⁹⁸; Житомирському педінституті – з 1 вересня 1936 р. по 25 березня 1937 р. – 21³¹⁹⁹, з 7 жовтня 1938 р. по 27 червня 1939 р. – 22³²⁰⁰; Проскурівському ПТ – у 1926-1927 н.р. – 15³²⁰¹, Вінницькому українському – з 1 жовтня 1927 р. до 15 квітня 1928 р. – 23³²⁰². Подібна робота проводилася також у Куп'янському³²⁰³ і Тульчинському ПТ³²⁰⁴.

Досить високим був відсоток відвідуваності зборів. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. він становив 95%³²⁰⁵. У 1930-1931 н.р. на засіданнях фіксувалося по 10-20 виступів студентів³²⁰⁶.

Після заслуховування доповідей приймалися відповідні резолюції, проекти яких «спускалися» зверху. Наприклад, 22 лютого 1929 р. після загальних зборів, у яких брали участь студенти харківських ІНО та українського ПТ ім. Г. С. Сковороди, студенти ухвалили надіслати листа до ЦК КП(б)У. У ньому, зокрема, зазначалося: «Ми, 2,5-тисячна армія майбутніх червоних педагогів, запевняємо Ленінський ЦК КП(б)У, що ті завдання, що стоять перед компартією і радвладою, понесемо в труди маси робітників і селян, віддаючи всі свої знання і силу на загальну справу пролетаріату, на будівництво соціалізму»³²⁰⁷. У січні 1930 р. на зборах Кам'янець-Подільського ІНО обговорили питання ліквідації «куркуля як кляси». Учасники зібрання заявили, що «величезний ріст колгоспівського руху, шалений темп відмирання старих розпорочених дрібно-буржуазних господарств та перехід мільйонних мас бідняцько-середняцького селянства до колективних соціалістичних форм господарювання... вимагає від партії повороту від політики обмеження експлуатаційних

³¹⁹³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6.

³¹⁹⁴ Там само. Спр. 25. Арк. 1, 67зв.

³¹⁹⁵ Матеріальний стан студентства//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 4.

³¹⁹⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 29.

³¹⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68;

³¹⁹⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 6.

³¹⁹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 36–37.

³²⁰⁰ Там само. Спр. 76. Арк. 1.

³²⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8.

³²⁰² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 51, 72.

³²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3.

³²⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 21–21зв.

³²⁰⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 11.

³²⁰⁶ Там само. Арк. 33.

³²⁰⁷ Тихомиров В. И. Роль партійних організацій. С. 30.

тенденції куркуля до політики ліквідації куркульства як кляси»³²⁰⁸. 28 лютого 1933 р. учасники загальних партійно-комсомольських зборів Житомирського ІСВ дали «сувору, але цілком правильну більшовицьку оцінку незадовільної роботи парторганізації України на селі, незадовільної боротьби за хліб». Збори «вітали» приїзд в Україну представника ЦК ВКП(б) П. Постишева для «підсилення» керівництва ЦК КП(б)У³²⁰⁹. У такому ж дусі висловлювалася молодь Сумського ІСВ³²¹⁰, Вінницького педінституту³²¹¹, Вінницького українського³²¹², Куп'янського³²¹³ і Тульчинського ПТ³²¹⁴.

Партзбори у багатьох вишах, наприклад, у Житомирському ІСВ, проходили без відповідної підготовки, внаслідок чого обговорення питань, які ставилися на них, особливо «теоретичного характеру», проходили не на «високому теоретичному рівні»³²¹⁵.

Робота у партійних осередках займала значну частину часу молоді. Наприклад, у 1928-1929 н.р. у Зінов'євському ПТ провели соціологічне дослідження. 38% респондентів заявили, що на партійну роботу вони витрачали до 6 годин на тиждень, 25% – до 12 і 37% – понад 12 годин³²¹⁶.

У відкритих партійних зборах, як і в попередній період, брали участь і безпартійні студенти. З Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що на зібраннях вони були присутні в «значній кількості» (до 25% від загальної кількості)³²¹⁷. У Проскурівському ПТ у 1926-1927 н.р. збори відвідували 15% позапартійної молоді³²¹⁸. Попри це «відкриті збори партійних осередків були випадковим явищем, залучення до них безпартійних організовано було слабо»³²¹⁹.

У студентських аудиторіях обговорювали проект нової редакції Конституції СРСР. Зокрема, 13 червня 1936 р. це питання винесли на загальні збори Вінницького педінституту, активну участь у яких взяла і студентська молодь³²²⁰. Невдовзі студенти вітали делегатів VII надзвичайного з'їзду Рад СРСР, на якому затвердили текст Конституції³²²¹.

³²⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 24.

³²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 85.

³²¹⁰ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16зв.–17.

³²¹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 94–95; Спр. 25. Арк. 10–11; Спр. 32. Арк. 7.

³²¹² Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 51.

³²¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3.

³²¹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 21–21зв.

³²¹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16зв.

³²¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47.

³²¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 29; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68

³²¹⁸ Там само. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8.

³²¹⁹ Тихомиров В. И. Роль партийных организаций. С. 30.

³²²⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 33–34.

³²²¹ Там само. Спр. 35. Арк. 24.

Партійні органи вишів займалися великим комплексом виробничих і соціальних питань, дублюючи керівні структури. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1925 р. відбулося 14 засідань партбюро³²²². У Вінницькому українському ПТ з 1 жовтня 1927 р. до 15 квітня 1928 р. провели 12 таких засідань, на яких розглянули 27 питань³²²³. У січні-листопаді 1929 р. члени партбюро Київського ІНО збиралися на свої засідання 37 разів. Вони розглянули 217 питань: навчальних – 43, політичних – 35, профспілкових – 33, організаційних – 44, персональних – 53, господарських – 5, військових – 4³²²⁴. Регулярно працювали бюро Волинського ІНО³²²⁵, Дніпропетровського ІНО³²²⁶ й ІСВ³²²⁷, Житомирського педінституту³²²⁸.

Мали місце випадки, коли затверджені плани проведення зібрань не виконувалися, наприклад, у Вінницькому українському ПТ. Тут у жовтні 1929 р. – квітні 1930 р. замість запланованих 16 зборів провели лише 6, засідань бюро – відповідно 15 і 8³²²⁹.

У 1929-1930 н.р. було проведено чистку партійних осередків вишів, за допомогою якої з навчальних закладів вилучали принципових членів партії з власною думкою та своїм поглядом на події, що відбувалися. «Очищенням» займалися «трійки», до складу яких входили робітники-комуністи з великим партійним стажем. Списки кандидатур на відрахування складались заздалегідь³²³⁰. Чистки відбувалися відповідно до інструктивного листа партколегії ЦК ВКП(б) «Про особливості проведення чистки і перевірки осередків при навчальних закладах» (травень 1929 р.)³²³¹.

Питання про чистку партії обговорювали на загальноінститутських зборах. Окремі комуністи інформували про хід цього процесу через стінгазети, проводили відповідну роз'яснювальну роботу в академічних групах³²³². На жаль, повних даних про відрахування студентів-партійців немає. Нам вдалося віднайти відомості про те, що з Кам'янець-Подільського ІНО у 1929 р. «погнали» 16 комуністів, яких визнали «чужим елементом»³²³³. За рік до цього

³²²² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68.

³²²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 72.

³²²⁴ Матеріальний стан студентства. С. 4.

³²²⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5–6; Спр. 25. Арк. 1, 67зв.

³²²⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 29, 50.

³²²⁷ Там само. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 6.

³²²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1.

³²²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5зв.

³²³⁰ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 176.

³²³¹ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 154.

³²³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 33зв.; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1; Боберський А. Про чистку осередку КП(б)У в ІНО//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 1.

³²³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 5; Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 24.

виш покинули 13 студентів-партійців³²³⁴. У 1930 р. за «неуважне ставлення до постанов ЦК партії й комсомолу, неякісну підготовку себе як майбутнього фахівця, пасивне ставлення до академічної роботи та нікчемне відношення до політичного розвитку себе» «рішучі» попередження винесли 8 студентам. Тоді ж комсомольця Я. Швачія звинуватили в тому, що його батьки не вступили до колгоспу. Щоби пройти перевірку і залишитися в комсомолі йому запропонували колективізувати батьківське господарство³²³⁵.

Водночас у звітах багатьох навчальних закладів вказувалося на недоліки в роботі партосередків. Так, «притуплення класової пильності», кваліть «політико-виховної» роботи помітили у Кам'янець-Подільському ІНО³²³⁶; Дніпропетровському³²³⁷ і Уманському ІСВ³²³⁸; Вінницькому³²³⁹ і Житомирському педінститутах³²⁴⁰; Вінницькому українському³²⁴¹, Могилів-Подільському³²⁴² і Ржищівському ПТ³²⁴³.

У 1934 р. розглядали справу щодо злочинних вчинків директора Бердичівського ПТ члена партії Соболюка, секретаря осередку ЛКСМУ Квака і голови профкому Зубюка, які присвоїли 620 хлібних карток³²⁴⁴; стипендії більшого розміру виплачували родичам та знайомим Соболюка, меншого – студентам-відмінникам³²⁴⁵; продали 1500 зошитів, які надійшли в профком для потреб студентів. Виручені кошти вони «розбазарили». Квак ліквідував також касу взаємодопомоги. Кошти, які залишилися у касі, він використав у власних цілях³²⁴⁶. Соболюк, як стверджували, вів аморальний спосіб життя. Під час свята випуску, Жовтневих роковин, влаштовував серед студентів пиятики³²⁴⁷. Керівник допускав грубощі у стосунках із студентками і робив з ними те, чого «не слід робити людині, що займає таку почесну посаду – директора радянського вишу, що готує молоді кадри»³²⁴⁸. Зокрема, він мав інтимні стосунки з однією студенткою (донькою священика), яку залучав до вживання

³²³⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 20.

³²³⁵ Там само. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 14, 22–24.

³²³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

³²³⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 6, 8.

³²³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19.

³²³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 101.

³²⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1.

³²⁴¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 27; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 34. Арк. 51.

³²⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

³²⁴³ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 33.

³²⁴⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 34; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 33.

³²⁴⁵ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 51.

³²⁴⁶ Там само. Арк. 52зв.

³²⁴⁷ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 50зв.

³²⁴⁸ Там само. Арк. 33.

алкоголю. Невдовзі Соболок висунув коханку на посаду голови профкому, звільнивши Зубюка³²⁴⁹.

У технікумі мав місце «повний зажим критики і самокритики». Соболок застосовував систематичне залякування студентів, які намагалися «викрити шкідництво». Наприклад, у комсомольця Босенка, який на студентських зборах розповів про «антирадянські дії» Квака, директор забрав комсомольський квиток і зняв з нього стипендію терміном на 2 місяці³²⁵⁰. За таку ж провину зняли з посади завідувачку бібліотеки студентку Майстер, залишивши її без стипендіального забезпечення³²⁵¹.

Значна частина сучасних дослідників висвітлюють діяльність компартійних осередків навчальних закладів виключно з негативного боку, що не відповідає дійсності. Ми погоджуємося з В. Липинським, який звертав увагу і на позитивну діяльність більшовиків, зокрема, щодо створення і зміцнення навчально-матеріальної бази інститутів та технікумів, реформування навчальної роботи, захисту інтересів пролетарської частини студентства, вилучення з вулиці безпритульних дітей та підлітків, навчання грамоті неписьменних тощо³²⁵².

Важливі ідеологічні функції компартія поклала на комсомол, особливо щодо «завоювання» і зміцнення її впливу на студентську молодь. Вперше думка про створення комсомольських організацій студентської молоді і «об'єднання їх навколо партії» прозвучала у 1920 р. У тезах бюро ЦК РКСМ від 25 листопада того ж року зазначалося, що реформа вищої школи, а також політична робота серед вишівської молоді потребують «негайного об'єднання комуністичного студентства». У спеціальній постанові ЦК РКСМ від 25 серпня 1921 р. «Про роботу серед студентства» було поставлено завдання звернути особливу увагу на посилення існуючих і організацію нових комсомольських осередків при робітфаках і вишах³²⁵³. У листопаді того року ЦК КСМУ розіслав циркуляр «Про роботу серед студентів», в якому роз'яснювалося, що організаційною формою роботи серед студентства є комсомольські осередки, які створювалися на робітфаках, у технікумах та інститутах. За цим документом осередки отримали право приймати до спілки нових членів³²⁵⁴.

Перші комсомольські організації педвишів, основною метою яких було «дати суспільству учителя, вповні підготовленого не тільки до шкільної, а й до широкої громадської та політичної роботи на селі»³²⁵⁵, виникли у 1921 р. Восени осередок у складі 10 членів започаткували у Харківському

³²⁴⁹ Там само. Арк. 50зв.–51.

³²⁵⁰ Там само. Арк. 34.

³²⁵¹ Там само. Арк. 33.

³²⁵² Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 176.

³²⁵³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 121.

³²⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 42.

³²⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 218зв.

ІНО³²⁵⁶. У Ніжинському ІНО осередок КСМУ, який очолив Г. Ільницький, виник у грудні. Він налічував 9 комсомольців, восени 1922 р. – 32³²⁵⁷, у 1923 р. – 22³²⁵⁸. Осередок КСМУ Київського ІНО, можливо, виник на початку 1923 р. Перші збори за дорученням Солом'янського райкому комсомолу провів М. Островський, згодом радянський письменник, автор роману «Як гартувалася сталь»³²⁵⁹. У квітні 1923 р. осередок об'єднував 30 комсомольців³²⁶⁰, у середині того ж року – 58³²⁶¹, у 1923-1924 н.р. – до 106³²⁶². У 1923-1924 н.р. комсомольські організації діяли також у Донецькому³²⁶³ та Полтавському ІНО³²⁶⁴.

В інших педвишах комсомольські осередки тоді не працювали, у зв'язку з малочисельністю комсомольців. Вони входили до складу осередків різних установ, закладів та організацій. Наприклад, у Катеринославському ІНО в 1921-1922 н.р. було лише 12 комсомольців³²⁶⁵, у 1922-1923 н.р. – 15³²⁶⁶; в Одеському ІНО – у 1921 р. – 5³²⁶⁷. У Волинському ІНО в березні 1923 р. налічувалося 4 комсомольці, а в другому триместрі 1923-1924 н.р. – 7³²⁶⁸. Тому твердження авторів колективного видання «Житомирський державний університет імені Івана Франка» про те, що комсомольський осередок ІНО виник у 1923-1924 н.р., на наш погляд, є помилковим³²⁶⁹. Комсомольці Кам'янець-Подільського ІНО були членами осередку робітфаку імені III Інтернаціоналу³²⁷⁰. Комсомольці Вінницького ІНО підпорядковувалися міському КСМУ³²⁷¹.

Загалом, на початок 1924 р. у вишах УСРР усіх типів налічувався лише 21 комсомольський осередок³²⁷². Найбільші з них функціонували в індустріально-технічних інститутах. У середньому один осередок об'єднував 132 комсомольці. В ІНО цей показник становив 84 особи, в інститутах народного господарства і сільськогосподарських інститутах – 67, медичних – 58³²⁷³.

³²⁵⁶ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 121.

³²⁵⁷ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 144.

³²⁵⁸ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. С. 175.

³²⁵⁹ Жмудський О. З. Київський університет. С. 41.

³²⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 36.

³²⁶¹ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 56.

³²⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

³²⁶³ Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 54.

³²⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 4зв.

³²⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 60.

³²⁶⁶ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 49.

³²⁶⁷ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 121.

³²⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 9, 143а.

³²⁶⁹ Житомирський державний університет. С. 15.

³²⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 85; Спр. 589. Арк. 4зв.

³²⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 71.

³²⁷² Вища школа Української РСР. С. 99.

³²⁷³ Марченко Д. Комсомол і ВУЗи//Студент революції. 1924. №7. С. 7.

Комсомольські осередки фактично були підпорядковані партійним організаціям і суттєвого впливу на життя вишів не мали. В одній із своїх довідок ЦК КП(б)У визнав: «Комсомол працює слабко у вузах тому, що його затіяли партосередки»³²⁷⁴.

Комсомольські осередки чисельно почали зростати з 1924-1925 н.р. У виданні «Вища школа Української РСР за 50 років» стверджується, що до 1924 р. комсомол не приділяв достатньої уваги студентській молоді, ведучи свою діяльність переважно у робітничо-селянському середовищі. У травні 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) поставив перед комсомолом завдання активізувати ідеологічну роботу серед студентства³²⁷⁵.

У середині десятиліття виникла низка нових комсомольських організацій. 18 жовтня 1924 р. комсомольський осередок було створено у Кам'янець-Подільському ІНО³²⁷⁶, наприкінці жовтня – на початку листопада 1924 р. – Миколаївському ІНО³²⁷⁷, на початку 1925-1926 н.р. – Волинському ІНО³²⁷⁸. Дослідник О.Єрмак встановив, що у Полтавському ІНО осередок виник на початку 1925 р.³²⁷⁹ Водночас, в одному з архівних документів йдеться про те, що у 1923-1924 н.р. він вже працював, про що зазначалося вище.

Чисельність членів комсомольських організацій інститутів народної освіти поступово зростала. Так, у Дніпропетровському ІНО в 1923-1924 н.р. було 75 комсомольців, у 1924-1925 н.р. – 129, у 1925-1926 н.р. – 204³²⁸⁰, у грудні 1929 р. – 394³²⁸¹; Донецькому – в 1923 р. – 70, у 1926 р. – 192³²⁸²; Ніжинському – в лютому 1925 р. – 53³²⁸³, у грудні 1926 р. – 138, у 1928 р. – 165³²⁸⁴; Полтавському – в 1925 р. – 37, на початку 1929-1930 н.р. – 253³²⁸⁵; Кам'янець-Подільському – в жовтні 1924 р. – 12³²⁸⁶, наприкінці року – 27³²⁸⁷,

³²⁷⁴ Липинський В.В. Становлення і розвиток. С. 178.

³²⁷⁵ Вища школа Української РСР. С. 9.

³²⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4, 78, 101зв.; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19; Віхи нашої історії. С. 1; Горбенко Ю. Перший осередок//Радянський студент. 1968. 20 черв. №23 (566). С. 2; Тюлягін С. Так гартувалася молодь //Там само. 1971. 25 лют. №4-5 (655-565). С. 2.

³²⁷⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 50.

³²⁷⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 5.

³²⁷⁹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 16.

³²⁸⁰ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 49.

³²⁸¹ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2008. С. 62.

³²⁸² Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 54.

³²⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 691зв.

³²⁸⁴ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках. С. 68.

³²⁸⁵ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 16.

³²⁸⁶ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19; Горбенко Ю. Перший осередок. С. 2.

³²⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 1.

у травні 1925 р. – 46³²⁸⁸, у серпні 1926 р. – 62³²⁸⁹, у жовтні того ж року – 93³²⁹⁰, наприкінці березня 1927 р. – 75³²⁹¹, восени 1927 р. – 97³²⁹², у лютому 1928 р. – 83³²⁹³, у березні наступного року – 79³²⁹⁴, наприкінці листопада 1929 р. – 192³²⁹⁵; Волинському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 22³²⁹⁶, у лютому 1927 р. – 34³²⁹⁷, у грудні того ж року – 40³²⁹⁸. У Київському ІНО комсомольська організація у середині 20-х рр. об'єднувала 160 осіб³²⁹⁹, у Миколаївському – у 1926 р. – 42³³⁰⁰.

Комсомольські осередки функціонували і в педтехнікумах. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ в 1927 р. він об'єднував 84 комсомольці³³⁰¹, у травні 1928 р. – 104³³⁰², у середині листопада 1928 р. – 146³³⁰³; Бердичівському – у березні 1927 р. – 65³³⁰⁴; Бердянському – в 1927 р. – 90³³⁰⁵; Житомирському єврейському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 35³³⁰⁶, у березні 1927 р. – 54³³⁰⁷; Житомирському українському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 32³³⁰⁸, у першому триместрі 1926-1927 н.р. – 71³³⁰⁹, у квітні 1927 р. – 74³³¹⁰; Коростишівському – наприкінці 1925-1926 н.р. – 66³³¹¹, наприкінці 1927-1928 н.р. – 80³³¹²; Маріупольському – в грудні 1929 р. – 132³³¹³; Мар'їнському – в 1927-1928 н.р. – 70, у 1928-1920 н.р. – 83, у грудні 1929 р. – 133³³¹⁴; Новоград-Волинському – на

3288 Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9.

3289 Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 70.

3290 Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 22, 81.

3291 Там само. Спр. 12. Арк. 7зв.

3292 Там само. Арк. 53.

3293 Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4.

3294 Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.

3295 Там само. Спр. 25. Арк. 20.

3296 Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 48зв.; Спр. 150. Арк. 6.

3297 Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 23; Спр. 10. Арк. 36.

3298 Там само. Спр. 16. Арк. 1-2.

3299 Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 56.

3300 Чуешков А. Наш осередок//Студент революції. 1926. №2. С. 23.

3301 Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 224–225.

3302 Там само. Спр. 12. Арк. 41зв.; Спр. 36. Арк. 104.

3303 Там само. Спр. 34. Арк. 58.

3304 Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 8.

3305 Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65–66; Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму//Студент революції. 1927. №7. С. 88–89.

3306 Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 11зв.

3307 Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

3308 Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5зв.

3309 Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 47.

3310 Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

3311 Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28зв.–29.

3312 Там само. Спр. 38. Арк. 220.

3313 Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33.

3314 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

початку 1925-1926 н.р. – 18³³¹⁵, наприкінці того ж року – 29³³¹⁶, у грудні 1926 р. – 40³³¹⁷, у 1927 р. – 31³³¹⁸; Полтавському – в 1925-1926 н.р. – 47³³¹⁹, у 1926-1927 н.р. – 73³³²⁰; Преславському болгарському – в 1929-1930 н.р. – 72³³²¹; Проскурівському – в 1926-1927 н.р. – 88³³²²; Шепетівському – в 1929 р. – 70³³²³. Комсомольська організація працювала також у Глухівському педтехнікумі³³²⁴.

У 20-ті рр. комсомольським організаціям довелося боротися із молодіжними політичними не більшовицькими об'єднаннями, які мали досить широку підтримку серед студентства. В. Прилуцький розподілив «противників комсомолу» на такі групи: молодіжні спілки, що діяли під керівництвом УКП; об'єднання, що підтримували загальноросійські партії та політичні течії; організації єврейської молоді³³²⁵. Найбільшу підтримку серед студентства мала Українська комуністична робітнича юнацька спілка (УКРЮС). Як і укапісти, члени спілки виступали проти насадження в Україні радянської системи ззовні, за повну самостійність партії і відповідно її молодіжної організації, незалежний від Росії український уряд, засуджували непівську політику. З перших днів свого існування УКРЮС протистояв КСМУ, яку вважав за «бюрократичну установу, відірвану від широких шарів юнацтва». На їхню думку, комсомол не відіграв у житті молоді ніякої ролі³³²⁶. Восени 1922 р. укрясівці діяли на старших курсах Київського ІНО. У вишах вони мали найбільшу підтримку з боку «міських міщанських елементів», селян з Правобережжя, а також колишніх вояків Української галицької армії³³²⁷.

ЛКСМУ була важливою складовою в структурі тоталітарного більшовицького режиму, провідником політики партійно-державного керівництва у студентському середовищі. Підпорядкованість комсомолу більшовицькій партії було остаточно затверджено в статуті та програмі ВЛКСМ, які були прийняті на X з'їзді в квітні 1936 р. У програмі зазначалося, що комсомол у своїй роботі мав виходити з необхідності «опанувати науку, виховувати нові кадри більшовиків-спеціалістів по всіх галузях знань». Реалізовувати вказані завдання, комсомольські організації зобов'язувалися надавати «всебічну допомогу справі розвитку вищої освіти в СРСР (готування... педагогів

³³¹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 87.

³³¹⁶ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.

³³¹⁷ Там само. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 101зв.

³³¹⁸ Там само. Арк. 76зв.

³³¹⁹ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

³³²⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 60.

³³²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 152.

³³²² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.

³³²³ Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 44.

³³²⁴ Остапенко Х. Деяко про Глухівський педтехнікум//Студент революції. 1927. №8. С. 59.

³³²⁵ Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР. С. 12.

³³²⁶ Прилуцький В. І. Молодь України. С. 44, 46.

³³²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1060. Арк. 68.

тощо)»³³²⁸. Це стосувалося й ЛКСМУ, яку підживлювала молодь українських вишів, зокрема й педагогічного профілю.

Упродовж 1930-х рр. кількість комсомольців у них зростає. Наприклад, у Житомирському ІСВ в 1930 р. було 2 комсомольських осередки – український та єврейський, які об'єднували 256 осіб³³²⁹, у жовтні 1931 р. – 246³³³⁰, у квітні 1936 р. – 245³³³¹, у вересні 1938 р. – 593, у червні 1939 р. – 737³³³²; Кременчуцькому педінституті – у 1935 р. – 247³³³³, Вінницькому – в травні 1934 р.³³³⁴, а в 1937 р. – 210³³³⁵; Вінницькому єврейському ПТ – у 1930 р. – 90³³³⁶; Вінницькому українському – в 1934 р. – 79³³³⁷, у 1935 р. – 115³³³⁸; Київському російському – в 1932-1933 н.р. – 22³³³⁹, на початку 1933-1934 н.р. – 44, наприкінці – 73³³⁴⁰; Київському польському – в 1931-1932 н.р. – 60³³⁴¹; Могилів-Подільському – в 1930 р. – 87³³⁴²; Новомосковському – в жовтні 1930 р. – 200³³⁴³; Ржищівському – наприкінці серпня 1931 р. – 259³³⁴⁴; Тульчинському – в 1934 р. – 93, у 1935 р. – 114³³⁴⁵. Попри неповні наведені дані, можна стверджувати, що в зазначений період комсомол педвишів кількісно і якісно виріс.

Поточну роботу в комсомольських осередках проводило бюро. Так, 26 травня 1926 р. обрали бюро Кам'янець-Подільського ІНО у складі 7 членів³³⁴⁶. Значна увага приділялася роботі активу, який у лютому 1928 р. налічував 35 осіб³³⁴⁷. Такі ж органи працювали у Бердичівському³³⁴⁸, Вінницькому українському³³⁴⁹, Житомирському єврейському ПТ³³⁵⁰.

³³²⁸ Програма Всесоюдної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді/Червоний кордон. 1936. 24 квіт. №95 (1978). С. 4.

³³²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 34.

³³³⁰ Там само. Спр. 36. Арк. 24.

³³³¹ Там само. Спр. 63. Арк. 15зв.

³³³² Там само. Спр. 76. Арк. 4.

³³³³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 69.

³³³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

³³³⁵ Там само. Спр. 42. Арк. 4.

³³³⁶ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 166.

³³³⁷ Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 79.

³³³⁸ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 16.

³³³⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 83.

³³⁴⁰ Там само. Спр. 66. Арк. 23.

³³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

³³⁴² Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 33.

³³⁴³ Там само. Арк. 6.

³³⁴⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

³³⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66.

³³⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 78-78зв.

³³⁴⁷ Там само. Спр. 5в. Арк. 4.

³³⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 5, 27-28.

³³⁴⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38.

³³⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

На засіданнях бюро розглядалися різноманітні питання. У березні-травні 1925 р. на 8 засіданнях бюро комсомольської організації Кам'янець-Подільського ІНО обговорили 8 питань³³⁵¹, у другому кварталі 1926 р. – відповідно 11 і 40³³⁵². У Волинському ІНО у вересні-грудні 1927 р. відбулось 6 засідань бюро³³⁵³. У 30-х рр. комсомольці гуртували їхні комітети, створені, наприклад, у Вінницькому³³⁵⁴ і Кам'янець-Подільському педінститутах. Відповідальність за організацію роботи на студентських курсах несли комсорги³³⁵⁵.

Комсомольські осередки делегували своїх представників до міської ради, наприклад, Бердичівський ПТ, у лютому 1929 р. – Бочка. Крім того, комсомольці просили надати у раді одне місце для студентів, на яке пропонували кандидатуру Степанова³³⁵⁶.

Члени осередку ЛКСМУ працювали у комісіях, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в дитячій, політосвітній (агітаційно-пропагандистській), навчальній, військово-шефській, обліковій³³⁵⁷. Членами комісії були також комсомольці житомирських єврейського³³⁵⁸ і українського³³⁵⁹, Проскурівського українського ПТ³³⁶⁰.

Комсомольці зобов'язані були брати участь у загальних зборах осередку. Один із студентів Харківського ІНО згадував, що збори відбувалися часто, починалися вони після обіду, а закінчувалися пізно увечері³³⁶¹. 26 лютого 1925 р. з Ніжинського ІНО повідомляли, що за три місяці провели 8 загальних зборів та 9 зібрань різного характеру³³⁶². У Кам'янець-Подільському ІНО в березні-травні 1925 р. на 8 загальних зборах обговорили 9 питань, у другому кварталі 1926 р. – відповідно 8 і 30³³⁶³. У Волинському ІНО у вересні-грудні 1927 р. відбулося 6 загальних зборів³³⁶⁴. Регулярно відбувалися збори у Житомирському єврейському ПТ, зокрема, у вересні 1935 – у лютому 1936 рр.³³⁶⁵. Тут заслуховувалися звіти комсоргів, а також окремих комсомоль-

³³⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

³³⁵² Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 70–71.

³³⁵³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–2.

³³⁵⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

³³⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 101.

³³⁵⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 19.

³³⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9; Спр. 6. Арк. 22.

³³⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

³³⁵⁹ Там само. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 1.

³³⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 10.

³³⁶¹ Красько О. Академічне життя у спогадах. С. 251.

³³⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 691зв.

³³⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 70–71.

³³⁶⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–2.

³³⁶⁵ Там само. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.

ців про виконану роботу³³⁶⁶. Крім того, розглядали й персональні справи, слухали звіти тих, хто не встигав у навчанні, особливо прогульників, порушників внутрішнього розпорядку в гуртожитках тощо³³⁶⁷.

Загалом, робота у комсомольських осередках займала значну частину часу. Наприклад, із Зінов'євського ПТ повідомляли, що у 1928-1929 н.р. 64% комсомольців на виконання доручень витрачали до 5 годин на тиждень, 20% – від 5 до 10, 16% – до 20 годин і більше³³⁶⁸.

Бюро комсомольських осередків намагалось залучати до участі у зборах безпартійне студентство. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1924-1925 н.р. на комсомольських зборах були присутніми від 52 до 97 безпартійних студентів³³⁶⁹. Подібна практика мала місце в Миколаївському ІНО³³⁷⁰.

Члени осередків виконували громадські доручення. Так, у 1927 р. 13 комсомольців Волинського ІНО працювали безпосередньо в осередку ЛКСМУ, 6 – у профкомі, 7 – у дитячій комісії; 13 осіб відповідали за зв'язки з різними організаціями. Частина комсомольців трудилися і в осередках добровільних громадських товариств: МОДР – 25, ТСО «Авіахім» – 14, «Геть неписьменність» – 22. Загалом, по одному дорученню виконували 25 осіб, по два – 9, по три – 3³³⁷¹. У Кам'янець-Подільському ІНО в березні-травні 1925 р. на їх виконання виділялося 18 годин на тиждень: у виконавчому бюро пролетарського студентства члени ЛКСМУ мали відпрацювати 2 години, профкомі «Робос» – 1, бюро секції КНС – 4, стипендіальній комісії – 1, редколегії – 2, «Червоному кутку» – 1 годину і т.д. Крім того, вони мали брати участь у роботі не менш як двох громадських організацій³³⁷².

Комсомольські осередки намагалися активно впливати на хід навчального процесу, зокрема переглядали навчальні плани і програми, боролись за успішність, багато уваги приділяли військовій справі та спорту. Наприклад, у Харківському ІНО в грудні 1928 р. комсомольці ініціювали місячник ліквідації академзаборогованості за минулий навчальний рік. За відсталіми студентами ухвалили закріпити студентів-відмінників, склали графік складання екзаменів. Комітет комсомолу Одеського ІНО у квітні 1929 р. оголосив

³³⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 10; Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-1зв.

³³⁶⁷ Петровський Е. П. Одеське студентство 1930-х років як об'єкт освітянських експериментів радянської влади (на прикладі історичного факультету ОДУ)//Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали III міжнарод. наук. конф., присвяч. 70-й річниці героїчної оборони Одеси, м. Одеса, 15-16 квітня 2011 р./[редкол.: М. І. Михайлуца (відп. ред.), О. Г. Бажан, О. А. Бачинська та ін.]. Одеса: ВМФ, 2011. С. 287.

³³⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47.

³³⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 2зв.; Спр. 4. Арк. 3зв., 9; Дідич. Осередок ЛКСМУ при ІНО//Червоний кордон. 1924. 4 груд. Ч. 62. С. 1.

³³⁷⁰ Чуешков А. Наш осередок. С. 23.

³³⁷¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1-2.

³³⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

конкурс на кращого і гіршого комсомольця у навчанні³³⁷³. У грудні 1933 р. у Запорізькому педінституті започаткували конкурс на кращу підготовку груп, курсів і відділень до зимової екзаменаційної сесії. Переможці отримували право на присвоєння їм імені XVII з'їзду ВКП(б) чи XVII з'їзду КП(б)У³³⁷⁴.

Комсомольці «викривали класово-чужі елементи, яким вдалося пролізти до інститутів і технікумів». Обов'язковим для всіх було шефство над селом, яке передбачало постійні виїзди на збір врожаю, хлібозаготівлі, ліквідацію неписьменності³³⁷⁵. Вони допомагали владі в боротьбі за суцільну колективізацію і знищення «куркульства», в проведенні антирелігійної кампанії, у грабунку голодуючих селян і захисті від них «недоторканої соціалістичної власності» тощо³³⁷⁶. Наприклад, комсомольський осередок Миколаївського ІНО проводив шефство над селом Кандибіно та військовою частиною. За 4 місяці 1926 року у селі виголосили 4 доповіді і влаштували виставу, передали селянам 80 книг, передплатили для них 2 газети³³⁷⁷. Комсомольці Полтавського ПТ взяли шефство над дитячими загонами – імені Й. Сталіна трудової школи №15, імені Жовтневої революції – при клубі імені Карла Маркса³³⁷⁸.

Значну увагу осередки ЛКСМУ приділяли прийому нових членів³³⁷⁹. Кращих комсомольців рекомендували до вступу у КП(б)У³³⁸⁰, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО³³⁸¹ і Тульчинському ПТ³³⁸².

На чільному місці у роботі осередків було питання дотримання дисципліни їхніми членами. Спостерігалися випадки «зажуму, грубого поводження, невмілого керівництво з боку бюро»³³⁸³, «халатного відношення до обов'язків, неуплати членських внесків, самовільних відлучок»³³⁸⁴, «склок», запізнення на збори тощо³³⁸⁵. 6 жовтня 1926 р. на загальних комсомольських зборах Кам'янець-Подільського ІНО акцентувалася увага на погіршенні дисципліни: йшлося про «колотнечу» в осередку на Руських фільварках, ініціаторами якої

³³⁷³ Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді. С. 93.

³³⁷⁴ Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 46.

³³⁷⁵ Молоткіна В. К. Діяльність молодіжних громадських організацій. С. 167.

³³⁷⁶ Прилуцький В. І. Молодь України. С. 34.

³³⁷⁷ Чуешков А. Наш осередок. С. 23.

³³⁷⁸ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

³³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31; Спр. 6. Арк. 22, 69, 81; Спр. 12. Арк. 73зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 16; Ф. П. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 2зв.; 3 купи листів//Студент революції. 1931. №13. С. 33; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 47.

³³⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.; Спр. 3. Арк. 31; Спр. 12. Арк. 53, 73зв.; Спр. 22. Арк. 1.

³³⁸¹ Там само. Спр. 2. Арк. 56; Спр. 6. Арк. 50; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 107.

³³⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66; Балажук. Бюро не дбає про партізацію//Студент революції. 1930. №22. С. 45.

³³⁸³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 20.

³³⁸⁴ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74.

³³⁸⁵ Там само. Арк. 71.

були комсомольці ІНО, їхнє «неможливе поведження» на загальних міських зборах. Ряд комсомольців байдуже поставилися до виконання отриманих завдань³³⁸⁶. Тоді ж розглянули справу Овчара, який «халатно» ставився до комсомольської роботи. Зазначалося, що він «розкладав» піонерську організацію своїм поведженням з «піонерками». Працюючи вожатим, Овчар на річці залишив без догляду дітей. Крім того, комсомолец дискредитував себе під час «виходу на село», «використовував» комсомольську організацію для «своїх цілей». Комсомолец визнав свої помилки, що врятувало його від крайніх санкцій. Йому винесли догану з попередженням³³⁸⁷.

Найбільш «злостивих» комсомольців виключали зі спілки. Наприклад, у 1927-1928 н.р. покинули ряди ЛКСМУ 2 студенти Кам'янець-Подільського ІНО (один із них – за «дезертирство», інший – «за скриття соціального походження»)³³⁸⁸. У Дніпропетровському ІНО в листопаді 1929 р. серед комсомольців був поширений «велико-державний шовінізм», які виступали за «не висилку Троцького за кордон»³³⁸⁹. У грудні 1935 р. із комсомолу виключили 4 студентів Запорізького педінституту, двох з яких за приховання соціального походження, одного – за дискредитацію промови Сталіна на одній із нарад³³⁹⁰.

У «чистках» комсомольських осередків активну участь брали загони «легкої кавалерії». У 1929-1930 н.р. студент Нероновицького ПТ С. Макаренко напередодні чистки написав заяву про вихід з ЛКСМУ: «Осередок якісно хворий і для його лікування потрібні жертви... Я не бажаю бути об'єктом негативного комсомольця і прошу виключити мене з комсомолу». Як і передбачав студент, дійсно невдовзі в осередку «виявили» велику групу комсомольців-«соціально-ворожих елементів»³³⁹¹.

Виключали комсомольців із ЛКСМУ і за провини, які дискредитували організацію. Так, навесні 1935 р. студент ІІ курсу історичного відділу Кам'янець-Подільського педінституту Д. Волинець, який завідував культмасовим сектором профкому, під час походів студентів у кіно займався шахрайством, спекуляцією квитками, продаючи їх по завищеним цінам³³⁹². У травні 1931 р. за крадіжку грошей виключили з комсомолу студента Кам'янець-Подільського ПТ Гладиша³³⁹³. У лютому 1935 р. за крадіжки у гуртожитку виключили комсомольця Проскурівського польського ПТ Малішевського, який вкрав одягло й простирадло і продав їх³³⁹⁴.

³³⁸⁶ Там само. Арк. 86.

³³⁸⁷ Там само. Арк. 87-88зв.

³³⁸⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 53.

³³⁸⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 29.

³³⁹⁰ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 47.

³³⁹¹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 55.

³³⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 53.

³³⁹³ Там само. Спр. 5д. Арк. 28.

³³⁹⁴ Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 99зв.

Мали місце випадки непорозуміння між партійними і комсомольськими організаціями. Наприклад, 8 грудня 1928 р. у Кам'янець-Подільському ІНО на спільному засіданні двох осередків член партосередку Степанов у своєму виступі незаслужено образив студентів вишу, членів окружного ЛКСМУ, які одночасно були і членами партії, – Кантора і Вальчака, звинувативши їх у «дурості, тупості, ідіотизмі, недоумкуватості». Молодь розуміла цей «сніг» як дискредитацію не лише цих комсомольців, але й всієї комсомольської організації³³⁹⁵. Варто зазначити, що у цьому осередку проблеми такі були, що змусило достроково переобрати весь склад бюро осередку³³⁹⁶. Слабко працювали комсомольські структури Вінницького³³⁹⁷ і Житомирського педінститутів³³⁹⁸, Бердичівському³³⁹⁹, Немирівському³⁴⁰⁰ і Тульчинському ПТ³⁴⁰¹.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства педагогічних навчальних закладів була діяльність більшовицьких партійних осередків, які діяли при вишах. Цій категорії молоді влада приділяла найбільшу увагу, оскільки саме випускники педінститутів і технікумів, приступаючи до роботи у школах, мали забезпечити ідеологічне виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі, відданості комуністичній партії, привести їх у відповідність до вимог радянської системи.

На початку 20-х рр. ХХ ст. більшовицькій владі співчувала не значна частина студентів, особливо прикордонних районів, які за політичними настроями були досить пістрявими. Для радянської молоді почали створювати осередки КП(б)У, які намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишів, щоправда не завжди вдало. У цей період мали місце спроби не допустити в керівні органи закладів комуністів. Вишівські осередки, для розширення свого впливу, намагалися залучати до участі у партійних зборах безпартійне студентство.

Комуністи вели боротьбу із впливом не більшовицьких політичних сил, які теж прагнули завоювати студентство. Причому рівень загальної підготовки останніх був значно вищим, ніж відряджених до вишів комуністів, що робило їх більш популярними. Все ж завдяки ідеологічному диктату, політиці «пролетаризації», проведенню чисток більшовикам вдалося певною мірою

³³⁹⁵ Там само. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 1.

³³⁹⁶ Перебудовання комсомольської роботи проходить досить мляво//Комсомолец Прикордоння. 1929. 1 січ. №1 (42). С. 2; «Комсомолец Прикордоння» допоміг. Досрочно перебрано бюро осередку при Кам. ІНО//Там само. 28 лют. №7 (48). С. 2.

³³⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 2.

³³⁹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 15зв.; Спр. 75. Арк. 91; Спр. 76. Арк. 4.

³³⁹⁹ З купи листів (Мобілізований)//Студент революції. 1931. №15. С. 33.

³⁴⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1зв., 2зв.

³⁴⁰¹ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 50–51; Гв. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди//Студент революції. 1930. №18–19. С. 44–45.

радянїзувати студентство педагогічних вишів. Полїтику «завоювання» молодї радянська влада інтенсифїкувала у другїй половинї 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. Партїйнї органїзацїї педагогічних навчальних закладїв у своїй повсякденнїй роботї керувалися ідеологічними настановами партїї, рїшеннями партїйних з'їздїв та пленумїв ЦК ВКП(б) і КП(б)У. Важливї ідеологічнї функцїї компартїя поклала на комсомол, особливо щодо «завоювання» і змїцнення її впливу на студентську молодь. Комсомольські осередки, незважаючи на стрїмке зростання і згодом перевищення за чисельнїстю комунїстів, фактично були підпорядкованї партїйним осередкам і суттєвого впливу на життя вишїв не мали. Вони виконували функцїї провідника полїтики партїйно-державного керївництва у студентському середовищї. Комсомольцям, так само як і більшовикам, довелося боротися із молодїжними полїтичними не більшовицькими об'єднаннями. Комсомольцї й комунїсти зобов'язанї були брати участь у загальних зборах осередків, виконувати відповідно комсомольські та партїйнї доручення. Комсомольські осередки активно впливали на хїд навчального процесу, переглядали навчальнї плани і програми, боролись за успїшнїсть, «вкривали класово-чужї елементи», брали шефство над селом, здїйснюючи виїзди на збір врожаю, проведення хлїбозаготївель, органїзацїї суцїльної колективїзацїї, лїквїдацїї неписьменностї.

3.2. Залучення студентїв до полїтико-освітньої роботи

Серед заходїв, якими опїкувалися компартїйнї та комсомольські осередки з метою виховання у студентїв марксистсько-ленїнського свїтогляду, особливе значення надавалося органїзацїї полїтичних («марксистських», «ленїнських») гуртків. Їх почали створювати з 1921-1922 н.р.³⁴⁰²

У полїтгуртках молодь набувала «їдейно-полїтичного загартування» і навичок до громадської роботи, до активної участї в партїйних і комсомольських органїзацїях: Зокрема, у Київському ІНО в 1921-1922 н.р. функціонували марксистсько-ленїнські гуртки. У жовтнї 1922 р. було органїзовано три марксистські гуртки, якї об'єднали 90 студентїв³⁴⁰³. У 1923-1924 н.р. функціонували 8 ленїнських гуртків, якї об'єднували 442 студенти³⁴⁰⁴. В 1928-1929 н.р. у вишї в 33 полїтгуртках займався 1131 студент³⁴⁰⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1921 р. започаткували марксистський гурток³⁴⁰⁶. На початку 1923 р.

³⁴⁰² Бистров М. А. Керївна роль КП(б)У. С. 122.

³⁴⁰³ Ляпїна О. В. Студенти мїста Києва у 1920-тї рр. С. 56.

³⁴⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

³⁴⁰⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

³⁴⁰⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 848. Арк. 87зв.; Держархїв Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 58; Спр. 203. Арк. 29, 32, 58зв.; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141; Спр. 273. Арк. 87зв.

функціонували вже два таких гуртки³⁴⁰⁷. У 1923-1924 н.р. на їх базі розпочав роботу політгурток³⁴⁰⁸ (восени 1924 р. він налічував 113 членів³⁴⁰⁹, навесні 1925 р. – 97³⁴¹⁰, влітку того ж року – 145³⁴¹¹, на початку жовтня 1925 р. – 125 осіб³⁴¹², у 1930 р. – 63³⁴¹³).

Політгуртки діяли також у Волинському (у 1924-1925 н.р. вони об'єднували 200 студентів)³⁴¹⁴, Донецькому (у 1925-1926 н.р. – 25³⁴¹⁵), Катеринославському³⁴¹⁶, Миколаївському³⁴¹⁷, Херсонському (у березні 1923 р. – 50³⁴¹⁸, у травні того ж року – 60³⁴¹⁹) і Чернігівському ІНО (у грудні 1923 р. – 20)³⁴²⁰, 21 педтехнікумі³⁴²¹.

У січні-квітні 1923 р. відповідно до інструкції було здійснено розподіл гуртків на ступені. Наприклад, у Київському ІНО гурток I-го ступеня об'єднував «малополітично» підготовлене студентство. Активніше працював гурток II-го ступеня. Гуртківці вивчали утопічний соціалізм, опрацювали тему «Попередники Маркса в політекономії»³⁴²². У Житомирському українському ПТ в 1925-1926 н.р. політгурток I ступеня вивчав історію партії,

³⁴⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 85.

³⁴⁰⁸ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 134зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.; Спр. 601. Арк. 14зв.; Спр. 755. Арк. 2; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 646. Арк. 55; Суровий А. Ф. Профспілки Кам'янецьчини у 1920-х роках//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т.19: На пошану академіка В.А.Смолія. С. 490.

³⁴⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

³⁴¹⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

³⁴¹¹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3.

³⁴¹² Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25.

³⁴¹³ Там само. Спр. 32. Арк. 15.

³⁴¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562; А.К. Взялися до праці//Радянська Волинь. 1924. 28 листоп. Ч. 99 (271). С. 3.

³⁴¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666зв.

³⁴¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 60.

³⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 638. Арк. 20; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 50; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв.; В Миколаївському ІНО. С. 40.

³⁴¹⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁴¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 19; В ХІНО. С. 6.

³⁴²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 21.

³⁴²¹ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 206зв.; Спр. 264. Арк. 29,71зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв., 72зв., 213зв., 235зв.; Спр. 206. Арк. 60зв., 109зв.; Спр. 207. Арк. 72зв., 141зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3, 30, 40; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 2; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.; Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65; Полтавський педагогічний технікум. С. 10; Бердянські педагогічні курси. С. 19.

³⁴²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 38.

П-го – історію революційного руху на Заході³⁴²³. Розподіл було проведено також у Кам'янець-Подільському ІНО³⁴²⁴; Глухівському³⁴²⁵, Мар'їнському³⁴²⁶ і Полтавському ПТ³⁴²⁷.

У ряді джерел зазначається, що політгуртки працювали доволі активно. Зокрема, у Київському ІНО регулярно проводилися засідання марксистські гуртки, на яких влаштовували диспути на різноманітні теми, наприклад, «Про майбутнє людства», «Про утопічний соціалізм», «Про прорвісний комунізм», «З історії господарчого побуту», «Щодо питання про Німецьку революцію і допомогу німецьким робітникам» тощо³⁴²⁸. Гуртківці Кам'янець-Подільського ІНО, подібно до Київського, на своїх засіданнях переважно виступали чи заслуховували доповіді. Так, у 1923-1924 н.р. студенти виголосили 33 доповіді³⁴²⁹, у 1924-1925 н.р. гуртківці заслухали не менше 15 доповідей³⁴³⁰. У Харківському ІНО на засіданнях марксистського гуртка, що відбувалися щонеділі, читалися доповіді, які збирали значні аудиторії³⁴³¹. У Мар'їнському ПТ участь студентів у політгуртках була обов'язковою. Вони працювали у 1928 р. один раз на два тижні по 2 години, а у 1929 р. – один раз на 10 днів³⁴³². Такий же графік був і у Куп'янському ПТ³⁴³³. Регулярно збиралися на свої засідання гуртківці Донецького³⁴³⁴, Миколаївського³⁴³⁵ і Херсонського ІНО³⁴³⁶.

Окремі документи повідомляють про роботу політгуртків у 30-х рр. У 1937 р. в Житомирському педінституті функціонували 2 політгуртки – підвищеного типу, гурток для кандидатів у члени партії. Гуртківці детально вивчали Конституцію СРСР 1936 р. Кожний студент проробляв окремі положення, після чого у середовищі гуртківців відбувалося їх обговорення³⁴³⁷. У Кам'янець-Подільському педінституті на початку червня 1934 р. діяли 65 політгуртків з вивчення постанов XVII партійного з'їзду, які охопили 406 студентів³⁴³⁸. Студентство Вінницького єврейського ПТ у 1931-1932 н.р.

³⁴²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

³⁴²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 70; Спр. 3. Арк. 23, 25.

³⁴²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 206зв.

³⁴²⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

³⁴²⁷ Полтавський педагогічний технікум. С. 10.

³⁴²⁸ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 56.

³⁴²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115, 180зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.

³⁴³⁰ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10; Спр. 414. Арк. 86; Спр. 599. Арк. 3; Спр. 711. Арк. 85зв.; Спр. 755. Арк. 11, 13зв; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3, 4; Спр. 4. Арк. 8зв.

³⁴³¹ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 90.

³⁴³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

³⁴³³ Там само. Арк. 3.

³⁴³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666зв.

³⁴³⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21зв.

³⁴³⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁴³⁷ Скрмов. Вивчаючи Сталінську Конституцію/Радянська Волинь. 1937. 23 берез. №69 (3630). С. 3.

³⁴³⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 113.

працювало у 13 політгуртках³⁴³⁹, Артемівського ІСВ – у 1932-1933 н.р. – у 9³⁴⁴⁰, Харківського педінституту – на початку 1935 р. – у 5³⁴⁴¹. У Вінницькому педінституті діяли гуртки більшовизму та ленінізму³⁴⁴². Марксистсько-ленінські гуртки функціонували у бердянських ІСВ (у 1932-1933 н.р. до них входили 30 студентів)³⁴⁴³ та ПТ (у першому семестрі 1931-1932 н.р. – 21)³⁴⁴⁴, Запорізькому (у 1933-1934 н.р. – 35)³⁴⁴⁵ та Конотопському ПТ³⁴⁴⁶.

У низці вишів гуртки мали слабку результативність. Пасивними були «політгуртківці» Катеринославського ІНО, відвідуваність занять яких у першому триместрі 1925-1926 н.р. становила лише 35-38%³⁴⁴⁷. Ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович у лютому 1924 р. змушений був визнати, що у гуртку відбулося лише половина запланованих засідань³⁴⁴⁸. У газеті «Червоний шлях» зазначалося, що в цьому інституті «відчува[вся] брак кваліфікованих марксистських сил, які б змогли задовольнити і студентство, і професуру в прагненню до марксистської освіти»³⁴⁴⁹. «Кволюю» була робота політгуртків Житомирського єврейського³⁴⁵⁰ і Проскурівського польського ПТ³⁴⁵¹. Таке становище склалося через «відсутність вільного часу у студентства, відсутність керівника в зв'язку з безпорадним станом кафедри соціально-економічних наук» (наприклад, у Вінницькому ІНО)³⁴⁵² і, очевидно, зацікавленості молоді до обраного профілю.

Упродовж другої половини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. поряд з політгуртками працювали гуртки «біжучої політики», що створювалися при наявності 5 членів. Структурно вони склалися з декількох секцій: наприклад, історії революційного руху в світі і УСРР, історії соціалізму; секція, що відповідала за випуск «живої газети» і т.д.³⁴⁵³ Гуртківці обговорювали питання внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, рішення партійних з'їздів і конференцій, постанови, резолюції ЦК ВКП(б) тощо³⁴⁵⁴. Вони ділилися на ланки,

³⁴³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 68.

³⁴⁴⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 185.

³⁴⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 255.

³⁴⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28.

³⁴⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 72.

³⁴⁴⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 19.

³⁴⁴⁵ Там само. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 5.

³⁴⁴⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 42.

³⁴⁴⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150.

³⁴⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 3; Спр. 599. Арк. 9, 11; Спр. 601. Арк. 101.

³⁴⁴⁹ Робота в вищих школах//Червоний шлях. 1923. 12 берез. №57 (106). С. 2.

³⁴⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

³⁴⁵¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 154.

³⁴⁵² Там само. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

³⁴⁵³ Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 29.

³⁴⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 71; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1797. Арк. 35.

одна з яких детально розробляла певну тему, а решта ознайомлювалися з матеріалом. Останні після виступу на занятті провідної ланки під час обговорення теми висловлювали свої міркування³⁴⁵⁵. У Київському ІНО в 1926-1927 н.р. функціонували 5 гуртків поточної політики, які об'єднували 210 студентів³⁴⁵⁶, у 1929-1930 н.р. – 7³⁴⁵⁷. У 1927-1928 н.р. у Кам'янець-Подільському ІНО гурток налічував майже 220 осіб³⁴⁵⁸, Миколаївському – 46³⁴⁵⁹, Полтавському – 87³⁴⁶⁰, Херсонському – 80³⁴⁶¹; Вінницькому українському ПТ – 60³⁴⁶². Такі ж гуртки функціонували також в Уманському ІСВ³⁴⁶³, Вінницькому єврейському³⁴⁶⁴, Запорізькому³⁴⁶⁵, Житомирському українському³⁴⁶⁶, Кременчуцькому³⁴⁶⁷, Олександрівському³⁴⁶⁸, Старобільському (в 1926-1927 н.р. у гуртку працювали 75 членів)³⁴⁶⁹, Сумському (в 1926-1927 н.р. – 40)³⁴⁷⁰ і Шепетівському ПТ³⁴⁷¹.

Студенти слабо відвідували заняття. Так, у Київському ІНО в 1929-1930 н.р. відвідування становило 50-60% (у декількох випадках – 25%)³⁴⁷². «Не виправдав себе» гурток і в Кам'янець-Подільському³⁴⁷³, і Полтавському ІНО³⁴⁷⁴. Хоча не можна заперечувати і того, що, попри не достатню результативність, на яку не розраховувала влада, вплив політичної освіти на молодь був чималим.

У 1930-х рр. в інститутах і технікумах педагогічного профілю організували роботу політичних шкіл, попередниками яких були гуртки політграмоти (один з них у 1923-1924 н.р. діяв у Чернігівському ІНО і об'єднував

³⁴⁵⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42.

³⁴⁵⁶ Про роботу профкому. С. 212.

³⁴⁵⁷ Партийна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

³⁴⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 62зв.; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 170.

³⁴⁵⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

³⁴⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34зв.

³⁴⁶¹ Там само. Арк. 31.

³⁴⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 107.

³⁴⁶³ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 241.

³⁴⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 165.

³⁴⁶⁵ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материали к истории. С. 25.

³⁴⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 23.

³⁴⁶⁷ Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 29.

³⁴⁶⁸ Велика О. В Олександрівському педагогічному технікумі. С. 38; Циганко П. В Олександрійському педтехнікумі//Студент революції. 1927. №8. С. 62.

³⁴⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 110зв.

³⁴⁷⁰ Там само. Спр. 206. Арк. 241зв.

³⁴⁷¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 34зв.

³⁴⁷² Зозуля М. Вогонь по хібах у партосвіті//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 2; Табачник. Усунути перешкоди//Там само.

³⁴⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140.

³⁴⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34зв.

35 членів³⁴⁷⁵). У Житомирському педінституті в 1935 р. партосередок організував навчання у 9 політшколах³⁴⁷⁶, у 1936 р. – 13³⁴⁷⁷, у червні 1937 р. – 32³⁴⁷⁸, у 1938 р. – 36³⁴⁷⁹; у Миколаївському педінституті – у 1936-1937 н.р. – 6 (охопив 172 особи)³⁴⁸⁰, у січні 1938 р. – 32³⁴⁸¹. У тому ж закладі у 1936-1937 н.р. працювали також 2 партійні і 12 комсомольських політшкіл у складі 373 студентів³⁴⁸². У Запорізькому ПТ в 1933-1934 н.р. було 9 політшкіл³⁴⁸³, Київському російському ПТ у тому ж році – 7³⁴⁸⁴, Маріупольському – в травні 1930 р. – 3³⁴⁸⁵. Вони функціонували також у Тульчинському (у 1934-1935 н.р. відбулося 46 засідань)³⁴⁸⁶, Немирівському³⁴⁸⁷, Корсунському³⁴⁸⁸, Житомирському єврейському ПТ³⁴⁸⁹.

У політшколах студенти вивчали праці класиків марксизму-ленінізму, політграмоту, історію ВКП(б) і профспілкового руху³⁴⁹⁰. Заняття проводилися переважно лекційним методом 4 рази на місяць, наприклад, у Житомирському педінституті³⁴⁹¹; 1 раз на декаду – у Маріупольському ПТ³⁴⁹², 1 раз на 5 днів – у Запорізькому³⁴⁹³. Що стосується успішності, то, зокрема, у Житомирському педінституті на «дуже добре» навчалися 12% слухачів, на «добре» – 40%, на «задовільно» – 44% і «незадовільно» – 4%³⁴⁹⁴. Гіршим були навчальні показники у політшколах Київського російського ПТ. Тут у 1933-1934 н.р. на «добре» навчалось 27,2% слухачів, «задовільно» – 44,2%, «незадовільно» – 28,6%³⁴⁹⁵.

У другій половині 1920-х – у 1930-х рр. у студентському середовищі, окрім політшкіл, працювали ще й комсомольські політшколи, у яких комсомольці підвищували свій «ідейний» рівень. У Волинському ІНО в 1927-1928 н.р. комсомольців поділили на 4 групи по 10 осіб, які очолювали груповоди

³⁴⁷⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 21.

³⁴⁷⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 17.

³⁴⁷⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 15зв.

³⁴⁷⁸ Там само. Спр. 62. Арк. 9.

³⁴⁷⁹ Там само. Спр. 76. Арк. 2.

³⁴⁸⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 38.

³⁴⁸¹ Там само. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 5.

³⁴⁸² http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

³⁴⁸³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 5.

³⁴⁸⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 23зв.

³⁴⁸⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

³⁴⁸⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

³⁴⁸⁷ Там само. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

³⁴⁸⁸ Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.

³⁴⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

³⁴⁹⁰ http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

³⁴⁹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 17.

³⁴⁹² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

³⁴⁹³ Там само. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 5.

³⁴⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 17.

³⁴⁹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 23зв.

(куратори). Кожна група розробляла окрему тему. Загалом відвідуваність занять була низькою і в середньому склала 50%³⁴⁹⁶. У Київському ІНО в 1929-1930 н.р. було 10 комсомольських шкіл³⁴⁹⁷, у Вінницькому пединституті – в 1935 р. – 15 шкіл, у яких навчався 341 студент³⁴⁹⁸, Донецькому – в 1935 р. – відповідно 18 і 583³⁴⁹⁹, у Новомосковському – 15 і 421³⁵⁰⁰, Миколаївському – у 1936-1937 н.р. – 12 і 203³⁵⁰¹, у 1937-1938 н.р. – 15 і 336³⁵⁰²; Житомирському єврейському ПТ – у 1935 р. – 3 і 108³⁵⁰³. У Черкаському ПТ в 1927-1928 н.р. комсомольською освітою охопили 46 студентів, у 1928-1929 н.р. – 96³⁵⁰⁴, Луганському – в першому семестрі 1932-1933 н.р. – 57³⁵⁰⁵.

Активізації ідеологічної роботи серед студентства слугувала організація марксистсько-ленінських та комсомольських семінарів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО з 16 листопада 1926 р. по 27 січня 1927 р. працював комсомольський семінар з вивчення матеріалів партійних з'їздів. На кожне заняття визначали по 3 доповідачі, яким слухачі ставили від 8 до 16 запитань. Після цього проводилася дискусія³⁵⁰⁶. У січні-квітні 1935 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ відбулося 8 засідань марксистсько-ленінського семінару, на засіданнях якого обговорили, зокрема, «6 вказівок» Сталіна, його лист до журналу «Пролетарская революция», а також резолюції XVII партійної конференції³⁵⁰⁷. Семінари діяли також у вінницьких українському³⁵⁰⁸ і єврейському³⁵⁰⁹, Кам'янець-Подільському³⁵¹⁰, Київському російському³⁵¹¹, Миколаївському³⁵¹² і Тульчинському ПТ³⁵¹³.

У педагогічних навчальних закладах працювали агітаційно-пропагандистські комісії (колективи), основу яких становили «ідейно-зрілі» студенти. Потужний агітколектив (156 осіб) створили у Харківському пединституті,

³⁴⁹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–2.

³⁴⁹⁷ Партійна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

³⁴⁹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Спр. 603. Арк. 12; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 14; Спр. 31. Арк. 9зв.; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 1.

³⁴⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 728. Арк. 2.

³⁵⁰⁰ Там само. Арк. 24.

³⁵⁰¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 38.

³⁵⁰² Там само. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 4; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 38.

³⁵⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 5, 7, 9зв.

³⁵⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30.

³⁵⁰⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 67.

³⁵⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв., 16, 17; Спр. 18. Арк. 8–8зв.

³⁵⁰⁷ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 58.

³⁵⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 22; Спр. 13. Арк. 38; Спр. 33. Арк. 44–44зв.; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 281; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70зв.

³⁵⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 68.

³⁵¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 23; Спр. 54. Арк. 28.

³⁵¹¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7.

³⁵¹² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

³⁵¹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

члени якого працювали в академгрупах, гуртожитках, виступали з лекціями з проблем внутрішньої і зовнішньої політики³⁵¹⁴. У Луганському ІНО пропагандистський колектив складався з трьох груп. Його члени на своїх заняттях вивчали, зокрема, політекономію, економічний стан капіталістичних країн, біографію Карла Маркса тощо³⁵¹⁵. Агітаційну роботу проводили також студенти Миколаївського педінституту³⁵¹⁶; житомирських українського³⁵¹⁷ та єврейського³⁵¹⁸, Коростишівського ПТ³⁵¹⁹.

У вишах функціонували гуртки з вивчення історії ВКП(б)³⁵²⁰. У Київському ІНО в 1929-1930 н.р. діяло 2 групи з історії комуністичної партії для кандидатів в члени партії³⁵²¹. У 1931-1932 н.р. такі гуртки працювали у Кам'янець-Подільському³⁵²² та Житомирському ІСВ³⁵²³, у 1932-1933 н.р. – Новомосковському ІСВ³⁵²⁴. У 1935 р. у Харківському³⁵²⁵ і Кременчуцькому педінститутах було по 6 гуртків з вивчення історії ВКП(б)³⁵²⁶. Тоді ж аналогічний гурток діяв у Миколаївському ПТ³⁵²⁷.

Крім того, у педагогічних навчальних закладах працювали гуртки (школи) з вивчення історії більшовизму, зокрема, у Криворізькому (5 шкіл)³⁵²⁸ і Новомосковському педінститутах (6 шкіл)³⁵²⁹, Луганському ПТ³⁵³⁰. У Кам'янець-Подільському ІНО³⁵³¹, Житомирському ІСВ³⁵³², Вінницькому³⁵³³, Кременчуцькому³⁵³⁴ та Харківському педінститутах³⁵³⁵, Артемівському³⁵³⁶ і Золотоношському ПТ функціонували гуртки діалектичного та історичного

³⁵¹⁴ Харківський державний педагогічний університет. С. 21.

³⁵¹⁵ Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках... С. 29.

³⁵¹⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 38.

³⁵¹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

³⁵¹⁸ Там само. Арк. 40.

³⁵¹⁹ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 218зв.

³⁵²⁰ Паниотов І.І. Комуністична партія України. С. 62.

³⁵²¹ Партійна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

³⁵²² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 60.

³⁵²³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24; Спр. 40. Арк. 42.

³⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178зв.

³⁵²⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 186.

³⁵²⁶ Там само. Арк. 70.

³⁵²⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

³⁵²⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 62; Спр. 730. Арк. 62.

³⁵²⁹ Там само. Спр. 728. Арк. 24.

³⁵³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 67.

³⁵³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 15.

³⁵³² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24; Спр. 40. Арк. 42.

³⁵³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 25.

³⁵³⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 70.

³⁵³⁵ Там само. Арк. 186.

³⁵³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141зв.

матеріалізму³⁵³⁷. В Одеському ІНО планували залучити студентів до участі у роботі регіональної комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та партії (Одеський іспарт). Однак, до практичної діяльності справа не дійшла³⁵³⁸.

Крім того, у закладах функціонували гуртки з вивчення окремих ідеологічних проблем. Так, у Харківському ІНО в 1923 р. діяв гурток з історії революційного руху у Західній Європі, який налічував 35 членів³⁵³⁹. У Київському ІНО в 1928-1929 н.р. працював гурток з вивчення національного питання, який об'єднав 17 осіб³⁵⁴⁰. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1929-1930 н.р. діяв політосвітній гурток³⁵⁴¹. У цьому ж виші на початку 20-х рр. функціонував матеріалістично-філософський гурток³⁵⁴². У Чернігівському ІНО був гурток з вивчення питань сучасності, у якому в жовтні 1925 р. налічувався 51 член³⁵⁴³. У Дніпропетровському російському ПТ у 1928-1929 н.р. працював суспільствознавчий гурток³⁵⁴⁴. 43 студенти Могилів-Подільського ПТ об'єдналися у гуртки з вивчення організації роботи серед жінок³⁵⁴⁵. У Новоград-Волинському ПТ у другій половині 20-х рр. ідеологічний гурток щорічно змінював свою назву. У 1925-1926 н.р. він був політико-професійним³⁵⁴⁶, у 1926-1927 н.р. – політосвітнім³⁵⁴⁷, у 1927-1928 н.р. – політекономічним³⁵⁴⁸. Політекономічні гуртки працювали також у 1922-1923 н.р. у Харківському ІНО³⁵⁴⁹, у 1933-1934 н.р. – Польському педінституті³⁵⁵⁰. У 1937 р. в Житомирському єврейському ПТ започаткували школи з вивчення Конституції СРСР і УРСР³⁵⁵¹.

У декількох педвишах працювали комсомольські гуртки з вивчення «юнацького руху». Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО восени 1924 р. він налічував 30 членів³⁵⁵², навесні 1925 р. – 41³⁵⁵³; Вінницькому українському ПТ – у 1928 р. – 45³⁵⁵⁴. У Кам'янець-Подільському ІСВ в 1931-1932 н.р.

³⁵³⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 3.

³⁵³⁸ Левченко В. Становлення та розвиток напрямів. С. 64.

³⁵³⁹ В Харьковском Институте Народного Образования//Студент революции. 1923. №6. С. 83–84.

³⁵⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

³⁵⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 15.

³⁵⁴² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141.

³⁵⁴³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58.

³⁵⁴⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 2.

³⁵⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв.

³⁵⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.

³⁵⁴⁷ Там само. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 57зв., 102.

³⁵⁴⁸ Там само. Арк. 83зв.

³⁵⁴⁹ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 83.

³⁵⁵⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 6, 7зв.

³⁵⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 10.

³⁵⁵² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2.

³⁵⁵³ Там само. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 7зв.; Гериневич В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

³⁵⁵⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38.

проводилися дні комсомольської освіти, під час яких аналізувалися постанови пленумів, з'їздів ВЛКСМ та ЛКСМУ³⁵⁵⁵.

Важко встановити відсоток студентів, охоплених навчанням у гуртках і школах ідеологічного спрямування. Радянський історик Г. Ясницький встановив, що у 1929 р. у Київському ІНО 33 гуртки і семінари охоплювали 1131 студента, Харківському – відповідно 22 і 600³⁵⁵⁶, що, за нашими підрахунками, становить відповідно 52,5% і 27% від загальної чисельності студентів³⁵⁵⁷. Ці показники, певною мірою, співвідносяться із даними О. Лаврут, яка вважає, що у цих гуртках і школах працювали 40-60% студентів³⁵⁵⁸. Такі ж відсотки фіксуємо і в джерелах 1930-х рр. Наприклад, у Бердянському ІСВ навесні 1933 р. політнавчанням було охоплено 156 студентів (54,5% від загальної кількості студентів)³⁵⁵⁹.

У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії, зокрема вивчалися твори В. Леніна. Так, у Житомирському педінституті в 1936 р. міський комітет партії організував семінар з вивчення окремих творів класиків марксизму-ленінізму³⁵⁶⁰. У Харківському³⁵⁶¹, Криворізькому³⁵⁶² і Новомосковському педінститутах були школи з вивчення творів класиків марксизму-ленінізму³⁵⁶³. Молодь передплачувала твори В. Леніна і Й. Сталіна³⁵⁶⁴, зобов'язуючись їх опрацювати³⁵⁶⁵.

Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів тощо мали сприяти «політбої», «політобласти», «політвікторини», «політлоторей», «політвудочки» та ін.³⁵⁶⁶ У Кам'янець-Подільському ІСВ після «групової проробки» питань, що розглядалися на політгодинах, проводилися «політбої» між курсами за задалегідь визначених контрольних питань³⁵⁶⁷. У Київському ІСВ у січні 1931 р. в «політбої» взяли участь 287 студентів-комсомольців і 113 безпартійних студентів. Тематами «політбою» обрали: «Соціально-економічні причини ухилів в Комінтерні та ВКП(б) і причини їх банкрутства», «Похід

³⁵⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 60.

³⁵⁵⁶ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 220.

³⁵⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 9; Академспішність та керівництво академ. роботою// Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3; Прокопенко І. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Підготовка учительських кадрів. С. 20.

³⁵⁵⁸ Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 29.

³⁵⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 64–66.

³⁵⁶⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 153в.

³⁵⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 186.

³⁵⁶² Там само. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 62; Спр. 730. Арк. 62.

³⁵⁶³ Там само. Спр. 728. Арк. 24.

³⁵⁶⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 70; Прилуцький В. Комсомол – головний провідник. С. 344.

³⁵⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 10.

³⁵⁶⁶ Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. С. 84.

³⁵⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 60; Ф. П. 302. Оп. 1. Спр. 1839. Арк. 21; Спр. 2066. Арк. 26.

за вивченням марксизму-ленінізму». Дописувач М. Трофімов писав про той «політбій», що студентство, значною мірою, було невідповідно – 56 осіб дали незадовільні відповіді, а 87 – відповіді неточно. В одній із груп із 40 студентів лише двоє дали правильну відповідь. Дехто із студентів припускався «політично-шкідливих помилок». Наприклад, Саламатіна зазначала, що «правий ухил від того, що наша країна [СРСР] відсталіша»³⁵⁶⁸. У 1933-1934 н.р. у Глухівському педінституті під час «політбою», студент Погребинський, вказавши на переваги марксистської політекономії над теоріями Гільфендірга і Мальтуса, все ж визнав за доцільне використання останніх, оскільки не все в них суперечило марксизму. Викладач політекономії не зміг полемізувати з досить начитаним юнаком і перейшов на звинувачення його у ворожих поглядах. Невдовзі Погребинського з інституту відрахували³⁵⁶⁹.

Невтішними для влади з огляду на засвоєння матеріалу були результати «політбою» і в Кам'янець-Подільському ІСВ (див. додаток НН). В Ізюмському ПТ у ході організації політбою другокурсники відповідали лише на 47% поставлених питань ідеологічного змісту, третьокурсники – на 42%³⁵⁷⁰. У Кременчузі «політбій» показав незадовільні знання молоді рішень XVII партійної конференції³⁵⁷¹.

«Політбої» проводились також в Артемівському ІСВ³⁵⁷², вінницьких педінституті³⁵⁷³ і єврейському ПТ³⁵⁷⁴, Київському російському³⁵⁷⁵, Маріупольському³⁵⁷⁶, Проскурівському українському ПТ³⁵⁷⁷.

Практикувалися й міжвишівські «політбої». Так, у 1931 р. було проведено змагання між Житомирським та Бердичівським ІСВ, Житомирськими СГ і єврейським ПТ³⁵⁷⁸. У тому ж році у Кам'янці-Подільському змагалися студенти ІСВ та хімічного інституту³⁵⁷⁹. Молодь Херсонського ІСВ 14 лютого 1932 р. зійшлася в «політбою» з партійною організацією заводу ім. Г. І. Петровського³⁵⁸⁰.

³⁵⁶⁸ Трофімов М. З фронту боротьби за марксо-ленінську теорію (До підсумків політбою комсомольського колективу ІСВ)//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.

³⁵⁶⁹ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.

³⁵⁷⁰ З купи листів (Студент)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.

³⁵⁷¹ Зоряний А. Зривають політнавчання//Там само. 1932. №17-18. С. 6.

³⁵⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

³⁵⁷³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31; Спр. 4. Арк. 14; Спр. 5. Арк. 17.

³⁵⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 68.

³⁵⁷⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 4.

³⁵⁷⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

³⁵⁷⁷ Суrowий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 160.

³⁵⁷⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24; Спр. 40. Арк. 42.

³⁵⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 71.

³⁵⁸⁰ Політбій на принципову більшовицьку височину//Наддніпрянська правда. Херсон, 1932. 14 лютого. №36 (1186). С. 3.

Київський російський ПТ у першому семестрі 1932-1933 н.р. посів друге місце на загальноміській «політвікторині»³⁵⁸¹. Комсомольці Дніпропетровського ІПО практикували проведення «політоблав». Виділявся відповідний штат «політоблавної», які періодично в академічних групах контролювали рівень засвоєння студентами «марксо-ленінської науки», результативність вивчення матеріалів партійної преси. Прізвиська «горе-читачів газет» оперативно оприлюднювалися³⁵⁸².

Незважаючи на ці заходи влади щодо підвищення політичного рівня студентів, їхня підготовка загалом була на низькому рівні. Так, з Лебединського ПТ повідомляли, що восени 1934 р. у закладі були студенти, які не знали, хто такі Й. Сталін і В. Молотов³⁵⁸³. Не достатню підготовку демонструвала молодь Дніпропетровського ІПО³⁵⁸⁴, Глухівського³⁵⁸⁵ і Харківського педінститутів³⁵⁸⁶.

У 20-ті рр. серед студентської молоді популярними були різні диспути та дискусії на політичні теми з вільним обміном думок. 28 грудня 1922 р. з ЦК КП(б)У направили циркулярного листа бюро партосередків вишів про те, що у закладах освіти намітилася тенденція до організації диспутів і судів з питань марксизму. Доповідачами були безпартійні професори, які вносили «поправки» до вчення Карла Маркса. Серед слухачів були і студенти, які, слухаючи професуру, надавали їхнім словам великої ваги, що ставило, на думку партійного органу, під загрозу вироблення «правильного марксистського світогляду»³⁵⁸⁷. З Дніпропетровського російського ПТ повідомляли, що у 1928-1929 н.р. партійний і комсомольський осередки авторитетом серед студентів не користувалися. Вину покладали на «реакційну» частину викладачів, які розповідали молоді про «таємні студентські організації», «шпійонські функції комсомольців»³⁵⁸⁸.

У вишах проводилися громадсько-політичні показові суди, наприклад, у Волинському ІНО³⁵⁸⁹.

У педагогічних навчальних закладах проводилися колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО регулярно колективно обговорювали основні рішення партії, наприклад, постанови листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року³⁵⁹⁰. У Миколаївському

³⁵⁸¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 4.

³⁵⁸² А. Л. Чи читав ти промову Літвінова? Політоблава в Дніпропетровському профосії//Студент революції. 1931. №19-20. С. 26.

³⁵⁸³ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 16.

³⁵⁸⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 84.

³⁵⁸⁵ Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 304-305.

³⁵⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 185, 187.

³⁵⁸⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1448. Арк. 229.

³⁵⁸⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126.

³⁵⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 663в.

³⁵⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1зв.; М. Партосвітою охоплено всіх

педінституті в 1936-1937 н.р. організували лекції про міжнародне становище, німецький і японський фашизм, «контрреволюційний троцькістський паралельний центр», «контрреволюційний шлях боротьби Бухаріна і Рикова проти партії». Учасники зібрання обговорили також доповіді Й. Сталіна на лютневому пленумі ЦК ВКП(б), О. Косарева – пленумі ЦК ВЛКСМ³⁵⁹¹. Таку ж роботу проводили у Волинському ІНО³⁵⁹², проскурівських польському³⁵⁹³ і українському ПТ³⁵⁹⁴.

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичного змагання. Їх початок припадає на 1929-1930 н.р. 5 червня 1929 р. вийшла постанова НКО УСРР за підписом заступника наркома освіти УСРР А. Приходька «Про міжвузівське соціалістичне змагання», у якій завданням змагань було визначено «максимально можливо піднести якість продукції наших ВУЗів щодо змісту й характеру фахової освіти. Готувати фахівців найвищої кваліфікації, що стоять на рівні досягнень сучасної науки й техніки, що загартовані марксо-ленінським світоглядом, як активні і свідомі будівники соціалізму...»³⁵⁹⁵.

Підсумки соцзмагання між вишами ґрунтувалися на колективному та індивідуальних показниках, здобутих безпосередньо у своєму колективі. Що стосується колективного соцзмагання, то було організовано суперництво між окремими факультетами, курсами, групами, бригадами³⁵⁹⁶, які оголошували себе «ударними»³⁵⁹⁷. Між ними укладалися договори («умови») на соцзмагання. Всі соцзобов'язання склалися в письмовій формі, а за їх виконанням пильнували комсомольська та профспілкова організації закладів. Перебіг і результати соцзмагання друкувалися у газетах навчальних закладів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІСВ у вересні 1932 р. студенти ІІІ курсу соціально-економічного відділу з нагоди завершення першої п'ятирічки брали на себе такі зобов'язання: «Перебудувати всю навчально-виробничу та громадсько-політичну діяльність відділу відповідно до постанов ВКП(б). Ліквідувати академічну заборгованість в 670 годин... Організувати 2 бригади по 3 особи для допомоги відстаючим... Кожен студент має бути членом не менше 1 наукового гуртка і прочитати перед членами гуртка не менше 1-2

студентів//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2; Перебудування комсомольської роботи проходить надто мляво//Комсомолец Прикордоння. 1929. 1 січ. №1 (42). С. 2.

³⁵⁹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

³⁵⁹² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 53; Спр. 24. Арк. 10; Спр. 25. Арк. 1, 66; Спр. 30. Арк. 24.

³⁵⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 2, 28.

³⁵⁹⁴ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 160.

³⁵⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 67, 69.

³⁵⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 28; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 10; Спр. 2208. Арк. 39; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.

³⁵⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 175.

доповіді. Сумлінно виконувати завдання, що надаватимуться під час педпрактики. Під час практики завербувати по 1 особі до інституту... До поїздки на педпрактику придбати по одній виробничій бібліотеці... Виділити 1 особу у підшефне село кожної п'ятиденки. Ліквідувати куріння в залі. Передплатити до кінця навчального року не менше 2-х примірників періодичної преси – «За культурну революцію», «Студент революції»³⁵⁹⁸. У Кам'янець-Подільському педінституті у 1933-1934 н.р. змагання організували за такими показниками: успішність, відвідування, самостійне опрацювання додаткової літератури, читання художньої класичної літератури, організація культурного відпочинку і культурних розваг (кіно, театр тощо)³⁵⁹⁹. Колективні угоди укладали також у Житомирському³⁶⁰⁰ і Херсонському ІСВ³⁶⁰¹.

Укладалися договори на соцзмагання між комсомольськими осередками окремих курсів. Наприклад, у грудні 1929 р. комсомольці IV курсу літературно-лінгвістичного відділу Київського ІНО викликали на соцзмагання своїх колег з III курсу³⁶⁰². Суперництво відбувалося і між окремими кімнатами гуртожитків. Наприклад, в одному з гуртожитків Чернігівського педінституту навесні 1935 р. змагання відбувалося за найкраще прибирання ліжок і зразкове чергування³⁶⁰³. Змагання на кращу кімнату у 1932-1933 н.р. організували в Артемівському ІСВ³⁶⁰⁴.

Щомісячно бригади («п'ятьорки»), створені штабом соцзмагання, перевіряли їхній хід. Виконання взятих зобов'язань контролювали і комсомольські, і профспілкові організації. Їхні звіти заслуховувалися на загальних зборах, виробничих нарадах тощо³⁶⁰⁵. Після завершення суперництва підводилися підсумки³⁶⁰⁶. Переможців нагороджували перехідним червоним прапором, бюстами Леніна, Сталіна у різних номінаціях: кращий курс, група, кімната у гуртожитку³⁶⁰⁷. Такі методи стимулювання застосовували, наприклад, у Зінов'євському³⁶⁰⁸ і Кам'янець-Подільському ІСВ³⁶⁰⁹, Запорізькому

³⁵⁹⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1403. Арк. 53; Спр. 1841. Арк. 11.

³⁵⁹⁹ Там само. Спр. 2066. Арк. 188, 217-218.

³⁶⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 144.

³⁶⁰¹ Там само. Спр. 150. Арк. 105.

³⁶⁰² Гулай В. До комсомольців III-го курсу літ. відділу//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 2.

³⁶⁰³ Мельниченко. Кімната №15//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.

³⁶⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134.

³⁶⁰⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 30; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134; Спр. 150. Арк. 6; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 11.

³⁶⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 188, 218; Бердянський інститут соціального виховання. С. 69.

³⁶⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 70; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 10; Спр. 444. Арк. 159зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 27; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 95.

³⁶⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 54.

³⁶⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1248. Арк. 11.

педінституті³⁶¹⁰, Бердянському учительському інституті³⁶¹¹, Хортицькому німецькому ПТ³⁶¹².

Водночас, запровадили і відзнаки для аутсайдерів соцзмагання. Наприклад, у Вінницькому єврейському ПТ у 1931-1932 н.р. один із курсів отримав «рогожку»³⁶¹³. Таку ж «відзнаку» («рогожевий прапор») запровадили і в Зінов'євському ІСВ³⁶¹⁴. У 1934-1935 н.р. студенти-лідари, прогульники Миколаївського ПТ стали героями відповідного сюжету у кіножурналі³⁶¹⁵. У Маріупольському ПТ в другому семестрі 1929-1930 н.р. організували суд над «шкідником соцзмагання»³⁶¹⁶.

Що стосується індивідуального суперництва, то кожний студент, який «включався» в змагання, брав на себе певні зобов'язання: відмінно навчатися, не пропускати заняття, не мати академзаборгованості, брати активну участь у громадському житті колективу тощо. Наприклад, навесні 1933 р. студенти Новомосковського ІСВ змагалися за краще закінчення навчального року і підготовку до сесії³⁶¹⁷. 13 жовтня 1934 р. студентка І курсу технічно-математичного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ К. Король зобов'язалася не пропускати занять, успішно навчатися, брати активну участь у громадській роботі, виписати по одному примірнику газети і журналу, вступити в ТСО «Авіакім» та МОДР, передплатити позику індустріалізації «З-й вирішальний рік» в розмірі місячної стипендії, оволодіти німецькою мовою³⁶¹⁸. Такі ж зобов'язання брала на себе молодь Вінницького ІСВ³⁶¹⁹ і Кам'янець-Подільського ПТ³⁶²⁰. Укладаючи відповідні угоди, студенти конкретизували свої завдання і тим самим давали змогу партійним та комсомольським організаціям можливість повного контролю їх подальших дій.

Одним із ідеологічних прийомів соцзмагання було ударництво, відповідно до якого частина студентів, що «включалися» у змагання, оголошувала себе ударниками (передовиками), які мали бути першими у всьому. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. Історик Н. Коротенко, розподіляючи найкращих студентів на студентів-відмінників і студентів-ударників, вважає, що більшою повагою користувалися студенти-ударники, які

³⁶¹⁰ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 44.

³⁶¹¹ Бердянський інститут соціального виховання. С. 69.

³⁶¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 39.

³⁶¹³ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 70.

³⁶¹⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 54.

³⁶¹⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 29.

³⁶¹⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

³⁶¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178зв.

³⁶¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 24.

³⁶¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1499. Арк. 21-22зв.

³⁶²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 7-7зв.

не тільки навчалися на «відмінно», а й брали активну участь у громадському житті вишу. До студентів-відмінників, які займалися виключно навчанням, але не прагнули проявити себе у громадській роботі, ставилися з деякою підозрою, оскільки вважалося, що справжній радянський студент повинен не тільки читися на відмінні оцінки, а й знаходитись у центрі суспільного життя свого вишу³⁶²¹.

Проводилися зльоти (семінари) ударників, на яких, зокрема, заслуховувалася інформація про передовий досвід окремих передовиків³⁶²². У Конотопському ПТ практикувалися вечори ударників³⁶²³.

Низка архівних документів, матеріали періодичної преси містять інформацію про організацію індивідуального соцзмагання в інститутах та технікумах педагогічного профілю (див. додаток ПП).

У деяких закладах кількість ударників з кожним роком зменшувалася. Наприклад, серед студентства Тульчинського ПТ на 1 липня 1934 р. було 108 ударників (41% від загальної кількості студентів), на 1 січня 1935 р. – відповідно 68 і 19,4%, на 1 липня 1935 р. – 49 і 12%³⁶²⁴.

Виконання студентами індивідуальних зобов'язань перевірялось. Наприклад, у Вінницькому ІСВ упродовж 1932 р. провели 8 перевірок³⁶²⁵. У Конотопському³⁶²⁶ і Тульчинському ПТ такі перевірки відбувалися щомісячно. Їхні наслідки висвітлювалися у стінгазетах, бюлетенях та на «дошках ударника», стендах, вітринах³⁶²⁷. Комплексно роботу студентів вивчали представники штабу соцзмагання. Підсумки трудового суперництва підводилися у ході т.зв. «півторадекадника», який тривав 15 днів. Перед оголошенням результатів скликалися наради старост, комсоргів, профспілкових уповноважених, на якій обговорювали питання про завдання і форми перевірки соцзмагання й ударництва. Практичну частину роботи з перевірки проводили на курсових зборах, коли староста курсу зачитував зобов'язання того чи іншого студента, після чого останній звітував про пророблену ним роботу. Курс на основі цього робив висновок щодо даного студента і заносив до певної категорії: кращих ударників, ударників чи «лжеударників»³⁶²⁸.

³⁶²¹ Коротенко Н. М. Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР – УРСР у період 1933-1941 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: наук.-практ. зб. / [редкол.: М. Л. Головка (гол. ред.), В. Г. Андрійчук, Б. І. Андрусичин та ін.]. Київ, 2009. №5. С. 116.

³⁶²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59; Оп. 11. Спр. 326. Арк. 94; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 73; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.; П. Перший зліт ударників//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.

³⁶²³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 42.

³⁶²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 73, 75; Спр. 444. Арк. 183зв.

³⁶²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 159.

³⁶²⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 42.

³⁶²⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 73.

³⁶²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 30; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 9; Спр. 150. Арк. 105,

Як правило, у звітах вміщували дані про позитивні наслідки соцзмагання. Наприклад, у Житомирському ІСВ внаслідок мобілізації сил зросла відвідуваність занять: у першому семестрі 1932-1933 н.р. вона становила 87%, на 1 березня 1933 р. – 97,5%, 1 квітня – 97,7%³⁶²⁹. Покращилася трудова дисципліна і в Новомосковському ІСВ: упродовж першого семестру 1932-1933 н.р. відсоток пропусків занять зменшився з 11,3% до 6%. Менше стало «академхвостів»: на початку семестру їх було 158, на 1 січня 1933 р. – 65³⁶³⁰.

Кращих студентів-ударників матеріально та морально стимулювали. Як правило, їх вшановували на урочистих зборах, приурочених Міжнародному дню солідарності трудящих, Жовтневій революції³⁶³¹, чи на вечорах ударника³⁶³². Так, в Одеському німецькому педінституті 30 квітня 1937 р. визначили 25 кращих ударників³⁶³³. 7 листопада 1938 р. звання «кращого ударника» отримали 28 студентів Бердянського учительського інституту. Їхні прізвища були занесені на «Дошку пошани кращих людей інституту»³⁶³⁴.

Частину студентів преміювали із фондів, виділених всеукраїнським комітетом соцзмагання. Так, у Житомирському ІСВ у 1931-1932 н.р. премії отримали 60 студентів³⁶³⁵. Тоді ж у Кам'янець-Подільському ІСВ преміювали 62 особи³⁶³⁶. 1 січня 1934 р. відповідно до наказу директора за кращі показники у навчальній діяльності премії отримали 16 студентів (по 50 руб.)³⁶³⁷. Крім того, преміювали студентів Запорізького ІСВ³⁶³⁸, Зінов'євського ІСВ (у другому семестрі 1932-1933 н.р. – 61 студента)³⁶³⁹, Ніжинського (на 24 лютого 1933 р. – 18)³⁶⁴⁰, Новомосковського (у першому семестрі – 34³⁶⁴¹, у другому – 129)³⁶⁴²; Одеського німецького педінституту (у 1937 р. – 8)³⁶⁴³; Польського педінституту (в другому семестрі 1933-1934 н.р. – 58)³⁶⁴⁴; вінницьких українського (у 1933-1934 н.р. – 70 осіб)³⁶⁴⁵ і єврейського (у першому семестрі

178зв.; Спр. 326. Арк. 39; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2.

³⁶²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 12, 15, 144.

³⁶³⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 6.

³⁶³¹ Там само. Спр. 149. Арк. 54.

³⁶³² Там само. Спр. 150. Арк. 6.

³⁶³³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24зв.

³⁶³⁴ Бердянський інститут соціального виховання. С. 94.

³⁶³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 88.

³⁶³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 59–62.

³⁶³⁷ Там само. Спр. 939. Арк. 1.

³⁶³⁸ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 33.

³⁶³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 9.

³⁶⁴⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 70.

³⁶⁴¹ Там само. Арк. 6.

³⁶⁴² Там само. Арк. 178зв.

³⁶⁴³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 93зв.

³⁶⁴⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

³⁶⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70; Назустріч першому травню. По технікумах і вишах//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.

1931-1932 н.р. – 23)³⁶⁴⁶, Дніпропетровського російського (у другому семестрі 1932-1933 н.р. – 40)³⁶⁴⁷, Житомирського єврейського (у другому семестрі 1932-1933 н.р. – 36)³⁶⁴⁸, київських польського (у 1934-1935 н.р. – 20)³⁶⁴⁹ і російського (у 1930-1931 н.р. – 6)³⁶⁵⁰, у 1934-1935 н.р. – 34)³⁶⁵¹, Конотопського (у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 20)³⁶⁵², у першому семестрі 1935-1936 н.р. – 20)³⁶⁵³, Мелітопольського³⁶⁵⁴, Миколаївського³⁶⁵⁵, Тульчинського ПТ (у 1934-1935 н.р. – 40 осіб на суму 3200 руб.)³⁶⁵⁶ тощо.

Кращих ударників висували на всеукраїнське преміювання³⁶⁵⁷. Крім того, студентів нагороджували значком «Ударник», бібліотечками, які містили твори класиків марксизму-ленінізму, путівками у будинки відпочинку, на курорти, екскурсіями до Москви та Ленінграда. Портрети кращих ударників заносили на «Червону дошку» чи до «галереї ударників». У їдальнях для них виділяли окремі столи. Ударники мали покращене харчування³⁶⁵⁸. Прізвища гірших студентів заносили на «чорні дошки»³⁶⁵⁹.

Досвід кращих ударників популяризувався. Наприклад, у травні 1935 р. один із дописувачів газети Луганського пединституту «За більшовицькі педкадри» поділився секретом успіху студента літературного факультету Борисовського: «Успіхів досяг лише невпинно працюючи над собою. Кожне курсове завдання сумлінно проробляє. Не відстає він і в громадській роботі. Він керує бригадою по підготовці до здачі економполітики»³⁶⁶⁰.

Разом з тим, у педагогічних навчальних закладах мало місце «псевдоударництво» («лжеударництво»), про яке йшлося, зокрема у постанові ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р.³⁶⁶¹ У 1932-1933 н.р. у Київському ІПО на I курсі літературного відділу було

³⁶⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 70.

³⁶⁴⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 31.

³⁶⁴⁸ Там само. Арк. 94.

³⁶⁴⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 13.

³⁶⁵⁰ Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8.

³⁶⁵¹ Там само. Спр. 135. Арк. 17.

³⁶⁵² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 5зв.

³⁶⁵³ Там само. Спр. 185. Арк. 12.

³⁶⁵⁴ Воловик С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 59.

³⁶⁵⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30.

³⁶⁵⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 73; Спр. 444. Арк. 183зв.

³⁶⁵⁷ Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70.

³⁶⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 20; Спр. 1495. Арк. 59, 70; Спр. 1528. Арк. 33; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134; Спр. 326. Арк. 39; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 286; Спр. 444. Арк. 160зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Запорізький національний університет. С. 15.

³⁶⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134; Спр. 326. Арк. 39.

³⁶⁶⁰ Б-лін. Кращий ударник літ. факультету//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.

³⁶⁶¹ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 134.

виявлено 9 «лжеударників»³⁶⁶²; Житомирському ІСВ – у другому семестрі того ж року – 16³⁶⁶³, Ніжинському – 27³⁶⁶⁴, Житомирському єврейському ПТ – 10³⁶⁶⁵. 19 березня 1934 р. на партійних зборах Житомирського педінституту йшлося про те, що «робота ударників не видна – коли треба йти на суботник, то ударники ховаються. Кращі обіди для ударників ведуть до антагонізму». Мали місце випадки, коли ударники позиціонували себе, як нібито окрема «каста», щодо інших студентів. Комуніст Скороход розповідав про те, що ударник Прищепа вигнав з «ударницької кімнати» «неударника» Мазурчака³⁶⁶⁶.

Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, у педагогічних навчальних закладах окремі місяці оголошували «штурмовими» (ударні «місячники»). Організовувалися «походи» для ліквідації академічної заборгованості. Для практичної реалізації «штурмовщини» діяли «штурмові бригади», «буксирні бригади»³⁶⁶⁷. Хід роботи оперативно висвітлювався у «штурмовій» пресі, зокрема, у газеті київських ІСВ та ІПО «За комуністичні кадри»³⁶⁶⁸.

Активізація соцзмагання давала певні результати. Так, у Дніпропетровську в ІСВ у другому семестрі 1931-1932 н.р. якісна успішність зросла з 23% до 62%³⁶⁶⁹, в ІПО – з 35% до 50%³⁶⁷⁰, російському ПТ – з 31,7% до 48,6%³⁶⁷¹. Внаслідок «штурмовщини» покращилася успішність і трудова дисципліна у Житомирському³⁶⁷², Зінов'євському³⁶⁷³, Кам'янець-Подільському³⁶⁷⁴ і Сумському ІСВ³⁶⁷⁵; Дніпропетровському російському³⁶⁷⁶, Кам'янець-Подільському³⁶⁷⁷, Конотопському³⁶⁷⁸, Маріупольському³⁶⁷⁹ і Николаївському ПТ³⁶⁸⁰.

³⁶⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

³⁶⁶³ Там само. Спр. 1490. Арк. 30; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 9

³⁶⁶⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 71.

³⁶⁶⁵ Там само. Спр. 326. Арк. 94.

³⁶⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 5зв.

³⁶⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 24зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 84зв.–85; Вища школа Української. С. 216.

³⁶⁶⁸ Від редакції Інститутської газети «За Комуністичні Кадри» з 10.04. по 1.05 ц.р.//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 22 квіт. №5 (45). С. 1.

³⁶⁶⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 43.

³⁶⁷⁰ Там само. Арк. 44.

³⁶⁷¹ Там само. Арк. 45.

³⁶⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 89.

³⁶⁷³ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 54.

³⁶⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 65; Спр. 37. Арк. 1.

³⁶⁷⁵ Савченко О. Декада штурму «хвостів»//Студент революції. 1931. №4. С. 28.

³⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 30.

³⁶⁷⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59.

³⁶⁷⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 53.

³⁶⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

³⁶⁸⁰ Держархів Николаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 29.

Попри такі результати у численних звітах педагогічних навчальних закладах йшлося про слабку організацію змагання. Наприклад, у Сталінському ППО було організовано низку ударних бригад, однак через незадовільне керівництво профкому вони практично не діяли³⁶⁸¹. У Кам'янець-Подільському ІНО (ІСВ) у 1930-1931 рр. мали місце такі хиби: не було чіткого обліку ходу змагання; члени бригад мали академзаборгованість; відсутність оперативного керівництва змаганням; незначне охоплення студентства ударництвом; не достатньо соцзмагання популяризувалося у стінгазеті³⁶⁸², формальний підхід до складання умов соцзмагання³⁶⁸³ і т.д. Не спромоглися «по більшовицькому мобілізувати студентські маси на виконання соцугоди» у 1931 р. у Зінов'євському ІСВ³⁶⁸⁴, Кам'янець-Подільському педінституті³⁶⁸⁵, Коростишівському³⁶⁸⁶ і Могилів-Подільському ПТ³⁶⁸⁷.

В інститутах та технікумах педагогічного профілю, окрім соцзмагання, запроваджувалися й інші форми активізації діяльності студентства. Так, у березні 1930 р. ряд навчальних закладів приєдналися до «Сталінської естафети», яка передбачала боротьбу за якість навчальної роботи, кращі культурно-побутові умови студентства, масово-культурне виховання, розгортання соцзмагання та ударництва³⁶⁸⁸.

З 1 червня 1931 р. по 1 січня 1932 р. відповідно до спільної постанови ЦК ЛКСМУ та Всеукраїнської ради профспілок в усіх вишах проводилася естафета «За кадри». Вона мала 6 маршрутів: «1) виконання якісних показників навчальних програм і планів; 2) покращення громадського та ідейно-політичного виховання студентів; 3) інтернаціональне виховання, марксо-ленінське нацкультбудівництво; 4) реалізація гасла тов. Сталіна «опанувати техніку»; 5) покращення роботи науково-технічних і педагогічних гуртків...; 6) опанування військовими знаннями». Невеликий відрізок часу, який відводився на проведення «естафети», призвів до того, що у частині навчальних закладів вона була малоефективною³⁶⁸⁹. «Кволими темпами» естафета проходила у Ржищівському ПТ. При профкомі створили штаб естафети, але він бездіяв³⁶⁹⁰.

³⁶⁸¹ Маляр С. Жажливі наслідки другого кварталу//Студент революції. 1930. №16. С. 31.

³⁶⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 40; Спр. 30. Арк. 9; Спр. 35. Арк. 1, 13; Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 12; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1386. Арк. 27.

³⁶⁸³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9; Спр. 35. Арк. 13; Спр. 37. Арк. 1; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 32.

³⁶⁸⁴ Тамус Л. Ініціатива розбивається об мур байдужості//Студент революції. 1931. №6. С. 18; Морозовський С. Чи не свідомо це робиться?//Там само. 1932. №1. С. 26.

³⁶⁸⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 49, 52; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 33.

³⁶⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 83.

³⁶⁸⁷ Там само. Арк. 32.

³⁶⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 11.

³⁶⁸⁹ С. К. Естафету прогавили//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №121 (861). С. 2.

³⁶⁹⁰ Рум'яний. Естафеті «За кадри» більшовицький розгін//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21

У закладах проводилися різноманітні «походи», приурочені різним подіям радянської історії. Так, у 1932 р. студенти Запорізького ІСВ брали участь в «сталінському поході» за отримання прапора XVIII з'їзду комсомолу³⁶⁹¹. У Кам'янець-Подільському педінституті з 1 жовтня 1934 р. розпочався похід імені 17-ї річниці Жовтневої революції³⁶⁹². Того ж року викладачі, студенти та співробітники Конопотського ПТ, обговоривши звернення ЦК профспілки працівників освіти та лист учителів Прохорівської середньої школи Борзнянського району Чернігівської області, ухвалили взяти участь у виробничому поході імені VII Всесоюзного з'їзду рад. В основу зобов'язань лягли покращення навчальної роботи, побутових умов для студентів у гуртожитку, активізація роботи молоді у підшефному селі³⁶⁹³. Студенти Глухівського педінституту в другому семестрі 1933-1934 н.р. були учасниками виробничого походу імені чистки партії³⁶⁹⁴.

З осені 1935 р. по всій території СРСР почав поширюватися стаханівський рух, на який відгукнулося і студентство. Чимало хлопців і дівчат взяли на себе конкретні зобов'язання щодо покращення якості навчання та піднесення трудової дисципліни³⁶⁹⁵. 28 січня 1936 р. на партійно-комсомольських зборах Вінницького педінституту за участю студентів було прийнято резолюцію, у якій зазначалося, що стаханівський рух «ще більше зміцнює соціалістичні основи радянської країни, нечувано прискорює життя нашого соціалістичного господарства, забезпечує перетворення нашої країни на найзаможнішу країну в світі, зміцнює позиції соціалізму у всесвітньому масштабі»³⁶⁹⁶. 27 листопада 1935 р. на загальних зборах первинної парторганізації навчальних закладів Немирова обговорили промову Сталіна на всесоюзній нараді стахановців. В ухвалі зібрання йшлося про те, що стахановські методи роботи необхідно поширити серед студентів, зокрема педтехнікуму, активізувати ударництво, збільшити кількість відмінників³⁶⁹⁷.

Важливе місце у політиці радянської влади займали боротьба з релігією, насадження атеїзму. Особливу увагу більшовики приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів педагогічних навчальних закладів. Дана проблема була актуальною, оскільки у середовищі майбутніх учителів до 1923 р. були особи, що мали релігійні переконання. Зокрема, того року в Харківському ІНО віруючими себе визнали 7% студентів³⁶⁹⁸. У «Бюлетені

жовт. №5. С. 1.

³⁶⁹¹ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 44.

³⁶⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 14, 18.

³⁶⁹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 139-140.

³⁶⁹⁴ Там само. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 69.

³⁶⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 13.

³⁶⁹⁶ Там само. Спр. 32. Арк. 7.

³⁶⁹⁷ Там само. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4-4зв.

³⁶⁹⁸ Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова. С. 11.

Укрголовпрофосвіти» зазначалося, що «новий» педагогічний персонал, який готували педвиші, мав бути «активним і міцним», щоби «проводити антирелігійну пропаганду серед учнів і в тому оточенні населення, яке знаходиться в сфері впливу даної школи»³⁶⁹⁹.

Даних про антирелігійну роботу на початку 1920-х рр., на жаль, ми не виявили. Факти свідчать, що вона пошквалася у 1923 р. У доповідній записці до ЦК КП(б)У член методичного комітету Укрголовпрофосвіти Кагаров інформував, що 25% студентів працювали у складі атеїстичних гуртків³⁷⁰⁰. Вважаємо, що такі дані є надуманими. Наприклад, у Харківському ІНО в 1923 р. було 60 атеїстичних гуртківців (3,6% від загальної кількості студентів)³⁷⁰¹, у 1924-1925 н.р. – відповідно 26 і 1,6%³⁷⁰²; у Київському ІНО – в 1923-1924 н.р. – 29 і 1,4%³⁷⁰³.

Як правило, на своїх зібраннях (у другій половині 1923 р. в Харківському ІНО їх було 20) студенти слухали доповіді, виступали з рефератами, влаштували дискусії на релігійні теми³⁷⁰⁴. Доповіді готувала незначна частина молоді. У 1924 р. до цієї роботи залучили всього 10 осіб. Пізніше їх кількість зросла до 27³⁷⁰⁵. Готували лекції і викладачі Кам'янець-Подільського ІНО³⁷⁰⁶. У цьому ж закладі під впливом антирелігійної пропаганди більшовиків студенти і робітфаківці, яким пообіцяли видати 5 пудів пшениці, зняли хрест з однієї із церков міста і встановили замість нього червоний прапор. У приміщенні влаштували студентський клуб. Така ж доля спіткала і церкву ІНО³⁷⁰⁷.

У педвишах створювали кабінети «Безбожника», наприклад, в Одеському ІНО³⁷⁰⁸. Антирелігійну роботу проводили і культурно-освітні комісії ВБПС. Зокрема, у грудні 1923 р. у Миколаївському ІНО комісія здійснювала антирелігійну пропаганду, у студклубі ставила вистави на відповідну тематику, організувала виставку «Наука і релігія»³⁷⁰⁹.

Антирелігійні кампанії активізувалися з наближенням великодніх свят. У квітні 1922 р. студентам дозволили відбути на пасхальні канікули³⁷¹⁰,

³⁶⁹⁹ Об антирелигиозной пропаганде. Циркуляр методкома//Бюллетень Укрглавпрофобра. 1924. №1. С. 11.

³⁷⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856. Арк. 17–17зв.

³⁷⁰¹ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 84.

³⁷⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 5а, б.

³⁷⁰³ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84; Хроника. В атеистическом кружке студентов ИНО//Студент революции. 1923. №2-3. С. 121.

³⁷⁰⁴ В Харьковском Институте Народного Образования. С. 84.

³⁷⁰⁵ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 91.

³⁷⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856. Арк. 17–17зв.

³⁷⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 51зв.; Робфаковець. Не треба нам хрестів//Червоний шлях. 1923. 8 квіт. №68 (117). С. 2.

³⁷⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

³⁷⁰⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69.

³⁷¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 32.

однак вже наступного року святкувати Пасху їм заборонили. Молоді не дозволяли відвідувати церкви, костели, синагоги³⁷¹¹. Тоді ж Великодню неділю оголосили робочим днем, а вихідний день перенесли на понеділок³⁷¹².

Значна частина студентства, навіть під загрозою відрахування з інституту, не зреклася своїх релігійних поглядів. 8 травня 1923 р. на засіданні бюро Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про те, що частина студентів і викладачів брали участь у церковних «відправах»³⁷¹³. П. Явтушенко у статті «Верх зрізаний, але корінь цілий!» писав: «...У Вищій Пролетарській Школі, яка є авангардом пролетарської культури, ще й до цього часу не вивітрилися між студентством старі застойні релігійні погляди, не дивлячись на густі чистки і перереєстрації... [Студенти] не забули за «милосердного бога і святих», густенько навідуються (особливо на пасху) до автокефального соборчика, архієрейського, а то і до Олександрійського... купу[ють] свічки»³⁷¹⁴. У лютому 1924 р. політкомісар Кам'янець-Подільського СГІ Кіндрат на засіданні бюро ІНО розповів про «вчашання студентів ІНО до церкви»³⁷¹⁵.

Інтенсивніше антирелігійна робота почала проводитися із середини 20-х рр. ХХ ст., коли у 1925 р. на базі «Товариства друзів газети «Безбожник» було створено товариство «Спілка воявничих безбожників» (СВБ)³⁷¹⁶. На місяць почали виникати безвірницькі гуртки.

Безвірницькі організації функціонували і в педагогічних навчальних закладах, зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО (у 1928 р. було 58 «безвірників»³⁷¹⁷, у березні 1929 р. – 80, на початку листопада того ж року – 350³⁷¹⁸), Полтавському ІНО (у 1928-1929 н.р. – 39³⁷¹⁹); Бердянському (у квітні 1926 р. – 115³⁷²⁰, у 1929-1930 н.р. – 116³⁷²¹), вінницьких українському³⁷²² і єврейському³⁷²³, Дніпропетровському російському³⁷²⁴, Запорізькому³⁷²⁵,

³⁷¹¹ Там само. Спр. 206. Арк. 51, 63.

³⁷¹² Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 97.

³⁷¹³ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 66.

³⁷¹⁴ Явтушенко П. Що робиться в вищих школах. Верх зрізаний, але корінь цілий//Червоний шлях. 1923. 3 трав. №79 (128). С. 3.

³⁷¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 12

³⁷¹⁶ Свистович С. Система радянських громадських об'єднань. С. 22.

³⁷¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 34; Б-ський А. Так ставитись до безвірницької роботи не слід//Червоний кордон. 1928. 25 верес. Ч. 110 (486). С. 4.

³⁷¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 5.

³⁷¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

³⁷²⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

³⁷²¹ Там само. Арк. 44.

³⁷²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 24; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Спр. 20. Арк. 15–15зв.

³⁷²³ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 24.

³⁷²⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 10.

³⁷²⁵ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25.

Красноградському³⁷²⁶, Мар'їнському (у 1929 р. – 86³⁷²⁷), Маріупольському (у 1929 р. – 83³⁷²⁸), Черкаському (у 1928-1929 н.р. – 39³⁷²⁹), Шепетівському ПТ (у 1927-1928 н.р. – 45³⁷³⁰).

Практична робота «безвірників» полягала, насамперед, у проведенні засідань, на яких розглядали різні питання, заслуховували доповіді. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО впродовж перших п'яти місяців 1928 р. було проведено 8 засідань³⁷³¹. З березня до початку листопада 1929 р. гуртківці заслухали 28 доповідей³⁷³². У грудні 1929 р. викладачі та студенти взяли участь в антирелігійній демонстрації-карнавалі³⁷³³. У Черкаському ПТ у 1928-1929 н.р. засідали 10 разів³⁷³⁴. Того ж року в Полтавському ІНО на студентських зборах обговорили 5 питань³⁷³⁵. У Бердянському ПТ на зборах осередку у 1925-1926 р. виголосили 10 доповідей³⁷³⁶.

Робота СВБ активізувалася напередодні пасхальних днів. Наприклад, у Проскурівському ПТ навесні 1927 р. після закінчення другого триместру зі студентами, які виїжджали додому на весняні канікули, провели відповідну роз'яснювальну роботу про «шкідливість [святя] християнської пасхи»³⁷³⁷. 9 березня 1929 р. на партійному зібранні Кам'янець-Подільського ІНО всіх комуністів і комсомольців зобов'язали провести «кампанію проти Пасхи»³⁷³⁸. У різдвяні свята проводили антирелігійні доповіді студенти Могилів-Подільського³⁷³⁹ і Шепетівського ПТ³⁷⁴⁰.

У педвишах функціонували антирелігійні семінари. Зокрема, у Чернігівському ІНО на листопад 1924 р. він налічував 98 членів. Семінаром керував ректор В. Щербаков. На правах окремої секції у його структурі працював історико-антирелігійний гурток (37 осіб). Члени секції восени того року тричі збиралися на свої зібрання, на яких слухали доповіді³⁷⁴¹. У

³⁷²⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

³⁷²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.

³⁷²⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

³⁷²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

³⁷³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.

³⁷³¹ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 34; Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». (Кам'янець-Подільський ІНО)//Червоний кордон. 1928. 29 листоп. Ч.136 (512). С. 6.

³⁷³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 5.

³⁷³³ Там само. Спр. 26. Арк. 21.

³⁷³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

³⁷³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

³⁷³⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

³⁷³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 40.

³⁷³⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 5.

³⁷³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 33.

³⁷⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 176–176зв.

³⁷⁴¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а; Робота студентських гуртків і

весняному триместрі 1924-1925 н.р. слухачі семінару опрацювали 13 тем. 35 студентів направили на антирелігійну пропаганду в 17 культурно-освітніх закладах міста, де прочитали 27 доповідей. У клубі «Робос» їм вдалося провести «Суд над Богом»³⁷⁴². Восени 1925 р. семінар налічував 39 членів³⁷⁴³. Невдовзі на його базі створили антирелігійний гурток, який у 1926-1927 н.р. налічував 30 членів³⁷⁴⁴. У Ніжинському ІНО в 1925-1926 н.р. учасниками семінару були 63 студенти³⁷⁴⁵; Черкаському ПТ – у 1927-1928 н.р. – 89, у 1928-1929 н.р. – 39³⁷⁴⁶; Київському ІНО – у листопаді 1929 р. – 15³⁷⁴⁷. Такі ж семінари працювали у Бердянському³⁷⁴⁸, Зінов'євському³⁷⁴⁹ і Київському польському ПТ³⁷⁵⁰. Крім того, у Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. функціонував гурток антирелігійної пропаганди³⁷⁵¹, а в Одеському ІНО³⁷⁵² і Коростишівському ПТ – гуртки атеїзму³⁷⁵³.

Частина студентів, наприклад, Катеринославського³⁷⁵⁴ і Кам'янець-Подільського ІНО³⁷⁵⁵, байдуже поставилися до антирелігійних заходів і вважали їх «зайвою витратою часу». До кінця 20-х рр. більшовикам так і не вдалося викоринити із студентського середовища релігійні переконання. Зокрема, із Зінов'євського ПТ повідомляли про проведене у 1928-1929 н.р. анкетування студентів, 3,2% з яких зізналися, що вірять в Бога (насправді, цей показник реально був більшим в рази)³⁷⁵⁶. Частина молоді продовжувала відзначати релігійні свята. Наприклад, 6 січня 1929 р. загін «легкої кінноти» виявив, що в одній із кімнат Будинку пролетарського студентства на Толкачівці (студентське містечко у Харкові. – Авт.) 8 студентів, у т.ч. Харківського ІНО, влаштували різдвяну вечірку. Невдовзі, профспілкові збори вишу засудили

семінарів//Бюлетень Чернігівського інституту народної освіти. Чернігів, 1924. 15 листоп. №3. С. 23-25.

³⁷⁴² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 12.

³⁷⁴³ Там само. Спр. 235. Арк. 58.

³⁷⁴⁴ Там само. Спр. 413. Арк. 83в.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 113в.

³⁷⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 183в.

³⁷⁴⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 273в.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30.

³⁷⁴⁷ Партійна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3; Рябченко О.Л. Студентство в полі зору держави-комуни. С. 665.

³⁷⁴⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49; Бердянські педагогічні курси. С. 89.

³⁷⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 2.

³⁷⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 31.

³⁷⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

³⁷⁵² Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 79; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 43.

³⁷⁵³ Писарська Г.В. Педагогічне училище. С. 64.

³⁷⁵⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150.

³⁷⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 373в.; Спр. 21. Арк. 1; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2; Боберський А. Про антирелігійну роботу в І.Н.О./Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 3.

³⁷⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 473в.

учасників святкування і клопотали про виключення організаторів вечірки із вишу³⁷⁵⁷.

Мали місце випадки, коли студенти підтримували викладачів з релігійними переконаннями. Наприклад, педагоги Дніпропетровського російського ПТ Є. Добровольський, П. і В. Левітови, Чернявський у лютому 1929 р. відмовилися підписати петицію про закриття місцевої Брянської церкви і хоральної синагоги. Їхній приклад наслідували 10 студентів III курсу³⁷⁵⁸. 5 березня того ж року учасники загальних зборів вишу затаврували дії цих викладачів. Серед виступаючих були і 6 студентів. Представник ОБПС Циплаков звернув увагу на небезпеку поширення релігійних вірувань серед молоді: «Педагоги повинні бути марксистами, педагогіка і релігійність ніяк не в'яжуться... Треба поставити завдання аби в наших школах виховувалися студенти в антирелігійному дусі, ви знаєте, яку велику роль відіграє релігія...»³⁷⁵⁹.

Антирелігійна робота поживалася у 1930-х рр. У декількох номерах газети «Войовничий безвірник» (1930. 5 жовтня. №29. С.4; 1931. 26 травня. №27. С.2) з'явилася інформація про те, що «... антирелігійна робота у ВИШах, технікумах і профшколах поставлена слабо. В більшості ВИШів, у тому числі і педагогічних, нема осередків СВБ, або хоч і є, то нічого не роблять», «... здебільшого Вишівські осередки СВБ – це занедбана, всіма забута ділянка». Тому наголошувалося, що «...кадри спеціалістів, культурних людей, яких випускають ВИШі, повинні бути разом з тим і кадрами антирелігійників. Смішно було б покладати боротьбу проти реакційної релігійної ідеології... на групу спеціалістів-антирелігійників». Запропонували, щоб людей з вищою освітою використовували на заводах, у шахтах та колгоспах як «культурну силу для громадської роботи», які працюючи серед значної кількості людей, проводили антирелігійну пропаганду³⁷⁶⁰.

У 1930-ті рр. в педагогічних навчальних закладах продовжували працювати осередки СВБ. Зокрема, у Київському ІСВ у 1931 р. спілка об'єднувала 265 осіб³⁷⁶¹, Криворізькому ППО – в 1932 р. – 180³⁷⁶², у Полтавському ІСВ – 163³⁷⁶³; Бердянському ПТ – наприкінці квітня 1930 р. – 258³⁷⁶⁴, у січні 1931 р. – 356³⁷⁶⁵; Маріупольському – у 1930 р. – 190³⁷⁶⁶. Осередки СВБ

³⁷⁵⁷ «Механічні громадяни» у виші//Студент революції. 1929. №4. С. 47.

³⁷⁵⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 2, 41.

³⁷⁵⁹ Там само. Арк. 70–71.

³⁷⁶⁰ Вітринська О. В. Антирелігійна агітація серед єврейської молоді. С. 101.

³⁷⁶¹ Л-ич. Ликвідуймо прорив на фронті безвірницької роботи//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 3.

³⁷⁶² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

³⁷⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

³⁷⁶⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 68.

³⁷⁶⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 293.

³⁷⁶⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

діяли також у Київському ППО³⁷⁶⁷, Вінницькому³⁷⁶⁸ та Польському педінститутах³⁷⁶⁹; Житомирському єврейському³⁷⁷⁰, Київському російському³⁷⁷¹ і Николаївському ПТ³⁷⁷².

Функціонували також атеїстичні гуртки «Безвірник». Наприклад, у Тульчинському ПТ гурток нараховував 135 членів³⁷⁷³, Проскурівському польському – 72³⁷⁷⁴, Київському російському – 24.³⁷⁷⁵ Такі ж гуртки діяли в інших інститутах та педтехнікумах³⁷⁷⁶.

Як і в попереднє десятиліття, запроваджувалися антирелігійні семінари. Наприклад, у Бердянському ПТ у 1930-1931 н.р. третьокурсники працювали у складі семінару антирелігійного пропагандистського активу, засідання якого відбувалися 9 разів на місяць³⁷⁷⁷. Студенти відвідували також і засідання осередку товариства «Войовничих матеріалістів-діалектиків». У вишах створювалися «групи сприяння товариства»³⁷⁷⁸. Одна з таких організацій діяла у Вінницькому педінституті в 1938 р.³⁷⁷⁹

Педагогічні навчальні заклади стали центрами антирелігійної роботи у регіонах, однією з рушійних сил якої було студентство (про це мова йтиме у підрозділі 4.2). Релігійність стала одним із визначальних фактором під час чистки педвишів. Частина студентів відрухували із навчальних закладів як дітей священників (про це йшлося у підрозділі 1.3). За свої релігійні переконання переслідувалася й інші категорії молоді. Так, у червні 1931 р. заставрували студентку II курсу Вінницького ІСВ Я. Шмідт, яка, відвідуючи костел, «хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу». Її вчинок обговорили на засіданні партосередку³⁷⁸⁰. З Київського ІСВ

³⁷⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

³⁷⁶⁸ Лисий А. Історичний факультет. С. 68.

³⁷⁶⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 75зв.

³⁷⁷⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

³⁷⁷¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 67. Арк. 40, 96.

³⁷⁷² Держархів Николаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

³⁷⁷³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70; Спр. 444. Арк. 238.

³⁷⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5зв.

³⁷⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96.

³⁷⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 34; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8; Спр. 135. Арк. 280; Моложавий І. Липові безвірники//Студент революції. 1931. №16. С. 30.

³⁷⁷⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 202.

³⁷⁷⁸ Інструкція про роботу вишівської групи сприяння т-ву войовничих матеріалістів-діалектиків//Студент революції. 1930. №5. С. 49.

³⁷⁷⁹ Лисий А. Історичний факультет. С. 68.

³⁷⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 66; Яблонський Д. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №28. С. 27.

повідомляли, що антирелігійна робота «обмежу[валася] тим, що кладуть у кишеню безвірницький квиток, щоб забути про нього»³⁷⁸¹.

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята, зокрема, річниці Жовтневої революції. Святування чітко планувалося. Неодноразово це питання заслуховувалося на партійно-комсомольських зборах³⁷⁸², обговорювалося у пресі. Наприклад, у Миколаївському педінституті 2 жовтня 1934 р. на засіданні парткомітету ухвалили до 17-ї річниці революції підійти без незадовільних оцінок, з гарною трудовою дисципліною; налагодити роботу партійних і комсомольських гуртків, інститутської газети «Кадровик»; поліпшити культурно-побутові умови студентства (забезпечити їх лазнею, їдальнею, гуртожитком)³⁷⁸³. Подібні зобов'язання брали на себе студенти Вінницького педінституту³⁷⁸⁴.

Програму святкування розтягували на декілька днів. Її розпочинали за декілька днів до річниці. Так, в Одеському ІНО 6 листопада 1923 р. відбувся вечір спогадів учасників революційних подій³⁷⁸⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО програму 3 листопада 1924 р. розпочали загальні збори студентів вишів міста, на яких заслухали доповіді Галузо «Підсумки семилітньої диктатури пролетаріату» і С. Божка «Які умови довели до Жовтня». Через два дні студентська молодь слухала виступ ректора ІНО В. Гериновича «Наука в буржуазнім суспільстві»³⁷⁸⁶. Ввечері, 6 листопада 1926 р. відбулися урочисті збори, на яких присутні почули доповідь, приурочену цій події, а також спогади учасників революційних подій³⁷⁸⁷. Це ж стосувалося і Миколаївського ІНО³⁷⁸⁸, Могилів-Подільського ПТ³⁷⁸⁹ і Луганського педінституту³⁷⁹⁰.

Найбільш насиченою програма святкування була безпосередньо у день святкування – 7 листопада. У 1923 р. цю подію урочисто відзначили у Полтавському ІНО, якому напередодні надали ім'я Жовтневої революції. Того ж дня студенти взяли участь у великій загальноміській маніфестації,

³⁷⁸¹ Л-ич. Ліквідуємо прорив на фронті безвірницької роботи//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 3.

³⁷⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1; Спр. 24. Арк. 44.

³⁷⁸³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 45.

³⁷⁸⁴ Вейцер С. Педінститут готується до свят//Більшовицька правда. 1935. 18 жовт. №241 (1075). С. 4.

³⁷⁸⁵ Празднование Октябрьской годовщины в ВУЗах Одессы//Студент революции. 1923. №2-3. С. 125.

³⁷⁸⁶ Свята Жовтня в І.Н.О.//Червоний кордон. 1924. 16 листоп. Ч. 57. С. 4.

³⁷⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 139; Спр. 26. Арк. 7; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 319.

³⁷⁸⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

³⁷⁸⁹ Сваричевський. Як ми святкували Жовтень (Могилів-Подільський педтехнікум)//Студент революції. 1927. №7. С. 89–90.

³⁷⁹⁰ План проведення свята XVIII річниці Жовтневої революції//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.

а ввечері – у концерті-вечірці, присвяченій річниці революції³⁷⁹¹. За день до цього полтавські студенти надіслали «більшовицький привіт» РНК УСРР³⁷⁹². За схожим сценарієм святкувала молодь Кам'янець-Подільського³⁷⁹³ і Ніжинського ІНО³⁷⁹⁴, Луганського педінституту³⁷⁹⁵, Лубенського учительсько-го інституту³⁷⁹⁶.

Нерідко святкування продовжувалося у наступні дні. Так, 8 листопада 1922 р. студенти Ніжинського ІНО були учасниками відкриття пам'ятника «борцям робітничого класу», а 9 листопада – студентського клубу³⁷⁹⁷. 8 листопада 1924 р. частина молоді Кам'янець-Подільського ІНО вирушила в села для виголошення доповідей про Жовтневу революцію³⁷⁹⁸. Студенти Вінницького ІНО 8 листопада 1920 р. заслухали декілька доповідей³⁷⁹⁹; Могилів-Подільського ПТ – 8 листопада 1927 р. – відвідали касарні прикордонного загону ДПУ³⁸⁰⁰; Луганського педінституту – 8 листопада 1935 р. – брали участь у спортивних змаганнях³⁸⁰¹.

Урочистості, пов'язані із відзначенням річниць Жовтневої революції, відбулися також у Київському³⁸⁰² та Волинському ІНО (Житомирському педінституті)³⁸⁰³; Вінницькому³⁸⁰⁴ та Полтавському ІСВ³⁸⁰⁵; Вінницькому українському³⁸⁰⁶ і Корсунському ПТ³⁸⁰⁷ і т.д.

Зрозуміло святкували Міжнародний день солідарності трудящих – 1 травня. Сценарій заходів був схожим із святкуванням річниць Жовтневої революції. Проводилася значна підготовча робота, зокрема, у Кам'янець-Подільському

³⁷⁹¹ Базья І. Полтава. ІНО. С. 121.

³⁷⁹² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 330.

³⁷⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 139; Спр. 6. Арк. 87–87зв.; Спр. 26. Арк. 7; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 5; Спр. 415. Арк. 12зв.; Спр. 584. Арк. 2; Спр. 1000. Арк. 319; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 71.

³⁷⁹⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 220.

³⁷⁹⁵ План проведення свята XVIII річниці Жовтневої революції. С. 3.

³⁷⁹⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36–39.

³⁷⁹⁷ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 285.

³⁷⁹⁸ Свята Жовтня в І.Н.О. С. 4.

³⁷⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 110–110зв.; Спр. 14. Арк. 27зв.; Спр. 45. Арк. 54, 63.

³⁸⁰⁰ Сваричевський. Як ми святкували Жовтень. С. 89–90.

³⁸⁰¹ План проведення свята XVIII річниці Жовтневої революції. С. 3.

³⁸⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 100; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 163.

³⁸⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 30; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 561; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 7.

³⁸⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6.

³⁸⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 175.

³⁸⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 112.

³⁸⁰⁷ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.

ІНО³⁸⁰⁸, Запорізькому ІСВ³⁸⁰⁹, Кам'янець-Подільському ПТ³⁸¹⁰. Напередодні свята проводилися загальні збори, на яких заслуховували доповіді. Серед доповідачів були і студенти. Традиційно учасники зібрання надсилали вітальні телеграми уряду УСРР, керівництву КП(б)У. Тоді ж нагороджували кращих студентів. Після урочистостей організовували концерти, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО³⁸¹¹, Луганському³⁸¹² і Миколаївському педінститутах³⁸¹³. Цікаво, що 12 квітня 1927 р. на засіданні правління Миколаївського ІНО ухвалили: у зв'язку з весняними канікулами студентів окремого святкування у виші не проводити³⁸¹⁴, що на той час зі сторони дирекції було дуже сміливим кроком, оскільки могли послідувати оргвистовки. Водночас, 26 квітня 1934 р., незадовго до дня міжнародної солідарності трудящих, щоб забезпечити масовість заходів, директор Кам'янець-Подільського ПТ підписав наказ, у якому зазначалося: «Вихідних днів на першотравневі свята не давати. Всі студенти мали взяти участь у святкуванні 1 Травня»³⁸¹⁵.

Основні події розгорталися безпосередньо в день святкування. Зокрема, у 1923 р. студенти Херсонського ІНО були учасниками загальноміської маніфестації. Того ж дня відбулося урочисте засідання, на якому присутні заслухали доповіді політкомісара Воробйова і студента Кулика. Крім того, силами студентів і хати-читальні у Національному театрі влаштували великий концерт і виставу³⁸¹⁶. Участь у святкових демонстраціях і мітингах, концертах брала участь також молодь Кам'янець-Подільському ІНО³⁸¹⁷, вінницьких педінституту, українського і єврейського, Тульчинського ПТ³⁸¹⁸. Відзначали 1 Травня і київські студенти. Студент ІНО, майбутній драматург О. Корнійчук у своїх спогадах передає ейфорію свята. Він писав, що студентський оркестр під час демонстрації грав таку музику, якої Київ ніколи не чув: «Публіка зупинялась,

³⁸⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 37; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 37; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 28.

³⁸⁰⁹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 39.

³⁸¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 64–66.

³⁸¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47–47зв.; Спр. 3. Арк. 5; Харків, Наркому Освіти УСРР//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.

³⁸¹² План проведення святкування 1 Травня//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 2.

³⁸¹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 12.

³⁸¹⁴ Там само. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 44.

³⁸¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 136.

³⁸¹⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 167.

³⁸¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47–47зв.; Спр. 3. Арк. 5; Спр. 30. Арк. 37; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33; Спр. 5. Арк. 249; Спр. 14. Арк. 37; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 28; Як святкували день 1-го Травня в м. Кам'янець//Червоний шлях. 1923. 7 трав. №81 (130). С. 3.

³⁸¹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14, 15; Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 20; План демонстрації трудящих Вінниці 1 Травня//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4; Назустріч Першому травню. По технікумах і вишах//Там само.

сміх був великий, але ми бадьоро йшли, а за нами бігла малеча кричала «ура». Такі заходи мали показати переваги колективізму, піднесення духу нового студентства, які готові подолати всі труднощі на шляху до світлого майбутнього. Відповідну атмосферу допомагали створювати авангардистські художники, які оформлювали агітпоїзди і агітпароплави (О. Екстер), червоноармійські казарми в Києві (М. Бойчук)³⁸¹⁹.

У ряді випадків святкова програма поширювалася ще й на 2 травня. Так, у 1928 р. студентські спортивні організації Кам'янець-Подільського ІНО взяли участь у загальнономіських змаганнях, а організації «культзмички» – організували «масові походи» у підшефні села³⁸²⁰. У Вінницькому українському ПТ у 1930 р. було проведено масову «гулянку на природі»³⁸²¹. Молодь Луганського педінституту в 1935 р. на центральній площі міста мала змогу слухати музику духового оркестру, брати участь у спортивних змаганнях. Увечері всіх студентів міста зібрали у міському театрі для перегляду вистави³⁸²².

Першотравневі свята відзначали також у Житомирському ІСВ³⁸²³, Глухівському педкомбінаті³⁸²⁴, Київському російському³⁸²⁵, Новоград-Волинському³⁸²⁶, Проскурівському³⁸²⁷, Шепетівському ПТ тощо³⁸²⁸.

Урочисто святкували день Червоної армії. Традиційно відбувалися урочистості, на яких присутні слухали тематичні доповіді. Зокрема, у 1927 р. промовці-студенти Кам'янець-Подільського ІНО вітали червоноармійців і зазначали, що «можливість вчитися і готуватись до будівничої праці дана їм силою Червоної армії». На зібранні виступив і представник військового гарнізону міста, який заповнив, що «озброєна змичка робітників і селян – Червона армія, завжди готова дати одсіч капіталістам»³⁸²⁹. Урочисто відзначили день армії у 1928 і 1929 рр.³⁸³⁰ Доповіді слухало також і студентство Одеського ІНО³⁸³¹, Вінницького³⁸³² і Житомирського українських ПТ³⁸³³.

³⁸¹⁹ Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста. С. 23.

³⁸²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33; Спр. 5. Арк. 249.

³⁸²¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14, 15.

³⁸²² План проведення святкування 1 Травня. С. 2.

³⁸²³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 5; Спр. 75. Арк. 27.

³⁸²⁴ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 58.

³⁸²⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 20.

³⁸²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 364.

³⁸²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 1.

³⁸²⁸ Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2зв.

³⁸²⁹ День Червоної армії в Кам. ІНО//Червоний кордон. 1927. 26 лют. Ч. 16 (285). С. 8.

³⁸³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 21; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 15.

³⁸³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18.

³⁸³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 15; Спр. 33. Арк. 38–38зв.; Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 100.

³⁸³³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 2; Спр. 680. Арк. 3; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9.

Урочистості, як правило, завершувалися прийняттям присутніми провладних резолюцій. Наприклад, 23 лютого 1924 р. студенти і викладачі Кам'янець-Подільського ІНО резюмували, що «тільки під могутнім захистом Червоної Армії СРСР зможе відстояти завоювання Жовтневої революції й дати можливість зміцнити їх відбудуванням промисловості й сільського господарства в тому капіталістичному оточенню, в котрому СРСР зараз ще знаходиться»³⁸³⁴. 22 лютого 1929 р. студенти Білоцерківського ПТ заявили, що «коли цього буде потрібно, вони готові свої книжки замінити на гвинтівки і разом з славною Червоною Армією виступати на оборону СССР»³⁸³⁵.

Річницям Червоної армії приурочували змагання з оборонної роботи. Зокрема, в Одеському ІНО осередок ТСО «Авіахім» на 12 лютого 1927 р. запланував провести стрілецькі змагання. 19 лютого мало відбутися інсценування взяття Одеси за участю 750 студентів³⁸³⁶. Брالی участь у змаганнях студенти житомирських педінституту³⁸³⁷ і українського ПТ³⁸³⁸, Бердянського ПТ³⁸³⁹. У Ніжинському педінституті на честь 19-ї річниці організували жіночий лижний похід у протигазах за маршрутом Ніжин-Київ³⁸⁴⁰.

Урочисто річниці Червоної армії відзначали також у Миколаївському педінституті³⁸⁴¹ і Проскурівському ПТ³⁸⁴².

Студентство були учасниками низки інших революційних та радянських свят. Наприклад, у Київському ІНО 15 лютого 1923 р. відбулися урочисті збори, присвячені 25-й річниці РКП(б), на яких із доповідями виступили Н. Лобода і М. Салько³⁸⁴³. 15 березня того ж року ювілей партії відзначили і в Херсонському ІНО³⁸⁴⁴. 12 лютого 1923 р. київські студенти, святкуючи річницю повалення самодержавства, провели «літературний суд» над Лютневою революцією. Учасниками заходу були студенти ІНО і Вищого технікуму міжнародних відносин³⁸⁴⁵. 12 грудня 1924 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО урочисто відзначила 5-річчя встановлення радянської влади в Україні. З промовою виступив С. Божко, який зупинився «на всіх спробах творити українську державу, що її робили пануючі верстви України протягом всієї історії». З марксистської точки зору доповідач повідомив про утворення і діяльність українських політичних партій у 1900-1917 рр., «провал[и] і карикатурн[і]

³⁸³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 27зв.

³⁸³⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 20.

³⁸³⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18.

³⁸³⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 7.

³⁸³⁸ Там само. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 2; Спр. 680. Арк. 3.

³⁸³⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 358.

³⁸⁴⁰ Страшко Є. Гоголівський інститут. С. 25.

³⁸⁴¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 6; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

³⁸⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 37.

³⁸⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 12.

³⁸⁴⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁸⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 11–12.

вибрик[и] тих, хто не так давно перебував у Кам'янці і пробував творити «Українську Народну Республіку»³⁸⁴⁶. Молодь вишу святкувала також день Конституції СРСР, наприклад у 1927 р.³⁸⁴⁷, відзначала трагічні історичні події, зокрема, річницю початку Першої світової війни, «кривавої неділі» 1905 р.³⁸⁴⁸ У Дніпропетровському ІСВ річницю Першої російської революції відзначили у 1931 р. Було організовано ряд заходів. Зокрема, проведено екскурсію в музей революції, випущено спецномер стінгазети, влаштовано вечір спогадів учасників подій 1905 року тощо³⁸⁴⁹.

Студентство Кам'янець-Подільського³⁸⁵⁰ і Волинського ІНО відзначало річницю Лютневої революції, ВКП(б), ЛКСМУ, КНС, оборони (5 червня), Паризької комуни, Комінтерну, Ленських подій³⁸⁵¹. У Миколаївському³⁸⁵², Одеському³⁸⁵³ і Херсонському ІНО³⁸⁵⁴, Київському російському³⁸⁵⁵, Новоград-Волинському ПТ відзначали дні Паризької комуни³⁸⁵⁶; у Шепетівському ПТ – 10-річчя Комінтерну³⁸⁵⁷. 5 липня 1925 р. у Кам'янець-Подільському ІНО було проведено Міжнародний кооперативний день³⁸⁵⁸. Того ж року 3 вересня у Шевченківському будинку відбулася вечірка «трьох поколінь», присвячена Міжнародному дитячому тижню³⁸⁵⁹.

Традиційно щорічно відзначали Міжнародний жіночий день 8 Березня, зокрема, в Кам'янець-Подільському³⁸⁶⁰, Миколаївському³⁸⁶¹, Одеському³⁸⁶² і Херсонському ІНО³⁸⁶³; Конотопському³⁸⁶⁴ і Шепетівському ПТ³⁸⁶⁵.

³⁸⁴⁶ Гострий О. 5-ти річчя Радвлади на Україні//Червоний кордон. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.

³⁸⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 24.

³⁸⁴⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 43в.-5; Спр. 576. Арк. 2.

³⁸⁴⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 22.

³⁸⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 76; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6; Спр. 30. Арк. 27; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 67; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 9; Спр. 578. Арк. 26; Спр. 705. Арк. 97; Спр. 1000. Арк. 30; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 34, 35.

³⁸⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 561; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 63в.; Спр. 26. Арк. 353в.; Спр. 30. Арк. 35; Спр. 40. Арк. 7.

³⁸⁵² Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 15; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 303в.

³⁸⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

³⁸⁵⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁸⁵⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 7; Спр. 135. Арк. 20.

³⁸⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 364.

³⁸⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 343в.

³⁸⁵⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

³⁸⁵⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 39.

³⁸⁶⁰ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 24; Спр. 14. Арк. 34.

³⁸⁶¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 15; Спр. 90. Арк. 17; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 303в.; Спр. 3. Арк. 513в.

³⁸⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

³⁸⁶³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁸⁶⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 12.

³⁸⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 30.

На початку 20-х рр. запровадили відзначення роковин початку студентського революційного руху, який започаткував всеросійський студентський страйк 1899 року, спрямований проти реакційної політики царської влади. Вперше урочистості відбулися у 1923 р., зокрема 21 лютого у Кам'янець-Подільському ІНО. У першій половині дня провели маніфестацію. На мітингу від студентства виступив Бенедиктов, який заявив, що «сучасне студентство, переважно сини робітників і селян, не мають нічого спільного з жовто-блакитним студентством». Висловив побажання, аби період між 1899-1923 рр. був зовсім викреслений із сторінок історії російського студентства, а сучасне студентство Кам'янецья докладе всіх зусиль, аби довести «свою солідарність з пролетаріатом і з його радянською владою». Ввечері відбулося урочисте засідання. Почесними членами президії символічно обрали В. Леніна, Л. Троцького, А. Луначарського, В. Затонського, Г. Гринька, Х. Раковського, Г. Петровського. Присутні заслухали доповіді Бушуєва, Бенедиктова. Після цього відбувся концерт студентського хору³⁸⁶⁶. 24 лютого загальноміське святкування «Студентського дня» відбулося у Києві, серед учасників якого були і представники ІНО³⁸⁶⁷. Цікаво, що у 1923 р. журнал «Студент революції» вмістив статтю, у якій аргументували недоцільність проведення «студентського дня». Анонімні автори зазначали, що це свято «являє собою історичний пережиток давно минулих днів»³⁸⁶⁸. 21 лютого наступного року святкували студенти Кам'янець-Подільського ІНО³⁸⁶⁹, а 23 лютого – Ніжинського³⁸⁷⁰.

Урочисто відзначали Міжнародний юнацький день³⁸⁷¹.

Явка на вищезазначені святкування була обов'язковою. Їх учасників реєстрували³⁸⁷². Підготовка до святкових заходів негативно позначилася на відвідуванні занять. Так, у 1924-1925 н.р. в Кам'янець-Подільському ІНО через ці причини студенти пропустили 434 аудиторних години³⁸⁷³. У передсвяткові дні скорочували кількість занять. Наприклад, у березні 1928 р. на засіданні правління Миколаївського ІНО ухвалили 7 березня звільнити студентів від занять на 2 год. раніше³⁸⁷⁴.

Студентство педагогічних навчальних закладів вшановувало пам'ять голови РНК СРСР В. Леніна. Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО із

³⁸⁶⁶ Пролетарське студентство бореться за пролетарську науку//Червоний шлях. 1923. 21 лют. №49 (98). С. 1; Свято пролетарського студентства м. Кам'янець//Там само. 25 лют. № 51 (100). С. 2.

³⁸⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 11–12.

³⁸⁶⁸ Чому ми против «Студенческого дня»//Студент революції. 1923. №4-5. С. 9–10.

³⁸⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 5.

³⁸⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 127зв.

³⁸⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 40; У місті. ІНО в підшефному районі//Червоний кордон. 1924. 11 верес. Ч.39. С. 4; Партійне життя//Там само. 14 верес. Ч.40. С. 4.

³⁸⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 937. Арк. 148.

³⁸⁷³ Там само. Спр. 566. Арк. 83зв.

³⁸⁷⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 51зв.

сумом сприйняли звістку про смерть «вождя»³⁸⁷⁵. 21 січня 1924 р. на зборах з приводу трагічних подій «Кривавої неділі» 1905 р. завідувач агітаційно-пропагандистського відділу Кам'янець-Подільського ОПК оголосив про смерть Леніна. Колишній студент Т. Масенко з цього приводу писав: «Звістка була настільки несподівана, вражаюча, що урядове повідомлення зачитувалося при могильній тиші аудиторії...»³⁸⁷⁶. 23 січня студентство інституту взяло участь у загальноміському траурному мітингу³⁸⁷⁷. Наступного дня у студентському клубі відбулася вечірка, присвячена пам'яті Леніну. Присутні заслухали доповіді ректора В. Гериновича, професора Р. Заклинського, студента Боровця³⁸⁷⁸. Студенти прийняли ухвалу про свою участь в спорудженні пам'ятника Леніну, на що зобов'язалися внести по 50 червінців³⁸⁷⁹ (в одному із архівних документів зафіксовано, що ця акція не знайшла широкої підтримки, зібрана сума була мізерною – лише 8 руб. 45 коп.³⁸⁸⁰). Учасники зібрання надіслали у газету «Правда» телеграму такого змісту: «В жалібний день похорону тов. Леніна студентство й професура вищих шкіл дає завзяту пролетарську клятву над його домовиною, що те, за що поклали життя найкращі сили трудящих, і що зараз твердою і міцною рукою під проводом т. Леніна здобуто, – ніхто й ніколи не вирве з наших червоних, залізних рук»³⁸⁸¹. 27 січня, у день похорону, у студклубі були проведені загальні збори³⁸⁸², після яких учасники зібрання вирушили до братських могил, де о 16.00 год. було салютовано «дорогому небіжчику, незабутньому Іллічеві»³⁸⁸³. З 27 січня по 3 лютого 1924 р. молодь організувала також виставку, приурочену Леніну³⁸⁸⁴.

22 січня екстрене засідання відбулося у Ніжинському ІНО. У день похорону у кінотеатрі відбувся траурний мітинг³⁸⁸⁵. 24 лютого 1924 р. організували загальні збори у Київському ІНО. Учасники зібрання заслухали доповіді професора Й. Селіхановича, Карпова, Костюка, Федоровського, Гофмана³⁸⁸⁶.

Пам'ять вождя вшановували і в наступні роки. Так, у січні 1925 р. у Кам'янець-Подільському ІНО відбулися три траурні мітинги. Студенти заслухали доповіді, а музичний гурток виконав декілька траурних пісень, творів,

³⁸⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 2.

³⁸⁷⁶ Це було у січні 1924...//Радянський студент. 1969. 23 січ. №3 (586). С. 1.

³⁸⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 6; У січневі дні 1924-го...//Радянський студент. 1970. 23 квіт. №12 (629). С. 2.

³⁸⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 16.

³⁸⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 157зв.–158зв.

³⁸⁸⁰ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 33.

³⁸⁸¹ Там само. Спр. 566. Арк. 76.

³⁸⁸² У січневі дні. С. 2.

³⁸⁸³ Це було у січні. С. 1.

³⁸⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 37–38.

³⁸⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 59.

³⁸⁸⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 11–12.

присвячених вождю³⁸⁸⁷. У квітні того ж року у виші відзначали 55-річчя від дня народження вождя³⁸⁸⁸. У січні 1929 р. у Шепетівському ПТ провели дні жалоби з приводу 5-річчя з дня смерті В. Леніна³⁸⁸⁹.

З 20-х рр. почали проводитися Ленінські дні, зокрема, у 1925 р. у Херсонському ІНО³⁸⁹⁰. Того ж року у Миколаївському ІНО організували Ленінський тиждень³⁸⁹¹. Ленінські дні провели і в Одеському ІНО. Щоправда, тут вони особливою популярністю не користувалися. У 1923 р. з 572 студентів участь у них брали лише 200³⁸⁹².

У наступному десятилітті Ленінські дні були більш масовими. Так, у 1931 р. у Вінницькому українському ПТ організували читання «Заповітів Леніна о національній молоді», відбулися загальні збори технікуму, проведено підписку на 6-томне зібрання творів В. Леніна, випущено тематичну стінгазету³⁸⁹³. У січні того року Ленінські дні провели у Житомирському ІСВ³⁸⁹⁴, а у 1932 р. – в Київському польському ПТ³⁸⁹⁵.

У педагогічних навчальних закладах вшановували пам'ять ще й Карла Маркса. Наприклад, у 1922 р. у Полтавському ІНО провели вечірку, присвячену німецькому філософові і теоретику-суспільствознавцеві³⁸⁹⁶. Найбільш масові святкування відбулися у 1933 р., коли випнювалося 115-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті класика. Зокрема, колектив Миколаївського ІСВ на початку травня святкував 115-річчя класика. На всіх курсах в ході політгодин обговорили питання «Маркс як великий революціонер і геній мистецтва»³⁸⁹⁷. У Вінницькому єврейському ПТ 14 березня до цієї події приурочили теоретичну «одноденку» на теми: «Діалектичний матеріалізм у вченні Карла Маркса», «Карл Маркс про диктатуру пролетаріату», «Карл Маркс і єврейське питання». Того ж дня відбулися урочисті збори, на яких заслухали зазначені доповіді. Викладачі та студенти організували урочистості на підшефних місцевих промислових підприємствах, у колгоспі «Друкар»³⁸⁹⁸. Аналогічне відбувалося в Уманському ІСВ³⁸⁹⁹, Київському російському³⁹⁰⁰ і Кам'янець-Подільському ПТ³⁹⁰¹.

³⁸⁸⁷ Заклинський Р. В тиждень смерті вождів//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2.

³⁸⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

³⁸⁸⁹ Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 1.

³⁸⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 826.

³⁸⁹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 7.

³⁸⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277; Лаврут О. Політична поведінка. С. 67.

³⁸⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27.

³⁸⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 5зв.

³⁸⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35.

³⁸⁹⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 1.

³⁸⁹⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 34; Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 60.

³⁸⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 91.

³⁸⁹⁹ Там само. Спр. 149. Арк. 42.

³⁹⁰⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 7.

³⁹⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 23.

Ряд заходів провели до 50-річчя з дня смерті Карла Маркса, зокрема, у Бердянському³⁹⁰², Житомирському³⁹⁰³, Зінов'євському³⁹⁰⁴, Кам'янець-Подільському³⁹⁰⁵, Ніжинському³⁹⁰⁶, Нікопольському³⁹⁰⁷, Новомосковському³⁹⁰⁸, Полтавському³⁹⁰⁹, Уманському³⁹¹⁰, Херсонському³⁹¹¹ і Черкаському ІСВ³⁹¹².

Восени 1935 р. студенти Одеського педінституту стали учасниками теоретичної конференції, присвяченої Карлу Марксу³⁹¹³.

Вшановували студенти і пам'ять Фрідріха Енгельса. Наприклад, у Київському ІНО 28 листопада 1922 р. урочисто відзначили 102-у річницю з дня його народження³⁹¹⁴. Крім того, молодь цього ж вишу брала участь у заходах, присвячених пам'яті Г. Плеханова³⁹¹⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО, вшановуючи «вождів революції», у 1922 р. розмістили їхні бюсти в головному корпусі³⁹¹⁶. А 11 листопада 1923 р. у цьому ж виші відбулися загальні збори, на яких заслухали доповідь про життя і діяльність одного із засновників РКП(б) Л. Троцького³⁹¹⁷.

Молодь вшановувала пам'ять й інших державних діячів 20-30-х рр. ХХ ст. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО взяли участь у заході, присвяченому наркомун військових і морських справ М. Фрунзе³⁹¹⁸. Студентство Вінницького педінституту з сумом зустріло звістку про вбивство члена політбюро ЦК ВКП(б) С. Кірова. У грудні 1934 р. відбувся траурний мітинг. Викладачі і студенти пропонували порушити клопотання перед НКО про присвоєння педінституту імені С. Кірова³⁹¹⁹. У 1931 р. молодь Київського ІНО надіслала телеграму К. Ворошилову, з нагоди його 50-річного ювілею від дня народження³⁹²⁰.

³⁹⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 62.

³⁹⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 3.

³⁹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 51.

³⁹⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 108.

³⁹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 118.

³⁹⁰⁷ Там само. Арк. 75.

³⁹⁰⁸ Там само. Арк. 110.

³⁹⁰⁹ Там само. Арк. 175.

³⁹¹⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 24.

³⁹¹¹ Там само. Спр. 148. Арк. 210.

³⁹¹² Там само. Спр. 150. Арк. 141.

³⁹¹³ Горбунов, Чак, Жишко. Вивчаємо класиків марксизму//Молода гвардія. Одеса, 1935. 2 листоп. №201. С. 4.

³⁹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 100.

³⁹¹⁵ В.И.Н.О.//Студент революції. 1923. №2-3. С. 119.

³⁹¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 3.

³⁹¹⁷ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 16.

³⁹¹⁸ Присяжнюк К. По комсомольських осередках. Наша перша річниця (осередок ЛКСМУ ІНО)//Червоний кордон. 1925. 15 листоп. Ч. 161. С. 2.

³⁹¹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 8-9.

³⁹²⁰ Телеграма від студентів КППО тов. Ворошилову//Кузня освіти. 1931. 15 лют. №10 (25). С. 1.

У педвишах відбувалися заходи, приурочені керівникам освітньої галузі. Так, 19 квітня 1922 р. учасники загальних студентських зборів Київського ІНО надіслали «щире привітання» наркомові освіти УСРР Г. Гриньку. Невдовзі нарком направив ректору інституту лист, у якому просив передати студентам подяку за привітання. У листі висловлювалася впевненість, що «врожай цього року дасть можливість покращити умови праці незаможного студентства, яке з таким завзяттям прагне до освіти»³⁹²¹. У жовтні 1925 р. студенти цього вишу зустрілися з наркомом освіти СРСР А. Луначарським, який виступив перед ними з доповіддю. Присутні особливо тепло зустріли повідомлення ректора ІНО Карпенка про те, що рішенням педколективу Луначарський обраний почесним студентом інституту³⁹²². У 1932 р. молодь Київського ІНО відзначила 60-річний ювілей наркома освіти УСРР М. Скрипника³⁹²³. 3 лютого того ж року студенти і викладачі Глухівського ІСВ надіслали вітального листа ювіляру, назвавши його «славним ленінської гвардії солдатом, борцем за чистоту генеральної лінії партії, непримиренним борцем за партію Леніна, за ленінізм, за пролетарську диктатуру радянського Союзу цілого світу». Пропонувалося нагородити наркома орденом Леніна, а його ім'я присвоїти їхньому вишеві³⁹²⁴. Утім влада мала інше міркування і невдовзі на М. Скрипника розпочалися гоніння, які закінчилися для нього трагічно.

У педагогічних навчальних закладах відгукувалися на подвиги сталінських «соколів». Наприклад, у 1934 р. у Вінницькому українському ПТ популяризували інформацію про подвиг пілотів А. Ляпідевського, С. Леваневського, В. Молокова, М. Каманіна, М. Слепньова, М. Водоп'янова й І. Дороніна, які врятували життя 101 челюскінця³⁹²⁵. В травні 1935 р. у Вінницькому педінституті учасники мітингу вшанували пам'ять трагічно загиблих членів екіпажу літака «Максим Горький»³⁹²⁶. 16 грудня 1938 р. відбувся траурний мітинг у Житомирському педінституті з приводу загибелі легендарного пілота В. Чкалова. Серед виступаючих були студенти Мацюк та Гріншпун³⁹²⁷.

Влада дозволяла відзначати річниці українських письменників і поетів непролетарського походження, зокрема, світоча українського народу Т. Шевченка. Пояснення цього можна знайти у словах партійного і громадського діяча І. Кулика, який зазначав, що Шевченко «безумовно не був комуністом. В його часи не було ще на Україні властивого пролетаріату, бо не було ще промисловості. Але було неможливе селянство, батраки і голода, що тягнули однакове ярмо кріпацтва і довгої солдатчини... Прощуміли на Україні

³⁹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 287. Арк. 62, 65зв.

³⁹²² Киевский университет: документы и материалы. С. 92–93.

³⁹²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

³⁹²⁴ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 31–31зв.

³⁹²⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 31.

³⁹²⁶ Педінститут//Більшовицька правда. 1935. 21 трав. №115 (949). С. 1.

³⁹²⁷ Будемо такими, як Чкалов!//Червоне Полісся. Житомир, 1938. №289 (4158). С. 2.

селянські, т.зв. гайдамацькі, бунти проти панів-експлуататорів». Зважаючи на це, Кулик резюмував: «Шевченко передбачив ту перемену, яка сталася в наших [радянських] часах»³⁹²⁸.

Урочисто відзначили «Тарасові дні» у березні 1922 р. у Кам'янець-Подільському ІНО. Святкування розпочалося на центральній площі міста – Радянській. Звідси маніфестація із червоними прапорами і портретами Шевченка рушила до ІНО. У приміщенні інституту відбулося урочисте засідання, на якому присутні заслухали промови приват-доцента Копержинського («До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх»), М. Баєра, лекторів І. Кулика і Ковалевського («Заповіти Українського Кобзаря»), студента Шевченка («Шевченко, яко предтеча пролетарської поезії»). Після урочистої частини студентський хор під керівництвом М. Грінченка виконав кантату «Шевченкові», а також ряд творів на слова Кобзаря³⁹²⁹. Вечори, присвячені поезії, проводилися і в наступні роки³⁹³⁰.

9 лютого 1923 р. вшанували пам'ять Т. Шевченка студенти Київського ІНО. У першій частині свята присутні заслухали доповіді М. Марковського «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство», О. Дорошкевича – «Революційна школа Шевченка», С. Козуба – «Цензурна історія Кобзаря». Після цього виступив студентський хор, який виконав ряд творів на слова Кобзаря. Драматичний гурток провів інсценування кількох шевченківських творів³⁹³¹.

Шевченківські дні проводили у Миколаївському³⁹³², Одеському³⁹³³, Херсонському ІНО³⁹³⁴; Запорізькому³⁹³⁵ і Харківського педінститутах³⁹³⁶; Житомирському учительському інституті³⁹³⁷; Вінницькому українському³⁹³⁸, Коростишівському³⁹³⁹ і Шепетівському ПТ³⁹⁴⁰.

Вшановували також й інших українських культурних діячів. Так, 5 травня 1923 р. відбувся студентський вечір у Херсонському ІНО, присвячений 10-річчю з дня смерті М. Коцюбинського³⁹⁴¹. Такий же захід провели у

³⁹²⁸ В Кам'яниці. Святкування Тарасових днів//Червона правда. 1922. 14 берез. Ч. 58 (158). С. 2.

³⁹²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 14; В Кам'яниці. Святкування Тарасових днів. С. 2.

³⁹³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 27; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 25; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 34.

³⁹³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 11; В.И.Н.О.//Студент революції. 1923. №2-3. С. 119.

³⁹³² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30зв.

³⁹³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

³⁹³⁴ Там само. Спр. 566. Арк. 826; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

³⁹³⁵ Запорізький національний університет. С. 29.

³⁹³⁶ Харківський державний педагогічний університет. С. 21.

³⁹³⁷ Студенти готуються до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка//Червоне Полісся. 1938. 12 жовт. №236 (4100). С. 4.

³⁹³⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 13зв.

³⁹³⁹ Прилуцький В. І. Участь студентства. С. 155.

³⁹⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 33.

³⁹⁴¹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 167.

Коростишівському ПТ³⁹⁴². У Кам'янець-Подільському ІНО студентська молодь організувала вечори пам'яті І. Франка, С. Руданського³⁹⁴³, М. Леонтовича³⁹⁴⁴, вечір творчості М. Хвильового³⁹⁴⁵. У 1922 р. у Полтавському ІНО провели заходи на честь І. Франка та М. Коцюбинського³⁹⁴⁶; в Одеському ІНО – у другому триместрі 1925-1926 н.р. – Лесі Українки³⁹⁴⁷. У Волинському ІНО в 1926-1927 н.р. урочисто святкували ювілей І. Франка, «патрона» вишу³⁹⁴⁸. Вшановували пам'ять Франка і в Запорізькому педінституті³⁹⁴⁹ та Коростишівському ПТ³⁹⁵⁰.

Студенти педагогічних навчальних закладів вшановували пам'ять російських та інших класиків. Так, у Київському ІНО в 1923 р. молодь взяла участь у заходах, присвячених М. Некрасову³⁹⁵¹. 23 жовтня того ж року у Ніжинському ІНО організували вечір пам'яті М. Лермонтова³⁹⁵². У Миколаївському ІНО вшанували пам'ять М. Некрасова і О. Пушкіна³⁹⁵³. У 1925-1926 н.р. в Одеському ІНО провели вечір, присвячений творчості Пушкіна. На єврейському відділі відбувалися заходи, приурочені єврейським письменникам³⁹⁵⁴. У грудні 1935 р. силами студентів Київського педінституту було проведено вечір до 98-ї річниці з дня смерті О. Пушкіна³⁹⁵⁵. Аналогічні заходи провели студенти Запорізького педінституту³⁹⁵⁶ і Лубенського учительського інституту³⁹⁵⁷. 31 березня 1939 р. у Ніжинському педінституті урочисто святкували 130-річчя від дня народження М. Гоголя³⁹⁵⁸. У Запорізькому педінституті організували дні грузинського поета Шоти Руставелі³⁹⁵⁹.

В Кам'янець-Подільському ІСВ урочисто відзначили 40-річчя літературної творчості радянського письменника Максима Горького. На відзначення ювілею профспілка «Робос» започаткувала спеціальні іменні стипендії для

³⁹⁴² Прилуцький В. І. Участь студентства. С. 155.

³⁹⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 73; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 65; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 41.

³⁹⁴⁴ Оголошення//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 16 лип. №167. С. 1.

³⁹⁴⁵ Вовчак. Вечір творчості М. Хвильового//Червоний шлях. 1923. 18 січ. №41 (90). С. 6.

³⁹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 1.

³⁹⁴⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

³⁹⁴⁸ Там само. Спр. 289. Арк. 298.

³⁹⁴⁹ Запорізький національний університет. С. 29.

³⁹⁵⁰ Прилуцький В. І. Участь студентства. С. 155.

³⁹⁵¹ В.И.Н.О. С. 119.

³⁹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.

³⁹⁵³ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

³⁹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

³⁹⁵⁵ Литвиненко В. Вечір О. С. Пушкіна//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 4.

³⁹⁵⁶ Запорізький національний університет. С. 29.

³⁹⁵⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

³⁹⁵⁸ До 130-річчя з дня народження М. В. Гоголя//Червоний кордон. 1939. 15 січ. №12 (2790). С. 4.

³⁹⁵⁹ Запорізький національний університет. С. 29.

кращих студентів інститутів та технікумів міста. Молодь, готуючись до цієї дати, розгорнула «ударництво за якість навчання»³⁹⁶⁰. За рік до цього одна із бригад літературно-мовного відділу того ж вишу оголосила себе ударною, приурочивши це приїзду до СРСР Горького³⁹⁶¹. У 1932 р. ювілей письменника відзначили у Житомирському³⁹⁶² і Полтавському ІСВ³⁹⁶³. У лютому 1933 р. студенти останнього вишу відзначили ювілей радянського письменника О. Серафимовича³⁹⁶⁴.

Студентська молодь вшанувала пам'ять вчених. У лютому 1922 р. у Київському ІНО вона провела заходи, приурочені Г. Сковороді і М. Драгоманову³⁹⁶⁵, у 1923 р. – О. Лазаревському і К. Тімірязєву³⁹⁶⁶. Студенти Полтавського ІНО у 1922 р. вшанували пам'ять Чарльза Дарвіна і М. Драгоманова³⁹⁶⁷; у березні 1936 р. студенти Київського пединституту – академіка І. Павлова³⁹⁶⁸.

Молодь відзначала і ювілейні дати створення наукових товариств. Наприклад, 20 травня 1923 р. у Київському ІНО відбулися ювілейні збори з приводу 50-річчя відкриття Історичного товариства Нестора-Літописця³⁹⁶⁹.

Всі студентські зібрання різних рівнів, у т.ч. святкові, присвячені ювілеям культурних діячів, розпочиналися і закінчувалися хоромим співом «Інтернаціоналу». Спеціальний студентський гімн так і не був написаний, незважаючи на оголошений у журналі «Студент революції» конкурс³⁹⁷⁰.

Майбутні педагоги реагували на міжнародні події. Зокрема, 9 квітня 1923 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО брали участь у загальноміській маніфестації протесту проти розстрілу німецьких робітників у м. Ессені (Рурська область)³⁹⁷¹. 29 квітня студентство цього вишу було учасником зібрання польських робітників і молоді міста. Його учасники засудили «насильства буржуазії» над робітниками Польщі, погроми єврейського населення, анексію Східної Галичини, у якій 80% населення не були поляками³⁹⁷².

³⁹⁶⁰ Трудящі Кам'яниччини відзначають ювілей М. Горького//Червоний кордон. 1932. 24 черв. №133 (1033). С. 3.

³⁹⁶¹ З купи листів (Бригада)//Студент революції. 1931. №29-30. С. 34.

³⁹⁶² Вечори, присвячені ювілеєві Горького//Радянська Волинь. 1932. 27 верес. №134 (1380). С. 3.

³⁹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 175.

³⁹⁶⁴ Там само.

³⁹⁶⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 100.

³⁹⁶⁶ В.И.Н.О. С. 119.

³⁹⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 1.

³⁹⁶⁸ Вечір пам'яті акад. І. П. Павлова//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 17 берез. №10 (31). С. 4.

³⁹⁶⁹ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58.

³⁹⁷⁰ Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста. С. 23.

³⁹⁷¹ Кам'янецький пролетаріат протестував проти насильства капіталу//Червоний шлях. 1923. 11 квіт. №69 (118). С. 3.

³⁹⁷² Зібрання польських робітників і молоді в м. Кам'янци//Там само. 7 трав. №81 (130). С. 3.

У травні 1923 р. студенти Харківського³⁹⁷³ і Херсонського ІНО брали участь у загальноміських маніфестаціях-протестах з приводу вбивства російського революціонера польського походження, одного з перших радянських дипломатів Вацлава Воровського³⁹⁷⁴. 22 лютого 1925 р. студенти-поляки Кам'янець-Подільського ІНО на своїх зборах засудили арешт владою Польщі депутата сейму робітника Ланцуцького³⁹⁷⁵. У квітні того ж року вони виступили проти вбивства польських революціонерів Багинського й Вечоркевича³⁹⁷⁶.

У червні 1927 р. у Кам'янець-Подільському ІНО³⁹⁷⁷; Вінницькому українському³⁹⁷⁸ і Запорізькому ПТ відбулися мітинги-протести, спричинені вбивством посла СРСР в Польщі П. Войкова³⁹⁷⁹. Наступного року студентство цього ж вишу знову відгукнулося на політичні події в Польщі. У листопаді 1928 р. воно ухвалило резолюцію, спрямовану проти погромних дій польської влади щодо українського населення у Львові³⁹⁸⁰. 18 грудня 1929 р. кам'янецька молодь склала протест проти погромів єврейського населення Румунії³⁹⁸¹.

21 березня 1930 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО зібралися на мітинг-протест з приводу «хрестового походу» проти комунізму, який відкрито проголосили капіталістичні країни, оскільки їх керівництво продовжувало розглядати радянський тоталітаризм як найбільшу загрозу основам цивілізації³⁹⁸². Від студентів на зібранні виступив А. Боберський³⁹⁸³. На початку вересня 1932 р. викладачі і студенти міста над Смотричем надіслали вітальну телеграму учасникам антивоєнного конгресу, який проходив у м. Амстердам, та його ініціаторам Анрі Барбюсу й Ромену Ролану. Разом з тим, вони протестували проти недопущення урядом Нідерландів на цей форум радянської делегації³⁹⁸⁴.

Молодь співпереживала події у Китаї. Так, 2 жовтня 1924 р. відбулися збори студентів і червоноармійців Кам'янець-Подільського, приурочені

³⁹⁷³ Демонстрації протеста против убивства т. Воровского и ноты Керзона//Студент революции. 1923. №6. С. 104.

³⁹⁷⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 167.

³⁹⁷⁵ М. Я. Серед польського студентства//Червоний кордон. 1925. 1 берез. Ч. 87. С. 4.

³⁹⁷⁶ Протести Кам'янецького студентства//Там само. 10 квіт. Ч. 98. С. 1.

³⁹⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 34.

³⁹⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 59.

³⁹⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15–15а.

³⁹⁸⁰ Погромна Польща стане радянською. З резолюції пролетстудентів Кам. ІНО на події, що відбулися у Львові//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.

³⁹⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 40–40зв.

³⁹⁸² Посилимо обороноспроможність країни//Червоний кордон. 1930. 23 берез. №32 (702). С. 2; На провокацію від буржуазії відповімо зміцненням соціалістичного будівництва й обороноспроможности СРСР//Там само.

³⁹⁸³ Ми готові//Там само. 23 берез. №32 (702). С. 2.

³⁹⁸⁴ Науковці м. Кам'янець протестують. Телеграма президії антивоєнного конгресу. Амстердам, антивоєнний конгрес Анрі Барбюсу//Там само. 1932. 2 верес. №122 (1022). С. 4; Тавруємо ганебний вчинок імперіялістів//Там само.

інтервенції капіталістичних держав у цю державу. Було прийнято відповідну резолюцію із протестом проти дій окупантів³⁹⁸⁵. У 1929 р. провели мітинг-протест проти «нахабного втручання світової буржуазії, в першу чергу, американського імперіалізму» у конфліктну ситуацію, яка виникла тоді на кордоні з Китаєм³⁹⁸⁶.

Студентство реагувало і на боротьбу іспанського народу проти зовнішньої загрози. Молодь Вінницького педінституту, солідаризувавшись з московськими робітниками, ухвалила відрухувати в фонд допомоги жінкам та дітям Іспанії 2-4% місячної стипендії³⁹⁸⁷. Загалом, колектив інституту в 1936 р. зібрав понад 2 тис. руб. Студенти і викладачі, зібравшись на мітинг, засудили агресивні дії інтервентів – Німеччини, Італії та Португалії³⁹⁸⁸. Це ж питання обговорили 3 квітня 1936 р. на зібранні у Вінницькому українському ПТ³⁹⁸⁹. Наприкінці квітня 1938 р. студенти Харківського педінституту направили 55 листів членам молодіжних організацій Іспанії з висловленням своєї солідарності і підтримки їх у боротьбі з режимом генерала Франко³⁹⁹⁰. 27 листопада того ж року в приміщенні Київського театру ім. І. Франка зібралися понад 1 тис. представників інтелігенції, студентства столиці України на мітинг, на якому засудили «фашистських мракобісів і погромників», які чинили розправу над беззахисним єврейським населенням у Німеччині³⁹⁹¹.

Архівні документи, матеріали періодики повідомляють про підтримку студентами актів загальнодержавного характеру. Так, 13 грудня 1922 р. у Харкові студенти прийшли до приміщення, де відбувався тоді Всукраїнський з'їзд рад, і тим самим підтримали ідею створення СРСР³⁹⁹². У грудні 1936 р. молодь Миколаївського педінституту у своїй резолюції «висловили радість» з приводу прийняття Конституції СРСР³⁹⁹³.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою формування у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних гуртків та шкіл, гуртків «біжучої [поточної] політики», з вивчення історії ВКП(б), окремих ідеологічних проблем, марксистсько-ленінських та комсомольських семінарів, «політбоїв». Велася робота з пропаганди життя

³⁹⁸⁵ У місті. «Геть руки від Китаю»//Там само. 1924. 5 жовт. Ч. 46. С. 4.

³⁹⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1зв.; Геть руки від СРСР. Студентство та професура ІНО обурені втручанням імперіалістів у Радянсько-Хинський конфлікт. (Резолюція прийнята на мітингові)//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2.

³⁹⁸⁷ Два проценти місячної стипендії//Більшовицька правда. 1936. 2 жовт. №127 (1262). С. 4.

³⁹⁸⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 10.

³⁹⁸⁹ Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7, 14зв.

³⁹⁹⁰ Харківський державний педагогічний університет. С. 20.

³⁹⁹¹ Мітинг інтелігенції м. Києва//Червоний кордон. 1938. 28 листоп. №274 (2751). С. 1.

³⁹⁹² Студенческая манифестация в Харькове//Студент революция. 1923. №2-3. С. 126.

³⁹⁹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 9.

та діяльності «вождів» більшовицької партії, проводилися колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми.

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичного змагання. Міжвишівське трудове суперництво ґрунтувалися на колективних та індивідуальних показниках, здобутих безпосередньо у вишах. Частина студентів, які «включалися» у соцзмагання, оголошувала себе ударниками. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, у педагогічних навчальних закладах окремі місяці оголошували «штурмовими». Організовувалися «походи» з ліквідації академічної заборгованості. Для практичної реалізації «штурмовщини» діяли «штурмові бригади», «буксирні бригади». Активізація роботи давала певні позитивні результати. З поширенням у середині 1930-х рр. стаханівського руху ряд студентів взяли на себе конкретні зобов'язання щодо покращення якості навчання та піднесення трудової дисципліни. У закладах також проводилися різноманітні «походи», приурочені різним подіям радянської історії.

1920-1930-ті рр. позначені процесами суцільної атеїзації, які були складовою ідеологічної політики більшовиків, спрямованої на прищеплення різним категоріям населення, у т.ч. студентам, комуністичних ідей. Для практичної роботи в студентському середовищі створювалися осередки «Спілки вояківничих безбожників», гуртки «Безвірника». Все ж ідеї атеїзму, які пропагували більшовики, не знайшли широкої підтримки у студентській молоді. Частина студентів так і не зреклися своїх релігійних поглядів.

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята, зокрема, річниці Жовтневої революції, Міжнародний день солідарності трудящих, день Червоної армії, ряд інших революційних та радянських свят. Студентство педагогічних навчальних закладів вшановувало пам'ять В. Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, радянських державних діячів 20-30-х рр., визначних культурних діячів, насамперед Т. Шевченка, вчених. Молодь реагувала на міжнародні події, приймаючи відповідні резолюції ідеологічного змісту. У них студенти вихваляли радянський лад, і, водночас, за підказкою представників комуністичного режиму протестували проти політики капіталістичних країн, керівництво яких продовжувало розглядати радянський тоталітаризм як найбільшу загрозу основам цивілізації.

3.3. Студентське самоврядування. Участь у громадських організаціях

Важливою складовою буття студентської молоді виступала громадська діяльність, яка була підпорядкована ідеологічним настановам партії. У

тогочасному радянському суспільстві виробилось переконання, що громадська діяльність має бути на одному рівні із навчальною. Так, кореспондент газети «Студент Прикордоння» В. Приемський стверджував, що всі виши мають готувати «не лише фахівця, а фахівця плюс громадського діяча»³⁹⁹⁴. У тому ж органі один із студентських лідерів Кам'янець-Подільського ІНО наголошував: «студент повинен першим сколихнути застигле некультурне море нашого села, він повинен першим розгойдати культурні хвилі міста»³⁹⁹⁵. 23 жовтня 1930 р. на конференції студентів навчальних закладів Черкащини представник Черкаського ІСВ Дяченко рекомендував звернути особливу увагу на громадську роботу: «...[необхідно] ув'язувати академічну роботу з роботою на виробництвах. Треба, щоб виховувався навик до громадської роботи»³⁹⁹⁶.

Поступово охоплюваність молоді громадськими обов'язками зростала. Так, на квітень 1923 р. у Миколаївському ІНО ними було охоплено лише 9,1% студентства³⁹⁹⁷, Херсонському – у вересні 1925 р. – 45,9%³⁹⁹⁸. У Ніжинському ІНО навесні 1926 р. цей показник становив 62,1%³⁹⁹⁹; Вінницькому українському ПТ – в грудні 1927 р. – 50,2%⁴⁰⁰⁰, у 1930 р. – 60%⁴⁰⁰¹, у 1935 р. – 75%⁴⁰⁰²; Київському ІНО – в 1929 р. – 70%⁴⁰⁰³; Київському ІНО – в червні 1933 р. – 79,2%⁴⁰⁰⁴; Артеміївському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 85%⁴⁰⁰⁵; Київському російському ПТ – в 1930-1931 н.р. – 70%⁴⁰⁰⁶; Польському педінституті – в другому семестрі 1933-1934 н.р. – 87,5%⁴⁰⁰⁷.

Водночас, у деяких вишах громадська робота була менш популярна або навіть ігнорувалася. Наприклад, з Дніпропетровського російського ПТ повідомляли, що у 1928-1929 н.р. студентство її майже не проводило⁴⁰⁰⁸. 22 жовтня 1932 р. на засіданні бюро партосередку Глухівського ІСВ йшлося про те, що «громадські організації [були] лише на папері»⁴⁰⁰⁹. З Миколаївського ІНО

³⁹⁹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1зв.; Приемский В. Що перше?// Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.

³⁹⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 45–45зв.

³⁹⁹⁶ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7; Культурное строительство в Черкасской области. С. 57.

³⁹⁹⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37зв.

³⁹⁹⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 108зв.

³⁹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 102.

⁴⁰⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 47; Спр. 12. Арк. 9; Спр. 34. Арк. 85 (підр. наші).

⁴⁰⁰¹ Там само. Спр. 15. Арк. 25; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 124.

⁴⁰⁰² Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280.

⁴⁰⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38–38зв.

⁴⁰⁰⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

⁴⁰⁰⁵ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134.

⁴⁰⁰⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8.

⁴⁰⁰⁷ Там само. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 7.

⁴⁰⁰⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126.

⁴⁰⁰⁹ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24.

повідомляли, що у 1926-1927 н.р. активну участь у ній брали лише 13%⁴⁰¹⁰. У Житомирському ІСВ нею займалися лише 56% студентів⁴⁰¹¹. На інертність молоді скаржилася культурно-масова комісія Кам'янець-Подільського ІНО. У звіті за 1927-1928 н.р. вона виокремлювала три групи майбутніх фахівців, які байдуже ставилися до громадської роботи: «Перша група: де-які учителі з достатнім стажем, які, по їх словах, прийшли в ІНО для підняття своєї академ-кваліфікації і віддыхати від громадської роботи. Друга група – профшкольці, що прийшли на іновську скам'ю прямо із скам'ї профшколи, не маючи достатньо ні трудового стажу, ні тим більше навиків в громадській роботі. Третя група... гнила інтелігенція, яка просунулася у вуз випадково, не знайома вона з життям ні селянина, ні робітника, ні взагалі працюючого... Це сама гірша категорія студентства: вони тихенько висміюють нововидвігаємих товаришів, заміри культурорганізації щодо покращення культ[урного] життя»⁴⁰¹².

Виконання декількох громадських навантажень призвело до перевантаження студентів, послаблювало академічну активність. Це змусило політбюро ЦК КП(б)У у постанові від 28 січня 1928 р. роз'яснити: «Враховуючи, що надмірне громадське навантаження студентів негативно впливає на успішне навчання, дати директиву як по лінії партії, так і по лінії Наркомосу про те, щоб громадські, партійні та комсомольські доручення, котрі покладалися на студентів, не були б на шкоду основним заняттям студентів й успішності навчальної роботи»⁴⁰¹³. Наявні факти свідчать, що ця постанова не завжди бралася до уваги. Так, з Артемівського ІСВ повідомляли, що у 1932-1933 н.р. по одному навантаженню виконували 60% студентів, по 2 – 35%, понад 2 – 15%⁴⁰¹⁴. У Польському педінституті в другому семестрі 1933-1934 н.р. по одному громадському дорученню мали 82,4%, по два – 4,9%. Окремі активісти виконували ще більше навантажень⁴⁰¹⁵. Подібне мало місце у Кам'янець-Подільському педінституті⁴⁰¹⁶, Запорізькому⁴⁰¹⁷ і Тульчинському ПТ⁴⁰¹⁸. Із Зінов'євського ПТ повідомляли, що студенти значну частину свого часу витрачали на громадську роботу: до 10 годин на тиждень працювали 85% студентів, від 10 до 20 – 11%, від 20 до 30 годин – 4%⁴⁰¹⁹.

З кінця 1920-х рр. студентів, які надавали пріоритет навчанню, почали звинувачувати у «голому академізмі». Їм закидали, що нібито їх «не хвилюють

⁴⁰¹⁰ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁴⁰¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 17.

⁴⁰¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 2, 61, 65.

⁴⁰¹³ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України. С. 103.

⁴⁰¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134.

⁴⁰¹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 7.

⁴⁰¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 101.

⁴⁰¹⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 3зв.

⁴⁰¹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 69.

⁴⁰¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47.

історичні перспективи революції, а тому вони мало революційні». Над одним з таких студентів – В. Еделем (Одеський ІНО), комітет комсомолу цього вишу пропонував провести громадський суд⁴⁰²⁰. 17 вересня 1927 р. один із студентських активістів у газеті «Студент Прикордоння» повідомляв, що більшість молоді «вдарилися в академізм». Це, на його думку, «студентові, майбутньому робітникові-учителєві, безперечно приносить шкоду. Треба бути зв'язаним з масами, а зв'язок цей може бути налагоджений через участь студентів у громадській роботі»⁴⁰²¹. У 1930-1931 н.р. зацькували за наявність «примиренства» з боку студентки-комуністки Дніпропетровського ІСВ Іванцової, яка захищала своїх однокурсників, що відмовлялися від громадської роботи⁴⁰²². Подібне мало місце у Черкаському ІСВ⁴⁰²³. У Миколаївському педінституті у 1937 р. піддали громадському осуду одну із студенток ІV курсу, яка була відмінницею, але не активісткою⁴⁰²⁴.

На початку 30-х рр. розгорнули кампанію проти студента-комсомольця одного з вишів УСРР Семенка, який виступив за те, щоб не навантажувати молодь громадською роботою⁴⁰²⁵. У відповідь на цей лист преса опублікувала низку «гнівних» дописів. Студент Шепетівського ПТ Помернюк переконував, що думки Семенка є «думками дрібнобуржуазного інтелігента, що живе лише сьогоднішнім днем, а про завтра країни він не думає... Головне [для студентів] є і академізм [і] громадсько-корисна робота...»⁴⁰²⁶. У такому ж дусі був допис студента Житомирського ІСВ О. Шимка у 1931 р.⁴⁰²⁷

Громадська робота студентів у вишах значною мірою концентрувалася у студентському клубі, який був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у виші.

Історик В. Липинський встановив, що перші студентські клуби виникли восени 1921 р. в Харкові, Одесі та Катеринославі⁴⁰²⁸. Водночас, на думку професора Г. В. Самойленка, у Ніжинському ІНО студклуб було створено ще у листопаді 1920 р.⁴⁰²⁹, що викликає у нас певний сумнів. У грудні 1921 р. з'явився клуб у Златопольському ІНО⁴⁰³⁰. У тому ж місяці намагалися

⁴⁰²⁰ Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді. С. 94.

⁴⁰²¹ Студент. Пожвавити роботу. (Партосередок при Кам. ІНО)//Студент Прикордоння. 1927. 17 верес. Ч. 72 (341). С. 3.

⁴⁰²² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 6.

⁴⁰²³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.

⁴⁰²⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 63.

⁴⁰²⁵ Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи. С. 15.

⁴⁰²⁶ Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни//Студент революції. 1931. №1. С. 25.

⁴⁰²⁷ Шимко О. Формуложер//Там само.

⁴⁰²⁸ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 107.

⁴⁰²⁹ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 121; Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет. С. 121.

⁴⁰³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 10.

відкрити студклуб в Одеському ІНО⁴⁰³¹. 5 жовтня 1922 р. його започаткували у Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁰³². Водночас, за свідченням інспектора губернського відділу професійної освіти Балицького, клуб функціонував вже у вересні 1922 р.⁴⁰³³ 21 березня 1923 р. йому присвоїли ім'я Паризької комуні⁴⁰³⁴. У 1923 р. студклуби відкрили у Миколаївському⁴⁰³⁵ і Полтавському ІНО⁴⁰³⁶. 7 лютого 1924 р. у Харківському ІНО з'явився клуб «Червоний вчитель»⁴⁰³⁷. У листопаді того ж року у Волинському ІНО створили студклуб ім. Леніна⁴⁰³⁸. Крім того, вони працювали також у вінницьких ІНО⁴⁰³⁹ й ІСВ⁴⁰⁴⁰, Корсунському⁴⁰⁴¹, Кам'янець-Подільському⁴⁰⁴² і Шепетівському ПТ⁴⁰⁴³.

Роботою клубів, зокрема у Кам'янець-Подільському ІНО, керувала рада, яка складалася з президії (на початку 1925 р. налічувала 11 осіб)⁴⁰⁴⁴, секретарів громадських та мистецьких гуртків і організацій, представників ВБПС, профкому спілки «Робос», КНС, осередків КП(б)У і ЛКСМУ, одного з членів правління ІНО⁴⁰⁴⁵. У другій половині 20-х рр. функціонувало правління у складі 5 осіб⁴⁰⁴⁶. 35 осіб складалася і керівний орган Глухівського ІНО⁴⁰⁴⁷. У Харківському ІНО роботою керувало виборне правління з 13 осіб, очільником якого був І. Буланкін (майбутній академік). Заступником працював майбутній професор Харківського університету, історик С. Королівський⁴⁰⁴⁸. У Київському ІНО в 1929 р. керівним органом була управа, що складалася з 11 осіб⁴⁰⁴⁹. Правління Конотопського ПТ нараховувало 7 членів і 2 кандидатів⁴⁰⁵⁰.

Члени правління збиралися на свої засідання. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО з 1 червня 1927 р. по 1 вересня 1928 р. вони провели 13

⁴⁰³¹ Там само. Спр. 293. Арк. 30.

⁴⁰³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141.

⁴⁰³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1017. Арк. 69.

⁴⁰³⁴ Життя студентів ІНО//Червоний шлях. 1923. 23 берез. №62 (111). С. 2.

⁴⁰³⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 49.

⁴⁰³⁶ Базья І. Полтава. ІНО. С. 88.

⁴⁰³⁷ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 91; Рачинська. У Харківськiм Інституті Народної Освіти//Студент революції. 1924. №8-9. С. 48.

⁴⁰³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 30.

⁴⁰³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 110зв., 114.

⁴⁰⁴⁰ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15зв.

⁴⁰⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6 Спр. 415. Арк. 49; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6зв.

⁴⁰⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 32.

⁴⁰⁴³ Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2, 8–8зв.; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.

⁴⁰⁴⁴ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 92.

⁴⁰⁴⁵ Там само. Спр. 711. Арк. 162.

⁴⁰⁴⁶ Там само. Ф. П. 4. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 30–30зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 20.

⁴⁰⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 61зв.

⁴⁰⁴⁸ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 92.

⁴⁰⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

⁴⁰⁵⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 16зв.

засідань, на яких розглянули 78 питань. Крім того, відбулися 15 урочистих засідань, 6 масових вечорів (у т.ч. міжвузівський), 2 масових «виходи на село», екскурсія у Цибулівський ліс, прочитано 20 лекцій і доповідей⁴⁰⁵¹. Восени 1924 р. членами клубу цього вишу були 125 осіб⁴⁰⁵², у літньому триместрі 1924-1925 н.р. – 145⁴⁰⁵³, наприкінці 1925-1926 н.р. – 155⁴⁰⁵⁴, у 1926-1927 н.р. – 132⁴⁰⁵⁵. У Полтавському ПТ у 1925-1926 н.р. було 115 членів⁴⁰⁵⁶.

При клубах працювали різноманітні гуртки. Так, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. діяли 25 гуртків⁴⁰⁵⁷, у 1924-1925 н.р. – 20⁴⁰⁵⁸; Волинському – в листопаді 1924 р. – 7⁴⁰⁵⁹; Кам'янець-Подільському – в 1924-1925 н.р. – 8⁴⁰⁶⁰, у 1925-1926 н.р. – 7⁴⁰⁶¹; Катеринославському – в лютому 1926 р. – 6⁴⁰⁶²; Полтавському – восени 1924 р. – 7⁴⁰⁶³; Херсонському – в листопаді 1927 р. – 7⁴⁰⁶⁴; Бердянському ПТ – у 1927 р. – 6⁴⁰⁶⁵, Конотопському – восени 1927 р. – 14⁴⁰⁶⁶. Як правило, вони працювали 1 раз на тиждень⁴⁰⁶⁷. У газеті «Робітник освіти» один із студентів Харківського ІНО зазначав, що один день на тиждень треба звільнити для роботи клубу, а отже перейти на п'ятиденну систему занять в інституті. Тільки тоді можна буде охопити клубною роботою все студентство. Інший студент у дусі того часу висловився, що «ми повинні брати участь у клубній роботі, щоб іти в ногу з життям, утворюючи його зі всіма трудящими нашої радянської держави»⁴⁰⁶⁸.

Студклуби функціонували і в 30-х рр. Наприклад, один з них діяв у середині десятиліття у Вінницькому педінституті. Тут працювали гуртки, було оформлено Сталінський куток, проводилися культурно-масові вечірки⁴⁰⁶⁹.

⁴⁰⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 119, 134-134зв.; Ф. П. 4. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 30-30зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 20.

⁴⁰⁵² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

⁴⁰⁵³ Там само. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв.

⁴⁰⁵⁴ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 14зв.

⁴⁰⁵⁵ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв., 62.

⁴⁰⁵⁶ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴⁰⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84.

⁴⁰⁵⁸ Там само. Арк. 101.

⁴⁰⁵⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562; А. К. Взялися до праці//Радянська Волинь. Житомир, 1924. 28 листоп. Ч. 99 (271). С. 3.

⁴⁰⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

⁴⁰⁶¹ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁴⁰⁶² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150.

⁴⁰⁶³ Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91.

⁴⁰⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁴⁰⁶⁵ Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65.

⁴⁰⁶⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9.

⁴⁰⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562.

⁴⁰⁶⁸ За нову школу (стіггазети ВУЗів м Харкова)//Студент революції. 1925. №8. С. 41.

⁴⁰⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39.

Разом з тим чимало клубів працювали недостатньо активно. Так, у 1928 р. в акті про роботу профкому Кам'янець-Подільського ІНО, який курирував роботу студклубу, вказувалося на таке: «За увесь час не було улаштовано масових вечорів на теми: побуту, науково-освітніх лекцій, останніх досягнень науки і техніки. Немає розмеження культурно-освітньої роботи між внутрівузівською та позавузівською, завдяки чому Рада клубу не уявляє точно своїх функцій та масштабу роботи»⁴⁰⁷⁰. 3 січня 1929 р. на загальних зборах осередку КП(б)У Шепетівського ПТ член партії Морозюк звертав увагу на те, що читальня, у зв'язку з нестачею керосину, у вечірні години не освітлювалася, тому не було можливості читати літературу. Вечірки він пропонував проводити у лабораторії соціального виховання, оскільки приміщення клубу не опалювалося⁴⁰⁷¹. Проблеми з опаленням були і в Ніжинському ІНО. Колишній студент цього закладу П. Плющ згадував: «Зимовими вечорами, дарма що в приміщенні інститутського студклубу панував тріскун-мороз, ми розважалися в міру своїх сил, з безжурністю, властивою молодості. Багато танцювали (це рятувало нас від холоду), дискутували на літературні теми»⁴⁰⁷². Недостатньо налагодили клубну роботу у Кам'янець-Подільському ПТ⁴⁰⁷³.

Мали місце випадки, коли приміщення студклубу використовувалося не за призначенням. Наприклад, у Миколаївському ІНО в березні 1928 р. правління вишу ухвалило розмістити тут аудиторії, при потребі використовуючи їх як клуб⁴⁰⁷⁴.

Проблемам клубів приділяли увагу на загальнодержавному рівні. Наприклад, у постанові ЦК РКП(б) «Про роботу вищої школи» від 12 січня 1925 р. зазначалося, що клуби вишів повинні розвивати всі форми гурткової і масової роботи (організація масової фізкультури, «жива газета», товариські вечори, науково-виробничі екскурсії, суди, вистави і т.д.)⁴⁰⁷⁵. Про це ж йшлося і в резолюції I всесоюзної конференції пролетарського студентства. У ній зверталася увага і на те, що в гуртожитках необхідні організувати «червоні кутки», які тісно б співпрацювали з клубами. Вони мали вести низову культурну роботу, організовуючи читальні і т.д.⁴⁰⁷⁶.

У декількох архівних документах зазначається, що відповідно до постанови окрполітосвіти у першому кварталі 1925 р. студклуб Кам'янець-Подільському ІНО реорганізували у «червоний куток»⁴⁰⁷⁷. Водночас, інші

⁴⁰⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 89.

⁴⁰⁷¹ Там само. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 19–19зв.

⁴⁰⁷² Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 144.

⁴⁰⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.–20.

⁴⁰⁷⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 51зв.

⁴⁰⁷⁵ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 137.

⁴⁰⁷⁶ Резолюция I-й Всесоюзной конференции пролетстуду. С. 81.

⁴⁰⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Спр. 414. Арк. 90зв.; Спр. 601. Арк. 143зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8.

документи свідчать, що «куток» був низовою ланкою студклубу. Роботою керувала рада, що складалася з трьох осіб. «Куток» концентрував 11 газет і 43 журнали⁴⁰⁷⁸. Функціонував «червоний куток» і в Кам'янець-Подільському педінституті. Зокрема, станом на 1 лютого 1934 р. він працював в одному із гуртожитків вишу, де систематично «пророблялися» матеріали з газет⁴⁰⁷⁹. Діяли «кутки» і в Бердянському ПТ⁴⁰⁸⁰ та Польському педінституті⁴⁰⁸¹.

Представники студентських організацій входили до складу керівних органів навчальних закладів. Відповідно до інструкції НКО УСРР від 9 червня 1920 р., у новостворених інститутах запроваджувалися ради і правління, ради і президії факультетів, до складу яких входили і представники студентства⁴⁰⁸². Зокрема, у Херсонському ІНО студенти становили 1/3 від наявного складу ради⁴⁰⁸³, у Вінницькому⁴⁰⁸⁴ і Чернігівському – по 1/4⁴⁰⁸⁵. Водночас, у Київському ІНО структура управління була дещо іншою. Відповідно до «Положення про управління ІНО», виш очолювало бюро, до складу якого входили два представники студкому⁴⁰⁸⁶.

3 липня 1922 р. заступник голови РНК РСФРР О. Цюрупа підписав «Положення про вищі навчальні заклади», за яким до складу ради входили 5 представників від студентів. Правління вишу складалося з 3-5 осіб. Обов'язково до складу правління входив представник студентства⁴⁰⁸⁷. Наприклад, у Херсонському ІНО у 1924-1925 і 1925-1926 н.р. серед членів правління був студент І. Гуляр (голова виконпрофбюро студентства)⁴⁰⁸⁸. У Миколаївському ІНО у 1927-1928 н.р. членом правління був студент Козаченко⁴⁰⁸⁹.

Керівними органами факультетів були ради і президії. До складу ради залучалися студенти, які обиралися на загальних зборах студентів. До президії, поряд із деканом, секретарями партійного й комсомольського осередків, входив і голова студентського факультетського комітету.

На факультетах, як вже зазначалося в підрозділі 2.1, створювалися предметні комісії, що координували викладання споріднених дисциплін. 1/3 членів комісії мали становити студенти. Представники студентства входили до складу й активно впливали на діяльність контрольно-ревізійних, стипендіальних

⁴⁰⁷⁸ Там само. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 23в.

⁴⁰⁷⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 10.

⁴⁰⁸⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 47.

⁴⁰⁸¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8.

⁴⁰⁸² Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 75.

⁴⁰⁸³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

⁴⁰⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 95; Спр. 13. Арк. 97зв.

⁴⁰⁸⁵ Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти. С. 358.

⁴⁰⁸⁶ Український державний педагогічний університет. С. 9.

⁴⁰⁸⁷ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 74; Кравчук Х. Організації загальношкільського представництва. С. 33; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 113.

⁴⁰⁸⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 22; Протокол колективу ХІНО. С. 73.

⁴⁰⁸⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

комісій, а також комісій із проведення практики та стажування, комісій із студентських питань. Вони досить активно захищали й відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів. Так, у 1922-1923 н.р. студентські курії в радах факультетів та предметних комісіях виступали проти навчального перевантаження студентів і вимагали від керівництва вишів дотримуватися встановленої НКО норми тижневого аудиторного навантаження студентів (36 год.). У разі, коли ці норми порушувались і адміністрації вишів відмовлялися від діалогу зі студентськими куріями, останні зверталися за захистом своїх прав до органів державної влади й управління⁴⁰⁹⁰. Наприклад, такий випадок мав місце у Катеринославському ІНО⁴⁰⁹¹. Згодом питання взаємодії адміністрацій вишів і студентських організацій розв'язали, щоправда не на користь студентів. 30 серпня 1928 р. ЦК КП(б)У в своїй резолюції «Стан вузів України» розпорядився «усунути ненормальний стан, коли студорганізації виконують адміністративні функції (розподіл місць на практику, розподіл стипендій тощо)»⁴⁰⁹².

Технікумами управляли комітети, як правило, у складі 9 осіб, у т.ч. трьох студентів⁴⁰⁹³. Водночас, у Корсунському ПТ в 1925-1926 н.р. комітет склали 5 осіб, серед яких був голова ВБПС⁴⁰⁹⁴.

З 1927 р. інститутами почало керувати правління у складі ректора, його помічників, деканів факультетів і представників студентства. Представництва молоді у складі факультетських комісій не передбачалося⁴⁰⁹⁵.

1 січня 1931 р. ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою затвердили «Статут про вищі школи (інститути) УСРР», за яким вищі очолювали директори. У кожному інституті формувалися дорадчі органи – ради, до складу яких входили представники студентства⁴⁰⁹⁶. Подібні органи формувалися і в технікумах, які очолювали завідувачі. Представництво студентства в раді формувалося за таким принципом: по одному представнику від кожного курсу і ВБПС⁴⁰⁹⁷.

5 вересня 1938 р. РНК СРСР затвердив «Типовий статут вищого навчального закладу». Окремого представництва у раді вишів від студентів не передбачалося⁴⁰⁹⁸.

⁴⁰⁹⁰ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 74–75; Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва. С. 33–34.

⁴⁰⁹¹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 76.

⁴⁰⁹² Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 407.

⁴⁰⁹³ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 251.

⁴⁰⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 36.

⁴⁰⁹⁵ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. С. 21; Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): монографія. Київ: вид-во УАДУ, 2000. С. 171.

⁴⁰⁹⁶ Закони та розпорядження в справі народньої освіти. С. 121–122.

⁴⁰⁹⁷ Там само. С. 130–131.

⁴⁰⁹⁸ О высшей школе. С. 38.

У деяких архівних документах йдеться про те, що у ряді випадків керівництво вишів ігнорувало потреби молоді. Наприклад, у звіті Харківського обкому КП(б)У зафіксовано випадки, коли директори інститутів не мали зв'язку зі студентами. Зокрема, у Харківському педінституті у 1936-1937 н.р. вони не могли потрапити на прийом до директора Смирнової, яка «не знала і не рахувалася з настроями і думками студентів»⁴⁰⁹⁹.

На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації. У 1920 р. у вишах почали діяти ради студентських представників. Наприклад, одна з таких рад діяла у Златопольському ІНО⁴¹⁰⁰. У липні того ж року в Херсонському ІНО започаткували раду студентів⁴¹⁰¹. У Полтавському ІНО працювала студентська «громада», яку усадикували від Історико-філологічного факультету⁴¹⁰². На окремих факультетах вишів запроваджували посади студентських старост, наприклад, у Київському ІНО⁴¹⁰³.

У першій половині 1921 р. ці органи реорганізували у студентські виконавчі комітети. Зокрема, 5 квітня студвиконком у складі 5 членів і трьох кандидатів обрали у Кам'янець-Подільському ІНО⁴¹⁰⁴. Наприкінці грудня 1921 р. відновила роботу канцелярія студентських справ⁴¹⁰⁵.

У 1921 р. намітили курс на звуження прав студентських організацій. 14 грудня Укрголовпрофосвіта розробила положення «Про студентські організації при інститутах УСРР», яке 26 грудня затвердив секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. Головною умовою існування цих організацій мав бути дозвіл ректора чи політкомісара. Студентські організації поділялися на загальні (студентські комітети, факультетські і курсові комітети) і спеціальні (наукові гуртки, кооперативні об'єднання, каси взаємодопомоги).

Студкоми обиралися на загальних зборах студентства у кількості до 9 осіб терміном на півроку. Їхній склад затверджував політкомісар. Факультетські комітети у складі 3 осіб обиралися на загальних зборах студентів факультету, які скликалися студкочасами. Склад факкомів затверджувався студкомом. Термін повноваження становив півроку⁴¹⁰⁶.

Про свої рішення студентські організації мали інформувати ректора і політкомісара, без дозволу яких вони не мали юридичної сили. Курскоми

⁴⁰⁹⁹ Держархів Харківської області. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 104.

⁴¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 12.

⁴¹⁰¹ Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності. С. 9.

⁴¹⁰² Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 16.

⁴¹⁰³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

⁴¹⁰⁴ Академічне життя//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 9 квіт. №66. С. 2; Петляк Ф. 1921. С. 2.

⁴¹⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 53в.

⁴¹⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 31-32; Спр. 1776. Арк. 20.

і фактами попадали в пряму залежність від адміністрацій факультетів, які могли накласти вето на будь-яке їх рішення. Пізніше, у 1924 р. голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряпко згадував: «У перший період (1920-1922 рр.) ні про який демократизм і навіть ні про які розмови про нього не могло бути й мови. У цей же час ішла повна перебудова ВНЗ під необмеженим керівництвом і впливом Головпрофоса. Ця робота була не до вподоби як викладачам, так і студентам, і мало хто брався за неї»⁴¹⁰⁷.

Найпоширенішою формою студентського самоврядування було функціонування студкомів, які займались питаннями організації навчального процесу, ліквідацією академічної заборгованості, підвищенням навчальної дисципліни, виховною роботою, матеріальним забезпеченням, організацією побуту та відпочинку студентів тощо⁴¹⁰⁸. Студкоми являли собою реальну силу, загально визнану кожним студентом. З цим фактом не могли не рахуватися як в Укрголовпрофосвіті, так і в ЦК КП(б)У⁴¹⁰⁹. До 1923 р. більшовикам вдалося «завоювати» самоврядні організації. Так, на початку того року відбулися вибори до студкому, курскомів Харківського ІНО, де більшість становили більшовики, а кандидатури висунуті меншовиками до цих органів не пройшли⁴¹¹⁰. Студком фактично зрісся із партосередком і відповідно всеціло підтримував діяльність ректора-комуніста Стрельбичього⁴¹¹¹. Щоправда, мали місце випадки опозиційності студкомів до представників від більшовиків. Так, у березні 1923 р. з Херсонського ІНО інформували про загострення відносин між студкомом і новопризначеним у лютому політкомісаром, що внесло «в коло студентів важкі враження й певну деморалізацію»⁴¹¹².

Студкоми функціонували і в інших педвишах. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО перша спроба обрати студком була ще у 1921 р. Щоправда, проіснував він лише декілька місяців. У вересні ректор С. Сидоряк його розпустив, як «організацію, в якій буцім то не було потреби»⁴¹¹³. Наступного року студком відновили. Його обрали 27 червня 1922 р. у складі 5 осіб⁴¹¹⁴. У Київському ІНО студком (9 осіб) створили на початку 1922 р.⁴¹¹⁵.

⁴¹⁰⁷ Кравчук Х. Організації загально студентського представництва. С. 32.

⁴¹⁰⁸ Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ. С. 114.

⁴¹⁰⁹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 64.

⁴¹¹⁰ Кравчук Х. Організації загально студентського представництва. С. 33.

⁴¹¹¹ Харьков. Институт Народного Образования // Студент революции. 1923. №2-3. С. 114; Финкельштейн Е. Из жизни Харьковского ИНО // Там само. №4-5. С. 108.

⁴¹¹² Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 113.

⁴¹¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 110зв.; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 19.

⁴¹¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 218зв.; Спр. 210. Арк. 71; Спр. 217. Арк. 7зв.; Спр. 218. Арк. 25зв.-26, 110зв.; Спр. 459. Арк. 28; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 14зв.

⁴¹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35, 99.

У Волинському ІНО він складався із 7 осіб⁴¹¹⁶, Вінницькому – з трьох осіб⁴¹¹⁷. Очолював його Павлович. Разом з колегами він зорганізував також «Бюро студкомів студентства Вінниці»⁴¹¹⁸. У Полтавському ІНО студком у складі 5 осіб виник у 1923 р., головою якого обрали М. Дементієнку⁴¹¹⁹.

Студкомівці працювали в економічному, навчальному і культурно-освітньому напрямках. Вони були представлені в комісіях соціального забезпечення, брали участь у допомозі незаможним студентам пайками, проводили благодійні вечори, прибуток від яких йшов на користь незаможників тощо. Входили до складу контрольно-навчальних і приймальних комісії, ініціювали проведення оглядових та публічних лекцій у всіх відділах закладів, організували читальні, налагодили видання журналів і газет, провели серію літературних судів тощо (наприклад, у Кам'янець-Подільському⁴¹²⁰, Ніжинському⁴¹²¹ та Полтавському ІНО⁴¹²²).

Студкоми регулярно проводили загальностудентські збори. Зокрема, у березні-квітні 1923 р. у Волинському ІНО відбулося 5 зібрань⁴¹²³. У 1921 р. у багатьох навчальних закладах республіки при студкомах було створено товариські дисциплінарні суди, що існували на основі дотримання морально-етичних норм поведінки⁴¹²⁴.

Поряд із студкомами, факкомами та курсомами створювалися й інші організаційні форми організації загальностудентського представництва: студентські деканати, студентські ради і факультетські старостати⁴¹²⁵.

Паралельно із студкомами з осені 1922 р. почали функціонувати студентські профспілкові організації. Вперше члени профспілок з'явилися у вишах у 1921-1922 н.р. після запровадження системи відряджень на навчання. Відряджені профспілками студенти самодіяльно гуртувалися у професійні секції за принципом своєї колишньої професійної належності. Керівництво профспілок певний час не визнавало ці неформальні студентські профсекції і навіть забороняло їх діяльність. Юридично визнали їх наявність 26 жовтня 1922 р., коли президія Південного бюро Всесоюзної центральної ради профспілок затвердила положення «Про організації пролетарського студентства

⁴¹¹⁶ Там само. Спр. 1057. Арк. 10зв.

⁴¹¹⁷ Там само. Спр. 1050. Арк. 3.

⁴¹¹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110.

⁴¹¹⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115; Ермак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 16.

⁴¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 10зв.; Спр. 1077. Арк. 35; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 218зв.; Спр. 218. Арк. 25зв.–26.

⁴¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 27.

⁴¹²² Там само. Спр. 1123. Арк. 20; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 115зв.

⁴¹²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 14.

⁴¹²⁴ Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва. С. 32.

⁴¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 3зв.

у вищій школі»⁴¹²⁶. Було узаконено підлеглисть студентів галузевим профспілкам, передбачалося отримання від них матеріальної допомоги. На чолі факультетських профспілкових організацій стояли профбюро. Загальні збори факультетських бюро обирали ВБПС вишу⁴¹²⁷.

Водночас, більшовицька влада не поспішала ліквідувати студкоми, що призвело до «паралелізму» і дубляжу у діяльності студентських організацій. У лютому 1923 р. ЦБКС функції студкомів запропонувало поступово передавати студентським профспілкам⁴¹²⁸. У профсекціях, починаючи з 1923 р., почали створювати комуністичні фракції, внаслідок чого керівництво студентськими профспілками фактично здійснював агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У⁴¹²⁹.

На початку 1920-х рр. постало питання щодо правового статусу селян, відряджених на навчання КНС. На відміну від членів профспілок вони не мали права на отримання матеріальної допомоги. Лише навесні 1923 р. Південне бюро ВЦРПС розробило положення «Про організації студентів-незаможників селян у вишах України», визначивши статус секцій КНС в інститутах та технікумах. Вони утворювались при наявності 10 членів, а якщо їх чисельність перевищувала 50 осіб, обиралось бюро секції. До складу бюро, термін повноважень якого складав один триместр, входило 3 особи⁴¹³⁰.

Профспілкові організації діяли і в педвишах. Дослідниця Н. Аксакова наполягає, що найбільший професійний осередок діяв у Харківському ІНО, який у жовтні 1922 р. налічував 1,5 тис. членів⁴¹³¹. Вважаємо, що наведені дані є перебільшеними. Зокрема, у журналі «Студент революції» йдеться про те, що у лютому 1923 р. у зазначеному виші було створено профсекцію «Робос», яка впродовж року зросла з 200 до 266, а згодом до 350 осіб. Тоді ж виникли невеликі за чисельністю профсекції цукровиків, транспортників, «Радпрацівник», «Медсанпраця», «Металіст», «Харчовик»⁴¹³². У Катеринославському ІНО, за даними Аксакової, було 978 членів профспілки, в Одеському – 875⁴¹³³. У Полтавському ІНО наприкінці 1922-1923 н.р. серед студентів налічувався 201 член профспілки (61,7% від загальної кількості студентів), 156 з яких входили до «Робосу». Ще 19 студентів об'єдналися у секцію КНС⁴¹³⁴. У Волинському

⁴¹²⁶ Липинський В. Організаційне становлення студентських профспілок. С. 26; Спиридонова Д. С. 3 історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 54.

⁴¹²⁷ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 179.

⁴¹²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1680. Арк. 28.

⁴¹²⁹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 180.

⁴¹³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1777. Арк. 91.

⁴¹³¹ Аксакова Н. О. Організації студентів. С. 116.

⁴¹³² Профробота в ВУЗах Харькова//Студент революції. 1923. №2-3. С. 122; В Харьковском Институте Народного Образования//Там само. №6. С. 84; Профробота в ВУЗах. В институте народного образования. Харьков//Там само. С. 97.

⁴¹³³ Аксакова Н. О. Організації студентів. С. 116.

⁴¹³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13зв.

ІНО в березні 1923 р. членами профсекції «Робос» були 134 студенти, КНС – 5⁴¹³⁵. 31 січня 1923 р. започаткували студентську профспілку в Кам'янець-Подільському ІНО⁴¹³⁶.

Упродовж 1923-1924 н.р. студкоми і студентські профспілкові організації об'єднали. Початок цьому процесу поклато розпорядження Укрголовпрофосвіти від 23 квітня 1923 р. про створення на їх базі виконавчого бюро профсекцій (ВБПС)⁴¹³⁷. Порядок організації профспілкової роботи у вишах визначався «Положенням ВЦРПС про студентські організації», відповідно до якого члени спілок об'єднувалися у вишах в профсекції. Вони створювалися при наявності 30 членів. Профсекції, які мали 50 і більше членів, обирали на загальних зборах профкомітет у складі 3-5 осіб терміном на 6 місяців. Якщо було менше 50 членів, то обирали уповноваженого. Роботою профсекцій, факкомів, інших студентських органів керувало виконавче бюро профсекцій, у складі якого діяли секції: організаційна, економічна, академічна, культурно-освітня⁴¹³⁸.

ВБПС у своїй діяльності керувалося також «Положенням про профосередки» (1924 р.)⁴¹³⁹, «Положенням про виконбюро профсекцій у вишах, технікумах і самостійних робітфаках» (1925 р.)⁴¹⁴⁰. Ці документи були основоположними і для виконбюро педвишів. Вони мали різну кількість членів, переважно 5-7 (у Вінницькому⁴¹⁴¹, Волинському⁴¹⁴², Кам'янець-Подільському⁴¹⁴³, Катеринославському⁴¹⁴⁴, Київському⁴¹⁴⁵, Миколаївському⁴¹⁴⁶, Полтавському⁴¹⁴⁷, Чернігівському ІНО⁴¹⁴⁸). Студенти Харківського ІНО своє бюро обрали у складі 13 осіб. Структурно воно поділялося на 4 комісії – адміністративно-господарську, масової роботи, гурткову, бібліотечну⁴¹⁴⁹. Тоді ж в інститутах

⁴¹³⁵ Там само. Спр. 1057. Арк. 9; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 37зв.

⁴¹³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 28зв., 58зв.

⁴¹³⁷ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 66зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 57зв.

⁴¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1959. Арк. 22–23; Положение ВЦРПС о студенческих организациях//Студент революції. 1924. №1-2. С. 99–100.

⁴¹³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 621. Арк. 1–3, 33–35.

⁴¹⁴⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 1–4.

⁴¹⁴¹ Там само. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 83зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 114.

⁴¹⁴² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 12; На допомогу пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 31 жовт. Ч. 77 (249). С. 5.

⁴¹⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 51; Спр. 39. Арк. 66зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 118; Спр. 398. Арк. 57зв; Спр. 414. Арк. 55зв.; Спр. 579. Арк. 2–2зв.; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народньої Освіти. С. 19.

⁴¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 71.

⁴¹⁴⁵ Там само. Спр. 634. Арк. 12.

⁴¹⁴⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁴¹⁴⁷ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴¹⁴⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 44–44зв.; Спр. 281. Арк. 10.

⁴¹⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 2–3.

народної освіти функціонував інститут курсових уповноважених, наприклад, у Вінницькому ІНО⁴¹⁵⁰.

У педвишах діяли секції низки профспілок. Так, у Харківському ІНО на початку 1924 р. студенти входили до 17 спілок⁴¹⁵¹, Київському – у лютому 1925 р. – 16⁴¹⁵². Абсолютна більшість студентів були членами профсекції «Робос». Загалом, найвищим відсоток членів профспілок був у Вінницькому ІНО. Тут восени 1923 р. він становив 78,6%⁴¹⁵³; Полтавському – восени 1923 р. – 76,2%⁴¹⁵⁴, навесні 1924 р. – 74,6%⁴¹⁵⁵; Волинському – в 1924-1925 н.р. – 72,4%⁴¹⁵⁶; Катеринославському – у другому триместрі 1923-1924 н.р. – 63,9%⁴¹⁵⁷; Харківському – на початку 1924 р. – 63%⁴¹⁵⁸; Київському – в грудні 1923 р. – 56%⁴¹⁵⁹, у лютому 1925 р. – 75%⁴¹⁶⁰; Глухівському – у вересні 1923 р. – 53,3%⁴¹⁶¹; Кам'янець-Подільському – на початку 1924 р. – 48,9%⁴¹⁶², восени – 48,1%⁴¹⁶³, на початку 1925 р. – 39,4%⁴¹⁶⁴; Катеринославському – в 1923-1924 н.р. – 48,4%⁴¹⁶⁵.

Крім робітничих профсекцій, у середовищі студентства діяли секції КНС. Найбільший осередок був у Київському ІНО, до якого у 1923-1924 н.р. входили 273 члени⁴¹⁶⁶. Того ж року в Харківському ІНО профсекція об'єднала 128 студентів⁴¹⁶⁷; Катеринославському – 48⁴¹⁶⁸; Одеському – в 1924-1925 н.р. – 103⁴¹⁶⁹; Вінницькому – 29⁴¹⁷⁰; Полтавському – у травні 1924 р. – 78⁴¹⁷¹;

⁴¹⁵⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 110зв.

⁴¹⁵¹ Студкор Д. Б. Культосвітня праця у Харківському ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 85; Рачинська. У Харківськiм Інституті Народної Освіти. С. 48.

⁴¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 310.

⁴¹⁵³ Там само. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 6, 83.

⁴¹⁵⁴ Науменко Р. Полтавський Інститут Народної Освіти. С. 91.

⁴¹⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117.

⁴¹⁵⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562.

⁴¹⁵⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 71.

⁴¹⁵⁸ Студкор Д. Б. Культосвітня праця у Харківському ІНО. С. 85; Рачинська. У Харківськiм Інституті Народної Освіти. С. 48.

⁴¹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 12, 83; М. Б-ов Киевское студенчество //Студент революції. 1924. №1-2. С. 78.

⁴¹⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 310.

⁴¹⁶¹ Там само. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 60.

⁴¹⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 3.

⁴¹⁶³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1зв.-2.

⁴¹⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 683; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7.

⁴¹⁶⁵ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁴¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

⁴¹⁶⁷ Студкор Д. Б. Культосвітня праця у Харківському ІНО. С. 85.

⁴¹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 71.

⁴¹⁶⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 29зв.-30.

⁴¹⁷⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 6, 83.

⁴¹⁷¹ Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117.

Кам'янець-Подільському – у травні 1924 р. – 38⁴¹⁷², на початку 1925 р. – 72⁴¹⁷³, на початку червня – 75⁴¹⁷⁴.

Члени виконбюро, профсекцій збирались на засідання та загальні збори. Наприклад, упродовж першого триместру 1924-1925 н.р. провели 21 засідання виконбюро Волинського ІНО⁴¹⁷⁵. З Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що у березні-квітні 1924 р. відбулося 16 зібрань секції «Робос». Навесні 1925 р. провели 8 засідань ВБПС⁴¹⁷⁶. Свої засідання проводили комісії секції⁴¹⁷⁷. В осінньому і літньому триместрі 1924-1925 н.р. відбулося по 9 засідань профкому⁴¹⁷⁸. У 1924-1925 н.р. провели 21 загальні збори і 15 засідань бюро секції КНС⁴¹⁷⁹.

Студентські профспілки не оминули чистки («перереєстрації»). Зокрема, у 1924 р. всі губернські бюро пролетарського студентства отримали від секретаря ВЦРПС А. Догадова листа, у якому йшлося про необхідність проведення «перереєстрації» членів профсекцій. Для проведення «чистки» створювалися «трійки» у складі представників профсекції, губвідділу відповідної профспілки, виконбюро профсекцій. Останній виконував обов'язки голови. Вони проводили роботу шляхом анкетування. Опрацьовані матеріали подавали у ВБПС вишу і губвідділи профспілок, які, у свою чергу, пересилали їх у губернські бюро пролетарського студентства⁴¹⁸⁰. В ході «чисток» чисельність членів профспілки у деяких вишах скоротилася на 10%⁴¹⁸¹.

Для керівництва студентськими профорганізаціями в березні 1924 р. при Укрбюро ВЦРПС було створено Центральне бюро пролетарського студентства (ЦБПС), а в найбільших вишівських центрах започаткували бюро пролетарського студентства при губернських радах профспілок⁴¹⁸². ЦБПС обиралося на всеукраїнській конференції пролетарського студентства у кількості 9 членів і 5 кандидатів, які мали бути затверджені ВЦРПС⁴¹⁸³. Губбюро обиралося щорічно на конференції пролетарського студентства у кількості 7 членів і 4 кандидатів. Усі проекти, пропозиції губбюро мало погоджувати із відповідними відділами губернської ради профспілок⁴¹⁸⁴

⁴¹⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4.

⁴¹⁷³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7.

⁴¹⁷⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–3зв.

⁴¹⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562.

⁴¹⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 6зв.

⁴¹⁷⁷ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв.

⁴¹⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 717зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7.

⁴¹⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–3зв.; Спр. 3. Арк. 13зв.; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2, 7.

⁴¹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1959. Арк. 20.

⁴¹⁸¹ Липинський В. В. Організаційне становлення. С. 29.

⁴¹⁸² Суворий А.Ф. Розвиток вищої школи і профспілки України. С. 70.

⁴¹⁸³ Положення ВЦСПС о студенческих организациях. С. 101–102.

⁴¹⁸⁴ Там само. С. 101.

Збільшення кількості профсекцій, особливо у 1924-1925 н.р., змусило владу шукати шляхи до їх оптимізації. Ініціативу щодо зменшення кількості профсекцій вперше озвучили 23 серпня 1924 р. на засіданні Харківського губбюро пролетарського студентства, учасники якого наголошували про доцільність продовжити роботу лише тих секцій, які мали не менше 50 членів⁴¹⁸⁵. Згодом це питання порушили на загальнодержавному рівні. Про необхідність реорганізації профсекцій йшлося 12 січня 1925 р. у постанові ЦК РКП(б) «Про роботу вищої школи», а також на XIII з'їзді РКП(б)⁴¹⁸⁶. Делегати I всесоюзної конференції пролетстуду вважали, що після реорганізації мала залишитися лише одна профсекція, яка б формувалася відповідно до профілю вишу. Функції виконбюро та інших загальностудентських органів мали перейти до профкому⁴¹⁸⁷.

Таку реорганізацію передбачалося провести у 1925-1926 н.р. 16 травня того року відповідальний секретар ЦБПС Макс-Зайденберг у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що з нового навчального року кількість профсекцій у вишах скоротять, а у педагогічних навчальних закладах залишиться лише одна секція⁴¹⁸⁸. Власне, сам процес ліквідації ВБПС і створення єдиного профкому розтягнувся на весь 1925-1926 н.р. Водночас, голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо у своїй праці зазначає, що на початку того навчального року в усіх вишах вже були злиті секції і «зліквідовано паралелізм»⁴¹⁸⁹. Його твердження спростовують ряд фактів. У Кам'янець-Подільському ІНО виконбюро припинило свою роботу лише в січні 1926 р. Його функції передали профкому секції «Робос», чільні позиції у якому займали студенти⁴¹⁹⁰. Тоді ж було ліквідовано секцію КНС, члени якої ввійшли до складу профспілки «Робос»⁴¹⁹¹. Ректор вишу В. Геринович, як і Я. Ряппо, помилково стверджує, що ці процеси відбувалися на початку 1925-1926 н.р.⁴¹⁹² У Ніжинському ІНО упродовж 1925-1926 н.р. працювали 9 секцій профспілок⁴¹⁹³. Це ж стосується і Херсонського⁴¹⁹⁴ та Чернігівського ІНО⁴¹⁹⁵; Артемівського⁴¹⁹⁶, житомирських єврейського⁴¹⁹⁷ і

⁴¹⁸⁵ В Харківськiм Губбюро Пролетстуду//Студент революції. 1924. №6. С. 73-74.

⁴¹⁸⁶ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 136.

⁴¹⁸⁷ Резолюции 1-й Всесоюзной конференции пролетстуду. С. 68.

⁴¹⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 108.

⁴¹⁸⁹ Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 77.

⁴¹⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2.

⁴¹⁹¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24, 89.

⁴¹⁹² Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. С. 19.

⁴¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв., 6.

⁴¹⁹⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 110зв.; Протокол колективу ХІНО. С. 76.

⁴¹⁹⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

⁴¹⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 117зв.

⁴¹⁹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 11зв.

українського⁴¹⁹⁸, Золотоношського⁴¹⁹⁹, Лубенського⁴²⁰⁰, Кременчуцького⁴²⁰¹, Новоград-Волинського⁴²⁰², Пирятинського⁴²⁰³, Уманського⁴²⁰⁴ і Черкаського ПТ⁴²⁰⁵. Кореспондент журналу «Студент революції» Д. Ірклієвський повідомляв про конфлікт, який виник у Донецькому ІНО, коли секція «Металіст» не хотіла входити до складу секції «Робос»⁴²⁰⁶.

У другій половині 20-х рр. зростала чисельність членів профспілки за рахунок резерву з числа неорганізованого студентства. Якщо у січні 1924 р. студентські профспілки об'єднували 52% студентів педвишів, у грудні 1925 р. – 65,8%, то у жовтні 1926 р. – вже 73,3%⁴²⁰⁷. У 1927-1928 н.р. в ІНО членами профспілки були 73,4% студентів. У педтехнікумах цей показник важив набагато менше і не перевищував 17,5%⁴²⁰⁸.

Діяльність студентських профспілкових організацій вишів УСРР регламентувалося нормативними документами. У 1925-1926 н.р. було прийнято «Положення про професійні секції у вузах, робфаках, технікумах, комвузах і радпартшколах». Профсекції охоплювали лише студентів денної форми навчання за наявності 30 членів. Органами профсекцій були загальні збори, делегатські збори, профком⁴²⁰⁹. Студентські профспілки керувалися у своїй роботі «Положенням про делегатів та делегатські збори в профсекціях вузів, технікумів та робітфаків» (травень 1929 р.)⁴²¹⁰, «Положенням про студорганізації в технікумах» (1929 р.)⁴²¹¹, постановою ЦК ВКП(б) «Про структуру партійних і професійних організацій у вузах і втузах» (21 листопада 1930 р.)⁴²¹², інструкцією, затвердженою ЦБПС 26 серпня 1929 р.⁴²¹³.

Кількість членів профспілки поступово зростала. Потужний осередок діяв у Херсонському ІНО, який у листопаді 1927 р. об'єднав 97,4% студентів⁴²¹⁴. У Полтавському ІНО в 1926-1927 н.р. членами профспілки були 91,5%

⁴¹⁹⁸ Там само. Спр. 140. Арк. 47зв., 48зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5зв.

⁴¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 4зв.

⁴²⁰⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 58.

⁴²⁰¹ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 272зв.

⁴²⁰² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв., 13; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 13; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 76зв., 101зв.

⁴²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 199зв.

⁴²⁰⁴ Там само. Спр. 207. Арк. 175зв.

⁴²⁰⁵ Там само. Арк. 232зв.

⁴²⁰⁶ Ірклієвський Д. Донецький ІНО. С. 81.

⁴²⁰⁷ Аксакова Н. О. Організації студентів. С. 116.

⁴²⁰⁸ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 47.

⁴²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 5–10.

⁴²¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54–54зв.

⁴²¹¹ Там само. Арк. 51–51зв.

⁴²¹² Там само. Спр. 4. Арк. 120; Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 155.

⁴²¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 89–91.

⁴²¹⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 1.

молоді⁴²¹⁵, у 1928-1929 н.р. – 83,8%⁴²¹⁶; у 1925-1926 н.р. у Дніпропетровському – 82,9%⁴²¹⁷, Волинському – 76,4%⁴²¹⁸, Одеському – 74,8%⁴²¹⁹; Кам'янець-Подільському – в 1925 р. – 75,4%, у 1926 р. – 87%, у 1928 р. – 81,8%⁴²²⁰. З Донецького ІНО повідомляли, що на початку 1927 р. членами профспілки були майже всі студенти⁴²²¹.

Зростала кількість членів профспілки і в педтехнікумах, хоча, як зазначалося вище, за цим показником вони значно поступалися інститутам народної освіти. У Сумському ПТ у 1925-1926 н.р. серед студентів членством у профспілки були охоплені 82,3%⁴²²²; Коростишівському – 80%⁴²²³, у 1927-1928 н.р. – 80,8%⁴²²⁴; Харківському українському – восени 1925 р. – 69,7%⁴²²⁵, на 1 січня 1927 р. – 52,8%, на 1 липня того ж року – 75,1%⁴²²⁶; Дніпропетровському російському – в 1928-1929 н.р. – 53,1%⁴²²⁷; Красноградському – у 1926-1927 н.р. – 75,7%⁴²²⁸. Водночас, у Полтавському ПТ профспілка була не популярною: до неї входили лише 22,8% студентів⁴²²⁹; Конотопському – в 1926-1927 н.р. – 16,9%⁴²³⁰, у січні 1929 р. – 32,3%⁴²³¹; Преславському болгарському – в 1929-1930 н.р. – 36,9%⁴²³².

Такі ж тенденції мали місце і в 1930-х рр. У 1931 р. в Кам'янець-Подільському ІСВ членами профспілки були 89,2% студентів, у 1932 р. – 94,4%⁴²³³; Вінницькому – в 1931-1932 н.р. – 79,4%⁴²³⁴; Київському російському ПТ – в 1933-1934 н.р. – 83,9%⁴²³⁵; Миколаївському – на 1 вересня 1933 р. – 41,5%,

⁴²¹⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

⁴²¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33.

⁴²¹⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв., 401.

⁴²¹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50зв.

⁴²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 88зв., 95.

⁴²²⁰ Там само. Арк. 474зв; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 56; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 15; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 16; Спр. 265. Арк. 2зв., 61; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 39.

⁴²²¹ Ірклієвський Д. Донецький ІНО. С. 81.

⁴²²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 221зв.

⁴²²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 30.

⁴²²⁴ Там само. Спр. 38. Арк. 220.

⁴²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

⁴²²⁶ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 64.

⁴²²⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47.

⁴²²⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.

⁴²²⁹ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴²³⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 27.

⁴²³¹ Там само. Спр. 63. Арк. 6.

⁴²³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 150.

⁴²³³ Там само. Спр. 1488. Арк. 56.

⁴²³⁴ Там само. Спр. 1546. Арк. 363.

⁴²³⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 83.

на 1 липня 1934 р. – 48,1%⁴²³⁶. Водночас, у Бердянському ІСВ у 1932-1933 н.р. відсоток профспілковців становив 37%⁴²³⁷, у Новомосковському ПТ – у жовтні 1930 р. – 21,7%⁴²³⁸, Конотопському – у вересні 1933 р. – 10,4%, у липні 1934 р. – 25,9%⁴²³⁹.

Виконавчим органом профспілкової організації був профком, частину членів якого становили делеговані осередками КП(б)У і ЛКСМУ. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в травні 1926 р. у члени профкому рекомендували 7 комсомольців⁴²⁴⁰. 22 жовтня 1927 р. до новообраного складу профкому ввійшли 5 членів КП(б)У, 2 – ЛКСМУ, 3 безпартійних⁴²⁴¹. У листопаді 1928 р. до складу профкому Бердичівського ПТ рекомендували 5 комсомольців⁴²⁴².

Авангардом профспілкових організацій був актив, який, зокрема, у Київському ІНО в 1927 р. складав близько 150 осіб⁴²⁴³; Кам'янець-Подільському ІНО – в жовтні 1928 р. – 80⁴²⁴⁴.

Члени профкому збиралися на свої засідання, а члени профспілки зобов'язані були брати участь у загальних зборах. Зокрема, у Ніжинському ІНО з 15 листопада 1925 р. по 1 листопада 1926 р. відбулося 13 засідань профкому, на яких розглянули 34 організаційних, 16 навчальних, 26 культурно-освітніх, 18 економічних питань. Тоді ж провели 6 загальних зборів, на яких присутні обговорили 13 організаційних, 3 навчальні, 6 культурно-освітніх, 4 економічні питання⁴²⁴⁵. У Херсонському ІНО з 1 грудня 1926 р. по 27 вересня 1927 р. провели 32 засідання і 6 загальних зборів⁴²⁴⁶. У Вінницькому українському ПТ – з 17 вересня 1927 р. по 30 березня 1928 р. – відповідно 10 і 6⁴²⁴⁷. У січні-червні 1930 р. в останньому відбулося 10 засідань профкому⁴²⁴⁸. У тому ж році, з 1 квітня по 1 червня, проведено 9 загальних зборів, хоча положення регламентувало, що такі зібрання мали скликатися не більше 1 разу на місяць⁴²⁴⁹. Цікаво, що тоді ж студентство на загальних зборах розкритикувало діяльність керівництва ОБПС, яке виявило повну бездіяльність та нездатність керувати. Тому студенти ухвалили вимагати розпуску і перевиборів Вінницького ОБПС⁴²⁵⁰.

⁴²³⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 18.

⁴²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 26.

⁴²³⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 6.

⁴²³⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 39.

⁴²⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 76.

⁴²⁴¹ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 61.

⁴²⁴² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 6.

⁴²⁴³ Карпач Н. У Київському ІНО//Студент революції. 1927. №8. С. 63.

⁴²⁴⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 61зв.

⁴²⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101

⁴²⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁴²⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 23, 100.

⁴²⁴⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 29; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 124.

⁴²⁴⁹ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 124; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 29.

⁴²⁵⁰ Вінницьке ОБПС збанкрутувало//Студент революції. 1930. №6. С. 36.

Голови профкомів входили до складу правлінь та партбюро інститутів та технікумів, а очільники комісій вводилися до відповідних комісій закладу (наприклад, економічних і стипендіальних комісій)⁴²⁵¹.

Значна увага приділялася зростанню рядів членів профспілки. В одному із архівних документів йдеться про те, що у Кам'янець-Подільському ІНО в 1926-1927 н.р. до спілки вступила 21 особа⁴²⁵², у 1927-1928 н.р. – 26⁴²⁵³. У Миколаївському ІНО щорічно вступали у профспілку пересічно 30-40 осіб⁴²⁵⁴. Пріоритет надавався тим кандидатам, які брали участь у громадській роботі. Навчальна робота фактично до уваги не бралася. Заяви про вступ розглядалися на засіданнях профкому, а згодом виносилися на загальні збори, на яких заявник оприлюднював свої автобіографічні дані, відповідав на поставлені питання. Після цього члени профкому приймали відповідне вмотивоване рішення.

Профкоми заслуховували звіти комісій, затверджували їх плани⁴²⁵⁵. Певну увагу вони приділяли навчальній роботі, яку контролювала навчальна (академічна) комісія, що складалася, як правило, з трьох штатних членів і представників студентів у циклових комісій, зокрема, у Чернігівському ІНО⁴²⁵⁶ і Корсунському ПТ⁴²⁵⁷. На засіданнях комісій обговорювали питання, пов'язані з успішністю студентів, проведенням серед них анкетування, плануванням навчальної роботи, проведенням екскурсій тощо⁴²⁵⁸. Вони керували роботою представників від студентства в предметних комісіях, методкомах і навчально-контрольних комісіях, куриували науково-технічні гуртки⁴²⁵⁹.

Щоправда, мали місце і прогалини у роботі комісій. Наприклад, у жовтні 1928 р. у висновках комісії, що перевіряла роботу профкому Кам'янець-Подільського ІНО, зазначалося, що «академкомісія на своїх засіданнях недостатньо займалася проробкою питання методики викладання та вивчення питомої ваги окремих дисциплін (спеціальних та загально-освітніх), та не давала деканату своїх повних обґрунтованих думок по цим питанням. За весь рік не відбулось повністю відчитів перед виборцями, представниками предмет[-них] комісій. На курсах не фіксовано окремих пропозицій студентства»⁴²⁶⁰.

⁴²⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 25; Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 317.

⁴²⁵² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23в.

⁴²⁵³ Там само. Арк. 64зв.

⁴²⁵⁴ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁴²⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221.

⁴²⁵⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58.

⁴²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 36, 50.

⁴²⁵⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 102зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁴²⁵⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 65; Бердянські педагогічні курси. С. 18, 97.

⁴²⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23зв.

В. Липинський, характеризуючи роботу профспілки, зокрема щодо захисту інтересів студентів у навчальній сфері, справедливо зазначав, що на відміну від студкомів, які відстоювали думку студентського колективу, профкоми виходили з інтересів адміністрації вишу і НКО УСРР. Така переорієнтація студентських профсекцій при вирішенні навчальних та інших проблем свідчить про те, що ЦБПС та підзвітні йому структури поступово ставали частинами командно-адміністративної системи. Були випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентів. Крім того, Наркомат освіти використовував профсекції як інструмент для вилучення з вишів неугодних владі викладачів чи деканів, кандидатури яких при обранні не були погоджені з освітнім відомством⁴²⁶¹.

Громадську роботу студентської молоді організовувала культурно-масова (освітня) комісія, до складу якої входили член профкому, представники студклубу, редакції газети, президій гуртків⁴²⁶². На засіданнях розглядали питання, пов'язані з підготовкою до державних і релігійних свят; роботою молоді у лікнепах, хатах-читальнях, різних клубах у місті; виїздом студентів у села для проведення там культурно-освітньої роботи та участі в господарських кампаніях тощо, як наприклад, у Херсонському⁴²⁶³ і Ніжинському ІНО⁴²⁶⁴, Бердянському⁴²⁶⁵ і Коростишівському ПТ⁴²⁶⁶.

Комісії приділяли значну увагу політичному вихованню, ідеологічній роботі, участі студентства у всіх ідеологічних кампаніях, відвідуванню партійних зборів, проведенню клубної роботи тощо⁴²⁶⁷. На загальних профспілкових зборах студентства присутні заслуховували доповіді ідеологічного змісту. Так, 11 листопада 1924 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО А. Волянський виступив із доповіддю «РКП(б) і учительство», у якій наголошував, що «учителю для того, щоби стати партійним, треба цілком віддатися в розпорядження партії, відказатись від теплого кутка і завжди бути готовим до доручень партії. Для партії важно не те, чи буде учитель партійним, а важно щоби він виховував комуністичну суспільність»⁴²⁶⁸. На засіданнях комісій, наприклад, у Коростишівському ПТ, звітували керівники осередків добровільних товариств⁴²⁶⁹.

⁴²⁶¹ Липинський В.В. Кто защитит студента. С. 108–109.

⁴²⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 36, 50; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58.

⁴²⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁴²⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101–102.

⁴²⁶⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 97.

⁴²⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221.

⁴²⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 2.

⁴²⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф.Р.1566. Оп.1. Спр. 52. Арк. 59.

⁴²⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221.

Про покращення матеріального становища студентів дбала економічна комісія профкому⁴²⁷⁰. Аналогічні комісії формували кошторис профкому, який складався з внесків членів спілки, що одержували стипендію, а також коштів, асигнованих спілкою «Робос»⁴²⁷¹; шукали студентам тимчасову роботу, яку вони посднували з навчанням⁴²⁷²; опікувалася гуртожитками і їдальнями⁴²⁷³, касами взаємодопомоги, кооперативами⁴²⁷⁴ тощо. Водночас, ці питання не завжди вдавалося вирішити, насамперед через безвідповідальність членів комісії. Наприклад, комісія Кам'янець-Подільського ОБПС, перевіряючи роботу профкому місцевого ІНО за період з жовтня 1927 р. по жовтень 1928 р., в акт внесла дані про несвоєчасність подачі економічною комісією клопотань до правління ІНО щодо придбання обладнання у гуртожитки, покращення харчування, збільшення житлової площі тощо. Профком надавав матеріальну допомогу студентам-нестипендіатам, не обговорюючи попередньо цього питання на засіданні економічної комісії. Крім того, остання збиралася на свої зібрання стихійно, ігноруючи затверджений план роботи⁴²⁷⁵. Мали місце й інші недоліки⁴²⁷⁶. З Ніжинського ІНО повідомляли про бездіяльність профкому влітку 1930 р., коли потрібно було спрямувати культурно-масову, господарську роботу тих студентів, які залишилися на літо у місті. Власне, сам голова профкому Корнієнко про себе не забув, і поїхав за путівкою на курорт, де «приємно дрімив під ласкавим промінням сонця на пляжі, біля моря»⁴²⁷⁷. Одеський журнал «Студент Жовтня» розповідав про профспілкових функціонерів, які щорічно відпочивали у будинках відпочинку замість хворих студентів⁴²⁷⁸. Погрішності у своїй роботі допускали також профкомівці Бердичівського⁴²⁷⁹, Вінницького єврейського⁴²⁸⁰, Конотопського⁴²⁸¹, Маріупольського⁴²⁸², Тульчинського ПТ⁴²⁸³.

⁴²⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 36, 50; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58.

⁴²⁷¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 65.

⁴²⁷² Там само. Арк. 63.

⁴²⁷³ Бердянські педагогічні курси. С. 97.

⁴²⁷⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221.

⁴²⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 82–87; Комарницький О. Б. Профспілкова організація Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 20-і рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду Р.1566 Державного архіву Хмельницької області)//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Важенова (гол. ред.), А. О. Михайлик, В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2012. Вип.3. С. 45.

⁴²⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 22, 61–61зв.; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3; Голка. Профкоми, станьте на «Конкурс»//Студент Прикордоння. 1929. 6 черв. Ч. 6. С. 5; Елем. Робітниче життя. Треба розворушитися!//Червоний кордон. 1925. 9 серп. Ч. 133. С. 3.

⁴²⁷⁷ Ст. Профкомівці поїхали на пляж//Студент революції. 1930. №24. С. 62.

⁴²⁷⁸ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 98.

⁴²⁷⁹ 3 купи листів (Мобілізований)//Студент революції. 1931. №15. С. 33.

⁴²⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 165.

⁴²⁸¹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 98.

⁴²⁸² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

⁴²⁸³ Зет В. Усунути від керівництва тих, хто придушує ініціативу та самокритику//Студент революції.

Профспілкові організації намагалися робити певні кроки щодо обміну досвідом роботи. Так, профком Київського ІНО у середині 20-х рр. налагодив зв'язок з профспілковими організаціями Кам'янець-Подільського, Харківського, Волинського, Одеського ІНО. Щоправда, невдовзі «зв'язок припинився. На перешкоді стала весняна зачатна сесія, а згодом зв'язку не вдалося уже відновити»⁴²⁸⁴.

У вишах поширеними були професійні (профспілкові) гуртки, які вивчали «марксистсько-ленінську теорію і культшефство»⁴²⁸⁵. Зокрема, профгурток працював у Волинському ІНО, який у 1924 р. налічував 40 членів⁴²⁸⁶; у Кам'янець-Подільському – в осінньому триместрі 1923-1924 н.р. – 36⁴²⁸⁷, у червні 1928 р. – 30⁴²⁸⁸, у вересні – 22⁴²⁸⁹; Київському – в 1923-1924 н.р. – 187⁴²⁹⁰, у 1928-1929 н.р. – 294⁴²⁹¹; Харківському – в 1924-1925 н.р. – 464⁴²⁹²; Чернігівському – в 1926-1927 н.р. – 27⁴²⁹³; низці педтехнікумів⁴²⁹⁴. В Одеському ІНО у другому триместрі 1925-1926 н.р. працювали 2 профсемінари⁴²⁹⁵, у Полтавському ІНО – школа профграмоти⁴²⁹⁶, а в Чернігівському – гурток профспілкового руху⁴²⁹⁷.

На своїх зібраннях гуртківці виступали з доповідями та обговорювали їх. Зокрема, у першому триместрі 1923-1924 н.р. у Кам'янець-Подільському ІНО було зачитано 6 доповідей, у другому – 8, третьому – 2⁴²⁹⁸. Відвідування занять було не високим, і складало 65%⁴²⁹⁹. Не повною була відвідуваність занять гуртка з вивчення професійного руху у Чернігівському ІНО. У весняному три-

1930. №11. С. 28.

⁴²⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 19, 38; Карпач Н. У Київському ІНО// Студент революції. 1927. №8. С. 63.

⁴²⁸⁵ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 288.

⁴²⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562; А. К. Взятися до праці. С. 3.

⁴²⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 134зв.

⁴²⁸⁸ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 109; Спр. 5. Арк. 253.

⁴²⁸⁹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30.

⁴²⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84.

⁴²⁹¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁴²⁹² Там само. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 5.

⁴²⁹³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58; Спр. 413. Арк. 8зв.

⁴²⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв., 366зв.; Спр. 264. Арк. 29; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв., 72зв.; Спр. 206. Арк. 241зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 23; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.; Спр. 140. Арк. 10; Спр. 141. Арк. 21зв.; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 22.

⁴²⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴²⁹⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

⁴²⁹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.

⁴²⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 599. Арк. 3, 9–9зв.

⁴²⁹⁹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 109; Спр. 5. Арк. 253.

местрі 1924-1925 н.р. цей показник становив близько 60%⁴³⁰⁰. Профгуртківці Куп'янського ПТ на своїх засіданнях студіювали історію профспілкового руху, постанови спілчанських з'їздів та конференцій⁴³⁰¹.

Окружні бюро пролетарського студентства організовували конкурси на кращий профгурток. Наприклад, такий конкурс з 15 лютого по 1 квітня 1929 р. провів Кам'янець-Подільський ОБПС⁴³⁰². На жаль, його результати нам не відомі.

Таким чином, одним із найважливіших аспектів життя студентської молоді педагогічних навчальних закладів була громадська робота, яка віділялася багатогранністю і різновекторністю. Поступово охоплюваність нею студентів зростала. Чимало з них виконували декілька громадських навантажень, що призводило до перевантаження і, відповідно, до погіршення навчальних показників. У вишах засуджували студентів, які більше уваги приділяли навчанню. У ряді випадків вони відмовлялися від громадської роботи, що суперечило ідеологічним настановам більшовицької партії, оскільки саме молодь мала налагоджувати тісні зв'язки з широкими масами населення, проводити серед них політично-виховну і культурно-освітню роботу, організовувати у містах і селах різні господарсько-політичні кампанії, утверджувати тут підвалини соціалістичних начал.

Значна увага приділялася внутрішньовишівській громадській діяльності, яка значною мірою концентрувалася у студентському клубі, що був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у виші. У його структурі працювали гуртки; проводилися екскурсії, культурно-масові вечірки, під час яких студенти могли відпочити, поспілкуватися один з одним. Водночас, у програми цих, на перший погляд розважальних заходів, вводили лекції і доповіді ідеологічного змісту.

Представники самоврядних студентських організацій входили до складу керівних органів навчальних закладів – рад і правлінь інститутів, комітетів технікумів, рад і президій факультетів. Студенти були учасниками циклових, контрольно-ревізійних, стипендіальних комісій, комісій із проведення практики та стажування, комісій із студентських питань. Вони досить активно захищали й відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси своїх товаришів.

На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації – спочатку ради студентських представників, а згодом – студентські комітети. Студкомівці працювали в економічному, навчальному і культурно-освітньому напрямках.

⁴³⁰⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

⁴³⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3.

⁴³⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 34.

На початку 20-х рр. спочатку паралельно із студкомками, а згодом самостійно функціонували студентські профспілкові організації. У 1923-1924 н.р. їх об'єднали у виконавче бюро профсекцій, яке сприяло у реалізації заходів Укрголовпрофосвіти щодо пролетаризації і реформування вищої школи; брало участь в роботі приймальних, стипендіальних та інших комісій вишів; організовувало культурно-освітню роботу; охороняло навчальні та матеріальні інтереси молоді; скликало збори, конференції студентства тощо. Невдовзі функції ВБПС передали профкому секції «Робос», який, окрім вищезазначених, отримав ще й функцію контролю за чистотою студентських лав, що бачилися виключно робітничо-селянськими. На відміну від студкомків, які відстоювали думку студентського колективу, профкоми виходили з інтересів адміністрації вишу і НКО. Значну увагу профкомівці приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі через зміцнення партійної дисципліни, участь студентства у всіх ідеологічних кампаніях, відвідування партійних зборів, проведення клубної роботи. У вишах поширеними були професійні (профспілкові) гуртки, які вивчали марксистсько-ленінську теорію і культурно-освітнє шефство.

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. одним із пріоритетних завдань педагогічних навчальних закладів визначалося виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі. Для радянізації молоді, нав'язування їй більшовицької ідеології використовували різні шляхи. Зокрема, студентів залучали до участі у роботі осередків КП(б)У та ЛКСМУ. Вони делегували своїх представників у студентські організації, керівні органи вишів, факультетів, методичні комісії, де «проводили партійну лінію». За безпосередньої участі партійців проводилися всі господарські кампанії, прийом до вишів, перереєстрація студентів, вибори до студентських організацій тощо. З середини 20-х рр. комуністичні і комсомольські осередки зайняли у вишах монополіне становище, стали єдиними легально діючими у студентському середовищі. Завдяки цьому, починаючи з другої половини 20-х і особливо у 30-ті рр. ХХ ст., більшовики активізували ідеологічну роботу серед студентства. Його духовне життя було наскрізь пронизане комуністичними ідеями, які стали основою політичного світогляду значної частини молодих людей.

Свої ідейні настанови влада поширювала через організацію політичних («марксистських», «ленінських») гуртків та шкіл, гуртків «біжучої [поточної] політики» тощо, на засіданнях яких обговорювали найактуальніші питання у житті тогочасного радянського суспільства. У процесі роботи молодь набувала «ідейно-політичного загартування» і навичок до громадської роботи, до активної участі в партійних і комсомольських організаціях. У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії. Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів

тощо сприяли «політбю», «політбюлови», «політвікторини», «політлотереї», «політвудочки» та ін.

Одним із пріоритетів у роботі партійних та комсомольських осередків, профспілок було проведення соцзмагання, яке мало слугувати покращенню якості навчальної роботи, культурно-побутових умов життя студентства, масово-культурного виховання. Майбутні педагоги брали участь також у проведенні «Сталінської естафети», естафети «За кадри», різноманітних «походах», приурочених різним подіям радянської історії, стахановському рухові. Важливе місце у політиці радянської влади займало поширення антирелігійних поглядів серед студентів. Для її реалізації у вишах створювалися осередки «Спілки войовничих безбожників», атеїстичні гуртки «Безвірник», функціонували антирелігійні семінари. Молодь залучали до участі у загальнодержавних заходах, зокрема, відзначенні державних, революційних та радянських свят, вшануванні пам'яті В. Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, державних та культурних діячів тощо.

Ідеологічним настановам партії була підпорядкована громадська діяльність студентів у студентських клубах, органах студентського самоврядування, різноманітних гуртках. Представники цих органів входили до керівних структур вишів, предметних, контрольно-ревізійних, стипендіальних комісій, комісій із проведення практики та стажування, із студентських питань, у межах своєї компетенції відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси молоді. Із середини 20-х рр. XX ст. функції захисників інтересів студентства взяли на себе профспілкові організації, які значною мірою були під впливом адміністрації вишів і контролювали соціальний склад майбутніх педагогів.

РОЗДІЛ ІV

МАЙБУТНІ ПЕДАГОГИ В ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВАХ І ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ КАМΠΑНІЯХ

4.1. Участь у масових «добровільних» товариствах, обов'язкових всеукраїнських кампаніях. Студентська преса

У 1920-1930-ті рр. широкого розмаху набула практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили своєю метою сприяння партії і державі у реалізації завдань культурної революції⁴³⁰³.

Важко встановити відсоток студентів, охоплених роботою у конкретних добровільних товариствах, оскільки частина з них мали членство відразу у декількох організаціях. Можемо стверджувати, що цей відсоток був значним, зважаючи на те, що, наприклад, у Херсонському ІНО до складу досліджуваних організацій входив 261 студент (93,9% від загальної кількості)⁴³⁰⁴.

У вишах з 1923 р. працювали осередки Товариства друзів авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК)⁴³⁰⁵, а з 1924 р. – Товариства друзів хімічної промисловості («Доброхем»)⁴³⁰⁶. 14 квітня 1925 р. їх об'єднали у «Авіахім». На початку 1926 р. утворилося Товариство сприяння обороні СРСР (ТСО)⁴³⁰⁷.

На жаль, документів, які б ілюстрували діяльність цих товариств у педвишах обмаль. Відомо лише про їхню роботу в Кам'янець-Подільському ІНО. Так, в одному із джерел йдеться, що 8 квітня 1924 р. у виші започаткували осередок «ТАПУК»⁴³⁰⁸. За іншими даними, його створили 3 червня того ж року. Один із дописувачів газети «Червоний кордон» інформував, що тапуківцями стали понад 100 студентів⁴³⁰⁹. Вважаємо, що така кількість є значно завищеною, зважаючи на те, що на початку 1924-1925 н.р. членами осередку була 41 особа⁴³¹⁰. Невдовзі контингент зріс до 50 членів⁴³¹¹.

⁴³⁰³ Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій. С. 10.

⁴³⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 31.

⁴³⁰⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 595. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 7, 8зв.; Свистович С. Система радянських громадських об'єднань. С. 21.

⁴³⁰⁶ Статут Товариства Приятелів Хемічної оборони й Хемічної промисловості СРСР («Доброхем СРСР»)/Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2; Шварц І. Доброхем і студентство//Студент революції. 1924. №6. С. 28.

⁴³⁰⁷ Свистович С. Система радянських громадських об'єднань. С. 21.

⁴³⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 44, 48зв.

⁴³⁰⁹ Нелітун. Поширюємо справу авіабудівництва//Червоний кордон. 1924. 27 листоп. Ч. 60. С. 4.

⁴³¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 718зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв.

⁴³¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2.

Очоловав «тапуківців» студент Товстуха⁴³¹². Організацією керувало бюро, яке складалося із 5 осіб, у т.ч. 2 студентів⁴³¹³. На своїх засіданнях «тапуківці» регулярно заслуховували доповіді. Так, у липні 1924 р. із доповідями виступили студент О. Городецький («Сучасний повітряний флот та праця радянського суспільства») і керівник осередку О. Хитьков («Завоювання людиною повітря»). Наступного місяця члени осередку організували свято авіації⁴³¹⁴. З великою зацікавленістю у жовтні 1924 р. студентська молодь заслухала доповідь професора Л. Карети «Розвиток і техніка авіації», після чого прийняли таку резолюцію: «Студентство як авангард радянського громадянства повинно підтримувати нашу авіацію матеріально, ідейно, шляхом агітації і записуватися в члени ТАПУКа»⁴³¹⁵. Крім цього, осередок проводив екскурсії, що мали не лише пізнавальне, але й агітаційне значення⁴³¹⁶. Активну роботу проводили його члени у селах, де виголошували популярні доповіді. Так, 15 червня 1924 р. у с. Малі Вірмени місцеві селяни, відгукнувшись на заклик прибувших студентів, вирішили організувати в себе осередок ТАПУКа⁴³¹⁷. Під час зимових канікул у 1924-1925 н.р. студенти-тапуківці у селах та містечках виголосили загалом 23 доповіді. Ще 13 доповідей слухали жителі Кам'янець-Подільського⁴³¹⁸, влітку – відповідно 11 і 6⁴³¹⁹.

Кам'янець-Подільський вишівський осередок мав свою невеличку бібліотеку, яка налічувала 300 примірників, читальню. Наприкінці липня 1924 р. було організовано куточок авіації на честь пілота К. Рудзіта, який загинув під час змагань⁴³²⁰. Згодом він переріс в окружний музей «Авіахіму»⁴³²¹. Здобутки кам'яничан були помічені у центрі. У річному звіті ІНО за 1924-1925 н.р. йшлося про те, що «ячейка ТАПУКа дістала одно (і єдине на Подільську губернію) місце в авіашколі в Москві»⁴³²².

Про діяльність «Доброхіму» значно менше інформації. На початку 1924-1925 н.р. осередок, який очолив студент Будний, налічував 58 членів⁴³²³. У травні 1925 р. він мав 54 члени⁴³²⁴. Бюро осередку складалося із 7 осіб⁴³²⁵.

⁴³¹² Там само. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁴³¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 718зв.

⁴³¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 62.

⁴³¹⁵ Там само. Спр. 579. Арк. 57-57зв.

⁴³¹⁶ Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій. С. 12.

⁴³¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 62; Спр. 568. Арк. 58.

⁴³¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 683зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7зв.

⁴³¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв.

⁴³²⁰ Нелітун. Поширюємо справу авіабудівництва. С. 4.

⁴³²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 48, 115зв.; Спр. 568. Арк. 58.

⁴³²² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 15.

⁴³²³ Там само. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁴³²⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9зв.

⁴³²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 683зв.

На засіданнях гуртківці слухали доповіді. Під час зимових канікул 1925 року студенти виступили у регіоні із 31 доповіддю⁴³²⁶.

У 1924–1925 н.р. в Одеському ІНО осередок «Доброхіму» налічував 198 студентів⁴³²⁷, Херсонському – 40⁴³²⁸, Чернігівському – 37⁴³²⁹.

Як вже зазначалося, у 1925 р. ТАПУК і «Доброхім» об'єднали в «Авіахім». Тоді у Кам'янець-Подільському ІНО товариство об'єднало 89 членів⁴³³⁰. У січні 1926 р. осередок налічував 92 члени, у т.ч. 16 комсомольців⁴³³¹. Члени осередку постійно контактували з колегами-авіахімівцями трудових шкіл міста⁴³³². Кореспондент газети «Червоний кордон» В. Шахмарданбен розповів, що 16 липня 1925 р. у рамках святкування Дня авіації викладачі і студенти взяли участь у «хемічній інсценівці», у ході якої професор О. Полонський ознайомив присутніх з історією розвитку хімічної науки⁴³³³.

У Житомирському українському ПТ функціонував осередок ТСО, який наприкінці 1926 р. об'єднував 57 членів⁴³³⁴. Тоді ж розпочав свою роботу осередок ТСО у Вінницькому українському ПТ⁴³³⁵. У 1928 р. він налічував 45 членів⁴³³⁶.

В січні 1927 р. на базі «Авіахім» і ТСО створили товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР («Тсоавіахім»)⁴³³⁷, яке знайомило з історією розвитку авіації і повітроплавання, з різновидами систем аеропланів, з елементарною хімією, історією застосування газів, з роллю хімії у майбутній війні⁴³³⁸.

⁴³²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 104зв.; Спр. 711. Арк. 46–46зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8.

⁴³²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴³²⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО// Студент революції. 1925. №4. С. 42.

⁴³²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13зв.

⁴³³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 47зв.

⁴³³¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв.

⁴³³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 14зв.

⁴³³³ Шахмарданбен В. В Кам'янці. День Авіахіму в Кам'янці//Червоний кордон. 1925. 19 лип. Ч. 127. С. 4.

⁴³³⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22зв.

⁴³³⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 33. Арк. 19; Спр. 34. Арк. 89.

⁴³³⁶ Там само. Спр. 13. Арк. 38.

⁴³³⁷ Яшанов А. С. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. С. 12; Пиха Д. Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму)//Укр. іст. журн. Київ, 1967. №1. С. 123.

⁴³³⁸ Молоткіна В. Критерії класифікації громадських організацій України, які займалися культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики (1921–1929 рр.)//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / [редкол.: В. П. Коцур (гол. ред.), В. Й. Борисенко, А. П. Коцур та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2008. Вип. 21. С. 223.

Осередки «Тсоавіахіму» функціонували і в педвишах, метою яких було, «дати [його] членам потрібні знання в обсягові дії одиничного бійця, що діє в складі взводу, відділу»⁴³³⁹. Абсолютна більшість у цих осередках належала студентам. Наприклад, в Одеському ІНО він об'єднував 243 члени, з яких 233 були студентами⁴³⁴⁰.

Найбільше тсоавіахімівців було у Київському ІНО (у 1929 р. – 871)⁴³⁴¹. Такий же осередок згодом [у 1932-1933 н.р.] функціонував у Київському ППО⁴³⁴². У Катеринославському ІНО у лютому 1926 р. нараховувалося 452 членів цього товариства⁴³⁴³. Потужним воно було і в наступні роки. У листопаді 1929 р. лише на факультеті професійної освіти Дніпропетровського ІНО налічувалося 387 членів⁴³⁴⁴.

Поступово збільшувався контингент осередку Волинського ІНО Так, у 1927 р. він налічував 120 тсоавіахімівців⁴³⁴⁵, у 1929 р. – 230⁴³⁴⁶; Кам'янець-Подільському ІНО – у 1927-1928 н.р. – 280⁴³⁴⁷; Полтавському – в 1927-1928 н.р. – 75, у 1928-1929 н.р. – 211⁴³⁴⁸, Вінницькому ІСВ – у 1931-1932 н.р. – 150, у 1933 р. – 180⁴³⁴⁹; Кам'янець-Подільському – у 1932 р. – 484⁴³⁵⁰; Житомирському – в 1930 р. – 548⁴³⁵¹; Криворізькому ППО – у вересні 1932 р. – 32⁴³⁵²; Вінницькому педінституті – у 1934 р. – 300, у 1936 р. – 280⁴³⁵³; Житомирському – в липні 1938 р. – 537⁴³⁵⁴; Миколаївському – в 1936-1937 н.р. – 838⁴³⁵⁵. Осередки «Тсоавіахіму» функціонували також у Ніжинському⁴³⁵⁶, Харківському⁴³⁵⁷

⁴³³⁹ Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму при Кам'янецькому ІНО//Червоний кордон. 1928. 14 серп. Ч. 92 (468). С. 3.

⁴³⁴⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

⁴³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.; Т. Тут не все гаразд//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.

⁴³⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

⁴³⁴³ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 149.

⁴³⁴⁴ Там само. Спр. 1470. Арк. 29.

⁴³⁴⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 32.

⁴³⁴⁶ Там само. Спр. 24. Арк. 11.

⁴³⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 170.

⁴³⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

⁴³⁴⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46; Спр. 5. Арк. 11зв.; Спр. 7. Арк. 24зв.

⁴³⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 21.

⁴³⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 47, 66зв.

⁴³⁵² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁴³⁵³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11; Спр. 35. Арк. 38.

⁴³⁵⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 96; Назустріч 20 роковинам Червоної Армії і Військо-Морського флоту. Житомир//Червоне Полісся. 1938. 15 лют. №37 (3901). С. 4.

⁴³⁵⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Соїфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁴³⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

⁴³⁵⁷ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93; Харківський національний університет. С. 337.

і Чернігівському ІНО⁴³⁵⁸; Глухівському ІСВ⁴³⁵⁹, Польському педінституті⁴³⁶⁰, 24 педтехнікумах⁴³⁶¹.

Члени осередків об'єднувалися у сотні, які поділялися на групи (частини)⁴³⁶². За спогадами випускника Проскурівського ПТ 1929 року С. Герасюка, всі комсомольці входили до складу батальйонів робітничої молоді, метою яких була військова підготовка молоді. Члени БРМ носили спеціальну форму кольору хакі, пояс з портупесою, на якій прикріплювали комсомольський значок, на коміри гімнастерки – червоні петлиці з літерами «БРМ». У дівчат була форма такого ж кольору. Вони теж одягалися в гімнастерки, носили червоні хустинки, ремінь з портупесою⁴³⁶³.

Роботою тсоавіахімівців у кожному педвищі керували бюро у складі 15 осіб (12 членів і 3 кандидатів), які, у свою чергу, виділяли зі свого складу «п'ятірки», що здійснювали поточну роботу (наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1927-1928 н.р.)⁴³⁶⁴. Відомо, що у січні-березні 1927 р. бюро Одеського ІНО тричі збиралося на свої засідання⁴³⁶⁵.

Члени товариства зобов'язані були брати участь у всіх зборах. Доповідачі розповідали про авіаційні досягнення СРСР, методи і форми роботи серед населення, ділилися досвідом роботи окремих

⁴³⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 27зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 59.

⁴³⁵⁹ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16.

⁴³⁶⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8.

⁴³⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30, 40; Спр. 1783. Арк. 32, 34, 44; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50, 150; Спр. 1489. Арк. 68; Спр. 1490. Арк. 4, 51; Спр. 1495. Арк. 60; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 24; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Спр. 20. Арк. 15–15зв.; Спр. 29. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70–71, 75; Спр. 444. Арк. 238; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40, 44; Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 224–224зв.; Спр. 167. Арк. 221; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49, 65, 69; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.; Спр. 27. Арк. 35; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.; Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 26; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5зв.; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 67. Арк. 96; Бердянські педагогічні курси. С. 293; Демиденко. З купи листів: У Червоноградському педтехнікумі// Студент революції. 1931. №2. С. 34; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Тихий. Пожвавити військову роботу/Кузня культури. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 25; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 66.

⁴³⁶² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 224–224зв.; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 66.

⁴³⁶³ Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. Хмельницький: Поділля, 2001. С. 22.

⁴³⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33.

⁴³⁶⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

осередків «Тсоавіахіму», наприклад, у Мар'їнському ПТ⁴³⁶⁶, Волинському⁴³⁶⁷, Кам'янець-Подільському⁴³⁶⁸, Одеському ІНО⁴³⁶⁹. Молодь відвідувала заняття з військових дисциплін, проходила тактично-стройові заняття (у Волинському ІНО⁴³⁷⁰, Кам'янець-Подільському ІНО (ІСВ)⁴³⁷¹; Криворізькому педінституті⁴³⁷²; Бердянському⁴³⁷³, Коростишівському⁴³⁷⁴, Мар'їнському⁴³⁷⁵, Маріупольському⁴³⁷⁶, Тульчинському ПТ⁴³⁷⁷; Харківському ПТ політехнічної освіти⁴³⁷⁸). У Мар'їнському ПТ практикувалося проведення екскурсій⁴³⁷⁹.

У ряді випадків молодь ігнорувала військові заняття. Так, 29 травня 1928 р. голова бюро «Тсоавіахіму» Кам'янець-Подільського ІНО Мельников повідомляв, що на заняттях без поважних причин були відсутні 57 студентів-авіахімівців⁴³⁸⁰. Мали місце й інші негаразди. Так, у жовтні 1928 р. дописувач газети «Червоний кордон» К. Рейфман звертав увагу на слабку стройову підготовку студентів, низьку кваліфікацію викладачів, які до того ж запізнювалися на заняття⁴³⁸¹. Подібне мало місце і у Волинському ІНО. У 1930 р. на одному із засідань партосередку констатували, що серед студентів відсутня трудова дисципліна, траплялися випадки порушення військових вимог⁴³⁸². Ігнорувала заняття і частина молоді Кам'янець-Подільського ПТ⁴³⁸³.

Заключним етапом навчання було проведення практичних занять у польових умовах. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1928 р. провели два походи в «поле для рішення задач по наступу й обороні на місцевості»⁴³⁸⁴. Випускник Ніжинського педінституту В. Дудченко згадував, що у виші

⁴³⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

⁴³⁶⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 32.

⁴³⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33–33зв., 40; Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму. С. 3.

⁴³⁶⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

⁴³⁷⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 32; Журавський І., Турас К. Зламу ще не має//Студент революції. 1932. №17-18. С. 11.

⁴³⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму. С. 3.

⁴³⁷² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 64; Спр. 730. Арк. 64.

⁴³⁷³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 69.

⁴³⁷⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 224–224зв.

⁴³⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

⁴³⁷⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 65.

⁴³⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70–71, 75; Спр. 444. Арк. 238.

⁴³⁷⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.; Спр. 27. Арк. 35.

⁴³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

⁴³⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 24.

⁴³⁸¹ Рейфман К. Що треба виправити (ТСО-осередок, при Кам. ІНО)// Червоний кордон. 1928. 13 жовт. Ч. 118 (494). С. 7.

⁴³⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 60.

⁴³⁸³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 35.

⁴³⁸⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33зв., 40.

практикувалися військові заняття у польових умовах⁴³⁸⁵. Подібне зафіксовано у Коростишівському ПТ⁴³⁸⁶ і Криворізькому педінституті⁴³⁸⁷. Походи у протигазах практикували у Вінницькому українському ПТ⁴³⁸⁸ і Житомирському педінституті⁴³⁸⁹.

У педвишах оголошували військові навчальні «тривоги». Наприклад, 2 жовтня 1937 р. директор Бердянського учительського інституту П. А. Ляшенко своїм наказом оголосив у вищій військово-осадній положення з 2 по 5 жовтня. Весь персонал, студенти мали з'явитися на роботу чи навчання з протигазами⁴³⁹⁰.

Членів товариства зобов'язували складати нормативи на отримання спортивних розрядів. У березні 1931 р. запровадили норми на отримання значка ГПО I ступеня, а в грудні 1932 р. – II-го⁴³⁹¹. Наприклад, у 1934 р. нормативи на значок ГПО склали 32% Кам'янець-Подільського педінституту; 8% здобули значок «Ворошилівський стрілець»⁴³⁹², Тульчинського ПТ – відповідно 17,7% і 4,5%⁴³⁹³. Нормативи складали студенти Житомирського⁴³⁹⁴ і Криворізького педінститутів⁴³⁹⁵, Вінницького українського⁴³⁹⁶, Конотопського⁴³⁹⁷ і Миколаївського ПТ⁴³⁹⁸. Мали місце випадки, коли керівники закладів в ультимативному порядку змушували студентів відвідувати заняття ГПО, наприклад, у Миколаївському педінституті⁴³⁹⁹.

Свої успіхи тсоавіахімовці мали можливість продемонструвати на різних змаганнях. Зокрема, участь у них брали студенти Кам'янець-Подільського ІНО⁴⁴⁰⁰. У 1929 р. вони перемогли на стрілецьких змаганнях серед 100 вищів СРСР, які організувала Центральна Рада «Тсоавіахіма»⁴⁴⁰¹.

⁴³⁸⁵ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 275.

⁴³⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 224–224зв.

⁴³⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 64; Спр. 730. Арк. 64.

⁴³⁸⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3.

⁴³⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 96; Назустріч 20 роковинам Червоної Армії і Військо-Морського флоту. Житомир//Червоне Полісся. 1938. 15 лют. №37 (3901). С. 4.

⁴³⁹⁰ Бердянський інститут соціального виховання. С. 52–53.

⁴³⁹¹ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 734.

⁴³⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160зв., 165.

⁴³⁹³ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70–71, 75; Спр. 444. Арк. 238.

⁴³⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 40; Оп. 1. Спр. 75. Арк. 96; Спр. 76. Арк. 4–5; Назустріч 20 роковинам Червоної. С. 4; Юдевич. Оборонна робота в учительському інституті//Радянська Волинь. 1937. 4 берез. №53 (3614). С. 4.

⁴³⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 64; Спр. 730. Арк. 64.

⁴³⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280.

⁴³⁹⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁴³⁹⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁴³⁹⁹ Там само. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 112.

⁴⁴⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21; Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму. С. 3.

⁴⁴⁰¹ Г. Кам'янецький ІНО перший в стрілецькій справі//Червоний кордон. 1929. 29 лип. Ч. 79 (603). С. 4.

Успішно змагалися і студенти Полтавського ІНО⁴⁴⁰², Кам'янець-Подільського ІСВ⁴⁴⁰³, Житомирського педінституту⁴⁴⁰⁴, Вінницького українського ПТ⁴⁴⁰⁵.

Серед членів товариства розповсюджувалися лотерейні квитки «Тсоавіахіму», наприклад, у Кам'янець-Подільському ІСВ, де 1931-1932 н.р. план перевиконали на 86%⁴⁴⁰⁶, і в Миколаївському ПТ⁴⁴⁰⁷.

У ряді випадків роботу вишівських осередків визнавали недостатньою. Зокрема, молодь ігнорувала військові заняття, траплялися порушення військової дисципліни, слабкою була стройова підготовка. Зокрема, про це повідомляли з Кам'янець-Подільського ІНО (педінституту)⁴⁴⁰⁸, Київського ІНО (ІСВ)⁴⁴⁰⁹, Житомирського ІСВ⁴⁴¹⁰, Вінницького педінституту⁴⁴¹¹; Білоцерківського⁴⁴¹², Вінницького українського⁴⁴¹³, Житомирського єврейського⁴⁴¹⁴, Красноградського⁴⁴¹⁵ і Маріупольського ПТ⁴⁴¹⁶.

Осередки «Тсоавіахіму» куриували роботу військових і стрілецьких гуртків, які діяли у Волинському (у 1925-1926 н.р. у гуртку працювали 47 осіб)⁴⁴¹⁷, Кам'янець-Подільському (у квітні 1924 р. – 50, у 1924-1925 н.р. – 36, у 1927-1928 н.р. – 83)⁴⁴¹⁸, Київському (у 1929 р. – 260)⁴⁴¹⁹, Ніжинському⁴⁴²⁰, Полтавському (у 1927-1928 н.р. – 75, у 1928-1929 н.р. – 185)⁴⁴²¹ і Херсонському ІНО⁴⁴²²; Житомирському⁴⁴²³ і Полтавському ІСВ⁴⁴²⁴;

⁴⁴⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

⁴⁴⁰³ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61.

⁴⁴⁰⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 40.

⁴⁴⁰⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3.

⁴⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61.

⁴⁴⁰⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁴⁴⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1; Спр. 41. Арк. 26.

⁴⁴⁰⁹ Гайван. Опанувати військові знання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 1; Т. Тут не все гаразд. С. 4.

⁴⁴¹⁰ Журавський І. Зламу ще немає. С. 11.

⁴⁴¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 96.

⁴⁴¹² Тихий. Пожвавити військову роботу. С. 2.

⁴⁴¹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 34.

⁴⁴¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 36.

⁴⁴¹⁵ Демищенко. З купи листів: У Червоноградському педтехнікумі. С. 34.

⁴⁴¹⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 65.

⁴⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 354зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31.

⁴⁴¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 6; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 7зв.; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 5; Спр. 265. Арк. 3зв., 62зв.; Спр. 641. Арк. 6; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 170.

⁴⁴¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

⁴⁴²⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

⁴⁴²¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

⁴⁴²² В ХІНО. С. 6.

⁴⁴²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 96.

⁴⁴²⁴ Там само. Арк. 295.

Криворізькому ППО⁴⁴²⁵; Вінницькому⁴⁴²⁶, Миколаївському (у 1936-1937 н.р. – 239)⁴⁴²⁷, Польському педінститутах⁴⁴²⁸, 18 педтехнікумах⁴⁴²⁹. Окрім цього, в Одеському ІНО існували стрілецько-тактичний, інженерний, артилерійський гуртки, гурток зв'язку⁴⁴³⁰; у Кам'янець-Подільському – гурток військових знань⁴⁴³¹; Херсонському – санітарний⁴⁴³²; Житомирському ІСВ – гурток по вивченню кулемета «Максим»⁴⁴³³, гуртки планеристів, мотоциклістів, першої медичної допомоги⁴⁴³⁴; Бердянському ПТ – хімічний, першої медичної допомоги⁴⁴³⁵. У Полтавському ІНО працювали санітарні курси⁴⁴³⁶, а у Миколаївському педінституті – школа парашутистів⁴⁴³⁷.

У гуртках створювалися жіночі секції. Наприклад, у 1925-1926 н.р. одна з них діяла у Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁴³⁸.

Члени гуртків зобов'язані були відвідувати заняття, на яких їх навчали, наприклад у стрілецькому гуртку, стріляти, володіти станковим і ручним кулеметами тощо⁴⁴³⁹. Студентів «озброювали» і теорією⁴⁴⁴⁰.

Гуртківців готували до складання нормативів ГПО, «Ворошилівський стрілець». Ці заходи не тільки фізично розвивали майбутніх педагогів, але й прививали їм «свідомість, відчуття могутності і сили радянського

⁴⁴²⁵ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁴⁴²⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 491. Арк. 9; Спр. 951. Арк. 21; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 13в.

⁴⁴²⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

⁴⁴²⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 793в.

⁴⁴²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв., 366зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18зв., 235зв.; Спр. 207. Арк. 110зв., 212зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 29. Арк. 3; Спр. 33. Арк. 19; Спр. 34. Арк. 39; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 19; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 6; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.; Спр. 27. Арк. 35зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25зв.–26; Спр. 83. Арк. 32; Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 252, 262; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7; Спр. 61. Арк. 20; Спр. 67. Арк. 96; Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴⁴³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1599. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁴⁴³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33.

⁴⁴³² В ХІНО. С. 6.

⁴⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 96.

⁴⁴³⁴ Житомирський державний педагогічний університет. С. 16.

⁴⁴³⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49, 69.

⁴⁴³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35.

⁴⁴³⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

⁴⁴³⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 73зв.

⁴⁴³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 96.

⁴⁴⁴⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 73зв.; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 599. Арк. 6; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

народу»⁴⁴⁴¹. Так, у Вінницькому педінституті до грудня 1935 р. нормативи «Ворошилівського стрільця» виконали 87 осіб⁴⁴⁴². Упродовж 1938-1939 н.р. 271 гуртківець склав нормативи на «Ворошилівський стрілець», 195 осіб виконали нормативи ГПО, 377 – ГСО, 458 – ППХО, 89 – кулеметників, 12 – інструкторів ППХО, 9 – мотоциклістів, 3 – парашутистів⁴⁴⁴³. Кожний студент мав по два, а деякі – по три «оборонних» значки⁴⁴⁴⁴. Таку ж роботу проводили і кам'янець-подільських ІСВ⁴⁴⁴⁵ та педінституті⁴⁴⁴⁶; Миколаївському⁴⁴⁴⁷, Польському⁴⁴⁴⁸ і Полтавському педінститутах⁴⁴⁴⁹; Житомирському єврейському⁴⁴⁵⁰, Проскурівському польському⁴⁴⁵¹ і Тульчинському ПТ⁴⁴⁵².

Підсумки роботи підвидилися на змаганнях. Зокрема, у регіональних першостях брало участь студентство, зокрема, Кам'янець-Подільського ІНО⁴⁴⁵³, Миколаївського педінституту⁴⁴⁵⁴, Бердичівського, Вінницького українського, Немирівського, Проскурівського українського, Тульчинського, та Шепетівського ПТ⁴⁴⁵⁵.

У тогочасному тоталітарному суспільстві як важлива складова військової підготовки розглядалася фізична культура і спорт, які, на думку Ю. Тимошенка, сприймалася вже не як засіб виховання здорового пролетаріату (попри такі гасла), а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової підготовки населення⁴⁴⁵⁶.

У міжвоєнний період у педагогічних навчальних закладах діяли фізкультурні (спортивні) гуртки, зокрема, у 9 ІНО⁴⁴⁵⁷,

⁴⁴⁴¹ Кульгускіна Л. В. Государство и молодое поколение. С. 16.

⁴⁴⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 13в.

⁴⁴⁴³ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 491. Арк. 5.

⁴⁴⁴⁴ Там само. Спр. 951. Арк. 21; Тимошук Г. Стріляю влучно//Більшовицька правда. 1935. 12 черв. №134 (968). С. 4.

⁴⁴⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1797. Арк. 37.

⁴⁴⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 101.

⁴⁴⁴⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Спр. 22. Арк. 26.

⁴⁴⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79зв.

⁴⁴⁴⁹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 23.

⁴⁴⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁴⁴⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 62, 252, 262; Спр. 10. Арк. 10.

⁴⁴⁵² Складаю військово-технічний іспит//Більшовицька правда. 1935. 23 жовт. №245 (1079). С. 4.

⁴⁴⁵³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 108; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 5; Спр. 265. Арк. 15, 62зв.

⁴⁴⁵⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 38зв.–39; Спр. 18. Арк. 39; Спр. 22. Арк. 26, 42.

⁴⁴⁵⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 165.

⁴⁴⁵⁶ Тимошенко Ю. О. Историчні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст./[відп. ред. О. І. Гуржій; Ін-т іст. України, Нац. ун-т фіз. вих. і спорту України]. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2014. С. 2, 167.

⁴⁴⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117; Оп. 4. Спр. 289. Арк. 606; Спр. 634. Арк. 13, 101; Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278, 719–719зв.; Спр. 568. Арк. 6; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34зв., 39; Держархів

4 ІСВ⁴⁴⁵⁸, 6 педінститутах⁴⁴⁵⁹, 25 педтехнікумах⁴⁴⁶⁰.

У середині 30-х рр. більшість спортгуртків увійшли у структуру «Тсоавіахіма»⁴⁴⁶¹. Вони поділялися на секції. Так, у Миколаївському педінституті працювали волейбольна секція у складі 20 осіб, гімнастична – 20, боксерська – 10, шахова – 14, водних видів спорту – 8⁴⁴⁶². У Житомирському педінституті було 5 секцій: гімнастики, легкої і важкої атлетики, волейболу, футболу⁴⁴⁶³, у Полтавському – легкої атлетики і фехтування⁴⁴⁶⁴, Польському – гімнастики⁴⁴⁶⁵; Конотопському ПТ – легкої атлетики, гімнастики, лижного та конькобійного спорту, художньої гімнастики, ручних спортивних ігор⁴⁴⁶⁶.

Гуртки очолювало бюро. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО у травні 1925 р. обрали такий орган у складі 5 студентів⁴⁴⁶⁷.

Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв., 3–3зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 86; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 8зв.; Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 42; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91.

⁴⁴⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69; Харківський національний університет. С. 337.

⁴⁴⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71, 196; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 165; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79зв.; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольський педінститут. С. 72.

⁴⁴⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 162зв.; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв., 285зв.; Спр. 206. Арк. 60зв., 109зв.; Спр. 207. Арк. 17зв., 51зв., 141зв., 188зв.; Спр. 415. Арк. 47; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Спр. 1489. Арк. 68; Спр. 1490. Арк. 51; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 126; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 41; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49; Спр. 257. Арк. 19; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 6; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7; Спр. 67. Арк. 40, 96; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 341; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 22; Мищенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 132; Ї ж. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму. С. 430; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁴⁴⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 35.

⁴⁴⁶² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

⁴⁴⁶³ Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 85; Житомирський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴⁴⁶⁴ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 23.

⁴⁴⁶⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79зв.

⁴⁴⁶⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 83.

⁴⁴⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719–719зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3–3зв.

Практична робота гуртків в документах, на жаль, представлена фрагментарно. Гуртківці Кам'янець-Подільському ІНО у весняному і літньому триместрах 1924-1925 р. у ході занять «проходили маршировку, свобідні рухи, вправи для ніг, рук, шиї, вигинання туловища, біг на видержку 3 і 5 хвилини, гри спортивні та вільний рух з переходом в піраміди»⁴⁴⁶⁸. Гурток Проскурівського українського ПТ регулярно організовував вечори фізкультури, показові виступи за межами вишу⁴⁴⁶⁹. У Полтавському ІНО наприкінці 20-х рр. регулярно влаштовували екскурсії на лижах і човнах⁴⁴⁷⁰. 6 липня 1936 р. було дано старт походу на човнах за маршрутом Одеса-Київ, у якому взяли участь 13 студентів-відмінників Одеського педінституту. 2 серпня учасників походу прийняв нарком освіти УСРР В. Затонський⁴⁴⁷¹. У 1936-1937 н.р. у Миколаївському педінституті організували велопробіг за участю 150 осіб⁴⁴⁷², а в Бердянському учительському інституті – лижний пробіг ім. Сталінської Конституції за маршрутом Бердянськ-Коларівка⁴⁴⁷³. Влітку 1937 р. для студентів Запорізького педінституту організували похід на човнах за маршрутом Запоріжжя-Херсон, піший похід в Крим, велопробіг Запоріжжя-Ялта, сходження альпіністів на одну з вершин Кавказу⁴⁴⁷⁴.

Всі студенти в обов'язковому порядку зобов'язані були брати участь у фізкультурних парадах. Наприклад, учасниками цих дійств були студенти Харківського педінституту⁴⁴⁷⁵. Водночас, 31 травня 1936 р. директор Одеського німецького педінституту у своєму наказі зауважував, що участь у парадах мала бути добровільною⁴⁴⁷⁶.

Свої результати гуртківці демонстрували на змаганнях, у конкурсах-оглядах. Так, у 1933-1934 н.р. Польський педінститут, який взяв участь у такому заході, присвяченому кращій фізкультурі серед вишів республіки, було визнано одним з найкращих⁴⁴⁷⁷. У 1934-1935 н.р. Бердянський учительський інститут посів 1-е місце в області, 2-е – в Україні, 3-є – в СРСР за ефективністю фізичного виховання студентів⁴⁴⁷⁸. У першому семестрі 1937-1938 н.р. команда штангістів на всеукраїнському змаганні виборола 1-е місце серед учительських інститутів, 5-е – серед усіх педвишів республіки⁴⁴⁷⁹.

⁴⁴⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719–719зв.

⁴⁴⁶⁹ Церда К. Фізкультуру в студентській масі//Студент революції. 1930. №8. С. 38.

⁴⁴⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34зв.

⁴⁴⁷¹ Студенти-спортсмени Одеського педінституту//Червоний кордон. 1936. 3 серп. №177 (2059). С. 2.

⁴⁴⁷² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

⁴⁴⁷³ Бердянський інститут соціального виховання. С. 38.

⁴⁴⁷⁴ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материали к истории. С. 60.

⁴⁴⁷⁵ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 35.

⁴⁴⁷⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 48.

⁴⁴⁷⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79зв.

⁴⁴⁷⁸ Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд. С. 3

⁴⁴⁷⁹ Бердянський інститут соціального виховання. С. 61.

У вишах обов'язково проводили спартакиади, переможці яких брали участь у всукраїнській спартакиаді студентів університетів і педінститутів, наприклад, у Житомирському⁴⁴⁸⁰ і Запорізькому педінститутах⁴⁴⁸¹.

Окрім, спортивних і фізкультурних гуртків у педагогічних навчальних закладах діяли гуртки чи команди з окремих видів спорту. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО функціонували футбольний, санный і ковзанярський гуртки⁴⁴⁸²; Полтавському педінституті – баскетбольна й волейбольна команди⁴⁴⁸³; Вінницькому українському ПТ – гандбольна⁴⁴⁸⁴ та волейбольна⁴⁴⁸⁵, Миколаївському – футбольна і волейбольна⁴⁴⁸⁶, Тульчинському – лижна і футбольна⁴⁴⁸⁷.

У педвишах функціонували також шахово-шашкові гуртки. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО популярним був шаховий гурток. Ймовірно його започаткували у першій половині 1924 р. Відомо, що у липні того ж року відбулися матчі: СГІ – ІНО, ІНО – індустріальний технікум. Тоді ж відбувся загальноміський турнір, переможцем якого став студент ІНО А. Гаєвський⁴⁴⁸⁸. У 1924-1925 н.р. членами гуртка були 24 студенти. Про кам'янецьких шахістів розповідав журнал Всесоюзної ради фізкультури «Шахматный листок» (1925. Ч. 4)⁴⁴⁸⁹. У вересні 1928 р. членами шахового гуртка були 27 студентів⁴⁴⁹⁰. Шахові і шашкові гуртки діяли також у Київському (у 1923-1924 н.р. гурток налічував 23 особи)⁴⁴⁹¹ і Харківському ІНО⁴⁴⁹²; Вінницькому⁴⁴⁹³, Кременчуцькому⁴⁴⁹⁴, Мелітопольському⁴⁴⁹⁵, Миколаївському педінститутах⁴⁴⁹⁶, Вінницькому українському ПТ (у квітні 1928 р. – 20)⁴⁴⁹⁷.

Загалом, маємо констатувати, що у фізкультурну і спортивну роботу було «втягнуто» далеко не всіх студентів. Зокрема, кореспондент журналу

⁴⁴⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 7; Бугун, Слюсарчук. Фізкультурний рух в нашому інституті//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 4.

⁴⁴⁸¹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 81зв.

⁴⁴⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 8зв.

⁴⁴⁸³ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 23.

⁴⁴⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 107.

⁴⁴⁸⁵ Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70зв.

⁴⁴⁸⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁴⁴⁸⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70.

⁴⁴⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 62.

⁴⁴⁸⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3, 9; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719.

⁴⁴⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30.

⁴⁴⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84, 101; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 606.

⁴⁴⁹² Харківський національний університет. С. 337.

⁴⁴⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39.

⁴⁴⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71.

⁴⁴⁹⁵ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 72.

⁴⁴⁹⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 26.

⁴⁴⁹⁷ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 165.

«Студент революції» Шарів твердив, що у ній брали участь близько 10% харківських студентів⁴⁴⁹⁸. Однією із причин була недостатня матеріальна база. Наприклад, 24 лютого 1926 р. з Катеринославського ІНО повідомляли, що у виші був спортивний гурток, однак він не мав спортзалу. Тому його члени змушені були ходити займатися у гірничий інститут⁴⁴⁹⁹.

У вишах діяла широка мережа місцевих осередків Міжнародної організації допомоги робітникам (борцям революції) (МОДР), які мали надавати матеріальну та моральну допомогу «борцям революції, жертвам класової боротьби в усіх країнах шляхом пробудження та виявлення активних форм міжнародної солідарності трудящих»⁴⁵⁰⁰. Серед педвишів один із найбільших осередків МОДРу діяв у Київському ІНО. Наприкінці 1923 р. він об'єднав 360 студентів вишу⁴⁵⁰¹, у лютому 1924 р. – 430⁴⁵⁰², у 1929 р. – 706⁴⁵⁰³, у січні 1930 р. – 707⁴⁵⁰⁴. Осередки функціонували також у 10 ІНО⁴⁵⁰⁵, 3 ІСВ⁴⁵⁰⁶, Київському ІПО⁴⁵⁰⁷, Вінницькому педінституті⁴⁵⁰⁸, 24 педтехнікумах⁴⁵⁰⁹.

⁴⁴⁹⁸ Шарів. Голос Харківщини//Студент революції. 1927. №2-3. С. 24.

⁴⁴⁹⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150.

⁴⁵⁰⁰ Гусаров В. К., Молостов В. А. Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1972. №11. С. 65.

⁴⁵⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

⁴⁵⁰² Там само. Арк. 12.

⁴⁵⁰³ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁴⁵⁰⁴ Т. Тут не все гаразд...//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.

⁴⁵⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; Спр. 567. Арк. 278; Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 29; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв.; Ф. П. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Спр. 414. Арк. 79, 104; Спр. 711. Арк. 47; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 7зв.; Спр. 6. Арк. 24; Ф. П. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв., 62зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. П. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13зв.; Заклинський Р. Осередок вищих шкіл/Червоний кордон. 1925. 25 січ. Ч. 77. С. 4; Мазирко В. 3 життя студентства Херсонського ІНО. С. 42; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93; Харківський національний університет. С. 337.

⁴⁵⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46; Спр. 5. Арк. 11зв.; Спр. 7. Арк. 24зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 21.

⁴⁵⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

⁴⁵⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11; Спр. 35. Арк. 38.

⁴⁵⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30, 40зв.; Спр. 1783. Арк. 32, 44; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50, 150; Спр. 1489. Арк. 68; Спр. 1490. Арк. 4, 51; Спр. 1495. Арк. 60; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 34; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75; Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Ф. П. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 221; Держархів Запорізької обл. Ф. П. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10зв.; Ф. П. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49, 65; Ф. П. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.; Держархів Полтавської обл. Ф. П. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.; Держархів Сумської обл. Ф. П. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Харківської обл. Ф. П. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 28зв.; Спр. 27. Арк. 35; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 26; Ф. П. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5зв.; Держархів м. Києва. Ф. П. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 67. Арк. 96;

Поточні питання у діяльності осередків МОДРу розглядалися на засіданнях бюро. Наприклад, у Донецькому ІНО в 1925-1926 н.р. керівний орган провів 8 засідань⁴⁵¹⁰. У весняному триместрі 1924-1925 н.р. у Кам'янець-Подільському ІНО відбулося 2 засідання⁴⁵¹¹, у літньому – 3⁴⁵¹², навесні 1927-1928 н.р. – 12 (розглянули 32 питання)⁴⁵¹³; Бердянському ПТ – в першому кварталі 1930 р. – 7⁴⁵¹⁴; Харківському ПТ політехнічної освіти у 1932-1933 н.р. – 6⁴⁵¹⁵, у 1933-1934 н.р. – 8⁴⁵¹⁶, у 1934-1935 н.р. – 9⁴⁵¹⁷.

Модривці вишів періодично збиралися на свої загальні збори. Так, у 1925-1926 н.р. у Донецькому ІНО провели 3 загальні зборів⁴⁵¹⁸; Кам'янець-Подільському ПТ – у 1931-1932 н.р. – 12⁴⁵¹⁹; Харківському ПТ політехнічної освіти – у 1932-1933 н.р. – 3⁴⁵²⁰, у 1933-1934 н.р. – 2⁴⁵²¹, у 1934-1935 н.р. – 3⁴⁵²². На зібраннях студенти переважно заслуховували доповіді⁴⁵²³.

Найбільш плідно працював актив осередків. Наприклад, в Одеському ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. він становив 20 осіб⁴⁵²⁴; наприкінці 1927-1928 н.р. – у Кам'янець-Подільському ІНО – 30⁴⁵²⁵.

Поточна робота модривців зводилася головним чином до збору коштів для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном, наприклад, у Дніпропетровському⁴⁵²⁶ і Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁵²⁷; Вінницькому педінституті⁴⁵²⁸; Кам'янець-Подільському⁴⁵²⁹, Київському польському⁴⁵³⁰, Мар'їнському⁴⁵³¹, Тульчинському ПТ⁴⁵³². Вони брали участь у політичних

Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Бердянські педагогічні курси. С. 293.

⁴⁵¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666бз.

⁴⁵¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7зв

⁴⁵¹² Там само. Арк. 2.

⁴⁵¹³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29.

⁴⁵¹⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁴⁵¹⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.

⁴⁵¹⁶ Там само. Спр. 19. Арк. 28зв.

⁴⁵¹⁷ Там само. Спр. 27. Арк. 35.

⁴⁵¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666бз.

⁴⁵¹⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 60.

⁴⁵²⁰ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.

⁴⁵²¹ Там само. Спр. 19. Арк. 28зв.

⁴⁵²² Там само. Спр. 27. Арк. 35.

⁴⁵²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2, 7зв.

⁴⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴⁵²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29.

⁴⁵²⁶ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁴⁵²⁷ Тюлягін С. Так гартувалася молодь. С. 2.

⁴⁵²⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38.

⁴⁵²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 26.

⁴⁵³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

⁴⁵³¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.

⁴⁵³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70.

кампаніях за визволення політичних в'язнів у різних країнах, виступали проти репресій⁴⁵³³, організовували тематичні вечори та інтернаціональні дні (в Кам'янець-Подільському⁴⁵³⁴, Миколаївському⁴⁵³⁵, Одеському ІНО⁴⁵³⁶; Полтавському ІСВ⁴⁵³⁷; житомирських єврейському⁴⁵³⁸ та українському⁴⁵³⁹, Маріупольському ПТ⁴⁵⁴⁰). Осередки інформували про проведену роботу, вміщуючі тематичні дописи у своїх «Бюлетенях»⁴⁵⁴¹.

У деяких педвишах функціонували модрівські (інтернаціональні) гуртки. Один з них працював у Київському російському ПТ. Упродовж 1933-1934 н.р. гуртківці провели 10 занять, які регулярно відвідували 34 студенти⁴⁵⁴². Такі ж гуртки діяли у Вінницькому педінституті⁴⁵⁴³ і Полтавському ПТ⁴⁵⁴⁴.

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей». Поступово зростали осередки товариства у педвишах, зокрема у Київському ІНО, який започаткували у 1923-1924 н.р. До його складу ввійшов 51 член⁴⁵⁴⁵. У 1929 р. він зріс до 443 осіб⁴⁵⁴⁶, а в 1930 р. – до 463⁴⁵⁴⁷. Такі ж осередки функціонували також у Кам'янець-Подільському ІНО (восени 1924 р. він налічував 122 члени⁴⁵⁴⁸, навесні 1925 р. – відповідно 155⁴⁵⁴⁹, влітку того ж року – 153⁴⁵⁵⁰, у 1926 р. – 92⁴⁵⁵¹), Одеському (у другому триместрі 1924-1925 н.р. – 240)⁴⁵⁵², Миколаївському (у

⁴⁵³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Спр. 1495. Арк. 60; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 101; Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 15; Спр. 1631. Арк. 102зв.-103; Ф. Р. 1508. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 49-50; Олесь Віта. Тримаємо зв'язок з в'язнями підшефної тюрми. (Осередок МОПРу при Кам. І.Н.О.)//Комсомолец Прикордоння. 1928. 17 берез. №5. С. 1; Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁴⁵³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29; Олесь Віта. Тримаємо зв'язок. С. 1.

⁴⁵³⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 7зв.; http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/1st/2008_21/Morozan.pdf

⁴⁵³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴⁵³⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 175.

⁴⁵³⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

⁴⁵³⁹ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

⁴⁵⁴⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

⁴⁵⁴¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.; Спр. 27. Арк. 35.

⁴⁵⁴² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40, 96.

⁴⁵⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 1зв.

⁴⁵⁴⁴ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴⁵⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

⁴⁵⁴⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁴⁵⁴⁷ Т. Тут не все гаразд. С. 4.

⁴⁵⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 48зв.; Спр. 711. Арк. 85зв.; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁴⁵⁴⁹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7зв.

⁴⁵⁵⁰ Там само. Арк. 2зв.

⁴⁵⁵¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9зв.; Спр. 6. Арк. 22, 24, 81; Спр. 12. Арк. 8.

⁴⁵⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

1924-1925 н.р. – 120)⁴⁵⁵³, Ніжинському⁴⁵⁵⁴, Полтавському⁴⁵⁵⁵, Харківському⁴⁵⁵⁶, Херсонському ІНО⁴⁵⁵⁷; Вінницькому українському (у 1928 р. – 20)⁴⁵⁵⁸, Запорізькому (у 1925-1926 н.р. – 52)⁴⁵⁵⁹, Красноградському⁴⁵⁶⁰, Могилів-Подільському (у 1926-1927 н.р. – 16)⁴⁵⁶¹, Полтавському (у 1925-1926 н.р. – 26)⁴⁵⁶² і Преславському болгарському ПТ (у 1929-1930 н.р. – 74)⁴⁵⁶³. Крім цього, у 1925-1926 н.р. у Донецькому ІНО працював гурток дитячого руху, який налічував 75 членів⁴⁵⁶⁴, а в Кременчуцького ПТ – юнацького руху (62 члени)⁴⁵⁶⁵.

Осередки очолювали бюро, яке, наприклад, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. налічувало 7 осіб⁴⁵⁶⁶, Кам'янець-Подільському ІНО – в 1924-1925 н.р. – 5⁴⁵⁶⁷. Члени осередків періодично збиралися на свої зібрання, на яких, зокрема, обговорювали доповіді⁴⁵⁶⁸. У гуртку дитячого руху Донецького ІНО в 1925-1926 н.р. провели 15 засідань⁴⁵⁶⁹. Студенти сплачували членські внески. Наприклад, у Херсонському ІНО в 1923-1924 н.р. молодь, що мала додаткові заробітки, вносила по 25 коп., всі інші – по 10 коп., викладачі – 50 коп.⁴⁵⁷⁰

Практична робота осередків мала різні форми. Зокрема, проводилися дитячі свята («змичка з дітьми») ⁴⁵⁷¹, місячники допомоги дитині ⁴⁵⁷²,

⁴⁵⁵³ Там само. Спр. 566. Арк. 749.

⁴⁵⁵⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 127зв.

⁴⁵⁵⁵ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴⁵⁵⁶ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93; Харківський національний університет. С. 337.

⁴⁵⁵⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 36.

⁴⁵⁵⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Спр. 20. Арк. 15–15зв.

⁴⁵⁵⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10зв.; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 25.

⁴⁵⁶⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁴⁵⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.

⁴⁵⁶² Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴⁵⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50, 150.

⁴⁵⁶⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666зв.; Спиридонова Д.С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 55.

⁴⁵⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁴⁵⁶⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

⁴⁵⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 7зв.

⁴⁵⁶⁸ Там само. Арк. 2, 7зв.

⁴⁵⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666зв.

⁴⁵⁷⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 37.

⁴⁵⁷¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 44зв.

⁴⁵⁷² Піклування про дітей//Червоний кордон. 1923. 28 січ. №41 (90). С. 3; Інструкція по «місяцю допомоги дітям»//Там само. С. 4; Єрве А. ІНО вирушив на допомогу дитині//Там само. С. 3; Місяць дитини і Видці школи//Там само; До тижня охорони дитини//Там само. С. 4; http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

кампанії допомоги безпритульним дітям⁴⁵⁷³. Відбувалися різні благодійні акції. Матеріально допомагали студенти Кам'янець-Подільського⁴⁵⁷⁴, Київського⁴⁵⁷⁵, Миколаївського ІНО⁴⁵⁷⁶; Артемівського⁴⁵⁷⁷ і Мелітопольського ПТ⁴⁵⁷⁸. Члени осередків організовували при студентських клубах «дитячі команди», оформляли дітей в школи, влаштовували підлітків на підприємства⁴⁵⁷⁹, проводили дитячі ранки, брали шефство над дитбудинками тощо⁴⁵⁸⁰.

З 1924 р. у педвишах діяли осередки товариства «Культурного єднання із селом» («Кульзмичка»), основною метою якого було піднесення культурного рівня на селі. Зокрема, в Одеському ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. осередок налічував 260 студентів⁴⁵⁸¹. У Кам'янець-Подільському ІНО у листопаді 1927 р. в організації налічувалося 40 осіб⁴⁵⁸², у жовтні 1928 р. – 61⁴⁵⁸³; Катеринославському – в лютому 1926 р. – 60⁴⁵⁸⁴; Полтавському – у 1927-1928 н.р. – 45, у 1928-1929 н.р. – 30⁴⁵⁸⁵; Мар'їнському ПТ – у 1928-1929 н.р. – 90, у 1929-1930 н.р. – 105⁴⁵⁸⁶; Бердянському – у квітні 1930 р. – 250⁴⁵⁸⁷. Такий же осередок діяв у Харківському ІНО⁴⁵⁸⁸ і Маріупольському ПТ⁴⁵⁸⁹. У Херсонському ІНО у 1924-1925 н.р. функціонував осередок товариства «Змичка міста із селом» (82 члени)⁴⁵⁹⁰.

Осередки працювали доволі активно. Наприклад, за перших 2 місяці існування осередку Одеського ІНО було проведено 5 засідань бюро, 2 загальних зборів, зібрано членських внесків на 29 руб. 50 коп.⁴⁵⁹¹ Упродовж січня-

⁴⁵⁷³ Помощь беспризорным детям//Студент революции. 1923. №4-5. С. 109.

⁴⁵⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 46, 58зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 14зв.; Спр. 398. Арк. 21; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв., 7зв.; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв., 62зв.; Студентство – дітям//Червоний шлях. 1923. 2 берез. №53 (102). С. 4.

⁴⁵⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13.

⁴⁵⁷⁶ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁴⁵⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141.

⁴⁵⁷⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8зв.; Спр. 156. Арк. 8зв.

⁴⁵⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 38зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 48зв.; Спр. 711. Арк. 163зв.

⁴⁵⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 279; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 231; Лаврут О. О. Громадська діяльність. С. 76; http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁴⁵⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴⁵⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 39–39зв.

⁴⁵⁸³ Там само. Спр. 1. Арк. 43–43зв.; Спр. 24. Арк. 30.

⁴⁵⁸⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 149.

⁴⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁴⁵⁸⁶ Там само. Арк. 40зв.

⁴⁵⁸⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁴⁵⁸⁸ Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93.

⁴⁵⁸⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁴⁵⁹⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122.

⁴⁵⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

жовтня 1928 р. у Кам'янець-Подільському ІНО відбулося 14 засідань правління і 6 загальних зборів, на яких розглянули відповідно 37 і 19 питань⁴⁵⁹².

«Культьзмичківці», зокрема, Катеринославського⁴⁵⁹³, Одеського⁴⁵⁹⁴ і Полтавського ІНО⁴⁵⁹⁵, Мар'їнського ПТ, організовували школи, сільбудди, хати-читальні, бібліотеки, гуртки, лікнепи, екскурсії селян до міста, сприяли роботі вчителів, допомагали під час посівних кампаній тощо⁴⁵⁹⁶.

У педагогічних навчальних закладах працювали осередки товариства Українського Червоного Хреста (УЧХ). 20-ті рр. представлені у документах поодинокі. Відомо, що потужний осередок діяв у Могилів-Подільському ПТ: у 1926-1927 н.р. він налічував 131 члена⁴⁵⁹⁷. У другій половині 20-х рр. «червонохрестівці» працювали у Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁵⁹⁸. У 30-х рр. осередки УЧХ були в Кам'янець-Подільському ІСВ (у 1932 р. він мав 240 членів)⁴⁵⁹⁹; Бердянському⁴⁶⁰⁰, Житомирському єврейському⁴⁶⁰¹, Кам'янець-Подільському⁴⁶⁰², Конотопському (у першому семестрі 1935-1936 н.р. – 239 членів)⁴⁶⁰³, Луганському (у першому семестрі 1932-1933 н.р. – 82)⁴⁶⁰⁴, Преславському болгарському (у 1929-1930 н.р. – 78)⁴⁶⁰⁵, Проскурівському польському (у 1934-1935 н.р. – 58)⁴⁶⁰⁶, Тульчинському ПТ (у 1934-1935 н.р. – 128)⁴⁶⁰⁷.

На жаль, даних про їхню практичну роботу обмаль. Нам вдалося віднайти джерела про складання у травні 1934 р. 19 студентами «червонохрестівцями» Кам'янець-Подільського ПТ нормативів на значок «Готовий до санітарної оборони» (ГСО). Тоді ж організували санпост⁴⁶⁰⁸. У Тульчинському ПТ упродовж 1934-1935 н.р. тричі на свої засідання збиралося бюро. Для гуртожитків придбали 4 аптечки, організували санітарний пост. При осередку діяв гурток ГСО, у якому відбулося 18 занять⁴⁶⁰⁹.

⁴⁵⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43–43зв.

⁴⁵⁹³ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 149.

⁴⁵⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁴⁵⁹⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴⁵⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.

⁴⁵⁹⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.

⁴⁵⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 96. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 19; Спр. 201. Арк. 37.

⁴⁵⁹⁹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 21.

⁴⁶⁰⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 36зв.

⁴⁶⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁴⁶⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 65–66.

⁴⁶⁰³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁴⁶⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁴⁶⁰⁵ Там само. Спр. 825. Арк. 50, 150.

⁴⁶⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5зв.

⁴⁶⁰⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75.

⁴⁶⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 65–66.

⁴⁶⁰⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75.

У навчальних закладах педагогічного профілю діяли осередки Всеукраїнського товариства із земельного облаштування трудящих євреїв «Озет». Зокрема, в Київському ІНО 1929 р. нараховувалося 176 «озетівців»⁴⁶¹⁰, у січні 1930 р. – 323⁴⁶¹¹. У червні 1930 р. в газеті «Кузня освіти» в одному із дописів йшлося, що членами «Озету» були 740 осіб (!). Окрім євреїв, до осередку входили і представники інших національностей⁴⁶¹². Ця громадська організація функціонувала і в першій половині 30-х рр., зокрема, у Київському ІНО⁴⁶¹³. У Волинському ІНО в 1929 р. діяло 312 членів «Озету», які, зокрема, вели переписку з переселенцями-євреями⁴⁶¹⁴, у Полтавському ІСВ – у 1932 р. – 67 членів⁴⁶¹⁵, Гадяцькому ПТ – у жовтні 1930 р. – 170⁴⁶¹⁶, Конотопському – у першому триместрі 1935-1936 н.р. – 220⁴⁶¹⁷. У Черкаському ПТ у 1928-1929 н.р. до складу осередку входили 9 викладачів і 47 студентів⁴⁶¹⁸. Організація «Озету» діяла також в Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁶¹⁹ і Глухівському ІСВ⁴⁶²⁰.

Цілком логічно, що «озетівці» працювали і в єврейських педтехнікумах, зокрема в Одеському⁴⁶²¹ і Житомирському⁴⁶²². 10 «озетівців» Одеського єврейського ПТ у 1931-1932 н.р. самобілізувалися до м. Біробіджану – центру Єврейської автономної області Росії⁴⁶²³.

Осередки «Озету» діяли і в педтехнікумах інших національних меншин, наприклад, в Київському російському⁴⁶²⁴ і Проскурівському польському⁴⁶²⁵.

У середині 1924 р. у педвишах почали створюватися осередки «Товариства допомоги жертвам інтервенції». 19 червня 1924 р. голова Тимчасового правління товариства Ординський у зверненні наголосив на необхідності організації у кожному вищій студентському комітеті, які мали промоніторити втрати від інтервенції, яких зазнало населення під час громадянської війни, у т.ч. і самі студенти⁴⁶²⁶.

⁴⁶¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁴⁶¹¹ Т. Тут не все гаразд. С. 4.

⁴⁶¹² Праця Озету//Кузня освіти. 1930. 12 черв. №15. С. 6.

⁴⁶¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

⁴⁶¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁴⁶¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁶¹⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁴⁶¹⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁴⁶¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

⁴⁶¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

⁴⁶²⁰ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16.

⁴⁶²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44.

⁴⁶²² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 221.

⁴⁶²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 20.

⁴⁶²⁴ Там само. Спр. 1490. Арк. 5.

⁴⁶²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5зв.

⁴⁶²⁶ Там само. Ф. Р. 3722. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6-7, 9-9зв.

На цей заклик відгукнулися, зокрема, у Кам'янці-Подільському, де у червні-липні 1924 р. утворили осередок⁴⁶²⁷. Восени 1924 р. він налічував 68 членів, навесні 1925 р. – 79. Студенти-члени товариства розповсюджували серед населення відповідні заяви і заповнювали бланки, провели у місті «тиждень допомоги жертвам інтервенції»⁴⁶²⁸, виїжджали у села⁴⁶²⁹. Восени 1925 р. за завданням окружної комісії товариства у 9 селах працював 41 студент Чернігівського ІНО⁴⁶³⁰.

У вишах працювали осередки організації «Друзів радіо» (радіогуртки). Один з найбільших осередків працював у Донецькому ІНО, який у 1925-1926 н.р. налічував 70 членів⁴⁶³¹. У Кам'янець-Подільському ІНО осередок виник восени 1924 р. Його очолив студент Білкун⁴⁶³². Тут «друзями радіо» стали 37 осіб⁴⁶³³. Осередки працювали також у Полтавському ІНО (у 1928-1929 н.р. до його складу входили 22 члени)⁴⁶³⁴, Київському (у 1929 р. – 12)⁴⁶³⁵, Харківському⁴⁶³⁶, Херсонському⁴⁶³⁷ і Чернігівському ІНО⁴⁶³⁸; Полтавському ІСВ⁴⁶³⁹; Кам'янець-Подільському⁴⁶⁴⁰, Ніжинському⁴⁶⁴¹ і Чернігівському педінститутах (у 1934-1935 н.р. – 56)⁴⁶⁴²; Бердянському (у 1926-1927 н.р. – 35)⁴⁶⁴³, Вінницькому українському (у 1928 р. – 20)⁴⁶⁴⁴, Житомирському єврейському⁴⁶⁴⁵, Коростишівському⁴⁶⁴⁶, Мелітопольському (у 1926-1927 н.р. – 30)⁴⁶⁴⁷, Шепетівському (у 1926-1927 н.р. – 11, у 1927-1928 н.р. – 12) ПТ⁴⁶⁴⁸.

⁴⁶²⁷ Там само. Арк. 1; Спр. 24. Арк. 5.

⁴⁶²⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв., 7зв.

⁴⁶²⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 3звз.; Спр. 414. Арк. 104зв.; Спр. 601. Арк. 14зв.; В Комітеті Допомоги жертвам інтервенції/Червоної хордон. 1924. 30 жовт. Ч. 53. С. 4.

⁴⁶³⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 59.

⁴⁶³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 666зв.

⁴⁶³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁴⁶³³ Там само. Спр. 4. Арк. 7зв.

⁴⁶³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁴⁶³⁵ Там само. Арк. 39; Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58.

⁴⁶³⁶ Харківський національний університет. С. 337.

⁴⁶³⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Мазирко В. 3 життя студентства Херсонського ІНО. С. 42; Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституті. С. 8.

⁴⁶³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 27зв.

⁴⁶³⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁶⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 113.

⁴⁶⁴¹ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 275.

⁴⁶⁴² Кролевець, Оніщенко, Фрідман. Перебудувати роботу фізичної кафедри// За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.

⁴⁶⁴³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.

⁴⁶⁴⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 15-15зв.; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 24.

⁴⁶⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁴⁶⁴⁶ Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁴⁶⁴⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.

⁴⁶⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.

Робота гуртківців полягала, насамперед, у влаштуванні «радіоприйомника», наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁶⁴⁹, який вперше «заговорив та заспівав» 8 вересня 1925 р. Того дня аудиторія слухала радіоконцерт, який транслювався з Берліна. Вражений свідок тих подій у своєму повідомленні писав, що «ясно було чути музику, співаків, хор та співачку, що співала під акомпанемент рояля. Було чути навіть деякі слова співів»⁴⁶⁵⁰. З Полтавського ІНО повідомляли, що у 1928-1929 н.р. кожний гуртківець зробив по одному дидикторному приймачу, проводилася робота щодо організації і популяризації радіо у селах. Окрім цього, на початку того року тут організували короткохвильову воєнізовану секцію⁴⁶⁵¹. Студенти Харківського ІНО провели радіо у підшефне село Охоче⁴⁶⁵². У Мелітопольському педінституті у 1936 р. функціонував радіовузол, який обслуговував 130 радіоточок⁴⁶⁵³. Сумський педінститут мав власний трансляційний вузол, раз на тиждень виходила радіогазета⁴⁶⁵⁴.

У педагогічних навчальних закладах працювали фотогуртки, зокрема, у Київському (у 1929 р. він налічував 43 особи)⁴⁶⁵⁵, Кам'янець-Подільському⁴⁶⁵⁶ і Полтавському ІНО (у 1927-1928 н.р. – 25, у 1928-1929 н.р. – 54)⁴⁶⁵⁷; Артемівському⁴⁶⁵⁸, Бердянському⁴⁶⁵⁹ і Полтавському ІСВ (у 1932 р. – 35)⁴⁶⁶⁰; Кам'янець-Подільському (у травні 1934 р. – 60)⁴⁶⁶¹, Миколаївському⁴⁶⁶², Ніжинському⁴⁶⁶³ та Харківському педінститутах⁴⁶⁶⁴; Бердянському⁴⁶⁶⁵, Вінницькому українському⁴⁶⁶⁶, Конотопському (у першому семестрі 1935-1936 н.р. – 50)⁴⁶⁶⁷, Миколаївському⁴⁶⁶⁸, Тульчинському (у 1934-1935 н.р. – 42) ПТ⁴⁶⁶⁹.

⁴⁶⁴⁹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 73в.

⁴⁶⁵⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 85зв.; В.Ш.Б. Перший радіо-концерт//Червоний кордон. 1925. 10 верес. Ч. 142. С. 4.

⁴⁶⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁴⁶⁵² Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93

⁴⁶⁵³ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 36.

⁴⁶⁵⁴ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 734.

⁴⁶⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

⁴⁶⁵⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 533зв.

⁴⁶⁵⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34зв.

⁴⁶⁵⁸ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁴⁶⁵⁹ Там само. Спр. 148. Арк. 72.

⁴⁶⁶⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁶⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 113.

⁴⁶⁶² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

⁴⁶⁶³ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 275.

⁴⁶⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 196.

⁴⁶⁶⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 19.

⁴⁶⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 279; Спр. 438. Арк. 35.

⁴⁶⁶⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁴⁶⁶⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁴⁶⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68–69; Спр. 444. Арк. 182.

У Полтавському ІСВ у 1932 р. функціонували кіногурток і осередок товариства «Техніка масам»⁴⁶⁷⁰.

У вишах працювали осередки товариства «Автодор». Наприклад, у Полтавському ІНО його було створено у 1928-1929 н.р. у складі 32 членів⁴⁶⁷¹. У Кам'янець-Подільському ІСВ у 1931-1932 н.р. він охопив 202 члени⁴⁶⁷², організував роботу двох гуртків, у яких студенти вивчали мотор⁴⁶⁷³. У Конотопському ПТ у першому триместрі 1935-1936 н.р. осередок об'єднував 100 членів⁴⁶⁷⁴. У Польському педінституті в другому семестрі 1933-1934 н.р. працював гурток з вивчення авіамотору, до якого входили 17 осіб⁴⁶⁷⁵.

У педагогічних навчальних закладах у першій половині 1930-х рр. діяли осередки Товариства пролетарського туризму («Укртурре»), зокрема, у Луганському ПТ (у першому семестрі 1932-1933 н.р. осередок налічував 128 членів)⁴⁶⁷⁶, Полтавському ІСВ (у 1932 р. – 64)⁴⁶⁷⁷, Харківському ПТ політехнічної освіти⁴⁶⁷⁸.

Історик О. Єрмак встановив, що у Полтавському педвишші працювала добровільна організація «Друзі книги»⁴⁶⁷⁹. Свідчень про діяльність таких осередків в інших навчальних закладах не виявлено.

Низка документів дає змогу з'ясувати, що діяльність добровільних організацій загалом була слабкою. На початку грудня 1927 р. на зібранні комуністів Вінницького українського ПТ йшлося про те, що осередки добровільних організацій слід ліквідувати, оскільки за два роки вони нічого не зробили⁴⁶⁸⁰. В одному із звітів Волинського ІНО за листопад 1929 р. – квітень 1930 р. зазначалося, що їх роботу «виявити трудно, бо обліку ніякого немає, крім ТСО і «Геть неписьменність», останні товариства непомітні в інституті»⁴⁶⁸¹. Недостатнім було охоплення студентства роботою цих організацій. Наприклад, у 1931-1932 н.р. в Кам'янець-Подільському ПТ у них брали участь лише 65% студентів⁴⁶⁸², а в Київському російському – 60%⁴⁶⁸³. З Гадяцького ПТ

⁴⁶⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁶⁷¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁴⁶⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 21.

⁴⁶⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 102зв.

⁴⁶⁷⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁴⁶⁷⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 79зв.

⁴⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁴⁶⁷⁷ Там само. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁶⁷⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47зв.; Спр. 19. Арк. 28зв.

⁴⁶⁷⁹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴⁶⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 33. Арк. 19; Спр. 34. Арк. 85.

⁴⁶⁸¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6–7зв.; Спр. 23. Арк. 55; Спр. 30. Арк. 25.

⁴⁶⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 60.

⁴⁶⁸³ Там само. Спр. 1490. Арк. 51.

сигналізували, що «жодне з добровільних товариств не працює. Профком і комсомольський осередок добре знають про це, але чомусь не турбуються»⁴⁶⁸⁴.

Процеси будівництва вищої школи, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, побут та настрої студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення яскраво відображені у періодичній пресі навчальних закладів педагогічного профілю. XII з'їзд РКП(б) (1923 р.) зобов'язав партійні організації звернути особливу увагу на студентські періодичні видання, редколегії яких мали очолювати «старі випробувані партійні літератори»⁴⁶⁸⁵.

Як на важливий ідеологічний чинник – студентську пресу – наголошено у постанові ЦК РКП(б) «Про роботу вищої школи» від 12 січня 1925 р. У документі вказувалося: «Необхідно звернути особливу увагу на зростаючу студентську пресу, [яка] повинна спрямувати роботу нашої молоді в сторону поглибленого вивчення марксизму-ленінізму, вести значну боротьбу з опортунізмом, з впливом буржуазної ідеології на студентство. На сторінках цих видань повинні знайти своє відображення також питання перебудови вищої школи, її зв'язки з виробництвом, питання побуту студентства»⁴⁶⁸⁶.

У 20-х рр. було реалізовано ідею щодо створення спеціалізованого студентського видання. З листопада 1922 р. по 1933 р. виходив журнал «Студент революції» (орган всеукраїнської ради пролетарського студентства)⁴⁶⁸⁷. Часопис, який спочатку видавався щомісяця, структурно складався з таких частин: загальної, наукової, академічної, літературної, побутової, життя навчальних закладів, бібліографічної.

Активізації ідеологічної роботи серед студентства мав слугувати журнал ЦК РКП(б) «Красная молодежь», перший номер якого вийшов у травні 1924 р. Наприкінці 1925 р. відповідальним редактором видання, перейменованого на «Красное студенчество», ЦК партії затвердив Н. Крупську⁴⁶⁸⁸. У вересні 1922 р. було затверджено назву журналу ЦБКС УСРР. Він почав виходити під назвою «Знамя пролетарского студенчества»⁴⁶⁸⁹. Студенти читали також молодіжні газети «Комсомолец України», «Молодий більшовик», «Майбутня зміна», «Молодая гвардия», «Молодой рабочий», журнали «Молодий більшовик» та ін.⁴⁶⁹⁰

⁴⁶⁸⁴ Синекон. З купи листів: У Гадяцькому педтехнікумі// Студент революції. 1931. №27. С. 34.

⁴⁶⁸⁵ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 126.

⁴⁶⁸⁶ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. С. 137.

⁴⁶⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1077. Арк. 74; Куделко С. М., Тарасов Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков: Saga, 2011. С. 160.

⁴⁶⁸⁸ Вища школа Української РСР. С. 101–102.

⁴⁶⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 7.

⁴⁶⁹⁰ Пшегодський С. В. Висвітлення молодіжною пресою УРСР боротьби проти троцькізму (1923-1927 рр)//Укр. іст. журн. Київ, 1973. №11. С. 103.

Ряд педагогічних навчальних закладів мали свої періодичні видання, які умовно можна поділити на журнали (альманахи, часописи), друковані газети, стінгазети. Проводили постановку «живих та світлових» газет.

Що стосується журналів, то заслуговує на увагу рукописний журнал «Червона грань», який випускав літературний гурток Волинського ІНО у 1920-ті рр. Видання мало постійні рубрики: «Література й критика», «З праці іновця», «Виробничі теми», «З громадського життя», «Гумор», «Листування з авторами», «До уваги студентів». Публікувалися вірші та оповідання письменників та поетів-початківців, звіти про студентські літературні вечірки, роботу профспілкової організації, статті літературознавчого характеру, фольклорно-етнографічні дослідження Волині та інших регіонів. Ряд випускників ділились виробничим досвідом⁴⁶⁹¹. У 1930 р. літературний гурток випустив один номер журналу, хоча планувалося щороку публікувати 3-4⁴⁶⁹². Ймовірно тоді це видання припинило своє існування. У 1923-1924 н.р. у виші видавався студентський часопис «Незаможник»⁴⁶⁹³.

У березні 1922 р. в Кам'янець-Подільському ІНО започаткували літературний альманах «Буяння», редактором якого був студент вишу В. Кириленко. Власне сам альманах був виданий лиш одним числом. Тут надрукували твори І. Кулика, вірші та поему «Жовтень» І. Дніпровського, дебютував також М. Хмара (Драй-Хмара), фольклористичні праці оприлюднив композитор М. Грінченко, вміщено рецензії на журнал «Шляхи мистецтва» та збірник «Жовтень»⁴⁶⁹⁴. У 1922 р. у виші започаткували журнал «Студентська трибуна»⁴⁶⁹⁵. Громадсько-політичний та побутовий журнал Кременчуцького ПТ «Червона зміна» висвітлював навчально-виховну, громадську (організація вечірок, концертів, недільників у казармах, ліквідація неписьменності, робота з селянами) діяльність студентів, стан їхнього забезпечення засобами гігієни⁴⁶⁹⁶.

⁴⁶⁹¹ Білобровець В. «Червона грань». С. 138–140; Костриця М. Ю. Житомир: підруч. книга з краєзнавства/2-е вид., випр. й доп. Житомир: М. Г. Косенко, 2007. С. 308; Коляда Т. Система розвитку освіти на Житомирщині в 20-х рр. ХХ ст.//Молодь в історії Житомирщини: наук. зб. за матеріалами студ. наук. конф., м. Житомир, 27 вересня 2007 р. / [редкол.: П. Ю. Саух (співгол.), І. В. Орлов (співгол.), О. М. Швидак та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2007. С. 33.

⁴⁶⁹² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 10.

⁴⁶⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 143.

⁴⁶⁹⁴ Мацько В. Альманах «Буяння», його значення в культурному житті Поділля//Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід./[укл. В. О. Мельник, відп. за вип. Н. М. Синиця; упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського]. Хмельницький: б.в., 2011. С. 61–62; Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / [авт. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін.]. Хмельницький: облполіграфвидав, 1990. С. 239.

⁴⁶⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 25зв. –26; Спр. 398. Арк. 38; Спр. 459. Арк. 28–29.

⁴⁶⁹⁶ Лаврут О.О. Студентська преса. С. 46.

У Вінницькому ІНО на початку 20-х рр. виходив часопис «Струмки»⁴⁶⁹⁷. Полтавський ІНО друкував журнал «Іновець»⁴⁶⁹⁸; Коростишівський ПТ – часопис «Студентська думка», який у 1928 р. реорганізували в «Іллічівку»⁴⁶⁹⁹; літературний гурток Житомирського українського ПТ – журнал «Творець-Пролетар»⁴⁷⁰⁰; Білоцерківський ПТ – журнал «Червоні заграви»⁴⁷⁰¹; Київський польський – «Польський журнал Київського польського педтехнікуму»⁴⁷⁰². У Золотоношському⁴⁷⁰³ і Куп'янському ПТ виходили журнали під назвою «Молодняк»⁴⁷⁰⁴. У першому з цих закладів видавався ще й «Альманах»⁴⁷⁰⁵. Свій журнал мав Одеський ІНО⁴⁷⁰⁶. На жаль, його назви виявити не вдалося. Це ж стосується і громадсько-літературного журналу Миколаївського ІНО. Студенти висували різні варіанти його назви – «Зірниця», «Жовтневий відблиск», «Червоні зорі»⁴⁷⁰⁷. Однак, жоден з цих варіантів до кінця 1924 р. так і не прийняли. Водночас, звіт вишу дає зрозуміти, що на початку 1925 р. назву для журналу знайшли і невдовзі він побачив світ⁴⁷⁰⁸.

Виходили міжвузівські багатотиражні газети. Наприклад, у Києві видавалася газета «Радянський студент»⁴⁷⁰⁹, а в Дніпропетровську – «Студент Жовтня»⁴⁷¹⁰. 5 березня 1929 р. Кам'янець-Подільське ОБПС розпочало видавати двотижневу газету «Студент Прикордоння»⁴⁷¹¹. Що стосується останнього видання, то воно відчувало матеріальні труднощі. На вручку прийшло студентство, яке організувало благодійні вечірки, виручка від яких йшла на користь газети. Зокрема, одна з таких вечірок відбулася 28 березня 1929 р. Чистий прибуток обчислювався у 135 руб. 73 коп.⁴⁷¹² 22 квітня 1929 р. у приміщенні Шевченківського театру провели ще одну платну вечірку⁴⁷¹³. У перші місяці існування видання студенти досить активно подавали матеріали до нього. На червень 1929 р. до редакції видання надійшло 244 дописи, з яких

⁴⁶⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

⁴⁶⁹⁸ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁴⁶⁹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.

⁴⁷⁰⁰ Там само. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

⁴⁷⁰¹ Заславський. У Білоцерківським педтехнікумі//Студент революції. 1927. №7. С. 90

⁴⁷⁰² Лаврут О. О. Студентська преса. С. 50.

⁴⁷⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁴⁷⁰⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3.

⁴⁷⁰⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁴⁷⁰⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

⁴⁷⁰⁷ Ход-ий. Наша преса// Студент революції. 1925. №4. С. 48.

⁴⁷⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁴⁷⁰⁹ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 126.

⁴⁷¹⁰ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 51.

⁴⁷¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 30, 43; Хроніка//Червоний кордон. 1929. 12 берез. Ч. 26 (550). С. 4.

⁴⁷¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 35; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 42.

⁴⁷¹³ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 31; Спр. 14. Арк. 37.

опублікували 163⁴⁷¹⁴. Деякі студенти недобррозичливо відзивалися про газету. Наприклад, студент ІНО Городнік говорив, що видання дороге коштувало (10 коп.), після чого обізвав його «барахлом»⁴⁷¹⁵. Останній, 12-й номер газети, вийшов, за нашими даними, 1 лютого 1930 р.⁴⁷¹⁶

У 1920-ті рр. молодь почала видавати багатотиражні газети окремих вишів. В одному з номерів журналу «Студент революції» зазначалося, що «вишівські газети мусять розгорнути широку критику цілої системи роботи вишу..., повинні зв'язати виші з підприємствами та установами, організувати студентство»⁴⁷¹⁷. 8 квітня 1927 р. вийшов перший номер газети Харківського ІНО «Робітник освіти», головним редактором якої затвердили Д. Щукіна. Загалом вийшло 16 номерів цього видання. З 15 грудня 1928 р. газета виходила під назвою «Іновець»⁴⁷¹⁸. Газета під такою ж назвою друкувалася в Полтавському ІНО⁴⁷¹⁹. Багатотиражка виходила і в часи існування ІСВ⁴⁷²⁰, щоправда, назва її не відома.

У Кам'янець-Подільському ІНО виходила газета «Червоний студент». Тематично вона складалася з трьох відділів. В офіційному відділі йшлося про господарське життя країни, відзначення державних свят, міжнародне становище. Наступний блок підрозділу становить інформація про студентське життя: діяльність ВБПС, навчальну, господарську та культурно-освітню діяльність. Тут вміщувалися статті і про роботу серед жіноцтва. У неофіційному відділі містилися критичні статті про нові надходження літератури, присвяченої методам соціального виховання, різним формам мистецтва тощо. У газеті публікувалися також літературні твори, вірші, фельетони і сатира; новини в галузі науки і техніки. Інформаційний відділ містив оголошення, замітки, інформації адміністративного характеру ВБПС, студклубу, інших студентських органів⁴⁷²¹. Складним було матеріальне становище видання, оскільки, за словами головного редактора Л. Маркевича, власних коштів газета не мала, а адміністрація ІНО матеріально не підтримувала⁴⁷²². Крім того, в ІНО виходила щотижнева інформаційна газета «Вісти»⁴⁷²³.

Громадсько-політичну та навчальну роботу Київського ІНО (ІСВ) впродовж 1920-х – на початку 1931 р. висвітлювала газета «Кузня освіти»⁴⁷²⁴.

⁴⁷¹⁴ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 36.

⁴⁷¹⁵ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 53.

⁴⁷¹⁶ Федорук С. Нездорові тенденції вижити//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.

⁴⁷¹⁷ Вишівська преса включає в змагання//Студент революції. 1930. №5. С. 48.

⁴⁷¹⁸ Рябченко О. Л. Перші сторінки історії газети. С. 24–25.

⁴⁷¹⁹ Лаврут О. О. Студентська преса. С. 50.

⁴⁷²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁷²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 29–30.

⁴⁷²² Там само. Спр. 626. Арк. 102.

⁴⁷²³ Там само. Спр. 414. Арк. 142; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 630. Арк. 97.

⁴⁷²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39зв.

У 1931 р. її перейменували у газету «За комуністичні кадри» (орган Київського ІПО та ІСВ)⁴⁷²⁵. З 1933 р. почала видаватися газета Київського педінституту «За комуністичне виховання». У газеті Бердянського ПТ «Молодий освітянин» зверталася увага насамперед на матеріальні та побутові умови студентства, обговорювалися питання, пов'язані з процесом навчання⁴⁷²⁶. Газета Миколаївського ІНО «Студент-пролетарій», як і попереднє видання, висвітлювала питання побуту, матеріального забезпечення, виховної роботи, практики, друкувала студентські літературні твори⁴⁷²⁷. У цьому ж виші виходили також газети «Червоний коваль», «Молодий робітник», «Молода гвардія»⁴⁷²⁸.

Молодь Одеського ІНО залучали до підготовки газети «Студент Жовтня»⁴⁷²⁹. Дніпропетровські ІНО та педтехнікум, Запорізький, Луганський, Одеський і Чернігівський педінституту видавали газети під спільною назвою «За більшовицькі педкадри», Харківський педінститут – «За більшовицького педагога», Полтавський – «За більшовицькі темпи», Житомирський і Сумський – «За більшовицькі кадри», Білоцерківський ПТ – «Кузня культури»⁴⁷³⁰, Катеринославський – «Червоний педкурсант»⁴⁷³¹, Коростишівський – «Студентська думка»⁴⁷³², Новоград-Волинський – «Червоний вчитель»⁴⁷³³, Ржищівський – «За комуністичні кадри»⁴⁷³⁴.

Значною популярністю серед молоді користувалися стінгазети, які видавали «за гарячими слідами» і були найпоширенішими у середовищі студентської преси. Зокрема, стінгазети виходили у Волинському («Іллічівка») ⁴⁷³⁵, Дніпропетровському («Гальванометр», «Штурмовик») ⁴⁷³⁶, Донецькому («Червоний Донбас») ⁴⁷³⁷, Катеринославському («Молодий ленінець») ⁴⁷³⁸, Київському ⁴⁷³⁹, Кам'янець-Подільському (з 1924 р. – «Товариш» ⁴⁷⁴⁰, у 1926 р. – «Комар» ⁴⁷⁴¹), Миколаївському («Студент-пролетар»,

⁴⁷²⁵ Український державний педагогічний університет. С. 27.

⁴⁷²⁶ Бердянські педагогічні курси. С. 19.

⁴⁷²⁷ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 142.

⁴⁷²⁸ Лаврут О. О. Студентська преса. С. 50.

⁴⁷²⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 8.

⁴⁷³⁰ Кузня культури: багатотиражна газета студентів, лектури та службовців Білоцерківськ. педтехнікуму. 1930. 9 груд. №1. С. 1–2.

⁴⁷³¹ Лаврут О.О. Студентська преса. С. 50.

⁴⁷³² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 222.

⁴⁷³³ Лаврут О.О. Студентська преса. С. 50.

⁴⁷³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

⁴⁷³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 10.

⁴⁷³⁶ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁴⁷³⁷ Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81; Круть М. Про наші стінгазети і студкорів//Там само. 1925. №7. С. 47.

⁴⁷³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 71.

⁴⁷³⁹ Там само. Спр. 634. Арк. 13.

⁴⁷⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 23в.

⁴⁷⁴¹ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 72.

«На порозі»⁴⁷⁴², Ніжинському⁴⁷⁴³; Одеському («Студент Жовтня»)⁴⁷⁴⁴, Харківському («Іновець»)⁴⁷⁴⁵, Херсонському⁴⁷⁴⁶, Чернігівському ІНО («Сьомий Жовтень», «Студент Жовтня»)⁴⁷⁴⁷; Артемівському («Льїчовка»)⁴⁷⁴⁸, Вінницькому («Ленінським шляхом» і «За культурну революцію»)⁴⁷⁴⁹, Житомирському⁴⁷⁵⁰, Новомосковському⁴⁷⁵¹, Полтавському⁴⁷⁵² та Уманському ІСВ⁴⁷⁵³; Вінницькому⁴⁷⁵⁴, Мелітопольському (у 1938-1939 рр. – «Інтеграл», «Природничник-діалектик», «За педкадри»)⁴⁷⁵⁵, Польському педінститутах⁴⁷⁵⁶; Бердянському⁴⁷⁵⁷, Білоцерківському («Червоний студент»⁴⁷⁵⁸, з 1928 р. – «Наша міць»)⁴⁷⁵⁹, вінницьких українському (у 1936 р. – «За соціалістичні кадри»)⁴⁷⁶⁰ і єврейському⁴⁷⁶¹, Глухівському («Освітнянин»)⁴⁷⁶², житомирських українському⁴⁷⁶³ і єврейському⁴⁷⁶⁴, Запорізькому («Червоний студент»)⁴⁷⁶⁵, Золотоношському⁴⁷⁶⁶, Кам'янець-Подільському⁴⁷⁶⁷, Київському російському⁴⁷⁶⁸, Конотопському⁴⁷⁶⁹, Коростишівському⁴⁷⁷⁰, Корсунському⁴⁷⁷¹, Куп'янському («Наше життя»)⁴⁷⁷²,

⁴⁷⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69; Соїфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40; Ход-ий. Наша преса. С. 48.

⁴⁷⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 690зв.

⁴⁷⁴⁴ Там само. Спр. 567. Арк. 277; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 44.

⁴⁷⁴⁵ Рябченко О. Л. Перші сторінки історії газети. С. 22.

⁴⁷⁴⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122.

⁴⁷⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 20; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 46.

⁴⁷⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134.

⁴⁷⁴⁹ Лисий А. Історичний факультет. С. 64.

⁴⁷⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 8; Спр. 46. Арк. 24.

⁴⁷⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178зв.

⁴⁷⁵² Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁴⁷⁵³ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 241.

⁴⁷⁵⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3; Спр. 35. Арк. 38зв.

⁴⁷⁵⁵ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 36, 73.

⁴⁷⁵⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

⁴⁷⁵⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49, 68.

⁴⁷⁵⁸ Заславський. У Білоцерківським педтехнікумі. С. 90.

⁴⁷⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁴⁷⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 33.

⁴⁷⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 68.

⁴⁷⁶² Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум. С. 60.

⁴⁷⁶³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22зв.

⁴⁷⁶⁴ Там само. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

⁴⁷⁶⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁴⁷⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁴⁷⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25зв.; Оп. 2. Спр. 11. Арк. 20.

⁴⁷⁶⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 4, 96.

⁴⁷⁶⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85.

⁴⁷⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 78.

⁴⁷⁷¹ Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.

⁴⁷⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3.

Мар'їнському («Червоний студент») ⁴⁷⁷³, Проскурівських польському ⁴⁷⁷⁴ і українському («Голос пролетарського студентства») ⁴⁷⁷⁵, Тульчинському ⁴⁷⁷⁶, Ржищівському ⁴⁷⁷⁷, Сумському ⁴⁷⁷⁸, Харківському ПТ («Кузня») ⁴⁷⁷⁹.

Стінгазети редагували виборні редколегії. Наприклад, восени 1924 р. до складу редколегії стінгазети «Товариш» Кам'янець-Подільського ІНО входили 8 членів ⁴⁷⁸⁰. Влітку 1925 р. її членами були 6 осіб ⁴⁷⁸¹, у жовтні 1928 р. – 5 ⁴⁷⁸². Певний час газету редагували відомі згодом літератори О. Кундзіч та Д. Копиця ⁴⁷⁸³. У Херсонському ІНО в 1924-1925 н.р. редколегію складали 3 особи ⁴⁷⁸⁴; Запорізькому – у 1925-1926 н.р. ⁴⁷⁸⁵ і Проскурівському українському ПТ – в 1926-1927 н.р. – по 5 осіб ⁴⁷⁸⁶. Редакторами працювали останнього видання були Г. Кручок і Цирульник ⁴⁷⁸⁷. У Вінницькому українському ПТ стінгазету «За соціалістичні кадри» редагував І. Власюк ⁴⁷⁸⁸.

У вишах видавалися і спеціальні номери стінгазет, які приурочували певним подіям. Наприклад, у 1934-1935 н.р. в окремих номерах стінгазети Житомирського педінституту йшлося про боротьбу з «контрреволюційним націоналізмом і троцькізмом», вбивство С. Кірова. Було випущено стінгазети-літмонтажі до річниць Т. Шевченка, А. Чехова, В. Маяковського та ін. ⁴⁷⁸⁹ Окрім цього, свої стінгазети випускали гуртожитки, зокрема, у Новомосковському ІСВ ⁴⁷⁹⁰, Житомирському ІСВ (педінституті) ⁴⁷⁹¹, Вінницькому педінституті ⁴⁷⁹².

Редколегії стінгазет надавали практичну допомогу стінгазетам підшефних сіл. Наприклад, газета Миколаївського ІНО «Студент-пролетар» дбала про покращення видання с. Кандибіно ⁴⁷⁹³. Стінгазета «Молодий освітянин»

⁴⁷⁷³ Калімбей Д. Крячко редагує газету, яка не виходить// Студент революції. 1933. №1. С. 20.

⁴⁷⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв., 262; Спр. 6. Арк. 3зв.

⁴⁷⁷⁵ Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. С. 23.

⁴⁷⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72.

⁴⁷⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

⁴⁷⁷⁸ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 22.

⁴⁷⁷⁹ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікум. С. 65.

⁴⁷⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.

⁴⁷⁸¹ Там само. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 2зв.

⁴⁷⁸² Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 79зв.

⁴⁷⁸³ Там само; 3 інститутського літопису//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 4.

⁴⁷⁸⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122.

⁴⁷⁸⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁴⁷⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.

⁴⁷⁸⁷ Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. С. 23.

⁴⁷⁸⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 33.

⁴⁷⁸⁹ З роботи мовно-літературної кафедри//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.

⁴⁷⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178зв.

⁴⁷⁹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 8; Спр. 46. Арк. 24.

⁴⁷⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 57зв.

⁴⁷⁹³ Чуєшків К. Двохрічний ювілей «Студента Пролетарія»// Студент революції. 1926. №1. С. 56.

Бердянського ПТ допомагала виданню с. Павлівка провести конкурс щодо «організаційно-господарського зміцнення колгоспів»⁴⁷⁹⁴.

Стінгазети об'єднували навколо себе цілі колективи дописувачів. Так, стінгазета «Товариш» Кам'янець-Подільського ІНО у 1926-1927 н.р. мала 79 дописувачів, 49 з яких були постійними⁴⁷⁹⁵. Вони подали до друку 187 заміток⁴⁷⁹⁶. У 1927-1928 н.р. 28 дописувачів подали 205 матеріалів, з яких 154 опублікували⁴⁷⁹⁷. У 1930 р. у Житомирському ІСВ у загальноінститутській газеті вмістили 395 дописів⁴⁷⁹⁸. У травні 1935 р. у Житомирському педінституті до газет дописували 64 студенти⁴⁷⁹⁹. Проскурівський український ПТ у 1926-1927 н.р. мав 15 спецкорів⁴⁸⁰⁰.

Водночас, у роботі редакцій стінгазет мали місце і значні недоліки. З Миколаївського ІНО повідомляли, що стінгазета «Студент-пролетар» виходила у 1924 р. нерегулярно і приурочувалася певним державним святкам та річницям революційних подій. Тут публікувалися «сухі, довгі статті і деякі з них займали майже півгазети», які для студентів були не цікавими⁴⁸⁰¹. Становище почало поліпшуватися лише з січня 1925 р.: тоді вийшов номер [№9], який вперше був ілюстрований⁴⁸⁰². У звіті Кам'янець-Подільського ІНО за 1927-1928 н.р. зазначалося, що «стінгазета [«Товариш»] знаходиться не в належному стані. Газета недостатньо [висвітлювала] життя студентства, відсутність масової участі в газеті студентства, в якій приймає участь лише невелика група людей»⁴⁸⁰³. Те ж саме мало місце і у 1928-1929 н.р.⁴⁸⁰⁴ В Уманському ІСВ стінгазети виходили нерегулярно: у 1931-1932 н.р. побачили світ лише 6 номерів⁴⁸⁰⁵. Це ж мало місце у Вінницькому⁴⁸⁰⁶ і Житомирському педінститутах⁴⁸⁰⁷; Вінницькому українському⁴⁸⁰⁸, Житомирському єврейському⁴⁸⁰⁹, Коростишівському⁴⁸¹⁰ і Мар'їнському ПТ⁴⁸¹¹. У стінгазеті «Наше життя»

⁴⁷⁹⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 401.

⁴⁷⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 33.

⁴⁷⁹⁶ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 14; Спр. 265. Арк. 4.

⁴⁷⁹⁷ Там само. Спр. 265. Арк. 62зв.

⁴⁷⁹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 33.

⁴⁷⁹⁹ Там само. Спр. 56. Арк. 29.

⁴⁸⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв.

⁴⁸⁰¹ Чухешків К. Двохрічний ювілей «Студента Пролетарія». С. 56.

⁴⁸⁰² Ход-ий. Наша преса. С. 48.

⁴⁸⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85зв.

⁴⁸⁰⁴ Коля. Не думали готуватися до нарад//Червоний кордон. 1928. 11 жовт. Ч. 117 (493). С. 6.

⁴⁸⁰⁵ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 241.

⁴⁸⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71, 101.

⁴⁸⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 11.

⁴⁸⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 107; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 17, 85; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 281.

⁴⁸⁰⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

⁴⁸¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 78.

⁴⁸¹¹ Калімбей Д. Крячко редагує газету. С. 20.

Куп'янського ПТ публікувалися статті антирадянського змісту, що, на думку влади звісно мало негативне значення⁴⁸¹².

Перешкождала успішній роботі редколегій надто сувора цензура з боку владних органів. Зокрема, про це йшлося в одному з номерів багатотиражної газети «Комсомолец Прикордоння». Один з дописувачів скаржився, що під час випуску стінгазети Проскурівського українського ПТ вона пройшла через руки 12 цензорів. Як наслідок, після перевірок цих «контролюючих інстанцій» видавати вже не було чого⁴⁸¹³. Подібне мало місце і в Миколаївському ІНО⁴⁸¹⁴.

Для підвищення якості матеріалів преси і їх пропагандистської ролі в житті молоді, практикувалися студентські суди над стінгазетами. Наприклад, у 1926 р. «судили» видання Донецького ІНО, оскільки участь у його роботі брали лише 10-15% студентів⁴⁸¹⁵. У жовтні 1928 р. такий же суд провели у Кам'янець-Подільському ІНО. Однак через неорганізованість певних осіб його результатів так і не оголосили⁴⁸¹⁶. Позитивних наслідків так і не було досягнуто.

Досить популярними у закладах були постановки усних «живих і світлових газет». Наприклад, у Київському ІНО у першому кварталі 1923 р. «живу газету» читали 4 рази. Вони мали різний характер: політичний (розповіді, приурочені 25-річчю РКП(б), рурським подіям, «єдиному робітничому фронту»), полемічний (дискусії щодо доцільності УКП (боротьбистів) тощо). На цих зібраннях молодь мала змоги зачитати свої фейлетони, вірші⁴⁸¹⁷. «Жива» преса у вищій практикувалася і в наступні роки⁴⁸¹⁸. Ставилися ці газети і у Волинському⁴⁸¹⁹, Кам'янець-Подільському⁴⁸²⁰ та Одеському ІНО⁴⁸²¹; вінницьких педінституті⁴⁸²² та українському ПТ (у 1927-1928 н.р. 16 студентів провели 2 «живих» і 1 «світлову» газету)⁴⁸²³, Бердянському⁴⁸²⁴, Глухівському⁴⁸²⁵, Конотопському (у 1933-1934 н.р. – 7 «світлових» газет)⁴⁸²⁶,

⁴⁸¹² Студкор. Коли цьому буде кінець//Студент революції. 1930. №11. С. 44.

⁴⁸¹³ На мушку//Комсомолец Прикордоння. 1928. 9 черв. №16. С. 4.

⁴⁸¹⁴ Х. та Ч. Відповідальні головотяпи// Студент революції. 1926. №1. С. 51.

⁴⁸¹⁵ Ірклієвський Д. Донецький ІНО. С. 81

⁴⁸¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 79зв.

⁴⁸¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 36.

⁴⁸¹⁸ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 101.

⁴⁸¹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 66зв.

⁴⁸²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 43.

⁴⁸²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

⁴⁸²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46; Спр. 5. Арк. 11зв.

⁴⁸²³ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 107; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 23.

⁴⁸²⁴ Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65.

⁴⁸²⁵ Остапенко Х. Децю про Глухівський педтехнікум. С. 60.

⁴⁸²⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 42.

Коростишівському⁴⁸²⁷, Проскурівському українському⁴⁸²⁸, Ржищівському⁴⁸²⁹, Тульчинському (у 1934-1935 н.р. – 6) ПТ⁴⁸³⁰.

Навколо газет гуртувався актив студентських кореспондентів (студкорів), які об'єднувалися у студкорівські (газетні) гуртки. Так, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. у газетному гуртку брав участь 21 студент⁴⁸³¹, Харківському – у 1924-1925 н.р. – 19⁴⁸³². У Кам'янець-Подільському ІНО 2 грудня 1924 р. створили бюро студкорів. Студенти мали всебічно висвітлювати у різних газетах життя, побут та роботу студентської молоді. До складу бюро увійшли 12 осіб⁴⁸³³. Невдовзі гурток змінив свою назву на літературно-газетний⁴⁸³⁴. До кінця 20-х рр. він припинив своє існування⁴⁸³⁵. У Вінницькому українському ПТ студкорівський гурток було створено 15 вересня 1927 р. У лютому наступного року він об'єднував 40 членів, які поділялися на 2 відділи: 1) «жива та світлова» газети; 2) літературний⁴⁸³⁶. Члени студкорівського гуртка Сумського ПТ засвоювали основи журналістики, аналізували підготовлені статті, апробували власний журналістський хист⁴⁸³⁷. Невеличкий гурток (стінкорівський) діяв у 1933-1934 н.р. в Київському російському ПТ. Він об'єднував 5 членів⁴⁸³⁸. Студкорівський гурток працював у Донецькому ІНО⁴⁸³⁹, Бердянському⁴⁸⁴⁰ та Білоцерківському ПТ⁴⁸⁴¹; стінкорівський – у Херсонському ІНО⁴⁸⁴² та Корсунському ПТ⁴⁸⁴³; робількорівський – у Криворізькому ПТ (у червні 1932 р. – 98 членів)⁴⁸⁴⁴, Запорізькому ПТ⁴⁸⁴⁵; газетний – у Зінов'євському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 30 членів)⁴⁸⁴⁶, юнкорівський – у Полтавському ПТ⁴⁸⁴⁷. У Гайсинському ПТ діяв гурток «друзів газети»⁴⁸⁴⁸.

⁴⁸²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.

⁴⁸²⁸ Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259.

⁴⁸²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

⁴⁸³⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72.

⁴⁸³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

⁴⁸³² Там само. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 7.

⁴⁸³³ Бюро студкорів при ІНО/Червоний кордон. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.

⁴⁸³⁴ Островий В. М. В. О. Геринович – ректор. С. 128.

⁴⁸³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 43.

⁴⁸³⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 17.

⁴⁸³⁷ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 23.

⁴⁸³⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40.

⁴⁸³⁹ Круть М. Про наші стінгазети і студкорів. С. 47.

⁴⁸⁴⁰ Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65.

⁴⁸⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁴⁸⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁴⁸⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 48.

⁴⁸⁴⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁴⁸⁴⁵ Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к істории. С. 25.

⁴⁸⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв.

⁴⁸⁴⁷ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁴⁸⁴⁸ Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.

Мали місце випадки, коли студкорів переслідували. Наприклад, проти кореспондента Полтавського ІСВ Єщенка, який у пресі критикував керівництво закладу, провели кампанію, після чого виключили з комсомолу, а згодом і відрахували з вишу. Щоправда, після втручання Полтавського РК КП(б)У студкорівця відновили на навчання. Директор вишу Клепацький болісно сприймав студентські дописи. На одних із студентських зборах заявив: «Що це таке? У нас щось дуже розписалися по газетах. Пише хто попало і що попало. Пора цьому покласти край»⁴⁸⁴⁹.

Студентів зобов'язували передплачувати періодичну пресу. Частина видань, зокрема студентських, перебували у важкому фінансовому становищі. Тому вони зверталися по допомогу до молоді. Зокрема, після того як у жовтні 1922 р. започаткували журнал «Студент революції» виникла проблема з його розповсюдженням⁴⁸⁵⁰. У цій ситуації допомогло ЦБКС, яке звернулося до студентства з відозвою «Всім студентським організаціям вузів України», у якій зазначалося, що завдяки зусиллям ЦБКС і НКО УСРР було створено журнал «Студент революції». Подальше його існування у зв'язку з нестачею коштів було під загрозою. Тому висловлювалося прохання до всіх студентів допомогти «своєму журналу». За приклад ставили ІV курс Харківського медичного інституту, який надав посильну допомогу. Подальший хід подій показав, що студентство, наприклад Кам'янець-Подільського ІНО, підтримало цей захід⁴⁸⁵¹. Крім того, посильну фінансову допомогу молодь надавала і в наступні роки. У 1924 р. кожний студент на передплату журналів «Студент революції» і «Красное студенчество» вніс по 3 коп.⁴⁸⁵² У наступному році теж було проведено кампанію із підписки на ці журнали⁴⁸⁵³. 8 жовтня 1928 р. з проханням передплатити студентські журнали звернулося ЦБПС. Реагуючи на це, Кам'янець-Подільське ОБПС 16 жовтня 1928 р. ухвалило: передплату провести у розрахунок 1 журнал на 8-10 студентів⁴⁸⁵⁴. Тоді ж до студентства звернувся редактор журналу «Студент революції» Рабкін, який закликав молодь ширше брати участь у дописуванні до видання⁴⁸⁵⁵.

Журнали «Студент революції» і «Красное студенчество» передплачувала абсолютна більшість студентів Сумського ІСВ. За зразкове розповсюдження останнього видання його редакція нагородила виш творами Карла Маркса⁴⁸⁵⁶. Певні здобутки у поширенні комсомольської преси мала молодь Полтавського ІСВ⁴⁸⁵⁷.

⁴⁸⁴⁹ Лесь То. Останній сигнал//Студент революції. 1930. №26-27. С. 56.

⁴⁸⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1077. Арк. 74.

⁴⁸⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 64.

⁴⁸⁵² Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 26, 29.

⁴⁸⁵³ Там само. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 58.

⁴⁸⁵⁴ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 138.

⁴⁸⁵⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 171.

⁴⁸⁵⁶ Беріть приклад//Студент революції. 1931. №3. С. 29.

⁴⁸⁵⁷ З купи листів (Л.Сукачів)//Там само. №28. С. 34.

Все ж ряд фактів вказують на труднощі з передплатою студентських видань, зокрема «Студента революції». Так, 20 лютого 1929 р. на засіданні Кам'янець-Подільського ОБПС йшлося про те, що справа з розповсюдженням журналу «стоїть кепсько». Тому запропонували профкомам вишів посилити свою роботу щодо розповсюдження цього органу. Водночас, члени бюро зробили зауваження редакції журналу щодо покращення надсилки видання, оскільки воно надходило не регулярно⁴⁸⁵⁸. Не вчасно отримувала журнал і молодь Полтавського ІНО⁴⁸⁵⁹, Сталінського ПО⁴⁸⁶⁰, Зінов'євського ІСВ⁴⁸⁶¹, Первомайського⁴⁸⁶², Прилуцького⁴⁸⁶³, Ржищівського⁴⁸⁶⁴ та Тульчинського ПТ⁴⁸⁶⁵.

Не достатньо, на переконання владних структур, студенти передплачували й деякі інші видання. Так, 3 березня 1924 р. до ВБПС Кам'янець-Подільського ІНО надійшов лист від окружного уповноваженого газети «Вісти» – офіційного видання ВУЦВК, у якому йшлося про те, що у справі поширення газети Кам'яничина значно відстає. Тому «Центром висловлено бажання аби пролетарське студентство на прикордонній Кам'яничині, котре тісніше і більше пов'язано з селом ніж студентство інших центральних ВУЗів», колективно підписалося на газету, із розрахунку, щоб кожних 10 студентів отримували 1 примірник «Вістей». Для цього студентам треба було внести по 12,5 коп.⁴⁸⁶⁶ Мали місце прикрі випадки незадовільної передплати комсомольської преси⁴⁸⁶⁷. З Київського ПО повідомляли, що у 1932-1933 н.р. студентство недостатньо було забезпечене центральною та місцевою пресою (наприклад, на весь інститут виписали лише 5 примірників газети «Правда»)⁴⁸⁶⁸. Кореспондент журналу «Студент революції» Н. Балан повідомляв, що у Тульчинському ПТ газети передплачували лише 50-75% студентів⁴⁸⁶⁹. Виникли складнощі з передплатою журналу «Военный вестник». Через це 29 січня 1927 р. заступник наркома освіти УСРР А. Приходько у своєму листі просив керівників вишів поширити серед студентів видання, у якому йшлося про проведення допризвничної підготовки молоді⁴⁸⁷⁰. Один із студентів Волинського ІНО скаржився, що виш не передплачував газети «Радянська

⁴⁸⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 24.

⁴⁸⁵⁹ Терченко А. Полтавщина відстає//Студент революції. 1930. №15. С. 47.

⁴⁸⁶⁰ Маляр С. І. Виявити шкідників//Там само. 1931. №35-36. С. 33.

⁴⁸⁶¹ Гамус Л. «Що нам постанови?»//Там само. №2. С. 32.

⁴⁸⁶² Ж. та І. Профкоми підтягніться//Там само. №35-36. С. 33.

⁴⁸⁶³ З купи листів (Аніміщенко)//Там само. №33. С. 31.

⁴⁸⁶⁴ «Студент революції» в маси//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.

⁴⁸⁶⁵ Балан Н. Угоду всі позабули//Студент революції. 1930. №15. С. 44.

⁴⁸⁶⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 14.

⁴⁸⁶⁷ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 34.

⁴⁸⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

⁴⁸⁶⁹ Балан. Угоду всі позабули. С. 44.

⁴⁸⁷⁰ Відділ офіційний//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 48.

Волинь». У жовтні 1929 р. у цьому виданні з'явився його критичний допис: «Чому це? Адже ж ми – майбутні сільські робітники (учителі) і зараз зв'язок з селом маємо, то чому ж не читаємо селянської газети своєї і не дізна[ємо]ся з неї, що де на Волині робиться?»⁴⁸⁷¹.

Через матеріальні труднощі не всі студенти могли купувати періодичну пресу. Зокрема, у Тульчинському ПТ платоспроможними було лише 50% молоді⁴⁸⁷².

У зв'язку з цим партійні органи, адміністрації вишів, профкоми, використовуючи різні важелі впливу, намагалися «активізувати» передплату преси. 19 квітня 1928 р. на засіданні профкому Корсунського ПТ зобов'язали уповноваженого з передплатної кампанії Сакунську провести відповідну роботу. В іншому випадку боржників погрожували віддати до «народного суду»⁴⁸⁷³. 16 вересня 1930 р. партбюро Кам'янець-Подільського ІСВ доручило студенту-комуністу Сазонову добитися, щоб у кожній кімнаті в гуртожитку були різні газети⁴⁸⁷⁴. У Вінницькому педінституті, після того як у січні 1936 р. різко погіршилося становище із передплатою (пресу виписували лише 30% студентів), на засіданні парткому вирішили: у зв'язку з тим, що стипендія надходила невчасно і студенти не мали можливості своєчасно вносити кошти на передплату преси, постановили кошти збирати з них на початку місяця⁴⁸⁷⁵.

Певною мірою такі заходи давали очікуваний результат. Зокрема, 23 квітня 1931 р. на засіданні партбюро Кам'янець-Подільського ІСВ йшлося про те, що виш добився 100-відсоткової передплати газети «Комуніст»⁴⁸⁷⁶. Тоді ж у виші організували «день преси», метою якого було «поширити серед студентів [інформацію] про роль радянської преси в боротьбі за непримириме здійснення генеральної лінії партії». Крім того, провели вечір преси, випустили спецномер курсових стінгазет⁴⁸⁷⁷.

Студентів зобов'язували щоденно читати газети (наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁸⁷⁸ і Житомирському єврейському ПТ)⁴⁸⁷⁹. Щоправда, не у всіх вишах молодь виконувала ці зобов'язання. У Бердянському ПТ на початку 1930 р. виявили, що студенти не достатньо читали пресу. Тому 25 квітня того ж року на загальних зборах колективу зобов'язали всіх третьокурсників передплатити газету «Народний вчитель» з додатком «Виробнича думка та на громадській роботі»⁴⁸⁸⁰. Подібне мало місце і в Кам'янець-

⁴⁸⁷¹ Студент. Сором Волинському ІНО//Радянська Волинь. 1929. 24 жовт. Ч. 122 (1868). С. 6.

⁴⁸⁷² Лаврут О. Дозвілля студентів. С. 148.

⁴⁸⁷³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 63в.

⁴⁸⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 114.

⁴⁸⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1-1зв.

⁴⁸⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 47.

⁴⁸⁷⁷ Там само. Арк. 50зв.

⁴⁸⁷⁸ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4.

⁴⁸⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁴⁸⁸⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 47.

Подільському педінституті⁴⁸⁸¹. Перевірка прочитаного проводилася шляхом влаштування «політбоїв»⁴⁸⁸².

Одним із напрямків громадсько-політичної діяльності студентів була їхня участь у позаунавчальній роботі. Вони трудилися у різних кампаніях, наприклад, у лютому 1925 р. з Київського ІНО повідомляли: «Переважно все студентство відкликалося на всі кампанії, веде постійну роботу у ряді робітничих підприємств, у військових частинах, а також просвітницьких установах»⁴⁸⁸³.

Студентство брало участь у кампаніях з мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, його залучали до передплати позик, пов'язаних з виконанням п'ятирічних планів. Найбільш плідно молодь «включилася» у цю роботу в роки першої п'ятирічки. Наприклад, у Дніпропетровському ІНО у червні 1931 р. 213 студентів перечислили 12080 руб. своєї стипендії (55,7% від загального фонду) на рахунок позики «3-го вирішального року»⁴⁸⁸⁴. На реалізацію позики підписалися також студенти Волинського⁴⁸⁸⁵ і Київського ІНО⁴⁸⁸⁶; Житомирського⁴⁸⁸⁷, Кам'янець-Подільського⁴⁸⁸⁸, Київського⁴⁸⁸⁹, Сумського⁴⁸⁹⁰ і Уманського ІСВ⁴⁸⁹¹; Одеського ІНО⁴⁸⁹²; Вінницького єврейського⁴⁸⁹³, Кам'янець-Подільського⁴⁸⁹⁴ і Преславського болгарського ПТ⁴⁸⁹⁵.

Студенти Житомирського⁴⁸⁹⁶, Миколаївського⁴⁸⁹⁷, Херсонського ІСВ⁴⁸⁹⁸;

⁴⁸⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 49.

⁴⁸⁸² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 43.

⁴⁸⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 310.

⁴⁸⁸⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 98.

⁴⁸⁸⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 67.

⁴⁸⁸⁶ Передплачуємо – викликаємо//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.

⁴⁸⁸⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 33; Спр. 35. Арк. 5зв., 34; Томбак, Скороход. Висуваємо зустрічний//Радянська Волинь. 1931. 5 черв. №75 (2143). С. 3.

⁴⁸⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1797. Арк. 91; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 58.

⁴⁸⁸⁹ За нову позику//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 14 черв. №19 (34). С. 4; 1 техмат 1 група//Там само.

⁴⁸⁹⁰ З купи листів (О.Савченко)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.

⁴⁸⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 60.

⁴⁸⁹² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7.

⁴⁸⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69.

⁴⁸⁹⁴ Там само. Арк. 59, 60.

⁴⁸⁹⁵ Там само. Спр. 825. Арк. 152.

⁴⁸⁹⁶ Бялік. Як колектив педінституту дійшов перемоги на фінансовому фронті//Радянська Волинь. 1933. 27 жовт. №180 (2605). С. 1; На виклик ІСВ//Там само. 23 трав. №70 (2594). С. 2.

⁴⁸⁹⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 87зв.

⁴⁸⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 210.

Одеського педінституту⁴⁸⁹⁹; Кам'янець-Подільського⁴⁹⁰⁰ і Конотопського ПТ⁴⁹⁰¹, Харківського ПТ політехнічної освіти⁴⁹⁰² передплачували позики і наступних двох п'ятирічок. Що стосується третьої п'ятирічки, то зафіксовано лише поодинокі свідчення. Зокрема, у серпні 1939 р. 134 студенти Житомирського педінституту підписалися на позику «третьої п'ятирічки другого року» на суму 41735 руб.⁴⁹⁰³ Щодо інших вишів, то подібних фактів не виявлено.

Студентська молодь здійснювала підписку і на позики індустріалізації. Так, 17 лютого 1927 р. на засіданні бюро партосередку Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про необхідність популяризації серед молоді «10%-ої державної позики»⁴⁹⁰⁴, що стало предтечею майбутньої позики індустріалізації. У 1927-1928 н.р. коштів на проведення індустріалізації мобілізували на 200% від доведеного обсягу⁴⁹⁰⁵. Передплачувало позику і студентство Вінницького українського⁴⁹⁰⁶ і Коростишівського ПТ⁴⁹⁰⁷. У 1928-1929 н.р. було проведено підписку на «другу позику», наприклад, у Полтавському (на 3200 руб.)⁴⁹⁰⁸ та Кам'янець-Подільському ІНО⁴⁹⁰⁹, Білоцерківському ПТ (на 2615 руб.)⁴⁹¹⁰.

На третю позику у 1929-1930 н.р. підписалися студенти Волинського ІНО на суму 9950 руб.⁴⁹¹¹, Кам'янець-Подільського⁴⁹¹², Київського (на 39400 руб.)⁴⁹¹³, Полтавського (5715 руб.)⁴⁹¹⁴; Бердянського (3170 руб.)⁴⁹¹⁵, Білоцерківського (4100 руб.)⁴⁹¹⁶, Куп'янського (2 тис. руб.)⁴⁹¹⁷, Маріупольського ПТ (3550 руб.)⁴⁹¹⁸.

Молодь вносила кошти на потреби індустріалізації і в наступні роки. Так, у 1931 р. студенти Сумського ІСВ спільно з викладачами зібрали

⁴⁸⁹⁹ Федчун Ф. Одноставно підписалися на позику//За більшовицькі педкадри. Одеса, 1935. 14 трав. №7. С. 1.

⁴⁹⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 20зв.

⁴⁹⁰¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6зв.

⁴⁹⁰² Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 49.

⁴⁹⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 19.

⁴⁹⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 37; Спр. 13. Арк. 5зв.

⁴⁹⁰⁵ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 58; Спр. 265. Арк. 15, 61зв.

⁴⁹⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 60.

⁴⁹⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220зв.

⁴⁹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33зв.

⁴⁹⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 65.

⁴⁹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁴⁹¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 23зв.

⁴⁹¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 7.

⁴⁹¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38.

⁴⁹¹⁴ Там само. Арк. 33зв.

⁴⁹¹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

⁴⁹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁴⁹¹⁷ Дорошенко. Віддайте країні борг!//Студент революції. 1930. №25. С. 45.

⁴⁹¹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 65.

5 тис. руб.⁴⁹¹⁹ У 1932-1933 н.р. у позиції індустріалізації брали участь студенти Житомирського⁴⁹²⁰ і Уманського ІСВ⁴⁹²¹, Житомирського єврейського ПТ (план мобілізації коштів виконали на 122%)⁴⁹²². Передплатою позики були охоплені студенти Запорізького⁴⁹²³, Проскурівського польського⁴⁹²⁴ і Житомирського українського ПТ⁴⁹²⁵.

У пресі для активізації кампаній, пов'язаних з позиками індустріалізації, публікували виступи студентів-ударників, які, як правило, писалися під диктовку «компетентних» органів. Наприклад, у листопаді 1930 р. в газеті «Червоний кордон» йшлося про те, що студенти-ударники Кам'янець-Подільського ІСВ Ульянов і Корольов у відповідь на «контрреволюційну діяльність групи шкідників, що готувала збройну інтервенцію», внесли свій односторонній заробіток на індустріалізацію країни, основу «оборонспроможности СРСР»⁴⁹²⁶. Водночас, з Красноградського ПТ повідомляли, що у 1930 р. зібрані тут 450 руб. на другу позику індустріалізації використали не за призначенням – їх банально розтратили⁴⁹²⁷.

Студентство брало участь у закупівлі облігацій селянської позики. Зокрема, 10 квітня 1927 р. на загальних зборах молодь Кам'янець-Подільського ІНО підтримала цю акцію і викликала на змагання профком хімічного технікуму⁴⁹²⁸. 24 лютого 1928 р. на розширеній нараді профкому ухвалили зобов'язати кожного студента-стипендіата закупити 1/4 селянської позики. Студенти, які отримували півстипендії, мали здійснити передплату 1/8 позики. В міру можливості на позику підписувалися і студенти-нестипендіати. Крім того, студентській молоді відводилася роль активного агітатора цієї важливої державної кампанії у селах округу, зокрема і за допомогою своїх родичів⁴⁹²⁹. Загалом, кампанія пройшла достатньо успішно. У 1927-1928 н.р. підписку на позику розвитку сільського господарства виконали більш як на 400%⁴⁹³⁰. У січні 1930 р. студенти Київського ІНО надали допомогу херсонським селянам. Щоправда, сума допомоги була мізерною – з двох факультетів зібрали всього 29 руб.⁴⁹³¹

⁴⁹¹⁹ Студент. За 518 і 1040//Студент революції. 1931. №16. С. 31.

⁴⁹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 106.

⁴⁹²¹ Там само. Арк. 19.

⁴⁹²² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9; Колектив педтехнікума виконав завдання ІV кварталу//За більшовицьку молодь. Житомир, 1933. 21 жовт. №9. С. 2.

⁴⁹²³ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 44.

⁴⁹²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155.

⁴⁹²⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 39.

⁴⁹²⁶ Ударники на зміцнення обороноздатности СРСР//Червоний кордон. 1930. 27 листоп. №127 (797). С. 3.

⁴⁹²⁷ Кушніренко О. Діла мерзотні//Студент революції. 1930. №5. С. 45.

⁴⁹²⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 38.

⁴⁹²⁹ Там само. Спр. 265. Арк. 16; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 48.

⁴⁹³⁰ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 58; Спр. 265. Арк. 15, 61зв.

⁴⁹³¹ Бондаренко О. На самоконтроль мас//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.

Студентство залучали до участі у зборах коштів на потреби оборони країни. Так, хлопці і дівчата Кам'янець-Подільського ІНО проводили збір коштів на будівництво чотирьох літаків – «Кам'яничина», «Комсомолец Прикордоння»⁴⁹³², «Червоний літак»⁴⁹³³, «Студент революції»⁴⁹³⁴; Київського ІНО – «Червоний студент»⁴⁹³⁵; Полтавського ІНО – «Відповідь Чемберлену»⁴⁹³⁶; Херсонського ІНО – «Студент революції»⁴⁹³⁷; Київського ІСВ – «Клим Ворошилов»⁴⁹³⁸; Київського ІПО – «Правда»⁴⁹³⁹; Вінницького педінституту – ім. Постишева⁴⁹⁴⁰. Молодь Бердянського ПТ збирала кошти на будівництво літаків «Безвірник України» (збрали 232 руб.) і «Відповідь Чан-Кай-Ші» (47 руб.)⁴⁹⁴¹, Маріупольського – відповідно збрали 47 і 37 руб.⁴⁹⁴² Студенти Білоцерківського⁴⁹⁴³ і Коростишівського ПТ внесли кошти на літак «Студент революції»⁴⁹⁴⁴. Молодь Золотоношського ПТ збрала на один із літаків 23 руб.⁴⁹⁴⁵. Крім того, збирали кошти на будівництво цілих ескадрилій. Зокрема, молодь Київського ІСВ частково профінансувала роботи з виготовлення ескадрилії ім. Косіора⁴⁹⁴⁶, Кам'янець-Подільського ІНО – «Розрив»⁴⁹⁴⁷, Кам'янець-Подільського ПТ – ім. Кірова⁴⁹⁴⁸. Студенти Харківського ІНО у 1923 р., провівши неділеньник, виручені кошти передали на потреби червоної авіації⁴⁹⁴⁹. У фонд оборони країни надіслали кошти студенти Кам'янець-Подільського ІСВ⁴⁹⁵⁰ і Білоцерківського ПТ⁴⁹⁵¹. Молодь Київського польського ПТ збирала кошти на танк ім. Дзержинського і підводний

⁴⁹³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 21–21зв.

⁴⁹³³ Там само. Спр. 12. Арк. 48; Спр. 13. Арк. 44зв.

⁴⁹³⁴ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 5; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 116.

⁴⁹³⁵ Бондаренко О. На самоконтроль мас. С. 4.

⁴⁹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁴⁹³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; 3 купи листів (І.Копернак)//Студент революції. 1931. №2. С. 34.

⁴⁹³⁸ Викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.

⁴⁹³⁹ Хроніка. На будівання дирижаблю «Правда»//Там само. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 4.

⁴⁹⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 27зв.

⁴⁹⁴¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

⁴⁹⁴² Там само. Арк. 65.

⁴⁹⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁴⁹⁴⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220зв.

⁴⁹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 4.

⁴⁹⁴⁶ Загірська К. Перевиконаємо//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 1.

⁴⁹⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 116.

⁴⁹⁴⁸ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 67.

⁴⁹⁴⁹ В Харьковском Институте Народного Образования//Студент революции. 1923. №6. С. 84; Помощь Воздушному Флоту//Там само. С. 104.

⁴⁹⁵⁰ Ударники на зміцнення обороноздатности СРСР//Червоний кордон. 1930. 27 листоп. №127 (797). С. 3.

⁴⁹⁵¹ Наша відповідь шкідникам//Кузня культури. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2.

човен⁴⁹⁵². Студенти Бердянського ПТ на підводний човен надали 137 руб.⁴⁹⁵³, Золотоношського – 102 руб.⁴⁹⁵⁴, Маріупольського – 155 руб.⁴⁹⁵⁵ Студентство Ржищівського ПТ внесло 23 руб. на моторизацію прикордонних військ⁴⁹⁵⁶, Кам'янець-Подільського ІНО – будівництво казарми («касарні») ⁴⁹⁵⁷, Київського ІСВ – спорудження глісера⁴⁹⁵⁸. Молодь Бердянського ПТ у першому кварталі надала 50 руб. на потреби козачному полку, який дислокувався у Бердянську⁴⁹⁵⁹. Крім того, упродовж 1929-1930 н.р. студенти цього ж вишу передали на поліпшення побуту воїнів Червоної армії 155 руб.⁴⁹⁶⁰ Тоді ж на аналогічні потреби пожертвували свої кошти хлопці і дівчата Маріупольського ПТ⁴⁹⁶¹. Студенти Київського ІНО передали понад 5 тис. руб. на зміцнення обороноздатності країни у зв'язку з конфліктною ситуацією, що виникла у 1929 р. на кордоні з Китаєм («радянсько-хінський конфлікт»). В додаток до цього вони розпочали створювати «бойовий загін Далеко-Східної армії», до якого записалися 250 добровольців⁴⁹⁶². Молодь Кам'янець-Подільського ІНО закупила подарунки для воїнів Далекосхідної армії⁴⁹⁶³. У 1929-1930 н.р. по 107 руб. для поліпшення побуту солдатів армії передали студенти Бердянського⁴⁹⁶⁴ і Маріупольського ПТ⁴⁹⁶⁵.

Молодь залучали також й до інших мобілізаційних кампаній. Так, у 1931 р. студенти Проскурівського українського ПТ ухвалили внести по 1 руб. у фонд допомоги безробітним «в країнах капіталу»⁴⁹⁶⁶. «Інтернаціональні внески» зробило студентство Житомирського українського ПТ⁴⁹⁶⁷. Майбутні педагоги Білоцерківського ПТ перечислили кошти на низку проєктів – пам'ятник М. Коцюбинському, на користь ОЗЕТу і на допомогу жителям Західної України⁴⁹⁶⁸. У травні 1931 р. одна з груп студентів Київського ІСВ

⁴⁹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

⁴⁹⁵³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48, 49.

⁴⁹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 4.

⁴⁹⁵⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 65.

⁴⁹⁵⁶ Вносимо і викликаємо//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.

⁴⁹⁵⁷ Трудящі Червоної касарні//Червоний кордон. 1929. 19 лют. Ч. 18 (542). С. 2.

⁴⁹⁵⁸ Вносять і викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.

⁴⁹⁵⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁴⁹⁶⁰ Там само. Арк. 44.

⁴⁹⁶¹ Там само. Арк. 65.

⁴⁹⁶² К. Загін Далекосхідної армії//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.

⁴⁹⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 21; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 13в.; Геть з руками від СРСР. Студентство та професура ІНО обурені втручанням імперіалістів у Радянсько-Хінський конфлікт. (Резолюція прийнята на мітингові)//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2.

⁴⁹⁶⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

⁴⁹⁶⁵ Там само. Арк. 65.

⁴⁹⁶⁶ Кріпити єдиний фронт!//Студент революції. 1931. №19-20. С. 31.

⁴⁹⁶⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 43в.

⁴⁹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 103в.

внесла 12 руб. 25 коп. у фонд потерпілим від землетрусу у Закавказзі⁴⁹⁶⁹. У Кам'янець-Подільському ПТ в січні 1934 р. серед студентів реалізували безкоштовну позику «За якість навчання на 100%»⁴⁹⁷⁰. Молодь Київського ІНО у січні 1930 р. надала 98 руб. 78 коп. на «тракторний фонд»⁴⁹⁷¹. Студентство Ржищівського ПТ у 1931 р. зібрало 590 руб. на будівництво МТС⁴⁹⁷².

У вишах проводилися й інші кампанії. Зокрема, періодично відбувалися дні індустріалізації. Так, у Київському ІНО в 1929 р. під час проведення цього заходу студенти працювали на залізниці і заробили 333 руб.⁴⁹⁷³ 8 листопада 1930 р. день індустріалізації провели у київських ІПО та ІСВ. 190 студентів першого з цих вишів завантажили у 20 вагонів 20 тис. пудів каменю⁴⁹⁷⁴. Молодь ІСВ, поділившись на бригади, на пристані розвантажувала баржі⁴⁹⁷⁵. Восени 1929 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО працювали на Маківському цукрокомбінаті⁴⁹⁷⁶. До різних робіт залучали молодь і в Житомирському ІСВ⁴⁹⁷⁷, і в Бердянському ПТ⁴⁹⁷⁸. Всі виручені кошти від проведення цих днів пішли на потреби індустріалізації.

Правлячий режим вимагав від трудящих докласти всіх зусиль для дострокового виконання нереальних сталінських директив. На початку 30-х рр. у лексикон ввели нове поняття – «трудоий фронт», учасниками якого були студенти. З них формували «штурмові бригади» для ліквідації численних проривів, що все частіше виникали в радянській економіці⁴⁹⁷⁹. Так, студенти Луганського ІПО спільно з колегами з педтехнікуму першими в Україні у 1931 р. надали посильну допомогу шахтарям шахти №18 ім. Сталіна («Американка») у видобутку вугілля⁴⁹⁸⁰. У забої працювали 100 осіб, які за 10 днів роботи видали «на-гора» 1500 т вугілля. Наступного року 106 студентів-шаhtarів за 17 днів видобули 2700 т⁴⁹⁸¹. У вересні 1932 р. роботою у шахті були зайняті 11 юнаків Сталінського ІПО⁴⁹⁸². Студенти Волинського ІНО брали участь у мобілізації робітників на Донбас⁴⁹⁸³. Молодь Мар'їнського ПТ у

⁴⁹⁶⁹ На допомогу потерпілим//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 4.

⁴⁹⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 18зв.

⁴⁹⁷¹ Бондаренко О. На самоконтроль мас. С. 4.

⁴⁹⁷² З купи листів (О. Новицький)//Студент революції. 1931. №28. С. 34.

⁴⁹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38.

⁴⁹⁷⁴ День індустріалізації//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.

⁴⁹⁷⁵ Ізраєцький В. О. З юнацьким завзяттям//Студент революції. 1930. №26-27. С. 23.

⁴⁹⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 76.

⁴⁹⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 96.

⁴⁹⁷⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

⁴⁹⁷⁹ Прилуцький В. Комсомол – головний провідник. С. 341.

⁴⁹⁸⁰ З купи листів (Є. І. Яришов)//Студент революції. 1931. №28. С. 34.

⁴⁹⁸¹ Назаренко М. Ударники вугільного фронту//Там само. 1932. №22. С. 27.

⁴⁹⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 53.

⁴⁹⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 4; Спр. 25. Арк. 66зв.

1930 р. три дні попрацювала на «ліквідації прориву» у копальнях⁴⁹⁸⁴. Гадяцькі та шепетівські студенти організували «декілька виходів на ліквідацію проривів на транспорті». У 1931 р. на залізничній станції перші з них розвантажили 14 вагонів зерна⁴⁹⁸⁵, інші – імпорту техніку, що йшла на обладнання Харківського тракторобудівного заводу⁴⁹⁸⁶. 20 листопада 1931 р. 130 студентів Ржищівського ПТ на місцевій пристані брали участь у відвантаженні картоплі «робітничим центрам»⁴⁹⁸⁷. Тоді ж студенти Черкаського ІСВ для трудящих Донбасу навантажили два ешелони городини⁴⁹⁸⁸.

Чимало хлопців і дівчат будували гіганти перших п'ятирічок – Харківський тракторобудівний завод, Дніпрогес і т.д. В одному з номерів журналу «Прапор» було вміщено спогади колишнього студента Харківського ІПО В. Гавриленка, якому вдалося загітувати понад 300 друзів з ІПО, інституту політичної освіти, будівельного та ветеринарного інститутів на будівництво ХТЗ. З них було створено окремих «ударний батальйон»⁴⁹⁸⁹. Усі студенти Криворізького ІПО у 1932-1933 н.р. декілька вихідних днів працювали на спорудженні «Криворіжсталі»⁴⁹⁹⁰. Молодь Запорізького ІНО у вільний від занять час будувала Дніпрогес⁴⁹⁹¹. Це ж стосується і Корсунського ПТ. Студенти працювали двома групами. До першої з них увійшли 58 студентів, другої – 206⁴⁹⁹². Випусник Київського ІНО Ю. Кобилецький згадував: «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок – аркан»⁴⁹⁹³.

Регулярно проводилися суботники, недільники, які переважно проходили організовано. Наприклад, у Чернігівському ІНО в першому триместрі 1923-1924 н.р. відбувся недільник з пиляння дров для вишу⁴⁹⁹⁴. У Житомирському ІСВ у 1930-1931 н.р. організували суботники, виручка від яких пішла на користь політичних в'язнів Західної України. Провели суботники з вигрузки вагонів⁴⁹⁹⁵. У 1929-1930 н.р. молодь Бердянського⁴⁹⁹⁶ і

⁴⁹⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 90.

⁴⁹⁸⁵ З купи листів (Ударник)//Студент революції. 1931. №17-18. С. 50.

⁴⁹⁸⁶ Помернюк О. Д. Шепетівці – тракторобуду//Там само. №27. С. 29.

⁴⁹⁸⁷ По-бойовому допомогли//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.

⁴⁹⁸⁸ Хвиля В. Два ешелони//Студент революції. 1931. №2. С. 29.

⁴⁹⁸⁹ Гавриленко В. Перший студентський. С. 143-145.

⁴⁹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 242.

⁴⁹⁹¹ Запорізький національний університет. С. 12; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к історії. С. 30.

⁴⁹⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 19.

⁴⁹⁹³ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. С. 677-678.

⁴⁹⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 20.

⁴⁹⁹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31.

⁴⁹⁹⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

Маріупольського ПТ розвантажувала вагони із вугіллям⁴⁹⁹⁷. Крім того, студенти першого вишу під час суботника працювали на Першотравневому заводі, а в ході недільника – збирали утильсировину⁴⁹⁹⁸. Тоді ж на такому заході відзначилися вихованці Харківського ІНО⁴⁹⁹⁹. Студентство Куп'янського ПТ восени 1929 р. брало участь у суботнику, виручені кошти від якого спрямували на об'єкти індустріалізації⁵⁰⁰⁰. У першому семестрі 1933-1934 н.р. молодь Конотопського ПТ працювала на заводі «Авіабуд» у рамках всесоюзного комсомольського суботника⁵⁰⁰¹. Суботники були організовані також у Кам'янець-Подільському ІНО⁵⁰⁰² та Вінницькому українському ПТ⁵⁰⁰³.

Студентство брало участь у кампаніях агітації за перехід молоді до заощаджень. Так, 21 лютого 1929 р. на загальних зборах партосередку Шепетівського ПТ йшлося про «двотижнєве заощадження»⁵⁰⁰⁴. Хлопці і дівчата із Кам'янець-Подільського ІСВ стали учасниками «безстрокового заощадження» і виконали у 1930-1931 н.р. доведений план на 207%⁵⁰⁰⁵. У Корсунському ПТ 1931 року висунули гасло «Жодного студента без ошадної книжки», яке реалізовувалося шляхом організації соцзмагання між групами та курсами⁵⁰⁰⁶.

Залучали молодь і до інших видів робіт. Так, студенти Полтавського⁵⁰⁰⁷ і Кам'янець-Подільського ІНО були учасниками судів над «старою школою»⁵⁰⁰⁸. Силами студентів-кам'янчан вдалося демонтувати барельєф царя Олександра II з фасаду одного з будинків міста⁵⁰⁰⁹. У 1931-1932 н.р. 250 студентів-комсомольців Житомирського ІСВ стягували заборгованість з місцевих підприємств, окремих громадян, які мали борги зі сплати податків⁵⁰¹⁰. Члени осередку ЛКСМУ Київського польського ПТ у 1934-1935 н.р. взяли участь у перевірці роботи хлібних крамниць⁵⁰¹¹. Молодь Вінницького єврейського ПТ допомагала у проведенні товариством «Озет» переселенської кампанії⁵⁰¹².

⁴⁹⁹⁷ Там само. Арк. 65.

⁴⁹⁹⁸ Там само. Арк. 69.

⁴⁹⁹⁹ Мезенцев. На фронті утильзбору//Студент революції. 1930. №11. С. 43.

⁵⁰⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵⁰⁰¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 228.

⁵⁰⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 53; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 4.

⁵⁰⁰³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.

⁵⁰⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 30.

⁵⁰⁰⁵ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1.

⁵⁰⁰⁶ З купи листів (С. Мусієнко)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.

⁵⁰⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 1зв.

⁵⁰⁰⁸ Круглик П. Суд над педагогом Кам'яниччини//Червоний кордон. 1925. 31 трав. Ч. 113. С. 2.

⁵⁰⁰⁹ Г. Д. Мійські плями. «Геть царя» «Хай живе округа»//Там само. 1925. 28 черв. Ч. 121. С. 4.

⁵⁰¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139.

⁵⁰¹¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 13.

⁵⁰¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69.

А студенти Мелітопольського ПТ у 1935 р. проводили паспортизацію населення міста⁵⁰¹³.

Студенти брали участь у підготовчих роботах з проведення важливих загальнодержавних кампаній, зокрема, перепису населення. У листопаді 1936 р. нарком освіти УСРР В. Затонський звернувся з проханням до учителів і студентів активно прилучитися до роботи з проведення перепису, який був призначений на 6 січня 1937 р.⁵⁰¹⁴ У листопаді 1938 р. на партійно-комсомольських зборах Житомирського педінституту обговорили питання про Всесоюзний перепис населення 1939 р. Ухвалили скликати відповідне загальноінститутське зібрання студентів, а також створити комісії сприяння перепису⁵⁰¹⁵. У січні 1939 р. активну участь у проведенні перепису брали 50 студентів історичного факультету Харківського педінституту⁵⁰¹⁶.

Студенти допомагали у підготовці виборів до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. У жовтні 1937 р. нарком освіти В. Затонський звернувся до викладачів і студентів з проханням допомогти у проведенні виборів до Верховної Ради СРСР, працюючи агітаторами і пропагандистами⁵⁰¹⁷. Учасники мітингу студентів, викладачів та службовців Миколаївського педінституту закликали виборців Миколаївського округу прийти 12 грудня 1937 р. на виборчі дільниці і показати свою організованість та проголосувати «за нашу партію Леніна-Сталіна, за щасливе, радісне життя всіх трудящих нашої великої країни»⁵⁰¹⁸. У березні 1938 р. на загальних партійно-комсомольських зборах Житомирського педінституту йшлося про участь у підготовці виборів до Верховної Ради УРСР. Вирішили організувати гуртки з вивчення положень Конституції УРСР, якими охопити все студентство. Частина хлопців і дівчат, як партійних, так і позапартійних, спрямували до роботи агітаторами⁵⁰¹⁹. У виборчих кампаніях брали участь студенти Запорізького педінституту як пропагандисти і учасники художньої самодіяльності, що виступали перед виборцями з концертами⁵⁰²⁰.

Молодь залучали до організації виборів до місцевих рад: складання списків виборців, робота в агітаційних бригадах, виготовлення інформаційних куточків у приміщеннях, де проходили вибори (наприклад, у Конотопському⁵⁰²¹,

⁵⁰¹³ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 34.

⁵⁰¹⁴ До всіх учителів шкіл УСРР: [звернення народного комісара освіти УСРР Затонського В. П.]// Червоний кордон. 1936. 23 листоп. №270 (2152). С. 1.

⁵⁰¹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 106.

⁵⁰¹⁶ Харківський державний педагогічний університет. С. 20.

⁵⁰¹⁷ Затонський В. Завдання культурно-освітніх закладів у готуванні до виборів//Червоний кордон. 1937. 8 жовт. №233 (2418). С. 2.

⁵⁰¹⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 59.

⁵⁰¹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 18зв.

⁵⁰²⁰ Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 63–64.

⁵⁰²¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 5зв.

Куп'янському⁵⁰²², Миколаївському⁵⁰²³, Проскурівському польському ПТ⁵⁰²⁴). Студенти-агітатори проводили безпосередню роботу і у вишах. Так, у 1934-1935 н.р. у Кам'янець-Подільському педінституті на загальноінститутських та факультетських зборах студентів обговорили положення Конституції, а також провели роз'яснювальну роботу щодо виборчого законодавства⁵⁰²⁵. Як правило, абсолютна більшість студентської молоді брала участь у виборах. Наприклад, 15 лютого 1929 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО майже стовідсотково прийшли на виборчі дільниці, з чим їх привітав представник ОПК Зорін⁵⁰²⁶.

Студентство делегувало своїх представників до місцевих представницьких органів. Так, 18 лютого 1927 р. на нараді профактиву Кам'янець-Подільського ІНО ухвалили рекомендувати у члени міськради Т. Ковалю і Гріншпуна⁵⁰²⁷. Того ж року до складу міськради ввійшли представники студентства педвишів Харкова⁵⁰²⁸. Наприкінці 1926 р. депутатами стали 3 студенти Сталінського ПТ⁵⁰²⁹. У січні 1931 р. у Київському ІСВ під час виборів до міськради депутатами від вишу обрали 4 особи, у т.ч. 2 студентів⁵⁰³⁰. Тоді ж учасники зборів партосередку Глухівського ІСВ рекомендували до складу міськради 15 студентів⁵⁰³¹. У 1933-1934 н.р. депутатом обрали одного із студентів Проскурівського польського ПТ⁵⁰³². 18 листопада 1934 р. на засіданні парткому Кам'янець-Подільського педінституту рекомендували від вишу і ПТ 12 кандидатур у депутати міськради, у т.ч. 5 студентів⁵⁰³³.

Частина студентів виконувала функції народних засідателів. Наприклад, 15 лютого 1926 р. на такі посади обрали 9 студентів Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁰³⁴.

Отже, у 1920-1930-ті рр. більшовики творили і всіляко підтримували (організаційно і фінансово) лояльні і підконтрольні їй громадські організації. Широкого розвитку набула практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили за мету сприяти партії

⁵⁰²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵⁰²³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30.

⁵⁰²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

⁵⁰²⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 159, 166.

⁵⁰²⁶ Л. Д. Перевибори в Кам'янецькому Інституті Народньої Освіти//Червоний кордон. 1929. 21 лют. Ч.19 (543). С. 1.

⁵⁰²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 14.

⁵⁰²⁸ Ткаченко М. Основні моменти роботи Харківського ОБПС за січень-квітень 1927 року// Студент революції. 1927. №4. С. 62.

⁵⁰²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 235зв.

⁵⁰³⁰ Ткачук. До Миськради обрали кращих ударників//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 1.

⁵⁰³¹ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 20.

⁵⁰³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

⁵⁰³³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 40.

⁵⁰³⁴ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 18.

і державі у реалізації завдань культурної революції. Серед них – товариство «Тсоавіахім», яке знайомило студентство з історією розвитку авіації і повітроплавання, з елементарною хімією тощо. Молодь відвідувала заняття зі стрілецької справи, проводилися тактично-стройові заняття.

У вишах діяли осередки Міжнародної організації допомоги робітникам. Студенти-модрівці збирали кошти для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном; брали участь у політичних кампаніях за звільнення політичних в'язнів; виступали проти репресій; організовували інтернаціональні вечори, агітаційні суди, бесіди, доповіді, «живі газети»; випускали плакати, розповсюджували модрівську літературу. Функціонували модрівські (інтернаціональні) гуртки, учасники яких переважно обговорювали різні доповіді.

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей». Студенти організовували при студентському клубі «дитячі команди»; оформляли дітей в школи; влаштовували підлітків на підприємства; організовували тижневики та вечірки, виручка від яких йшла безпритульним дітям; брали участь у проведенні дитячих свят.

У педвишах працювали також осередки товариств «Геть неписьменність» та «Культзмичка», УЧХ, «Озет», «Товариства допомоги жертвам інтервентів», «Друзі радіо», «Друзі книги», «Укртурге», «Автодор». Значна увага приділялася «мілітаризації», одним із напрямів якої було створення військових (оборонних, стрілецьких) гуртків.

Педагогічні навчальні заклади мали свої періодичні видання: журнали (альманахи, часописи), друковані газети, стінгазети, практичну роботу у яких проводили студенти. У них йшлося про господарське життя країни, відзначення державних свят, міжнародне становище, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, громадсько-політичну та навчальну роботу вишів, побут та настроїв студентів, їхню участь в ідеологічній роботі серед населення тощо. Молодь проводила також постановку «живих та світлових» газет. Навколо газет об'єднувався актив студентських кореспондентів, які об'єднувалися у студкорівські (газетні) гуртки. Студентів зобов'язували передплачувати і щоденно читати періодичну пресу.

Молодь брала участь у кампаніях мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, їх залучали до передплати позик, пов'язаних з виконанням п'ятирічних планів. Молодь здійснювала підписку і на позики індустріалізації, брала участь у закупівлі облігацій селянської позики, зборах коштів на потреби оборони, у кампаніях агітації за перехід до заощаджень.

У вишах періодично відбувалися суботники, недільники, дні індустріалізації, виручені кошти від проведення яких йшли на будівництво нових фабрик і заводів. Крім того, частину студентів відряджали у шахти Донбасу добувати вугілля, будувати гіганти перших п'ятирічок – Харківський тракторобудівний завод, Криворізький металургійний завод, Дніпрогес та ін.

Студенти брали участь у підготовчих роботах з проведення важливих загальнодержавних кампаній, зокрема, перепису населення, виборів до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, місцевих рад. У ряді випадків студентство делегувало своїх представників до місцевих представницьких органів.

4.2. Педагогічна молодь у реалізації економічної політики держави. Шефська робота

Одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах щодо т.зв. «культзмички». Про необхідність залучити студентську молодь до роботи у селах йшлося у постанові оргбюро ЦК КП(б) У «Про роботу сільбудів та хат-читалень» (березень 1926 р.), резолюції XV з'їзду ВКП(б) від 19 грудня 1927 р. «Про роботу на селі», постанові III сесії ВУЦВК X скликання від 22 березня 1928 р. «Про проведення в життя на Україні постанов ювілейної сесії ЦВК СРСР IV скликання», які зобов'язували студентство здійснювати пропаганду, піднімати культурний рівень населення, поширювати необхідні знання на виробництві та брати участь у різних сільськогосподарських роботах⁵⁰³⁵. З 1925-1926 н.р. у вишах почали викладати навчальну дисципліну «Політосвітня робота на селі»⁵⁰³⁶.

Значною мірою роботу студентів у селах, окрім владних органів, спрямовували і осередки товариства «Культзмичка», про які йшлося у попередньому підрозділі. Студенти працювали у підшефних селах та інших сільських населених пунктах регіону. Обґрунтування такого кроку влади знаходимо у тогочасних документах. Так, 23 березня 1923 р. на загальних зборах членів осередку КП(б)У вишів Кам'янець-Подільського комуніст Гоца зазначав, що «заклик т. Леніна про ідейне шефство міста над селом є одним із найважливіших завдань зміцнення зв'язку між робітничим пролетаріатом і незможним селянством. Щоби вирвати селянство із кістлявих рук темноти, необхідно прийняти над одним із сіл ідейне шефство». Передбачалося організувати у селах сільбуду, провести серед студентства добровільний збір книг, брошур, які мали бути передані сільбудам⁵⁰³⁷. Дописувач журналу «Студент революції» О. Кундзіч показав труднощі в політико-освітній роботі у селах, які «ще темніші чим де-б то не було на Україні і на які можуть виїжджати закордонні чорносотенці, [зважаючи на прикордонне становище Кам'янецьчини. – Авт.]»⁵⁰³⁸. Один із студентів Волинського ІНО у грудні 1924 р. писав на сторінках газети «Радянська Волинь»: «Ми прийдемо на село руйнувати старий побут. Наше

⁵⁰³⁵ Лаврут О. О. Громадська діяльність. С. 74.

⁵⁰³⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 17.

⁵⁰³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2–23в.

⁵⁰³⁸ Кундзіч О. На весні (в Кам'янецькому ІНО)//Студент революції. 1925. №5. С. 48.

завдання – будувати нове життя. І ми перші повинні відмовитися від старих забобонів...»⁵⁰³⁹.

Для проведення шефської роботи створювалися шефські комісії. Наприклад, у Кам'янець-Подільський ІНО в 1923 р. вона складалася з 5 осіб⁵⁰⁴⁰. Навесні 1925 р. її реорганізували у вишівський шефський комбінат⁵⁰⁴¹. У 1926-1927 н.р. замість нього створили осередок «Культзмички»⁵⁰⁴².

У Вінницькому українському ПТ для проведення шефської роботи створили «шефбригаду»⁵⁰⁴³; в Полтавському⁵⁰⁴⁴ і Чернігівському ІНО – «шефтовариство»⁵⁰⁴⁵; Ніжинському – «шефколектив»⁵⁰⁴⁶.

За нашими підрахунками, студенти 7 ІНО працювали не менше як у 17 сільських населених пунктах⁵⁰⁴⁷; 11 ІСВ – у 16⁵⁰⁴⁸, 24 ПТ – у 41⁵⁰⁴⁹.

⁵⁰³⁹ Ол. П. У сім'ї освітників (свято шефства)//Радянська Волинь. 1924. 16 груд. Ч. 114 (286). С. 8.

⁵⁰⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 117; Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1зв.–2; Спр. 4. Арк. 3.

⁵⁰⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 720зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв., 10.

⁵⁰⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71.

⁵⁰⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 34. Арк. 14, 23, 24, 85.

⁵⁰⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10.

⁵⁰⁴⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11.

⁵⁰⁴⁶ Там само. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁰⁴⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 27; Спр. 289. Арк. 8, 666; Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 117–118; Спр. 97. Арк. 77–78; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43–43зв.; Спр. 12. Арк. 39–39зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10; Спр. 601. Арк. 14зв.; Оп. 3. Спр. 4. Арк. 3; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 4; Ермак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17; Харківський національний університет. С. 338; Хомич П. І. Культурні перетворення на Поділлі в 1920-1930 роках//Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, жовтень 1965 р./[редкол.: І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, Л. А. Коваленко (відп. ред.)]. Хмельницький: Хмельн. обл. друкарня, 1965. С. 37.

⁵⁰⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61зв.; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10, 20, 60, 198, 210; Спр. 149. Арк. 69, 115; Спр. 150. Арк. 19, 138, 178; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6; Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 20; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 42; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 40; Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2.

⁵⁰⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 366–366зв.; Спр. 264. Арк. 117; Спр. 573. Арк. 122; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 107; Спр. 206. Арк. 241; Спр. 207. Арк. 224; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 2, 10зв.; Спр. 1783. Арк. 32, 44; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Спр. 1495. Арк. 69; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 136; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 39; Спр. 620. Арк. 165; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 21. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 36; Спр. 35. Арк. 14; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75; Спр. 444. Арк. 155; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; Спр. 167. Арк. 227; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 102; Держархів Запорізької обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 27; Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8; Спр. 114. Арк. 43; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 29; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 40зв.; Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 177; Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 119; Спр. 54. Арк. 25; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148, 253; Спр. 6. Арк. 262; Жердя К. Фізкультура – в студентські

Крім того, молодь Одеського ІПО проводила шефську роботу у с. Авідіополь⁵⁰⁵⁰, Кременчуцького педінституту – у с. Кривуші⁵⁰⁵¹, Чернігівського – у с. Кийка⁵⁰⁵².

Для підготовки студентів до роботи у селах проводилися відповідні заняття, теми яких «вибиралися найбільш пристосовані і необхідні для села»⁵⁰⁵³. Наприклад, у грудні 1923 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО слухали лекції професорів В. Гериновича, Р. Заклинського, І. Любарського, викладачів М. Балицького, А. Бориса, С. Іваницького, аспіранта Зборовця⁵⁰⁵⁴. У березні 1924 р. в Кам'янець-Подільському СГІ для студентів ІНО провели курси з питань землеробства, садівництва, огородництва, скотарства, кооперації, антирелігійної пропаганди⁵⁰⁵⁵. Такі ж заняття проводилися і в наступні роки⁵⁰⁵⁶. Викладачі працювали над розвитком у студентів «красномовства», залученням їх до публічних виступів⁵⁰⁵⁷. Ряд інструктивних лекцій прочитали для молоді Волинського⁵⁰⁵⁸, Миколаївського⁵⁰⁵⁹ і Полтавського ІНО⁵⁰⁶⁰. Перед студентами вищів ставили завдання проводити на місцях антирелігійну кампанію, боротьбу з пияцтвом, «втлумачувати» селянам «вигоди від культурного господарювання» [малася на увазі культурна революція]⁵⁰⁶¹.

Проводилися також семінари. Наприклад, у Білоцерківському ІТ у березні 1929 р. влаштували дводенний семінар, на якому обговорили такі питання: «Весняна посівкампанія і що практично треба зробити для підвищення врожайності», «Участь молоді, зокрема комсомольців у біжучих кампаніях», «Політосвітня робота сільбудів і хат-читалень в час весняної посівкампанії», «Краєзнавча робота на селі», «Виявлення профінтересів й ідеології у дітей в трудшколах на Білоцерківщині»⁵⁰⁶². У лютому 1930 р. подібний семінар про-

маси//Студент революції. 1930. №8. С. 38; Культурное строительство в Черкасской области. С. 65; Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 313; Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории. С. 25; Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.

⁵⁰⁵⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7.

⁵⁰⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71.

⁵⁰⁵² Комарицький В. Розгорнути більшовицьку боротьбу за здійснення постанов пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.

⁵⁰⁵³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 43в.

⁵⁰⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 4.

⁵⁰⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 38–38зв.

⁵⁰⁵⁶ Там само. Спр. 414. Арк. 77зв.; Спр. 938. Арк. 330.

⁵⁰⁵⁷ Там само. Спр. 398. Арк. 127зв.

⁵⁰⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 25.

⁵⁰⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747зв.

⁵⁰⁶⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁰⁶¹ Порада А. 5 завдань студента-відпускника на селі//Радянська Волинь. 1928. 27 груд. Ч. 147 (1754). С. 2.

⁵⁰⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 27.

вели у Черкаському ПТ, на якому студентів знайомили з теорією і практикою колгоспного будівництва. 18-годинний курс лекцій читали відповідальні працівники ОПК, земельного відділу, агрономи, лектори технікуму⁵⁰⁶³. Такі ж заходи мали місце у глухівських ІСВ і ПТ, де для студентів провели семінар в обсязі 90 год.⁵⁰⁶⁴, вінницьких українському та єврейському ПТ⁵⁰⁶⁵. Представники місцевих земельних органів інструктували також молодь Волинського ІНО⁵⁰⁶⁶ і Кам'янець-Подільського ПТ⁵⁰⁶⁷.

Водночас, мали місце випадки, коли через незадовільну роботу органів, які куриували кампанії у селах, навчання студентів, що відбували у села, зривалися. Наприклад, 8 квітня 1929 р. на засіданні Кам'янець-Подільського ОБПС йшлося про те, що окружний земельний відділ не надіслав доповідача, не зважаючи на попередню домовленість. Тому учасники засідання ухвалили повідомити ОВК про халатне ставлення ОЗВ і вдруге просити надіслати доповідача⁵⁰⁶⁸.

Завдання весняної посівної кампанії обговорювалися і на політгодинах (наприклад, у Київському ППО⁵⁰⁶⁹ і Кам'янець-Подільському педінституті⁵⁰⁷⁰), засіданнях партбюро, партійно-комсомольських зборах, зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО⁵⁰⁷¹, Київському ППО⁵⁰⁷², Бердичівському⁵⁰⁷³, Вінницькому українському⁵⁰⁷⁴ і Київському російському ПТ⁵⁰⁷⁵.

До роботи у селах студентів залучали і під час канікул, перед виїздом до яких вони отримували певні завдання. Зокрема, у 1923 р. молодь зобов'язали зв'язатися з місцевими партійними, радянськими і політосвітніми органами і проводити з ними «бойові літні кампанії», а саме: популяризацію весоюзної сільськогосподарської виставки, єдиного сільськогосподарського податку, «2-ї хлібної позики» і необхідності вивозу хліба за кордон, заснування трудових артілей і комун, проведення антирелігійної пропаганди, необхідності створення авіації, ліквідації неписьменності⁵⁰⁷⁶.

⁵⁰⁶³ Профком Черкаського педтехнікума. Як ми працюємо на позавишівській роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.

⁵⁰⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 115.

⁵⁰⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 43.

⁵⁰⁶⁶ Студент. Від життя не відстаємо (Волинський ІНО)//Студент революції. 1930. №10. С. 40.

⁵⁰⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 23.

⁵⁰⁶⁸ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 30.

⁵⁰⁶⁹ Комар. Участь ППО в 3-й більшовицькій весні//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 3 квітня. №4 (44). С. 1.

⁵⁰⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 40зв.

⁵⁰⁷¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 43.

⁵⁰⁷² Комар. Участь ППО в 3-й більшовицькій весні. С. 1.

⁵⁰⁷³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 88. Оп. 1. Спр. 684. Арк. 54–54зв.

⁵⁰⁷⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 31.

⁵⁰⁷⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 2.

⁵⁰⁷⁶ Десять заповідей, выполнит которые счел себя обязанным каждый получивший в комиссии

У 1927 р., напередодні літніх канікул, виші отримали директивного листа ЦБПС ВУРПС «Про літню роботу студента-відпускника», відповідно до якого молодь мала керуватися «Пам'яткою-довідником студента-відпускника» (1927 р.), а також книгою «Студент в деревне» та іншими матеріалами. Ставилися завдання щодо проведення бесід та лекцій на загально-технічні теми, що цікавили населення, забезпечити у клубах, хатах-читальнях, бібліотеках культурно-освітню роботу, спільно з місцевими організаціями брати участь у проведенні різних кампаній, відкривати на місцях підготовчі курси з підготовки робітників та селян до вступу у виші⁵⁰⁷⁷. Подібні інструкції оприлюднювалися і у наступні роки, зокрема, у 1928 р.⁵⁰⁷⁸, 1929 р.⁵⁰⁷⁹ та у 1935 р.⁵⁰⁸⁰. Загалом, маємо констатувати, що навіть у канікулярний період ідеологічна робота продовжувала бути важливою складовою виховання студента. Завдання для роботи у селах отримували і студенти, які відбували туди на практику⁵⁰⁸¹.

Більшість молоді, яка виїжджала у села, були комуністами і комсомольцями. Щоправда, траплялися і безпартійні. Так, у січні 1929 р. з Білоцерківського ПТ повідомляли, що у роботі у селах брали участь переважно комуністи і комсомольці. Хоча і вони не виявляли особливої активності: відсоток тих, хто виїжджав у села, становив лише 52,6%. Що стосується позапартійної молоді, то активно допомагали селянам лише 25,5% цієї категорії⁵⁰⁸².

Історичні документи переконують, що основний тягар роботи у селах лягав на плечі студентів. Зокрема, 23 червня 1931 р. комуністка Фрадкіна на загальних зборах Глухівського ІСВ констатувала, що у селах переважно працювали лише студенти, а викладачі майже нічого не робили, «бо коли і виїжджали іноді, то лише як ревізори-обслідувачі, контрольори, а не допомішники»⁵⁰⁸³.

Студентство, виконуючи доручення більшовицької партії і уряду, профспілок, допомагало селянам під час весняної посівної кампанії чи збору врожаю, брало участь у колективізаційних процесах, розкуркуленні, хлібозаготівлі. І це, незважаючи на те, що ще 21 травня 1921 р. на засіданні Малої колегії Укрголовпрофосвіти ухвалили роз'яснити на місцях, що студенти в

літературу отпускник студент-селянин//Студент революції. 1923. №7-8. С. 95.

⁵⁰⁷⁷ Директивний лист №1 Центрального бюро пролетстуда ВУРПС про літню роботу студента-відпускника//Там само. 1927. №5. С. 110-112.

⁵⁰⁷⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 47.

⁵⁰⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

⁵⁰⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1, 23; Зобов'язання//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 5.

⁵⁰⁸¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 2.

⁵⁰⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.

⁵⁰⁸³ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 61.

період занять мобілізації на сторонній роботі не підлягають⁵⁰⁸⁴. Радянський діяч А. Середа в 1924 р. у журналі «Студент революції» твердив, що «партія посилає своїх членів у вузи не тільки для громадсько-політичної роботи, а головним чином для навчання»⁵⁰⁸⁵. У цьому ж дусі висловлювався голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо, який ратував за врегулювання навантажень студентів-комуністів. («Партійна робота, партійні обов'язки повинні виконуватися, зв'язок з робітничо-селянською масою повинен бути, але таке становище, коли партійний товариш не може займатися своїми обов'язками, не може відвідувати лекцій, коли його знімають, перекидують, є порушенням його основної роботи») ⁵⁰⁸⁶. Про це ж йшлося у постановках політбюро ЦК КП(б)У від 28 січня 1928 р.⁵⁰⁸⁷, ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р.⁵⁰⁸⁸, ЦК ВКП(б) від 7 березня 1933 р.⁵⁰⁸⁹

Все ж, незважаючи на ці документи, до них і після них у вищі продовжували надходити обіжники, які вимагали знімати студентів з навчання для участі у різних кампаніях в сільській місцевості. З кожним роком кількість мобілізованої молоді зростала. Так, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. у цьому напрямку періодично працювали лише 20 студентів (0,9% від загальної кількості)⁵⁰⁹⁰. На початку 1930 р. членами товариства «Шефство над селом» були вже 283 особи (13,2%)⁵⁰⁹¹. У 1926-1927 н.р. у Ніжинському ІНО «шефколектив» об'єднував 112 студентів (44,8%)⁵⁰⁹², Чернігівському – 102 (56,7%)⁵⁰⁹³, Полтавському – 35 (12,7%)⁵⁰⁹⁴. У Волинському ІНО в 1929 р. шефську роботу проводили 92 особи⁵⁰⁹⁵, на початку 1930 р. – 120 (19,4%)⁵⁰⁹⁶. Водночас, у нижчих за статусом педтехнікумах цей показник у відсотках був вищим. Так, у 1925-1926 н.р. у Золотоношському ПТ він становив 70%⁵⁰⁹⁷, Бердянському – 59,4%⁵⁰⁹⁸, у 1927-1928 н.р. – у Коростишівському – 38,4%⁵⁰⁹⁹, Вінницькому українському – 21,4%⁵¹⁰⁰.

⁵⁰⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 17; Спр. 20. Арк. 13; Спр. 240. Арк. 31.

⁵⁰⁸⁵ Середа А. О нарузке партійного студентства//Студент революції. 1924. №7. С. 7.

⁵⁰⁸⁶ Ряппо Я. На путях к новой школе//Там само. 1925. №1. С. 30.

⁵⁰⁸⁷ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 222.

⁵⁰⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 42; Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова ЦК Союзу РСР//Студент революції. 1932. №27. С. 7.

⁵⁰⁸⁹ Довідник студента та вступника. С. 19.

⁵⁰⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

⁵⁰⁹¹ Т. Тут не все гаразд//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.

⁵⁰⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁰⁹³ Там само. Спр. 400. Арк. 11.

⁵⁰⁹⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10.

⁵⁰⁹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁵⁰⁹⁶ Там само. Спр. 25. Арк. 66зв.; Спр. 30. Арк. 25.

⁵⁰⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17.

⁵⁰⁹⁸ Бердянські педагогічні курси. С. 77.

⁵⁰⁹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 227.

⁵¹⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 34. Арк. 14, 23, 24, 85.

У 1930-х рр. кількість студентів, яких залучали до сезонних робіт у селах, зросла, що було пов'язано, насамперед, зі створенням колгоспів. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІСВ у першому семестрі 1930-1931 н.р. першокурсників відправили на додаткові канікули, під час яких вони упродовж 5 днів мали працювати у селах⁵¹⁰¹. У 1931-1932 н.р. на різні кампанії у Херсонському ІСВ мобілізували 1787 студентів (тут подано дані про загальну кількість залучених студентів, оскільки той чи інший студент міг працювати у декількох бригадах), Зінов'євському – 421, Кременчуцькому – 288, Кам'янець-Подільському – 205, Чернігівському – 92⁵¹⁰², Сталінському ПІО – 403⁵¹⁰³; Зінов'євському ПТ – 680, Корсунському – 623, Золотоношському – 550⁵¹⁰⁴, Уманському – 260⁵¹⁰⁵, Олександрійському – 187⁵¹⁰⁶, Луганському – 152⁵¹⁰⁷ і т.д. Студентство Уманського ІСВ у жовтні-листопаді 1931 р. через мобілізацію пропустило 2421 год. занять⁵¹⁰⁸. Подібне мало місце і в наступному навчальному році, зокрема, у Запорізькому⁵¹⁰⁹, Кам'янець-Подільському⁵¹¹⁰, Ніжинському⁵¹¹¹, Новомосковському⁵¹¹², Чернігівському ІСВ⁵¹¹³, Київському⁵¹¹⁴ і Криворізькому ПІО⁵¹¹⁵. Мобілізували і студентів педтехнікумів. Так, у 1931-1932 н.р. до різних робіт залучали всіх студентів Куп'янського ПТ, 680 студентів – Зінов'євського, 623 – Корсунського, 550 – Золотоношського⁵¹¹⁶, 260 – Уманського⁵¹¹⁷, 187 – Олександрійського⁵¹¹⁸, 152 – Луганського⁵¹¹⁹ і т.д. Із Зінов'євського ІСВ повідомляли, що у другому семестрі 1932-1933 н.р. низка місцевих організацій – міськрада, міський комітет ЛКСМУ, міськпропрада – майже щодня буквально «обсаждали дирекцію», вимагаючи надсилки студентів у села⁵¹²⁰.

⁵¹⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10.

⁵¹⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 2-3.

⁵¹⁰³ Там само. Арк. 53.

⁵¹⁰⁴ Там само. Арк. 2-3.

⁵¹⁰⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 28.

⁵¹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 27.

⁵¹⁰⁷ Там само. Арк. 2-3.

⁵¹⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 442. Арк. 1.

⁵¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 42.

⁵¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 24; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 69.

⁵¹¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 42.

⁵¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 19.

⁵¹¹⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 35.

⁵¹¹⁵ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 241зв., 238зв.-239.

⁵¹¹⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 2-3.

⁵¹¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 28.

⁵¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 27.

⁵¹¹⁹ Там само. Арк. 2-3.

⁵¹²⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 52.

Частину студентів мобілізували на постійну роботу, внаслідок чого вони вимушено припиняли навчання. Наприклад, у Київському ППО через мобілізацію восени 1930 р. покинули виш 17 студентів, у 1931 р. – ще 22⁵¹²¹; Житомирському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 42⁵¹²²; Ніжинському – в тому ж році – 13⁵¹²³; Уманському – 43⁵¹²⁴. Подібне мало місце також в Сумському ІСВ⁵¹²⁵, Одеському ППО⁵¹²⁶ і Харківському педінституті⁵¹²⁷.

Наслідком цих кампаній став значний відсоток пропусків і, як наслідок, неуспішність студентів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІСВ через ці причини виконання навчального плану у 1931-1932 н.р. було катастрофічним: воно становило від 46,5% до 64,2%⁵¹²⁸. У Бердянському⁵¹²⁹ і Глухівському ІСВ у першому семестрі 1932-1933 н.р. з графіків навчального процесу випало по 10 днів⁵¹³⁰, у Лубенському ІСВ – 9. В останньому виші для того, щоби надолужити прогаєне, змушені були відпрацьовувати вечорами⁵¹³¹. У цьому ж закладі літню сесію 1932-1933 н.р. у зв'язку з участю студентів у прополці цукрового буряка для другокурсників відмінили, а на I курсі замість чотирьох екзаменів складали три⁵¹³². Тоді ж у Сумському ІСВ сесія розпочалась 20 червня. Через 4 дні її припинили, і студентів мобілізували на прополвальні роботи. 8 липня сесію поновили, але того ж дня молодь знову мобілізували. У зв'язку з цим сесія не відбулася і студентів перевели на наступний курс на підставі поточної успішності. З цієї ж причини не було проведено захисту дипломних робіт⁵¹³³. СР» ухвалили всім складом вступити до лав «Тсоавіахіму».

Дирекції вишів неодноразово сигналізували і скаржилися на непропорційні мобілізації студентів. Наприклад, 25 вересня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ інформував ЦК ЛКСМУ, що Вінницький обком ЛКСМУ без погодження з інститутом неодноразово відкликав «по лінії комсомолу» багатьох студентів. Як відреагувало на цю скаргу ЦК, невідомо⁵¹³⁴. Подібне мало місце і в Запорізькому ІНО. Через це 28 квітня 1931 р. керівник

⁵¹²¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 63.

⁵¹²² Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91, 106.

⁵¹²³ Там само. Арк. 61.

⁵¹²⁴ Там само. Арк. 15, 20; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 42.

⁵¹²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 42.

⁵¹²⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10, 13, 32; Спр. 31. Арк. 38.

⁵¹²⁷ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 56.

⁵¹²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 58; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 81.

⁵¹²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 161.

⁵¹³⁰ Там само. Спр. 149. Арк. 6.

⁵¹³¹ Там само. Спр. 150. Арк. 29.

⁵¹³² Там само. Спр. 148. Арк. 128, 132.

⁵¹³³ Там само. Арк. 238.

⁵¹³⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 64.

вишу підписав наказ, за яким категорично заборонялося будь-якій організації знімати студентів із занять без погодження з ним⁵¹³⁵.

Студенти брали участь у заходах із колективізації сільського господарства. Для реалізації цієї кампанії у села надсилали бригади, до складу яких входили, насамперед, комуністи і комсомольці⁵¹³⁶. Наприклад, у Житомирському ІСВ у жовтні 1930 – травні 1931 рр. залучили до цієї роботи 245 студентів, об'єднаних у 36 бригад⁵¹³⁷; у Черкаському ПТ – у 1930 р. – відповідно 202 і 64⁵¹³⁸, Гадяцькому – у тому ж році – 24 і 8⁵¹³⁹. Колективізували селянські господарства бригади студентів Київського ППО⁵¹⁴⁰ і Кам'янець-Подільського ПТ⁵¹⁴¹.

Практична робота студентів полягала у роз'ясненні селянам переваги «колективізованого господарства над індивідуальним». Наприклад, молоді Житомирського ІСВ спілкувалася із селянами с. Пряжів, збираючи їх у гуртки по 5-10 осіб⁵¹⁴², на хуторі Шляхті – по 15-20 селян. Після проведеної роботи у колгосп вступили 4 особи⁵¹⁴³. У 1930 р. 106 студентів Гадяцького ПТ у 13 селах провели 51 збори хліборобів, виголосивши перед ними 46 доповідей⁵¹⁴⁴. Студентство Черкаського ПТ розповідало селянам про порядок організації праці в колгоспах, розподіл прибутків, організацію побуту тощо⁵¹⁴⁵. Студенти Вінницького ІСВ проводили роботу із комсомольцями і піонерами с. Хижинці, передовиками колгоспу тощо⁵¹⁴⁶.

Як вже зазначалося, роботу студентів спрямовували партійні органи. Так, у 1933 р. Житомирський МПК доручив місцевому педінституту колективізувати селян Станишівської сільради (об'єднувала 5 сіл), яка мала найменший відсоток колективізації – 25%. Внаслідок проведеної роботи жителів «спекулянсько-пригородських сіл» вдалося зігнати у колгоспи⁵¹⁴⁷. Подібне мало місце і в роботі Шепетівського ПТ⁵¹⁴⁸.

Поступово відсоток індивідуальних селянських господарств, колективізованих студентами, зростав. Наприклад, у с. Пудлівці, яке закріпили за

⁵¹³⁵ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 58зв.–59.

⁵¹³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 42.

⁵¹³⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31; 3 купи листів: Томбак//Студент революції. 1931. №16. С. 33.

⁵¹³⁸ Профком Черкаського педтехнікума. С. 13.

⁵¹³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵¹⁴⁰ Робота шэфтовариства//Кузня освіти. 1931. 15 лют. №10 (25). С. 2.

⁵¹⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25.

⁵¹⁴² Студентська бригада зворушила роботу//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1.

⁵¹⁴³ Томбак. Всі за прикладом оцих перших//Там само. 27 лют. №28 (2096). С. 1.

⁵¹⁴⁴ Ставицький В. Не в хвості//Студент революції. 1930. №11. С. 42.

⁵¹⁴⁵ Профком Черкаського педтехнікума. С. 13.

⁵¹⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 84.

⁵¹⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 173–173зв.

Кам'янець-Подільським ІСВ, цей показник зріс з 50% у 1931-1932 н.р. до 63% у 1933 р.⁵¹⁴⁹ У 1934 р. до колгоспу «втягнули» ще 74 господарства⁵¹⁵⁰. На початку січня 1935 р. поза колгоспом залишилися лише 12 індивідуальних господарств⁵¹⁵¹. Завдяки студентам Ніжинського ІСВ навесні 1933 р. відсоток колективізованих селян с. Веркіївка зріс з 46% до 78%⁵¹⁵². У с. Римарівка Гадяцького району динаміка була ще суттєвішою: з 12% до 100%, у чому заслуга молоді місцевого ПТ⁵¹⁵³. У колективізації сіл і відповідно створенні нових колгоспів брала участь студентська молодь Волинського ІНО⁵¹⁵⁴; Глухівського⁵¹⁵⁵, Житомирського⁵¹⁵⁶, Новомосковського⁵¹⁵⁷ і Херсонського ІСВ⁵¹⁵⁸; Сталінського ІПО⁵¹⁵⁹; Вінницького українського⁵¹⁶⁰, Глухівського⁵¹⁶¹, Маріупольського⁵¹⁶², Мар'їнського⁵¹⁶³, Первомайського⁵¹⁶⁴, Проскурівського українського ПТ⁵¹⁶⁵.

Безпосередньо у вишах студенти-комуністи працювали зі студентами селянського походження, батьки яких зволікали зі вступом у колгосп. Так, у Волинському ІНО в березні 1930 р. із 300 студентів-селян, батьки лише 32-х були колгоспниками. Деяких студентів не вдалося переконати і вони радили своїм рідним у листах не вступати в колгоспи, бо там «кепсько»⁵¹⁶⁶. Тоді ж голова Вінницького ОБПС Гедзінський наказав профкомам організувати облік студентів-неколгоспників, провести їх збори і зобов'язати цих студентів до 1 березня 1930 р. загітувати батьків вступити до колгоспу або в крайньому

⁵¹⁴⁹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵¹⁵⁰ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3.

⁵¹⁵¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 166.

⁵¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60; Спр. 149. Арк. 118.

⁵¹⁵³ Студент. Досягли 100%//Студент революції. 1931. №16. С. 30.

⁵¹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 7, 14, 24.

⁵¹⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 115; Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

⁵¹⁵⁶ Іваницький. Ще одна перемога п'ятирічки//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1; Пionтківський Л. Іновці розворушили роботу//Там само. 19 лют. №25 (2093). С. 1.

⁵¹⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 4.

⁵¹⁵⁸ Грудницька М. Вирушили на село//Студент революції. 1931. №8-9. С. 1.

⁵¹⁵⁹ Маляр. Студентська допомога селу//Там само. №19-20. С. 27.

⁵¹⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 21. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵¹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 115; Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

⁵¹⁶² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

⁵¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 90.

⁵¹⁶⁴ Кучмій Ф. На допомогу сусідам//Студент революції. 1931. №8-9. С. 1.

⁵¹⁶⁵ Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. С. 22.

⁵¹⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9-10.

разі передати у розпорядження колгоспу свої землі⁵¹⁶⁷. Селяни-одноосібники навчалися і в глухівських ІСВ та ПТ, яких планували «втягнути» у колгосп упродовж квітня-травня 1931 р.⁵¹⁶⁸

Цікаво, що абітурієнтам, які вступали у педвиші, пропонували написати твір на тему колективізації. Так, вступник до Бердянського ПТ Н. Гришай писав у своїй роботі: «Для того, щоб був гарний врожай наших продуктів, треба гарні машини та добріння для ґрунту, аж тоді у нас буде гарний врожай, а для цього треба, щоб всі селяни збиралися до колективу, бо одному селянину не можна дістати складні машини і добріння». У тому ж дусі були твори Н. Литвиненка і В. Шведченка⁵¹⁶⁹.

Мали місце випадки коли селяни виступали проти студентів, які мали мандати уповноважених. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було вбито А. Підопригору із Київського ІНО⁵¹⁷⁰. Колишній студент Київського ІПО І. Кобилецький згадував, що під час колективізації його «направ[или] у глухе село Мудрівку, що розташовувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирини. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів тримали під охороною, подаючи у вікно лише напитися, їсти ж – ані-ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно»⁵¹⁷¹.

Поряд з суцільною колективізацією правлячий режим взяв курс на «ліквідацію куркульства як класу», про що Й. Сталін оголосив у своїй промові 27 грудня 1929 р. Влада до реалізації цієї політики широко залучала і студентів, особливо комуністів і комсомольців. ЦК ЛКСМУ звертав увагу комсомольської молоді на необхідність якомога активніше допомагати владі у виявленні «спекулянтів і куркулів, які держать велику лишку хліба»⁵¹⁷². Зокрема, у 1930 р. у «ліквідації куркульства як класу» брали участь 50 студентів Могилів-Подільського ПТ⁵¹⁷³. Студентам Лубенського ІСВ у селах Духово, Козайденці, Хитці, Снітин вдалося «викрити в деяких колгоспах куркульню, що до цього часу діючи «тихою сапою», чинила опір мобілізації посівматеріалу»⁵¹⁷⁴. Подібне з'ясував і колишній студент Зінов'євського ІСВ О. Соловійов⁵¹⁷⁵.

Під час розкуркулення мали місце і усвідомлені перегини. Так, 23 березня 1930 р. на загальних зборах партосередку Волинського ІНО йшлося про

⁵¹⁶⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 43.

⁵¹⁶⁸ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 55.

⁵¹⁶⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 214.

⁵¹⁷⁰ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 674.

⁵¹⁷¹ Там само. С. 674.

⁵¹⁷² Прилудський В. Комсомол – головний провідник. С. 331–332.

⁵¹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32.

⁵¹⁷⁴ Гонтар. Лубенці знайшли основну ланку//Студент революції. 1933. №7-8. С. 3.

⁵¹⁷⁵ Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині. С. 68–69.

те, що студенти, працюючи в Іванківському районі, не «розуміли лінії партії»: «Де-які розуміли, що ліквідація глитає ведеться для того, аби пожитися їх майном». Зокрема, бригадир-комсомолец Савчук кинув гасло: «Братъ все у куркуля». Часто студентські бригади не знали як проводити колективізацію. («Де-які уявляли себе міліціонерами від колективізації»)⁵¹⁷⁶. Окремі студенти-комуністи обиралися секретарями партосередків сіл⁵¹⁷⁷.

Особливо широко молодь залучали до участі у хлібозаготівлях, які було запроваджено у січні 1928 р. Хлібозаготівлі поширилися з 30 жовтня 1932 р., коли почала діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з В. Молотовим⁵¹⁷⁸.

Для проведення практичної роботи створювалися бригади. Так, у 1932-1933 н.р. хлібозаготівлі проводили 50 студентів Новомосковського ІСВ, об'єднаних у 8 бригад⁵¹⁷⁹; у Чернігівському – відповідно 18 і 6⁵¹⁸⁰; Зінов'євському – 35 і 5⁵¹⁸¹. У Білоцерківському ПТ в січні 1929 р. у кампанії брали участь 24 студенти⁵¹⁸²; Херсонському ІНО – у 1928-1929 н.р. – 90, восени 1929 р. – 50⁵¹⁸³; Житомирському ІСВ – у 1930-1931 і 1931-1932 н.р. – відповідно 15 і 25 студентів⁵¹⁸⁴; Бердянському ПТ – у першому семестрі 1931-1932 н.р. – 36⁵¹⁸⁵; Миколаївському – у другому семестрі 1931-1932 н.р. – 10⁵¹⁸⁶; Криворізькому ППО – у тому ж семестрі – 30⁵¹⁸⁷; Херсонському ІСВ – у першому семестрі 1932-1933 н.р. – 24⁵¹⁸⁸; Ніжинському ІСВ – у 1933 р. – 162⁵¹⁸⁹. Восени 1931 р. на хлібозаготівлі мобілізували 50 студентів Уманського ПТ⁵¹⁹⁰, 49 – Кам'янець-Подільського ІСВ⁵¹⁹¹, 30 – Олександрійського ПТ⁵¹⁹², 18 – Сталінського ППО⁵¹⁹³. Серед учасників хлібозаготівель були і студенти Вінницького ІСВ⁵¹⁹⁴,

⁵¹⁷⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9–10.

⁵¹⁷⁷ Тюлягін С. Так гартувалася молодь. С. 2.

⁵¹⁷⁸ Прилуцький В.І. Молодь України. С. 137.

⁵¹⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 6.

⁵¹⁸⁰ Там само. Арк. 19.

⁵¹⁸¹ Там само. Спр. 148. Арк. 10.

⁵¹⁸² Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵¹⁸³ Там само. Арк. 31.

⁵¹⁸⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31.

⁵¹⁸⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 293.

⁵¹⁸⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁵¹⁸⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁵¹⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 105.

⁵¹⁸⁹ Там само. Спр. 148. Арк. 60.

⁵¹⁹⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 28.

⁵¹⁹¹ Там само. Арк. 63.

⁵¹⁹² Там само. Арк. 27.

⁵¹⁹³ Там само. Арк. 53.

⁵¹⁹⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 159.

Дніпропетровського ІНО (ІСВ)⁵¹⁹⁵, Одеського ППО⁵¹⁹⁶, Уманського ІСВ (педінституту)⁵¹⁹⁷; Бердичівського⁵¹⁹⁸, Вінницького українського⁵¹⁹⁹, Гадацького⁵²⁰⁰, Дніпропетровського російського⁵²⁰¹, Кам'янець-Подільського⁵²⁰², Канівського⁵²⁰³, Куп'янського⁵²⁰⁴, Мар'їнського⁵²⁰⁵, Могилів-Подільського⁵²⁰⁶, Новомосковського ПТ⁵²⁰⁷.

У ряді випадків студентам не вдавалося забезпечити виконання планів хлібозаготівлі. Наприклад, восени 1930 р. у Гадацькому ПТ його виконання становило 85%⁵²⁰⁸. З Лубенського ІСВ у другому семестрі 1932-1933 н.р. за «злісне» невиконання плану відрахували 6 студентів⁵²⁰⁹. Подібне мало місце також у Кам'янець-Подільському ІНО⁵²¹⁰.

У м'ясозаготівлі брали участь студенти Кам'янець-Подільського⁵²¹¹, Олександрійського (8 осіб)⁵²¹² та Чернігівського (27) ПТ⁵²¹³.

Студентська молодь допомагала селянам під час посівної і збиральної кампаній. З кожним роком кількість студентів, охоплених сільськогосподарськими роботами, зростала. У цьому відношенні досить показовим є приклад Черкаського ПТ. Так, у 1927-1928 н.р. селянам допомагали 30 студентів⁵²¹⁴, взимку 1929 р. – 140⁵²¹⁵. Наступного року у закладі організували

⁵¹⁹⁵ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁵¹⁹⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7; Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету. С. 66.

⁵¹⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁵¹⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 21. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵²⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵²⁰¹ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 30.

⁵²⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25; Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.; Прокопчук В. С. Леонід Лупан: повернення із забуття// Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 251.

⁵²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 38.

⁵²⁰⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵²⁰⁵ Там само. Спр. 1783. Арк. 90.

⁵²⁰⁶ Там само. Арк. 32.

⁵²⁰⁷ Там само. Спр. 306. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 24.

⁵²⁰⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵²⁰⁹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 134.

⁵²¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 71; Спр. 26. Арк. 25–25зв.

⁵²¹¹ Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25.

⁵²¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 27.

⁵²¹³ Там само. Арк. 42.

⁵²¹⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 30.

⁵²¹⁵ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

64 бригади із 202 студентів, які працювали в 11 районах⁵²¹⁶. У Житомирському ІСВ у 1931 р. в посівній кампанії брали участь 245 студентів об'єднаних у 36 бригад⁵²¹⁷; Кам'янець-Подільському – навесні 1933 р. – відповідно 63 і 13⁵²¹⁸; Зінов'євському – 45 і 11⁵²¹⁹. У 1934-1935 н.р. працювали 28 бригад Тульчинського ПТ⁵²²⁰; 8 – Проскурівського польського⁵²²¹. Допомога під час посівної кампанії студенти Вінницького ІСВ⁵²²² і Київського ІПО⁵²²³.

Більшість фактів вказують на те, що пріоритетною формою роботи у селах було надання допомоги селянам під час весняної посівної кампанії. Спочатку молодь допомагала у підготовчих роботах до сівби. Так, у лютому 1929 р. студенти Вінницького ПТ в повному складі (300 осіб) виїхали на два тижні на сільськогосподарські роботи⁵²²⁴. Студенти Волинського ІНО навесні 1930 р. очистили 37805 пудів посівного зерна, засипали у комори 9242 пуди збіжжя⁵²²⁵. Студентство Кам'янець-Подільського ІСВ навесні 1933 р. у с. Пудлівці перечистило насіння, підготувало реманент і т.д.⁵²²⁶ Молодь Житомирського ІСВ здійснювала збір посівного матеріалу, переписала сільськогосподарський реманент, який потребував ремонту, склала план посівної, розгорнула роз'яснювальну роботу щодо проведення колективізації, лісо- та м'ясозаготівлі⁵²²⁷. Таку ж роботу проводили студенти Лубенського⁵²²⁸ і Херсонського ІСВ⁵²²⁹, Київського ІПО⁵²³⁰, Вінницького педінституту⁵²³¹.

Молодь намагалася допомогти селянам матеріально. Наприклад, студенти Волинського ІНО навесні 1929 р. придбали підшефному селу Станишівка сіялку⁵²³². Аматори Бердянського ПТ навесні 1930 р. організувала благодійні

⁵²¹⁶ Як ми працюємо на позарівній роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.

⁵²¹⁷ З купи листів (Томбак). С. 33.

⁵²¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10.

⁵²²⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵²²¹ Там само. Спр. 444. Арк. 155; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148, 253; Спр. 6. Арк. 262.

⁵²²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1729. Арк. 84.

⁵²²³ Робота шефтарарства. С. 2.

⁵²²⁴ Агропохід на Вінничині//Радянська Волинь. 1929. 23 лют. №22 (1777). С. 5.

⁵²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139; Студент. Від життя не відстаємо. С. 40.

⁵²²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵²²⁷ Юдіп, Лернер. Студенти і тут зворушили//Радянська Волинь. 1931. 15 лют. №22 (2090). С. 1; Піонківський Л. Іновці розворушили роботу//Там само. 19 лют. №25 (2093). С. 1; В боях за соціалістичне село (3 студкорівських листів)//Студент революції. 1931. №11. С. 22; Журавський І. За гідну зустріч//Там само. 1932. №11-12. С. 13.

⁵²²⁸ Гонтар. Лубенці знайшли основну ланку//Студент революції. 1933. №7-8. С. 3.

⁵²²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 15.

⁵²³⁰ Комар. Участь ІПО в 3-й більшовицькій весні. С. 1.

⁵²³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 7.

⁵²³² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

виставу і день музики, виручені кошти від яких (210 руб.) пішли на проведення посівної кампанії⁵²³³.

Між навчальними закладами і колгоспами укладали угоди на проведення посівних кампаній. Наприклад, у 1933 р. Бердянські ІСВ і ПТ підписали угоду з двома колгоспами с. Андріївки – «Червоний колос»⁵²³⁴ та імені Івана Франка⁵²³⁵. Плідну співпрацю було налагоджено між Херсонським ІСВ і підшефним селом Чернобаївка. Останнє у першому семестрі 1932-1933 н.р. надало вишу в користування 50 га землі, допомагало тягловою силою та частково посівним матеріалом. ІСВ, у свою чергу, надавав допомогу робочою силою та розгортав культурно-масову роботу у селі, надсилаючи туди бригади викладачів і студентів⁵²³⁶.

Студентська молодь допомагала селянам під час сівби. Наприклад, у 1933 р. студентство Нікопольського ІСВ зорало і засіяло 34,5 га, посадило 10 га цибулі⁵²³⁷. Того ж року студенти Житомирського ІСВ працювали під час посівної кампанії у с. Барашівка. В одному із документів зазначалося, що в цьому селі «мали місце уперта праця [студентів] без перерви, відсутність їжі й води на протязі цілого дня»⁵²³⁸. У листопаді 1933 р. в одному із звітів партосередку наголошували, що «в роботі на селі маса студентів відігравала передову роль»⁵²³⁹. «Зразки більшовицької настирливості й наполегливості» виявили також студенти Зінов'євського⁵²⁴⁰, Кам'янець-Подільського⁵²⁴¹, Ніжинського⁵²⁴², Новомосковського⁵²⁴³, Полтавського⁵²⁴⁴ і Уманського ІСВ⁵²⁴⁵; Одеського ІПО⁵²⁴⁶; Київського російського ПТ⁵²⁴⁷.

Допомагали селянам під час весняної посівної кампанії також студенти Могилів-Подільського ПТ, які у 1929 р., розбившись на бригади (загалом 32 особи), працювала у селі 10 днів⁵²⁴⁸. Навесні того ж року у посівній кампанії брали участь 179 студентів Білоцерківського ПТ, які трудилися у 99 селах 15 районів округу⁵²⁴⁹. У 1930 р. з Одеського ІНО на посівкампанію мобілізували

⁵²³³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵²³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 134–135.

⁵²³⁵ Там само. Арк. 136.

⁵²³⁶ Там само. Арк. 105.

⁵²³⁷ Там само. Спр. 149. Арк. 71.

⁵²³⁸ Там само. Спр. 148. Арк. 105; Арк. 106; Спр. 149. Арк. 83.

⁵²³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 11.

⁵²⁴⁰ В боях за соціалістичне село. С. 22.

⁵²⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵²⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60.

⁵²⁴³ Там само. Спр. 149. Арк. 16.

⁵²⁴⁴ Там само. Спр. 148. Арк. 176.

⁵²⁴⁵ Там само. Арк. 20; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵²⁴⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7.

⁵²⁴⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 2.

⁵²⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32.

⁵²⁴⁹ Там само. Спр. 306. Арк. 27.

200 студентів⁵²⁵⁰; у 1931 р. – з Миколаївського ПТ – 6⁵²⁵¹; у 1932 р. – з дніпропетровських IPO – 130⁵²⁵², ІСВ – 30⁵²⁵³, ПТ – 25⁵²⁵⁴; Сталінського IPO – 27⁵²⁵⁵; у 1933 р. – з Харківського ПТ політехнічної освіти – 6⁵²⁵⁶. У підшефному колгоспі «Сільхозар» у 1931-1932 н.р. трудилися 2 бригади Одеського єврейського ПТ⁵²⁵⁷. Молодь Чернігівського ІСВ у 1931 р. на весняній посівній кампанії виробила 2227 трудоднів⁵²⁵⁸; Нікопольського – у 1933 р. в с. Новопавлівка – 8002 «чоловікогодин»⁵²⁵⁹.

Посильну допомогу селянам надавало також студентство Київського IPO⁵²⁶⁰; Лубенського⁵²⁶¹ та Миколаївського ІСВ⁵²⁶²; Бердичівського⁵²⁶³, Вінницького українського⁵²⁶⁴, Зінов'євського⁵²⁶⁵, Кам'янець-Подільського⁵²⁶⁶, Мар'їнського⁵²⁶⁷ і Ржищівського ПТ⁵²⁶⁸.

Водночас, мали місце і зриви посівної. Так, навесні 1933 р. ряд студентів Миколаївського ІСВ самовільно покидали роботу у селі, чим допустили «зрив роботи по посівкампанії»⁵²⁶⁹. Комсомольцям Канівського ПТ у 1932 р. вдалося зібрати лише 70% посівного зерна⁵²⁷⁰. Зриви посівної кампанії допустили у Криворізькому IPO⁵²⁷¹ і Житомирському пединституті⁵²⁷².

Влітку молодь допомагала в обробці сільськогосподарських культур. Наприклад, студентів Лубенського⁵²⁷³, Мелітопольського⁵²⁷⁴ і Сумського

⁵²⁵⁰ Бурлаков Я. Участь студентства Одещини в засівній кампанії//Студент революції. 1930. №11. С. 22.

⁵²⁵¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁵²⁵² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 44.

⁵²⁵³ Там само. Арк. 43.

⁵²⁵⁴ Там само. Арк. 45.

⁵²⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 53.

⁵²⁵⁶ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 49.

⁵²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 20.

⁵²⁵⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 10.

⁵²⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 71.

⁵²⁶⁰ Робота шефтовариства. С. 2.

⁵²⁶¹ В боях за соціалістичне село (з студкорівських листів). С. 22.

⁵²⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 32.

⁵²⁶³ Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁵²⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 21. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵²⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 2.

⁵²⁶⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59.

⁵²⁶⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 90.

⁵²⁶⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 6.

⁵²⁶⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 63.

⁵²⁷⁰ Саленко Ю. Збираємо насінно-фонд//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.

⁵²⁷¹ Менський М. Про колгоспи забули//Там само. С. 12.

⁵²⁷² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 4.

⁵²⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 128, 132.

⁵²⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1137. Арк. 44; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 33.

ІСВ мобілізували на прополку цукрового буряка⁵²⁷⁵. Студенти Кам'янець-Подільського педінституту у 1934 р. прошарували 6 га буряків⁵²⁷⁶. «Самомобілізувалася» на час відпустки на допомогу колгоспам для проведення очищення полів від бур'янів полоттям студенти Бердянського⁵²⁷⁷, Житомирського⁵²⁷⁸, Зінов'євського⁵²⁷⁹, Полтавського⁵²⁸⁰, Уманського⁵²⁸¹ і Чернігівського ІСВ⁵²⁸²; Криворізького ІПО⁵²⁸³; Тульчинського ПТ⁵²⁸⁴. Студенти Артемівського⁵²⁸⁵ і Нікопольського ІСВ⁵²⁸⁶, Бердянського⁵²⁸⁷ і Мелітопольського ПТ брали участь у боротьбі з ховрахами безпосередньо або у якості «керівників селянських загонів»⁵²⁸⁸.

Завершували річний цикл осіння збиральна кампанія. Молодь молотила хліб, збирала цукрові буряки, помідори, соняшник, здійснювала сінозаготівлю тощо. Допомогали селянам збирати врожай студенти Одеського ІНО⁵²⁸⁹; Бердянського⁵²⁹⁰, Глухівського⁵²⁹¹, Дніпропетровського⁵²⁹², Житомирського⁵²⁹³, Кам'янець-Подільського⁵²⁹⁴, Лубенського⁵²⁹⁵, Миколаївського⁵²⁹⁶, Сталінського⁵²⁹⁷, Уманського⁵²⁹⁸, Херсонського⁵²⁹⁹ і Чернігівського ІСВ⁵³⁰⁰;

⁵²⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 238.

⁵²⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3.

⁵²⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 73.

⁵²⁷⁸ Інститут соцвиху на допомогу збиральній кампанії//Радянська Волинь. 1933. 5 лип. №92 (2516). С. 1.

⁵²⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10.

⁵²⁸⁰ Там само. Арк. 176.

⁵²⁸¹ Там само. Арк. 20; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵²⁸² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська область / [редкол.: В. М. Хоменко (гол.), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк та ін.]. Чернівці: Деснянська правда, 2008. С. 20.

⁵²⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 242.

⁵²⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵²⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁵²⁸⁶ Там само. Арк. 71.

⁵²⁸⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵²⁸⁸ Там само. Спр. 156. Арк. 8.

⁵²⁸⁹ Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету. С. 66.

⁵²⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 161.

⁵²⁹¹ Там само. Спр. 149. Арк. 6.

⁵²⁹² Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁵²⁹³ Журавський І. За гідну зустріч//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.

⁵²⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61зв.; Спр. 1558. Арк. 63.

⁵²⁹⁵ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 134.

⁵²⁹⁶ Миколаївський державний університет. С. 18.

⁵²⁹⁷ Маляр. Студентська допомога селу. С. 27.

⁵²⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 20; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵²⁹⁹ Грудницька М. Вирушили на село. С. 1.

⁵³⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 11; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 10; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська

Дніпропетровського⁵³⁰¹, Криворізького⁵³⁰², Харківського ППО⁵³⁰³; Вінницького єврейського⁵³⁰⁴, Гадяцького⁵³⁰⁵, Ізюмського⁵³⁰⁶, Кам'янець-Подільського⁵³⁰⁷, Конотопського⁵³⁰⁸, Корсунського⁵³⁰⁹, Мар'їнського⁵³¹⁰, Могилів-Подільського⁵³¹¹, Миколаївського⁵³¹², Новомосковського⁵³¹³, Одеського єврейського⁵³¹⁴, Олександрійського⁵³¹⁵, Тульчинського⁵³¹⁶, Уманського⁵³¹⁷, Чернігівського ПТ⁵³¹⁸.

Молодь виконувала у селах і ряд інших робіт. Так, посланці Гадяцького⁵³¹⁹, Могилів-Подільського⁵³²⁰ і Уманського ПТ заготовляли силос і готували силосні ями⁵³²¹. До кампанії деревонасадження залучили студентів Сталінського ППО⁵³²², Бердянського⁵³²³ і Уманського ІСВ⁵³²⁴. За кіньми доглядали і перевіряли їх поголів'я майбутні педагоги Артемівського⁵³²⁵ і Новомосковського ІСВ⁵³²⁶.

Студенти допомагали колгоспникам планувати їхню роботу. Вони складали виробничі і фінансові плани, плани проведення сівби, проводили облікову роботу, встановлювали сівозміни. Такими роботами були зайняті хлопці і дівчата Артемівського⁵³²⁷ і Уманського ІСВ⁵³²⁸,

область. С. 20.

⁵³⁰¹ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁵³⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 242.

⁵³⁰³ Голова робіткому. Більшовицька подяка//Студент революції. 1931. №21. С. 31; Рашпіль А. Інститут відповидає за село//Там само. 1933. №5. С. 25.

⁵³⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69.

⁵³⁰⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 42, 43.

⁵³⁰⁶ Саленко Ю. Збираємо насінньо-фонд. С. 13.

⁵³⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.

⁵³⁰⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 228; Спр. 185. Арк. 12.

⁵³⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 19; Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.

⁵³¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 90.

⁵³¹¹ Там само. Арк. 32.

⁵³¹² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 17, 29, 30.

⁵³¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 24.

⁵³¹⁴ Там само. Спр. 798. Арк. 20.

⁵³¹⁵ Там само. Спр. 1558. Арк. 27.

⁵³¹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵³¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 28.

⁵³¹⁸ Там само. Арк. 42.

⁵³¹⁹ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 43.

⁵³²⁰ Там само. Арк. 32.

⁵³²¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 28.

⁵³²² Там само. Арк. 53.

⁵³²³ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 73.

⁵³²⁴ Там само. Арк. 20; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵³²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 136.

⁵³²⁶ Там само. Арк. 108.

⁵³²⁷ Там само. Арк. 136.

⁵³²⁸ Там само. Спр. 150. Арк. 23зв.

Гадяцького⁵³²⁹, Житомирського єврейського⁵³³⁰ і Шепетівського ПТ⁵³³¹. Студенти Житомирського українського ПТ проводили обстеження господарств селян⁵³³².

Молодь брала активну участь в організації у селах політико-освітньої роботи. Найпоширенішою формою роботи було виголошення доповідей, охоплюючи, насамперед, політичну тематику. Досить інтенсивною була діяльність студентської молоді Кам'янець-Подільського ІНО⁵³³³. Так, взимку 1924 р. селяни заслухали 35 доповідей на політичні теми, 43 – на антирелігійні, 31 – з освітніх питань, 42 – землеустрою і 32 – кооперації. У березні-квітні 1924 р. було виголошено 34 доповіді на сільськогосподарські теми, 20 – політичні, 60 – природничі⁵³³⁴. У 1924-1925 н.р. студенти виступили із 172 доповідями⁵³³⁵ (за іншими даними – 195)⁵³³⁶. Під час літнього триместру 1923-1924 н.р. у селах працювали 168 хлопців і дівчат (45% від загальної кількості) Херсонського ІНО, зокрема прочитали 251 доповідь⁵³³⁷; взимку 1925 р. – 32, влітку – 251⁵³³⁸; у 1927-1928 н.р. – 42 доповіді, у 1928-1928 н.р. – 70⁵³³⁹. 150 студентів Чернігівського ІНО навесні 1925 р. виголосили 223 доповіді⁵³⁴⁰. Таку ж роботу провели і у 1926-1927 н.р.⁵³⁴¹ Лекції, доповіді у селах і містечках читали також студенти Волинського⁵³⁴², Миколаївського⁵³⁴³, Ніжинського⁵³⁴⁴ і Харківського ІНО⁵³⁴⁵; Нікопольського ІСВ⁵³⁴⁶; Білоцерківського⁵³⁴⁷,

⁵³²⁹ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵³³⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 87.

⁵³³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 175.

⁵³³² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 8.

⁵³³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 117–118, 148, 157зв.

⁵³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 8зв., 87зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 22зв., 57зв.; Спр. 415. Арк. 30–30зв., 44–44зв.; Спр. 566. Арк. 89.

⁵³³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 720зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10, 147 (підр. наші).

⁵³³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10; Спр. 414. Арк. 8зв., 51зв., 83зв., 86зв.; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 601. Арк. 101; Спр. 755. Арк. 11зв.; Спр. 756. Арк. 2, 3; Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр. С. 2.

⁵³³⁷ Ткаченко О. Громадська праця студентів ХІНО//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 68–69.

⁵³³⁸ Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 41.

⁵³³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 31.

⁵³⁴⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 8зв.–9зв.; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 195.

⁵³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11.

⁵³⁴² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁵³⁴³ Сойфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁵³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 8.

⁵³⁴⁵ Харківський національний університет. С. 338.

⁵³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 71.

⁵³⁴⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

Вінницького⁵³⁴⁸ і Житомирського українських⁵³⁴⁹, Золотоношського⁵³⁵⁰, Нероновицького⁵³⁵¹, Красноградського⁵³⁵², Куп'янського⁵³⁵³, Маріупольського⁵³⁵⁴, Миколаївського⁵³⁵⁵, Коростишівського⁵³⁵⁶, Прилуцького⁵³⁵⁷, Проскурівського польського⁵³⁵⁸ і Тульчинського ПТ⁵³⁵⁹.

Студентську молодь використовували для проведення роз'яснювальної роботи щодо рішень з'їздів, постанов більшовицької партії і уряду, нормативно-правових актів з питань «соціалістичної реконструкції сільського господарства». Наприклад, у 1926-1927 н.р. студентство Шепетівського ПТ роз'яснювало селянам акти радянської влади, зокрема розповідало про сільськогосподарське оподаткування⁵³⁶⁰. Представники Вінницького українського ПТ з середини 1928 р. намагалися переконати жителів Тяжилова, а згодом і П'ятничан у необхідності і доцільності колективізації, хлібозаготівлі, посівних кампаній, передплати сільськогосподарської позики, позики індустріалізації тощо⁵³⁶¹. У 1930 р. завдяки студентам у селі було створено комсомольський осередок⁵³⁶². Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ у 1931-1932 н.р. ознайомили селян з постановами XVII партконференції про хлібозаготівлю та «зміцнення» колгоспів, а у 1935 р. – з матеріалами XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У⁵³⁶³. Таку ж роботу проводила молодь Волинського ІНО⁵³⁶⁴; Вінницького⁵³⁶⁵, Ніжинського⁵³⁶⁶, Нікопольського⁵³⁶⁷, Новомосковського⁵³⁶⁸,

⁵³⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 14, 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵³⁴⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18–18зв.

⁵³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁵³⁵¹ Там само. Спр. 206. Арк. 60–60зв.

⁵³⁵² Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵³⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵³⁵⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

⁵³⁵⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30.

⁵³⁵⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40.

⁵³⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 117.

⁵³⁵⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148, 253; Спр. 6. Арк. 262.

⁵³⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 107; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵³⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 165.

⁵³⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 6; Спр. 21. Арк. 16; Спр. 34. Арк. 36.

⁵³⁶² Кущий Г. Пророкування песимістів не збулися//Студент революції. 1930. №9. С. 1.

⁵³⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3.

⁵³⁶⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 7, 14, 24.

⁵³⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵³⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60.

⁵³⁶⁷ Там само. Спр. 149. Арк. 69.

⁵³⁶⁸ Там само. Арк. 108.

Полтавського⁵³⁶⁹ та Херсонського ІСВ⁵³⁷⁰; Кам'янець-Подільського⁵³⁷¹, Мар'їнського⁵³⁷², Маріупольського⁵³⁷³, Миколаївського⁵³⁷⁴ і Переяславського ПТ⁵³⁷⁵. Студенти Білоцерківського ПТ у січні 1929 р. у селах влаштували політичні агітсуди, брали участь в роботі різних громадських організацій сіл⁵³⁷⁶. У квітні того ж року провели «агітсуд» над «некультурництвом та міщанством» студенти Бердичівського ПТ. Щоправда, були й такі, які поставилися до цієї справи байдуже⁵³⁷⁷.

Проводилися спільні зібрання представників навчальних закладів і підшефних сіл. За своїм змістовим наповненням виокремимо загальні збори студентів, викладачів, техперсоналу Кам'янець-Подільського ІНО, представників селян підшефних районів (липень 1925 р.), на яких було заслухано доповідь ректора В. Гериновича про Конституцію СРСР. У резолюції зібрання студентство зобов'язали «ознайомити широкі кола селянства і робітництва з умовами розвитку народів в буржуазних державах і в нашій спільці СРСР»⁵³⁷⁸. У середині 1923 р. студенти-євреї цього ж вишу виступали на зібранні єврейського населення містечка Китайгород, приуроченому 4-річчю єврейського погрому⁵³⁷⁹. У 1926-1927 н.р. у с. Попівці студенти Красноградського ПТ організували збори, присвячені Генріху Йоганну Песталоцці⁵³⁸⁰.

Студентство допомагало селянам організувати державні та «революційні» свята. Так, 80 студентів і викладачів Херсонського ІНО на чолі з ректором С. Ярославенком у листопаді 1925 р. святкували річницю Жовтневої революції у селах Качкарівка, Милове і Дудчани. Студенти відвідали хутори Баратівка, Тарасівка, с. Галаганівка, ст. Снігурівці. Програма свята була класичною: вдень влаштовували в школах дитячі свята, а ввечері проводилися збори-концерти з «чарівним ліхтарем». Крім того, у хуторі Тарасівка учасники зборів ухвалили надіслати вітальні телеграми наркомун освіти УСРР О. Шумському, секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу й «ідейному шефу» Н. Крупській⁵³⁸¹. Молодь Кам'янець-Подільського ІНО в листопаді

⁵³⁶⁹ А.Т.Т. По-бойовому//Студент революції. 1931. №4. С. 19.

⁵³⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 15.

⁵³⁷¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59.

⁵³⁷² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 100.

⁵³⁷³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

⁵³⁷⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁵³⁷⁵ Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. С. 188.

⁵³⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵³⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 22.

⁵³⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 69-69зв.

⁵³⁷⁹ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 117-118.

⁵³⁸⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵³⁸¹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 44; Солодкий Н. Три культрейди ХІНО// Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1927. Ч.2. 1926-1927 академ. рік. С. 152-153; Хроніка за І триместр. С. 71; Солодкий Н. «Хождіння в народ»//Студент революції. 1926. №1. С. 42-43.

1924 р. спільно з жителями прикордонних сіл святкували річницю Жовтневої революції з «прапорами і музикою», на яке «прибігали дивитися» жителі «закордонних сіл»⁵³⁸². У 1925 р. під час першотравневого свята студентство виїхало у села Мукша Боришківська і Мукша Китайгородська. Л. Дубілей писав, що тут, «на березі Дністра, на виду у селян боярської Румунії, провели мітинг. Селяни, які працювали на полях, почали збиратися в юрбу. Вони довго дивилися в бік Радянської країни, на мітинг і червоні прапори, аж поки їх не порозганяли румунські прикордонники»⁵³⁸³. Студенти і селяни спільно провели ряд інших заходів⁵³⁸⁴. Допомогали відзначати різні свята у селах і студенти Полтавського ІНО⁵³⁸⁵, Вінницького українського⁵³⁸⁶, Житомирського єврейського⁵³⁸⁷, Золотоношського⁵³⁸⁸, Кам'янець-Подільського⁵³⁸⁹, Переяславського⁵³⁹⁰, Полтавського⁵³⁹¹ та Шепетівського ПТ⁵³⁹². Водночас, у газеті «Студент Прикордоння» йшлося про те, що студенти Кам'янець-Подільського ІНО не змогли організувати роботу у с. Гуменці. 1 травня 1929 р. тут не вдалося провести ні демонстрації, ні мітингу. Натомість, у с. Слобідка Гуменецька молодь не змогла зібрати людей на мітинг. Прийшов лише уповноважений села, якому слобідчани говорили: «Прийшли якісь нероби, тай тебе дурного тягають за собою». Невдало пройшла антипасхальна вечірка, на яку прибуло лише 2 особи. Всі інші були у церкві, а згодом святкували вдома, де «подзеленькували пляшки з руською горілкою»⁵³⁹³.

Молодь намагалася залучити селян до гурткової роботи. Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО впродовж осіннього триместру 1925-1926 н.р. у с. Мукша Китайгородська провели збори політичного, сільськогосподарського, кооперативного, мистецького, літературно-газетного гуртків, польської і юнацької секцій. Загалом, відбулося 67 зібрань, які відвідали сумарно 1599 осіб. Утім через навчальну завантаженість студентів вдалося реалізувати план роботи у селі лише на 30%⁵³⁹⁴. Студенти Чернігівського ІНО у весняному

⁵³⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 135; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. Ззв.

⁵³⁸³ Дубілей Л. Ті незабутні роки//Радянський студент. 1974. 24 жовт. №29 (784). С. 2.

⁵³⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43-43зв.; Пацка Е. Партиєне життя. Святкування шестиріччя комсомолу//Червоний кордон. 1924. 13 листоп. Ч. 56. С. 2; Селяне шанують пам'ять Леніна (С. Мікша-Китайгородська)//Там само. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 3; Тавура Я. Що дала вечірка запитань і відповідей//Там само. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.

⁵³⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵³⁸⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 14, 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵³⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 87.

⁵³⁸⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 40.

⁵³⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 119.

⁵³⁹⁰ Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. С. 189.

⁵³⁹¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 60.

⁵³⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 165.

⁵³⁹³ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 62.

⁵³⁹⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 67; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641.

триместрі 1924-1925 н.р. започаткували 7 сільськогосподарських і 6 природничо-наукових гуртків⁵³⁹⁵, у 1925-1926 н.р. – жіночий гурток і гурток сучасності⁵³⁹⁶. Навесні 1929 р. молодь Волинського ІНО організувала три гуртки: військовий, сільськогосподарський і санітарної освіти⁵³⁹⁷. Студентство Ніжинського ІНО обслуговувало 38⁵³⁹⁸, а ІСВ – 23 сільськогосподарські гуртки⁵³⁹⁹. Організувала роботу таких же гуртків молодь Полтавського ІНО⁵⁴⁰⁰, Вінницького ІСВ (педінституту)⁵⁴⁰¹, Вінницького українського⁵⁴⁰², Житомирського єврейського⁵⁴⁰³, Кам'янець-Подільського⁵⁴⁰⁴ та Куп'янського ПТ⁵⁴⁰⁵. У першій половині 1930-х рр. студенти Кам'янець-Подільського ІСВ (педінституту) керували аграрно-технічними гуртками, які діяли при різних колгоспних бригадах⁵⁴⁰⁶.

Одним із напрямів роботи студентства була антирелігійна пропаганда. Зокрема, навесні 1929 р. молодь Київського ІНО проводила антирелігійні заходи в підшефному селі Дубечно⁵⁴⁰⁷. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1928 р. у с. Гуменці організували осередок «Безвірника» (гурток «вільнодумців») ⁵⁴⁰⁸. Хлопці і дівчата Волинського⁵⁴⁰⁹ і Ніжинського ІНО⁵⁴¹⁰; Житомирського ІСВ⁵⁴¹¹, Бердянського⁵⁴¹², Білоцерківського⁵⁴¹³, Зінов'євського⁵⁴¹⁴, Маріупольського⁵⁴¹⁵, Мар'їнського⁵⁴¹⁶,

Арк. 6; Шпилюва В. Єднання юних сердець//Радянський студент. 1981. 19 листоп. №30 (1040). С. 2

⁵³⁹⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 9зв.

⁵³⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 27.

⁵³⁹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁵³⁹⁸ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 161.

⁵³⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60.

⁵⁴⁰⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10.

⁵⁴⁰¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵⁴⁰² Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 14, 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 87.

⁵⁴⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.–20, 20зв.–21.

⁵⁴⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк.

⁵⁴⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160, 166; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵⁴⁰⁷ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58; Шумський. Підсилено роботу в підшефному селі//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.

⁵⁴⁰⁸ Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». (Кам'янець-Подільський ІНО)//Червоний кордон. 1928. 29 листоп. Ч. 136 (512). С. 6.

⁵⁴⁰⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁵⁴¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856. Арк. 17зв.; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. С. 175.

⁵⁴¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 54; Спр. 30. Арк. 24.

⁵⁴¹² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48–49; Бубир І. Уже на роботі//Студент революції. 1930. №7. С. 41.

⁵⁴¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵⁴¹⁴ Там само. Арк. 2.

⁵⁴¹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

⁵⁴¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.

Черкаського⁵⁴¹⁷ і Шепетівського ПТ проводили антипасхальні й антиріздвяні кампанії, роз'яснювали селянам значення і походження релігійних свят⁵⁴¹⁸.

Робота проводилася здебільшого у формі організації доповідей та лекцій на антирелігійну тематику, які читали, наприклад, студенти Вінницького ІСВ (педінституту)⁵⁴¹⁹, Уманського⁵⁴²⁰ та Херсонського ІСВ⁵⁴²¹, Тульчинського ПТ⁵⁴²².

Практикувалися й інші форми роботи. Наприклад, молодь Житомирського єврейського ПТ у 1933 р. випустила антирелігійну газету в колгоспі «Друкар», організувала виставку та фотовиставку на тему «Класова роль [держави] та шляхи її відмирання». Студентство Проскурівського польського ПТ в 1934-1935 н.р. організувало антирелігійний вечір у с. Шаровечка⁵⁴²³.

Роботу студентства серйозно ускладнювали священники. З Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що вони «користу[валися] великим авторитетом і нацькову[вали] селян: «Не слухайте дурниць, що вам будуть плести. Вони самі нічого не знають»⁵⁴²⁴. У Руськофільваровецькому сільському будинку доповідачів з цього вишу слухали лише діти і молодь, а старше покоління, яке називали «доісторичними міщанами», віддавало перевагу церкві. Свої дії вони пояснювали так: «Ви думаєте, що як вас комунізація з ума позводила, то ми піддамося? Нет, брат! Дід мій вірив в бога, батько вірив і я вірю, і я молюсь, хожу до церкви, і дітей своїх не допущу, щоб вони мені богу не молились, буду вчити по-своєму!»⁵⁴²⁵. У квітні 1923 р. студент Д. Мозолок розповів про роботу у підшефному селі, жителі якого «підтримують повієство», що «вчило покірності по святому писанню»⁵⁴²⁶.

Мали місце і випадки, коли студенти без особливого ентузіазму ставилися до організації антирелігійної роботи за межами вишів. Наприклад, у травні 1929 р. в газеті «Студент Прикордоння» йшлося про обмануті надії жителів с. Гуменці, які чекали на Пасху приїзду студентського хору Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁴²⁷. Кореспондент журналу «Студент революції»

⁵⁴¹⁷ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

⁵⁴¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 176зв.

⁵⁴¹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵⁴²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 20; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁴²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 214.

⁵⁴²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70; Спр. 444. Арк. 238.

⁵⁴²³ Там само. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148, 253; Спр. 6. Арк. 262.

⁵⁴²⁴ І. В. Освітою на попа. Переглянути шефську роботу//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 3.

⁵⁴²⁵ Вірний Максим. Горбатого могила справить//Там само. 22 трав. Ч. 7. С. 3.

⁵⁴²⁶ Мозолок Д. Вразіння з села студентів ІНО//Там само. 1923. 18 квіт. Ч. 72 (121). С. 3.

⁵⁴²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1зв.; Боберський А. Як ми чекали інівський хор//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.

І. Моложавий писав: «До антивеликодної кампанії [у Полтавському ІСВ] ніякої підготовчої роботи не переводилося. Є в нас і підшефне село, в якому можна й потрібно розгорнути роботу проти релігії, та де там!»⁵⁴²⁸. З Маріупольського ПТ повідомляли, що у 1929-1930 н.р. план роботи осередку СВБ виконано лише на 60%⁵⁴²⁹.

Студенти-агітатори докладали зусиль для організації виборів до сільських рад. Зокрема, проводили передвиборчі кампанії, складали списки виборців студенти Ніжинського ІНО⁵⁴³⁰, Сталінського ІПО⁵⁴³¹, Кам'янець-Подільського⁵⁴³², Полтавського⁵⁴³³ і Херсонського ІСВ⁵⁴³⁴, Білоцерківського⁵⁴³⁵, Бердянського⁵⁴³⁶, Ізюмського⁵⁴³⁷, Корсунського⁵⁴³⁸, Куп'янського⁵⁴³⁹ і Шепетівського ПТ⁵⁴⁴⁰.

Молодь Кам'янець-Подільського⁵⁴⁴¹, Ніжинського⁵⁴⁴², Одеського⁵⁴⁴³, Чернігівського ІНО⁵⁴⁴⁴ і Шепетівського ПТ, працювала у сільрадах, КНС, кооперативах, сільбудах, «червоних кутках», осередках КП(б)У і ЛКСМУ⁵⁴⁴⁵. Студенти Кам'янець-Подільського⁵⁴⁴⁶, Херсонського ІНО⁵⁴⁴⁷ та Вінницького українського ПТ у селах створили сільбуду⁵⁴⁴⁸. Один із студентів Миколаївського ПТ у першому семестрі 1934-1935 н.р. очолив колбуд (колгоспний будинок) у с. Мошково-Погоріловка⁵⁴⁴⁹. Трьохкурсники Мар'їнського ПТ у 1928-1929 н.р. брали участь у політико-освітніх семінарах завідувачів сільбудів⁵⁴⁵⁰.

⁵⁴²⁸ Моложавий І. Липові безвірники//Студент революції. 1931. №16. С. 30.

⁵⁴²⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

⁵⁴³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18-18зв.

⁵⁴³¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 53.

⁵⁴³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 159, 166.

⁵⁴³³ А.Т.Т. По-бойовому. С. 19.

⁵⁴³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 15.

⁵⁴³⁵ Там само. Спр. 306. Арк. 15.

⁵⁴³⁶ Бердянські педагогічні курси. С. 293.

⁵⁴³⁷ Пазушко В. Ударники перевиборів//Студент революції. 1931. №4. С. 19.

⁵⁴³⁸ Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.

⁵⁴³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵⁴⁴⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 175.

⁵⁴⁴¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43-43зв.

⁵⁴⁴² Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. С. 175.

⁵⁴⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 301. Арк. 7.

⁵⁴⁴⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 45зв.

⁵⁴⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 165.

⁵⁴⁴⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 51зв.; Спр. 566. Арк. 85зв.; Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок. С. 2.

⁵⁴⁴⁷ Ткаченко О. Громадська праця студентів. С. 69.

⁵⁴⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 14, 36; Спр. 35. Арк. 14.

⁵⁴⁴⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 31.

⁵⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

Шефство над сільбудами взяли студенти Бердянського⁵⁴⁵¹, Глухівського⁵⁴⁵², Золотоношського⁵⁴⁵³, Кременчуцького⁵⁴⁵⁴, Куп'янського⁵⁴⁵⁵, Маріупольського⁵⁴⁵⁶, Мелітопольського⁵⁴⁵⁷, Новомосковського ПТ⁵⁴⁵⁸.

Студентство курирувало діяльність у селах осередків різних громадських організацій. Наприклад, осередки «Тсоавіахіму» Кам'янець-Подільського⁵⁴⁵⁹ і Ніжинського ІНО⁵⁴⁶⁰, Бердянського⁵⁴⁶¹ і Мар'їнський ПТ відряджали студентів-тсоавіахімістів у сільбуду як доповідачів та інструкторів, які, провівши відповідну роботу, організовували у селах осередки товариства⁵⁴⁶². Таку ж роботу проводили члени «Доброхіму»⁵⁴⁶³, «Друзів дітей»⁵⁴⁶⁴, МОДРу⁵⁴⁶⁵. Студентам Херсонського ІНО влітку 1925 р. у селах вдалося організувати 45 осередків добровільних організацій⁵⁴⁶⁶.

Студенти мобілізували селян для збору коштів на різні потреби. Так, молодь Волинського⁵⁴⁶⁷, Кам'янець-Подільського⁵⁴⁶⁸, Херсонського ІНО⁵⁴⁶⁹, Одеського ППО⁵⁴⁷⁰, Гадяцького⁵⁴⁷¹, Мар'їнського⁵⁴⁷² і Миколаївського ПТ розповсюджувала державні облігації позики⁵⁴⁷³. Студенти Волинського ІНО⁵⁴⁷⁴ та Гадяцького ПТ брали участь у кампаніях самооподаткування селян⁵⁴⁷⁵. Молодь Харківського єврейського ПТ провела кампанії з продподатку та

5451 Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

5452 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 206.

5453 Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

5454 Там само. Спр. 205. Арк. 285зв.

5455 Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

5456 Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

5457 Там само. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.

5458 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 4.

5459 Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 4, 24, 62зв.

5460 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18зв.

5461 Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

5462 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

5463 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 9зв.

5464 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484зв.

5465 Там само. Спр. 264. Арк. 29; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29; Олесь Віта. Тримаємо зв'язок. С. 1.

5466 Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 41.

5467 Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 7, 14, 24.

5468 Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43–43зв.

5469 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 31.

5470 Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7.

5471 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

5472 ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 100.

5473 Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30.

5474 Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 4; Спр. 25. Арк. 66зв.

5475 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 42.

землеоблаштування⁵⁴⁷⁶. Різні «чергові кампанії» проводило студентство Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁴⁷⁷, Житомирського ІСВ⁵⁴⁷⁸, Харківського ПІО⁵⁴⁷⁹, Луганського⁵⁴⁸⁰, Тульчинського⁵⁴⁸¹ і Шепетівського ПТ⁵⁴⁸².

Одним із напрямків діяльності студентів у сільській місцевості була робота серед жінок. Наприклад, молодь Херсонського ІСВ у 1931-1932 н.р. у колгоспі с. Чорнобаївка скликали збори жінок, на яких «з'ясували роль жінки-колгоспниці в успішному виконанні постанов партії, в справі поточних кампаній, особливо збиральній»⁵⁴⁸³. Студенти Чернігівського ІНО навесні 1925 р. провели суд над «відсталою жінкою»⁵⁴⁸⁴. Роботу серед жінок проводили у 1925-1926 н.р. у с. Дідівці студенти Прилуцького ПТ⁵⁴⁸⁵.

Більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі серед селян. Зокрема, вони обслуговували хати-читальні. Так, у середині 20-х рр. студенти Ніжинського⁵⁴⁸⁶ та Волинського ІНО організували хати-читальні, у яких влаштовували читання і обговорення публікацій у періодичних виданнях⁵⁴⁸⁷. Студентство Чернігівського ІНО у весняному триместрі 1924-1925 н.р. у хатах-читальнях провело 35 читань⁵⁴⁸⁸. Подібну роботу проводили і студенти Запорізького⁵⁴⁸⁹, Золотоношського⁵⁴⁹⁰, Кременчуцького⁵⁴⁹¹, Нероновицького⁵⁴⁹², Новомосковського⁵⁴⁹³, Новоград-Волинського⁵⁴⁹⁴, Прилуцького⁵⁴⁹⁵, Тульчинського ПТ⁵⁴⁹⁶. Студентам Миколаївського ПТ навесні 1935 р. вдалося у підшефному колгоспі створити хату-лабораторію і оснастити

⁵⁴⁷⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

⁵⁴⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 44зв.

⁵⁴⁷⁸ В боях за соціалістичне село (з студжорівських листів). С. 22.

⁵⁴⁷⁹ Рашпіль А. Інститут відповідає за село. С. 25.

⁵⁴⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68

⁵⁴⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵⁴⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 165.

⁵⁴⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 214.

⁵⁴⁸⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 9зв.

⁵⁴⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 117.

⁵⁴⁸⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁴⁸⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31, 63.

⁵⁴⁸⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 9зв.

⁵⁴⁸⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.

⁵⁴⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 40; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17.

⁵⁴⁹¹ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁵⁴⁹² Там само. Спр. 206. Арк. 60–60зв.

⁵⁴⁹³ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 4.

⁵⁴⁹⁴ Там само. Спр. 263. Арк. 366–366зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 102

⁵⁴⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 117.

⁵⁴⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

її термометрами, колбами і т.д.⁵⁴⁹⁷ Тоді ж хату-лабораторію у підшефному колгоспі створили студенти Чернігівського педінституту⁵⁴⁹⁸.

Студенти дбали про поповнення фондів сільських книгозбірень. Так, у листопаді-грудні 1923 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО збирала і передала у бібліотеки підшефних сіл 230 прим. книг⁵⁴⁹⁹, а у березні-квітні 1924 р. – 480 прим. газет⁵⁵⁰⁰; Київського – у березні 1930 р. – 176⁵⁵⁰¹; Зінов'євського ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 107⁵⁵⁰², Новомосковського – у тому ж році – 630 книг⁵⁵⁰³; Бердянського ПТ – у першому кварталі 1930 р. – 240⁵⁵⁰⁴. Надсилали літературу в села студенти Херсонського ІНО⁵⁵⁰⁵, Кам'янець-Подільського ІСВ (педінституту)⁵⁵⁰⁶, Кременчуцького педінституту⁵⁵⁰⁷; Одеського⁵⁵⁰⁸ та Харківського єврейських⁵⁵⁰⁹, Миколаївського ПТ⁵⁵¹⁰. У першому семестрі 1934-1935 н.р. молодь Кам'янець-Подільського ПТ організувала в одному з сіл бібліотеку⁵⁵¹¹. Долучилися до ідеї формування книгозбірень у селах частина студентів Харківського ІПО. Деякі з них зобов'язалися пересилати до колгоспів прочитані газети⁵⁵¹².

Молодь брала участь у поширенні в селах сільськогосподарських знань. Наприклад, студенти старших курсів Волинського ІНО започаткували курси «агроніміуму»⁵⁵¹³, Чернігівського – сільськогосподарські курси⁵⁵¹⁴. Студентство Черкаського ПТ проводило заняття у 10-денних школах ліквідації «агронеписьменності»⁵⁵¹⁵. Молодь Полтавського ІНО провела триденні курси для селян, влаштувала показові аграрні суди⁵⁵¹⁶, готувала сільських

⁵⁴⁹⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁵⁴⁹⁸ К. До попередніх підсумків соцзмагання// За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 1.

⁵⁴⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4.

⁵⁵⁰⁰ Там само. Арк. 4.

⁵⁵⁰¹ Павлов. Хемфак підшефам//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.

⁵⁵⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10.

⁵⁵⁰³ Там само. Спр. 149. Арк. 108.

⁵⁵⁰⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

⁵⁵⁰⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 50; Ткаченко О. Громадська праця студентів. С. 69.

⁵⁵⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 50зв.

⁵⁵⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 72.

⁵⁵⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44зв.

⁵⁵⁰⁹ Там само. Арк. 29.

⁵⁵¹⁰ Сойфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁵⁵¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25–25зв.

⁵⁵¹² Рашпіль А. Інститут відповідає за село. С. 25.

⁵⁵¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

⁵⁵¹⁴ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 197; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 222.

⁵⁵¹⁵ Профком Черкаського педтехнікума. С. 43.

⁵⁵¹⁶ Лаврут О. О. Громадська діяльність. С. 74.

хлопців і дівчат для вступу на робітфак рідного вишу⁵⁵¹⁷. Крім того, студенти Чернігівського ІНО у 1924-1925 н.р. організували суботник, у ході якого заготовляли для школи дрова⁵⁵¹⁸.

У 30-х рр. студенти Уманського ІСВ організували для селян курси «агрозаходів»⁵⁵¹⁹, Дніпропетровського – агрокурси⁵⁵²⁰, Херсонського – «агро-семінари»⁵⁵²¹, Ніжинського – «агротехгуртки»⁵⁵²², Житомирський український ПТ передав Слободо-Селецькій школі наочні прилади, виготовлені його молоддю, а також надав матеріальну допомогу від неї⁵⁵²³.

Створювалися школи ідеологічного спрямування. Наприклад, студенти Лубенського ІСВ організували при колгоспах школи колгоспного активу з вивчення постанов уряду в галузі колгоспного будівництва⁵⁵²⁴. Студентство Глухівського ІСВ у другому семестрі 1932-1933 н.р. у підшефному селі Слаута започаткували школу бригадирів-колгоспників, яку закінчили 56 осіб⁵⁵²⁵. У другому семестрі 1934-1935 н.р. Миколаївський ПТ у підшефному колгоспі створив 2 партшколи⁵⁵²⁶, комсомольські політшколи⁵⁵²⁷. Політшколами керувала також молодь Ніжинського педінституту⁵⁵²⁸, Бердянського⁵⁵²⁹, Куп'янського⁵⁵³⁰ та Луганського ПТ⁵⁵³¹.

Певну увагу приділяли організації у селах дитячих ясел. Так, у ході колективізації сільського господарства брали участь в організації колгоспних ясел студенти Артемівського⁵⁵³², Кам'янець-Подільського⁵⁵³³ та Новомосковського ІСВ⁵⁵³⁴. Дитсадки обслуговували студенти дошкільних відділів Бердичівського⁵⁵³⁵ і Бердянського ПТ⁵⁵³⁶.

⁵⁵¹⁷ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁵⁵¹⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 93в.

⁵⁵¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 23зв.; Як ми працюємо на позавишівській роботі. С. 43.

⁵⁵²⁰ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁵⁵²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 214.

⁵⁵²² Там само. Спр. 149. Арк. 118.

⁵⁵²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18–18зв.

⁵⁵²⁴ Гонтар. Лубенці знайшли основну ланку. С. 3.

⁵⁵²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 115.

⁵⁵²⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁵⁵²⁷ Там само. Спр. 21. Арк. 30.

⁵⁵²⁸ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 161.

⁵⁵²⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 69.

⁵⁵³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵⁵³¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁵³² Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135, 136.

⁵⁵³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 37; Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 288.

⁵⁵³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 108.

⁵⁵³⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁵⁵³⁶ Бердянські педагогічні курси. С. 293.

Крім того, студенти Нероновицького ПТ у 1925-1926 н.р. проводили перепис дітей села⁵⁵³⁷.

Молодь видавала чи допомагала видавати стінгазети та «польові» газети. Зокрема, студенти старших курсів Волинського ІНО видавали стінгазету «За врожай»⁵⁵³⁸, Кам'янець-Подільського ІСВ – «Іллічівка»⁵⁵³⁹. Виходом у світ стінгазет опікувалися студенти Ніжинського ІНО⁵⁵⁴⁰; Артемівського⁵⁵⁴¹, Вінницького (газети виходили у с. Хижинці)⁵⁵⁴², Житомирського (на хуторі Гуйва Синьгурівської сільради)⁵⁵⁴³, Нікопольського (у с. Новопавлівка)⁵⁵⁴⁴, Полтавського⁵⁵⁴⁵ та Херсонського ІСВ⁵⁵⁴⁶; Білоцерківського⁵⁵⁴⁷, Гадяцького (у с. Заярія)⁵⁵⁴⁸, Житомирського єврейського⁵⁵⁴⁹, Кам'янець-Подільського⁵⁵⁵⁰, Луганського⁵⁵⁵¹, Мар'їнського (у с. Григор'євка)⁵⁵⁵², Миколаївського⁵⁵⁵³, Переяславського⁵⁵⁵⁴ і Тульчинського ПТ (у с. Холодівка)⁵⁵⁵⁵. Студентство Волинського ІНО організовувало на місцях сількорівські гуртки, «просувало» газети у сільські господарства, дописувало у газети «Радянська Волинь» і «Робітник»⁵⁵⁵⁶. З Чернігівського ІНО у 1924-1925 н.р. надсилали до місцевої преси статті, у яких йшлося про результати роботи студентів у селах⁵⁵⁵⁷.

Досить широко студентство використовувало у своїй роботі постановки вистав. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО лише взимку 1924 р. поставили 29 вистав⁵⁵⁵⁸;

⁵⁵³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60–60зв.

⁵⁵³⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

⁵⁵³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160, 166; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵⁵⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁵⁴¹ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 136.

⁵⁵⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵⁵⁴³ Студентська бригада рапортує//Радянська Волинь. 1931. 16 лют. №23 (2091). С. 2.

⁵⁵⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 71.

⁵⁵⁴⁵ А.Т.Т. По-бойовому. С. 19.

⁵⁵⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 214.

⁵⁵⁴⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵⁵⁴⁸ Там само. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵⁵⁴⁹ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 87.

⁵⁵⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25–25зв.

⁵⁵⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁵⁵² ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 100.

⁵⁵⁵³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30; Спр. 30. Арк. 14.

⁵⁵⁵⁴ Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. С. 189.

⁵⁵⁵⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵⁵⁵⁶ Мовчан І. Завдання студентів-відпускників на літо//Радянська Волинь. 1929. 22 черв. №68 (1814). С. 4.

⁵⁵⁵⁷ Зотін М. Педагогічна освіта. С. 195-196.

⁵⁵⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 20зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 2; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

Чернігівського ІНО – навесні 1925 р. – 17⁵⁵⁵⁹; Херсонського ІНО – у 1928-1928 н.р. – 6⁵⁵⁶⁰; Золотоношського ПТ – у 1925-1926 н.р. – 5⁵⁵⁶¹; Бердянського – у першому кварталі 1930 р. – 8⁵⁵⁶²; Маріупольського – навесні 1930 р. – 4⁵⁵⁶³. У цьому напрямку працювали студенти Ніжинського⁵⁵⁶⁴ та Полтавського ІНО⁵⁵⁶⁵; Вінницького ІСВ (педінституту)⁵⁵⁶⁶; Бердичівського⁵⁵⁶⁷, Білоцерківського⁵⁵⁶⁸, Коростишівського (влаштовували вистави у с. Харитонівка)⁵⁵⁶⁹, Красноградського⁵⁵⁷⁰, Кременчуцького⁵⁵⁷¹, Куп'янського⁵⁵⁷², Миколаївського⁵⁵⁷³, Проскурівського українського (у селах Давидківці, Лезнево, Гречани, Іванківці)⁵⁵⁷⁴, Хортицького німецького ПТ⁵⁵⁷⁵.

Регулярно проводилися концерти художньої самодіяльності. Наприклад, студенти Коростишівського ПТ у 1927-1928 н.р. дали 4 концерти⁵⁵⁷⁶, Полтавського ІНО – у 1929-1930 н.р. – 3⁵⁵⁷⁷. У підшефному селі регулярно виступали музичний, драматичний та співочий гуртки Полтавського ІСВ⁵⁵⁷⁸. Концертну діяльність розгорнули також студенти Ніжинського⁵⁵⁷⁹ і Чернігівського ІНО⁵⁵⁸⁰; Харківського педінституту⁵⁵⁸¹; Білоцерківського⁵⁵⁸², Запорізького⁵⁵⁸³, Коростишівського⁵⁵⁸⁴, Красноградського⁵⁵⁸⁵, Кремен-

⁵⁵⁵⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 9зв.

⁵⁵⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 31.

⁵⁵⁶¹ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁵⁵⁶² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵⁵⁶³ Там само. Арк. 63.

⁵⁵⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁵⁶⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁵⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

⁵⁵⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁵⁵⁶⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵⁵⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40.

⁵⁵⁷⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵⁵⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71.

⁵⁵⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 3зв.

⁵⁵⁷³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30.

⁵⁵⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 304. Арк. 238; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 40зв.; Жердя К. Фізкультура – в студентські маси. С. 38.

⁵⁵⁷⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 26.

⁵⁵⁷⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220зв.

⁵⁵⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁵⁷⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁵⁷⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18–18зв.

⁵⁵⁸⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 27.

⁵⁵⁸¹ Харківський державний педагогічний університет. С. 21.

⁵⁵⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 15.

⁵⁵⁸³ Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 25.

⁵⁵⁸⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40.

⁵⁵⁸⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

чуцького⁵⁵⁸⁶, Миколаївського⁵⁵⁸⁷, Проскурівського українського⁵⁵⁸⁸, Тульчинського ПТ⁵⁵⁸⁹. Молоді Кам'янець-Подільського ПТ восени 1933 р. вдалося організувати хори у Соколі та Бразі⁵⁵⁹⁰. Користувалися популярністю у селян концерти бандуристів та лялькового театру Полтавського ІНО⁵⁵⁹¹.

У селах організовували дуже близькі хліборобам свята урожаю. Зокрема, студентство Кам'янець-Подільського ІНО у с. Верхні Панівці провело «день врожаю», у ході якого влаштували низку виступів на агрономічні теми, а також сільськогосподарську виставку⁵⁵⁹². Молодь Київського ІНО своє свято урожаю організувала у 1929 р. в с. Велика Дубечня⁵⁵⁹³.

Однією із найбільш поширених форм масової політроботи стали вечірки. Наприклад, студентство Херсонського ІНО у 1925-1926 н.р. організувало у селах 29 вечірок⁵⁵⁹⁴, у 1927-1928 н.р. – 22, у 1928-1929 н.р. – 29⁵⁵⁹⁵; Нероновицького ПТ – у 1925-1926 н.р. – 9⁵⁵⁹⁶; Кам'янець-Подільського ПТ – восени 1933 р. – 5⁵⁵⁹⁷; Кам'янець-Подільського пединституту – в 1934-1935 н.р. – 5⁵⁵⁹⁸; Тульчинського ПТ – у тому ж році – 3⁵⁵⁹⁹. У середині 20-х рр. майбутні педагоги з Волинського ІНО у с. Баранівка Троянівського району провели вечори, у ході яких читали лекції про Лютневу революцію, свято 8 Березня, Тараса Шевченка⁵⁶⁰⁰. Подібні вечірки влаштовували також студенти Кам'янець-Подільського⁵⁶⁰¹ і Полтавського ІНО⁵⁶⁰²; Вінницького⁵⁶⁰³

⁵⁵⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁵⁵⁸⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁵⁵⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 304. Арк. 238; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 40зв.; Жердя К. Фізкультура – в студентські. С. 38.

⁵⁵⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 108, 160.

⁵⁵⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.–20, 20зв.–21.

⁵⁵⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁵⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 101; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.; Зеленюк. Дбаємо про тисний зв'язок з масами (Осередок ЛКСМУ в ІНО)//Червоний кордон. 1925. 11 жовт. Ч. 151. С. 2.

⁵⁵⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 48; Рутківський. Село же допомоги (село В. Дубечня на Київщині)//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.

⁵⁵⁹⁴ Ткаченко О. Громадська праця студентів. С. 69.

⁵⁵⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 31.

⁵⁵⁹⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60–60зв.

⁵⁵⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.–20, 20зв.–21.

⁵⁵⁹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160, 166; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 105.

⁵⁵⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72, 75.

⁵⁶⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31, 63.

⁵⁶⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 4; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.; Тавура Я. Що дала вечірка запитань і відповідей//Червоний кордон. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.

⁵⁶⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁶⁰³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53; Спр. 35. Арк. 39зв.

і Житомирського ІСВ⁵⁶⁰⁴; Київського російського⁵⁶⁰⁵, Кременчуцького⁵⁶⁰⁶ і Маріупольського ПТ⁵⁶⁰⁷.

З різних місць надходили схвальні відгуки про роботу студентів. У лютому 1924 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Гериневич у своєму виступі на загальних зборах персоналу зазначав: «...Ми маємо посвідки органів сільвлادی, які посвідчують переведену працю і запрошують наших студентів ще приїздити на працю... Наше студентство є дитиною життя і дитиною мас і дає масам те, що може дати»⁵⁶⁰⁸. За успішну роботу в літньому триместрі 1923-1924 н.р. делегати II окружного з'їзду рад Херсонщини подарували місцевому ІНО прапор з написом: «Зі світочем лєнінізму на село!»⁵⁶⁰⁹. В акті перевірки роботи Вінницького педінституту за 1934-1935 н.р. зазначалося, що завдяки «інтенсивній роботі» колективу вишу село вдалося вивести з відстаночих у передові, і Хижинці занесли на «Червону дошку» району⁵⁶¹⁰.

Частину студентів преміювали, наприклад, Житомирського ІСВ⁵⁶¹¹ і Вінницького єврейського ПТ⁵⁶¹².

Водночас, серед селян не було однастайності щодо політосвітньої роботи студентської молоді у їхніх селах. Частина з них підтримала ці починання, інші – поставилися до них байдуже або навіть вороже⁵⁶¹³. У травні 1924 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО М. Вірний у газеті «Червоний кордон» писав, що «метод, яким зараз проводиться культ-освітня робота, нікуди не годиться і його треба відкинути». Бо робота з одної сторони селянину ніякої користи не дає, а з другої не задовольняє студента, коли він бачить, що вся робота зводиться до того, щоб відпаяти перед селянством який не-будь доклад і на цим все кінчається. Селянство дуже консервативне і нітрохи не намагається почерпнути що-небудь з цих докладів, а навпаки, вперто держиться своїх старих поглядів»⁵⁶¹⁴.

Власне, ряд недоліків спостерігалися і в організації студентської роботи в селах. Зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що у 1926-1927 н.р. мало місце халатне ставлення деяких студентів до виконання громадських доручень, невідповідність молоді до цієї роботи.

⁵⁶⁰⁴ Житомирський державний університет. С. 19.

⁵⁶⁰⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 19.

⁵⁶⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁵⁶⁰⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

⁵⁶⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 3зв.

⁵⁶⁰⁹ Мироненко О. Головні етапи з історії Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 13.

⁵⁶¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 27.

⁵⁶¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139.

⁵⁶¹² Там само. Спр. 1495. Арк. 69.

⁵⁶¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 77-78.

⁵⁶¹⁴ І. В. Освітою на попа. С. 3.

Малорезультативними були масові «виходи на села»⁵⁶¹⁵. Власне, така тенденція зберігалася і в наступні роки⁵⁶¹⁶. З Херсонського ІНО повідомляли, що студенти не мали змоги приділяти багато часу шефській роботі, оскільки їм потрібно було думати як заробити «на зиму», а тому більшу частину часу працювали у сільському господарстві. Не мали достатньо часу і селяни слухати студентські «балачки»⁵⁶¹⁷. У ряді випадків недостатньою була робота «у справі допомоги селу» студентства Волинського ІНО⁵⁶¹⁸; Білоцерківського⁵⁶¹⁹, Вінницького українського⁵⁶²⁰, Ржищівського⁵⁶²¹ і Шепетівського ПТ⁵⁶²².

Частина студентів ухилялися від роботи у селах. Зокрема, проскурівські студенти-третьокурсники, вихідці з села, так «переродилися, що для [них] життя на селі – все одно, що тюрма». Вихідці з міста, часто відмовлялися їхати працювати у села, аргументуючи це тим, що там «немає ніякого активу, що село не культурне, хуліганське»⁵⁶²³. У Харківському ІСВ студент Савицький ігнорував громадську роботу на селі, роблячи галасливі заяви на кшталт: «на село не поїду, бо їм не цікавлюсь», «нащо їх [селян] вчити, коли з них виходять ідіоти»⁵⁶²⁴. Відмовлялися їхати на роботу у сільську місцевість деякі студенти Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁶²⁵, Вінницького єврейського⁵⁶²⁶ і Красноградського ПТ⁵⁶²⁷.

У свою чергу, важко адаптувалися до міського життя і вихідці із сіл, які ставали студентами. Слухачка Київського ІНО Д. Гуменна згадувала: «Ні, це зовсім не те, що в Ставищах! Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе. Взагалі у Києві я була дуже ображена байдужістю людей на вулиці. Ідеш – і ніхто тебе не бачить, наче нема тебе. Смішно було б вимагати, щоб кожен, як у селі, казав тобі «добридень», але... навіть не сковзнуть по тобі поглядом, так наче на порожнє місце дивляться, наче крізь тебе бачать...»⁵⁶²⁸. У тому ж дусі і спогади студента цього вишу Д. Мірошниченка⁵⁶²⁹.

⁵⁶¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 75; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 4.

⁵⁶¹⁶ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 62; Спр. 30. Арк. 32.

⁵⁶¹⁷ Ткаченко О. Громадська праця студентів. С. 69.

⁵⁶¹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 303в.

⁵⁶¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 27.

⁵⁶²⁰ Синиця І. Увагу колгоспно-виховаччій роботі//Студент революції. 1930. №4. С. 44.

⁵⁶²¹ Глобець М. Контролювати громадську роботу//Там само. 1931. №33. С. 31.

⁵⁶²² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 38; Спр. 327. Арк. 1763в.

⁵⁶²³ Ф. Г. П. Шкідники соцмаганія//Студент революції. 1930. №6. С. 13.

⁵⁶²⁴ Кравченко К. Галерея ворогів//Там само. 1931. №5. С. 25; ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.

⁵⁶²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 23в.; Федорук С. Не здорові тенденції вижити//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.

⁵⁶²⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 11.

⁵⁶²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 75.

⁵⁶²⁸ Цит. за: Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста. С. 25.

⁵⁶²⁹ Там само. С. 26.

У селах траплялися прикрі випадки, які підривали авторитет студентства. Так, у 1929 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО В. Тарнавський, перебуваючи у колгоспі як член ревізійної комісії, взяв хабара у вигляді сукна і шкiряної куртки⁵⁶³⁰. У листопаді того ж року його побратими А. Ясінецький і С. Зарицький у сільраді с. Почапинці у присутності правління села затіяли суперечку⁵⁶³¹. У жовтні 1932 р. студенти Бердянського ПТ Рибалко і Ванюхін, перебуваючи у радгоспі, організували розкрадання державного майна (винограду)⁵⁶³². Юнак з Житомирського ІСВ Туров під час хлібозаготівель напився на весіллі⁵⁶³³.

Студенти педагогічних навчальних закладів брали шефство і над робітниками місцевих підприємств. Так, студентський загальний Одеського ІНО шефствував над електростанцією⁵⁶³⁴; Київського – майстернями електротехнічної служби Південно-Західної залізниці⁵⁶³⁵; Кам'янець-Подільського – Залізничним робітничим клубом⁵⁶³⁶; Волинського – Кам'яно-Бродським фарфоро-фаянсовим заводом⁵⁶³⁷; Полтавського – автобазою⁵⁶³⁸; Харківського – кондитерською фабрикою «Кофок»⁵⁶³⁹; Чернігівського – металургійним заводом «Жовтневий молот»⁵⁶⁴⁰; Бердянського ПТ – над клубом металістів⁵⁶⁴¹; Вінницького єврейського – над клубами будівельників, кравців, макаронною фабрикою⁵⁶⁴²; Київського російського – кабельним заводом⁵⁶⁴³; Мелітопольського – робітничим клубом, книжним магазином⁵⁶⁴⁴; Проскурівського польського – польським робітничим клубом⁵⁶⁴⁵. Над місцевими промисловими підприємствами шефствували і Вінницький ІСВ⁵⁶⁴⁶, Дніпропетровський ПТО⁵⁶⁴⁷ і Проскурівський український ПТ⁵⁶⁴⁸.

⁵⁶³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 9.

⁵⁶³¹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 67.

⁵⁶³² Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд. С. 3.

⁵⁶³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 24.

⁵⁶³⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 279.

⁵⁶³⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9; Оп. 4. Спр. 634. Арк. 11, 83; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 642; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 383в.

⁵⁶³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 10.

⁵⁶³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 303в.

⁵⁶³⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 106.

⁵⁶³⁹ Харківський національний університет. С. 338.

⁵⁶⁴⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 2.

⁵⁶⁴¹ Бердянські педагогічні курси. С. 98.

⁵⁶⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69.

⁵⁶⁴³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8.

⁵⁶⁴⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 83в.

⁵⁶⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 262; Спр. 6. Арк. 33в.

⁵⁶⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6.

⁵⁶⁴⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85.

⁵⁶⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 304. Арк. 238; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 403в.

Молодь практикувала різні форми роботи із робітниками. Найбільше виступала з доповідями. Зокрема, у 1924-1925 н.р. студентство Херсонського ІНО під час зимових канікул у місті прочитало 48 доповідей, літніх – 143⁵⁶⁴⁹. Того ж року майбутні педагоги Кам'янець-Подільського ІНО у Залізничному клубі виголосили 40 доповідей⁵⁶⁵⁰. Таку ж роботу проводили студенти Волинського⁵⁶⁵¹, Одеського⁵⁶⁵², Чернігівського ІНО⁵⁶⁵³; Миколаївського ІСВ⁵⁶⁵⁴; Житомирського єврейського⁵⁶⁵⁵, Золотоношського⁵⁶⁵⁶, Кіровоградського⁵⁶⁵⁷, Кременчуцького ПТ⁵⁶⁵⁸.

Студентство знайомило робітників із найголовнішими рішеннями більшовицької партії і уряду. Наприклад, хлопці і дівчата з Мар'їнського ПТ у 1933-1934 н.р. на шахті №15 зробили 25 доповідей за матеріалами XVII з'їзду ВКП(б)⁵⁶⁵⁹. Подібну роботу проводила молодь Нікопольського ІСВ⁵⁶⁶⁰, Бердянського⁵⁶⁶¹ і Сумського ПТ⁵⁶⁶².

Практикували проведення суботників. Наприклад, у першому семестрі 1932-1933 н.р. студенти Луганського ПТ зніщували 2 суботники, у кожному з яких взяли участь по 205 працівників робітничого кооперативу «Комунар»⁵⁶⁶³. Крім того, вони допомагали, зокрема залізничникам, виконувати ряд робіт. У 1931-1932 н.р. студенти Новомосковського ПТ очищали перони залізничного вокзалу⁵⁶⁶⁴, а 120 осіб із Канівського ПТ будували залізницю⁵⁶⁶⁵.

Молодь проводила роботу щодо організації гуртків. Так, студенти Київського ІНО у 1926-1927 н.р. на підшефних підприємствах організували політичний, математичний і драматичний гуртки, а також хор⁵⁶⁶⁶. Тоді ж студентство Харківського ІНО при кондитерській фабриці «Кофок» започаткувало драматичний, літературний, математичний, бібліотечний гуртки,

⁵⁶⁴⁹ Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 41.

⁵⁶⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 101.

⁵⁶⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3.

⁵⁶⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 116–116зв.

⁵⁶⁵³ Там само. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 27зв.

⁵⁶⁵⁴ Миколаївський державний університет. С. 18.

⁵⁶⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 92; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

⁵⁶⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 40.

⁵⁶⁵⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12.

⁵⁶⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁵⁶⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 100.

⁵⁶⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 69.

⁵⁶⁶¹ Бердянські педагогічні курси. С. 98.

⁵⁶⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 241.

⁵⁶⁶³ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁶⁶⁴ Там само. Спр. 1558. Арк. 24.

⁵⁶⁶⁵ Там само. Арк. 38.

⁵⁶⁶⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9

гурток української мови⁵⁶⁶⁷. Керували робітничими гуртками також студенти Херсонського ІНО⁵⁶⁶⁸, Сумського ІСВ⁵⁶⁶⁹, Одеського⁵⁶⁷⁰ та Харківського єврейських ПТ⁵⁶⁷¹.

Певна увага приділялася антирелігійній роботі. Так, 20 студентів Бердянського ПТ у 1925-1926 н.р. організували осередки СВБ при клубах та спілках міста⁵⁶⁷². Студенти застосовували різні форми роботи. Зокрема, молодь Кам'янець-Подільського ІНО у 1923-1924 н.р. в Залізничному клубі міста зробили 11 доповідей на антирелігійні теми⁵⁶⁷³. Студентство Житомирського єврейського ПТ у 1933 р. випустило антирелігійну газету на фабриці імені 1 Травня, організувало 2 гуртки «войовничих безвірників» (на підприємствах «Промкоопдерев», «Кустшвей»), провело радіомітинг «2-а п'ятирічка та релігія»⁵⁶⁷⁴, у вересні-грудні 1935 р. влаштувало 25 антирелігійних вечірок⁵⁶⁷⁵. Такі ж заходи здійснювали студенти Київського польського ПТ⁵⁶⁷⁶. Наймасовіші акції відбувалися на різдвяні і пасхальні канікули. Так, у ніч з 6 на 7 січня 1929 р. близько 130 студентів-комсомольців Харківського ІНО прибули в один з районів міста з прапорами, оркестром, де закликали боротися з «релігійним дурманом»⁵⁶⁷⁷.

У середовищі робітників працювали студенти-модрівці, зокрема, Кам'янець-Подільського⁵⁶⁷⁸, Одеського⁵⁶⁷⁹, Херсонського ІНО⁵⁶⁸⁰; Бердянського ПТ⁵⁶⁸¹.

Студенти допомагали робітникам у проведенні різних свят та кампаній, у програмі яких, зазвичай, були концерти. Наприклад, у березні 1923 р. у Київському ІНО вшанували пам'ять Тараса Шевченка. На урочистості прибули чимало робітників. У концертному відділі виступив хор робітників⁵⁶⁸². Пізніше, у 1926-1927 н.р., студенти створили ще один робітничий хор⁵⁶⁸³. А їхні товариші з Волинського ІНО керували хором при

⁵⁶⁶⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 2.

⁵⁶⁶⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122.

⁵⁶⁶⁹ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 23.

⁵⁶⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44.

⁵⁶⁷¹ Там само. Арк. 29.

⁵⁶⁷² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵⁶⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 55.

⁵⁶⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 92.

⁵⁶⁷⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

⁵⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35.

⁵⁶⁷⁷ Прилучський В. Участь студентства. С. 152.

⁵⁶⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29; Олесь Віта. Тримаємо зв'язок. С. 1.

⁵⁶⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁵⁶⁸⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁶⁸¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵⁶⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9; Оп. 4. Спр. 634. Арк. 11.

⁵⁶⁸³ Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9.

фабриці «Червоний чоботар»⁵⁶⁸⁴. Регулярно влаштовували концерти студенти Красноградського ПТ⁵⁶⁸⁵. Популярністю серед робітників користувався ансамбль пісні та танцю Харківського пединституту, який у 1939 р. дав 54 концерти у трудових колективах міста, а також 34 – в містах і селах області⁵⁶⁸⁶.

Молодь організовувала різні вечірки та вистави. Наприклад, студенти Золотоношського ПТ у 1925-1926 н.р. дали у місті 7 вистав⁵⁶⁸⁷. Вечірки проводило студентство Житомирського єврейського⁵⁶⁸⁸, Красноградського⁵⁶⁸⁹ і Черкаського ПТ⁵⁶⁹⁰.

З початку 20-х рр. студентів залучали до шефства над підрозділами Червоної армії. У травні 1923 р. голова РНК УСРР Х. Раковський на I всеукраїнському з'їзді робітфаків відмітив, що студентство повинно «сотнями ниток в'язатися» з селом і Червоною армією, серед частин якої панувала селянська психологія⁵⁶⁹¹. Це стосувалося і педагогічних навчальних закладів, серед студентів яких відсоток селян був значним. Відомо, що студенти Київського ІНО опікувалися військовим загonom Вищої військової школи ім. Л. Каменева і 134 стрілецьким полком⁵⁶⁹²; Волинського – 132-м полком⁵⁶⁹³, 130-м Богунським полком⁵⁶⁹⁴, полковою школою 131-го полку⁵⁶⁹⁵; Кам'янець-Подільського – 4-м кавалерійським полком⁵⁶⁹⁶, Волинським і Подільським полками⁵⁶⁹⁷, «групою допомоги партії» 7-го Волинського полку, 4-ю сотнею 1-го ескадрону⁵⁶⁹⁸, 4-ю навчальною ротою, «ескадронном червоного козацтва та морського флоту»⁵⁶⁹⁹; Харківського – третім полком зв'язку, радіобатальйоном, гарнізонною хлібопекарнею⁵⁷⁰⁰; Катеринославського – 89-м Чонгарським полком⁵⁷⁰¹; Миколаївського – школою молодшого командного складу 15-ї Сиваської дивізії, ротою зв'язку⁵⁷⁰²; Одеського – 15-м полком, 7-м

⁵⁶⁸⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3.

⁵⁶⁸⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵⁶⁸⁶ Харківський державний педагогічний університет. С. 21.

⁵⁶⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁵⁶⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

⁵⁶⁸⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵⁶⁹⁰ Як ми працюємо на позавишівській роботі. С. 43.

⁵⁶⁹¹ Прилуцький В. Участь студентства. С. 153.

⁵⁶⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 642; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.; Про роботу профкому Робос. С. 212; Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁵⁶⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 44зв.

⁵⁶⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31, 63.

⁵⁶⁹⁵ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

⁵⁶⁹⁶ Резолюція прийнята на об'єднаному зібранні осередків ЛКСМУ//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.

⁵⁶⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

⁵⁶⁹⁸ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 73–73зв.

⁵⁶⁹⁹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв. –8.

⁵⁷⁰⁰ Харківський національний університет. С. 338.

⁵⁷⁰¹ Я. С. Культурное шефство//Студент революции. 1923. №6. С. 93.

⁵⁷⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 638. Арк. 20; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1.

автозагоном і береговою батареєю⁵⁷⁰³; Полтавського ІНО (ІСВ) – 74-м полком, ротою зв'язку⁵⁷⁰⁴; Харківського ІНО – 3-м полком зв'язку, радіобатальйоном⁵⁷⁰⁵; Херсонського – 45-м полком і військкоматом⁵⁷⁰⁶. Молодь Вінницького українського ПТ працювала у 24-му і 71-му артилерійських полках⁵⁷⁰⁷; Житомирського українського – у 1-му батальйоні Богунського полку⁵⁷⁰⁸, а також в одному з підрозділів місцевого гарнізону⁵⁷⁰⁹; Запорізького – 90-му Уральському полку⁵⁷¹⁰; Київського російського – у полку зв'язку (у 1931-1932 н.р. в роботі задіяли 12 студентів)⁵⁷¹¹; Конотопського – артилерійському полку⁵⁷¹²; Мар'їнського – 238-му полку⁵⁷¹³; Маріупольського – червоної касарні⁵⁷¹⁴; Мелітопольського – на міноносії «Петровський»⁵⁷¹⁵; Могилів-Подільського – заставі ДПУ⁵⁷¹⁶; Новоград-Волинського – у 2-й роті місцевого військового гарнізону⁵⁷¹⁷; Проскурівського українського – І Запорізькій дивізії Червоного козацтва⁵⁷¹⁸; Сталінського ПТ – 223-му стрілецькому полку⁵⁷¹⁹. Шефствували над червоноармійцями також студенти вінницьких ІНО⁵⁷²⁰ та педінституту⁵⁷²¹, Житомирського⁵⁷²² та Уманського ІСВ⁵⁷²³, Артемівського⁵⁷²⁴, Білоцерківського⁵⁷²⁵, Вінницького єврейського⁵⁷²⁶, Житомирського єврей-

Спр. 638. Арк. 69; Студкор Х. Студентство Миколаївського ІНО. С. 64; Сойфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁵⁷⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 301. Арк. 7.

⁵⁷⁰⁴ Там само. Спр. 573. Арк. 106; Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁷⁰⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 183в.

⁵⁷⁰⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

⁵⁷⁰⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 34. Арк. 14, 23, 34, 85.

⁵⁷⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 183в.

⁵⁷⁰⁹ Там само. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 3.

⁵⁷¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 132.

⁵⁷¹¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8; Спр. 27. Арк. 6.

⁵⁷¹² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9.

⁵⁷¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

⁵⁷¹⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 333в.

⁵⁷¹⁵ Там само. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 83в.

⁵⁷¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 18, 72.

⁵⁷¹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 102.

⁵⁷¹⁸ Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259.

⁵⁷¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 235зв.

⁵⁷²⁰ Суrowий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти. С. 304.

⁵⁷²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 27.

⁵⁷²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 105.

⁵⁷²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁷²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 141.

⁵⁷²⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.; Заславський. У Білоцерківським педтехнікумі//Студент революції. 1927. №7. С. 90.

⁵⁷²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1.

ського⁵⁷²⁷, Проскурівського польського⁵⁷²⁸, Тульчинського⁵⁷²⁹, Харківського українського ПТ⁵⁷³⁰.

Студенти проводили політичну, культурну, партійну та практичну роботу, використовуючи різні форми й методи. Зокрема, для червоноармійців читалися лекції і доповіді. Так, студентство Миколаївського ІНО працювало серед солдатів роти зв'язку⁵⁷³¹ і курсантів школи молодшого командного складу 15-ї Сиваської дивізії⁵⁷³². Студенти Одеського ІНО у 1925-1926 н.р. прочитали низку лекцій для особового складу саперного батальйону⁵⁷³³. Читали лекції і студенти Кам'янець-Подільського⁵⁷³⁴ і Полтавського ІНО⁵⁷³⁵; Миколаївського⁵⁷³⁶ і Одеського єврейського ПТ⁵⁷³⁷. Після лекцій та доповідей влаштовували «політбої» (наприклад, у Волинському ІНО⁵⁷³⁸, Уманському ІСВ⁵⁷³⁹, Житомирському українському ПТ⁵⁷⁴⁰).

Молодь виступала і в ролі пропагандистів. Наприклад, Луганський ІНО проводив пропагандистську роботу серед червоноармійців місцевого гарнізону⁵⁷⁴¹. 25 студентів цього ж вишу в першому семестрі 1932-1933 н.р. допомагали військкомату перевіряти готовність до несення військової служби юнаків 1910 року народження⁵⁷⁴². Таку ж роботу проводила молодь Гадяцького⁵⁷⁴³ і Харківського єврейського ПТ⁵⁷⁴⁴.

Студенти, наприклад, Донецького⁵⁷⁴⁵, Київського⁵⁷⁴⁶, Одеського⁵⁷⁴⁷ і Херсонського ІНО⁵⁷⁴⁸; Житомирського українського⁵⁷⁴⁹ і Київського

Спр. 620. Арк. 165.

⁵⁷²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 31.

⁵⁷²⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155.

⁵⁷²⁹ Там само. Спр. 438. Арк. 72; Спр. 444. Арк. 75, 240.

⁵⁷³⁰ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁵⁷³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁵⁷³² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69.

⁵⁷³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 116–116зв.

⁵⁷³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 5; Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». С. 6.

⁵⁷³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10.

⁵⁷³⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

⁵⁷³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 71.

⁵⁷³⁸ Там само. Спр. 289. Арк. 311; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31, 63.

⁵⁷³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁷⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

⁵⁷⁴¹ Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 55.

⁵⁷⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁷⁴³ Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵⁷⁴⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

⁵⁷⁴⁵ Там само. Спр. 289. Арк. 666.

⁵⁷⁴⁶ Там само. Арк. 642.

⁵⁷⁴⁷ Там само. Арк. 116–116зв.; Спр. 567. Арк. 280.

⁵⁷⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

⁵⁷⁴⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 3.

російського ПТ⁵⁷⁵⁰ організували політичні кампанії, святкування різних революційних та державних свят, зокрема дня Червоної армії, річниця Лютневої революції, Шевченківських днів тощо, під час яких проводилися вечірки, доповіді, концерти, ставили п'єси.

Делегації студентів брали участь у полкових святах (Волинський ІНО)⁵⁷⁵¹, а молодь Миколаївського ІНО відвідувала червоноармійців у їхніх казармах⁵⁷⁵². Студентство Вінницького педінституту урочисто відзначило ювілей 24-ї Залізної дивізії⁵⁷⁵³. На свято перетворювалися зустрічі з військово-вослужбовцями. Проводилися спільні зібрання червоноармійців і студентів Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁷⁵⁴, Житомирського українського ПТ⁵⁷⁵⁵, Вінницького педінституту⁵⁷⁵⁶.

Досить поширеним методом було проведення спільних культурно-масових вечорів (вечори «змички»). Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1925-1926 н.р. двічі організували такий захід з воїнами 7-го Волинського полку⁵⁷⁵⁷. Такі ж вечори регулярно організували у 1926-1927 н.р.⁵⁷⁵⁸ У Житомирському українському ПТ у 1925-1926 н.р. молодь провела 3 вечори⁵⁷⁵⁹. Стільки ж аналогічних заходів у 1929 р. відбулося у Білоцерківському ПТ⁵⁷⁶⁰. Вечори організували також у Донецькому⁵⁷⁶¹, Миколаївському⁵⁷⁶², Одеському⁵⁷⁶³, Полтавському ІНО⁵⁷⁶⁴, вінницьких педінституті⁵⁷⁶⁵ і українському ПТ⁵⁷⁶⁶; Житомирському педінституті⁵⁷⁶⁷, Уманському ІСВ⁵⁷⁶⁸, Зінов'євському⁵⁷⁶⁹, Одеському єврейському ПТ⁵⁷⁷⁰.

⁵⁷⁵⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 4

⁵⁷⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31, 63.

⁵⁷⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁵⁷⁵³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-13в.

⁵⁷⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.-8.

⁵⁷⁵⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

⁵⁷⁵⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 40.

⁵⁷⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 73-73зв.; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 14зв.; Спр. 641. Арк. 3зв.

⁵⁷⁵⁸ Вечір змички (Осередок ЛКСМУ Кам'янецького ІНО)//Червоний кордон. 1927. 10 груд. Ч. 100 (369). С. 2.

⁵⁷⁵⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

⁵⁷⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁵⁷⁶¹ Ірклієвський Д. Донецький ІНО. С. 81.

⁵⁷⁶² В Николаевском ИНО//Студент революции. 1923. №1-2. С. 79.

⁵⁷⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 280.

⁵⁷⁶⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 10.

⁵⁷⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 27.

⁵⁷⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9; Спр. 34. Арк. 14, 23, 34, 85.

⁵⁷⁶⁷ Житомирський державний педагогічний університет. С. 16.

⁵⁷⁶⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁷⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80.

⁵⁷⁷⁰ Там само. Спр. 264. Арк. 71.

Влаштували також концерти, вистави та вечори художньої самодіяльності. Зокрема, студентство Полтавського ІНО у 1929-1930 н.р. дало у 74-му полку 5 концертів і поставило 1 виставу⁵⁷⁷¹. Концерти і вистави організувала молодь Миколаївського ІНО⁵⁷⁷² й Сталінського ПТ – відповідно у школі молодшого командного складу 15-ї Сиваської дивізії і 223-му стрілецькому полку⁵⁷⁷³. Таку ж роботу проводили у Волинському⁵⁷⁷⁴, Кам'янець-Подільському⁵⁷⁷⁵ і Харківському ІНО⁵⁷⁷⁶; вінницьких педінституті⁵⁷⁷⁷ та ПТ⁵⁷⁷⁸, Красноградському ПТ⁵⁷⁷⁹.

Студенти допомагали червоноармійцям випускати стіннівки, виписували для них пресу. Відбувався також обмін газетами. Такі події мали місце у Кам'янець-Подільському⁵⁷⁸⁰ та Миколаївському ІНО⁵⁷⁸¹, Білоцерківському⁵⁷⁸², житомирських українському⁵⁷⁸³ і єврейському⁵⁷⁸⁴, Одеському єврейському⁵⁷⁸⁵, Проскурівському польському⁵⁷⁸⁶, Тульчинському ПТ⁵⁷⁸⁷. Студенти Харківського ІНО⁵⁷⁸⁸ і Житомирського українського ПТ для ближчого знайомства з їхнім життям надсилали свої стінгазети у підшефні військові частини⁵⁷⁸⁹.

Молодь збирала кошти для задоволення різних потреб червоноармійців, закупляла їм подарунки. Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1926 р. придбали для воїнів 170 книг, а у 1927 р. – шашки, шахи тощо⁵⁷⁹⁰; Донецького ІНО – у 1927 р. – гармошку та деякі навчальні приладдя⁵⁷⁹¹; Новомосковського ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 350 книг⁵⁷⁹². Постачало літературою червоноармійців і

⁵⁷⁷¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 34.

⁵⁷⁷² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69.

⁵⁷⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 205. Арк. 235зв.

⁵⁷⁷⁴ Там само. Спр. 289. Арк. 311.

⁵⁷⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

⁵⁷⁷⁶ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93.

⁵⁷⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 27.

⁵⁷⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 281.

⁵⁷⁷⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63зв.

⁵⁷⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.–8.

⁵⁷⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; В Николаевском ИНО. С. 79.

⁵⁷⁸² Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.

⁵⁷⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 3; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43зв.

⁵⁷⁸⁴ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 220.

⁵⁷⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44, 71.

⁵⁷⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 262; Спр. 6. Арк. 3зв.

⁵⁷⁸⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 72; Спр. 444. Арк. 75, 240.

⁵⁷⁸⁸ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93.

⁵⁷⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18зв.

⁵⁷⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.–8; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 73–73зв.; Пролетарське студентство бореться за пролетарську науку//Червоний шлях. 1923. 21 лют. №49 (98). С. 1.

⁵⁷⁹¹ Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81

⁵⁷⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

студентство Одеського єврейського ПТ⁵⁷⁹³. У Проскурівському польському ПТ молодь збирала кошти для преміювання кращих червоноармійців⁵⁷⁹⁴.

Студентство допомагало військовикам створювати гуртки. Так, у 1923 р. молодь Миколаївського ІНО, взявши шефство над підрозділами Сиваської дивізії, організувала для особового складу гуртки з математики та української мови, проводила різноманітну бібліотечну роботу⁵⁷⁹⁵. Катеринославський ІНО у 1923 р. створив гуртки російської мови, математики, географії в одній з рот 89-го Чонгарського полку⁵⁷⁹⁶. У другому триместрі 1924-1925 н.р. молодь Одеського ІНО започаткувала світоглядний, математичний, суспільствознавчий, хоровий і фізичний гуртки у 7-му авіазагоні і береговій батареї⁵⁷⁹⁷. Гурткову роботу з червоноармійцями проводили також студенти Волинського⁵⁷⁹⁸ і Полтавського ІНО⁵⁷⁹⁹; Криворізького ППО⁵⁸⁰⁰; Житомирського українського⁵⁸⁰¹, Зінов'євського⁵⁸⁰² і Одеського єврейського ПТ⁵⁸⁰³.

З червоноармійцями працювали студенти-члени добровільних організацій, зокрема, МОДРУ. Так, один з таких осередків, створений у Миколаївському ІНО, проводив систематичну роботу у роті зв'язку, яка дислокувалася у місті⁵⁸⁰⁴. У першій половині 1924 р. у «культшефській» роботі брали участь 90 студентів-модривців Полтавського ІНО⁵⁸⁰⁵.

Молодь активно залучали до українізації військових частин. Так, студенти Проскурівського українського ПТ провадили курси української мови в штабі I Запорізької дивізії Червоного козацтва⁵⁸⁰⁶. Їхні колеги з Житомирського педінституту в 1932-1933 н.р. брали участь в українізації командного складу підшефної військової частини і підвищенні загальноосвітнього рівня червоноармійців, за що отримали подяку⁵⁸⁰⁷. У Вінницькому українському ПТ проводилася ліквідація малописьменності серед дружин командирського складу⁵⁸⁰⁸.

⁵⁷⁹³ Там само. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 71.

⁵⁷⁹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 262; Спр. 6. Арк. 3зв.

⁵⁷⁹⁵ В Николаевском ИНО. С. 79.

⁵⁷⁹⁶ Я. С. Культурное шефство. С. 93.

⁵⁷⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 280.

⁵⁷⁹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

⁵⁷⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁵⁸⁰⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 242.

⁵⁸⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 3.

⁵⁸⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80.

⁵⁸⁰³ Там само. Спр. 264. Арк. 44, 71.

⁵⁸⁰⁴ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁵⁸⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117.

⁵⁸⁰⁶ Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259.

⁵⁸⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 106.

⁵⁸⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 281.

Студенти Одеського (у 7-му авіазагоні)⁵⁸⁰⁹, Полтавського⁵⁸¹⁰ та Херсонського ІНО (у військкоматі) керували українознавчими гуртками⁵⁸¹¹.

Майбутніх філологів використовували як викладачів іноземних мов. Наприклад, на початку 1934 р. для роботи у частинах Червоної армії мобілізували 45 студентів Київського ПО, 30 з яких вивчали німецьку мову, 15 – англійську⁵⁸¹².

Студенти організовували для воїнів екскурсії до кабінетів і лабораторій своїх навчальних закладів (наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО)⁵⁸¹³. У свою чергу, майбутні педагоги Волинського ІНО проходили військову підготовку на базі 130-го Богунського полку. Тут, об'єднуючись у взводи, вони займалися тактично-стройовими заняттями, вивчали матеріальну частину зброї тощо⁵⁸¹⁴.

Молодь встановлювала шефство над різними місцевими органами та культурно-освітніми закладами. Зокрема, студенти Волинського ІНО шефували над 15 і 22-ю Житомирськими трудовими школами і трьома дитячими будинками⁵⁸¹⁵; Кам'янець-Подільського ІНО – над комсомольськими осередками хімічного технікуму⁵⁸¹⁶, художньо-промислової школи⁵⁸¹⁷, учительських курсів⁵⁸¹⁸; Кам'янець-Подільського ІСВ – БУПром⁵⁸¹⁹; Запорізького педінституту – міськими школами №3 і 6, сільською у с. Малокатеринівка⁵⁸²⁰; Хортицького німецького ПТ – місцевими 7-річною трудовою і профтехнічною школами⁵⁸²¹.

Студенти проводили політосвітню роботу у містах. Так, у першому триместрі 1925-1926 н.р. до неї було залучено 56 вихованців Бердянського ПТ, з яких 21 обслуговував бібліотеки міста, 18 – читали доповіді, 8 – проводили роботу серед жінок, 3 – працювали у системі лікнепу, 2 – допомагали в оформленні стінгазет і т.д.⁵⁸²² Студенти Київського ІНО допомагали різним культурно-освітнім організаціям міста у проведенні різних кампаній та революційних

⁵⁸⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 280.

⁵⁸¹⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117.

⁵⁸¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

⁵⁸¹² Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1780. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2.

⁵⁸¹³ Федорук С. А як у вас?//Комсомолец Прикордоння. 1928. 14 черв. №17. С. 1.

⁵⁸¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

⁵⁸¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 560.

⁵⁸¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 70зв.

⁵⁸¹⁷ Там само. Спр. 6. Арк. 6.

⁵⁸¹⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 4.

⁵⁸¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61зв.

⁵⁸²⁰ Запорізький національний університет. С. 22; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 45.

⁵⁸²¹ Держархів Запорізької обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 12.

⁵⁸²² Бердянські педагогічні курси. С. 77.

свят⁵⁸²³. Хлопці і дівчата Харківського⁵⁸²⁴ і Одеського єврейських ПТ у 1925-1926 н.р. допомагали у роботі міських клубів ім. III Інтернаціоналу, у яких організовували вечірки, випускали стінгазети тощо⁵⁸²⁵. У 1931 р. до політосвітньої роботи у Житомирі залучили 108 студентів місцевого ІСВ⁵⁸²⁶.

Досить часто студентську молодь використовували як пропагандистів. Зокрема, послугами студентів-агітаторів Кам'янець-Подільського ІНО користувалися навчальні заклади міста. Так, студент Януш у квітні-травні 1924 р. для персоналу СГІ, ФЗУ, індустріального технікуму, лісової і художньої шкіл прочитав лекцію «Безробіття і боротьба з ним», після чого колективи цих закладів ухвалили перечислити односторонній заробіток на користь безробітних⁵⁸²⁷. Молодь вишу відряджали як доповідачів і до міського клубу ЛКСМУ⁵⁸²⁸. Студенти-лектори Проскурівського ПТ вели роботу в міському будинку робітничої освіти, клубах ЛКСМУ та місцевого гарнізону⁵⁸²⁹. Молодіжні активісти Кам'янець-Подільського ІСВ, взявши шефство над БУПРом, у клубі цього закладу представили ряд доповідей, організували «вечори змички», проводили заняття в групі ліквідації неписьменності, антирелігійну роботу⁵⁸³⁰.

Студенти також були ініціаторами і учасниками ідеологічних форумів та зібрань. Зокрема, у 1932-1933 н.р. третьокурсники історичного відділу Криворізького ІПО упродовж 5 днів проводили теоретичний семінар з питань січневого пленуму ЦК ВКП(б)⁵⁸³¹. У жовтні 1938 – червні 1939 рр. члени партосередку Житомирського педінституту, серед яких були студенти, у місті прочитали 145 теоретичних лекцій з історії ВКП(б)⁵⁸³².

Молодь залучали до роботи у політшколах як викладачів. Зокрема, студенти Ніжинського ІСВ у 1932-1933 н.р. обслуговували 82 політшколи у різних районах регіону⁵⁸³³, Маріупольського ПТ – у грудні 1929 р. – 16⁵⁸³⁴. У 1928-1929 н.р. у цих школах працювали 30 студентів Полтавського ІНО⁵⁸³⁵, у квітні 1930 р. – 15 майбутніх педагогів Бердянського ПТ⁵⁸³⁶. У 1928-1929 н.р.

⁵⁸²³ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58.

⁵⁸²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

⁵⁸²⁵ Там само. Арк. 44.

⁵⁸²⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 34.

⁵⁸²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 62зв.

⁵⁸²⁸ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 14зв.

⁵⁸²⁹ Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259.

⁵⁸³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61зв.

⁵⁸³¹ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 242.

⁵⁸³² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2.

⁵⁸³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60.

⁵⁸³⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁵⁸³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁵⁸³⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

28 студентів Мар'їнського ПТ трудилися в партійних і комсомольських політосвітніх школах I ступеня, які охопили 700 осіб⁵⁸³⁷.

Посильну допомогу молодь надавала місцевим органам влади і профспілкам. Наприклад, навесні 1930 р. до секцій Бердянської міськради прикріпили 35 студентів місцевого ПТ. Вони там працювали постійно, а деякі з них виконували функції секретарів секцій⁵⁸³⁸. У профспілкових осередках міст працювала молодь Полтавського ІНО⁵⁸³⁹; Запорізького⁵⁸⁴⁰, Золотоношського⁵⁸⁴¹ і Конотопського ПТ⁵⁸⁴².

Студентів залучали до українізації радянського і профспілкового апарату, наприклад, у 1922-1923 н.р. у Вінниці до роботи у гуртках з вивчення української мови⁵⁸⁴³. У звіті Вінницького ІНО за осінній триместр 1923-1924 н.р. зазначалося: «На 80% силами студентів проведено українізацію радянського апарату м. Вінниці, оскільки у місті були відсутні кваліфіковані українізатори»⁵⁸⁴⁴. У 1929-1930 н.р. молодь Бердянського ПТ перевіряла стан українізації у місті; 28 з них забезпечували викладання української мови у початкових школах⁵⁸⁴⁵.

Чимало часу студенти витрачали на опіку різноманітних гуртків. Наприклад, у 1929 р. 20 хлопців і дівчат Київського ІНО організовували і курирували такі гуртки: політичні, ліквідації неписьменності, математичні, драматичні; проводили читання газет, формували бібліотеки⁵⁸⁴⁶.

Частина студентів були зайняті роботою у місцевих просвітніх центрах. Так, у 1926-1927 н.р. при Будинку освіти м. Харкова створили гурток профграмоти і читальню при ньому, робота у яких лягла на плечі 58 молодих працівників Харківського українського ПТ⁵⁸⁴⁷. У 1929 р. у роботі міського Будинку освіти брали участь 30 студентів Київського ІНО⁵⁸⁴⁸. Таку ж роботу в 1926-1927 н.р. проводили хлопці та дівчата Мелітопольського ПТ⁵⁸⁴⁹.

Студентство готувало різні категорії міських жителів до вступу в професійні навчальні заклади різного рівня. Зокрема, молодь Кам'янець-Подільського ІСВ, взявши шефство над БУПІРом, проводила

⁵⁸³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40.

⁵⁸³⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 49.

⁵⁸³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁵⁸⁴⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 132.

⁵⁸⁴¹ Там само. Арк. 40.

⁵⁸⁴² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12.

⁵⁸⁴³ Суворий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти. С. 304.

⁵⁸⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 83зв.

⁵⁸⁴⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 44.

⁵⁸⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.; Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 58.

⁵⁸⁴⁷ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁵⁸⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁵⁸⁴⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.

підготовку частини командирського складу до військової академії⁵⁸⁵⁰. 9 студентів Чернігівського ІНО у 1923-1924 н.р. готували членів комсомольських осередків міста до вступу на робітфак⁵⁸⁵¹.

Значну роботу студентська молодь проводила серед дітей, зокрема серед піонерів, про що йшлося у підрозділі 2.3. Мали місце й інші форми роботи з дітьми. Наприклад, студентство Житомирського єврейського ПТ у 1933 р. провело соцзмагання серед осередків «юних безвірників» єврейських шкіл на кращу участь в антирелігійній кампанії. Крім того, провели бесіди на антирелігійні теми з піонерами у піонерському клубі⁵⁸⁵². Студенти Кам'янець-Подільського ІНО для учнів шкіл міста організовували екскурсії, під час яких вони оглянули кабінети, лабораторії, музеї, обсерваторію, були присутні на семінарах⁵⁸⁵³. Молодь Бердянського ПТ у квітні 1930 р. у міській школі №7 і дитмістечку організувала гуртки юних натуралістів, якими охопила 50 осіб⁵⁸⁵⁴. Такі ж гуртки тоді створили у 2 трудових школах хлопці та дівчата Маріупольського ПТ⁵⁸⁵⁵.

З 1924 р. набула поширення участь студентства у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення, завдання якої були визначені у постанові ВУЦВК від 4 листопада 1923 р. «Про ліквідацію неписьменності»⁵⁸⁵⁶. Студенти мали працювати у лікнепах як пропагандисти, агітатори та «ліквідатори»⁵⁸⁵⁷.

Практичну роботу молоді координували осередки товариства «Геть неписьменність» (часто її називали як «лікнеп»). Потужний осередок цієї організації працював у Катеринославському ІНО. У лютому 1926 р. він охопив своєю роботою 575 членів⁵⁸⁵⁸. В Одеському ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. осередок об'єднував 325 студентів⁵⁸⁵⁹; Київському – восени 1923 р. – 75⁵⁸⁶⁰, на початку 1924 р. – 150⁵⁸⁶¹; Кам'янець-Подільському – в 1924-1925 н.р. – 11⁵⁸⁶², у 1926 р. – 103⁵⁸⁶³; Чернігівському – у весняному триместрі

⁵⁸⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 61зв.

⁵⁸⁵¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 45зв.

⁵⁸⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 92.

⁵⁸⁵³ Островий В. М. В. О. Гериневич – ректор. С. 129.

⁵⁸⁵⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 69.

⁵⁸⁵⁵ Там само. Арк. 65.

⁵⁸⁵⁶ Про ліквідацію неписьменності: постанова 4-ї сесії ВУЦВК VII скликання від 4 листопада 1923 р.// Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Вид. 1-е (офіційне). Відділ перший. Харків, 1923. 30 груд. Ч. 46. Ст. 578.

⁵⁸⁵⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁸⁵⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 149.

⁵⁸⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁵⁸⁶⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84.

⁵⁸⁶¹ Там само. Арк. 12, 84.

⁵⁸⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.; Спр. 4. Арк. 8.

⁵⁸⁶³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 22, 24, 81.

1924-1925 н.р. – 83⁵⁸⁶⁴, навесні 1929 р. – понад 200⁵⁸⁶⁵; Полтавському – в 1927-1928 н.р. – 23, у 1928-1929 н.р. – 95⁵⁸⁶⁶. «Лікнепівці» працювали також у Миколаївському⁵⁸⁶⁷, Ніжинському⁵⁸⁶⁸, Харківському⁵⁸⁶⁹ і Херсонському ІНО⁵⁸⁷⁰.

Осередки товариства «Геть неписьменність» функціонували у ПТ, зокрема, у Бердянському⁵⁸⁷¹, Вінницькому українському (у 1928 р. нараховував 35 членів)⁵⁸⁷², Житомирському єврейському⁵⁸⁷³, Запорізькому (у 1925-1926 н.р. – 40)⁵⁸⁷⁴, Маріупольському (у грудні 1929 р. – 130⁵⁸⁷⁵, у травні 1930 р. – 159⁵⁸⁷⁶), Могилів-Подільському⁵⁸⁷⁷, Полтавському (у 1925-1926 н.р. – 34)⁵⁸⁷⁸, Черкаському ПТ. Що стосується останнього, то у 1928-1929 н.р. до його складу ввійшли 9 викладачів і 142 студента⁵⁸⁷⁹.

Упродовж 20-х рр. робота із ліквідації неписьменності загалом була незадовільною. Поставлені завдання реалізувати не вдалося. Про це свідчать, зокрема, такі дані: у 1928-1929 н.р. у Вінницькому окрузі пунктами лікнепу було охоплено лише 1,2% неписьменних, Ніжинському – 1,05%, Харківському – 0,05%. Головними причинами такого стану були прорахунки в системному плануванні заходів із подолання неписьменності, методична безпорадність молоді у роботі з дорослим населенням, хронічна нестача книг і періодичних видань, необхідних для ефективного проведення кампанії⁵⁸⁸⁰.

Для активізації роботи осередків товариства серед студентства 2 вересня 1929 р. президією ЦБПС України і Центральним правлінням товариства «Геть неписьменність» в Україні було укладено угоду, відповідно до якої кожний виш для роботи у системі лікнепу мав виділити 20% свого студентства. Ще

⁵⁸⁶⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13зв.

⁵⁸⁶⁵ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 222.

⁵⁸⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.

⁵⁸⁶⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 7-7зв.; Соїфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁵⁸⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

⁵⁸⁶⁹ Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93; Харківський національний університет. С. 337.

⁵⁸⁷⁰ Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 42.

⁵⁸⁷¹ Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму. С. 88.

⁵⁸⁷² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Спр. 20. Арк. 15-15зв.; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 24; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 165.

⁵⁸⁷³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 221.

⁵⁸⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10зв.; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 25.

⁵⁸⁷⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁵⁸⁷⁶ Там само. Арк. 63.

⁵⁸⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.

⁵⁸⁷⁸ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁵⁸⁷⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

⁵⁸⁸⁰ Молоткіна В. Критерії класифікації. С. 223.

5% відряджали у розпорядження товариства і профспілок для виконання обов'язків методистів, лекторів та інспекторів лікнепу⁵⁸⁸¹.

Ця угода певною мірою активізувала роботу осередків товариства «Геть неписьменність». У січні 1930 р. у Київському ІНО до його складу входили 285 членів⁵⁸⁸²; Житомирському ІСВ – восени того ж року – 345⁵⁸⁸³; Полтавському – в 1932 р. – 116⁵⁸⁸⁴; Вінницькому – 81⁵⁸⁸⁵. Активно діяли осередки у Бердянському (у квітні 1930 р. нараховував 278 членів⁵⁸⁸⁶, у січні 1931 р. – 250⁵⁸⁸⁷), Луганському (у першому семестрі 1932-1933 н.р. – 107)⁵⁸⁸⁸, Мар'їнському (у 1928 р. – 56, у 1929 р. – 147)⁵⁸⁸⁹, Миколаївському (у березні 1931 р. – 125)⁵⁸⁹⁰, Проскурівському ПТ⁵⁸⁹¹.

Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про практичну роботу студентів щодо ліквідації неписьменності на околицях міст, у селах, робітничих поселеннях, у військових частинах тощо. Для студентів-ліквідаторів проводилися відповідні семінари щодо методів роботи. Наприклад, в Одеському ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. відбулося 3 семінари⁵⁸⁹², Бердянському ПТ – на початку 1930 р. – 2⁵⁸⁹³. Такі ж заходи проводилися у Миколаївському ІНО⁵⁸⁹⁴.

Низка документів свідчать про кількісний склад студентів, що брали участь у ліквідації неписьменності. Так, у 1929 р. до цієї роботи залучили 635 студентів Київського ІНО⁵⁸⁹⁵, у жовтні-листопаді того ж року – 658, у січні-лютому 1930 р. – 720, навесні того ж року – знову 658 студентів, з яких 477 були «ліквідаторами», 74 – організаторами, 44 – методистами і т.д.⁵⁸⁹⁶ Крім того, у Дніпропетровському ІНО у 1926 р. налічувалося 575 студентів, які працювали у пунктах лікнепів; Одеському – в 1929-1930 н.р. – 720⁵⁸⁹⁷;

⁵⁸⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 48–48зв.

⁵⁸⁸² Т. Тут не все гаразд. С. 4.

⁵⁸⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11; Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 85.

⁵⁸⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁸⁸⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 46.

⁵⁸⁸⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

⁵⁸⁸⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 293.

⁵⁸⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁸⁸⁹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 40зв.

⁵⁸⁹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁵⁸⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 8зв., 46.

⁵⁸⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278.

⁵⁸⁹³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48.

⁵⁸⁹⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 7зв.

⁵⁸⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38зв.

⁵⁸⁹⁶ Клименко Й. ІНО на лікнепроботі//Кузня освіти. 1930. 23 трав. №13. С. 1.

⁵⁸⁹⁷ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 221; Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету. С. 66.

Полтавському – в 1928-1929 н.р. – 54⁵⁸⁹⁸; Харківському – в 1929 р. – 400⁵⁸⁹⁹, у 1930 р. – 860⁵⁹⁰⁰; Херсонському – в 1926-1927 н.р. – 160 (у т.ч. і викладачі. – Авт.)⁵⁹⁰¹, у січні 1930 р. – 70⁵⁹⁰²; Чернігівському – в 1923-1924 н.р. – 18⁵⁹⁰³; дніпропетровських ПОО й ІСВ – у червні 1932 р. – відповідно 195⁵⁹⁰⁴ і 120⁵⁹⁰⁵; Житомирському ІСВ – восени 1930 р. – 317⁵⁹⁰⁶, у 1931 р. – 122 студенти⁵⁹⁰⁷; Київському ПОО – у червні 1932 р. – 202⁵⁹⁰⁸; Криворізькому – у червні 1932 р. – 63⁵⁹⁰⁹; Бердянському ПТ – у квітні 1930 р. – 221⁵⁹¹⁰, у червні 1932 р. – 12⁵⁹¹¹; Гадяцькому – в жовтні 1930 р. – 30⁵⁹¹²; Дніпропетровському російському – в червні 1932 р. – 21⁵⁹¹³; Зінов'євському – в 1928 р. – 120, у 1929 р. – 90⁵⁹¹⁴; Конопольському – в першому семестрі 1933-1934 н.р. – 11⁵⁹¹⁵; Луганському – в тому ж році – 25⁵⁹¹⁶; Маріупольському – в травні 1930 р. – 75⁵⁹¹⁷; Миколаївському – в березні 1931 р. – 82⁵⁹¹⁸, у травні 1935 р. – 15⁵⁹¹⁹; Черкаському – в 1928-1929 н.р. – 114⁵⁹²⁰, у 1930 р. – 109⁵⁹²¹; Чернігівському – в жовтні 1932 р. – 28⁵⁹²².

Абсолютно більшість активістів працювала на громадських засадах. Наприклад, у Чернігівському ІНО у 1924-1924 н.р. з 18 студентів, задіяних

⁵⁸⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 35зв.; Діптан І. Полтава в період непу (1921-1928 роки): проблеми та шляхи їх реалізації//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край» / [редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), М. К. Наєнко, Н. Баландіна та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка, 2011. Вип.1 (24). С. 199.

⁵⁸⁹⁹ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 221.

⁵⁹⁰⁰ Олесь. Харківське студентство в поході на неписьменність//Студент революції. 1930. №6. С. 37.

⁵⁹⁰¹ Солодкий Н. Три культури ХІНО. С. 153; Херсонський державний університет. С. 46.

⁵⁹⁰² Студенти ХІНО навчають неписьменних//Наддніпрянська правда. Херсон, 1930. 10 січня. №8 (562). С. 6.

⁵⁹⁰³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 45зв.

⁵⁹⁰⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 44.

⁵⁹⁰⁵ Там само. Арк. 43.

⁵⁹⁰⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 54; Спр. 30. Арк. 24.

⁵⁹⁰⁷ Там само. Спр. 35. Арк. 34.

⁵⁹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

⁵⁹⁰⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁵⁹¹⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 68.

⁵⁹¹¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 46.

⁵⁹¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵⁹¹³ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.

⁵⁹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 2.

⁵⁹¹⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 228.

⁵⁹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 68.

⁵⁹¹⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 63.

⁵⁹¹⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁵⁹¹⁹ Там само. Спр. 30. Арк. 14.

⁵⁹²⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

⁵⁹²¹ Профком Черкаського педтехнікума. С. 43.

⁵⁹²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 42.

у лікнепах, платню отримували лише 3⁵⁹²³; у Харківському – у середині 20-х рр. – відповідно бл. 300 і 49⁵⁹²⁴. Подібне мало місце і в Полтавському ІНО, студенти старших курсів якого, як правило, трудилися безкоштовно⁵⁹²⁵.

Наповнюваність лікнепів була різною, а відтак середнє число неписьменних, яке припадало на одного студента, коливалось від 2 до 10 осіб. Так, навесні 1930 р. 658 студентів Київського ІНО навчали 4108 неписьменних⁵⁹²⁶; Чернігівському – навесні 1929 р. – відповідно 120 і 313⁵⁹²⁷; Херсонському – в січні 1930 р. – 70 і 200⁵⁹²⁸; Житомирському ІСВ – у 1931 р. – 122 і 1023⁵⁹²⁹; Полтавському ІСВ – у 1932 р. – 72 і 696⁵⁹³⁰; Черкаському ПТ – у 1928-1929 н.р. – 114 і 402⁵⁹³¹, у 1930 р. – 109 і 830⁵⁹³²; Бердянському – в квітні 1930 р. – 221 і 314⁵⁹³³, на початку 1931 р. – 117 і 517⁵⁹³⁴. Студенти Одеського ІНО у 1924-1925 н.р. навчали грамоти 352 осіб⁵⁹³⁵; Полтавського – у 1929 р. – 322⁵⁹³⁶; Харківського – у 1920-х рр. – 3100⁵⁹³⁷; Ніжинського ІСВ – у 1932 р. – 2724, у 1933 р. – 1900⁵⁹³⁸; Новомосковського – у 1929-1930 н.р. – 420⁵⁹³⁹; Маріупольського ПТ – у грудні 1929 р. – 400⁵⁹⁴⁰, у травні 1930 р. – 542⁵⁹⁴¹.

У ліквідації неписьменності брала участь також молодь Кам'янець-Подільського ІНО⁵⁹⁴²; Глухівського⁵⁹⁴³, Київського⁵⁹⁴⁴ та Уманського ІСВ⁵⁹⁴⁵; Бердичівського⁵⁹⁴⁶, Вінницького українського⁵⁹⁴⁷,

⁵⁹²³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 43в.

⁵⁹²⁴ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 93.

⁵⁹²⁵ Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревугук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття): підруч. для 10 кл. загальноосвіт. школи. Полтава: Оріяна, 2005. С. 191.

⁵⁹²⁶ Клименко Й. ІНО на лікнепроботі. С. 1.

⁵⁹²⁷ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 197; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 222.

⁵⁹²⁸ Студенти ХІНО навчають неписьменних. С. 6.

⁵⁹²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 34.

⁵⁹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁹³¹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

⁵⁹³² Профком Черкаського педтехнікума. С. 43.

⁵⁹³³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 68.

⁵⁹³⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 398.

⁵⁹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 279.

⁵⁹³⁶ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 112.

⁵⁹³⁷ Тихомиров В. И. Роль партійних організацій. С. 29.

⁵⁹³⁸ Самоїленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 161.

⁵⁹³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 6.

⁵⁹⁴⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33в.

⁵⁹⁴¹ Там само. Арк. 63.

⁵⁹⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв.; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 139.

⁵⁹⁴³ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

⁵⁹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 3.

⁵⁹⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁵⁹⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 2.

⁵⁹⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Спр. 20. Арк. 15; Спр. 34. Арк. 14, 36;

Гайсинського⁵⁹⁴⁸, Запорізького⁵⁹⁴⁹, Кам'янець-Подільського⁵⁹⁵⁰, Київського російського⁵⁹⁵¹, Куп'янського⁵⁹⁵², Новоград-Волинського⁵⁹⁵³, Одеського єврейського⁵⁹⁵⁴, Проскурівського⁵⁹⁵⁵ та Харківського українського ПТ⁵⁹⁵⁶.

Студентство ініціювало створення низки міських шкіл малописьменних і неписьменних. Наприклад, одна з таких шкіл у 1926-1927 н.р. функціонувала при Полтавському ПТ⁵⁹⁵⁷. У Херсонському ІНО було створено групи студентів, які керували школами неписьменних у двох районах міста – Сухарному і Воєнному. У них навчалися 82 особи⁵⁹⁵⁸. Молодь Волинського ІНО школу малописьменних створила при фабриці «Червоний чоботар»⁵⁹⁵⁹. 4 школи у першому семестрі 1934-1935 н.р. започаткували і учителювали в них студенти Миколаївського ПТ⁵⁹⁶⁰. У 1930 р. хлопці і дівчата Мар'їнського ПТ організували школу для підлітків на 50 осіб⁵⁹⁶¹. Студенти Волинського⁵⁹⁶² і Київського ІНО⁵⁹⁶³; Житомирського ІСВ⁵⁹⁶⁴; Маріупольського⁵⁹⁶⁵ і Полтавського ПТ⁵⁹⁶⁶ створили гуртки лікнепу.

Мали місце випадки, коли майбутні педагоги проводили збір коштів для ліквідації неписьменності. Наприклад, у 1925-1926 н.р. влаштували благодійний концерт студенти Ніжинського ІНО, виручка від якого пішла на користь лікнепу⁵⁹⁶⁷. Збирав кошти і студентський загальний Київського ІНО⁵⁹⁶⁸.

Спр. 35. Арк. 14.

⁵⁹⁴⁸ Суrowий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.

⁵⁹⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 132.

⁵⁹⁵⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 60.

⁵⁹⁵¹ Там само. Спр. 1490. Арк. 51; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8; Спр. 27. Арк. 6.

⁵⁹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. Ззв.

⁵⁹⁵³ Там само. Спр. 263. Арк. 366-366зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 102

⁵⁹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44.

⁵⁹⁵⁵ Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 341; Суrowий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 160.

⁵⁹⁵⁶ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁵⁹⁵⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 60.

⁵⁹⁵⁸ Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності. С. 9.

⁵⁹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3.

⁵⁹⁶⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 31.

⁵⁹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 90.

⁵⁹⁶² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁵⁹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 9

⁵⁹⁶⁴ Студентська бригада рапортує//Радянська Волинь. 1931. 16 лют. №23 (2091). С. 2.

⁵⁹⁶⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁵⁹⁶⁶ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁵⁹⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

⁵⁹⁶⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 48.

Молодь Полтавського ІНО⁵⁹⁶⁹, Бердянського⁵⁹⁷⁰, Гадацького⁵⁹⁷¹, Мар'їнського⁵⁹⁷² і Новомосковського ПТ проводила у своїх містах перепис неписьменних⁵⁹⁷³. Перевірку роботи лікнепів проводили студенти Полтавського ІСВ⁵⁹⁷⁴, Бердянського⁵⁹⁷⁵ та Конопотського ПТ⁵⁹⁷⁶. Крім того, молодіжний склад Одеського ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. з метою залучити населення до лікнепів, провів 7 агітаційних доповідей і 1 агітсуд⁵⁹⁷⁷.

Найбільш активних студентів-ліквідаторів (наприклад, Проскурівського українського ПТ) нагородили значком «Геть неписьменність!»⁵⁹⁷⁸. Гарно працювала у цій сфері молодь Житомирського єврейського ПТ, за що заклад у 1935 р. нагородили спеціальною грамотою⁵⁹⁷⁹.

Водночас, у роботі студентства з ліквідації неписьменності мали місце і певні прогалини. Так, з Одеського ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. скаржилися, що не вистачало фінансів на проведення цієї кампанії; багато підприємств, у яких необхідно було ліквідувати неписьменність, знаходилися на далекій відстані. Студентам доводилося ходити пішки, витрачаючи багато часу⁵⁹⁸⁰. З Київського ІНО у травні 1930 р. повідомляли, що лікнепи, на жаль, не мали навчальних планів, недостатньо було підручників та посібників, студентів слабо постачали пільговими квитками для проїзду до місця роботи. Крім того, їх часто перебазовували з одного місця на інше⁵⁹⁸¹. Мало місце і невиконання планів з ліквідації неписьменності. Зокрема, студенти Черкаського ІСВ у 1931 р. замість 900 осіб охопили навчанням лише 200⁵⁹⁸².

У ряді випадків місцеві органи влади доводили педзакладам нереальні плани. Наприклад, Гадацька міська рада доручила педтехніку ліквідувати неписьменність 1800 осіб. Однак, на жовтень 1930 р. відповідним навчанням охопили лише 104 особи⁵⁹⁸³. Водночас, 23 жовтня 1930 р. на конференції студентів Черкаського району студент місцевого ІСВ Іщенко скаржився, що студентству давали невеликі групи неписьменних (по 4-5 осіб). На його думку, більш продуктивною була б робота з більшою кількістю учнів⁵⁹⁸⁴.

⁵⁹⁶⁹ Там само. Арк. 35зв.

⁵⁹⁷⁰ Бердянські педагогічні курси... С. 293.

⁵⁹⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44.

⁵⁹⁷² Там само. Арк. 90.

⁵⁹⁷³ Там само. Оп. 10. Спр. 1558. Арк. 24.

⁵⁹⁷⁴ Там само. Спр. 1488. Арк. 295.

⁵⁹⁷⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 48, 68.

⁵⁹⁷⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12.

⁵⁹⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 279.

⁵⁹⁷⁸ Суrowий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 263.

⁵⁹⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁵⁹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 279.

⁵⁹⁸¹ Клименко Й. ІНО на лікнеп роботі. С. 1.

⁵⁹⁸² З купи листів (Біо)//Студент революції. 1931. №15. С. 33.

⁵⁹⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 42.

⁵⁹⁸⁴ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7.

У деяких вишах студенти були пасивними щодо справи ліквідації неписьменності. Так, на прохання завідувача губнаросвіти про відрядження 10 бажаючих студентів для ліквідації неписьменності у Червоній армії ректор Вінницького ІНО у грудні 1920 р. заявив: «Студентів, бажаючих працювати в Червоній армії, не виявилось»⁵⁹⁸⁵. У 1928 р. студент Могилів-Подільського ПТ Х. Нагірняк відмовився бути політкерівником на навчальному пункті допризовників, за що його виключили з комсомолу⁵⁹⁸⁶. Частина студентів самовільно покинули роботу, за що отримали клеймо «дезертир». Зокрема, на початку 1930 р. лікнепи залишили 32 студенти Київського ІНО⁵⁹⁸⁷. 12 серпня 1933 р. на загальних зборах призовників прозвучало, що студенти Шепетівського ПТ ухилилися від покладених на них зобов'язань⁵⁹⁸⁸.

Отже, одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах з метою т.зв. «культзмички». Вони організовували бесіди та лекції на загальнотехнічні теми; у клубах, хатах-читальнях, бібліотеках провадили культурно-освітню роботу; спільно з місцевими організаціями брали участь у проведенні різних кампаній; допомагали селянам під час посівної і збиральної кампаній. До роботи у селах студентів залучали і під час канікул, перед виїздом на які вони отримували певні завдання. Подібним займалася молодь, яка практикувалася на селі. Студентство, виконуючи доручення більшовицької партії і уряду, брало участь у процесах колективізації сільського господарства, «ліквідації куркульства як класу», хлібозаготівлях.

Молодь педзакладів залучали до шефства над робітниками місцевих підприємств, підрозділами Червоної армії, застосовуючи різні форми роботи: виступи з доповідями, організацію гуртків, випуск стінгазет, проведення різних свят та кампаній, спільних культурно-масових вечорів тощо. Майбутні педагоги допомагали різним культурно-освітнім організаціям міст у проведенні важливих кампаній, відзначенні революційних свят; організовували гуртки, проводили читання газет, формували бібліотеки; брали участь у кампанії з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Як правило, ця робота була безоплатною.

4.3. Радянський режим і опозиційність студентів педвишів

Більшість студентів були відданими справі більшовиків, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Про це йшлося в

⁵⁹⁸⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30.

⁵⁹⁸⁶ Л. За дискредитацію геть з комсомолу (Педтехнікум, Могилівщина)//Комсомолец Прикордоння. 1928. 10 квіт. №10. С. 1.

⁵⁹⁸⁷ Список товаришів, що дезертирували з роботи лікнепу в Бульварному підрайоні//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.

⁵⁹⁸⁸ Армії пролетарської диктатури гідне поповнення//Шлях Жовтня. Шепетівка, 1933. 23 серп. №116 (1039). С. 2.

попередніх підрозділах. Разом з тим, численні архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про те, що частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла певну опозиційність.

Вже на початку 20-х рр. влада змушена була боротися з ухилами, які помічалися у студентському середовищі. Дійсно, ситуація тут була далеко не безхмарною для влади. Вкрай важке матеріальне становище та відносно високий рівень теоретичної підготовки молоді, що вчилася, робили її більш небезпечною в політичному плані для більшовицького керівництва. В одному з документів Головоплітосвіти УСРР зазначалося, що влітку 1922 р. «тільки незначна частина студентства є члени партії, вся інша або аполітична або має реакційні настрої». Настрої багатьох студентів були такими, «які не можна назвати антирадянськими, але важко вважати і радянськими»⁵⁹⁸⁹. Певну опозиційність студентів можна пояснити тим, що інститути народної освіти успадкували склад «старого» студентства. Зокрема, це стосується Кам'янець-Подільського⁵⁹⁹⁰, Київського⁵⁹⁹¹, Полтавського та Харківського ІНО⁵⁹⁹².

Серед студентської молоді поширювалася українська національна ідея і, водночас, невдоволення національною політикою більшовиків. Так, у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 12-18 червня 1927 р. зазначалося, що студент Київського ІНО Вербняк розповідав, що, будучи на практиці біля польського кордону, він дізнався, що Польща завжди готова підтримати український народ і допоможе звільнитися від «московського засилля»; польські ксьондзи вели запеклу агітацію проти більшовиків і в «масах мали великий успіх». Студент Кубишко переконував, що війна розпочнеться вже восени, не зважаючи на дипломатичну діяльність більшовиків. У цьому зведенні йшлося і про те, що частина київського студентства вбивство у Варшаві радянського посла П. Войкова розцінила як сигнал до антирадянської активності. У молодіжному середовищі визріла думка, що, коли почнеться війна проти більшовицького режиму, необхідно кидати навчання та їхати в села і організовувати незадоволених селян. Розраховували, що на допомогу прийдуть війська західних держав, зокрема Німеччини і Польщі⁵⁹⁹³.

Не «обійшов увагою» секретний відділ ДПУ УСРР і гурток культури українського слова Київського ІНО. У грудні 1928 р. депеушники писали, що гурток очолював студент Парасунько, який намагається спрямувати його діяльність у шовіністичне русло: «Більшовики-русотяпи, експлуатують Україну,

⁵⁹⁸⁹ Прилуцький В. І. Молодіжні організації. С. 12; Його ж. Молодь України. С. 20.

⁵⁹⁹⁰ Василенко Н. Кілька слів про Кам'янецький Університет//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 8 черв. №138. С. 1; Круглик П. На кордоні (Кам'янецький ІНО)//Студент революції. 1924. №7. С. 40.

⁵⁹⁹¹ Таким студентам не місце в пролетарському ВИШі//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 3.

⁵⁹⁹² Рябенко О. Студенти радянської України. С. 177.

⁵⁹⁹³ Українська інтелігенція і влада. С. 129.

перетворюючи її в колонію, нам потрібно боротися з ними всіма правдами і неправдами». На думку очільника, гурток мав «працювати, щоби бути готовим пробуджувати національну самосвідомість мас. Наша ціль – Соборна Незалежна Україна»⁵⁹⁹⁴. В одному із дописів в інститутській газеті «Кузня освіти» за 1929 р. повідомлялося, що у середовищі гуртківців функціонувало націоналістичне угруповання, у якому поширювалися «записки контрреволюційного змісту». У кореспонденції йшлося і про виступ радикального змісту Тимченка⁵⁹⁹⁵.

Подібні настрої поширювалися і серед молоді інших навчальних закладів. Так, у травні 1923 р. при огляді приміщень Кам'янець-Подільського ІНО завідуючий окпрофосвітою Кобзар побачив на стіні портрет В. Винниченка⁵⁹⁹⁶. В одній із архівних справ архіву СБУ у Хмельницькій області ми виявили протокол допиту студента Волинського ІНО М. Шавловича. Він повідомляв, що у 1924 р. він та його товариші Пюнтковський, Демчук, Ілюшин, Смолюга в ході дискусії з національного питання дійшли до таких висновків: пролетарська революція не принесла національного визволення українському народу; назріла боротьба за визволення України і відокремлення її від СРСР; варто вести роботу з українізації населення, яке потрапило під вплив росіян⁵⁹⁹⁷. Наприкінці 1928 р. студент цього ж вишу Бортинчук у розмові з товаришами зазначав: «Чи нам потрібно, хлопці, бути в ІНО? Нам потрібно було б їхати на Січ Запорізьку, як робили наші діди, захищати Україну і бити жидів»⁵⁹⁹⁸.

У червні 1927 р. у секретний відділ ДПУ УСРР надійшов донос, що студент Одеського ІНО І. Безуглий нібито вербував членів у секцію української підпільної організації, метою якої була боротьба за незалежність України, звільнення української нації, а також боротьба проти євреїв⁵⁹⁹⁹. Молодь цього ж вишу протестувала проти нав'язування українцям російської культури. Так, у квітні 1928 р. студент Сергієнко наголошував: «Всюди в літературі засилля «москалів». Кругом засіла кацапня і нам приходиться відвойовувати кожну п'ядь своєї незалежності». Його товариш Соколенко, у свою чергу, бідкався, що «нам [українцям] насильно нав'язують російську культуру, хочуть «втягнути» Жовтень в українську культуру»⁶⁰⁰⁰. Багато в чому ці ідеї студенти почерпнули з «української групи», яка згуртувалася в Одеському ІНО ще з початку десятиліття, і прагнула домогтися українізації вишу⁶⁰⁰¹. У березні 1929 р. депеушники отримали інформацію, що студент Харківського ІНО

⁵⁹⁹⁴ Там само. С. 456.

⁵⁹⁹⁵ Б-р. Більше уваги до нацпитання//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 2.

⁵⁹⁹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 74.

⁵⁹⁹⁷ Архів СБУ у Хмельницькій області. Спр. №П150, Т.1. Арк. 24.

⁵⁹⁹⁸ Українська інтелігенція і влада. С. 480.

⁵⁹⁹⁹ Там само. С. 132.

⁶⁰⁰⁰ Там само. С. 337.

⁶⁰⁰¹ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 69.

Ю. Лавриненко заявив своїм товаришам, що «революція в нас, на Україні, принесена, вона не засвоєна народом і нав'язана Москвою»⁶⁰⁰². Студент цього ж вишу Заєць, який був прихильником націонал-комуністичних ідей М. Хвильового, переконував своїх товаришів, що радянська влада в Україні проводить неправильну політику і йде врозріз з вченням К. Маркса, який вважав, що пролетарській революції повинна передувати національна революція. Заєць сформував навколо себе групу однодумців, до якої входили 10 осіб⁶⁰⁰³.

Ряд студентів мали відверті антирадянські настрої. У листопаді 1921 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО С. Чалий повідомляв про саботажні дії студентів вишу, спрямовані проти радянської влади: вони псували майно ІНО (викрадали електричні лампочки, обривали проводи), в аудиторіях «відправляли природні функції»⁶⁰⁰⁴. Тому він видав наказ про введення у виші вартування хлопців і дівчат⁶⁰⁰⁵. У березні 1924 р. зі складу студентів вишу відрахували Г. Михальчишину, яка намагалася перешкодити святкуванню в інституті 6-ї річниці Червоної армії⁶⁰⁰⁶. Умовно позбавили студентського статусу О. Бублій, яка чинила перешкоди у розслідуванні цієї справи⁶⁰⁰⁷. Студент Сергієнко, який перевівся до Кам'янець-Подільського ІНО з Ніжина, у розмові із однокурсниками говорив, що краще вступати на математичний відділ або на будь-який інший, «бо на випадок переміни державної влади, все це негодяще буде». Цей юнак негативно ставився до вивчення ідеологічних дисциплін. «Не бажані» політичні думки висловлював і Бондаренко. Партосередок насторожувало ще й те, що він «об'їжджав робітничі центри» Кавказу і Донбасу, планував поїхати до Москви «для якоїсь роботи»⁶⁰⁰⁸. 31 січня 1928 р. на загальних зборах осередку ЛКСМУ комсомолець Ясінецький з Кам'янець-Подільського ІНО заявив, що студент-комсомолец Гончарук говорив «про засилля партії в комсомолі»⁶⁰⁰⁹. У 1928 р. в одному із звітів Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що є студенти, які «не признають класової боротьби, на кампанію дивляться з усмішкою, особливо тоді, коли навколо певної кампанії складається громадська думка»⁶⁰¹⁰. Наприкінці того ж року серед студентів Волинського ІНО поширили лист студента одного з вишів УСРР Юрова, який скаржився на ненормальні умови життя і виховання молоді, на безцільність громадської роботи і т.д. Таке становище він пояснював невдалою політикою радянської влади. Комсомольці Сівко, Бортничук,

⁶⁰⁰² Українська інтелігенція і влада. С. 522.

⁶⁰⁰³ Там само. С. 521–523.

⁶⁰⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 58.

⁶⁰⁰⁵ Петляк Ф. 1921. С. 2.

⁶⁰⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 13–14.

⁶⁰⁰⁷ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 28; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 40.

⁶⁰⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 37зв.

⁶⁰⁰⁹ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5в. Арк. 2.

⁶⁰¹⁰ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 61зв.

Поліщук і Щербина, які поділяли ці думки, організовували таємні зібрання студентів, на яких дійшли висновку, що «Юров правий, оскільки в таких умовах живуть всі студенти». Прихильником «юровщини» був Баран, який заявляв, що «якщо буде війна, зберу банду і піду бити більшовиків»⁶⁰¹¹.

На початку 1920-х рр. у дискредитації більшовицької влади зазідали студентів-сіоністів Одеського ІНО⁶⁰¹². Серед молоді цього вишу у середині десятиліття поширювалося небезпечне висловлювання: «Нехай здохне радянська влада із своїм ладом»⁶⁰¹³. У квітні 1925 р. студентка Чернігівського ІНО Снопова, після проведення політосвітньої роботи у селі, на відкритому засіданні партосередку відверто заявила, що «радянська влада на селі провалюється і ні до чорту не годиться»⁶⁰¹⁴. Антирадянські настрої і висловлювання мали місце і в Полтавському ІНО⁶⁰¹⁵ та Коростишівському ПТ⁶⁰¹⁶.

Серед студентської молоді поширювалися вірші та анекдоти антирадянського змісту. Історик О. Рябченко встановила, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати рядами аркуші з різноманітними віршиками, де кожний щось дописував⁶⁰¹⁷. Згодом оцінювати результати соціалістичного будівництва стало небезпечніше. Поетеса Д. Гуменна згадувала, що після написання одного з віршів, у якому критикувалися сталінські перетворення, надійшла відповідь: «Більш ніколи віршів не пишіть».⁶⁰¹⁸

Незадоволення студентства викликали господарсько-політичні кампанії, що проводилися у селах. У зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 21-27 жовтня 1928 р. йшлося про те, що з початком навчального року посилюлися антирадянські настрої студентства Київського ІНО. Основним стрижнем розмов в молодіжному середовищі було становище у селах, де селяни були незадоволені зростаючими хлібозаготівлями і податками. Зокрема, студент Нагорський зазначав: «Селяни незадоволені владою, її сільською політикою, сварять владу за податки і кампанії. Атмосфера така, що достатньо однієї іскри і село вибухне». Про опозиційність селян говорили і студенти Записочний, Головань і Будний⁶⁰¹⁹. На початку жовтня 1928 р. т.в.о. начальника Тульчинського окрвідділу ДПУ УСРР Тимофєєв в інформаційній записці секретарю окружному КП(б)У Марченку повідомляв, що серед студентів ПТ побутує думка, що «нашого бідняка, селянина обдирають, на відповідальних

⁶⁰¹¹ Українська інтелігенція і влада. С. 480.

⁶⁰¹² Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 69.

⁶⁰¹³ Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 159.

⁶⁰¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 560.

⁶⁰¹⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 20.

⁶⁰¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220зв.

⁶⁰¹⁷ Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності. С. 389.

⁶⁰¹⁸ Рябченко О. Життя студентів радянської України. С. 56.

⁶⁰¹⁹ Українська інтелігенція і влада. С. 433–434.

посадах сидять люди, які не знали життя селян і їм думається, що селянству добре, насправді це зовсім не так»⁶⁰²⁰.

У січні 1929 р. у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР йшлося про студентку Запорізького ПТ М. Борохович, яка заявляла, що у влади не було «правильного підходу» до селян. Її однокурсник Носик під час літніх канікул під виглядом культурно-освітньої роботи організував нібито групу куркулів, яких навчав тактики боротьби з незаможниками. Студент цього ж вишу Білий виступив на засіданні літературного гуртка з віршом, у якому були слова, що «Москва закувала Україну»⁶⁰²¹. 3 лютого 1929 р. на засіданні партбюро Кам'янець-Подільського ІНО член партії Молодик повідомив, що деякі комсомольці не хотіли «носити прапор. Це як будто мелочь, але на це треба звернути увагу». Він повідомляв також, що у розмові з ним один студент, колишній учитель, говорив, що «права була опозиція (товару нема, хліба нема)»⁶⁰²².

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. авторитарний радянський режим, який значною мірою сформувався в період непу, трансформувався в тоталітарний. Для зміцнення такого режиму важливо було, як зазначає С. Кульчицький, не тільки придушити прояви опозиційних настроїв чи прямі виступи проти державної влади, а й не допустити поширення інакомислення і навіть самої думки про опозицію владі в суспільстві⁶⁰²³.

Частина студентства не сприйняла більшовицької моделі суспільства і наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. посилюються його опозиційні настрої. У 1930 р. на I всеукраїнській вишівській нараді у доповіді комуніста В. Мускіна наголошувалося, що «під тиском клясово-ворожих сил, серед окремих нестійких елементів студентства виникають опозиційні хитання»⁶⁰²⁴. До опозиційності студентів привели їх незадовільне матеріальне становище, а також зміни в ідеологічній площині. Що стосується останнього, то у 20-ті рр. відбувалося помітне зростання студентства нового типу, «досить активного, яке не здається, відстоює власну лінію, є формацією молоді непманівської ідеології»⁶⁰²⁵. Воно було незгідне з «генеральною лінією» більшовицької партії, ударними темпами та скороченням терміну навчання, негативно ставилося до вивчення ідеологічних дисциплін, відмовлялося від участі у громадському

⁶⁰²⁰ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940: зб. док. та матеріал. / [авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко; НАН України, Ін-т іст. України; Гол. редкол. наук.-документ. серії книг «Реабілітовані історією»; Держ. архів Вінниц. обл., відділ по розроб. архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. С. 70.

⁶⁰²¹ Українська інтелігенція і влада. С. 470.

⁶⁰²² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 9зв.

⁶⁰²³ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 396 С.

⁶⁰²⁴ Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи. С. 15.

⁶⁰²⁵ Съезды РКП(б) о молодежи // Студент революції. 1929. №5. С. 102–103.

житті. Цим студентам була властива замкненість і аполітичність, що свідчить ціла низка фактів.

Зокрема, частина студентів з іронією ставилася до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму. Так, студент II курсу історико-економічного відділу Запорізького ІНО Цибулько у червні 1931 р. говорив, що «ми всі скоро попухнемо з голоду через п'ятирічки»⁶⁰²⁶. Певною мірою його слова стали пророчими. У 1932 р. студент-комсомолец III курсу технічно-математичного відділу Вінницького ІСВ Сірий заявив, що «партія взяла непосильні темпи в будівництві соціалізму в СРСР»⁶⁰²⁷. Студенти Ніжинського ІСВ Горшков і Дудка у 1932-1933 н.р. говорили, що «Сталін і вожді нічого не роблять, досягнень нема». У свою чергу, Стрикун переконував, що «постанови партії – це ерунда, з них нічого не получится». У гуртожитках вишу були такі думки: «Коли б жив Ленін, такої, як зараз, політики не було б»⁶⁰²⁸. У 1935 р. студент Бердянського педінституту В. Солонський заявив, що він не вірить у будівництво соціалізму, що це «пуста болтовня»⁶⁰²⁹. У 1936 р. невдоволення політикою радянської влади висловлював студент Житомирського учительського інституту Калужек. Він говорив, що «як при такому соціалізмі жити, краще йти в Сибір...»⁶⁰³⁰. Подібні думки висловлювали деякі студенти Полтавського ІСВ⁶⁰³¹, Запорізького⁶⁰³² і Кам'янець-Подільського педінститутів⁶⁰³³, Вінницького українського ПТ⁶⁰³⁴.

Ряд студентів не сприйняли заклик партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі. Наприклад, студент Житомирського ІСВ Лось на студентських зборах у своєму виступі агітував «більше читати книжок, а менше тратити часу на другорядні [громадсько-політичні] роботи»⁶⁰³⁵. Студент Старобільського ПТ Кравцов під час суботника на будівництві магістралі Москва-Донбас прирівняв комсомольські суботники до «рабовласницького періоду»⁶⁰³⁶. У 1931 р. молодь Дніпропетровського ІПО, зокрема Покотило, Шебеко, Дезенко, вороже поставилися до соцзмагання, ударництва і, цитуючи «буржуазних» класиків, доводили неправдивість і нестійкість радянської

⁶⁰²⁶ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 53зв.

⁶⁰²⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 23зв.; Спр. 9. Арк. 2.

⁶⁰²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.

⁶⁰²⁹ Мандрикіна Т., Ноздріна Т. Педагогічний погляд. С. 3.

⁶⁰³⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 163в.

⁶⁰³¹ Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму // Студент революції. 1931. №3. С. 26.

⁶⁰³² Запорізький національний університет. С. 16.

⁶⁰³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 46–47.

⁶⁰³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 27.

⁶⁰³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

⁶⁰³⁶ Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. В. Просін (гол.), В. М. Голенко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б.в., 2004. Кн.1. С. 101.

влади⁶⁰³⁷. Ігнорували соцзмагання й інші майбутні педагоги: з Сумського педінституту – Т. Верхолаз⁶⁰³⁸, Ржищівського ПТ – Будникова і Пінчукова⁶⁰³⁹. Студент Полтавського ІСВ Джеріп досить скептично ставився до передовиків⁶⁰⁴⁰. Його товариші із Запорізького педінституту – А. Іщенко і Ю. Беруля – агітували проти стаханівського руху⁶⁰⁴¹. Студент цього ж вишу Ф. Шевченко на нараді редакторів стінгазет заявив, що стахановці не були письменниками, і тому їм було не обов'язково брати участь у роботі редакцій⁶⁰⁴². У 1936 р. один із молодих представників Вінницького педінституту категорично відмовився надіти протигаз і привселюдно висміював заходи товариства ППХО⁶⁰⁴³. Студентка цього ж вишу Галицька демонстративно порвала квиток добровільної лотереї⁶⁰⁴⁴. «Тікала від громадської роботи» молодь у Бердичівському ІСВ⁶⁰⁴⁵, Луганському ПО⁶⁰⁴⁶, Миколаївському педінституті⁶⁰⁴⁷.

Нам вдалося виявити низку фактів, коли молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду. Зокрема, студент Вінницького педінституту Гройзнер на початку 1935 р. намагався принизити роль Сталіна як «вождя партії й теоретика»⁶⁰⁴⁸. У 1937 р. студент О. Гаврилов у розмові з товаришами твердив, що К. Маркс і Ф. Енгельс перед тим як писати свої твори, «пили спиртні напитки, щоб викликати тимчасове збудження»⁶⁰⁴⁹. Подібні думки висловлювали Піхно⁶⁰⁵⁰ і Черешневий⁶⁰⁵¹. У 1933-1934 н.р. студент Польського педінституту Опико у гуртожитку висміював гасла Сталіна, поширював думки про «ніщету» та інші «ворожі теорії». Він говорив, що почуває себе «як в грязі»⁶⁰⁵². Студентка Кам'янець-Подільського педінституту Б. Щварцер «малю[вала] пеньок, на ньому зайчик і внизу підпис[ала], що це на такій височині стоїть наш радянський учитель»⁶⁰⁵³. У 1935 р. студенти Ніжинського педінституту Лата та Супрун

⁶⁰³⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 98.

⁶⁰³⁸ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

⁶⁰³⁹ С. С. Вирвати з коренем//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.

⁶⁰⁴⁰ Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму. С. 26.

⁶⁰⁴¹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 175.

⁶⁰⁴² Запорізький національний університет. С. 16.

⁶⁰⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 54.

⁶⁰⁴⁴ Там само. Спр. 25. Арк. 4зв.

⁶⁰⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

⁶⁰⁴⁶ З купи листів (Пост «Студента революції»)//Студент революції. 1931. №33. С. 34.

⁶⁰⁴⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.

⁶⁰⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20зв.; Спр. 35. Арк. 37.

⁶⁰⁴⁹ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 27.

⁶⁰⁵⁰ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 2; Спр. 603. Арк. 10.

⁶⁰⁵¹ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6зв.

⁶⁰⁵² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 35.

⁶⁰⁵³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 73; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 60. Арк. 91зв.

стверджували, що «філософія Маркса парить в облаках, а на практиці не здійснюється». Їхній товариш-комсомолец Яцура помилики в роботах Маркса і Енгельса списував на людський фактор («вони люди, яким властиво помилятися»). Крім того, він заявляв, що «Москва пожирала до чорта палива»⁶⁰⁵⁴. У тому ж році студент Харківського педінституту Колодко у своїй редакції виклав цитату Сталіна, написану на дошці парторгом вишу: «Двісті дурнів про одного». Жоржоленко у розмові з комсомольцем-грузином намагався принизити грузинську націю і, водночас, дискредитувати Сталіна: «Така нікчемна нація, як Грузія, дала такого генія, як Сталін»⁶⁰⁵⁵. Студента Запорізького педінституту С. Івахненка звинуватили в тому, що він у своїй власній бібліотеці пошматував брошури Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева, які були присвячені актуальним проблемам політичного життя⁶⁰⁵⁶. Студента Стулія відрахували з вишу за брудну лайку на адресу уповноваженого курсу з передплати на твори Леніна⁶⁰⁵⁷. «Контрреволюційні розмови» та дискредитація вождів мали місце у Запорізькому⁶⁰⁵⁸, Мелітопольському⁶⁰⁵⁹ і Миколаївському педінститутах⁶⁰⁶⁰, Бердянському учительському інституті⁶⁰⁶¹.

Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як надію на подальші позитивні зміни в державі. У Ніжинському ІСВ у 1932-1933 н.р. серед студентів дебатовалося питання, коли помре Сталін⁶⁰⁶². Один із студентів Ніжинського педінституту, приїхавши з екскурсії по Києву, розповів у гуртожитку, що у місті була величезна похоронна процесія, центральна вулиця була настільки заповнена людьми, що, здавалось, ховають Сталіна. Наступного дня його заарештували⁶⁰⁶³. Студент-комсомолец Старобільського ПТ Ю. Пархоменко, дізнавшись про смерть Кірова, заявив: «На 800 гр. хліба побільшало»⁶⁰⁶⁴. За глузування з приводу смерті Кірова у грудні 1934 р. відрахували студента Харківського педінституту В. Матищука⁶⁰⁶⁵. Студент Вінницького педінституту Будник, коли помер В. Куйбишев, заявив: «Вмирають наші вожді. Кірова вбили, Куйбишев помер. Нічого, ми їх замінимо»⁶⁰⁶⁶. Студент Кам'янець-Подільського педінституту І. Перепечай у 1935 р. зазначав, що «Кірова вбили, Куйбишев помер, скоро

⁶⁰⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 109.

⁶⁰⁵⁵ Там само. Арк. 193.

⁶⁰⁵⁶ Запорізький національний університет. С. 16.

⁶⁰⁵⁷ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 1.

⁶⁰⁵⁸ Там само. Спр. 13. Арк. 175.

⁶⁰⁵⁹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 62.

⁶⁰⁶⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.

⁶⁰⁶¹ Бердянський інститут соціального виховання. Т. IV. С. 39.

⁶⁰⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.

⁶⁰⁶³ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 275.

⁶⁰⁶⁴ Реабілітовані історією. Луганська область. Кн.1. С. 101.

⁶⁰⁶⁵ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 110.

⁶⁰⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 43в.

черга дійде і до інших... Скоро всі міста змінять свої назви». Він дозволяв собі й інші вислови: «Коли я вже дочекаюся, коли Сталін помре», «Чи збудують тов. Сталіну мавзолей як Леніну» і т.п.⁶⁰⁶⁷ 27 січня 1935 р. студент I курсу Вінницького єврейського ПТ Штілєрман відкрито задумався: «Якщо впродовж 1-го року померло два керівника партії, то скільки ж [їх] помре на протязі 4-х років»⁶⁰⁶⁸.

Чимало молоді відмовлялися визнавати марксизм-ленінізм за науку, негативно ставилися до навчальних предметів ідеологічного змісту. У Харківському ІСВ у 1931 р. студент Савицький виступав проти проведення політгодин («це зайва витрата часу, краще більше математики»), відмовлявся вивчати ідеологічні дисципліни⁶⁰⁶⁹. Так, у 1933 р. студенти-комсомольці Кам'янець-Подільського педінституту Фішер і Мордквіч заявили, що «ленінізм не є наука, а тільки ідея»⁶⁰⁷⁰. Проблема «чи є марксизм-ленінізм?» дискутувалося серед студентів цього вишу і в 1935 р.⁶⁰⁷¹ «Недооцінювали» соціально-економічні дисципліни також студенти вінницьких ІСВ⁶⁰⁷² та педінституту⁶⁰⁷³, Зінов'євського⁶⁰⁷⁴ та Чернігівського ІСВ⁶⁰⁷⁵, Ніжинського педінституту⁶⁰⁷⁶. Власне це, на думку представників влади, призводило до антипартійних виступів студентів. Зокрема, у такому дусі було висловлювання у 1932 р. на лекції з діалектичного матеріалізму студента Житомирського ІСВ Рунчука⁶⁰⁷⁷. Подібне мало місце і в наступні роки. Зокрема, студент Кам'янець-Подільського педінституту Байрак у 1935 р. заявляв, що «Котовський приймав до себе лише злодіїв»⁶⁰⁷⁸. Частина тутьчинських студентів твердили, що в «Радянській державі є експлуатація і капітал»⁶⁰⁷⁹. У 1936 р. студент-комсомолец Житомирського учительського інституту Лозько на занятті з історії партії запитав викладача: «Чи не є це зрада, коли партія заключила Брестський мир?»⁶⁰⁸⁰. Студент Вінницького педінституту Кролівський прибув на екзамен з ленінізму у «дуже п'яному вигляді»⁶⁰⁸¹.

⁶⁰⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 55, 85–86зв.

⁶⁰⁶⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 11, 13; Настрої та поведінка населення. С. 333.

⁶⁰⁶⁹ Кравченко К. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №5. С. 25.

⁶⁰⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 33.

⁶⁰⁷¹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 96зв.

⁶⁰⁷² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22зв.

⁶⁰⁷³ Там само. Спр. 41. Арк. 2зв.

⁶⁰⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10.

⁶⁰⁷⁵ Там само. Арк. 198зв.

⁶⁰⁷⁶ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.

⁶⁰⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

⁶⁰⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 9.

⁶⁰⁷⁹ Зет В. Усунуть від керівництва, хто придушує ініціативу та самокритику. С. 28.

⁶⁰⁸⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16зв.

⁶⁰⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2зв.

Низка фактів свідчить про підтримку студентами ідей Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Наприклад, у 1930-1931 н.р. студент Житомирського ІСВ Вольфман у розмові з товаришами наголосив, що «Сталін схоластик, партія повернула на бік Троцького»⁶⁰⁸². Студент Кам'янець-Подільського ІСВ І. Кунц у розмові із однокурсниками переконував, що «Троцький був правий, що нам не потрібні такі темпи, які партія взяла, а тепер такі труднощі», критикував лінію партії щодо підвищення цін на промислові товари, і, водночас, обкладання селян новими податками, переходу на 10-годинний робочий день. Виступав проти примусових заощаджень (публічно порвав свою ошадню книжку), збору коштів на розширення інститутського городу, організації у закладі соцзмагання, ударництва, оскільки студенти, на його думку, жили в незадовільних матеріально-побутових умовах⁶⁰⁸³. У 1933 р. студент Ржищівського ПТ Рябокляч розповідав, що «Троцький розумніший за Леніна, і що краще було б, якби партією керував Троцький»⁶⁰⁸⁴. На початку 1935 р. вихваляв Троцького, Зінов'єва, Карла Каутського як видатних теоретиків та ораторів студент Вінницького педінституту Гройзнер. Він доводив, що йому «байдуже жити в пролетарській чи буржуазній країні, аби була змога добре їсти й готуватись до наукової кар'єри»⁶⁰⁸⁵. У тому ж році наробив галасу виступ студента Кам'янець-Подільського педінституту Касьянчука про те, що «контр-революційна зінов'євсько-троцькістська група була права і рішення ЦК партії [про цю групу] не вірне»⁶⁰⁸⁶. Троцькістські ідеї поширювали також студенти Донецького ІНО Байбаков і Хайло⁶⁰⁸⁷; Вінницького педінституту – Ковальов, Бородай, Ліщишин, Головатюк, Дольчук⁶⁰⁸⁸, Вайнер⁶⁰⁸⁹; Бердянського учительського інституту – М. Бойко⁶⁰⁹⁰.

Ряд майбутніх педагогів поділяли «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського. Так, 21-22 листопада 1930 р. на конференції студентів Черкаського району йшлося про те, що у місцевому ІСВ були прояви «правого опортунізму, лівих загибів, примеренського ставлення до них, аполітичності, недостатньої ідеологічної витриманості та класової цілеспрямованості»⁶⁰⁹¹. У Бердичівському ІСВ мав місце «право-опортуністичний» виступ студента-комсомольця Журавльова, який на

⁶⁰⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

⁶⁰⁸³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 47, 49; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 38–39, 45, 62, 64, 76.

⁶⁰⁸⁴ Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка//Студент революції. 1933. №7-8. С. 39.

⁶⁰⁸⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20зв.; Спр. 35. Арк. 37.

⁶⁰⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 83зв.

⁶⁰⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 728. Арк. 2.

⁶⁰⁸⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71.

⁶⁰⁸⁹ Там само. Спр. 25. Арк. 18зв.

⁶⁰⁹⁰ Бердянський інститут соціального виховання. С. 42.

⁶⁰⁹¹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

відкритих зборах осередку ЛКСМУ відмовився від обміну комсомольського квитка і зобов'язався перед партійною організацією⁶⁰⁹². Мали місце також виступи студентів-«правих опортуністів» у Кам'янець-Подільському⁶⁰⁹³ і Харківському ІНО⁶⁰⁹⁴; Вінницькому⁶⁰⁹⁵, Житомирському⁶⁰⁹⁶ і Кам'янець-Подільському ІСВ⁶⁰⁹⁷; Сумському педінституті⁶⁰⁹⁸, Шепетівському ПТ⁶⁰⁹⁹.

У студентському середовищі мали місце й інші прояви антирадянських опозиційних настроїв. Так, у 1931 р. у Харківському ПО було організовано показовий суд над студентами Стахом та Юримом, під час якого «засудили» їхні антирадянські оповідання «Портрет вулєм» та «Принадна далечінь»⁶¹⁰⁰. За «наклепи на комуністичну партію та спотворення радянської дійсності» у 1936 р. заарештували студентів Чернігівського педінституту П. Зеляка, І. Орешка, М. Ситника, І. Пустовойта та Є. Гладку⁶¹⁰¹. Того ж року в Київському педінституті на одному із зібрань мали місце «контрреволюційні» виступи студентів Рибки і Зарудного⁶¹⁰². «Антирадянську та контрреволюційну» роботу проводили також студенти Дніпропетровського ПО Безкровна, Покотило, Шебеко⁶¹⁰³; Глухівського ІСВ – Свистеліна⁶¹⁰⁴; Одеського німецького педінституту – І. Ланц⁶¹⁰⁵; Херсонського ІСВ – Гудименко і Клименко⁶¹⁰⁶; Житомирського учительського інституту – Падалка, Ковальчук, Юзвенко, Садчик⁶¹⁰⁷, Герман, Нікітюк⁶¹⁰⁸.

Ряд студентів-заочників Одеського німецького педінституту відрاهували як таких, що не забезпечили «комуністичного виховання дітей».

⁶⁰⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

⁶⁰⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.

⁶⁰⁹⁴ Рішуча відсіч правому опортунізму//Студент революції. 1930. №24. С. 1.

⁶⁰⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9, 36зв.

⁶⁰⁹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

⁶⁰⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20, 71; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5д. Арк. 28; Завзятіше в бій за генеральну лінію партії. З доповіді секретаря РК ЛКСМУ тов. Лисенка/Червоний кордон. 1930. 10 груд. №132 (802). С. 3.

⁶⁰⁹⁸ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

⁶⁰⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 38.

⁶¹⁰⁰ З купи листів (Павло)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.

⁶¹⁰¹ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 305.

⁶¹⁰² С. В. Наслідки незадовільної партмасової роботи//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 6 берез. №8 (29). С. 1.

⁶¹⁰³ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85.

⁶¹⁰⁴ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24.

⁶¹⁰⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36зв.

⁶¹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 210.

⁶¹⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1зв.

⁶¹⁰⁸ Там само. Спр. 71. Арк. 178.

Серед них – О. Греклер, Р. Кох, С. Кольба⁶¹⁰⁹, Ф. Тальнер⁶¹¹⁰, Вебер, Вейланд, Д. Рейсмер⁶¹¹¹, А. Брендель⁶¹¹² та ін. За «антирадянську шкідливу» роботу в школі відрахували студента Миколаївського педінституту Ф. Кочубея⁶¹¹³. Студентів Полтавського педінституту Н. Суворову і В. Клименко звинуватили в тому, що вони відмовилися підтримати пропозицію студентського колективу про закриття однієї із церков міста⁶¹¹⁴. Як «ворожий» прояв було розцінено зрив явки молоді Запорізького педінституту на демонстрацію, приурочену 20-й річниці Жовтневої революції (з 1 тис. студентів з'явилися лише 150-200). Водночас, молодь швидко збиралася на акції, які владою не планувалися. Наприклад, як провокацію розцінили участь усього студентського загалу Харківського ІПО у похоронах М. Хвильового⁶¹¹⁵. У Житомирському учительському інституті один із студентів – Доцюк прибив до стіни туалету «заборонену книжку»⁶¹¹⁶. Студенту Вінницького українського ПТ Тищенко інкримінували участь у виступах «проти радвлади та погромах, що заховані під машкарою партизанщини»⁶¹¹⁷.

У студентському середовищі широкого поширення набули антипартійні написи і контрреволюційні анекдоти. Наприклад, 7 травня 1933 р. у наказі по Красноградському ПТ йшлося про те, що на коридорі були розвішені «контрреволюційні гасла» такого змісту: «1933 рік є рік великих труднощів. Цього року розв'язується питання хто кого. Або СРСР одержить всесвітній рекорд, або СРСР загине. Скоріше, що загине. Це видно з того, що зростають суперечности між СРСР і капіталістичними країнами, виростає безробіття, а саме в сільському господарстві. Все це веде до здійснення петлюрівського гасла кинутого 1.01.1933 року – 1933 рік є останній рік гноблення України більшовиками»⁶¹¹⁸. У лютому 1935 р. на загальних партійно-комсомольських зборах Житомирського учительського інституту йшлося про В. Юзвенка, який поширював серед студентів «контрреволюційні пісні». Студентка О. Садчик на бюсті Леніна записувала у зошит розклад занять, чим «дискредитувала вождя партії»⁶¹¹⁹. У Бердичівському ІСВ на стінах траплялися антирадян-

⁶¹⁰⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154.

⁶¹¹⁰ Там само. Спр. 15. Арк. 41.

⁶¹¹¹ Там само. Спр. 569. Арк. 62.

⁶¹¹² Там само. Арк. 74.

⁶¹¹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30зв.

⁶¹¹⁴ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21.

⁶¹¹⁵ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 197.

⁶¹¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 142.

⁶¹¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 125; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 26–27; Спр. 34. Арк. 107зв.; Куций Г. Таким не місце у радянському виші//Студент революції. 1930. №18-19. С. 48.

⁶¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 61, 63.

⁶¹¹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.

ські, «шовіністичні» написи⁶¹²⁰. У Київському ПО «по темних кутках» всі стіни були покриті «контрреволюційними» гаслами⁶¹²¹. Антирадянські гасла писали також студенти Житомирського ІСВ – Ліберфарб⁶¹²²; Харківського – Я. Антоненко і П. Медведєв⁶¹²³.

Поєми «контрреволюційного» змісту, анекдоти, різні «східні насмішки» виявили у першокурсника літературного факультету Харківського ПО Шарка⁶¹²⁴. Студент Ніжинського ІСВ Стрикун розповідав своїм товаришам анекдот: «Коли до Петровського прийшли по допомогу кінь, осел і віл, то лише осел дістав допомогу, бо там сидить своя братва – лише осли»⁶¹²⁵. Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ Сусляк, Цвігун, Саголок поширювали такий анекдот: «Сталін ходить тому в чоботах, що він завів всіх людей в болото, а Ленін ходить тому в ботінках, що він вивів країну на правильний шлях і ходив по сухому»⁶¹²⁶. Анекдоти поширювали також студенти Харківського (Л. Савенко⁶¹²⁷, Ясногородський⁶¹²⁸) і Миколаївського (Зозуля⁶¹²⁹, Пашенко, Цілий, Білецький, Семко⁶¹³⁰) педінститутів, Бердянського учительського інституту (І. Уманський, Принцовський, Чижевський⁶¹³¹), Лохвицького ПТ⁶¹³². Студентів Бердянського учительського інституту М. Боря і Г. Мороза відраховали за «антирадянські вилазки» під час виконання диктанту⁶¹³³.

Крім того, у 1930 р. у Вінницькому ІСВ оголосили про зникнення портрета Й. Сталіна⁶¹³⁴, а у Харківському педінституті у березні 1935 р. у туалеті розмістили портрет В. Леніна, в аудиторіях неодноразово зривали портрети Й. Сталіна і К. Ворошилова⁶¹³⁵.

Ряд документів свідчать про сумніви майбутніх педагогів щодо ідеологічного стереотипу про майбутнє світового капіталізму. Наприклад, студент Полтавського ІСВ Джеріп не підтримував гасла більшовицької партії про занепад капіталістичного господарства, економічну кризу в капкраїнах («Ви

⁶¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

⁶¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 14.

⁶¹²² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

⁶¹²³ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22, 32.

⁶¹²⁴ Скліфас О. «Кар'єра бита»//Студент революції. 1931. №5. С. 26.

⁶¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.

⁶¹²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 57; Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34.

⁶¹²⁷ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 91.

⁶¹²⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 193.

⁶¹²⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 48.

⁶¹³⁰ Там само. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

⁶¹³¹ Бердянський інститут соціального виховання. С. 56, 57.

⁶¹³² Держархів Харківської обл. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 95.

⁶¹³³ Бердянський інститут соціального виховання. С. 51.

⁶¹³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1, 2зв.

⁶¹³⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 194.

кажете за загинання капіталізму. Що мені загинання? Воно вже тисячу разів іде, а капіталізм собі процвітає»⁶¹³⁶. Один із студентів Гадяцького ПТ переконував своїх однокурсників у тому, що «капіталізм живучий, правий Лойд-Джордж, і не правий Сталін»⁶¹³⁷.

У багатьох вишах на початку 1930-х рр. почала з'являтися фашистська свастика і гасла на зразок: «Хай живе фашизм» (наприклад, на стінах Польського педінституту; до подвійних віконних рам кинуті були хрестики)⁶¹³⁸. 19 січня 1935 р. на загальних партійних зборах Кам'янець-Подільського педінституту з жахом повідомили, що «чиясь контрреволюційна рука малювала фашистські знаки»⁶¹³⁹. Подібне виявили і в Харківському педінституті⁶¹⁴⁰. У Житомирському учительському інституті в 1937 р. серед молоді поширювалися чутки, що «мов би ми допомагаємо Іспанії своїми командами та зброєю»⁶¹⁴¹. У 1936 р. двоє студентів-першокурсників Вінницького педінституту під час мітингу, присвяченого подіям в Іспанії, грали в шахи. Продовжували вони гру і під час виконання «Інтернаціоналу»⁶¹⁴². У 1937 р. у Вінницькому педінституті студенти М. Ковальові і А. Бородай серед студентів поширювали поразницькі настрої у випадку війни з Німеччиною⁶¹⁴³. У 1935 р. з Одеського німецького педінституту відрахували декількох студентів, у яких виявили рейхсмарки гітлерівської Німеччини⁶¹⁴⁴. На початку вересня 1939 р. студенти-поляки Київського педінституту Стодольський, Туровський і Лясота, природно, негативно поставилися до нападу Німеччини на Польщу, що поклав початок II світовій війні. Крім того, вони проігнорували заклик партії брати участь у навчальних зборах, а Стодольський категорично відмовився розносити військовозобов'язаним повістки⁶¹⁴⁵. Негативно поставилися до цієї події і студенти-українці. Так, Захарченко зазначив, що «у нас така ж політика, як і в німців – політика захоплення і поневолення інших народів. Мало того, що своїх людей голодом морять, так ще й інших хочуть довести до такого «щасливого життя». Ось вам і зберігають політику миру»⁶¹⁴⁶.

⁶¹³⁶ Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму. С. 26.

⁶¹³⁷ З купи листів (Студент)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.

⁶¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6451. Арк. 3; Рябченко О. Студенти радянської України. С. 214.

⁶¹³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 40зв.

⁶¹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 194.

⁶¹⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

⁶¹⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 55.

⁶¹⁴³ Зінько Ю., Григорчук П., Тучинський В. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія та сучасність//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Васильюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. С. 33.

⁶¹⁴⁴ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93; Спр. 569. Арк. 1.

⁶¹⁴⁵ Радянські органи державної безпеки. С. 989.

⁶¹⁴⁶ Там само. С. 1055.

Чимало студентів, незважаючи на чистки, проведені у вишах в 20-х рр. – на початку 30-х рр. XX ст., продовжували виношувати українські національні ідеї, зокрема щодо української державності. Наприкінці лютого 1929 р. на засіданні партколегії ЦК КП(б)У йшлося про нерозуміння студентами сутності завдань «соціалістичного будівництва», посилення національно-шовіністичних настроїв⁶¹⁴⁷.

У зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 24-30 березня 1929 р. зазначалося, що у Київському ІНО діяла «шовіністична» група на чолі з Матушевським і Бобирем. До її складу входили 10 осіб. Група вела «шовіністичну» агітацію і намагалася довести наскільки важке життя української інтелігенції при радянській владі. Студент Добровольський заявив: «Весною буде війна, яка закінчиться загибеллю Радянської влади. Хлібна криза допоможе підняттю мас проти Радвлади. Весною прийдуть поляки і переб'ють всіх жидів»⁶¹⁴⁸. У той же час Ф. Матушевський вважав, що об'єднуватися з поляками не можна, оскільки Польща для України теж шкідлива, як і радянська влада, яка повинна бути скинута власними силами⁶¹⁴⁹. 20 листопада 1930 р. у газеті «Кузня освіти» йшлося про студента Київського ІПО Мазуренка, який мріяв про «реставрацію української національної буржуазії». Він стверджував, що УСРР була колонією у складі СРСР, а промисловість України, через її колоніальне становище, розвивалася мляво. Через це студента звинуватили у «волобуєвщині»⁶¹⁵⁰. У 1932 р. один із першокурсників економічного відділу цього ж вишу висловив думку, що «на сьогоднішній день вся Україна опинилася в Москві». Влітку того року в інституті поширили листівку із закликом до студентів виступити на захист українського народу⁶¹⁵¹. Критикував політику радянської влади у національному питанні й студент Полтавського ІСВ Джеріп. Він зазначав, що «на ґрунті всіх національних культур будується московський соціалізм»⁶¹⁵². У націоналізмі звинуватили також представників Донецького ІНО⁶¹⁵³.

Особливо посилилася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом та націонал-ухильництвом» після червневого 1933 р. пленуму ЦК ЛКСМУ, з трибуни якого пролунала критика на адресу М. Скрипника. Було визнано, що в лави комсомолу пролізли «петлюрівські лазутчики», а серед студентства виявляються «націоналістичні тенденції»⁶¹⁵⁴. У січні 1934 р. ЦК ЛКСМУ направив закритого листа секретарям обкомів, міськомів і райкомів

⁶¹⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 18.

⁶¹⁴⁸ Українська інтелігенція і влада. С. 515–516.

⁶¹⁴⁹ Там само. С. 529.

⁶¹⁵⁰ Глушко Д. Проти ухилів//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.

⁶¹⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 14.

⁶¹⁵² Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму. С. 26.

⁶¹⁵³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 728. Арк. 2.

⁶¹⁵⁴ Прилущкий В. Комсомол – головний провідник. С. 348.

спілки, в якому вимагав «подальшого підвищення класової пильності, дальшої самої рішучої боротьби за виявлення і очищення лав комсомолу від класово-ворожих, чужих, націоналістичних, розкладених елементів»⁶¹⁵⁵. Зрозуміло, що це ж стосувалося і національно-орієнтованого студентства педагогічних навчальних закладів.

У червні 1933 р. студент соціально-економічного відділу Житомирського ІСВ Штерн, під час обговорення й «проробки» питання про національно-культурне будівництво в Україні кинув таку репліку: «Сьогодні Хвиля обвинувачує Скрипника в перекрученнях шовіністичного характеру. Ми не гарантовані, що завтра не будуть обвинувачувати Хвилю у великодержавному шовінізмі»⁶¹⁵⁶. У націоналізмі звинуватили літературну студію «На штурм» Ніжинського ІСВ, більшість у якій склали студенти. У серпні 1933 р. на зльоті радянських письменників і літтургківців області їй закидали, що у «Записках Ніжинського ІСВ» друкувалися статті з літератури і педагогіки націоналістичного змісту, а студія на це не звернула уваги⁶¹⁵⁷.

Прояви «шовінізму» і «націоналізму» у першій половині 1930-х рр. мали місце і в Кам'янець-Подільському педінституті. Це визначалося історичними особливостями вишу, який, як зазначалося в жовтні 1933 р. у висновках комісії по чистці партійного осередку, «за часи Петлюри, готував буржуазні націоналістичні контрреволюційні кадри за проводом петлюрівського міністра Огієнка, рештки яких залишилися в інституті». Студентський контингент був дуже «засмічений класово-ворожими елементами: петлюрівцями, куркулями, утриманцями попів, дітьми фабрикантів та торгівців, купців»⁶¹⁵⁸. Зокрема, студент Т. Ляховецький був начальником карального загону в українській армії С. Петлюри⁶¹⁵⁹. За націоналізм відраховували з вишу М. Чернецького⁶¹⁶⁰. У Чернігівському педінституті було викрито і засуджено як українських націоналістів Маркевича і Осьмака-Литвиненка. Останнього звинуватили у тому, що він любив читати у гуртожитку «наклепницькі контрреволюційні твори» Остапа Вишні⁶¹⁶¹. Студентці Сумського педінституту Дудівні приписали ідеологічні збочення націоналістичного характеру, які виявилися під час педпрактики. Вона трактувала Т. Шевченка, В. Сосюру, М. Хвильового, І. Франка як пролетарських ідеологів⁶¹⁶².

⁶¹⁵⁵ Там само. С. 349.

⁶¹⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 105.

⁶¹⁵⁷ Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії. С. 155–156.

⁶¹⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.

⁶¹⁵⁹ Суліма С. Канонада по ворогах//Студент Прикордоння. 1929. 18 листоп. Ч. 1 (8). С. 3.

⁶¹⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 664.

⁶¹⁶¹ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 305.

⁶¹⁶² Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

У Вінницькому педінституті в 1937 р. в агітації за «утворення буржуазної української самостійної держави» звинуватили студентів III курсу історичного факультету М. Ковальова і А. Бородая⁶¹⁶³. Тоді ж за «антирадянські настрої» репресували студентів-істориків III курсу Т. Сиса, Г. Троць, П. Козака. Останнього звинуватили в тому, що, працюючи учителем в с. Лісничому Бершадського району, проводив «контрреволюційну» націоналістичну пропаганду серед учителів за самостійну Україну, вихваляв фашистський лад у Польщі⁶¹⁶⁴. Як націоналіст виявив себе студент IV курсу математичного відділу Огневой, який заявив, що лекції викладача Рафаеля йому не подобалися, бо він говорив «кацапською» мовою⁶¹⁶⁵. 15 жовтня 1937 р. у газеті «Більшовицька правда» йшлося про «запеклого націоналіста» Гречишка, який у студентському гуртожитку Вінницького учительського інституту проводив свою «підлу роботу»⁶¹⁶⁶. Тоді ж за «антирадянські настрої» репресували студента III курсу В. Дольчука. Його звинуватили у тому, що у гуртожитку він грав на скрипці націоналістичний гімн «Ще не вмерла Україна»⁶¹⁶⁷.

До 1938 р. у Полтавському педінституті діяла «націоналістична організація», членами якої були студенти І. Майзус, Л. Безобразов, Стемковська, Москаленко, Торашкевич, Кривобок. Перших двох працівники НКВС, окрім націоналізму, звинуватили ще й у тому, що вони готували терористичні акти проти «вождів партії і уряду» – Й. Сталіна, К. Ворошилова, В. Молотова і А. Жданова⁶¹⁶⁸. Націоналізм «пришили» також студентам Артемівського⁶¹⁶⁹, Глухівського⁶¹⁷⁰ і Луганського педінститутів⁶¹⁷¹, Бердянського учительського інституту⁶¹⁷². У підривній діяльності, у розповсюдженні націоналістичної літератури серед молоді звинуватили студентів Житомирського педінституту С. Докійчука⁶¹⁷³ і Спектора⁶¹⁷⁴.

⁶¹⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 15; Зінько Ю., Григорчук П., Тучинський В. Інститут історії. С. 33.

⁶¹⁶⁴ Лисий А. Історичний факультет. С. 67; Лисий А. К. Репресії проти студентства. С. 44.

⁶¹⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 8.

⁶¹⁶⁶ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71; Спектор Д. До кінця очистити інститут від ворогів і їх посіоників//Більшовицька правда. 1937. 15 жовт. №237 (1573). С. 4.

⁶¹⁶⁷ Зінько Ю., Григорчук П., Тучинський В. Інститут історії. С. 33.

⁶¹⁶⁸ Бабенко Л. Політичні репресії 1920-1930-х років. С. 203; Ї ж. Відгомін «великого терору» в житті і творчості полтавського письменника Леоніда Бразова//Краєзнавство: наук. журн. / [редкол.: П. Тронько (гол.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ, 2010. №1-2. С. 245.

⁶¹⁶⁹ Щур Ю. І. «На грані двох світів»: український національний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 64.

⁶¹⁷⁰ Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу. С. 402.

⁶¹⁷¹ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти. С. 231.

⁶¹⁷² Бердянський інститут соціального виховання. С. 55.

⁶¹⁷³ Лутай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту – жертви сталінського тоталітарного режиму. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Lytai_2.pdf (дата звернення: 14 лютого 2016 р.).

⁶¹⁷⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 124.

Серед студентства визрівало невдоволення економічною політикою радянської влади. Зокрема, молодь була незгодна з взятими високими темпами індустріалізації, колективізації, гостро сприймала конфіскаційні хлібозаготівлі, незадовільне харчування тощо.

Молодь відверто заявляла про помилки влади у її політиці щодо сільського господарства, у зв'язку з чим відмовлялася їхати на роботу у села. У березні 1930 р. студент Київського ІНО І. Кастерний вказував на те, що колгоспники отримували дуже низьку зарплату⁶¹⁷⁵. Студентка Київського ІСВ Падура відмовлялася брати участь у кампаніях на селі, працювати у лікнепі, відвідувати різні збори⁶¹⁷⁶, а її колеги із Ржищівського ПТ Будникова і Пінчукова – копати буряки у с. Демовщиha⁶¹⁷⁷. Восени 1932 р. студент-комсомолец Київського ІСВ Потішенко, оцінюючи політику партії, заявив, що «ми зайшли в селі в тупик»⁶¹⁷⁸. Такої ж думки дотримувався і студент Харківського ІПО Котенко⁶¹⁷⁹. Тоді ж студент Київського ІПО Лубенський виступив з відвертою ревізією політики партії на селі, адже «наші плани призвели до того, що сільське господарство занепало, деградувало»⁶¹⁸⁰. Подібне заявляли і студенти Ржищівського ПТ Папенко, Зайченко, Музика, Коваленко, Голубовський, Черевко, Удовенко⁶¹⁸¹. У 1932–1933 н.р. студент Ніжинського ІСВ Снігур з боєм констатував, що село перетворили «на колонію: за першої п'ятирічки було виснажене селянство, а тепер здогадалися зменшити темпи»⁶¹⁸². Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Лендерман у розмові про роботу студентів у с. Бараїшівка на посівній кампанії іронічно підсумував: «Це коні з вищою освітою». Студентки Мініна й Надозірна під час роботи у цьому ж селі зауважили: «Ми копаємо землю руками, а дружини комскладу роз'їжджають військовими кіньми, яких можна використати тут»⁶¹⁸³. У 1933 р. студенти, що повернулися з канікул, у Хортицькому німецькому ПТ поширювали «нездорову» інформацію: «колгоспи не зможуть посіяти свою землю», «коні в колгоспі всі здохли», «колгоспники не мають хліба»⁶¹⁸⁴.

Серед частини студентів поширювалися опозиційні настрої щодо проведення у селах колективізації. Так, у 1930 р. на партійних зборах Харківського ІНО присутні прийняли резолюцію, у якій зазначили, що в ході колективізації «головокружіння від успіхів було у ЦК РКП(б) і у Сталіна.

⁶¹⁷⁵ Таким студентам не місце в пролетарському ВИШі//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 3.

⁶¹⁷⁶ Я. Вовк в овечій шкурі//Там само. 20 груд. №5 (20). С. 4.

⁶¹⁷⁷ С. С. Вирвати з коренем//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.

⁶¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 22.

⁶¹⁷⁹ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 214.

⁶¹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 14.

⁶¹⁸¹ Глабець М. Про Липника, «липову» дирекцію і гнилий дух. С. 33–34.

⁶¹⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.

⁶¹⁸³ Там само. Арк. 104–105; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

⁶¹⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 39.

Вони натворили помилку, а тепер намагаються перекласти їх на первички [первинні парторганізації]»⁶¹⁸⁵. Тоді ж студент цього вишу В. Іванов відверто заявляв, що «матеріальної бази для колективізації не було і тепер нема... ЦК забув Ленінську тактику і стратегію до селянства»⁶¹⁸⁶. У листопаді 1931 р. майбутній педагог М. Заремба (Кам'янець-Подільський ІСВ) у розмові висловлювався про те, що у колгоспи втягували адміністративним порядком, а не на добровільних засадах⁶¹⁸⁷. Студент Первомайського ПТ М. Доніш, оцінюючи колективізацію, попереджав, що «коли буде такий нажим [комуністів] на село, то недовго буде існувати радянська влада»⁶¹⁸⁸. Про це ж говорили і студент Кам'янець-Подільського педінституту Бламар⁶¹⁸⁹, і Київського ІСВ – П. Заграничний⁶¹⁹⁰. Не підтримувала політики радянської влади щодо колективізації студентка Черкаського ІСВ Записочка. У своєму листі до матері вона писала: «Мамо, до колективу [колгоспу] не записуйтесь і мене не записуйте, бо я сьогодні тут, а завтра там й взагалі колективом не нуждаюсь»⁶¹⁹¹. Студент Херсонського ІНО Г. Смоляренко у підшефному селі провів антиколгоспну агітацію, після чого селяни вороже поставилися до колективізації⁶¹⁹². Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Хропонюк в гуртожитку у бесідах з товаришами переконував: «Колгоспи нерентабельні, їх треба розігнати»⁶¹⁹³.

Частина молоді негативно поставилися до політики розкуркулення селян. Так, студенти Волинського ІНО Уманський, Стаценко і Жолтовський поширювали чутки про «бабські бунти» у селах, які мали стати наслідком політики розкуркулення⁶¹⁹⁴. У Вінницькому ІСВ у грудні 1933 р. Сергієвський, виступаючи перед групою студентів заявив, що класової боротьби на селі немає і партії не слід вести боротьбу з куркулем⁶¹⁹⁵. Студентка Ніжинського ІСВ Гончарова, використавши заяви «троцькістів», звинуватила владу у тому, що «ми зараз порвали спілку з середняком, послали його в Сибір»⁶¹⁹⁶. У 1935 р. студент Луганського педінституту Грюкач «не бачив різниці між

⁶¹⁸⁵ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 40.

⁶¹⁸⁶ Рішуча відсіч правому опортунізму. С. 1.

⁶¹⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 75–77.

⁶¹⁸⁸ Мельничук М. Кубло куркульських синків//Студент революції. 1931. №4. С. 27.

⁶¹⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1585. Арк. 48.

⁶¹⁹⁰ Жорна: Нариси. Спогади. Документи: про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму/[редкол.: А. Ю. Чабан (гол.) та ін.; авт. кол.: В. Дергач, П. Жук, В. Захарченко та ін.]. Черкаси: б.в., 2001. Кн. 2. С. 65–66.

⁶¹⁹¹ Хвиля Б. «Мамо, до колективу не записуйтесь»//Студент революції. 1931. №2. С. 24.

⁶¹⁹² Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 36.

⁶¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 104–105; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

⁶¹⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10.

⁶¹⁹⁵ Тучинський В. А. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти. С. 298.

⁶¹⁹⁶ Кондрашов В. «З корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н.П.І.». С. 13.

колгоспником і куркулем»⁶¹⁹⁷. А його товариш із Глухівського педінституту Баштовий пропагував «куркульську» теорію про те, що «за капіталізму наймити і бідняки, в своїй більшості, мають змогу, як-то кажуть, вибитися в люди і стати заможними»⁶¹⁹⁸.

Не сприйняли студенти планів влади щодо хлібозаготівлі, вважаючи їх непосильними для селян. У червні 1929 р., після зустрічі зі студентами Кам'янець-Подільського ІНО, представника торгового відділу один із присутніх запитав: «Чи довго вивозитимуть хліб із села у робочі райони?». Інший студент висловив протест проти застосування репресивних мір під час хлібозаготівель⁶¹⁹⁹. Восени 1931 р. студент Вінницького ІСВ Струтинський заявив, що хлібозаготівельні плани в колгоспах нереальні. У свою чергу Сучак вважав, що плани хлібозаготівель непосильні, а тому припустив, що вони призведуть до зменшення тваринництва⁶²⁰⁰. Про нереальність виконання плану хлібозаготівлі говорив і студент Харківського ІПО Котенко⁶²⁰¹. У Чернігівському ІСВ юнак Бабич у липні 1933 р. заявляв про «ненормальність хлібозаготовки на Україні, як наслідок того, що відповідальні посади нібито займають переважно росіяни, а не українці»⁶²⁰². Низку фактів антирадянських настроїв («плани заготівель нереальні») у 1935 р. виявили серед студентів Кам'янець-Подільського педінституту⁶²⁰³. Крім того, у лютому 1932 р. зі складу студентів Бердянського ПТ відрахували Бахмацького та Лепка, які у с. Успенівка організували групу селян, що виступала проти хлібозаготівлі⁶²⁰⁴. Позбавили права на освіту і студентку Полтавського педінституту І. Марченко, оскільки в її матері під час хлібозаготівлі знайшли закопаний хліб⁶²⁰⁵.

Опозиційні настрої студентства посилювалися у голодні 1932-1933 роки. Наприклад, у грудні 1932 р. студент Уманського ІСВ І. Мусидрай, звітуючи про свою роботу у якості уповноваженого райкому ЛКСМУ, зазначав, що «люди не мають, що їсти і помирають». Він свідчив і про те, що частина відповідальних працівників колгоспів дбали лише про своє благополуччя, а за своїх односельців турбувалися лише формально. Побачене змусило студента зробити висновок, що «ми погналися за кількістю, не звертаючи увагу на якість колгоспного руху, унаслідок чого занепад сільського господарства

⁶¹⁹⁷ Свириденко. Ворожі дії Грюкача// За більшовицької педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.

⁶¹⁹⁸ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.

⁶¹⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3; Федорук С. Об'євимо боротьбу політичній неписьменності студентства//Студент Прикордоння. 1929. 11 черв. Ч. 7. С. 5.

⁶²⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12.

⁶²⁰¹ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 214.

⁶²⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 198зв.

⁶²⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 96зв.

⁶²⁰⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 333.

⁶²⁰⁵ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21.

... Ми взяли непосильні темпи...»⁶²⁰⁶. Студент Бердянського ІСВ Панченко сигналізував, що радянська влада «весь хліб вивезла, а люди голодують»⁶²⁰⁷. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Лашкул на вимогу подати звіт про педпрактику заявив: «Що я Вам напишу, про те, як селяни пухнуть з голоду на селі»⁶²⁰⁸. Тоді ж студент Ржищівського ПТ Кармазин стверджував, що «зараз на селі голод і що партія з колективізацією зайшла в глухий кут»⁶²⁰⁹. В Уманському ПТ студент Чорний дорікав, що «партійці не вміють працювати, вони кажуть, що хліб є, а на селі опухлі лежать.... І як вихід з ситуації вважаю: «Коли б селяни згуртувалися та зробили повстання, може було б краще». З цим погодився його товариш Васенко⁶²¹⁰. Студент Київського ПО Бурсов вказував, що «на селі голодують, а говорять про успіхи п'ятирічки»⁶²¹¹.

Власне, складним було становище і самих студентів. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Зайченко організував групу для переїзду в «хлібну» Донеччину. Деякі студенти старших курсів агітували першокурсників: «Ми ще помучимся трошки, нам залишилося недовго, а ви тут пропадете, скоріше кидайте»⁶²¹². У Кам'янець-Подільському ІСВ поширювалися думки, що «студентство пропаде, бо нема їжі», «це не їдальня, це вивіска»⁶²¹³. Студент Геренчук у розмові з товаришами говорив, що «в інституті дуже гарно прибрано, але студенти голодні ходять»⁶²¹⁴. З Бердичівського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що серед студентів траплялися «занепадницькі» настрої: «Хліб нам не дають, ми пропадемо, будемо скоро лаятися на вулиці, як коні... Треба спочатку забезпечити, а потім вимагати соцзмагання та ударництва»⁶²¹⁵. Низку заяв зробили студенти Ніжинського ІСВ. Ось тільки деякі з них: «Люди мруть, гроби заказують у чергу і я вже в чергу записався» (Іваненко); «В Ніжині мруть і пухнуть, що скоро не вистачить дошок ховать» (Патрикей, Стрикун, Єременко); «Що це за будівництво соціалізму, коли люди помирають... Хіба будеш учитися, коли ти голодний» (Муха). Студенти Середюк і Масюк вважали, що бригади, які відряджалися у села, «об'їдали селян». Водночас, вони запитували: «де подівається той хліб, що [ми] заготов[ляли]. Нам він щось не попадає. Все йде в провалля»⁶²¹⁶. Студент Вінницького педінституту Білик виготовив плакат з написом «Призрак ходить по Європі – призрак голоду»⁶²¹⁷.

⁶²⁰⁶ Жорна: Нариси. С. 63–64.

⁶²⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 73.

⁶²⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

⁶²⁰⁹ Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка//Студент революції. 1933. №7-8. С. 39.

⁶²¹⁰ Прилуцький В.І. Молодь України. С. 232.

⁶²¹¹ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. С. 674.

⁶²¹² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

⁶²¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13зв.

⁶²¹⁴ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 83–83зв.

⁶²¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

⁶²¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60–61.

⁶²¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 2; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 20зв.

Такі ж настрої поширювалися і в наступні роки, коли голодомор відступив. На початку 1935 р. серед студентства Кам'янець-Подільського педінституту зафіксовано «багато балачок чого нема хліба, багато різних хникань»⁶²¹⁸. Того ж року студент-комсомолец Ніжинського педінституту Яцура заявляв, що «українські селяни голодали і голодують, все забрала Росія»⁶²¹⁹. У 1937 р. серед молоді Житомирського педінституту велися «нездорові» розмови («нема хліба в магазинах») ⁶²²⁰.

Студентство критикувало політику влади і в галузі промисловості. Зокрема, у листопаді 1931 р. студент Кам'янець-Подільського ІСВ М. Заремба у розмові висловлювався про те, що «не потрібно стільки будувати великих підприємств, таких як «Дніпрельстан» й інших, тому що в нас не вистачить для них сировини...»⁶²²¹. Хлопці і дівчата Ржищівського ПТ переконували, що матеріальний стан робітників погіршився, через що радянське суспільство «не дійде до соціалізму»⁶²²². Студент Бердянського ІСВ Панченко заявив, що при радянській владі була експлуатація робітників⁶²²³. Про це ж говорили і майбутні педагоги з Кам'янець-Подільського педінституту – Бламар⁶²²⁴ і Касьянчук⁶²²⁵. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Лашкул стверджував: «В Росії робітники й студенти живуть в кращих умовах ніж на Україні»⁶²²⁶. Молодь Ніжинського ІСВ у 1932-1933 н.р. переконувала, що в Росії все дешевше і слід дозволяти їздити до Москви по хліб. Студент Кузьменко під час заняття з політекономії відверто запитав викладача: «У нас стан робітничого класу гірший, ніж за кордоном? Скажіть про це не за Сталінінм, а яка Ваша думка»⁶²²⁷.

В частини студентської молоді виявляли антисемітизм, причинами якого були складні історичні, соціально-економічні, ідеологічні, соціально-психологічні передумови. Антисемітські настрої мали місце і в педагогічних навчальних закладах. Зокрема, у Харківському ІНО у 1928 р. серед хлопців і дівчат була поширена думка, що «євреї – це нація, яка історично стала антипатичною. Євреї одержали привілеї, під час наділу землею одержали кращу землю і не працюють на ній. Євреї захопили радянські установи та вузи, і тому Каганович секретар ЦК КП(б)У»⁶²²⁸. У 1926-1927 н.р. в Одеському ІНО серед першокурсників організувалася група із 10 осіб, яка збиралася «встояти

⁶²¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 40зв.

⁶²¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 109.

⁶²²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

⁶²²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 75–77.

⁶²²² Глабець М. Про Липника. С. 33–34.

⁶²²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 73.

⁶²²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1585. Арк. 48.

⁶²²⁵ Там само. Спр. 2216. Арк. 83–83зв.

⁶²²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 104–105; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

⁶²²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 60.

⁶²²⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 397. Арк. 16.

проти жидівського штурму». Невдовзі вона зросла до 18 осіб. Основну мету група вбачала у «боротьбі з жидами». У 1928 р. її організаторів заарештували і вислали за межі України⁶²²⁹. Ярим антисемітом визнали студента Київського ІСВ П. Заграничного, який наполягав, що «всі труднощі нашого зростання у тому, що жиди захватили всю владу в СРСР у свої руки, що в нас не соціалізм, а насилля «нацменів», і що «Капітал» Карла Маркса не наука, а єврейська хитрість»⁶²³⁰. На стінах навчального корпусу Полтавського ІСВ появились написи проти радянської влади, євреїв, росіян («Бий жидів і комуністів», «Скрізь жида», «Кацапи революцію робили, бо їм хотілось української сметани», «Дайош неньку Україну»)⁶²³¹. Антисемітизмом були «заражені» також студенти Кам'янець-Подільського ІНО⁶²³², Лубенського ІСВ⁶²³³, Дніпропетровського⁶²³⁴, Київського⁶²³⁵ і Одеського ІПО⁶²³⁶, а також щонайменше 9 педінститутів⁶²³⁷ і 11 педтехнікумів⁶²³⁸.

Разом з тим, мав місце «нездоровий націоналістичний настрій» серед поодиноких студентів-євреїв. Так, на загальних зборах єврейського студентства Кам'янець-Подільського ІСВ звучало: «руський – ворог євреїв»,

⁶²²⁹ Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 159.

⁶²³⁰ Жорна: Нариси. С. 66

⁶²³¹ Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму. С. 26.

⁶²³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 18; Спр. 25. Арк. 112; Спр. 30. Арк. 71; Спр. 41. Арк. 4зв., 9, 40; Ф. П. 1605. Оп. 1. ба. Арк. 46, 48; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 128; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2зв.; Кірицман Ф. Антисемітку виключено зі складу студентів//Комсомолец Прикордоння. 1929. 31 груд. №38 (79). С. 4; Мангольд В. Нелюблю і кончено//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч.8 (10). С. 4; Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 159.

⁶²³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 134.

⁶²³⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85, 97.

⁶²³⁵ Антисеміта Пашкова виключено з комсомолу//Кузня освіти. 1931. 28 лют. №11 (26). С. 2.

⁶²³⁶ Козуб П. Культурбота вузів на Одещині//Студент революції. 1927. №8. С. 20; Скліфас О. «Кар'єра бита». С. 26.

⁶²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 17, 33; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 140; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20, 21, 43; Спр. 493. Арк. 2; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39зв.; Спр. 7. Арк. 6; Спр. 8. Арк. 21, 53; Спр. 9. Арк. 29; Спр. 15. Арк. 37зв., 40зв.; Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10; Спр. 46. Арк. 10–11; Спр. 71. Арк. 101; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8; Спр. 22. Арк. 4; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2113и. Арк. 65; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 175; ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 87; Недвіга. Не місце Вахніний в інституті// За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 1; Мандрикіна Т., Ноздріна Т. Педагогічний погляд. С. 3; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 54.

⁶²³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 32; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 27; Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2зв.; Держархів Харківської обл. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 95; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 26–26зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7; Спр. 67. Арк. 84; Бердянські педагогічні курси. С. 303; Кудий Г. Таким не місце у радянському виші. С. 48; Лановий І. Геть з вишу// Студент революції. 1932. №17. С. 33; Мірошніченко. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві)//Студент революції. 1929. №5–6. С. 30; Настрої та поведінка населення Поділля. С. 73.

«руський – мужик»⁶²³⁹. У листопаді 1934 р. студентка Житомирського єврейського ПТ Остайгер у загальноміському розподільникові хліба звернулася до одновірців: «Підемо, поки ці «арейлім» (єврейський шовіністичний вислів щодо не євреїв) не одержали хліб, ми нічого не доб'ємося»⁶²⁴⁰.

Не здорову атмосферу у студентському середовищі підігрівали, на думку парторганізацій вишів, антирадянські вислови викладачів, які мали б «викривати методологічні збочення і перебудувати свою роботу; слідувати, щоб у процесі викладання не просувалася ворожа студентам ідеологія, висвітлювали кризи буржуазної науки»⁶²⁴¹. Дана проблема є предметом окремого дослідження, окремі аспекти якого висвітлено в одній із наших праць⁶²⁴².

У низці випадків молодь відкрито демонструвала своє співчуття викладачам, заарештованим чи звільненим з-під політичного арешту. Зокрема, у Волинському ІНО частина третьокурсників, серед яких були і комсомольці, зустріли оплесками наставника, заарештованого у справі СВУ і згодом звільненого⁶²⁴³. У 1933 р. з інституту відрахували студентів Сумського педінституту Т. Іванченко і М. Берестюк, які спробували організувати товаришів на опір заходам дирекції щодо «вилучення з інституту ворожої націоналістичної лектури»⁶²⁴⁴. Студенти Польського педінституту на початку 1934 н. відкрито співчували заарештованим двом викладачам⁶²⁴⁵. У 1936 р. викладачів Чернігівського педінституту Приступу, Червака і Федорова відкрито підтримали студенти П. Зеляк, І. Орешко, М. Ситник, І. Пустовойт, Є. Гладка⁶²⁴⁶.

Водночас, частина молоді, керуючись сталінськими настановами, щодо системи доносів і таврування на студентських зборах, «викривали» викладачів-«ворогів народу». Це призводило до загострення відносин серед учасників навчального процесу. У стінах вишів панувала атмосфера підозрливості, постійного пошуку ворогів. Наприклад, на початку 1931 р. студенти літературного, біологічного та історичного відділів Київського ІПО на своїх зборах «засудили» пропаганду «голоного академізму та аполітизму, свідому дискредитацію молоді радянської професури» професором Тимченком на лекції з українського мовознавства і вимагали усунути його з посади⁶²⁴⁷. Студенти

⁶²³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 112; Спр. 26. Арк. 41.

⁶²⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.

⁶²⁴¹ Страшко Є. Гоголівський інститут. С. 25.

⁶²⁴² Комарницький О. Б. Антирадянські настрої викладачів і студентство педагогічних навчальних закладів Поділля у 30-ті рр. XX ст.//Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матеріали V всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23 квітня 2014 р./[редкол: І. М. Шоробура (гол.), Б. С. Крижук (відп. ред.), О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2015. С. 151–156.

⁶²⁴³ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. С. 700.

⁶²⁴⁴ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

⁶²⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6451. Арк. 3.

⁶²⁴⁶ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 305.

⁶²⁴⁷ Пролетарське студентство рішуче засуджує пропаганду «аполітичності»//Кузня освіти. 1931.

Сталінського ПІО у 1932 р. виступили проти спроб викладача мовознавства А. Писаревського «протягнути свої ідейки». Вони заявили, що його навчальна програма є недостатньо «воєвничою»⁶²⁴⁸. У Кам'янець-Подільському педінституті 10 грудня 1933 р. було прийнято постанову «про боротьбу з рештками контрреволюційної Любарщини» (назва походила від прізвища професора І. Любарського). Пропонувалося залучити до цього студентів-старшокурсників⁶²⁴⁹. Як наслідок, 14 грудня відбулися партійно-комсомольські збори, на яких студент Л. Дмитерко (згодом – відомий радянський письменник, сценарист, драматург) «викрив» «контрреволюційну роботу» І. Любарського і В. Гериновича⁶²⁵⁰. 13 липня 1934 р. студенти-заочники на загальних зборах визнали підручник відомого професора В. Храневича «Курс загальної зоології» «шкідливим і контрреволюційним»⁶²⁵¹.

В Уманському ІСВ у 1932-1933 н.р., після того як викладач історії Новоселецький заявив, що він не погоджується з Фрідріхом Енгельсом щодо походження релігії, студенти одразу ж повідомили про це дирекцію вишу⁶²⁵². У 1936 р. студенти Одеського німецького педінституту Б. Тичинський, В. Пельцер, О. Вольф, А. Ніккелеш, Лейнер, вчасно проявивши «політичну пильність» сигналізували про викладача Політкінша, який «протаскував контрреволюційно-троцькістські» концепції⁶²⁵³. У Вінницькому учительському інституті в 1937 р. студенти скаржилися на викладача Белграя, який вважав, що більшість студентів попали в інститут випадково, не були підготовлені вивчати курс російської мови. На думку молоді, цього науковця покривав директор Купріянов⁶²⁵⁴. Останній характеризував студентів-заявників як найгірших в інституті⁶²⁵⁵. Студент цього ж закладу Косаченко доносив на викладача історії Реміняку, який, виступаючи перед студентством, зазначав, що «зараз проти СРСР неможлива інтервенція»⁶²⁵⁶. У 1937 р. студент Черкаського педінституту М. Покотило на допиті зізнався, що викладач К. Масенко є «українським націоналістом, який спотворював досягнення партії та радянської влади в країні». Більш витонченим став натяк на націоналізм викладача у проказанні студентки І. Іваненко, яка до «традиційних» аргументів додала, що Масенко

21 січ. №8 (23). С. 2; Пролетарське студентство рішуче засуджує антирадянський виступ проф. Тимченка і вимагає звільнити його із викладання мовознавства в Радянському ВИШІ//Там само. 5 лют. №9 (24). С. 3.

⁶²⁴⁸ Ліміт. Відсіч буржуазним поглядам//Студент революції. 1932. №11-12. С. 8.

⁶²⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 157.

⁶²⁵⁰ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 64.

⁶²⁵¹ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 158.

⁶²⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 20.

⁶²⁵³ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 46.

⁶²⁵⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 114.

⁶²⁵⁵ Там само. Арк. 43.

⁶²⁵⁶ Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 6.

«висміював студентів, які в розмові виявляли русизми»⁶²⁵⁷. 18 вересня того ж року на зборах викладачів і студентів Полтавського педінституту розібрали справу викладачів-«націоналістів» Онісіна і Язева. В публічному обговоренні переважно брали участь студенти, які рішуче «викривали» своїх наставників⁶²⁵⁸. Колишній студент Ніжинського педінституту К. Шептій згадував, як на одному із занять студент Л. Полонський запитав у викладача української літератури Яненка, який вклад у літературознавство вніс Сталін, на що той необачно відповів, що Сталін не має праць з літератури. На перерві студент доповів про цей випадок каральним органам, і, невдовзі, викладача засудили на 10 років таборів⁶²⁵⁹. Така ж доля спіткала і професорів Харківського педінституту Л. Булаховського, Д. Галушка, доцентів Д. Введенського, І. Крилова, професорів Одеського педінституту Любарського, Луньонка, Руденка, у яких студенти «побачили» замаскованих шпигунів, контрреволюціонерів, троцькістів і націоналістів⁶²⁶⁰.

У ряді випадків студенти, виявляючи «класову пильність», «викривали» і своїх товаришів. Так, 9 квітня 1931 р. студент Кам'янець-Подільського ІСВ Саранчук заявив на свого однокурсника Коляду, який займався «систематичною розкладницькою роботою» серед студентства, зазначаючи, що різні труднощі «це не є труднощі, а шкідництво». Також він закликав не зважати на відомості з газет, «бо там лише брехня». Студент не відвідував заняття, «бо говорив, що голодний». Коли заявник пішов на заняття, то Коляда у гуртожитку з'їв його їжу і пояснив, що йде «боротьба за існування»⁶²⁶¹. Колишній студент ІСВ І. Лебедь у жовтні 1936 р. в листі до Кам'янець-Подільського окружного відділення НКВС, теж виявлюючи «класову пильність», написав, що у 1929-1931 рр. він навчався на одному курсі з І. Кунцом, про якого вже йшлося вище. Тому просив перевірити цього «махрового троцькіста»⁶²⁶². На початку березня 1931 р. один із студентів Київського ІСВ доносить, що студентка Пономаренко не відвідувала заняття, мотивуючи це тим, що в неї мала дитина. Водночас, вона продовжувала отримувати стипендію. Заявник повідомляв, що Пономаренко віддала дитину батькам, але й після цього не з'являлася в аудиторії. Значні пропуски мали й інші студенти: Білінська (2 місяці), Т. Гаєвська і Т. Буцько відвідували заняття 1 раз на тиждень. Тому, на думку заявника, до цих осіб треба вживати рішучих заходів⁶²⁶³. У березні 1935 р. студент Вінницького педінституту Шварцман розкритикував на зборах читання студентом Вайнером заборонених праць Л. Троцького⁶²⁶⁴.

⁶²⁵⁷ Драч О. Співробітники Черкаського педагогічного інституту. С. 216.

⁶²⁵⁸ Марочко В. І., Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України.

⁶²⁵⁹ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 156.

⁶²⁶⁰ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри. С. 229.

⁶²⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 24.

⁶²⁶² Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 49.

⁶²⁶³ К. Ось вони зривачі соцзмаганя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.

⁶²⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 18зв.

Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. У 20-х рр. чимало молоді вибули з вишів у ході чисток (перереєстрацій) як «соціально-чужі» елементи, про що йшлося у підрозділі 1.3. Водночас, чимало хлопців і дівчат відраховували за «контрреволюційну діяльність», наприклад, у 1923 р. – студентів Кам'янець-Подільського ІНО Ю. Коваліва, Б. Нестеровського, І. Сазанського, Н. Солуху, Й. Гріха⁶²⁶⁵. У травні того ж року ДПУ заарештувало студента Київського ІНО П. Кияницю, після чого його відраховували з вишу як «шовіністичний елемент, активно виступаючий проти лінії радянської влади в області освіти (проти пролетаризації вищої школи)»⁶²⁶⁶. У червні співробітники ДПУ звинуватили у зв'язках з «петлюрівськими агентами» студентів Полтавського ІНО І. Фідра і П. Капканця і пропонували вислати їх за межі України⁶²⁶⁷. У травні 1926 р. депеушники затримали студента Кам'янець-Подільського ІНО В. Стеценка⁶²⁶⁸. У 1924 р. з Одеського ІНО відраховували 52 «антирадянських елементи». У січні-квітні 1929 р. заарештували студентів цього ж вишу М. Гринцера, В. Ораву, О. Ялового, Є. Власова⁶²⁶⁹, Г. Блохіна⁶²⁷⁰ та ін. За даними ДПУ, того року «засміченість» Одеського ІНО «класово-чужим елементом» становила 17%, Кам'янець-Подільського – 15-17%⁶²⁷¹. 10 червня 1929 р. за участь у «підпільній організації анархістської молоді» у с. Литвиновичі потрапив у концтабір студент Харківського ІНО В.Писаренко⁶²⁷². 11 березня 1927 р. трирічний термін покарання отримав студент Вінницького українського ПТ А. Бойко⁶²⁷³.

Більшість студентів відраховували у 30-х рр. На жаль, повну кількість відрахованих встановити не вдалося через відсутність її об'єктивних складових. У нашому розпорядженні є дані, що стосуються окремих вишів. Так, в Житомирському ІСВ у 1930-1931 н.р. з лав студентів відраховували 50 осіб «ворожого елементу»⁶²⁷⁴, у 1932-1933 н.р. – 33⁶²⁷⁵; Уманському – восени

⁶²⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 41.

⁶²⁶⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

⁶²⁶⁷ Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[редкол. тому: С. А. Соловей (гол.), О. А. Білоусько, О. М. Пустовгар та ін.; упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. Київ, Полтава: АСМІ, 2009. Кн. 1. С. 175.

⁶²⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 15.

⁶²⁶⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 207.

⁶²⁷⁰ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: О. В. Садиков (гол.), В. А. Войнолович, С. С. Макарчук та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2005. Кн. 1. С. 548.

⁶²⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 100.

⁶²⁷² Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. О. Ягвдик (гол.), І. В. Богданова, В. Б. Звагельський та ін.]. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. Кн. 2. С. 243.

⁶²⁷³ Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. С. 221–222.

⁶²⁷⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 32.

⁶²⁷⁵ Житомирський державний педагогічний університет. С. 14; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91.

1931 р. – 6²⁷⁶, у 1932-1933 н.р. – 3²⁷⁷; Херсонському – в 1932-1933 н.р. – 6²⁷⁸; Нікопольському – у тому ж році – 4²⁷⁹, Чернігівському – 2²⁸⁰; Кам'янець-Подільському педінституті – в 1933-1934 н.р. – 17²⁸¹, навесні 1935 р. – 5²⁸²; Польському педінституті – у березні 1933 р. – 40²⁸³, восени 1933 р. – 150²⁸⁴, у 1934-1935 н.р. – 84²⁸⁵; Вінницькому – наприкінці 1934 – у перші місяці 1935 р. – 12²⁸⁶; Харківському – в 1935 р. – 17²⁸⁷, Сумському – в 1933-1935 рр. – 15²⁸⁸; Бердянському ПТ – у 1929-1930 н.р. – 10²⁸⁹; Вінницькому українському – в 1933-1934 н.р. – 8²⁹⁰, у першому півріччі 1935 р. – 4²⁹¹; Київському російському – в 1933-1934 н.р. – 4²⁹², у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 2²⁹³; Тульчинському²⁹⁴ і Київському польському ПТ – в 1934-1935 н.р. – по 7 студентів²⁹⁵. За такі ж провини відраховували студентів Миколаївського²⁹⁶, Одеського німецького педінститутів²⁹⁷, Маріупольського ПТ²⁹⁸. Отже, радянський режим покарав у 1930-1935 рр. щонайменше 486 майбутніх педагогів, не давши їм здобути фах і працювати в галузі освіти.

Як правило, відраховання студентів «одногослоно» приймали загальні збори колективів вишів. Наприклад, у липні 1933 р. учасники зібрання Чернігівського ІСВ визнали, що такий крок зробив «належний вплив на все студентство. Ці, хоч і поодинокі, класово-ворожі виступи примусили весь колектив з особливою увагою слідкувати за настроями в групах, на курсах і

⁶²⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 24.

⁶²⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 15.

⁶²⁷⁸ Там само. Арк. 213.

⁶²⁷⁹ Там само. Спр. 149. Арк. 70.

⁶²⁸⁰ Там само. Спр. 148. Арк. 199.

⁶²⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 139, 186, 219.

⁶²⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163.

⁶²⁸³ **Горбуров К.** Передень «Великого терору». С. 93.

⁶²⁸⁴ Там само. С. 95.

⁶²⁸⁵ Двірна К. Створення і ліквідація польського педагогічного інституту. С. 152;

Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б). С. 190.

⁶²⁸⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 21, 43; Спр. 493. Арк. 7; Спр. 603. Арк. 11; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 33; Спр. 35. Арк. 37.

⁶²⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 181.

⁶²⁸⁸ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

⁶²⁸⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 45.

⁶²⁹⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69.

⁶²⁹¹ Там само. Арк. 121; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 279.

⁶²⁹² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 84.

⁶²⁹³ Там само. Спр. 137. Арк. 5.

⁶²⁹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66.

⁶²⁹⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.

⁶²⁹⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

⁶²⁹⁷ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 1.

⁶²⁹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 65.

відділеннях, своєчасно відкликатися на всі громадсько-політичні кампанії, по ударному виконувати учбову роботу...»⁶²⁹⁹.

Окремі студенти під тиском визнали свою провину, внаслідок чого їм виносили мінімальні покарання – оголошували догани, наприклад, юнакам з Харківського ІСВ В. Клейманову⁶³⁰⁰ і П. Медведєву⁶³⁰¹; Вінницького педінституту – Струтинському і Сучаку⁶³⁰². У Кам'янець-Подільському ІСВ, після розгляду справи студента-другокурсника М. Заремби у бюро ЛКСМУ і партколективу вишу, коли постало питання про відрахування його з вишу, студент «засудив» свою поведінку: «Свої помилки я визнаю і засуджую... запевняю, що на далі буду твердо і свідомо переводити в життя постанови Комуністичної партії»⁶³⁰³. У 1936 р. визнали і усвідомили «політичну шкідливість своїх вчинків» студенти Запорізького педінституту Мерхалевський, Семібаламут, Гріншпон, Романченко, Азархін, Шевченко і Величко, після чого їх поновили у складі студентів⁶³⁰⁴.

Карали студентів і за те, що знаючи про роботу «ворогів народу», не донесли про це до органів НКВС. Наприклад, 11 вересня 1937 р. з Миколаївського педінституту відрахували студентку Е. Яскіну за зв'язок із заарештованим Залишняком і за спробу засудити його арешт⁶³⁰⁵. 10 жовтня 1934 р. сувору догану оголосили студенту Одеського німецького педінституту А. Нікелю, який не доніс на свого товариша І. Ланца⁶³⁰⁶. Студента Дніпропетровського ІПО Шебека звинуватили в тому, що він знав про «шкідницьку» роботу однокурсника Покотила, але вчасно не повідомив і не засудив дії⁶³⁰⁷.

«Класово-ворожі елементи» знаходили і серед студентів-комуністів. Зокрема, у жовтні 1929 р. виключили з партії студента Кам'янець-Подільського ІНО Т. Ляховецького, який у свій час, як з'ясувало слідство, перебував на командирських посадах в арміях УНР і гетьмана П. Скоропадського⁶³⁰⁸. Членам КП(б)У А. Ясинецькому, Т. Константінову і Б. Самотніку, які навчалися у тому ж виші, оголосили догану⁶³⁰⁹. За результатами чистки парторганізації, яка відбулася 14-17 жовтня 1933 р., з партії виключили В. Коцюбського і П. Кулінського. Перший з них, будучи прикріпленим від бюро партосередку до

⁶²⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 198зв.

⁶³⁰⁰ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.

⁶³⁰¹ Там само. Арк. 32.

⁶³⁰² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12.

⁶³⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 75–77; Завзятіше у бій за генеральну лінію партії. С. 3.

⁶³⁰⁴ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

⁶³⁰⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 49.

⁶³⁰⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36зв.

⁶³⁰⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85.

⁶³⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 14.

⁶³⁰⁹ Там само. Арк. 18, 20, 25.

підшефної сільської школи, «примиренськи» поставився до антирадянського виховання дітей, яке проводила «петлюрівська група» учителів. Він, а також студент Яричевський, не реагували на «явно контрреволюційні випадки», коли учні стріляли у портрет Сталіна⁶³¹⁰. Кулінський, який обіймав посаду секретаря партосередку, не вживав ніяких заходів щодо «ідейного і політичного розгрома контрреволюційної петлюрівської шкідницької групи». Крім того, на засіданні технічного гуртка він заявив, що СРСР є «причина криз капіталістичних держав»⁶³¹¹. Загалом, із 21 студента-комуніста, які проходили перевірку, її витримали лише 13⁶³¹². У Харківському ІНО у ході чистки з партії відрахували 24 студентів-комуністів, частину з яких становила молодь, якій залишилося 2 місяці до закінчення вишу⁶³¹³. У Київському ІНО в лютому 1932 р. виключили з партії і відрахували з вишу комуністів Літашенка⁶³¹⁴, Кириленка, Огаря і Бондара, які упродовж січня-лютого план хлібозаготівлі виконали лише на 2%⁶³¹⁵. У Кам'янець-Подільському ПТ в жовтні 1934 р. з партії виключили В. Сапожкова. Він відмовився брати участь у соцзмаганні, і, як стверджували однопартійці, вів розкладницьку роботу серед студентства⁶³¹⁶.

Частину заарештованих майбутніх педагогів розстріляли. Зокрема, до вищої міри покарання засудили студентів Київського ІНО П. Бовнуновського (вирок виконано 3 листопада 1937 р.)⁶³¹⁷, Я. Курбаса (10 листопада 1937 р.)⁶³¹⁸; Вінницького педінституту – П. Козака (19 листопада 1937 р.)⁶³¹⁹; Житомирського – С. Докійчука (1937 р.)⁶³²⁰; Запорізького – П. Мельникова, Ф. Борисенка, Г. Масича, І. Невеченка, І. Говоруху, І. Кальниша (для всіх – 14 червня 1939 р.)⁶³²¹; Луганського – П. Височина (22 жовтня 1937 р.)⁶³²², А. Іванова (5 лютого 1938 р.)⁶³²³,

⁶³¹⁰ Там само. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 60.

⁶³¹¹ Там само. Арк. 75.

⁶³¹² Там само. Арк. 8, 43–81.

⁶³¹³ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 42.

⁶³¹⁴ Комуніста Літашенка виключено з партії//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 лют. №3 (43). С. 1.

⁶³¹⁵ Опортуністів відкликано з хлібозаготівлі//Там само.

⁶³¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 99, 102.

⁶³¹⁷ Реабілітовані історією. Київська область/[редкол. тому: В. П. Кондрук (гол.), О. П. Реєнт, І. Х. Чистик та ін.; авт. кол.: П. П. Бачинський, Т. Ф. Григор'єва, В. О. Животівський та ін.]. Київ: Основи, 2007. Кн. 2. С. 691.

⁶³¹⁸ Там само. С. 22–23.

⁶³¹⁹ Реабілітовані історією. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. Кн. 3. С. 218.

⁶³²⁰ http://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Lytai_2.pdf.

⁶³²¹ Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: С. В. Лімарчук (гол.), О. О. Клепаков, О. Г. Бойко та ін.; наук.-ред. підрозділ: С. Д. Рев'якін (зав.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010. Кн. 5. С. 237.

⁶³²² Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 484.

⁶³²³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: З. Т. Гузар (гол.), Е. О. Дідоренко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд. В. В. Михайличенко]. Луганськ: б.в., 2005. Кн. 2. С. 144.

С. Малая (15 січня 1938 р.)⁶³²⁴, А. Савченка (27 вересня 1938 р.)⁶³²⁵; Харківського педінституту іноземних мов – В. Друченка (13 грудня 1937 р.)⁶³²⁶; Харківського педінституту – І. Мірошніченка (21 січня 1938 р.)⁶³²⁷; Вінницького українського ПТ – К. Гончара (6 травня 1933 р.)⁶³²⁸, Ф. Гуру (6 травня 1933 р.) та ін.⁶³²⁹. Ряд студентів засудили до позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудовах колоніях (див. додаток РР). Крім цього, за межі України вислали юнаків з Луганського педінституту П. Гречакова⁶³³⁰, А. Курочкіна⁶³³¹, П. Пархоменка⁶³³². Слідчі справи завели також на студентів Бердичівського ІСВ І. Корчевнюка⁶³³³, Кам'янець-Подільського педінституту – Ф. Цегольника⁶³³⁴ та І. Яворського⁶³³⁵. У Польському ІСВ в 1931-1932 н.р. заарештували 10 студентів⁶³³⁶; Харківському ІСВ – у січні 1931 р. – Г. Савицького⁶³³⁷; Одеському німецькому педінституті – у 1934-1936 рр. – Г. Гейдека, М. Кіфеля⁶³³⁸, Улітіна⁶³³⁹, Бренделя, Л. Лерха, Р. Крейса⁶³⁴⁰; Ніжинському педінституті – у 1935 р. – П. Кашубу, П. Лета, Я. Супруна, О. Яненка⁶³⁴¹; Миколаївському – у вересні 1937 р. – Єлагіна⁶³⁴² та багато інших.

Механізм репресій мав спланований характер. Інструкції про створення та наступний розгром фіктивних контрреволюційних організацій були досить конкретними та спускалися зверху, а самі ці організації за задумом слідчих та їх керівництва мали чітку, структуровану ієрархію. Цей процес розпочався

⁶³²⁴ Там само. С. 531.

⁶³²⁵ Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. М. Голенко (гол.), А. В. Путицев, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд. В. В. Михайличенко]. Луганськ: б.в., 2008. Кн. 3. С. 251.

⁶³²⁶ Реабілітовані історією: у 27 томах. Харківська область/[редкол. тому: І. М. Балута (гол.), Н. В. Лапчинська, В. І. Астахова та ін.; авт. кол.: Л. Б. Ровчак, І. В. Шуйський, В. А. Золотарьов та ін.]. Харків: Оригінал, 2014. Кн. 2. С. 290.

⁶³²⁷ Там само. С. 442.

⁶³²⁸ Реабілітовані історією. Вінницька область / [редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Київ: Основа, 2007. Кн. 2. С. 495.

⁶³²⁹ Там само. С. 568.

⁶³³⁰ Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 613.

⁶³³¹ Там само. Кн. 2. С. 400.

⁶³³² Там само. Кн. 3. С. 70.

⁶³³³ Архів СБУ у Хмельницькій області. Спр. №26805, Т. 1. Арк. 4.

⁶³³⁴ Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 3. С. 732.

⁶³³⁵ Там само. С. 1112.

⁶³³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 17, 24.

⁶³³⁷ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

⁶³³⁸ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 37зв.

⁶³³⁹ Там само Спр. 569. Арк. 17.

⁶³⁴⁰ Там само. Арк. 62.

⁶³⁴¹ Самоїленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 72; Самоїленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет. С. 147.

⁶³⁴² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 41зв.

ще на початку 1920-х рр. Наприклад, у листопаді 1921 р. чекісти розкрили підпілну «Кам'янець-Подільську українську організацію», до складу якої входили і студенти місцевого ІНО⁶³⁴³. Влітку ДПУ заарештувало декількох членів «Українського селянського об'єднання», яке започаткувала група кубанських українців – студентів Київського ІНО і мала прихильників серед молоді інших вишів міста⁶³⁴⁴.

У 1925-1926 н.р. в Києві діяла т. зв. «Українська національно-козацька партія». До її складу входили переважно студенти київських вишів, серед яких ймовірно були і студенти Київського ІНО. Делегушкам вдалося натрапити на слід організації, після чого УНКП викрили. Всім членам перед'явили звинувачення у створенні і участі в контрреволюційній організації. У цій справі проходили 10 осіб. За вироком надзвичайної сесії Київського окружного суду від 17 жовтня 1927 р. В. Артеменка та І. Шумигору було розстріляно. Ще 5 членів УНКП засудили до різних термінів позбавлення волі⁶³⁴⁵.

«Контрреволюційна» організація студентів «Погром» з осені 1926 р. підпільно діяла у Білоцерківському ПТ. Саме тоді ДПУ натрапило на її слід і у 1928 р. покінчило з нею. 5 студентів-членів організації вислали за межі УСРР⁶³⁴⁶.

З листопада 1927 р. по березень 1928 р. у Харкові існувала антирадянська студентська націоналістична організація, членами якої з високою долею ймовірності були і студенти місцевого ІНО. В одній із своїх листівок, адресованій представникам більшовицької влади, члени організації писали: «Ви говорите та пишете гарно. Та набридло вже слухати вашу брехню. Чому ж не розкажете скільки народу щоденно з голоду помирає. До міста приїхати не можна, безпритульні лавами ходять, нічого не докупитися, одні черги... У нас хліб задарма забирають, а в місті він такий дорогий...»⁶³⁴⁷. Для покращення становища, пропонувалося денационалізувати промисловість (найбільші підприємства мали залишатися в руках держави), ліквідувати монополію зовнішньої торгівлі, демократизувати управління, організувати селянські спілки і хлібні трести тощо⁶³⁴⁸.

У 1929 р. було завершено слідство у справі «контрреволюційного угруповання» у Глухівському ПТ, серед членів якого були студенти цього вишу О. Максименко, М. Фоменко, Б. Федько⁶³⁴⁹. Того ж року було ліквідовано антирадянське угруповання в Уманському ПТ. У цій справі заарештували 10

⁶³⁴³ Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі. С. 14.

⁶³⁴⁴ Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді. С. 229.

⁶³⁴⁵ Там само. С. 230.

⁶³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 9; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1.

⁶³⁴⁷ Жезицький В. Й. Репресії в середовищі молоді. С. 415.

⁶³⁴⁸ Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 162.

⁶³⁴⁹ Там само. С. 159.

осіб, у т.ч. Г. Матушевського, І. Гилявого, В. Глухівського і т.д.⁶³⁵⁰ За даними української діаспори у 20-х рр. діяли політичні молодіжні організації – студентський гурток «Драгоманівці» (припускаємо, що він існував у Київському ІНО), організація у Харківському ПТ⁶³⁵¹.

Черговий етап репресій пов'язаний із поступовим згортанням політики українізації, першим кроком до якого стала справа «Спілки визволення України» (СВУ).

Складовою частиною СВУ оголосили міфічну молодіжну організацію – Спілку української молоді (СУМ), якою «керували» безпосередньо академік С. Єфремов і В. Дурдуківський. Її завданням було знищення радянської влади агітацією і терором, як засобами для «пробудження активності народних мас»⁶³⁵². Її керівником оголосили студента Київського ІНО М. Павлушкова⁶³⁵³, який нібито був племінником С. Єфремова. Крім того, до складу організації входили Б. Матушевський (син колишнього посла УНР у Греції, члена УПСФ), Д. Бобирь (син професора, мати працювала в Міністерстві освіти УНР), Р. Шемет (син колишнього члена Державної Думи, політичного діяча доби гетьманату П. Скоропадського), Ю. Юркевич (син колишнього члена ЦК УСДРП), Зеров (брат українського поета, професора М. Зерова), Д. Кокот, Ю. Виноградов, П. Нечитайло, Г. Слободяник, В. Дубровський, І. Мадзюк, В. Сорочинський, Є. Бурган, Христосенко, Ф. Олійник⁶³⁵⁴. За версією ДПУ, Павлушков створив «СУМ» у 1925 р. Програма організації була націлена на встановлення української незалежної демократичної республіки. Передбачалися дотримання свободи слова, друку, зібрань і віросповідань. «Старі» українські партії, які функціонували в еміграції, до керівництва державою не допускалися, через те, що «відірвалися від української дійсності»⁶³⁵⁵. Стратегію роботи СУМу «розробив» С. Єфремов, яка передбачала наступне: «В перший період доведеться всю молодь мобілізувати для збройних операцій, мілітаризувати її. Як мине найгостріший момент, у війську зможуть залишитися лише охочі... Решта зразу повинна буде зайняти... відповідні пости у різних ділянках нового життя»⁶³⁵⁶. «СУМ» будувалася як бойова організація з обов'язковим навчанням військової справи⁶³⁵⁷. Члени спілки

⁶³⁵⁰ Там само. С. 160.

⁶³⁵¹ Прилудський В. І. Молодь України. С. 214.

⁶³⁵² Віхи історії України в документах і матеріалах (1917-1939 рр.): хрестоматія/[уклад.: О. В. Власюк, Н. А. Ковальчук, В. Й. Сидорук та ін.]. Рівне: Волинські обереги, 2012. С. 291.

⁶³⁵³ Покидьки радянського студентства. (Замість обвинувачувального слова на процесі «СВУ» та «СУМу»)//Студент революції. 1930. №9. С. 1-7.

⁶³⁵⁴ Українська інтелігенція і влада. С. 559; Хоменко В. Звенигородка: історична хроніка. Черкаси: Інтроліга ГОР, 2012. С. 29.

⁶³⁵⁵ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 109.

⁶³⁵⁶ Скрипник М. Контр-революційне шкідництво на культурному фронті//Червоний шлях. Харків, 1930. №4. С. 143-144.

⁶³⁵⁷ Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 137.

виготовляли листівки, які поширювали у церквах. Текст запозичували у журналах «Літературно-науковий вісник», які Павлушкову передавав Єфремов. У листівках йшлося, зокрема, про можливість здійснення терористичних актів проти Л. Троцького, Ф. Дзержинського та ін.⁶³⁵⁸ Однією із найбільш яскравих акцій СУМу була організація в 1927 р. у Софіївському соборі нелегальної панахиди в пам'ять С. Петлюри, під час якої присутнім роздали 100 шт. тематичних листівок⁶³⁵⁹.

Філії «СВУ» працювали в регіонах, у яких були задіяні і студенти. Так, у Дніпропетровському ІНО професор П. Єфремов (брат С. Єфремова) намагався «вербувати» членів СВУ серед «шовіністично» налаштованого студентства вишу. В одній із заміток газети «Червоний кордон» йшлося про те, що Єфремову не вдалося схилити на свій бік молодь: «З того нічого не вийшло, бо молодь настроєна по-радянському»⁶³⁶⁰. Водночас, В. Пристайко віднайшов ряд архівних документів, у яких йдеться про те, що у роботі осередку СВУ брали участь 8 студентів⁶³⁶¹. 13 червня 1930 р., вже після розгрому СВУ, на засіданні партосередку Дніпропетровського ІНО зазначалося, що студенти Покотило, Шенбенко, Дезенко були «рештками СУМу, бо всі їхні вислови сходяться з програмою СВУ»⁶³⁶².

У Нероновицькому ПТ діяла «контрреволюційна» організація «Спілка орачів-селян», яка була тісно пов'язана з СВУ. Її очолював студент П. Лутай. До складу спілки входили 16 осіб, у т.ч. 5 студентів. Слідство «встановило», що кінцевою метою організації було повалення радянської влади і встановлення «Самостійної України»⁶³⁶³. Організатором Звенигородського осередку СУМу оголосили студента Київського ІНО Григоровича⁶³⁶⁴. Існувала філія і в Черкасах, яка найактивніше працювала у місцевому ПТ⁶³⁶⁵. У 1928 р. в Білоцерківському окрузі ліквідували молодіжну «контрреволюційну» організацію «Полуботківська громада», до якої ймовірно входили і студенти місцевого ПТ⁶³⁶⁶. У Волинському ІНО вдалося «ізолювати» 6 студентів, які були членами СУМу⁶³⁶⁷.

⁶³⁵⁸ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 108.

⁶³⁵⁹ Там само. С. 112; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України/[підгот. В. Пристайко та Ю. Шаповал]//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1995. №1/2. С. 376.

⁶³⁶⁰ Українська контрреволюція перед пролетарським судом// Червоний кордон. 1930. 8 квіт. №38 (708). С. 2.

⁶³⁶¹ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 141–142.

⁶³⁶² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 98.

⁶³⁶³ Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. 1. С. 108, 187–196, 200–201.

⁶³⁶⁴ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 143.

⁶³⁶⁵ Там само. С. 153.

⁶³⁶⁶ Там само. С. 165–166.

⁶³⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

За участь у її діяльності заарештували студента Кам'янець-Подільського ПТ К. Сидоренка⁶³⁶⁸.

Студентський фактор був одним із визначальних під час формування депеушниками обвинувачення членам СВУ. Так, професору Й. Гермайзе поставили у провину проведення занять у гуртку студентів Київського ІНО, на яких вони вивчали історію українського народу. У слідчій справі йшлося, що нібито ще у 1925 р. вчений-історик склав для студентства українську демократично-національну програму діяльності⁶³⁶⁹. Серед заарештованих був керівник філії Всенародної бібліотеки при ВУАН В. Отамановський. Він читав лекції студентам, у яких знайшли «антирадянські» сюжети⁶³⁷⁰. Викладача Кам'янець-Подільського ІНО Ю. Філя звинуватили в тому, що він, читаючи лекції з української літератури, рекомендував студентам твори українських, «антирадянських» письменників – В. Винниченка, Б. Грінченка, Квітки, Слав'янова⁶³⁷¹.

Загалом, у справі СВУ пройшло 685 осіб, яких віднесли до «українських контрреволюціонерів». Серед них – 61 студент⁶³⁷². 18 травня 1929 р. ДПУ заарештувало М. Павлушкова, а невдовзі за ґратами опинилися Б. Матушевський, Д. Бобирь, Є. Бурган, Д. Кокот, Ю. Виноградов, П. Нечитайло, Г. Слободяник та ін. На початку розслідування ніхто з арештованих показав про участь в якій-небудь контрреволюційній організації не давав⁶³⁷³. Однак вже 6 червня Павлушков, якого перед цим належно «обробляли», почав давати свідчення проти свого дядька С. Єфремова⁶³⁷⁴. А. Болаболченко у своїй книзі «СВУ – суд над переконаннями» з цього приводу писав: «Фантазія Павлушкова, обробленого ДПУ, не знала меж... Рятуючи себе, він намагався переконати слідство, що знає дуже багато і може назвати нові імена... Слідство переважно не помічало очевидної брехні, інсинуацій і суперечностей у свідченнях Павлушкова»⁶³⁷⁵. У цьому ж дусі і розповідь матері Матушевського: «Павлушкова вони мучили допитами, змушували писати свідчення, причому він вже написав гори бумаги. Слідчі довели його до божевілля і він дав божевільні свідчення... ДПУ користується його становищем і під гіпнозом змушує його писати все, що не потрібно, після чого показує іншим написане і силою примушує їх зізнаватися»⁶³⁷⁶.

⁶³⁶⁸ Прокопчук В. С. Леонід Лупан: повернення із забуття//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область. Кн. 2. С. 251.

⁶³⁶⁹ Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України. С. 214.

⁶³⁷⁰ Лисий А. Історичний факультет. С. 66.

⁶³⁷¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 15, 16; Трембіцький А. Юхим Павлович Філь//Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 3. С. 149.

⁶³⁷² Ченцов В. В. Політичні репресії. С. 138.

⁶³⁷³ Пристайко В. Як ДПУ боролось... С. 75.

⁶³⁷⁴ Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. С. 140.

⁶³⁷⁵ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 72.

⁶³⁷⁶ Українська інтелігенція і влада. С. 596.

Слідчі чинили тиск і на Б. Матушевського. На першому допиті 18 травня він заявив, що «контрреволюцією» не займався і з політикою радянської влади погоджувався. Сумнів викликала лише доцільність соціальних чисток у вишах. Але після того як з ним «попрацював» слідчий С. Брук Матушевський у жовтні написав «покаянну сповідь» на 56 сторінках, яка починалася розділом «Що призвело мене до націоналістичних контрреволюційних поглядів»⁶³⁷⁷. Мати заарештованої Буртан, оцінюючи дії депеушників, заявила: «Ніде такого не було, щоби набрати дітей, довести їх до божевілья і після цього формувати справу»⁶³⁷⁸.

Сам процес відбувся з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Найбільший термін ув'язнення отримав М. Павлушков – 10 років. Спочатку він був у Ярославському політизоляторі, після чого відправили на Соловки, де 3 листопада 1937 р. за вироком трійки УНКВС його розстріляли⁶³⁷⁹. Б. Матушевського засудили до 5 років позбавлення волі. Йому пощастило вижити⁶³⁸⁰.

Арешти членів СВУ викликали невдоволення населення, у т.ч. і студентства. Так, київський студент Осіюк зазначав: «Українська громадськість рахує ці арешти поголовним терором і зажимом всього українства»⁶³⁸¹. У грудні 1929 р. студентка Київського ІНО Барановська вважала, що сфабрикована справа ДПУ «це спосіб налаштувати громадську думку вороже проти них». Студент Кладенко, говорячи про арешти більшості професури ІНО, висловився категорично: «Ти запитуєш, чому вони заарештовані. Вони самі не знають. Невже зараз довго до арешту. Назви себе українцем і тебе зараз же арештують»⁶³⁸². Студент Одеського ІНО Гречишкін пояснював: «Наші органи ДПУ роздули самі українську справу». У виші лунали ще й такі думки: «Нічого немає. Просто ДПУ шукає собі роботу і з дрібниць створює справу»; «Просто потрібно розстріляти людей, а для цього необхідна громадська думка»⁶³⁸³.

У 1932 р. спецслужби «розкрили» ще одну «контрреволюційну організацію» – «Українську революційно-демократичну спілку». Організація нібито ставила за мету шляхом збройного повстання повалити радянську владу і встановити самостійну демократичну Українську державу⁶³⁸⁴.

Осередки спілки «знайшли», зокрема у київських ІСВ, ІПО, українському ПТ⁶³⁸⁵. Керівником організації оголосили аспіранта Біохімічного інституту

⁶³⁷⁷ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України». С. 74–75.

⁶³⁷⁸ Українська інтелігенція і влада. С. 597.

⁶³⁷⁹ Там само. С. 695.

⁶³⁸⁰ Прилуцький В.І. Молодь України. С. 214.

⁶³⁸¹ Українська інтелігенція і влада. С. 566.

⁶³⁸² Там само. С. 626.

⁶³⁸³ Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. С. 209.

⁶³⁸⁴ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): зб. док. і матеріалів/[упоряд. Т. В. Григор'єва]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. С. 135.

⁶³⁸⁵ Там само. С. 16.

при ВУАН, колишнього студента ПО С. Підгайного. До складу «керівної ради» на першому етапі діяльності організації (осінь 1929 – серпень 1930 рр.) входили 4 особи, у т.ч. студент Київського ІНО М. Мазуренко. На другому етапі (листопад 1931 – березень 1932 рр.) УРДС очолювала рада у складі 6 осіб, серед яких – студент Київського ПО В. Безпояско⁶³⁸⁶. Загалом, організація налічувала у 1932 р. 70 осіб, у т.ч. 13 студентів. Серед них, окрім вищезазначених, були також юнаки київських ПО Б. Вишняков⁶³⁸⁷, М. Лінник⁶³⁸⁸, ІСВ – С. Середа⁶³⁸⁹, педтехнікуму – М. Татарченко⁶³⁹⁰, І. Гординчук⁶³⁹¹, М. Бриль⁶³⁹². Крім того, С. Підгайний у серпні 1932 р. на допиті повідомляв, що ідея заснувати спілку належала двом студентам ІНО – М. Черноусу і К. Цебенку⁶³⁹³. Останній «завербував» в ряди організації студента Л. Клименка. У 1929 р. Черноус і Цебенко написали і поширили листівки (50 прим.), у яких містився заклик до боротьби з «московським імперіалізмом за визволення України». Повстання планували розпочати восени 1932 р., напередодні хлібозаготівельної кампанії⁶³⁹⁴.

23 січня 1933 р. рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР С. Підгайного, М. Черноуса, В. Безпояска, М. Мазуренка, Л. Клименка, М. Бриля, Б. Вишнякова засудили до розстрілу. Останнім двом вирок замінили на ув'язнення у концтабори на 10 років. М. Татарченко, І. Гординчука, М. Лінника, С. Середу ув'язнили на 5 років⁶³⁹⁵. У протоколі засідання трійки не виявлено прізвища К. Цебенка, що нашоухує на певні роздуми.

У 1932-1934 рр. було сфабриковано справу «Української військової організації»⁶³⁹⁶. Найбільшою у системі «УВО» визнали т.зв. Кам'янець-Подільську філію, базовим для якої був Кам'янець-Подільський педінститут. 19 листопада 1933 р. у вирокі прокурора Кам'янець-Подільського прикордонного загону зазначалося, що робота осередку полягала «у збереженні, згуртуванні націоналістичної інтелігенції, консолідації всіх шовіністичних, чужих радянській

⁶³⁸⁶ Там само. С. 17.

⁶³⁸⁷ Там само. С. 23, 225–233.

⁶³⁸⁸ Там само. С. 24, 195.

⁶³⁸⁹ Там само. С. 323.

⁶³⁹⁰ Там само. С. 19, 191–194.

⁶³⁹¹ Там само. С. 23, 188–190.

⁶³⁹² Там само. С. 316.

⁶³⁹³ Там само. С. 108–110.

⁶³⁹⁴ Там само. С. 111–112, 308–309.

⁶³⁹⁵ Там само. С. 350–352.

⁶³⁹⁶ Нестеренко В. А. Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янця-Подільського у 1930-і роки// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: ДП «ДФ», 2004. Вип.8. С. 183; Його ж. Кам'янецька філія УВО//Подольнин. Кам'янець-Подільський, 2003. 14 лют. С. 4.

владі викладачів і студентів...»⁶³⁹⁷. На жаль, ми не маємо даних щодо участі в організації студентів. Але, очевидно, вони тут були присутні, зважаючи на те, що серед заарештованих у цій справі були 7 викладачів Кам'янець-Подільського педінституту, викладачі Кам'янець-Подільського ПТ⁶³⁹⁸, Житомирського педінституту⁶³⁹⁹.

Наприкінці 1933 р. у Луганському педінституті викрили «контрреволюційну трюцькіську організацію», серед членів якої були і студенти⁶⁴⁰⁰.

У квітні 1934 р. було організовано процес «Польської організації військової» (ПОВ)⁶⁴⁰¹. Основною «бойовою та організаційною базою» був Польський ІСВ (педінститут). В обвинувальному висновку у справі цієї організації (квітень 1934 р.) наголошувалося на «шкідницькій роботі» ПОВ у педінституті, до якої прилучилося студентство: «Керований ставлениками ПОВ, особливо Сохацьким, інститут перетворився на розсадник польського націоналізму на Україні, що підготовляв націоналістичні кадри учителів для польських шкіл»⁶⁴⁰².

На жаль, немає точних даних щодо персонального складу учасників ПОВ. Однак, можна стверджувати, що серед них було багато студентів, зважаючи на те, що упродовж другого семестру 1933-1934 н.р. чисельність студентського контингенту вишу зменшилась з 278 до 160⁶⁴⁰³. У 1933 р. ДПУ заарештувало Мулька, Повніковську, Тожкову, які були «активними контрреволюціонерами»⁶⁴⁰⁴. У 1935 р. з інституту відрахували Валевського, Венцевича, Лісовського, Чухлевську, які нібито мали зв'язки з ПОВ. А Шліферштейна звинуватили в тому, що він був польським легіонером⁶⁴⁰⁵.

На початку 1932 р. осередок ПОВ було створено у Проскурівському польському ПТ. До його складу увійшли 11 осіб, у т.ч. студенти Й. Зайонц, Й. Кшивановський, М. Шостак⁶⁴⁰⁶. У справі ПОВ на Поділлі проходили також студенти Польського педінституту П. Шклярук⁶⁴⁰⁷, Київського

⁶³⁹⁷ Нестеренко В.А. Українська науково-освітня інтелігенція. С. 183

⁶³⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6600. Арк. 79, 81; Нестеренко В. Кам'янецька філія УВО. С. 4.

⁶³⁹⁹ Єршов В. Політичні репресії в Житомирському педінституті. С. 37.

⁶⁴⁰⁰ Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 36.

⁶⁴⁰¹ Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 5. С. 60.

⁶⁴⁰² **Горбуров К.** Переддень «Великого терору». С. 97–98; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. і матер./[НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Поджур, О. С. Рубльов]. Київ: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. С. 287.

⁶⁴⁰³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 2.

⁶⁴⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 97.

⁶⁴⁰⁵ Там само. Спр. 6641. Арк. 139–140.

⁶⁴⁰⁶ Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 5. С. 90, 116, 126.

⁶⁴⁰⁷ Там само. С. 128.

польського ПТ – Ясницький, Добржанський⁶⁴⁰⁸. 23 лютого 1934 р. Шостака засудили на 5 років позбавлення волі, Зайонця і Кшивановського мали вислати за межі України на 5, а Шклярука – на 3 роки⁶⁴⁰⁹.

Третій етап переслідувань припадає на середину – другу половину 1930-х років. Його започаткувало вбивство у 1934 р. державного і партійного діяча С. Кірова. Даних про участь студентів у «контрреволюційних організаціях» цього періоду обмаль. Відомо, що у травні 1936 р. «викрили» «націоналістично-фашистську групу» студентів Полтавського педінституту, одним з керівників якої був Москаленко. Група проводила роботу серед студентської молоді, поширювала націоналістичну літературу, влаштовувала вечірки тощо⁶⁴¹⁰. Того ж року організували справу «шпигунської організації» Луганського педінституту⁶⁴¹¹. У 1937 р. у Немирівському ПТ «викрили» групу із 5-6 студентів-націоналістів⁶⁴¹². Тоді ж органи НКВС встановили, що студенти Запорізького педінституту були членами «Української контрреволюційної націоналістичної організації м. Запоріжжя»⁶⁴¹³. У квітні-травні 1938 р. у цьому ж виші заарештували студентів-членів «антирадянської, українсько-націоналістичної повстансько-терористичної організації». Співробітники НКВС твердили, що студенти, відвідуючи села під виглядом збору фольклору, «проводили обробку молоді в націоналістичному напрямку, укорінюючи в її свідомості пораженьські настрої». Як вже зазначалося, всіх їх – П. Мельникова, Ф. Борисенка, Г. Масича, І. Невеченка, І. Говоруху, І. Кальниша – 14 червня 1939 р. розстріляли⁶⁴¹⁴.

Студентів мобілізували на обговорення сфабрикованих гучних політичних справ, де вони під впливом осередків КП(б)У і ЛКСМУ, як правило, засуджували «ганебні виступи», спрямовані проти радянської влади. Зокрема, у листопаді 1927 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО «одностайно» підтримали постанову ЦК ВКП(б) про виключення зі складу ЦК партії Л. Троцького і Г. Зінов'єва⁶⁴¹⁵. Політика Троцького засуджувалася

⁶⁴⁰⁸ Там само. С. 122.

⁶⁴⁰⁹ Там само. С. 129–131.

⁶⁴¹⁰ Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. 1. С. 246–247.

⁶⁴¹¹ Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 36.

⁶⁴¹² Реабілітовані історією. У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білокінь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1. С. 263.

⁶⁴¹³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: А. І. Стрюк (гол.), О. П. Бережний, П. П. Ребро та ін.; наук.-ред. підрозділ: П. П. Ребро (кер.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2004. Кн. 1. С. 234.

⁶⁴¹⁴ Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 5. С. 236–237.

⁶⁴¹⁵ Комсомольська молодь засуджує фракціонерів. (Резолюція по доповіді т. Коваля «Про Жовтневий Пленум ЦК ВКП(б)» на загальнономіських зборах організації ЛКСМУ м. Кам'янець)/Червоний кордон. 1927. 7 листоп. Ч. 86 (355). С. 2.

і в наступні роки, наприклад, – у березні 1929 р. у Бердичівському⁶⁴¹⁶ і Шепетівському ПТ⁶⁴¹⁷.

Гучне обговорення викликала справа «Спілки визволення України». У 1928 р. на зібраннях різного рівня за підказкою більшовиків приймалися рішення щодо засудження «єфремовщини», що стимулювали кампанію проти віце-президента ВУАН академіка С. Єфремова. Так, 26 листопада 1928 р. «злочинний виступ» проти радянської культури демонстративно засудили студенти Кам'янець-Подільського ІНО. У резолюції відмічалоя: «Пролетарське студентство, що покликано на важку роботу – осилення наукового надбання людства для застосування набутих знань в соціалістичному будівництві, з соромом і обуренням відмічає наявність серед учителів, молоді подібного виродка, як академик Єфремов. Пролетарське студентство – майбутні кваліфіковані учителі відкидають наклепи звироднілого Єфремова на нашу культуру і запевняють комуністичну партію і всіх працюючих, що всі сили приложать до ще більшого розквіту культурного життя країни, що вірно прямує до соціалізму»⁶⁴¹⁸. Щоправда, частина студентства була на боці Єфремова⁶⁴¹⁹.

23 листопада 1929 р. на мітингу викладачів і студентів Харківського ІНО спалювали солом'яні фігури Єфремова і Чеховського. Учасники зібрання заявили: «Ми ще з більшою енергією працюватимемо над зміцненням нашої Радянської України, ... боротимемося проти релігії, що під хрестом та образом ховає ніж проти українського робітника й селянина-бідняка, ... працюватимемо над збудуванням української соціалістичної культури, над просуванням її в широкі маси трудящих нашої культури»⁶⁴²⁰. Тоді ж з «обуренням і гнівом» зустріли студенти і викладачі кам'янецьких вишів повідомлення про «викриття» місцевих «контрреволюційних» осередків СВУ і СУМ⁶⁴²¹. 25 листопада того ж року студентство, викладачі і техпрацівники Кам'янець-Подільського ІНО надіслали вітальну телеграму «вартовому пролетарської революції» ДПУ у зв'язку «з викриттям» цих організацій⁶⁴²².

⁶⁴¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 21.

⁶⁴¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 39.

⁶⁴¹⁸ Студенти плямують виступ професора Єфремова//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.

⁶⁴¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 16.

⁶⁴²⁰ Наукові працівники та студентство вимагають рішучої кари контрреволюціонерам// Сільськогосподарська освіта. 1929. №12, грудень. С. 57.

⁶⁴²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1; А. Студентство й професура Кам'янецьких ВИШів ганьблять контрреволюційну діяльність Єфремова і Ко//Червоний кордон. 1929. 28 листоп. Ч. 132 (656). С. 3; Геть вимести сміття Жовтоблакитної контрреволюції//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 1; Рішуча відсіч ворогам соціалістичного будівництва. (Резолюція, що її прийнято на загальному студентському з професурою Кам'янецьких ВИШів мітингові)//Там само. С. 2.

⁶⁴²² Колектив ІНО вимагає суворого присуду над контрреволюціонерами//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 2; Колектив ІНО студентство, професура й техробітники з огидою ганьблять

Низка мітингів відбулася у березні 1930 р., коли відбувався судовий процес над членами СВУ. Зокрема, 26-31 березня 1930 р. на пленумі ЦБПС України нарком освіти УСРР М. Скрипник заявив, що «у відповідь на розкриття СВУ і СУМ'у по всіх вишах України прокотилась широка хвиля обурення, що пролетарське студентство одноставно вимагало найсуворішої кари цій фашистській агентурі у радянських вишах»⁶⁴²³.

У 30-ті рр. парторганізації педагогічних навчальних закладів ще більше активізували свої зусилля щодо мобілізації студентства до участі у зібраннях, на яких «нешадно таврували ворогів народу». Наприклад, 5 листопада 1930 р. на загальних партійних зборах Кам'янець-Подільського ІСВ, у яких взяли участь і студенти, приурочених 13-й річниці Жовтневої революції, ректор Ф. Кондрацький стверджував, що партія у боротьбі за побудову соціалізму зустріла опір «опортуністів, агентів кулака в своїх власних лавах, що намагаються зірвати наступ пролетаріату та повернутися назад до капіталізму»⁶⁴²⁴. У 1932 р. на партійних зборах обговорили опублікований у журналі «Пролетарська революція» лист Й. Сталіна. Присутні констатували, що вождь викрив «троцькістську контрабанду та гнилий лібералізм»⁶⁴²⁵. У середині листопада 1930 р., напередодні судового процесу в справі про шкідництво в промисловості, студенти, викладачі, службовці київських ІПО й ІСВ, зібравшись на мітинг, вимагали «найсуворіше покарати запродавців міжнародного капіталу – контрреволюціонерів з «Промислової партії»⁶⁴²⁶.

У червні 1934 р. учасники загальних зборів студентів, аспірантів, викладачів і співробітників Польського педінституту надіслали «полум'яний привіт» ЦК КП(б)У. Вони «дякували» партії за викриття «контрреволюційного націоналізму і його агентури» на чолі з М. Скрипником, а також за розгром «контрреволюційної школи польського фашизму» у виші⁶⁴²⁷.

У грудні 1934 р. збори викладачів та студентів Вінницького педінституту заслухали інформаційне повідомлення НКВС про діяльність «розкритої контрреволюційної» групи Зінов'єва-Каменєва, яка «вчинила замах» на С. Кірова. Зібрання висловило «обурення проти негідників контрреволюції» і вирішило «як найтісніше згуртуватись навколо партії і її Ленінського ЦК на чолі з мудрим тов. Сталіним»⁶⁴²⁸. 1 грудня 1935 р. на загальних партійних зборах Немирівського ПТ вшанували пам'ять С. Кірова у зв'язку з першою річницею його загибелі. Учасники зібрання зобов'язалися «ретельно» працювати над

викритих славетнім ДПУ червів-прихвостнів заграничного фашизму «СВУ» та «СУМ»//Там само. С. 1.

⁶⁴²³ Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. С. 52; Пролетарське студентство й професура міста Кам'яця ганьблять запродавців капіталу//Червоний кордон. 1930. 18 берез. №30 (700). С. 4.

⁶⁴²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 89.

⁶⁴²⁵ Там само. Спр. 11. Арк. 11–12.

⁶⁴²⁶ Імперіалістичним хижакам і їхнім агентам з «Промислової партії»//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.

⁶⁴²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6591. Арк. 62.

⁶⁴²⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11–12.

вивченням історії ВКП(б), щоб знати «як партія в жорстокій боротьбі з класовим ворогом досягла великих успіхів в будові соціалізму в нашій країні»⁶⁴²⁹.

У лютому і квітні 1935 р. комсомольські і партійні збори Кам'янець-Подільського педінституту, заслухавши листа ЦК ВКП(б), «цілком і повністю приєд[налися] до рішучих заходів, вжитих партією і Урядом до недобитків контрреволюційної зівнов'євсько-каменевської групи»⁶⁴³⁰. Подібні заходи відбулися у Вінницькому педінституті⁶⁴³¹, Лубенському учительському інституті⁶⁴³², Вінницькому українському⁶⁴³³ і Житомирському єврейському ПТ⁶⁴³⁴.

Збори студентів і викладачів Житомирського учительського інституту у червні 1937 р. «вітали» вирок над «мерзенною зграєю шахраїв, порушників присяги, зрадників батьківщини» – М. Тухачевським, І. Якіром, І. Уборевичем та ін.⁶⁴³⁵ Тоді ж студенти, викладачі, адміністративно-технічний персонал Вінницького учительського інституту «з великим задоволенням» зустріли вирок над викритою «бандою стократ призрених шпигунів, запроданців іноземному фашизмові» Тухачевського, Якіра та ін. Вступну інформацію зачитав студент Поселюжний. Після цього, промовці, серед яких були і студенти Виноградов і Мащенко, «таврували заклятих покидьків, запроданців іноземному капіталові»⁶⁴³⁶.

На засіданнях приймалися рішення із стандартними формулюваннями, наприклад «...доручити бюро осередку [КП(б)У] через прикріпачення [прикріплення. – Авт.] до курсів та гуртожитків вивчити склад студентства та вести виховавчу [виховну. – Авт.] роботу серед них»⁶⁴³⁷; «...систематично звітувати парторгам та комсоргам на парткомітетах та КСМ [комсомольських. – Авт.] комітетах, аби бути обізнаним з станом кожного курсу, кожним членом партії, комсомольцем та студентом...»⁶⁴³⁸; «...розгорнути політико-виховну роботу через організацію політшкіл, гуртків, агітацію на курсах»⁶⁴³⁹; «...боротись з лівими заскоками та правими загибщиками, які проявляються на педагогічному фронті... повсякденно боротися з різними проявами і пролазками класово чужого елементу...»⁶⁴⁴⁰. У навчальному процесі виділялися окремі години для

⁶⁴²⁹ Там само. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

⁶⁴³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 54; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 47.

⁶⁴³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 75; Спр. 15. Арк. 31–38зв.; Спр. 25. Арк. 6; Спр. 32. Арк. 54–58.

⁶⁴³² Держархів Полтавської області. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11, 18.

⁶⁴³³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 13; Спр. 31. Арк. 2.

⁶⁴³⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1; Спр. 11. Арк. 1.

⁶⁴³⁵ Почуття огиди і гніву//Радянська Волинь. 1937. 15 черв. №137 (3698). С. 2.

⁶⁴³⁶ На варті весь народ//Більшовицька правда. 1937. 14 черв. №134 (1470). С. 2.

⁶⁴³⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16зв.

⁶⁴³⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 6зв.–7.

⁶⁴³⁹ Там само. Спр. 41. Арк. 80зв.

⁶⁴⁴⁰ Там само. Спр. 5. Арк. 37.

«проробки на всіх курсах питання про викриття підпільних контрреволюційних груп»⁶⁴⁴¹.

На зборах також засуджувалися «антирадянські вчинки» окремих студентів. Так, у лютому 1935 р. на загальних студентських зборах Кам'янець-Подільського педінституту молодь заслухала інформацію про поширення Байраком «к.-р. наклепів на Червону Армію» і винесли йому сувору догану з попередженням⁶⁴⁴².

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. в середовищі студентів педагогічних навчальних закладів, частина яких не сприйняла політику правлячого більшовицького режиму, проявилися опозиційні антирадянські настрої.

Більшовики розпочали боротьбу з ухилами, які помічалися серед молоді, вже у перші роки після остаточного встановлення своєї влади в Україні. Певна опозиційність молоді пояснюється успадкуванням інститутами народної освіти складу студентства вишів імперської Росії, а також Української Народної Республіки, яке, маючи відносно високий рівень теоретичної підготовки, у переважній більшості не сприйняло радянської дійсності.

Опозиційні настрої студентів, що не сприйняли більшовицької моделі суспільства, посилювалися наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. Частина майбутніх педагогів не підтримували «генеральну лінію» більшовицької партії, ударні темпи будівництва соціалізму, скорочення термінів навчання, негативно ставилися до вивчення ідеологічних дисциплін, відмовлялися від участі у громадському житті. У їхньому середовищі широкого поширення набули антипартійні судження і контрреволюційні анекдоти. До опозиційності студентської молоді призвели й зміни в ідеологічній площині, коли помітно зросло студентство нового типу, яке сповідувало непманівську ідеологію. На настроях молоді позначилися зовнішні події, зокрема, прихід до влади в Німеччині Адольфа Гітлера, що призвело до появи у багатьох вишах на початку 1930-х рр. фашистської свастики.

Чимало студентів-педагогів, продовжували виношувати українські національні ідеї, зокрема української державності. У їхньому середовищі визрівало невдоволення економічною політикою радянської влади (взятими високими темпами індустріалізації, проведенням колективізації, хлібозаготівель, незадовільним харчуванням тощо). Не були подолані прояви антисемітизму.

Нездоровій атмосфері майбутніх педагогів сприяли антирадянські вислови викладачів. У педвишах застосовувалася практика доносів на професорсько-викладацький склад, колективний моральний осуд його представників, у якому брали участь студенти. Молодь, виявляючи «класову пильність», заявляла і на своїх товаришів.

⁶⁴⁴¹ Там само. Спр. 24. Арк. 3.

⁶⁴⁴² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 9.

Влада, виявляючи нетерпимість і рішучість, позбавляла хлопців і дівчат з антирадянськими настроями права здобувати педагогічну освіту. За надуману контрреволюційну діяльність чимало їх було засуджено і розстріляно.

Ряд студентів проходили у справах фіктивних контрреволюційних організацій – «Кам'янець-Подільської української організації», «Українського селянського об'єднання», «Української національно-козацької партії», «Спілка української молоді» (ніби складової частини «Спілки визволення України»), «Української військової організації», «Польської організації військової» тощо, отримали жахливі вироки.

У педвищах обговорювали за активною участю студентства сфабриковані гучні політичні справи, і, як правило, засуджували «ганебні виступи», спрямовані проти радянської влади, «нещадно таврували ворогів народу». Предметом обговорення була антисталінська політика Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, М. Бухаріна, О. Рикова, М. Скрипника та ін., справи «Спілки визволення України», «Промислової партії», про «воєнно-фашистську змову», винними у якій визнали ряд військовонаачальників.

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. частина студентів були охоплені роботою в осередках добровільних товариств, які влада використовувала для пропаганди своїх ідей будівництва соціалізму та ідеологічного виховання мас. Найбільш діяльними були осередки «Тсоавіахіму», які курирували роботу військових, оборонних, стрілецьких та інших гуртків. Близькими до них були спортивні (фізкультурні) гуртки. У вищах педагогічного профілю діяли також осередки МОДРу, товариств «Друзів дітей», «Культзмички», Українського Червоного Хреста, «Озету», «Товариства допомоги жертвам інтервентів», «Друзів радіо», «Техніка масам», «Автодор», Товариства пролетарського туризму, «Друзів книги». Активізації ідеологічної роботи в середовищі молоді слугували студентська преса, постановки «живих і світлових газет».

Значну частину часу студентів забирала участь у позавишівській роботі (трудилися у різних кампаніях, пов'язаних з мобілізацією коштів на господарські потреби держави, допомагали у зборах коштів для зміцнення оборони, залишили слід у днях індустріалізації, суботниках, недільниках, переписах населення, підготовці виборів до законодавчих органів і місцевих рад тощо).

Влада зобов'язувала студентство здійснювати пропаганду, піднімати культурний рівень населення, поширювати необхідні знання на виробництві та брати участь у різних сільськогосподарських роботах. Ідеологічне виховання у регіонах, насамперед у сільській місцевості, навіть у канікулярний період залишалося важливою складовою діяльності студентів (брали участь у колективізації сільського господарства, розкуркуленні, хлібо- і м'ясозаготівлях, допомагали під час посівної і збиральної кампаній, в обробці

сільськогосподарських культур, проводили політико-освітню роботу). Вони брали шефство над робітниками місцевих підприємств і підрозділами Червоної армії, різними місцевими органами та культурно-освітніми закладами міст. Значного поширення набула участь майбутніх педагогів у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Більшість студентів були відданими справі більшовизму, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Разом з тим, частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність. Серед студентства мало місце невдоволення національною політикою більшовиків, господарсько-політичними кампаніями, що проводилися у селах. Студенти з іронією ставилися до політики партії з будівництва соціалізму, не сприйняли заклик керівних органів країни щодо їх участі у громадсько-політичній роботі, відмовлялися засвоювати вчення класиків марксизму-ленінізму, праці і документи керівників більшовицької партії і уряду, виступали проти вивчення ідеологічних дисциплін. Водночас, ряд студентів підтримували ідеї Л. Троцького і Г. Зінов'єва, поділяли «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського, незгодні були з взятими високими темпами індустріалізації, колективізації, засуджували хлібозаготівельні кампанії сталіністів, незадовільне харчування тощо. Серед частини молоді мали місце прояви антисемітизму. Ряд студентів, керуючись сталінськими положеннями, використовуючи систему доносів, «викривали» викладачів-«ворогів народу», своїх товаришів. Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. Частина з них стали об'єктом, стосовно яких спрямовувалися крайні репресивні заходи, що заставляло задуматися про «мирне співіснування» з більшовицьким режимом.

РОЗДІЛ V

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ МОЛОДІ

5.1. Умови для академічної праці і проживання. Примус до роботи у підсобних господарствах

Упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. матеріальне становище студентів було надзвичайно важким. Більшість цієї найбільш активної групи молоді змушені були самі себе забезпечувати всім необхідним. Державна підтримка була мізерною, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни.

Особливо скрутним було становище майбутньої інтелігенції на початку 1920-х рр. Радянський історик Г. Шевчук писав: «Студенти 1920 і 1921 років винесли на своїх плечах «роки бурі і натиску», пройшовши школу війни і підпілля, надзвичайно виносливі, пристосовані до життя в колективі, уміють жити й працювати в умовах шуму в гуртожитках, на куточку стола, в нетопленій кімнаті, де доводиться спати, часто навіть не повечерявши... Прагнення до знання, гідна подиву виносливість, працездатність і самовідданість – основні риси студента-пролетаря»⁶⁴⁴³.

Для більшості педвишів були характерними нестача навчальних приміщень, що ускладнювало навчальну діяльність студентів. Так, Глухівський ІСВ у 1932 р. мав 18 кімнат, у яких необхідно було розмістити 26 академічних груп⁶⁴⁴⁴. У Польському педінституті наприкінці 1933 р. навчалися 1200 студентів, до послуг яких були лише 28 аудиторій⁶⁴⁴⁵. У 1933-1934 н.р. у Вінницькому педінституті 12 студентських груп користувалися лише 5 аудиторіями. 6-ю аудиторією слугувала актовка зала⁶⁴⁴⁶. У Криворізькому педінституті у наявності теж було 6 аудиторій, хоча виш потребував 20⁶⁴⁴⁷.

Тому студенти змушені були навчатися позмінно, що, звісно, негативно впливало на якість їхньої роботи. У грудні 1930 р. директор Харківського ІСВ Подольський інформував колегію НКО, що виш перейшов на двозмінне

⁶⁴⁴³ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 291–292.

⁶⁴⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 29.

⁶⁴⁴⁵ Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 40.

⁶⁴⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45, 69, 112; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 123; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.

⁶⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 21.

навчання. Заняття проводилися у коридорах, службових приміщеннях, а бібліотеку розмістили в одній кімнаті⁶⁴⁴⁸. У дві зміни змушені були працювати студенти Вінницького педінституту, оскільки у 1938-1939 н.р. в навчальному корпусі вишу було лише 11 аудиторій і 8 кабінетів. Вони не могли забезпечити потреби студентів, яких наприкінці навчального року налічувалося 941 особа денної форми навчання і 140 – вечірньої. При наявності такого контингенту інститут змушений був перейти на двозмінний графік роботи. Перша зміна розпочинала навчання з 8 год. 30 хв. і закінчувала о 14 год. 30 хв. Друга працювала з 15 год. 20 хв. до 21 год. 30 хв. Студенти вечірньої форми навчалися у приміщенні середньої школи №15⁶⁴⁴⁹. Тоді ж за таким же графіком працювали студенти Київського педінституту⁶⁴⁵⁰. На дві зміни перейшов і Бердянський ПТ. В одному із дописів йшлося про умови навчання, пов'язані з двозмінним навчанням: «Що це за праця, можете собі уявити собі. На велику аудиторію в 30-35 студентів є тільки одна 11-лінійна лампа. Щоб читати і писати, треба максимально напружувати очі... Всі ці неподобства зривають час навчання, ми не можемо проводити лабораторних та письмових робіт»⁶⁴⁵¹.

Позмінно працювали виші, які ділили свої приміщення з іншими навчальними закладами. Зокрема, у навчальному корпусі Волинського ІНО в 1920-1921 н.р. на першому поверсі у три зміни навчалися 6 шкіл міста, які «дуже руйнували» приміщення⁶⁴⁵². У грудні 1923 р. з Миколаївського ІНО скаржилися, що його будинком користувалася трудова школа №8, яка «зношувала приміщення в більшій мірі ніж сам інституту». Школа не брала участі в ремонтних роботах⁶⁴⁵³. Київський педінститут у 1933-1934 н.р. ділив навчальний корпус по вул. Коцюбинського з ветеринарним інститутом. Педінститут не мав елементарних умов для організації навчального процесу⁶⁴⁵⁴. Можна лише здогадуватися, наскільки складно було співіснувати в одному приміщенні різнопрофільним вишам. Подібне мало місце і в Зінов'євському ІСВ⁶⁴⁵⁵, Мелітопольському⁶⁴⁵⁶ і Польському педінститутах⁶⁴⁵⁷; Білоцерківському⁶⁴⁵⁸, Вінницькому єврейському⁶⁴⁵⁹, Маріупольському⁶⁴⁶⁰, Полтавському⁶⁴⁶¹,

⁶⁴⁴⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 1804. Арк. 17.

⁶⁴⁴⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 7, 11.

⁶⁴⁵⁰ Український державний педагогічний університет. С. 28.

⁶⁴⁵¹ Бердянські педагогічні курси. С. 20.

⁶⁴⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 4.

⁶⁴⁵³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 67.

⁶⁴⁵⁴ Український державний педагогічний університет. С. 27-28.

⁶⁴⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 11.

⁶⁴⁵⁶ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 21-22, 30.

⁶⁴⁵⁷ Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 40.

⁶⁴⁵⁸ Заславський. У Білоцерківськiм педтехнікумі//Студент революції. 1927. №7. С. 90.

⁶⁴⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 67.

⁶⁴⁶⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33.

⁶⁴⁶¹ Дучинський А. За 5 років (стилий огляд педтехнікуму) //Бюлетень Полтавського педагогічного

Харківському українському ПТ⁶⁴⁶².

На базі низки педагогічних навчальних закладів (Бердичівського педінституту⁶⁴⁶³, Бердичівського⁶⁴⁶⁴, Конотопського⁶⁴⁶⁵, Немирівського, Тульчинського, Вінницьких українського та єврейського ПТ і т.д.) відбувалися заняття на короткотермінових курсах підготовки і перепідготовки учителів молодшого концентру. Навчання відбувалося переважно влітку, що заважало закладам проводити у приміщеннях ремонтні роботи і якісно підготуватися до нового навчального року⁶⁴⁶⁶. У Харкові через незавершеність ремонтних робіт початок навчального року у місцевому ПТ відклали з 1 на 13 вересня 1932 р. У зв'язку з цим кореспондент А. Рашпіль так передав настрої студентів: «Ну, тут гадати нема чоґо. Дирекція й декани думали, що все якось само обійдеться. Просто кажучи, покладалися на самоплив»⁶⁴⁶⁷.

Деякі виші змушені були ділити площі з організаціями, які не мали жодного відношення до навчального процесу. Так, в Уманському ІСВ у 1930-1931 і 1931-1932 н.р. студенти навчалися у трьох корпусах. У цих приміщеннях заклад займав 2-3-ті поверхи, а нижні були зайняті різними установами та закладами, що змушувало ІСВ залежати від них і щоденно до дрібниць погоджувати різного роду господарські і санітарно-гігієнічні справи. Це негативно позначалося на навчальній роботі, погіршувало дисципліну студентів та збільшувало витрати на господарські потреби та обслуговуючий персонал⁶⁴⁶⁸.

Громадським організаціям вдавалося мобілізувати студентство на допомогу будівельникам, які споруджували нові навчальні корпуси. Наприклад, під час будівництва приміщення Нікопольського ІСВ особливо відзначилися студенти Кіреев і Повелко, які «показали зразки ударної праці»⁶⁴⁶⁹.

Досить складно було забезпечити студентів житлом, особливо в 20-ті рр. Житловий фонд багатьох міст України був бідним, значною мірою пошкоджений у драматичні 1917-1920 рр. Все це створювало величезні труднощі у забезпеченні молоді житловою площею.

Існували два типи студентських гуртожитків. Зокрема, у 1926 р. були ін-тернати, які утримувалися вишами; і гуртожитки, що були у підпорядкуванні комітетів поліпшення побуту студентів (КППС).

Особливо критичним було становище з надання житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна

технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 1.

⁶⁴⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 235.

⁶⁴⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 2.

⁶⁴⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 38.

⁶⁴⁶⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 57.

⁶⁴⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 6. Спр. 447. Арк. 31.

⁶⁴⁶⁷ Рашпіль А. «Самопливні» хвороби // Студент революції. 1932. №27. С. 20.

⁶⁴⁶⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 25.

⁶⁴⁶⁹ На кілька рядків (Гр. Кіт, В. Скачко) // Студент революції. 1932. №31-32. С. 1.

кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що, звісно, вимагало чималих коштів. До кінця десятиліття певною мірою становище поступово поліпшилося. Про це свідчать низка фактів. Так, в Полтавському ІНО в 1922-1923 н.р. інтернат вмистив лише 6,5% студентів⁶⁴⁷⁰, у листопаді 1925 р. – 16,1%⁶⁴⁷¹, у 1926-1927 н.р. – 33,3%⁶⁴⁷², у 1929-1930 н.р. – 52%⁶⁴⁷³; Кам'янець-Подільському ІНО – на початку 1922-1923 н.р. – 10,5%⁶⁴⁷⁴, на початку 1923-1924 н.р. – 22,3%⁶⁴⁷⁵, у 1924-1925 н.р. – 24,3%⁶⁴⁷⁶, у 1928 р. – 42,1%⁶⁴⁷⁷; Одеському – в грудні 1921 р. – 4,3%⁶⁴⁷⁸, у 1922-1923 н.р. – 47,7%⁶⁴⁷⁹, у 1925 р. – 80%⁶⁴⁸⁰ (ці дані викликають сумнів, зважаючи на вищезазначені дані, а також загальною картину забезпечення молоді житлом); Київському – в 1926-1927 н.р. – 21,2%⁶⁴⁸¹; на початку 1927-1928 н.р. – 38%⁶⁴⁸² (ті, хто проживав у БПС й інтернаті); Харківському – восени 1922 р. – 2,4%⁶⁴⁸³, у 1926-1927 н.р. – 31,9%⁶⁴⁸⁴; Ніжинському – в 1925-1926 н.р. – 57,1%⁶⁴⁸⁵; Волинському – в січні 1927 р. – 80%⁶⁴⁸⁶. Відносно стабільними ці показники були у Херсонському ІНО: у 1924 р. в інтернаті мешкали 67,9% студентів⁶⁴⁸⁷, у середині вересня 1925 р. – 66%⁶⁴⁸⁸, у квітні 1927 р. – 58,7%⁶⁴⁸⁹, у серпні 1929 р. – 60%⁶⁴⁹⁰. Ці дані певною мірою не співвідносяться з твердженням дослідниці О. Ляпіної про те, що у листопаді 1927 р. найвищий показник охопленості інтернатом мав Ніжинський ІНО. Він мав одне помешкання, де

⁶⁴⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13зв.

⁶⁴⁷¹ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 98.

⁶⁴⁷² Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

⁶⁴⁷³ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 12.

⁶⁴⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3, 13; Спр. 218. Арк. 22зв.

⁶⁴⁷⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 96, 118; Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович. С. 23.

⁶⁴⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 646. Арк. 52; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 85.

⁶⁴⁷⁷ Геринович В. Інститут народної освіти в Кам'янці на Поділлі в 1927-28 академ. році //Червоний кордон. 1928. 7 лют. Ч. 17 (393). С. 6.

⁶⁴⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 30.

⁶⁴⁷⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 172.

⁶⁴⁸⁰ Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету. С. 66.

⁶⁴⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 633.

⁶⁴⁸² Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁶⁴⁸³ Харківський національний університет. С. 340.

⁶⁴⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 3.

⁶⁴⁸⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 5зв.

⁶⁴⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 48.

⁶⁴⁸⁷ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 70; Херсонський державний університет. С. 32.

⁶⁴⁸⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 111зв.

⁶⁴⁸⁹ Там само. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

⁶⁴⁹⁰ Лобер Д. Б'ємо на сполох. Прибуває понад 600-700 студентів. Гуртожитків немає. Сотні студентів залишаються на вулицях//Наддніпрянська правда. Херсон, 1929. 28 верес. №225 (476). С. 6.

проживали 273 студенти (100% від загальної кількості). У Донецькому ІНО в гуртожитках мешкали 74% студентів, Кам'янець-Подільському – 61%, Херсонському – 54%, Чернігівському – 50%, Одеському – 43%, Волинському – 38%, Миколаївському – 38%, Харківському – 29%, Полтавському – 29%, Київському ІНО – 16%. Дніпропетровський ІНО свого гуртожитку не мав⁶⁴⁹¹.

Досить складно було забезпечити інтернатами і студентство педтехнікумів. Дещо кращою від середньостатистичної була ситуація лише у декількох закладах. Повністю забезпечували житловою площею майбутніх педагогів у Артемівському⁶⁴⁹², Красноградському⁶⁴⁹³, Кременчуцькому⁶⁴⁹⁴, Могилів-Подільському⁶⁴⁹⁵ і Нікопольському ПТ⁶⁴⁹⁶. У Тульчинському ПТ наприкінці 1925-1926 н.р. житлом забезпечили всіх студентів⁶⁴⁹⁷, а в грудні 1928 р. – тільки 84,8%⁶⁴⁹⁸; Черкаському – в 1925-1926 н.р. – 86,6%⁶⁴⁹⁹; Новоград-Волинському – у тому ж році – 82%⁶⁵⁰⁰; Коростишівському – в 1925-1926 н.р. – 76%⁶⁵⁰¹, у 1927-1928 н.р. – 70%⁶⁵⁰²; Старобільському – в 1925-1926 н.р. – 75%⁶⁵⁰³; Уманському – в тому ж році – 67,7%⁶⁵⁰⁴; Золотоношському – 60%⁶⁵⁰⁵; Бердянському – 54,2%⁶⁵⁰⁶; Прилуцькому – 50%⁶⁵⁰⁷.

В інших закладах цього типу становище було набагато гіршим. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ на початку 1928 р. в інтернатах проживали 34,3% студентів⁶⁵⁰⁸, наприкінці січня 1929 р. – 60%⁶⁵⁰⁹; Вінницькому єврейському – в 1928 р. – 41,4%⁶⁵¹⁰; Житомирському єврейському – в тому ж році – 51,8%⁶⁵¹¹;

⁶⁴⁹¹ Ляпіна О. В. Інститути народної освіти. С. 269.

⁶⁴⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 118.

⁶⁴⁹³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63.

⁶⁴⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 273зв.

⁶⁴⁹⁵ Там само. Арк. 63в.

⁶⁴⁹⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 138.

⁶⁴⁹⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 80зв.

⁶⁴⁹⁸ Там само. Оп. 8. Спр. 404. Арк. 12.

⁶⁴⁹⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 10, 11; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 233зв.

⁶⁵⁰⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 12зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 61зв.

⁶⁵⁰¹ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 29зв.

⁶⁵⁰² Там само. Спр. 38. Арк. 220.

⁶⁵⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 60зв.

⁶⁵⁰⁴ Там само. Арк. 176зв.

⁶⁵⁰⁵ Там само. Арк. 5зв.

⁶⁵⁰⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 20.

⁶⁵⁰⁷ Там само. Арк. 50.

⁶⁵⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 17, 19; Ф. Р. 595. Оп. 2. Спр. 306. Арк. 176, 205, 252.

⁶⁵⁰⁹ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 23–23зв.

⁶⁵¹⁰ Там само. Спр. 422. Арк. 47; Спр. 620. Арк. 101. Ф. Р. 595. Оп. 2. Спр. 306. Арк. 139, 252.

⁶⁵¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 219; Єврейський педагогічний технікум//Житомирський вісник: інформ.-рекламн. тижневик Житомир. обл. орг. Спілки журналістів України. Житомир, 1990. 20 лип. №29 (77). С. 5.

Житомирському українському – восени 1926 р. – 46,8%⁶⁵¹²; Харківського українському – в тому ж році – 41%⁶⁵¹³. Далеко не кращим було становище із гуртожитками у Павлоградському⁶⁵¹⁴, Пирятинському⁶⁵¹⁵, Полтавському⁶⁵¹⁶, Проскурівському українському⁶⁵¹⁷ і Сумському ПТ⁶⁵¹⁸.

Площа, що надавалася студентам, була мізерною і коливалася від 0,8 до 1,6 саженив² (1,7 – 3,4 м²) на одну особу⁶⁵¹⁹. Зокрема, у квітні 1927 р. у жіночому інтернаті Херсонського ІНО на 1 поселеного припадало 0,9 саж.², чоловічому – 1,33⁶⁵²⁰. Значні проблеми із забезпеченням молоді житловою площею відчував Київський польський ПТ. У 1928-1929 н.р. в інтернаті площею 252 саж.² на 1 студента в середньому припадало 0,7 саж.²⁶⁵²¹. Водночас, НКО УСРР у 1927 р. визначив житлову норму в студентських гуртожитках у розмірі 4,55 м² на одну особу⁶⁵²². Через запровадження нормативів житлової площі виникли проблеми із забезпеченням нею студентів, наприклад, у Маріупольському ПТ. Тут, у 1929-1930 н.р. у гуртожитках планували поселити 260 студентів із 289. Однак, за вищезазначеною нормою можна було надати житло лише 136 особам. Крім того, ще 35 місць зарезервували для слухачів підготовчих курсів⁶⁵²³.

Більшість гуртожитків не мали елементарних зручностей, у кімнатах мешкали по 10-30 осіб⁶⁵²⁴. З Лубенського ПТ повідомляли, що у лютому 1926 р. він мав цілком задовільний з точки зору площі інтернат. Водночас, тут було лише 3 кімнати, у яких розмістили 81 студента (38 дівчат і 43 хлопці)⁶⁵²⁵. Подібне мало місце і в Запорізькому ПТ, у якому теж житловою площею забезпечили всіх студентів. У цьому закладі 74 студенти, серед яких 50 дівчат і 24 хлопці, проживали у 3 великих кімнатах⁶⁵²⁶. У Новомосковському ПТ інтернати були розташовані у 8 будинках, які вміщували 450 студентів. У деяких кімнатах проживали по 10 студентів, хоча вони були розраховані на 5-6 осіб⁶⁵²⁷. Колишній студент Кам'янець-Подільського ІНО К. Присяжнюк

⁶⁵¹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 6.

⁶⁵¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 234.

⁶⁵¹⁴ Там само. Спр. 573. Арк. 124.

⁶⁵¹⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 201.

⁶⁵¹⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 57.

⁶⁵¹⁷ Суrowий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 257.

⁶⁵¹⁸ Мазний О. Сумський педтехнікум//Студент революції. 1927. №1. С. 82.

⁶⁵¹⁹ Ряпко Я. П. Народна освіта на Україні. С. 71.

⁶⁵²⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

⁶⁵²¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 32.

⁶⁵²² Хроніка. Нормування житлової площі для студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 90.

⁶⁵²³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33в.

⁶⁵²⁴ Прилуцький В. І. Молодь України. С. 20.

⁶⁵²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 56.

⁶⁵²⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁶⁵²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 4.

здадував: «Гуртожитки наші були обладнані примітивно, але цього ми не помічали. Кожна кімната жила дружно, весело. Кімнати були різні, в них жили від 3 до 14 студентів, і часто стояв гамір, велися дискусії. Тут малювали плакати, розучували пісні для сольних виступів, готували заліки, читали книги. А ранком той, хто перший просипався, звичайно виводив арію: «А табір спит...». Всі чортихались, летіли в нього чоботи, туплі...»⁶⁵²⁸. У 1926 р. у стінгазеті «Товариш» цього ж вишу у замітці «Наш побут» викривали неписані правила, яких дотримувалася молодь: «Анекдоти, пісні, гомін без кінця – цілий рік в інтернаті. Немає можливості жити в таких умовах». Дописувач газети «Червоний вчитель» Новоград-Волинського ПТ у замітці «Життя дівчат» ремствував, що «немає доброго товариського зв'язку, хоча пройшло чимало часу спільного життя в інтернаті. Часто буває сварка, порушення тиші й порядку». Подібне мало місце і в Донецькому ІНО та Катеринославському ПТ⁶⁵²⁹.

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання, про що йшлося, зокрема, у постанові ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р.⁶⁵³⁰ Частина студентів Вінницького ІНО мешкали у підвалі навчального корпусу вишу⁶⁵³¹. Ректор Київського ІНО С. Семко у листі, адресованому НКО УСРР, бідкався, що студенти в 1927 р. вимушено проживали у холерних бараках за містом, частково «залишалися на вулиці»⁶⁵³². Не кращим було становище молоді Вінницького українського ПТ. У звіті Вінницького ОВК від 14 березня 1927 р. відверто йшлося про те, що «83 студенти педтехнікуму розташовані в баракі, мертвецькій і пральні колишньої 5-ї радянської лікарні, 40 чоловік – в колишній конторі броварні. Цей останній будинок зовсім не пристосований під житло, температуру в кімнатах [у зимовий період] неможливо ніколи підняти вище [плюс] п'яти градусів, через що студентство мусить на протязі доби не скидати з себе теплої одежі...»⁶⁵³³. 20 вересня 1927 р. на засіданні бюро осередку цього вишу визнали, що стан гуртожитку «неможли-вий». Зважаючи на це, в ухвалі зазначеного органу застерігали, що справа із забезпеченням студентів житлом набула гострого характеру і може призвести до небажаних форм, як хвилювання студентів, демонстрації тощо. У констатуючій частині документа вказували, що через невирішеність вказаної проблеми у 1926 р. заклад покинули 40 студентів⁶⁵³⁴. Це ж питання стало центральним на загальних зборах партосередку, які відбулися 21 вересня того ж року⁶⁵³⁵.

⁶⁵²⁸ Присяжнюк К. Сторінки історії. С. 2.

⁶⁵²⁹ Стругацький. В провінції (стінгазети вузів): за новий побут//Студент революції. 1926. №2. С. 25.

⁶⁵³⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 268–269.

⁶⁵³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 122.

⁶⁵³² Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁶⁵³³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 263в.; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 165.

⁶⁵³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 17–17зв.

⁶⁵³⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 40–40зв.; Спр. 33. Арк. 26–26зв.

Недостатньо придатними для проживання визнали гуртожитки Кам'янець-Подільського⁶⁵³⁶ і Харківського ІНО⁶⁵³⁷, Проскурівського українського ПТ⁶⁵³⁸.

Не раз на гуртожитки перетворювали культові споруди. Зокрема, у Києві студенти проживали у Михайлівському соборі⁶⁵³⁹, у приміщенні Лаврського музею⁶⁵⁴⁰. Молодь Харківського ІНО розмістили у шкільній церкві на вул. Артема, університетській і Каплунівській церквах, умови проживання у яких були важкими. Зокрема, у Каплунівській церкві у 1929 р. «густо стоя[ли] одне біля одного брудні, цупкі, заялозені ліжка. Не на всіх ви побачите матраци та ковдри. З 210 студентів багато сплять просто на підлозі. Підмостивши під грішне тіло пук соломи, вкрившись якоюсь ганчіркою, поклавши під голову кулак, так і сплять студенти. Пробували топити...насунув такий дим, що довелось студентам залишити цю вигадку». Не вистачало столів і стільців: на 219 студентів знайшла аж 3-4 столи⁶⁵⁴¹.

Під гуртожитки пристосовували також казарми, в'язниці, житлові будинки, трактири, планування яких не відповідало потребам студентів. Частина інгородних вселяли в адміністративні та навчальні приміщення вишів. Так, у 1925-1926 н.р. тимчасово розмістили інтернат у навчальному корпусі Красноградського ПТ, який офіційно задовольняв житлові потреби студентів на 80%⁶⁵⁴². У лютому 1926 р. 137 студентів Ніжинського ІНО мешкали у 14 кімнатах на 3-му поверсі приміщення вишу⁶⁵⁴³. У Київському ІНО в 1927 р. вони «тулилися по аудиторіях і канцеляріях»⁶⁵⁴⁴. У Маріупольському ПТ у 1929-1930 н.р. гуртожиток займав перший поверх приміщення вишу⁶⁵⁴⁵. Декілька кімнат для проживання було відведено в навчальному корпусі Первомайського⁶⁵⁴⁶ і Сумського ПТ⁶⁵⁴⁷.

Щоправда, адміністрації не всіх вишів охоче йшли на зустріч студентам. Наприклад, після того, як декілька студенток Харківського ІНО, які мали гостру потребу у гуртожитку, звернулися до проректора з господарської

⁶⁵³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 404. Арк. 29; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 39.

⁶⁵³⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). С. 85, 87.

⁶⁵³⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3; Гініди Г. Проскурівський педтехнікум//Студент Прикордоння. 1929. 6 черв. Ч. 6. С. 5.

⁶⁵³⁹ Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста. С. 27.

⁶⁵⁴⁰ Прилуцький В. Побут студентів. С. 93-94.

⁶⁵⁴¹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 26; Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 725.

⁶⁵⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 120.

⁶⁵⁴³ Там само. Спр. 566. Арк. 690зв.691.

⁶⁵⁴⁴ Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁶⁵⁴⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33; Емпрос. Маріупольська наросвіта зриває набір//Студент революції. 1930. №14. С. 34.

⁶⁵⁴⁶ Ф. Ф. Розратники кадрів//Студент революції. 1930. №25. С. 44.

⁶⁵⁴⁷ Мазний О. У гуртожитках Сумського педтехнікуму//Там само. 1927. №6. С. 86.

роботи, той одразу «порадив»: «Збирайте свої речі і йдіть на вокзал»⁶⁵⁴⁸. На щастя, це були поодинокі випадки. У тому ж виші у 1924-1925 н.р. в аудиторіях проживали близько 100 хлопців і дівчат⁶⁵⁴⁹. У жовтні 1925 р. ректори вишів отримали ухвалу колегиї НКО УСРР, у якій пропонувалося тимчасово передати під гуртожитки частину своїх аудиторій⁶⁵⁵⁰. Загалом, таке становище не давало можливості вишам як слід розгорнути, організувати повноцінну роботу кабінетів і лабораторій.

Неможливість розселення студентів призводила до того, що керівники вишів змушені були відмовлятися від амбітних планів, подальшого набору першокурсників. Наприклад, 6 жовтня 1925 р. ректор Харківського ІНО у листі до Укрголовпрофосвіти у зв'язку з катастрофічним становищем «житлової справи» у Харкові просив переглянути доцільність відкриття у виші факультету політичної освіти. Він заявив, що виш не в змозі поселити 350 першокурсників, які вже навчалися, не кажучи вже про 120 студентів нового факультету⁶⁵⁵¹. Становище було настільки складним, що студенти збиралися провести демонстрацію протесту. Партосередок тоді відмовив молодь від цієї акції, але житлову проблему так і не вирішили⁶⁵⁵². 22 вересня того ж року ректор Катеринославського ІНО Кашкарів просив Укрголовпрофосвіту дати згоду не приймати першокурсників, оскільки їх не було де розселити⁶⁵⁵³.

Точчасні документи повідомляють, що інтернати не мали постійних джерел надходження коштів, які спрямовувалися на їх утримання: це були мізерні видатки адміністрацій вишів та студентських економічних організацій⁶⁵⁵⁴. Щоб поліпшити житлові умови відповідно до декретів, постанов РНК, ВУЦВК, з 1926-1927 н.р. встановили диференційовану плату за житло. Зокрема, студенти-стипендіати сплачували за проживання у гуртожитку 50 коп. на місяць. Інші, що мали додаткові заробітки вносили 1 руб.⁶⁵⁵⁵

У низці випадків, молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлове питання: вона будувала, ремонтувала житло, зверталася з проханням до господарських та державних органів з відповідними клопотаннями. Наприклад, у 1929 р. студенти Коростишівського ПТ вирішили збудувати своїми силами другий поверх у чоловічому гуртожитку. Для цього вони віддали свою стипендію за літні місяці, а самі пішли працювати у дитячі заклади (дитячі колонії, садки, піонерські табори), щоб підзаробити і спрямувати додаткові кошти на завершення проекту. Ініціативу підтримали студком,

⁶⁵⁴⁸ Рябченко О. Л. Житлові умови студентів. С. 135.

⁶⁵⁴⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 77.

⁶⁵⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 12-13.

⁶⁵⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 163.

⁶⁵⁵² Харківський національний університет. С. 341.

⁶⁵⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 423-424.

⁶⁵⁵⁴ Прилуцький В. Побут студентів. С. 92.

⁶⁵⁵⁵ Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). С. 34.

комсомольська організація, загальні збори студентів. Приміщення гуртожитку вдалося добудувати. Однак, за ініціативу студентів поплатився своєю посадою директор технікуму І. Рубан, якого окружний відділ народної освіти, у відповідь на скаргу, звинуватив у зловживанні службовим становищем⁶⁵⁵⁶.

Труднощі виникали із забезпеченням студентських гуртожитків меблями, постільною білизною. Так, дуже непростими були умови проживання у Кам'янець-Подільському ІНО. Тут у 1922-1923 н.р., через відсутність ліжок, студентам довелося спати на підлозі і столах⁶⁵⁵⁷. З настанням холодів значна частина молоді розійшлася по приватних квартирах. Спали на соломі. Приміщення опалювалося, але грубки давали мало тепла. Не було відер для води. Студенти вмивалися снігом⁶⁵⁵⁸. Ситуація поліпшилася влітку. На початку 1923-1924 н.р. вдалося частково вмеблювати студентське житло⁶⁵⁵⁹. У 1925 р. постілля і матраци студентів забезпечили на 100%, одягами – на 90%⁶⁵⁶⁰. Утім проблем вистачало і в наступні роки⁶⁵⁶¹.

У 1929 р. у Херсонському ІНО на 250 студентів припадало 100-120 ліжок, по 100 – ковдр і матраців⁶⁵⁶²; Бердянському ПТ – на 194 студенти – 60 ковдр, по 100 матраців і простиррад⁶⁵⁶³. З Добровеличківського ПТ повідомляли, що у 1927 р. на 120 студентів, що жили в інтернаті, було лише 28 ліжок, решта – спали на соломі⁶⁵⁶⁴. Маріупольський ПТ у 1929 р. потребував 50 ліжок, 100 матраців, 250 комплектів постільної білизни, одягл⁶⁵⁶⁵. Бракувало меблів, матраців, одягл, меблів і постільної білизни у гуртожитках Донецького⁶⁵⁶⁶, Одеського⁶⁵⁶⁷ і Полтавського ІНО⁶⁵⁶⁸; Вінницького єврейського⁶⁵⁶⁹, Золотоношського⁶⁵⁷⁰, Лубенського⁶⁵⁷¹, Новомосковського⁶⁵⁷², Сумського⁶⁵⁷³,

⁶⁵⁵⁶ Блюм Б. Допоможімо коростишівському студентству не протоколами, а коштами//Радянська Волинь. 1929. 21 верес. №108 (1854). С. 4.

⁶⁵⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3, 13; Спр. 218. Арк. 22зв.

⁶⁵⁵⁸ Там само. Спр. 459. Арк. 21–21зв.

⁶⁵⁵⁹ Там само. Спр. 395. Арк. 96, 118; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Бучинський Петро Миколайович. С. 23.

⁶⁵⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 755. Арк. 163зв.

⁶⁵⁶¹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85зв.

⁶⁵⁶² Лобер Д. Б'ємо на сполох. С. 6.

⁶⁵⁶³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 36.

⁶⁵⁶⁴ Врачевський. Добровеличківський педтехнікум пересолив//Студент революції. 1927. №7. С. 87.

⁶⁵⁶⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33.

⁶⁵⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 459зв.

⁶⁵⁶⁷ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти... С. 172.

⁶⁵⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 98.

⁶⁵⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 18.

⁶⁵⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 31.

⁶⁵⁷¹ Там само. Арк. 56.

⁶⁵⁷² Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 4.

⁶⁵⁷³ Мазний О. У гуртожитках Сумського педтехнікуму. С. 86.

Харківських українського і єврейського ПТ⁶⁵⁷⁴.

Цікаво, що 27 лютого 1928 р. на розширеному засіданні правління Житомирського єврейського ПТ одним із недоліків інтернату визнали відсутність коридорної системи. На цей закид цілком резонно відреагував член цього органу Преступа: «Говорити про коридорну систему в наших умовах рівносильно тому, щоби говорити про мягку мебель в інтернаті. Насамперед потрібно потурбуватися, щоби кожний студент мав одягло і змінну постільну білизну»⁶⁵⁷⁵.

При поселенні в гуртожиток перевагу надавали тим, хто отримував стипендію, а це переважно робітники і селяни, які мали виробничий стаж і відповідно перебували на державному забезпеченні, а також відряджені на навчання. Всі інші студенти залишалися і без стипендії, і фактично без державного житла⁶⁵⁷⁶.

Держава повною мірою не забезпечувала житловою площею сімейних студентів. У 1927 р. ректор Київського ІНО С. Семко повідомляв, що НКО УСРР забороняв надавати окремі кімнати в інтернаті сімейним студентам, щоб мати можливість поселити максимальну частину іногородніх. У виші в 1925 р. із 772 наявних студентів одруженими були 399⁶⁵⁷⁷. Наприкінці десятиліття влада частково пішла назустріч цій категорії молоді. У тезах доповіді НКО УСРР «Про матеріальний стан студентства» передбачалося, що сімейні студенти могли вселитися у сімейні кімнати лише у разі їх звільнення⁶⁵⁷⁸. 2 січня 1929 р. вийшла постанова ВУЦВК, а 13 жовтня того ж року було прийнято рішення РНК УСРР про забезпечення житлом сімейних студентів за рахунок загального міського фонду⁶⁵⁷⁹. Мали місце випадки, коли молодь зловживала своїм становищем. Зокрема, студент Дніпропетровського ІНО Сідун для того, щоб отримати кімнату у гуртожитку, привіз із села жінку, хоча офіційно був одружений з іншою. Отримавши житло, жінку-селянку із двома дітьми він вигнав і продовжив жити із законною дружиною⁶⁵⁸⁰.

Студентів поселяли також у будинках пролетарського студентства (БПС). Уперше питання про створення т.зв. «студентських будинків» піднімала Укрголовпрофосвіта ще у 1921 р. На переконання голови цього органу Я. Ряппо студбудинок являв собою зразковий гуртожиток, до складу якого мали ввійти спальні кімнати, бібліотека, читальня, клуб, кухня, пральня, лазня, амбулаторія, лікарня. На його думку, цей будинок повинен вивести «не

⁶⁵⁷⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 76.

⁶⁵⁷⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 228.

⁶⁵⁷⁶ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 11; Амаліева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». С. 424.

⁶⁵⁷⁷ Ляпіна О.В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁶⁵⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 70.

⁶⁵⁷⁹ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 726.

⁶⁵⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 29.

маєтного студента з його коморки, з закоулків, з його придушеного індивідуального життя в могутній колектив»⁶⁵⁸¹. 23 липня 1923 р. Ряппо у своїй доповіді «Новий етап у реформі педагогічної освіти», виголошеній у перший день роботи II всеукраїнської педагогічної конференції, наголошував, що у великих містах слід було влаштувати БПС, а в провінційних – студентські бурси⁶⁵⁸².

БПСи були на балансі КППС, які «вбивали» під БПС у місцевих органах влади приміщення колишніх готелів, маєтків, монастирів. Багато з них були малопритатні для житла навіть після проведеного ремонту⁶⁵⁸³. Гуртожитки КППС не мали під собою твердої матеріальної бази, й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, що завжди запізнювалися. Ухвали студентських зібрань найвищого рівня про поліпшення житлових умов не завжди бралися до уваги керівництвом республіки, зокрема, пропозиції II всеукраїнської конференції пролетарського студентства⁶⁵⁸⁴.

БПС створювалися і в містах, де функціонували педвищі. Існували вони до 1928 р.⁶⁵⁸⁵ Перший БПС за сприяння ЦБПС було споруджено у Харкові⁶⁵⁸⁶. Його урочисте відкриття відбулося 10 жовтня 1922 р.⁶⁵⁸⁷ 12 жовтня сюди поселили 700 студентів та слухачів робітфаку⁶⁵⁸⁸. Упродовж 1922-1923 н.р. було відкрито ще 2 БПС, у яких загалом проживали 1500 осіб⁶⁵⁸⁹ (16,7% цієї кількості були студентами ІНО⁶⁵⁹⁰). У 1924 р. у БПС №1 молодь ІНО становила 11,4%, у БПС №2 – 13,6%, БПС №3 – 30%⁶⁵⁹¹. У 1925-1926 н.р. у розпорядження ІНО повністю передали БПС №1⁶⁵⁹². Складно вирішувалося житлове питання у Києві. У 1923-1924 н.р. у БПСах мешкали лише 130 студентів Київського ІНО⁶⁵⁹³, у 1926-1927 н.р. – 423⁶⁵⁹⁴, у 1929 р. – 455. На приватних квартирах

⁶⁵⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 830. Арк. 20; Студенческие дома//Ряппо Я. Реформа высшей школы. С. 65–66.

⁶⁵⁸² Полтавцева. Праця Укрголовпрофоса літом 1923 р.//Радянська освіта: громад.-пед. журн./[під ред. В. П. Затонського]. Харків: Шлях освіти, 1923. Ч. 1, листоп. С. 100.

⁶⁵⁸³ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 17–18.

⁶⁵⁸⁴ Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду//Студент революції. 1927. №1. С. 93–100.

⁶⁵⁸⁵ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 61.

⁶⁵⁸⁶ Лаврут О. О. «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства...». С. 101.

⁶⁵⁸⁷ М. Первый дом пролетарского студенчества//Студент революції. 1922. №1. С. 97.

⁶⁵⁸⁸ Дом Пролетарского Студенчества в Харькове//Там само. 1923. №4-5. С. 109; Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции//Там само. 1924. №7. С. 38; Работа Харьковского Кубуча//Там само. С. 96.

⁶⁵⁸⁹ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего//Там само. 1924. №6. С. 78–84; Прокопенко И. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Подготовка учительских кадров. С. 21.

⁶⁵⁹⁰ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 97.

⁶⁵⁹¹ Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета улучшения быта учащихся (КУБУЧ) 2-го созыва//Студент революції. 1924. №1-2. С. 111.

⁶⁵⁹² Харківський національний університет. С. 340.

⁶⁵⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁶⁵⁹⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 633.

змушені були проживати понад 1 тис. студентів КІНО⁶⁵⁹⁵. У 1923-1924 н.р. у Дніпропетровську для студентів усіх вишів збудували БПС на 800 місць. Тоді ж у гуртожитках КППС мешкали 1054 одеських студентів⁶⁵⁹⁶. У 1925-1926 н.р. у них поселили 211 студентів Одеського ІНО, що, звісно, було недостатньо, зважаючи на те, що наймати житло змушені були аж 492 студенти⁶⁵⁹⁷.

У Кам'янець-Подільському БПС започаткували у березні 1923 р.⁶⁵⁹⁸ (за іншими даними – у липні 1924 р.)⁶⁵⁹⁹. На початку 1924-1925 н.р. у 5 БПС проживав 441 студент, у т.ч. 99 студентів ІНО⁶⁶⁰⁰. Відсоток забезпечених гуртожитком студентів тоді становив 75%⁶⁶⁰¹; у червні 1925 р. – 60%⁶⁶⁰². Упродовж наступного навчального року становище дещо покращилося⁶⁶⁰³. Наприкінці серпня 1926 р. державне житло мали майже 71% молоді Кам'янець-Подільського ІНО⁶⁶⁰⁴. Наведені дані спростовують твердження О. Лаврут про те, що значний відсоток студентства Кам'янець-Подільського округу залишився поза межами БПС⁶⁶⁰⁵.

У одних і тих самих БПСах нерідко проживала молодь різних педвишів. Зокрема, у Житомирі в БПС на 1 січня 1924 р. проживало 100 студентів вишів міста, а в квітні – 150⁶⁶⁰⁶. У БПС №2 поселили 45 студентів Волинського ІНО⁶⁶⁰⁷. У листопаді 1925 р. в БПС №1 мешкали 64 студенти українського і 50 – єврейського ПТ; у БПС №2 – 83 студенти Волинського ІНО, 10 – єврейського ПТ⁶⁶⁰⁸. На початку 1926 р. у БПС проживали 67 студентів Волинського ІНО. Ще 167 хлопців і дівчат наймали квартири, 11 осіб тулилися у родичів⁶⁶⁰⁹. Наприкінці 1925-1926 н.р. у гуртожитках мешкали 93 студенти⁶⁶¹⁰.

У Вінниці БПС у 1923 р. обладнали у колишньому готелі «Люкс». Він вміщував 50 студентів⁶⁶¹¹. Ще складнішою житлова проблема була у

⁶⁵⁹⁵ Матеріальні умови студентства//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 4; Ляпіна О. В. Студенти міста Києва. С. 55.

⁶⁵⁹⁶ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 61.

⁶⁵⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 94зв.

⁶⁵⁹⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1017. Арк. 125зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 115.

⁶⁵⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 54; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 133.

⁶⁶⁰⁰ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 313.

⁶⁶⁰¹ Там само. Спр. 1. Арк. 17.

⁶⁶⁰² Там само. Спр. 10. Арк. 37; Спр. 16. Арк. 305.

⁶⁶⁰³ Там само. Спр. 22. Арк. 8; Спр. 37. Арк. 84–86; 88–89; Спр. 38. Арк. 57.

⁶⁶⁰⁴ Там само. Спр. 37. Арк. 157.

⁶⁶⁰⁵ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 11.

⁶⁶⁰⁶ Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів//Студент революції. 1924. №6. С. 77.

⁶⁶⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16; Допомога пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 19 верес. Ч. 41 (213). С. 3.

⁶⁶⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48зв.; Спр. 142. Арк. 19зв.; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 75, 77, 80.

⁶⁶⁰⁹ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50зв.

⁶⁶¹⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 31.

⁶⁶¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 83; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466.

Полтавському ІНО. У 1923-1924 н.р. цьому вишу у БПС виділили лише 40-50 місць⁶⁶¹². Чернігівський ІНО у 1925-1926 н.р. зумів поселити у БПС 72⁶⁶¹³, у 1926-1927 н.р. – 80⁶⁶¹⁴ із понад 300 осіб. У 1925-1926 н.р. тут мешкали 69 студентів Полтавського ПТ. Ще 68 хлопців і дівчат наймали кутки у квартирах⁶⁶¹⁵. У 1923-1924 н.р. започаткували БПС і в Луганську, який міг вмістити лише 100 осіб, що для такого великого міста було мізером⁶⁶¹⁶.

Дещо краще вирішувалося це питання у Бердянському ПТ, який у жовтні 1930 р. у трьох БПС зумів розмістити 391 студента⁶⁶¹⁷. У 1926-1927 н.р. у БПС жили 60 студентів Конотопського ПТ. 11 осіб винаймали житло⁶⁶¹⁸. У 1928-1929 н.р. проживанням у БПС забезпечили 85 студентів Дніпропетровського ПТ⁶⁶¹⁹.

Як свідчать джерела, досить мізерними або взагалі були відсутні необхідні меблі та приладдя. Тому студентам доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Бракувало також ковдр, постільної білизни, забезпеченість якими становила 60%⁶⁶²⁰. У доповіді ЦК КП(б)У за 1928 р. вказувалося «на виключно важкі житлові умови студентства», що «деякі студенти сплять на підлозі в одній залі, разом чоловіки і жінки»⁶⁶²¹.

Про устаткування гуртожитків можна робити висновки з опису житла у будинку на вул. Клочківській, де мешкали студенти Харківського ІНО: «Першокурсники готують лекції на чемодані чи кошовці, поставленій просто на ліжку»⁶⁶²². Щоб вибити необхідне обладнання доводилося «воювати». Нарком освіти М. Скрипник з приводу цього зазначав: «Ліжка з Одеського заводу, що спеціально виготовляє для нас, хотіли забрати для гуртожитків Москви. Прийшлося втручатися в цю справу, одбили... Ліжка залишились у нас. Але оскільки у нас залишились ліжка, то із Москви біля 10 тисяч студентів отравили по домах, а інші студенти поки у ВИШах, і прийдеться боятись за те, щоб і у нас не отравили»⁶⁶²³.

В Одеському ІНО у 1927 р. 18,4% студентів змушені були ділити свої ліжка зі своїми товаришами⁶⁶²⁴. Мав проблеми з умеблюванням БПС і

Арк. 66зв.; Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 110зв.; Спр. 47. Арк. 152.

⁶⁶¹² Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 1503. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 111.

⁶⁶¹³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.

⁶⁶¹⁴ Там само. Спр. 413. Арк. 4.

⁶⁶¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 109; Полтавський педагогічний технікум. С. 9.

⁶⁶¹⁶ Праведников. Из опыта работы//Студент революції. 1925. №5. С. 44.

⁶⁶¹⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 104.

⁶⁶¹⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 27зв.

⁶⁶¹⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47.

⁶⁶²⁰ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 11.

⁶⁶²¹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 183.

⁶⁶²² Сірополко С. Народна освіта. С. 755.

⁶⁶²³ Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки//Шлях освіти. 1930. Ч. 11-12. С. 76.

⁶⁶²⁴ Кожевников. Новий прийом//Студент революції. 1927. №7. С. 84.

Кам'янець-Подільський КППС, який у грудні 1923 р. змушений був звернутися до правління Кам'янець-Подільського ІНО з проханням допомоги у цьому питанні⁶⁶²⁵. Згодом, з 1924 р. і до 1925 р. рівень забезпечення студентів меблями зріс з 35 до 85%⁶⁶²⁶. Це стосується і забезпечення постільною білизною. У листопаді 1925 р. на 575 жителів гуртожитків припадало 518 одяг, 689 простирадл, 599 наволочок, 589 матраців⁶⁶²⁷. Через обмеженість бюджету не мав можливості обладнати БПС відповідними меблями Житомирський КППС⁶⁶²⁸.

Умови гуртожитків не сприяли нормальному навчанню молоді. У кімнатах мешкали по 10 і більше осіб різних спеціальностей, наприклад, у Вінниці⁶⁶²⁹ і Полтаві⁶⁶³⁰. У Харківському БПС №1 у кімнатах було по 35-40 осіб⁶⁶³¹, Миколаївському – 20-25⁶⁶³². Гуртожитки були перенаселені. Так, у харківських БПС у 1925-1926 н.р. на одного мешканця припадало 0,7-0,8 саж.² ⁶⁶³³. Багато в чому до такого становища призвела ухвала колегії НКО УСРР про максимальне стиснення у всіх гуртожитках міста, оскільки не було де поселити першокурсників⁶⁶³⁴. У 1927 р. у тісних приміщеннях жили 47,7% студентів Одеського ІНО⁶⁶³⁵.

В одній кімнаті або на одному поверсі проживали студенти різних навчальних закладів. Житель Харківського БПС О. Ясний, який мешкав на «Толкачівці», з цього приводу писав: «...У кімнаті 54 студенти... Та ще коли б усі з одного ВУЗу. А то лежиш на ліжкові, медицину грезеш, а поруч майбутній землемір теодолітом захоплюється або іновець (студент інституту народної освіти) комплексну проблему вирішує. Скупченість неймовірна...»⁶⁶³⁶. Життя студентів у гуртожитку відображалось у сатиричних творах. Так, О. Ковінька у журналі «Червоний перець» писав: «Ви уявляєте студентський гуртожиток? Невеличка кімнатка, а в цій кімнатці – сорок майбутніх фахівців. Всі вони в один лад: гукали, читали, співали і кричали. У повітрі пахло: онучами, цибулею й оселедцем. Це неодмінні хімікати студентського гуртожитку...»⁶⁶³⁷.

⁶⁶²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 126.

⁶⁶²⁶ Там само. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 8.

⁶⁶²⁷ Там само. Спр. 52. Арк. 46.

⁶⁶²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 30.

⁶⁶²⁹ Суровий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти. С. 305.

⁶⁶³⁰ Іваніщенко. Про умови й побут//Студент революції. 1926. №1. С. 48.

⁶⁶³¹ Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции. С. 38.

⁶⁶³² Студкорский. Улучшаем положение студенчества (Николаевский КУБУЧ)//Студент революції. 1924. №7. С. 50.

⁶⁶³³ Василенко В. Підсумки економроботи вузів Харкова за 1925/26 рік//Там само. 1927. №1. С. 31.

⁶⁶³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 12–13.

⁶⁶³⁵ Кожевніков. Новий прийом. С. 84.

⁶⁶³⁶ Цит. за: Сірополко С. Народна освіта. С. 755.

⁶⁶³⁷ Цит. за: Рябченко О. Життя студентів радянської України. С. 48–49.

Частина студентів проживала у вологих і напівпідвальних приміщеннях. Колишня студентка Київського ІНО Д. Гуменна згадувала, що через вологість «стіни поцвіли, бо то ж підвал». Колишній студент Київського ІНО І. Кобилецький згадував про своє життя у великій підвальній кімнаті по вул. Володимирській, 81: «Це була колишня красильня, стіни якої пропахли різними фарбами і виблискували райдугною найрізноманітніших кольорів. Опалення в ній від «буржуйки». Дрова для цієї «буржуйки» ми здобували, розламуючи старі дощані паркани, різні прибудови, навіть забуті вбиральні. Від розжареної «буржуйки» стіни потіли – з них та зі стелі капала вода. Ми скоренько вкладалися в свої постелі; а бувало, ранком дехто з нас не міг одразу піднятися, примерзаючи буйною чуприною до стіни»⁶⁶³⁸.

Організацією внутрішнього життя в гуртожитках займалися виборні студкоми, Ради студентських комун. У Вінницькому ІНО відповідальність за порядок у БПС поклали на правління, яке складалося з представників ВБПС, адміністрації ІНО та інтернатників⁶⁶³⁹. У Волинському ІНО час від часу перебрали старост кімнат, які не відповідали своїм посадам⁶⁶⁴⁰.

Життя мешканців студентських гуртожитків, як інтернатів, так і БПС, регламентувалося певними нормативними документами, усі зобов'язані були дотримуватись встановлених правил. Зокрема, у житлових помешканнях Кам'янець-Подільського ІНО встановили такий порядок: «... Кожного ранку до 8-ої години робити уборку; раз на тиждень... вимит[и] підлогу... По черзі щоденно вбирати кухню, а чергові [мали] вбирати коридори. Уборка повинна скінчитись не пізніше 8.30. Вмиватись поки зимно в своїх кухнях, а з теплінням на дворі... Староста інтернату повинен вивішати список чергових окремо на кухнях і коридорах...»⁶⁶⁴¹. У «Правилах внутрішнього розпорядку Корсунського педтехнікуму ім. Т. Г. Шевченка» від 23 вересня 1926 р. визначалося, що відбій у гуртожитку мав бути не пізніше 23.00 год., а підйом – не пізніше 7.00 год. Перебування сторонніх осіб заборонялося. Цікаво, що посада завідувача гуртожитку, як і ідальні, була виборною. Вибори відбувалися на початку навчального року⁶⁶⁴².

В інтернаті Новоград-Волинського технікуму його мешканці піднімалися о 7.30 год. До 8.00 год. відбувалося самообслуговування, о 8.00 – 8.45 год. – сніданок, 15.15 – 16.00 – обід, 16.00 – 17.00 – відпочинок, 21.00 – 21.30 – вечеря («чай»), 21.30 – 23.30 год. – індивідуальна робота. О 24.00 год. оголошувався відбій. О 1 год. ночі відмикали освітлення⁶⁶⁴³. У «Правилах внутрішнього

⁶⁶³⁸ Цит. за: Рябченко О. Л. Житлові умови студентів. С. 134.

⁶⁶³⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 152, 161.

⁶⁶⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33.

⁶⁶⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 25–25зв.; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 170.

⁶⁶⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 420. Арк. 9зв.

⁶⁶⁴³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 27.

розпорядку» БПС-ів Бердянського ПТ так регламентувався розпорядок дня студентів: 6 год. 30хв. – підйом; 6 год. 30 хв. – 7 год. 30 хв – сніданок; 8.00 год. – 15 год. 15 хв. – навчання; 15.00 – 20.00 год. – гурткова та громадська робота; 19 год. 30 хв. – 20 год. 30 хв. – вечерея; 20 год. 30 хв. – 22 год. 30 хв. – підготовка до занять та інша робота; 22 год. 30 хв. – відбій. Визначалося також, що черговий о 22.00 год. мав пройти по всіх кімнатах і перевірити наявність студентів, після чого доповісти старості БПС про відсутніх. У «Правилах...» визначалися обов'язки чергових по коридору, кімнатах, кухні і їдальні⁶⁶⁴⁴. До відома мешканців БПС вишів Кам'янця-Подільського довели інструкцію, якої вони зобов'язані були дотримуватися (див. додаток СС).

Частина інтернатів мали свої статuti. Наприклад, у 1925 р. статут Конопотського ПТ регламентував, що кожний мешканець інтернату мав своєчасно вносити щомісячні внески, виконувати покладені на них обов'язки (чергувати в інтернаті і на кухні, працювати на городі тощо), дотримуватися правил проживання (заборонялося палити, плювати, смітити, сидати на ліжко іншого мешканця). У відносинах між ними мали бути товариська солідарність, дисциплінованість і стриманість. Без дозволу правління, що обиралося у складі трьох осіб, заборонялося перебування в інтернаті сторонніх осіб⁶⁶⁴⁵. Виявлені нами статuti регулювали інтернатське життя, наприклад, у Волинському ІНО⁶⁶⁴⁶ і Сумському ПТ⁶⁶⁴⁷.

У гуртожитках проводилися конкурси на кращу і гіршу кімнати. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО змагання відбулося у грудні 1928 р. і в березні 1929 р. Кращі кімнати преміювали⁶⁶⁴⁸. У БПС регулярно проводилися конкурси на найбільш чисту кімнату⁶⁶⁴⁹.

При розподілі між студентами кімнат бралася до уваги їхня активність у громадській роботі. Лідерам надавалися кращі кімнати⁶⁶⁵⁰.

Особлива увага приділялася дотриманню дисципліни в гуртожитку. На засіданнях Кам'янець-Подільського КППС неодноразово наголошувалося на тому аби студенти «більш уважно ставилися до охорони кімнат і всього державного майна»⁶⁶⁵¹. Регулярно проводилися суботники та недільники, під час яких прибирався сам гуртожиток, а також прилегла до нього територія, наприклад у Житомирі та Кам'янці-Подільському⁶⁶⁵². Члени бюро КППС періодично оглядали гуртожитки⁶⁶⁵³. 16 вересня 1926 р. у розпорядженні НКО

⁶⁶⁴⁴ Бердянські педагогічні курси. С. 194–195.

⁶⁶⁴⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁶⁶⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 53в.6.

⁶⁶⁴⁷ Мазний О. У гуртожитках Сумського педтехнікуму. С. 86.

⁶⁶⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140; Спр. 14. Арк. 34.

⁶⁶⁴⁹ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 18.

⁶⁶⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 15.

⁶⁶⁵¹ Там само. Спр. 76. Арк. 83в.

⁶⁶⁵² Там само. Спр. 3. Арк. 50; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33.

⁶⁶⁵³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 53.

УСРР оприлюднили результати перевірки гуртожитків Харківського КППС, у якому зазначалося, що у гуртожитку не було дисципліни: у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, а в самих кімнатах панував бруд, приміщення не провітрювалися, помічалося недбайливе ставлення до державного майна. Тому до правил внутрішнього розпорядку пропонували внести пункт про дисциплінарну відповідальність, зокрема, виселення з гуртожитку чи відрахування з вишу⁶⁶⁵⁴.

У студентських гуртожитках досить часто проживали сторонні особи. Зокрема, у листопаді 1925 р. в кам'янецьких БПС мешкали 24 особи⁶⁶⁵⁵. 11 вересня 1923 р. постановою ВУЦВК КППС надавалося право на виселення з гуртожитків сторонніх осіб⁶⁶⁵⁶. На початку серпня 1926 р. президія ВУЦВК ухвалила таку ж постанову, відповідно до якої право на виселення мали ОВК і житлові комісії. Особам, які закінчили виш і залишилися на викладацьку роботу, дозволялося проживати в БПС не більше одного року⁶⁶⁵⁷. На жаль, архівні документи не повідомляють як ця норма реалізовувалася на практиці.

У гуртожитках КППС, як і в інтернатах вишів, приділяли увагу політико-освітній роботі. Так, при харківських БПС працювали політгуртки, два драматичних гуртки (український і російський), хор, спортивний гурток, струнний оркестр. Регулярно читалися лекції про міжнародне становище, фашизм, Ленські події, Паризьку комуну, 1 травня, фізичну культуру, астрономію тощо. Налагоджено випуск стінгазети «Рупор БПСівця»⁶⁶⁵⁸. Харківський КППС виділяв кошти для поповнення фондів читальні, яка функціонувала при БПС №1 і вміщала до 200 осіб⁶⁶⁵⁹. Дописувач К. Стародуб сигналізував, що не маючи можливості готуватися до занять студенти йшли до гуртожитської читальні, які завжди були переповнені⁶⁶⁶⁰. У інтернатах Миколаївського ІНО, створювали кімнати для підготовки до занять⁶⁶⁶¹. У помешканнях цього ж вишу у 1924 р. працював політгурток, заняття у якому відбувалися ввечері і затягувалися інколи аж до 1-2 год. ночі. Започаткували і гурток українознавства, члени якого вивчали українську мову, культуру, мистецтво, пропагували українознавчі ідеї. З цього об'єднання виокремився драматичний гурток⁶⁶⁶².

У помешканнях студентів не рідко панувала антисанітарія. Так, у Вінницькому українському ПТ мали місце «абсолютно неможливе

⁶⁶⁵⁴ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 95.

⁶⁶⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 57.

⁶⁶⁵⁶ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 18.

⁶⁶⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 159.

⁶⁶⁵⁸ Харьков. В доме Пролетарского Студенчества//Студент революции. 1923. №6. С. 95; Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции. С. 38–39.

⁶⁶⁵⁹ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 78–79.

⁶⁶⁶⁰ Сірополко С. Народна освіта. С. 756.

⁶⁶⁶¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15зв.16.

⁶⁶⁶² Бутенко. Студентський гуртожиток Миколаївського ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 74; В Николаевском ИНО//Там само. С. 80; Студкорский. Улучшаем положение студенчества. С. 49–50.

перевантаження, цілком антигігієнічні умови», що призвело до захворювань на черевний тиф. У низці кімнат на одному ліжку спали по три студенти⁶⁶⁶³. У Вінницькому єврейському ПТ вікна гуртожитку по вул. Д. Бедного виходили на подвір'я, де було розташовано туалет⁶⁶⁶⁴. Незадовільним був санітарний стан інтернату Новоград-Волинського («кухня надзвичайно брудна, підлога не помита...; в одній із кімнат забруднений умивальник; зал їдальні в безладді, не підметений, не вимитий, стіл у безладді; у кімнатах не прибрано і підлоги брудні...») ⁶⁶⁶⁵, Бердянського («...величезна кількість клопів зовсім не дають жити в гуртожиткові. Вікна побиті, шибки й рами попсовано, про замки нема чого й питати...») ⁶⁶⁶⁶ і Корсунського ПТ⁶⁶⁶⁷.

Ще складнішим було становище у БПСах. У доповідній записці НКО до РНК УСРР в 1926 р. визначалося: «Не слід дивуватися тому, що гуртожитки погано руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води у гуртожитках КПОПУЧу [КППС] явище звичайне... Умови життя в них, ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на учбовому успіху, так і на стані здоров'я»⁶⁶⁶⁸. З Волинського ІНО у квітні 1926 р. повідомляли, що у кімнатах «неможливий холод, від якого студенти дістали тяжкі застудні хвороби»⁶⁶⁶⁹. На загальних зборах жителів БПС Вінницького ІНО неодноразово піднімалося питання про незадовільний стан приміщення⁶⁶⁷⁰. Керівництво закладу реагувало на відповідні звернення, але перенести інтернат в інший будинок не мало змоги⁶⁶⁷¹. 11 листопада 1929 р. на свої збори зібралися 80 мешканців БПС №3 Кам'янець-Подільського ІНО, на яких присутні скаржилися на антисанітарний стан приміщення⁶⁶⁷². З Харківського ІНО повідомляли, що «підлога в кімнатах миється дуже рідко, ніхто не стежить за систематичним провітрюванням кімнат. У багатьох з них є пацюки»⁶⁶⁷³.

З 1929-1930 н.р. в Україні розгорнулося капітальне будівництво гуртожитків. 28 грудня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про збільшення видатків для забезпечення молоді житлом⁶⁶⁷⁴. Для вивчення побуту студентства у січні 1930 р. була створена урядова комісія, яка в квітні дійшла висновку, що житлові умови студентства надзвичайно важкі. Тому пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення. Було укладено угоди

⁶⁶⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 17–17зв.

⁶⁶⁶⁴ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 101.

⁶⁶⁶⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1.

⁶⁶⁶⁶ Бердянські педагогічні курси. С. 20.

⁶⁶⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 20.

⁶⁶⁶⁸ Цит. за: Нариси повсякденного життя. С. 86.

⁶⁶⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 30.

⁶⁶⁷⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 161.

⁶⁶⁷¹ Там само. Спр. 5. Арк. 109зв.

⁶⁶⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 8–9.

⁶⁶⁷³ Харківський національний університет. С. 340.

⁶⁶⁷⁴ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 199.

з Київським, Дніпропетровським, Луганським, Миколаївським, Одеським і Харківським ОВК на будівництво гуртожитків⁶⁶⁷⁵.

15 січня 1931 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив «Положення про студентські гуртожитки», у якому закріплювалася така норма: гуртожитки створюються при окремих вишах і знаходяться в їхньому безпосередньому віданні; студентам-нестипендіатам місця в гуртожитку могли бути надані лише після повного забезпечення студентів-стипендіатів; у гуртожитках дозволялося проживання обслуговуючого персоналу; для проведення культурно-освітньої роботи передбачалося створення культурно-побутових комісій, «червоних кутків», а в централізованих гуртожитках – бібліотек, спортзалів, кінозалів, радіостанції тощо⁶⁶⁷⁶.

Питання гуртожитків знайшло місце і в спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р., у якій пропонувалося директорам вишів забезпечити в їхніх приміщеннях вчасний ремонт і прибирання, а також «культурну обстановку» у вестибюлях, у кімнатах для чекання, гардеробах, буфетах та їдальнях. Крім того, керівники мали слідкувати за фізичним вихованням і станом здоров'я студентів, вживати заходів до приведення у зразковий стан студентських гуртожитків з забезпеченням у них бездоганної чистоти й усіх санітарно-гігієнічних умов⁶⁶⁷⁷.

Незважаючи на низку проблем, пов'язаних із забезпеченням молоді житлом, поступово вони вирішувалися. У 1937 р. в гуртожитках педагогічних вишів республіки мешкали 75,3% студентів, які мали у них потребу. Кращим становище було лише у сільськогосподарських вишах (83,6%). Загальнореспубліканський показник забезпечення гуртожитками становив 57,8%. У першу чергу поселяли дітей робітників, колгоспників, «парттисячників», «профтісячників», вихованців дитячих будинків⁶⁶⁷⁸.

Все ж повністю забезпечити своїх студентів житлом вдалося лише декільком вишам – Бердянському⁶⁶⁷⁹, Новомосковському⁶⁶⁸⁰, Чернігівському ІСВ⁶⁶⁸¹. Близькими до повного забезпечення студентів житлом були Одеський ПЮ, який у 1931 р. поселив 91% студентів від загальної кількості іногородніх⁶⁶⁸²; Миколаївський ІСВ – на початку 1932-1933 н.р. – 87,5%⁶⁶⁸³; Херсонський – у

⁶⁶⁷⁵ Українське радянське суспільство. С. 723–724.

⁶⁶⁷⁶ Довідник студента та вступника. С. 26–27; Історія України від найдавніших часів. С. 702.

⁶⁶⁷⁷ Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою: Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б)//Червоний кордон. 1936. 26 черв. №145 (2027). С. 6–7.

⁶⁶⁷⁸ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 63–64; Даниленко В. М. Робочий клас. С. 85.

⁶⁶⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 145.

⁶⁶⁸⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 7, 178; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 44.

⁶⁶⁸¹ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 200.

⁶⁶⁸² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 53зв.

⁶⁶⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 5зв.

1932-1933 н.р. – 83,4%⁶⁶⁸⁴; Луганський педінститут – у 1935 р. – 79,4%⁶⁶⁸⁵; Кам'янець-Подільський – у квітні 1934 р. – 85,3%⁶⁶⁸⁶, на початку січня 1935 р. – 79,2%⁶⁶⁸⁷; Бердичівський – в 1933 р. – 75%⁶⁶⁸⁸.

В деяких вишах житлову проблему молоді вирішили з часом. Наприклад, у гуртожитках Київського ІСВ у 1931 р. проживали 69% студентів⁶⁶⁸⁹, у липні 1933 р. – 71,4%⁶⁶⁹⁰. Дещо поліпшилося становище після того, як педінституту передали гуртожиток ліквідованого Польського педінституту⁶⁶⁹¹. Наприкінці 1930-х рр. виш мав 6 гуртожитків⁶⁶⁹². У Черкаському ІСВ у жовтні 1930 р. житлом забезпечили 87,6% студентів⁶⁶⁹³, у 1931 р. – 98,5%⁶⁶⁹⁴, у липні 1933 р. – 52%⁶⁶⁹⁵. До вересня 1935 р. педінститут розпоряджався житловими помешканнями на 600 осіб, тим самим було вирішено проблему із поселенням молоді⁶⁶⁹⁶.

Інші виші відчували суттєві проблеми із поселенням молоді. Так, Одеський німецький педінститут у 1935 р. забезпечив житлом 68,9% студентів⁶⁶⁹⁷; Глухівський ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 58,9%⁶⁶⁹⁸; Ніжинський ІСВ – у 1933 р. – 57,4%⁶⁶⁹⁹, педінститут – у 1935 р. – 60%⁶⁷⁰⁰; Зінов'євський ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 45,1%⁶⁷⁰¹; Полтавський – 41,4%⁶⁷⁰². Складним було становище із студентським житлом у Вінницькому⁶⁷⁰³, Житомирському⁶⁷⁰⁴, Запорізькому⁶⁷⁰⁵, Сумському⁶⁷⁰⁶ і Уманському ІСВ⁶⁷⁰⁷; Луганському ІПО⁶⁷⁰⁸,

⁶⁶⁸⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 211.

⁶⁶⁸⁵ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти. С. 229.

⁶⁶⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1576. Арк. 5.

⁶⁶⁸⁷ Там само. Спр. 494. Арк. 12–13.

⁶⁶⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 23.

⁶⁶⁸⁹ Там само. Спр. 807. Арк. 97.

⁶⁶⁹⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁶⁹¹ Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту. С. 152.

⁶⁶⁹² Український державний педагогічний університет. С. 28.

⁶⁶⁹³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

⁶⁶⁹⁴ Там само. Арк. 107.

⁶⁶⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁶⁹⁶ Культурное строительство в Черкаской области. С. 70.

⁶⁶⁹⁷ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 7.

⁶⁶⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 29.

⁶⁶⁹⁹ Там само. Арк. 62.

⁶⁷⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

⁶⁷⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 12.

⁶⁷⁰² Там само. Спр. 1488. Арк. 256, 260.

⁶⁷⁰³ Там само. Спр. 1499. Арк. 9; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 159.

⁶⁷⁰⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 1796. Арк. 88; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 69, 72; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 93; Спр. 149. Арк. 149.

⁶⁷⁰⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 21.

⁶⁷⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 47.

⁶⁷⁰⁷ Там само. Спр. 1800. Арк. 26; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26, 49; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26.

⁶⁷⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 7.

Вінницькому педінституті⁶⁷⁰⁹.

Виникали складнощі щодо забезпечення житлом у педтехнікумах. Повністю забезпечили молодь гуртожитками Дніпропетровський російський⁶⁷¹⁰, Білоцерківський, Золотоношський⁶⁷¹¹, Могилів-Подільський⁶⁷¹², Ржищівський, Шполянський ПТ. В Уманському ПТ у липні 1933 р. в гуртожитках мешкали 90% студентів, що потребували житла; Канівському – 83,3%⁶⁷¹³; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 85%⁶⁷¹⁴; Бердянському – в травні 1931 р. – 80,9%⁶⁷¹⁵. З часом в основному вирішили житлове питання у Київському російському ПТ. У 1930-1931 н.р. у гуртожитках проживали 50% студентів⁶⁷¹⁶, у 1931-1932 н.р. – 57,6%⁶⁷¹⁷, у липні 1933 р. – 27,3%⁶⁷¹⁸, у 1933-1934 н.р. – 86,9%⁶⁷¹⁹, у 1934-1935 н.р. – 85,2%⁶⁷²⁰.

У наступних закладах відсоток забезпечення гуртожитками становив менше 80%. Кам'янець-Подільському ПТ до 1 січня 1931 р. вдалося поселити 79,4% студентів⁶⁷²¹; Конотопському – в липні 1933 р. – 76,1%⁶⁷²², у 1935-1936 н.р. – 74,5%⁶⁷²³; Тульчинському – в травні 1933 р. – 74,6%⁶⁷²⁴; Немирівському – в травні 1933 р. – близько 50%⁶⁷²⁵, у серпні 1935 р. – 73,7%⁶⁷²⁶; Вінницькому українському – на 1 лютого 1932 р. – 62,5%⁶⁷²⁷, у 1935 р. – 71,9%⁶⁷²⁸; Київському українському – в липні 1933 р. – 69,2%⁶⁷²⁹; Проскурівському українському – на 1 серпня 1932 р. – 65%⁶⁷³⁰; Корсунському – в липні 1933 р. – 63,1%⁶⁷³¹; Бердичівському – в 1935 р. – 56,7%⁶⁷³². Не однозначними є показники забезпечення житлом студентів Миколаївського ПТ. У березні 1931 р. він

⁶⁷⁰⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 20–21; Спр. 951. Арк. 11–11зв.

⁶⁷¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 26.

⁶⁷¹¹ Там само. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷¹² Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 30, 32.

⁶⁷¹³ Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 9.

⁶⁷¹⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 208.

⁶⁷¹⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11.

⁶⁷¹⁷ Там само. Спр. 44. Арк. Ззв.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 43–44.

⁶⁷¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷¹⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42.

⁶⁷²⁰ Там само. Спр. 135. Арк. 26; Спр. 137. Арк. 8.

⁶⁷²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54, 76.

⁶⁷²² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6.

⁶⁷²³ Там само. Спр. 146. Арк. 40, 84; Спр. 185. Арк. 14, 42.

⁶⁷²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 32.

⁶⁷²⁵ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 12зв.

⁶⁷²⁶ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 32.

⁶⁷²⁷ Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 91.

⁶⁷²⁸ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7–8; Спр. 445. Арк. 31; Спр. 447. Арк. 32.

⁶⁷²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷³⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 2.

⁶⁷³¹ Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 32.

становив 69,4%⁶⁷³³. Проте, з 1933-1934 н.р. технікум дислокувався в одному із сіл регіону. Студентів розмістили у 25 селянських хатах⁶⁷³⁴.

Наступну групу складали технікуми, які мали критичне забезпечення житлом студентів. У Коростишівському ПТ гуртожитком забезпечили в 1931-1932 н.р. лише 24,1% студентів⁶⁷³⁵, у липні 1933 р. – 43,7%⁶⁷³⁶; Нововітебському єврейському – 34,1%⁶⁷³⁷; Житомирському єврейському – в 1933 р. – 33,3%⁶⁷³⁸; Київському польському – в липні 1933 р. – 11,6%⁶⁷³⁹. Значні труднощі мали місце також у Вінницькому єврейському⁶⁷⁴⁰, Маріупольському грецькому, Харківському дошкільному, Луганському⁶⁷⁴¹, Одеському єврейському ПТ⁶⁷⁴².

У більшості закладів не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі, яка в середньому приходилася на одного студента (він упродовж десятиліття становив від 4,5 до 5 м² ⁶⁷⁴³). Так, наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ на кожного мешканця припадало 4 м² ⁶⁷⁴⁴, у вересні 1933 р. в Уманському педінституті – 1,7; Бердичівському – 2,6; Польському – 2,7; Київському українському – 2,9; Одеському – 3,1; Кременчуцькому, Чернігівському, Глухівському – по 3,2; Новомосковському – 3,5; Лубенському – 3,6; Ніжинському – 3,8; Полтавському – 3,5; Вінницькому – 4; Мелітопольському – 4,3; Житомирському – 4,5⁶⁷⁴⁵; Нововітебському єврейському ПТ – 2⁶⁷⁴⁶; Бердянському – 2,5⁶⁷⁴⁷; Дніпропетровському російському – 3⁶⁷⁴⁸; Кам'янець-Подільському – в грудні 1934 р. – 3,25⁶⁷⁴⁹; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 3,3⁶⁷⁵⁰; Конотопському – в січні 1934 р. – 3,5⁶⁷⁵¹; Вінницькому українському – на 1 лютого 1932 р. –

⁶⁷³³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁶⁷³⁴ Там само. Спр. 21. Арк. 32; Спр. 30. Арк. 28.

⁶⁷³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 31.

⁶⁷³⁶ Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁷³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 68.

⁶⁷³⁹ Там само. Спр. 329. Арк. 26.

⁶⁷⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 72; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.

⁶⁷⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.

⁶⁷⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 10.

⁶⁷⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24зв.; Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 40.

⁶⁷⁴⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 11–11зв.

⁶⁷⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.

⁶⁷⁴⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁷⁴⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 208.

⁶⁷⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁷⁴⁹ Там само. Арк. 83; Оп. 2. Спр. 45. Арк. 111.

⁶⁷⁵⁰ Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 107.

⁶⁷⁵¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6.

4,04⁶⁷⁵², у вересні 1934 р. – 3,2⁶⁷⁵³. Тобто, загальний розклад становив у межах 1,7-4,5 м², що було джерелом справедливих нарікань молоді.

Різкі коливання у розмірах житлових площ пояснювалися політикою місцевої влади, яка рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилучала. Так, у 1932 р., після того як Київ став обласним центром, міська рада наказала звільнити всі готелі, які до цього функціонували як студентські гуртожитки, зокрема й Київського ІСВ. Особливо у важкому становищі опинилися першокурсники, які змушені були жити в напівтемних, сирих приміщеннях бараків. Вони були не пристосовані до життя взимку і знаходилися далеко від вишу⁶⁷⁵⁴. У червні 1930 р. директор Кам'янець-Подільського ІНО Ф. Кондрацький звернувся до міської ради з проханням надати закладу додатково 2900 м² площ для поселення студентів. Зазначалося, що один з гуртожитків (по вул. Леніна) був «антигігієнічним і не здатним до житла». Інститут коштів на його ремонт не мав, а НКО УСРР ремонтні роботи не фінансував⁶⁷⁵⁵. Міська рада це прохання відверто проігнорувала. Більше того, 14 грудня 1931 р. вона ухвалила рішення передати студентський гуртожиток по вул. III Інтернаціоналу для потреб 2-ї фабрично-заводської школи⁶⁷⁵⁶. У відповідь уже новий директор ІСВ П. Палько заявив, що таке рішення «зриває нам не лише роботу на сьогодні, але закриває перспективи росту нашого інституту». Керівник закладу запевнив міську раду, що вже наприкінці січня гуртожитки будуть перевантажені. Саме тоді з практики і хлібзаготівель мали повернутися студенти денної форми навчання, а студенти-заочники викликалися на сесію⁶⁷⁵⁷. Влітку 1932 р. міська рада забрала гуртожиток у Херсонського ІПО, надавши йому інше, удвічі менше приміщення⁶⁷⁵⁸.

У 1935 р. на порядку денному було питання про виселення із займаних приміщень Запорізького, Мелітопольського, Херсонського, Вінницького і Глухівського педінститутів⁶⁷⁵⁹. Місцева влада забрала деякі з гуртожитків Бердичівського⁶⁷⁶⁰, Бердянського⁶⁷⁶¹, Кам'янець-Подільського⁶⁷⁶², Конотопського⁶⁷⁶³ і Немирівського ПТ⁶⁷⁶⁴.

⁶⁷⁵² Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 91.

⁶⁷⁵³ Там само. Спр. 13. Арк. 89, 112, 143.

⁶⁷⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 3.

⁶⁷⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 1.

⁶⁷⁵⁶ Там само. Спр. 1576. Арк. 6.

⁶⁷⁵⁷ Там само. Арк. 5.

⁶⁷⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 7.

⁶⁷⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 83.

⁶⁷⁶⁰ Поз. Студенти голосують... ногами//Студент революції. 1931. №33. С. 31.

⁶⁷⁶¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 4; Бердянські педагогічні курси. С. 208.

⁶⁷⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 2-3; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 28зв.-29; Спр. 56. Арк. 1зв.; Оп. 2. Спр. 45. Арк. 69, 104.

⁶⁷⁶³ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 193; Спр. 156. Арк. 106

⁶⁷⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 72.

Через це виникали гострі конфлікти із місцевими організаціями. У 1935 р. точилася боротьба за гуртожиток № 4 Кам'янець-Подільського педінституту, який хотів відібрати відділ охорони здоров'я⁶⁷⁶⁵. Чернігівський ІСВ у 1933 р. змушений був суперничати з музеєм, який намагався забрати весь 3-й поверх гуртожитку. Житлову площу вдалося відстояти⁶⁷⁶⁶. Конфліктна ситуація щодо розселення першокурсників виникла у Київському російському ПТ. Восени 1930 р. у гуртожитку для них надали лише 20 місць, а прийом становив 120 осіб. З Київської райспоживінспекції з приводу цього повідомляли: «Приймайте студентів стільки, скільки ми вам даємо місць в гуртожитках, а не скільки визначає НКО». Через це керівництво технічному вимушено розмістило щойно зарахованих у навчальному корпусі, де не було ні ліжок, ні матраців, і молодь змушена була спати на підлозі. Це призвело до того, що упродовж навчального року 40% студентів покинули навчання⁶⁷⁶⁷. У 1932 р. з Дніпропетровського ІПО скаржилися на майстерні КППС, які знаходилися у приміщенні вишу і псували його через велику вібрацію⁶⁷⁶⁸.

Відомі факти, коли міська влада таки надавала приміщення для поселення в них майбутніх педагогів. Наприклад, 31 листопада 1932 р. надали будівлю під гуртожиток на 50 осіб, в якому розмістили 66 студентів Луганського ІПО⁶⁷⁶⁹. Міська рада Запоріжжя виділила декілька кімнат свого приміщення, а також у гуртожитку «Енергія» і у Селянському будинку для проживання там студентів місцевого педінституту⁶⁷⁷⁰. У 1932 р. міська влада Мелітополя передала ІСВ двоповерхове приміщення по вул. Карла Лібкнехта, 22, де облаштували гуртожиток на 450 осіб. Влада допомогла виселити звідси низку орендаторів, відремонтувати будівлю⁶⁷⁷¹. Щоправда, до кінця десятиліття зробили реверс – у педінституту забрали декілька кращих гуртожитків⁶⁷⁷². У 1934-1935 н.р. Київському польському ПТ надали два гуртожитки, у яких розмістили 230 студентів⁶⁷⁷³.

Упродовж десятиліття проводилося профінансоване державою будівництво нових гуртожитків. Так, у 1930-1931 н.р. у Житомирському ІСВ звели 4-поверховий гуртожиток на 304 місць⁶⁷⁷⁴. 21 лютого 1930 р. на засіданні Подільського ОБПС ухвалили постанову комісії про спорудження

⁶⁷⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 12–13.

⁶⁷⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 20.

⁶⁷⁶⁷ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 40–40зв.

⁶⁷⁶⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10.

⁶⁷⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 7.

⁶⁷⁷⁰ Запорізький національний університет. С. 12.

⁶⁷⁷¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 43–44.

⁶⁷⁷² Там само. С. 75.

⁶⁷⁷³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 26.

⁶⁷⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1796. Арк. 88; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 69, 72; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 93; Спр. 149. Арк. 149.

для Вінницького ПТ гуртожитку на 600 осіб⁶⁷⁷⁵. Невідомо чому, але будівництво розпочалося лише у середині вересня 1933 р.⁶⁷⁷⁶ Щоправда, місць у гуртожитку було значно менше ніж передбачалося. У червні 1934 р. будівлю ввели в експлуатацію⁶⁷⁷⁷. У 1936 р. розпочалося будівництво гуртожитків для Луганського, Запорізького, Криворізького, Одеського, Харківського, Київського, Миколаївського, Полтавського, Сумського, Ніжинського, Херсонського і Чернігівського педінститутів. Кожен гуртожиток мав вмістити по 330 студентів, окрім Херсонського, де мали проживати 240 осіб⁶⁷⁷⁸.

У Вінницькому педінституті для виконання будівельних робіт широко залучали студентські сили. Всі роботи планували завершити до 1 серпня 1935 р. Однак через відсутність коштів будівельники відтермінували здачу об'єкту до 1 вересня, а згодом і до 1 жовтня⁶⁷⁷⁹. Врешті, лише у листопаді відбулося урочисте відкриття нового помешкання для 250 студентів⁶⁷⁸⁰.

Не маючи достатньо своїх житлових площ, навчальні заклади нерідко орендували їх в інших закладів. Так, Вінницький український ПТ у 1930 р. у приміщенні сільськогосподарського технікуму винаймав 5 кімнат, а в будинку колишнього готелю «Люкс» – 9 кімнат⁶⁷⁸¹. Тоді ж 70 студентів новоствореного Кам'янець-Подільського ПТ проживали у гуртожитках ІСВ⁶⁷⁸². Студенти Сталінського ППО деякий час мешкали у приміщенні обласного відділу міліції⁶⁷⁸³. Мелітопольський педінститут у 1939 р. орендував декілька кімнат у театрі ім. Шевченка⁶⁷⁸⁴, колишній кролефермі⁶⁷⁸⁵. Студенти Харківського ПТ політехнічної освіти, які не мала власного гуртожитку, проживали у бараках «Водогонтресту», авіаційного інституту⁶⁷⁸⁶, військової частини №3080, обласного відділу народної освіти⁶⁷⁸⁷.

Як і в попереднє десятиліття, студентів поселяли і в приміщеннях колишніх культових споруд. Так, молодь Запорізького педінституту мешкала у приміщенні німецької кірхи⁶⁷⁸⁸, Мелітопольського – у монастирі, хоральній

⁶⁷⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 100.

⁶⁷⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.

⁶⁷⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71.

⁶⁷⁷⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6870. Арк. 117.

⁶⁷⁷⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 1; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 38зв.-39, 43; Спр. 27. Арк. 4.

⁶⁷⁸⁰ Гуртожиток для студентів педінституту//Більшовицька правда. 1935. 3 листоп. №254 (1088). С. 4.

⁶⁷⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 91.

⁶⁷⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13зв

⁶⁷⁸³ Бура. Як грім серед ясного неба//Студент революції. 1932. №28. С. 11.

⁶⁷⁸⁴ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 74.

⁶⁷⁸⁵ Там само. С. 44.

⁶⁷⁸⁶ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 26.

⁶⁷⁸⁷ Там само. Спр. 27. Арк. 31.

⁶⁷⁸⁸ Запорізький національний університет. С. 12.

синагозі, кірсі⁶⁷⁸⁹, Олександрівського ПТ – синагозі⁶⁷⁹⁰.

Житлом для частини студентів ставали на законних підставах навчальні корпуси. Наприклад, 32 студенти Київського російського ПТ у 1931-1932 н.р. мешкали в неопалюваному корпусі⁶⁷⁹¹. Подібне мало місце у Маріупольському грецькому ПТ⁶⁷⁹². У 1935 р. під гуртожиток віддали останній поверх одного з корпусів Вінницького педінституту⁶⁷⁹³. У Бердичівському ПТ студенти жили в аудиторіях по 20-50 осіб, спали на нарах без матраців та одіял⁶⁷⁹⁴.

Як і в попередній період, деякі гуртожитки мали дуже великі кімнати, перебувати які було неможливо. Так, у Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. в них розміщувалися по 30-40 осіб⁶⁷⁹⁵, у 1935 р. у педінституті – 18-25 осіб⁶⁷⁹⁶. У гуртожитку Мелітопольського педінституту по вул. Карла Лібкнехта було 2 кімнати площею 230 м², у яких розмістили 65 студентів. У Запорізькому ПТ у кімнатах мешкало по 25 осіб⁶⁷⁹⁷. У Коростишівському ПТ у 1931-1932 н.р. у деяких кімнатах проживали по 10 студентів⁶⁷⁹⁸, Луганському педінституті – у 1936 р. – по 7⁶⁷⁹⁹. У 1935 р. у гуртожитку Бердичівського педінституту по вул. Проскурівській, 34 у кімнатах на 3-4 особи жили по 5-6⁶⁸⁰⁰. Подібне мало місце у 1933 р. і в Бердянському ІСВ, де на трьох ліжках спали 6 студентів⁶⁸⁰¹, Маріупольському грецькому ПТ – по 3 особи на одному ліжку⁶⁸⁰².

Проблеми із поселенням не раз виникали і через те, що студентські житлові площі займали викладачі. Зокрема, у Вінницькому педінституті вважали, що питання із студентським житлом буде знято із введенням в експлуатацію нового гуртожитку, про що вже йшлося. Однак, невдовзі житлова проблема знову загострилася, оскільки новобудову почали активно заселяти викладачі. Наприклад, у 1938-1939 н.р. гуртожиток на 60% заселили 15 сімей викладачів. Деякі з них займали по 2 кімнати. Натомість студентам виділили лише 170 місць⁶⁸⁰³. Кореспондент газети «Більшовицька правда» П. Шварцман так описав атмосферу, яка панувала у гуртожитку у зв'язку з розміщенням тут сімейних людей: «Вечорами, коли студенти сидять над книжками, по всьому

⁶⁷⁸⁹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 44.

⁶⁷⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁷⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 43–44.

⁶⁷⁹² Там само. Спр. 814. Арк. 73.

⁶⁷⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 20–21.

⁶⁷⁹⁴ Поз. Студенти голосують... ногами. С. 31.

⁶⁷⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 348.

⁶⁷⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 20–21.

⁶⁷⁹⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 43в.

⁶⁷⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 31.

⁶⁷⁹⁹ Климов А. 3 історії вищої педагогічної освіти. С. 229.

⁶⁸⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 50зв.

⁶⁸⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 145.

⁶⁸⁰² Там само. Спр. 326. Арк. 9.

⁶⁸⁰³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 7, 23.

гуртожитку лунають дитячі зойки. Зойки просякають через тонесенькі стіни кімнат, крізь диктові двері і переповняють кімнати вихором диких звуків, а студентів – відчаєм»⁶⁸⁰⁴. Один з дописувачів журналу «Студент революції» розповідав, що у 1930 р. у гуртожитку Харківського ІСВ мешкали викладачі Гарбуз, Бойко і Вишиваний і Саркіянц, які мали власні будинки. Водночас, 150 студентів вишу були без державного житла⁶⁸⁰⁵.

Деякі гуртожитки були непристосовані для проживання і мали страшний вигляд. Наприклад, у жовтні 1930 р. гуртожитки Могилів-Подільського ПТ були «надзвичайно обдерті, не ремонтвані, багато вікон в них розбито, двері не приставали. Вони були запущені до такої міри, що зимувати в них неможливо»⁶⁸⁰⁶. Не краще виглядали гуртожитки і Житомирського єврейського ПТ. У квітні 1932 р. дописувач газети «Радянська Волинь» П. Стемпківський, відвідавши гуртожиток по вул. Мало-Чуднівська, стверджував: «Гуртожиток зовсім неупорядкований, у кімнатах брудно... Гуртожиток більше нагадує кладову, ніж житлове приміщення. У кімнатах – дуже тісно»⁶⁸⁰⁷. У катастрофічному стані в 1932 р. знаходився гуртожиток Житомирського українського ПТ⁶⁸⁰⁸. Молодь Сталінського ІПО проживала у «вологіх підвалах, в тісноті»⁶⁸⁰⁹. У Вінницькому педінституті найгіршим було становище тієї молоді, яка мешкала у гуртожитку по вул. Нагірній. Один із студентів писав, що тут «жодні двері не припасовані. Знадвору і в сінях вони зовсім не зачиняються. Через щілини в підлозі дме холодний вітер. В кімнатах холодно. Студенти ніколи не роздягаються. Бувають випадки, що і сплять в одежі»⁶⁸¹⁰. У гуртожитку в лютому 1936 р. було 16 вільних місць, однак жоден із студентів не побажав їх зайняти⁶⁸¹¹.

Частина студентів, яких не змогли забезпечити гуртожитком, подалися на приватні квартири («кутки»). Так, у жовтні 1935 р. житло знімали понад 200 студентів Вінницького педінституту⁶⁸¹². Дирекція закладу надавала їм матеріальну (квартирну) допомогу у розмірі 20 руб. на місяць, підшуковуючи на це відповідні кошти, оскільки НКО УСРР на ці потреби грошей не виділяв. Освітнє відомство пояснювало це тим, що норма задоволення студентів гуртожитком встановлена у 80%, а в інституті вона була значно перевищена⁶⁸¹³.

⁶⁸⁰⁴ Шварцман П. Кошториси і люди//Більшовицька правда. 1937. 20 берез. №64 (1400). С. 2.

⁶⁸⁰⁵ С. В. Історія одного гуртожитку (майже фантастична)//Студент революції. 1930. №22. С. 47.

⁶⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 30, 32.

⁶⁸⁰⁷ Степківський П. Санітарний стан гуртожитків епедтехнікуму незадовільний//Радянська Волинь. 1932. 19 квіт. №54 (2300). С. 2.

⁶⁸⁰⁸ Соп П. Покращити культурно-побутові умови студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську їдальню//Там само. 17 груд. №173 (2419). С. 2.

⁶⁸⁰⁹ Буря. Як грім серед ясного неба. С. 11.

⁶⁸¹⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 9.

⁶⁸¹¹ Там само. Арк. 30.

⁶⁸¹² Міш. Студенти без квартир//Більшовицька правда. 1935. 28 жовт. №249 (1083). С. 3.

⁶⁸¹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10.

У зв'язку із нестабільністю надходження коштів, дирекція неодноразово «неакуратно сплачувала квартплату приватникам», через що власники квартир, не бажаючи чекати, виселяли студентів⁶⁸¹⁴. Подібне спостерігалось у Вінницькому українському ПТ⁶⁸¹⁵. Проскурівський польський ПТ на приватних квартирах розмістив 20 студентів, сплачуючи за кожного з них по 10 руб. на місяць⁶⁸¹⁶. У Київському російському ПТ у 1933-1934 н.р. у приватному секторі проживали 43 студенти⁶⁸¹⁷, у 1934-1935 н.р. – 39⁶⁸¹⁸; польському ПТ – у 1934-1935 н.р. – 6⁶⁸¹⁹. У 1936 р. у найманих «кутках» мешкали понад 200 студентів Луганського педінституту⁶⁸²⁰; 17 – Мелітопольського⁶⁸²¹. На квартирах проживали і студенти Чернігівського ІСВ⁶⁸²².

Більшість гуртожитків і у 1930-і рр. недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни. З часом обладнання гуртожитків поліпшувалося, однак воно було незбалансованим. Це твердження ілюструють дані додатку ТТ. Окрім зазначених у додатку вишів, не вистачало постільної білизни також у Запорізькому ІНО⁶⁸²³; Вінницькому⁶⁸²⁴, Глухівському⁶⁸²⁵, Сумському⁶⁸²⁶, Уманському ІСВ⁶⁸²⁷; Кам'янець-Подільському ІСВ (педінституті)⁶⁸²⁸; Київському⁶⁸²⁹, Луганському⁶⁸³⁰, Мелітопольському⁶⁸³¹ і Нікопольському педінститутах; Дніпропетровському російському, Нововітебському єврейському, Олександрівському⁶⁸³², Преславському болгарському⁶⁸³³, Проскурівському українському та Шепетівському ПТ⁶⁸³⁴.

⁶⁸¹⁴ Міш. Студенти без квартир. С. 3.

⁶⁸¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70, 112.

⁶⁸¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 262.

⁶⁸¹⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42.

⁶⁸¹⁸ Там само. Спр. 135. Арк. 26; Спр. 137. Арк. 8.

⁶⁸¹⁹ Там само. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 26.

⁶⁸²⁰ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти. С. 229.

⁶⁸²¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 44.

⁶⁸²² Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 198.

⁶⁸²³ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 11зв.

⁶⁸²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1499. Арк. 9; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 159; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47.

⁶⁸²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 29.

⁶⁸²⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 47.

⁶⁸²⁷ Там само. Спр. 1800. Арк. 26; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 26.

⁶⁸²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 62; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 63; Спр. 1631. Арк. 107; Спр. 1841. Арк. 193.

⁶⁸²⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

⁶⁸³⁰ Климов А. О. Вища педагогічна освіта. С. 292.

⁶⁸³¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 44.

⁶⁸³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁸³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 6.

⁶⁸³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

Гострі дописи про недостатнє забезпечення студентів періодично з'являлися у пресі. Наприклад, на початку вересня 1935 р. кореспондент газети «Більшовицька правда» Абрамова вказувала, що «[Вінницький] Український педагогічний технікум не підготувався до привітної, культурної зустрічі студентів. Гуртожитків не обладнано. Досі лежать голі матраци, не накриті столи, стільців обмаль, студенти сидять на ліжках. Вікна нічим не завішані, про квіти тут ніхто і не згадав»⁶⁸³⁵. Журналіст Б. Малина розповідав про те, що «в кімнатах гуртожитку [Немирівського ПТ] нема ні стільців, ні столів, ні світла. В кімнаті №10 студенти готують лекції, сидячи навколо столу на своїх чемоданах. У жіночій кімнаті №2 і в кімнаті №10 нема ні стола, ні стільців. Те саме і в інших кімнатах»⁶⁸³⁶.

Повністю забезпеченими меблями і постільною білизною були студенти лише декількох педвишів – Полтавського⁶⁸³⁷, Херсонського⁶⁸³⁸ і Чернігівського ІСВ⁶⁸³⁹, Житомирського ІСВ (педінституту)⁶⁸⁴⁰, Польського⁶⁸⁴¹ та Черкаського педінститутів⁶⁸⁴².

Для дотримання дисципліни в гуртожитках для студентів на засіданнях старостатів розробляли правила внутрішнього розпорядку, які поміщали в кожній кімнаті⁶⁸⁴³. Наприклад, у Київському російському ПТ відповідно до таких правил в місцях проживання категорично заборонялося палити, викидати сміття в коридор, умивальники тощо, чистити взуття та витрушувати одяг, розпалювати примус, тримати різних тварин, мити посуд в умивальниках, викидати об'їдки їжі, сміття у рукомийники і т.д. За дотриманням цих норм в гуртожитках встановлювалося чергування. Чергових призначав комендант. Студенти формували «трійки сприяння», які про всі «ненормальні явища» в житті гуртожитку і порушення цих правил мали негайно повідомляти адміністрацію педтехнікуму чи коменданта. Кожна кімната на півроку обирала свого старосту⁶⁸⁴⁴.

Регулярно проводилися змагання між кімнатами. Зокрема, у гуртожитках Київського ШО в 1931-1932 н.р. провели «дводекадний та місячний штурми», під час якого преміювали мешканців тих кімнат, які дотримувалися зразкової чистоти⁶⁸⁴⁵. У Польському педінституті за результатами змагання

⁶⁸³⁵ Абрамова. До навчання не підготувалися//Більшовицька правда. 1935. 3 верес. №203 (1037). С. 2.

⁶⁸³⁶ Малина Б. Лекції на чемоданах//Там само. 26 жовт. №247 (1081). С. 3.

⁶⁸³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 177.

⁶⁸³⁸ Там само. Арк. 211.

⁶⁸³⁹ Там само. Спр. 150. Арк. 20.

⁶⁸⁴⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 72; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 149.

⁶⁸⁴¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 763в.

⁶⁸⁴² Вища педагогічна освіта і наука України. Черкаська область. С. 171.

⁶⁸⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

⁶⁸⁴⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 2, 5, 7.

⁶⁸⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

преміювали в 1933-1934 н.р. тих, хто проживав у 6-ти кращих кімнатах⁶⁸⁴⁶; у 1934-1935 н.р. – у Кам'янець-Подільському педінституті – 15-ти⁶⁸⁴⁷, Миколаївському ПТ – 9-ти⁶⁸⁴⁸. У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. премії вибороли студенти, які у найкращому стані утримували три кімнати: їм надали шафи, килимки. 6 старост кімнат відзначили мануфактурою⁶⁸⁴⁹. У Харківському ІПО провели конкурс на дві кращі кімнати. Одних переможців преміювали путівками у будинок відпочинку, інших повезли на екскурсію на майданчик Дніпробуду⁶⁸⁵⁰. Переможці змагань Проскурівського польського ПТ отримували право на радіофікування їхніх кімнат⁶⁸⁵¹. Крім того, їм видали по 2 комплекти простирадл⁶⁸⁵². У Новомосковському ІСВ у 1932-1933 н.р. відбувся конкурс на кращі гуртожиток, кімнату, ліжко⁶⁸⁵³. Планували оголосити конкурс на кращу кімнату у Вінницькому педінституті⁶⁸⁵⁴ і Запорізькому ПТ⁶⁸⁵⁵.

Для проведення генерального прибирання гуртожитків організували суботники, насамперед напередодні державних свят (наприклад, у Київському російському⁶⁸⁵⁶, Проскурівському українському ПТ⁶⁸⁵⁷). У Миколаївському ПТ у 1934-1935 н.р. студенти власними силами проводили поточне прибирання. Генерально прибирала 1 раз в декаду техпрацівниця⁶⁸⁵⁸.

У зв'язку з частими спалахами тифу у кожному гуртожитку створювали ізолятори (зокрема, у кам'янець-подільських ІСВ⁶⁸⁵⁹ та ПТ⁶⁸⁶⁰, Вінницькому українському педтехнікумі⁶⁸⁶¹). У Полтавському ІСВ під ізолятори використовували звичайні житлові кімнати⁶⁸⁶². За дотриманням чистоти і дисципліни в гуртожитках слідували побутові і санітарні комісії. Що стосується останніх, то вони проводили перевірку один раз на два тижні. У кожній кімнаті вели записи у санітарному зошиті, де санкомісія робила відмітки про санітарний

⁶⁸⁴⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 76зв.

⁶⁸⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 165.

⁶⁸⁴⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁶⁸⁴⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 27.

⁶⁸⁵⁰ Куцін. Не зупинятися на досягнутому//Студент революції. 1932. №23-24. С. 21.

⁶⁸⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

⁶⁸⁵² Там само. Арк. 5.

⁶⁸⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

⁶⁸⁵⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 3; По технікумах і вишах. Педагогічний інститут//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.

⁶⁸⁵⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4.

⁶⁸⁵⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 21зв.

⁶⁸⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 1.

⁶⁸⁵⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 28.

⁶⁸⁵⁹ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 289.

⁶⁸⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 15.

⁶⁸⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 89зв.

⁶⁸⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 260.

стан кімнати (наприклад, у Житомирському педінституті⁶⁸⁶³, Проскурівському польському⁶⁸⁶⁴ і Тульчинському ПТ⁶⁸⁶⁵). Щоправда, мали місце випадки, наприклад, у 1935 р. у Харківському педінституті, коли у кімнатах поряд із здоровими студентами лежали хворі⁶⁸⁶⁶.

За чистотою і охайністю виділялися жіночі гуртожитки. Так, у Вінницькому педінституті у коридорах висіли картини, портрети. Біля ліжок лежали коврики. Студентки «ма[ли] свої подушки, досить акуратно склада[ли] свої ліжка». Таке ж приладдя було і в чоловічому гуртожитку, але «все якось більш по казюному»⁶⁸⁶⁷. Про аналогічне повідомляли і з Бердянського ІСВ⁶⁸⁶⁸, і Маріупольського ПТ⁶⁸⁶⁹.

Незадовільним був санітарний стан більшості гуртожитків, який породжував відповідну поведінку студентів, що жили в них. Зокрема, 14 січня 1934 р. у наказі директора Харківського педінституту констатувалося, що у кімнатах за тумбочками і під ліжками було виявлено окурки, брудні носки, папірці; на столах – чорнилні плями, розлита вода, різні покидьки⁶⁸⁷⁰. Наступного року у гуртожитках зафіксували випадки плювання, відпочинку на ліжках у верхньому одязі тощо⁶⁸⁷¹. У гуртожитках Кам'янець-Подільського педінституту було брудно, підлогу мили 1 раз на 5 днів, відсутні урни для сміття, плювальниці, на підлозі – недопалки, сміття; повітря у кімнатах через те, що студенти палили у кімнатах, важке; кімнати не провітрювалися, на їхніх стінах була велика кількість тарганів та блох. Молодь вживала не переварену воду, яку зберігали у бляшаних поржавілих, не накритих відрах. Матраци, простирадла, подушки були брудними⁶⁸⁷². Дописувач газети Чернігівського педінституту К. Шкільний показав стан кімнати №1 гуртожитку по вул. Червоноармійській. Він звернув увагу на те, що тут «бруд, сміття, окурки, розлита вода, порвані на столі газети, неохайно застелені ліжка... Кружка для води вставлена у коробку з-під консервів, зубний порошок, щітка, мило, хліб межують з книжками, а зверху ще брудні носки... Під головою – брудні штани, сорочка, різні харчі»⁶⁸⁷³. Директор Вінницького педінституту Малий у 1934 р. зізнався, що у «приміщенні [гуртожитків] є клопи, ми боролись з ними, але остаточно знищити їх немає змоги, бо не можна на де-який час

⁶⁸⁶³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

⁶⁸⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3; Спр. 7. Арк. 107.

⁶⁸⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71, 75.

⁶⁸⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 184.

⁶⁸⁶⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 20–21.

⁶⁸⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 145.

⁶⁸⁶⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 64.

⁶⁸⁷⁰ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

⁶⁸⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 184.

⁶⁸⁷² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 57; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 112.

⁶⁸⁷³ Шкільний К. Студент мусить дбати про охайну чисту кімнату/За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.

звільнити це приміщення зовсім, щоб зробити дезінсекцію»⁶⁸⁷⁴. Крім того, у кімнатах палили цигарки, вживали нецензурну лексику⁶⁸⁷⁵. Мали місце й інші прояви антисанітарії⁶⁸⁷⁶. Зокрема, у гуртожитку по вул. Леніна не було туалетної кімнати. Відсутній туалет був і в Луганському педінституті⁶⁸⁷⁷. Тут перед гуртожитком існував свинарник, у зв'язку з чим студенти змушені були долати кучі гною, болото, відганяти хмари мух. До того ж біля гуртожитку організували базар, через що молодь не могла відпочивати, оскільки всі лавки були зайняті. Та й самі студенти викидали з вікон на вулицю «пакунки з головами від оселедців, залишки хліба, цигарки і т.д.»⁶⁸⁷⁸, чим посилювали антисанітарію. У Миколаївському педінституті на декількох засіданнях партосередку упродовж 1937 р. привертали увагу до того, що у гуртожитку завелися таргани і блохи, підлога не милася впродовж двох місяців, тижнями не підміталися кімнати, білизна змінювалася 1 раз на 20-25 днів тощо. Крім того, біля гуртожитків активно засмічувалася прилегла територія⁶⁸⁷⁹.

Антисанітарія панувала у гуртожитках Одеського ІПО⁶⁸⁸⁰; Бердянського⁶⁸⁸¹, Глухівського⁶⁸⁸², Запорізького ІСВ⁶⁸⁸³; Київського⁶⁸⁸⁴; Житомирського⁶⁸⁸⁵, Нікопольського⁶⁸⁸⁶ і Польського педінститутів⁶⁸⁸⁷; Бердянського⁶⁸⁸⁸, Київського⁶⁸⁸⁹, Маріупольського⁶⁸⁹⁰, Немирівського⁶⁸⁹¹, Проскурівського⁶⁸⁹², Ржищівського⁶⁸⁹³, Харківського дошкільного⁶⁸⁹⁴ та Шепетівського ПТ⁶⁸⁹⁵, що засвідчувало про низьку побутову культуру майбутніх педагогів.

⁶⁸⁷⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 21.

⁶⁸⁷⁵ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

⁶⁸⁷⁶ Там само. Спр. 2. Арк. 47; Спр. 5. Арк. 12; Спр. 12. Арк. 11; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 3.

⁶⁸⁷⁷ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 20; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.

⁶⁸⁷⁸ Пагалашніна. Антисанітарія навколо гуртожитку//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.

⁶⁸⁷⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 12, 15, 16, 56, 62зв.

⁶⁸⁸⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 45.

⁶⁸⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 145.

⁶⁸⁸² Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 40.

⁶⁸⁸³ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 34зв.

⁶⁸⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

⁶⁸⁸⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 124.

⁶⁸⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁸⁸⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 76зв.

⁶⁸⁸⁸ Бердянські педагогічні курси. С. 400.

⁶⁸⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

⁶⁸⁹⁰ Там само. Арк. 24.

⁶⁸⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 10.

⁶⁸⁹² Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 155.

⁶⁸⁹³ Ударник. Витруїти мерзотну спадщину//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.

⁶⁸⁹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.

⁶⁸⁹⁵ Ар-чуж. Зайнятий наш директор...//Студент революції. 1932. №27. С. 28.

Керівництво закладів за антисанітарний стан притягувало порушників до відповідальності. Наприклад, низці студентів Харківського педінституту в 1934-1935 рр. оголосили догани і наклали на них штраф⁶⁸⁹⁶. Як правило, у першу чергу карали старост кімнат. Так, 14 січня 1934 р. керівник вишу оголосив догану старостам 5 кімнат за невітшливий порядок⁶⁸⁹⁷. 8 жовтня 1935 р. трьом студентам Запорізького педінституту за ту ж провину оголосили сувору догану з попередженням про можливість виселення з гуртожитку⁶⁸⁹⁸. Подібне практикували і в Бердянському ПТ⁶⁸⁹⁹. За антисанітарний стан гуртожитку у серпні 1934 р. поплатився своєю посадою директор Артемівського педінституту Крижанівський⁶⁹⁰⁰.

У гуртожитках досить часто порушувалися правила внутрішнього розпорядку. Частина молоді за ці провини виселяли з гуртожитку, або відраховували із закладів. Найчастіше студентів карали за вчинення бійки. Наприклад, сувору догану оголосили студентам Миколаївського⁶⁹⁰¹ і Харківського педінститутів⁶⁹⁰², Кам'янець-Подільського ПТ⁶⁹⁰³.

Молодь карали (оголошували догани) також за нетактовне поводження з посадовими особами. Так, студент Харківського педінституту М. Ситников нагрубив заступнику директора під час виконання ним у гуртожитку службових обов'язків⁶⁹⁰⁴. Студент М. Катрич ображав обслуговуючий персонал⁶⁹⁰⁵. За грубе поводження з комендантом покарали догану студента Одеського німецького педінституту Друзько-Любецького⁶⁹⁰⁶. Одному із студентів цього вишу, який кинув з вікна чорнильницю, що ледь не травмувала коменданта, оголосили сувору догану⁶⁹⁰⁷.

Студентів карали і за інші провини. Так, студентку Одеського німецького педінституту М. Класен виселили з гуртожитку за те, що вона торгувала тут закордонними речами⁶⁹⁰⁸. Студент Вагнер самовільно прийняв на ночівлю сторонню особу, за що отримав сувору догану⁶⁹⁰⁹. У червні 1935 р. за таку ж провину переселили в іншу – менш комфортну – кімнату 4 студенток

⁶⁸⁹⁶ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 80; Спр. 11. Арк. 98; Спр. 14. Арк. 40.

⁶⁸⁹⁷ Там само. Спр. 4. Арк. 3.

⁶⁸⁹⁸ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 63в.

⁶⁸⁹⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 236–237, 330–331.

⁶⁹⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.

⁶⁹⁰¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.

⁶⁹⁰² ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 44; Спр. 16. Арк. 133.

⁶⁹⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 130, 292.

⁶⁹⁰⁴ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 39.

⁶⁹⁰⁵ Там само. Спр. 15. Арк. 20.

⁶⁹⁰⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 53в.

⁶⁹⁰⁷ Там само. Спр. 53. Арк. 6.

⁶⁹⁰⁸ Там само. Арк. 7.

⁶⁹⁰⁹ Там само. Спр. 15. Арк. 12.

Мелітопольського ПТ⁶⁹¹⁰. Тоді ж за це покарали декількох студентів Кам'янець-Подільського ПТ⁶⁹¹¹. У цьому закладі у листопаді 1934 р. покарали старост кімнат Семенишину, Кухаришину і Мостову. У кімнаті першої з них зафіксували «крик, сміття, [було] налито воду на підлогу». У Мостової «дуже часто [лунали] співи, влаштовувалися дикунські обряди, що призводи[ло] до залякування студентів». Натомість, у кімнаті Кухаришиної було «брудно, ляга[ли] у верхній одязі з болотом на койку, [влаштовувались] часті вечорниці». Всіх їх переселили в інші кімнати⁶⁹¹². 4 червня 1935 р. директор Мелітопольського ПТ Пронько, у зв'язку з частим биттям шибок у своєму наказі попереджав, що за кожне вибите скло в кімнаті відповідатиме староста⁶⁹¹³. 7 серпня 1938 р. на партійних зборах Житомирського учительського інституту зазначалося, що у гуртожитках панували «шум і співи»⁶⁹¹⁴.

Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися, наприклад, у Миколаївському педінституті⁶⁹¹⁵. 5 травня 1933 р. за систематичні крадіжки з гуртожитку виселили студента Мелітопольського ПТ Редченка, а його справу передали до товариського суду⁶⁹¹⁶. У березні 1934 р. директор Проскурівського польського ПТ Домбровський звернувся із листом до Славутського районного адміністративного відділу, у якому просив розшукати і притягнути до судової відповідальності студента Е. Гептика за те, що той втік з технікуму, вкравши при цьому з гуртожитку 2 простирадла і 5 книжок⁶⁹¹⁷. Після звістки про ліквідацію цього закладу студенти намагалися прихопити з собою що-небудь з його майна. Так, студент П. Ословський забрав із собою ковдру, простирадло, матрац, наволочку, книжки. Справу передали до міліції⁶⁹¹⁸. За крадіжку майна віддали під суд і відрахували з Київського російського ПТ Лаптініна⁶⁹¹⁹. Подібне мало місце і в Шепетівському ПТ⁶⁹²⁰. З Преславського болгарського ПТ повідомляли, що через крадіжки змушені були звернутися до міліції, але вони не припинилися⁶⁹²¹. Студент Вінницького педінституту Дреєр таємно обміняв власне старе одягло на гуртожитське нове⁶⁹²². Студент

⁶⁹¹⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 105.

⁶⁹¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 20.

⁶⁹¹² Там само. Спр. 84. Арк. 345.

⁶⁹¹³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 109.

⁶⁹¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 72.

⁶⁹¹⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 56.

⁶⁹¹⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1137. Арк. 34.

⁶⁹¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 87.

⁶⁹¹⁸ Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 133–134; Ї ж. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму. С. 431.

⁶⁹¹⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 23.

⁶⁹²⁰ Ар-чуж. Зайнятий наш директор. С. 28.

⁶⁹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 6.

⁶⁹²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 63в.

Бердянського учительського інституту І. Федірко на міському базарі продав державні одягло, 2 простирадла і наволочку⁶⁹²³.

Для запобігання крадіжкам та псування державного майна запровадили чергування студентів, під час якого вони несли за його збереження персональну відповідальність (наприклад, у Кам'янець-Подільському українському⁶⁹²⁴ і Проскурівському польському ПТ)⁶⁹²⁵. У Миколаївському педінституті з 21 квітня 1937 р. запровадили у гуртожитках пропуск лише за студентськими квитками⁶⁹²⁶.

Деяким студентам давали можливість реабілітуватися за вчинення правопорушення. Наприклад, у жовтні 1933 р. на засіданні директорату Київського російського ПТ розглянули заяву студентки німецького сектора Штеймнець про скасування постанови загального показового громадського суду, який ухвалив відрахувати її за крадіжку. Вона просила дати їй шанс виправитися, щоби в подальшому стати зразковою студенткою. Керівництво закладу ухвалило піти їй на зустріч, встановивши випробувальний термін у два місяці⁶⁹²⁷.

Значною проблемою студентських гуртожитків було заселення їх особами зі сторони. У ряді випадків місцеві органи не виконували постанови ВУЦВК від 12 травня 1929 р. про адміністративне виселення з гуртожитків сторонніх осіб⁶⁹²⁸. Так, у Зінов'євському ІСВ у гуртожитках для першокурсників не вистачало 70 місць. Незважаючи на це, тут проживали чимало сторонніх осіб. Однак міська рада та профспілкова рада не вживали рішучих заходів щодо їх виселення⁶⁹²⁹. У 1933 р. з Польського педінституту повідомляли, що студентське помешкання по вул. Червоноармійській, 75, де було 14 кімнат, на 75% було зайняте приватними мешканцями, яких дирекція ніяк не могла позбутися. Сторонні особи заселяли також 5 кімнат у гуртожитку по вул. Гоголівській, 39; 4 – у приміщенні по вул. Рильській, 10⁶⁹³⁰. Тоді ж заселення студентських місць приватними мешканцями виявили і в Київському педінституті. Крім того, частину гуртожитків займав музичний трест «Електросила», який до того ж не сплачував за комунальні послуги, внаслідок чого восени 1933 р. мав борг в сумі 24 тис. руб.⁶⁹³¹ Безпідставно заселяли сторонніх осіб у помешкання Дніпропетровського російського⁶⁹³² і

⁶⁹²³ Бердянський інститут соціального виховання. С. 40.

⁶⁹²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 111; Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 312.

⁶⁹²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253.

⁶⁹²⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14.

⁶⁹²⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 34.

⁶⁹²⁸ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 726.

⁶⁹²⁹ Спектор. «Ще встигнемо». м. Зінов'євське//Студент революції. 1932. №28. С. 12.

⁶⁹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 335. Арк. 19.

⁶⁹³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

⁶⁹³² Там само. Арк. 28.

Одеського українського ПТ⁶⁹³³.

У 1930-ті рр. вдалося радіофікувати більшість гуртожитків, зокрема, Харківського ІПО⁶⁹³⁴, Кам'янець-Подільського педінституту⁶⁹³⁵; Вінницького українського⁶⁹³⁶, Житомирського єврейського⁶⁹³⁷, Запорізького⁶⁹³⁸, Кам'янець-Подільського⁶⁹³⁹, київських польського⁶⁹⁴⁰ і російського⁶⁹⁴¹, Тульчинського ПТ⁶⁹⁴² і т.д.

У гуртожитках приділяли певну увагу ідеологічній роботі. Для вивчення настроїв студентів до них прикріплялися члени партосередку, наприклад, у Кам'янець-Подільському педінституті⁶⁹⁴³ і Вінницькому українському ПТ⁶⁹⁴⁴. Крім того, тут працювали і агітатори, які, зокрема, організовували читання газет⁶⁹⁴⁵. Студенти, що проживали у гуртожитках, видавали стінгазети, зокрема, у Новомосковському ІСВ⁶⁹⁴⁶ і Польському педінституті⁶⁹⁴⁷, які пропагували досвід кращих студентів і впливали на тих, хто порушував дисципліну, санітарно-гігієнічні норми.

Складно вирішувалося питання щодо забезпечення педагогічних навчальних закладів освітленням, особливо взимку. Найбільшої гостроти ця проблема набула у 1920-ті рр. Наприклад, у Київському ІНО взимку 1923-1924 н.р. навчання розпочинали о 17 год. Однак, через несплату коштів за освітлення подачу електрики припиняли вже о 18 год. Тому доводилося проводити лише перші заняття. Через це навчання вирішили розпочинати зранку, що, у свою чергу, не давало можливості відвідувати заняття студентам, які відпрацьовували у місті, заробляючи на прожиття. Навесні навчання знову проводили ввечері⁶⁹⁴⁸. Подібне мало місце і в Кам'янець-Подільському⁶⁹⁴⁹ та Полтавському ІНО⁶⁹⁵⁰. Негативний вплив на організацію та якість навчального

⁶⁹³³ Господарювання Михайлевича//Студент революції. 1932. №1. С. 26.

⁶⁹³⁴ Куцін. Не зупинятися на досягнутому. С. 21.

⁶⁹³⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160.

⁶⁹³⁶ Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 89.

⁶⁹³⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁶⁹³⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4.

⁶⁹³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 15.

⁶⁹⁴⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 27.

⁶⁹⁴¹ Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96.

⁶⁹⁴² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 51.

⁶⁹⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 9зв.

⁶⁹⁴⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 12.

⁶⁹⁴⁵ Там само. Спр. 33. Арк. 8.

⁶⁹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

⁶⁹⁴⁷ Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 39.

⁶⁹⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 74, 98.

⁶⁹⁴⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 48; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 9зв., 216

⁶⁹⁵⁰ Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 108.

процесу справило дотримання вимог комендантського часу⁶⁹⁵¹.

У 1930-ті рр. становище з освітленням дещо поліпшилося, але не суттєво. Так, з Київського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що у гуртожитку по вул. Дикій не подавалася електрична енергія, через що студенти змушені були готуватися до занять при каганцях⁶⁹⁵². З грудня 1932 до березня 1933 рр. у зв'язку з відсутністю на електростанції нафти не постачалася електрика у Вінницькій ІСВ, що призвело до зриву вечірніх занять. Особливо це відчувалося під час проведення самостійної роботи студентів, яку планували на період з 19.00 до 23.00 год.⁶⁹⁵³ У зв'язку з цим вирішили закупити гас для переносних ламп, при яких проходило навчання і підготовка студентів до занять⁶⁹⁵⁴. Лише гасове освітлення було у першій половині 1930-х рр. у Миколаївському ПТ, оскільки він дислокувався в одному із сіл регіону, а там електричного освітлення взагалі не було⁶⁹⁵⁵. О 24 год. вимикали освітлення у 1936 р. у Луганському педінституті, після чого студенти у блюдечко наливали олію і запалювали гніт з ганчірки⁶⁹⁵⁶. Погано освітлювався гуртожиток Новомосковського ПТ: в кімнатах на 10-12 осіб була одна лампа і 25 парафінових свічок⁶⁹⁵⁷.

Часто залишалися без освітлення навчальні корпуси і гуртожитки Бердичівського⁶⁹⁵⁸, Зінов'євського⁶⁹⁵⁹, Кам'янець-Подільського⁶⁹⁶⁰, Херсонського⁶⁹⁶¹ і Черкаського ІСВ⁶⁹⁶²; Миколаївського⁶⁹⁶³ і Польського педінститутів⁶⁹⁶⁴; Бердичівського⁶⁹⁶⁵, Мелітопольського⁶⁹⁶⁶, Проскурівського українського і Шепетівського ПТ⁶⁹⁶⁷,

⁶⁹⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 134–135; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 16.

⁶⁹⁵² ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 22.

⁶⁹⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 159–160; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 23; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3зв.; Спр. 24. Арк. 43; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45, 70.

⁶⁹⁵⁴ Гринько А. І. Діяльність Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання. С. 16.

⁶⁹⁵⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 32.

⁶⁹⁵⁶ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти. С. 230.

⁶⁹⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 4.

⁶⁹⁵⁸ Там само. Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 24; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.

⁶⁹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 2.

⁶⁹⁶⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 92; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 14; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1 Спр. 1631. Арк. 107зв.; Спр. 1841. Арк. 38зв.; Спр. 2066. Арк. 138; Оп. 4. Спр. 61. Арк. 44.

⁶⁹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 1801. Арк. 54.

⁶⁹⁶² Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 142.

⁶⁹⁶³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 62зв.; Спр. 93. Арк. 5зв.

⁶⁹⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 809. Арк. 131.

⁶⁹⁶⁵ К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність//Студент революції. 1932. №1. С. 22.

⁶⁹⁶⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 75.

⁶⁹⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11.

Харківського ПТ політехнічної освіти⁶⁹⁶⁸.

Значні труднощі виникали з опаленням гуртожитків та навчальних приміщень, особливо у першій половині 1920-х рр. Заступник головного інспектора з педагогічної освіти Укрголовпрофосвіти, провівши обстеження Київського ІНО наприкінці 1922 р., звітував: «Будівля [інституту] не опалюється, місцями побиті вікна, в аудиторіях вогко, холодно, напівтемрява»⁶⁹⁶⁹. Через мінусову температуру в аудиторіях і кімнатах гуртожитку не проводилося навчання у Чернігівському ІНО⁶⁹⁷⁰. У лютому 1921 р. на педраді вишу ухвалили проводити заняття ІV курсу історико-філологічного факультету на квартирі декана П. Федоренка. Четвертокурсники фізико-математичного факультету мали навчатися на квартирі декана С. Неаполітанського⁶⁹⁷¹. Холодно було у 1920-1921 н.р. у приміщенні Одеського ІНО. Один із студентів цього вишу скаржився: «Ні книжок, ні письмового приладдя. Викладачі ходили, заклавши руки в рукава по залі й читали лекції. Ніхто нічого не записував. Мороз стискав мозок, холодив вуха. Натовпом уривалися в їдальню, черга, холодно. Хапали по тарілці якоїсь не розбери-юшки й грілися»⁶⁹⁷². Подібні проблеми мали місце і у Волинському⁶⁹⁷³, Глухівському⁶⁹⁷⁴ та Кам'янець-Подільському ІНО⁶⁹⁷⁵.

Для забезпечення вишів опаленням відповідні органи надавали певні ділянки лісу, які необхідно було освоїти. Так, Кам'янець-Подільському ІНО у 1923 р. надали 4 дес. лісу біля с. Панівці⁶⁹⁷⁶. Для заготівлі дров використовували працю студентів⁶⁹⁷⁷. Взимку 1920-1921 н.р. доставляла паливо «на власних горбах» молодь Вінницького ІНО⁶⁹⁷⁸. У такий спосіб заготовляли дрова і студенти Ніжинського⁶⁹⁷⁹ та Полтавського ІНО⁶⁹⁸⁰.

Напруженим залишалося бути становище з опаленням і в 1930-ті рр. З Уманського ІСВ повідомляли, що виш мав для навчання 10 аудиторій, з яких у зимовий період через нестачу палива використовували лише 5. У лютому 1930 р. у зв'язку з відсутністю опалення студентів відпустили на позачергові

⁶⁹⁶⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3зв.

⁶⁹⁶⁹ Тарнавська С. В. Матеріально-фінансове забезпечення. С. 113.

⁶⁹⁷⁰ Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти. С. 358.

⁶⁹⁷¹ Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 222.

⁶⁹⁷² Цит. за: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 171.

⁶⁹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 9зв.

⁶⁹⁷⁴ Там само. Спр. 1055. Арк. 59зв.

⁶⁹⁷⁵ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 48; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 48; Спр. 51. Арк. 9зв., 216; Спр. 419. Арк. 30–30зв.

⁶⁹⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 28, 33.

⁶⁹⁷⁷ Там само. Спр. 164. Арк. 58зв.

⁶⁹⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30; Спр. 15. Арк. 4зв.

⁶⁹⁷⁹ Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет. С. 56–57.

⁶⁹⁸⁰ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. С. 12.

канікули⁶⁹⁸¹. Взимку 1931 р. у гуртожитку Шепетівського ПТ опалювалися лише декілька кімнат, куди переселялися студенти з усіх інших, що призвело до великої тісниви⁶⁹⁸². У Чернігівському ІСВ в аудиторіях і лабораторіях температура не перевищувала +3⁰С⁶⁹⁸³. 4 грудня 1931 р. на загальних зборах партосередку Сумського ІСВ комуніст Самрброд зазначав, що у гуртожитку №8 такий холод, що «немає можливості жити, студенти розбігаються по інших містах»⁶⁹⁸⁴.

Найскладнішим було становище у голодні 1932-1933 рр. Так, у Київському педінституті взимку 1933 р. зовсім не опалювалися гуртожитки. Один із дописувачів розповідав: «У кімнатах холодно. Усі радіатори полопались, в трубах позамерзала вода. Студенти буквально замерзають. Щоб хоч трохи обігрітись – в кімнатах палять примуси, але від цього повітря стає таким, що важко дихати»⁶⁹⁸⁵. Подібне мало місце в Харківському ПО, де студенти «шули[лися] в холодних кімнатах, не вмиваючись бі[гли] в інститут, сп[али] взуті та одягнені»⁶⁹⁸⁶. У 1932 р. гуртожитки Вінницького ІСВ були забезпечені теплом лише на 25% від потреби⁶⁹⁸⁷. У Кам'янець-Подільському ІСВ на зимовий період дровами виш забезпечували студенти, працюючи впродовж навчального року по 7-10 днів на лісозаготівлях⁶⁹⁸⁸. У цьому виші, як і в попередніх, навчальні корпуси і гуртожитки опалювалися з перебоями⁶⁹⁸⁹. До заготівлі дров залучали студентів Ржищівського ПТ⁶⁹⁹⁰. Недостатньо було палива і в Нікопольському педінституті⁶⁹⁹¹ та Бердичівському ПТ⁶⁹⁹².

Типовою картиною інститутського життя стало проведення занять у гуртожитках. Випускник 1933 р., пізніше викладач Кам'янець-Подільського педінституту М. Стефанцев, згадував, як завідувач кафедри педагогіки М. Курневич, який зимував у легеньких туфлях, змушений був читати лекції в гуртожитку: студенти вмощувались на ліжках, сховавши ноги під ковдри, а професор взував студентські валянки, сідав за стіл і так читав

⁶⁹⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 25.

⁶⁹⁸² Студент. Почекайте... до весни//Студент революції. 1931. №7. С. 28.

⁶⁹⁸³ Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 196.

⁶⁹⁸⁴ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 91; Спр. 8. Арк. 33.

⁶⁹⁸⁵ Студент. Гріються над примусами//Студент революції. 1933. №4. С. 26.

⁶⁹⁸⁶ Ів. Б. Про директора і його кобилу//Там само.

⁶⁹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1499. Арк. 9.

⁶⁹⁸⁸ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 92; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1250. Арк. 152; Спр. 1581. Арк. 6, 9; Спр. 1631. Арк. 107зв.

⁶⁹⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 6, 38зв.; Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34.

⁶⁹⁹⁰ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁶⁹⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 28.

⁶⁹⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 7, 8.

свої лекції⁶⁹⁹³. Деякі студенти, щоб зігрітися, у січні-лютому 1933 р. палили інститутське майно⁶⁹⁹⁴.

У наступні роки становище дещо покращилося, хоча до кінця десятиліття ця проблема повністю вирішити так і не вдалося. Становище ускладнювалося ще й тим, що у багатьох кімнатах не було квартирок⁶⁹⁹⁵. Подібне мало місце і в Мелітопольському педінституті. Були випадки, коли зранку приходилося доводити деяких студентів до тями, які потрапилися чадним газом. Взимку 1934 р. становище з опаленням було визнане як «катастрофічне»⁶⁹⁹⁶. У гуртожитках Житомирського педінституту в січні 1937 р. через нестачу палива температура опустилася до -3°C , через що полопали радіатори, а питна вода в графинах замерзала⁶⁹⁹⁷. Складнощі з опаленням були також у Бердичівському⁶⁹⁹⁸, Вінницькому⁶⁹⁹⁹, Кам'янець-Подільському педінститутах⁷⁰⁰⁰, Кам'янець-Подільському ПТ⁷⁰⁰¹.

Мали місце випадки, коли гуртожитки переводилися на самообслуговування і студенти виконували функції кочегарів (наприклад, в Миколаївському педінституті у 1934-1935 н.р.)⁷⁰⁰².

Не все гаразд було із водопостачанням. Один із дописувачів журналу «Студент революції», у 1933 р. розповідав, що у гуртожитку Київського педінституту «немає води у вбиральнях, нічим навіть умитися. Для споживання студентство мусить брати брудну воду з ям»⁷⁰⁰³. У Шепетівському ПТ у 1931-1932 н.р. молоді не подавали води впродовж 3 місяців⁷⁰⁰⁴. У Кам'янець-Подільському⁷⁰⁰⁵, бердичівських педінституті та ПТ, через відсутність води у гуртожитках, не працювали душові кімнати. Умивальні кімнати знаходилися у холодних коридорах⁷⁰⁰⁶. У Ржищівському ПТ студенти змушені були воду носити до гуртожитку відрами⁷⁰⁰⁷.

Про побут тогочасних студентів влучно висловилися два анонімні дописувачі. Розповідаючи про гуртожитки Бердичівського ПТ, у 1931-1932 н.р.

⁶⁹⁹³ Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. С. 71.

⁶⁹⁹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 87.

⁶⁹⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.

⁶⁹⁹⁶ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 45–46.

⁶⁹⁹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 124.

⁶⁹⁹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.

⁶⁹⁹⁹ Там само. Спр. 494. Арк. 20.

⁷⁰⁰⁰ Там само. Спр. 492. Арк. 57–58; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 61. Арк. 44.

⁷⁰⁰¹ Мациборко, Ковбенько, Хазін, Василевський, Іванчин. Студенти залишені напризволяще// Червоної кордон. 1935. 9 лют. №32 (1616). С. 5.

⁷⁰⁰² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 28.

⁷⁰⁰³ Студент. Гріються над примусами. С. 26.

⁷⁰⁰⁴ К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність. С. 22.

⁷⁰⁰⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 14.

⁷⁰⁰⁶ Там само. Спр. 493. Арк. 44–45.

⁷⁰⁰⁷ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

вони писали: «В гуртожитку вже другий місяць немає світла, вікна без скла, гуртожитки майже не опалюють, через що панує завжди холод. Три місяці студенти гуртожитку без води. Рідко коли студенти приходять в технікум вмиті. А як дістануть коли з труднощами води, то, вмиваючись, ллють воду прямо на підлогу, бо нема умивальника...»⁷⁰⁰⁸. Не кращим було становище гуртожитків і в 1934 р.: «Більшість гуртожитків в поганому стані. Належного ремонту проведено не було, кришу не відремонтували, кімнати великі і печі не обладнані. Подвійних вікон немає. Частина вікон покриті фанерою. Ліжка не обладнані дошками, частина ліжок покриті дручками і залізними прутами. Світлом гуртожитки не забезпечені»⁷⁰⁰⁹.

У гуртожитках першочергової ваги надавали питанням санітарної обробки, т.зв. «санмінімуму». Зокрема, у Київському російському ПТ він передбачав, що натільна білизна мала змінюватися щодавно, а постільна – 2 рази на місяць; хворі повинні були перебувати в ізоляторі. Підлоги передбачалося мити 1 раз у 3 дні, а на верхньому поверсі – 1 раз у 5 днів. Примуси дозволялося запалювати лише на кухні. Заборонялося в кімнатах палити, прати білизну і сушити тощо⁷⁰¹⁰. Подібної інструкції дотримувалися і в Польському педінституті⁷⁰¹¹.

Міські держсанінспекції забороняла поселяти у гуртожитки студентів, які не пройшли попередньої санітарної обробки. Їх заставляли проходити «дезобробку» у лазнях⁷⁰¹². У деяких закладах (Бердичівській⁷⁰¹³, Житомирській⁷⁰¹⁴, Мелітопольській⁷⁰¹⁵ і Польській педінституті⁷⁰¹⁶; Вінницький український⁷⁰¹⁷ і Запорізький ПТ⁷⁰¹⁸) створили спеціальні дезінфекційні камери, у яких проводили дезінфекцію постільної білизни та інших гуртожитських речей. У гуртожитках Кам'янець-Подільського педінституту дезінфекцію не проводили, через що завелися таргани⁷⁰¹⁹.

Більшість гуртожитків не мали власних лазень, за винятком Харківського ІНО (лазню з дезінфекційною і дезінсекційною камерами у 1922 р. організував

⁷⁰⁰⁸ К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність. С. 22.

⁷⁰⁰⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 35.

⁷⁰¹⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 1.

⁷⁰¹¹ Там само. Ф. Р. 920. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 4–5.

⁷⁰¹² Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 111; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 6; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 44–45.

⁷⁰¹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.

⁷⁰¹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23.

⁷⁰¹⁵ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 44–45.

⁷⁰¹⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9, 76зв.

⁷⁰¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71, 112.

⁷⁰¹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4.

⁷⁰¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 59.

КППС при БПС №1)⁷⁰²⁰, Польського педінституту⁷⁰²¹ і Коростишівського ПТ. Що стосується останнього, то лазню з парилкою і трьома ванними збудували силами студентів⁷⁰²².

Для надання молоді таких послуг більшість закладів змушені були укладати угоди з міськими лазнями, які робили студентам певні знижки. Наприклад, у Житомирі молодь Волинського ІНО користувалася послугами міської лазні по п'ятницях (ціна пільгового квитка – 10 коп.)⁷⁰²³. Студенти Житомирського педінституту⁷⁰²⁴, кам'янець-подільських педінституту⁷⁰²⁵ і ПТ⁷⁰²⁶, Київського російського⁷⁰²⁷, Конотопського⁷⁰²⁸, Київського⁷⁰²⁹ і Проскурівського польських ПТ відвідували лазню один раз у 10 днів⁷⁰³⁰; Одеського ІНО⁷⁰³¹ і Бердичівського педінституту – двічі на місяць⁷⁰³²; Донецького ІНО⁷⁰³³ і Запорізького ПТ – 4 рази на місяць⁷⁰³⁴. Покращувалося обслуговування лазнею студентів Вінницького українського ПТ. У 1933 р. вони відвідували її двічі на місяць⁷⁰³⁵, у 1934 р. – тричі⁷⁰³⁶, у 1935 р. – один раз на 6 днів⁷⁰³⁷. Молодь Тульчинського ПТ у 1934-1935 н.р. побували у лазні 18 разів⁷⁰³⁸. Послугами міської лазні користувалося і студентство Артемівського ІСВ⁷⁰³⁹, Київського ІПО⁷⁰⁴⁰ та Ніжинського педінституту⁷⁰⁴¹. Студенти Мар'їнського ПТ користувалися лазнею копальні, що знаходилася за три версти⁷⁰⁴². Частина студентів Миколаївського ПТ, який, як вже зазначалося, знаходився у селі, змушені були добиратися у місто 9-10

⁷⁰²⁰ Работа Харьковского Кубуча. С. 95; Дом Пролетарского Студенчества. С. 109.

⁷⁰²¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

⁷⁰²² Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁷⁰²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 109–109зв.; Спр. 26. Арк. 10.

⁷⁰²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 149.

⁷⁰²⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 14; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 59.

⁷⁰²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 92; Спр. 54. Арк. 28зв.; Спр. 110. Арк. 14зв.; Оп. 2. Спр. 45. Арк. 111.

⁷⁰²⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42, 97; Спр. 135. Арк. 25.

⁷⁰²⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6.

⁷⁰²⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 26.

⁷⁰³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.; Спр. 6. Арк. 3.

⁷⁰³¹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 175.

⁷⁰³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.

⁷⁰³³ Праведников. Из опыта работы. С. 44.

⁷⁰³⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.

⁷⁰³⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71.

⁷⁰³⁶ Там само. Арк. 112.

⁷⁰³⁷ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280.

⁷⁰³⁸ Там само. Спр. 438. Арк. 71; Спр. 444. Арк. 183.

⁷⁰³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁷⁰⁴⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 134.

⁷⁰⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

⁷⁰⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 89.

км для того, щоб відвідати лазню (двічі на місяць). Решта молоді милися у домашніх умовах⁷⁰⁴³.

Регулярно студентам видавали мило, наприклад, у Житомирському ІСВ в 1932-1933 н.р. на 10 днів – 50 гр.⁷⁰⁴⁴

Складнощі виникали із забезпеченням студентів пральною. Перші пральні пункти створили при БПС Харківській⁷⁰⁴⁵ і Луганській КППС⁷⁰⁴⁶. У 1928 р. піднімали питання про започаткування її у Кам'янці-Подільському⁷⁰⁴⁷. Однак, вона з'явилася лише у вересні 1933 р. До цього студенти змушені були звертатися за відповідними послугами до кооперативів і приватників⁷⁰⁴⁸.

За нашими даними, пральні у навчальних закладах запрацювали переважно з 30-х рр. ХХ ст., зокрема у Вінницькому (з 1934 р.)⁷⁰⁴⁹, Бердичівському (1935 р.)⁷⁰⁵⁰, Мелітопольському⁷⁰⁵¹ і Польському педінститутах⁷⁰⁵²; Вінницькому українському⁷⁰⁵³, Житомирському єврейському (1934 р.)⁷⁰⁵⁴, Кам'янець-Подільському (жовтень 1934 р.)⁷⁰⁵⁵, Коростишівському (1931-1932 н.р.)⁷⁰⁵⁶, Нікопольському⁷⁰⁵⁷, Миколаївському (у 1934-1935 н.р.)⁷⁰⁵⁸, Проскурівському польському⁷⁰⁵⁹ і Тульчинському ПТ⁷⁰⁶⁰. Ці пункти обслуговували молодь безкоштовно. У деяких вищих робота пральні була незадовільною. Так, з Вінницького педінституту повідомляли, що через незначні потужності вона виконувала функції «могили студентської близни»⁷⁰⁶¹.

У декількох навчальних закладах працювали перукарні («голярні»). Зокрема, студенти Харківського ІНО могли скористатися послугами перукарні,

⁷⁰⁴³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 32; Спр. 30. Арк. 13, 28, 31.

⁷⁰⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 149.

⁷⁰⁴⁵ Работа Харьковского Кубуча. С. 95; Дом Пролетарского Студенчества. С. 109.

⁷⁰⁴⁶ Праведников. Из опыта работы. С. 44.

⁷⁰⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 65, 85зв.

⁷⁰⁴⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 59; Оп. 4. Спр. 61. Арк. 44; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 14.

⁷⁰⁴⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

⁷⁰⁵⁰ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 51зв.

⁷⁰⁵¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 75.

⁷⁰⁵² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

⁷⁰⁵³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71, 112; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280.

⁷⁰⁵⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

⁷⁰⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 28зв.; Спр. 110. Арк. 14зв.; Оп. 2. Спр. 11. Арк. 15; Спр. 45. Арк. 111.

⁷⁰⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 31.

⁷⁰⁵⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 46.

⁷⁰⁵⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 32; Спр. 30. Арк. 13, 28, 31.

⁷⁰⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.; Спр. 6. Арк. 3.

⁷⁰⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71.

⁷⁰⁶¹ Шварцман П. Кошториси і люди//Більшовицька правда. 1937. 20 берез. №64 (1400). С. 2.

яка у 1922 р. відкрилася при БПС №1⁷⁰⁶². У 1923-1924 н.р. такий же заклад створили при Луганському БПС, пропускна спроможність якого становила 600 осіб (очевидно, це квартальна норма)⁷⁰⁶³. Восени 1928 р. відбулося декілька засідань Кам'янець-Подільського ОБПС, на яких розглядали це питання. Вона мала обслуговувати 800 студентів вишів міста. Встановлювали ціни на послуги: за бриття бороди молодь мала заплатити 6 коп., голови – 20 коп., за чоловічу стрижку – 6 коп., жіночу – 8 коп., використання одеколону – 8 коп., за заточку бритви – 15 коп.⁷⁰⁶⁴ Судячи з усього, тоді перукарню так і не відкрили. У Кам'янець-Подільському педінституті вона була створена у вересні 1933 р.⁷⁰⁶⁵ У Київському російському ПТ теж функціонувала своя перукарня. Тут у 1933-1934 н.р. за гоління та стрижку потрібно було заплатити по 50 коп.⁷⁰⁶⁶ У Тульчинському ПТ перукарня працювала 1 раз на тиждень⁷⁰⁶⁷. Скористатися послугами власних перукарень за зниженими цінами мали можливість студенти вінницьких педінституту⁷⁰⁶⁸ та технікуму⁷⁰⁶⁹, Проскурівського польського ПТ⁷⁰⁷⁰. У Миколаївському ПТ працювала пересувна перукарня⁷⁰⁷¹. Не було перукарні у Конотопському ПТ. Тому для студентів придбали машинку для стрижки, якою користувалися в порядку черги⁷⁰⁷².

При гуртожитках створювалися майстерні із ремонту одягу, взуття тощо. Зокрема, при Харківському БПС №1 працювали швейна, взуттєва, столярна і слюсарна майстерні⁷⁰⁷³. При Миколаївському БПС⁷⁰⁷⁴, а в 1930-ті рр. при ПТ діяла взуттєва майстерня⁷⁰⁷⁵. Нікопольський ПТ у 1932 р. мав чоботарню і столярню⁷⁰⁷⁶. Відсутність таких майстерень дуже дошкуляла студентам. З Шепетівського ПТ повідомляли, що для того, аби задовольнити свої потреби студенти змушені були брати відпустки на 1-2 дні і їхати додому, що призводило до пропуску занять, зростання академнеуспішності⁷⁰⁷⁷.

⁷⁰⁶² Работа Харьковского Кубуча. С. 95.

⁷⁰⁶³ Праведников. Из опыта работы. С. 44.

⁷⁰⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13, 65–66, 102.

⁷⁰⁶⁵ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 61. Арк. 44; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 14.

⁷⁰⁶⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42, 97; Спр. 135. Арк. 26.

⁷⁰⁶⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71; Спр. 444. Арк. 183.

⁷⁰⁶⁸ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3; Спр. 24. Арк. 43.

⁷⁰⁶⁹ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71, 112.

⁷⁰⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 253зв.; Спр. 6. Арк. 3.

⁷⁰⁷¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁷⁰⁷² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 6.

⁷⁰⁷³ Вища школа Української РСР. С. 90; Работа Харьковского Кубуча. С. 95.

⁷⁰⁷⁴ Студкорский. Улучшаем положение студенчества. С. 50.

⁷⁰⁷⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13, 28.

⁷⁰⁷⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 46.

⁷⁰⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 11.

Студенти працювали у підсобних господарствах навчальних закладів, які були створені на початку 1920-х рр. для послаблення матеріальної скрути вишів. Так, 15 квітня 1921 р. політкомісар С. Чалий своїм наказом започаткував «колектив» у Кам'янець-Подільському ІНО⁷⁰⁷⁸, до якого входили також студенти та викладачі СГІ. Він отримав назву «Комунар»⁷⁰⁷⁹ (з 1922 р. – «Труд») ⁷⁰⁸⁰. У перший рік своєї роботи до його складу входили 160 членів⁷⁰⁸¹. За словами С. Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив протестом», на момент заснування цю ідею підтримали лише 15% студентів⁷⁰⁸². Тогочасний викладач, а згодом ректор ІНО В. Геринович так, певною мірою патетично, описав роботу студентів: «В день весь колектив на роботі в полі, городі, саді, вечорами в аудиторіях, лабораторіях, гуртках, клубах чи на селі... В ті важкі часи впертої роботи для куска хліба не припинялася академічна робота, що вона проводилася з великим запалом...». На його думку, робота в полі гуртувала викладачів і студентів: «Щоденна спільна праця в сільському господарстві, спільні обіди і вечери, колективні наради і об'єднання професури з студентством в процесі академічної роботи, часто безпосередньо після праці на полі, об'єднали колектив в монолітну масу. Спільні переживання, радість і горе, холод і голод, праця і розрада вплинули на утворення суцільної громади»⁷⁰⁸³.

У Вінницькому ІНО навесні 1923 р. для проведення робіт студком створив трудову артіль (комуну) у складі 30 осіб⁷⁰⁸⁴. У Ніжинському ІНО студентський сільськогосподарський колектив з'явився у січні 1924 р.⁷⁰⁸⁵ У травні 1923 р. в Проскурівському українському ПТ з ініціативи комсомольської організації молодь створила сільськогосподарську комуну «Червоний студент», обрали правління, яке мало забезпечити «втягнення у виробничу працю всіх студентів»⁷⁰⁸⁶. У березні 1927 р. до її складу входили 115 студентів⁷⁰⁸⁷. У квітні 1927 р. комуну реорганізували у студентський сільськогосподарський колектив⁷⁰⁸⁸, який очолила рада (до її складу ввійшли частина викладачів і по одному студенту від курсу)⁷⁰⁸⁹. Під керівництвом агронома

⁷⁰⁷⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 244зв.; Спр. 395. Арк. 118зв.

⁷⁰⁷⁹ Там само. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3; Крижанівський В. Ф. Виховання принципів комуністичної моралі. С. 48.

⁷⁰⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 14зв.

⁷⁰⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 48.

⁷⁰⁸² Цит. за: Рябченко О. Студенти радянської України. С. 180.

⁷⁰⁸³ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народньої Освіти. С. 16.

⁷⁰⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110; Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович. С. 10.

⁷⁰⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 691.

⁷⁰⁸⁶ Суворий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 261.

⁷⁰⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 10.

⁷⁰⁸⁸ Там само. Арк. 38.

⁷⁰⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 5313. Арк. 59.

Р. Кронберга молодь обробляла землю, заготовляла продукти для технікумів-ської їдальні. Але цим роль господарства не обмежувалася. 17 березня 1926 р. у звіті вишу зазначалося, що у господарство час від часу запрошували селян, які оглядали його і отримували відомості про новітні наукові досягнення в різних галузях виробництва. За результатами роботи в технікумі і в навколишніх селах влаштовувалися лекції, а також виставки про кращі досягнення у господарському році⁷⁰⁹⁰.

Для студентів встановлювали норми сільськогосподарських робіт. У травні 1921 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО С. Чалий вимагав встановити мінімум фізичної праці, без якої «студент не повинен мати права числитися у студентській сім'ї». Це ж поширили на тих, кого «звільнювала від важкої праці Конституція УСРР». Вони мали займатися «легкою» роботою (посадка, збір овочів, яблуку, груш т.д.), яку «можна вважати лише приємним і необхідним віддыхом після праці мозку, навіть в інтересах покращення фізичного стану інтелігентного робітника і більш продуктивної праці його мозку»⁷⁰⁹¹. Для студентів встановлювали норми сільськогосподарських робіт. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1921 р. у літній період (1 квітня – 1 жовтня) для студентів трудовий мінімум становив 13 год. на тиждень, у зимовий – 9⁷⁰⁹². У 1922 р. праця в інститутському господарстві стала обов'язковою для всіх студентів без виключення⁷⁰⁹³. Зріс тижневий мінімум фізичної праці. Так, у середині року максимально (для студентів I-III триместрів) він становив 18 год.⁷⁰⁹⁴ Під час посівної компанії (кінець квітня – початок травня) заняття припинялися зовсім і оголошувався «тиждень фізичної праці». Тижневе фізичне навантаження праці тоді зростало до 48-50 год.⁷⁰⁹⁵ Це ж стосувалося і збору врожаю⁷⁰⁹⁶. У Глухівському ІНО на початку травня 1923 р. теж припинили заняття, щоб провести «огородну неділю [тиждень]»⁷⁰⁹⁷.

Разом з тим, фізична робота була не всім під силу. Ф. Петляк писав, що «в зв'язку з цим [роботою в кооперативі] багато студентів

⁷⁰⁹⁰ Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 261.

⁷⁰⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31; Чалий С. До всіх Парткомів, Ревкомів, Виконкомів, Комнезамів, профспілок і інших установ і організацій Поділля//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.

⁷⁰⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31, 31зв.; Спр. 51. Арк. 244зв.; Спр. 395. Арк. 118зв. Чалий С. До всіх Парткомів, Ревкомів, Виконкомів. С. 2.

⁷⁰⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 17, 21.

⁷⁰⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 163; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 86.

⁷⁰⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 51. Арк. 40; Спр. 566. Арк. 79.

⁷⁰⁹⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 10зв.

⁷⁰⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 11зв.

[Кам'янець-Подільського ІНО], особливо з наборів колишнього університету, відсіялось. Це була якраз та обивательська частина студентства, яка боялась не тільки праці, але й лінувалась учитись, не відвідувала занять, а в інститут приходила лише за пайками і на обід, а не за наукою»⁷⁰⁹⁸. Про це ж у листопаді 1922 р. йшлося і в доповіді політкомісара Кам'янець-Подільського ІНО Л. Ізбінського, який зазначав, що «коли колектив став обов'язковим багато студентів залишили [Кам'янець-Подільський] ІНО»⁷⁰⁹⁹.

Водночас, інші документи, зокрема, партійного походження, свідчать, що молодь переважно добросовісно працювала у господарстві. 22 червня 1923 р. Л. Ізбінський зазначав, що напередодні посівної кампанії господарство було під загрозою «залишення частини полів і городів незасіяними і не обсадженими». На допомогу прийшов «здоровий елемент студентства», який засіяв поля, не зважаючи на важкі умови праці. Крім того, ударна група студентів на 50% збільшила посівні площі інтенсивних культур. Роботу виконали «так старанно, що нею задовольнився би найвибагливіший спец»⁷¹⁰⁰. Член правління вишу Р. Заклинський у 1925 р. констатував, що студентство «працювало охоче і не було нарікань на перетяження фізичною працею. Інтенсивність праці значно піднялася»⁷¹⁰¹. У лютому 1927 р. голова господарства Струк на загальних зборах доповідав, що «праця [студентів] була поставлена дуже гарно і мені доводилось чути не раз питання як від городян, так і від селян: «Що то за публіка так гарно працює і не сяде навіть відпочити?»⁷¹⁰². Один із дописувачів газети «Червоний кордон» писав, що у 1924 р., «з огляду на спізнену весну», польові роботи відбувалися на Пасху. Через це «містечкові обивателі», побачивши працюючих на полі, «жахалися»⁷¹⁰³.

Щоправда, мали місце і протилежні за суттю факти. Кореспондент газети «Червоний шлях» П. Явтушенко повідомляв, що студентство пасивно ставилося до фізичної праці: «[Студенти] працюють аби «день до вечора», і то четвертина з всього студентства, призначеного в наряд. Білоручків (мордомазів) на колективі не видно. Всі вони з лікарськими посвідками ходять на лекцію. Син же селянина і робітника, який виріс в фізичній праці (і тепер жадаючий науки), не так охоче відноситься до праці. Його мозольна рука ослабла. Він чекає відпочинку в науці»⁷¹⁰⁴. 31 липня 1923 р. на засіданні бюро партосередку ІНО йшлося про те, що значна частина молоді байдуже поставилася до роботи в «колективі» і власне ця частина «буде винна в загибелі частини урожаю, якщо так станеться»⁷¹⁰⁵.

⁷⁰⁹⁸ Петляк Ф. 1921. С. 3.

⁷⁰⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 48.

⁷¹⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 480. Арк. 16–163в.

⁷¹⁰¹ Там само. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 5.

⁷¹⁰² Там само. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 38.

⁷¹⁰³ М. А. З діяльності І.Н.О. Колектив І.Н.О. на полі//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 4.

⁷¹⁰⁴ Явтушенко П. Життя колективу при ІНО//Червоний шлях. 1923. 26 квіт. №76 (125). С. 4.

⁷¹⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42.

Робота в господарстві оплачувалась пайками і харчуванням у їдальні⁷¹⁰⁶. За нашими підрахунками, у 1923 р. студентам видали 2161 сніданок, 10379 обідів і 4273 вечері⁷¹⁰⁷. Для студентів Волинського і Донецького ІНО, які брали участь у посівній кампанії, будували бараки⁷¹⁰⁸.

За рахунок господарства група студентів Кам'янець-Подільського ІНО у 1923 р. їздила у Москву на сільськогосподарську виставку⁷¹⁰⁹. Ю. Горбенко розповідав, що їхали вони у товарних вагонах. У дорозі випускали щоденні листки, інформуючи у них про життя у вагонах, співали на станціях і т.д. Наприкінці 1925 р. майже 30 студентів-випускників здійснили туристичну подорож до Києва, Москви і Ленінграда. Проїзні квитки «випросили» у голови ВУЦВК Г. Петровського, а решта витрат взяв на себе кооператив⁷¹¹⁰.

Адміністрація інституту вела боротьбу з молоддю, яка ухилялася від сільськогосподарських робіт. Архівні документи свідчать про численні відрахування студентів з інститутів з тавром як «нетрудовий елемент», «елемент, що не відповідає посаді керівника дитячого руху та вчителя трудушкіл»⁷¹¹¹ тощо. Так, у серпні 1922 р. Кам'янець-Подільський ІНО примусово покинули 55 таких студентів, у жовтні – 106, у квітні 1923 р. – 21, у липні – 16, у серпні – 20, у жовтні – 11, у липні 1924 р. – 6 і т.д.⁷¹¹² Крім того, у жовтні 1922 р. додатково відрахуванню підлягало ще 259 осіб⁷¹¹³. Щоправда, більша частина з них, після відпрацювання трудового мінімуму, залишилася в інституті. Студентську молодь, яка мала незначну заборгованість щодо виконання цього мінімуму, штрафували або віддавали до товариського суду⁷¹¹⁴.

Не можна не згадати про конфлікт, який викликала стаття С. Чалого «З негідних рук – вирвати зброю», опублікована у газеті «Вісти ВУЦВК» (6 квітня 1924 р.). Автор стверджував, що «професура [ІНО] загрожувала зачотами тим, які гаряче бралися за працю в колективі»⁷¹¹⁵. На своїх загальних зборах студентство спростувало цю інформацію, заявивши, що між ними і викладачами склалися «найкращі відносини»⁷¹¹⁶. Про це на загальних зборах кооперативу наголосив ректор В. Геринович: «Кажуть, що мур є між академперсоналом і студентством. Був, але нема. Він знищився в Предметових

⁷¹⁰⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 244зв.; Спр. 395. Арк. 118зв.

⁷¹⁰⁷ Там само. Спр. 566. Арк. 41зв.

⁷¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 479.

⁷¹⁰⁹ Тюлягін С. Так гартувалася молодь.

⁷¹¹⁰ Горбенко Ю. Перший осередок. С. 2.

⁷¹¹¹ Островий В. М. В. О.Геринович – ректор. С. 123.

⁷¹¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 18зв.; Спр. 384. Арк. 21, 34, 46, 52; Спр. 385. Арк. 62; Спр. 574. Арк. 3.

⁷¹¹³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 137; Спр. 210. Арк. 101–104.

⁷¹¹⁴ Там само. Спр. 385. Арк. 25, 34; Спр. 389. Арк. 1; Спр. 480. Арк. 9.

⁷¹¹⁵ Там само. Спр. 419. Арк. 135.

⁷¹¹⁶ Там само. Спр. 579. Арк. 39.

Комісіях, де студенти одверто у вічі сказали кожному професорові, чого від нього жадають...»⁷¹¹⁷.

Молодь виконувала й інші, окрім суто сільськогосподарських, роботи. Зокрема, у Волинському ІНО силами студентів у листопаді 1924 р. викорчували садок в інститутському господарстві⁷¹¹⁸, заклали клумбу перед приміщенням закладу⁷¹¹⁹. У травні 1923 р. студенти Глухівського ІНО були учасниками «свята деревонасадження»⁷¹²⁰. Студентство Кам'янець-Подільського ІНО брало участь у «Тижні лісу»⁷¹²¹, «Тижні посадки дерев»⁷¹²². Наприклад, у листопаді 1924 р. студенти ІНО, СГІ, хімічного технікуму, кустарно-технічної і польської шкіл засадили у місті на Малій торговій площі ділянку площею 2 дес. 1400 саж.⁷¹²³ Щоправда, архівні документи вказують, що молодь часто неохоче працювала під час подібних трудових акцій. Зокрема, у травні 1924 р. «тиждень лісу» проігнорували 48 студентів різних національностей (20 з них були євреями)⁷¹²⁴. Відомо також, що у лютому 1923 р., після того як запрацював інститутський млин, його завідувачем призначили студента Геде⁷¹²⁵.

У 1930-х рр. прибутки від підсобних господарств вишів та технікумів продовжували бути одним із засобів поліпшення матеріально-побутових умов студентства. Щоправда, земельні площі у порівнянні із попереднім десятиліттям скоротилися. Це було пов'язано із процесами колективізації, відповідно до яких частину земель навчальних закладів передали у колгоспи та радгоспи. Абсолютна більшість продовольства із підсобних господарств йшла на покращення харчування викладачів та студентів. У 1935 р. частина інститутів і технікумів, у т.ч. й педагогічні, ліквідували свої підсобні господарства. Землю передали колгоспам⁷¹²⁶.

Як і в попереднє десятиліття, земля у вишівських господарствах оброблялася переважно силами студентів. Наприклад, у Житомирському ІСВ у 1932-1933 н.р. вони працювали у позанавчальний час і у вихідні дні⁷¹²⁷. Трудилася в полі і молодь Бердянського⁷¹²⁸, Нікопольського⁷¹²⁹,

⁷¹¹⁷ Там само. Спр. 566. Арк. 59зв.

⁷¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. Арк. 29.

⁷¹¹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 18.

⁷¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 11зв.

⁷¹²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 79.

⁷¹²² Там само. Спр. 414. Арк. 51зв.

⁷¹²³ «Місяць лісу»//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.

⁷¹²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 39; Спр. 626. Арк. 88.

⁷¹²⁵ Там само. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 22, 58.

⁷¹²⁶ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 65.

⁷¹²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 84.

⁷¹²⁸ Там само. Арк. 58, 147.

⁷¹²⁹ Там само. Арк. 72зв.-73.

Полтавського⁷¹³⁰ і Уманського ІСВ⁷¹³¹; Кам'янець-Подільського⁷¹³² і Мелітопольського педінститутів⁷¹³³.

Щоправда, студенти не завжди відповідально ставилися до роботи. Зокрема, у 1933 р. загинули 2 га капусти на городі Кам'янець-Подільського педінституту, внаслідок того, що не були своєчасно оброблені⁷¹³⁴. 2 жовтня 1934 р. у наказі директора Запорізького педінституту йшлося про неприпустиме ставлення до роботи з боку окремих студентів, які під час копання картоплі пропускали куці. Після них картоплю збирали сторонні особи⁷¹³⁵. У 1934-1935 н.р. у Миколаївському педінституті мали місце псування та знищення дерев, кущів, квітів на інститутській агрономічній ділянці, що було розцінено як «шкідництво соціалістичної власності»⁷¹³⁶. У Бердянському ІСВ зафіксували «опортуністичні випадки» студентів Діхтяра і Чуваєва, які вважали, що виш не зможе організувати допоміжне господарство і знайти посівне насіння⁷¹³⁷.

Педагогічні навчальні заклади створювали трудові літні табори. У червні 1935 р. з Бердичівського педінституту повідомляли, що підсобне господарство знаходилося у гарній місцевості, біля річки, де були всі можливості гарно відпочити. Там вирішили розмістити 20 студентів, які поряд із відпочинком мали виконувати роботи в полі упродовж 1-2 год. На думку керівника вишу, це дало б можливість молоді «відпочити і розвиватись»⁷¹³⁸. Подібне мало місце і в Тульчинському ПТ, у господарстві якого влітку 1935 р. «відпочивали» теж 20 студентів⁷¹³⁹.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. одним із першорядних завдань педагогічних навчальних закладів було забезпечення студентства навчальними приміщеннями і гуртожитками, оскільки державна підтримка була мізерною.

Повільно зростали навчальні площі. Будівництво нових навчальних корпусів, у зв'язку з важким економічним становищем країни, не було поширене, особливо у 20-ті рр. Частина навчальних приміщень будувалася повільно і, відповідно, введення їх в експлуатацію затримувалося. У ряді випадків закладам надавали приміщення, непридатні для навчального процесу. Виші, яким не вистачало навчальних площ, працювали позмінно. Задовільною матеріально-технічна база була лише у декількох педагогічних навчальних закладах.

⁷¹³⁰ Там само. Спр. 148. Арк. 176.

⁷¹³¹ Там само. Арк. 16; Спр. 149. Арк. 42.

⁷¹³² Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 290.

⁷¹³³ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 52-53.

⁷¹³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34.

⁷¹³⁵ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 58.

⁷¹³⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2зв.3.

⁷¹³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 57.

⁷¹³⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7.

⁷¹³⁹ Там само. Спр. 438. Арк. 132.

Досить складно було забезпечити студентів житлом, особливо в 20-ті рр., оскільки житловий фонд багатьох міст України був бідним. Особливо критичним виглядало становище з наданням житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що вимагало чималих коштів. Частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання.

Зважаючи на важкі житлові умови студентства, державні органи частково збільшували видатки на ремонт та будівництво гуртожитків. У ряді випадків молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлові питання: іноді будувала, частіше ремонтувала житло, зверталася з проханням до господарських та державних органів з відповідними клопотаннями. Досить мізерними або взагалі були відсутніми необхідні меблі та приладдя – студенти спали на підлозі, у шафах, на столах, що, звісно, не сприяло нормальному їх навчанню.

Житлові умови почали поступово покращуватися у 30-х рр., хоча у зв'язку із зростанням кількості студентів проблема із житлом загострювалася. Більшість гуртожитків недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни.

Студентів, що мешкали в інтернатах та БПС, зобов'язували дотримуватись правил проживання. У зв'язку з частими спалахами тифу у кожному гуртожитку створювали ізолятори; заборонялося поселяти студентів, що не пройшли попередньої санітарної обробки; функціонували дезінфекційні камери, у яких проводили дезінфекцію постільної білизни. Все ж у помешканнях студентів нерідко панувала антисанітарія. Траплялися випадки порушення правил внутрішнього розпорядку. Частина молоді за ці провини виселили з гуртожитків, або відрахували із закладів. Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися. У гуртожитках проживали сторонні особи.

Досить болючим було питання щодо забезпечення педагогічних навчальних закладів освітленням і опаленням, особливо взимку у 1920-ті рр. Нерідко навчання і підготовка студентів до занять проходила при переносних газових лампах. У ряді випадків мешканці гуртожитків потерпали від нестачі води, відсутності власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу та взуття.

Студенти працювали у підсобних господарствах навчальних закладів, які були створені на початку 1920-х рр. з метою послаблення матеріальної скрути вишів. Для них встановлювали норми сільськогосподарських робіт, за виконання яких отримували пайки і харчі в їдальні. Адміністрація закладів по-різному карала молодь, яка ухилялася від сільськогосподарських робіт, застосовувала до них і крайній захід – відрахування зі студентського складу.

5.2. Державна допомога студентам. Організація харчування і медичної допомоги

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вишів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища і трудового селянства.

2 вересня 1922 р. постановою ВУЦВК України було запроваджено державні і господарські стипендії⁷¹⁴⁰. Ними забезпечувалися відряджені особи, а також колишні партійні працівники і студенти-«червоні інваліди» (ті, хто брав участь у громадянській війні і зазнав поранень)⁷¹⁴¹. «Класовий принцип» матеріального забезпечення був закріплений Кодексом законів про народну освіту УСРР, який був затверджений ВУЦВК 22 листопада 1922 р.⁷¹⁴² До 1924-1925 н.р. незможні студенти отримували безкоштовно також харчі і одяг⁷¹⁴³.

Молодь педагогічних навчальних закладів у порівнянні з іншими вишами стипендіями була забезпечена більш-менш задовільно. Так, у 1922-1923 н.р. студентам ІНО виплачували 450 стипендій, слухачам вищих педкурсів – 300. Для інститутів і технікумів технічної освіти виділили 1475 стипендій, сільськогосподарської і медичної – по 650, соціально-економічної – 275, художньої – 100. Найбільше допомог розподілили в інститути народної освіти Київської і Харківської губерній – відповідно 85 і 75. Молоді Чернігівської губернії надали 60 стипендій, Катеринославської і Одеської – по 55, Миколаївської і Подільської – по 40, Полтавської і Волинської – по 20⁷¹⁴⁴. У 1923-1924 н.р. 2530 стипендій призначили студентам індустріально-технічних навчальних закладів, педагогічних – 2180, сільськогосподарських та медичних – по 1240, соціально-економічних – 550, художніх – 200⁷¹⁴⁵. У 1926-1927 н.р. державні допомоги отримували 49,6% студентів інститутів народної освіти, 46,8% – сільськогосподарських, 40,9% – соціально-економічних, 38,8% – індустріально-технічних, 19,8% – медичних, 11,4% – мистецьких. Що стосується технікумів, то найкращий показник мали художньо-промислові заклади – 38,8%. Студентство педтехнікумів забезпечили на 29,7%, сільськогосподарських – 27,4%, медичних – 19,2%, індустріально-технічних – 15,7%, соціально-економічних – 13,2%, мистецьких – 5,5%, залізничного транспорту – 0,1%⁷¹⁴⁶. У 1928-1929 н.р. стипендії отримували 47% студентів індустріальних вишів, 45% – сільськогосподарських, 43% – педагогічних,

⁷¹⁴⁰ Харківський національний університет. С. 339.

⁷¹⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 260а. Арк. 36; Спр. 398. Арк. 60.

⁷¹⁴² Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 55.

⁷¹⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110.

⁷¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1020. Арк. 119.

⁷¹⁴⁵ Лаврут О. О. Студентство Радянської України. С. 81.

⁷¹⁴⁶ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 32.

42% – соціально-економічних, 33% – медичних, 20% – художніх⁷¹⁴⁷. У 1929-1930 н.р. державні допомоги отримували 54% студентів педвишів⁷¹⁴⁸.

Що стосується окремих педагогічних закладів, то, наприклад, на листопад 1924 р. найкращий показник стипендіального забезпечення мав Донецький ІНО – 91,8% (із 74 студентів стипендії отримували 68); Волинському ІНО – відповідно 51,7%, 87 і 45; Полтавському – 44,3%, 192 і 85; Кам'янець-Подільському – 36,9%, 203 і 75; Ніжинському – 28,4%, 176 і 50; Херсонському – 28,3%, 194 і 55; Чернігівському – 27,9%, 215 і 60; Миколаївському – 18,4%, 244 і 45; Одеському – 16,7%, 828 і 138; Катеринославському – 16,2%, 832 і 135; Київському – 11,7%, 1612 і 190; Харківському – 10,6%, 1644 і 175⁷¹⁴⁹.

Є змога простежити стипендіальне забезпечення у попередні і наступні роки. На відміну від даних О. Ляпіної ми послуговувалися дещо іншими. Так, у Волинському ІНО у березні 1923 р. державні стипендії отримували лише 8,7% студентства (із 241 студента ними забезпечили лише 21)⁷¹⁵⁰, у січні 1925 р. – відповідно 22,8% (228 і 52)⁷¹⁵¹, восени того ж року – 45,1% (193 і 87)⁷¹⁵², у травні 1926 р. – 64,7% (193 і 125)⁷¹⁵³. Наприкінці 1929 р. ними забезпечили 412 із наявних 852 студентів (48,4%)⁷¹⁵⁴. У Полтавському ІНО у травні 1922 р. 500 студентів претендували на 45 стипендій (9% від загальної кількості студентів)⁷¹⁵⁵, у травні 1924 р. ці показники становили відповідно 400, 68 і 17%⁷¹⁵⁶, у 1924-1925 н.р. – 192, 86 і 44,8%⁷¹⁵⁷, у листопаді 1925 р. – 267, 80 і 30%⁷¹⁵⁸, у 1926-1927 н.р. – 246, 73 і 29,6%⁷¹⁵⁹; Кам'янець-Подільському ІНО – у жовтні 1922 р. – 371, 20 і 5,4%; у 1923 р. – 202, 64 і 31,7%⁷¹⁶⁰, у травні 1925 р. – 239, 90 і 37,7%⁷¹⁶¹, у жовтні того ж року – 230, 108 і 46,9%⁷¹⁶², навесні

⁷¹⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 68.

⁷¹⁴⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 3099. Арк. 36.

⁷¹⁴⁹ Ляпіна О. В. Інститути народної освіти. С. 269.

⁷¹⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 21.

⁷¹⁵¹ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562.

⁷¹⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50зв.; Спр. 150. Арк. 6зв.

⁷¹⁵³ Там само. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14.

⁷¹⁵⁴ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 27; Державною допомогою і помешканням студентів забезпечено//Радянська Волинь. 1929. 15 січ. №6 (1761). С. 6.

⁷¹⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 1.

⁷¹⁵⁶ Там само. Спр. 1123. Арк. 116зв.

⁷¹⁵⁷ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 13; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

⁷¹⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 98.

⁷¹⁵⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

⁷¹⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 99. Арк. 9; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 260а. Арк. 7; Спр. 414. Арк. 18; Спр. 461. Арк. 75–76.

⁷¹⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 71; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 11; Спр. 52. Арк. 47.

⁷¹⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 526зв., 528.

1926 р. – 179, 121 і 67,6%⁷¹⁶³, у 1928 р. – 380, 198 і 52,1%⁷¹⁶⁴. 9 березня 1929 р. на засіданні бюро партосередку Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про те, що у порівнянні з минулим роком кількість стипендій зросла, щоправда, наскільки не вказували⁷¹⁶⁵.

Дещо краще стипендіями була забезпечена молодь Ніжинського ІНО. У січні 1927 р. тут нараховувалося 288 стипендіатів із 355 студентів (81,1%)⁷¹⁶⁶. У Херсонському ІНО в 1923 р. стипендіальне забезпечення мали 20 із 268 студентів (7,5%)⁷¹⁶⁷, у 1924-1925 н.р. – відповідно 55, 209 і 26,3%⁷¹⁶⁸, у 1926-1927 н.р. – 101, 216 і 46,7%⁷¹⁶⁹, у листопаді 1927 р. – 85, 238 і 35,7%⁷¹⁷⁰; Чернігівському ІНО – у 1923-1924 н.р. – 34, 184 і 18,5%⁷¹⁷¹, у січні 1925 р. – 63, 215 і 29,3%⁷¹⁷², у 1925-1926 н.р. – 49, 111 і 44,1%⁷¹⁷³, у 1926-1927 н.р. – 76, 181 і 42%⁷¹⁷⁴, у 1928-1929 н.р. – 223, 384 і 58,1%⁷¹⁷⁵; Миколаївському ІНО – наприкінці 1921-1922 н.р. – 20, 196 і 10,2%⁷¹⁷⁶, у 1924-1925 н.р. – 51, 249 і 20,5%⁷¹⁷⁷, у 1926 р. – 80, 240 і 33,3%⁷¹⁷⁸; Одеському ІНО – на початку 20-х рр. – 4, 572 і 0,7%⁷¹⁷⁹, у 1924-1925 н.р. – 154, 603 і 25,5%⁷¹⁸⁰, у 1925-1926 н.р. – 257, 742 і 34,6%⁷¹⁸¹, у 1926-1927 н.р. – 369, 806 і 45,8%⁷¹⁸². У Дніпропетровському ІНО в 1926-1927 н.р. стипендії отримували 55,7% студентів⁷¹⁸³, у 1927-1928 н.р. – 60%⁷¹⁸⁴. У Київському ІНО восени 1922 р. державні допомоги надавали 85 із наявних 2364 студентів (3,6% від загальної кількості)⁷¹⁸⁵, у 1926-1927 н.р. –

⁷¹⁶³ Там само. Арк. 475зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 4зв.

⁷¹⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 374; Наймушин. Профспілчанська робота серед студентів Кам'янецьких ВУЗів//Червоний кордон. 1928. 15 трав. Ч. 55 (431). С. 4.

⁷¹⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4 Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22; Спр. 12. Арк. 48; Спр. 13. Арк. 43; Спр. 24. Арк. 39; Спр. 25. Арк. 89.

⁷¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 3.

⁷¹⁶⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 15зв.

⁷¹⁶⁸ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 109зв.

⁷¹⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 3.

⁷¹⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁷¹⁷¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 40.

⁷¹⁷² Там само. Спр. 281. Арк. 44.

⁷¹⁷³ Там само. Спр. 412. Арк. 5зв.

⁷¹⁷⁴ Там само. Спр. 413. Арк. 4.

⁷¹⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 6; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29.

⁷¹⁷⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 24.

⁷¹⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; В Николаевском ИНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 80.

⁷¹⁷⁸ Соيفер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁷¹⁷⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 172.

⁷¹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 31зв.–32.

⁷¹⁸¹ Там само. Арк. 94зв.

⁷¹⁸² Там само. Оп. 6. Спр. 168. Арк. 5.

⁷¹⁸³ Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О.//Студент революції. 1927. №1. С. 83.

⁷¹⁸⁴ Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво. С. 170.

⁷¹⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 98.

відповідно 474 і 1202 (39,4%)⁷¹⁸⁶, у 1928-1929 н.р. – 734 і 1620 (45,3%)⁷¹⁸⁷. У ювілейному виданні «Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова» наведено дещо інші дані: у 1925-1926 н.р. інститут видав 652 стипендії, в 1926-1927 н.р. – 764, в 1927-1928 н.р. – 780, 1928-1929 н.р. – 960, а в 1929-1930 н.р. – 1137⁷¹⁸⁸. Ректор Київського ІНО С. Семко повідомляє, що у 1926-1927 н.р. стипендії мали 45,4% студентів⁷¹⁸⁹. У Харківському ІНО у 1923 р. стипендію отримували 4,2% студентів⁷¹⁹⁰, у 1925-1926 н.р. – 45%⁷¹⁹¹, у 1926-1927 н.р. – 47,7%⁷¹⁹². Не достатньо забезпеченою стипендіями була і молодь Вінницького ІНО, матеріальне становище якої було важким. Ректор Ф. Кондрацький з цього приводу писав: «Студентство в переважній більшості бідняцьке, із неможливого селянства і різних категорій, так званої трудової інтелігенції, насамперед учительства. Засобів до існування не має воно зовсім, або їх не вистачає настільки, що без матеріальної допомоги трудно було б говорити про його матеріальне існування, а тим більш про навчальну працю»⁷¹⁹³.

Забезпечення стипендіями студентів педтехнікумів зафіксовано у додатку УУ. Більший стипендіальний відсоток мали невеликі педтехнікуми – Одеський єврейський, київські польський і єврейський, Бердянський, Новоград-Волинський, Могилів-Подільський. У всіх інших закладах стипендію отримували менше половини студентів.

Складніше було забезпечити стипендіями сімейних студентів. Так, у Волинському ІНО у 1925-1926 н.р. її потребували 72 одружених студенти, з яких допомогу отримували лише 38%⁷¹⁹⁴. 19 вересня 1927 р. НКО УСРР видав інструкцію «Про розподіл державних стипендій між студентами», яка встановлювала обсяг допомоги для одруженої молоді (не більше 10% стипендіального фонду)⁷¹⁹⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО в жовтні 1929 р. стипендії призначили 13 студентам ІНО, 26 осіб визнали кандидатами на її отримання⁷¹⁹⁶. Розмір сімейної стипендії був вищим за державну. Наприклад,

⁷¹⁸⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 633.

⁷¹⁸⁷ Матеріальні умови студентства//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 4.

⁷¹⁸⁸ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. С. 80.

⁷¹⁸⁹ Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість студентів. С. 198.

⁷¹⁹⁰ Профробота в ВУЗах. В інституте народного образования. Харьков//Студент революції. 1923. №6. С. 97.

⁷¹⁹¹ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 96.

⁷¹⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 3.

⁷¹⁹³ Там само. Оп. 4. Спр. 619. Арк. 8зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110.

⁷¹⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 29зв.; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14.

⁷¹⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 297.

⁷¹⁹⁶ Там само. Спр. 1149. Арк. 17.

у 1928-1929 н.р. він становив 37 руб. 50 коп., у той же час як державної – тільки 25 руб.⁷¹⁹⁷

Керівні органи педвишів неодноразово зверталися до Центру збільшити кількість стипендій. Наприклад, у 1924-1925 н.р. Ніжинський ІНО просив надати додатково 50-60 стипендій⁷¹⁹⁸. 28 листопада 1927 р. на засіданні правління Миколаївського ІНО заслухали інформацію студента Довгошия про його поїздки у НКО УСРР, де він обгрунтував необхідність збільшення кількості стипендій для свого вишу. У наркоматі пообіцяли додати ще 10 стипендій⁷¹⁹⁹. Неодноразово клопоталися перед Укрголовпрофосвітою про збільшення кількості стипендій правління, бюро партосередку і профком Кам'янець-Подільського ІНО⁷²⁰⁰.

Поступово держава збільшувала розмір стипендій. Щоправда, упродовж 20-х рр. він далеко не забезпечував прожиткового мінімуму. У вересні 1922 р. загальний обсяг повної державної стипендії становив 72 млн руб. на місяць⁷²⁰¹. За ринковими цінами студенту на харчування отриманої суми вистачало лише на 3-4 дні⁷²⁰². У грудні того ж року встановили стипендію у розмірі 6 «товарних» руб. (прожитковий мінімум тоді становив 69 руб.)⁷²⁰³ Відповідно до постанови ВУЦВК від 25 липня 1923 р. студенти вишів мали отримувати півстипендії у розмірі 3 «товарних» руб.⁷²⁰⁴

Грошова реформа 1923 р. стабілізувала вартість карбованця. Середній розмір стипендії в цей час становив усього 12 руб.⁷²⁰⁵ Водночас, у квітні 1924 р. уряд СРСР визнав цю суму мізерною і виробив проект постанови, за якою стипендія мала становити близько 30 руб.⁷²⁰⁶ Подальші події показали, що цей проект залишився на папері. Навесні 1924 р. розмір повної стипендії становив 15 руб.⁷²⁰⁷ Цих грошей не вистачало для прожиття.

Враховуючи загальну економічну ситуацію в країні, яка призводила до постійно зростаючої інфляції, цілком зрозуміло, що студенти постійно залишалися незадоволеними розміром державної допомоги. Це, у свою чергу, негативно відбивалося на академічній успішності молоді. На початку 1924 р. ЦБПС УСРР зробило невтішний висновок: «Значно погіршилась і якість, і кількість стипендій. Студенти живуть випадковими заробітками. Зафіксовані

⁷¹⁹⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 292.

⁷¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 1024.

⁷¹⁹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16.

⁷²⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22; Спр. 12. Арк. 48; Спр. 13. Арк. 43; Спр. 24. Арк. 39; Спр. 25. Арк. 89.

⁷²⁰¹ Кравчук Х. А. Стипендія як головний чинник соціального захисту. С. 292.

⁷²⁰² Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 7.

⁷²⁰³ Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки. С. 77.

⁷²⁰⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 238.

⁷²⁰⁵ Обушний Л. Жовтень та матеріальна забезпеченість студентства. С. 23.

⁷²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 88. Арк. 37.

⁷²⁰⁷ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 183.

випадки крадіжок, проституції. Заняття у ВНЗ покинуті»⁷²⁰⁸. Влітку 1924 р. цей же орган, проаналізувавши економічний стан студентської молоді, зробив заяву про те, що «студент, який отримує таку стипендію, має дуже багато для того, щоб вмерти, і має дуже мало для того, щоб вижити»⁷²⁰⁹. 10 вересня 1924 р. на засіданні фракції Укрбюро ВЦРПС один із присутніх, Рубач, зазначав: «Студенти жили у дуже важких умовах і навчатися не могли, і при такому положенні оробітничення ВУЗів не досягне результатів». На його думку, необхідно було збільшити стипендію до 25 руб., а для сімейних – до 37 руб. 50 коп. Однак, до його пропозиції не прислухалися і встановили середній розмір стипендії у 18 руб. з відповідним підвищенням і пониженням по поясах⁷²¹⁰. Невдовзі це рішення законодавчо закріпили. Тоді до першого поясу віднесли Харків, другого – Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ, до третього – Одесу, до четвертого – Вінницю та Миколаїв, до п'ятого – всі інші міста. У 1923 р. сума державної стипендії для I поясу становила 18 руб. 50 коп.; II-го – 17 руб. 50 коп.; III-го – 17 руб.; IV-го – 16 руб.; V-го – 15 руб.⁷²¹¹

Серед ІНО у 1924-1925 н.р. найбільшу стипендію (14 руб. 50 коп.) отримували студенти Харківського вишу, найменшу – 12 руб. – молодь Волинського, Кам'янець-Подільського та Чернігівського ІНО⁷²¹².

У 1925-1926 н.р. середня стипендія в УСРР становила 21 руб., розмір якої не задовольняв елементарних потреб студентства. Наведемо приблизний бюджет студента на місяць: обід, сніданок, вечеря – 15 руб., придбання і ремонт взуття та одягу – 4 руб., цукор та чай – 95 коп., членські внески – 50 коп., газети – 90 коп., навчальне приладдя – 3 руб., плата за гуртожиток – 50 коп., культурні потреби – 50 коп., прання білизни та лазня – 55 коп. Загалом – 25 руб. 90 коп., тобто навіть на найелементарніші потреби бракувало 4 руб. 90 коп.⁷²¹³

У 1926-1927 н.р. середній розмір стипендії підвищили до 23 руб.⁷²¹⁴ Молодь отримувала суми від 10 до 30 руб. Переважній більшості студентів ІНО виплачували місячні суми у розмірі 20-25 руб. Підвищені стипендії отримували одиниці. Що стосується педтехнікумів, то тут більшість молоді мали стипендію у 15-20 руб. (див. додаток ФФ)⁷²¹⁵. Це ж підтверджують

⁷²⁰⁸ Кравчук Х. А. Стипендія як головний чинник соціального захисту. С. 293.

⁷²⁰⁹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 183.

⁷²¹⁰ ЦДАВО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1959. Арк. 17; Після з'їздів//Студент революції. 1929. №4. С. 2.

⁷²¹¹ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 89; Рябенко О. Студенти радянської України. С. 287.

⁷²¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 71; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 47; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 57; Ляпіна О. В. Інститути народної освіти. С. 268.

⁷²¹³ Колядин. Про питання про Кубучі//Студент революції. 1926. №1. С. 36.

⁷²¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 66; Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 71; В.Н.К.О. Вузовські стипендії//Студент революції. 1926. №5-6. С. 474; Пушкарський. Дніпропетровський ІНО. С. 83.

⁷²¹⁵ Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 32.

і архівні документи. Наприклад, у Новоград-Волинському ПТ стипендії по 19 руб. отримували 32 студенти, 17 руб. – 2, 15 руб. – 1, 10 руб. – 2⁷²¹⁶. У Бердянському ПТ місячна допомога становила 16 руб. 50 коп.⁷²¹⁷; Гадяцькому⁷²¹⁸, Золотоношському⁷²¹⁹, Нікопольському⁷²²⁰, Прилуцькому – по 15 руб.⁷²²¹

У 1927-1928 н.р. середній розмір стипендій становив 24 руб. 30 коп.⁷²²², у 1928-1929 н.р. – 28 руб. (у I поясі – 30 руб., II-му – 27 руб., III-му – 24 руб., IV-му – 23 руб.; V-му – 21 руб.)⁷²²³. У 1929-1930 н.р. він зріс до 48,6 руб. Найвищі допомоги одержували студенти індустріально-технічних і сільськогосподарських інститутів (41-55 руб.), в інших вишах вони становили 35-38 руб.⁷²²⁴

Нерідко студенти-стипендіати вдавалися до гуманних кроків, щоб допомогти своїм однокурсникам, які не отримували стипендії. Так, молодь Волинського ІНО у 1925-1926 н.р. для допомоги тим, хто відчував значну матеріальну скруту, вирішила провести відрухування зі своїх стипендій по 3 руб., завдяки чому було надано допомогу ще 28 особам⁷²²⁵. Подібне мало місце і в Житомирському українському ПТ⁷²²⁶. Допомагали студентам і викладачі. Так, у 1925-1926 н.р. викладачі Полтавського ПТ 1% своєї зарплати віддали на дві стипендії⁷²²⁷, наступного року – на одну⁷²²⁸.

Мали місце випадки, коли допомоги повністю не виплачувалися, і вони подрібнювалися. Завдяки цьому вдалося, хоч би мінімально забезпечити запити студентів, більшість з яких були вихідцями з робітників і незаможних селян. У Полтавському ІНО у 1926-1927 н.р. 59 стипендій розділили між 73 студентами⁷²²⁹, у Херсонському – в 1927-1928 н.р. – відповідно 85 і 95⁷²³⁰. Для Волинського ІНО навесні 1926 р. виділили 87 допомог, якими забезпечили 25% студентів. Водночас, після подрібнення кількість стипендій зросла до 125,

⁷²¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 763в.

⁷²¹⁷ Бердянські педагогічні курси. С. 98.

⁷²¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66.

⁷²¹⁹ Там само. Арк. 31.

⁷²²⁰ Там само. Арк. 138.

⁷²²¹ Там само. Арк. 50-51.

⁷²²² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 66; Перша Всеукраїнська студконференція. Зроблено недосить. С. 6; Стипендії для незаможного студентства//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.

⁷²²³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 68.

⁷²²⁴ Вища школа Української РСР. С. 202.

⁷²²⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 31.

⁷²²⁶ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22.

⁷²²⁷ Дучинський А. За 5 років (стислий огляд педтехнікуму). С. 3.

⁷²²⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 57.

⁷²²⁹ Там само. Арк. 66.

⁷²³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

якими забезпечили вже 65% тих, хто потребував підтримки⁷²³¹. Подібне мало місце також у Кам'янець-Подільському ІНО⁷²³²; вінницьких українському⁷²³³ і єврейському⁷²³⁴, Лубенському ПТ⁷²³⁵ та інших вишах⁷²³⁶.

Недостатня кількість стипендій викликала у студентському середовищі серйозне невдоволення. У 1927 р. на одному із засідань бюро осередку КП(б) У Проскурівського технікуму голова стипендіальної комісії Гаєвий заявив: «Загальна кількість стипендій, отримуючих технікумом, недостатня... [Через] недостаті стипендій серед окремих студентів утворюються незадоволення, де просовуються моменти національної окраски»⁷²³⁷.

Мали місце випадки халатності і зловживань із розподілом державних виплат молоді. Зокрема, 22 листопада 1928 р. комуніст Зубрівський на загальних зборах партосередку Вінницького українського ПТ навів приклад, коли стипендії виплачували Кононюку і Сокальському, які мали краще матеріальне забезпечення ніж інші студенти, що не отримували стипендій⁷²³⁸. У Волинському ІНО восени 1926 р. через непорозуміння одного з студентів забезпечили стипендією лише на місяць⁷²³⁹. У Кам'янець-Подільському ІНО в травні 1927 р., під час проведення ревізії бухгалтерії та каси, зник скарбник закладу, який прихопив із собою 600 руб. стипендіального фонду⁷²⁴⁰.

Були випадки, втручання у розподіл стипендії владних органів. Так, у березні 1929 р. на загальних зборах партосередку Шепетівського ПТ йшлося про втручання у роботу стипендіальної комісії ОВК, який неправомірно розпорядився надати стипендії студентам Сіваківським. Перед цим комісія, розглянувши їхню справу, відмовила їм у стипендіальному забезпеченні⁷²⁴¹. Водночас, заклади отримували звернення, не задовольнити які морально було важко. Наприклад, у жовтні 1927 р. до профкому Кам'янець-Подільського ІНО надійшов лист від голови окружного правління освітньої спілки «Робос» Присяжнюка із проханням вжити заходів для надання стипендії колишньому учителю, а нині студенту Богоносу, який мав 6-річний професійний стаж, упродовж трьох років був секретарем та головою районного комітету та

⁷²³¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 99зв.

⁷²³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 14; Спр. 218. Арк. 22–22зв.; Спр. 619. Арк. 82, 93.

⁷²³³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 4.

⁷²³⁴ Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 18.

⁷²³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 56.

⁷²³⁶ Там само. Арк. 20; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 12; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 99зв.; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14–15; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 38.

⁷²³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 38–39.

⁷²³⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 59зв.60.

⁷²³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10.

⁷²⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4696. Арк. 22, 25.

⁷²⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 38.

членом окружного правління «Робосу». Крім того, він самостійно виховував малолітню доньку, оскільки його дружина померла⁷²⁴².

Відповідно до умов державного стипендіального забезпечення окремих студентів позбавляли права на отримання домопомги, зокрема, через академічну заборгованість, «не проявлення себе в житті вузу»⁷²⁴³, пасивність у громадській роботі⁷²⁴⁴ тощо.

Мали місце випадки, коли студенти, що не отримували стипендій, заявляли на своїх однокурсників-стипендіатів з проханням перевірити їх соціальний стан. Так, 23 вересня 1929 р. до правління Кам'янець-Подільського ІНО надійшов лист від студента В. Дрозди із проханням призначити йому стипендію, оскільки він був сиротою, «батьраком і не [міг] на власному отриманні надалі вчитись». У свою чергу, заявник звертав увагу на стипендіатів А. Морозюка (той заявляв таке – «знайшлися ще дурні, і гроші дали, а я вчитись не буду, а на другий рік поїду в другий ВУЗ»), і М. Кіщенко (сина куркуля). Тому Дрозда просив розслідувати цю справу. На його думку, «таким [студентам] зовсім не місце у вузі»⁷²⁴⁵. Цей студент взяв до уваги прецеденти, які мали місце у попередньому навчальному році, коли стипендій позбавили декількох студентів, батьки яких були «соціально-чужими елементами»⁷²⁴⁶. У листопаді 1926 р. студент Новоград-Волинського ПТ М. Наумчук, якому призначили 0,75% стипендії, чим був незадоволений, доносив комісії зі студентських справ вишу на своїх однокурсників. Він повідомляв, що К. Лерман мала наймичку, а її чоловік працював викладачем. Тож, на його думку, ця студентка допомоги не потребувала. Крім того, заявник вважав, що несправедливо призначили стипендії Пелеху, Закусило і Ярценку⁷²⁴⁷.

Досить характерним для того часу був лист голови Студенецької сільської ради Коростишівського району С. Левченка від 10 листопада 1927 р., у якому він просив ректора зняти стипендію зі студента Волинського ІНО І. Кучука, який був сином заможного селянина, і передати її комусь іншому, хто міг би принести «пролетарську користь»⁷²⁴⁸.

У другій половині 1920-х рр. запровадили обов'язкове відпрацювання у школі за отриману державну стипендію. 17 березня 1926 р. це питання розглянули на засіданні ВЦРПС. Ухвалили, що термін відпрацювання для студентів вишів мав бути встановлений як рік за рік. Повний термін роботи мав складати не більше 4 років⁷²⁴⁹. 29 червня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли

⁷²⁴² Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 53.

⁷²⁴³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17.

⁷²⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4688. Арк. 6–6зв.

⁷²⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 57.

⁷²⁴⁶ Там само. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 3.

⁷²⁴⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 21.

⁷²⁴⁸ Там само. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8–9.

⁷²⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 32.

спільну постанову «Про обов'язкову службу студентів-стипендіатів вищих шкіл». З нарахуванням першої стипендії студент підписував спеціальне зобов'язання, за порушення якого наступала судова відповідальність⁷²⁵⁰. На звороті документа зазначалося скільки коштів отримував студент щомісячно⁷²⁵¹. Архівні документи свідчать, що дійсно молодь укладала такі стипендіальні зобов'язання. Наприклад, 2 грудня 1927 р. студент Житомирського українського ПТ Ф. Васьківський зобов'язався у разі залишення вишу чи після його закінчення погасити стипендіальну заборгованість⁷²⁵².

У 1930 р. сталися істотні зміни в матеріальному забезпеченні студентів. 16 вересня ЦВК і РНК СРСР своєю постановою встановив для студентів індустріально-технічних вишів середній розмір стипендії у 70 руб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних – 65 руб., медичних і юридичних – 60 руб., для студентів всіх інших вишів – 50 руб. У межах кожного типу вишів розмір стипендії залежав від курсу навчання, його розташування в одному з п'яти тарифних поясів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховували студентів залежно від їх виробничого стажу і сімейного стану. Для студентів I курсу інститутів педагогічного профілю стипендія I-го розряду становила 50 руб., 2-го – 60, 3-го – 70; для II курсу – відповідно 65, 75 і 80; III-го – 85, 95 і 105. Першокурсники педтехнікумів мали отримувати стипендію I-го розряду у розмірі 30 руб., 2-го – 40, 3-го – 50, другокурсники – відповідно 40, 50 і 60. Розмір цих стипендій був розрахований для навчальних закладів, розташованих у I і II поясах. У місцевостях III і IV поясів ці розміри зменшувалися на 10%, V-го – на 15%⁷²⁵³. Постанова встановлювала, що студенти індустріально-технічних вишів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, педагогічних та економічних – на 70%, медичних – на 60%. У вечірніх інститутах стипендію надавали 50% студентам випускного курсу⁷²⁵⁴.

У деяких педагогічних навчальних закладах цієї норми не дотримувалися. Зокрема, у Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. стипендії отримували 73,3% студентів⁷²⁵⁵; Житомирському ІСВ – у 1930-1931 н.р. – 77%⁷²⁵⁶, у 1931-1932 н.р. – 61,4%⁷²⁵⁷; Кам'янець-Подільському ІСВ – у 1930-1931 н.р. – 70%, у

⁷²⁵⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 2.

⁷²⁵¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут. С. 33.

⁷²⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 2.

⁷²⁵³ Матеріали по реорганизации вузов. С. 25–26; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 943. Арк. 1.

⁷²⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 50зв.; Історія України від найдавніших часів. С. 700.

⁷²⁵⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47.

⁷²⁵⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31.

⁷²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1796. Арк. 88.

1931-1932 н.р. – 65%⁷²⁵⁸; Одеському ІПО – у 1931 р. – 55,2%⁷²⁵⁹; Черкаському ІСВ – у 1930-1931 н.р. – 59,1%⁷²⁶⁰.

У педтехнікумах відсоток забезпечених стипендією був нижчим. Так, у Кам'янець-Подільському ІТ у 1930 р. із 146 студентів денної форми навчання допомогу отримували 98 осіб (67,1% від загальної чисельності), у 1931 р. відповідно – 180, 120 і 66,6%⁷²⁶¹; Бердянському – в грудні 1930 р. – 569, 312 і 54,8%⁷²⁶², у травні 1931 р. – 782, 394 і 50,4%⁷²⁶³; Преславському болгарському – навесні 1930 р. – 198, 90 і 45,5%⁷²⁶⁴. У 1931 р. у київських польському⁷²⁶⁵ і російському⁷²⁶⁶, Миколаївському⁷²⁶⁷, Могилів-Подільському ІТ стипендії мали 55% студентства⁷²⁶⁸, Коростишівському – 50%⁷²⁶⁹, Білоцерківському – 40,1%⁷²⁷⁰.

Продовжували виплачувати сімейні допомоги. Наприклад, у Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. їх отримували 13% молоді⁷²⁷¹. У Чернігівському ІСВ, крім сімейних, призначалися також стипендії для студентів-інвалідів, які були на 80% більшими від звичайних⁷²⁷².

Окремі науково-педагогічні працівники критично поставилися до зростання кількості стипендіатів. Так, у 1931 р. викладач Кам'янець-Подільського ІСВ О. Кільчевський зазначав: «Не дивно, що країна опинилася у такому положенні. Зібрали з сіл в місто всіх пастухів для навчання, призначили стипендію кожному близько 40 руб., що по Кам'янцю 280 тис. руб. При такому положенні жодна країна в світі не витримає»⁷²⁷³. Очевидно, науковець болівав за інші соціальні програми, на які бракувало коштів.

Як свідчить статистика, зростання стипендії не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки збільшувалася вартість продуктів і речей, які, до того ж, неможливо було придбати через їх дефіцит. Наприклад, у 1931-1932 н.р. порівняно з попереднім роком вартість триразового харчування зросла з 45 коп. до 68 коп. в день. У київських студентських їдальнях вартість лише обідів у 1932 р. становила 75 коп. Ускладнювало становище студентства

⁷²⁵⁸ Там само. Спр. 1797. Арк. 47.

⁷²⁵⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 53зв.

⁷²⁶⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 107.

⁷²⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 54, 168.

⁷²⁶² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 70.

⁷²⁶³ Бердянські педагогічні курси. С. 208, 254.

⁷²⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 150.

⁷²⁶⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 787. Арк. 7.

⁷²⁶⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 40; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11.

⁷²⁶⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 41.

⁷²⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32.

⁷²⁶⁹ Там само. Арк. 85.

⁷²⁷⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 2.

⁷²⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47.

⁷²⁷² Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання. С. 199.

⁷²⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 29.

і зростання цін в комерційних магазинах, які в 2-4 рази перевищували ціни на товари, які можна було придбати за картками⁷²⁷⁴.

Складнішим було матеріальне становище студентів педтехнікумів нацменшин, які прибували з різних регіонів, а відтак особливо потребували стипендій. Зокрема, 21 грудня 1930 р. під час наради, на якій обговорювали становище Київського польського ПТ, звернули увагу на вищезазначену обставину. Писутні заявили, що в умовах Києва молодь без стипендії не зможе навчатися. Через матеріальні труднощі восени того ж року з 83 новозаписаних першокурсників залишилося лише 43. Тому пропонували відсоток забезпечення стипендією збільшити до 85, для чого ухвалили звернутися до РНК УСРР. У резолюції вказувалося, що у такому ж становищі знаходиться студентство й інших національних педтехнікумів⁷²⁷⁵. Невдовзі становище вдалося змінитися на краще.

З кінця 20-х рр. все частіше почали висловлюватися про призначення стипендій в залежності від успішності студентів. Так, 30 серпня 1928 р. у резолюції ЦК КП(б)У «Стан вузів України» йшлося про те, що під час їх розподілу варто брати до уваги, насамперед, «принцип ударності» студентства⁷²⁷⁶. Врешті, з 1 грудня 1932 р., відповідно до постанови ЦВК СРСР від 7 липня 1932 р., запроваджувалися диференційовані стипендії, при нарахуванні яких бралася до уваги успішність студентів. Розряди і пояси тарифної заробітної плати, диференціацію розміру стипендії за типами вищів ліквідували. Стипендію не виплачували студентам, які мали незадовільні оцінки⁷²⁷⁷. Встановлювалися 4 категорії стипендій, а відтак стипендіатів:

1) ті, що отримали оцінку «задовільно» з усіх дисциплін, а також ті, що мали одну незадовільну оцінку з непрофільної дисципліни через поважні причини (хворобу, довготривале відрядження по лінії громадсько-політичної роботи);

2) студенти, що отримали з частини профільних дисциплін «добре», а з інших – «задовільно»;

3) ті, що отримали з усіх профільних дисциплін «добре», а з інших – «задовільно»;

4) ті, хто отримав з усіх дисциплін оцінку «добре»⁷²⁷⁸.

Розмір стипендії першої категорії для студентів I курсу інститутів встановлювався у 35-50 руб., другої – 50-65 руб., третьої – 65-80 руб., четвертої – 80-100 руб.; для II курсу – відповідно 40-60, 65-85, 80-100, 120-140 руб.; III-го – 65-80, 80-100, 100-120, 130-150 руб.; IV-го – 80-100, 100-120, 130-150,

⁷²⁷⁴ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 712–713.

⁷²⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 787. Арк. 1–3.

⁷²⁷⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. С. 407.

⁷²⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1555. Арк. 36.

⁷²⁷⁸ Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 158.

160-190 руб. Першокурсники технікумів також отримували стипендію першої категорії, але в дещо меншому розмірі – 25-30 руб., другої – 30-40 руб., третьої – 40-50 руб., четвертої – 50-60 руб.; другокурсники – відповідно 30-40, 40-50, 50-60, 60-75 руб.; третьокурсники – 40-50, 50-60, 60-75, 75-100 руб.⁷²⁷⁹ При визначенні розміру стипендії до уваги бралися також дисциплінованість та участь у громадсько-політичній роботі студента.

10 лютого 1933 р., відповідно до постанови РНК СРСР «Про порядок стипендіального забезпечення студентів вишів, втишів, технікумів і робітфаків», було встановлено новий порядок стипендіального забезпечення. Так, студенти I курсу вишів, маючи «нормальну» успішність, повинні були отримувати 55 руб. (звичайна стипендія), 65 руб. (висока), у технікумах – відповідно 40 і 50 руб.; II-го курсу – відповідно 65, 75; 45, 55 руб.; III-го – 75, 95; 50, 60 руб.; IV-го – 95, 115; 50, 75 руб. П'ятикурсникам вишів при «нормальній» успішності мали виплачувати 115 руб. звичайної, 135 руб. високої стипендії⁷²⁸⁰.

11 листопада 1937 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про підвищення стипендій студентам вузів», відповідно до якої для отримання допомоги потрібно було мати тільки добрі оцінки. Її розмір залежав виключно від курсу навчання. Для студентів I курсу встановлювалася стипендія в розмірі 130 руб., II-го – 150, III-IV-го – 175, V-го – 200⁷²⁸¹. 9 квітня того ж року РНК УСРР своєю постановою зберіг стипендії за студентами, що отримали відпустки у зв'язку з вагітністю⁷²⁸².

У середині 30-х рр. в УСРР зріс відсоток студентів інститутів і технікумів, які отримували стипендії. Так, на 15 вересня 1935 р. у педагогічних вишах він становив 77,4%. Для порівняння: у сільськогосподарських навчальних закладах стипендії отримували 92,4% студентів; художніх вишах, університетах – 77,4%; закладах промисловості, будівництва, транспорту – 74,1% і т.д.⁷²⁸³

Окрім педвиші щодо стипендіального забезпечення диференціювалися приміром так. Так, у Київському ІПО восени 1932 р. стипендії мали 65% молоді⁷²⁸⁴; Польському ІСВ – у тому ж році – 47,2%⁷²⁸⁵; Запорізькому – 49,6%⁷²⁸⁶; Новомосковському – в першому семестрі 1932-1933 н.р. – 86%⁷²⁸⁷; Кам'янець-Подільському педінституті – в 1933 р. – 70%, у 1935 р. – 88%⁷²⁸⁸; Ніжинському –

⁷²⁷⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1555. Арк. 37

⁷²⁸⁰ Довідник студента та вступника. С. 20.

⁷²⁸¹ У Раді Народних Комісарів Союзу РСР//Червоне Полісся. 1937. 15 листоп. №6 (3825). С. 2.

⁷²⁸² Історія України від найдавніших часів. С. 725.

⁷²⁸³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 60.

⁷²⁸⁴ Про матеріально-побутові умови студентства КІПО//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 листоп. №10 (41). С. 1.

⁷²⁸⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 3.

⁷²⁸⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 21.

⁷²⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 5.

⁷²⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 7; Спр. 2208. Арк. 6.

в 1935 р. – 88%⁷²⁸⁹; Харківському – в тому ж році – 73%⁷²⁹⁰; Вінницькому – в 1935 р. – 75%⁷²⁹¹, у 1938-1939 н.р. – 80%⁷²⁹²; Мелітопольському – в 1936 р. – 94%⁷²⁹³.

Серед педтехнікумів найкраще стипендіями була забезпечена студентська молодь національних закладів. Так, у Київському російському ПТ у 1932 н.р. стипендії отримували 85,4% студентів⁷²⁹⁴, у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 99,3%⁷²⁹⁵. У 1934-1935 н.р. 100-відсотково забезпечили стипендіями студентів Проскурівського польського ПТ⁷²⁹⁶. В українських педтехнікумах ці показники були скромнішими. Наприклад, у Луганському ПТ у першому семестрі 1932-1933 н.р. стипендії видавали 181 студенту із 448 (40,4% від загальної кількості)⁷²⁹⁷; Кам'янець-Подільському – в 1933 р. – відповідно 157, 320 і 49,1%⁷²⁹⁸; Миколаївському – в першому семестрі 1933-1934 н.р. – 103, 299 і 34,5%⁷²⁹⁹; Конотопському – в першому семестрі 1935-1936 н.р. – 286, 317 і 90,2%⁷³⁰⁰. У Харківському ПТ політехнічної освіти у 1932-1933 н.р. отримували стипендію 84% студентів I курсу, 73% – II-го, 26% – III-го⁷³⁰¹; у 1933-1934 н.р. – відповідно 83,3%, 93,3%, 20,8%⁷³⁰²; у 1934-1935 н.р. – відповідно 89%, 84%, 96%⁷³⁰³. У Вінницькому українському ПТ у жовтні 1934 р. стипендіальне забезпечення мали 85% студентів⁷³⁰⁴.

Наявний розмір стипендії, як і в попередній період, не задовольняв життєвих потреб студентства. Наприклад, в Уманському пединституті 22 березня 1933 р. на зборах йшлося про те, що студенти, які отримували стипендію першої категорії (35 руб.), покинули заклад, оскільки лише за харчування у їдальні потрібно було заплатити 39 руб. 60 коп.⁷³⁰⁵ У грудні 1934 р. з Бердичівського ПТ повідомляли, що молодь отримувала стипендію у середньому розмірі 26-29 руб. на місяць, якої катастрофічно не вистачало для прожиття. Важко було прожити і на підвищену стипендію, яка становила 56 руб. З неї щомісячно

⁷²⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

⁷²⁹⁰ Там само. Арк. 183.

⁷²⁹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 9.

⁷²⁹² Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 13.

⁷²⁹³ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 33.

⁷²⁹⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 3зв.

⁷²⁹⁵ Там само. Спр. 137. Арк. 1зв.

⁷²⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 156.

⁷²⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 70.

⁷²⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 30, 62.

⁷²⁹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 34.

⁷³⁰⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 15.

⁷³⁰¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 45.

⁷³⁰² Там само. Спр. 19. Арк. 26.

⁷³⁰³ Там само. Спр. 27. Арк. 32.

⁷³⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 112.

⁷³⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 23.

вираховували за газети – 2 руб. 50 коп., облигації – 4 руб., гуртожиток – 1 руб., хліб – 6 руб., обіди – 33 руб., різні внески – 50 коп., лазню – 50 коп., перукарню – 6 руб. Таким чином, на руки студентам видавали лише 2 руб. 50 коп.⁷³⁰⁶ У Харківському педінституті у 1935 р. молодь отримувала стипендії в розмірі від 60 до 82 руб. Натомість, вартість харчування на місяць становила 66 руб.⁷³⁰⁷ Студент II курсу Дніпропетровського ІПО Хвостенко скаржився на шокуючі ціни в магазинах: «...є комерційні ціни, а комерційної стипендії нема»⁷³⁰⁸.

Вкрай складним було становище студентів, які мали утриманців. 26 квітня 1935 р. директор Польського педінституту Родін звернувся з проханням до одного із дитячих будинків прийняти двох дітей (брата 11 років і сестру 9 років) студента Г. Бордянского. Вони були сиротами, а студент на свою стипендію не міг їх утримувати⁷³⁰⁹.

При нарахуванні стипендій мали місце зловживання. Так, у Сумському ІСВ через не кваліфікованість бухгалтера виникла проблема із виплатою стипендії першокурсникам. Кореспондент Ване у своїй замітці пояснив суть конфлікту. У квітні 1930 р. старший підготовчий курс перевели на 1-й основний курс, внаслідок чого стипендіальна комісія ухвалила перевести новоспечених першокурсників з місцевого бюджету на державну стипендію. Відповідно за літні місяці студенти мали отримати кошти. Однак бухгалтер несвоєчасно провів розрахунки, що призвело до конфліктної ситуації⁷³¹⁰. У 1932 р. з Польського ІСВ надійшла скарга про те, що студентка Коростенська, яка мала трирічний виробничий стаж, була донькою ветерана праці з 42-річним стажем, гарно навчалася, але отримувала найнижчу стипендію. Водночас, низка студентів, які мали набагато гірші показники у навчанні, трудовій дисципліні, отримували вище стипендіальне забезпечення⁷³¹¹. Подібне мало місце і в Кам'янець-Подільському ПТ, де у 1934 р. кращі студенти отримували стипендію у розмірі 20-30 руб., гірші – 40 руб.⁷³¹² У Житомирському педінституті стипендії видавалися талонами, внаслідок чого студенти не мали грошей, щоб купити у крамниці хоча б хліба⁷³¹³.

Як і в 20-ті рр., стипендії подрібнювали. Так, у січні 1935 р. НКО УСРР фінансував стипендіальне забезпечення лише 70% студентської молоді при середньому розмірі допомоги у 81 руб. Водночас, у Кам'янець-Подільському педінституті стипендії видавали у розмірі від 40 до 80 руб., завдяки чому ними

⁷³⁰⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 45.

⁷³⁰⁷ ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 183.

⁷³⁰⁸ Рябченко О. Л. Повсякденне життя українських студентів. С. 121.

⁷³⁰⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 17. Арк. 15.

⁷³¹⁰ Ване. «Відважна» бухгалтерія//Студент революції. 1931. №4. С. 29.

⁷³¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 33.

⁷³¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 94.

⁷³¹³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.

забезпечили 90% першокурсників⁷³¹⁴. Тоді ж у Вінницькому педінституті частині студентів виплачували по 30-50 руб., іншим – 81 руб.⁷³¹⁵ Подрібнення мало місце і в Тутьчинському ПТ, що дозволило восени 1934 р. 100-відсотково забезпечити молодь стипендіями⁷³¹⁶.

У деяких вишах порушувався порядок призначення допомоги, зокрема, щомісячно переглядали списки стипендіатів, хоча відповідно до постанови РНК СРСР від 10 червня 1933 р. за №181 перелік тих, хто мав отримувати стипендії, затверджувався один раз на семестр⁷³¹⁷.

У ряді випадків стипендія видавалася несвоєчасно, що порушувало права майбутніх педагогів. Так, у Шепетівському ПТ у 1931 р. молодь упродовж трьох місяців замість стипендії отримували аванси по 2-3 руб.⁷³¹⁸ Тоді ж понад два місяці не проводили виплати студентству Миколаївського ПТ⁷³¹⁹. 22 лютого 1933 р. з Уманського ІСВ повідомляли, що 15 лютого хлопці і дівчата отримали стипендію лише за першу половину січня⁷³²⁰. Того ж року молодь Глухівського ІСВ не бачила стипендії з лютого по червень, у зв'язку з чим вона «засипала» дирекцію заявами з проханнями відпустити додому за білизною і харчами⁷³²¹. Несвоєчасно виплачували стипендію у низці інших закладів⁷³²².

Особливо важко реагували на затримки з виплатою стипендії першокурсники, які через це вдавалися до крайніх дій. Наприклад, восени 1932 р. Чернігівський ІСВ покинула значна кількість новоспечених студентів І курсу, які упродовж перших трьох місяців так і не дочекалися допомоги⁷³²³. У Мелітопольському ПТ через великий відсів молоді, насамперед першокурсників, довелося зменшувати кількість академічних групи – з 6 до 4⁷³²⁴.

Деякі студенти відкрито висловлювали невдоволення таким становищем. Так, у березні 1930 р. студент Київського ІНО І. Кастерний доводив, що «для нас [студентів] жаліють грошей, нас калічать»⁷³²⁵. Студент Конотопського ПТ Пономаренко восени 1934 р., не отримавши коштів, у гуртожитку заявив, що «коли б був наган, то директора [вже] не було б, дальше жити не можна,

⁷³¹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 16.

⁷³¹⁵ Там само. Арк. 23.

⁷³¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

⁷³¹⁷ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 290.

⁷³¹⁸ Ар-чуж. Зайнятий наш директор. С. 28.

⁷³¹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

⁷³²⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 23зв.

⁷³²¹ Там само. Арк. 28.

⁷³²² Там само. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 4; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 8; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 12, 45; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34–35, 87; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 10.

⁷³²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 20.

⁷³²⁴ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 55.

⁷³²⁵ Таким студентам не місце в пролетарському ВИШі// Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 3.

пропадаємо»⁷³²⁶. У Луганському педінституті один із невдоволених – Грюкач у листопаді 1935 р. вважав, що не потрібно святкувати річницю Жовтневої революції, якщо не дадуть стипендії⁷³²⁷. У 1937 р. студент Житомирського педінституту Демчук, будучи незадоволеним тим, що декого із його товаришів безпідставно позбавляли права на стипендію, «лаяв партію, уряд»⁷³²⁸. Хлопці Бердянського⁷³²⁹ і Херсонського ІСВ висловлювали невдоволення розміром стипендій. Першокурсники скаржилися, що їм зменшили виплати з 50 до 35 руб.⁷³³⁰

Партосередки змушені були реагувати на такі дії і не допускати поширення антирадянських настроїв. Зокрема, у 1937 р. на одному із зібрань комуністів Вінницького педінституту ухвалили таке рішення: «Відмітити, що стан забезпечення студентів стипендіями серйозний. Є ряд студентів, які без стипендії можуть залишити інститут. Намітити ряд заходів, щоб зберегти наявний склад студентів, не допустити відсіву через незабезпеченість стипендіями. Зобов'язати всіх комуністів вивчати [умови життя] студентів, які крайнє потребують стипендії і дирекції інституту забезпечити таких студентів стипендіями»⁷³³¹.

Запровадження диференційованих стипендій внесло у студентське середовище певну напруженість у взаєминах. Зокрема, активісти (насамперед, комуністи і комсомольці), які брали участь у громадсько-політичній роботі і, за словами М. Хвильового, «комсомолити пустопорожнє», звинувачували у «голому академізмі» студентів, які звертали серйозну увагу на навчання «у зв'язку з закликком до цього уряду, а також своєю матеріальною зацікавленістю». Цим самим найбільш діяльна частина молоді своєю показною активністю прикривала свою академічна пасивність і елементарну неграмотність⁷³³². Таке помічалось, наприклад, у Глухівському ІСВ. 22 жовтня 1932 р. на засіданні партосередку Левицький і Сакариленко зазначали, що комуністи і комсомольці були невдоволені запровадженням диференційованих стипендій, оскільки їх відряджали на громадські роботи у села і вони не встигали у навчанні, порівняно з іншими студентами⁷³³³. Водночас, з Новомосковського⁷³³⁴ і Чернігівського ІСВ повідомляли, що запровадження диференційованих стипендій дало поштовх до зростання успішності⁷³³⁵.

⁷³²⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁷³²⁷ Свириденко. Ворожі дії Грюкача// За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.

⁷³²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 163в.

⁷³²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 163.

⁷³³⁰ Там само. Арк. 105.

⁷³³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 125.

⁷³³² Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 713.

⁷³³³ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 40зв.

⁷³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 5.

⁷³³⁵ Там само. Арк. 17.

Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, розмір яких був значно вищим від звичайних. Привілейованим становищем в отриманні «захмарної» допомоги користувалися «парттисячники». 29 листопада 1934 р. у Кам'янець-Подільському педінституті на засіданні парткому розглянули питання про забезпечення стипендіями мобілізованих ЦК КП(б)У у виш комуністів. Відповідно до розпорядження НКО УСРР ухвалили видавати їм щомісячно по 100 руб.⁷³³⁶ Підвищені стипендії надавали і «профтісячникам»⁷³³⁷.

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 21 липня 1922 р. встановлювалися господарські стипендії, розмір яких у 2-3 рази перевищував державні і становив 35-45 руб.⁷³³⁸ Стипендії виплачували установи, підприємства, громадські, кооперативні і профспілкові організації, а також приватні підприємства за умовою, що кожний стипендіат після закінчення навчання працевлаштується у тій установі чи системі, яка надавала стипендії⁷³³⁹. У педвишах кількість студентів, які отримували такі стипендії, була незначною. Господарські організації надавали перевагу молоді індустріально-технічних вишів (в них такі стипендії виплачували 4,2% студентів). В інститутах народної освіти у 1926-1927 н.р. з 50,3% студентів-стипендіатів господарські стипендії отримували 1,1%, педтехнікумах – відповідно 33,5 і 3,8%⁷³⁴⁰. Найкраще ними були забезпечена молодь Харківського ІНО. У 1923 р. її отримували 10 студентів⁷³⁴¹, у 1926-1927 н.р. – 5⁷³⁴². У другому півріччі 1922 р. студенти Київського ІНО отримували 3 стипендії від цукротресту, по 2 – від шкіртресту і КНС, 1 – тресту друку⁷³⁴³. Молоді Одеського ІНО у 1923-1924 н.р виплачували 7 стипендій (від профспілки водників – 3 (по 45 руб.); шкіртресту – 2 (по 45 руб.); тресту «Одесіль» – 2 по (60 руб.)⁷³⁴⁴, у 1924-1925 н.р. – всього 2⁷³⁴⁵. У Херсонському ІНО у 1924-1925 н.р. отримували 3 господарські стипендії⁷³⁴⁶.

До господарських відносилися і стипендії профспілки «Робос», кількість яких була більшою, але розмір – значно скромнішим (від 7-8 руб. 50 коп. – в ІНО⁷³⁴⁷ до 6 руб. 70 коп. – у педтехнікумах⁷³⁴⁸). У Волинському ІНО

⁷³³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 42.

⁷³³⁷ Там само. Спр. 30. Арк. 20.

⁷³³⁸ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 185.

⁷³³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 461. Арк. 1; Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 253.

⁷³⁴⁰ Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 32.

⁷³⁴¹ Харьков. Институт Народного Образования//Студент революции. 1923. №2-3. С. 115.

⁷³⁴² Харківський національний університет. С. 339.

⁷³⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 98.

⁷³⁴⁴ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 58.

⁷³⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 31зв.32.

⁷³⁴⁶ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 109зв.

⁷³⁴⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 13.

⁷³⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66.

в 1924-1925 н.р. виплачували 10 таких стипендій⁷³⁴⁹, Полтавському – у тому ж році – 7⁷³⁵⁰, у 1926-1927 н.р. – 6⁷³⁵¹; Миколаївському – в 1924-1925 н.р. – 2⁷³⁵²; Гадяцькому ПТ – у другому триместрі 1925-1926 н.р. – 6⁷³⁵³; Полтавському – на початку 1926 р. – 7⁷³⁵⁴; Харківському українському – у 1927 р. – 13⁷³⁵⁵; Бердянському – у першому семестрі 1931-1932 н.р. – 10⁷³⁵⁶.

Практикувалися також невеликі стипендії губвиконкомів. Їх розподіляли окружні виконкоми⁷³⁵⁷. Зокрема, у 1923-1924 н.р. для студентів Кам'янець-Подільського ІНО виділили 3 таких стипендії у розмірі по 6 руб.⁷³⁵⁸; Полтавського ІНО – у 1924-1925 н.р. – відповідно 20 і 12 руб. 50 коп.⁷³⁵⁹. У 1925-1926 н.р. 20 стипендій по 10 руб. надали студентам Нікопольського ПТ⁷³⁶⁰, по 10 – Запорізького⁷³⁶¹ і Полтавського⁷³⁶², 3 – Гадяцького⁷³⁶³. У 1927 р. останній виш мав уже 10 таких стипендій⁷³⁶⁴. Студенти Бердянського ПТ у 1928-1929 н.р. отримували 25 стипендій від ОВК і 8 – РВК⁷³⁶⁵, у 1929-1930 н.р. – відповідно 35 і 8⁷³⁶⁶. У Полтавський ІНО у 1924 р. надійшли 8 стипендій від губернської стипендіальної комісії (по 8-10 руб.)⁷³⁶⁷, у 1926-1927 н.р. – від окружної – 10⁷³⁶⁸.

Окружні виконкоми намагалися матеріально підтримати студентство, яке навчалось в інших регіонах. Наприклад, у березні 1923 р. Запорізький повітвиконком призначив 20 стипендій студентам Кам'янець-Подільського ІНО, вихідцям із Запорізького повіту, які навчалися тут і планували згодом повернутися у рідні краї⁷³⁶⁹. У вересні того ж року Подільський губернський відділ народної освіти звернувся до Волинського губвиконкому з пропозицією надати матеріальну допомогу студентам-волинянам, що навчалися у вишах

⁷³⁴⁹ Там само. Спр. 566. Арк. 562.

⁷³⁵⁰ Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

⁷³⁵¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

⁷³⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁷³⁵³ Там само. Спр. 573. Арк. 66.

⁷³⁵⁴ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁷³⁵⁵ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁷³⁵⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 6.

⁷³⁵⁷ Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). С. 19.

⁷³⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 619. Арк. 25.

⁷³⁵⁹ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁷³⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 138.

⁷³⁶¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁷³⁶² Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁷³⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66.

⁷³⁶⁴ ЛОП. У далекому закутку. С. 95.

⁷³⁶⁵ Бердянські педагогічні курси. С. 292.

⁷³⁶⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 67.

⁷³⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116зв.

⁷³⁶⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 66.

⁷³⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 260а. Арк. 32.

Поділля⁷³⁷⁰. У червні 1928 р. президія Кам'янець-Подільського ОВК надіслала циркулярного листа Проскурівському, Могилівському і Тульчинському ОВК, вихідці з яких навчалися в інституті, з проханням взяти участь у матеріальній підтримці молоді⁷³⁷¹. У Житомирському українському ПТ у 1926-1927 н.р. студенти отримували по три стипендії від Шепетівського і Волинського ОВК⁷³⁷².

Частина стипендій фінансувалися з бюджетів місцевих органів державної влади. Наприклад, у 1924-1925 н.р. молоді Миколаївського ІНО виділили 2 стипендії⁷³⁷³. Студенти Проскурівського українського ПТ у 1926-1927 н.р. отримували 9 стипендій⁷³⁷⁴; Вінницького українського – у листопаді 1927 р. – 11 стипендій (по 24 руб.)⁷³⁷⁵, у березні 1928 р. – 24⁷³⁷⁶; Коростишівського – у 1927-1928 н.р. – 3⁷³⁷⁷; Вінницького єврейського – наприкінці березня 1928 р. – 4 (по 10 руб.), у 1929-1930 н.р. – 20⁷³⁷⁸; Маріупольського – у грудні 1929 р. – 40⁷³⁷⁹; Бердянського – у 1929-1930 н.р. – 13⁷³⁸⁰.

Частина студентів отримували персональні (іменні) стипендії. У 1924 р. започаткували іменні стипендії імені В. Леніна та Г. Петровського⁷³⁸¹. У другій половині 1920-х рр. з'явилися стипендії імені Жовтневої революції, радянської влади в Україні, Червоної армії, ЛКСМУ, 8 березня, партійних діячів Ф. Дзержинського, О. Цурюпи, Н. Крупської, українських і російських культурних діячів М. Горького, І. Франка, М. Коцюбинського, М. Лисенка, М. Трінклера, І. Скворцова-Степанова та ін. Найбільшими були стипендії імені Леніна, Дзержинського та Петровського, Жовтневої революції, радянської влади в Україні (по 120 руб.). Їх вручали студентам, які мали «революційні заслуги», великий політичний, громадський і виробничий стаж. Найменші суми (по 40 руб.) виділялися на стипендії ім. 8 березня та І. Франка⁷³⁸². 10 січня 1930 р. колегія НКО УСРР запровадила 7 іменних стипендій ім. Д. Заболотного для студентів Одеського, Київського, Кам'янець-Подільського ІНО, Одеського та Київського медінститутів, Тульчинського ПТ⁷³⁸³.

⁷³⁷⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 663в.

⁷³⁷¹ Збільшення кількості стипендій для студентів ІНО//Червоний кордон. 1928. 21 черв. Ч. 70 (466). С. 5.

⁷³⁷² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 47.

⁷³⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.

⁷³⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 38.

⁷³⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 4.

⁷³⁷⁶ Там само. Арк. 29; Спр. 34. Арк. 23.

⁷³⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220.

⁷³⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 18; Спр. 620. Арк. 101.

⁷³⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁷³⁸⁰ Бердянські педагогічні курси. С. 292.

⁷³⁸¹ Кравчук Х. А. Стипендія як головний чинник. С. 292.

⁷³⁸² Рябенко О. Студенти радянської України. С. 413; Стипендії для неможливого студентства// Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.

⁷³⁸³ Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України. С. 154–155.

Джерела свідчать про отримання іменних стипендій студентами педагогічних навчальних закладів, наприклад, студентам Волинського⁷³⁸⁴ і Чернігівського ІНО⁷³⁸⁵; Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ)⁷³⁸⁶, Одеського ІПО⁷³⁸⁷, Харківського педінституту⁷³⁸⁸ та інших⁷³⁸⁹.

На початку 1920-х рр., незважаючи на важке матеріальне становище студентства, для них запровадили плату за навчання. Вона була введена як «тимчасова міра, як засіб для підтримки господарського добробуту шкільних закладів»⁷³⁹⁰. Цим самим влада відійшла від декларованого нею принципу безкоштовності освіти, який запровадили 4 березня 1919 р., коли плату за навчання у вишах скасували⁷³⁹¹.

За даними О. Лаврут, 2 березня 1922 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», відповідно до якої студенти інститутів, технікумів, вищих трирічних педкурсів щосеместру мали вносити диференційовану плату⁷³⁹². Ці дані викликають певний сумнів. По-перше, джерело, яке використала історик стосується подій 1923 р. (Студент революції. 1923. №4-5. С. 102-104). Тут викладено проект положення про запровадження плати за навчання⁷³⁹³. Крім того, у «Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України» за 1922 р. такий акт нам не вдалося відшукати. На нашу думку, плату за навчання ввели наприкінці 1922-1923 н.р., а студенти розпочали платити вже з 1923-1924 н.р., на що вказують низка архівних документів.

⁷³⁸⁴ М. Х. Готуємось до ювілею М. Горького//Радянська Волинь. 1932. 23 верес. №132 (2378). С. 2; Кокот. Ювілей 10-річчя літературної діяльності М. Горького в Житомирі//Там само. 1932. 3 квіт. №137 (1398). С. 3; Стипендіальний фонд ім. Петровського//Там само. 1928. 7 лют. №16 (1623). С. 1; Увічнемо пам'ять М. Коцюбинського//Там само. 1929. 25 квіт. №46 (1801). С. 4; Стипендії для неможливого студентства//Там само. 1927. 22 жовт. №125 (1579). С. 2; Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 81; Натикач П. Духовне життя Волині в 20-30-х роках ХХ ст.//Матеріали II Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, 2-3 жовтня 2009 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. С. 74

⁷³⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29.

⁷³⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10, 66; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 13в.; Спр. 1379. Арк. 9.

⁷³⁸⁷ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 28.

⁷³⁸⁸ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 98.

⁷³⁸⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 595. Оп. 2. Спр. 306. Арк. 205, 283; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 91; М. Х. Готуємось до ювілею М. Горького. С. 2; Увічнення пам'яті Максима Горького//Більшовицька правда. 1936. 16 лип. №162 (1297). С. 4; Запорізький національний університет. С. 15.

⁷³⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 15.

⁷³⁹¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення. – С. 35.

⁷³⁹² Лаврут О.О. Студентство Радянської України...: дис. С. 88.

⁷³⁹³ Хроника. Проект положення о плате за правоучения//Студент революції. 1923. №4-5. С. 102-104.

Обкладення студентів платною, їх розподіл за категоріями регулювали ряд нормативно-правових актів. Відповідно до інструкції у 1923-1924 н.р. звільнялися від плати за навчання «пролетарський елемент», які мали «революційні» (громадські, партійні і військові) заслуги і були у важкому матеріальному становищі; члени КНС, які вступили в організацію не пізніше 1921 року; діти військовослужбовців до 18 років; працівники освіти (члени спілки «Робос»), які були членами спілки не менше одного року і працювали в навчальних закладах чи по профспілковій лінії, а також їх утриманці; державні стипендіати; робітники, які отримували зарплату нижче 10 розряду; члени профспілки (службовці), які мали зарплату нижче 6 розряду⁷³⁹⁴. У залежності від розміру плати за навчання студентів поділили на 5 категорій. У Волинському ІНО в 1923-1924 н.р. по 1-й категорії сплачували 19 студентів (розмір плати становив 4 руб. на рік), по 2-й – 10 (8 руб.), 3-й – 3 (16 руб.), 4-й – 5 (20 руб.), 5-й – 5 (30 руб.), повну оплату (40 руб.) здійснювали 5 студентів⁷³⁹⁵; Кам'янець-Подільському – відповідно 5, 8, 2, 3, 2 і 3⁷³⁹⁶. У Полтавському ІНО було 42 студенти першої категорії, 26 – другої, 15 – третьої, 2 – четвертої і 2 – п'ятої⁷³⁹⁷.

29 листопада 1925 р. НКО УСРР ввів у дію нову «Інструкцію про плату за навчання в інститутах і технікумах на 1925-1926 навчальний рік», яка встановлювала розмір плати в цих навчальних закладах. Так, для студентів ІНО повна оплата на рік становила 60 руб., підтехнікумів – по 30. Робітники та службовці, а також особи, що знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40-50 руб. на місяць, сплачували 20% від повної плати за навчання, 50-60 руб. – 25%, 60-70 руб. – 30%, 70-85 руб. – 40%, 85-100 руб. – 60%, 100-125 руб. – 75%, 125 руб. і більше – 100%. Особи вільних професій і ті, хто знаходився на їх утриманні, вносили 100-200% в залежності від розміру заробітку. Ті, хто жив на нетрудові доходи, платили 200-300% встановлених норм плати. В інструкції також регламентувалося, що якщо в особи на утриманні перебувало двоє студентів, то плата скорочувалася до 50%, якщо троє – 33%, якщо четверо – 25% визначеної для кожного плати, яка вносилася тричі на рік (кожного триместру) у такі терміни: з 1 по 15 жовтня, з 1 по 15 лютого та з 1 по 15 травня⁷³⁹⁸. У Волинському ІНО в 1925-1926 н.р. 7 студентів платили по 41 руб. 25 коп.; 4 – по 22 руб. 50 коп.; 2 – по 45 руб.⁷³⁹⁹ У підтехнікумах плата була меншою. Так, у Полтавському ПТ по 6 руб. вносили 15 студентів, по 7 руб. 50 коп. – 6; по 9 руб. – 9; по 13 руб. 50 коп. – 9; по

⁷³⁹⁴ Инструкция по освобождению от платы за правоучение уч-ся ВУЗов и профшкол УССР в 1923-24 уч. году//Студент революції. 1923. №7-8. С. 128-129.

⁷³⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 843. Арк. 66; Спр. 1057. Арк. 90зв.; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 38.

⁷³⁹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 6; Спр. 566. Арк. 81зв.

⁷³⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 7зв.

⁷³⁹⁸ Сборник действующего законодательства УССР. С. 92-94; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 619. Арк. 4.

⁷³⁹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50зв.

18 руб. – 2; по 22 руб. 50 коп. – 3; по 30 руб. – 13⁷⁴⁰⁰. У Житомирському українському ПТ по 9 руб. платили 2 особи, 10 руб. – 1; 15 руб. – 1; 30 руб. – 8⁷⁴⁰¹; у Могилів-Подільському – по 2 руб. 50 коп. – 2; 5 руб. – 1; 6 руб. – 4; 7 руб. 50 коп. – 3; 10 руб. – 1; 15 руб. – 3; 20 руб. – 2; 30 руб. – 1⁷⁴⁰².

11 листопада 1926 р. з'явилася нова інструкція, яка внесла зміни до нарахування розміру плати за освітні послуги. Особливістю цієї інструкції було те, що особи, які мали заробіток від 125 до 140 руб., сплачували 90% від загальної суми нарахованої плати, від 140 до 225 руб. – 100%, від 225 до 300 руб. – 125%, від 300 до 400 руб. – 150%, 400 і вище – 175%. Якщо декілька дітей навчалося одночасно, то за першу дитину сплачували 100%, за другу – 50%, за третю – 35%, за четверту – 25% від загальної суми⁷⁴⁰³. У Ніжинському ІНО в 1926-1927 н.р. до 20 руб. платили 4 студенти, 17 – від 21 до 40 руб., 10 – понад 40 руб.⁷⁴⁰⁴; у Чернігівському – відповідно 7, 2 і 5⁷⁴⁰⁵. 7 студентів Артемівського ПТ вносили до 20 руб., 1 – від 21 до 30 руб.⁷⁴⁰⁶; Кременчуцького – відповідно 48 і 6⁷⁴⁰⁷; Тульчинського – 19 і 3⁷⁴⁰⁸.

Порядок внесення плати за навчання згодом переглянули постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про плату за навчання в державних учбових закладах» від 12 червня 1929 р.⁷⁴⁰⁹ Зауважимо, щоразу кожна нова інструкція збільшувала кількість пільгових категорій, що не могло не подобатися новим «пільговикам».

Внесення плати за навчання фіксувалося у «єдиному студентському білеті», який запровадили у квітні 1923 р. відповідно до циркуляра Укголовпрофосвіти⁷⁴¹⁰.

Окремі архівні документи свідчать про відсотки студентів педвишів, які вносили плату за навчання. Так, у Волинському ІНО у 1923-1924 н.р. платили 17,38% студентів⁷⁴¹¹, у 1925-1926 н.р. – 5,09%⁷⁴¹², у 1926-1927 н.р. – 4,6%⁷⁴¹³; Глухівському – в 1922-1923 н.р. – 27,8%⁷⁴¹⁴; Кам'янець-Подільському – в

⁷⁴⁰⁰ Полтавський педагогічний технікум. С. 9.

⁷⁴⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 23.

⁷⁴⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 6зв.

⁷⁴⁰³ Хроніка. В Н.К.О. Плата за навчання в вузах/Студент революції. 1926. №5-6. С. 47.

⁷⁴⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 3.

⁷⁴⁰⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 4.

⁷⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 219.

⁷⁴⁰⁷ Там само. Спр. 205. Арк. 304.

⁷⁴⁰⁸ Там само. Арк. 155.

⁷⁴⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 83-85.

⁷⁴¹⁰ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 49.

⁷⁴¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 843. Арк. 66; Спр. 1057. Арк. 90зв.; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 38.

⁷⁴¹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 50зв.

⁷⁴¹³ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10.

⁷⁴¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 4зв.

1922 р. – 30,3%⁷⁴¹⁵, у 1925-1926 н.р. – 7,8%⁷⁴¹⁶; Київському – восени 1922 р. – 23,4%⁷⁴¹⁷, у 1926-1927 н.р. – 11,6%⁷⁴¹⁸; Миколаївському – восени 1924 р. – 53,9%⁷⁴¹⁹; у січні 1924 р. – 39,3%⁷⁴²⁰; Ніжинському – в січні 1927 р. – 13,9%⁷⁴²¹; Одеському – в листопаді 1922 р. – 59,9%⁷⁴²², у 1924-1925 н.р. – 18,1%⁷⁴²³, у 1925-1926 н.р. – 8,1%⁷⁴²⁴, у 1926-1927 н.р. – 4,6%⁷⁴²⁵; Полтавському – в 1923-1924 н.р. – 21,3%⁷⁴²⁶, у 1926-1927 н.р. – 8,9%⁷⁴²⁷; Харківському – в 1922 р. – 53,3%, у 1925-1926 н.р. – 19,9%⁷⁴²⁸, у 1926-1927 н.р. – 15,9%⁷⁴²⁹; Херсонському – в 1924-1925 н.р. – 46,9%⁷⁴³⁰, у 1925-1926 н.р. – 9,6%⁷⁴³¹, у 1926-1927 н.р. – 12%⁷⁴³²; Чернігівському – в 1923-1924 н.р. – 26,6%⁷⁴³³, у 1924-1925 н.р. – 15,9%⁷⁴³⁴, у 1925-1926 н.р. – 8,2%⁷⁴³⁵, у 1926-1927 н.р. – 7,7%⁷⁴³⁶. В Артемівському ПТ у 1925-1926 н.р. платою обклали 32,3% студентів⁷⁴³⁷, у 1926-1927 н.р. – 5,6%⁷⁴³⁸; Бердянському – в листопаді 1925 р. – 41,3%⁷⁴³⁹; Житомирському українському – в 1925-1926 н.р. – 12,1%⁷⁴⁴⁰; Житомирському єврейському – в тому ж році – 7,05%⁷⁴⁴¹; Золотоношському – в 1925-1926 н.р. – 46,6%⁷⁴⁴², у

⁷⁴¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 94; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 35; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 17.

⁷⁴¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 475зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 4зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 59зв.

⁷⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 177.

⁷⁴¹⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 633.

⁷⁴¹⁹ Там само. Оп. 3. Спр. 337. Арк. 23.

⁷⁴²⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 19.

⁷⁴²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 3.

⁷⁴²² Там само. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 26.

⁷⁴²³ Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 31зв.32.

⁷⁴²⁴ Там само. Арк. 94зв.

⁷⁴²⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 168. Арк. 5.

⁷⁴²⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 7зв.

⁷⁴²⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 5.

⁷⁴²⁸ Харківський національний університет. С. 339.

⁷⁴²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 3.

⁷⁴³⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 109зв.

⁷⁴³¹ Там само. Арк. 112зв.

⁷⁴³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 167. Арк. 3.

⁷⁴³³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 5зв.

⁷⁴³⁴ Там само. Спр. 281. Арк. 44.

⁷⁴³⁵ Там само. Спр. 412. Арк. 5зв.

⁷⁴³⁶ Там само. Спр. 413. Арк. 4; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400. Арк. 6.

⁷⁴³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 118зв.

⁷⁴³⁸ Там само. Арк. 219.

⁷⁴³⁹ Бердянські педагогічні курси. С. 96.

⁷⁴⁴⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48зв.; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 23.

⁷⁴⁴¹ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 19зв.

⁷⁴⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 5зв.

1926-1927 н.р. – 34,7%⁷⁴⁴³; Конотопському – в січні 1929 р. – 47,5%⁷⁴⁴⁴; Кременчуцькому – в 1926-1927 н.р. – 36,9%⁷⁴⁴⁵; Мелітопольському – в тому ж році – 25,5%⁷⁴⁴⁶; Могилів-Подільському – в 1925-1926 н.р. – 16,1%⁷⁴⁴⁷, у 1926-1927 н.р. – 4,8%⁷⁴⁴⁸; Нероновицькому – в січні 1927 р. – 44,8%⁷⁴⁴⁹; Пирятинському – в 1925-1926 н.р. – 38,9%⁷⁴⁵⁰; Полтавському – на початку 1926 р. – 36,1%⁷⁴⁵¹; Сталінському – в січні 1927 р. – 42,9%⁷⁴⁵²; Старобільському – в 1925-1926 н.р. – 25%⁷⁴⁵³, у 1926-1927 н.р. – 34,4%⁷⁴⁵⁴; Сумському – в 1925-1926 н.р. – 20,5%⁷⁴⁵⁵; Тульчинському – в 1925-1926 н.р. – 21,9%⁷⁴⁵⁶; у 1926-1927 н.р. – 14,6%⁷⁴⁵⁷; Уманському – в 1925-1926 н.р. – 33,3%⁷⁴⁵⁸; у 1926-1927 н.р. – 14,5%⁷⁴⁵⁹; Черкаському – в 1925-1926 н.р. – 41,7%⁷⁴⁶⁰.

Керівництво вишів неодноразово сигналізувало, що запровадження плати є малоефективним засобом, зважаючи на малозабезпеченість молоді. Так, 19 листопада 1922 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО Л. Ізбінський повідомляв, що «введення платні за право навчання не дасть Інститутіві солідних матеріальних ресурсів. Се пояснюється тим, що завдяки політичній і двом трудовим чисткам в інституті залишилося дуже мало платежоспосібного елемента»⁷⁴⁶¹. У квітні 1923 р. в одному із звітів зазначалося, що введення плати не дало помітних результатів через «бідняцький склад студентства». Зверталася увага на очевидне «протиріччя – з одного боку пролетаризуємо школу, а з другого беремо плату за навчання»⁷⁴⁶². У звіті Волинського губернського відділу народної освіти за березень-квітень 1923 р. йшлося про те, що запровадження плати за навчання в регіоні не дало бажаних результатів, оскільки «населення Волині завдяки імперіалістичній і горожанській [гро-

⁷⁴⁴³ Там само. Арк. 46.

⁷⁴⁴⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 5зв.

⁷⁴⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 304.

⁷⁴⁴⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 3.

⁷⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 6зв.

⁷⁴⁴⁸ Там само. Арк. 67.

⁷⁴⁴⁹ Там само. Спр. 206. Арк. 104.

⁷⁴⁵⁰ Там само. Спр. 205. Арк. 201.

⁷⁴⁵¹ Полтавський педагогічний технікум. С. 9.

⁷⁴⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 230.

⁷⁴⁵³ Там само. Спр. 207. Арк. 60зв.

⁷⁴⁵⁴ Там само. Арк. 105.

⁷⁴⁵⁵ Там само. Спр. 206. Арк. 221зв.

⁷⁴⁵⁶ Там само. Спр. 205. Арк. 80зв.

⁷⁴⁵⁷ Там само. Арк. 155.

⁷⁴⁵⁸ Там само. Спр. 207. Арк. 176зв.

⁷⁴⁵⁹ Там само. Арк. 207.

⁷⁴⁶⁰ Там само. Арк. 233зв.

⁷⁴⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1513. Арк. 48; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 33.

⁷⁴⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 87, 97зв.

мадянській] війні дуже вже збідніло, різні збори й податки підірвали його економічно»⁷⁴⁶³.

Через важке матеріальне становище не всі мали змогу внести зазначені суми. Зокрема, у наказі по Кам'янець-Подільському ІНО від 14 березня 1923 р. зазначалося, що більшість студентів не внесли плату за навчання⁷⁴⁶⁴. В осінньому триместрі 1923-1924 н.р. сумарна плата за навчання складала 190 руб. 62 коп., а внесли лише 22 руб. 58 коп.⁷⁴⁶⁵ Загалом, у тому році у боржників числилися 50% молоді⁷⁴⁶⁶. Наприкінці жовтня 1924 р. ректор у своєму звіті зазначав, що за літній триместр одержано лише 10% від призначеної суми, додавши, що «інститут ніколи й не сподівався на нормальне одержання платні з огляду на незможний елемент, з якого складалося студентство»⁷⁴⁶⁷. Через матеріальну неспроможність не могла вчасно вносити плату молодь Одеського ІНО⁷⁴⁶⁸ та Сумського ПТ⁷⁴⁶⁹.

Адміністрації вишів, виконуючи розпорядження, які надходили з Центру, боролися із боржниками. Так, у березні 1923 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО своїм наказом попереджав студентів, що у разі несплати боргу їх притягнуть до судової відповідальності⁷⁴⁷⁰. У грудні 1924 р. керівник розпорядився не приймати заліки у студентів-боржників⁷⁴⁷¹, а частину їх довелося відрахувати з інституту (у 1923-1924 н.р. – 7 осіб)⁷⁴⁷². У 1923-1924 н.р. Волинський ІНО через невнесення плати покинули 11 студентів⁷⁴⁷³, Одеський ІНО – в 1924-1925 н.р. – 61⁷⁴⁷⁴, що мало б викликати тривогу владних структур, які відповідали за підготовку кадрів.

Запровадження плати за навчання, природно, викликало невдоволення молоді. Наприклад, у Вінницькому українському ПТ мали місце вияви «правового ухилу», коли при обкладанні платнею чи відрахування з технікуму «були деякі заперечення»⁷⁴⁷⁵. Але до відміни плати за освітні послуги приступили лише через 10 років після її запровадження. Це сталося 13 січня 1934 р.⁷⁴⁷⁶

Досить гостро стояло питання з харчуванням молоді, яка не могла не відчувати катастрофічних наслідків голоду 1921-1923 рр. Вже 12 серпня 1921 р. на

⁷⁴⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 843. Арк. 16.

⁷⁴⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 15.

⁷⁴⁶⁵ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 5.

⁷⁴⁶⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 81зв.; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 646. Арк. 56.

⁷⁴⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 82.

⁷⁴⁶⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 53.

⁷⁴⁶⁹ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 15.

⁷⁴⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 15.

⁷⁴⁷¹ Там само. Спр. 601. Арк. 8; Спр. 618. Арк. 102.

⁷⁴⁷² Там само. Спр. 400. Арк. 51.

⁷⁴⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 20.

⁷⁴⁷⁴ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 20; Спр. 450. Арк. 21, 62.

⁷⁴⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 39зв.

⁷⁴⁷⁶ Довідник студента та вступника. С. 29.

засіданні колегії Укрголовпрофосвіти УСРР розглянули заяви політкомісарів вишів про голодування студентів. Учасники зібрання ухвалили: спираючись на свій досвід практичної роботи, вжити заходів для ліквідації продовольчої кризи⁷⁴⁷⁷. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення продовольчими пайками, до яких входило найнеобхідніше – цукор, сіль, махорка, хліб, пшоно. Водночас у мізерній кількості видавали студентству м'ясо, картоплю, масло та олію. Загалом, енергетична цінність цих пайків складала 500-840 ккал (для здорового молодого організму необхідно було вживати 2-2,5 тис. ккал)⁷⁴⁷⁸. Варто пам'ятати, що студенти часто поєднували навчання з важкою фізичною роботою, що, у свою чергу, потребувало посилення раціону.

Для розподілу державних пайків створювали «продтрійки», одна з яких діяла, наприклад, у Київському ІНО⁷⁴⁷⁹. Відповідно до декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. за першою посиленою нормою забезпечувалися продовольством студенти випускних курсів і новоспечені першокурсники. Всі інші отримували постачання за загальною трудовою нормою⁷⁴⁸⁰. 30 вересня 1922 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти ухвалили, що продуктами мали забезпечити, насамперед, робітфаківців і студентів-стипендіатів. Розподіл пайків мав проводитися між вишами пропорційно до кількості у них студентства⁷⁴⁸¹. Зокрема, у Катеринославському ІНО у 1921 р. пайок отримував 661 студент (близько 50% від загальної кількості)⁷⁴⁸².

Студенти отримувала пайки, які надавали міжнародні гуманітарні організації. Так, у березні 1923 р. студентам Вінницького ІНО вручили 12 посилок, які надійшли від єврейської благодійної організації «Джойнт» («Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет»)⁷⁴⁸³. Того ж місяця 20 посилок отримали студенти Кам'янець-Подільського ІНО⁷⁴⁸⁴. Зазначена організація, а також «Американська адміністрація допомоги» (АРА) допомагали молоді Одеського⁷⁴⁸⁵ і Полтавського ІНО⁷⁴⁸⁶. Наприкінці січня 1923 р. для того, щоб погодити з урядом УСРР план боротьби з наслідками голоду і надати допомогу республіці, у Харків приїздив норвезький громадський діяч Ф. Нансен, який після зустрічі з головою ВУЦВК Г. Петровським і головою РНК

⁷⁴⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 11зв.

⁷⁴⁷⁸ Лаврут О. О. Організація харчування. С. 70.

⁷⁴⁷⁹ Деятельность экономических организаций высших школ Киева. В ИНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 103.

⁷⁴⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 110.

⁷⁴⁸¹ Лаврут О. О. Організація харчування. С. 69.

⁷⁴⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 250. Арк. 82зв.

⁷⁴⁸³ Там само. Спр. 976. Арк. 51; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110.

⁷⁴⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1017. Арк. 127; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5.

⁷⁴⁸⁵ Вища педагогічна освіта і наука України. Одеська область. С. 69.

⁷⁴⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13зв.

УСРР Х. Раковським відвідав студентську їдальню, де зустрівся зі студентами, назвавши їх «сховищем інтелекту»⁷⁴⁸⁷.

У ті важкі часи траплялися і, на жаль, трагічні випадки. Конкретним прикладом може служити доля студента Кам'янець-Подільського ІНО З. Кицюка. 10 липня 1922 р. він писав до комісії соціального забезпечення вишу: «Уже шостий місяць я важко хворію і не здатний ні до якої праці. За весь час я жив стипендією та всякими дрібними допомогам. Таких засобів для прожиття тяжко хворого, коли треба і лікуватися, далеко не вистачає. Майже всі засоби для прожиття у мене йшли тільки на їжу і то часто доводилося голодувати, що неможливо для хворого. Тепер у мене особливо критичне становище. Я весь обносився, та й мара голоду заглядає в вічі. А допомогти нізвідки...». Тому він просив збільшити йому стипендію у двічі, або знайти допомогу з інших джерел. 12 жовтня того ж року студент знову звертався з таким проханням до комісії: «Минула зима з її холодом та голодом зруйнувала моє здоров'я, і всю весну і значну частину літа пролежав з тяжкою грудною хворобою. Тепер здоров'я теж в незавидному стані. Треба лікуватися, поки зовсім не пізно, та немає самого необхідного в щоденнім життю людини: хліба та одягу». У черговій заяві від 20 жовтня 1922 р. студент з болем відзначав: «Допомоги мені нема нізвідки. З родини – брат у Червоній армії, батько старий і сам в нуджі». Допомоги Кицюк так і не дочекався. Він помер в результаті недоїдання 25 грудня 1923 р. у рідному селі Івониці Летичівського району⁷⁴⁸⁸.

Можна зрозуміти розпач одружених студентів, які у ті трагічні роки мали дітей і не могли їм допомогти. Так, 27 лютого 1922 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО І. Шевченко звернувся до колеги студентського колективу з проханням надати йому двотижневу відпустку для поїздки на Миколаївщину, де в нього були діти, що були під чужою опікою. Студент аргументував заяву тим, що на півдні (у той час) лютував голод і потрібно було допомогти своїм дітям⁷⁴⁸⁹.

У травні 1923 р. в деяких містах провели обстеження стану харчування студентської молоді. Під час анкетування 46% студентів Харківського ІНО відповіли, що вони напівголодні, 28% – голодні⁷⁴⁹⁰. 50% студентів Одеського ІНО харчувалися двічі на день, 13% – один раз⁷⁴⁹¹. У звіті про діяльність Волинського комітету допомоги пролетарському студентству йшлося про «напівголодне харчування» молоді: на день їм видавали лише 1,5 фунта хліба, вранці і увечері чай⁷⁴⁹². З Херсонського ІНО повідомляли, що більша

⁷⁴⁸⁷ Ф. Нансен в Харькове//Студент революції. 1923. №4-5. С. 109.

⁷⁴⁸⁸ Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упорядн. В. Мацько]. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 21.

⁷⁴⁸⁹ Там само. С. 20.

⁷⁴⁹⁰ Вагранский Н. Очередная задача//Студент революции. 1923. №7-8. С. 16.

⁷⁴⁹¹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 174.

⁷⁴⁹² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3зв.

частина студентства «розбрелася шукати шматки хліба»⁷⁴⁹³. Деякі студенти через незадовільне харчування отримали «катари» шлунку⁷⁴⁹⁴. Тогочасні видання рясніли численними скаргами на напівголодне існування студентства: «Прокинешся зранку і думаєш, а що його сьогодні їсти? І так день-удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати»; «Гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться»⁷⁴⁹⁵. У 1923 р. ректор Харківського ІНО С. Стрільбицький писав, що студенти були невдоволені своїм напівголодним існуванням, і «днями розпочнеться спеціальний тиждень нагадування»⁷⁴⁹⁶.

Студентів мобілізували для проведення тижневиків допомоги голодуючому населенню східних районів України і Поволжя. Вони їздили у найближчі села за найнеобхіднішими продуктами. З цією метою організували благодійні концерти, вистави, лекції, проводились мітинги⁷⁴⁹⁷.

Частина молоді харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах («колективи»). Так, у вересні 1923 р. така їдальня обслуговувала незаможних студентів Кам'янець-Подільського ІНО. Щоденно для них виділяли 50-60 обідів, кожний з яких вартував 5 фунтів житнього борошна, що було удвічі менше ринкової ціни⁷⁴⁹⁸. Тим, хто відпрацював у «колективі» не менше 12 год. на тиждень, сніданки і вечері надавалися безкоштовно⁷⁴⁹⁹.

Невеличкі їдальні й кухні функціонували також при студентських гуртожитках (інтернатах), наприклад, з 1920-1921 н.р. – у Волинському ІНО⁷⁵⁰⁰. У Златопільському ІНО гуртожитська їдальня у 1921 р. обслуговувала 150, переважно найбідніших, студентів⁷⁵⁰¹, Одеському – 140⁷⁵⁰²; у Вінницькому – в 1922-1923 н.р. – 60⁷⁵⁰³.

З 1922 р. більша частина студентів харчувалася у їдальнях, якими опікувалися комітети поліпшення побуту студентів (КППС), що керували їхньою роботою через відповідні структури. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість⁷⁵⁰⁴. Перші їдальні КППС виникли у Харкові у липні 1922 р. Постачання їдалень значною мірою взяв на себе «Європейський комітет допомоги студентам» (ЄКДС). На 1 серпня

⁷⁴⁹³ Мироненко О. Головні етапи з історії. С. 10.

⁷⁴⁹⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 31.

⁷⁴⁹⁵ Нариси повсякденного життя радянської України. С. 84.

⁷⁴⁹⁶ Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи. С.636.

⁷⁴⁹⁷ Крижанівський В. Ф. Виховання принципів комуністичної моралі. С. 48.

⁷⁴⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 96.

⁷⁴⁹⁹ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 7.

⁷⁵⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 53в.-6.

⁷⁵⁰¹ Там само. Спр. 292. Арк. 8.

⁷⁵⁰² Там само. Спр. 293. Арк. 30.

⁷⁵⁰³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110; Спр. 15. Арк. 83.

⁷⁵⁰⁴ Лаврут О. О. Організація харчування. С. 71.

тут харчувалися 1042 студенти вишів міста. У листопаді 1923 р. відкрили ще одну їдальню⁷⁵⁰⁵. Абсолютна більшість студентів тут обслуговувалася безкоштовно. Дописувач журналу «Студент революції» Прохоров вказував, що харчування було загалом недостатнє, але через відсутність інших коштів (фінанси надходили лише від ЄКДС) змушені були задовольнятися тим, що мали. Тому КППС, прогнозуючи, що ЄКДС тривалий час допомагати не зможе, наприкінці 1923-1924 н.р. відкрив третю – платну їдальню, де студенти обідали за зниженими цінами. Загалом, у 1924 р. пропускну спроможність трьох їдалень становила 3,5 тис. студентів⁷⁵⁰⁶. Стільки ж студентів того року щодня харчувалися в Києві⁷⁵⁰⁷, в Одесі – близько 2 тис. студентів⁷⁵⁰⁸. На жаль, важко встановити кількість студентів ІНО, що обслуговувалися у їдальнях КППС, оскільки така статистика відсутня. Відомо лише, що харчова секція Київського КППС у 1923-1924 н.р. обслуговувала 415 студентів ІНО⁷⁵⁰⁹.

Якби не було, але на той час більшість студентів отримували харчі у цих їдальнях. У 1924 р. їх відвідувало 44,9% молоді вишів усіх типів; приватні їдальні – 4,9%; ті, що функціонували при вишах – 6,1%. Ще 12,3% молоді готували їжу самі, а 21,6% надавали перевагу сімейному столу⁷⁵¹⁰. У 1926 р. у студентських їдальнях КППС харчувалися 25% молоді всіх вишів УСРР. До кожного обіду держава дотувала 3-5 коп.⁷⁵¹¹

Серед КППС найкраще харчування студентів було налагоджено у Кам'янці-Подільському. У 1926-1927 н.р. їдальні комітету обслуговували 720 студентів або 94,3% від загальної кількості (вартість обідів становила 23 коп.), у Херсоні – відповідно 240, 42,1% і 33 коп., Вінниці – 290, 40,5% і 21 коп., Одесі – 733, 36% і 26 коп., Києві – 4954, 32,2% і 44 коп., Житомирі – 331, 26% і 26 коп., Харкові – 1335, 8,9% і 35 коп., Чернігові – 40, 5,4% і 22 коп.⁷⁵¹²

Хоч Кам'янець-Подільський і був лідером у вирішенні цієї складної молодіжної проблеми, але й тут проблем вистачало. На початку квітня 1924 р., у зв'язку з відсутністю коштів, КППС довелося скоротити кількість пільгових обідів до 100: 40 – безкоштовних і 60, що оплачувалися за півціни, у т.ч. для студентів ІНО – відповідно 13 і 18⁷⁵¹³. У той скрутний час на виручку товаришам прийшли стипендіати, які на загальних зборах ухвалили рішення

⁷⁵⁰⁵ Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета улучшения быта учащихся (КУБУЧ) 2-го созыва//Студент революції. 1924. №1-2. С. 122.

⁷⁵⁰⁶ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего//Там само. №6. С. 79–80.

⁷⁵⁰⁷ Колядин. Про питання про Кубучі//Там само. 1926. №1. С. 35.

⁷⁵⁰⁸ В Одеськім губбюро//Там само. 1924. №6. С. 75.

⁷⁵⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁷⁵¹⁰ Лаврут О. О. Організація харчування. С. 71.

⁷⁵¹¹ Обушний Л. Жовтень та матеріальна забезпеченість студентства. С. 25.

⁷⁵¹² Лаврут О. О. Організація харчування. С. 72.

⁷⁵¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 26.

відрахувати з кожної стипендії по 2 руб. у фонд їдальні⁷⁵¹⁴. Завдяки такому гуманному кроку додатково мали змогу харчуватися 60 студентів, що не отримували стипендій⁷⁵¹⁵. У серпні 1924 р. після приєднання їдальні вишів міста до їдальні КППС кількість безкоштовних обідів, які фінансувалися КППС і вишами міста, зросла до 145, 45 з яких видавалася студентам ІНО⁷⁵¹⁶. З листопада 1924 р. студенти-стипендіати почали сплачувати за споживання харчів. Водночас харчування студентів-нестипендіатів і надалі проводилося за рахунок КППС і навчальних закладів⁷⁵¹⁷. Вартість отриманої їди тоді становила 30 коп. на день, калорійність – 1900 ккал⁷⁵¹⁸. Загалом, на початку 1925 р. у їдальні харчувався 301 студент, у т.ч. 133 – з ІНО (з них 74 – стипендіати і 59 – нестипендіати)⁷⁵¹⁹. Тоді громадським харчуванням охопили 68% студентства⁷⁵²⁰.

Частину видатків на харчування студентів-нестипендіатів навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. З цієї групи молоді щоденно призначалися двоє чергових, які допомагали персоналу кухні⁷⁵²¹. Студентство обслуговувало також і хлібопекарні, одну з яких було відкрито при Кам'янець-Подільському ІНО на початку другого кварталу 1924 р.⁷⁵²²

Безкоштовне і пільгове харчування надавалося також у їдальні Житомирського КППС, яку відкрили у квітні 1925 р.⁷⁵²³ Наприклад, у вересні 1925 р. тут безкоштовно харчувалися 13 студентів Волинського ІНО⁷⁵²⁴. Низка студентів отримували знижки на харчування. Так, стипендіати сплачували щомісяця за пільговим тарифом від 6 до 7 руб. 50 коп., а нестипендіати – від 3 до 4 руб. У 1925-1926 н.р. такими пільгами користувалися 38 студентів⁷⁵²⁵. У Дніпропетровському ІНО у 1927 р. їх отримували 857 студентів, які щомісячно платили по 11 руб.⁷⁵²⁶

Водночас, в організації громадського харчування було і чимало недоліків. В одному із дописів критикували роботу студкому Харківського ІНО, який через свою негнучкість у листопаді 1922 р. не надав студентам 14% посвідчень на

⁷⁵¹⁴ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 48; Спр. 626. Арк. 51.

⁷⁵¹⁵ Там само. Спр. 601. Арк. 14зв.; Спр. 755. Арк. 1зв., 5.

⁷⁵¹⁶ Там само. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8; Спр. 19. Арк. 60; Спр. 21. Арк. 1зв., 17.

⁷⁵¹⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 127.

⁷⁵¹⁸ Там само. Спр. 16. Арк. 304, 311.

⁷⁵¹⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 127.

⁷⁵²⁰ Там само. Спр. 22. Арк. 8; Спр. 52. Арк. 45.

⁷⁵²¹ Там само. Спр. 3. Арк. 127зв.

⁷⁵²² Там само. Спр. 34. Арк. 175.

⁷⁵²³ Ящук. Явища в студентській їдальні//Юнацька правда. 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.

⁷⁵²⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 5.

⁷⁵²⁵ Там само. Спр. 13. Арк. 1; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 4зв.

⁷⁵²⁶ Економробота//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 39.

право харчуватися у їдальні КППС, а в грудні – 4,9%⁷⁵²⁷. Студент Волинського ІНО В. Кавецький у квітні 1926 р. переконував, що «Кубуч [КППС] цілком не відповідав своєму призначенню поліпшувати побут студентів». Упродовж двох тижнів він ініціював питання про поліпшення харчування студентів вишу, але той ніяк не міг зібрати своїх членів на засідання⁷⁵²⁸.

У їдальнях якість їжі була загалом невисокою, хоча ціни постійно зростали. Один із студентів скаржився, що у Кам'янці-Подільському на обід дають «чорний хліб... гіркий, брудний, гидкий»⁷⁵²⁹. Студент Київського ІНО – згодом відомий письменник Г. Косинка на запитання академіка А. Кримського про життя відповів: «Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні нестатки набридли, заїдають...»⁷⁵³⁰.

Неодноразово виникали конфлікти студентів із завідувачами їдальень на ґрунті їхньої незадовільної роботи. Зокрема, у 1925 р. студент Волинського ІНО Колос звинуватив Рейтмана у низькій кваліфікації і поганому ставленні до членів колективу⁷⁵³¹. У квітні 1928 р. на засіданні бюро осередку КП(б) У при ВІНО йшлося про скарги студентів на те, що «обіди кепські, недоброї якості м'ясо». Вину поклали на завідувача їдальні Остапенка⁷⁵³².

Важке повсякденне життя призводило до того, що частина молоді змушена була кидати навчання. 25 листопада 1924 р. на засіданні малої президії ВУЦВК йшлося про важке становище студентів Харкова, Києва, Одеси і Катеринослава. Тому учасники зібрання пропонували НКО спільно з Наркоматом харчування розробити проект організації дешевих їдальень для студентів⁷⁵³³. Подальші події показали, що реального покращення, на жаль, не відбулося. У 1926 р. в журналі «Комсомолец-агітатор» зазначалося: «Матеріальне положення студентства дуже погане, майже не покращується, не зважаючи на розвиток нашого господарства». У липні того ж року на засіданні бюро Київського ОПК йшлося про те, що студенти київських вишів були в хапливому матеріальному становищі⁷⁵³⁴. У 1928 р. голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряпшо визнав, що нормальних умов для навчання студентства тоді ще не було⁷⁵³⁵. Це стосувалося і більшості педагогічних навчальних закладів. Наприклад, Кам'янець-Подільський ІНО через матеріальну незабезпеченість у 1926 р.

⁷⁵²⁷ Студенческие столовые в Харькове//Студент революции. 1923. №4-5. С. 107.

⁷⁵²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 29–31.

⁷⁵²⁹ Студент. В Кубучі//Червоний кордон. 1925. 30 лип. Ч. 130. С. 2.

⁷⁵³⁰ Цит. за: Рябченко О. Життя студентів радянської України. С. 50.

⁷⁵³¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13.

⁷⁵³² Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 9зв.

⁷⁵³³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209. Арк. 5.

⁷⁵³⁴ Липинский В.В. Кто защитит студента. С. 8.

⁷⁵³⁵ Ряпшо Я. Радянське студентство. С. 39.

залишили 20 студентів⁷⁵³⁶, у 1927 р. – 16⁷⁵³⁷; Маріупольський ПТ – у 1929 р. – 22⁷⁵³⁸, Преславський болгарський – у 1929-1930 н.р. – 23⁷⁵³⁹. Колишній студент Проскурівського ПТ І. Яблонський згадував: «1927 р. в технікумі навчалося 240 учнів, з них на 1 курсі – 72 чоловіки. Через важкі матеріальні умови протягом двох наступних років з двох курсів залишився лише один кількістю 35-36 осіб, решта ж пішли учителювати»⁷⁵⁴⁰.

Поряд з їдальнями КППС функціонували окремі їдальні при вишах, зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО⁷⁵⁴¹. Тут безкоштовно харчувалися студенти-неспілендіати (витрати порівно брали на себе КППС й ІНО)⁷⁵⁴², а також матеріально незабезпечені студенти-комуністи і комсомольці⁷⁵⁴³. Інші категорії студентів сплачували на місяць 13 руб. 50 коп. Якість їжі була не найкращою⁷⁵⁴⁴. У Полтавському ІНО в 1923-1924 н.р. у власній їдальні харчувалися 90 студентів, 25 з яких – безкоштовно⁷⁵⁴⁵. У Ніжинському ІНО в 1924-1925 н.р. організували їдальню на 170 осіб, вартість харчування у ній становила 9 руб. на місяць, у т.ч. обіди – 6 руб.⁷⁵⁴⁶ У Луганському ІНО у 1925-1926 н.р. сніданок, обід і вечеря коштували 11 руб.⁷⁵⁴⁷, Херсонському – в 1927-1928 н.р. – 18 руб.⁷⁵⁴⁸ Все ж і в роботі цих їдалень мали місце значні недоліки. У січні 1929 р. загін «легкої кінноти» виявив, що в їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги і штовханина, а якість їжі була недостатньою⁷⁵⁴⁹.

Студенти частини педтехнікумів у другій половині 20-х рр. харчувалися у їдальнях інтернатів. Так, у 1925-1926 н.р. в одній з них обслуговувалися 60 із 144 майбутніх педагогів з Бердянського ПТ⁷⁵⁵⁰. У 1927-1928 н.р. їдальня Гадяцького ПТ надавала послуги 75 студентам (щомісяця за харчування молодь сплачувала 10 руб. 50 коп.)⁷⁵⁵¹; Коростишівського – відповідно 90 і 13 руб.⁷⁵⁵²; Запорізького – 69 і 12 руб.⁷⁵⁵³ У їдальні Білоцерківського ПТ приймали їжу близько 200 студентів. Обід і вечеря коштували 40 коп. Водночас, приміщення

⁷⁵³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.

⁷⁵³⁷ Там само. Арк. 53.

⁷⁵³⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.

⁷⁵³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 150.

⁷⁵⁴⁰ Цит. за: Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. С. 19.

⁷⁵⁴¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 175; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 19зв.

⁷⁵⁴² Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 755. Арк. 1зв.

⁷⁵⁴³ Там само. Спр. 12. Арк. 28.

⁷⁵⁴⁴ Там само. Спр. 6. Арк. 24, 31.

⁷⁵⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117зв.

⁷⁵⁴⁶ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 691.

⁷⁵⁴⁷ Лаврут О. О. Організація харчування. С. 72.

⁷⁵⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁷⁵⁴⁹ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 91.

⁷⁵⁵⁰ Бердянські педагогічні курси. С. 46.

⁷⁵⁵¹ ЛОП. У далекому закутку. С. 95.

⁷⁵⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220.

⁷⁵⁵³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

було тісним, низьким і холодним⁷⁵⁵⁴. У їдальнях інтернатів харчувалася також молодь інших педтехнікумів⁷⁵⁵⁵.

Як свідчить перебіг подій, після передачі їдалень від КППС до різних відомств їхня діяльність, як правило, ускладнювалася. Наприклад, з Полтавського ІНО повідомляли, що після того, як наприкінці 1925 р. їдальню передали у видання «Нархарчу», ціна за обід зросла з 10 до 15 коп., з'явилися черги⁷⁵⁵⁶. У 1927-1928 н.р. після ліквідації Кам'янці-Подільського КППС їдальня певний час знаходилася на самообслуговуванні студентів, які постійно там чергували⁷⁵⁵⁷. Про результативність їх роботи йшлося у звіті Кам'янці-Подільського ІНО. Зазначалося, що «є студенти, які по місяцям не їдять гарячої їжі»⁷⁵⁵⁸. Крім того, це призводило до пропусків занять, невиконання завдань (у середньому за місяць студенти однієї групи пропускали 1080 академічних годин)⁷⁵⁵⁹. Студенти обслуговували їдальні також у Корсунському⁷⁵⁶⁰ і Проскурівському ПТ⁷⁵⁶¹.

Для забезпечення молоді хлібом, молоком, цукром, тютюном, салом тощо при їдальнях відкривалися буфети, які видавали молоді продукти на сніданок і вечерю⁷⁵⁶². Кошти на їх утримання наприкінці місяця відпускали профкоми вишів⁷⁵⁶³, які, у свою чергу, відраховували їх зі стипендій студентів. Один із таких буфетів діяв у Кам'янець-Подільському ІНО. Його приміщення було дуже тісне. Працівник буфету не в змозі був оперативно справитися з обов'язками, через що утворювалися великі черги. Тому багато студентів не встигали поспішати. Крім того, ЦРК не достатньо забезпечував буфет продуктами, зокрема хлібом (його доводилося купляти на ринку за комерційними цінами). Теж саме було і з молоком. Його приносили пізно, і студентам доводилося його пити або сирим, або напіввареним. Санітарний стан буфету був незадовільним: посуд мили у брудній воді, брудними були спецодяг і рушники⁷⁵⁶⁴. «Цілковите обурення» буфетом мало місце і в Київському ІНО⁷⁵⁶⁵.

⁷⁵⁵⁴ Заславський. У Білоцерківськiм педтехнікумі//Студент революції. 1927. №7. С. 90.

⁷⁵⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 138; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 76.

⁷⁵⁵⁶ Іваніщенко К. «Комфорт»//Студент революції. 1926. №1. С. 24-25.

⁷⁵⁵⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 54.

⁷⁵⁵⁸ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 63.

⁷⁵⁵⁹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 54.

⁷⁵⁶⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁷⁵⁶¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 4; Колючка. Занедбані//Студент революції. 1930. №15. С. 45.

⁷⁵⁶² Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 80.

⁷⁵⁶³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13.

⁷⁵⁶⁴ Дерун, Грінберг, Фенкель. Відшукати краще приміщення//Червоний кордон. 1930. 25 квіт. №45 (715). С. 4.

⁷⁵⁶⁵ Малуго М. До господарчих проблем в ІНО (з приводу наради комсомольського активу)//Кузня освіти. 1930. 1 черв. №14. С. 2.

У Харкові для забезпечення студентів, у т.ч. й ІНО, на листопад 1923 р. було 8 буфетів. Ще 5 планували відкрити⁷⁵⁶⁶. Щоправда, більшість з них після 2-3 місяців роботи закрили.

Складнощі із забезпеченням молоді громадським харчуванням мали місце і в 30-х рр. Частина продуктів у їдальні надходила з підсобних господарств, у яких, як зазначалося у попередньому підрозділі, переважно працювали студенти. Для забезпечення їдалень продуктами організували недільники. Дописувач В. Фомін писав, що молодь Сумського ІСВ присвятила свій вихідний день збору врожаю. 150 студентів копали картоплю, а 90 – буряк. Внаслідок цього їдальня була забезпечена продуктами на цілий рік⁷⁵⁶⁷.

У їдальнях досить часто не дотримувалися санітарно-гігієнічних умов. Так, з Київського ІСВ у квітні 1931 р. повідомляли: «У нижній залі їдальні немає умивальника, де студенти могли б помити руки, робітниця не всі мають одяг, не вистачає рушників витирати посуд, немає мила, на кухні брудно»⁷⁵⁶⁸. Подібне мало місце і в їдальнях Бердянського ПТ⁷⁵⁶⁹ і Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, в останньому «від маси пари нічого майже не видно, бруд та покидьки застилають підлогу. Столи нічим не накриті, брудні. Брудно в їдальніх кімнатах, і на кухні, і на тарілках. Персонал їдальні у брудному спецодязі»⁷⁵⁷⁰.

Недостатньою була й якість харчування. Наприклад, з Ржищівського ПТ повідомляли, що «риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками»⁷⁵⁷¹. У Київському ІСВ недоброякісними були риба, морква і цибуля⁷⁵⁷². У газеті «Червоний кордон» від 29 березня 1930 р. писали, що якість страв кам'янецьких студентів можна ілюструвати таким документом лікарського аналізу: «Порція складається з плівки, в якій є незначна кількість м'язевих волокон. Все знаходиться в стадії уварювання»⁷⁵⁷³. Становище у наступні роки суттєво не змінилося. У звіті Кам'янець-Подільського ІСВ за 1931-1932 н.р. йшлося про те, що їжа одноманітна, несмачна, малокалорійна⁷⁵⁷⁴. Низької якості було харчування також в Бердянському⁷⁵⁷⁵, Мар'їнському⁷⁵⁷⁶, Первомайському ПТ⁷⁵⁷⁷ та в інших закладах.

⁷⁵⁶⁶ Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета. С. 123.

⁷⁵⁶⁷ Фомін В. 240 студентів на городі ХЦРК//Студент революції. 1931. №4. С. 28.

⁷⁵⁶⁸ Танюк С. У студентській їдальні не все гаразд//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 11 квіт. №15 (30). С. 3.

⁷⁵⁶⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 5.

⁷⁵⁷⁰ Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів//Червоний кордон. 1930. 29 берез. №34 (704). С. 3.

⁷⁵⁷¹ Рябенко О. Л. Повсякденне життя. С. 118.

⁷⁵⁷² Танюк С. У студентській їдальні. С. 3.

⁷⁵⁷³ Бригада РСІ. С. 3.

⁷⁵⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 106зв.

⁷⁵⁷⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 5.

⁷⁵⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 89.

⁷⁵⁷⁷ Мельничук М. Економлять на студентських шлунках//Студент революції. 1931. №5. С. 13.

У їдальнях банально не вистачало ложок, вилок, тарілок, ножів, через що, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІСВ студенти замість металевих користувалися дерев'яними ложками⁷⁵⁷⁸. Через це, а також недостатню організацію харчування, утворювалися довгі черги. Наприклад, студентам Київського та Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) доводилося вистоювати за обідами по 1,5-2 год.⁷⁵⁷⁹, що, звісно, негативно позначалося на навчальному процесі, а відтак і на успішності молоді. Один із студентів Київського ІНО Ю. Кобилецький згадував: «Черга завжди була довга. Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекції, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»⁷⁵⁸⁰.

У Вінницькому українському ПТ наприкінці 20-х – 1931 рр. працювала кухня, але зали для споживання їжі не було. Тому студенти часто обідали «нелегальним шляхом» в актовому залі та в лабораторіях⁷⁵⁸¹.

На початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом. Так, у Могилів-Подільському ПТ восени 1930 р. студентам видавали по 400 г хліба на добу. Для порівняння: таку ж добову норму хліба отримували і студенти харківських вишів. Однак, окрім цього, їм давали хліб ще й під час сніданку, обіду та вечері⁷⁵⁸². 28 січня 1931 р. з Житомирського ІСВ повідомляли, що в ЦРК зменшили відпуск хліба на 300 г. Тоді ж у закладі ліквідували буфет⁷⁵⁸³. У 1931 р. через незадовільне харчування Ізюмський ПТ залишили ряд хлопців і дівчат⁷⁵⁸⁴. З Преславського болгарського ПТ били тривогу, що у 1931 р. були випадки, коли студенти по 2-3 дні сиділи без хліба. 5 січня 1932 р. через його відсутність молодь відпустили додому на 10 днів. У лютому-березні того ж року такі випадки повторювалися через кожних 5-7 днів⁷⁵⁸⁵.

Не оминув студентство Голодомор 1932-1933 рр. Вже навесні 1932 р. йому фактично удвічі зменшили норму видачі хліба. У квітні 1932 р. з Кам'янця-Подільського повідомляли, що міська рада встановила норми постачання хліба, відповідно до якої студенти по хлібних картках мали отримувати по 400 г. Таку ж норму надавали і учителям, медпрацівникам та службовцям⁷⁵⁸⁶. Однак вже наприкінці місяця секретар Вінницького обкому партії Алексєєв у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що через відсутність фондів норму для

⁷⁵⁷⁸ Кршивецький В. Студентські їдальні – забута дільниця//Червоний кордон. 1931. 27 верес. №116 (856). С. 2.

⁷⁵⁷⁹ Прилуцький В. Побут студентів. С. 91; Подобед О. А. Андрій Малишко. С. 66; Бригада РСІ. С. 3.

⁷⁵⁸⁰ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 718.

⁷⁵⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17; Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 17.

⁷⁵⁸² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32.

⁷⁵⁸³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 14.

⁷⁵⁸⁴ Пазушко В. Аж стипендія ляскає//Студент революції. 1931. №5. С. 14.

⁷⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 65–65зв.

⁷⁵⁸⁶ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини. С. 294.

студентів знижено до 200 г, робітникам до 300-400 г⁷⁵⁸⁷. 25 жовтня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ В. Четвериков звітував перед ДПУ: «За останні дні нерегулярна видача хліба (бувають дні, коли хліба видають півнорми, тобто 250 г на день, а буває і зовсім не привозять з хлібзаводу у зв'язку з відсутністю муки)»⁷⁵⁸⁸. Наприкінці року студенти отримували 200 г⁷⁵⁸⁹. Кам'янецькі студенти писали в газету «Більшовик», що вони дуже обурені своїм становищем, оскільки їм видавали лише по 150 г⁷⁵⁹⁰. Взимку по 150 г хліба отримувала молодь Зінов'євського⁷⁵⁹¹, Уманського⁷⁵⁹² та Черкаського ІСВ⁷⁵⁹³, Бердичівського ПТ⁷⁵⁹⁴; по 200-300 г – Бердянського⁷⁵⁹⁵ і Преславського болгарського ПТ⁷⁵⁹⁶. Водночас, з цих же закладів повідомляли, що навіть цієї мізерної пайки чекали по 2-3 дні. У січні 1933 р. студентство Маріупольського грецького ПТ на хліб очікувало 4 дні⁷⁵⁹⁷. У Калінініндорфському єврейському ПТ на весь день студентам видавали по 100-180 г крупи⁷⁵⁹⁸. У грудні 1932 р. студенти Новомосковського ІСВ отримували 300 г хліба і ще 100 г їм додавали у їдальні⁷⁵⁹⁹, Вінницькому – відповідно 200 і 100 г⁷⁶⁰⁰. Молоді Артемівського⁷⁶⁰¹ і Глухівського ІСВ видавали по 300 г⁷⁶⁰², київських ІСВ та ППО – по 250-300 г⁷⁶⁰³. У січні 1933 р. київський студент Бучак, розповідаючи про тогочасне студентське життя, писав: «Студент отримує на день 200-300 г хліба. Студенти, отримуючи хліб на 2 дня, з'їдають це на сніданок і на обід, вечерю і протягом всього наступного дня вже нічого не бачать»⁷⁶⁰⁴. Водночас, у міських жителів становище було ще гіршим. Були випадки, коли прямо під магазином на студентів нападали зголоднілі люди і відбирали мізерні пайки.

⁷⁵⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 61; Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. С. 138.

⁷⁵⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 55. Арк. 50.

⁷⁵⁸⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 1574. Арк. 112; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 92.

⁷⁵⁹⁰ Завальнюк О. М. Кам'яниччина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр.//Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1992. Т. 2. С. 46.

⁷⁵⁹¹ Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 70.

⁷⁵⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19; Спр. 150. Арк. 23зв.

⁷⁵⁹³ Там само. Спр. 150. Арк. 142.

⁷⁵⁹⁴ Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁷⁵⁹⁵ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 74, 142.

⁷⁵⁹⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 8.

⁷⁵⁹⁷ Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 9.

⁷⁵⁹⁸ Там само. Арк. 1.

⁷⁵⁹⁹ Там само. Спр. 150. Арк. 7.

⁷⁶⁰⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1499. Арк. 9.

⁷⁶⁰¹ Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁷⁶⁰² Там само. Арк. 114; Спр. 150. Арк. 28.

⁷⁶⁰³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ/[редкол.: Л. М. Черновецький (гол.), Д. Я. Басс, В. К. Борисенко; авт. кол. В. І. Марочко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Фенікс, 2008. С. 253, 291.

⁷⁶⁰⁴ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. С. 445-446.

Голод примушував деяких юнаків віднімати хліб у тих, хто його отримував. «Боротьба за існування, – говорили вони, – по-нашому – це боротьба за хліб»⁷⁶⁰⁵.

Порівняно кращим було становище у Мелітопольському ІСВ, де наприкінці 1932 р. студентам видавали 375 г хліба⁷⁶⁰⁶, Чернігівському ІСВ⁷⁶⁰⁷ і Хортицькому німецькому ПТ – по 400 г⁷⁶⁰⁸. У Чернігові студентам, хоч і нерегулярно, але ще й видавали цукор. Студенти Ніжинського ІСВ отримували по 500 г хліба⁷⁶⁰⁹, Харківського – 400⁷⁶¹⁰. У Харкові у січні 1933 р. у справу харчування студентів втрутився міськом КП(б)У, який через ЦК просив різні відомства допомогти потребуючій молоді⁷⁶¹¹. Можемо припустити, що міському вдалося досягнути своєї цілі. Студенти Харківського ПТ політехнічної освіти у 1932-1933 н.р. харчувалися у робітничій їдальні «Водоканалізації»⁷⁶¹².

Навесні становище у деяких закладах поліпшилося, але не суттєво. Наприклад, у Бердичівському ПТ хлібний пайок зріс до 400 г⁷⁶¹³. У Бердянському ІСВ кожний студент отримував 400 г хліба, 200 г різних круп. Крім того, молодь постачали рибою з власного господарства⁷⁶¹⁴. Водночас, студенти Конотопського ПТ до червня 1933 р. отримували лише 200 г хліба⁷⁶¹⁵.

Їжа була малокалорійною, неякісною, зокрема, у київських ІСВ та ППО. 1 січня 1932 р. у газеті «Пролетарська правда» повідомлялося, що меню одноманітне (переважали страви з гороху та пісний борщ), а порції не відповідали нормам⁷⁶¹⁶. Навесні того ж року завідувач відділу Ленінського райкому партії м. Києва Д. Заволока у своєму щоденнику занотував таке: «На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить собі організувати, що Бог дасть...»⁷⁶¹⁷. У березні інструктор Херсонської міськпрофради І. Адрюшин доповідав, що в ІСВ «якість обідів дуже низька, в борщі, крім капусти, нема нічого». У їдальні замість 100 г видавали 70-75 г хліба⁷⁶¹⁸. У червні 1932 р. з Кам'янець-Подільського ІСВ повідомляли, що їжа була «одноманітною,

⁷⁶⁰⁵ Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. С. 147.

⁷⁶⁰⁶ Волоник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут: сторони історії. С. 42.

⁷⁶⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 20.

⁷⁶⁰⁸ Чирко Б. В. Національні меншини в Україні. С. 108.

⁷⁶⁰⁹ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 276.

⁷⁶¹⁰ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 320.

⁷⁶¹¹ Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. С. 599-600.

⁷⁶¹² Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 44зв.

⁷⁶¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 25.

⁷⁶¹⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 145.

⁷⁶¹⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 229.

⁷⁶¹⁶ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 309.

⁷⁶¹⁷ Там само. С. 253.

⁷⁶¹⁸ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область. Б.м., б.р. С. 412.

низькокалорійною, не смачною»⁷⁶¹⁹. Студенти отримували в їдальнях лише мамалігу з соусом та борщ, калорійність яких була надзвичайно низькою⁷⁶²⁰. Схожим було становище і в Бердянському⁷⁶²¹ та Вінницькому ІСВ⁷⁶²².

Особливо важкою для студентів стала зима 1932-1933 р., коли замість хліба видавали малай, а в їдальні перші страви готували переважно з молодого бур'яну⁷⁶²³. 20 грудня 1932 р. санінспектор м. Києва у листі до райспоживінспекції інформував, що калорійність обідів становила лише 126-155 ккал⁷⁶²⁴. У їдальні Житомирського ІСВ, за словами кореспондента Г. Ялачової, «суп – це, як тут називають його, смажена вода. Велике диво, коли попадеться яка картоплина»⁷⁶²⁵. У Херсонському ІСВ студенти у першому семестрі 1932-1933 н.р. звично на сніданок споживали сині баклажани або ікру; в обід – борщ з олією або каву без цукру, інколи кашу; на вечерю – помідори чи баклажанну ікру⁷⁶²⁶. У Миколаївському ІСВ готували лише перші страви⁷⁶²⁷.

Незадовільною калорійність їжі була також у Глухівському⁷⁶²⁸, Ніжинському⁷⁶²⁹, Новомосковському ІСВ⁷⁶³⁰ та інших закладах⁷⁶³¹.

Незадовільне харчування негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Зокрема, директор Уманського ІСВ в листі до НКО УСРР повідомляв, що 10 червня 1932 р. через незадовільну «харчову базу» завчасно припинили навчальний рік і відпустили студентів додому⁷⁶³². Студентам Кам'янець-Подільського ІСВ через важке матеріальне становище оголосили про канікули передчасно – з 20 червня (планувалося з 1 липня), через що виконання навчального плану у 1931-1932 н.р. було неповним – 83,5%.

⁷⁶¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 62; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 106бз.–107; Спр. 1841. Арк. 6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 62.

⁷⁶²⁰ Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський в 1933 році//Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали республ. наук.практ. конф., м. Хмельницький, 20 жовтня 1993 р./ [редкол.: А. Г. Філіпчук (гол.), П. Я. Слободянюк, Л. О. Тимофеева та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 40.

⁷⁶²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 142.

⁷⁶²² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 60.

⁷⁶²³ Суrowий А. Ф., Петляк Ф. А. З історії Кам'янець-Подільського інституту. С. 47.

⁷⁶²⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 181.

⁷⁶²⁵ Ялачова Г. Справа в їдальні//Студент революції. 1932. №16. С. 25.

⁷⁶²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 106.

⁷⁶²⁷ Миколаївський державний університет. С. 18.

⁷⁶²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 28; Спр. 150. Арк. 28.

⁷⁶²⁹ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут. С. 276.

⁷⁶³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 7.

⁷⁶³¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 87; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77; С. Г. На обід – чай//Студент революції. 1932. №16. С. 25; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві. С. 117; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 18; Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янець-Подільського. С. 47.

⁷⁶³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1800. Арк. 81.

Недовиконані години перенесли на вересень⁷⁶³³. У Преславському болгарському ПТ, який 15 листопада 1932 р. зняли з постачання хліба, припинили заняття 27 грудня⁷⁶³⁴. Письменник К. Гриб, який тоді навчався у Вінницькому ІСВ, свідчив у своїх спогадах: «То були страшні, невимовно голодні дні юності. Я нічого не їв по три дні. Понуривши голову до землі, ходив у парку навкруги клумби, де в'янули сальвії, опускали голови жовті купчаки. В голові шуміло, живіт підтягнувся так, що вже сісти було важко»⁷⁶³⁵.

Становище переважної частини молоді добре відбиває заява студентки Кам'янець-Подільського ІСВ Г. Корнелюк, яка була подана керівництву закладу 25 травня 1933 р.: «Я ще раз звертаюся до дирекції, аби дали мені безповоротну допомогу в сумі 46 руб., щоб купити хоч два верхні плаття для зміни, бо цього місяця мусила продати обіди і тепер сиджу на одному фунті хліба, а за ці гроші купила собі нижню білизну, щоб воші не заїдали». Дирекція видала Корнелюк допомогу в розмірі 60 руб.⁷⁶³⁶, але подібних прикладів були одиниці. Один із студентів Проскурівського польського ПТ просив надати йому позику в розмірі 10 руб., яку зобов'язувався повернути зі стипендії, бо йому просто не було за що харчуватися⁷⁶³⁷. У Миколаївському ПТ видавали переважно допомогу в розмірі 3-6 руб. (обід у їдальні коштував 1 руб. 20 коп.). Тексти заяв були типовими: «Прохаємо видати нам чеків за рахунок стипендії, тому що нам немає за що харчуватися»⁷⁶³⁸. Студенти Зінов'євського ІСВ, щоб придбати хліб, продавали цінні речі, знімали золоті зуби⁷⁶³⁹.

Покращене харчування мали лише випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції⁷⁶⁴⁰, що, звісно, було стимулом для навчання.

У 1932-1933 рр. зросла вартість харчування для студентської молоді педагогічних навчальних закладів. Так, у Черкаському ІСВ у середині лютого 1933 р. ціна за сніданок, обід і вечерю зросла з 85 коп. до 1 руб. 50 коп.⁷⁶⁴¹ Студентство Житомирського єврейського ПТ харчувалося за 1 руб. 30 коп. в

⁷⁶³³ Там само. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 58; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 81.

⁷⁶³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 1.

⁷⁶³⁵ Цит. за: Лисий А. Історичний факультет. С. 65.

⁷⁶³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1945. Арк. 22.

⁷⁶³⁷ Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 315.

⁷⁶³⁸ Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на території Миколаївщини//Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. С. 19.

⁷⁶³⁹ Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 70.

⁷⁶⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 133; Спр. 150. Арк. 7, 178; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 42; Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 315.

⁷⁶⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 142.

день⁷⁶⁴², Новомосковського ІСВ – 1 руб. 20 коп.⁷⁶⁴³, Артемівського – 90 коп.⁷⁶⁴⁴. Наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ обід коштував 40 коп., а сніданок і вечеря – 20 коп.⁷⁶⁴⁵ У Преславському болгарському за обід треба було заплатити 80 коп.⁷⁶⁴⁶ Найбільше подорожчали харчі там, де більш руйнівні наслідки приніс голодомор.

Ще більше погіршало становище студентства після заборони продажу хліба на приватному ринку. Зокрема, про це йшлося 25 жовтня 1932 р. у листі директора Кам'янець-Подільського ІСВ В. Четверикова до органів ДПУ. Він пояснював, що студенти, не отримавши хліба по розподілу, практикували купівлю його на ринку⁷⁶⁴⁷.

Незадовільне харчування штовхало молодь до вчинення дрібних злочинів. Наприклад, у Глухівському ІСВ мали місце крадіжки хліба⁷⁶⁴⁸. Частина молоді Проскурівського польського ПТ підхарчувувалася в саду військкомату, що знаходився поряд з технікумом. Кількох студентів зловили і віддали до райвідділу міліції⁷⁶⁴⁹. Студент Одеського ППО Р. Мордухович користувався чужими хлібними картками, за що йому оголосили сувору догану. Таке ж стягнення наклали на його колег Шполянську і М. Фрідмана, які підробили картки, але не встигли ними скористатися⁷⁶⁵⁰. Крали хлібні і продуктові картки і в Харківському ІНО. У наказі директора Подольського від 7 грудня 1932 р. зазначалося, що студенти, у яких вкрали чи вони загубили картки, неодноразово зверталися до адміністрації за отриманням нових. Керівник вишу нагадував молоді, що нові картки видавати заборонялося⁷⁶⁵¹.

Частина студентів не мали змоги знайти елементарні харчі. Вони опухали і помирали. У «Національній книзі пам'яті про жертви голодомору 1932-1933 років в Україні» зафіксовано прізвища десятків студентів, які померли у ті роки, наймовірніше від голоду. На жаль, складно ідентифікувати цих студентів щодо належності їх до певного навчального закладу, оскільки такі дані просто відсутні. Наприклад, серед померлих у цей період згадуються прізвища 69

⁷⁶⁴² Там само. Спр. 326. Арк. 69.

⁷⁶⁴³ Там само. Спр. 150. Арк. 7, 178.

⁷⁶⁴⁴ Там само. Спр. 149. Арк. 133.

⁷⁶⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1574. Арк. 112; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 92.

⁷⁶⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 8.

⁷⁶⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 55. Арк. 50.

⁷⁶⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 27.

⁷⁶⁴⁹ Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 315.

⁷⁶⁵⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 147.

⁷⁶⁵¹ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 82.

студентів нинішньої Одещини⁷⁶⁵², 37 – Донеччини⁷⁶⁵³, 21 – Миколаївщини⁷⁶⁵⁴, 19 – Херсонщини⁷⁶⁵⁵, 12 – Хмельниччини⁷⁶⁵⁶, 6 – Житомирщини⁷⁶⁵⁷ і т.д. Звісно, серед них були і студенти інститутів та технікумів педагогічного профілю, матеріальне становище яких було гіршим ніж, наприклад, в індустріально-технічних навчальних закладів. Киянка Г. Петрова, якій у 1933 р. виповнилося 13 років, згадувала, що студенти збирали по Києву померлих від голоду і вивозили їх на кладовище в загальні могили⁷⁶⁵⁸.

У більшості їдалень панувала антисанітарія, тіснява, внаслідок чого вишиковувалися великі черги. У їдальнях Куп'янського⁷⁶⁵⁹ і Ніжинського ПТ утворювалися черги через відсутність ложок, у зв'язку з чим студенти змушені були витратити на обід близько 3 годин, що не могло не позначитися на ході навчального процесу⁷⁶⁶⁰. 17 грудня 1932 р. у газеті «Радянська Волинь» дописувач П. Соп сигналізував, що їдальня Житомирського ІСВ «нагадує своїм видом не культурну радянську їдальню, а якусь занедбану середньовічну корчму, вогий, брудний льох»⁷⁶⁶¹. У листопаді 1933 р. повідомлялося, що столи після кожної зміни не витиралися, на них не було клеюнок, довго йшла видача обідів⁷⁶⁶². Один із дописувачів журналу «Студент революції» писав, що майже всі випадки «дезертирства» з Корсунського ПТ «пояснюються, головню, зовсім незадовільною постановкою громадського харчування... Санітарний

⁷⁶⁵² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область/[редкол.: М. Д. Сердюк (гол.), М. Л. Скорик, Л. Г. Білоусова та ін.]. Одеса: Астропринт, 2008. С. 19, 21, 37, 38, 40, 42 і т.д. (всього вказано 69 сторінок).

⁷⁶⁵³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), М. І. Сливка, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: СПД Бледнов, 2008. Ч. 1. С. 123, 125, 126, 130, 136, 169, 201; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: вид-во КП «Регион», ФОП «Колесніченко», 2009. Ч. 2. С. 34, 38, 52, 63, 67, 78, 85, 86, 89, 119, 127, 153, 156, 240, 246, 255, 268, 300, 327, 367, 385, 400, 406, 494, 549, 609, 709, 743.

⁷⁶⁵⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. С. 37, 38, 40, 61, 71, 85, 89, 110, 131, 132, 171, 183, 186, 193, 201, 221, 236, 243.

⁷⁶⁵⁵ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область. С. 37, 38, 40, 61, 85, 89, 131, 132, 171, 183, 186, 193, 201, 221, 236, 243.

⁷⁶⁵⁶ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область/[редкол.: І. К. Гавчук (співгол.), І. В. Гладуняк (співгол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2008. Кн. 2. С. 265, 267, 274, 275, 280–282, 284.

⁷⁶⁵⁷ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область/[редкол.: М. А. Черненко (гол.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський та ін.; авт. кол.: І. А. Копійченко та ін.]. Житомир: Полісся, 2008. С. 40, 42, 93, 102, 149, 159.

⁷⁶⁵⁸ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 305.

⁷⁶⁵⁹ Галицький. З їдальнею не все гаразд//Студент революції. 1932. №4. С. 33.

⁷⁶⁶⁰ Дешко І. Черги через ложки//Там само. №19-21. С. 30.

⁷⁶⁶¹ Соп П. Покращити культурно-побутові умовини студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську їдальню//Радянська Волинь. 1932. 17 груд. №173 (2419). С. 2.

⁷⁶⁶² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23.

стан харчів поганий...»⁷⁶⁶³. У Шепетівському ПТ мали місце випадки, коли «одержали олію, але вона чомусь-то наполовину [була] з гасом»⁷⁶⁶⁴. Подібне спостерігалося і в інших студентських їдальнях⁷⁶⁶⁵.

У цей важкий для молоді час з боку посадових осіб, а також працівників харчоблоків траплялися зловживання. У Ніжинському ІСВ у 1933 р. завідувач крамниці Руф і продавці Роговинський і Кобзистий виписували хліб на студентів, яких насправді не існувало, а потім ділили його між собою і несли на спекуляцію⁷⁶⁶⁶. У Житомирському ІСВ персонал їдальні приховував частину продуктів. Зокрема, замість отриманого від коопхарчу на 400 осіб масла в казан попадав лише 1 фунт⁷⁶⁶⁷. Директор цього ж вишу В. Гоца у грудні 1932 р. у зв'язку з продовольчими труднощами на загальних зборах студентів заявив, що у виші буде вчитися той, хто привезе з дому продукти⁷⁶⁶⁸. У Вінницькому ІСВ завідувача студентською їдальнею за махінації з харчами зняли з роботи і віддали до суду⁷⁶⁶⁹. У цьому ж виші становище ускладнювали також не достатня кваліфікація і безвідповідальність персоналу їдальні⁷⁶⁷⁰. Малокваліфікованим був персонал і їдальні Кам'янець-Подільського ІСВ⁷⁶⁷¹.

Зловживання допускали і студенти. У лютому 1933 р. студент III курсу Миколаївського ІСВ Сербенко у гуртожитку спекулював борошном та мануфактурою⁷⁶⁷². Такі факти були непоодинокими.

Низка документів свідчить, що влада намагалися надавати допомогу голодуючому студентству. Так, 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б) У розпорядилося повністю забезпечити харчами студентів м. Кам'янка. Це сталося після того, як наприкінці квітня сюди навідався секретар ЦК КП(б)У П. Любченко⁷⁶⁷³. Студентам Коростишівського ПТ у 1932 р. на випускний вечір райком партії виділив 1,5 пуд. пшеничного борошна⁷⁶⁷⁴. 5 лютого 1933 р. Народний комісаріат постачання УСРР ухвалив встановити

⁷⁶⁶³ Чому дезертують у Корсуні//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.

⁷⁶⁶⁴ Помернюк О. Д. Тікають з технікумів//Там само. С. 29.

⁷⁶⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 87; Держархів м. Києва. Ф. Р. 716. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–39; Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77; Г-ка. Уманські помії//Студент революції. 1932. №4. С. 33; Лукашевич О. Штучний дощ//Там само. №1. С. 25. Справа була в Умані//Там само. №2-3. С. 33; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 309.

⁷⁶⁶⁶ Слідом за листом //Студент революції. 1933. №5 С. 28.

⁷⁶⁶⁷ Ялачова Г. Справа в їдальні. С. 25; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.

⁷⁶⁶⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 22; Спр. 46. Арк. 10, 21.

⁷⁶⁶⁹ Лисий А. Історичний факультет. С. 65.

⁷⁶⁷⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 33.

⁷⁶⁷¹ Гринько А. І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 129.

⁷⁶⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 32; Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 64.

⁷⁶⁷³ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати»//Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33.

⁷⁶⁷⁴ Писарська Г.В. Педагогічне училище. С. 66.

гарантійне постачання студентів першого списку за нормами, що встановлені для робітників першого списку. Студентів, які проходили по другому списку, забезпечували так: у Харкові і Дніпропетровську – по 500 г хліба на одну особу, у Києві та Одесі – по 400 г. Їм надавали також крупи або макарони – 500 г, цукор – 600 г, консерви – 2 коробки, кондитерські вироби – 1 кг на місяць. Постачання студентів інших міст проводили обласні відділи постачання за рахунок місцевих фондів та відповідних норм і списків⁷⁶⁷⁵.

Намагалися надавати допомогу студентам і дирекції навчальних закладів. Наприклад, у Черкаському ІСВ завдяки додатковим фінансовим вливанням, які провело керівництво вищу, з 15 січня 1933 р. у їдальні покращилися якість харчування, гігієнічні умови, зменшилося чекання у чергах⁷⁶⁷⁶. У Житомирському педінституті в 1933 р. весь врожай зібраний у допоміжному господарстві, крім посівного матеріалу, передали у їдальню. Близько 80% продуктів закупляли у колгоспах, прикріплених до інституту. Завдяки цьому студенти отримували тричі на день гарячу страву середньої калорійності⁷⁶⁷⁷. Для студентів Вінницького ІСВ харчування покращало з 24 лютого 1933 р. Щоденно студенти почали отримувати 300 гр. хліба. Для покращення харчування з городу міського робітничого кооперативу, який у 1932 р. був оброблений силами студентів, по собівартості передали для їдальні продукти⁷⁶⁷⁸. В Уманському ІСВ для хворих із стипендіального фонду виділяли кошти для покращення харчування: їм щодня додатково давали 1 стакан молока⁷⁶⁷⁹.

Утім ці заходи не могли суттєво допомогти студентству. До того ж, постанови, які ухвалювалися державними та партійними органами, накази дирекції закладів часто залишалися лише на папері і не виконувалися (наприклад, у Бердичеві не виконали постанову пленуму партійного комітету про збільшення норми хліба для студентів і поліпшення громадського харчування)⁷⁶⁸⁰.

Труднощі з харчуванням викликали «нездорові настрої» серед студентства, яке особливих перспектив на поліпшення становища не бачило, зокрема, у Херсонському ІСВ⁷⁶⁸¹. У газеті «Комуніст» кам'янецькі студенти заявляли так: «На сьогоднішній день наше студентство м. Кам'яця в надзвичайно поганих умовах... Студентство в сучасний момент надзвичайно обурене, але цієї обурливості не виявляє. Але коли надалі студентство буде голодне, холодне та обшарпане, як до цих пір, то ця обуреність виявлятиметься

⁷⁶⁷⁵ Про поліпшення постачання студентів вишів та втишів: Постанова Народного Комісаріату постачання УСРР №59 від 5 лютого//Студент революції. 1933. №5. С. 29.

⁷⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 142.

⁷⁶⁷⁷ Там само. Спр. 149. Арк. 149.

⁷⁶⁷⁸ Там само. Спр. 150. Арк. 160.

⁷⁶⁷⁹ Там само. Арк. 23зв.

⁷⁶⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 82.

⁷⁶⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 54.

страйками або демонстраціями протесту проти такого життя»⁷⁶⁸². Цікаво, що у Київському ІСВ у 1932 р. абсолютна більшість студентів проігнорували урочисті збори, приурочені річниці Жовтневої революції, які мали відбутися 6 листопада, оскільки стояли у черзі за пайком. Тому, боячись покарання за зрив політичного заходу, керівництво перенесло святкування на 10 листопада⁷⁶⁸³. У січні 1933 р. київський студент Бучак так описав тогочасне життя майбутніх фахівців: «Студентське життя в Україні жажливе... Саме таку «Радянську волю» всі відчують... Невдоволення народних мас зросло до максимуму... Український народ зараз голодний. Якби хто-небудь вмів викресати іскру, то отримав би велетенську пожежу, яка помінялася би в гігантський повстанський рух по всій радянській Україні»⁷⁶⁸⁴. Свідок тих подій, яка пізніше емігрувала за кордон, Є. Сакевич-Даллас, згадувала: «Моя сестра, її чоловік і я вирвались до Києва, де жив мій брат-студент. Студенти повставали проти комуністів. Мій брат і ще 3000 студентів [цей показник, на нашу думку, є завищеним. – Авт.] з його університету [Київського ІПО та ІСВ. – Авт.] були заарештовані і вислані на три роки на тяжку працю, як політично засуджені»⁷⁶⁸⁵. Один з київських студентів – Г. Ткаченко 18 червня 1932 р., звернувшись до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, наголошував: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25-30% відносно тієї, що була в 1925-1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100-150, зараз тільки 40-50 та й то такі, що падають. Люди страшенно голодують. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь у 1927-1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім вигнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»⁷⁶⁸⁶. Несприйняття політики радянської влади мало місце і в інших вишах, про що йшлося у підрозділі 4.3.

Невдоволення студентства викликала і та обставина, що педагогічні навчальні заклади гірше забезпечувалися ніж ті, що належали до інших відомств. Так, у Харкові студенти педінституту отримували 400 г хліба, хіміко-технологічного – 600, авіаційного – 800⁷⁶⁸⁷. У глухівських ІСВ та ПТ норму забезпечення молоді знизили до 300 г, натомість молоді коноплярського інституту видавали по 700 г⁷⁶⁸⁸. У Бердянському ПТ студентам видавали 300 гр хліба, у той же час студентство індустріального і медичного технікумів

⁷⁶⁸² Цит. за: Шульга І.Г. Голод на Поділлі. С. 147.

⁷⁶⁸³ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 22.

⁷⁶⁸⁴ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках. С. 445–446.

⁷⁶⁸⁵ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 281.

⁷⁶⁸⁶ Цит. за: Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. С. 202.

⁷⁶⁸⁷ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 320.

⁷⁶⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 114.

отримувало по 600 гр. Крім того, у технікумі закрили приміщення їдальні, внаслідок чого молодь змушена була харчуватися у коридорі⁷⁶⁸⁹.

У голодний 1932-1933 н.р значно зріс відсів студентів, про що йшлося у підрозділі 1.3. Більшість студентів покинули виші саме через матеріальні негаразди. Ще більше становище молоді ускладнило поширення епідемії, зокрема, тифу. На 6 листопада 1933 р. ним хворіли 5,5% студентів Києва⁷⁶⁹⁰. Ряди молоді косив тиф у Вінницькому ІСВ⁷⁶⁹¹.

Становище студентства почало поліпшуватися лише з середини 30-х рр. Цьому значною мірою посприяв наказ №86 Народного комісаріату внутрішньої торгівлі від 17 жовтня 1934 р., відповідно до якого студенти інститутів щоденно мали отримувати по 600 г хліба, технікумів – 400 г. Встановлювалися норми індивідуального забезпечення іншими видами продовольства⁷⁶⁹².

До 1934-1935 н.р. студентські їдальні перебували у віданні трестів громадського харчування. Між цими закладами, з одного боку, й інститутами і технікумами, з іншого, укладалися відповідні угоди. Наприклад у березні 1934 р. директори Проскурівського польського ПТ Б. Домбровський і міського «Громхарчу» Солоба підписали угоду, яка встановила тверді ціни: сніданок та вечеря мали коштувати по 25 коп., обід – 50 коп.⁷⁶⁹³

Молодь Київського російського ПТ з 1933-1934 н.р. обслуговувалася в їдальні міського товариства харчування⁷⁶⁹⁴. Бердичівський педінститут⁷⁶⁹⁵, Вінницький український, Бердичівський⁷⁶⁹⁶, Кам'янець-Подільський ПТ отримували такі ж послуги від міських організацій «Студкоопхарчу»⁷⁶⁹⁷. Студенти Харківського ПТ політехнічної освіти користувалися зразковою студентською їдальнею №11⁷⁶⁹⁸. Вартість обіду у цих їдальнях, наприклад, у Києві становила 85 коп., вечері і сніданку – по 40 коп.⁷⁶⁹⁹, у Вінниці і Кам'янці-Подільському – відповідно 60 і 30 коп.⁷⁷⁰⁰ У Конотопському ПТ для тих студентів, які внесли у їдальню свої продукти, обід вартував лише 40 коп.,

⁷⁶⁸⁹ Довгополов, Огульчанський. Обід на вікні! //Студент революції. 1932. №31-32. С. 26.

⁷⁶⁹⁰ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. С. 380.

⁷⁶⁹¹ Лисий А. Історичний факультет. С. 65.

⁷⁶⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 141; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 7.

⁷⁶⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 113-115.

⁷⁶⁹⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42; Спр. 135. Арк. 25.

⁷⁶⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 2.

⁷⁶⁹⁶ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 8.

⁷⁶⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 93зв.

⁷⁶⁹⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 26.

⁷⁶⁹⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42.

⁷⁷⁰⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 112; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 93зв.

сніданок і вечеря – по 20 коп. Інші категорії студентів платили по повній ціні – відповідно 70 і 40 коп.⁷⁷⁰¹

У порівнянні з 1932-1933 рр. їжа була більш калорійною, але все ще недостатньою з погляду фізіологічних потреб. Так, у Проскурівському польському ПТ, у їдальні якого у вересні 1934 р. харчувалося 216 студентів⁷⁷⁰², калорійність спожитих продуктів становила 1300 ккал на добу, 645 ккал з яких приходилися на обід⁷⁷⁰³. Тоді ж у Вінницькому українському ПТ вона становила 700 ккал в обід, по 300 ккал – на сніданок і вечерю⁷⁷⁰⁴, Запорізькому – відповідно 400-600 і 250-350 ккал⁷⁷⁰⁵. Низькою була калорійність їжі і в Кам'янець-Подільському⁷⁷⁰⁶, і Київському російському ПТ⁷⁷⁰⁷ та деяких інших закладах⁷⁷⁰⁸. Дещо краще харчували студентів Польського педінституту, де у червні 1934 р. калорійність обіду зросла до 850 ккал (у 1933 р. становила 500-700 ккал). У їдальні було чисто, на вікнах – шторки, на столах – квіти, у достатній кількості посуд, ножі, виделки, різноманітне меню⁷⁷⁰⁹. Тут обслуговувалися також студенти польського педтехнікуму⁷⁷¹⁰.

Частина продуктів потрапляла в раціон студентів з допоміжних господарств. Наприклад, у Житомирському педінституті в 1934 р. воно забезпечило потреби молоді на 30-40%⁷⁷¹¹. Велику допомогу їдальні надавало господарство Вінницького педінституту, завдяки чому стала однією з кращих в Україні. У 1934 р. вона отримала премію НКО УСРР як переможниця обласного конкурсу на кращий заклад громадського харчування. Тут зовсім ліквідували черги: студенти приймали їжу у 4 зміни по 120 осіб. З жовтня 1934 р. молоді щоденно почали видавати м'ясо (інколи – 2-3 рази на день). Прогресу було досягнуто після того, як збудували свинарник на 50 свиней. Крім того, закупили корів. Завдяки цьому калорійність обіду зросла до 1008 ккал⁷⁷¹². Гарні обіди мали студенти Гадяцького і Сорочинського ПТ, їдальні яких теж постачалися з допоміжних господарств⁷⁷¹³. Водночас, у Лохвицькому ПТ калорійність їжі була

⁷⁷⁰¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 229.

⁷⁷⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 105.

⁷⁷⁰³ Там само. Спр. 6. Арк. 5.

⁷⁷⁰⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 143зв.

⁷⁷⁰⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.

⁷⁷⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 93зв.

⁷⁷⁰⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 42.

⁷⁷⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 56; Спр. 494. Арк. 15; Спр. 605. Арк. 2; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 31; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 229; Спр. 156. Арк. 6; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 93зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 7.

⁷⁷⁰⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77зв.

⁷⁷¹⁰ Там само. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 26.

⁷⁷¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 9.

⁷⁷¹² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 21-22; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

⁷⁷¹³ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 6.

незначна, хоча він мав своє господарство, розвиватися якому перешкождала слабка робота дирекції⁷⁷¹⁴.

З початком 1935 р. стан харчування студентів знову погіршився. Одна з причин полягала в ліквідації трестів громадського харчування студентів і передачі студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування, зокрема у найбільших містах – Києві та Харкові. Тут страви виготовлялися низької якості і за високими цінами⁷⁷¹⁵. Студентські їдальні зобов'язали отримувати продукти лише через сектор постачання тресту. Водночас, те, що вирощували студенти своїми силами у допоміжних господарствах, заборонили купувати. Склалася парадоксальна ситуація: наприклад, у Києві «Нархарч» закупляв картоплю по 43 коп. за кілограм, хоча інститути погоджувалися продати її по 20 коп., масло – відповідно 15 і 8 руб., огірки – 12 і 7 коп.⁷⁷¹⁶ Така нерозсудливість прямо позначалася на становищі студентів, вартість харчування для яких знову зросла. Наприклад, у 1935 р. молодь Харківського педінституту сплачувала у місяць за їду 66 руб. при стипендії у 60-82 руб.⁷⁷¹⁷, Польському педінституті – відповідно 67 і 75 руб.⁷⁷¹⁸ У Ніжинському ІСВ ситуація була дещо кращою. Тут студенти харчувалися за 39 руб. (стипендія становила 60-110 руб.)⁷⁷¹⁹. У Мелітопольському педінституті у лютому 1936 р. сніданок, обід і вечеря коштували разом 1 руб. 10 коп., вересні 1937 р. – 1 руб. 67 коп.⁷⁷²⁰; у Конотопському ПТ – у 1935-1936 н.р. – 1 руб. 32 коп.⁷⁷²¹

У поодиноких навчальних закладах унормовувалася калорійність їжі. Так, у Харківському педінституті вона становили 2-3 тис. ккал⁷⁷²², Тульчинському ПТ близько 2 тис. ккал (тут щоденно готували 3-4 страви на вибір)⁷⁷²³. У Бердичівському педінституті калорійність обіду становила 900-950 ккал⁷⁷²⁴, Вінницькому українському ПТ – 714 ккал⁷⁷²⁵. Щоправда, були випадки, коли у їжу попадали сторонні предмети, наприклад, у Харківському педінституті – монети, каміння⁷⁷²⁶, Луганському – колоски, солома, дерев'яні палички тощо. Компот варився з горілих груш, які були не придатні для

⁷⁷¹⁴ Там само. Арк. 5зв.

⁷⁷¹⁵ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 721.

⁷⁷¹⁶ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 327.

⁷⁷¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 183.

⁷⁷¹⁸ Міщенко І. В. Умови навчання та проживання. С. 40.

⁷⁷¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.

⁷⁷²⁰ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 42.

⁷⁷²¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 84.

⁷⁷²² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 183.

⁷⁷²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71.

⁷⁷²⁴ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 51.

⁷⁷²⁵ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280.

⁷⁷²⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 183.

їжі⁷²⁷. 27 березня 1938 р. на відкритих зборах парторганізації Житомирського учительського інституту йшлося про те, що комсомолец Герман знайшов у котлеті шматочки скла⁷²⁸. У газеті «Більшовицька правда» зазначалося про те, що у Вінницькому учительському інституті «борщ просто вонючий, картопля мерзла, був випадок, коли котлети зробили з гнилого м'яса. Лише після протесту обурених студентів був викликаний санлікар, який встановив абсолютну непридатність м'яса до вживання. Другий раз в буфеті видали гнилий кендюх, на який теж було складено акт»⁷²⁹.

Харчування покращувалося з початком екзаменаційної сесії за рахунок того, що, наприклад, Кам'янець-Подільський педінститут видав зі свого господарства додатково на кожного студента по 100 г картоплі, а також поставив свиней для забезпечення молоді м'ясом⁷³⁰.

Студентам-випускникам і ударникам організувалися покращені обіди. Для них виділялися окремі столи («кутки»). Наприклад, у Польському педінституті в 1934 р. харчувалися 35 таких студентів⁷³¹, у Вінницькому педінституті – в тому ж році – 59⁷³², Кам'янець-Подільському – у першому семестрі 1934–1935 н.р. – 40⁷³³. «Столи ударників» були організовані також у Бердичівському педінституті⁷³⁴, Конотопському⁷³⁵, Миколаївському ПТ⁷³⁶ та інших закладах⁷³⁷. Крім того, організували «порційне» харчування. Так, у Мелітопольському педінституті в меню були «борщ покращений» і друга страва з м'ясом, які коштували удвічі дорожче⁷³⁸. Подібне мало місце і в Миколаївському ПТ⁷³⁹. У Київському російському ПТ у 1935 р. за власний рахунок під час випускного вечора організували для випускників вечерю з трьох страв⁷⁴⁰.

У частині їдалень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду. Так, у Немирівському ПТ станом на травень 1934 р. вікна у їдальні виявилися

⁷²⁷ Бойченко. Компот з солом'яною приправою// За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8(31). С. 2.

⁷²⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 21.

⁷²⁹ Шварцман П. Кошториси і люди. С. 2.

⁷³⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 15; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26.

⁷³¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77зв.

⁷³² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 21.

⁷³³ Там само. Арк. 15; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26.

⁷³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 51.

⁷³⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 84; Спр. 185. Арк. 14, 42.

⁷³⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁷³⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280; Спр. 492. Арк. 71; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 26; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 84.

⁷³⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 42.

⁷³⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁷⁴⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 26.

брудними і побитими, приміщення не побілені, разом з посудом зберігалися брудні калози, стирки, маргарин. Обслуговуючий персонал носив брудні халати, без косинок. На першому поверсі будівлі їдальні розміщувалися складські приміщення: тут знаходилися продукти харчування, а поряд зберігалася брудна білизна для прання. У сусідньому приміщенні розташовувалася свиноферма, і весь бруд від неї витікав на вулицю (у центрі міста). Навпроти їдальні знаходилася кузня, біля якої завжди було багато сміття, різного бруду. Не вистачало столів і лавок, ложок (студенти приносили з собою дерев'яні)⁷⁷⁴¹. З Тульчинського ПТ повідомляли про те, що не проводився санітарний нагляд за харчуванням, часто студентство зберігало ложки «по карманах і під подушками»⁷⁷⁴². В антисанітарному стані знаходилися їдальні у низці інших вишів⁷⁷⁴³.

У цей період не вдалося повністю ліквідувати черги. Досить детальний опис про «жертви» студентів Вінницького учительського інституту під час обіду залишив дописувач газети «Більшовицька правда» П. Шварцман: «Ходіння по муках» починається з чекання вільного місця. Це значить – стати над головою товариша, зайняти чергу за його стільцем, і коли він встане з місця, стрімголов ринути на стілець, поки хтось спритніший його не зайняв. Нарешті місце відвойовано. Постає «проблема» хліба. В інститутській їдальні ця проблема розв'язується так: зайнявши місце, студент іде в чергу до буфету. Тут вишиковується довжелезний хвіст. Вистоявши в ньому з півгодини, студент купує собі порцію хліба і сідає на своє місце. Тепер треба ще дочекатись обіду. Це теж справа не проста. Вона має одну цінність: виховує в студента витримку, терпіння і постійність у досягненні поставленої мети...»⁷⁷⁴⁴. У Кам'янець-Подільському педінституті через неорганізованість залишалися щодня без сніданку 100-160 студентів⁷⁷⁴⁵. У Миколаївському ПТ у 1933-1934 н.р. студенти приймали їжу у три зміни, витрачаючи у чергах до 2 год.⁷⁷⁴⁶, у Харківському педінституті – 1 год. 30 хв.⁷⁷⁴⁷ Водночас, у Кам'янець-Подільському ПТ цей процес був більш організованим. Студенти упродовж чотирьох змін витрачали на харчування 45 хв.⁷⁷⁴⁸

З боку дирекції вишів у справі організації харчування молоді мали місце зловживання. Так, у 1937 р. директор Житомирського учительського

⁷⁷⁴¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 10–12.

⁷⁷⁴² Там само. Спр. 493. Арк. 51–52.

⁷⁷⁴³ Там само. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 57; Спр. 494. Арк. 15; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 12; Спр. 75. Арк. 21.

⁷⁷⁴⁴ Шварцман П. Кошториси і люди. С. 2.

⁷⁷⁴⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 56.

⁷⁷⁴⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 29.

⁷⁷⁴⁷ ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 183.

⁷⁷⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 93зв.

інституту Пантелєєв дозволяв деяким студентам отримувати викладацькі обіди за студентськими талонами, що було грубим порушенням фінансової дисципліни⁷⁷⁴⁹. До правопорушень у цій сфері мали стосунок і майбутні фахівці. Так, студент Миколаївського ПТ Савченко, якому доручили постачати у їдальню хліб, частину його продавав на приватному ринку. Студент цього ж вишу Цілий, працюючи у допоміжному господарстві, крав картоплю⁷⁷⁵⁰.

Мали місце випадки, коли студенти невинувато висловлювали своє невдоволення роботою їдальні, вступаючи у конфлікти з їхньою адміністрацією за дрібниці. Наприклад, у їдальні Вінницького педінституту трапилось таке: привезли легені, половину з них дали на вареники, а решту – на гуляш. Почали видавати страву і виявилось, що всі студенти хотіли вареників, а деяким дали гуляш. Тоді підняли шум, що його їсти не можна. Тут же зробили аналіз і встановили, що страва якісна. Через це директор закладу Малий заявив, що серед молоді «є бузотьори» і декого за це доведеться «ударити», щоб не дезорганізували роботу кухні⁷⁷⁵¹.

У 20-30-ті рр. поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу, інших товарів широкого вжитку. Особливо скрутно було з взуттям. Так, з Уманського педінституту повідомляли, що траплялося, коли на всю академгрупу видавали лише один талон на купівлю черевиків⁷⁷⁵². У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. на 292 студенти видали 20 пар черевиків⁷⁷⁵³. У 1934 р. в Проскурівському польському ПТ взуття отримали понад 70 студентів (близько 50% від загальної кількості молоді)⁷⁷⁵⁴. Один із студентів закладу просив надати йому триденну відпустку в зв'язку з тим, що в нього порвалися чоботи, а відремонтувати їх він не має можливості. Купити черевики в нього не було грошей, тому кілька днів до цього ходив босим. Він просив дирекцію дозволу поїхати у село, щоб там йому відремонтували взуття, і він таким чином міг продовжити навчання. Як правило, керівництво такі заяви задовольняло⁷⁷⁵⁵. Незадовільно забезпечували взуттям також студентів Житомирського⁷⁷⁵⁶ та Миколаївського педінститутів⁷⁷⁵⁷ і т.д.⁷⁷⁵⁸

⁷⁷⁴⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 124.

⁷⁷⁵⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30–31.

⁷⁷⁵¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 22.

⁷⁷⁵² Вища педагогічна освіта і наука України. Черкаська область. С. 166.

⁷⁷⁵³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 27.

⁷⁷⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14.

⁷⁷⁵⁵ Гринько А. І. Діяльність закладів. С. 315.

⁷⁷⁵⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 42; Спр. 49. Арк. 43в.

⁷⁷⁵⁷ Миколаївський державний університет. С. 18.

⁷⁷⁵⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 6; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25; Держархів м. Києва. Ф. Р. 716. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 20; Помернюк О. Д. Тікають з технікумів//Студент революції. 1932. №3. С. 29.

Бракувало молоді одягу. У 20-ті рр., особливо на початку десятиліття, серед студентства в одязі була несамовита мішанина. Домінували напіввійськові костюми. Випускник Кам'янець-Подільського ІНО К. Присяжнюк розповідав, що «студентство одягалось, хто як міг: шинель, піджак, френч, кожух, свитка, бекеша, галіфе, матроський кльош, чоботи й обмотки, хустки, будьонівки, бейлики й гуньки, на дівчатах різних фасонів взуття з широким носком»⁷⁷⁵⁹. В одному із архівних документів йдеться про зовнішній вигляд кам'янецьких студентів: «... потрепаний вигляд, рівнодушне відношення до зовнішності»⁷⁷⁶⁰. Професор С. Никонов (колишній студент Ніжинського ІНО) згадував, що «одягнуті ми були в найрізноманітніші «шати»: в селянські свитки, кожухи, корей, в гімнастюрки й шинелі, в батьківські піджаки й пальта... Проскакували форменні куртки й шинелі з блискучими гудзиками: їх доношували окремі студенти скасованого історико-філологічного інституту...»⁷⁷⁶¹.

Вирізнятися зовнішнім виглядом, носити модні кльоші й «бульдо» було небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу і починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо не може справжня комсомолка, «схиливши кокетливо набік голову», дрібно крокувати коридором під «аристократку». Незважаючи на соціальне походження і партійну належність, такі студенти оголошувалися «чужими». Дівчата, що робили манікюр, фарбували губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох». Презирливо ставились до краваток. Були випадки, коли за непролетарський вигляд карали. Наприклад, комсомольський осередок Київського ІНО виніс догану М. Шеремету, тоді поету-початківцю, який за перший гонорар придбав «картатий джемпер»⁷⁷⁶². Колишній студент Харківського ІНО В. Минко з іронією згадував про одяг, отриманий з «АРА»: «Вузькі рябі штанчата, піджак із круглими полами, на голові бриль. Дай ковнічку в руки – і американець...»⁷⁷⁶³. Молодь Херсонського ІНО у травні 1923 р. отримала від «АРА» 22 комплекти американського одягу⁷⁷⁶⁴.

Варто зауважити, що через недостатність коштів у державному бюджеті студенти, як правило, обмундирування не отримували⁷⁷⁶⁵. Таке становище призводило до крадіжок. Наприклад, 1 березня 1927 р. правління Миколаївського ІНО розглянуло заяву студента Соколика, у якого вкрали пальто. Йому

⁷⁷⁵⁹ Присяжнюк К. Ми студенти, двадцятих. С. 2.

⁷⁷⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063. Арк. 81.

⁷⁷⁶¹ Самойленко Г. В. Храм знань і духовної величі. С. 23.

⁷⁷⁶² Рябченко О. Студентство радянської України у пошуках. С. 138.

⁷⁷⁶³ Рябченко О. Життя студентів радянської України. С. 51.

⁷⁷⁶⁴ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 168.

⁷⁷⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 10.

порадили звернутися в міліцію. Крім того, вирішили перенести вішалки в аудиторії, щоб студенти самі слідкували за своїм верхнім одягом⁷⁷⁶⁶.

Упродовж 30-х рр., як і раніше, одягу катастрофічно не вистачало. Студенти одягали те, що їм вдавалося випадково придбати: «Коли бувало, йдемо разом вулицею – в картатих широких штанах (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним здивуванням...» – писав один з київських студентів. Невід'ємним атрибутом тогочасного пролетарського студентства була кепка, яка шилася з дешевого «патріотику» і мала вісім клинців та широкий козирок. Студенти селянського походження часто носили вишиті сорочки⁷⁷⁶⁷. Водночас, одягання таких сорочок могло стати причиною обвинувачення студента у націоналізмі. Зокрема, колишня студентка Київського педінституту М. Лещенко, донька «ворога народу» учителя П. Лещенка, згадувала, що на заняття вона ходила у старенькій вишиванці: «Якось в коридорі мене вхопив за рукав викладач – член партбюро Л. Скурагівський. «Ти чому постійно позориш інститут цією петлорівською тряпкою? Я обережно вивела його руку. «Пробачте в мене нічого більше надіти». Після цього студентка змушена була купити червону сукню⁷⁷⁶⁸.

Державне постачання одягу було вкрай недостатнім. Так, у 1934-1935 н.р. на всіх студентів Київського російського ПТ виділили лише 8 пальто, 10 напівпальто, тканину на сорочки і плаття⁷⁷⁶⁹. У січні 1935 р. стало відомо, що у Вінницькому педінституті «один студент зовсім нема[в] пальто»⁷⁷⁷⁰. Подібні проблеми мали місце і в Сумському ІСВ⁷⁷⁷¹.

Про позитивне вирішення проблеми забезпечення одягом повідомляли з поодиноких закладів. Наприклад, у першому семестрі 1934-1935 н.р. студентам Бердянського ПТ розподілили 268 чоловічих костюмів і 90 платтів, 100 штанів, після чого одягом вони були забезпечені⁷⁷⁷².

У більшості вишив були відсутні майстерні по ремонту одягу і взуття. Тому студенти користувалися послугами кооперативних артілей⁷⁷⁷³. Наприклад,

⁷⁷⁶⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30зв.31.

⁷⁷⁶⁷ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 715.

⁷⁷⁶⁸ Лещенко М. П. Нелегко відкривається минуле//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 201.

⁷⁷⁶⁹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 27.

⁷⁷⁷⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. Арк. 23.

⁷⁷⁷¹ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 91; Спр. 8. Арк. 33.

⁷⁷⁷² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 6.

⁷⁷⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 149; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 89зв., 143зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

молодь Новомосковського ІСВ обслуговувала майстерня «Червоний швець», з якою виш уклав відповідну угоду⁷⁷⁷⁴. Студенти Артемівського ІСВ користувалися загальноміською майстернею⁷⁷⁷⁵.

З початку 20-х рр. запровадили пільговий тариф на проїзд залізницею, трамваєм і водним шляхом зі знижкою 50% вартості квитка для всіх студентів, а для стипендіатів – безкоштовний. Ті, хто отримував половину стипендії, платили 25% вартості проїзду. Такі ж пільги надавалися тим, хто їздив у наукові відрядження чи на екскурсії. Студенти користувалися також пільговим проїздом у трамваях⁷⁷⁷⁶.

Складне матеріальне становище негативно позначалося на якості громадської та навчальної роботи студентів. 12 грудня 1927 р. на загальних зборах партосередку Вінницького українського ПТ Ковальчук зазначав, що значна частина комсомольців матеріально незабезпечена, чим пояснюється незадовільне виконання деякими комсомольцями громадських доручень⁷⁷⁷⁷. 7 травня 1928 р. на засіданні бюро осередку розглянули справу кандидата в члени партії Покотила, який через складне матеріальне становище намагався покінчити життя самогубством⁷⁷⁷⁸. 19 січня 1935 р. на загальних партійних зборах Кам'янець-Подільського педінституту комуніст Салоник визнав, що на перших курсах спостерігалось невдоволення молодих партійців матеріальними умовами, що, звісно, деморалізувало інших студентів⁷⁷⁷⁹.

Незважаючи на матеріальні труднощі, які переживала молодь, у періодичній пресі час від часу з'являлися замітки студентів із вдячністю радянській владі за надану можливість здобути вищу освіту. Такі дописи писалися під диктовку представників правлячого режиму і мали намір дезавулювати справжні настрої більшості майбутніх фахівців. Так, у грудні 1937 р. студентка Вінницького учительського інституту Т. Чернова зворушливо писала таке: «Мої батьки не могли навіть мріяти хоча б про початкову освіту. Куди там було до освіти, коли вони змушені були змалечку батракувати. Мати моя працювала хатньою робітницею, а батько блукав по бессарабських степах, працюючи батраком у поміщиків. Яка прірва між їхнім життям і моїм! Вчитись я маю всі можливості. Я – студентка другого курсу Вінницького учительського інституту. Державна стипендія, добре обладнаний гуртожиток, безплатне навчання – ось ті блага, які дала нам, молоді, радянська влада і якими користуємося

⁷⁷⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

⁷⁷⁷⁵ Там само. Спр. 149. Арк. 133.

⁷⁷⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 663в.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24; Ф. П. 5. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 158; Работа Харьковского Кубуча//Студент революции. 1922. №1. С. 964 Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2000. С. 80;

⁷⁷⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11зв.

⁷⁷⁷⁸ Там само. Спр. 34. Арк. 31.

⁷⁷⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 40.

ми студентство країни Рад. В жодній капіталістичній країні діти трудящих не мають права на освіту. Такі права маємо тільки в країні соціалізму. Жити, вчитись і працювати в такій прекрасній країні, як наша батьківщина – велике щастя»⁷⁷⁸⁰.

Складні матеріальні умови життя студентів негативно впливали на стан їхнього здоров'я. Внаслідок незадовільного харчування та важких побутових умов у їхньому середовищі, як свідчить Я. Ряппо, були поширені такі захворювання як малокрів'я, туберкульоз, розлад нервової системи⁷⁷⁸¹. Так, у Харкові у 1923 р. 41,6% студентів хворіли на туберкульоз, 28,1% – малокрів'я, 10% – хвороби очей тощо⁷⁷⁸². З Херсонського ІНО повідомляли, що у вересні 1925 р. лідером серед хвороб були малокрів'я (65,2%) і малярія (30,4%)⁷⁷⁸³. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1924-1925 н.р. найбільшого поширення набули легеневі хвороби легенів, малокрів'я та неврози⁷⁷⁸⁴. 1 квітня 1928 р. після проведеного медогляду 171 студента вишу, виявили, що у 70 із них розвинулася пневмонія, у 18 – неврози, у 7 – малокрів'я, у 9 – розширення шлуночка серця і т.д.⁷⁷⁸⁵ У Гадацькому ПТ у 1928-1929 н.р. проблеми зі здоров'ям мав 21% студентів⁷⁷⁸⁶. У 1935 р. у Миколаївському ПТ лютувала малярія (у травні хворіли 35 студентів), через що довелося створити хінізаційний пункт⁷⁷⁸⁷.

Загалом, тогочасні документи фіксують багато хворих студентів. Так, у Харкові у 1923 р. проблеми зі здоров'ям мали 60,6% студентів⁷⁷⁸⁸; Одеському ІНО – в квітні 1923 р. – 62,8%⁷⁷⁸⁹; Херсонському – у вересні 1925 р. – 55%⁷⁷⁹⁰; Кам'янець-Подільському – в 1924-1925 н.р. – 61%⁷⁷⁹¹, у квітні 1928 р. – 65,5%⁷⁷⁹²; Гадацькому ПТ – у 1928-1929 н.р. – 21%⁷⁷⁹³; Польському педінституті – влітку 1935 р. – 42,2%⁷⁷⁹⁴.

20-30-ті рр. були позначені спалахами різних епідемій, зокрема висипного, черевного та зворотного тифу, проти яких провадили вакцинацію. Зокрема, 25 лютого 1934 р. вийшов наказ директора Харківського педінституту, у якому йшлося, що всі студенти мали зробити щеплення проти

⁷⁷⁸⁰ Чернова Т. Моя мрія здійснилася//Більшовицька правда. 1937. 5 груд. №278 (1614). С. 3.

⁷⁷⁸¹ Ряппо Я. Радянське студентство. С. 35.

⁷⁷⁸² Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова. С. 15.

⁷⁷⁸³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 113.

⁷⁷⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 306.

⁷⁷⁸⁵ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 166; Геринович В. Інститут народньої освіти. С. 6.

⁷⁷⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 48.

⁷⁷⁸⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁷⁷⁸⁸ Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества. С. 15.

⁷⁷⁸⁹ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 176.

⁷⁷⁹⁰ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 113.

⁷⁷⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 311.

⁷⁷⁹² Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 166; Геринович В. Інститут народньої освіти. С. 6.

⁷⁷⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 48.

⁷⁷⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 228.

червеного тифу. Наголошувалося, що ті, хто не вакцинуватиметься, будуть позбавлені стипендії, виселені з гуртожитку та не матимуть права відвідувати заняття⁷⁷⁹⁵. Подібні накази оголошувалися і в інших навчальних закладах, зокрема, у Запорізькому ІСВ (24 жовтня 1931 р.)⁷⁷⁹⁶, Одеському ІПО (5 листопада 1931 р.)⁷⁷⁹⁷, Харківському ІНО (16 травня 1932 р., 9 січня 1933 р.)⁷⁷⁹⁸, Миколаївському педінституті (3 квітня 1937 р.)⁷⁷⁹⁹ і т.д.

У вишівських містах відкривалися лікарні, поліклініки, які були на балансі КППС. Вони намагалися вирішити питання щодо надання медичної допомоги студентству. Частина коштів на їх утримання виділяв Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР⁷⁸⁰⁰. Медична допомога найкраще була поставлена у Харкові, Одесі і Катеринославі, де були добре обладнані студентські лікарні. Тут молодь могла отримати всі види медичної допомоги⁷⁸⁰¹. Зокрема, на початку 20-х рр. у Харкові було створено студентську лікарню імені професора П. Шатілова на 110 ліжок. На жаль, точно не відомо, коли вона з'явилася. Вдалося віднайти документ, який вказує, що у 1921 р. вона вже працювала⁷⁸⁰². У 1923 р. у ній працював 31 лікар⁷⁸⁰³. У структурі цього закладу були стоматологічний кабінет, рентген-кабінет, хірургічний відділ, хіміко-бактеріологічна лабораторія, аптека, електро-світло-водолікарня, акушерсько-гінекологічний відділ⁷⁸⁰⁴. Вже у перші роки своєї роботи вона, за словами Я. Ряппо, дала «блискучі результати»⁷⁸⁰⁵ і на 1923 р. за своїм благоустроєм і організацією лікувальної справи була однією з кращих в СРСР⁷⁸⁰⁶. У Харкові працювали також студентські поліклініка імені професора Л. Гіршмана⁷⁸⁰⁷, амбулаторія⁷⁸⁰⁸, туберкульозний диспансер⁷⁸⁰⁹.

⁷⁷⁹⁵ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

⁷⁷⁹⁶ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 25зв.26.

⁷⁷⁹⁷ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 57.

⁷⁷⁹⁸ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47; Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

⁷⁷⁹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 107–108.

⁷⁸⁰⁰ Липинский В.В. Кто защитит студента. С. 19.

⁷⁸⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 10.

⁷⁸⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 240. Арк. 72.

⁷⁸⁰³ Работа студлечучреждений//Студент революции. 1923. №6. С. 103.

⁷⁸⁰⁴ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 80.

⁷⁸⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 830. Арк. 20.

⁷⁸⁰⁶ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 97.

⁷⁸⁰⁷ Харківський національний університет. С. 341.

⁷⁸⁰⁸ Колядин. До питання про Кубучі//Студент революції. 1926. №1. С. 35; Работа Харьковского Кубуча. С. 95.

⁷⁸⁰⁹ Василенко В. Підсумки економроботи вузів Харкова за 1925/26 рік// Студент революції. 1927. №1. С. 32; Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета. С. 117; Герасименко О. О. Стан здоров'я студентства УСРР у 1920-ті роки (за матеріалами вибіркових переписів)//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), В. М. Нікольський, М. Є. Безпалов та ін.; Донецький національний університет, історичний факультет]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2003. №5/6

У Києві студентську поліклініку відкрили 23 травня 1923 р. на базі медичного відділу організації «АРА»⁷⁸¹⁰. Дописувач журналу «Студент революції» М. Глезер писав, що найбільше відвідувань цього закладу припадало на молоддь медінституту (25% від загальної кількості) й ІНО (23%). Це, на його думку, пояснювалося «матеріальним становищем [студентів] і частково характером роботи й перевтомленістю навчанням»⁷⁸¹¹. Студентську поліклініку відкрили і в Одесі, де працювали 22 лікарі⁷⁸¹². Станом на 1932-1933 н.р. студентська поліклініка працювала у Житомирському ІСВ⁷⁸¹³. У 1931 р. планували створити єдиний диспансер для студентів Глухівщини⁷⁸¹⁴. На жаль, наслідки цього нам не відомі.

В інших місцевостях студлікарень і поліклінік не було. 14 листопада 1922 р. Харківський КППС звернувся до усіх губернських відділів охорони здоров'я з проханням відкрити і взяти на себе утримання студентських лікарень і поліклінік⁷⁸¹⁵. Подальші події показали, що до цієї пропозиції не прислухалися. На місцях відкривали амбулаторії. З Кам'янець-Подільського повідомляли, що наприкінці вересня 1924 р. амбулаторії, які знаходилися при інститутах і мали мінімальний штат та незначне обладнання, об'єднали в єдину загальностудентську амбулаторію при КППС. Щоправда, і після цього медичних інструментів та ліжок не вистачало⁷⁸¹⁶. При амбулаторії функціонував ізолятор на 3 ліжка⁷⁸¹⁷. Утримання лікарів проводилося за рахунок інститутів, які мали для цього асигновані бюджетні кошти⁷⁸¹⁸. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1924-1925 н.р. студенти 1023 рази відвідали амбулаторію. Крім того, лікарі 451 раз побували на звернення хлопців і дівчат у гуртожитках⁷⁸¹⁹.

Медичну допомогу в студентських лікарнях, поліклініках і амбулаторіях надавали лише студентам. Членів їх сімей у цих закладах обслуговувати категорично заборонялося⁷⁸²⁰.

У 20-х рр. місцеві органи охорони здоров'я («Робмед», окружний відділ охорони здоров'я, відділ Товариства Червоного Хреста), як правило, безкоштовної медичної допомоги студентству не надавали, особливо, що

(17/18), груд. С. 83.

⁷⁸¹⁰ Френкель І., Ліберберг П. П'ять років студполіклініки // Радянський студент: одноденна газета Київського пролетстуду. Київ, 1928. Ч. 1, трав. С. 2.

⁷⁸¹¹ Глезер М. Здоров'я киевского пролетарского студенчества // Студент революції. 1925. №3. С. 48.

⁷⁸¹² Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 61.

⁷⁸¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 149.

⁷⁸¹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 42–43.

⁷⁸¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1302. Арк. 3.

⁷⁸¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 106.

⁷⁸¹⁷ Там само. Спр. 16. Арк. 306.

⁷⁸¹⁸ Там само. Спр. 52. Арк. 48.

⁷⁸¹⁹ Там само. Спр. 22. Арк. 11.

⁷⁸²⁰ Там само. Спр. 39. Арк. 10.

стосується відпуску медикаментів⁷⁸²¹. Не вдалося вирішити питання і щодо стаціонарного лікування студентів у лікарнях міста, оскільки більшість з них не була застрахована (страхували лише вихідців із робітничого середовища, у той же час студентський контингент, зокрема ІНО, був переважно селянським). Відділи охорони здоров'я, «Робмед», заявляючи про обмеженість у коштах, відмовлялися надавати допомогу молоді⁷⁸²². Цим самим вони порушили розпорядження Наркомату охорони здоров'я УСРР про безкоштовну лікарську допомогу студентам⁷⁸²³.

Прикладів, коли місцеві лікарні відмовлялися безкоштовно надавати допомогу молоді чимало. Зокрема, 30 листопада 1926 р. на засіданні бюро партосередку Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про те, що міська поліклініка відмовилася обслуговувати студентство. Тоді лікарі не надали медичної допомоги двом студентам хворим на туберкульоз⁷⁸²⁴. Власне, до кінця 20-х рр. становище не налагодилося. З Київського ІНО повідомляли, що у міських поліклініках студентів «приймали в третю чергу, себто зовсім не прийма-ли»⁷⁸²⁵. Молодь Катеринославського ІНО обслуговували у лікарні організації «Робмед» і губернської лікарні, за послуги яких потрібно було заплатити по 25 коп. Студенти Одеського ІНО користувалися послугами міських лікарень №1 і №2⁷⁸²⁶. У Житомирі становище було дещо кращим. Тут у 1924 р. міська поліклініка, аптеки губернського відділу охорони здоров'я обслуговували студентів Волинського ІНО безкоштовно⁷⁸²⁷. Не платили і студенти Донецького ІНО⁷⁸²⁸. Хлопцям і дівчатам Ніжинського⁷⁸²⁹ і Херсонського ІНО надавали медичну допомогу робітничі поліклініки⁷⁸³⁰.

Студентів обслуговували також й інші медичні заклади. Наприклад, у грудні 1924 р. київських студентів, окрім студентської поліклініки, приймали також лікарні клінічного інституту, за відвідування якої заплатили 25 коп. за особу. У Харкові студенти-педагоги, відповідно до розпорядження місцевої влади могли звернутися у клініку медінституту⁷⁸³¹.

⁷⁸²¹ Там само. Спр. 22. Арк. 11.

⁷⁸²² Там само. Спр. 16. Арк. 306.

⁷⁸²³ Там само. Спр. 1. Арк. 53.

⁷⁸²⁴ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 31зв.

⁷⁸²⁵ Френкель І. П'ять років студполіклініки. С. 2.

⁷⁸²⁶ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 49.

⁷⁸²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3зв.

⁷⁸²⁸ Праведников. Из опыта работы. С. 44.

⁷⁸²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101зв.

⁷⁸³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁷⁸³¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2009. Арк. 49.

У 30-х рр. при навчальних закладах діяли медпункти⁷⁸³². До окремих педвишів для щоденного медичного обслуговування студентів прикріплювали лікарів міської лікарні⁷⁸³³.

Студенти регулярно проходили медогляд. Так, молодь Харківського ІНО у 1924 р. оглядали 1 раз в місяць⁷⁸³⁴, Артемівського ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 1 раз у 3 місяці⁷⁸³⁵, Миколаївського ПТ – у 1934-1925 н.р. – 1 раз на 10 днів⁷⁸³⁶.

Чимало нарікань у студентів викликав рівень отриманих медичних послуг. Дописувач журналу «Студент революції» М. Овчаренко скаржився, що в Київській студентській поліклініці не вистачає лікарів, зокрема, лора: «Там є лікар, який приймає хворих лише тричі на тиждень, по 2 години, разом шість годин на тиждень. За дві години лікар приймає 24 душі. Студенти, щоб найшвидше захопити чергу до цього лікаря, ще з 7-ої години ранку приходять до поліклініки. Хворих дуже багато. Якщо лікар приймає 24 душі, то залишається [без огляду] душ тридцять студентів, які сердито і розхвилювано розходяться по домах. Буває й так, що студенти тижнів два підряд ходять до поліклініки і ніяк не зможуть захопити чергу до цього лікаря. Таке сумне явище нервує багатьох студентів»⁷⁸³⁷. Один із студентів Проскурівського українського ПТ критикував адміністрацію за неуккомплектованість аптечок: «...Студкоми пишуть, а правління мовчить і аптечка валяється в кутку клобу, без потрібних медикаментів. Що це, безгосподарність чи байдужість?»⁷⁸³⁸. Покращення потребувало медичне обслуговування Немирівського ПТ. Кореспондент Б. Малина у 1935 р. зазначав, що серед студентів були хворі, яких належало ізолювати. Вони «лежали [у гуртожитках] серед здорових людей і жодної допомоги не одержували»⁷⁸³⁹. Подібне мало місце і в Харківському педінституті⁷⁸⁴⁰.

Через незадовільний стан здоров'я низка студентів покинула навчання. Так, у 1932-1933 н.р. через хворобу у Хортицькому німецькому ПТ перестали навчатися 11 студентів⁷⁸⁴¹. Тоді ж через незадовільний стан здоров'я з Уманського ІСВ пішли 11 студентів, ще одна особа померла⁷⁸⁴²; у 1934-1935 н.р. – з Тульчинського ПТ – відповідно 4 і 3⁷⁸⁴³, Київського польського – 8

⁷⁸³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 93; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71; Спр. 444. Арк. 183.

⁷⁸³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

⁷⁸³⁴ Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции. С. 39.

⁷⁸³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 133.

⁷⁸³⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13.

⁷⁸³⁷ Овчаренко М. Не вистачає лікарської допомоги//Студент революції. 1925. №4. С. 44.

⁷⁸³⁸ Свій. Нещасна аптечка (Проскурівський Педтехнікум)// Студент Прикордоння. 1929. 20 берез. Ч. 2. С. 4.

⁷⁸³⁹ Малина Б. Лекції на чомоданах//Більшовицька правда. 1935. 26 жовт. №247 (1081). С. 3.

⁷⁸⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 184.

⁷⁸⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк.

⁷⁸⁴² Там само. Спр. 148. Арк. 15.

⁷⁸⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66.

і 1⁷⁸⁴⁴, Київського російського – 11 і 2⁷⁸⁴⁵. У 1936-1937 н.р. через ці причини контингент студентів Миколаївського пединституту зменшився на 8 осіб⁷⁸⁴⁶.

Одним із напрямків покращення стану здоров'я студентства було санаторно-курортне лікування, на яке щороку держава виділяла певні кошти. ЦБПС у 1924-1925 н.р. закупило в Головному та Українському курортному управлінні путівки на 450 ліжок-місць, 367 з яких розподілили між окружними бюро: Харківському надали 109 ліжок-місць, Київському – 89, Одеському – 55, Дніпропетровському – 41, Луганському – 15, Кам'янець-Подільському і Миколаївському – по 12, Полтавському – 10, Житомирському – 7, Херсонському і Вінницькому – по 6, Чернігівському – 5. Решту надали периферійним вишам. При розподілі місць брали до уваги кількість державних стипендій, що отримував навчальний заклад. Розподіл проводився за пропорцією: одне курортне місце припадало на 50 державних стипендіатів⁷⁸⁴⁷.

Тож не випадково, що путівок не вистачало. Наприклад, на початку 1925 р. лікарська комісія Кам'янець-Подільського КППС призначила лікування для 26 осіб, у т.ч. 5 студентам ІНО⁷⁸⁴⁸. Однак, упродовж 1924-1925 н.р. надійшло лише 4 путівки: три – в Бердянськ, одна – в Сочі. Розподілити їх було складно, оскільки вони не відповідали дійсній потребі студентства за характером захворювання. Потреба відчувалася у курортних місцях для хворих з легеневою хворобою, у той же час КППС отримав путівки для ревматиків, яких майже не було серед студентів. Через це доводилося посилати на лікування хворих неврастенією. Щоправда, тут виникла чергова проблема. Кошти на лікування були виділені після закінчення курортного сезону, а тому використати їх вже було неможливо⁷⁸⁴⁹. У 1926 р. виділили 10 місць, які розподілили пропорційно до кількості державних стипендіатів: СГП – 7 місць, ІНО – 2, хімітехнікуму – 1⁷⁸⁵⁰, у 1928 р. – відповідно 9, 6, 2 і 1⁷⁸⁵¹. Студенти Херсонського ІНО у 1927 р. від ЦБПС отримали 3 путівки на південний берег Криму⁷⁸⁵².

У 1929 р. серед ОБПС розподілили 554 курортних ліжок-місць. Зокрема, Харківському ОБПС надали 161 місце, Київському – 146, Одеському – 92, Дніпропетровському – 57, Полтавському – 15, Кам'янець-Подільському – 14, Миколаївському – 13, Житомирському – 11, Луганському – 10, Ніжинському – 9, Чернігівському – 7, Херсонському – 6, Білоцерківському і

⁷⁸⁴⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.

⁷⁸⁴⁵ Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3; Спр. 137. Арк. 5.

⁷⁸⁴⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

⁷⁸⁴⁷ Герасименко О. О. Стан здоров'я студентства. С. 84.

⁷⁸⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 22.

⁷⁸⁴⁹ Там само. Спр. 22. Арк. 13.

⁷⁸⁵⁰ Там само. Спр. 76. Арк. 45.

⁷⁸⁵¹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

⁷⁸⁵² Там само. Спр. 5. Арк. 1.

Вінницькому – по 5, Запорізькому – 3. Крім того, ще 62 путівки розподілили між 41 педтехнікумом⁷⁸⁵³.

Багато в чому принципи розподілу путівок були непродуманими. Наприклад, одного із студентів Бердянського ПТ у 1925 р. послали на курорт Геленджик (на Кавказі), хоча цю хворобу можна було лікувати на місці. Проїзд туди і звідти коштував 40 руб. Натомість, у на Бердянський курорт прислали 5 студентів з Катеринослава⁷⁸⁵⁴.

У 30-х рр. кількість путівок дещо зросла. Так, у Житомирському ІСВ у 1932 р. курортно-санаторним лікуванням забезпечили 6 студентів⁷⁸⁵⁵; у 1933 р. – в Артемівському – 3⁷⁸⁵⁶; у 1934 р. – у Конотопському ПТ – 7⁷⁸⁵⁷, Харківському ПТ політехнічної освіти – 2⁷⁸⁵⁸; у 1935 р. – бердичівських педінституту – 10, ПТ – 13⁷⁸⁵⁹, Житомирському єврейському ПТ – 40⁷⁸⁶⁰; у 1936 р. – Мелітопольському педінституті – 25⁷⁸⁶¹, Миколаївському – 42⁷⁸⁶², Лубенському учительському інституті – 3⁷⁸⁶³, Конотопському ПТ – 14⁷⁸⁶⁴.

Мав місце непрозорий розподіл путівок. Так, у Полтавському ІСВ виявили зловживання з боку профкому: з 11 курортних путівок, виділених для закладу, студентам дісталася лише одна. Інші «поділили» між службовцями і членами бюро профспілкової організації⁷⁸⁶⁵.

Не отримавши реальної допомоги від держави педагогічні навчальні заклади своїми силами організовували будинки відпочинку для хворих студентів. Зокрема, влітку 1923 р. у сосновому бору на березі річки Донець, за 50 верст від Харкова, відкрили будинок відпочинку для харківських студентів, який одночасно міг прийняти 90 осіб⁷⁸⁶⁶. Спочатку його планували розмістити у бараках, що у с. Пересічне⁷⁸⁶⁷, але згодом плани підкорегували. У будинку відпочинку розміщували студентів хворих, насамперед, на туберкульоз і малокрів'я. Тут було встановлено режим, а калорійність денного раціону становила понад 5 тис. ккал. У 1924 р. один із студентів зазначав, що «після

⁷⁸⁵³ Там само. Спр. 3. Арк. 31; Спр. 7. Арк. 60.

⁷⁸⁵⁴ Устименко. Хиби організації відпочинку студентства влітку//Студент революції. 1926. №1. С. 47.

⁷⁸⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 149.

⁷⁸⁵⁶ Там само. Арк. 135.

⁷⁸⁵⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 59.

⁷⁸⁵⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 37.

⁷⁸⁵⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7; Спр. 438. Арк. 132–133.

⁷⁸⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁷⁸⁶¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 37.

⁷⁸⁶² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

⁷⁸⁶³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69.

⁷⁸⁶⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 84.

⁷⁸⁶⁵ Лесь То. Останній сигнал//Студент революції. 1930. №26–27. С. 56.

⁷⁸⁶⁶ Прокопенко І. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Підготовка учительських кадрів. С. 21.

⁷⁸⁶⁷ Студенческий дом отдыха//Студент революції. 1923. №6. С. 103–104.

запорошеного і задушливого Харкова, виснажливої роботи і безперервної боротьби – цей куточок можна, без перебільшення, назвати райським. Тут можна відпочити і поправити здоров'я. Майже все є для цього: чудова місцевість, харчування, лікарський нагляд»⁷⁸⁶⁸.

У 1923 р. будинок відпочинку на 400 осіб започаткував Одеський КППС⁷⁸⁶⁹. Він був розташований на дачі біля залізничної станції №7. Для облаштування будинку понад 150 студентів провели неділеньку⁷⁸⁷⁰. У Київському ІНО в 1923-1924 н.р. медична секція КППС направила у будинки відпочинку 28 студентів⁷⁸⁷¹. 29 червня 1924 р. Кам'янець-Подільський КППС відкрив такий заклад у с. Голосків⁷⁸⁷². Упродовж червня-серпня 1924 р. тут відновлювали свої сили 33 студенти, у т.ч. 18 – з ІНО⁷⁸⁷³. Невдовзі відкрили будинок відпочинку і у с. Кривчик, де відпочивали 10 студентів, т.ч. 2 – з ІНО⁷⁸⁷⁴.

З середини десятиліття ці заклади почали фінансуватися з держбюджету. Так, у травні 1925 р. ЦБПС ВУРПС для їх організації розподілив виділені НКО УСРР 10 тис. руб. таким чином: 2,5 тис. руб. надав Одеському ОБПС, ще 7,5 тис. руб. розподілили між Київським, Харківським, Кам'янець-Подільським, Дніпропетровським і Луганським ОБПС⁷⁸⁷⁵. Зокрема, того року на р. Сіверський Дінець відкрив будинок відпочинку Луганський КППС. Один із студентів на сторінках журналу «Студент революції» із захопленням ділився враженням про відпочинок: «Добра їжа, прогулянка, купання та рибна ловля, а ввечері веселі товариські розмови, пісні, музика – так проходить непомітно 21 день [гермін перебування кожної групи студентів у будинку. – Авт.]»⁷⁸⁷⁶. Того ж року Київський КППС забезпечив оздоровлення у будинках відпочинку 65 студентам⁷⁸⁷⁷.

У тому ж році на березі р. Дністер, у с. Велика Мукша, розпочав свою роботу будинок відпочинку Кам'янець-Подільського КППС. Сезон тривав з 15 травня до 15 серпня 1925 р. Тут одночасно могли набиратися сил 30 осіб, у т.ч. 5 осіб представляли навчальні заклади інших регіонів, лікування яких фінансувало ЦБПС. Загалом, влітку 1925 р. відпочили 24 студенти із 14 навчальних закладів УСРР⁷⁸⁷⁸. Місяця розподіляли пропорційно до кількості

⁷⁸⁶⁸ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 80–81.

⁷⁸⁶⁹ В Одеськім губбюро. С. 75.

⁷⁸⁷⁰ А. С. Одесса. Студенческий воскресник//Студент революции. 1923. №6. С. 104–105.

⁷⁸⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁷⁸⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54, 58; Спр. 7. Арк. 115; Спр. 19. Арк. 31, 59; Гаєвський А. Матеріальний стан студентства//Червоний кордон. 1924. 3 лип. Ч. 19. С. 6.

⁷⁸⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 19; Спр. 21. Арк. 17в.

⁷⁸⁷⁴ Там само. Спр. 21. Арк. 1зв.

⁷⁸⁷⁵ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 62.

⁷⁸⁷⁶ Робфаковець. В ремонті//Студент революції. 1925. №7. С. 44.

⁷⁸⁷⁷ Колядин. До питання про Кубучі. С. 35.

⁷⁸⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 13; Спр. 38. Арк. 324; Спр. 45. Арк. 2; Спр. 78. Арк. 46, 53, 116.

студентів у виші. Вартість харчування на одну особу в день становила 72 коп., а калорійність їжі – 4469 ккал⁷⁸⁷⁹. Свою роботу будинок проводив позмінно (одна зміна тривала два тижні)⁷⁸⁸⁰. Всі відпочиваючі мали чітко дотримуватися інструкції, у якій, зокрема, йшлося про таке: не допускалися запізнення на сніданок, обід і вечерю; кімнати мали щоденно прибиратися (підлогу замітали, мили вологою ганчіркою); два рази на тиждень слід було витрушувати і провітрювати у дворі постільну білизну; у будинку відпочинку завжди мала бути переварена вода для пиття; у кімнатах заборонялося смітити, тримати в безпорядку одяг, білизну, вживати алкогольні напої, грати в азартні ігри; зборонялося займатися розумовою і фізичною працею, самовільно відлучатися з будинку відпочинку; плавати у річці дозволялося не більше 2 разів на день; на кухні повинна бути цілковита чистота; суворо заборонялася присутність в будинку сторонніх осіб⁷⁸⁸¹. У 1927 р. Херсонському ІНО виділили 8 місць у будинку в урочищі Олешки⁷⁸⁸². Харківському українському ПТ у тому ж році надали 17 місць⁷⁸⁸³. У 1926-1927 н.р. лікувалися на курортах і в будинках відпочинку 104 студенти Дніпропетровського ІНО⁷⁸⁸⁴, у 1929 р. – 96⁷⁸⁸⁵.

Функціонували будинки відпочинку і в 30-х рр. Наприклад, у 1935 р. для студентів харківських вишів один з них відкрили у Лозовеньках, який вміщував 300 осіб⁷⁸⁸⁶. Тоді ж у с. Хники будинок на 25-30 осіб створив Конотопський ПТ⁷⁸⁸⁷. У будинках відпочинку оздоровлювалися студенти Артемівського (у 1933 р. – 15 осіб)⁷⁸⁸⁸ і Новомосковського ІСВ (у 1932-1933 н.р. – 86)⁷⁸⁸⁹; Харківського ПІО (у 1932 р. – 20)⁷⁸⁹⁰; Мелітопольського (у 1936 р. – 40)⁷⁸⁹¹ і Миколаївського пединститутів (у 1936-1937 н.р. – 53)⁷⁸⁹²; Бердичівського (у 1935 р. – 20)⁷⁸⁹³, Конотопського (у 1934 р. – 18, у 1935-1936 н.р. – 8)⁷⁸⁹⁴, Тульчинського (у 1935 р. – 15) ПТ⁷⁸⁹⁵; Харківського ПТ політехнічної освіти

⁷⁸⁷⁹ Там само. Спр. 16. Арк. 307, 311; Спр. 52. Арк. 49.

⁷⁸⁸⁰ Там само. Спр. 22. Арк. 12.

⁷⁸⁸¹ Там само. Спр. 78. Арк. 5.

⁷⁸⁸² Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁷⁸⁸³ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁷⁸⁸⁴ Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О. С. 83.

⁷⁸⁸⁵ Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки//Краєзнавство: наук. журн./редкол.: О. Реєнт (гол. ред.), О. Бажан, Б. Андрусиниш та ін.]. Київ: НСКУ, Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Вип. 3-4. С. 178.

⁷⁸⁸⁶ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 65.

⁷⁸⁸⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 84.

⁷⁸⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁷⁸⁸⁹ Там само. Спр. 150. Арк. 178.

⁷⁸⁹⁰ Куцін. Не зупинятися на досягнутому. С. 21.

⁷⁸⁹¹ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 37.

⁷⁸⁹² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.

⁷⁸⁹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 132-133.

⁷⁸⁹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 59; Спр. 146. Арк. 84.

⁷⁸⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 132-133.

(у 1934-1935 н.р. – 8)⁷⁸⁹⁶. У Бердичівському пединституті у 1935 р. ними були забезпечені 11 майбутніх педагогів. Крім того, 40 студентам, які їхали відпочивати додому, надавалася матеріальна допомога. Для тих, хто залишався у місті, купили 2 човни, організували 2 волейбольні команди. Загалом, оздоровленням забезпечили 160 із 280 наявних студентів⁷⁸⁹⁷.

Не забували про оздоровлення студентства взимку. Так, на початку січня 1938 р. секретаріат ВЦРПС запропонував ЦК, обкомам і крайкомам профспілки забезпечити студентству здоровий відпочинок у період зимових канікул з 23 січня по 7 лютого. Зокрема, профкомам навчальних закладів виділили путівки у будинки відпочинку. Добровільним спортивним товариства пропонувалося на цей час безкоштовно надати студентству всі ковзанки і лижні станції, встановивши 50%-ві знижки за користування спортивним інвентарем⁷⁸⁹⁸.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. визначальними факторами у поліпшенні умов життя і навчання студентів педагогічних навчальних закладів було забезпечення їх стипендіями, харчуванням, одягом, взуттям і медичною допомогою.

Влада у першу чергу дбала про добробут студентів-комуністів, випускників робітфаків, що вступали у вищі, робітничо-селянського прошарку молоді, насамперед через забезпечення їх державними стипендіями, розмір яких значно відставав від загального прожиткового мінімуму. Це, у свою чергу, призводило до того, що вони лише частково задовольняли потреби студента і не давали йому можливості цілком присвятити себе навчанню. Природно, що це викликало невдоволення молоді. З часом кількість і розмір державних стипендій зросли. У 30-х рр. запровадили диференційоване стипендіальне забезпечення, яке призначалося в залежності від успішності. При визначенні розміру стипендії бралися до уваги також участь студента у громадсько-політичній роботі. Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, розмір яких був значно вищим від звичайних стипендій, – «партісчаників», господарські, губвиконкомів, з місцевих бюджетів, персональні (іменні).

На початку 1920-х рр., незважаючи на важке становище молоді, для неї запровадили плату за навчання, хоча у педагогічних навчальних закладах ситуація була найсприятливішою. Тут був найбільший відсоток молоді, звільненої від плати або тієї, що платила за пільговими тарифами.

Упродовж 1920-1930-х рр. досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Молодь відчула катастрофічні наслідки голодомору 1921-1923 рр. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення студентів-стипендіатів продовольчими пайками.

⁷⁸⁹⁶ Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 37.

⁷⁸⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7–8.

⁷⁸⁹⁸ Зимові канікули у вищих навчальних закладах, технікумах і робітфаках//Червоний кордон. 1938. 12 січ. №10 (2496). С. 2.

Частина молоді отримували пайки від міжнародних організацій. Студенти харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах). Їх раціон був мізерний, що призводило до напівголодного існування студентства. З середини 20-х рр. їдальнями почали опікуватися комітети поліпшення побуту студентів. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість, що подобалося молоді. Тут безкоштовно столувалися студенти-нестипендіати, частину видатків на харчування яких навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. Стипендіати за харчування платили. У більшості їдальень КППС незадовільними були санітарно-гігієнічні умови, якість їжі, їхня пропускна здатність.

З ліквідацією КППС певний час їдальні знаходилися на самообслуговуванні студентів, які не відвідували заняття. Вищі передали студентські їдальні в оренду місцевим кооперативам і трестам, які не змогли поліпшити якість їжі, санітарно-гігієнічні умови, подолати антисанітарію. Не вистачало столових наборів, посадкових місць. Позитивно зарекомендували себе створені при їдальнях буфети, де реалізовували хліб, молоко тощо.

Голодомор 1932-1933 рр. став страшним випробуванням для майбутніх педагогів. Харчування було малокалорійним, неякісним, значно зменшилися хлібні пайки. Тисячі студентів від недоїдання захворіли чи померли. Мотивація навчальної праці практично зникла – студентів відпускали додому харчуватися. Чимало з них самовільно зникли зі своїх вишів, посилюючи опозиційні настрої до радянської влади.

Педагогічна молодь відчувала гострий дефіцит взуття і одягу, товарів широкогожитку, державне постачання яких було вкрай недостатнім.

Складні матеріальні умови життя студентів негативно впливали на стан їхнього здоров'я. Медичну допомогу їм надавали в студентських поліклініках і амбулаторіях, а у 30-х рр. – у медпунктах. Одним із напрямків покращення стану здоров'я студентства було санаторно-курортне лікування. Наданих путівок завжди не вистачало. Не отримавши реальної допомоги від держави на місцях своїми силами організували будинки відпочинку для хворих студентів.

5.3. Самодіяльність майбутніх учителів у вирішенні своїх соціальних проблем, організації культурного дозвілля

У педагогічних навчальних закладах та за їх межами створювалися різні організації для допомоги найбільш вразливим студентам.

Активно боролися за поліпшення житлових та побутових умов, харчування, медичного обслуговування, відпочинку, стипендіального забезпечення профспілки⁷⁸⁹⁹, про що йшлося у підрозділі 3.3. Практичну роботу здійснюва-

⁷⁸⁹⁹ Масова загальна, профтехнічна й вища освіта/[укл.: І. Козачок, А. Самохвалів]. Харків: Держвидав-

ли економічні секції (відділи, комісії) профспілкових організацій навчальних закладів, які склалися з представників стипендіальних комісій, кас взаємодопомоги, керівників «столів праці», відділу обслуговування, експлуатаційного відділів⁷⁹⁰⁰. Секції поділялися на підсекції. Наприклад, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. працювали підсекції праці, житлова, харчова, кооперативна, медична, фінансово-матеріальна комісія⁷⁹⁰¹.

Матеріальну допомогу студентам надавали і колективні господарства («колективи»), які діяли при вишах. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в першому триместрі 1926-1927 н.р. незалежним видали 939 руб.⁷⁹⁰²

На місцях створювалися осередки Всесоюзного товариства допомоги пролетарському студентству. Зокрема, Одеський губернський відділ ставив за мету залучення «широких трудящих прошарків» населення для надання матеріальної допомоги студентській молоді. Осередок постачав студентів, які були на межі бідності, одягом, паливом, харчуванням, навчальним приладдям, житлом, облаштуванням їдалень, гуртожитків, майстерень, будинків відпочинку, наданням коштів⁷⁹⁰³.

Найвпливовішими студентськими державно-громадськими економічними організаціями, які намагалися покращити матеріальне становище молоді, були комітети поліпшення побуту студентів (КППС). У дослідженнях на означення цієї організації вживаються й такі аббревіатури як «КППуч», «Кубуч». Перші такі комітети були створені на початку 1922 р. У педагогічних навчальних закладах вони виникли у квітні того ж року у Харківському та Київському ІНО⁷⁹⁰⁴. 2 серпня 1922 р. при ВУЦВК утворили Всеукраїнський комітет сприяння учням (студентам) вищих навчальних закладів, головою якого 13 вересня президія ВУЦВК призначила А. Іванова⁷⁹⁰⁵. 4 листопада опублікували відповідне положення, у якому визначалися основні напрямки діяльності КППС⁷⁹⁰⁶. Комітети мали організовувати роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, їдалень, пралень, лазень, перукарень, майстерень, виробничих колективів й інших установ та підприємств, котрі б полегшували матеріальний стан студентства. До кола їх компетенції ввійшли також питання організації працевлаштування, надання пільгових побутових,

во України, 1930. С. 49.

⁷⁹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1959. Арк. 22-23; Положення ВЦСПС о студенческих организациях//Студент революції. 1924. №1-2. С. 99-100.

⁷⁹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁷⁹⁰² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 200.

⁷⁹⁰³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 9.

⁷⁹⁰⁴ Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ. С. 117.

⁷⁹⁰⁵ Вища школа Української РСР. С. 89.

⁷⁹⁰⁶ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 172.

транспортних, культурно-освітніх та інших послуг⁷⁹⁰⁷. Матеріали підрозділів 5.1, 5.2 показують, що КППС вдалося досягти чималих результатів.

Роботою КППС керувало Центральне бюро комуністичного студентства при ЦК КП(б)У⁷⁹⁰⁸, а після його ліквідації – Центральне бюро пролетарського студентства, яке діяло при ВУРПС⁷⁹⁰⁹. Ці органи допомагали шукати необхідні кошти, розподіляти їх між вишами, займалися організацією побутового обслуговування студентів.

До кінця 1922 р. КППС з'явилися у Катеринославському і Полтавському ІНО⁷⁹¹⁰. У першій половині січня 1923 р. комітет виник в Одесі⁷⁹¹¹. 20 березня 1923 р.⁷⁹¹² (за іншими даними – у листопаді)⁷⁹¹³ створили комітет у Кам'янці-Подільському, який обслуговував студентів СГІ, ІНО, хімічного технікуму, робітфаку при СГІ. У жовтні 1926 р. він об'єднав 859 студентів, у т.ч. 239 – з ІНО⁷⁹¹⁴.

2 жовтня 1923 р. у Харкові відбувся I всеукраїнський з'їзд КППС, на який прибули 15 делегатів з Одеси, Києва, Полтави, Кам'янця-Подільського, Катеринослава та Харкова, що представляли 50 тис. студентів⁷⁹¹⁵. 5 жовтня 1924 р. КППС виник у Луганську, який охопив студентів 5 навчальних закладів, у т.ч. ІНО⁷⁹¹⁶. У тому ж році розпочав роботу комітет у Житомирі (Волинський КППС). Він обслуговував Волинський ІНО та індустріальний технікум, житомирські робітфак, українські та єврейські педкурси, Чарторийський сільськогосподарський технікум, Новоград-Волинські та Полонські педкурси⁷⁹¹⁷. Загалом, на 1925 р. комітети діяли у 9 губерніях⁷⁹¹⁸.

На чолі комітетів стояло виборне правління (з 1924 р. – бюро) у складі 5 осіб. Поточну роботу проводила «робоча трійка»⁷⁹¹⁹. Два члени бюро періодично змінювалися. Обиралася ревізійна комісія у складі двох осіб⁷⁹²⁰.

⁷⁹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 621. Арк. 9; Липинский В.В. Кто защитит студента. С. 16.

⁷⁹⁰⁸ Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 50.

⁷⁹⁰⁹ Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 53.

⁷⁹¹⁰ Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ. С. 117.

⁷⁹¹¹ Новый КУБУЧ//Студент революции. 1923. №4-5. С. 98.

⁷⁹¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4; Спр. 22. Арк. 19.

⁷⁹¹³ Там само. Спр. 21. Арк. 17.

⁷⁹¹⁴ Там само. Спр. 52. Арк. 21.

⁷⁹¹⁵ Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту. С. 175.

⁷⁹¹⁶ Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. С. 53.

⁷⁹¹⁷ Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів// Студент революції. 1924. №6. С. 77–78.

⁷⁹¹⁸ Липинський В.В. Становлення і розвиток. С. 181

⁷⁹¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 301, 307, 311; Спр. 22. Арк. 15.

⁷⁹²⁰ Там само. Спр. 16. Арк. 308.

У складі комітетів діяли бюро праці, житлова, кооперативно-господарська, виробнича і земельно-продовольча секції⁷⁹²¹.

На свої засіданнях бюро запрошували представників партійних та профспілкових організацій, адміністрацій, виконавчих бюро пролетарського студентства, стипендіальних комісій вишів, ОБПС, приймало різноманітні рішення⁷⁹²². Наприклад, з березня 1923 по жовтень 1925 рр. бюро Кам'янець-Подільського КППС провело 68 засідань, на яких розглянули 673 питання, зокрема щодо харчування студентів (обговорили 92 питання), гуртожитків (73), медичної допомоги і будинків відпочинку (34), проведення благодійних тижнів допомоги і лотерей (31), стягнення студентського податку (18), створення студентських земляцтв (4), надання одноразової матеріальної допомоги студентам (50) і т.д.⁷⁹²³ За цей же період бюро звітувалося 8 разів⁷⁹²⁴.

Усі КППС мали статус юридичної особи, фінансові рахунки, свої виробничі та господарські підрозділи, рухоме і нерухоме майно⁷⁹²⁵. Вони формували свої бюджети. Наприклад, з 1 жовтня 1923 по 1 липня 1924 рр. Харківський КППС отримав з держбюджету 72,8 тис. руб., від губернського відділу охорони здоров'я на утримання лікарні – 8,3 тис. руб. Прибуток майстерень комітету складав 1,5 тис., буфету – 2,3 тис., друкарні – 7,2 тис. руб. РНК УСРР для ремонту гуртожитків виділив 30 тис. руб., а для задоволення курортних потреб – 9,3 тис. руб. Крім того, 29,6 тис. руб. надійшли від сплати єдиного студентського внеску, введеного відповідно до рішення колегії Укрголовпрофосвіти від 10 січня 1923 р.⁷⁹²⁶ Податок мав сплачуватися щомісячно. Його розмір визначався соціальним станом та класовим походженням того чи іншого студента. Так, у 1923 р. студентство I категорії (стипендіати) сплачували 10 коп., II-ї (нестипендіати) – 25 коп., III-ї (ті, хто був обкладений платою за навчання) – 25 коп., IV-ї (молодь непролетарського походження) – 50 коп.⁷⁹²⁷ Загалом, для потреб Харківського КППС надійшло 120,5 тис. руб. державних коштів. 82,7 тис. руб. комітету вдалося заробити або віднайти⁷⁹²⁸.

Значно скромніші можливості у формуванні бюджетів мали комітети провінційних міст. Так, у Кам'янці-Подільському, за словами кореспондента газети «Червоний кордон» А. Гаєвського, до 1924 р. КПСС був майже невідомий студентству, а тим більше державним і громадським організаціям. Центральні органи, не маючи вичерпних даних про його діяльність, виділяли комітету незначні кошти – всього 300 руб. на місяць. Згодом він активізувався.

⁷⁹²¹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 181.

⁷⁹²² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 17.

⁷⁹²³ Там само. Спр. 16. Арк. 307–308; Спр. 21. Арк. 17; Спр. 22. Арк. 16.

⁷⁹²⁴ Там само. Спр. 16. Арк. 308.

⁷⁹²⁵ Колядин. Про питання про Кубучі//Студент революції. 1926. №1. С. 35.

⁷⁹²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7.

⁷⁹²⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 43в., 85; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 134; Спр. 579. Арк. 19.

⁷⁹²⁸ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 81–82.

Почастішали «надокучання і напаминання», внаслідок чого з 13 листопада 1923 р. по 7 березня 1924 р. державна допомога зросла до 1,7 тис. руб.⁷⁹²⁹, а з 7 березня по 1 листопада 1924 р. – 9,1 тис. руб.⁷⁹³⁰ Щоправда, ці кошти через відсутність готівки в окружному фінансовому відділі надходили невчасно⁷⁹³¹. Щомісяця комітет мав отримувати 1000 руб. від губернського виконавчого комітету, однак вони фактично не надходили. Так, з листопада 1923 до березня 1924 рр. виділили лише 170 руб.⁷⁹³² У звіті від 13 серпня 1924 р. йшлося про те, що з місцевого бюджету нічого не надходить, оскільки «[він] дуже бідний, і Кам'янецька округа як полоса всіх війн, страшенно зруйнована і вимагає великого ремонту»⁷⁹³³.

У складному становищі перебував і Волинський КППС, який до середини 1924 р. теж не отримував коштів з держбюджету. З місцевого бюджету, який був дефіцитним, теж нічого не надходило. Не достатньою була допомога місцевих органів. Так, комітетчиків дуже обурило той факт, що з 30 губвиконкомівських стипендій Волинської губернії для місцевих студентів залишили лише 9, інші розподілили між студентами-волинянами, які навчалися у вищих інших регіонів⁷⁹³⁴. У 1925-1926 н.р. суми державних субсидій, які й так були мізерними, значно скоротили, а у 1926-1927 н.р. їх виплата була зовсім припинена. Тому КППС змушений був орієнтуватися на прибутки від господарської та виробничої діяльності. Комітет створив свої банки, кооперативи, майстерні, хлібопекарні, магазини, лазні, перукарні, миловарні заводи, друкарні та інші госпрозрахункові підприємства, які не лише обслуговували студентів на пільгових умовах, але й приносили прибутки⁷⁹³⁵.

Організувати власні підприємства мав намір і Кам'янець-Подільський КППС. Передбачалося, що тут працюватимуть студенти. Однак цей проєкт повною мірою так і не вдалося реалізувати. Причини цього вбачали у тому, що, по-перше, Кам'янець-Подільський не був промисловим центром і знаходився в прикордонній смузі. По-друге, загальна перевантаженість студентства навчальною і громадською працею, роботою у земельних господарствах вищів, не давали можливості їм брати активну участь у діяльності підприємств⁷⁹³⁶. Утім спроби створити свої підприємства все ж робилися. Зокрема, у 1924 р. було відкрито пекарню, однак вона не витримала конкуренції великих кооперативних хлібопекарень. Крім того, потрібно було орендувати млин,

⁷⁹²⁹ Гаєвський А. Матеріальний стан студентства. С. 6.

⁷⁹³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

⁷⁹³¹ Там само. Спр. 1. Арк. 23; Спр. 16. Арк. 155.

⁷⁹³² Там само. Спр. 21. Арк. 1.

⁷⁹³³ Там само. Спр. 10. Арк. 37; Спр. 16. Арк. 155зв.

⁷⁹³⁴ Огляд діяльності Волинського Комітету. С. 78.

⁷⁹³⁵ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 16.

⁷⁹³⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 304.

ремонтувати його, на що коштів КППС не мав. Тому від цього відмовилися⁷⁹³⁷. Діяла лише пральня, яка працювала за принципом самообслуговування⁷⁹³⁸. Згодом КППС вдалося знайти вихід: частину приміщень здавали у безкоштовну оренду шевській і кравецькій мастерням, які обслуговували студентство за пільговими умовами (ціни на вироби, ремонтні роботи були на 50% нижчими від загальноміських)⁷⁹³⁹.

Частина коштів до бюджетів КППС надійшли у результаті проведення «Тижня допомоги пролетарському студентству», які були започатковані ЦК КП(б)У відповідно до рішення від 11 грудня 1923 р.⁷⁹⁴⁰ Всім губернським комітетам партії розіслали циркулярного листа, у якому наголошувалося, що проведення «тижня» було зумовлене важким матеріальним становищем молоді. Для практичної реалізації цих заходів при губвиконкомах створювалися відповідні комісії. Одночасно передбачалося провести широку агітаційну кампанію в пресі, на зборах робітників, серед селян. Для цього рекомендували організувати відвідини студентами заводів, спільно з «міськими шефами» виїжджати в села, щоб організувати загальні робітничо-селянсько-студентські збори, мітинги, на яких виголосити доповіді про проведення «тижня допомоги». В Харкові цей захід планували провести з 16 грудня, у губернських центрах – з 23 по 30 грудня 1923 р., в інших містах і селах – з 30 грудня 1923 р. по 7 січня 1924 р.⁷⁹⁴¹

До листа додавалися тези доповідей, які мали бути виголошені на зібраннях. У них констатовалося, що 30% студентів проживали у сирих приміщеннях, 48% мешкали на околицях міста, частина молоді взагалі не мала житла. Громадське харчування – недостатнє, а калорійність їжі у студентських їдальнях – низька. Послугами їдальень користувалися лише 35,4% студентів, інші були напівголодними. На ґрунті голодування і важких матеріальних умов 90% студентів мали хвороби⁷⁹⁴².

Ініціатива щодо таких «тижнів» висловлювалася ще й раніше. Наприклад, 7 вересня 1923 р. на засіданні активу Подільського губернського відділу народної освіти йшлося про те, що у губернії бажано було провести «тиждень пролетарського студентства»⁷⁹⁴³. У Миколаївському ІНО 27 листопада 1923 р. на засіданні партбюро підтримали ідею проведення «двотижневика проле-

⁷⁹³⁷ Там само. Спр. 21. Арк. 17зв.

⁷⁹³⁸ Там само. Спр. 22. Арк. 14.

⁷⁹³⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 19зв.; Спр. 7. Арк. 115; Спр. 19. Арк. 35; Спр. 21. Арк. 2, 17зв.; Спр. 22. Арк. 14–15.

⁷⁹⁴⁰ Вища школа Української РСР. С. 91.

⁷⁹⁴¹ Циркулярне письмо. Всем губкомам КП(б)У. О недели помощи пролетарскому студенчеству// Студент революции. 1923. №9-10. С. 27–28.

⁷⁹⁴² Тезиси для докладчиков «недели помощи пролетарскому студенчеству»//Там само. С. 28–30.

⁷⁹⁴³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 66зв.

тарського студентства». Передбачалося, що кошти зібрані у Миколаївському окрузі, мали перейти у розпорядження цього вишу⁷⁹⁴⁴.

Практичну роботу під час проведення «тижнів» значною мірою поклали на студентів, яких направляли у регіони⁷⁹⁴⁵. Роботу проводили і партійні структури. Так, 14 грудня 1923 р. питання проведення тижня допомоги розглянули на загальних зборах партійного осередку вишів Кам'янець-Подільського, які відбулися у приміщенні ІНО. Передбачався віїзд партійців у села для проведення там відповідної роз'яснювальної роботи. Решта залишалися в місті, де мали влаштувати благодійні вистави і концерти⁷⁹⁴⁶, вечори, під час яких планували виголосити лекції⁷⁹⁴⁷. Крім цього, Подільський губернський комітет КП(б)У запланував додаткові заходи щодо надходження допомоги: збори у містах через продаж спеціальних значків; пожертвування державних та господарських органів, приватних осіб, через підписні листи, «виклики» в газетах; добровільні збори в селах, які мав організувати КНС тощо⁷⁹⁴⁸.

На Поділлі тиждень допомоги, який розпочався у 20-х числах грудня, не приніс очікуваного результату. Тому кампанію по збору коштів продовжили до 13 січня 1924 р., взявши за приклад Харківський КППС, який проводив двотижневу допомогу студентству⁷⁹⁴⁹. Однак і цих термінів не дотрималися. Кам'янець-Подільський КППС збирав кошти до початку березня. За цей період надійшло 1260 руб. 81 коп. допомоги, а з березня до вересня 1924 р. – 246 руб. 2 коп.⁷⁹⁵⁰ Незначну кількість коштів зібрали і під час проведення «тижня допомоги» на Волині, у якому взяли участь студенти Волинського ІНО⁷⁹⁵¹. Це певною мірою спростовує твердження авторів колективного видання «Вища школа Української РСР за 50 років», що «тиждень» по всій Україні пройшов організовано і сприяв поліпшенню становища студентів⁷⁹⁵².

Більш результативними наслідки кампанії були лише у великих містах. Зокрема, у Харкові зібрали 27,4 тис. руб.⁷⁹⁵³, Одесі – 30 тис., Катеринославі – 10 тис.⁷⁹⁵⁴

Кампанії допомоги студентству проводилися і в наступні роки. Так, з 20 листопада 1924 р. до 1 травня 1925 р., відповідно до постанови ВУЦВК від 29 вересня 1924 р., проводилася кампанія виручення коштів на потреби

⁷⁹⁴⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1.

⁷⁹⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 15, 29.

⁷⁹⁴⁶ Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 143.

⁷⁹⁴⁷ Там само. Арк. 142.

⁷⁹⁴⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 116.

⁷⁹⁴⁹ Там само. Арк. 145–145зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

⁷⁹⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

⁷⁹⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; На допомогу пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 31 жовт. Ч. 77 (249). С. 5.

⁷⁹⁵² Вища школа Української РСР. С. 91.

⁷⁹⁵³ Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа. С. 81.

⁷⁹⁵⁴ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 55.

студентства через поширення виграшних білетів І всеукраїнської речової лотереї⁷⁹⁵⁵. Для практичної реалізації цього акту опублікували відповідні відозви секретаря ЦК ЛКСМУ Височиненка⁷⁹⁵⁶ і заступника голови ЦК незаможних селян Тропка до губернських, окружних, районних і сільських органів влади. Зокрема, останній повідомляв, що під час розіграшу лотереї (вартість одного білета становила 50 коп.) можна було виграти парові і кінні молотилки, трактори, плуги, сіялки, соломорізки, коні, корови, килими, два будинки⁷⁹⁵⁷.

Перед проведенням лотереї проводилася агітаційна кампанія, основна відповідальність за проведення якої лягала на студентство. У цьому контексті звертає увагу лист голови Кам'янецької окружної лотерейної комісії до студентської молоді вишів Кам'яниччини, у якому перед майбутніми фахівцями ставилися завдання і обґрунтовувалося їхнє значення: «Широка агітація серед громадянства на користь лотереї, масове розповсюдження квитків, широка реклама завдання лотереї. Це є ті двигуни, які [забезпечать] успіх лотереї і вони мусять бути прикладені Вами в тій мірі, як того потребує справа. Радянський Уряд діє аби поліпшити Вам економічний стан, але безпосередня участь в тому Вас, т.т. студенти, дасть поважні наслідки...». В іншій відозві («З чергової роботи студента-відпускника») йшлося про те, що попередні кампанії проводилися переважно у містах, а лотерея була розрахована на «організовану допомогу села». Констатувалося, що «селянство більше зв'язано з Вищими Школами, особливо на Поділлі, і не може залишитись байдужим в справі поліпшення побуту студентства Вищих Шкіл». Студенти, прибувши у села на канікули, спільно з осередками ЛКСМУ, КНС, учителями, сільською радою мали провести відповідну роботу⁷⁹⁵⁸, зокрема, організувати роз'яснювальні бесіди, концерти, вечірки з платою за вхід лотерейними квитками, публікувати у пресі повідомлення про хід роботи, її недоліки, стимулювати змагання із розповсюдження квитків, практикуючи «виклики» на змагання тощо⁷⁹⁵⁹. Студентам, які виїжджали на місця, видавали відповідні посвідчення й інструкції⁷⁹⁶⁰.

Дані про хід лотереї регулярно публікували у пресі⁷⁹⁶¹. Разом з тим, варто зазначити, що робота із поширення лотереї була недостатньою. Через

⁷⁹⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 4–4зв.

⁷⁹⁵⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 4–4зв.

⁷⁹⁵⁷ Там само. Спр. 10. Арк. 39.

⁷⁹⁵⁸ Там само. Спр. 14. Арк. 16–17, 30.

⁷⁹⁵⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 54; Спр. 7. Арк. 7, 23; Спр. 14. Арк. 38; Спр. 16. Арк. 304.

⁷⁹⁶⁰ Там само. Спр. 14. Арк. 61, 153.

⁷⁹⁶¹ Божко С. За пролетарське студентство//Червоний кордон. 1924. 23 листоп. Ч. 59. С. 1; Тропка. Ві до допомогу пролетарському студентству! (Відозва Ц.К. Незаможних Селян)//Там само. 4 груд. Ч. 62. С. 1; Маркевич Л. Червоне студентство чекає допомоги//Там само; Цівінський. Кам'янець студентству// Там само. 14 груд. Ч. 65. С. 2; Робітник землі і лісу в допомозі пролетарському студентству//Там само. 1925. 1 люг. Ч. 79. С. 3; Допомога студентству. В Окркомісії для розповсюдження лотерейних квитків в користь Пролетстуда//Там само. 5 берез. Ч. 88. С. 2.

це 17 лютого 1925 р. ВУЦВК своєю постановою продовжив розповсюдження білетів до 1 квітня. Сам розіграш мав відбутися наприкінці квітня у Харкові публічно⁷⁹⁶².

Загалом, під час проведення лотереї у республіці реалізували 575160 лотерейних білетів на суму 282580 руб. Крім того, зібрали пожертвувань на 12420 руб.⁷⁹⁶³ На місцях становище із поширення цих білетів не було таким райдужним. Зокрема, з Кам'янка-Подільського повідомляли, що частина організацій у цьому напрямку проводили неналежну роботу. 12 квітня 1926 р. голова Кам'янецького КППС у своєму листі до свого колеги із Харкова писав, що «відношення профорганізацій та інш. до кампанії по розповсюдженню марок кволе, а деякі організації відмовляються брати марки для розповсюдження серед членів профспілок і службовців». Це ж стосувалося і вишів міста. Наприклад, профком ІНО отримав для розповсюдження лотерейні білети на суму 820 руб., однак станом на червень 1926 р. від їх реалізації отримав лише 21 руб. 60 коп.⁷⁹⁶⁴, на початку жовтня цей показник зріс до 37 руб. 20 коп., а на 1 листопада – до 88 руб. 90 коп. Після цього він повернув у КППС нереалізовані лотерейні білети на суму 606 руб. 20 коп. Решта білетів залишилися на руках студентів, одні з яких вибули з інституту, інші – загубили чи не мали виручених грошей, оскільки витратили їх, потрапивши у матеріальну скруту⁷⁹⁶⁵. Найкраще спрацювали Орининський РВК, який реалізував усі білети на суму 402 руб. 84 коп. Загалом, із 61 організації повністю розповсюдили їх упродовж жовтня 1924 – вересня 1925 рр. лише 20. За цей період реалізували білети на суму 6176 руб.⁷⁹⁶⁶ Недостатню роботу щодо їх поширення проводили і на Волині⁷⁹⁶⁷.

Восени 1925 р. провели кампанію з продажу благодійних марок. Зініціював її Харківський КППС, який звернувся до ВУЦВК з відповідним проханням. 17 вересня дозвіл отримали за умови добровільного поширення цих марок студентами. 30 жовтня до цієї справи долучився і НКО УСРР. Заступник наркома освіти Я. Ряппо надіслав відповідного циркулярного листа інспекторам народної освіти, ректорам вишів, завідувачам професійних шкіл, ФЗУ, трудових шкіл. Він інформував, що в обіг введено марки гуманітарного змісту вартістю 2, 5, 10, 25 і 50 коп. Виручені кошти від їх реалізації мали піти у фонд поліпшення побуту студентів. Тому Ряппо пропонував ректорам провести роботу аби кожен студент реалізував серед населення марки на суму 5 руб. (мінімальна норма). Окружних інспекторів політичної освіти

⁷⁹⁶² Про порядок розиграння Всеукраїнської Студентської Лотереї//Там само. 23 квіт. Ч. 103. С. 4.

⁷⁹⁶³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 55.

⁷⁹⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 103, 134.

⁷⁹⁶⁵ Там само. Арк. 168.

⁷⁹⁶⁶ Там само. Спр. 10. Арк. 28; Спр. 22. Арк. 17–18.

⁷⁹⁶⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; На допомогу пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 31 жовт. Ч. 77 (249). С. 5.

уповноважали розповсюдити марки через театральні каси чи каси кінотеатрів. Окружні інспектори соціального виховання мали залучити до реалізації марок завідувачів шкіл і учителів, яких, у свою чергу, зобов'язали провести роботу серед батьків учнів⁷⁹⁶⁸.

5 березня 1927 р. ВУЦВК на прохання КППС ухвалив провести житлово-речову лотерею. Лотерейні білети мали поширювати з 15 квітня, а розіграш лотереї планували провести не пізніше 1 січня 1928 р. Всі білети розповсюджували силами студентства, учнів професійних та трудових шкіл. Зібрані кошти передбачалося використати для будівництва гуртожитків та покращення житлово-санітарних умов у діючих БПС⁷⁹⁶⁹. Загалом, того року у 8 округах на користь студентства зібрали 350 тис. руб.⁷⁹⁷⁰

У 1929 р., коли КППС вже припинили свою роботу, провели третю студентську лотерею. Відповідну ухвалу 15 травня прийняла президія ЦБПС ВУРПС. Аргументуючи необхідність проведення лотереї, тут зазначалося, що студенти знаходилися у важкому матеріальному становищі, – 60% з них були хворими на туберкульоз або інші хвороби. Тому вони потребували негайного курортно-санітарного лікування, покращення житлових умов. Лотерейні білети розподілили між різними навчальними закладами. Зокрема, студенти Бердичівського та Старобільського ПТ мали реалізувати білети на суму по 150 руб.; ще 30 педтехнікумів – по 100 руб.⁷⁹⁷¹.

У 1929 р. студенти Київського ІНО брали активну участь в організації лотереї на користь товариства «Озет» і безпритульних⁷⁹⁷²

Мали місце й інші форми збору коштів на користь студентської молоді. Наприклад, 15 березня 1925 р. у газеті «Херсонский комунар» опублікували відозву про допомогу студентству Херсонщини. У ній наголошувалося, що 75% студентів краю бідували, тому просили придбати «талони» вартістю 10 коп. і значки «Емблема студентів» (20 коп.)⁷⁹⁷³. Восени того ж року Катеринославський окружком КП(б)У організував місячник допомоги студентству⁷⁹⁷⁴.

Регулярно влаштовували платні вечірки, концерти на користь малозабезпечених студентів. Наприклад, 10 червня 1923 р. з ініціативи студентів Херсонського ІНО для жителів міста у місцевому театрі організували благодійний концерт, виручку від якого (750 руб.) передали на користь незаможних

⁷⁹⁶⁸ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 2243. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 165, 166–166зв.

⁷⁹⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 26.

⁷⁹⁷⁰ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25.

⁷⁹⁷¹ Там само. Арк. 63в.–7.

⁷⁹⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 48.

⁷⁹⁷³ Касперович. Все на помощь пролетарскому студенчеству//Херсонский коммуна: ежедневная газета: орган Херсонского окрком КП(б)У, окрисполкома и окрпрофбюро. Херсон, 1925. 15 март. №60 (924). С. 1.

⁷⁹⁷⁴ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У. С. 56.

студентів. 17 червня студентський хор дав концерт у партійному клубі, з якого виручили 500 руб., які теж передали незаможній молоді⁷⁹⁷⁵. У тому ж році комісія із соціального забезпечення студентів Волинського ІНО спільно із студкомом і осередком КП(б)У організувала декілька вечорів і концертів, прибуток з яких (200 руб.) передали хлопцям і дівчатам, що сплачували за навчання⁷⁹⁷⁶. Ряд благодійних вечорів відбулися також в інших вишах⁷⁹⁷⁷.

Згорання непу, підрив його економічних основ викликали банкрутство спочатку дрібних КППС провінційних міст, а в 1928 р. комітети були ліквідовані і у великих вишівських центрах⁷⁹⁷⁸. Для студентів ліквідація КППС була трагедією. В умовах формування тоталітарної системи припинила свою роботу остання зацікавлена організація, яка була здатна реально відстоювати економічні інтереси молоді.

Матеріальну і трудову допомогу молоді надавали каси взаємодопомоги (КВД), які виникли у березні-квітні 1921 р. Одні з перших кас створили студенти Полтавського, Одеського і Катеринославського ІНО. Вони розробили власні статuti цих економічних формувань⁷⁹⁷⁹. 14 листопада 1922 р. Укрголовпрофосвіта спільно з ЦБПС прийняли положення «Про каси взаємодопомоги при студентських комітетах інститутів та технікумів», відповідно до якого вони, що мали статус юридичної особи, видавали позики найбіднішим студентам, окремим колективам і трудовим артілям, організовували спільно з кооперативами різні заходи. Членами каси могли бути всі студенти, окрім тих, які жили на «нетрудовий дохід своїх батьків, рідних чи самі експлуатували чужу працю, ті, хто боровся проти радянської влади». Вищим органом вважалися загальні збори вкладників, виконавчим – правління, контролюючим – ревізійна комісія. Кошти каси формувалися за рахунок вступних і членських внесків, відсотків з наявних коштів, прибутків від діяльності власних підприємств, проведення різних заходів, організованих спільно з кооперативом (концерти, вистави, лекції, лотереї тощо), різних пожертвувань, державних субсидій тощо⁷⁹⁸⁰. У випадку ліквідації каси всі кошти мали передаватися у розпорядження КППС⁷⁹⁸¹.

У 1927 р. на II всеукраїнській конференції пролетарського студентства підняли питання щодо розмежування функцій економічних комісій ВБПС і профкомів вишів, з одного боку, і КВД, з іншого, оскільки до цього вони не були чітко прописані. Учасники зібрання визначили, що комісії мали

⁷⁹⁷⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 54.

⁷⁹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 20.

⁷⁹⁷⁷ Там само. Спр. 1101. Арк. 27зв.; Спр. 1149. Арк. 20; Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 44; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 36.

⁷⁹⁷⁸ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 19.

⁷⁹⁷⁹ Аксакова Н. О. Організації студентів. С. 118.

⁷⁹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1075. Арк. 67–68.

⁷⁹⁸¹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 187.

відстоювати економічні інтереси студентства, а саме: слідкувати за забезпеченням їх гуртожитками, стипендіями, медичним обслуговуванням; домагатися спільно з правліннями вишів різних пільг для молоді щодо комунальних послуг, харчування. Вони мали і представницьку функцію у відповідних комісіях. Завданнями КВД було надання своїм членам матеріальної допомоги у формі короткострокових, довгострокових і безповоротних коштів, пошук для студентів роботи. Каси працювали під загальним керівництвом профкомів. Останні не мали права втручатися у роботу кас. Вони могли лише заслуховувати звіти і давати конкретні вказівки⁷⁹⁸².

Одна з таких кас діяла у Київському ІНО. Її попередником було товариство взаємодопомоги, яке функціонувало з 1922 р. Тоді ж започаткували студентський фонд, оборотні кошти якого, щоправда, були досить обмеженими⁷⁹⁸³. Восени 1922 р. студком на базі цих організацій створив КВД⁷⁹⁸⁴. У 1922-1923 н.р. організували касу у Ніжинському ІНО⁷⁹⁸⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО КВД заснували на початку 1924 р. у складі 60 студентів⁷⁹⁸⁶. У 1924-1925 н.р. кількість її членів зросла до 101, у т.ч. 97 стипендіатів⁷⁹⁸⁷, у травні 1927 р. – відповідно 123 і 121⁷⁹⁸⁸, у 1927-1928 н.р. – 125 і 114⁷⁹⁸⁹. У Херсонському ІНО членами КВД був 71 студент⁷⁹⁹⁰. 25 листопада 1928 р. організували касу у Шепетівському ПТ. На початку лютого 1929 р. до її складу входив 71 студент⁷⁹⁹¹.

Грошові фонди кас, як зазначалося, склалися переважно з членських і вступних внесків. Так, у Київському ІНО восени 1922 р. вступний і членський внески були по 10 коп.⁷⁹⁹² У 1927-1928 н.р. у Кам'янець-Подільському ІНО вступний внесок для стипендіатів становив 75 коп., членський – 15 коп., для нестипендіатів – відповідно 30 і 10 коп.⁷⁹⁹³ У Шепетівському ПТ восени 1928 р. студенти сплачували вступний внесок у розмірі 50 коп.⁷⁹⁹⁴ Такі ж внески сплачувала молодь інших вишів⁷⁹⁹⁵.

⁷⁹⁸² Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду. С. 103.

⁷⁹⁸³ Деятельность экономических организаций высших школ Киева. В ИНО//Там само. 1923. №2-3. С. 104.

⁷⁹⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35, 99.

⁷⁹⁸⁵ Там само. Спр. 1101. Арк. 27зв.

⁷⁹⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 6; Спр. 566. Арк. 85; Спр. 584. Арк. 3; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 115; Спр. 19. Арк. 6.

⁷⁹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 717зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв.

⁷⁹⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

⁷⁹⁸⁹ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 24, 63–63зв.

⁷⁹⁹⁰ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁷⁹⁹¹ Там само. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 82.

⁷⁹⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35, 99.

⁷⁹⁹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 24, 63–63зв.

⁷⁹⁹⁴ Там само. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 82.

⁷⁹⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 99. Арк. 9; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1612.

Крім того, для наповнення фондів використовувалися й інші джерела. Наприклад, у 1929 р. у Київському ІНО прибутки для КВД давали власні підприємства (буфет, перукарня, майстерня). У палітурній майстерні працювали 20 студентів, які заробляли по 20 руб.⁷⁹⁹⁶ Каса влаштувала також ряд диспутів, вечірок, гулянок, прибутки від яких пішли на користь незаможного студентства⁷⁹⁹⁷. Загалом, обсяг наявних коштів каси Київського ІНО склав 5322 руб.⁷⁹⁹⁸ В інших вишах актив каси був скромнішим. У Кам'янець-Подільському ІНО на середину травня 1926 р. він склав 959 руб.⁷⁹⁹⁹, у 1927-1928 н.р. – 874 руб.⁸⁰⁰⁰; Херсонському ІНО – в листопаді 1927 р. – 550 руб.⁸⁰⁰¹; Шепетівському ПТ – у листопаді 1928 р. – 142 руб.⁸⁰⁰²

Суми виплачувалися на різні терміни. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1924-1925 н.р. позики надавалися на 1-2⁸⁰⁰³; Київському ІНО – у 1929 р. – на 3 місяці. Практикували і безповоротні позики. У останньому виші того ж року пільгові кредити надали 363 студентам, причому розмір позики не перевищував місячної стипендії⁸⁰⁰⁴. У Кам'янець-Подільському ІНО у першій половині 1924 р. позика становила 3 руб. 50 коп. на місяць (її надали 23 студентам)⁸⁰⁰⁵. У 1924-1925 н.р. бюро каси розглянуло 30 прохань, з яких 10 стосувалися безповоротної допомоги (задовольнили 4 на суму 14 руб.) і 20 – позики (погодили 18 на суму 79 руб.)⁸⁰⁰⁶. У 1926 р. задовольнили 150 із 180 заяв студентів⁸⁰⁰⁷. У 1927-1928 н.р. одна грошова допомога надавалася у сумі до 15 руб., розмір кредиту не перевищував 50 руб.⁸⁰⁰⁸

На наповнюваність фонду негативно впливала незадовільна сплата членських внесків. Так, у 1929 р. у Київському ІНО дехто із студентів не платив по 3 місяці⁸⁰⁰⁹. У Кам'янець-Подільському ІНО восени 1926 р. за членами каси рахувалися 180 руб. «мертвих боргів» (неповернуті кошти)⁸⁰¹⁰.

Арк. 4; В Николаевском ИНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 80.

⁷⁹⁹⁶ Робота К.В.Д./Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.

⁷⁹⁹⁷ Деятельность экономических организаций. С. 104.

⁷⁹⁹⁸ Робота К.В.Д. С. 6.

⁷⁹⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

⁸⁰⁰⁰ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 24, 63–63зв.

⁸⁰⁰¹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁸⁰⁰² Там само. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 82.

⁸⁰⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 717зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв.

⁸⁰⁰⁴ Робота К.В.Д. С. 6.

⁸⁰⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 6; Спр. 566. Арк. 85; Спр. 584. Арк. 3; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 115; Спр. 19. Арк. 6.

⁸⁰⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 717зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1зв.

⁸⁰⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

⁸⁰⁰⁸ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 24, 63–63зв.

⁸⁰⁰⁹ Робота К.В.Д. С. 6.

⁸⁰¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

У КВД Херсонського ІНО серед боржників числилися студенти, які вже закінчили виш⁸⁰¹¹.

Що стосується 30-х рр., то даних про функціонування КВД обмаль. Зокрема, діяла каса у Новомосковському ІСВ, яка у 1932-1933 н.р. як позику видала студентам, насамперед ударникам, 800 руб. Членами КВД були 82% студентів. Вдалося відкрити власні буфет і перукарню, від яких отримали прибутку у сумі 144 руб. З усіх виданих коштів 46% надали бесповоротно⁸⁰¹². КВД діяла також в Артемівському ІСВ⁸⁰¹³. Навесні 1930 р. у Кам'янці-Подільському існувала студентська ощадна каса. 19 березня того ж року на загальних партійних зборах осередку вишу ухвалили, що всі члени і кандидати в члени партії мали вступити в ощадкасу як платники і провести відповідну роботу із залучення до каси позапартійного студентства⁸⁰¹⁴.

Варто погодитися з В. Липинським і В. Прилуцьким, які вважають, що каси виявилися життєздатними організаціями, які значно полегшили матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, різних поїздок, непередбачених витрат. КВД допомагали вносити плату за навчання, надавали матеріальну допомогу, пільгові кредити⁸⁰¹⁵.

Поряд з КППС і КВД економічні інтереси молоді відстоювали студентські споживчі кооперативи. Вони забезпечували спільноту товарами першої необхідності та продовольством за зниженими цінами. Ці товари реалізовували через магазини, буфети, їдальні, що діяли при вишах. Товари закупляли у державних установах, продовольчих кооперативах та на ринку⁸⁰¹⁶.

У 1921 р. одні з перших кооперативів були створені у Київському, Харківському та Одеському ІНО. З 1922 р. розпочався процес централізації їх мережі, і у великих містах з'явилися єдині студентські кооперативи. Наприклад, Київський ЄСК у травні 1924 р. налічував 4019 пайщиків, 972 з яких були студентами Київського ІНО. Членів кооперативу обслуговували 5 продуктових магазинів, один універмаг, 3 буфети, їдальня тощо⁸⁰¹⁷. Упродовж 1923-1924 н.р. кредити (по 4 руб.) для обслуговування у буфеті надали 125 студентам ІНО. Ще 23 особи отримали кошти на забезпечення мануфактурою⁸⁰¹⁸. Наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. започаткували студентський кооператив у Вінниці⁸⁰¹⁹. У Кам'янці-Подільському він виник на початку

⁸⁰¹¹ Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁸⁰¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.

⁸⁰¹³ Там само. Спр. 149. Арк. 135.

⁸⁰¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 43.

⁸⁰¹⁵ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 187; Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 98.

⁸⁰¹⁶ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 186.

⁸⁰¹⁷ Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ. С. 118; Деятельность экономических организаций. С. 103–104.

⁸⁰¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁸⁰¹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1612. Арк. 4.

1924 р. У перші місяці свого функціонування кооператив мав 549 членів, у т.ч. 100 – з ІНО⁸⁰²⁰. У 1925 р. налічувалося 529 осіб⁸⁰²¹. Членам кооперативу у разі необхідності надавався кредит у сумі 5 руб., заставою якого служила стипендія. Кредитування було двох видів: короткотермінове (на 1-2) і довготермінове (3-4 місяці)⁸⁰²². Мали місце випадки, коли, зважаючи на матеріальне становище чи стан здоров'я студента, відстрочували виплату коштів, взятих у позику⁸⁰²³.

У 1925 р. на I всесоюзній конференції пролетарського студентства запропонували об'єднати студентські кооперативи з робітничими, оскільки останні були набагато міцнішими⁸⁰²⁴. Тоді ж це питання підняли і на I всеукраїнській нараді пролетарського студентства, учасники якого висловилися за необхідність посилення кампанії із залучення студентства у місцеву кооперацію⁸⁰²⁵. Невдовзі самостійні студентські кооперативи ліквідували і приєднали їх до робітничих. Власне такі кроки не призвели до покращення життя молоді, навпаки – інтереси студентів централізовані робітничі кооперативи (ЦРК) задовольняли в останню чергу, за залишковим принципом⁸⁰²⁶. У Дніпропетровську в 1926-1927 н.р. кооператив налічував 250 осіб, 85 з яких представляли ІНО⁸⁰²⁷. У 1927 р. до Харківського ЦРК входили 70 студентів Харківського українського ПТ, яким надали в кредит одяг вартістю 1955 руб.⁸⁰²⁸.

Природно, що нерівноправна політика викликала невдоволення молоді, зокрема у Києві. Тому влада дала дозвіл на створення власних закритих єдиних студентських кооперативів (ЗСК)⁸⁰²⁹. Такі ж структури функціонували у педвишах Житомира⁸⁰³⁰.

Кооперативи працювали і у 1930-ті рр. Нам вдалося віднайти статут ЗСК дніпропетровських педвишів, відповідно до якого до кооперативу на добровільних засадах могли вступати студенти, викладачі, працівники, а також члени їх сімей (при умові, що їм виповнилося 14 років). Серед завдань ЗСК були: складання торговельно-фінансових, виробничих, річних, кварталних планів своєї діяльності на основі отриманих від споживспілки планів і лімітів; розгортання роботи з кооперування студентства і залучення коштів від членів ЗСК (паї, внески, аванси і т.д.); укладання угод з галузевими об'єднаннями

⁸⁰²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2, 17зв.

⁸⁰²¹ Там само. Спр. 16. Арк. 307, 311.

⁸⁰²² Там само. Спр. 22. Арк. 14; Спр. 52. Арк. 52.

⁸⁰²³ Там само. Спр. 76. Арк. 40зв.

⁸⁰²⁴ Резолюції 1-й Всесоюзної конференції пролетстуду. С. 80.

⁸⁰²⁵ Резолюції 1-го Всеукраїнського Совеццання Пролетарського Студенчества. С. 67.

⁸⁰²⁶ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 186.

⁸⁰²⁷ Економробота//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. С. 39.

⁸⁰²⁸ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.

⁸⁰²⁹ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 186.

⁸⁰³⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 4-5; Спр. 649. Арк. 1-1зв.; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 51.

споживчої кооперації, місцевими промисловими підприємствами на закупівлю у них товарів; організація роботи власних торговельних і виробничих підприємств на засадах госпрозрахунку; першочергово забезпечувати продукцією ударників соцзмагань, навчальних бригад, які вчасно виконували навчально-виробничий план тощо. Вступний внесок складав 1 руб.⁸⁰³¹

Продовжував працювати ЗСК у Києві. У 1933 р. до послуг студентів було 16 магазинів, 7 продовольчих баз, 14 крамниць⁸⁰³². Такий же кооператив працював у Вінниці. 1 листопада 1935 р. його реорганізували у підприємство «Держторг №3»⁸⁰³³. У грудні 1931 р. студкооператив організувався у Кам'янці-Подільському. Дописувачі газети «Червоний кордон» Маланевич, Дудковський і Брехерман розкритикували роботу його правління. За 10 місяців роботи він допустив 12 тис. руб. дефіциту, що було наслідком безвідповідального ставлення керівного органу до роботи й потреб споживача, невміння організувати роботу, вигідно придбати й «маневрувати» товаром. На 1 вересня 1932 р. у кооперативі налічувалося товарів на 25 тис. руб., серед яких більшість були «не ходовими або зовсім зіпсованими». Відповідно вони не мали попиту у споживачів. Мало місце зловживання дефіцитним товаром – цукром, хлібом, одягом тощо. Їх роздавали особам, які не були членами кооперативу⁸⁰³⁴. Незадовільною була сплата членських внесків⁸⁰³⁵. Судячи з усього, цей кооператив невдовзі припинив свою діяльність. У 1934-1935 н.р. у Кам'янець-Подільському педінституті працював студентський кооператив внутрішньої позики, який об'єднував 57 членів⁸⁰³⁶. У середині 1930-х рр. власний студентський кооператив функціонував у Тульчинському ПТ⁸⁰³⁷.

Частина студентів педвишів, як і раніше, були членами ЦРК. Зокрема, молодь Житомирського ІСВ входила до ЦРК міста⁸⁰³⁸. У звіті за 1931-1932 н.р. йшлося про те, що студенти обробляли городи ЦРК, виїжджали навантажувати картоплю для «робітничих» районів, боролися з повінню⁸⁰³⁹. Тоді ж 17 га картоплі на городі ЦРК викопали студенти Уманського ІСВ⁸⁰⁴⁰; на городах Вінницького ЦРК упродовж 8 днів збирали врожай 70 студентів місцевого єврейського ПТ⁸⁰⁴¹. До ЦРК прикріпили і студентів Миколаївського ПТ⁸⁰⁴².

⁸⁰³¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12–13.

⁸⁰³² Держархів м. Києва. Ф. Р. 716. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 12–17; Спр. 118. Арк. 25.

⁸⁰³³ Вінницький студентський кооператив//Більшовицька правда. 1935. 3 листоп. №254 (1088). С. 4.

⁸⁰³⁴ Маланевич, Дудковський, Брехерман. Справа постачання Кам'янецького студентства в брудних руках//Червоний кордон. 1932. 30 верес. №136 (1036). С. 4.

⁸⁰³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1.

⁸⁰³⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 165.

⁸⁰³⁷ Там само. Спр. 438. Арк. 71, 72, 75; Спр. 444. Арк. 183зв.

⁸⁰³⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 10.

⁸⁰³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 139.

⁸⁰⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27.

⁸⁰⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 69.

⁸⁰⁴² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 29.

У студентському середовищі з'явилися й комуні. У 1930 р. в пресі оприлюднили проєкт типового статуту студентської комуні, яка мала виховувати «колективістичні навички в побуті, цим самим сприя[ти] підготовці фахівців – активних будівників соціалістичного господарства». Членом цієї організації міг бути кожний студент навчального закладу, який визнавав статут та правила внутрішнього розпорядку. Комунари сплачували вступні і членські внески. Виключенню підлягали особи, які порушили статут і внутрішній розпорядок, а також ті, хто проявив «злісну» академнеуспішність, заплямував себе «п'янством, злісним ставленням до праці та недобросовісним ставленням до речей та майна комуні». Вищим органом управління комуні були загальні збори. Поточну роботу проводили обрані ними правління і ревізійна комісія⁸⁰⁴³.

Колишній студент Мелітопольського ІСВ О. Суральов згадував про своє життя у комуні: «Жили ми студентською комунією – всі разом. У загальний котел складали стипендії та інші гроші, продукти. Гуртом вирішували, що кому купити з одягу, взуття. Допомогали один одному вчитися. Підручники теж були загальними. Причому, їх не вистачало, і вивчали матеріал за графіком. Будять тебе о другій ночі: вставай твоя черга вчити. Чи так: один читає, інші слухають...»⁸⁰⁴⁴. Подібне мало місце і в Зінов'євському ІСВ⁸⁰⁴⁵ та Миколаївському ПТ, де наприкінці січня 1931 р. створили 2 жіночі і 1 чоловічу комуні, які об'єднували відповідно 17 і 8 студентів⁸⁰⁴⁶. У Дніпропетровському ІПО у січні 1932 р. членами комун були понад 400 студентів⁸⁰⁴⁷; Бердянському ПТ – у травні 1931 р. – 264 (вони розподілялися на 5 комун)⁸⁰⁴⁸; Нікопольському – в 1932 р. – 452⁸⁰⁴⁹. Діяли комуні і в інших закладах⁸⁰⁵⁰.

У вишах утворювалися студентські земляцтва. На території УСРР вони з'явилися дещо пізніше ніж в Російській Федерації. Це було пов'язано з тим, що партійні комітети на місцях забороняли їх утворення. Наприклад, у 1922 р. Київський губком виступив проти започаткування земляцтв, побоюючись, що релігійні, націоналістичні, есерівсько-меншовицькі та інші організації будуть намагатися використати їх для пропаганди своїх ідей серед студентства⁸⁰⁵¹. Місцеві парткомітети дещо заспокоїла постанова оргбюро ЦК РКП(б) від 23 вересня 1922 р., яка не заперечувала проти організації студентських

⁸⁰⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 2; На злом старий побут. Типовий статут студентської комуні//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 3.

⁸⁰⁴⁴ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 47.

⁸⁰⁴⁵ Постологай В. В. Педагогічна освіта. С. 69–70.

⁸⁰⁴⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58зв.

⁸⁰⁴⁷ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 17.

⁸⁰⁴⁸ Бердянські педагогічні курси. С. 208.

⁸⁰⁴⁹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 46.

⁸⁰⁵⁰ Б. Д-ко. Обурливий неклеп//Студент революції. 1930. №14. С. 46–47; Сукачов Л. Далі ні кроку//Там само. 1932. №10. С. 31.

⁸⁰⁵¹ Липинский В.В. Кто защитит студента. С. 23.

земляцтв, при умові, що в них поширяться вплив комуністів⁸⁰⁵². У січні 1923 р. ЦБКС України розробило положення «Про студентські земляцтва», метою яких було об'єднання студентів однієї губернії і надання їм матеріальної допомоги з боку тих організацій, що відрядили їх на навчання. Окремі земляцтва утворювалися у губерніях, формуючи свої відділення у вишах. В окремих випадках (коли заклади були малочисельними) дозволяли об'єднуватися земляцтвам 2-3 вишів. Участь у декількох таких об'єднаннях заборонялося. Виконавчим органом земляцтв було бюро. Їх завданнями були: залучення місцевих організацій і установ губернії, що відрядила студентів, для надання їм усіх видів матеріальної допомоги; пошук за погодженням і під керівництвом місцевих органів влади та профспілок коштів на місцях, через «вибивання» стипендій, організацію платних доповідей, концертів, зборів, тижнів допомоги, відчислень і т.д. під безпосереднім керівництвом і за погодженням з КППС; організація різних видів матеріальної допомоги з коштів земляцтв; подання пропозицій і висновків стипендіальним комісіям вишів щодо призначення державних, господарських, місцевих й іменних стипендій членам земляцтв; організація колективної закупівлі і розподілу навчальних посібників⁸⁰⁵³.

Студенти з різних регіонів України, які навчалися, зокрема у Кам'янці-Подільському, об'єднувалися у земляцтва – Волинське, Катеринославське, Одеське, Херсонське, Донбасу, РСФРР, емігрантів. Кожне з них зверталось по допомогу для поліпшення матеріального становища до своїх крайових господарських установ⁸⁰⁵⁴. Щоправда, останні не завжди йшли на зустріч. Наприклад, студенти-волиняни декілька разів зверталися до Волинського губвиконкому, наголошуючи, що студентство інших губерній отримувало господарські стипендії. Підтримав їхнє клопотання і Кам'янецький КППС, який 17 лютого 1924 р. надіслав до Житомира відповідного листа⁸⁰⁵⁵.

Студенти, не отримавши реальної допомоги від держави, змушені були шукати постійної або тимчасової роботи, поєднуючи її з навчанням. У червні 1924 р. член політбюро ЦК РКП(б) М. Бухарін на XIII з'їзді партії зазначав, що «студенти працюють, добуваючи кошти на існування, яко вантажники, нічні сторожі, рознощики тощо. Багато не мають ні помешкання, ні заробітків»⁸⁰⁵⁶.

При економічних комісіях (секціях) ВБПС створювалися «столи (секції) праці»⁸⁰⁵⁷, які мали допомогти молоді знайти тимчасову роботу. Наприклад, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. секція праці підшукала тимчасову роботу 472 студентам. Ще 34 особам надали постійну роботу в майстернях КППС, у

⁸⁰⁵² ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 21; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 219.

⁸⁰⁵³ Положення о студенческих землячествах//Студент революції. 1923. №7-8. С. 129–130.

⁸⁰⁵⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 115.

⁸⁰⁵⁵ Там само. Арк. 109.

⁸⁰⁵⁶ Робота серед молоді (Із доповіді т. Бухаріна на XIII з'їздові Р.К.П.)//Червоний кордон. 1924. 15 черв. Ч. 14. С. 1.

⁸⁰⁵⁷ Резолюції 1-й Всесоюзної конференції пролетстуду. С. 80.

трудових школах, різних закладах і установах⁸⁰⁵⁸. У Кам'янець-Подільському ІНО у 1924-1925 н.р. комісія шукала для студентів-нестипендіатів роботу репетитора⁸⁰⁵⁹. У 1927-1928 н.р. 31 студент працював вожатим на дитячих майданчиках, у піонерських таборах⁸⁰⁶⁰. «Стіл праці» працював також у Ніжинському ІНО⁸⁰⁶¹.

З ініціативи КППС та КВД навесні 1923 р. при місцевих біржах праці створювалися бюро праці, які теж займалися працевлаштуванням студентства⁸⁰⁶². Зокрема, послугами бюро користувалася молодь Київського⁸⁰⁶³, Харківського⁸⁰⁶⁴ та Дніпропетровського ІНО⁸⁰⁶⁵. Складніше було знайти роботу взимку. Так, студенти Київського ІНО шукали роботу по місту, наприклад, очисляли його від снігу і т.д.⁸⁰⁶⁶

У провінційних містах було важче працевлаштуватися. З цього приводу з Коростишівського ПТ повідомляли, що у 1927-1928 н.р. «забезпечено студентство матеріально досить кепсько і примушене шукати заробітків, яких у Коростишеві дуже мало»⁸⁰⁶⁷. У Полтавському ІНО у 1922-1923 н.р. мали роботу лише 87 студентів (22% від загальної кількості студентів)⁸⁰⁶⁸; Херсонському – у вересні 1925 р. – відповідно 20 і 9,6%⁸⁰⁶⁹; Чернігівському – у 1925-1926 н.р. – 8 і 7,8%⁸⁰⁷⁰. Водночас, в Одеському ІНО у 1924-1925 н.р. працевлаштуватися вдалося 213 студентам (29,7%)⁸⁰⁷¹, Миколаївському – в 1922-1923 н.р. – відповідно 51 і 31,1%⁸⁰⁷², Вінницькому – в 1923 р. – 41,2%⁸⁰⁷³.

Студенти переважно виконували важкі фізичні роботи. Зокрема, студенти Харківського ІНО проклали трамвайну лінію через Москалівку. Випускник цього вишу В. Аверін згадував: «Як правило, вдень навчалися, а вечорами та вночі працювали вантажниками на залізниці для розвантаження тих вагонів, від яких відмовлялися штатні вантажники: вивантаження негашеного вапна, великої ваги вантажів, а взимку – мерзлої картоплі. Вирубували з-під криги

⁸⁰⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 14, 86.

⁸⁰⁵⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 682зв.

⁸⁰⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 63.

⁸⁰⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 690зв.

⁸⁰⁶² Липинський В.В. Становлення і розвиток. С. 188.

⁸⁰⁶³ МАВ. З життя студентів Києва (в Кубучі)//Студент революції. 1924. №3. С. 46–47.

⁸⁰⁶⁴ Розвиток народної освіти і педагогічної науки на. С. 101.

⁸⁰⁶⁵ Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 188.

⁸⁰⁶⁶ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови. С. 97.

⁸⁰⁶⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220.

⁸⁰⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 13зв.

⁸⁰⁶⁹ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 111зв.

⁸⁰⁷⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.

⁸⁰⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 34зв.

⁸⁰⁷² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37зв.

⁸⁰⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1050. Арк. 23зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 109зв.–110.

колоди при сильних морозах»⁸⁰⁷⁴. Молодь Полтавського ІНО мостила тротуари, рубала дрова⁸⁰⁷⁵.

Дирекції інститутів та технікумів, профспілкові організації отримували безліч заяв від студентів, які просили дозволу відпустити їх на додаткові заробітки. Наприклад, 11 червня 1928 р. з такою заявою до правління профкому Житомирського українського ПТ звернулася другокурсниця А. Вишнівська. Вона просила відправити її влітку попрацювати у дитячому садку. Студентка отримувала лише 10 руб. стипендії, якої вкрай не вистачало. У заяві вона скаржилася: «Часто приходилося голодувати. На зиму потрібно придбати взуття, а з цієї допомоги [стипендії] я собі нічого зробити не можу. Батько мені нічого не може допомогти, тому що безробітний. Коли я не буду працювати, потім я не зможу вчитися». 15 червня цю заяву задовольнили⁸⁰⁷⁶.

Що стосується 30-х рр., то маємо лише поодинокі факти про підприємства майбутніх педагогів. Так, у Київському ІПО, починаючи з II курсу, регулярно підзаробляли 50-60% студентства⁸⁰⁷⁷. Молодь Мелітопольського пединституту мала можливість попрацювати на курсах лікнепу, які діяли в інституті. За семестр можна було заробити 40-80 руб. Влітку частина студентів йшла на заробітки, зокрема на збір врожаю⁸⁰⁷⁸. Особливо складним було становище молоді у роки голодомору 1932-1933 рр. 22 квітня 1933 р. директор Мелітопольського ПТ отримав заяву студентки М. Данілової, яка просила надати їй академічну відпустку до весни 1934 р., оскільки утримувала свою 50-річну маму і 14-річну сестру. Відпустку надали, щоправда лише до 1 вересня 1933 р.⁸⁰⁷⁹

Слід зазначити, що адміністрація більшості вишів для покращення матеріального становища студентів йшла їм назустріч, корегуючи хід навчального процесу. Так, у Волинському ІНО в 1921 р. заняття достроково завершили 1 серпня, оскільки студенти «яко діти пролетарського походження мусіли йти працювати на жнивах», щоб забезпечити себе на зиму харчуванням⁸⁰⁸⁰. Крім того, на прохання студентів заняття перенесли на вечір (з 18 до 23 год.), адже 85% їхнього складу працювали в дошкільних та шкільних закладах, радянських і партійних установах, отримуючи за цю роботу необхідні для існування засоби⁸⁰⁸¹. У звіті закладу за осінній триместр 1925-1926 н.р. зазначалося, що студенти перших двох курсів навчалися зранку, внаслідок чого «значно краще і більше продуктивно йшла [їхня] праця». Студенти-

⁸⁰⁷⁴ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 94.

⁸⁰⁷⁵ Полтава. ІНО (От нашего полтавского корреспондента). С. 120.

⁸⁰⁷⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 26.

⁸⁰⁷⁷ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 14.

⁸⁰⁷⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 33.

⁸⁰⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1137. Арк. 24-25.

⁸⁰⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 3.

⁸⁰⁸¹ Там само. Спр. 1057. Арк. 10зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 31.

третьокурсники «приходили до ІНО ввечері перевтомлені денною працею по різних установах і мусили працювати майже до 11 год. ночі. При таких умовах праця, очевидно, не могла бути цілком продуктивною»⁸⁰⁸². У липні 1922 р. адміністрація Кам'янець-Подільського ІНО, аби допомогти студентам долати матеріальну скруту, оголосила тритижневу перерву у навчанні⁸⁰⁸³. У жовтні 1923 р. заняття вирішили розпочинати з 17.00 год. Тривалість лекційного заняття становила 40 хв. Практичні заняття з ботаніки, хімії, фізики проводилися у неділю⁸⁰⁸⁴. Навесні 1924 р. заняття теж розпочиналися з 17.00 год., і тривали до 21.00 год., після чого студенти займалися у гуртках до 22.00 год.⁸⁰⁸⁵ За таким же графіком працювали і в 1924-1925 н.р.⁸⁰⁸⁶ Після обіду заняття на прохання студентів відбувалися у низці інших педвишів⁸⁰⁸⁷.

У міру можливостей керівництво вишів, профкоми надавали найбіднішим верствам студентства певну матеріальну допомогу. Так, ректор Кам'янець-Подільського ІНО П. Бучинський перед смертю заповів на користь студентам свій власний будинок по бульвару Шевченка, 73⁸⁰⁸⁸. У листопаді 1923 р. В. Геринович передав студентам 5-рублеву «облігацію золотої позики» і закликав викладачів наслідувати його вчинок. Почин ректора підтримав секретар правління ІНО Барг, який, у свою чергу, звернувся до техперсоналу підтримати почин⁸⁰⁸⁹. У Дніпропетровському ІНО у 1927 р. профком видавав студентам допомогу від 3 до 10 руб. Загалом, того ж року її отримали 122 особи на суму 788 руб.⁸⁰⁹⁰ У першому семестрі 1933-1934 н.р. матеріальну допомогу у розмірі 10-40 руб. отримали 87 студентів Миколаївського ПТ⁸⁰⁹¹. Такі ж допомоги отримувала також молодь інших вишів⁸⁰⁹².

Водночас, виявлено також випадки, коли студентів, які шукали засобів до виживання, штрафували чи оголошували догани за те, що вони пропускали заняття. 8 лютого 1930 р. декан Кам'янець-Подільського ІНО Гольберг доповів

⁸⁰⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 15зв.

⁸⁰⁸³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 6.

⁸⁰⁸⁴ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 4зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 115зв.

⁸⁰⁸⁵ Островий В. М. В. О.Геринович – ректор. С. 125.

⁸⁰⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 6, 53.

⁸⁰⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 285. Арк. 32зв.; Спр. 1123. Арк. 4зв., 14; Спр. 1145. Арк.15; Спр. 1050. Арк. 23зв.; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 109зв.110; Спр. 14. Арк. 35зв. Спр. 16. Арк. 109, 110; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 66; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91.

⁸⁰⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 415.

⁸⁰⁸⁹ Там само. Спр. 414. Арк. 10зв.

⁸⁰⁹⁰ Економробота//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. С. 39; Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О. С. 83.

⁸⁰⁹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 34.

⁸⁰⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 20; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 48; Спр. 13. Арк. 45; Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 3зв.

правлінню, що «...деякі студенти суміщають учобу з роботою в установах, що негативно відбивається на їх учобі, бо активізація методів викладання вимагає обов'язкового відвідування занять». Правління ухвалило «заборонити студентам всяку роботу поза ІНО...». 10 студентам, які виїхали на роботу «без дозволу адміністративних органів інституту», оголосили догани⁸⁰⁹³. На початку 30-х рр. одна із студенток Кам'янець-Подільського ІСВ оскаржила рішення рідного вишу у Вінницькому міжрайонному суді. Вона так пояснила причини свого самовільного відлучення з вишу: «Вступила до інституту, навчалась. Батько колгоспник, втратив працездатність і утримувати мене не міг. Стипендії я не отримувала, тому пішла працювати в лікарню (60 руб. зарплати). А за самовільне залишення інституту мене оштрафовано на 210 руб.» Суд вирішив скаргу залишити без наслідків. За пропуски занять студентів часто позбавляли половини стипендії⁸⁰⁹⁴.

Деяких студентів важке матеріальне становище штовхало до скоєння злочинів. Студент Харківського ІНО М. Безуглий, який вступив у виш 1929 року, так аргументував свою спробу здійснити пограбування: «З дому я не мав ніякої матеріальної підтримки... Спробував вночі працювати, а вдень навчатися, я на досвіді знав, що довго так продовжуватися не могло. Від постійного недоїдання і недосипання я часто на лекціях втрачав свідомість. Я вирішив застрелитися. В останній момент мені запропонували здійснити пограбування, на що я після короткого роздуму погодився»⁸⁰⁹⁵.

Матеріальні труднощі обмежували можливість студентів в організації власного дозвілля. Однією із форм проведення вільного часу було написання літературних творів, а також участь у роботі літгуртків. Про теоретичну роботу гуртківців йшлося у підрозділі 2.2. Окрім цього, на засіданнях гуртків обговорювали твори їхніх членів, які найчастіше писали про складне матеріальне становище, зокрема, про житлові умови, харчування, сімейне життя. Зокрема, у Коростишівському ПТ у 1927-1928 н.р. обговорили 32 твори. 18 кращих творів рекомендували до друку; 2 оповідання надіслали до журналу «Червоні квіти», 8 поезій вмістили в стінгазеті «Студентська думка»⁸⁰⁹⁶. У Кам'янець-Подільському ІНО з 1 червня 1927 по 1 вересня 1928 рр. обговорили твори гуртківців на теми «Весінні спогади в осінні дні», «Минуле»⁸⁰⁹⁷. Подібне мало місце також у Волинському ІНО⁸⁰⁹⁸ і Шепетівському ПТ⁸⁰⁹⁹. Перші свої поетичні твори гуртківці публікували також у газетах вишів⁸¹⁰⁰.

⁸⁰⁹³ Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович. С. 24.

⁸⁰⁹⁴ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади. С. 293.

⁸⁰⁹⁵ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 714.

⁸⁰⁹⁶ Шилюк І. Літературна заграда (Коростишев). С. 68.

⁸⁰⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

⁸⁰⁹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.; Спр. 150. Арк. 30.

⁸⁰⁹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 68–69; Спр. 444. Арк. 182.

⁸¹⁰⁰ Стругацький. В провінції (стінгазети вузів): поезія//Студент революції. 1926. №2. С. 26.

Юні літератори брали участь у творчих конкурсах. Так, у Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. провели конкурс на кращий літературний твір на тему «1 Травня»⁸¹⁰¹. У вересні 1935 р. редакція всесоюзного журналу «Красное студенчество» оголосила конкурс на краще оповідання або нарис з життя радянського, а також закордонного, дореволюційного студентства. В конкурсі могли брати участь літгуртківці, студенти і викладачі. Для переможців встановлювалися премії: за краще оповідання (I-а премія – 500 руб., II-а – 300, III-я – 200); нарис – відповідно 300, 200 і 100. Конкурс проводився з 1 вересня по 1 грудня 1935 р.⁸¹⁰²

Водночас у молодих літераторів виявляли плагиат. Так, анонімний дописувач повідомляв про студента літературного факультету Харківського ПТО Ф. Бельмаса, який направив до журналу «За грамоту» для публікації вірш М. Терешука «Навчїть», видавши його за свій⁸¹⁰³. З Кам'янець-Подільського невідомий автор повідомляв, що в місті створювалися гуртки, які називали себе гуртками Кам'янецької групи літературного товариства «Молодняк». Останнє поставилося до цього досить скептично. На їхню думку, у вишівських літгуртках було багато псевдопоетів і псевдописьменників⁸¹⁰⁴.

Водночас, деякі гуртківці, зокрема Кам'янець-Подільського ІНО, на студентських вечорах, «ховаючи своє під три подушки, щоб була не засміяли», читали твори інших авторів. Крім того, навчання членів гуртка носило не систематичний, а випадковий характер. Маючи достатньо літературних сил, він був «відірваний від маси студентства, повис у повітрі, почав занепадати»⁸¹⁰⁵.

У навчальних закладах організовували зустрічі з письменниками. Зокрема, перед студентами Зінов'євського ІСВ (педінституту) виступали І. Микитенко, В. Сосюра, І. Ле та ін.⁸¹⁰⁶, Запорізького – О. Жаров, В. Сосюра, О. Новиков-Прибой, І. Микитенко, Ю. Кобелецький, О. Сурков, І. Ле⁸¹⁰⁷, Мелітопольського ПТ – В. Сосюра і С. Божко⁸¹⁰⁸. Студентство Проскурівського українського ПТ зустрілося з молодим письменником-шахтарем Куликом, що розповів про течії у сучасній українській літературі, творчі організації письменників. Після цієї зустрічі молодь організувала свій літгурток. Планувалося, що він матиме зв'язок з організацією письменників-шахтарів Донбасу «Забой», звідки студенти отримуватимуть різні методичні та практичні пора-

⁸¹⁰¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 20.

⁸¹⁰² Конкурс на краще студентське оповідання і нарис//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.

⁸¹⁰³ Я. Б. Літературний злодій//Студент революції. 1931. №5. С. 27.

⁸¹⁰⁴ Г. Ш. Літмолодняк і літературні гуртки//Червоний кордон. 1927. 5 трав. Ч. 33 (302). С. 7.

⁸¹⁰⁵ Член гуртка. Літгурток І.Н.О.//Там само. 1928. 1 трав. Ч. 50 (426). С. 5.

⁸¹⁰⁶ Постологіт В. В. Педагогічна освіта. С. 69.

⁸¹⁰⁷ Запорізький національний університет. С. 29.

⁸¹⁰⁸ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 23.

ди щодо власної літературної творчості⁸¹⁰⁹. Такі ж зустрічі відбулися і в інших вишах⁸¹¹⁰. У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. провели зустріч з німецьким письменником Віллі Бределем⁸¹¹¹.

Регулярно у педагогічних навчальних закладах організовувалися літературні вечори. Студент Київського ІНО Ю.Кобилецький з цього приводу згадував: «З якою жадобою кидались ми на всілякі цікаві лекції, зустрічі, літературні вечори. Принагідно самі декламували таких поетів як В. Маяковський, В. Чумак, В. Сосюра, О. Влизько, «ніспровергали» літературні авторитети...»⁸¹¹².

Проводилися тематичні вечірки, присвячені пам'яті визначних письменників і поетів. Так, у Вінницькому педінституті організували вечори, присвячені літературній творчості Т. Шевченка, А. Чехова, В. Маяковського⁸¹¹³; Кам'янець-Подільському – О. Пушкіна і А. Чехова⁸¹¹⁴; Миколаївському – Т. Шевченка, О. Пушкіна, П. Тичини, Е. Багрицького, В. Маяковського⁸¹¹⁵; Харківському – А. Чехова, О. Пушкіна, Т. Шевченка⁸¹¹⁶; Вінницькому українському ПТ – М. Коцюбинського⁸¹¹⁷; Коростишівському – Михайличенка, В. Чумака, В. Еллана-Блакитного⁸¹¹⁸. У Житомирському учительському інституті 8 січня 1938 р. студенти організували літературний вечір, присвячений 60-річчю з дня смерті М. Некрасова. Гуртківці вивчали біографію поета, його безсмертні вірші. Кращих студентів дирекція інституту відряджала в школи та установи, де вони проводили літературні бесіди про творчість поета⁸¹¹⁹.

На вечірках обговорювалися та аналізувалися різні твори. Наприклад, у Вінницькому українському ПТ в ході літературних вечорів, наприклад у 1933-1934 н.р., студенти презентували свої надбання, з наступним обговоренням⁸¹²⁰. Ряд вечірок відбулися у Кам'янець-Подільському ІНО. Одну з них організували у другому кварталі 1926 р., де присутні проаналізували твір О. Кундзіча «Червоною дорогою»⁸¹²¹.

⁸¹⁰⁹ Цердя К. Зв'язок з письменниками Донеччини//Студент революції. 1930. №22. С. 44.

⁸¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 10зв.; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255.

⁸¹¹¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 20.

⁸¹¹² Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 731.

⁸¹¹³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39.

⁸¹¹⁴ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160, 165.

⁸¹¹⁵ Реабілітовані історією: Миколаївська область. С. 362.

⁸¹¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 195.

⁸¹¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 12.

⁸¹¹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 41.

⁸¹¹⁹ Жовтневий Л. Готуються до 60-річчя з дня смерті М. О. Некрасова//Червоне Полісся. 1938. 5 січ. №4 (3869). С. 4.

⁸¹²⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70зв.

⁸¹²¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71зв.; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.

Присутні заслуховували різні доповіді. У Польському педінституті в другому семестрі 1933-1934 н.р. провели 8 вечорів «літературного мінімуму», на яких викладачі читали лекції на теми, пов'язані з літературними творами, які студенти зобов'язані були прочитати. Виклад матеріалу інсценізували силами акторів місцевих театрів, а також самих студентів⁸¹²². У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. провели масові лекції на теми: «Про Чехова», «Капітанська дочка», «Белла» М. Ю. Лермонтова», «Мертві душі» М. В. Гоголя», «Євгеній Онегін», «Сонячна система», «Доповіді про Шевченка» тощо⁸¹²³. Після цього організували читання і обговорення творів⁸¹²⁴.

Літературні вечори проводилися у різних формах. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ПТ у 1934-1935 н.р. тричі на місяць у передвихідні дні організували літературно-музичні вечори⁸¹²⁵. У Кам'янець-Подільському педінституті проводилися вечори-стінгазети, «світлові газети»⁸¹²⁶. У Вінницькому єврейському ПТ відбувалися вечірки за участю письменників. Їх присвячували різним політкампаніям та революційним святкам⁸¹²⁷. У Конотопському ПТ у 1935-1936 н.р. провели літературний «Бал-маскарад»⁸¹²⁸. Проводилися літературні вечори і в інших закладах⁸¹²⁹.

Також організували літературні ранки. Наприклад, у 1927-1928 н.р. в Коростишівському ПТ студенти тричі збиралися на такі заходи⁸¹³⁰.

Особливою формою організованої гурткової роботи були літературні суди, які драматизували суспільно-літературні дискусії. Для їх проведення обирався певний літературний образ, який ставав об'єктом аналізу. Суди відбувалися у формі пошкваленої дискусії, під час якої змагалися обвинувачувані і захисники, що виправдовували те чи інше літературне явище. В обговоренні питання брали участь всі присутні. Керував судом голова, секретар вів протокол, виступали свідки, експерти. Обвинувач (прокурор) виголошував обвинувальну промову, захисник – захисну. Наприкінці судового засідання виносили вирок або приймали резолюцію⁸¹³¹. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО

⁸¹²² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 78.

⁸¹²³ Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 19.

⁸¹²⁴ Літературний вечір//Червоний кордон. 1930. 29 січ. Ч. 11 (681). С. 4.

⁸¹²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 32.

⁸¹²⁶ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

⁸¹²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 68.

⁸¹²⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 82.

⁸¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 255; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13; З роботи мовно-літературної кафедри//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.

⁸¹³⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.

⁸¹³¹ Резанов В. И. Проработка литературного материала в учреждениях Соцвоса//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин, 1925. Кн. 4-5. С. 70-71.

перші суди відбулися у 1922 р.⁸¹³² У період з 1 червня 1927 по 1 вересня 1928 рр. влаштували літературні суди над стінгазетою «Товариш», літературними теціями, побутом студентів⁸¹³³. 6 січня 1929 р. відбувся суд над романом В. Винниченка «Сонячна машина»⁸¹³⁴. 22 січня 1924 р. у Ніжинському ІНО провели літературний суд над священником РПЦ Г. Гапоном⁸¹³⁵. У Глухівському ПТ у 1927 р. влаштували літературно-побутовий суд над творами «Луна с правої сторони» С. Малашкіна, «Без черемухи» П. Романова⁸¹³⁶. Такі ж суди практикували і у Вінницькому ІНО⁸¹³⁷.

Гуртківці декламували свої твори на зібраннях різного рівня. Наприклад, у 1936 р. у Вінницькому педінституті виступали в інститутському клубі, підшефному селі, де читали свої вірші⁸¹³⁸. Наприкінці квітня 1938 р. у Житомирському учительському інституті відбулася обласна олімпіада художньої самодіяльності, для учасників якої літгуртківці читали твори М. Горького, В. Маяковського, М. Некрасова; оповіді, присвячені святу 1-го травня і виборам до Верховної Ради СРСР⁸¹³⁹.

Найкращі літературні гуртки матеріально стимулювали. Наприклад, у 1932 р. на міжвишівському зльоті «ударників» преміювали на суму 100 руб. гуртківців Кам'янець-Подільського ПТ⁸¹⁴⁰.

Чимало студентів належали до різних літературних об'єднань. Зокрема, частина молоді педвишів входила до складу осередків «Плугу». Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО він виник у травні 1924 р. Його очолив С. Божко, який одночасно редагував і газету «Червоний кордон», де друкувалися члени організації⁸¹⁴¹. Серед плужан були і студенти місцевого ІНО, згодом відомі радянські письменники і поети Т. Масенко, С. Божко, О. Кундзіч, Д. Копиця, З. Кицюк та ін.⁸¹⁴² Члени літературного гуртка Волинського ІНО входили до

⁸¹³² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 117зв., 224зв.; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15зв.

⁸¹³³ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

⁸¹³⁴ Д. Літературний суд//Червоний кордон. 1929. 8 січ. Ч. 3 (527). С. 7.

⁸¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 59.

⁸¹³⁶ Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум. С. 59.

⁸¹³⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

⁸¹³⁸ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39.

⁸¹³⁹ Кунда. Олімпіада студентської самодіяльності//Червоне Полісся. 1938. 28 квіт. №97 (3961). С. 4.

⁸¹⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 60.

⁸¹⁴¹ Насмінчук Г. Й. До історії створення Спілки селянських письменників «Плуг» на Кам'яничині// VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1987. С. 62.

⁸¹⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 630. Арк. 40зв.; Плугатар. Рік «Плугу» у Кам'янці (Підсумки і висновки)//Червоний кордон. 1925. 1 трав. Ч. 105. С. 4; 3 «роману пам'яті»//Радянський студент. 1972. 27 січ. №2-3 (686-687). С. 3; Копчук А. М. Розвиток літературної творчості на Поділлі (1921-1925 рр.)// VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1987. С. 61-62.

Житомирської філії «Плугу»⁸¹⁴³. У квітні 1924 р. організували гурток «Плуга» у Херсонському ІНО⁸¹⁴⁴. У 1924-1925 н.р. він налічував 12 членів⁸¹⁴⁵, а в 1925-1926 н.р. – 17⁸¹⁴⁶. У Нероновицькому ПТ у 1925-1926 н.р. було 11 плужан⁸¹⁴⁷.

Почали з'являтися перші твори плужан. Наприклад, студент Кам'янець-Подільського ІНО О. Кундзіч у 1924 р. написав відоме оповідання «Червоною дорогою», яке спочатку опублікувала газета «Червоний кордон», а згодом, у 1925 р., окремим виданням воно вийшло у Харкові⁸¹⁴⁸. Побачили світ замітки Т. Масенка «Шикуйся допризовнику», «Школу завоюємо», «Стінні газети на селі», вірші «На варті», «На межі», «Жовтень на межі». У цій же газеті свої перші вірші опублікувала студентка Харківського ІНО, згодом відома українська поетеса, письменниця Н. Забіла⁸¹⁴⁹. У Ржищівському ПТ студенти заснували літературний журнал, у якому публікувалися як плужани, так і гартівці та футуристи⁸¹⁵⁰. Рукописні збірки творів плужан видавали також у Ніжинському ІНО⁸¹⁵¹ і Нероновицькому ПТ⁸¹⁵². Гуртківці Херсонського ІНО за 1924-1926 н.р. видали бл. 400 своїх творів⁸¹⁵³.

Члени осередків «Плуга» організовували літературні вечірки, які збирали великі аудиторії. На цих зібраннях плужани виступали зі своїми творами, зачитували тексти місцевих авторів, організовували дискусії, зустрічі з відомими письменниками та поетами, обговорювали матеріали харківського місячника «Плужанин» тощо⁸¹⁵⁴. Практикували проведення літературних конкурсів⁸¹⁵⁵. Гуртківці особливо охоче долучалися до участі у виставах⁸¹⁵⁶.

Молодь входила до складу й інших літературних організацій. Зокрема, у Чернігівському ІНО працював осередок товариства «Молодняк»⁸¹⁵⁷. Ряд студентів Кам'янець-Подільського ІНО входили до «Асоціації молодих про-

⁸¹⁴³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30зв.; Спр. 150. Арк. 30.

⁸¹⁴⁴ Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга» ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925-1926 академ. рік. С. 72.

⁸¹⁴⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО. С. 42.

⁸¹⁴⁶ Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга». С. 72.

⁸¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60зв.

⁸¹⁴⁸ З інститутського літопису//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 4.

⁸¹⁴⁹ Насмінчук Г. Й. До історії створення. С. 63.

⁸¹⁵⁰ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁸¹⁵¹ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 144.

⁸¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60зв.

⁸¹⁵³ Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга». С. 72.

⁸¹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60зв.; Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга». С. 72; Насмінчук Г. Й. До історії створення. С. 63; Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 144.

⁸¹⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 60зв.

⁸¹⁵⁶ Глядач. «97». (До першої постановки п'єси у Кам'янці)//Червоний кордон. 1925. 11 черв. Ч. 116. С. 4; Свій. А грали добре//Там само; С. С. У спілці селянських письменників «Плуг»//Там само. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.

⁸¹⁵⁷ Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках. С. 31.

летарських письменників», яка виникла у Кам'янці-Подільському наприкінці 1922 р. Організація проводила літературні вечори, які збирали по 300-400 осіб⁸¹⁵⁸. Один з її членів, в майбутньому поет І. Шевченко (Дніпровський), згадував, що кам'янецькі письменники підтримували зв'язки із колегами інших міст, зокрема з Харкова⁸¹⁵⁹. Студенти Миколаївського ІНО були членами об'єднання «Стапель»⁸¹⁶⁰, а Ніжинського – «Штурм»⁸¹⁶¹.

Молодь зобов'язували читати художню літературу. Регулярно проводилася перевірка прочитаного⁸¹⁶², встановивши для неї «культмінімум». Наприклад, у Запорізькому педінституті на другий семестр 1934-1935 н.р. студентів зобов'язали прочитати з української літератури 24 твори, російської – 50. Крім того, вони мали ознайомитися з творами 21 автора, які належали до світової літератури, 9 – літератури народів СРСР⁸¹⁶³. У листопаді 1934 р. на об'єднаних зборах комуністів і комсомольців Житомирського єврейського ПТ акцентували увагу на недостатньому рівні читання молоддю художньої літератури. Частина студентів не виконали «культмінімуму»⁸¹⁶⁴.

Практикувалося проведення конференцій читачів художньої літератури⁸¹⁶⁵. Анкетування, проведене у Зінов'євському ПТ у 1928-1929 н.р. показало, що 21% студентів читали одну книгу на місяць, 29% – дві, 50% – три⁸¹⁶⁶.

На сторінках журналу «Студент революції» йшлося про те, що література не дуже була популярною у студентському середовищі: «Наше студентство зовсім не знайоме з художньої літературою. Уривки з класиків, два-три перекладних романи, імена сучасних письменників, переплутані з іменами героїв їх творів – ось весь літературний багаж сучасного студентства. Крім цього, широко розповсюджений погляд на літературу, як на відірвану від життя прикрасу, забаву, предмет окремих спеціалістів. Перед нами відкривається сумна картина – літературне неучтво сучасного студентства. Ми можемо сказати, що студенти взагалі не мають літературних смаків»⁸¹⁶⁷. У 1935 р. з Харківського ІНО повідомляли, що студенти дуже слабо читали художню літератури, або зовсім не знайомі з нею⁸¹⁶⁸.

Частина студентів брали участь у роботі мистецьких гуртків, зокрема драматичних. Один з них у 20-х рр. функціонував у Київському ІНО. У

⁸¹⁵⁸ Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941. С. 31; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 32зв.

⁸¹⁵⁹ Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр. С. 2.

⁸¹⁶⁰ Миколаївський державний університет. С. 18.

⁸¹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 72.

⁸¹⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160зв.

⁸¹⁶³ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 83-83зв.

⁸¹⁶⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

⁸¹⁶⁵ Там само. Спр. 6. Арк. 6.

⁸¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47зв.

⁸¹⁶⁷ Цит. за: Прилуцький В. Участь студентства. С. 155-156.

⁸¹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 196.

1923-1924 н.р. він налічував 43 члени⁸¹⁶⁹, а у 1929 р. – 112⁸¹⁷⁰. У 1929-1930 р. гурток мав назву драматичної студії, у якій студенти проходили дворічне навчання, після чого могли працювати режисерами-керівниками в сільбудівських та шкільних драматичних гуртках⁸¹⁷¹. У Кам'янець-Подільському ІНО драмгурток виник наприкінці 1922 р.⁸¹⁷², а у червні 1923 р. увійшов до складу мистецького гуртка, у складі якого з вересня того ж року функціонував як драматична секція⁸¹⁷³. У 1924-1925 н.р. драмгурток існував автономно, однак вже у 1925-1926 н.р. знову увійшов до складу мистецького гуртка⁸¹⁷⁴. У 1926-1927 н.р. він набув статусу окремого об'єднання⁸¹⁷⁵. У вересні 1924 р. у ньому працювали 22 студенти⁸¹⁷⁶, навесні 1925 р.– 28⁸¹⁷⁷, влітку того року – 35⁸¹⁷⁸. У 1927-1928 н.р. гурток налічував 44 особи, з яких регулярно працювали лише 10-15⁸¹⁷⁹. У вересні 1928 р. його кількісний склад скоротився до 30 осіб⁸¹⁸⁰. Крім того, за нашими підрахунками, драматичні гуртки, які налічували від 13 до 60 членів, діяли у не менш як 48 педагогічних навчальних закладах – інститутах і технікумах⁸¹⁸¹.

⁸¹⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84.

⁸¹⁷⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

⁸¹⁷¹ Г. С. Робота драмстудії ІНО//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.

⁸¹⁷² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 13; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 848. Арк. 87зв.

⁸¹⁷³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв.

⁸¹⁷⁴ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 162-162зв.

⁸¹⁷⁵ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв.

⁸¹⁷⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.

⁸¹⁷⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв., 47зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9.

⁸¹⁷⁸ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719.

⁸¹⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85.

⁸¹⁸⁰ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30.

⁸¹⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 21; Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв., 253, 263зв., 313зв., 366зв.; Спр. 264. Арк. 44зв.; Спр. 289. Арк. 311зв., 354зв.; Спр. 566. Арк. 562, 749; Спр. 567. Арк. 278; Спр. 568. Арк. 8; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв., 235зв., 285зв.; Спр. 206. Арк. 60зв., 109зв.; Спр. 207. Арк. 17зв., 51зв., 72зв., 110зв., 141, 188зв., 212зв.; Спр. 415. Арк. 49; Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135; ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 728. Арк. 25; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70; Спр. 444. Арк. 182зв., 238; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150; Спр. 1489. Арк. 2; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 57зв., 102; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69; Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 26; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а; Спр. 175. Арк. 1зв.; Спр. 413. Арк. 8зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 20; Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 63; А. К. Взятися до праці. С. 3; Велика О. В. Олександрівському педагогічному технікумі. С. 38; Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81; Сойфер М. В. Миколаївському

Гуртками керували ради, які здебільшого складалася з трьох осіб⁸¹⁸².

Курирували їх роботу викладачі, серед яких були відомі митці. Так, у драматичній студії Київського ІНО історію українського театру викладав Я. Савченко, оформлення сцени – В. Ашкіназі, художнє читання – Васильєв, хореографію – Козачківський, режисерську роботу – Штепук⁸¹⁸³. У Ніжинському ІНО (педінституті) гурток працював спочатку під керівництвом професора П. Бельського, а згодом – завідувача бібліотеки О. Королевича (Леся Гоміна)⁸¹⁸⁴. У Волинському ІНО роботою керувала артистка місцевого театру Морозова⁸¹⁸⁵, Чернігівському ІНО – Бідкіна⁸¹⁸⁶, Глухівському ПТ – Ю. Нестеренко⁸¹⁸⁷, Ржищівському – Д. Лебединець⁸¹⁸⁸. Водночас, у Миколаївському ІНО гурток, який діяв лише у 1926-1927 н.р. закрили, оскільки не було вмілого керівника⁸¹⁸⁹. Через 10 років подібне трапилося в Миколаївському педінституті. 20 грудня 1937 р. на засіданні партбюро йшлося про те, що керівник гуртка Друзе і староста Шмальц не відповідали займаним посадам⁸¹⁹⁰. Без керівника у 1925-1926 н.р. проводилася робота і в Запорізькому ПТ⁸¹⁹¹.

Викладачі проводили з гуртківцями сплановані заняття. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО навесні 1925 р. було проведено 13 таких занять⁸¹⁹²; Золотоношському ПТ – у 1925-1926 н.р. – 24⁸¹⁹³; Глухівському – в 1926-1927 н.р. – 28⁸¹⁹⁴; Запорізькому – в 1925-1926 н.р. – 12⁸¹⁹⁵; Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 40⁸¹⁹⁶.

Регулярно проводилися репетиції. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО з 1 червня 1927 по 1 вересня 1928 рр. члени гуртка з цією метою збиралися 18 разів⁸¹⁹⁷; в Уманському ПТ – у 1925-1926 н.р. – 59⁸¹⁹⁸.

ІНО. С. 40; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 72; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 22; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 44; Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.

⁸¹⁸² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 9.

⁸¹⁸³ Г.С. Робота драмстудії ІНО/Кузня освіти. 1929. 25 жовтня. №1-2. С. 6.

⁸¹⁸⁴ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 145, 161.

⁸¹⁸⁵ Житомирський державний педагогічний університет. С. 16.

⁸¹⁸⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

⁸¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 313зв.

⁸¹⁸⁸ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁸¹⁸⁹ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁸¹⁹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 62зв.

⁸¹⁹¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁸¹⁹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 47зв.

⁸¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁸¹⁹⁴ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 313зв.

⁸¹⁹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁸¹⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70; Спр. 444. Арк. 182зв., 238.

⁸¹⁹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.–31.

⁸¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 188зв., 212зв.

Напередодні вистав відбувалися вступні лекції. Наприклад, у Миколаївському ПТ у 1934-1935 н.р. організували політичні доповіді і науково-популярні лекції, зокрема про життя і діяльність В. Леніна, А. Чехова, Т. Шевченка, день 8-го березня, кампанію із закриття церков тощо⁸¹⁹⁹.

Основною формою роботи драматичних гуртків було проведення вистав. Так, гуртківці Кам'янець-Подільського ІНО у 1923-1924 н.р. поставили 5 вистав⁸²⁰⁰. У 1924-1925 н.р. силами гуртка дали вистави «Чарівна сопілка», «Кооперативна мобілізація», «III Інтернаціонал», «Студенти в революції», «Жінка з голосом»⁸²⁰¹. Крім того, спільно із студентами СГІ у Шевченківському театрі поставили п'єсу «97»⁸²⁰². У 1925-1926 н.р. глядачі мали змогу побачити організовані студентами вистави «Голота», «Боротьба», «Сурми заграли», «Комсомольські частушки», «В червоних туманах»⁸²⁰³. Починаючи з грудня 1925 р., гуртківці основну увагу почали приділяти постановці «живої газети». Для цього було створено відповідний колектив у складі 120 осіб⁸²⁰⁴. Ставили вони вистави і в наступні роки⁸²⁰⁵. У Чернігівському ІНО у 1923-1924 н.р. гурток організував 2 вистави⁸²⁰⁶. У Волинському ІНО в 1925-1926 н.р. гуртківці поставили виставу «Весняна казка» О. Олеся, готували інсценування твору Т. Шевченка «Гайдамаки»⁸²⁰⁷. Члени драматичної студії Вінницького ІНО під керівництвом місцевого актора Терниченка у Народному домі поставили п'єсу І. Вікіла «Шляхи». Невдовзі у м. Літині вони зіграли п'єсу «Суєта»⁸²⁰⁸.

Ставили вистави і гуртківці педтехнікумів. Наприклад, митці Глухівського ПТ у 1925-1926 н.р. організували вистави «Боротьба», «Варнак», «Зрадник», «Первомайський Петрушка»⁸²⁰⁹. Гуртківці Золотоношського ПТ у 1925-1926 н.р. провели 12 виступів перед глядацькою аудиторією⁸²¹⁰; Тульчинського – у 1934-1935 н.р. – 10⁸²¹¹, Проскурівського польського – у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 4⁸²¹². У Преславському болгарському ПТ діяв

⁸¹⁹⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14.

⁸²⁰⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.; Суворий А. Ф. Профспілки Кам'янецьчини. С. 490.

⁸²⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Спр. 414. Арк. 44зв., 62; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 568. Арк. 37, 52; Спр. 599. Арк. 3зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.; Спр. 4. Арк. 9.

⁸²⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 47зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3.

⁸²⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 86.

⁸²⁰⁴ Там само. Арк. 63.

⁸²⁰⁵ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв., 23, 62.

⁸²⁰⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 46.

⁸²⁰⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 5.

⁸²⁰⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 110зв.

⁸²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 253.

⁸²¹⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁸²¹¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70.

⁸²¹² Там само. Спр. 444. Арк. 155.

пересувний студентський театр, який обслуговував болгар Маріупольського і Мелітопольського округів. У 1929-1930 н.р. він здійснив 15 виїздів, у ході яких поставили 21 виставу⁸²¹³. Схвально відгукувалися жителі Проскурова на виступи самодіяльного драматичного гуртка «Синя блуза» місцевого українського ПТ⁸²¹⁴.

Гуртківці проводили і благодійні вистави. Так, 5 квітня 1924 р. члени гуртка Кам'янець-Подільського ІНО під керівництвом студента Вознесенського влаштували виставу, виручка від якої пішла безпритульним дітям⁸²¹⁵. Наступного року вони внесли виручені кошти у КВД вишу після постановки п'єси «Безпартійний»⁸²¹⁶. Студенти Глухівського ПТ у 1925-1926 н.р. виручку від проведення вистав «Боротьба» і «Наталка Полтавка» передали відповідно на користь окружної комісії лікнепу і КВД⁸²¹⁷. Під час літніх канікул гуртківці виїжджали у підшефні села, в інші регіони, де ставили вистави⁸²¹⁸.

Драматичні гуртки влаштовували тематичні вечірки. У Київському ІНО в 1924-1925 н.р. відбулося 11 вечірок-концертів⁸²¹⁹. Такі ж заходи практикували в інших педагогічних вишах⁸²²⁰.

Незадовільною була дисципліна деяких гуртківців. 7 червня 1928 р. на засіданні бюро партосередку розглянули поведінку студентів Вінницького українського ПТ Костюка, Станевича, Гаряньського, які, виступаючи в одному із сіл, запиячили, внаслідок чого виставу було поставлено на низькому рівні, що в свою чергу, ледь не зірвало проведення вечора. Зважаючи на це, члени бюро ухвалили провести над ними товариський суд – Костюка пропонували відрахувати з вишу, а Станевича і Гаряньського позбавити стипендії і винести їм догану⁸²²¹.

Студенти педагогічних навчальних закладів працювали у складі хорових (співочих) гуртків, завданням яких було «ознайомлення студентів з сучасним співом в пристосованні до потреб культурно-освітньої роботи на селі, розвинування музично-співочого смаку, вкладення й вивчення пісенного репертуару шкільного й дитячого, ознайомлення з диригентством»⁸²²².

⁸²¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50.

⁸²¹⁴ Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 341.

⁸²¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 147зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 46зв.

⁸²¹⁶ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 10.

⁸²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 253.

⁸²¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3; Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 341.

⁸²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 101.

⁸²²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 94. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 5зв.; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10; Суrowsий А. Ф. Профспілки Кам'яниччини. С. 490.

⁸²²¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 38–38зв.

⁸²²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 48.

Чимало фактів свідчать про існування таких гуртків у педагогічних навчальних закладах. Так, у травні 1921 р. наказом політкомісара С. Чалого у Кам'янець-Подільському ІНО започаткували студентський хор. Він роз'яснював: «Всі співанки для хористів обов'язкові. Час проведений на співанках фіксується в робочих картках. З усіх, хто на співанку спізнився, або зовсім не прибуде, буде списуватися подвійна кількість годин вже запрячованих»⁸²²³. У червні 1923 р. хор увійшов до складу мистецького гуртка, а у вересні того ж року йому надали статус окремої секції⁸²²⁴, невдовзі ставши окремим гуртком. На початку 1924-1925 н.р. тут було 55 членів⁸²²⁵, наприкінці року – 48-49⁸²²⁶. У 1925-1926 н.р. гурток налічував 61 члена⁸²²⁷, а у 1927-1928 н.р. – 70, з яких регулярно працювали лише 14-21 особа⁸²²⁸. Крім того, хорові гуртки функціонували у Волинському (у 1925-1926 н.р. він налічував 40 осіб)⁸²²⁹ (за іншими даними – 32)⁸²³⁰, Катеринославському⁸²³¹, Київському (у 1923-1924 н.р. – 53)⁸²³², Миколаївському⁸²³³, Одеському⁸²³⁴ та інших закладах. Загалом, за нашими підрахунками, вони працювали у не менш як у 54 інститутах і технікумах педагогічного профілю⁸²³⁵. Найчисельніші вони були в Полтавському (у 1925-

⁸²²³ Наказ Ч. 30 по вищих школах Кам'янця-Подільського (травень 1921 р.)//Вісті Кам'янець-Подільського революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 25 трав. №127. С. 2.

⁸²²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв., 115.

⁸²²⁵ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 9; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 3зв.

⁸²²⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Спр. 601. Арк. 101; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719зв.

⁸²²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁸²²⁸ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23, 62.

⁸²²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 5; Спр. 150. Арк. 30зв.

⁸²³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 311зв., 354зв.

⁸²³¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150.

⁸²³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Арк. 13, 84.

⁸²³³ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69; Сойфер М. В Миколаївському ІНО. С. 40.

⁸²³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 278; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 44.

⁸²³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 117; Спр. 1149. Арк. 21; Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв., 162зв., 313зв., 366зв.; Спр. 264. Арк. 29, 44зв.; Спр. 568. Арк. 8; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв., 235зв., 285зв.; Спр. 206. Арк. 60зв., 109зв., 241зв.; Спр. 207. Арк. 17зв., 51зв., 72зв., 110зв., 141, 188зв., 212зв.; Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Спр. 1495. Арк. 60; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71, 196; Оп. 12. Спр. 728. Арк. 25; Спр. 729. Арк. 63; Спр. 730. Арк. 63; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11-12; Спр. 35. Арк. 38-39; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280; Спр. 438. Арк. 70, 75; Спр. 442. Арк. 1; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45зв.; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 2, 126; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 8; Спр. 63. Арк. 15зв.; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 21зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Спр. 149. Арк. 4зв.; Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.; Спр. 257. Арк. 19; Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл.

1926 н.р. – 74 члени)⁸²³⁶, Могилів-Подільському (у 1926-1927 н.р. – 123)⁸²³⁷ і Бердянському ПТ (у 1926-1927 н.р. – 80⁸²³⁸); Харківському педінституті (у 1935 р. – 123)⁸²³⁹.

Крім того, у Чернігівському ІНО працював гурток вокальної музики, який у 1924-1925 н.р. налічував 61 члена⁸²⁴⁰. В Полтавському ІНО функціонував ансамбль «Жінхоранс»⁸²⁴¹.

Гуртки очолювали досвідчені митці-викладачі. Так, у Полтавському ІНО (ІСВ) плідно працював відомий український композитор, професор В. Верховинець⁸²⁴². У Кам'янець-Подільському ІНО керівником гуртка був М. Коссак (у майбутньому відомий український композитор і диригент), секретарем – студент Тондій⁸²⁴³. У Проскурівському українському ПТ організатором хору був викладач співів П. Дума, один із керівників придворної капели у Петербурзі⁸²⁴⁴. У Волинському ІНО гурток очолювали М. Гайдай⁸²⁴⁵, К. Цимбалюк і Глабай⁸²⁴⁶; Ніжинському – диригент Ф. Проценко⁸²⁴⁷; Запорізькому ПТ – Хоцинський⁸²⁴⁸, Коростишівському – Б. Шишкін⁸²⁴⁹; Мелітопольському – Мосієнко⁸²⁵⁰; Ржищівському – В. Христачевський⁸²⁵¹;

Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2; Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 32; Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19зв.; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 1зв.; Спр. 235. Арк. 58; Спр. 413. Арк. 8зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40, 96; Спр. 135. Арк. 20; Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 78; ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 63; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65–66; Кріпити єдиний фронт!//Студент революції. 1931. №19-20. С. 31; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 91; Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму. С. 89; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; В ХІНО. С. 6; Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму. С. 259; Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка. С. 254; Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 132; Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163; Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 734; Херсонський державний університет. С. 53.

⁸²³⁶ Полтавський педагогічний технікум. С. 8.

⁸²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.

⁸²³⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.; Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. С. 65–66; Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму. С. 89.

⁸²³⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 196.

⁸²⁴⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

⁸²⁴¹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 22.

⁸²⁴² Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини. С. 191; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 115.

⁸²⁴³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4; Спр. 4. Арк. 8зв.

⁸²⁴⁴ Суворий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 256.

⁸²⁴⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 5; Спр. 150. Арк. 30зв.

⁸²⁴⁶ Вища педагогічна освіта. Хмельницька область. С. 341.

⁸²⁴⁷ Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. С. 145.

⁸²⁴⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁸²⁴⁹ Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁸²⁵⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 88.

⁸²⁵¹ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

Сумському – М. Дейнеховський⁸²⁵².

У гуртках організовувалися спеціальні заняття. Так, студенти-гуртківці Волинського⁸²⁵³ і Полтавського ІНО⁸²⁵⁴, Луганського педінституту⁸²⁵⁵ вивчали теорію співу народних пісень, на практиці освоювали нові твори (від примітивних до високохудожніх обробок творів композиторів П. Чайковського, Франца Шуберта, М. Лисенка, М. Леонтовича, П. Делуцького, М. Верекінського та ін.), проходили практику диригування, гри на піаніно та інших музичних інструментах, методику хорового співу, постановку голосу, дикції, вивчали принципи роботи хорів тощо. Члени гуртка Кам'янець-Подільського ІНО влаштовували т.зв. «співанки» (репетиції)⁸²⁵⁶. У січні-травні 1923 р. було проведено 46 репетицій⁸²⁵⁷, в осінньому триместрі 1925-1926 н.р. – 29⁸²⁵⁸, у 1927-1928 н.р. – 49⁸²⁵⁹; у Чернігівському ІНО – в другому триместрі 1924-1925 н.р. – 34⁸²⁶⁰; Харківському – в тому ж році – 42⁸²⁶¹; Вінницькому педінституті – в 1936 р. – 54⁸²⁶²; Уманському ПТ – у 1925-1926 н.р. – 94⁸²⁶³; Золотоношському – у тому ж році – 24⁸²⁶⁴; Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 35⁸²⁶⁵.

Заняття відбувалися у другій половині дня⁸²⁶⁶. З наближенням державних і революційних свят гуртки збиралися щодня. Наприклад, 17 квітня 1932 р. директор Харківського ІНО видав наказ, за яким хор мав працювати з 19.00 до 21.00 год., щоб краще підготуватися до першотравневого свята. Хористів попередили, що в разі пропуску репетицій їх вважатимуть за «зривників підготовки до свята». Подібний наказ оприлюднили і наступного року⁸²⁶⁷.

Обов'язок членів цих гуртків полягав також у проведенні концертів хорової музики, які відбувалися переважно у рамках святкування річниць Жовтневої та Лютневої революцій, Паризької комуни, днів Червоної армії, комсомолу, 1 травня; заходів, приурочених В. Леніну, Т. Шевченку, Розі Люксембург, Карлу Лібкнехту тощо. Зокрема, хористи Кам'янець-Подільського

⁸²⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 241зв.

⁸²⁵³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 12; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 30.

⁸²⁵⁴ Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 115.

⁸²⁵⁵ Гончар. Ми хочемо, щоб у нас було запроваджено вивчення музичної грамоти, вивчення і слухання великих композиторів світу// За більшовицької педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.

⁸²⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 19.

⁸²⁵⁷ Там само. Спр. 400. Арк. 47зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.; Спр. 4. Арк. 8зв.

⁸²⁵⁸ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁸²⁵⁹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.; Спр. 12. Арк. 43зв.; Спр. 14. Арк. 8.

⁸²⁶⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

⁸²⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 8.

⁸²⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38–39.

⁸²⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 188зв.

⁸²⁶⁴ Там само. Арк. 17зв.

⁸²⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75.

⁸²⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 30зв.; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституті. С. 8.

⁸²⁶⁷ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 44; Спр. 9. Арк. 31.

ІНО у 1923-1924 н.р. дали 26 концертів⁸²⁶⁸, у 1924-1925 н.р. – 15⁸²⁶⁹, в осінньому триместрі 1925-1926 н.р. – 8⁸²⁷⁰, у 1927-1928 н.р. – 14⁸²⁷¹; Полтавського ІНО – в другому триместрі 1922-1923 н.р. – 10⁸²⁷²; Волинського – у 1925-1926 н.р. – 7⁸²⁷³; Золотоношського ПТ – у тому ж році – 21⁸²⁷⁴; Глухівського – у 1926-1927 н.р. – 8⁸²⁷⁵; Вінницького педінституту – у 1936 р. – 8⁸²⁷⁶ тощо.

Хорові гуртки давали концертні програми у підшефних селах, на підприємствах. Зокрема, хор Кам'янець-Подільського ІНО виступав у підшефних мікрорайонах міста (Залізничному, на Руських фільварках), селах Мукша Китайгородська, Фридрівці⁸²⁷⁷. Цікаво, що у лютому 1925 р. у с. Фридрівці гуртківці співали на «червоному весіллі»⁸²⁷⁸. Один із випускників вишу – Ю. Горбенко, згадував про виступи колективу у с. Мукша, де їх тепло зустрічали прикордонники (тут проходив кордон з Румунією). На концерті були присутні місцеві мешканці, а також жителі з румунської сторони. Хор співав революційні пісні: «Варшав'янка», «Мы кузнецы», «Смело, товарищи, в ногу», «Вічний революціонер». В репертуарі хору були народні пісні, твори композитора М. Леонтовича. Популярністю і любов'ю користувалися солісти хору А. Тондій, Л. Зоневич, П. Махович, Зіна і Марина Вікторжевські⁸²⁷⁹. Митці виступали також перед кооператорами, допризовниками, солдатами Волинського і Подільського полків, під час відкриття учительського з'їзду. Виручка від декількох концертів пішла незаможним студентам і безпритульним дітям⁸²⁸⁰. Загалом, в осінньому триместрі 1925-1926 н.р.⁸²⁸¹ і у 1927-1928 н.р. гуртківці виступили по 4 рази за межами інституту⁸²⁸². Такі ж концерти проводили гуртки інших вишів⁸²⁸³.

⁸²⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 603. Арк. 40зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 54зв.; Спр. 414. Арк. 44зв., 62, 86; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 568. Арк. 17зв., 37; Спр. 599. Арк. 3–3зв., 9зв.–10; Спр. 711. Арк. 85зв., 162зв.–163; Спр. 721. Арк. 35зв.; Спр. 755. Арк. 11зв., 13зв.

⁸²⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.

⁸²⁷⁰ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁸²⁷¹ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.–31; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23, 62.

⁸²⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 20.

⁸²⁷³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 30.

⁸²⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁸²⁷⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 31зв.

⁸²⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38–39.

⁸²⁷⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 414. Арк. 86; Спр. 755. Арк. 11зв.

⁸²⁷⁸ Горбенко Ю. Перший осередок. С. 2.

⁸²⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1зв.; Боберський А. Як ми чекали іновський хор//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.

⁸²⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 603. Арк. 40зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 44зв., 62; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 568. Арк. 17зв., 37; Спр. 599. Арк. 3–3зв., 9зв.–10; Спр. 711. Арк. 85зв., 162зв.–163; Спр. 721. Арк. 35зв.; Спр. 755. Арк. 13зв.

⁸²⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁸²⁸² Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.–31; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 23, 62.

⁸²⁸³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 31зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6.

Водночас, деякі хори проводили недостатню роботу. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ виступи відбувалися переважно під час студентських вечорів. Репертуар студентського хору переважно був застарілим⁸²⁸⁴. У Миколаївському ІНО гурток розпався через перевантаженість студентів⁸²⁸⁵. З Житомирського учительського інституту в квітні 1936 р. повідомляли, що хоровий гурток працював слабко («від свята до свята»)⁸²⁸⁶.

Виступи хорів часто супроводжували симфонічний і духовий оркестри, члени якого складали музичний гурток. У Волинському ІНО метою гуртка визначалася підготовка диригента для сільського хору⁸²⁸⁷. В одному зі звітів Житомирського ІСВ за 1931-1932 н.р. вказувалося, що здібні студенти могли у майбутньому бути або керівниками музичного виховання, або виконавцями, інші – помічниками з організації музичної справи на місцях⁸²⁸⁸.

Крім вищезазначених, музичні гуртки, за нашими підрахунками, працювали не менше як у 31 педагогічному навчальному закладі⁸²⁸⁹. Чисельність більшості гуртків не перевищувала 20 осіб. Лише у декількох закладах діяли потужніші музичні колективи. Так, у Зінов'євському ПТ у 1925-1926 н.р. гурток нараховував 39 членів⁸²⁹⁰, Бердянському – в 1931-1932 н.р. – 42⁸²⁹¹, Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 40⁸²⁹²; Вінницькому педінституті –

Спр. 20. Арк. 27; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

⁸²⁸⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 19; Спр. 34. Арк. 85; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45.

⁸²⁸⁵ http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁸²⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 8; Спр. 63. Арк. 15зв.

⁸²⁸⁷ Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 31.

⁸²⁸⁸ Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 8.

⁸²⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв., 162зв.; Спр. 264. Арк. 44зв.; Спр. 304. Арк. 194зв.; Спр. 567. Арк. 278; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 235зв., 285зв.; Оп. 7. Спр. 400. Арк. 11зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 50; Спр. 1488. Арк. 295; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71; Оп. 12. Спр. 728. Арк. 25; Спр. 729. Арк. 63; Спр. 730. Арк. 63; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 27; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3, 11–12; Спр. 35. Арк. 38–39; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75; Спр. 444. Арк. 182зв., 238; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45зв.; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150; Спр. 1489. Арк. 2; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 19; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 122; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв., 115; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30; Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 2; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Спр. 2097. Арк. 26; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3, 8зв.; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58; Спр. 281. Арк. 13; Спр. 413. Арк. 8зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 20; Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 78; Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституті. С. 8; Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 262; Херсонський державний університет. С. 53.

⁸²⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 80зв.

⁸²⁹¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 19.

⁸²⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75; Спр. 444. Арк. 182зв., 238.

в 1936 р. – 85⁸²⁹³.

У Херсонському ІНО працювали гурток скрипалів⁸²⁹⁴, струнний і духовий оркестри⁸²⁹⁵; Кам'янець-Подільському педінституті – духовий і симфонічний гуртки⁸²⁹⁶; Мелітопольському – струнний оркестр⁸²⁹⁷; Польському – духовий і симфонічний оркестри⁸²⁹⁸; Полтавському – духовий оркестр і оркестр народних інструментів⁸²⁹⁹; Сумському – духовий і струнний оркестри⁸³⁰⁰; Харківських ІНО – духовий оркестр ім. Х. Раковського⁸³⁰¹, педінституті – струнно-музичний гурток⁸³⁰², єврейському ПТ – оркестр ударних інструментів⁸³⁰³; Конотопському ПТ – струнний гурток⁸³⁰⁴.

У деяких закладах функціонували мистецькі музично-вокальні студії, зокрема, у Харківському ІНО. У 1924-1925 н.р. студія складалася з 4 класів: початківців; ритміки, дитячої гри і пісні; народних інструментів; народних і революційних пісень⁸³⁰⁵. Такі ж студії працювали в Корсунському⁸³⁰⁶, Тульчинському⁸³⁰⁷ і Шепетівському ПТ⁸³⁰⁸.

Роботою гуртківців керували спеціально підготовлені викладачі. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО керівником гуртка був викладач Л. Франко, а секретарем – студент Гаєвський⁸³⁰⁹. Музичним гуртком Лубенського учительського інституту по чергово керували Штемпель і П. Мурашов⁸³¹⁰; Київського російського ПТ – Шопник⁸³¹¹; Мелітопольського – Мосієнко⁸³¹².

Гуртківці займалися переважно практичною роботою, оскільки теоретична була складовою аудиторних занять і була включена як окремих курс до навчальних планів⁸³¹³.

⁸²⁹³ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38–39; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26.

⁸²⁹⁴ В ХІНО. С. 6.

⁸²⁹⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 105; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; Мазирко В. 3 життя студентства Херсонського ІНО. С. 42.

⁸²⁹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 165.

⁸²⁹⁷ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольский пединститут. С. 72.

⁸²⁹⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 78.

⁸²⁹⁹ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 17.

⁸³⁰⁰ Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 734.

⁸³⁰¹ Харківський національний університет. С. 337.

⁸³⁰² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 196.

⁸³⁰³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

⁸³⁰⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁸³⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 8.

⁸³⁰⁶ Там само. Спр. 573. Арк. 17зв.

⁸³⁰⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 155зв.

⁸³⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 160зв.; Спр. 356. Арк. 119зв.

⁸³⁰⁹ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁸³¹⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 149.

⁸³¹¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 20.

⁸³¹² Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 88.

⁸³¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 719зв.

Студенти-музиканти регулярно збирались на репетиції («сигравки»). Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО у весняному триместрі 1924-1925 н.р. відбулося 19 таких «сигравок»⁸³¹⁴, у 1927-1928 н.р. – 38, у ході яких опанували 21 музичний твір⁸³¹⁵. У Чернігівському ІНО в другому триместрі 1924-1925 н.р. репетирували 16 разів⁸³¹⁶, Глухівському ПТ у 1926-1927 н.р. – 45⁸³¹⁷, Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 46⁸³¹⁸.

Результати своєї роботи музиканти демонстрували під час концертів. Вони регулярно грали на вечірках та урочистих зборах, виступали у підшефних селах, базових школах тощо. Зокрема, члени гуртка Кам'янець-Подільського ІНО наприкінці вересня – на початку жовтня 1924 р. провели 5 концертів⁸³¹⁹, у весняному триместрі 1924-1925 н.р. – 4⁸³²⁰, у 1926-1927 н.р. – 7⁸³²¹, у 1927-1928 н.р. – 6⁸³²²; Вінницького педінституту – в 1936 р. – 9⁸³²³; Глухівського ПТ – у 1926-1927 н.р. – 8⁸³²⁴; Тульчинського ПТ – у 1934-1935 н.р. – 8⁸³²⁵. Концертувала також молодь інших вишів⁸³²⁶. У Кременчуцькому педінституті великої популярності набув струнний оркестр, який щоденно 15 хв. виступав по радіо⁸³²⁷.

До репертуарів музичних гуртків входили і класичні твори. Зокрема, студенти-музиканти Коростишівського ПТ виконували «Бурхливий потік» Людвіга ван Бетховена, «Вечірню сонату» Франца Шуберта, «Гумореску» М. Римського-Корсакова та ін.⁸³²⁸

Робота гуртківців не завжди задовольняла представників влади. Зокрема, 25 лютого 1934 р. керівнику оркестру Запорізького педінституту Кір'янову оголосили догану за фальшиве виконання «Інтернаціоналу»⁸³²⁹. 28 жовтня 1936 р. оголосили сувору догану студентам Одеського німецького педінституту Г. і Я. Форратам за «дезертирство від участі в оркестрі» під час

⁸³¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9.

⁸³¹⁵ Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.31.

⁸³¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13.

⁸³¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 31зв.

⁸³¹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75; Спр. 444. Арк. 182зв., 238.

⁸³¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 48зв., 62; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 568. Арк. 37, 52; Спр. 599. Арк. 3зв., 10; Спр. 711. Арк. 85зв.; Спр. 721. Арк. 35зв.

⁸³²⁰ Там само. Спр. 400. Арк. 10зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9.

⁸³²¹ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв.

⁸³²² Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30зв.31.

⁸³²³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38–39.

⁸³²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 31зв.

⁸³²⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70.

⁸³²⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 13; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁸³²⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71.

⁸³²⁸ Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64.

⁸³²⁹ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 30.

проводів призовників. У наказі зазначалося, що така поведінка «не властива для радянських студентів»⁸³³⁰.

У вишах було організовано роботу художніх гуртків (студій). У Корсунському ПТ, де діяв такий гурток, вважали, що його мета – «навчити студента володіти малюнком, щоб майбутній вчитель міг вільно ілюструвати дітям свою лекцію хоча б схематично...». Крім того, гуртківці мали навчитися виготовляти засоби масової агітації та пропаганди, а саме плакати, художню графіку і діаграми⁸³³¹.

Ці гуртки з часом змінювали свій статус. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО художній гурток, подібно до драматичного, музичного і хорового, до вересня 1923 р. входив до складу мистецького гуртка, після чого йому надали статус секції⁸³³². У 1924-1925 н.р. він функціонував як окремий художній гурток (інколи його називали мистецький гурток)⁸³³³. Упродовж навчального року кількість гуртківців коливалася від 9 до 14 осіб⁸³³⁴. На початку вересня 1925 р. співочий, драматичний, музичний і хоровий гуртки об'єднали у єдиний мистецький гурток⁸³³⁵. Що стосується художнього, то він у 1925-1926 н.р. продовжував діяти як окремий гурток⁸³³⁶. У наступні роки у джерелах він не згадується. Художні гуртки діяли не менш як у 13 педагогічних навчальних закладах⁸³³⁷, мистецькі – у Кременчуцькому (у 1925-1926 н.р. він нараховував 14 членів)⁸³³⁸ і Сумському ПТ (у тому ж році – 18)⁸³³⁹; образотворчого мистецтва – Волинському ІНО⁸³⁴⁰, Конопотському⁸³⁴¹ і Одеському єврейському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 19 членів)⁸³⁴²; гурток з вивчення питань теорії та історії мистецтва – у Чернігівському ІНО (у 1921-1922 н.р. – 25)⁸³⁴³; гурток малювання, ліпки і ручної праці – у Харківському єврейському ПТ⁸³⁴⁴.

⁸³³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 103зв.

⁸³³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 48.

⁸³³² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 71зв., 115.

⁸³³³ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 47зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9.

⁸³³⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 10зв., 47зв.; Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2зв.; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3, 9.

⁸³³⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 162-162зв.

⁸³³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484зв.

⁸³³⁷ Там само. Спр. 566. Арк. 562; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 72зв.; Спр. 207. Арк. 110зв., 188зв., 212зв.; Спр. 415. Арк. 101; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 45зв.; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 150; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 32; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7; Писарська Г. В. Педагогічне училище. С. 64; Суворий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 160.

⁸³³⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 285зв.

⁸³³⁹ Там само. Спр. 206. Арк. 241зв.

⁸³⁴⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

⁸³⁴¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 9.

⁸³⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 44зв.

⁸³⁴³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 16.

⁸³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 29.

У вишах працювали мистецькі студії. Зокрема, художні студії діяли у Ніжинському ІНО⁸³⁴⁵, Золотоношському (у 1925-1926 н.р. – 6 членів⁸³⁴⁶, у 1926-1927 н.р. – 16⁸³⁴⁷), Корсунському⁸³⁴⁸, Ржищівському⁸³⁴⁹, Черкаському ПТ⁸³⁵⁰; студії малювання – у Бердянському (у 1926-1927 н.р. – 20)⁸³⁵¹ і Старобільському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 6)⁸³⁵²; студія зображальних мистецтв – у Чернігівському ІНО⁸³⁵³. У Київському російському ПТ на початку 30-х рр. гурток називали художнім, а з 1933-1934 н.р. – ІЗО-гурток (аббревіатура від російського словосполучення «искусство запечатления образов»). Це поняття інтегрувало різні види живопису, графіки і скульптури. У 1933-1934 н.р. гурток об'єднував 24 студенти⁸³⁵⁴, а в 1934-1935 н.р. – 40⁸³⁵⁵. У Сталінському ПТ у 1926-1927 н.р. функціонувала ІЗО-студія, яка мала 10 членів⁸³⁵⁶. У Могилів-Подільському ПТ ряд студентів займалися у майстерні образотворчого мистецтва⁸³⁵⁷; Тульчинському⁸³⁵⁸ і Шепетівському – в образотворчих студіях⁸³⁵⁹.

Гуртки очолювали досвідчені викладачі. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО художній гурток очолював український графік, миствознавець В. Гагенмейстер, а секретарем був студент Болубаш⁸³⁶⁰. Мистецьким гуртком Сумського ПТ керував Н.Опосуцький⁸³⁶¹. Художню студію Ржищівського ПТ очолював І. Льєнко⁸³⁶².

З гуртківцями проводилися заняття. Наприклад, у 1925-1926 н.р. у Золотоношському ПТ відбулося 20 занять⁸³⁶³, Уманському – 46⁸³⁶⁴. Теоретичні питання мистецтва розглядалися на засіданнях гуртка з вивчення питань теорії та історії мистецтва Чернігівського ІНО. Ідея створення цього гуртка виникла у студентів, які зацікавилися книгою професора Ф. Шміта «Мистецтво, його психологія, його стилістика, його еволюція». На зібраннях дебатувалися

⁸³⁴⁵ Страшко Є. Гоголівський інститут. С. 26.

⁸³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁸³⁴⁷ Там само. Арк. 51зв.

⁸³⁴⁸ Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 24.

⁸³⁴⁹ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁸³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 235.

⁸³⁵¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 8зв.

⁸³⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 72зв.

⁸³⁵³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 16.

⁸³⁵⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40.

⁸³⁵⁵ Там само. Спр. 135. Арк. 20.

⁸³⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 235зв.

⁸³⁵⁷ Там само. Арк. 8.

⁸³⁵⁸ Там само. Арк. 155зв.

⁸³⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 160зв.; Спр. 356. Арк. 119зв.

⁸³⁶⁰ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4.

⁸³⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 241зв.

⁸³⁶² Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁸³⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 17зв.

⁸³⁶⁴ Там само. Арк. 188зв., 212зв.

питання, підняті вченим: «Методи соціологічного вивчення мистецтва», «Розкриття сутності самого поняття мистецтва», «Стилістична кваліфікація», «Головні течії новітньої літератури і напрями сучасного мистецтва в соціологічному висвітленні»⁸³⁶⁵.

Практична діяльність членів художнього гуртка здебільшого полягала у виготовленні афіш, плакатів, портретів («вождів», Рози Люксембург, Карла Лібкнехта тощо), картин на революційну тематику, написанні різних гасел (наприклад, у Київському і Кам'янець-Подільському ІНО)⁸³⁶⁶. Гуртківці Ржищівського ПТ створили портрет Т. Шевченка, який демонструвався на всеукраїнській виставці у Харкові⁸³⁶⁷. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО писали також з натури. Для цього їм організовували пленери біля Старої фортеці, у с. Цибулівка, на бойні. До державних свят вони прикрашали студентський клуб. Гуртківці також готували ілюстрації до газети ІНО «Товариш»⁸³⁶⁸, виготовляли таблиці для педагогічної лабораторії⁸³⁶⁹. Для членів гуртка проводили екскурсії. Так, восени 1924 р. їх було 3. Тоді ж гуртківці оглянули виставку в місцевій художньо-промисловій школі⁸³⁷⁰.

Джерела розповідають і про інші напрями гурткової роботи. Так, у Волинському ІНО⁸³⁷¹, Житомирському єврейському ПТ⁸³⁷², Запорізькому педінституті працювали балетні гуртки⁸³⁷³. У Чернігівському ІНО діяв побутовий гурток, який у листопаді 1924 р. налічував 60 членів. Тоді ж у цьому виші функціонував гурток сучасності, який об'єднував 73 члени⁸³⁷⁴. У Полтавському ІНО працював хореографічний ансамбль⁸³⁷⁵.

Таким чином, взявши до уваги вищезазначені дані, а також матеріали попередніх розділів монографії, можемо стверджувати, що гурткова робота посідала значне місце у житті студентства. Найбільш інтенсивною вона була до середини 1920-х рр. Пізніше інтерес студентів до праці у гуртках дещо знижується. Наприклад, у 1924-1925 н.р. гуртки Київського ІНО охопили 75-80% студентства⁸³⁷⁶, у листопаді 1929 р. – 33,9%⁸³⁷⁷; Кам'янець-Подільському

⁸³⁶⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 16.

⁸³⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 101; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 79зв.; Спр. 566. Арк. 85зв.; Спр. 599. Арк. 1, 10.

⁸³⁶⁷ Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж. С. 499.

⁸³⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 62; Спр. 568. Арк. 37зв., 52; Спр. 599. Арк. 3зв.; Спр. 711. Арк. 163; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 9.

⁸³⁶⁹ Там само. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 6.

⁸³⁷⁰ Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.

⁸³⁷¹ Житомирський державний педагогічний університет. С. 16.

⁸³⁷² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁸³⁷³ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 63.

⁸³⁷⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 56а.

⁸³⁷⁵ Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини. С. 191.

⁸³⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 101.

⁸³⁷⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39; Партійна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.

ІНО – восени 1923 р. – 75%⁸³⁷⁸, у 1925-1926 н.р. – 86,5%⁸³⁷⁹. У педтехнікумах відсоток, охоплених гуртковою роботою студентів, залишався бути достатньо високим, особливо у 30-ті рр. У Золотоношському ПТ у 1926-1927 н.р. він становив 63,1%⁸³⁸⁰, у Київському російському ПТ – у середині 1931-1932 н.р. – 75%⁸³⁸¹, Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 75-80%⁸³⁸², Конотопського – у першому семестрі 1935-1936 н.р. – 82,4%⁸³⁸³.

Всі гуртки створювалися на засадах добровільності, працювали за календарним планом, який затверджувався навчальним відділом. Одні гуртки були у структурі клубів, іншими керували культкомісії профкомів вишів. Викладачі працювали у гуртках за принципом добровільності чи професійного навантаження. Робота у них відбувалася у позанавчальний час і була відокремлена від навчальних планів⁸³⁸⁴.

Про свою присутність у керівництві гуртків дбали партійний і комсомольський осередки. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1926 р. до президій гуртків входили 19 комсомольців⁸³⁸⁵.

Мали місце і недоліки у гуртковій роботі, які були пов'язані, насамперед, з недостатнім фінансуванням, тісною приміщень клубів, слабким керівництвом, незадовільним плануванням роботи. Спостерігалася слабка відвідуваність занять, які проводилися у гуртках. Частина гуртківців не сплачували членські внески⁸³⁸⁶.

Поширеною формою масової культурно-освітньої роботи були студентські вечори. Зокрема, вони проводилися у Кам'янець-Подільському ІНО (в 1924-1925 н.р. – 7⁸³⁸⁷, у другому кварталі 1926 р. – 6⁸³⁸⁸, у 1926-1927 н.р. – 7⁸³⁸⁹, у 1927-1928 н.р. – 19⁸³⁹⁰),

⁸³⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1637. Арк. 12.

⁸³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 484зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 14зв.

⁸³⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 51зв.

⁸³⁸¹ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51.

⁸³⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75.

⁸³⁸³ Держархів Сумської обл. Ф. П. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 13.

⁸³⁸⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 8зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 32; Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 163зв.; Спр. 356. Арк. 122зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 58зв.; Велика О. В Олександрівському педагогічному технікумі. С. 38; Ряппо Я. Радянське студентство. С. 42.

⁸³⁸⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71.

⁸³⁸⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 2; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 105; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 74зв., 126; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 44, 48зв.; Спр. 13. Арк. 45–45зв.; Спр. 16. Арк. 1; Спр. 22. Арк. 1; Спр. 24. Арк. 14.

⁸³⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8.

⁸³⁸⁸ Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71зв.; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.

⁸³⁸⁹ Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв.

⁸³⁹⁰ Там само. Арк. 62зв.

Миколаївському⁸³⁹¹, Одеському (у другому триместрі 1925-1926 н.р. – 8)⁸³⁹², Харківському (у 1924-1925 н.р. – 22⁸³⁹³; у 1925-1926 н.р. – 15, у 1926-1927 н.р. – 28⁸³⁹⁴); Київському ІПО (у 1932-1933 н.р. – 6)⁸³⁹⁵; Полтавському ІСВ (у 1932 р. – 4)⁸³⁹⁶ та інших закладах⁸³⁹⁷.

Більшість вечірок мали тематичне спрямування, зокрема, політико-освітнє. Організовували вечори, присвячені річницям Лютневої і Жовтневої революцій, Червоної армії, Паризької комуни, Міжнародному жіночому дню, святу 1 травня, «вождям», державним і політичним діячам. Проводилися антирелігійні, військові, інтернаціональний вечори, політичної освіти, наприклад, в Київському⁸³⁹⁸ і Ніжинському ІНО⁸³⁹⁹; Київському ІПО⁸⁴⁰⁰; Житомирському єврейському⁸⁴⁰¹ і Конотопському ПТ⁸⁴⁰² та інших вишах⁸⁴⁰³. Політико-освітнє забарвлення мали вечори запитань і відповідей. Наприклад, у другому кварталі 1926 р. у Кам'янець-Подільському ІНО відбулися 2 таких вечора (тема першого з них «Підсумки XIV партз'їзду», іншого – «Комсомол і опозиція»)⁸⁴⁰⁴.

Проводилися культурно-масові вечори. Зокрема, у Херсонському ІНО 19 травня 1923 р. організували вечір пісні. Спочатку присутні заслухали доповіді викладача Дюміна «Культура пісні» і студента Котляра – «Організація народних хорів». Після цього виступав хор, а також окремі студенти⁸⁴⁰⁵. У Ніжинському ІНО у 1925-1926 н.р. один з вечорів присвятили творчості літературного об'єднання «Плуг»⁸⁴⁰⁶. У Тульчинському ПТ у 1934-1935 н.р. вда-

⁸³⁹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 69.

⁸³⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 567. Арк. 277.

⁸³⁹³ Там само. Спр. 568. Арк. 3.

⁸³⁹⁴ Харківський національний університет. С. 337.

⁸³⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

⁸³⁹⁶ Там само. Спр. 1488. Арк. 295.

⁸³⁹⁷ Там само. Спр. 1490. Арк. 52; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11; Спр. 35. Арк. 39; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2; Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7; Спр. 6. Арк. 6; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39; Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 30; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 252-253; Спр. 6. Арк. 5.

⁸³⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38, 39зв.

⁸³⁹⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 62зв., 101.

⁸⁴⁰⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.

⁸⁴⁰¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7; Спр. 6. Арк. 6.

⁸⁴⁰² Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 14-14зв.

⁸⁴⁰³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11; Спр. 35. Арк. 39; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 1зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 3зв., 62зв.

⁸⁴⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71зв.

⁸⁴⁰⁵ Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 167.

⁸⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 101.

лося провести 9 культурно-масових вечорів, на яких виступали драматичний та фізкультурний гуртки і 12 вечорів художньої самодіяльності⁸⁴⁰⁷. У 1935 р. студенти Житомирського педінституту організували два дитячих вечори: перший – вечір самодіяльності, у якому брали участь учні базової школи, діти 3-ї комуни, діти студентства і викладачів; другий – вечір дитячої творчості, учасниками якого були театр малих форм при Палаці піонерів, балетна студія, колектив дитячого комбінату. Крім того, були літературні виступи юних піонерів⁸⁴⁰⁸. У Житомирському єврейському ПТ восени-грудні 1935 р. на одному з вечорів після перегляду п'єс «Аристократи», «Горе від розуму» відбувся диспут⁸⁴⁰⁹. Вечори самодіяльності організовували також в інших закладах⁸⁴¹⁰.

У 20-х рр. певного поширення набули вечірки, присвячені питанням студентського побуту. Наприклад, у другому кварталі 1926 р. у Кам'янець-Подільському ІНО один з вечорів був «загальностудентським побутовим», на якому «роз'яснювали всі хибні моменти життя студентства по інтернатах з боку взаємовідношення і гігієни поведження»⁸⁴¹¹. У 1927-1928 н.р. провели вечір на тему «Побут студентських мас»⁸⁴¹². У Волинському ІНО організовували вечори-концерти з читанням стінних та «світлових» газет, під час яких звучала самокритика життя колективу вишу, у т.ч. у сфері побуту⁸⁴¹³. Такі ж вечірки були проведені у Конотопському⁸⁴¹⁴ і Коростишівському ПТ⁸⁴¹⁵.

У педвишах організовували вечори-зустрічі з видатними людьми. Наприклад, у Харківському педінституті, де створили клуб ділових зустрічей, у березні 1939 р. перед студентами виступали Герой Радянського Союзу Е. Кренкель і видатний педагог А. Макаренко⁸⁴¹⁶. У Зінов'євському педінституті відбувалися зустрічі з ветеранами громадянської війни, німецькими комуністами⁸⁴¹⁷.

Разом з тим мали місце і недоліки в організації цих заходів. 7 січня 1926 р. з Тульчинського ПТ скаржилися, що культурно-освітня робота була дуже слабкою: «...тільки вечірки з танцями були основною культурною

⁸⁴⁰⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 70, 75.

⁸⁴⁰⁸ З роботи мовно-літературної кафедри//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.

⁸⁴⁰⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7; Спр. 6. Арк. 6.

⁸⁴¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 61зв.; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 52; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25зв.; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 8; Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 252-253; Спр. 6. Арк. 5.

⁸⁴¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 71зв.

⁸⁴¹² Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 62зв.

⁸⁴¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 5.

⁸⁴¹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 15-15зв.

⁸⁴¹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 221зв.

⁸⁴¹⁶ Харківський державний педагогічний університет. С. 20.

⁸⁴¹⁷ Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 69.

студентства»⁸⁴¹⁸. У Проскурівському ПТ для студентів профком проводив платні розважальні вечори. Кореспондент журналу «Студент революції» Г. Гнідий в одному із своїх дописів із сарказмом писав, що під час їх проведення «...фігурує буфет з шістнадцятьма відрами пива і вина найрізноманітніших гатунків (під маркою вина криються «коньяк», «зубровка» й інші високоградусні речі)». Культурна програма обмежувалася постановкою п'єси, яку «не виконують, а партачать», виступами хору, який мав властивість «кожного разу провалитись». Після цього розпочиналась танцювальна частина вечора, яка перетворювалася у «...шумну студентсько-червоноармійсько-міщансько-проститутську мішанину»⁸⁴¹⁹. Подібне мало місце і в деяких інших закладах⁸⁴²⁰.

У педагогічних навчальних закладах щорічно проводилися олімпіади (огляди-конкурси) художньої самодіяльності⁸⁴²¹, наприклад, у Вінницькому учительському інституті. Найкращих виконавців, самодіяльні гуртки преміювали (перша премія склала 100 руб., три других – по 60 руб., чотири третіх премій – по 40 руб.)⁸⁴²². Кращі самодіяльні колективи та виконавці брали участь в обласних олімпіадах художньої самодіяльності⁸⁴²³.

У навчальних закладах дбали про культурне дозвілля студентів. Для них організовували культпоходи у кіно та театри, чим підвищувався їхній культурний рівень. Квитки реалізовували за пільговими цінами. Так, у 1926 р. завдяки заходам НКО УСРР знижки становили 50-60% від номінальної ціни⁸⁴²⁴. У деяких містах, зокрема, у Кам'янці-Подільському, організовували спеціальні студентські сеанси кращих кінофільмів за ціною не більше 15 коп.⁸⁴²⁵.

Пільгові квитки реалізовували і у 30-ті рр. Так, 3 вересня 1934 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилася інформація, що за студентами вищих на весь театральний сезон закріплювалося 10% місць у партері та на ярусах театрів України. Квитки на ці місця продавали із знижкою на 50%. Розподіл студентських місць між вишами НКО УСРР покладав на директорів театрів і студентські секції ОРПС. Студенти користувалися пільговими квитками індивідуально,

⁸⁴¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 416. Арк. 49.

⁸⁴¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 21; Гнідий Г. Платні вечори//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 3.

⁸⁴²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7зв.; Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 62зв., 65.

⁸⁴²¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 2.

⁸⁴²² Там само. Спр. 445. Арк. 64-66.

⁸⁴²³ Там само. Арк. 43; Підсумки студентської олімпіади самодіяльного мистецтва//Більшовицька правда. 1936. 24 трав. №118 (1253). С. 3; Кунда. Олімпіада студентської самодіяльності//Червоне Полісся. 1938. 28 квіт. №97 (3961). С. 4.

⁸⁴²⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; Шарів. Голос Харківщини// Студент революції. 1927. №2-3. С. 25.

⁸⁴²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 139; Спр. 17. Арк. 11.

а також для організації культпоходів⁸⁴²⁶. У Вінниці квитки реалізовували у спеціальних театральних касах, які обслуговували лише студентів⁸⁴²⁷.

Архівні джерела, матеріали тогочасної періодики повідомляють про відвідування кінотеатрів та міських театрів студентами педагогічних навчальних закладів. Молодь більше захоплювалася кіно, і все, що було пов'язане з ним. За словами студента Київського ІПО О. Засенка, студентство, «крім зарплати, вабила і сама атмосфера кіномистецтва, оповитого в ту пору для нас серпанком романтичної чарівності, утаємниченої, просто таки незбагненої притягальної сили»⁸⁴²⁸.

Серед студентської молоді найбільшою популярністю користувалися фільми «Путівка в життя», «Юність Максима», «Платон Кречет», «Чапаєв», «Веселі ребята», «Три песні о Леніне», «Спартак», «Дев'ятий вал», «Кінець Санкт-Петербургу», «Буря», «Земля кличе», «Байкал», «Південь у Тамбові» та ін. Колективне відвідування кінотеатрів організували у низці інститутів і технікумів педагогічного профілю⁸⁴²⁹.

Регулярно кінофільми демонструвалися безпосередньо у приміщеннях навчальних закладів. Наприклад, молодь Житомирського педінституту в першому семестрі 1933-1934 н.р. фільми переглядала 4 рази на місяць⁸⁴³⁰, а Конотопського ПТ упродовж 30-х рр. – тричі на місяць⁸⁴³¹. Подібне мало місце і в Артемівському ІСВ⁸⁴³². У кращому становищі були заклади, які мали власні кінозвуківі установки. Зокрема, у Мелітопольському педінституті у штаті був кіномеханік, який демонстрував фільми у залі на 370 місць. Кінопродукцію отримували із Запорізького відділення «Укрфільму»⁸⁴³³. У Тульчинському ПТ у 1934-1935 н.р. молодь переглянула 49 кінокартин, які демонструвала власна кінозвуківна установка⁸⁴³⁴. Такі ж установки мали деякі інші виші⁸⁴³⁵.

⁸⁴²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941). С. 192.

⁸⁴²⁷ Театральні квитки для студентів//Більшовицька правда. 1935. 29 листоп. № 274 (1108). С. 4.

⁸⁴²⁸ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 732.

⁸⁴²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47зв.; Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 133; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71, 195; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280; Спр. 444. Арк. 160, 165; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 252-253; Спр. 6. Арк. 5; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78зв.; Купріянов. Перевищено показники всіх попередніх років//Більшовицька правда. 1935. 30 серп. № 149 (983). С. 3; Лаврут О. Дозвілля студентів. С. 148.

⁸⁴³⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23.

⁸⁴³¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 41; Спр. 185. Арк. 12.

⁸⁴³² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 135.

⁸⁴³³ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський педінститут. С. 73.

⁸⁴³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71, 75; Спр. 444. Арк. 183.

⁸⁴³⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2; Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 732.

Студентську молодь долучали до високої культури. Наприклад, молодь Київського ІНО регулярно відвідувала Український драматичний театр імені Івана Франка⁸⁴³⁶. Молодь Польського педінституту у другому семестрі 1933-1934 н.р. ходила в театр імені Івана Франка, оперний театр, російський драматичний театр⁸⁴³⁷. У 1934-1935 н.р. колективи студентів Вінницького⁸⁴³⁸ і Кременчуцького педінститутів по 10 разів побували у театрі⁸⁴³⁹, Тульчинського ПТ – у 1934-1935 н.р. – 7⁸⁴⁴⁰; Миколаївського – у 1936-1937 н.р. – 6⁸⁴⁴¹; Житомирського учительського інституту – з жовтня 1938 р. по червень 1939 р. – 6⁸⁴⁴². Театри відвідували також студенти низки інших педагогічних навчальних закладів⁸⁴⁴³. Найохочіше вони відвідували вистави «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Маруся Чурай», «Наталка Полтавка», «Шестеролюбимих», «Запорожець за Дунаєм»⁸⁴⁴⁴.

Навчальні заклади викупляли частину місць, насамперед, для студентів-ударників. Зокрема, у 1934-1935 н.р. у Вінницькому педінституті завдяки цьому щодня театри і кіно безкоштовно могли відвідувати 5-6 кращих студентів⁸⁴⁴⁵. Кам'янець-подільські педінститут⁸⁴⁴⁶ і ПТ у тому ж році мали по 4 постійних місця⁸⁴⁴⁷. Польський педінститут у другому семестрі 1933-1934 н.р. у театрі імені Івана Франка, польському драматичному театрі та театрі музичної комедії закупував на весь сезон 20 місць⁸⁴⁴⁸.

Після перегляду фільмів чи вистав відбувалося їх обговорення. Наприклад, молодь Польського педінституту, побувавши навесні 1934 р.

⁸⁴³⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39зв.

⁸⁴³⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78зв.

⁸⁴³⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39зв.

⁸⁴³⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 71.

⁸⁴⁴⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 71, 75; Спр. 444. Арк. 183.

⁸⁴⁴¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

⁸⁴⁴² Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2.

⁸⁴⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 47зв.; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39зв.; Спр. 1796. Арк. 8; Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295; Спр. 1490. Арк. 50; Спр. 1528. Арк. 33; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 133; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 195; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 9; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 280; Спр. 442. Арк. 13в.; Спр. 444. Арк. 160, 165; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23; Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7; Спр. 6. Арк. 6; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 4зв.; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14, 31; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12; Держархів Харківської області. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 37; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96.

⁸⁴⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 195; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 12.

⁸⁴⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 26; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 39зв.

⁸⁴⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 160, 165.

⁸⁴⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 25зв.

⁸⁴⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78зв.

в Українському драматичному театрі імені Івана Франка на постановці п'єси «Платон Кречет», обговорила побачене. Основним доповідачем був завідувач літературною частиною театру Савченко⁸⁴⁴⁹. Подібне мало місце і в Черкаському ІСВ⁸⁴⁵⁰ та Харківському педінституті⁸⁴⁵¹. У Житомирському єврейському ПТ напередодні проведення культпоходів, яких у 1934-1935 н.р. відбулося 20, проводилися попередні літературні бесіди⁸⁴⁵².

Загалом, культурні потреби студентства задовольнялися недостатньо, особливо в 20-х рр. Навіть незважаючи на надання студентам пільгових квитків, їхня ціна для багатьох з них була не підйомною. 18 березня 1926 р. газета «Комсомолец України» писала: «Культурних розваг студенти майже зовсім не мали. У театрі бували раз на рік і то з приводу якогось свята, коли у вузі роздавали безкоштовні квитки. Одна розвага – кіно і то була потрібна відвага, бо, витративши гроші на пільговий квиток, у другій половині місяця можна було залишитися без сніданку»⁸⁴⁵³. Дописувач журналу «Студент революції» О. Савченко повідомляв, що у Сумському ІСВ студенти не мали змоги слухати радіо, переглядати кінофільми, п'єси⁸⁴⁵⁴.

Частина студентів не розуміла змісту театральних вистав, балетних та оперних постановок. Наприклад, студент Київського ІНО Ю. Кобилицький так описав свої враження від балету: «Якось я наважився піти подивитися балет, заліз на гальорку, і виспався так добре, аж поки мене не збудив служник, що прибирав після закінчення вистави. Для мене було не тільки незрозумілим, а й дивним, що в незвичному для мене одязі напівоголені (як на мій погляд) дівчата і такі ж чудернацькі хлопці стрибають мовчки під музику на сцені. Я такого зроду не бачив і музики такої не чув. Хлопці реготались, коли я розказував про цю оказію. Красу класичної музики ми зрозуміли потім, але мушу признатися, що ми її не сприймали серцем, хоча окремі арії з популярних опер полюбили й співали»⁸⁴⁵⁵.

Під час перегляду вистав траплялися кумедні випадки. Студент Кам'янець-Подільського ІНО К. Присяжнюк згадував один з них: «В невеликому міському театрі була велика гальорка – місце студентів. Частині вдавалося влаштуватися на ослонах, а решта виставу дивилась стоячи. В антрактах пильно розглядали партер, і якщо помічали що якийсь студент посмів сам чи з своєю подругою піти в партер, його гальорка брала на приціл. Коли гасили світло, гальорка скандувала: «В десятому ряді, п'яте і шосте місце – на гальорку». Перші слова говорив чітко хтось один, а решта хором, під регіт

⁸⁴⁴⁹ Там само. Арк. 78.

⁸⁴⁵⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7.

⁸⁴⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 195.

⁸⁴⁵² Там само. Спр. 1079. Арк. 255.

⁸⁴⁵³ Цит. за: Нариси повсякденного життя 30-х рр. С. 104.

⁸⁴⁵⁴ Савченко О. Збірник шестеро все ухваляють //Студент революції. 1931. №2. С. 30.

⁸⁴⁵⁵ Цит. за: Українське радянське суспільство 30-х рр. С. 731–732.

всього театру, водала «...на гальорку!» Адміністрація театру добре знала ці студентські штучки, і завіса не підіймалася, а солідний лисий директор театру з білетершами бігли до десятого ряду й уклінно просили тих, хто зайняв 5 і 6 місця, залишити партер. А згори ревом по театру прокочувалося: «На гальорку!». Під загальний регіт глядачів партеру і скандування гальорки порушники неписаного студентського етикету, зігнувшись, швидко вибігали з залу. Тоді лунали оплески, директор театру витирав піт з лисини, завіса піднімалася, і вистава починалась або продовжувалась»⁸⁴⁵⁶.

Для студентів організовували також походи у музеї⁸⁴⁵⁷, цирк⁸⁴⁵⁸, зоопарк⁸⁴⁵⁹, у ліс⁸⁴⁶⁰.

У студентському побуті певного поширення набули прояви девіантної поведінки. Так, з Польського педінституту повідомляли, що у 1933-1934 н.р. студенти сиділи в аудиторіях і в їдальнях в головних уборах, верхньому одязі, палили тут, варварське ставилися до меблів, їли в їдальнях чим попало, смітили в аудиторіях⁸⁴⁶¹. 17 березня 1935 р. на відкритих загальних комсомольських зборах Кам'янець-Подільського педінституту йшлося про те, що частина комсомольців вели себе некультурно, зокрема, як і в попередньому виші вони у їдальнях сиділи у шапках, одягнені, в аудиторіях палили⁸⁴⁶². Безкультур'я мало місце і серед студентства Вінницького педінституту⁸⁴⁶³.

Адміністрація більшості закладів з вищезазначеними проявами боролися досить рішуче. Наприклад, 19 листопада 1933 р. директор Харківського педінституту своїм наказом оголосив догану 12 студентам, які сиділи в аудиторіях у пальто, кашкетах і калошах. Всіх інших попереджали, що у разі порушення внутрішнього розпорядку та санітарно-гігієнічних вимог їх будуть позбавляти стипендії чи відраховувати з вишу⁸⁴⁶⁴. З Конотопського ПТ повідомляли, що студенти у 1933-1934 н.р. «культмінімуму не склали», але добилися того, щоб вони використовували зубний порошок, обов'язково стриглися⁸⁴⁶⁵. 5 грудня 1935 р. студента Бердянського педінституту І. Петрусенка відрахували за «соціально-ворожі» вислови, ненормативну лексику та брутальну лайку⁸⁴⁶⁶.

Проводилася боротьба із шкідливими звичками студентів. Так, у жовтні 1928 р. у Бердичівському педтехнікумі обрали «п'ятьорку», яка контролювала хід боротьби з палінням, шкідливими звичками у побуті⁸⁴⁶⁷.

⁸⁴⁵⁶ Присяжнюк К. Сторінки історії. С. 2.

⁸⁴⁵⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 43в.

⁸⁴⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 2.

⁸⁴⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 295.

⁸⁴⁶⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85.

⁸⁴⁶¹ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77.

⁸⁴⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 49.

⁸⁴⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 13в.

⁸⁴⁶⁴ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 81, 85.

⁸⁴⁶⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 41.

⁸⁴⁶⁶ Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд. С. 3.

⁸⁴⁶⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 2.

Серед мешканців студентських гуртожитків набула поширення гра в карти на гроші, яка нерідко закінчувалася кривавими бійками. Іноді студенти в гуртожитку розважалися некоректними, «бурсацькими» витівками по відношенню до своїх товаришів: «Студента, що спить, вимащують сажею або розмальовують акварельними фарбами під негра. Буває, що того, хто спить, обливають холодною водою, прив'язуючи рушником до ліжка»⁸⁴⁶⁸. Так, ганебним визнали факт гри у карти в гуртожитку студентами Вінницького педінституту⁸⁴⁶⁹.

Поширеним явищем у студентському середовищі було вживання алкоголю, насамперед чоловіками. Практично всі вечірки, комсомольські гулянки, екскурсії, сімейні свята закінчувалися грандіозними пиятиками. Реалізація спиртних напоїв проводилася навіть у студентських їдальнях⁸⁴⁷⁰. Випадки пияцтва мали місце у Вінницькому українському⁸⁴⁷¹ і Київському російському ПТ⁸⁴⁷². У березні 1929 р. на одній із нарад ЦК ЛКСМУ зазначалося: «Пияцтво не розвинене з однієї простої причини, що грошей немає. Коли ці гроші заводяться, коли студент попадає на практику, він п'є, чинить різні непотребства»⁸⁴⁷³.

Непоодинокими були п'яні deboші в гуртожитках, ініціаторами яких ставали зокрема, комуністи та комсомольці. Так, наприкінці 1928-1929 н.р. у Добровеличківському ПТ два студенти – секретар осередку ЛКСМУ Д. Козакул, член бюро цього ж осередку Г. Шепата і один з випускників вишу влаштували п'янку, після чого останній звалтував студентку. Очільники комсомольського осередку зробили вигляд, що не помітили цього злочину⁸⁴⁷⁴. 15 лютого 1935 р. на засіданні партбюро Кам'янець-Подільського педінституту обговорили поведінку члена партії студентки Радіонової, яка після того, як склала сесію, влаштувала в гуртожитку випивку, на якій були і позапартійні студенти. Про це заявив Картицюк, який, за словами обвинувачуваної, ображався на неї за те, що вона отримувала персональну стипендію. Учасники зібрання ухвалили зробити Радіонової зауваження і рекомендувати їй покращити свою академуспішність⁸⁴⁷⁵. Деякі студенти-комсомольці входили в стан хронічного сп'яніння⁸⁴⁷⁶.

Як правило, керівництво навчальних закладів, якщо студенти себе вели тихо й не бешкетували, практично не реагували на випадки пиятики. В іншому

⁸⁴⁶⁸ Прилуцький В. Побут студентів. С. 99.

⁸⁴⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4зв.

⁸⁴⁷⁰ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 53.

⁸⁴⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 107.

⁸⁴⁷² Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 23.

⁸⁴⁷³ Прилуцький В. І. Побут студентів. С. 100.

⁸⁴⁷⁴ Несподіваний провал//Студент революції. 1930. №5. С. 46.

⁸⁴⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 6.

⁸⁴⁷⁶ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 53.

випадку бійки ставали предметом розгляду на засіданнях керівних органів інститутів і технікумів із наданням певних характеристик: «хуліган, розтратник, невтриманий», «зрив постанов осередків, зв'язок з класово чужим елементом», «часто вживає такий метод виховання, як матюкання», «за погану поведінку в гуртожитку висловили сувору догану з попередженням»⁸⁴⁷⁷. Зокрема, у травні 1934 р. студента Запорізького педінституту А. Салка за організацію п'ятики і перебування у стані алкогольного сп'яніння виселили з гуртожитку і оголосили догану⁸⁴⁷⁸. В Одеському німецькому педінституті у жовтні того ж року за таку ж провину обмежилися доганою. Її наклали на студента Гідта⁸⁴⁷⁹.

Згодом дирекції вишів почали діяти більш жорстко. Так, у листопаді 1938 р. за організацію п'ятики, «побутове розкладання» (неодноразово появлявся у гуртожитку п'яним) відрахували з вишу студента Миколаївського педінституту Горбунова⁸⁴⁸⁰. У Харківському педінституті у травні 1937 р. за подібну провину, а також за хуліганство виш покинув Б. Сухомлін, а С. Герасименку, А. Островерху і Г. Кушніруку оголосили догани⁸⁴⁸¹. У грудні 1937 р. цей же виш «позбувся» М. Лугового, який організував п'янку, що завершилася дебошом⁸⁴⁸².

Частина осіб які своїми діями дискредитували себе, виключали з партії. Наприклад, у 1931 р. за п'янки і хуліганство (бійки) виключили студента Сумського ІСВ Лукерченка⁸⁴⁸³.

Значного поширення серед студентства набули дошлюбні і позашлюбні статеві стосунки. Наприклад, у 1927 р. провели соціологічне опитування студентів Одеси, у т.ч. й ІНО, яке показало, що понад 30% студенток і 20% студентів жили вільними шлюбами, а 25% заміжніх і одружених мали позашлюбні статеві стосунки. 60% опитаних вступали у статевий зв'язок з декількома партнерами одночасно⁸⁴⁸⁴. Із Зінов'євського ПТ повідомляли, що на 1928-1929 н.р. статеві стосунки до 18 років вже мали 20% студентів. Крім того, 21,6% студентів займалися онанізмом⁸⁴⁸⁵.

Серед студентів було поширено таке ганебне явище як проституція. У жовтні 1924 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР голова цього органу Я. Ряппо офіційно визнав наявність проституції у вишах⁸⁴⁸⁶.

⁸⁴⁷⁷ Лаврут О. Дозвілля студентів. С. 147.

⁸⁴⁷⁸ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 56.

⁸⁴⁷⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35зв.

⁸⁴⁸⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 6.

⁸⁴⁸¹ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁸⁴⁸² Там само. Спр. 16. Арк. 159.

⁸⁴⁸³ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16зв.

⁸⁴⁸⁴ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 178.

⁸⁴⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 48.

⁸⁴⁸⁶ Хоруженко Х. Стан здоров'я студентів. С. 117.

Наркомос спробував взяти під свій контроль студенток-проститутток, намагався виділяти більшу кількість місць в гуртожитках для жінок, щоби вони не ночували на горищах і в підвалах, почав роздільне поселення в гуртожитках жінок і чоловіків⁸⁴⁸⁷. У березні 1929 р. на нараді ЦК ЛКСМУ йшлося про те, що мали місце випадки, коли студенти приводили в гуртожитки проститутток. Учасники зібрання відзначали, що у цьому напрямку проводилася певна робота: «Окремі випадки статевої розпусти мають місце, але як загальне явище це не спостерігається, як відчувалося в перші роки після революції, ця хвиля спадає, це питання входить у свою норму»⁸⁴⁸⁸. Лікар Д. Ласс у своїй праці «Современное студенчество» стверджував, що у 1914 р. сексуальний досвід у публічних будинках мали 42% студентів, у 1920-1922 рр. цей показник знизився до 28%, а у 1926 р. – до 13,8%. Серед тих, хто користувався послугами повій, були і комуністи: з 90% студентів-комуністів, які жили активним статевим життям, 40% з них користувалися платними послугами «жриць кохання». У Чернігівському ІНО секретар комсомольського осередку жив одночасно з двома студентками, але всі про це мовчали⁸⁴⁸⁹. Загалом, на 1928 р. нелегітимні статеві стосунки мали 88% студентів і 48% студенток, у 1930 р. – відповідно 95% і 62%⁸⁴⁹⁰.

Досить гостро сприймалося у вишах фарбування дівчатами губ і брів. Наприклад, 7 травня 1935 р. на загальних зборах партосередку Житомирського педінституту обговорили поведінку студентки Левицької, яка своїм виглядом розкладала комсомольців і відповідно «агітувала за проституцію»⁸⁴⁹¹.

Нерідко серед комсомольців-чоловіків побутовала думка, що якщо дівчина захотіла стати комсомолкою, то лише для того, щоби «переспати» з хлопцем. Власне, це призводило до непоодиноких фактів сексуального насилля, жертвами якого ставали звичайні дівчата. Історик О. Рябченко в одній із своїх праць проаналізувала випадки гвалтування дівчат-комсомолок, які відбувалося за такою схемою: спочатку члени бюро, у т. ч. і комуністи, рекомендували дівчат до комсомолу, а коли вони, у більшості випадків красиві, попадали до осередку, їх гвалтували, оскільки були впевнені у мовчанні останніх і своїй безкарності⁸⁴⁹².

У ряді випадків студенти глузували із тих, хто завагітнів. Так, з Київського ІНО у лютому 1930 р. повідомляли, що на III курсі єврейського відділу навчалися студенти Вейцблїт, Мойзеліс, Шайкенач, які навколо вагітної студентки

⁸⁴⁸⁷ Липинский В. В. Кто защитит студента. С. 28.

⁸⁴⁸⁸ Прилуцький В. І. Побут студентів. С. 100.

⁸⁴⁸⁹ Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України 1920-х рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.), Я. Верменич, В. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 2013. Вип.22. С. 294.

⁸⁴⁹⁰ Там само. С. 296.

⁸⁴⁹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 23.

⁸⁴⁹² Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання...». С. 295.

утворили «брудну атмосферу», знущалися, глузували з неї, внаслідок чого довели її до непритомності. Про цей випадок йшлося на сторінках газети «Кузня освіти». У дописі вимагали виселити цих студентів з гуртожитку і відрахувати з ІНО⁸⁴⁹³. Подібний випадок стався у 1929 р. і в Київському польському ПТ. Однак тут ніхто не став на захист студентки і всі поставилися до неї вороже, з презирством, не допоміг і ректор. Коли студентка просила його про надання їй відпустки, він відмовив, мотивуючи тим, що «стипендіати не можуть бути вагітними»⁸⁴⁹⁴. У Конотопському ПТ у 1935-1936 н.р. стався діаметрально протилежний за суттю випадок. Тут студентські організації, викладачі не могли прищепити студентці Вернидуб переконання, що вагітність для неї не сором. Їй створили всі умови, забезпечили житлом, покращеним безкоштовним харчуванням, однак дитину вона народила 7-місячною, яка вже була мертвою⁸⁴⁹⁵. Що до цього призвело, можна було лише здогадуватися.

Частина студентів глузували із тих студентів і студенток, які були закоханими. У січні 1928 р. у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР йшлося про те, що у Нероновичському ПТ з ініціативи анархіста Любівця діяв нелегальний гурток «Комборбрез», метою якого було «зводити і розводити закоханих». Зазначалося також, що студенти, серед яких були і комсомольці, ходили на «досвітки», де творилися різні неподобства⁸⁴⁹⁶. 11 травня 1935 р. на відкритих партійних і комсомольських зборах Вінницького педінституту заявили, що були «випадки негарного ставлення студентів до студенток, коли наприклад пройдеться студент зі студенткою, – деякі товариші беруть це на сміх, а це є негарне, не товариське ставлення»⁸⁴⁹⁷. У наступні місяці становище суттєво не змінилося, і 25 грудня того ж року на комсомольських зборах знову йшлося про те, що необхідно «створити комсомольську дружбу серед комсомольців і комсомолок»⁸⁴⁹⁸. У жовтні 1938 р. у Житомирському учительському інституті мали місце «склоки, грубість, нетовариське ставлення, нездорова атмосфера, відсутня критика». Деякі студенти демонстрували грубість до жінок⁸⁴⁹⁹.

Організовувалися студентські «червоні» весілля, які були досить не вибагливими. Колишній студент Київського ІНО Ю. Кобилецький згадував, як разом із двома своїми друзями пішки вирушили від Хрещатика до Святошино після першотравневої демонстрації, «бо одноколійна трамвайна лінія не працювала у зв'язку із святом. У кожного в кишені студентська пайка хліба (400 грамів). Оце й всі припаси. Нас чекала у Святошино моя наречена з матір'ю та казан гарячої картоплі. Не пам'ятаю, чи були ще якісь найдки, але нам було

⁸⁴⁹³ Вимагаємо негайно виключити//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.

⁸⁴⁹⁴ Мірошніченко. Уславлений технікум. С. 30.

⁸⁴⁹⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85.

⁸⁴⁹⁶ Українська інтелігенція і влада. С. 253.

⁸⁴⁹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 43.

⁸⁴⁹⁸ Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 2.

⁸⁴⁹⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 13.

добре і весело, хоч не було в нас ні вишуканих страв, ні навіть такої-сякої музики. За декілька днів до цієї події поїхали ми у Святошенське відділення міліції, зареєструвались, – та й по всьому»⁸⁵⁰⁰.

У студентських сім'ях траплялися й аморальні вчинки. Зокрема, на сторінках журналу «Студент революції» йшлося про негідний вчинок студента Тульчинського ПТ В. Кислиці. Він покинув сім'ю (дружину-студентку М. Коц і дитину) й одружився на студентці Н. Побережник, яка була із заможною сім'єю. Коли померла дитина, Кислиця «паплюжив» на очах студентства свою колишню дружину, називав її повією. Через це М. Коц намагалася накласти на себе руки. Знущався над своєю дружиною і студент Мироненко. Автор статті, засуджуючи поведінку цих осіб, звертав увагу на те, що такі аморальні вчинки на студентських зборах, на жаль, не розглядалися⁸⁵⁰¹.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. важливе значення для поліпшення умов життя і навчання студентів педагогічних навчальних закладів мала діяльність організацій для допомоги найбіднішим студентам. Одним із найвпливовіших студентських державно-громадських економічних організацій, які намагалися покращити матеріальне становище молоді, були комітети поліпшення побуту студентів. Вони організували роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, їдалень, пралень, лазень, перукарень, майстерень, виробничих колективів й інших установ та підприємств, займалися працевлаштуванням, наданням пільгових побутових, транспортних, культурно-освітніх та інших послуг. Комітети отримували мізерні надходження з державного бюджету. Тому вони змушені були розраховувати на свої сили, займаючись господарською та виробничою діяльністю шляхом створення своїх банків, кооперативів, майстерень, хлібопекарень, магазинів, лазень, перукарень, миловарних заводів, типографій та інших підприємств. Останні не лише обслуговували студентів на пільгових умовах, але й приносили прибутки, що поповнювали бюджети комітетів. Частина коштів до бюджету надходили у результаті проведення «Тижнів допомоги пролетарському студентству», лотерей. Все ж ці заходи не були достатньо результативними і не призвели до відчутного покращення життя студентства. КППС регулярно влаштовували платні вечірки на користь малозабезпечених студентів.

Матеріальну і трудову допомогу студентам надавали каси взаємодопомоги, які практикували позики найбіднішим студентам, організували спільно з кооперативами різні заходи: сприяли внесенню плати за навчання, надавали матеріальну підтримку, пільгові кредити. Поряд з КППС і КВД економічні інтереси молоді відстоювали студентські споживчі кооперативи, які забезпечували її товарами першої необхідності та продовольством за зниженими цінами.

⁸⁵⁰⁰ Цит. за: Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання...». С. 297.

⁸⁵⁰¹ Ів. К-чук. Оздоровити побут у Тульчинському педтехнікумі//Студент революції. 1931. №3. С. 10-11.

Не стояла осторонь матеріальних труднощів студентів і адміністрації більшості вишів. Зокрема, на їх прохання корегувався графік навчального процесу для можливості поєднання занять і заробітків. В міру можливості керівництво вишів надавало найбіднішому студентству матеріальну допомогу, щоправда, іноді ігнорувало їх потреби, карали працюючих за пропуски занять.

Матеріальні труднощі обмежували можливість студентів в організації власного дозвілля. Однією із форм проведення вільного часу було написання літературних творів, а також участь у роботі літгуртків. Особливим видом організованої гурткової роботи були літературні суди. Чимало студентів входили до літературних об'єднань, брали участь у роботі мистецьких гуртків (драматичних, хорових, музичних і художніх), наповнюючи своє життя корисним змістом, і розвиваючи творчі здібності.

Поширеною формою масової культурно-освітньої роботи були масові студентські вечори. Для підвищення культурного рівня студентства для них організовували культпоходи у кіно та театри. Квитки реалізовували за пільговими цінами, хоч для багатьох і вони були не підйомними. Частина майбутніх педагогів не змогла піднятися до рівня культурної освіченості і не розуміла змісту театральних вистав, балетних та оперних постановок.

У студентському побуті певного поширення набули різні негативні явища, зокрема вживання спиртних напоїв, проституція, дошлюбні і позашлюбні статеві стосунки тощо. Студенти сиділи в аудиторіях і в їдальнях у головних уборах, верхньому одязі, палили цигарки, по-варварськи ставилися до меблів, їли в їдальнях чим попало, смітили в аудиторіях.

* * *

Таким чином, у міжвоєнний період процес утвердження у студентському середовищі офіційної єдності і посилення ідеологічного контролю супроводжувався погіршенням матеріального становища молоді, через що вона не мала можливості повноцінно навчатися і відпочивати.

Однією із найгостріших для студентів проблем було забезпечення їх навчальними площами і житлом. Через брак навчальних приміщень молодь часто змушена була навчатися у декілька змін, працювати у корпусах, що були непридатні для навчального процесу, перебувати під одним дахом з організаціями, які не мали ніякого відношення до освіти.

Складнощі виникали із гуртожитками, насамперед, у 1920-ті рр., що пояснювалося повоєнною руйною. Деякі виші мали житлові приміщення, частина з яких були непристосовані для проживання. Мали місце випадки, коли молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлові питання. Упродовж досліджуваного періоду існували чималі труднощі із забезпеченням студентських помешкань меблями та постільною білизною. Внутрішній розпорядок у гуртожитках регулювали правила проживання.

Щоправда, їх не завжди дотримувалися: хронічними «хворобами» були антисанітарія, систематичні крадіжки, заселення гуртожитків сторонніми особами. Недостатньо навчальні та житлові приміщення забезпечувалися освітленням, опаленням і водою. Більшість гуртожитків не мали власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу.

Студентську молодь примушували обробляти земельні площі підсобних господарств, встановивши для них тижневі норми. Цим самим держава перекладала частину своїх зобов'язань щодо матеріального забезпечення на плечі вищих, а ті, у свою чергу, доручали студентам виконувати сільгоспроботи.

Частину студентів забезпечували стипендіями, розмір яких був мізерний. Більшовики, проголосивши класовий принцип у комплектуванні студентського контингенту, надавали державні стипендії, насамперед, вихідцям із робітничо-селянського середовища, комуністам і випускникам робітфаків. У 30-х рр. принцип забезпечення стипендіями удосконалили, запровадивши диференційований розподіл, відповідно до якого брали до уваги передусім показники у навчальній і громадсько-політичній роботі. Частина студентів отримували спеціальні стипендії, розмір яких був вищим від звичайних. Водночас, більшовики, порушивши свій принцип про безкоштовність освіти, на початку 1920-х рр. запровадили плату за навчання, що погіршило матеріальне становище майбутніх педагогів.

Чимало труднощів виникало із забезпеченням студентства харчуванням, особливо під час голодоморів 1921-1923 і 1932-1933 рр. Молоді видавали пайки, як державні, так і ті, що надходили від міжнародних організацій. Проводилися тижневики допомоги голодуючому населенню, організовувалися благодійні концерти, вистави, лекції, проводились мітинги. Студенти харчувалися спочатку у їдальнях, які діяли при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах), а з середини 20-х рр. у їдальнях, яким опікувалися комітети поліпшення побуту студентів, вартість харчування у яких була значно нижчою за їх реальну собівартість. Після ліквідації КППС їдальні знаходилися на самообслуговуванні студентів, що призводило до великої кількості пропусків занять. У 20-30-ті рр. так і не вдалося ліквідувати черги і вирішити проблему забезпечення їдальень.

У міжвоєнний період також бракувало взуття і одягу, товарів широкого вжитку, державне постачання яких було вкрай недостатнім.

Життєві труднощі позначилися на стані здоров'я студентів. Медичну допомогу вони отримували в студентських поліклініках і амбулаторіях, а з 30-х рр. – у медпунктах. Частину хворої молоді забезпечили санаторно-курортним лікуванням, путівками у будинки відпочинку.

Посильну допомогу педагогічній молоді, яка перебувала у скрутному матеріальному становищі, надавали КППС: організовували роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, соціальної й виробничої

ВИСНОВКИ

Дослідження життєдіяльності студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у драматичні 1920-1930-ті рр. дає змогу зробити низку висновків.

Проблемі підготовки учительських кадрів постійну увагу приділяли державні органи. Радянський уряд хотів мати ідеологічно витриманих педагогів, пропагандистів більшовицької політики, які б могли забезпечити виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі, відданості комуністичній партії, привести їх до стандартів нової радянської системи.

Звідси, партійно-радянський апарат особливу увагу приділяв «чистоті» зведеного студентського контингенту інститутів народної освіти і педтехнікумів, взявши за основу принцип партійно-класової належності, який відсував на другий план загальнолюдські та національні цінності. Випускники цих закладів мали скласти інтелектуальну основу сталінського режиму. З метою формування кадрів нової робітничо-селянської інтелігенції під час вступних кампаній, які постійно контролювала місцева партійна номенклатура, перевагу надавали пролетарським верствам населення, колишнім червоноармійцям та їхнім дітям. Таким чином, для інших категорій шанси здобути вищу педагогічну освіту були мізерними. У першій половині 1920-х рр. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Крім того, практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії. Внаслідок такого підходу у формуванні лояльного до влади контингенту студентів сюди попадали особи з низьким освітнім рівнем, що у майбутньому призводило до зниження якісного рівня інтелігенції, а відтак негативно позначалося на культурно-освітньому потенціалові суспільства. Для підготовки абітурієнтів, які не мали середньої освіти і освітній рівень яких був вкрай низьким, започаткували робітфаки і підготовчі курси, які давали мінімальний обсяг знань, необхідних для вступу у педвиш.

У середині 1920-х рр. запровадили куріальну систему, яка у порівнянні з попереднім періодом, була кроком уперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування студентського контингенту. За цією системою за інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентському середовищі. Крім того, влада запровадила прийом на підставі конкурсних екзаменів, а також систему змагань серед абітурієнтів у межах окремих курій.

Пролетаризація педагогічних вишів забезпечувалася також т.зв. «чистками», «соціально-академічними перевірками», «перерестраціями» тощо, внаслідок яких звільняли студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Влада, допускаючи грубі порушення громадянських прав, відраховувала молодь під різними приводами: за приховання свого соціального походження, відсутність трудового стажу, академічну заборгованість. Часто серед відрахованих були відмінники, здібні та академічно встигаючі студенти, що викликало обурення і протести молоді. Такі кроки існуючого режиму згодом поступово оформилися в легко впізнавану систему соціальної політики, розвиток якої в основних рисах завершився в умовах сталінського репресивного режиму 30-х рр.

Чистки студентських рядів можна вважати грубим тиском радянської влади, зваживши на ту обставину, що у більшості педагогічних навчальних закладів плани набору студентів виконувалися із значними труднощами, оскільки педагогічна освіта вважалася неprestижною.

Не виважена політика більшовиків зумовила суттєве зниження академічного рівня майбутніх педагогів. Декларований демократичний принцип формування студентського контингенту за куріальною системою вповні так і не було реалізовано. Наприкінці 1920-х рр. класово-політичні принципи та критерії знову стали домінуючими.

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на пролетаризацію вишів, досягнути поставленої мети у 20-ті рр. так і не вдалося і вони залишилися на рівні намірів. Серед студентів педагогічних вишів УСРР домінували представники трудової інтелігенції та службовців. Причому, порівнюючи з іншими типами вишів, у педагогічних навчальних закладах відсоток робітників і селян зростав повільніше. Виняток становили педвиші Правобережжя, особливо педтехнікуми, найбільш чисельною групою яких були селяни, що, насамперед, пояснюється аграрним характером регіону. Загалом, у 20-ті рр. владі так і не вдалося кількісно забезпечити школу учителями за рахунок збільшення набору до педвишів молоді з пролетарських верст населення. Становище змінилося лише на початку 30-х рр., коли у соціальному складі почали домінувати робітники і селяни. У середині 1930-х рр. експеримент із пролетаризації вищої школи завершили і, відповідно, скасували обмеження, пов'язані з соціальним походженням осіб, які вступали у ці заклади, або з обмеженням у правах їхніх батьків. До вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом. Тож, лише через півтора десятка років більшовикам вдалося забезпечити собі соціальне підґрунтя у педвишах.

Схожі тенденції відбувалися щодо комплектування вишів комуністами і комсомольцями. У 20-х рр. їхній відсоток серед студентської молоді був мінімальним. Абсолютну більшість становили безпартійні студенти. Лише у 1930-х рр., завдяки політиці радянської влади, спрямованій на посилення

ідеологічного контролю над вишами, прагнення забезпечити собі опору у цих закладах, кількість представників партії та комсомолу зросла за рахунок, насамперед, мобілізованої на навчання молоді.

Упродовж 20-30-х рр. у педвишах збільшилася кількість представників титульного етносу – українців. Це було пов'язано із наявністю у цих закладах значного відсотку селян. Серед національних меншин найчисельнішу групу становили євреї, які мали власні педагогічні навчальні заклади. У 30-х рр. зі створенням Польського педінституту, а також декількох педтехнікумів зріс відсоток поляків.

Педагогічні виші, як ніхто інший, відчували на собі ліквідацію статевих обмежень. На відміну від інших типів вишів, де домінували чоловіки, тут спостерігався паритет.

Варто визнати, що незважаючи на ряд проблем, які постали перед більшовиками щодо формування соціально-придатного та ідеологічно виваженого студентства, у вирішенні цих питань їм вдалося добитися хоч не кардинального, але все ж прогресу, особливо у 30-ті рр.

Під значним ідеологічним впливом правлячої партії більшовиків, які ігнорували досягнення попереднього досвіду, не враховували його позитивні риси, знаходилася навчальна діяльність студентів-педагогів. Їхня політика диктувалася необхідністю побудови ідеологічно спрямованого навчального процесу. У зв'язку з цим особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у більшовицькому дусі, значна кількість годин яких виділялася на вивчення суспільно-політичних дисциплін. Навчання у вишах досить часто відбувалося за нестабільними, не завжди чітко продуманими навчальними планами, кінцевою метою яких була організація оптимальної, прискореної підготовки учителів. Нестача останніх у 20-30-х рр. у школах радянської України відчувалася дуже гостро.

Значних змін у міжвоєнний період зазнали форми і методи навчання, що звісно не могли не відбитися і на студентстві. У 1920-ті рр. значно скоротили кількість годин на лекційну форму навчання, яку поступово почав витісняти бригадно-лабораторний комплексний метод. Він передбачав групову роботу студентів, що було на той час актуально, зважаючи на пріоритети радянської влади щодо утворення комун, прагнення навчити людей жити у колективах. Водночас, така форма ослаблювала індивідуальну відповідальність студентів за свою навчальну роботу, культивувала знеосібку, неминуче призводила до поверхневого вивчення програмного матеріалу і системної академічної заборгованості, погіршувала трудову дисципліну. Крім того, через слабе матеріально-технічне та кадрове забезпечення навчального процесу ця технологія навчання не завжди була ефективною. Зважаючи на це, у 1932 р. лекції відновили як основну форму навчання.

Безумовно, позитивним аспектом у діяльності більшовиків, які всупереч своїм ідеологічним доктринам пом'якшили великодержавні русифікаторські засади своєї політики, стало запровадження у вищих українізаційних процесів. Не зважаючи на певну заідеологізованість і суперечливість політики українізації, вона мала багато позитивних аспектів: студенти-педагоги навчалися рідною мовою, глибоко оволодівали нею, вивчали історію та культуру українського народу, що сприяло вихованню їх як висококультурних і національно-свідомих кадрів. Такі ж умови створювалися для навчання рідною мовою і національним меншинам. У 30-х рр., коли більшовики досягли тотального панування на всій території республіки, вони відійшли від задекларованої політики українізації, після чого намітилася чужа українцям тенденція до русифікації освіти.

У досліджуваній період з метою наближення вищої школи до виробництва відбувалася перебудова навчально-виробничої діяльності педагогічних вишів, пов'язана із поєднанням академічних занять з трудовою діяльністю молоді, що, у свою чергу, негативно позначилося на якості знань, призводило до академічної заборгованості, порушення графіка навчання, термінів складання державних екзаменів.

Відповідно до навчального плану проводилися виробничі практики (педагогічна, виробнича, політосвітня, громадсько-політична), під час яких студенти мали можливість продемонструвати свої знання і здібності. Їх суттєвим недоліком був недостатній організаційний рівень, а також хронічне недофінансування. Після завершення освітньої підготовки випускники направлялися у школи для річного стажування, під час якого вони демонстрували вміння застосовувати здобуті знання на практиці. Підсумком навчальної діяльності студентів був захист ними дипломних робіт, після чого кваліфікаційні комісії встановлювали готовність випускника працювати у школі за обраним фахом, сприймати й проводити політику більшовицької партії серед підростаючого покоління.

Важливу роль у вихованні майбутніх педагогів відігравав професорсько-викладацький склад. Вже у перші роки після приходу до влади більшовиків вони почали шукати методи протистояння опозиційній «старій професурі», а згодом й «ідеологічно не витриманим» викладачам, які, на думку представників владного режиму, негативно впливали на студентську молодь. Їм протистояли вишівські осередки КП(б)У і ЛКСМУ, представники студкомів і профспілок, які діяли за підказкою регіональних партійних організацій. Оцінку якості роботи викладача давали не за глибиною його знань, педагогічної майстерності, а за відданість справі більшовицької партії, що звісно не могло не вплинути на студентську аудиторію, для якої викладачі були авторитетом. Власне, це був один із шляхів радянізації молоді.

У 20-30-ті рр. студентство певну увагу приділяло науково-дослідній роботі, яка, передусім, концентрувалася у гуртках. Вони створювалися на засадах

добровільності і мали за мету розширити знання молоді з різних галузей науки, спеціальних дисциплін, відповідно до свого фаху.

Однією із форм масової цілеспрямованої політико-виховної роботи серед студентів була їхня політична діяльність. Вони брали участь у роботі партійних і комсомольських осередків педагогічних навчальних закладів, які контролювали процес навчання і виховання ідейно підготовлених членів суспільства, здатних нести ідеї правлячої більшовицької партії у широкі маси, тобто бути провідниками політики партії. Через незначний кількісний склад комуністів і комсомольців, особливо у 1920-х рр., їх вплив на студентство підвищив був обмежений. Для теоретичного засвоєння ідей більшовизму створювалися гуртки ідеологічного спрямування, які мали підвищити політичний рівень та свідомість гуртківців, практично окреслити шляхи розповсюдження марксистсько-ленінських ідей та пропаганди серед населення. Їх навчали як працювати у робітничих клубах, сільбудах, червоних куртках, як проводити шефство над Червоною армією, селом. Серед пріоритетів у роботі ідеологічних осередків було проведення соціалістичного змагання, атеїстичної пропаганди, інтернаціональної роботи. Молодь мобілізували для участі у загальнодержавних заходах, вшануванні пам'яті «вождів», державних та партійних діячів тощо.

Студентство, окрім навчальної та партійної діяльності, залучали і до участі у громадській роботі, в основі якої були ідеологічні настанови партії. У вишах засуджували студентів, які, ігноруючи громадську діяльність, пріоритет надавали навчанню.

Одним із завдань влади було «оволодіння» організаціями загальноностудентського представництва, економічними студентськими організаціями, які на початку 1920-х рр. мали демократичне спрямування, незалежний та самодіяльний характер. Вони відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів незалежно від їх соціального походження і політичних поглядів. З часом ключові позиції у цих організаціях, зокрема, студкомках, за підтримки адміністрації педагогічних навчальних закладів посіли студенти-комуністи.

Важливим позитивним чинником у громадському житті студентів-педагогів була діяльність у їхньому середовищі профспілок, які допомагали у розв'язанні питань комплектування вишів, організації навчально-виховної роботи, поліпшення матеріального становища молоді. У середині 20-х рр. вони перетворилися на організації загальноностудентського представництва. Однак, на відміну від студкомів, профспілки втратили свою самодіяльну сутність і поступово зросталися з партійними структурами, слухняно виконуючи їхні вказівки. Крім того, вони нерідко не виконували своєї пріоритетної функції із захисту прав студентів, а навпаки, виходили з інтересів адміністрації вишів і НКО УСРР. Мали місце випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентство.

Підконтрольними і лояльними до більшовиків були добровільні громадські організації, які влада використовувала для залучення мас до соціалістичного будівництва. Більша частина роботи у місцевих осередках цих організацій лягала на плечі студентства.

Велике значення у справі виховання студентської молоді відводилося періодичним виданням педагогічних навчальних закладів, у яких висвітлювалися господарське життя країни, відзначення державних свят, міжнародне становище, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, громадсько-політична та навчальна робота вишів, побут та настрої студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення тощо.

Молодь активно залучали для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях (мобілізації коштів, суботники, недільники, дні індустріалізації тощо). Такі методи громадської «активізації» більшістю студентів не сприймалися.

Важливим фронтом громадської роботи майбутніх педагогів була робота на селі. Тут, виконуючи ідеологічні настанови партії, вони проводили культурно-освітню роботу (читали лекції, доповіді, влаштовували екскурсії, організовували бібліотеки, гуртки, різні свята), різні кампанії, зокрема хлібозаготівлі, допомагали селянам під час посівної і збиральницької кампанії, брали участь у процесі колективізації селянських господарств. Одним із напрямків громадської роботи було шефство над окремими селами, робітниками місцевих підприємств, підрозділами Червоної армії.

Попри масовий характер цих кампаній, частина студентів залишалися осторонь зазначених заходів, беручи участь лише у необхідних акціях. Серед причин були перевантаженість іншими видами робіт, недостатні організаційні здібності окремих студентів, слабка робота адміністрацій навчальних закладів, профспілок, студентських організацій щодо залучення майбутніх педагогів до громадського життя.

Частина опозиційно налаштованих студентів, насамперед національно свідомих, які не могли відмовитися від власних поглядів, переконань, активності, стали жертвами сталінських політичних репресій. Нерідко до кампанії чисток вишів від «ворожих елементів» залучали громадськість, самих студентів, які свідчили проти своїх товаришів. Молодь мобілізували для участі у мітингах, на яких «викривали ворогів народу», що проходили за сфабрикованими радянськими органами гучними політичними справами. Завдяки методам ідеологічного диктату більшовикам вдалося політично «завоювати» педагогічне студентство, зробити його своєю опорою.

Опозиційність молоді викликало і її вкрай важке матеріальне становище, хоча більшовицька влада і декларувала свою постійну турботу про добробут майбутньої інтелігенції. Значною мірою це було пов'язано, особливо на початку 20-х рр., з обмеженістю державного бюджету, повоєнною економічною

руїною, загальним зубожінням населення. Асигнованих державою мізерних коштів було недостатньо. Практично молодь сама змушена шукати собі засоби для виживання.

Критичною була справа із забезпеченням житлом. У перші роки десятиліття більшість ІНО взагалі не мали власних гуртожитків, через що частина студентів змушені були наймати квартири, що лягало додатковим фінансовим тягарем. Умови проживання у гуртожитках досить часто були незадовільними: антисанітарія, переповненість у кімнатах, мізерність або взагалі відсутність необхідних меблів. Житлові умови почали покращуватися лише у 30-ті рр. Це ж стосується і навчальної бази педагогічних навчальних закладів.

Мізерними були державні стипендії, яких не вистачало навіть на придбання найнеобхіднішого. Стипендії надавалися не на основі академічної успішності, а на засадах принципу соціального походження студента. Першочергово ними забезпечувалися комуністи, випускники робітфаків, робітничо-селянський прошарок молоді. Поодинокі студенти отримували господарські, місцеві, інші стипендії, розмір яких був значно вищим у порівнянні з державними. Студенти педагогічних вишів мали краще стипендіальне забезпечення. Водночас, у цих закладах для збільшення кількості стипендіатів проводилося подрібнення цілих стипендій.

У 20-х – на початку 1930-х рр. більшовики запровадили плату за навчання, яку стягували з усіх соціальних категорій населення, у т.ч. робітників і селян, що відчутно вдарило по їх бюджету. Частина з них надали пільги по сплаті. Щоб вижити, студенти-нестипендіати змушені були шукати заробітку і заробляти гроші на проживання, проплату за навчання, часто пропускаючи заняття. Таке тяжке становище не додавало їм оптимізму і впевненості у правильному виборі професії, сяяло у їхньому середовищі настрої зневіри і апатії. Окрім того, їх змушували обробляти земельні ділянки навчальних закладів, що нерідко спричиняло ще більшу опозиційність серед молоді.

Складно було забезпечити студентів нормальним харчуванням. При навчальних закладах, виробничих колективах, гуртожитках функціонували їдальні, які обслуговували, насамперед, студентів-стипендіатів. Їх раціон був мізерним, що призводило до напівголодного існування хлопців і дівчат. Дещо покращилося становище із харчуванням, коли їдальні під свою опіку взяли комітети поліпшення побуту студентів. Тут вартість обслуговування була значно нижчою за їх реальну собівартість, студенти-нестипендіати харчувалися безкоштовно. Після ліквідації КППС проблема «поїсти» знову ускладнилася. Молодь гостро відчувала катастрофічні наслідки голодоморів 1921-1923 рр. і особливо 1932-1933 рр. Тисячі студентів від недоїдання захворіли чи померли, були на межі життя і смерті.

У міжвоєнний період поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу, товарів широкого вжитку, державне постачання

яких було вкрай недостатнім. За таких умов стимулювати навчальну працю студентства було справою вельми складною.

Відсутність належної турботи про майбутніх педагогів, погане харчування, забезпечення гуртожитками, недостатній рівень фінансової допомоги, труднощі у придбанні необхідних засобів навчання (підручників та інших речей) призвели до великого відсіву молоді, що викликало загрозу підготовки кадрів для шкіл республіки. Звідси, незважаючи на декларативні заяви влади про важливу роль студентів – майбутніх учителів у державному будівництві, їй так і не вдалося задовольнити на належному рівні їхні матеріальні проблеми.

Злиденні умови життя студентів негативно позначилися на стані їхнього здоров'я. Медичну допомогу їм надавали у студентських поліклініках і амбулаторіях. Застосовувалося санаторно-курортне лікування. Утім в цілому державна допомога щодо покращення стану здоров'я студентства була недостатньою. Тому, не отримавши реальної допомоги від держави, а також місцевих органів влади, студентські організації своїми силами змушені були організувати будинки відпочинку для своїх членів.

Важливе значення для поліпшення умов життя та праці молоді мала діяльність студентських економічних організацій – КППС, кас взаємодопомоги, земляцтва, споживчих кооперативів, які діяли досить ефективно, використовуючи, як фінансову та моральну підтримку з боку держави, так і власні економічні можливості. Вони намагалися вирішити найболючіші питання студентського життя – забезпечення гуртожитками, харчуванням, одягом, пральнями, перукарнями, лазнями, організацію лікування, надання пільгових квитків тощо. Ці організації намагалися більш-менш задовольнити необхідні мінімальні економічні та побутові умови життя студентства, дати їм змогу завершити навчання.

Через важкі матеріальні умови життя досить одноманітним було дозвілля молоді, чільне місце в якому займала гурткова робота. Студенти працювали у складі літературних та мистецьких (драматичних, хорових, музичних і художніх) гуртків, де мали можливість проявити себе як творчі особистості. Крім того, організували студентські тематичні вечори, вечірки, культпоходи у кіно і театри, квитки у які розподіляли за пільговими цінами.

Водночас, у студентському середовищі непоодинокими були випадки девіантної поведінки – пияцтва, проституції, дошлюбних і позашлюбних статевих стосунків, некультурності тощо.

Повсякденне життя українських студентів-педагогів 1920-1930-х рр., паліативне чи більш-менш комплексне вирішення їх складних проблем містить низку корисних уроків для розв'язання питань сучасного студентства, вирошення і проведення ефективної молодіжної політики в незалежній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2. Рада Народних Комісарів УСРР

1. Оп. 2. Спр. 461. 358 арк.	4. Оп. 5. Спр. 315. 153 арк.
2. Оп. 3. Спр. 208. 36 арк.	5. Оп. 5. Спр. 382. 9 арк.
3. Оп. 3. Спр. 209. 5 арк.	

Ф. 166. Народний комісаріат освіти

6. Оп. 2. Спр. 7. 230 арк.	36. Оп. 2. Спр. 1000. 227 арк.
7. Оп. 2. Спр. 8. 363 арк.	37. Оп. 2. Спр. 1017. 173 арк.
8. Оп. 2. Спр. 9. 418 арк.	38. Оп. 2. Спр. 1050. 119 арк.
9. Оп. 2. Спр. 10. 269 арк.	39. Оп. 2. Спр. 1055. 77 арк.
10. Оп. 2. Спр. 16. 129 арк.	40. Оп. 2. Спр. 1057. 178 арк.
11. Оп. 2. Спр. 18. 124 арк.	41. Оп. 2. Спр. 1063. 276 арк.
12. Оп. 2. Спр. 20. 17 арк.	42. Оп. 2. Спр. 1077. 401 арк.
13. Оп. 2. Спр. 21. 17 арк.	43. Оп. 2. Спр. 1101. 163 арк.
14. Оп. 2. Спр. 26. 64 арк.	44. Оп. 2. Спр. 1123. 143 арк.
15. Оп. 2. Спр. 233. 20 арк.	45. Оп. 2. Спр. 1145. 219 арк.
16. Оп. 2. Спр. 235. 12 арк.	46. Оп. 2. Спр. 1149. 200 арк.
17. Оп. 2. Спр. 236. 24 арк.	47. Оп. 2. Спр. 1449. 250 арк.
18. Оп. 2. Спр. 240. 78 арк.	48. Оп. 2. Спр. 1573. 487 арк.
19. Оп. 2. Спр. 250. 150 арк.	49. Оп. 3. Спр. 61. 128 арк.
20. Оп. 2. Спр. 254. 229 арк.	50. Оп. 3. Спр. 99. 68 арк.
21. Оп. 2. Спр. 272. 125 арк.	51. Оп. 3. Спр. 252. 388 арк.
22. Оп. 2. Спр. 281. 236 арк.	52. Оп. 3. Спр. 291. 132 арк.
23. Оп. 2. Спр. 285. 134 арк.	53. Оп. 3. Спр. 315. 19 арк.
24. Оп. 2. Спр. 286. 93 арк.	54. Оп. 3. Спр. 337. 63 арк.
25. Оп. 2. Спр. 287. 65 арк.	55. Оп. 3. Спр. 349. 203 арк.
26. Оп. 2. Спр. 289. 292 арк.	56. Оп. 3. Спр. 384. 90 арк.
27. Оп. 2. Спр. 291. 105 арк.	57. Оп. 4. Спр. 89. 78 арк.
28. Оп. 2. Спр. 292. 57 арк.	58. Оп. 4. Спр. 134. 68 арк.
29. Оп. 2. Спр. 293. 76 арк.	59. Оп. 4. Спр. 166. 431 арк.
30. Оп. 2. Спр. 820. 1 арк.	60. Оп. 4. Спр. 619. 387 арк.
31. Оп. 2. Спр. 830. 23 арк.	61. Оп. 4. Спр. 621. 78 арк.
32. Оп. 2. Спр. 843. 94 арк.	62. Оп. 4. Спр. 628. 162 арк.
33. Оп. 2. Спр. 848. 119 арк.	63. Оп. 4. Спр. 629. 48 арк.
34. Оп. 2. Спр. 974. 23 арк.	64. Оп. 4. Спр. 630. 97 арк.
35. Оп. 2. Спр. 976. 359 арк.	65. Оп. 4. Спр. 633. 221 арк.

Список використаних джерел і літератури

66. Оп. 4. Спр. 634. 103 арк.
67. Оп. 4. Спр. 636. 47 арк.
68. Оп. 4. Спр. 638. 23 арк.
69. Оп. 4. Спр. 646. 58 арк.
70. Оп. 5. Спр. 167. 77 арк.
71. Оп. 5. Спр. 258. 148 арк.
72. Оп. 5. Спр. 263. 381 арк.
73. Оп. 5. Спр. 264. 268 арк.
74. Оп. 5. Спр. 289. 711 арк.
75. Оп. 5. Спр. 301. 83 арк.
76. Оп. 5. Спр. 566. 896 арк.
77. Оп. 5. Спр. 567. 1114 арк.
78. Оп. 5. Спр. 568. 674 арк.
79. Оп. 5. Спр. 573. 144 арк.
80. Оп. 5. Спр. 628. 145 арк.
81. Оп. 6. Спр. 168. 26 арк.
82. Оп. 6. Спр. 169. 13 арк.
83. Оп. 6. Спр. 170. 29 арк.
84. Оп. 6. Спр. 205. 340 арк.
85. Оп. 6. Спр. 206. 264 арк.
86. Оп. 6. Спр. 207. 311 арк.
87. Оп. 6. Спр. 404. 97 арк.
88. Оп. 6. Спр. 415. 75 арк.
89. Оп. 6. Спр. 416. 54 арк.
90. Оп. 6. Спр. 420. 9 арк.
91. Оп. 6. Спр. 4688. 8 арк.
92. Оп. 6. Спр. 4691. 32 арк.
93. Оп. 6. Спр. 4696. 49 арк.
94. Оп. 7. Спр. 9. 324 арк.
95. Оп. 7. Спр. 32. 11 арк.
96. Оп. 7. Спр. 44. 12 арк.
97. Оп. 7. Спр. 48. 11 арк.
98. Оп. 7. Спр. 56. 14 арк.
99. Оп. 7. Спр. 66. 11 арк.
100. Оп. 7. Спр. 91. 11 арк.
101. Оп. 7. Спр. 283. 129 арк.
102. Оп. 7. Спр. 302. 265 арк.
103. Оп. 7. Спр. 328. 33 арк.
104. Оп. 7. Спр. 400. 58 арк.
105. Оп. 7. Спр. 518. 59 арк.
106. Оп. 8. Спр. 179. 41 арк.
107. Оп. 8. Спр. 398. 137 арк.
108. Оп. 8. Спр. 399. 197 арк.
109. Оп. 8. Спр. 404. 48 арк.
110. Оп. 9. Спр. 306. 41 арк.
111. Оп. 9. Спр. 787. 36 арк.
112. Оп. 9. Спр. 999. 9 арк.
113. Оп. 9. Спр. 1729. 104 арк.
114. Оп. 9. Спр. 1783. 129 арк.
115. Оп. 9. Спр. 1794. 110 арк.
116. Оп. 9. Спр. 1796. 103 арк.
117. Оп. 9. Спр. 1797. 135 арк.
118. Оп. 9. Спр. 1799. 115 арк.
119. Оп. 9. Спр. 1800. 140 арк.
120. Оп. 9. Спр. 1801. 215 арк.
121. Оп. 9. Спр. 1804. 103 арк.
122. Оп. 9. Спр. 1819. 19 арк.
123. Оп. 10. Спр. 798. 39 арк.
124. Оп. 10. Спр. 799. 80 арк.
125. Оп. 10. Спр. 807. 221 арк.
126. Оп. 10. Спр. 809. 144 арк.
127. Оп. 10. Спр. 814. 126 арк.
128. Оп. 10. Спр. 825. 155 арк.
129. Оп. 10. Спр. 859. 13 арк.
130. Оп. 10. Спр. 908. 149 арк.
131. Оп. 10. Спр. 909. 145 арк.
132. Оп. 10. Спр. 1120. 104 арк.
133. Оп. 10. Спр. 1479. 186 арк.
134. Оп. 10. Спр. 1485. 50 арк.
135. Оп. 10. Спр. 1488. 403 арк.
136. Оп. 10. Спр. 1489. 72 арк.
137. Оп. 10. Спр. 1490. 53 арк.
138. Оп. 10. Спр. 1495. 81 арк.
139. Оп. 10. Спр. 1498. 24 арк.
140. Оп. 10. Спр. 1499. 26 арк.
141. Оп. 10. Спр. 1521. 30 арк.
142. Оп. 10. Спр. 1528. 97 арк.
143. Оп. 10. Спр. 1529. 44 арк.
144. Оп. 10. Спр. 1555. 51 арк.
145. Оп. 10. Спр. 1558. 75 арк.
146. Оп. 11. Спр. 148. 262 арк.
147. Оп. 11. Спр. 149. 181 арк.
148. Оп. 11. Спр. 150. 209 арк.
149. Оп. 11. Спр. 326. 94 арк.
150. Оп. 11. Спр. 329. 118 арк.
151. Оп. 11. Спр. 330. 88 арк.
152. Оп. 11. Спр. 335. 22 арк.

**Ф. П. 29. Вінницький окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

207. Оп. 1. Спр. 172. 212 арк.
208. Оп. 1. Спр. 247. 64 арк.
209. Оп. 1. Спр. 478. 50 арк.
210. Оп. 1. Спр. 526. 148 арк.
211. Оп. 1. Спр. 620. 193 арк.

**Ф. П. 136. Вінницький обласний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

212. Оп. 6. Спр. 20. 98 арк.
213. Оп. 6. Спр. 21. 25 арк.
214. Оп. 6. Спр. 492. 75 арк.
215. Оп. 6. Спр. 493. 52 арк.
216. Оп. 6. Спр. 494. 23 арк.
217. Оп. 6. Спр. 603. 19 арк.
218. Оп. 6. Спр. 605. 50 арк.
219. Оп. 6. Спр. 608. 51 арк.
220. Оп. 6. Спр. 951. 29 арк.

Ф. П. 249. Вінницький український педагогічний технікум

221. Оп. 1. Спр. 4. 49 арк.
222. Оп. 1. Спр. 5. 48 арк.
223. Оп. 1. Спр. 6. 225 арк.
224. Оп. 1. Спр. 12. 92 арк.
225. Оп. 1. Спр. 13. 61 арк.
226. Оп. 1. Спр. 14. 99 арк.
227. Оп. 1. Спр. 15. 31 арк.
228. Оп. 1. Спр. 16. 39 арк.
229. Оп. 1. Спр. 20. 16 арк.
230. Оп. 1. Спр. 21. 20 арк.
231. Оп. 1. Спр. 24. 200 арк.
232. Оп. 1. Спр. 25. 15 арк.
233. Оп. 1. Спр. 26. 86 арк.
234. Оп. 1. Спр. 27. 24 арк.
235. Оп. 1. Спр. 29. 3 арк.
236. Оп. 1. Спр. 31. 2 арк.
237. Оп. 1. Спр. 33. 62 арк.
238. Оп. 1. Спр. 34. 824 арк.
239. Оп. 1. Спр. 35. 16 арк.

**Ф. П. 292. Первинний партійний осередок Вінницького інституту
соціального виховання**

240. Оп. 1. Спр. 2. 178 арк.
241. Оп. 1. Спр. 4. 87 арк.
242. Оп. 1. Спр. 5. 37 арк.
243. Оп. 1. Спр. 6. 15 арк.
244. Оп. 1. Спр. 7. 34 арк.
245. Оп. 1. Спр. 8. 68 арк.
246. Оп. 1. Спр. 9. 34 арк.
247. Оп. 1. Спр. 10. 91 арк.
248. Оп. 1. Спр. 12. 11 арк.
249. Оп. 1. Спр. 14. 65 арк.
250. Оп. 1. Спр. 15. 97 арк.
251. Оп. 1. Спр. 16. 9 арк.
252. Оп. 1. Спр. 18. 9 арк.
253. Оп. 1. Спр. 19. 32 арк.
254. Оп. 1. Спр. 21. 12 арк.
255. Оп. 1. Спр. 22. 11 арк.
256. Оп. 1. Спр. 24. 54 арк.
257. Оп. 1. Спр. 25. 70 арк.
258. Оп. 1. Спр. 27. 18 арк.
259. Оп. 1. Спр. 28. 8 арк.
260. Оп. 1. Спр. 30. 86 арк.
261. Оп. 1. Спр. 31. 12 арк.
262. Оп. 1. Спр. 32. 76 арк.
263. Оп. 1. Спр. 35. 41 арк.
264. Оп. 1. Спр. 39. 12 арк.
265. Оп. 1. Спр. 40. 158 арк.
266. Оп. 1. Спр. 41. 225 арк.
267. Оп. 1. Спр. 42. 129 арк.

**Ф. П. 457. Вінницький обласний комітет Ленінської Комуністичної
спілки молоді України**

268. Оп. 1. Спр. 135. 8 арк.
269. Оп. 1. Спр. 243. 30 арк.
270. Оп. 1. Спр. 245. 59 арк.
271. Оп. 1. Спр. 262. 29 арк.

272. Оп. 1. Спр. 437. 24 арк.	277. Оп. 1. Спр. 445. 86 арк.
273. Оп. 1. Спр. 438. 205 арк.	278. Оп. 1. Спр. 447. 46 арк.
274. Оп. 1. Спр. 439. 74 арк.	279. Оп. 1. Спр. 448. 21 арк.
275. Оп. 1. Спр. 442. 169 арк.	280. Оп. 1. Спр. 457. 50 арк.
276. Оп. 1. Спр. 444. 290 арк.	

Ф. П. 476. Партійна організація Немирівської педагогічної школи

281. Оп. 1. Спр. 2. 7 арк.	282. Оп. 1. Спр. 3. 3 арк.

Ф. Р. 595. Вінницький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

283. Оп. 2. Спр. 306. 286 арк.	284. Оп. 4. Спр. 15. 107 арк.

Ф. Р. 1179. Вінницький український педагогічний технікум ім. Франка

285. Оп. 1. Спр. 3. 194 арк.	287. Оп. 1. Спр. 13. 252 арк.
286. Оп. 1. Спр. 4. 265 арк.	

Ф. Р. 1941. Вінницький інститут народної освіти ім. В. І. Леніна

288. Оп. 1. Спр. 1. 156 арк.	294. Оп. 1. Спр. 14. 57 арк.
289. Оп. 1. Спр. 5. 193 арк.	295. Оп. 1. Спр. 15. 87 арк.
290. Оп. 1. Спр. 9. 234 арк.	296. Оп. 1. Спр. 16. 173 арк.
291. Оп. 1. Спр. 11. 8 арк.	297. Оп. 1. Спр. 45. 60 арк.
292. Оп. 1. Спр. 12. 97 арк.	298. Оп. 1. Спр. 47. 164 арк.
293. Оп. 1. Спр. 13. 132 арк.	

Ф. Р. 2223. Могилів-Подільський педагогічний технікум

299. Оп. 2. Спр. 2. 21 арк.

Ф. Р. 3510. Вінницький сільськогосподарський технікум

300. Оп. 1. Спр. 3. 39 арк.	302. Оп. 2. Спр. 7. 370 арк.
301. Оп. 1. Спр. 5. 167 арк.	

Державний архів Дніпропетровської області

**Ф. П. 1. Катеринославський губернський комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

303. Оп. 1. Спр. 1168. 70 арк.

**Ф. П. 7. Дніпропетровський окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

304. Оп. 1. Спр. 473. 165 арк.	306. Оп. 1. Спр. 1489. 142 арк.
305. Оп. 1. Спр. 1470. 124 арк.	

Ф. П. 17. Дніпропетровський міський комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

307. Оп. 1. Спр. 252. 6 арк.

Ф. П. 18. Дніпропетровський міський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

308. Оп. 1. Спр. 107. 153 арк.

310. Оп. 1. Спр. 1865. 77 арк.

309. Оп. 1. Спр. 561. 24 арк.

Ф. Р. 1506. Дніпропетровський міський комітет профспілки працівників освіти

311. Оп. 1. Спр. 7. 43 арк.

312. Оп. 1. Спр. 8. 70 арк.

Ф. Р. 3315. Дніпропетровський державний вечірній учительський інститут

313. Оп. 1. Спр. 1. 47 арк.

314. Оп. 1. Спр. 5. 43 арк.

Ф. Р. 3591. Нікопольський заочний педтехнікум

315. Оп. 1. Спр. 4. 40 арк.

Ф. Р. 3966. Криворізький державний педагогічний інститут

316. Оп. 1. Спр. 3. 169 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. П. 85. Житомирський (Волинський) окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

317. Оп. 1. Спр. 815. 87 арк.

318. Оп. 1. Спр. 849. 24 арк.

Ф. П. 88. Бердичівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

319. Оп. 1. Спр. 684. 61 арк.

Ф. П. 94. Житомирський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

320. Оп. 1. Спр. 649. 3 арк.

322. Оп. 1. Спр. 680. 13 арк.

321. Оп. 1. Спр. 651. 12 арк.

***Ф. П. 96. Бердичівський окружний комітет Ленінської
Комуністичної спілки молоді***

323. Оп. 1. Спр. 340. 41 арк.

324. Оп. 1. Спр. 507. 28 арк.

***Ф. П. 211. Первинна організація Комуністичної партії (більшовиків) України
Житомирського педагогічного інституту***

325. Оп. 1. Спр. 1. 54 арк.

338. Оп. 1. Спр. 43. 91 арк.

326. Оп. 1. Спр. 9. 61 арк.

339. Оп. 1. Спр. 45. 29 арк.

327. Оп. 1. Спр. 10. 92 арк.

340. Оп. 1. Спр. 46. 26 арк.

328. Оп. 1. Спр. 15. 74 арк.

341. Оп. 1. Спр. 49. 46 арк.

329. Оп. 1. Спр. 16. 29 арк.

342. Оп. 1. Спр. 55. 21 арк.

330. Оп. 1. Спр. 23. 91 арк.

343. Оп. 1. Спр. 56. 77 арк.

331. Оп. 1. Спр. 24. 36 арк.

344. Оп. 1. Спр. 62. 13 арк.

332. Оп. 1. Спр. 25. 68 арк.

345. Оп. 1. Спр. 63. 73 арк.

333. Оп. 1. Спр. 26. 37 арк.

346. Оп. 1. Спр. 71. 181 арк.

334. Оп. 1. Спр. 30. 103 арк.

347. Оп. 1. Спр. 74. 20 арк.

335. Оп. 1. Спр. 35. 56 арк.

348. Оп. 1. Спр. 75. 122 арк.

336. Оп. 1. Спр. 36. 46 арк.

349. Оп. 1. Спр. 76. 62 арк.

337. Оп. 1. Спр. 40. 61 арк.

350. Оп. 1. Спр. 78. 23 арк.

***Ф. П. 215. Первинна організація Комуністичної партії (більшовиків) України
Житомирського севрейського педагогічного технікуму***

351. Оп. 1. Спр. 2. 15 арк.

354. Оп. 1. Спр. 8. 21 арк.

352. Оп. 1. Спр. 5. 42 арк.

355. Оп. 1. Спр. 11. 26 арк.

353. Оп. 1. Спр. 6. 11 арк.

356. Оп. 1. Спр. 12. 18 арк.

Ф. Р. 31. Волинський губернський відділ народної освіти

357. Оп. 1. Спр. 10. 65 арк.

359. Оп. 1. Спр. 141. 359 арк.

358. Оп. 1. Спр. 38. 74 арк.

Ф. Р. 98. Волинський (Житомирський) інститут народної освіти

360. Оп. 1. Спр. 12. 67 арк.

363. Оп. 1. Спр. 16. 65 арк.

361. Оп. 1. Спр. 13. 30 арк.

364. Оп. 1. Спр. 19. 16 арк.

362. Оп. 1. Спр. 14. 10 арк.

Ф. Р. 266. Волинська окружна інспектура народної освіти

365. Оп. 1. Спр. 38. 569 арк.

370. Оп. 1. Спр. 142. 33 арк.

366. Оп. 1. Спр. 125. 51 арк.

371. Оп. 1. Спр. 150. 280 арк.

367. Оп. 1. Спр. 135. 91 арк.

372. Оп. 1. Спр. 167. 243 арк.

368. Оп. 1. Спр. 140. 84 арк.

373. Оп. 1. Спр. 295. 8 арк.

369. Оп. 1. Спр. 141. 22 арк.

374. Оп. 2. Спр. 6. 516 арк.

Ф. Р. 344. Житомирський український педагогічний технікум

375. Оп. 1. Спр. 103. 105 арк.	384. Оп. 1. Спр. 178. 524 арк.
376. Оп. 1. Спр. 107. 36 арк.	385. Оп. 1. Спр. 223. 96 арк.
377. Оп. 1. Спр. 116. 26 арк.	386. Оп. 1. Спр. 225. 24 арк.
378. Оп. 1. Спр. 117. 165 арк.	387. Оп. 1. Спр. 228. 115 арк.
379. Оп. 1. Спр. 123. 66 арк.	388. Оп. 1. Спр. 229. 51 арк.
380. Оп. 1. Спр. 125. 193 арк.	389. Оп. 1. Спр. 236. 26 арк.
381. Оп. 1. Спр. 132. 87 арк.	390. Оп. 1. Спр. 237. 17 арк.
382. Оп. 1. Спр. 160. 33 арк.	391. Оп. 1. Спр. 239. 301 арк.
383. Оп. 1. Спр. 175. 131 арк.	

Ф. Р. 412. Новоград-Волинський педагогічний технікум

392. Оп. 1. Спр. 5. 65 арк.	396. Оп. 2. Спр. 7. 17 арк.
393. Оп. 1. Спр. 11. 25 арк.	397. Оп. 2. Спр. 9. 114 арк.
394. Оп. 1. Спр. 15. 60 арк.	398. Оп. 2. Спр. 12. 16 арк.
395. Оп. 1. Спр. 19. 91 арк.	399. Оп. 2. Спр. 34. 31 арк.

Ф. Р. 2361. Комітет з поліпшення побуту студентства Волині

400. Оп. 1. Спр. 3. 53 арк.	405. Оп. 1. Спр. 13. 32 арк.
401. Оп. 1. Спр. 4. 264 арк.	406. Оп. 1. Спр. 15. 9 арк.
402. Оп. 1. Спр. 5. 30 арк.	407. Оп. 1. Спр. 20. 46 арк.
403. Оп. 1. Спр. 9. 87 арк.	408. Оп. 1. Спр. 21. 32 арк.
404. Оп. 1. Спр. 12. 34 арк.	409. Оп. 1. Спр. 26. 17 арк.

Державний архів Запорізької області

***Ф. П. 1. Запорізький окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України***

410. Оп. 1. Спр. 1211. 53 арк.

***Ф. П. 7. Хортицький районний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України***

411. Оп. 1. Спр. 130. 38 арк.	412. Оп. 1. Спр. 131. 27 арк.

Ф. Р. 959. Запорізький педагогічний технікум

413. Оп. 1. Спр. 15. 26 арк.	415. Оп. 1. Спр. 149. 30 арк.
414. Оп. 1. Спр. 47. 48 арк.	

Ф. Р. 3674. Бердянський педагогічний технікум

416. Оп. 1. Спр. 61. 19 арк.	419. Оп. 1. Спр. 257. 24 арк.
417. Оп. 1. Спр. 114. 72 арк.	420. Оп. 1. Спр. 301. 52 арк.
418. Оп. 1. Спр. 148. 125 арк.	

Ф. Р. 3675. Мелітопольський педагогічний технікум

421. Оп. 1. Спр. 103. 14 арк.	424. Оп. 1. Спр. 1137. 80 арк.
422. Оп. 1. Спр. 156. 10 арк.	425. Оп. 1. Спр. 1353. 146 арк.
423. Оп. 1. Спр. 238. 8 арк.	

Державний архів Миколаївської області

Ф. П. 498. Первинна організація Миколаївського державного педагогічного інституту

426. Оп. 1. Спр. 79. 5 арк.	431. Оп. 1. Спр. 90. 78 арк.
427. Оп. 1. Спр. 80. 75 арк.	432. Оп. 1. Спр. 91. 20 арк.
428. Оп. 1. Спр. 81. 38 арк.	433. Оп. 1. Спр. 92. 66 арк.
429. Оп. 1. Спр. 86. 33 арк.	434. Оп. 1. Спр. 93. 31 арк.
430. Оп. 1. Спр. 89. 110 арк.	

Ф. Р. 99. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Миколаївської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

435. Оп. 1. Спр. 638. 71 арк.	436. Оп. 1. Спр. 662. 322 арк.

Ф. Р. 993. Миколаївський державний педагогічний інститут

437. Оп. 1. Спр. 2. 113 арк.	441. Оп. 1. Спр. 15. 101 арк.
438. Оп. 1. Спр. 3. 156 арк.	442. Оп. 1. Спр. 18. 43 арк.
439. Оп. 1. Спр. 10. 55 арк.	443. Оп. 1. Спр. 22. 59 арк.
440. Оп. 1. Спр. 12. 121 арк.	444. Оп. 1. Спр. 37. 14 арк.

Ф. Р. 1210. Миколаївський педагогічний технікум

445. Оп. 1. Спр. 1. 97 арк.	448. Оп. 1. Спр. 21. 106 арк.
446. Оп. 1. Спр. 6. 48 арк.	449. Оп. 1. Спр. 30. 160 арк.
447. Оп. 1. Спр. 17. 99 арк.	

Державний архів Одеської області

Ф. Р. 1561. Одеський німецький педагогічний інститут

450. Оп. 1. Спр. 1. 189 арк.	453. Оп. 1. Спр. 51. 220 арк.
451. Оп. 1. Спр. 15. 120 арк.	454. Оп. 1. Спр. 53. 32 арк.
452. Оп. 1. Спр. 36. 106 арк.	455. Оп. 1. Спр. 569. 75 арк.

Ф. Р. 1599. Одеський інститут народної освіти

456. Оп. 1. Спр. 411. 22 арк.	459. Оп. 1. Спр. 740. 50 арк.
457. Оп. 1. Спр. 429. 23 арк.	460. Оп. 1. Спр. 747. 61 арк.
458. Оп. 1. Спр. 450. 107 арк.	

Ф. Р. 1599. Тсоавіахім при Одеському інституті народної освіти

461. Оп. 1. Спр. 1. 51 арк.	462. Оп. 1. Спр. 3. 72 арк.

Ф. Р. 1647. Одеський інститут професійної освіти

463. Оп. 1. Спр. 10. 49 арк.	466. Оп. 1. Спр. 29. 13 арк.
464. Оп. 1. Спр. 26. 168 арк.	467. Оп. 1. Спр. 31. 75 арк.
465. Оп. 1. Спр. 27. 159 арк.	468. Оп. 1. Спр. 239. 68 арк.

Список використаних джерел і літератури

Ф. Р. 1650. Одеський єврейський педагогічний технікум

469. Оп. 2. Спр. 5. 22 арк.

471. Оп. 2. Спр. 8. 51 арк.

470. Оп. 2. Спр. 6. 4 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. Р. 363. Полтавський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

472. Оп. 1. Спр. 143. 236 арк.

Ф. Р. 369. Полтавська окружна інспектура народної освіти

473. Оп. 2. Спр. 14. 209 арк.

Ф. Р. 495. Полтавський губернський відділ народної освіти

474. Оп. 1. Спр. 4. 271 арк.

Ф. Р. 1503. Полтавський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

475. Оп. 1. Спр. 127. 111 арк.

Ф. Р. 2118. Лубенський державний учительський інститут

476. Оп. 1. Спр. 1. 200 арк.

478. Оп. 1. Спр. 4. 29 арк.

477. Оп. 1. Спр. 3. 90 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. П. 352. Осередок КП(б)У педагогічного інституту Глухова

479. Оп. 1. Спр. 2. 96 арк.

481. Оп. 1. Спр. 8. 39 арк.

480. Оп. 1. Спр. 6. 44 арк.

482. Оп. 1. Спр. 9. 87 арк.

Ф. Р. 4307. Конотопський педагогічний технікум

483. Оп. 1. Спр. 23. 154 арк.

489. Оп. 1. Спр. 144. 75 арк.

484. Оп. 1. Спр. 29. 6 арк.

490. Оп. 1. Спр. 146. 125 арк.

485. Оп. 1. Спр. 47. 11 арк.

491. Оп. 1. Спр. 156. 157 арк.

486. Оп. 1. Спр. 52. 22 арк.

492. Оп. 1. Спр. 161. 27 арк.

487. Оп. 1. Спр. 63. 16 арк.

493. Оп. 1. Спр. 185. 79 арк.

488. Оп. 1. Спр. 141. 273 арк.

Державний архів Харківської області

**Ф. П. 1. Харківський губернський комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

494. Оп. 1. Спр. 480. 16 арк.

495. Оп. 1. Спр. 1175. 89 арк.

**Ф. П. 2. Харківський обласний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

496. Оп. 1. Спр. 622. 155 арк.

**Ф. Р. 1431. Харківський педагогічний технікум інструкторів
політехнічної освіти**

497. Оп. 1. Спр. 5. 88 арк.

500. Оп. 1. Спр. 21. 29 арк.

498. Оп. 1. Спр. 8. 73 арк.

501. Оп. 1. Спр. 27. 37 арк.

499. Оп. 1. Спр. 19. 31 арк.

Ф. Р. 1780. Харківський державний педагогічний інститут іноземних мов

502. Оп. 1. Спр. 9. 8 арк.

505. Оп. 1. Спр. 21. 5 арк.

503. Оп. 1. Спр. 16. 17 арк.

506. Оп. 2. Спр. 2. 7 арк.

504. Оп. 1. Спр. 17. 84 арк.

Державний архів Херсонської області

**Ф. Р. 2. Виконавчий комітет Херсонської окружної ради робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів**

507. Оп. 1. Спр. 153. 128 арк.

**Ф. Р. 414. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Херсонської
окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

508. Оп. 1. Спр. 195. 149 арк.

511. Оп. 1. Спр. 692. 246 арк.

509. Оп. 1. Спр. 230. 94 арк.

512. Оп. 1. Спр. 693. 76 арк.

510. Оп. 1. Спр. 426. 129 арк.

Ф. Р. 469. Херсонський державний педагогічний інститут

513. Оп. 1. Спр. 1. 20 арк.

517. Оп. 1. Спр. 19. 17 арк.

514. Оп. 1. Спр. 7. 82 арк.

518. Оп. 1. Спр. 21. 81 арк.

515. Оп. 1. Спр. 12. 72 арк.

519. Оп. 1. Спр. 22. 106 арк.

516. Оп. 1. Спр. 17. 104 арк.

Державний архів Хмельницької області

**Ф. П. 1. Кам'янець-Подільський повітовий комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

520. Оп. 1. Спр. 164. 88 арк.

521. Оп. 1. Спр. 203. 83 арк.

**Ф. П. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

522. Оп. 1. Спр. 34. 227 арк.

526. Оп. 1. Спр. 231. 255 арк.

523. Оп. 1. Спр. 39. 109 арк.

527. Оп. 1. Спр. 263. 38 арк.

524. Оп. 1. Спр. 69. 31 арк.

528. Оп. 1. Спр. 339. 160 арк.

525. Оп. 1. Спр. 97. 147 арк.

Ф. П. 4. Осередок Комуністичної партії (більшовиків) України Кам'янець-Подільського педагогічного інституту

529. Оп. 1. Спр. 1. 43 арк.	546. Оп. 1. Спр. 22. 31 арк.
530. Оп. 1. Спр. 2. 129 арк.	547. Оп. 1. Спр. 23. 36 арк.
531. Оп. 1. Спр. 3. 33 арк.	548. Оп. 1. Спр. 24. 58 арк.
532. Оп. 1. Спр. 4. 34 арк.	549. Оп. 1. Спр. 25. 121 арк.
533. Оп. 1. Спр. 5. 8 арк.	550. Оп. 1. Спр. 26. 93 арк.
534. Оп. 1. Спр. 6. 93 арк.	551. Оп. 1. Спр. 27. 103 арк.
535. Оп. 1. Спр. 7. 47 арк.	552. Оп. 1. Спр. 29. 48 арк.
536. Оп. 1. Спр. 9. 57 арк.	553. Оп. 1. Спр. 30. 87 арк.
537. Оп. 1. Спр. 10. 43 арк.	554. Оп. 1. Спр. 31. 15 арк.
538. Оп. 1. Спр. 11. 98 арк.	555. Оп. 1. Спр. 32. 41 арк.
539. Оп. 1. Спр. 12. 92 арк.	556. Оп. 1. Спр. 35. 26 арк.
540. Оп. 1. Спр. 13. 96 арк.	557. Оп. 1. Спр. 37. 3 арк.
541. Оп. 1. Спр. 14. 45 арк.	558. Оп. 1. Спр. 39. 33 арк.
542. Оп. 1. Спр. 16. 6 арк.	559. Оп. 1. Спр. 40. 76 арк.
543. Оп. 1. Спр. 18. 93 арк.	560. Оп. 1. Спр. 41. 64 арк.
544. Оп. 1. Спр. 19. 64 арк.	561. Оп. 1. Спр. 42. 54 арк.
545. Оп. 1. Спр. 21. 20 арк.	

**Ф. П. 12. Кам'янець-Подільський районний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

562. Оп. 1. Спр. 73. 274 арк.	563. Оп. 1. Спр. 100. 26 арк.

**Ф. П. 301. Проскурівський окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

564. Оп. 1. Спр. 92. 61 арк.

**Ф. П. 323. Проскурівський районний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

565. Оп. 1. Спр. 34. 72 арк.

**Ф. П. 458. Шепетівський окружний комітет
Комуністичної партії (більшовиків) України**

566. Оп. 1. Спр. 275. 61 арк.	567. Оп. 1. Спр. 327. 201 арк.

**Ф. П. 1602. Кам'янець-Подільський окружний комітет Ленінської
Комуністичної спілки молоді України**

568. Оп. 1. Спр. 303. 30 арк.	569. Оп. 1. Спр. 360. 33 арк.

**Ф. П. 1603. Проскурівський окружний комітет Ленінської
Комуністичної спілки молоді України**

570. Оп. 1. Спр. 230. 53 арк.	572. Оп. 1. Спр. 325. 31 арк.
571. Оп. 1. Спр. 259. 47 арк.	

Список використаних джерел і літератури

643. Оп. 1. Спр. 459. 140 арк.
644. Оп. 1. Спр. 460. 174 арк.
645. Оп. 1. Спр. 461. 97 арк.
646. Оп. 1. Спр. 463. 38 арк.
647. Оп. 1. Спр. 465. 32 арк.
648. Оп. 1. Спр. 471. 27 арк.
649. Оп. 1. Спр. 473. 37 арк.
650. Оп. 1. Спр. 477. 51 арк.
651. Оп. 1. Спр. 480. 47 арк.
652. Оп. 1. Спр. 564. 86 арк.
653. Оп. 1. Спр. 565. 32 арк.
654. Оп. 1. Спр. 566. 154 арк.
655. Оп. 1. Спр. 568. 74 арк.
656. Оп. 1. Спр. 570. 44 арк.
657. Оп. 1. Спр. 572. 50 арк.
658. Оп. 1. Спр. 574. 80 арк.
659. Оп. 1. Спр. 575. 102 арк.
660. Оп. 1. Спр. 576. 58 арк.
661. Оп. 1. Спр. 578. 85 арк.
662. Оп. 1. Спр. 579. 73 арк.
663. Оп. 1. Спр. 584. 6 арк.
664. Оп. 1. Спр. 599. 15 арк.
665. Оп. 1. Спр. 601. 163 арк.
666. Оп. 1. Спр. 603. 11 арк.
667. Оп. 1. Спр. 618. 105 арк.
668. Оп. 1. Спр. 619. 106 арк.
669. Оп. 1. Спр. 624. 37 арк.
670. Оп. 1. Спр. 626. 172 арк.
671. Оп. 1. Спр. 629. 86 арк.
672. Оп. 1. Спр. 630. 10 арк.
673. Оп. 1. Спр. 704. 237 арк.
674. Оп. 1. Спр. 705. 101 арк.
675. Оп. 1. Спр. 710. 125 арк.
676. Оп. 1. Спр. 711. 166 арк.
677. Оп. 1. Спр. 715. 33 арк.
678. Оп. 1. Спр. 721. 118 арк.
679. Оп. 1. Спр. 755. 18 арк.
680. Оп. 1. Спр. 756. 10 арк.
681. Оп. 1. Спр. 820. 7 арк.
682. Оп. 1. Спр. 868. 70 арк.
683. Оп. 1. Спр. 921. 33 арк.
684. Оп. 1. Спр. 934. 83 арк.
685. Оп. 1. Спр. 937. 330 арк.
686. Оп. 1. Спр. 938. 512 арк.
687. Оп. 1. Спр. 939. 110 арк.
688. Оп. 1. Спр. 943. 5 арк.
689. Оп. 1. Спр. 998. 57 арк.
690. Оп. 1. Спр. 1000. 434 арк.
691. Оп. 1. Спр. 1054. 9 арк.
692. Оп. 1. Спр. 1142. 71 арк.
693. Оп. 1. Спр. 1144. 65 арк.
694. Оп. 1. Спр. 1145. 313 арк.
695. Оп. 1. Спр. 1149. 32 арк.
696. Оп. 1. Спр. 1248. 112 арк.
697. Оп. 1. Спр. 1250. 261 арк.
698. Оп. 1. Спр. 1255. 38 арк.
699. Оп. 1. Спр. 1260. 12 арк.
700. Оп. 1. Спр. 1299. 28 арк.
701. Оп. 1. Спр. 1379. 80 арк.
702. Оп. 1. Спр. 1385. 37 арк.
703. Оп. 1. Спр. 1386. 30 арк.
704. Оп. 1. Спр. 1388. 60 арк.
705. Оп. 1. Спр. 1389. 69 арк.
706. Оп. 1. Спр. 1403. 165 арк.
707. Оп. 1. Спр. 1413. 7 арк.
708. Оп. 1. Спр. 1443. 73 арк.
709. Оп. 1. Спр. 1568. 19 арк.
710. Оп. 1. Спр. 1574. 113 арк.
711. Оп. 1. Спр. 1576. 20 арк.
712. Оп. 1. Спр. 1581. 98 арк.
713. Оп. 1. Спр. 1582. 643 арк.
714. Оп. 1. Спр. 1585. 103 арк.
715. Оп. 1. Спр. 1588. 147 арк.
716. Оп. 1. Спр. 1593. 14 арк.
717. Оп. 1. Спр. 1603. 99 арк.
718. Оп. 1. Спр. 1631. 108 арк.
719. Оп. 1. Спр. 1657. 76 арк.
720. Оп. 1. Спр. 1839. 258 арк.
721. Оп. 1. Спр. 1841. 203 арк.
722. Оп. 1. Спр. 1842. 69 арк.
723. Оп. 1. Спр. 1849. 236 арк.
724. Оп. 1. Спр. 1921. 93 арк.
725. Оп. 1. Спр. 2066. 298 арк.
726. Оп. 1. Спр. 2070. 407 арк.
727. Оп. 1. Спр. 2072. 173 арк.
728. Оп. 1. Спр. 2097. 57 арк.
729. Оп. 1. Спр. 2100. 23 арк.
730. Оп. 1. Спр. 2113и. 282 арк.
731. Оп. 1. Спр. 2208. 101 арк.
732. Оп. 1. Спр. 2216. 673 арк.
733. Оп. 3. Спр. 1. 349 арк.
734. Оп. 3. Спр. 3а. 12 арк.
735. Оп. 3. Спр. 5. 83 арк.
736. Оп. 4. Спр. 3. 4 арк.

737. Оп. 4. Спр. 4. 12 арк.	745. Оп. 4. Спр. 43. 72 арк.
738. Оп. 4. Спр. 13. 19 арк.	746. Оп. 4. Спр. 45. 71 арк.
739. Оп. 4. Спр. 15. 16 арк.	747. Оп. 4. Спр. 55. 56 арк.
740. Оп. 4. Спр. 20. 17 арк.	748. Оп. 4. Спр. 60. 171 арк.
741. Оп. 4. Спр. 28. 14 арк.	749. Оп. 4. Спр. 61. 66 арк.
742. Оп. 4. Спр. 31. 59 арк.	750. Оп. 4. Спр. 63. 67 арк.
743. Оп. 4. Спр. 34. 115 арк.	751. Оп. 4. Спр. 64. 35 арк.
744. Оп. 4. Спр. 38. 105 арк.	752. Оп. 4. Спр. 71. 10 арк.

Ф. Р. 336. Кам'янецький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

753. Оп. 1. Спр. 91. 34 арк.

Ф. Р. 337. Кам'янецький окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

754. Оп. 1. Спр. 747. 33 арк.

Ф. Р. 1086. Інспектура народної освіти Шепетівського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

755. Оп. 1. Спр. 12. 198 арк.	761. Оп. 1. Спр. 230. 188 арк.
756. Оп. 1. Спр. 25. 102 арк.	762. Оп. 1. Спр. 256. 91 арк.
757. Оп. 1. Спр. 87. 47 арк.	763. Оп. 1. Спр. 264. 76 арк.
758. Оп. 1. Спр. 108. 111 арк.	764. Оп. 1. Спр. 356. 131 арк.
759. Оп. 1. Спр. 134. 81 арк.	765. Оп. 1. Спр. 414. 35 арк.
760. Оп. 1. Спр. 212. 122 арк.	

Ф. Р. 1508. Кам'янецький окружний комітет Міжнародної організації допомоги робітникам

766. Оп. 1. Спр. 9. 87 арк.	767. Оп. 1. Спр. 26. 91 арк.
-----------------------------	------------------------------

Ф. Р. 1566. Кам'янецьке окружне відділення профспілки працівників освіти

768. Оп. 1. Спр. 11. 145 арк.	772. Оп. 1. Спр. 233. 39 арк.
769. Оп. 1. Спр. 52. 83 арк.	773. Оп. 1. Спр. 256. 58 арк.
770. Оп. 1. Спр. 146. 152 арк.	774. Оп. 1. Спр. 265. 65 арк.
771. Оп. 1. Спр. 167. 102 арк.	

Ф. Р. 1584. Кам'янецьке окружне бюро пролетарського студентства

775. Оп. 1. Спр. 3. 74 арк.	780. Оп. 1. Спр. 9. 83 арк.
776. Оп. 1. Спр. 4. 159 арк.	781. Оп. 1. Спр. 11. 36 арк.
777. Оп. 1. Спр. 5. 581 арк.	782. Оп. 1. Спр. 14. 64 арк.
778. Оп. 1. Спр. 7. 106 арк.	783. Оп. 1. Спр. 17. 701 арк.
779. Оп. 1. Спр. 8. 94 арк.	784. Оп. 1. Спр. 21. 267 арк.

Список використаних джерел і літератури

785. Оп. 1. Спр. 22. 50 арк.
786. Оп. 1. Спр. 23. 52 арк.
787. Оп. 1. Спр. 24. 45 арк.
788. Оп. 1. Спр. 25. 53 арк.
789. Оп. 1. Спр. 26. 49 арк.
790. Оп. 1. Спр. 27. 36 арк.

791. Оп. 1. Спр. 28. 24 арк.
792. Оп. 1. Спр. 29. 73 арк.
793. Оп. 1. Спр. 30. 53 арк.
794. Оп. 1. Спр. 32. 66 арк.
795. Оп. 1. Спр. 33. 77 арк.

**Ф. Р. 1586. Кам`янецький окружний комітет поліпшення
побуту студентів**

796. Оп. 1. Спр. 1. 133 арк.
797. Оп. 1. Спр. 3. 292 арк.
798. Оп. 1. Спр. 4. 184 арк.
799. Оп. 1. Спр. 5. 14 арк.
800. Оп. 1. Спр. 7. 1076 арк.
801. Оп. 1. Спр. 10. 39 арк.
802. Оп. 1. Спр. 14. 243 арк.
803. Оп. 1. Спр. 16. 524 арк.
804. Оп. 1. Спр. 176. 94 арк.
805. Оп. 1. Спр. 19. 60 арк.
806. Оп. 1. Спр. 21. 204 арк.
807. Оп. 1. Спр. 22. 63 арк.
808. Оп. 1. Спр. 33. 31 арк.

809. Оп. 1. Спр. 37. 161 арк.
810. Оп. 1. Спр. 38. 77 арк.
811. Оп. 1. Спр. 39. 215 арк.
812. Оп. 1. Спр. 42. 196 арк.
813. Оп. 1. Спр. 45. 134 арк.
814. Оп. 1. Спр. 47. 40 арк.
815. Оп. 1. Спр. 48. 103 арк.
816. Оп. 1. Спр. 52. 52 арк.
817. Оп. 1. Спр. 75. 84 арк.
818. Оп. 1. Спр. 76. 97 арк.
819. Оп. 1. Спр. 78. 155 арк.
820. Оп. 1. Спр. 98. 49 арк.
821. Оп. 1. Спр. 102. 65 арк.

Ф. Р. 2596. Славутський вечірній педагогічний технікум

822. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.

Ф. Р. 2597. Проскурівський польський педагогічний технікум

823. Оп. 1. Спр. 1. 413 арк.
824. Оп. 1. Спр. 2. 274 арк.
825. Оп. 1. Спр. 4. 23 арк.
826. Оп. 1. Спр. 5. 29 арк.

827. Оп. 1. Спр. 6. 39 арк.
828. Оп. 1. Спр. 7. 292 арк.
829. Оп. 1. Спр. 10. 48 арк.
830. Оп. 1. Спр. 18. 18 арк.

**Ф. Р. 3722. Кам`янецький окружний комітет допомоги
жертвам інтервенції**

831. Оп. 1. Спр. 1. 60 арк.

832. Оп. 1. Спр. 24. 49 арк.

Державний архів Черкаської області

**Ф. Р. 81. Стеблівський районний виконавчий комітет Рад робітничих,
селянських та червоноармійських депутатів Шевченківського (Черкаського)
округу**

833. Оп. 1. Спр. 2. 197 арк.

Ф. Р. 184. Шевченківський (Черкаський) окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

834. Оп. 1. Спр. 109. 47 арк.

Ф. Р. 193. Черкаський державний педагогічний інститут

835. Оп. 1. Спр. 2. 112 арк.

836. Оп. 8. Спр. 854. 254 арк.

Ф. Р. 198. Корсунський педагогічний технікум

837. Оп. 1. Спр. 6. 7 арк.

Ф. Р. 203. Черкаський педагогічний технікум

838. Оп. 1. Спр. 35. 6 арк.

839. Оп. 1. Спр. 44. 41 арк.

Ф. Р. 237. Черкаська районна рада професійних спілок

840. Оп. 1. Спр. 10. 28 арк.

841. Оп. 1. Спр. 12. 45 арк.

Ф. Р. 262. Черкаське повітове бюро професійних спілок

842. Оп. 1. Спр. 29. 112 арк.

Ф. Р. 2243. Виконавчий комітет Цибулівської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

843. Оп. 1. Спр. 199. 1187 арк.

Ф. Р. 3990. Комарницький М. Ф. – журналіст, краєзнавець

844. Оп. 1. Спр. 44. 25 арк.

846. Оп. 1. Спр. 146. 26 арк.

845. Оп. 1. Спр. 45. 9 арк.

Ф. Р. 4636. Черкаський обласний відділ Спілки журналістів УСРР

847. Оп. 1. Спр. 48. 74 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. Р. 608. Чернігівський державний педагогічний інститут

848. Оп. 1. Спр. 106. 87 арк.

854. Оп. 1. Спр. 354. 19 арк.

849. Оп. 1. Спр. 125. 187 арк.

855. Оп. 1. Спр. 412. 30 арк.

850. Оп. 1. Спр. 167. 57 арк.

856. Оп. 1. Спр. 413. 49 арк.

851. Оп. 1. Спр. 175. 62 арк.

857. Оп. 1. Спр. 700. 6 арк.

852. Оп. 1. Спр. 235. 198 арк.

858. Оп. 1. Спр. 884. 33 арк.

853. Оп. 1. Спр. 281. 54 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. Р. 346. Вищий інститут народної освіти [Київський ІНО]

859. Оп. 1. Спр. 2. 6 арк.

861. Оп. 1. Спр. 17. 23 арк.

860. Оп. 1. Спр. 5. 5 арк.

862. Оп. 1. Спр. 23. 21 арк.

Список використаних джерел і літератури

Ф. Р. 359. Київський російський педагогічний технікум

863. Оп. 1. Спр. 11. 84 арк.
864. Оп. 1. Спр. 27. 11 арк.
865. Оп. 1. Спр. 43. 22 арк.
866. Оп. 1. Спр. 44. 20 арк.
867. Оп. 1. Спр. 61. 94 арк.
868. Оп. 1. Спр. 66. 253 арк.
869. Оп. 1. Спр. 67. 118 арк.
870. Оп. 1. Спр. 69. 25 арк.
871. Оп. 1. Спр. 135. 31 арк.
872. Оп. 1. Спр. 137. 19 арк.
873. Оп. 1. Спр. 205. 7 арк.

Ф. Р. 716. Київський закритий студентський кооператив

874. Оп. 1. Спр. 21. 67 арк.
875. Оп. 1. Спр. 22. 34 арк.
876. Оп. 1. Спр. 118. 110 арк.

Ф. Р. 807. Київський польський педагогічний технікум

877. Оп. 11. Спр. 18. 33 арк.

Ф. Р. 920. Польський педагогічний інститут

878. Оп. 6. Спр. 34. 30 арк.
879. Оп. 8. Спр. 8. 14 арк.
880. Оп. 11. Спр. 17. 15 арк.
881. Оп. 11. Спр. 18. 115 арк.

Архів Служби безпеки України у Хмельницькій області

882. Спр. 26805, т. 1, 89 арк.
883. Спр. П 150, т. 1, 78 арк.

Відомчий архів Запорізького національного університету

Ф. Р. 2054. Запорізький державний педагогічний інститут

884. Оп. 3. Спр. 1. 89 арк.
885. Оп. 3. Спр. 8. 40 арк.
886. Оп. 3. Спр. 9. 86 арк.
887. Оп. 3. Спр. 11. 96 арк.
888. Оп. 3. Спр. 13. 176 арк.
889. Оп. 3. Спр. 15. 91 арк.
890. Оп. 3. Спр. 24. 43 арк.
891. Оп. 3. Спр. 33. 91 арк.
892. Оп. 3. Спр. 41. 16 арк.
893. Оп. 3. Спр. 45. 6 арк.

Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Ф. Р. 1427. Харківський інститут народної освіти (соціального виховання)

894. Оп. 1. Спр. 4. 40 арк.
895. Оп. 1. Спр. 5. 89 арк.

Ф. Р. 4293. Харківський державний педагогічний інститут

896. Оп. 1. Спр. 4. 137 арк.
897. Оп. 1. Спр. 5. 92 арк.
898. Оп. 1. Спр. 11. 233 арк.
899. Оп. 1. Спр. 12. 153 арк.
900. Оп. 1. Спр. 14. 106 арк.
901. Оп. 1. Спр. 15. 100 арк.
902. Оп. 1. Спр. 16. 174 арк.

Опубліковані документи, мемуари

903. Бердичівський державний 2-річний педагогічний інститут оголошує набір студентів на перші курси та добір на другі курси фізико-математичного та природничого факультетів// Більшовицька правда: орган Вінницького обкому, міськкому КП(б)У та облпрофради. Вінниця, 1935. 15 черв. №136 (970). С. 4.
904. Бердичівський інститут соціального виховання оголошує осінній прийом на I курс//Шлях Жовтня: орган Шепетівського райкому КП(б)У та міськради. Шепетівка, 1933. 10 лип. №92 (1015). С. 4.
905. Бердичівський педагогічний технікум оголошує набір студентів на I курс//Більшовицька правда. 1935. 14 трав. №109 (943). С. 4.
906. Бердичівський учительський інститут оголошує набір студентів//Червоний кордон: орган окружних комітету КП(б)У, виконавчого комітету, рад профспілок Кам'янецьчини (з 1926 р. – Проскурівщини, з 1928 р. – Могилівщини), селянська газета Західного Поділля і Наддністрянщин; з 1931 р. – Кам'янецьких райкому КП(б)У, райвиконкому та районної профспілкової ради; з 1935 р. – Кам'янецьких окружних комітету КП(б)У, виконавчого комітету та міськкому КП(б)У; з 1937 р. – Кам'янець-Подільського обкому, міськкому КП(б)У та оргкомітету Верховної Ради УРСР по Кам'янець-Подільській області. Кам'янець-Подільський, 1938. 8 лип. №157 (2644). С. 4;
907. Бердичівський учительський інститут оголошує набір студентів на 1939-40 навчальний рік// Там само. 1939. 29 черв. №147 (2925). С. 4; 21 липня. №165 (2943). С. 4.
908. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932-1953 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константинова]/Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Освіта України, 2009. Т. IV. 782 с.
909. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константинова]/Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.
910. Буценко. П'ять років Вищих Шкіл на Кам'янецьчині. Стаття секретаря ВУЦВКу/Буценко// Червоний кордон. 1925. 18 листоп. Ч. 162. С. 2.
911. В Головпрофосі Н.К.О. У.С.Р.Р./Радянська освіта: громад.-політ. журн./[редкол.: М. В. Салько (ред.), О. К. Дорошкевич, Г. М. Іваниця та ін.]. Київ: Шлях освіти, 1923. Ч. 2. С. 89–90.
912. В дорогу! Червоному підкріпленню на освітньому фронті – третьому випускові Кам'янецького ІНО//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.
913. Випускникам Житомирського учительського інституту (секретар окружному КП(б)У П. Жученко)/Радянська Волинь: орган Волинського губернського (з 1925 р. – окружного) комітету КП(б)У, губернського (окружного) виконавчого комітету, губернської (окружної) професійної ради; з 1931 р. – орган міського парткомітету КП(б)У, міської ради, міської професійної ради. Житомир, 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1.
914. Відділ офіційний//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 47–48.
915. Відділ офіційний: Положення про кваліфікаційні комісії при ВУЗах//Там само. С. 45–46.
916. Відділ офіційний: Положення про семінари підвищеного типу//Там само. С. 47.
917. Відчит Черкаського округового виконавчого комітету за 1925 рік. Черкаси: Держ. друкарня, 1926. 96 с.

918. Відчит Черкаського Районового Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 1929-1931 р. V Районовому З'їзду Рад. Черкаси: Держ. друкарня, 1931. 64 с.
919. Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1925-1926 рік XI-му Округовому З'їздові Шевченківщини. Черкаси: Держ. друкарня, [1926]. 126 с.
920. Вінницький державний педагогічний і учительський інститут (заочний відділ) оголошують набір студентів на 1939-40 навчальний рік//Червоний кордон. 1939. 28 квіт. №97 (2875). С. 4.
921. Вінницький державний учительський інститут оголошує набір//Більшовицька правда. 1937. 11 серп. №183 (1519). С. 4.
922. Вінницький державний учительський інститут оголошує набір на I курс//Там само. 24 трав. № 117 (1453). С. 4.
923. Вінницький державний учительський інститут оголошує набір студентів на перший курс факультетів//Червоний кордон. 1938. 23 лип. №169 (2656). С. 4.
924. Вінницький державний учительський інститут оголошує, що з 20 липня по 1 серпня 1936 р. відбудеться навчально-залікова сесія студентів-заочників усіх чотирьох курсів//Більшовицька правда. 1936. 3 черв. №126 (1261). С. 4.
925. Вінницький державний учительський інститут оголошує, що набір на однорічні педагогічні курси, продовжено до 12 грудня 1935 року//Червоний кордон. 1935. 10 груд. Ч. 155 (1865). С. 4.
926. Вінницький державний учительський інститут продовжує прийом заяв до 29 липня ц.р.//Більшовицька правда. 1936. 16 лип. № 162 (1297). С. 4.
927. Вінницький державний учительський інститут продовжує прийом заяв//Там само. 1937. 8 серп. №180 (1516). С. 4.
928. Вінницький державний учительський інститут, що готує викладачів для неповної середньої школи (V-VII класів) оголошує набір на I-ий курс факультетів//Червоний кордон. 1937. 24 черв. №145 (2329). С. 6.
929. Вінницький державний учительський інститут, що готує кадри для неповної середньої школи, оголошує набір студентів на I курс//Більшовицька правда. 1935. 30 лип. № 174(1008). С. 4.
930. Вінницький державний учительський інститут, що готує кадри для неповної середньої школи, оголошує набір студентів//Там само. 1936. 6 трав. № 103 (1238). С. 4.
931. Вінницький педагогічний інститут оголошує набір студентів//Там само. 1935. 18 черв. №139 (973). С. 4.
932. Вінницький студентський кооператив//Там само. 3 листоп. №254 (1088). С. 4.
933. Вінницький український педагогічний технікум оголошує набір студентів на шкільний і політехнічний відділи//Там само. 27 трав. №120 (954). С. 4.
934. Вінницький український підтехнікум оголошує набір на шкільний відділ//Там само. 1936. 9 трав. № 105 (1240). С. 4.
935. Вінницький учительський інститут оголошує з 11 по 25 січня 1937 року набір на десятимісячні педагогічні курси//Там само. 1937. 20 січ. №16 (1352). С. 4.
936. XVIII-й з'їзд Весоюзної комуністичної партії (більшовиків). Промова т. Хрушова//Червоний кордон. 1939. 17 берез. №62 (2640). С. 1-2.
937. Віхи історії України в документах і матеріалах (1917-1939 рр.): хрестоматія/[уклад.: О. В. Власюк, Н. А. Ковальчук, В. Й. Сидорук та ін.]. Рівне: Волинські береги, 2012. 480 с.
938. Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. З додатком програм до вступу у вузи та робфаки. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 64 с.

939. Временное положение о Высших Учебных Заведениях Украины//Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. Харків, 1921. 25 лип. Ч.7-8. С. 14.
940. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки/Центр. статист. упр. СССР, отд. печати. Москва: изд. ЦСУ СССР, 1928. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР. 111 с.
941. Высшая школа: сб. основн. постанов., приказ. и инструкц./[сост.: Е. И. Войленко, С. С. Гальцов, В. В. Карнаухов и др.]. Москва: Высш. шк., 1978. Ч. 1. 399 с.
942. Гавриленко В. Перший студентський: студенти Харкова на будівництві тракторного заводу//Прапор: літератур.-худож. та громад.-політич. журн. Спілки письменників України/[редкол.: С. І. Маслов (гол. ред.), С. А. Бурлаков, Л. М. Вернигора та ін.]. Харків: Прапор, 1988. №10. С. 142–145.
943. Геринович В. Правила прийому до Кам. ІНО на 1928-1929 академ. рік//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4.
944. Геть руки від СРСР. Студентство та професура ІНО обурені втручанням імперіалістів у Радянсько-Хинський конфлікт. (Резолюція прийнята на мітингові)//Студент Прикордоння: газета вищих шкіл м. Кам'янець-Подільський, 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2.
945. Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1993. 104 с.
946. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: док. і матер./[редкол.: В. А. Смолій (гол.), Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький та ін.; упорядн. Р. Я. Пиріг]. Київ: вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
947. Горбенко Ю. Перший осередок//Радянський студент. 1968. 20 черв. №23 (566). С. 2.
948. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине: тезы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. Харків, 1921. 12 с.
949. Гринько Г. Ф. Доповідь на III губернській нараді працівників освіти Донбасу//Просвещение Донбасса: ежесемеч. орган Донец. губ. отдела народ. образов. Бахмут, 1922. №1-2. С. 51–55.
950. Гуманська округа: матеріали до опису округ УСРР/Центр. стат. управління УСРР. Харків, 1926. 56 с. + VI с.
951. Дебати на доповідь тов. Гринька і співдоповідь тов. Чуцкаєва//Червоний кордон. 1937. 15 січ. №12 (2196). С. 3.
952. IX з'їзд ЛКСМУ. Від VIII до IX з'їзду ЛКСМУ. Звітна доповідь тов. С. І. Андрєєва про роботу ЦК ЛКСМУ//Там само. 1936. 10 квіт. №83 (1966). С. 2–7.
953. Декрет Ради Народних Комісарів про заходи щодо українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ//Радянська освіта: громад.-пед. журн. Харків, 1923. Ч.1, листоп. С. 133–136.
954. Десять заповедей, выполнить которые счел себя обязанным каждый получивший в комиссии литературу отпускник студент-селянин//Студент революції. Харків, 1923. №7-8. С. 95.
955. Директивний лист №1 Центрального бюро пролетстуда ВУРПС про літню роботу студента-відпущника//Там само. 1927. №5. С. 110–112.
956. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: сб. док. за 1917-1947 гг./Приложение к журналу «Советская педагогика»/[сост. Н. И. Болдырев]. Москва, Ленинград: Изд-во АПН РСФСР, 1947. 304 с.
957. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний Центрального комитета и Центральной контрольной комиссии Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)/[сост. А. Я. Подземский]. Москва, Ленинград: ОГИЗ, 1931. 496 с.

958. Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу. Харків, Київ: Молодий більшовик, 1931. 180 с.
959. Днепропетровську – 200 лет. 1776-1976: сб. док. и матер./редкол.: И. В. Васильев (председ.), В. Я. Борщевский, А. Ф. Ватченко и др.]. Київ: Наук. думка, 1976. 510 с.
960. До всіх громадян Кам'янецького повіту//Червоний шлях: орган окружкому КП(б)У і окружвиконкому Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Кам'яниччини. Кам'янець-Подільський, 1923. 18 лют. №48 (97). С. 1.
961. До всіх учителів шкіл УСРР: [звернення народного комісара освіти УСРР Затонського В. П.]//Червоний кордон. 1936. 23 листоп. №270 (2152). С. 1.
962. Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України/[підгот. В. Пристайко та Ю. Шаповал]//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1995. №1/2. С. 373-396.
963. Доповідь т. Косіора на XI з'їзді КП(б)У//Червоний кордон. 1930. 29 черв. №68 (738). С. 3.
964. Досвід академічної роботи колективу «Візьми та покинь» за 1924-1925 учбовий рік // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин, 1925. Кн. 4-5. С. 142–204.
965. Дубілей Л. Ті незабутні роки//Радянський студент. 1974. 24 жовт. №29 (784). С. 2.
966. Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут у 1930-40-х рр. Спогади//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./редкол.: Г. В. Самойленко (відп.ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип.63. С. 271–284.
967. Житомирський державний педагогічний інститут оголошує набір студентів//Червоний кордон. 1939. 3 лип. №150 (2927). С. 4.
968. Житомирський учительський інститут оголошує набір студентів на 1935-1936 рік//За більшовицькі кадри: орган партійного і комсомольського комітетів, профкому та дирекції Житомирського педінституту. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 6.
969. Житомирський учительський інститут оголошує прийом//Радянська Волинь. 1936. 24 трав. №118 (3379). С. 4.
970. Жорна: Нариси. Спогади. Документи: про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму/[голова редкол.: А. Ю. Чабан; авт. кол.: В. Дергач, П. Жук, В. Захарченко та ін.]. Черкаси: б.в., 2001. Кн.2. 176 с.
971. 3 1 липня по 1 серпня ц.р. Вінницький державний учительський інститут оголошує набір//Більшовицька правда. 1936. 10 лип. № 157 (1292). С. 4.
972. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): зб. док. і матер./упоряд. Т. В. Григор'єва]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 452 с.
973. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): довідк.-стат. матер. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2011. 112 с.
974. Закони та розпорядження в справі народньої освіти: систематизов. збірн./[передмов. О. Полоцького; упоряд. М. Глейзер]. Харків: Вища шк., 1931. 308 с.
975. Затонський В. Завдання культурно-освітніх закладів у готуванні до виборів//Червоний кордон. 1937. 8 жовтня. №233 (2418). С. 2.
976. Звіт Центрального Комітету КП(б)У XIII З'їзду. Доповідь тов. Косіора С. В. на XIII З'їзді КП(б)У 27-28 травня 1937 р.//Там само. 5 черв. №129 (2313). С. 1–7.
977. Зміни правил прийому в учительські інститути//Там само. 1938. 11 серп. №185 (2672). С. 2.
978. Зобов'язання//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 5.
979. Инструкция о порядке проведения государственных экзаменов в высших учебных заведениях//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: изд. ВАРНИСТО, 1939. №12. С. 3–4.

980. Інструкція по освобожденію от платы за правоучение уч-ся ВУЗов и профшкол УССР в 1923-24 уч. году//Студент революції. 1923. №7-8. С. 128–129.
981. Інструкція по «місяцю допомоги дітям»//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 4.
982. Інструкція про роботу вишівської групи сприяння т-ву воявничих матеріялів-діялективів//Студент революції. 1930. №5. С. 49.
983. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матер. / [за заг. ред. А. П. Копура, Н. В. Терес]. Київ, Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. 1100 с. ; додатки.
984. Квиринг Э. Пролетарской школе – пролетарский учитель//Просвещение Донбасса: ежемес. орган Донецк. губ. отдела народ. образов. Бахмут, 1922. декаб. № 9. С. 7–9.
985. Київський університет: док. и матер./[редкол.: М. У. Бєлий (председ.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура и др.]. Київ: Вища шк., 1984. 191 с.
986. Київський державний педагогічний інститут ім. Горького//Більшовицька правда. 1936. 17 груд. № 289 (1324). С. 4; 1937. 3 січ. №2 (1338). С. 4.
987. Київський державний педагогічний інститут ім. Горького оголошує набір студентів//Там само. 1938. 12 серп. №184 (1520). С. 4.
988. Колектив ІНО вимагає суворого присуду над контрреволюціонерами//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 2.
989. Колектив ІНО студентство, професура й техробітники з огидою ганьблять викритих славетнім ДПУ червів-прихвостнів заграничного фашизму «СВУ» та «СУМ»//Там само. С. 1.
990. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК/Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. Изд. 7-е. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1953. Ч. 1. 1898-1925. 952 с.
991. Комсомольська молодь засуджує фракціонерів. (Резолюція по доповіді т. Коваля «Про Жовтневий Пленум ЦК ВКП(б)» на загальноміських зборах організації ЛКСМУ м. Кам'яця)//Червоний кордон. 1927. 7 листоп. Ч. 86 (355). С. 2.
992. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. Київ: Держполітвид-во УРСР, 1958. 703 с.
993. Конкурс на краще студентське оповідання і нарис//За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ, дирекції, профкому та МК Луганського педінституту. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.
994. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки//Червоний кордон. 1937. 2 лют. №27 (2211). С. 5.
995. Крамская З. Краеведение на школьных отделениях педтехникумов//Историко-педагогичний альманах/[редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уманс. держ. пед. ун-т, 2012. Вип. 1. С. 104–107.
996. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матер. / [упоряд.: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.), С. В. Кульницький, І. Ф. Курас та ін.]. Київ: Наук. думка, 1986. 416 с.
997. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т.1. 1917 червень – 1941 рр. 884 с.
998. Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980): сб. док. и матер. / [сост.: Н. И. Береза, В. Н. Болтенков, С. И. Кононенко и др.; редкол.: Г. В. Суховершко (отв. ред.), Н. И. Береза, В. Н. Болтенков и др.]. Днепропетровск: Проминь, 1989. 272 с.

999. Культурное строительство на Херсонщине, 1921-1987: сб. док. и матер./[сост.: Л. В. Виноградова, Е. С. Каминская и др.; редкол.: А. Т. Мельникова (отв.ред.), В. П. Рылсеев, Л. М. Пучинская и др.]. Симферополь: Таврия, 1988. 272 с.
1000. Ленин В. Кризис меньшевизма//Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т./Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. 5-е. Москва: изд-во полит. л-ры, 1972. Т.14: сентябрь 1906 – февраль 1907. С. 149–172.
1001. Ленин В. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 г.//Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т./Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. 5-е. Москва: изд-во полит. л-ры, 1981. Т.41: май-ноябрь 1920. С. 398–408.
1002. Марков В. Н. Советская система народного образования УССР (материалы к истории развития системы народного образования УССР). Саратов: Кратпросторг, 1928. 65 с.
1003. Масова загальна, профтехнічна й вища освіта/[укл.: І. Козачок, А. Самохвалів]. Харків: Держвидав-во України, 1930. 66 с.
1004. Материалы по реорганизации вузов, втузов, техникумов и рабфаков СССР: сб. постанов. и распоряж. ЦИК и СНК Союза ССР и список учеб. завед. Москва: Отдел печати и информации СНК СССР и СТО и Гос. изд-во РСФСР, 1930. 164 с.
1005. Матеріали до звіту Уманського округового виконавчого комітету на III-ій сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів X-го скликання. Умань: Вид. Уманс. окрвиконкому, 1928. 88 с.
1006. Ми були серед перших (з спогадів випускника третього випуску факультету соціального виховання Діброви Сави Карповича)//Радянський студент. 1971. 4 лют. №3 (564). С. 2.
1007. На злом старий побут. Типовий статут студентської комуні//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 3.
1008. Наказ №194 директора Київського державного українського педагогічного інституту з 31 грудня 1935 року//За комуністичне виховання: орган парткомітету, комітету ЛКСМУ та профкому Київського пединституту. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 1.
1009. Наказ випускникам//Радянський студент: орган партбіюро, ректорату ЛКСМУ і профорганізації Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В. П. Затонського. Кам'янець-Подільський, 1967. 7 листоп. №32-33 (538-539). С. 2.
1010. Наказ випускникам VIII ударного//Там само. 1981. 12 лют. №5 (1015). С. 2.
1011. Наказ по Вищих Школах Кам'янець-Подільського//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 20 трав. №123. С. 2.
1012. Наказ Ч. 16 по Вищих Школах Кам'янець-Подільського (8.05.1921 р.)//Там само. 15 трав. №119. С. 2.
1013. Наказ Ч. 30 по вищих школах Кам'янець-Подільського (травень 1921 р.)//Там само. 25 трав. №127. С. 2.
1014. Народное образование в СССР в 1925-26 уч. году по данным текущего обследования на 1 декабря 1925 года//Труды Центрального статистического управления. Отдел статистики просвещения. Сектор социальной статистики. Вып. 3. Т. XXVIII. Москва: Центр. стат. управл. Союза ССР, 1927. 272 с.
1015. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. документов. 1917-1973 гг./[сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов]. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.

1016. Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти// Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. 94 с.
1017. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.// Статистика України. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. 2. Т. VIII. №152. Харків: Центр. стат. управл. УССР, 1929. 66 с.
1018. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940: зб. док. та матер./[авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко; НАН України, Ін-т іст. України; Гол. редкол. наук.-документ. серії книг «Реабілітовані історією»; Держ. архів Вінниц. обл., відділ по розроб. архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. 528 с.
1019. Науковці м. Кам'янець протестують. Телеграма президії антивосного конгресу. Амстердам, антивосний конгрес Анрі Барбюсу//Червоний кордон. 1932. 2 верес. №122 (1022). С. 4.
1020. Немирівський педтехнікум проводить набір студентів на перший курс шкільного відділу на 1935-1936 навчальний рік//Більшовицька правда. 1935. 23 трав. №117 (951). С. 4.
1021. Немирівський український педагогічний технікум оголошує набір студентів на перший курс шкільного відділу на 1936-1937 навчальний рік//Там само. 1936. 9 трав. № 105 (1240). С. 4.
1022. НОТ в ВУЗах: матеріали Главпрофобра УСРР. Б.м.: Гос. изд-во Украины, 1925. 84 с.
1023. О высшей школе: сб. важнейших постанов./[сост. А. С. Харас]. Москва: Гос. изд-во «Советская наука», 1939. 86 с.
1024. О порядке введения в учебные планы вузов и академий наркоматов курса «Основы марксизма-ленинизма» (19 января 1939 г.)//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: ВАРНИТСО, 1939. №2. С. 7.
1025. О практиканстве студентов ВУЗ. Постановление Совета Народных Комиссаров от 27-го июля 1923 г.//Студент революции. 1923. №7-8. С. 126-127.
1026. Об антирелигиозной пропаганде. Циркуляр методкома//Бюллетень Укрглавпрофобра. 1924. №1. С. 11.
1027. Оголошення//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 16 лип. №167. С. 1.
1028. Оголошення//Червоний кордон. 1935. 5 лют. № 2 (1613). С. 4.
1029. Оповіщення//Вісти Кам'янець-Подільського повітового виконкому та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 3 лют. № 51. С. 2.
1030. Основні показники народнього господарства Гуманщини. В межах районування на 1-ше липня 1930 року/Гуманс. округ. план. комісія УСРР. Гумань: економ.-статис. секція Окрпляну, 1930. 228 с.
1031. Перша Всеукраїнська студконференція (1-4 березня 1933 р.)//Студент революції. 1933. №6. С. 1.
1032. Перша Всеукраїнська студконференція. Зроблено недосить, треба зробити більше (3 доповіді голови студсекції тов. Лучина)//Там само. С. 6-8.
1033. Перша Всеукраїнська студконференція. Не взагалі, а конкретно. Ухвали студконференції в основу роботи профорганізації//Там само. С. 19-22.
1034. Перша Всеукраїнська студконференція. Якість насамперед (3 доповіді оргбіюро студсекції ВЦРПС т. Матюхіна)//Там само. С. 5.
1035. План демонстрації трудящих Вінниці 1 Травня//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.

1036. План переведення педпрактики студентів III-го курсу Факсоцвиуху по ухилах у II-му півріччі 1926/27 навч. року//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 33–35.
1037. План проведення свята XVIII річниці Жовтневої революції//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
1038. План проведення святкування 1 Травня//Там само. 1 трав. №8 (31). С. 2.
1039. По Головопрофосвіті. Стаж по скінченні ВУЗів//Радянська освіта: громад.-пед. журн. Харків, 1923. Ч. 1, листоп. С. 106.
1040. Погромна Польща стане радянською. З резолюції пролетстудентів Кам. ІНО на події, що відбулися у Львові//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.
1041. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. док. і матер./[редкол.: І. О. Пшук (відп. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 626 с.
1042. Положение ВЦСПС о студенческих организациях//Студент революції. 1924. №1-2. С. 99–102.
1043. Положення о студенческих землячествах//Там само. 1923. №7-8. С. 129–130.
1044. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб/[редкол.: Єжи Беднарек, С. Богунов, С. Кокін та ін.]. Варшава, Київ: б.в., 2008. Т.7: Голодомор в Україні. 1932-1933. 1207 с.
1045. Постанова мітингу комсомольців і студентів ЛПП на честь нагородження комсомолу Донбаса орденом Леніна//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.
1046. Правила вступу до польської педтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 30 черв. Ч. 73 (1377). С. 4.
1047. Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР ухвалив до вжитку, як поради́к для вступу до вишів та робфаків). Б.м.: Пролетарий, б.р. 72 с.
1048. Правила приєма в учительські інститути Наркомпросов союзних республік//Бюллетень Всесоюзного комітета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: изд. ВАРНИСТО, 1939. №7. С. 3–4.
1049. Правила прийому до вишів (держ. університетів, педінститутів, робфаків та педтехнікумів НКО УСРР) на 1934-35 навч. рік/Народний комісаріат освіти УСРР, управління підготовки вчителів. Харків: Рад. шк., 1934. 80 с.
1050. Правила прийому до ВИШів у 1937 році//Червоний кордон. 1937. 3 лют. №28 (2212). С. 6.
1051. Привіт новому загонові радянських учителів (голова окрвиконкому Я. Кузнецов)//Радянська Волинь. 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1.
1052. Привітання від бюро МК ЛКСМУ//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1053. Привітання від Кам'янецького ІНО//Червоний кордон. 1928. 15 трав. Ч. 55 (431). С. 5.
1054. Привітання від КСМ комітету та профкому інституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1055. Привітання від Наросвіти//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.
1056. Привітання від Окрпарткому//Там само. 10 січ. Ч. 3 (174). С. 2.
1057. Привітання від пролетарського студентства//Там само. 8 трав. Ч. 35 (206). С. 4.
1058. Привітання від професорсько-лекторського складу інституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1059. Привітання від спілки «Робос»//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.
1060. Прием в Институты и Рабфаки У.С.С.Р в 1923-24 уч.году//Студент революции. 1924. №1-2. С. 29.

1061. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-документ. вид. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
1062. Присяжнюк К. Ми студенти, двадцятих//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 2.
1063. Присяжнюк К. Сторінки історії. Спогади студента двадцятих років//Там само. 1968. 13 черв. №22 (565). С. 2.
1064. Про завершення політграмоти й с.-п. наук. мінімуму в школах п.-т.о. (Обіжник ЦК КП(б) У) (26.01.22 р. № 78)//Червона правда: орган Кам'янецького повітового комітету КП(б)У і повітвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Кам'янець-Подільський, 1922. 23 лют. Ч.44 (144). С. 3.
1065. Про контрреволюційні троцькістські та націоналістичні вилазки в окремих навчальних закладах м. Кам'янця. Постанова обкому КП(б)У//Червоний кордон. 1935. 4 лют. №28 (1612). С. 1.
1066. Про ліквідацію неписьменності: постанова 4-ї сесії ВУЦВК VII скликання від 4 листопада 1923 р./Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Вид. 1-е (офіційне). Відділ перший. Харків, 1923. 30 груд. Ч. 46. Ст. 578.
1067. Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова ЦВК Союзу РСР//Студент революції. 1932. №27. С. 2–7.
1068. Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова Центрального Виконавчого Комітету СРСР//Радянська Волинь. 1932. 25 верес. №133 (2379). С. 3–4.
1069. Про поліпшення постачання студентів вишів та втишів: Постанова Народного Комісаріату постачання УСРР №59 від 5 лютого//Студент революції. 1933. №5. С. 29.
1070. Про порядок розиграшу Всеукраїнської Студентської Лотереї//Червоний кордон. 1925. 23 квіт. Ч. 103. С. 4.
1071. Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»: Постанова ЦК ВКП(б)//Там само. 1938. 17 листоп. №265 (2742). С. 2.
1072. Про преміювання вишів, втишів та технікумів України//Там само. 1935. 9 верес. №80 (1790). С. 2.
1073. Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального комітету ВКП(б)//Там само. 1936. 26 черв. №145 (2027). С. 1–7.
1074. Проблема кадрів – центральна проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову й середню школу. Б.м.: Партвидав «Пролетар», 1932. 52 с.
1075. Програма Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді//Червоний кордон. 1936. 24 квіт. №95 (1978). С. 4.
1076. Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р./Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 73–77.
1077. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982: док. і матер./[редкол.: Л. В. Кульпінський (голова) та ін.; упоряд.: В. П. Бабляк та ін.]. Львів: Каменяр, 1983. 190 с.
1078. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/[редкол.: В.Даниленко, С. Кокін]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.
1079. Резолюції 1-го Всеукраїнського Сопещання Пролетарского Студенчества//Студент революції. 1925. №7. С. 63–74.
1080. Резолюції 1-й Всесоюзної конференції пролетстуду//Там само. С. 77–78.

1081. Резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, 12-18 березня 1929 р./ Всеукраїнське центральне бюро пролетстуду. Харків, 1929. 74 с.
1082. Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду//Студент революції. 1927. №1. С. 93–100.
1083. Резолюція на доповідь директора та партосередку КПО з 20.07.31 року//За комуністичні кадри: декадна газета пролетарського студентства, професури і службовців Київського ПО та ІСВ. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 1.
1084. Резолюція прийнята на об'єднаному зібранні осередків ЛКСМУ//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.
1085. Резолюція, прийнята загальними зборами студентства Вузів м. Кам'янка. 22.IX.//Там само. 25 верес. Ч. 43. С. 4.
1086. Рішуча відсіч ворогам соціалістичного будівництва. (Резолюція, що її прийнято на загальному студентському з професурою Кам'янецьких ВИШів мітингові)//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 2.
1087. Робота серед молоді (Із доповіді т. Бухаріна на XIII З'їздові Р.К.П.)//Червоний кордон. 1924. 15 черв. Ч. 14. С. 1.
1088. Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робітфаки//Юнацька правда: газета робітничо-селянської молоді Волині. Житомир, 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.
1089. Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робітфаки//Там само. 23 лип. Ч. 47 (99). С. 4.
1090. Розподіл місць до ВУЗів і робфаків по Житомирській окрузі//Радянська Волинь. 1925. 18 лип. Ч. 161 (286). С. 4.
1091. Розсекречена пам'ять: голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД/[упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
1092. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению/[сост. М. А. Глейзер; под ред. Я. П. Ряпо]. Харьков: Юридич. изд-во Наркомюста УССР, 1926. 208 с.
1093. Скрипник М. Чергові завдання вузів (Із доповіді на II пленумі ЦБПС ВУРПС)//Студент революції. 1927. №5. С. 9–11.
1094. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921-1941: сб. док. и матер./[сост. С. М. Мельник (отв. составит.), Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, В. Д. Фальчевская]. Київ: Наук. думка, 1983. 119 с.
1095. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: док. і матер./[редкол.: В. І. Купратий (голова), В. К. Андрушко, В. Т. Олійник; упоряд.: І. В. Гарнага, С. Л. Коваленко, Г. О. Мородецька та ін.]. Львів: Каменяр, 1989. 207 с.
1096. Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учбового року/ Народний комісаріат України, статистично-інформаційний відділ. Б.м.: Держ. вид-во України, 1925. 21 с.
1097. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. і матер./ [НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Поджур, О. С. Рубльов]. Київ: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.
1098. Сталин И. К первой всесоюзной конференции пролетарского студенчества//Студент революції. 1925. №4. С. 3–4.
1099. Статут Товариства Приятелів Хемичної оборони й Хемичної промисловости СРСР («Доброхем СРСР»)//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2.

1100. Столяров Я. В. Организация учебно-методологической работы в институтах. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 94 с.
1101. Тезиси для докладчиков «недели помощи пролетарскому студенчеству»//Студент революции. 1923. №9-10. С. 28–30.
1102. Телеграма від студентів КІПО тов. Ворошилову//Кузня освіти: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського ІНО. Київ, 1931. 15 лют. №10 (25). С. 1.
1103. Терещенко М. С. Практика студентів Ніжинського Інституту Народної Освіти на селі в 1925-26 р.//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин: Нове Село, 1926. Кн. VI. С. 257–261.
1104. Толстов С. П. Студенчество и краеведение. Москва: Центр. бюро краевед., 1930. 31 с.
1105. 3-й випуск студентів Кам. ІНО. Привітання від Окрпарткому//Червоний кордон. 1926. 10 січ. Ч. 3 (174). С. 2.
1106. Тропко. Всі на допомогу пролетарському студентству! (Відозва Ц.К. Незаможних Селян)//Червоний кордон. 1924. 4 груд. Ч. 62. С. 1.
1107. У Раді Народних Комісарів Союзу РСР//Червоне Полісся: орган оргбюро ЦК КП(б)У, міському КП(б)У та оргкомітету ЦВК УРСР по Житомирській області. Житомир, 1937. 15 листоп. №6 (3825). С. 2.
1108. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР. 1927-1929 рр./ [упоряд. В. М. Даниленко]. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
1109. Умови на соцзмагання між Київським ІСВ та ІПО//Кузня освіти. 1930. 20 груд. №5 (20). С. 2.
1110. Харків, Наркому Освіти УСРР//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.
1111. Хроника. Проект положення о плате за правоучения//Студент революції. 1923. №4-5. С. 102–104.
1112. Циркуляр НКО та ВУК у Робосу про 2-гу Всесоюзну партнараду в справі освіти//Бюлетень НКО УСРР. Харків, 1928. №33. С. 27.
1113. Циркулярное письмо. Всем губкомам КП(б)У. О недели помощи пролетарскому студенчеству//Студент революции. 1923. №9-10. С. 27–28.
1114. Чалий С. До всіх Парткомів, Ревкомів, Виконкомів, Комнезамів, Профспілок і інших установ і організацій Поділля//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.
1115. Черкаська округа. Матеріяли до опису округ УСРР/Центр стат. управління УСРР. Харків, 1926. 68 с.+ VIII с.
1116. Черкашина до VI районного з'їзду рад (матеріали до звіту Черкаського Районного Виконавчого Комітету). Черкаси: Держ. друкарня, 1934. 110 с.
1117. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи/[Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; ред. Т. Хорунжа; НАН України. Ін-т укр. археограф. та джереознав. ім. М. С. Грушевського; Служ. Безп. Укр.]. Київ: Абрис, 1997. 608 с.
1118. Шевченківщина: стат. довідник на 1928 рік/Шевченків. окр. стат. бюро. Черкаси: Держ. друкарня, 1928. 152 с. + VIII с.
1119. Шепетівський педтехнікум оголошує добір студентів на 1 курс//Шлях Жовтня. 1932. 12 груд. №157 (917). С. 2.
1120. Шепетівський педтехнікум оголошує осінній набір студентів//Там само. 1933. 8 лип. №91 (1014). С. 4.
1121. Ювілейна сесія ЦВК СРСР. Засідання 16 жовтня//Червоний кордон. 1927. 22 жовт. Ч. 82 (351). С. 1.

Періодична преса

1122. А. Студентство й професура Кам'янецьких ВИШів ганьблять контрреволюційну діяльність Єфремова і Ко//Червоний кордон. 1929. 28 листоп. Ч. 132 (656). С. 3.
1123. А. З. Під машкарою//Студент революції. 1929. №23. С. 39.
1124. А. К. Навчальні справи//Радянська Волинь. 1924. 4 груд. Ч. 105 (277). С. 8.
1125. А. К-ий. Робота партосередку ФСВ//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 1.
1126. А. Л. Чи читав ти промову Літвінова? Політоблага в Дніпропетровському профосі//Студент революції. 1931. №19-20. С. 26.
1127. А. С. Одесса. Студенческий воскресник//Студент революції. 1923. №6. С. 104–105.
1128. А. Т. Т. По-бойовому//Там само. 1931. №4. С. 19.
1129. А. Ф. К. Высшая школа подготовки работников политпросвета//Путь к коммунизму. Харьков, 1921. №1. С. 23–27.
1130. А віз і нині там//Студент революції. 1932. №27. С. 22.
1131. Абрамова. До навчання не підготовилися//Більшовицька правда. 1935. 3 верес. №203 (1037). С. 2.
1132. Агропохід на Вінниччині//Радянська Волинь. 1929. 23 лют. №22 (1777). С. 5.
1133. Адам Сиг... Посиліймо клясовий наступ//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.
1134. Айсберг В. Яка робота такі й наслідки//Студент революції. 1933. №5. С. 20.
1135. Академічне життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 9 квіт. №66. С. 2.
1136. Академуспівність та керівництво академ. роботою//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1137. Алферов П. Про працю хемгуртка//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 41–42.
1138. А-н. Не місце їм в наших школах//Комсомолец Прикордоння: орган окружних комітетів ЛКСМУ Кам'янецьчини, Проскурівщини та Могилівщини. Кам'янець-Подільський, 1929. 28 лют. №7 (48). С. 1.
1139. Андронюк Н. План навчальних годин, і тільки//Більшовицька правда. 1936. 8 груд. №281 (1316). С. 2.
1140. Антисеміта Пашкова виключено з комсомолу//Кузня освіти. 1931. 28 лют. №11 (26). С. 2.
1141. Армії пролетарської диктатури гідне поповнення//Шлях Жовтня. 1933. 23 серп. №116 (1039). С. 2.
1142. Архип Б. Студентство військовизується//Б.Архип//Червоний кордон. 1928. 23 лют. Ч.24 (400). С. 5.
1143. Ар-чуж. Зайнятий наш директор...//Студент революції. 1932. №27. С. 28.
1144. Б. Жах студентів//Червоний шлях. 1923. 12 берез. №57 (106). С. 2.
1145. Б. Партосередок ІНО в боротьбі з правим ухилом//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 1.
1146. Б. Б. Відкриття стадіону в Кам'янці//Червоний кордон. 1928. 7 черв. Ч. 64 (440). С. 4.
1147. Б. Д. За активізацію навчання (до постанови президії ЦБПС)//Студент революції. 1930. №5. С. 26–27.
1148. Б. Д-ко. Обурливий неклеп//Там само. №14. С. 46–47.
1149. Б. Р. На село! (Секція «Робос» при ІНО)//Червоний кордон. 1924. 21 груд. Ч. 67. С. 4.
1150. Б. С., Т-о. Громадсько-педагогічна праця Глухівського педтехнікуму//Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №12 (56), груд. С. 134.

1151. Бабич Ю. Ювілей училища//Радянська Житомирщина: орган Житомирського обкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих, Житомирського міськкому КП(б)У та міської ради депутатів трудящих. Житомир, 1983. 27 листоп. №227 (15005). С. 4.
1152. Базь І. Полтава. ІНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 121.
1153. Базь І. Полтава. ІНО//Там само. №6. С. 88.
1154. Балан Н. Угоду всі позабули//Там само. 1930. №15. С. 44.
1155. Балагюк. Бюро не дбає про партизацію//Там само. №22. С. 45.
1156. Батир. Готуємо до науки (Осередок ІНО)//Студент Прикордоння. 1929. 5 берез. Ч. 1. С. 5.
1157. Без іспитів до ІНО//Радянська Волинь. 1929. 31 серп. №99 (1845). С. 4.
1158. Без керма і без вітрил//За комуністичні кадри: газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ та профкому педтехнікуму. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1159. Бекер М. Місцеве життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 7 лип. №160. С. 2.
1160. Беріть приклад//Студент революції. 1931. №3. С. 29.
1161. Бестужев А. Наш відпочинок у таборах//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 15 верес. №17. С. 2.
1162. Бігун, Слюсарчук. Фізкультурний рух в нашому інституті//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 4.
1163. Бігун І. Слово за колективом СГП//Радянська Волинь. 1933. 24 груд. №226 (2661). С. 3.
1164. Більше уваги культурботі//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 2.
1165. Біо-бак. Вигнати їх//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
1166. Б-лін. Крайний ударник літ. факультету//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.
1167. Блюм Б. Допоможімо коростишівському студентству не протоколами, а коштами//Радянська Волинь. 1929. 21 верес. №108 (1854). С. 4.
1168. Боберський А. Потрібна деяка реформа//Студент революції. 1929. №4. С. 50.
1169. Боберський А. Про антирелігійну роботу в І.Н.О.//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 3.
1170. Боберський А. Про чистку осередку КП(б)У в ІНО//Там само. 21 трав. Ч. 5. С. 1.
1171. Боберський А. Як ми чекали іновський хор//Там само. С. 2.
1172. Боберський. Про лабораторну проробку в ІНО//Там само. 10 квіт. Ч. 3. С. 4.
1173. Божко С. До перевірки Вузів//Червоний кордон. 1924. 21 верес. Ч. 42. С. 3.
1174. Божко С. За пролетарське студентство//Там само. 23 листоп. Ч. 59. С. 1.
1175. Бойко. Завдання ХІНО на наступний 1929-30 академічний рік//Наддніпрянська правда: щоденна робітничая газета Херсонського окрКП(б)У, ОВК, ОРПС та міськради. Херсон, 1929. 13 жовт. №238 (489). С. 3.
1176. Бойченко. Компот з соломяною приправою//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 2.
1177. Бондаренко О. На самоконтроль мас//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.
1178. Б-р. Більше уваги до нащитання//Там само. 1929. 15 листоп. №3. С. 2.
1179. Браславський С., Горбаченко М. Зразки опортуністичного керівництва//Студент революції. 1932. №19-21. С. 19.
1180. Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів//Червоний кордон. 1930. 29 берез. №34 (704). С. 3.
1181. Бригада «Ст. Рев.». Свіжого повітря у Ржищів//Студент революції. 1931. №34. С. 31.

1182. Бровко С. Стажори-біологи//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16–17.
1183. Б-ський А. Так ставитись до безвірницької роботи не слід//Червоний кордон. 1928. 25 верес. Ч. 110 (486). С. 4.
1184. Бубир І. Уже на роботі//Студент революції. 1930. №7. С. 41.
1185. Будемо такими, як Чкалов!//Червоне Полісся. 1938. 18 груд. №289 (4158). С. 2.
1186. Буков Я. Політгоди себе виправдали//Студент революції. 1930. №20-21. С. 27.
1187. Бурлаков Я. Весела мандрівка//Там само. №23. С. 35–36.
1188. Бурлаков Я. Участь студентства Одещини в засівній кампанії//Там само. №11. С. 22.
1189. Буря. Як гім серед ясного неба//Там само. 1932. №28. С. 11.
1190. Бутенко. Студентський гуртожиток Миколаївського ІНО//Там само. 1924. №1-2. С. 74.
1191. Бюро студкорів при ІНО// Червоний кордон. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.
1192. Бялік. Як колектив педінституту дійшов перемоги на фінансовому фронті//Радянська Волинь. 1933. 27 жовт. №180 (2605). С. 1.
1193. В боях за соціалістичне село (З студкорівських листів)//Студент революції. 1931. №11. С. 22.
1194. В Кам'яниці. Святування Тарасових днів//Червона правда. 1922. 14 берез. Ч. 58 (158). С. 2.
1195. В Комітеті Допомоги жертвам інтервенції//Червоний кордон. 1924. 30 жовт. Ч. 53. С. 4.
1196. В литкружке ІНО//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 20.
1197. В Н.К.О. Вузовські стипендії//Студент революції. 1926. №5-6. С. 47.
1198. В Николаевском ІНО//Там само. 1924. №1-2. С. 79–80.
1199. В Одеськім губбюро//Там само. №6. С. 75.
1200. В Харківськім Губбюро Пролетстуду//Там само. С. 73–74.
1201. В Харьковском Институте Народного Образования//Там само. 1923. №6. С. 83–84.
1202. В ХІНО//Наддніпрянська правда. 1929. 2 листоп. №255 (506). С. 6.
1203. В. Г. Підвищення кваліфікації учительства//Червоний кордон. 1928. 2 черв. Ч. 63. С. 5.
1204. В. З. Доки ми будемо віслюками?//Там само. 1925. 12 квіт. Ч. 100. С. 3.
1205. В.И.Н.О.//Студент революції. 1923. №2-3. С. 119.
1206. В.Ш.Б. Перший радіо-концерт//Червоний кордон. 1925. 10 верес. Ч. 142. С. 4.
1207. Вагранский Н. Очередная задача//Студент революції. 1923. №7-8. С. 15–16.
1208. Ване. «Відважна» бухгалтерія//Там само. 1931. №4. С. 29.
1209. Василенко В. Підсумки економроботи вузів Харкова за 1925/26 рік//Там само. 1927. №1. С. 31–32.
1210. Василенко В. V Харківська окружна конференція Пролетстуду//Там само. 1927. №2-3. С. 37–38.
1211. Василенко М. Тов. Карета сміється//Там само. 1931. №10. С. 30.
1212. Василенко Н. Кілька слів про Кам'янецький Університет//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 8 черв. №138. С. 1; 9 черв. №139. С. 1
1213. Вейцер С. Педінститут готується до свят//Більшовицька правда. 1935. 18 жовтня. №241 (1075). С. 4.
1214. Велика О. В Олександрівському педагогічному технікумі//Студент революції. 1926. №5-6. С. 38.
1215. Великий перелом в Вищій Школі//Червоний шлях. 1923. 13 квіт. №70 (119). С. 2.
1216. Вечір змички (Осередок ЛКСМУ Кам'янецького ІНО)//Червоний кордон. 1927. 10 груд. Ч. 100 (369). С. 2.

1217. Вечір пам'яті акад. І. П. Павлова//За комуністичне виховання: орган парткомітету, комітету ЛКСМУ та профкому Київського педінституту. Київ, 1936. 17 берез. №10 (31). С. 4.
1218. Вечори, присвячені ювілеві Горького//Радянська Волинь. 1932. 27 верес. №134 (1380). С. 3.
1219. Викладання марксизму-ленінізму в вищій школі//Червоний кордон. 1939. 15 січ. №12 (2790). С. 1.
1220. Викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.
1221. Виключаймо з лав пролетарського студентства//Там само. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
1222. Вимагаємо негайно виключити//Там само.
1223. Випуск Інституту Народної Освіти//Червоний кордон. 1927. 10 січ. Ч. 51 (320). С. 5.
1224. Випуск у Вінницькому свпедтехнікумі//Більшовицька правда. 1937. 9 лип. №155 (1491). С. 4.
1225. Виробнича й педагогічна практика в ППО//За комуністичні кадри: декадна газета пролетарського студентства, професури і службовців Київського ППО та ІСВ. Київ, 1931. 20 берез. №13 (28). С. 1.
1226. Вишівська преса – включайся в змагання//Студент революції. 1930. №5. С. 48.
1227. Від парткому педінституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1228. Від редакції Інститутської газети «За Комуністичні Кадри» з 10.04. по 1.05 ц.р.//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 22 квітня. №5 (45). С. 1.
1229. Вінницьке ОБПС збанкрутувало//Студент революції. 1930. №6. С. 36.
1230. Вірний Максим. Горбатого могила справить//Червоний кордон. 1924. 22 трав. Ч. 7. С. 3.
1231. Вітаємо борців за нове життя//Там само. 1926. 7 берез. Ч. 19. С. 1.
1232. Віхи нашої історії//Радянський студент. 1968. 29 жовт. №32 (575).
1233. Влаштуймо другі маневри//Кузня освіти. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.
1234. Вносимо і викликаємо//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1235. Вносять і викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1236. Вовчак. Вечір творчості М. Хвильового//Червоний шлях. 1923. 18 січ. №41 (90). С. 6.
1237. Вопросы строительства высшей школы//Студент революції. 1924. №3-5. С. 10.
1238. Врачевський. Добровеличківський педтехнікум пересолив//Там само. 1927. №7. С. 87.
1239. Вступник. А говорилося ясно//Більшовицька правда. 1936. 27 лип. №171 (1306). С. 3.
1240. Г. В Кам'яні. Перша округова красназвач конференція//Червоний кордон. 1926. 13 черв. Ч. 45 (216). С. 4.
1241. Г. Кам'янецький ІНО перший в стрілецькій справі//Там само. 1929. 29 лип. Ч. 79 (603). С. 4.
1242. Г. А. Відберіть у них студентські квитки//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
1243. Г. Д. Мійські плями. «Геть царя» «Хай живе округа»//Червоний кордон. 1925. 28 черв. Ч. 121. С. 4.
1244. Г. С. Робота драмстудії ІНО//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.
1245. Г. Ш. Літмолодняк і літературні гуртки//Червоний кордон. 1927. 5 трав. Ч. 33 (302). С. 7.
1246. Гадиб К. «Перлина» бібліотеки Вінницького педтехнікуму//Студент революції. 1930. №18-19. С. 45.
1247. Гасвський А. Матеріальний стан студентства//Червоний кордон. 1924. 3 лип. Ч. 19. С. 6.
1248. Газета зуміла задовольнити і зацікавити маси. Привітання від Інституту Народної Освіти//Червоний кордон. 1927. 8 трав. Ч. 34 (303). С. 5.
1249. Гайван. Опанувати військові знання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 1.
1250. Галерея літунів//Студент революції. 1932. №1. С. 29.
1251. Галицький. З ідальнею не все гаразд//Там само. №4. С. 33.

1252. Гамрецький М. Більше уваги до педагогічних шкіл//Шлях Жовтня. 1932. 4 верес. №115 (875). С. 2.
1253. Гамус Л. Ініціатива розбивається об мур байдужості//Студент революції. 1931. №6. С. 18.
1254. Гамус Л. «Що нам постанови?»//Там само. №2. С. 32.
1255. Гержедова. Підсумки навчального року//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 2.
1256. Гержедович. Борись за набір//Там само. С. 5.
1257. Геринович В. Виполоти радянську ниву від шкідливого бур'яну//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 2.
1258. Геть вимести сміття Жовтоблакитної контрреволюції//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 1.
1259. Геть чужаків//Студент революції. 1929. №3. С. 54.
1260. Гінківський Л. Про роботу педагогічної кафедри (Підсумки і завдання)//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 5.
1261. Г-ка. Уманські помії//Студент революції. 1932. №4. С. 33.
1262. Глабець М. І лектора немає//Там само. 1931. №17-18. С. 43.
1263. Глабець М. Контролювати громадську роботу//Там само. №33. С. 31.
1264. Глабець М. Про Липника, «липову» дирекцію і гнилий дух//Там само. 1932. №27. С. 33-34.
1265. Глезер М. Здоров'є киевського пролетарського студентства//Там само. 1925. №3. С. 46-48.
1266. Глушко Д. Проти ухилів/Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1267. Глядач. «97». (До першої постановки п'єси у Кам'янці)//Червоний кордон. 1925. 11 черв. Ч. 116. С. 4.
1268. Гнідий Г. Платні вечори//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 3.
1269. Гнідий Г. Проскурівський педтехнікум//Там само. 6 черв. Ч. 6. С. 5.
1270. Голка. Профкоми, станьте на «Конкурс»//Там само.
1271. Голова робіткому. Більшовицька подяка//Студент революції. 1931. №21. С. 31.
1272. Головієнко М. Відмінними показниками зустріти з'їзд комсомолу//За комуністичні кадри. Київ, 1936. 29 січ. №4 (25). С. 1.
1273. Гончар. Лубенці знайшли основну ланку//Студент революції. 1933. №7-8. С. 3.
1274. Гончар. Ми хочемо, щоб у нас було запроваджено вивчення музичної грамоти, вивчення і слухання великих композиторів світу//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.
1275. Гончар. «Незаможниця»//Студент революції. 1930. №35-36. С. 30.
1276. Горбунов, Чак, Жишко. Вивчаємо класиків марксизму//Молода гвардія. Одеса, 1935. 2 листопа. №201. С. 4.
1277. Горобець. Розтратники педкадрів//Студент революції. 1931. №17-18. С. 47.
1278. Господарювання Михайлевича//Там само. 1932. №1. С. 26.
1279. Гострий О. 5-ти річчя Радвлади на Україні//Червоний кордон. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.
1280. Готування наукових кадрів/Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1281. Гоца. До прийому в ВУЗи та профшколи//Червоний кордон. 1925. 9 лип. Ч. 124. С. 2.
1282. Гринюк. До виробпрактики ІСВ//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 20 берез. №13 (28). С. 1.
1283. Грінберг А. Вовки в овечій шкурі//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
1284. Грінберг А. Класовий ворог пробирається до культурних фортець//Там само. 8 січ. №2 (43). С. 2.
1285. Грудницька М. Вирушили на село//Студент революції. 1931. №8-9. С. 1.
1286. Груша М. Хто платитиме?//Там само. 1932. №28. С. 30.

1287. Губпрофос. До 5-річного ювілею Жит. ІНО//Радянська Волинь. 1925. 6 берез. Ч. 53 (178). С. 7.
1288. Гулай В. До комсомольців III-го курсу літ. відділу//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 2.
1289. Гуртожиток для студентів педінституту//Більшовицька правда. 1935. 3 листоп. №254 (1088). С. 4.
1290. Д. Літературний суд//Червоний кордон. 1929. 8 січ. Ч. 3 (527). С. 7.
1291. Д. Б. На боротьбу з марнотратством часу//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 3.
1292. Данковська Р. По ССРР. Друга всесоюзна конференція по краєзнавству в Москві//Путь просвещения: теория просвещения, методология, просветительная практика, быт: науч. журн. Харьков, 1925. №4 (24), апр. С. 230–231.
1293. Два проценти місячної стипендії//Більшовицька правда. 1936. 2 жовт. №127 (1262). С. 4.
1294. Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции//Студент революції. 1924. №7. С. 38–39.
1295. Демиденко. З купи листів: У Червоноградському педтехнікумі//Там само. 1931. №2. С. 34.
1296. Демонстрация протеста против убийства т. Воровского и ноты Керзона//Там само. 1923. №6. С. 104.
1297. День індустріалізації//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1298. День Червоної армії в Кам. ІНО//Червоний кордон. 1927. 26 лют. Ч. 16 (285). С. 8.
1299. Державною допомогою і помешканням студентів забезпечено//Радянська Волинь. 1929. 15 січ. №6 (1761). С. 6.
1300. Дерун, Грінберг, Фенкель. Відшукати краще приміщення//Червоний кордон. 1930. 25 квіт. №45 (715). С. 4.
1301. Дешко І. Черги через ложки//Студент революції. 1932. №19-21. С. 30.
1302. Деятельность экономических организаций высших школ Киева. В ИНО//Там само. 1923. №2-3. С. 103–104.
1303. Джус, Мельник, Карасик, Кршевецький. Студенти їдуть в екскурсії//Більшовицька правда. 1937. 26 лип. №169 (1505). С. 4.
1304. Дирекція педтехнікуму//Комсомолець Прикордоння. 1932. 3 груд. №293. С. 4.
1305. Дитюк С. Е. Більшовицький привіт і поздоровлення новому загонові радянських педагогів-випускників Житомирського педінституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1306. Дідич. Осередок ЛКСМУ при ІНО//Червоний кордон. 1924. 4 груд. Ч. 62. С. 1.
1307. Дмитрів. Глибокий сон//Студент революції. 1931. №19-20. С. 30.
1308. До випуску з курсу (укрвідділ)//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 1.
1309. До 130-річчя з дня народження М. В. Гоголя//Червоний кордон. 1939. 15 січ. №12 (2790). С. 4.
1310. До тижня охорони дитини//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 4.
1311. Довгополов, Огульчанський. Обід на вікні//Студент революції. 1932. №31-32. С. 26.
1312. Дом Пролетарского Студенчества в Харькове//Там само. 1923. №4-5. С. 109.
1313. Допомога пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 19 верес. Ч. 41 (213). С. 3.
1314. Допомога студентству. В Окркомісії для розповсюдження лотерейних квитків в користь Пролетстуда//Червоний кордон. 1925. 5 берез. Ч. 88. С. 2.
1315. Допоможемо відсталим//Студент революції. 1930. №5. С. 45.
1316. Дорохольський. У табор//Комсомолець Прикордоння. 1929. 13 лип. №21 (62). С. 3.
1317. Дорошенко. Виключаємо небажаний елемент//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 1.
1318. Дорошенко. Віддайте країні борг//Студент революції. 1930. №25. С. 45.

1319. Дорошенко Д., Сніговий Я. У Житомирському учительському потурають буржуазним націоналістам//Радянська Волинь. 1937. 4 жовт. №230 (3792). С. 3.
1320. Др. В. Г. Ще новий загін на культурно-освітньому фронті. Новий випуск Інституту народньої освіти//Червоний кордон. 1927. 2 лип. Ч. 50 (319). С. 2.
1321. Дубер Ж. Останні дні//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1322. Ейдман Ф. Учоба й громадська робота в вузі//Студент революції. 1926. №2. С. 1.
1323. Економробота//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 39.
1324. Екстернатура вчителів//Червоний кордон. 1927. 10 груд. Ч. 100 (369). С. 2.
1325. Елем. Робітниче життя. Треба розворушитися!//Там само. 1925. 9 серп. Ч. 133. С. 3.
1326. Емпрос. Маріупольська наросвіта зривас набір//Студент революції. 1930. №14. С. 34.
1327. Ерве А. ІНО вирушив на допомогу дитині//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 3.
1328. Є. Футбольний матч. Місцтран ІНО//Червоний кордон. 1929. 11 черв. Ч. 61 (585). С. 4.
1329. Єврейський педагогічний технікум//Житомирський вісник: інформ.-реклам. тижневик Житомирської обласної організації НСЖУ УРСР. Житомир, 1990. 20 лип. №29 (77). С. 5.
1330. Євстафєв В. М. Уваги з приводу стажорської конференції на соціально-економічному відділі факпрофосу у грудні 1926 року//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16.
1331. Ж. та І. Профкоми підтягніться//Студент революції. 1931. №35-36. С. 33.
1332. Жердя К. Фізкультура – в студентські маси//Там само. 1930. №8. С. 38.
1333. Життя вищих шкіл//Червоний шлях. 1923. 18 квіт. №72 (121). С. 4.
1334. Життя вищих шкіл//Там само. 6 берез. №55 (104). С. 3.
1335. Життя студентів ІНО//Там само. 23 берез. №62 (111). С. 2.
1336. Ж-ний Я. Використаймо студентів під час «Тижня оборони»//Червоний кордон. 1928. 17 лип. Ч. 81 (457). С. 3.
1337. Жовтневий Л. Готуються до 60-річчя з дня смерті М. О. Некрасова//Червоне Полісся. 1938. 5 січ. №4 (3869). С. 4.
1338. Журавель П. Короткі відомості про розвиток та працю Факсоцвиху//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 28-29.
1339. Журавель П. Робота Факсоцвиху//Там само. С. 30-32.
1340. Журавський І. За гідну зустріч//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.
1341. Журавський І., Турас К. Зламу ще не має//Там само. №17-18. С. 11.
1342. Жувовський В.А. Перед випуском у вишах. Випускники єврейського педтехнікуму їдуть в Біробіджан//Більшовицька правда. 1937. 26 берез. №89 (1405). С. 3.
1343. З життя Вищих Шкіл м. Кам'янця. Названня Інституту Народньої Освіти іменем Л. Троцького//Червоний шлях. 1923. 23 лют. №50 (99). С. 4.
1344. З інститутського літопису//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 4.
1345. З купи листів// Студент революції. 1931. №13. С. 33.
1346. З купи листів//Там само. №24. С. 29.
1347. З купи листів//Там само. №28. С. 34.
1348. З купи листів (Аніміщенко)//Там само. №33. С. 31.
1349. З купи листів (Біо)//Там само. №15. С. 33.
1350. З купи листів (Бригада)//Там само. №29-30. С. 34.
1351. З купи листів (Він)//Там само. №27. С. 34.
1352. З купи листів (С. І. Яришов)//Там само. №28. С. 34.
1353. З купи листів (І. Копернак)//Там само. №2. С. 34.
1354. З купи листів (І. Олянок)//Там само. №13. С. 33.

1355. З купи листів (Л. Мороховський)//Там само. №29-30. С. 34.
1356. З купи листів (Л. Сукачів)//Там само. №28. С. 34.
1357. З купи листів (Мобілізований)//Там само. №15. С. 33.
1358. З купи листів (О. Новицький)//Там само. №28. С. 34.
1359. З купи листів (О. Помернюк)//Там само. №12. С. 33.
1360. З купи листів (О. Савченко)//Там само. №12. С. 33.
1361. З купи листів (Павло)//Там само. №16. С. 33.
1362. З купи листів (Пост «Студента революції»)//Там само. №33. С. 34.
1363. З купи листів (С. Мусієнко)//Там само. №12. С. 33.
1364. З купи листів (Студент)//Там само. №16. С. 33.
1365. З купи листів (Томбак)//Там само. №16. С. 33.
1366. З купи листів (Ударник)//Там само. №17-18. С. 50.
1367. З купи листів (Ф. Г.)//Там само. №12. С. 33.
1368. З «роману пам'яті»//Радянський студент. 1972. 27 січ. №2-3 (686-687). С. 3.
1369. З роботи мовно-літературної кафедри//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.
1370. З 3 по 13 липня при Вінницькому пединституті відбудеться навчально-залікова сесія для студентів-заочників//Більшовицька правда. 1935. 8 черв. №130 (964). С. 4.
1371. За відмінну учобу//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.
1372. За нову позику//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 14 черв. №19 (34). С. 4.
1373. За нову школу (стіл газети ВУЗів м Харкова)//Студент революції. 1925. №8. С. 41.
1374. За пролетарський склад студентства//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 3.
1375. Забезпечення студентів-незаможників//Радянська Волинь. 1924. 16 жовт. Ч. 64 (236). С. 5.
1376. Загаба А. Бути гідним педагогом сталінської епохи//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1377. Загірська К. Перевиконаємо//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 1.
1378. Заклинський Р. В тиждень смерті вождів//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2.
1379. Заклинський Р. Осередок вищих шкіл// Там само. 1925. 25 січ. Ч. 77. С. 4.
1380. Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок//Там само. 14 черв. Ч. 47. С. 2.
1381. Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО//Студент революції. 1925. №7. С. 32.
1382. Залікові сесії//Більшовицька правда. 1935. 24 черв. №144 (978). С. 4.
1383. Зарва І. Комсомолець-відпускник на селі влітку//Студент революції. 1927. №5. С. 17-19.
1384. Заславський. У Білоцерківськiм педтехнікумі//Там само. №7. С. 90
1385. Заходи по підвищенню якості вивчення іноземних мов//Червоний кордон. 1938. 28 лют. №48 (2534). С. 6.
1386. Заячківський М. Агітробота на селі літом//Студент революції. 1927. №5. С. 15-16.
1387. Збільшення кількості стипендій для студентів ІНО//Червоний кордон. 1928. 21 черв. Ч. 70 (466). С. 5.
1388. Зейдерг Р. Як я працювала над дипломною роботою//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.
1389. Зеленюк. Дбасмо про тісний зв'язок з масами (Осередок ЛКСМУ в ІНО)//Червоний кордон. 1925. 11 жовт. Ч. 151. С. 2.
1390. Зет В. Усунуть від керівництва, хто придушує ініціативу та самокритику//Студент революції. 1930. №11. С. 28.
1391. Зимові канікули у вищих навчальних закладах, технікумах і робітфаках//Червоний кордон. 1938. 12 січ. №10 (2496). С. 2.

1392. Зібрання польських робітників і молоді в м. Кам'янець//Червоний шлях. 1923. 7 трав. №81 (130). С. 3.
1393. Зільберштейн А. Факультет Політосвіти Харківського ІНО//Записки Харківського інституту народньої освіти ім. О. О. Потебні/[відп. ред. О. С. Грузинський]. Харків, 1926. Т. 1. С. 119–133.
1394. Златопольський М. Пролетаризація Высшей школи в Одессе//Студент революції. 1923. №2-3. С. 96–101.
1395. Зміцнення роботи організації НОП//Радянська Волинь. 1924. 2 серп. Ч. 2 (174). С. 3.
1396. Зміцнюємо виховну роботу по БПСах//Студент революції. 1929. №3. С. 56.
1397. Зозуля М. Вогонь по хібах у партосвіті//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 2.
1398. Зоряний А. Зривають політнавчання//Студент революції. 1932. №17-18. С. 6.
1399. Зотин М. Третья Всеукраинская конференция по педагогическому образованию//Путь просвещения: наук.-пед. журн. Харьков, 1924. №10. С. 162.
1400. Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова//Студент революції. 1923. №7-8. С. 5–12.
1401. И. П. О работе студенческих биологических семинаров ХИНО//Там само. №6. С. 95–96.
1402. Институт теоретических наук//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 25 січ. №44. С. 2.
1403. І. В. Освітою на попа. Переглянути шефську роботу//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 3.
1404. Ів. Б. Про директора і його кобилу//Студент революції. 1933. №4. С. 26.
1405. Ів. К-чук. Оздоровити побут у Тульчинському педтехнікумі//Там само. 1931. №3. С. 10–11.
1406. Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди?//Там само. 1930. №18-19. С. 44–45.
1407. Іваницький. Ще одна перемога п'ятирічки//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1.
1408. Іваніщенко К. «Комфорт»//Студент революції. 1926. №1. С. 24–25.
1409. Іваніщенко. Про умови й побут//Там само. С. 48–49.
1410. Іванюк П. Хороші наслідки//Більшовицька правда. 1935. 27 черв. №146 (980). С. 3.
1411. Ідеологічний стан осередку//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1412. Ізраєцький В. О. З юнацьким завзяттям//Студент революції. 1930. №26-27. С. 23.
1413. Імперіалістичним хижакам і їхнім агентам з «Промислової партії»//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.
1414. Інститут соціху на допомогу збиральній кампанії//Радянська Волинь. 1933. 5 лип. №92 (2516). С. 1.
1415. Інститут теоретичних наук//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 28 січ. №47. С. 2.
1416. Ірклівський Д. Донецький ІНО//Студент революції. 1927. №1. С. 81.
1417. Ісерович М. Нам дали путівку в життя//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1418. Іщенко Настя (студентка учительського інституту). Спасибі любимому Сталіну//Радянська Волинь. 1936. 14 листоп. №144 (3523). С. 3.
1419. К. До попередніх підсумків соцзмагання//За більшовицькі педкадри: орган партійної, комсомольської і профспілкової організації Чернігівського педінституту. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 1.
1420. К. Загін Далекосхідної армії//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.

1421. К. Ось вони зривачі соцзмагання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.
1422. К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність//Студент революції. 1932. №1. С. 22.
1423. Ка Та-ба. Слідкуйте за літунами//Там само. 1931. №24. С. 29.
1424. Каган. Кого та як прийматимуть до євпедтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 25 черв. Ч. 74 (1528). С. 3.
1425. Калімбей Д. Крячко редагує газету, яка не виходить//Студент революції. 1933. №1. С. 20.
1426. Кам'янецький пролетаріат протестував проти насильства капіталу//Червоний шлях. 1923. 11 квіт. №69 (118). С. 3.
1427. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти//Червоний кордон. 1930. 8 трав. №49 (719). С. 4.
1428. Канн. Буфет не задовольняє потреб//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.
1429. Кардаш Г. Бердянський педтехнікум//Студент революції. 1927. №4. С. 65–66.
1430. Карпач Н. У Київському ІНО//Там само. №8. С. 63.
1431. Касперович. Все на допомогу пролетарському студентству//Херсонский коммунар: еженедельная газета: орган Херсонского окрком КП(б)У, окрисполкома и окрпрофбюро. Херсон, 1925. 15 март. №60 (924). С. 1.
1432. Кашкаров Н. Вторая Всеукраинская конференция по подобразованию//Путь просвещения. 1923. №7-8. С. 211–212.
1433. Кірцман Ф. Антисемітку виключено зі складу студентів//Комсомолец Прикордоння. 1929. 31 груд. №38 (79). С. 4.
1434. К-к. Бюрократи розперезались //Студент революції. 1931. №24. С. 29.
1435. Класов Р. В погоні за грішми//Там само. 1930. №5. С. 46.
1436. Клименко Й. ІНО на лікнепроботі//Кузня освіти. 1930. 23 трав. №13. С. 1.
1437. К-н О. Ворог напірає. До чистки вишів (ХІНО)//Студент революції. 1929. №4. С. 49.
1438. Кобилева О. М. Студенти відповідають чітко, впевнено//Більшовицька правда. 1935. 27 черв. №146 (980). С. 3.
1439. Кобилянський Д., Рогуляк, Білик, Мальонко, Лупашко. Скарги студентів-заочників//Червоний кордон. 1937. 20 лип. №166 (2350). С. 6.
1440. Коваленко О. До підсумків осіннього набору//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 3.
1441. Коваленко. Більше уваги готуванню педагогічних кадрів//Колгоспна правда. Умань, 1990. 23 серп. № 101. С. 4.
1442. Ковальський В. Забезпечити політехнічну практику в готуванні педагогічних кадрів//Радянська Волинь. 1931. 17 трав. №66 (2134). С. 2.
1443. Кожевников. Новый прием//Студент революції. 1927. №7. С. 84–85.
1444. Козарев. Потрібно запровадити спеціалізацію на II-му курсі ІНО//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2. С. 3.
1445. Козуб П. Культурбота вузів на Одещині//Студент революції. 1927. №8. С. 20.
1446. Кокот. Ювілей 10-річчя літературної діяльності М. Горького в Житомирі//Радянська Волинь. 1932. 3 квіт. №137 (1398). С. 3.
1447. Колектив педтехнікума виконав завдання IV кварталу//За більшовицьку молодь. Житомир, 1933. 21 жовт. №9. С. 2.
1448. Колочка. Занедбані//Студент революції. 1930. №15. С. 45.
1449. Коля. Не думали готуватись до нарад//Червоний кордон. 1928. 11 жовт. Ч. 117 (493). С. 6.
1450. Колядин. До питання про Кубучі//Студент революції. 1926. №1. С. 35–37.

1451. Командіровка незаможницьких синів в Вищі школи//Червоний шлях. 1923. 1 квіт. №65 (114). С. 4.
1452. Комар. Участь ПО в 3-й більшовицькій весні//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 3 квіт. №4 (44). С. 1.
1453. Комарицький В. Розгорнути більшовицьку боротьбу за здійснення постанов пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1454. «Комсомолец Прикордоння» допоміг. Досрочно перебрано бюро осередку при Кам. ІНО//Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 лют. №7 (48). С. 2.
1455. Комуниста Літашенка виключено з партії//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 лют. №3 (43). С. 1.
1456. Кондрацький. Новий загін червоних учителів вливається в армію робітників на культурному фронті (3 нагоди VI-го випуску Кам'янець-Подільськ. ІНО)//Червоний кордон. 1929. 15 черв. Ч. 63 (587). С. 4.
1457. Кондрацький. Хто має відвод//Там само. 1926. 25 берез. Ч. 23 (194). С. 3.
1458. Корольський Л. Угоду складено, а наслідків нема//Студент революції. 1930. №6. С. 13.
1459. Корсунов І. До підсумків робіт II всеукраїнської та II всесоюзної конференції пролетарського студентства//Там само. 1927. №1. С. 3–8.
1460. Костецький. Крок вперед//Там само. 1926. №3. С. 26.
1461. Костецький. Навчаємося військової справи//Там само. 1927. №8. С. 60.
1462. Кошовий І. Як я став відмінником//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.
1463. Кравченко К. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №5. С. 25.
1464. Красзнавча конференція//Червоний кордон. 1926. 6 черв. Ч. 43 (214). С. 4.
1465. Красов П. Про професійний підбір і вибір ВНЗ//Студент революції. 1924. №7. С. 16–17.
1466. Крашу молодь в медичні і педагогічні виші//Більшовицька правда. 1935. 21 лип. № 160 (1000). С. 1.
1467. Кріпити єдиний фронт!//Студент революції. 1931. №19-20. С. 31.
1468. Кролевець, Оніщенко, Фрідман. Перебудувати роботу фізичної кафедри//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1469. Круглик П. На кордоні (Кам'янецький ІНО)//Студент революції. 1924. №7. С. 40.
1470. Круглик П. Суд над педагогом Кам'яниччини//Червоний кордон. 1925. 31 трав. Ч. 113. С. 2.
1471. Круть М. Про наші стінгазети і студкорів//Студент революції. 1925. №7. С. 47–48.
1472. Кршивецкий В. Студентські ідальні – забута дільниця//Червоний кордон. 1931. 27 верес. №116 (856). С. 2.
1473. Кунда. Олімпіада студентської самодіяльності//Червоне Полісся. 1938. 28 квіт. №97 (3961). С. 4.
1474. Кундзіч О. На весні (в Кам'янецькому ІНО)//Студент революції. 1925. №5. С. 48.
1475. Купріянов. Перевищено показники всіх попередніх років//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1476. Курневич. Рішуче засудити контрреволюціонерів//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 1.
1477. Куций Г. 90 на педроботу//Студент революції. 1931. №2. С. 29.
1478. Куций Г. Пророкування песимістів не збулися//Там само. 1930. №9. С. 1.
1479. Куций Г. Таким не місце у радянському виші//Там само. №18-19. С. 48.
1480. Куцін. Не зупиняйся на досягнутому//Там само. 1932. №23-24. С. 21.
1481. Кучмій Ф. На допомогу сусідам//Там само. 1931. №8-9. С. 1.
1482. Кушніренко О. Діла мерзотні//Там само. 1930. №5. С. 45.

1483. Л. За дискредитацію геть з комсомолу (Педтехнікум, Могилівщина)//Комсомолец Прикордоння. 1928. 10 квіт. №10. С. 1.
1484. Л. Юбилей Донецкого ИНО//Студент революції. 1925. №2. С. 35–36.
1485. Л. Д. Перевибори в Кам'янецькому Інституті Народньої Освіти//Червоний кордон. 1929. 21 лют. Ч. 19 (543). С. 1.
1486. Л. З. Студенти обурені//Студент революції. 1931. №19-20. С. 27.
1487. Л. К. Студентське свято у Вінниці//Більшовицька правда. 1935. 2 лип. №150 (984). С. 3.
1488. Л. К. Чому це так?//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 2.
1489. Лави збільшуються (До 3-го випуску студентів ІНО)//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.
1490. Лавров П. А. Організація та праця наукових гуртків ІПО//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 3.
1491. Лавров-Чорний. Стан наукових гуртків Київських ВИШів//Студент революції. 1930. №11. С. 16–17.
1492. Лазарис А. Вторая Всесоюзная конференция по краеведению и пролетарское студенчество//Там само. 1925. №1. С. 55–57.
1493. Лановий І. Геть з вишу//Там само. 1932. №17. С. 33.
1494. Лапикура В. Досягненого не здам//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.
1495. Лев Г. Перша ластівка//Студент революції. 1931. №2. С. 28.
1496. «Легка кавалерія» КІНО//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 4.
1497. Легкий Кіннотчик. «Пришилася»//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.
1498. Лесь То. Останній сигнал//Студент революції. 1930. №26-27. С. 56.
1499. Лист до редакції (О. Кімлач)//Там само. 1931. №7. С. 47.
1500. Листи до редакції//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 4.
1501. Литвиненко В. Вечір О. С. Пушкіна//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 4.
1502. Л-ич. Ліквідуємо прорив на фронті безвірницької роботи//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 3.
1503. Ліміт. Відсіч буржуазним поглядам//Студент революції. 1932. №11-12. С. 8.
1504. Лінійний В. Через піввік//Радянська Житомирщина. 1987. 1 лип. №126 (15904). С. 3.
1505. Літературний вечір//Червоний кордон. 1930. 29 січ. Ч. 11 (681). С. 4.
1506. Літературний рух на Проскурівщині//Більшовицька правда. 1935. 26 берез. №70 (904). С. 4.
1507. ЛК на роботі//Кузня освіти. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.
1508. Лобер Д. Б'ємо на сполох. Прибуває понад 600-700 студентів. Гуртожитків немає. Сотні студентів залишаються на вулицях//Наддніпрянська правда. 1929. 28 верес. №225 (476). С. 6.
1509. ЛОП. У далекому закутку//Студент революції. 1927. №5. С. 95.
1510. Лукашевич О. Штучний дощ//Там само. 1932. №1. С. 25.
1511. М. Б-ов Киевское студенчество//Там само. 1924. №1-2. С. 78.
1512. М. Наукова екскурсія в Товтри//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.
1513. М. Партоcвітою охоплено всіх студентів//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2.
1514. М. Первый дом пролетарского студенчества//Студент революції. 1922. №1. С. 96–97.
1515. М. А. З діяльності І.Н.О. Колектив І.Н.О. на полі//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 4.
1516. М. О. Х. Серед юних піонерів. В таборі//Там само. 1925. 3 верес. Ч. 140. С. 2.
1517. М. Х. Готуємось до ювілею М. Горького//Радянська Волинь. 1932. 23 верес. №132 (2378). С. 2.

1518. М. Я. Серед польського студентства//Червоний кордон. 1925. 1 берез. Ч. 87. С. 4.
1519. МАВ. 3 життя студентів Києва (в Кубучі)//Студент революції. 1924. №3. С. 46–47.
1520. Мазирко В. 3 життя студентства Херсонського ІНО//Там само. 1925. №4. С. 40–42.
1521. Мазирко В. Чергові завдання (Херсонське ІНО)//Там само. 1924. №8-9. С. 45–46.
1522. Мазний О. Сумський педтехнікум//Там само. 1927. №1. С. 82.
1523. Мазний О. У гуртожитках Сумського педтехнікуму//Там само. №6. С. 86.
1524. Макс-Зайденберг. Перший з'їзд пролетстуду//Там само. 1926. №1. С. 7–10.
1525. Маланевич, Дудковський, Брехерман. Справа постачання Кам'янецького студентства в брудних руках//Червоний кордон. 1932. 30 верес. №136 (1036). С. 4.
1526. Малина Б. Лекції на чемоданах//Більшовицька правда. 1935. 26 жовт. №247 (1081). С. 3.
1527. Малюга М. До господарчих проблем в ІНО (з приводу наради комсомольського активу)// Кузня освіти. 1930. 1 черв. №14. С. 2.
1528. Маляр. Студентська допомога селу//Студент революції. 1931. №19-20. С. 27.
1529. Маляр С. Жахливі наслідки другого кварталу//Там само. 1930. №16. С. 31.
1530. Маляр С. І. Виявити шкідників//Там само. 1931. №35-36. С. 33.
1531. Мангольд В. Нелюблю і кончено//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
1532. Манфор. Увага допривзівній військовій підготовці//Студент революції. 1927. №1. С. 20–21.
1533. Маркевич Л. Червоне студентство чекає допомоги//Червоний кордон. 1924. 4 груд. Ч. 62. С. 1.
1534. Марченко Д. Комсомол і ВУЗи//Студент революції. 1924. №7. С. 7.
1535. Матеріальні умови студентства//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 4.
1536. Мациборко, Ковбенко, Хазін, Василевський, Іванчин. Студенти залишені напризволяще// Червоний кордон. 1935. 9 лют. №32 (1616). С. 5.
1537. Машкару зрівано (Пост «Студента революції»)//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
1538. Медведєва К. Захист дипломних робіт//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.
1539. Медівка С. До порядку т.т. з Дніпропетровського//Студент революції. 1933. №4. С. 27.
1540. Мезенцев. На фронті утильзбору//Там само. 1930. №11. С. 43.
1541. Мельник М. Підготовка на аспіранта//Там само. 1927. №4. С. 21–22.
1542. Мельниченко. Кімната №15//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1543. Мельничук М. Економлять на студентських шлунках//Студент революції. 1931. №5. С. 13.
1544. Мельничук М. Кубло куркульських синків//Там само. №4. С. 27.
1545. Менський М. Про колгоспи забули//Там само. 1932. №11-12. С. 12.
1546. Мершевицький Б.М. Дамо сотні фарадеїв!//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 1.
1547. «Механічні громадяни» у вищі//Студент революції. 1929. №4. С. 47.
1548. Ми будемо радянськими педагогами//Радянська Волинь. 1936. 21 трав. №115 (3376). С. 3.
1549. Ми готові//Червоний кордон. 1930. 23 берез. №32 (702). С. 2.
1550. Мироненко В. Мовчун//Студент революції. 1931. №29-30. С. 31.
1551. Мироненко В., Матвійцова В. Експурсія Полтавського педтехнікуму//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 39–47.
1552. Мірошніченко. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві)//Студент революції. 1929. №5-6. С. 30.
1553. Місяць дитини і Вищі школи//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 3.
1554. «Місяць лісу»//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.
1555. Мітинг інтелігенції м. Києва//Там само. 1938. 28 листоп. №274 (2751). С. 1.

1556. Міш. Студенти без квартир//Більшовицька правда. 1935. 28 жовт. №249 (1083). С. 3.
1557. Мовчан І. Завдання студентів-відпускників на літо//Радянська Волинь. 1929. 22 черв. №68 (1814). С. 4.
1558. Мозолок Д. Вражіння з села студентів ІНО//Червоний кордон. 1923. 18 квіт. №72 (121). С. 3.
1559. Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета улучшения быта учащихся (КУБУЧ) 2-го созыва//Студент революції. 1924. №1-2. С. 103–131.
1560. Моложавий І. Липові безвірники//Там само. 1931. №16. С. 30.
1561. Морозовський С. Чи не свідомо це робиться?//Там само. 1932. №1. С. 26.
1562. М-юк П. Готуємо кадри//Там само. 1931. №27. С. 28.
1563. Н. М. Не дбають про добір майбутніх учителів//Більшовицька правда. 1935. 14 серп. №186 (1020). С. 4.
1564. На варті весь народ//Там само. 1937. 14 черв. №134 (1470). С. 2.
1565. На виклик ІСВ//Радянська Волинь. 1933. 23 трав. №70 (2594). С. 2.
1566. На допомогу потерпілим//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 4.
1567. На допомогу пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 31 жовт. Ч. 77 (249). С. 5.
1568. На кілька рядків (Гр. Кіт, В. Скачко)//Студент революції. 1932. №31-32. С. 1.
1569. На кілька рядків (Кислиця)//Там само. 1932. №36. С. 1.
1570. На мушку//Комсомолец Прикордоння. 1928. 9 черв. №16. С. 4.
1571. На провокацію від буржуазії відповімо зміцненням соціалістичного будівництва й обороноспроможності СРСР//Червоний кордон. 1930. 23 берез. №32 (702). С. 2.
1572. На увагу чеської молоді. Чеський семінар для готування учителів//Радянська Волинь. 1928. 21 серп. №94(1701). С. 4.
1573. На хвилях самопливу//Студент революції. 1932. №23-24. С. 13.
1574. Назаренко М. Ударники вугільного фронту//Там само. 1932. №22. С. 27.
1575. Назустріч 20 роковинам Червоної Армії і Військо-Морського флоту. Житомир//Червоне Полісся. 1938. 15 лют. №37 (3901). С. 4.
1576. Назустріч першому травню. По технікумах і вишах//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.
1577. Наймушин. Профспілчанська робота серед студентів Кам'янецьких ВУЗів//Червоний кордон. 1928. 15 трав. Ч.55 (431). С. 4.
1578. Налагодити виробниче життя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 1.
1579. Наукові працівники та студентство вимагають рішучої кари контрреволюціонерам//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №12, грудень. С. 57.
1580. Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти//Студент революції. 1924. №1-2. С. 90–91.
1581. Наша відповідь шкідникам//Кузня культури: газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ та профкому підтехнікуму. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2.
1582. Не вистачає часу й сил//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.
1583. Не дбають про добір майбутніх учителів//Більшовицька правда. 1935. 14 серп. №186 (1020). С. 4.
1584. Не тільки вивчити, але й допомогти перебудувати. До окружної краснавччої конференції Кам'яниччини//Червоний кордон. 1929. 11 черв. Ч. 61 (585). С. 4.
1585. Не треба ізоляції (До роботи Вузівських комсомольських осередків)//Студент революції. 1925. №4. С. 42–43.
1586. Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народньої Освіти//Там само. 1923. №4-5. С. 98–99.

1587. Недвіга. Не місце Вахниний в інституті//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 1.
1588. Незаможницюк молодю до ВУЗів//Червоний кордон. 1928. 10 лип. Ч. 78 (454). С. 2.
1589. Нелітун. Поширюємо справу авіабудівництва//Там само. 1924. 27 листоп. Ч.60. С. 4.
1590. Не-рук Д. А хвосты все растутъ та растутъ...//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 3.
1591. Несподіваний провал//Студент революції. 1930. №5. С. 46.
1592. Нехтман І. П. Виправдайте високе звання радянського учителя//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1593. Новий загін бійців педагогічного фронту//Колгоспна правда. 1937. 30 черв. №149 (3272). С. 3.
1594. Новий загін педагогів//Більшовицька правда. 1935. 6 липня. №154 (988). С. 4.
1595. Новий загін педагогів//Там само. 8 серп. №181 (1015). С. 4.
1596. Новий загін радянських педагогів//Радянська Волинь. 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1.
1597. Нові активні методи роботи занедбані//Студент революції. 1930. №8. С. 38.
1598. Новий КУБУЧ//Там само. 1923. №4-5. С. 98.
1599. О. Треба підтягнутися//Юнацька правда. 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.
1600. Обушний Л. Жовтень та матеріальна забезпеченість студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 23–25.
1601. Овчаренко М. Не вистачає лікарської допомоги//Там само. 1925. №4. С. 44.
1602. Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів//Там само. 1924. №6. С. 77–78.
1603. Огнище радянської культури. До ювілею Кам'янецького Інституту Народної Освіти//Червоний кордон. 1925. 15 листоп. Ч. 161. С. 1.
1604. Око. Гострим ланцетом//Студент революції. 1929. №1-2. С. 67.
1605. Ол. П. У сім'ї освітників (свято шефства)//Радянська Волинь. 1924. 16 груд. Ч. 114 (286). С. 8.
1606. Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму при Кам'янецькому ІНО//Червоний кордон. 1928. 14 серп. Ч. 92 (468). С. 3.
1607. Олесь. Харківське студентство в поході на неписьменність//Студент революції. 1930. №6. С. 37.
1608. Олесь Віта. Тримаємо зв'язок з в'язнями підшефної тюрми. (Осередок МОПРу при Кам. І.Н.О.)//Комсомолець Прикордоння. 1928. 17 берез. №5. С. 1.
1609. Ольгерд. Наркомос і досі ... обіцяє//Студент революції. 1933. №7-8. С. 8.
1610. Оплесками «боряться» з правою ідеологією//Там само. 1930. №9. С. 34–35.
1611. Оportunістів відкликано з хлібозаготівлі//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 лют. №3 (43). С. 1.
1612. Організація пролетарського студентства//Червоний шлях. 1923. 2 лют. №42 (91). С. 2.
1613. Оржех Й., Тхоржевський В. В Київському польському педтехнікумі//Червоний кордон. 1925. 4 січ. Ч. 71. С. 2.
1614. Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум//Студент революції. 1927. №8. С. 59–60.
1615. П. Перший зліг ударників//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.
1616. П. В. ВИШІ наших округ стають до соціалістичного змагання//Комсомолець Прикордоння. 1929. 15 черв. №18 (59). С. 2.
1617. П. 3-ко. Тривога//За комуністичні кадри. Ржиців, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.
1618. Павлов. Хемфак підшефам//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.
1619. Пазушко В. Аж стипендія ляскає//Студент революції. 1931. №5. С. 14.

1620. Пазушко В. Ударники перевиборів//Там само. №4. С. 19.
1621. Паламарчук Є. Підсумки III окрконференції пролетстуду Вінниччини//Там само. 1926. №1. С. 27–28.
1622. Партийна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1623. Партийне життя//Червоний кордон. 1924. 14 верес. Ч. 40. С. 4.
1624. Партийне життя. Комосередок Вищих Шкіл (літня робота)//Там само.
1625. Паталашніна. Антисанітарія навколо гуртожитку//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.
1626. Пацка Е. Партийне життя. Святування шестиріччя комсомолу//Червоний кордон. 1924. 13 листоп. Ч. 56. С. 2.
1627. Пашківський. Перевибори партосередку ІСВ//Радянська Волинь. 1932. 17 жовт. №44 (2390). С. 3.
1628. Педінститут//Більшовицька правда. 1935. 21 трав. №115 (949). С. 1.
1629. Перебудування комсомольської роботи проходить досить мляво//Комсомолец Прикордоння. 1929. 1 січ. №1 (42). С. 2.
1630. Передплачуємо – викликаємо//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.
1631. Перша Окрконференція Пролетарського студентства Кам'янецьчини//Червоний кордон. 1924. 23 листоп. Ч. 59. С. 1.
1632. І техмат І група//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 14 черв. №19 (34). С. 4.
1633. Петляк Ф. Перші випускники//Радянський студент. 1980. 6 листоп. №30 (1006). С. 2.
1634. Печенька. Вогонь по шовінізмові//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 4.
1635. Підготовка фахівців у другій п'ятирічці//Студент революції. 1932. №6. С. 3.
1636. Підсумки студентської олімпіади самодіяльного мистецтва//Більшовицька правда. 1936. 24 трав. №118 (1253). С. 3.
1637. Піклування про дітей//Червоний кордон. 1923. 28 січ. №41 (90). С. 3.
1638. Піонтківський Л. Іновці розворушили роботу//Радянська Волинь. 1931. 19 лют. №25 (2093). С. 1.
1639. Плани реалізували з перевищенням//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №21 (861). С. 2.
1640. Плугатар. Рік «Плугу» у Кам'янці (Підсумки і висновки)//Там само. 1925. 1 трав. Ч. 105. С. 4.
1641. По окрузі. Підготовчі курси для робітників і наймитів//Радянська Волинь. 1929. 23 берез. №32 (1787). С. 2.
1642. По Радянській Україні//Більшовицька правда. 1936. 11 лип. №158 (1293). С. 4.
1643. По Радянській Україні. Черговий випуск//Червоний кордон. 1939. 2 лип. №149 (2927). С. 4.
1644. По С.Р.С.Р. Перевірка в інститутах і робітфаках//Там само. 1924. 4 верес. Ч. 37. С. 4.
1645. По С.Р.С.Р. Прийом до Вузів//Там само.
1646. По технікумах і вишах. Педагогічний інститут//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.
1647. По-бойовому допомогли//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1648. Подільський І. Потрібні дотермінові випуски//Студент революції. 1930. №7. С. 12.
1649. Поз. Студенти голосують... ногами//Там само. 1931. №33. С. 31.
1650. Покидьки радянського студентства. (Замість обвинувачувального слова на процесі «СВУ» та «СУМ»у)//Студент революції. 1930. №9. С. 1–7.
1651. Поліпшення матеріального стану студентів//Червоний кордон. 1928. 31 липня. Ч.87 (463). С. 2.
1652. Поліпшити роботу семінарів (На обговорення)//Студент революції. 1930. №11. С. 18.

1653. Політбї на принципову більшовицьку височїнь//Наддніпряньська правда. Херсон, 1932. 14 лют. №36 (1186). С. 3.
1654. Полтава. ИНО (От нашего полтавского корреспондента)//Студент революции. 1923. №2-3. С. 120.
1655. Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя)//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 8–13.
1656. Полтавцева. Праця Укрголовпрофоса літом 1923 р.//Радянська освіта: громад.-пед. журн. Харків, 1923. Ч. 1, листоп. С. 100.
1657. Поляк М., Синиця Т. Из життя семінарів та практикумів біологічного відділу ИНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 85–86.
1658. Польовий К. «Ізми»//Червоний шлях. 1923. 14 лют. №4 (96). С. 2.
1659. Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни//Студент революції. 1931. №1. С. 25.
1660. Помернюк О. Д. Тікають з технікумів//Там само. 1932. №2-3. С. 29.
1661. Помернюк О. Д. Шепетівці – тракторобуду// Там само. 1931. №27. С. 29.
1662. Помощь беспризорным детям//Там само. 1923. №4-5. С. 109.
1663. Помощь Воздушному Флоту//Там само. №6. С. 104.
1664. Порада А. 5 завдань студента-відпускника на селі//Радянська Волинь. 1928. 27 груд. Ч. 147 (1754). С. 2.
1665. Порядок видачі дипломів про закінчення вишів//Більшовицька правда. 1936. 29 жовт. №250 (1285). С. 4.
1666. Посилимо оборонспроможність країни//Червоний кордон. 1930. 23 берез. №32 (702). С. 2.
1667. Потрібна допомога пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 14 жовт. Ч. 62 (234). С. 3.
1668. Похилевич. Готуємось до вищої школи//Червоний кордон. 1927. 1 черв. Ч. 41 (310). С. 3.
1669. Похилевич Д. До проблеми готування наукових кадрів//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.
1670. Почему мы против «Студенческого дня»//Студент революції. 1923. №4-5. С. 9–10.
1671. Почуття огиди і гніву//Радянська Волинь. 1937. 15 черв. №137 (3698). С. 2.
1672. Пошивайло Ф. Педагогічна практика//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 14–26.
1673. Праведников. Из опыта работы//Студент революції. 1925. №5. С. 43–44.
1674. Празднование Октябрьской годовщины в ВУЗах Одессы//Там само. 1923. №2-3. С. 125.
1675. Праця Озету//Кузня освіти. 1930. 12 черв. №15. С. 6.
1676. Прейс К. Потрібні екскурсії//Студент революції. 1927. №8. С. 22.
1677. Привіт випускникам//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1678. Приволмих. Залізним віником з лав комсомолу//Студент Прикордоння. 1929. 10 квіт. Ч. 3. С. 2.
1679. Присмський В. Що перше?//Там само. 21 травня. Ч. 5. С. 2.
1680. Приїом до вузів//Шлях освіти. Харків, 1925. №1-2. С. 246.
1681. Приїом до Київського ИНО//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4.
1682. Приїом заяв до ВИШів продовжено до 10 серпня//Там само. 1937. 5 серп. №180 (2365). С. 2.
1683. Присяжнюк К. По комсомольських осередках. Наша перша річниця (осередок ЛКСМУ ИНО)//Червоний кордон. 1925. 15 листоп. Ч. 161. С. 2.
1684. Приходько, Корнілов, Литвинов. Опанувати німецьку мову//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.

1685. Про матеріально-побутові умови студентства КПО//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 листоп. №10 (41). С. 1.
1686. Про прийом до ІНО//Червоний кордон. 1926. 10 лип. Ч. 52 (223). С. 4.
1687. Про роботу профкому Робос при ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. II. С. 209–212.
1688. Пройденный путь//Студент революції. 1922. №1. С. 6.
1689. Пролетаризація вишу//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1690. Пролетарське студентство й професура міста Кам'янець ганьблять запроданців капіталу//Червоний кордон. 1930. 18 берез. №30 (700). С. 4.
1691. Пролетарське студентство рішуче засуджує антирадянський виступ проф. Тимченка і вимагає звільнити його із викладання мовознавства в Радянському ВИШІ//Кузня освіти. 1931. 5 лют. №9 (24). С. 3.
1692. Пролетарське студентство рішуче засуджує пропаганду «аполітичності»//Там само. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1693. Пролетарський привіт кращим студентам-ударникам//Там само. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1694. Пролетарське студентство бореться за пролетарську науку//Червоний шлях. 1923. 21 лют. №49 (98). С. 1.
1695. Протести Кам'янецького студентства//Червоний кордон. 1925. 10 квіт. Ч. 98. С. 1.
1696. Професура й студентство Кам'янецького протестують проти змагань самозванців та еміграції скликати український науковий з'їзд за кордоном//Там само. 1926. 22 квіт. Ч. 31. С. 2.
1697. Профком Черкаського педтехнікума. Як ми працюємо на позавишівській роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.
1698. Профробота в ВУЗах. В інституті народного образования. Харьков//Там само. 1923. №6. С. 97.
1699. Профробота в ВУЗах Харківська//Там само. №2-3. С. 122.
1700. Прохоров. Робота Харківського КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего//Там само. 1924. №6. С. 78–84.
1701. Прудіус. Моя робота над книжкою//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.
1702. Пташки перелітні//Студент революції. 1932. №16. С. 34.
1703. Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О.//Там само. 1927. №1. С. 83.
1704. П'ята річниця існування Інституту Нар. Освіти//Червоний кордон. 1925. 18 листоп. Ч. 162. С. 2.
1705. 5-й випуск Могилівського педтехнікуму//Там само. 1928. 12 лип. Ч. 79. С. 5.
1706. Рабкін Е. Б. Завдання відпускника//Студент революції. 1927. №5. С. 12–14.
1707. Робота студлечучреждений//Там само. 1923. №6. С. 103.
1708. Робота Харківського Кубуча//Там само. 1922. №1. С. 95–96.
1709. Рафалок Г. Відмінник//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1710. Рачинська. У Харківському Інституті Народної Освіти//Студент революції. 1924. №8-9. С. 47–48.
1711. Рашпіль А. Інститут відповідає за село//Там само. 1933. №5. С. 25.
1712. Рашпіль А. «Самопливні» хвороби//Там само. 1932. №27. С. 20.
1713. Рейфман К. Що треба виправити (ТСО-осередок, при Кам. ІНО)//Червоний кордон. 1928. 13 жовт. Ч. 118 (494). С. 7.
1714. Ретанов О. Пролетаризації ВИШів наша гарантія!//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 1.

1715. Речмедін Л. 3000 студентів без їдальні//Студент революції. 1931. №5. С. 12.
1716. Рішуча відсіч правому опортунізму//Там само. 1930. №24. С. 1.
1717. Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму//Там само. 1931. №3. С. 26.
1718. Р-н. 67 нових освітників//Радянська Волинь. 1925. 16 верес. Ч. 210 (335). С. 4.
1719. Робітник землі і лісу в допомозі пролетарському студентству//Червоний кордон. 1925. 1 лют. Ч. 79. С. 3.
1720. Робота в вищих школах//Червоний шлях. 1923. 12 берез. №57 (106). С. 2.
1721. Робота К.В.Д./Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.
1722. Робота студентських гуртків і семінарів//Бюлетень Чернігівського інституту народної освіти. Чернігів, 1924. 15 листоп. №3. С. 23–25.
1723. Робота шефтовариства//Кузня освіти. 1931. 15 лют. №10 (25). С. 2.
1724. Робфаківка. Обіцяють, а не роблять//Студент революції. 1931. №10. С. 30.
1725. Робфаковець. В ремонті//Там само. 1925. №7. С. 44–45.
1726. Робфаковець. Не треба нам хрестів//Червоний шлях. 1923. 8 квіт. №68 (117). С. 2.
1727. Розенберг М. Химкружок при Соцвосе//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 42–43.
1728. Розпочався прийом заяв до вищих шкіл//Червоний кордон. 1937. 24 черв. №145 (2329). С. 6.
1729. Розтрепенко В. Минуле нічого не навчило//Студент революції. 1931. №28. С. 28.
1730. Роз'яснення всесоюзного комітету у справах вищої школи//Червоний кордон. 1936. 16 серп. №188 (2070). С. 2.
1731. Рум'яний. Естафеті «За кадри» більшовицький розгін//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 1.
1732. Русаківська І. Як я працюю//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.
1733. Рутківський. Село жде допомоги (село В. Дубечня на Київщині)//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.
1734. Ряппо Я. На путях к новій школі//Студент революції. 1925. №1. С. 29–31.
1735. Ряппо Я. Прием в ВУЗи і соціально-академічна перевірка учасників//Там само. 1924. №6. С. 11–13.
1736. С. Виключено чужий елемент//Студент Прикордоння. 1929. 10 квіт. Ч. 3. С. 2.
1737. С. В. Історія одного гуртожитку (майже фантастична)//Студент революції. 1930. №22. С. 47.
1738. С. В. Наслідки незадовільної партмасової роботи//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 6 берез. №8 (29). С. 1.
1739. С. В. Чому дезертують у Корсуні//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.
1740. С. Г. На обід – чай//Там само. №16. С. 25.
1741. С. К. Естафету прогавили//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №121 (861). С. 2.
1742. С. Л. Вопросы высшего образования на X-м съезде Советов//Студент революції. 1923. №4-5. С. 3.
1743. С. С. Вирвати з коренем//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1744. С. С. У спілці селянських письменників «Плуг»//Червоний кордон. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.
1745. Савченко М. Про красзнавчі осередки кам'янецьких ВУЗів//Студент революції. 1926. №1. С. 50.
1746. Савченко О. Декада штурму «хвостів»//Там само. 1931. №4. С. 28.
1747. Савченко О. Зборів шестеро все ухвалюють//Там само. №2. С. 30.
1748. Савчук. У кузні червоного вчительства//Радянська Волинь. 1924. 25 листоп. Ч. 96 (268). С. 3.
1749. Савчук. Шепетівський педтехнікум//За соціалістичне село. Ізяслав, 1932. 25 черв. №49 (83). С. 4.
1750. Саленко Ю. Збираємо насінно-фонд//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.

1751. Сафоник І. Перевірямо виконання в умовах соцзмагання. Підсумки соцзмагання//Студент Прикордоння. 1929. 18 листоп. Ч. 1 (8). С. 2.
1752. Сахо М. М. Не допомагають заочникам//Більшовицька правда. 1936. 21 квіт. №92 (1227). С. 3.
1753. Сваричевський. Як ми святкували Жовтень (Могилів-Подільський педтехнікум)//Студент революції. 1927. №7. С. 89–90.
1754. Свириденко. Ворожі дії Грюкача//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
1755. Свідчий. Сором! (Кам'янець, КППС, ч.1)//Червоний кордон. 1927. 16 квіт. Ч. 29 (298). С. 5.
1756. Свій. А грали добре//Там само. 1925. 11 черв. Ч. 116. С. 4.
1757. Свій. Вона теж не любить ІНО//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
1758. Свій. Нещасна аптечка (Проскурівський Педтехнікум)//Там само. 1929. 20 берез. Ч. 2. С. 4.
1759. Свято Жовтня в І.Н.О.//Червоний кордон. 1924. 16 листоп. Ч. 57. С. 4.
1760. Свято пролетарського студентства м. Кам'янця//Червоний шлях. 1923. 25 лют. № 51 (100). С. 2.
1761. Севастьянов, Ельперина, Новицький. Екскурсія в природу//Більшовицька правда. 1936. 24 черв. №144 (1279). С. 4.
1762. Селяне шанують пам'ять Леніна (С. Мікша-Китайгородська)//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 3.
1763. Серeda А. Итоги I-го Всесоюзного Вузовского Партсовещания при ЦК РКП//Студент революції. 1925. №3. С. 33–36.
1764. Серeda А. Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы//Там само. 1924. №8-9. С. 9–14.
1765. Серeda А. О нагрузке партийного студенчества//Там само. №7. С. 6–8.
1766. Синекop. З купи листів: У Гадяцькому педтехнікумі//Там само. 1931. №27. С. 34.
1767. Синиця І. Увагу колгоспно-виховавчій роботі//Там само. 1930. №4. С. 44.
1768. Сирмбард Ф. 2-я Губконференція пролетстуда Одещини//Там само. 1925. №2. С. 39–41.
1769. С-кий. З гімназії до нової радянської школи//Там само. 1927. №7. С. 86.
1770. Скасування виробничого стажу для осіб, що закінчили ВУЗи//Сільськогосподарська освіта. 1929. №7-8, лип.-серп. С. 78.
1771. Складаю військово-технічний іспит//Більшовицька правда. 1935. 23 жовт. №245 (1079). С. 4.
1772. Скліфас О. «Кар'єра бита»//Студент революції. 1931. №5. С. 26.
1773. Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка//Там само. 1933. №7-8. С. 39.
1774. Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки//Шлях освіти. 1930. Ч.11-12. С. 76–77.
1775. Скрипник М. Контр-революційне шкідництво на культурному фронті//Червоний шлях. Харків, 1930. №4. С. 143–144.
1776. Скроннов. Вивчаючи Сталінську Конституцію//Радянська Волинь. 1937. 23 берез. №69 (3630). С. 3.
1777. Слідом за листом//Студент революції. 1933. №5 С. 28.
1778. Совкун І. Будемо висококваліфікованими спеціалістами педагогічної справи//Більшовицька правда. 1935. 27 черв. №146 (980). С. 3.
1779. Соїфер М. В Миколаївському ІНО//Студент революції. 1926. №1. С. 40.
1780. Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга» ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 72.
1781. Солодкий Н. Три культрейди ХІНО//Там само. С. 152–154.
1782. Солодкий Н. «Хожіння в народ»//Студент революції. 1926. №1. С. 42–43.

1783. Соп П. Покращити культурно-побутові умови студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську ідальню//Радянська Волинь. 1932. 17 груд. №173 (2419). С. 2.
1784. Соц. Академ. перевірка Кам'янецьких вузів//Червоний кордон. 1924. 21 верес. Ч. 42. С. 3.
1785. Спектор. «Ще встигнемо». м. Зінов'євське//Студент революції. 1932. №28. С. 12.
1786. Спектор Д. До кінця очистити інститут від ворогів і їх посібників//Більшовицька правда. 1937. 15 жовт. №237 (1573). С. 4.
1787. Список товаришів, що дезертирували з роботи лікнепу в Бульварному підрайоні//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
1788. Спортхроніка//Комсомолец Прикордоння. 1928. 20 черв. Ч.19 (60). С. 2.
1789. Справа була в Умані//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.
1790. Ст. Профкомівці поїхали на пляж//Там само. 1930. №24. С. 62.
1791. Ставицький В. Не в хвості//Там само. №11. С. 42.
1792. Степківський П. Санітарний стан гуртожитків свпедтехнікуму незадовільний//Радянська Волинь. 1932. 19 квіт. №54 (2300). С. 2.
1793. Стецюк В. Заочникам не допомагають//Більшовицька правда. 1936. 8 груд. №281 (1316). С. 2.
1794. Стипендіальний фонд ім. Петровського//Радянська Волинь. 1928. 7 лют. №16 (1623). С. 1.
1795. Стипендії для незаможного студентства//Там само. 1927. 22 жовт. №125 (1579). С. 2.
1796. Стипендії для незаможного студентства//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.
1797. Стругацький. В провінції (стінгазети вузів): за новий побут//Студент революції. 1926. №2. С. 25.
1798. Студент. В Кубучі//Червоний кордон. 1925. 30 лип. Ч. 130. С. 2.
1799. Студент. Від життя не відстаємо (Волинський ІНО)//Студент революції. 1930. №10. С. 40.
1800. Студент. Гріються над примусами//Там само. 1933. №4. С. 26.
1801. Студент. Досягли 100%//Там само. 1931. №16. С. 30.
1802. Студент. За 518 і 1040//Там само. С. 31.
1803. Студент. Не зривати підвищення кваліфікації вчителів//Більшовицька правда. 1937. 15 жовт. №237 (1573). С. 4.
1804. Студент. Несподіваний провал//Студент революції. 1930. №5. С. 46.
1805. Студент. Пожвавити роботу. (Партосередок при Кам. ІНО)//Студент Прикордоння. 1927. 17 верес. Ч. 72 (341). С. 3.
1806. Студент. Порядний директор...//Більшовицька правда. 1936. 28 груд. №298 (1333). С. 3.
1807. Студент. Почекайте... до весни//Студент революції. 1931. №7. С. 28.
1808. Студент. Про викладача Камінського//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №10 (27). С. 3.
1809. Студент. Сором Волинському ІНО//Радянська Волинь. 1929. 24 жовт. Ч. 122 (1868). С. 6.
1810. Студент-заочник. Скрізь мовчать//Більшовицька правда. 1936. 8 груд. №281 (1316). С. 2.
1811. «Студент революції» в масі//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.
1812. Студенти в таборі//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 3.
1813. Студенти готуються до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка//Червоне Полісся. 1938. 12 жовт. №236 (4100). С. 4.
1814. Студенти плямують виступ професора Єфремова//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.
1815. Студенти ХІНО навчають неписьменних//Надніпрянська правда. Херсон, 1930. 10 січ. №8 (562). С. 6.
1816. Студенти-спортсмени Одеського педінституту//Червоний кордон. 1936. 3 серп. №177 (2059). С. 2.

1817. Студентство – дітям//Червоний шлях. 1923. 2 берез. №53 (102). С. 4.
1818. Студентство ІНО. Студентам III-го випуску ІНО. Від студентства, що залишається в І.Н.О. для закінчення освіти//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.
1819. Студентство треба забезпечити житлом//Там само. 1928. 25 верес. Ч. 110 (486). С. 3.
1820. Студентська бригада зворушила роботу//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1.
1821. Студентська бригада рапортує//Там само. 16 лют. №23 (2091). С. 2.
1822. Студентське свято//Більшовицька правда. 1935. 28 черв. №147 (981). С. 4.
1823. Студентське свято у Вінниці//Там само. 2 лип. №150 (984). С. 3.
1824. Студенческая манифестация в Харькове//Студент революції. 1923. №2-3. С. 126.
1825. Студенческие столовые в Харькове//Там само. №4-5. С. 107.
1826. Студенческий дом отдыха//Там само. №6. С. 103–104.
1827. Студкор. Коли цьому буде кінець//Там само. 1930. №11. С. 44.
1828. Студкор Д. Б. Культосвітня праця у Харківському ІНО//Там само. 1924. №1-2. С. 85.
1829. Студкор «Комсомолец»//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 2.
1830. Студкор Х. Студентство Миколаївського ІНО//Студент революції. 1924. №6. С. 64.
1831. Студкорский. Улучшаем положение студенчества (Николаевский КУБУЧ)//Там само. 1924. №7. С. 49–50.
1832. Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму//Там само. 1927. №7. С. 88–89.
1833. Сукачов Л. Далі ні кроку//Там само. 1932. №10. С. 31.
1834. Суліма С. Вовки в овечій шкурі//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 4.
1835. Суліма С. Канонада по ворогах//Там само. 18 листоп. Ч. 1 (8). С. 3.
1836. Суліма С. Не допускати рецидиву//Там само. 1928. 14 черв. Ч. 17. С. 1.
1837. Съезды РКП(б) о молодежи//Студент революції. 1929. №5. С. 102–103.
1838. С-ята І. Помилки приймальної комісії//Там само. 1930. №15. С. 45.
1839. Т. Тут не все гаразд//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.
1840. Т. О. К. 59 нових робітників на фронт освіти//Червоний кордон. 1925. 1 жовт. Ч. 148. С. 4.
1841. Табачник. Усунути перешкоди//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 2.
1842. Тавруємо ганебний вчинок імперіялістів//Червоний кордон. 1932. 2 верес. №122 (1022). С. 4.
1843. Тавура Я. Що дала вечірка запитань і відповідей//Там само. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.
1844. Таким студентам не місце в пролетарському ВИШі//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 3.
1845. Танюк С. У студентській ідальні не все гаразд//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 11 квіт. №15 (30). С. 3.
1846. Театральні квитки для студентів//Більшовицька правда. 1935. 29 листоп. № 274 (1108). С. 4.
1847. Темпи «по-наркомосівськи»//Студент революції. 1930. №20-21. С. 39.
1848. Терченко А. Полтавщина відстає//Там само. №15. С. 47.
1849. Тимошук Г. Стріляю влучно//Більшовицька правда. 1935. 12 черв. №134 (968). С. 4.
1850. Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму//Студент революції. 1927. №8. С. 64–65.
1851. Тихий. Пожвавити військову роботу//Кузня культури. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2.
1852. Ткаченко М. Основні моменти роботи Харківського ОБПС за січень-квітень 1927 року// Студент революції. 1927. №4. С. 62–63.
1853. Ткаченко О. Громадська праця студентів ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 68–70.
1854. Ткачук. До Миськради обрали кращих ударників//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 1.
1855. Тов. Буценка обрано почесним студентом//Червоний кордон. 1925. 18 листоп. Ч. 162. С. 2.

1856. Товбіс Б. Попередні підсумки роботи учительського інституту//Колгоспна правда. 1939. 15 черв. №135 (3857). С. 3.
1857. Томбак. Всі за прикладом очих перших// Радянська Волинь. 1931. 27 лютого. №28 (2096). С. 1.
1858. Томбак, Скороход. Висуваємо зустрічний//Там само. 5 черв. №75 (2143). С. 3.
1859. Трофімов М. З фронту боротьби за марксо-ленінську теорію (До підсумків політбою комсомольського колективу ІСВ)/Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1860. Трудящі Кам'яниччини відзначають ювілей М. Горького//Червоний кордон. 1932. 24 черв. Ч. 133 (1033). С. 3.
1861. Трудящі Червоний касарні//Там само. 1929. 19 лют. Ч. 18 (542). С. 2.
1862. Труш А. Як бюрократи «знищили» студента//Студент революції. 1932. №28. С. 28.
1863. Тюлягін С. Так гартувалася молодь//Радянський студент. 1971. 25 лют. №4-5 (655-656). С. 2.
1864. У Житомирі. Розподіл місць по вузах//Радянська Волинь. 1925. 4 серп. Ч. 175 (300). С. 4.
1865. У місті. «Геть руки від Китаю»//Червоний кордон. 1924. 5 жовт. Ч. 46. С. 4.
1866. У місті. ІНО в підшефному районі//Там само. 11 верес. Ч. 39. С. 4.
1867. У січневі дні 1924-го...//Радянський студент. 1970. 23 квіт. №12 (629). С. 2.
1868. Увічнено пам'ять М. Коцюбинського//Радянська Волинь. 1929. 25 квіт. №46 (1801). С. 4.
1869. Увічнення пам'яті Максима Горького//Більшовицька правда. 1936. 16 лип. №162 (1297). С. 4.
1870. Ударник. Витруїти мерзотну спадщину//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.
1871. Ударник. Прикоротить руки директорові//Студент революції. 1932. №27. С. 29.
1872. Ударники на зміцнення обороноздатності СРСР//Червоний кордон. 1930. 27 листоп. №127 (797). С. 3.
1873. Українська контрреволюція перед пролетарським судом//Там само. 8 квіт. №38 (708). С. 2.
1874. Умови вступу до Житомирського педтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 11 серп. Ч. 91 (1395). С. 6.
1875. Університетське життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 25 січ. №44. С. 2.
1876. Урочисте засідання в ІНО//Червоний кордон. 1926. 10 січ. Ч. 3 (174). С. 2.
1877. Устименко. Хиби організації відпочинку студентства влітку//Студент революції. 1926. №1. С. 47-48.
1878. Ф. Л-ко Святкування 5-річчя Житомирського ІНО//Радянська Волинь. 1925. 8 берез. Ч. 55 (180). С. 7.
1879. Ф. Б. Результати Всеукраїнської конференції ІНО і Педкурсів//Студент революції. 1923. №7-8. С. 97-98.
1880. Ф. Г. П. Шкідники соцзмагання//Там само. 1930. №6. С. 13.
1881. Ф. Нансен в Харькове//Там само. 1923. №4-5. С. 109.
1882. Ф. Ф. Розтратники кадрів//Там само. 1930. №25. С. 44.
1883. Факультет соціального виховання інститут соціального виховання//Кузня освіти. 1930. 1 черв. № 14. С. 2.
1884. Федорів П. Кам'янецькі вищі відстають від життя//Студент революції. 1931. №17-18. С. 46.
1885. Федорович Г. За п'ять років//Червоний кордон. 1925. 15 листоп. Ч. 161. С. 1.
1886. Федорук С. А як у вас?//Комсомолец Прикордоння. 1928. 14 черв. №17. С. 1.
1887. Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». (Кам'янець-Подільський ІНО)//Червоний кордон. 1928. 29 листоп. Ч. 136 (512). С. 6.
1888. Федорук С. Зміцнюємо здоров'я//Комсомолец Прикордоння. 1928. 26 черв. №19. С. 2.

1889. Федорук С. Нездорові тенденції вижити//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.
1890. Федорук С. Об'явимо боротьбу політичній неписьменності студентства//Там само. 1929. 11 черв. Ч. 7. С. 5.
1891. Федорук С. Робота розпочалась//Там само. 1930. 6 січ. Ч. 4 (11). С. 3.
1892. Федчун Ф. Одностайно підписалися на позику//За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ та профорганізацій Одеського укрпедінституту. Одеса, 1935. 14 трав. №7. С. 1.
1893. Финкельштейн Е. Из жизни Харьковского ИНО//Студент революции. 1923. №4-5. С. 108.
1894. Фізкультурник. Ще й досі немає толку//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.
1895. Фомичов Д. Академічне життя студентів//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 37–38.
1896. Фомін В. 240 студентів на городі ХЦРК//Студент революції. 1931. №4. С. 28.
1897. Френкель І., Ліберберг П. П'ять років студіюклініки//Радянський студент: одноденна газета Київського пролетстуду. Київ, 1928. Ч. 1, трав. С. 2.
1898. Фукліів Н. Студенти-болгари на культурному фронті//Студент революції. 1926. №2. С. 22.
1899. Х. та Ч. Відповідальні головою//Там само. №1. С. 51.
1900. Харьков. В доме Пролетарского Студенчества//Там само. 1923. №6. С. 94–95.
1901. Харьков. Институт Народного Образования//Там само. №2-3. С. 114–115.
1902. Хвиля Б. Дайте нам задачі з числами п'ятирічки//Там само. 1931. №7. С. 28.
1903. Хвиля В. Два ешелони//Там само. №2. С. 29.
1904. Хвиля Б. «Мамо, до колективу не записуйтесь»//Там само. С. 24.
1905. ХІНО//Наддніпрянська правда: щоденна робітничка газета Херсонського окрКП(б)У, ОВК, ОРПС та міськради. Херсон, 1930. 11 січ. №9 (563). С. 6.
1906. Ход-ий. Наша преса//Студент революції. 1925. №4. С. 48.
1907. Хроніка. В атеистическом кружке студентов ИНО//Там само. 1923. №2-3. С. 121.
1908. Хроніка//Там само. 1926. №1. С. 64.
1909. Хроніка//Там само. №2. С. 27.
1910. Хроніка//Там само. 1927. №6. С. 89.
1911. Хроніка//Там само. №2-3. С. 109.
1912. Хроніка//Червоний кордон. 1929. 12 берез. Ч. 26 (550). С. 4.
1913. Хроніка//Там само. 7 лют. Ч. 14 (558). С. 4.
1914. Хроніка. В Н.К.О. Плата за навчання в вузах//Там само. 1926. №5-6. С. 47.
1915. Хроніка. Відкриття курсів для підготовки до вузів//Там само. 1927. №1. С. 89.
1916. Хроніка. Екстернат при вузах//Там само. №3. С. 90.
1917. Хроніка. Кваліфікаційні комісії при вузах//Там само. №1. С. 89.
1918. Хроніка. На будівництво дирижаблю «Правда»//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 4.
1919. Хроніка. Нормування житлової площі для студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 90.
1920. Хроніка. Перші в українізації//Там само. №1. С. 89.
1921. Хроніка. Про стипендії у 1927/28 році//Там само. №2-3. С. 109.
1922. Хроніка за I триместр 1925-1926 акад. рік//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 акад. рік. С. 71–72.
1923. Хроніка подій//Студент революції. 1929. №3. С. 62.
1924. Це було у січні 1924...//Радянський студент. 1969. 23 січ. №3 (586). С. 1.
1925. Цердя К. Зв'язок з письменниками Донеччини//Студент революції. 1930. №22. С. 44.
1926. Цердя К. Фізкультуру – в студентські маси//Там само. №8. С. 38.
1927. Циганко П. В Олександрійському педтехнікумі//Там само. 1927. №8. С. 62.
1928. Цифри і факти//Радянський студент. 1957. 7 листоп. №20 (200). С. 4.

1929. Цвінський. Кам'янець студентству//Червоний кордон. 1924. 14 груд. Ч. 65. С. 2.
1930. Чернова Т. Моя мрія здійснилася//Більшовицька правда. 1937. 5 груд. №278 (1614). С. 3.
1931. Чижук Л. До бойової школи//Кузня освіти. 12 черв. №15. С. 3.
1932. Числа перемоги//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 1.
1933. Чичеров Я. Наші недоліки//Студент революції. 1930. №6. С. 33.
1934. Член гуртка. Літгурток І.Н.О./Червоний кордон. 1928. 1 трав. Ч. 50 (426). С. 5.
1935. Чому дезертують у Корсуні//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.
1936. Чому обережний//Червоний кордон. 1925. 5 квіт. Ч. 97. С. 3.
1937. Чому тане новий набір//Студент революції. 1930. №5. С. 14.
1938. Чусшків К. Двохрідний ювілей «Студента Пролетарія»//Там само. 1926. №1. С. 56.
1939. Чусшків А. Наш осередок//Там само. №2. С. 23.
1940. Шакало М. Б. Велике право громадян СРСР//Колгоспна правда. 1938. №148 (3571). С. 4.
1941. Шарів. Голос Харківщини//Студент революції. 1927. №2-3. С. 19–26.
1942. Шахмарданбен В. В Кам'янці. День Авіахіму в Кам'янці//Червоний кордон. 1925. 19 лип. Ч. 127. С. 4.
1943. Шварц І. Доброхем і студентство//Студент революції. 1924. №6. С. 27–29.
1944. Шварцман П. Кошториси і люди//Більшовицька правда. 1937. 20 берез. №64 (1400). С. 2.
1945. Шевченко. Вороги//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
1946. Шевчук М. Хоч би програми прислали//Більшовицька правда. 1936. 8 груд. №281 (1316). С. 2.
1947. Шило. Вовк в овечій шкірі//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
1948. Шилюк І. Літературна заграва (Коростишев)//Студент революції. 1929. №1-2. С. 68–69.
1949. Шимко О. Формуложер//Там само. 1931. №1. С. 25.
1950. Шкільний К. Студент мусить дбати про охайну чисту кімнату//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1951. Шпильова В. Єднання юних сердець//Радянський студент. 1981. 19 листоп. №30 (1040). С. 2
1952. Штукман Є. Так не допомагають зміцнювати кадри//Більшовицька правда. 1936. 14 черв. №135 (1270). С. 3.
1953. Шумський. Підсилимо роботу в підшефному селі//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.
1954. Щербина. До прийому на дефектологічний відділ//Там само. 1930. 1 черв. №14. С. 4.
1955. Ю. Т. Шефи повинні негайно допомогти//Червоний кордон. 1930. 10 квіт. №39 (849). С. 4.
1956. Ю. Ф. За педагогічну дисципліну//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 3.
1957. Юдасо. Красзнавчий гурток//Там само.
1958. Юдевич. Оборонна робота в учительському інституті//Радянська Волинь. 1937. 4 берез. №53 (3614). С. 4.
1959. Юдін, Лернер. Студенти і тут зворушили//Там само. 1931. 15 лют. №22 (2090). С. 1.
1960. Юнкор Бабій. В Кам'янці. Перше об'єднане зібрання осередків ЛКСМУ//Червоний кордон. 1925. 5 берез. Ч. 88. С. 2.
1961. Я. Вовк в овечій шкурі//Кузня освіти. 1930. 20 груд. №5 (20). С. 4.
1962. Я. Ось його обличчя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.
1963. Я. Б. Літературний злодій//Студент революції. 1931. №5. С. 27.
1964. Я. П. За раціоналізацію плянів//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 1.
1965. Я. С. Культурне шефство//Студент революції. 1923. №6. С. 93.
1966. Яблонський Д. Галерея ворогів//Там само. 1931. №28. С. 27.
1967. Явтушенко П. Життя колективу при ІНО//Червоний шлях. 1923. 26 квіт. №76 (125). С. 4.
1968. Явтушенко П. Нове кування...//Там само. 13 квіт. №70 (119). С. 2.

1969. Явтушенко П. Що робиться в вищих школах. Верх зрізаний, але корінь цілий//Там само. 3 трав. №79 (128). С. 3.
1970. Як ми працюємо на позавишівській роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.
1971. Як святкували день 1-го Травня в м. Кам'янці//Червоний шлях. 1923. 7 трав. №81 (130). С. 3.
1972. Як хіби в роботі партгрупи бригади відзначають: ударників немає//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.
1973. Ялачова Г. Справа в ідальні//Студент революції. 1932. №16. С. 25.
1974. Яневич М. З життя Волинського ІНО//Радянська Волинь. 1925. 31 лип. №172 (297). С. 4.
1975. Яневич. До п'ятиріччя існування Житомирського ІНО//Там само. 26 лют. Ч. 46 (171). С. 8.
1976. Янушевський А. Найстаріше на Україні//Радянська Житомирщина. 1969. 25 жовт. №211 (11526). С. 3.
1977. Янчук С. П. Повний сил і радості//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1978. Ярошенко. Боротись за пролетарські кадри (І.С.В.)//Радянська Волинь. 1933. 10 серп. №119 (2542). С. 3.
1979. Ясінський. Олександр Аленич//Червоний шлях. 1923. 28 квіт. №77 (126). С. 3.
1980. Яшук. Явища в студентській ідальні//Юнацька правда. 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.

Монографії, книги, брошури та статті

1981. Авдієнко М. О. Народня освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 106 с.
1982. Автухов І. Г., Огородников І. Т., Хаит І. А. Организация и методика работы в высшей школе. Москва: Учпедгиз, 1934. 168 с.
1983. Автушенко І. Б. До проблеми розвитку освіти України в 1920-1930-і роки//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/[редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. Вип.71-72. С. 7-10.
1984. Адамський В. Матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі//Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів/[редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.), Я. Р. Дашкевич, Г. В. Боряк та ін.]. Київ: Ін-т укр. археограф. та джерелознавст. ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. Вип.17. С. 336-345.
1985. Айзенберг Д. Про дипломні роботи в технікумах//Студент революції. 1926. №1. С. 31-32.
1986. Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. №3 (117), трав.-черв. С. 74-77.
1987. Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ УСРР у 1920-ті роки//Історичні і політологічні дослідження: наук. журн./[редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), В. М. Нікольський, К. В. Балабанов та ін.]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2013. № 1 (51). С. 113-120.
1988. Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум в м. Проскурові//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м. Хмельницький, 23-24 червня 1999 р./[редкол.: А. І. Мельник (гол.), Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 347-350.
1989. Амалиева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». Социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы//Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность/[под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой]: сб. ст. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 414-428.

1990. Антонович Д. І. Українська культура. Мюнхен: E. Mohlthalters Buch u Kunstdruckerei, 1988. 519 с.
1991. Антонюк Т. Особливості розвитку вищої освіти в Україні в 1920-х 1930-х роках ХХ ст.// Українознавчий альманах: зб. наук. пр./редкол.: М. І. Обушний (відп. ред.), С. Р. Кагамлик, К. А. Кобченко та ін.]. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2012. Вип.8. С. 198–201.
1992. Бабак О. А. Ретроспективний аналіз політики пролетаризації освіти України в 20-х рр. ХХ ст. (історіографія проблеми)/Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: історія/ [редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), І. В. Місєвра (відп. ред.), Г. К. Парієнко та ін.]. Одеса: Астропринт, 2005. Вип.5. С. 101–109.
1993. Бабенко Л. Відгомін «великого терору» в житті і творчості полтавського письменника Леоніда Бразова//Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ, 2010. №1-2. С. 241–250.
1994. Бабенко Л. Кудрицький Євген Михайлович//Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн.5. С. 216–222.
1995. Бабенко Л. Наукова інтелігенція в історико-красназничому русі України 20-х початку 30-х років ХХ століття: невтрачені надбання//З непереможною правдою життя: зб. наук. пр. на пошану С. М. Скляренка/Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. Б. Бажан, А. Г. Болєбрух та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. Вип.25. С. 303-310.
1996. Бабенко Л. Становлення наукових красназничих установ у Харкові (20-30 роки)//Харків 30-40-х рр. ХХ ст. Література. Історія. Мистецтво: матер. міжнарод. наук. конф. до ювілею проф. Ю. Бойка-Блохіна/[ред.: О. Бронникова, І. Михайлин]. Харків, 1998. С. 184–187.
1997. Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр.. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 180 с.
1998. Баженов Л. В. Житомир у наукових і красназничих дослідженнях 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть//Житомиру 1120 (884-2004): наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-красназнич. тов-ва дослідників Волині/[редкол.: М. Ю. Коstrиця (гол.), В. С. Балюрко, Л. В. Баженов та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2004. Т.31. С. 5–10.
1999. Байдич В. Г. Формування педагогічних кадрів на Поділлі в роки першої і другої п'ятирічок (До історії культурної революції)//VІІ Подільська історико-красназнич. конференція: тези доп. /редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1987. С. 67–68.
2000. Бакіров В. С. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна: віхи історії//Красназнич. наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ, Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2006. №1-4. С. 121–125.
2001. Бейлин А. Е. Кадрь специалистов СССР: их формирование и рост. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР, тип. изд ДЕРЭМЕС, 1935. 420 с.
2002. Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.)//Матеріали ІІІ науково-красназничої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 256–263.
2003. Берковський В. Г. Матеріали до історії Житомирського учительського інституту//Житомиру 1125: [матеріали всеукр. наук.-красназнич. конф., присвяч. 1125-річчю заснування міста Житомира, м. Житомир, 6-8 жовтня 2009 р.]/редкол.: М. Ю. Коstrиця (гол.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдик та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2009. С. 98–105. (Наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-красназнич. тов-ва дослідників Волині. Вип.42).

2004. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
2005. Білобровець В. «Червона грань» – студентський журнал Волинського ІНО//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб./[редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко]. Житомир, 1998. Вип.2. С. 138–143.
2006. Білодід І. К. Сорок років радянської освіти на Україні. Київ: Вища шк., 1957. 198 с.
2007. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття): підруч. для 10 кл. загальноосвіт. школи. Полтава: Оріяна, 2005. 312 с.
2008. Білоцерківський В. Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926-1932 рр.)// Питання історії СРСР. 1975. Вип. 20. С. 83–91.
2009. Близнюк Л. С. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 роках//Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст./[редкол.: В. Є. Юшак (гол. ред.), І. А. Харченко, Д. Я. Трухній та ін.]. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 51–60.
2010. Бондар О. В. Підготовка дошкільних працівників в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанинов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2004. Т.32. Вип. 19. Історія. С. 39–43.
2011. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1998. 46 с. («Історичні зошити»).
2012. Борецький В. Славний шлях інституту філології й журналістики//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (красознавч. дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-красознавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. С. 38–42.
2013. Борисенко Е. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы/Ин-т славяноведения РАН. Москва: Европа, 2006. 256 с.
2014. Борисов В. Педагогічна інтелігенція та заклади освіти Дніпропетровського регіону в умовах «розгорнутого соціалістичного будівництва» (др. пол. 1920-х рр. – початок 1930-х рр.)// Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область/[редкол. тому: Є. І. Бородін (гол.), В. В. Іваненко, О. Г. Бажан та ін.; упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Монолит, 2009. Кн. 1. С. 763–772.
2015. Борисов В. Л. Педагогічна інтелігенція та заклади освіти Дніпропетровського регіону в умовах формування тоталітарної системи (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)// Грані: наук.-теорет. громад.-політич. альманах/[редкол.: А. Г. Белебрух, П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2007. №6, листоп.-груд. С. 25–28.
2016. Борисов Ю. С. Изменения социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях (1917-1940 гг.)//Культурная революция в СССР 1917-1965 гг.: сб. ст./[редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, М. А. Вылчан и др.]. Москва: Наука, 1967. С. 129-143.
2017. Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва С. І. Воробйова// Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, М. К. Бойко та ін.]. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2014. №6 (120). С. 356–363.
2018. Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М. А. Балицького (1929-1931 рр.)//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (гол. ред.),

- О. Б. Коваленко, М. К. Бойко та ін.]. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2015. №1 (121). С. 195–202.
2019. Бритченко С. П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. Київ: Тов-во «Знання», 1990. Серія 10. 46 с.
2020. Булкін Г. П. Культурне будівництво на Волині у відбудовний період (1921-1925 рр.)//Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка. Секція суспільних наук/[редкол.: П. П. Москвін (відп. ред.), М. М. Богдан, Г. П. Булкін та ін.]. Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т ім. І.Франка, 1961. Т. XIII. Вип. 2. С. 205–233.
2021. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. Київ: Укр. держ. вид-во, 1945. 16 с.
2022. Бушин М. І., Гуржій О. І., Палій А. Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. 262 с.
2023. Быстряков А. Джойнт на Днепропетровщине. Днепропетровск: Свидлер А. Л., 2009. 132 с.
2024. Василенко О. Політичні організації студентів в індустріально-технічних вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті рр.//Схід: інформ.-аналіт. журн./[редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 35–39.
2025. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. 314 с.
2026. Вербіленко Г. А. Передумови заснування Волинського інституту народної освіти в Житомирі//Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. наук. краєзнавч. конф., м. Житомир, 7-10 вересня 1994 р./[редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), В. О. Єршов, В. С. Киричанський та ін.]. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 58–59.
2027. Венцева Н. О. Особливості підготовки вчителів-істориків в 1917-1930-х рр.//Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету: пед. науки/[редкол.: К. О. Баханов (гол. ред.), В. В. Крижко, В. І. Гусев та ін.]. Бердянськ: Бердян. держ. пед. ун-т, 2010. №3. С. 17–23.
2028. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Одеська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. Я. Чебікін (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2012. 319 с.
2029. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: П. Ю. Саух (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2009. 491 с.
2030. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: І. Ф. Прокопенко (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2009. 431 с.
2031. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Хмельницька область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
2032. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (голова) [та ін.]; редкол. тому: А. І. Кузьмінський (голова) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 351 с.
2033. Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.
2034. Вініковецький С. Я., Воловик В. П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XX ст.//Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділь. держ. пед. ун-т, 2000. С. 407–415.

2035. Вітранюк Н. О. Становлення педагогічних технікумів у структурі вищої професійної освіти України в 20-х роках ХХ століття: до історіографії питання//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип.15. С. 120–123.
2036. Вітринська О. В. Антирелігійна агітація серед єврейської молоді у 1920-их – на початку 1930-их років в Україні/Історична пам'ять: зб. наук. пр./редкол.: В. О. Пашенко (гол. ред.), Б. В. Год, О. П. Єрмак та ін.]. Полтава: Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип.2. С. 97–104.
2037. Войналович Л. П. Зміст професійної підготовки вчителів на національних відділеннях інститутів народної освіти в Україні в 20-х роках ХХ століття//Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка/редкол.: П. Ю. Саух (гол. ред.), С. І. Покутній (відп. ред.), І. А. Акімов та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. Вип. 47. С. 145–150.
2038. Войнаровський А. Особливості стану освіти національних груп Поділля в 20-х рр. ХХ ст.// Освіта на Поділлі: минуле та сьогодні (красназвч дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-красназвч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. /редкол.: Ю. А. Зінко (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 161–162.
2039. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут: страницы истории. Мелітополь: изд. дом Мелітоп. городс. типографии, 2014. 170 с.
2040. Гаврилов А. С. Тенденції розвитку українського спортивно-фізичного руху ВНЗ у 20-ті – 80-ті рр. ХХ століття//Освіта Донбасу: наук.-метод. вид. /редкол.: В. С. Курило (гол. ред.), С. В. Савченко, В. М. Алфімов та ін.]. Луганськ: ДЗ «Луганс. нац. ун-т ім. Т. Шевченка», 2011. №5(148). С. 76–79.
2041. Герасименко О. О. Матеріальне становище студентства Донбасу в 20-ті роки ХХ ст.// Історичне красназвство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб./редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), В. М. Ботушанський, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 239–243.
2042. Герасименко О. О. Стан здоров'я студентства УСРР у 1920-ті роки (за матеріалами вибірко-вих переписів)//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), В. М. Нікольський, М. Є. Безпалов та ін.]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2003. №5/6 (17/18), грудень. С. 81–86.
2043. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти/Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1927. Т. 2. С. 1–24.
2044. Геринович В. Інститут Народної освіти в Кам'янці на Поділлі в 1927-28 академ. рік// Червоний кордон. 1928. 7 лют. Ч. 17 (393). С. 6.
2045. Геринович В. Інститут народної освіти на Поділлі в 1927-28 академ. році//Там само. 9 лют. Ч. 18 (394). С. 4.
2046. Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918-1933 роках// Історична пам'ять: наук. зб./редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), Ю. В. Волошин, Б. В. Год та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2010. Вип. 2. С. 104–118.
2047. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки/ред. рада: В. А. Смолій (гол.), І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький та ін.; відп. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська та ін.]. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.

2048. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. Б. м.: Держ. вид-во України, 1929. 60 с.
2049. Горбуров К. Передень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві// Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р./[упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Поджур]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. С. 90–106.
2050. Греченко В. А., Головка О. В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918-1941 рр.): монографія. Харків: Ніка Нова, 2012. 402 с.
2051. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монографія. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.
2052. Григорчук П. С., Тучинський В. А. Історіографія політики більшовицької влади в Україні в галузі культури на початку 20-х рр. ХХ ст./Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінко, Л. В. Баженов та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. Вип. XIV. С. 67–73.
2053. Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр./Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 287-300.
2054. Гринько А. І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр./Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307–321.
2055. Гринько А. І. Діяльність Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр./Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 14–17.
2056. Гринько А. І. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади, управління України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 196–205.
2057. Гринько А. І. Становище науково-педагогічної інтелігенції, студентства та учнівства Хмельниччини під час Голодомору 1932-1933 рр./Геноцид 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 19-20 листопада 2008 р./редкол.: М. П. Вавринчук (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2008. С. 127–136.
2058. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. Харьков, 1923. 194 с.
2059. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965)/за ред. доц. С. А. Литвинова. Київ: Рад. шк., 1966. 260 с.
2060. Гриценко М. С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Рад. шк., 1958. 71 с.
2061. Гришко В. І. Молодь України пореволюційного сорокаліття під советами: загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсовєтській Україні за 40 років (1918-1958 рр.). Ульм: Україна, 1958. 224 с.

2062. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР//Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957): Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти Української РСР. Серія педагогічна/[редкол.: М. М. Грищенко (відп. ред.), О. Р. Мазуркевич, В. Ю. Ніколаєнко та ін.]. Київ: Рад. шк., 1957. Т. VI. С. 5–134.
2063. Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.), О. А. Іваненко, І. І. Вовканич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2016. Вип. 25. С. 186–205.
2064. Гурін М. О. Перші заходи Радянської влади в сфері розвитку народної освіти і культури на Волині//Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст./[редкол.: В. Є. Ющак (гол. ред.), І. А. Харченко, Д. Я. Трухлій та ін.]. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 21–32.
2065. Гусаров В. К. Політичні кампанії на захист жертв імперіалістичної реакції (1922-1928 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1981. №10. С. 98–103.
2066. Гусаров В. К., Молостов В. А. Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1972. №11. С. 63–70.
2067. Гутяньський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: вид-во АН УРСР, 1960. 108 с.
2068. Даниленко В. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду//Укр. іст. журн. Київ, 2003. №5. С. 145–155.
2069. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наук. думка, 1986. 215 с.
2070. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. Киев: Наук. думка, 1981. 190 с.
2071. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні, 20-30-ті рр. Київ: Либідь; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 1991. 340 с.
2072. Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. Хмельницький: Поділля, 2001. 132 с.
2073. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка)//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: О. М. Швидак (гол. ред.), С. М. Мішук, А. В. Шевчук та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. Т. 6. С. 149–155.
2074. Дейнеко М. М. 40 лет народного образования в СССР/[под ред. М. Ф. Шабавовой]. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещ. РСФСР, 1957. 276 с.
2075. Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція//Філософія освіти: наук. журн./[редкол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.), М. І. Михальченко, Л. С. Горбунова та ін.]. Київ: Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. №2 (4). С. 256–265.
2076. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
2077. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. 296 с.
2078. Демченко М. В. Культурне будівництво на Україні в роки Радянської влади (1917-1990): тексти лекцій. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 1992. 92 с.
2079. Джусов А. Б. Історія Новомосковська. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 351 с.

2080. Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні в 20-ті роки/Укр. іст. журн. Київ, 1989. №9. С. 83–87.
2081. Діптан І. Полтава в період непу (1921-1928 роки): проблеми та шляхи їх реалізації// Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), М. К. Наєнко, Н. Баландіна та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2011. Вип. 1 (24). С. 195–205.
2082. Довгань К. Т. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті (1933-1941)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. Вип. 80-81. С. 68–70.
2083. Драч О. Співробітники Черкаського педагогічного інституту жертви сталінських репресій// Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму: документ. вид./[упоряд.: В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамаря]. Черкаси: Брама Україна, 2009. С. 213–218.
2084. Дудка Л. О. Антирелігійна пропаганда в системі народної освіти в УСРР в 1920-1930-х рр.: механізм запровадження та наслідки//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (гол. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 62. С. 125–134.
2085. Дудник О. М., Охват П. І. До 20-річчя агробіостанції Черкаського державного педагогічного інституту//Наукові записки: Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією [присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції]/[редкол.: О. В. Тканко (відп. ред.), Ю. В. Солодовник, А. І. Бондаренко та ін.]. Черкаси: обл. типолітографія, 1957. Т. XI. С. 195–204.
2086. Дучинський А. За 5 років (стилий огляд педтехнікуму)//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 1–7.
2087. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.
2088. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: з історії перших десятиліть діяльності//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 6–23.
2089. Єршов В. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933-1941 рр.//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб. / [редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко, В. Білобровець та ін.]. Житомир: б. в., 1998. Вип. 3. С. 37–71.
2090. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 304 с.
2091. Жезицький В. Й. Репресії в середовищі молоді в другій половині 20-х рр.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./[редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.), В. К. Андрушко, Л. А. Гречина та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. Вип. 1. С. 408–416.
2092. Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка: іст. нарис/[редкол.: В. В. Власенко, О. Л. Дубасенюк, О. С. Кузьмін, І. М. Кучерук (гол.) та ін.]. Київ: Техніка, 2002. 88 с.+ 32 с. кол. вкл.
2093. Житомирський державний університет імені Івана Франка: ювілейн. вид./[редкол.: П. Ю. Саух, В. Г. Кремень, М. В. Попович та ін.]. Київ: Логос Україна, 2009. 200 с.
2094. Жмудський О. З. Київський університет за 125 років. Київ, 1959. 62 с.
2095. Жуковський М. П. Нікополь: стислий історико-статистичний нарис з історії міста. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2013. 96 с.

2096. Журавлев А. М. Исторический опыт государственного регулирования социального состава студентов педагогических учебных заведений в 1920-1930-е годы//История государства и права: науч.-прав. изд. Москва, 2008. №13. С. 24–27
2097. Журавлев А. М. Исторический опыт государственного регулирования социального состава студентов педагогических учебных заведений в 1920-1930-е годы//История государства и права: науч.-прав. изд. Москва, 2008. №14. С. 22–24.
2098. Завальнюк О. М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати»//Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько], Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33.
2099. Завальнюк О. М. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
2100. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2006. 632 с.
2101. Завальнюк О. М. Кам'яниччина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр.//Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. /[редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), І. С. Винокур, Г. Б. Грубі та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1992. Т. 2. С. 46–48.
2102. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
2103. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
2104. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
2105. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 24 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
2106. Задорожна Л. В. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції та її роль в соціокультурному просторі Дніпропетровщини в умовах трансформації українського суспільства в 20-х рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, Л. В. Баженов та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. Вип. XIV. С. 356–361.
2107. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): ювілей. книга/[гол. ред. ради проф. С. М. Тимченко]. Запоріжжя: Дике поле, 2006. 248 с.
2108. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта в Україні. Б. м., б. в., 1927. 410 с.
2109. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-красзнавця (з практики Лубенського Педтехнікума)//Красзнавство: щомісячний орган Укр. к-ту красзнавства. Харків, 1927. Ч. 3. С. 6–11
2110. Зеркаль М. Сучасна історіографія історії України періоду 20-х років ХХ ст.//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету/[редкол.: Р. М. Постолювський (гол. ред.), С. О. Шелюк, С. С. Троян та ін.]. Рівне: Рівн. держ. гум. ун-т, 2010. Вип. 20. С. 303–306.
2111. Зінько Ю., Григорчук П., Тучинський В. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія та сучасність//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (красназвч дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-красназвч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько

- (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 32–37.
2112. Зленко А. Громадські молодіжні організації в суспільно-політичному житті України в 20-х роках ХХ століття//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./редкол.: В. П. Коцур (гол. ред.), В. Й. Борисенко, А. П. Коцур та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2008. Вип. 21. С. 414–417.
2113. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
2114. Иоффе Г. В. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством. Москва, Ленинград: ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. 94 с.
2115. Ильшов А. А. Регулирование социального состава студенчества СССР в 20-30-е гг. ХХ в.//Преподавание истории и обществоведения в школе: науч.-метод. журн./редкол.: А. Ю. Лазебникова (гл. ред.), Н. М. Паникарова, Л. Н. Алексашкина и др.]. Москва, 2014. №. 6. С. 61–65.
2116. История Украинской ССР: в 10 томах/[АН УССР, Ин-т истории; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; редкол. тома: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др.]. Киев: Наук. думка, 1984. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). 720 с.
2117. Іванцова Н. І. До питання становлення та розвитку заочної освіти в Україні в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./редкол.: Г. В. Самойленко (гол. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2010. Вип. 60. С. 113–120.
2118. Ігнагуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр.: підруч. для 10 кл./за ред. Ф. Г. Турченка. Запоріжжя: Прем'єр, 2001. 224 с.
2119. Іллінський В. М. Хмельницьке педагогічне училище – кузня вчительських кадрів середньої кваліфікації на Поділлі (з історії училища)/Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, м. Хмельницький, 27-29 серпня 1993 р./редкол.: П. Я. Слободянюк (гол.), А. Г. Філінюк, Ю. І. Блажевич та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1993. С. 44–46.
2120. Історія Дніпропетровського національного університету/редкол.: М. В. Поляков (гол. ред.), С. І. Світленко (наук. ред.), М. М. Дронь та ін.]. Вид. 3-є, перероб і доп. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2003. 232 с.
2121. Історія Дніпропетровського національного університету/редкол.: М. В. Поляков (гол. ред.), С. І. Світленко (наук. ред.), М. М. Дронь та ін.]. 4-те вид., перероб і доповн. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. 308 с.
2122. Історія міста Дніпропетровська/[за наук. ред. А. Г. Болєбуха]. Дніпропетровськ: Грані, 2006. 596 с.
2123. Історія Одеси/В. П. Ващенко, О. В. Гонтар, І. С. Гребцова та ін.; гол. ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
2124. Історія Одеського університету (1865-2000): наук. вид./редкол. В. А. Смиртина (гол. ред.), В. О. Іваниця, М. П. Коваленко та ін.]. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.
2125. Історія Української РСР: в 10-ти томах/[АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол.) та ін.; редкол. тому: С. В. Кульчицкий (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. 544 с.
2126. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення/[за заг. ред. проф. О. М. Завальнюка]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.

2127. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: ювілейне вид. / [авт.-упоряд. Я. Білейчук; редкол.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков, В. В. Шеремета та ін.]. Київ: Вид-во «Логос Україна», 2008. 199 с.
2128. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.). Київ: Наук. світ, 1991. 96 с.
2129. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Едмонтон. ун-ту, 1992. 176 с.
2130. Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституту – 40 років. Нова Каховка, 1967. 34 с.
2131. Квакин А. В., Постников Е. С. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов). Москва: изд. дом «Ветераны спецслужб»; Науч. журн. «Экономика-Право-Политика-Безопасность», 2009. 528 с.
2132. Київський університет за 50 років радянської влади/[редкол.: І. Т. Швець (гол. ред.), А. А. Чухно, П. Г. Богач та ін.]. Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1967. 193 С.
2133. Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. 340 с.
2134. Кір'янова О. Науково-педагогічна і вчительська інтелігенція радянської України в умовах культурно-освітніх перетворень в 20-30-х рр. XX ст.: історіографія. Переяслав-Хмельницький: б. в., 2013. 224 с.
2135. Клименко Т. Надія і наполегливість – досягнення мети//Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕ», 2006. Кн. 5. С. 300-301.
2136. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки XX ст.//Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: б. в., 2009. №1-2. С. 228–234.
2137. Климов А. О. Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-ті роки XX століття//Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка/[редкол.: В. С. Курило (гол. ред.), С. Я. Харченко, С. В. Савченко та ін.]. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. №20 (183). С. 289–299.
2138. Климов А. О., Курило В. С. Луганський педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи. Луганськ: Альма-матер, 2006. 120 с.
2139. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
2140. Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1990. №2. С. 57–69.
2141. Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні//Українська радянська культура: зб. ст./редкол.: М. Погребінський, Ф. Сарана]. Київ: Держ. вид-во. політ. л-ри, 1957. С. 78–97.
2142. Коляда І. А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 166–174.
2143. Коляда Т. Система розвитку освіти на Житомирщині в 20-х рр. XX ст.//Молодь в історії Житомирщини: наук. зб. за матеріалами студ. наук. конф., м. Житомир, 27 вересня 2007 р./ [редкол.: П. Ю. Саух (співгол.), І. В. Орлов (співгол.), О. М. Швидак та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2007. С. 29–34.
2144. Коляденко С. М. Кадрове забезпечення єврейських шкіл на Житомирщині в 20-30 рр. XX ст.//Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. наук. краснавч. конф., м. Житомир,

- 7-10 вересня 1994 р. / [редкол.: М. Ю. Костиця (відп. ред.), В. О. Єршов, В. С. Киричанський та ін.]. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 130–131.
2145. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні: перекл. з англ. мови з доповн. і додатк. Б. м., б. р. 246 с.
2146. Коляструк О. Реалії повсякденного життя учительської інтелігенції українського села у 1920-х рр. XX ст. // Туржівські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), А. І. Кузьмінський (гол. ред.), М. І. Бушин та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2007. С. 318–322.
2147. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої викладачів і студентство педагогічних навчальних закладів Поділля у 30-ті рр. XX ст. // Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матер. V всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23 квітня 2014 р. / редкол.: І. М. Шоробура (гол.), Б. С. Кришук (відп. ред.), О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2015. С. 151–156.
2148. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої вінницьких студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 20. С. 382–391.
2149. Комарніцький О. Б. Антирелігійна робота серед студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибуж» 2'2014) / редкол.: А. Г. Філіпчук (співгол.), О. Г. Погорілець (спів гол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 2. С. 384–392.
2150. Комарніцький О. Б. Бібліотеки і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / редкол.: С. А. Копилов (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.), С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 77–83.
2151. Комарніцький О. Б. Виконання планів прийому студентства до педагогічних вишів радянської України у першій половині 1920-х рр. // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 240–245.
2152. Комарніцький О. Б. Виробнича практика у житті студентів педагогічних навчальних УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. // Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. / редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 100–113.
2153. Комарніцький О. Б. Військово-оборонна робота серед студентів педагогічних вишів Правобережної України у міжвоєнний період // Воєнні аспекти історії Поділля ХХ-ХХІ ст.: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. / редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, О. Б. Комарніцький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 43–50.
2154. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 13. У 3-х т. / редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Т. 1. С. 24–25.

2155. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентства педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. XX ст.)//Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Херсон, 26-27 лютого 2016 р./[редкол.: В. Л. Федяєва (гол. ред.), І. В. Шапошникова, Л. О. Цибуленко та ін.]. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2016. С. 22–26.
2156. Комарніцький О. Б. Влада і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України: перехід на платну вищу освіту (20-ті рр. – перша половина 1930-х рр.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. Т. 25. С. 342–351.
2157. Комарніцький О. Б. Вплив матеріального становища на навчальну діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. XX ст.//Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 208–217.
2158. Комарніцький О. Б. Вшанування студентами педагогічних навчальних закладів радянської України пам'яті та творчості культурних діячів і науковців (20-30-ті рр. XX ст.)//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матер. наук.-практ. конф. /уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 142–145.
2159. Комарніцький О. Б. Голодомор 1932-1933 рр. і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України//Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.): зб. наук. пр./редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.), А. В. Авсієвич, В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП, 2015. Вип. 9. С. 160–175.
2160. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інституту) у 30-ті рр. XX ст.//Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку: матер. II-ї міжнарод. наук.-практич. конф., м. Вінниця, 13-15 жовтня 2010 р./[редкол.: Н. І. Морозова (відп. за вип.), О. І. Кізян, Т. П. Кристофорова та ін.]. Вінниця: Балук І. Б., 2011. Вип. 3. С. 21–22.
2161. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19. С. 502–510.
2162. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність та матеріальне становище студентства Проскурівського польського педагогічного технікуму//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія/уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 168–176.
2163. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 20-і рр. XX ст.//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./редкол.: С. М. Міщук (гол. ред.), Л. В. Баженов, В. К. Баран та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2012. Т. 9. С. 124–129.
2164. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та матеріальне становище студентів педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.:

- В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Т. 22. С. 399–410.
2165. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та повсякденне життя студентської молоді Вінницького педагогічного технікуму (20-30-ті рр. XX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реснт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 95–112.
2166. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів польських педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. XX ст.) // *Intermarum: історія, політика, культура: матер. щоріч. міжнарод. наук. конф. «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності»*, м. Житомир, 4 листопада 2016 р./[за заг. ред. В. О. Венгерської]. Житомир: Полісся, 2016. Вип. 3. С. 222–233.
2167. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів Херсонського ІНО (ІСВ, педінституту) // *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка: зб. матеріал. всеукр. наук.-практ. конф.*, м. Каховка, 16-17 вересня 2016 р./[упоряд. М. В. Гончар]. Каховка, Херсон: Гілея, 2016. С. 70–73.
2168. Комарніцький О. Б. Громадсько-політичне життя студентів педагогічних навчальних закладів Луганська у 1920-1930-х рр. // *Луганщина: красназвачі розвідки: матер. регіон. наук.-практ. конф.*, м. Старобільськ, 20 квітня 2017 р./[редкол.: В. С. Курило, А. В. Бадер, О. І. Бублик та ін.]. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. С. 36–43.
2169. Комарніцький О. Б. Гурткова науково-дослідна робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині у 20-30-х рр. XX ст. // *Хмельницькі красназвачі студії: наук.-красн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 4. С. 113–122.*
2170. Комарніцький О. Б. Державна політика щодо комплектування студентами педагогічних вишів УСРР (1919-1921 рр.) // *Науковий діалог «Схід-Захід»: матер. III всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю*, м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р./[редкол.: О. С. Токошенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2014. С. 18–21.
2171. Комарніцький О. Б. Діяльність кас взаємодопомоги і студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у 20-30-ті рр. XX ст. // *Таврійські історичні наукові читання: матер. міжнарод. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 27-28 січня 2017 р./[редкол.: В. П. Казарін гол., С. М. Ховрич, В. М. Дудник та ін.]. Київ: Таврійськ. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 19–23.
2172. Комарніцький О. Б. Діяльність профспілкових організацій студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»*, 2016. Т. 26. С. 389–401.
2173. Комарніцький О. Б. Діяльність студентських самоврядних організацій педвишів Правобережжя на початку 1920-х рр. // *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матер. міжнарод. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 8 травня 2015 р. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2015. С. 12–15.
2174. Комарніцький О. Б. До питання про партійний склад студентства педтехнікумів УСРР (20-30-ті рр. XX ст.) // *Історико-красназвачі дослідження: традиції та інновації: матер. II міжнарод. наук. конф.*, м. Суми, 24-25 березня 2016 р./[редкол.: В. С. Бугрій (наук. ред.), С. О. Авхутська, О. В. Вовк та ін.]. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 180–183.

2175. Комарніцький О. Б. До питання про самоорганізацію студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (20-ті рр. XX ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 1. С. 26–27.
2176. Комарніцький О. Б. До питання про соціальні чистки студентського складу педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1930-х рр.//Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.] Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 6. С. 87–94.
2177. Комарніцький О. Б. До питання про участь студентства у житті бібліотек педагогічних навчальних закладів Поділля та Південно-Східної Волині (1920-1930-ті рр.)//Бібліотечна справа на Поділлі: минуле і сучасність: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21 червня 2016 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.] Кам'янець-Подільський, 2016. С. 52–56.
2178. Комарніцький О. Б. Документи Державного архіву Вінницької області про студентство педагогічних навчальних закладів Хмельниччини у 1920-ті – першій половині 1930-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.] Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 100–112.
2179. Комарніцький О. Б. Документи Держархіву Хмельницької області про ставлення режиму до антирадянських настроїв кам'янецького студентства у першій половині 1930-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 92–101.
2180. Комарніцький О. Б. Доля Огієнкового університету (за сторінками кам'янецької преси 1921-1923 рр.)//Іван Огієнок і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. VII. С. 96–105.
2181. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.)//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.; Нац. спілка краєзнав. України, Ін-т іст. України НАН України]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4 (77). С. 32–37.
2182. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. XX ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.] Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12. С. 367–376.
2183. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про студентство педагогічних навчальних закладів Поділля на початку 30-х рр. XX ст.//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодні: матер. XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 392–395.
2184. Комарніцький О. Б. Зарубіжні історики про студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 12. У 5-ти т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Т. 1. С. 22–23.

2185. Комарніцький О. Б. Комплектування студентами педвишів УСРР у другій половині 20-х рр. XX ст.: аналіз нормативно-правової бази//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 354–369.
2186. Комарніцький О. Б. Комсомольські осередки і студенти педагогічних навчальних закладів Правобережної України (20-30-ті рр. XX ст.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./редкол.: О. П. Реснт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22. С. 190–203.
2187. Комарніцький О. Б. Красзнавча діяльність студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 20-30-х рр. XX ст./Красзнавче Хмельниччини: наук.-красзнавч. зб./редкол.: Л. В. Баженов (гол.), В. С. Прокопчук, І. О. Старенький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 57–64.
2188. Комарніцький О. Б. Культурно-освітня діяльність студентства педагогічних вишів серед населення Поділля у 1920-ті рр.//«Просвіта»: минуле та сучасне: матер. регіон. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р./редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 132–139.
2189. Комарніцький О. Б. Матеріали архівного фонду Кам'янецької окружної інспектури народної освіти як джерело до вивчення історії студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р./редкол.: С. А. Копилов, В. Г. Байдич, А. Г. Філінюк (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 319–329.
2190. Комарніцький О. Б. Матеріали фондів Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення партійного життя, політосвітньої та громадської діяльності студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./редкол.: О. П. Реснт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 536–569.
2191. Комарніцький О. Б. Матеріали фонду Р. 1586 Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення матеріального становища студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 62–75.
2192. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Проскурівського педагогічного технікуму (20-30-ті рр. XX ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 3. С. 15–16.
2193. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) у 30-х рр. XX ст./Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: Телесик, 2011. Ч. 1. С. 191–196.
2194. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Волинського ІНО//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 11. У 3-х т./редкол.: С. А. Копилов

- (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Т. 1. С. 37–39.
2195. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1920-ті рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 100–109.
2196. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище та антирадянські настрої студентства вищих педагогічних навчальних закладів України на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини/[редкол.: О. В. Добержанський (наук. ред.), Л. Р. Винар, Ю. І. Макар та ін.]. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. Вип. 590-591. С. 157–162.
2197. Комарніцький О. Б. Могилів-Подільський педагогічний технікум у 1920-1930-х рр.: формування складу та навчальна діяльність студентів//П'ята Могилів-Подільська науково-красьнавча конференція: матер. конф., м. Могилів-Подільський, 16-17 жовтня 2015 р./[редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), Л. В. Баженов (співгол.), Ю. А. Зінько (співгол.) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 363–370.
2198. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 137–158.
2199. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентства Вінницького педагогічного ВНЗ у 1930-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 476–484.
2200. Комарніцький О. Б. Навчальна та науково-дослідна робота студентів Житомирського педвишу у 20-30-ті рр. XX ст.//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 84–101.
2201. Комарніцький О. Б. Навчальні плани як основа підготовки учителів у педагогічних вишах УСРР у першій половині 1920-х рр.//Вектор: зб. наук.-метод. праць Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату/[редкол.: М. М. Тріпак (гол.), О. О. Мазур, В. М. Федорчук, О. Б. Комарніцький (заст. гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Рута, 2016. Вип. 1. С. 45–62.
2202. Комарніцький О. Б. Організація педагогічної практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (1920-1930-ті рр.)//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 149–168.
2203. Комарніцький О. Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. XX ст.)//Український селянин: зб. наук. пр./[редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.), В. І. Марочко, С. В. Корновенко та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2015. Вип. 15. С. 50–53.
2204. Комарніцький О. Б. Освітні критерії відбору молоді для вступу у педагогічні виші УСРР (20-ті рр. XX ст.)//Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі: зб. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф./[редкол.: С. М. Ховрич (відп. ред.), І. Г. Адамська,

- О. І. Гуржій та ін.]. Київ, Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 22–25.
2205. Комарницький О. Б. Партийна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.)//Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст./редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добрянський, Г. В. Касьянов та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. Вип. 16. С. 268–277.
2206. Комарницький О. Б. Партийна, політосвітня та громадська діяльність студентства Житомирського інституту народної освіти//Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ-ХХ ст.: матер. всеукр. наук.-краснавч. конф., м. Житомир, 24 квітня 2012 р./редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдик та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2012. Вип. 47. Т. 2. С. 251–260. Наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краснавч. тов-ва дослідників Волині.
2207. Комарницький О. Б. Партиїний склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 14. У 3-х т./редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Т. 1. С. 25–27.
2208. Комарницький О. Б. Партиїний та комсомольський осередки і студентство Київського педагогічного вишу (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/редкол.: І. К. Патриляк (відп. ред.), І. Бутуліс, Й. Вайченоніс та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. №1 (124). С. 21–26.
2209. Комарницький О. Б. Партиїно-комсомольські осередки студентів Вінницького педвузу у 30-ті рр. ХХ ст.: підтримка правлячого режиму//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. ХVІІІ. С. 230–235.
2210. Комарницький О. Б. Педагогічні навчальні заклади Черкащини у 20-30-ті рр. ХХ ст.: реорганізації та формування студентського складу//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 416–424.
2211. Комарницький О. Б. Політико-освітня робота у селах студентів педагогічних вишів Поділля і Південно-Східної Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Матеріали І Міжнародної наукової історико-краснавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р./редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 199–205.
2212. Комарницький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галуєв, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 344–349.
2213. Комарницький О. Б. Проблема збереження студентського контингенту педагогічних навчальних закладів радянської України у 1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 15. У 3-х т./редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Т. 1. С. 22–23.

2214. Комарніцький О. Б. Профспілкова організація студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 20-ті рр. XX ст. (за матеріалами фонду Р. 1566 Державного архіву Хмельницької області)//Красзнавець Хмельниччини: наук.-красзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), А. О. Михайлик, В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 37–46.
2215. Комарніцький О. Б. Радянські історики післявоєнної доби про студентство вищих педагогічних навчальних закладів Правобережної України 20-30-х рр. XX ст.//Проблеми історії України: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Ботушанський (наук. ред.), Л. В. Баженов, П. П. Брицький та ін.]. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. Т. 17. С. 92–98.
2216. Комарніцький О. Б. Репресії радянського режиму проти студентів Кам'янецького педагогічного ВНЗ наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. XX ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 297–306.
2217. Комарніцький О. Б. Робітфаки та підготовчі курси як напрями підготовки майбутніх студентів педагогічних вишів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. (на матеріалах Правобережжя)//Матеріали XIV Подільської історико-красзнавчої конференції/[редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реснт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 345–354.
2218. Комарніцький О. Б. Соціальний склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. /редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 256–262.
2219. Комарніцький О. Б. Соціальні чистки студентського складу педагогічних вишів УСРР на початку 1920-х рр.: на матеріалах Правобережжя//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб.: Серія: історична та філологічна/[редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), Л. М. Марчук (відп. ред.), В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 71–78.
2220. Комарніцький О. Б. Стажування студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (середина 20-х рр. XX ст.)/Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 321–332.
2221. Комарніцький О. Б. Статевий склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр.//Науковий діалог «Схід-Захід»: матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р./[редкол.: О. С. Токовенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 86–89.
2222. Комарніцький О. Б. Степан Сірополко про становище студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 3. С. 104–111.

2223. Комарніцький О. Б. Стипендіальне забезпечення студентства педагогічних вишів УСРР у 30-х рр. XX ст. //Virtus: Scientific Journal/Editor-in-Chief M. A. Zhurba. February, issue 11. Montreal, Svatove, 2017. S. 233–236.
2224. Комарніцький О. Б. Студенти і партійні осередки педагогічних навчальних закладів міст Правобережної України (перша половина 20-х рр. XX ст.)//Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 2'2015)/[редкол.: А. Г. Філінок (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (співгол.) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 291–300.
2225. Комарніцький О. Б. Студенти Кам'янець-Подільського інституту народної освіти і відзначення загальнодержавних заходів//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 9. У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Т. 1. С. 42–43.
2226. Комарніцький О. Б. Студенти педагогічних навчальних закладів Харківщини: чисельність, склад і випробування соціальними чистками (20-30-ті рр. XX ст.)//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Л. Ю. Посохова, В. В. Калініченко та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 52. С. 56–64.
2227. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького інституту народної освіти у першій половині 20-х рр. XX ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 185–197.
2228. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. XX ст.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2012. Вип. 10. С. 67–73.
2229. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвишу у 20-30-х рр. XX ст.: формування контингенту, статевий, національний, партійний, соціальний, віковий склад//Нариси з історії освіти на Житомирщині: монографія/[за заг. ред. Г. Г. Махоріна; авт. кол.: Г. Махорін, О. Дудар, Ю. Малихін, О. Комарніцький та ін.]. Житомир: Полісся, 2014. С. 117–124.
2230. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвишу в 30-ті рр. XX ст.: партійна, політосвітня та громадська діяльність//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2012. Вип. XX. С. 101–108.
2231. Комарніцький О. Б. Студентство і українізаційні процеси у педагогічних навчальних закладах правобережжя у 20-30-х рр. XX ст.//Історія, культура та освіта: християнський вимір (присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення Подільської єпархії): зб. наук. пр./[редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.), В. Р. Адамський, А. В. Авсієвич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП., 2015. Вип. 4. С. 110–122.
2232. Комарніцький О. Б. Студентство інститутів педагогічного профілю радянської України у 1920-1930-х рр.: аналіз партійного складу//Треті Череванівські читання: зб. наук. ст. за матеріалами всеукр. наук. конф., м. Полтава, 17-18 березня 2016 р./[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), Л. Л. Бабенко, П. А. Кравченко та ін.]. С. 46–53.

2233. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті рр. ХХ ст.)//Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 52–60.
2234. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти на початку 20-х рр. ХХ ст.//Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болєбрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетровс. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 284–291.
2235. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у другій половині 20-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Червоний кордон»//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 173–185.
2236. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у середині 1920-х рр.: матеріальне становище, навчальна і політична діяльність (на матеріалах газети «Червоний кордон»)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15. С. 63–77.
2237. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті рр. – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Радянський студент»//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол. : О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 21–24.
2238. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: формування складу, навчальна діяльність, антирадянські настрої, матеріальне становище (на матеріалах партійних фондів Держархіву Хмельницької області)//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. ІV міжнарод. наук.-практич. конф., м. Кам'янець-Подільський/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 167–175.
2239. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст.: соціальний та національний склад, партійність, настрої, участь у політичних кампаніях//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 322–333.
2240. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського педагогічного технікуму у першій половині 1930-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 171–193.
2241. Комарніцький О. Б. Студентство Київського інституту народної освіти (соціального виховання) у 1920-ті – на початку 1930-х рр. : на матеріалах журналу «Студент революції»//Дні науки історичного факультету: матер. ІІІ міжнарод. наук. конф. молодих учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні/[редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), О. Ю. Комаренко, І. В. Семеніст та ін.]. Київ: Наук. тов-во студ. та аспірантів іст. ф-ту Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. ІІІ. У 4-х ч. Ч. 1. С. 93–95.
2242. Комарніцький О. Б. Студентство Корсунського педтехнікуму у 20-30-ті роки ХХ століття//Корсунщина в історії України: зб. матер. наук.-практ. конф., м Корсунь, 15 грудня 2015 р./

- [редкол.: П. Я. Степанькіна (відп. ред.), Л. Г. Овсієнко, С. Ю. Степанькін та ін.]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2016. С. 158–171.
2243. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Бердичева у 20-30-х рр. XX ст.: прийоми, партійність, кількісний, соціальний, національний та статевий склад// Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь»: матер. всеукр. наук.-красн. конф., м. Бердичів, 12-13 листопада 2015 р. Вип. 52/[ред. рада: І. Д. Дячук, О. В. Петрівська, П. С. Скавронський (упоряд.) та ін.]. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 141–149.
2244. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Донеччини у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Історична регіоналістика на зламі століть: матер. міжнарод. наук. конф., м. Луганськ, 25-26 квітня 2011 р./ [уклад.: В. І. Абакумова; відп. за вип. І. В. Довжук]. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. В. Даля, 2011. С. 33–36.
2245. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (за матеріалами журналу «Студент революції»)//Матеріали III Волинської міжнародної історико-красназничої конференції, м. Житомир, 12-13 листопада 2010 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житом. держ. ун-т, 2010. С. 154–156.
2246. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Поділля наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. (за матеріалами місцевих молодіжних газет)//Матеріали XIII Подільської історико-красназничої конференції/[присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винкура]/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 498–506.
2247. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України 1920-1930-х рр. в оцінці сучасних українських науковців//Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр./редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2016. Вип. 26. С. 418–438.
2248. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білокінь та ін.; Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПШК]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 306–309.
2249. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у другій половині 1920-х рр.: формування контингенту (на матеріалах Правобережної України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. [редкол.: О. П. Рєснт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 129–140.
2250. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Житомирщини у 20-ті рр.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка 2012. Вип. 5. С. 293–304.
2251. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних технікумів містечок Вінниччини у середині 20-х – 30-ті рр. XX ст.//Науковий вісник «Межибіж»: матер. III наук.-красназнич. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»/[редкол.: О. Г. Погорілець (гол.), Л. В. Баженов, А. М. Трембіцький та ін.]. Меджибіж, Хмельницький: Мельник А. А., 2010. Ч. 2. С. 166–176.
2252. Комарницький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Південно-Східної Волині у 20-30-ті рр. XX ст.//Матеріали Міжнародної науково-красназничої конференції «Південно-Східна

- Волинь: від давнини до сьогодення»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. В. Сміховський та ін.]. Шепетівка, [Хмельницький]: Мельник А. А., 2015. С. 162–171.
2253. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: В. С. Самоїленко (відп. ред., упоряд.), Н. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. С. 105–116.
2254. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського педагогічного технікуму у середині 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст.: формування контингенту студентів, навчальна та громадсько-політична діяльність//Матеріали III науково-красназвочі конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 263–272.
2255. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: формування студентського контингенту та навчальна діяльність//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолий, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 449–456.
2256. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: основні результати діяльності//Україна і Польща: історичне сусідство: зб. матеріалів міжнарод. наук. конф. м. Вінниця, 17-18 травня 2012 р./[редкол.: Ю. Зінько (відп. ред.), К. Висоцька, А. Войнаровський та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. С. 457–468.
2257. Комарніцький О. Б. Студентство Шепетівського педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. XX ст.//Матеріали всеукраїнського науково-красназвочі конференції «Хмельниччина в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), О. М. Брицька та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2012. С. 226–231.
2258. Комарніцький О. Б. Студентські партійно-ідеологічні гуртки в педагогічних навчальних закладах України (20-30-ті рр. XX ст.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 278–289.
2259. Комарніцький О. Б. Сучасні українські науковці про студентство педагогічних вищих Правобережжя 1920-1930-х рр.//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 1'2014)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 1. С. 203–225.
2260. Комарніцький О. Б. Українське студентство педагогічних навчальних закладів як об'єкт вивчення вченими 20-30-х рр. XX ст.//Україна у світовому історичному просторі: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р./[редкол.: К. В. Балабанов (гол. ред.), О. П. Ресніт, В. Ф. Лисак та ін.]. Маріуполь: Маріуп. держ. ун-т, 2016. С. 72–76.
2261. Комарніцький О. Б. Участь студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя у діяльності військово-оборонних громадських об'єднань у міжвоєнний період//Велика Вітчизняна війна: уроки історії: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 р./[редкол.: Л. Л. Місінкевич (гол.), Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ун-т упрал. та права, 2014. С. 296–307.
2262. Комарніцький О. Б. Участь студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у вивченні історико-культурних та географічних процесів у житті малої батьківщини

- (20-30-ті рр. XX ст.)//Чорноморський літопис: наук. журн./[редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич та ін.], Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т імені Петра Могили, 2016. Вип. 11. С. 94–99.
2263. Комарніцький О. Б. Фонди державних архівів областей як джерела до вивчення історії студентства педагогічних навчальних закладів УСРР (20-30-ті роки XX ст.)//Архіви України: наук.-практ. журн./[редкол.: Т. Баранова (гол. ред.), Анджей Бернат, І. Бондарчук та ін.]. Київ: Держ. арх. служба Укр., 2016. №2. С. 59–73.
2264. Комарніцький О. Б. Формування складу та навчальна діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. XX ст.//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 4. С. 17–18.
2265. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Вінницьких державних педагогічного і учительського інститутів у середині – другій половині 30-х рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти томах/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), О. В. Кеба та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 57–58.
2266. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк, О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 8. У 5-ти т. Т. 1. С. 38–39.
2267. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24. С. 314–326.
2268. Комарніцький О. Б. Шефство студентів педагогічних навчальних закладів України над підрозділами Червоної армії (20-30-ті рр. XX ст.)//Evropský filozofický a historický diskurz. Svazek 2. Vydání 3. Praha: Vydavatel Berostav Družstvo Vlastislavova, 2016. S. 15–22.
2269. Комарніцький О. Б., Моштак М. В. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2009. 216 с.
2270. Кондрашов В. «3 корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н. П. І.» (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років)//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: С. Павленко (гол. ред.), О. Астаф'єв, Г. Боряк та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1998. № 2 (20), берез.-квіт. С. 13–15.
2271. Кононенко В. Національна освіта єврейських громад Поділля//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (красознавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-красознавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 177–181.
2272. Конончук І. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років XX ст.//Ніжинська старовина: зб. регіон. історії та пам'яткознавства. Серія: Ніжинознавчі студії/[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, О. М. Титова та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавства НАН Укр. і УТОПК, 2012. Вип. 13 (16). С. 15–21.

2273. Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1999. №5. С. 26–36.
2274. Ковчук А. М. Розвиток літературної творчості на Поділлі (1921-1925 рр.)//VII Подільська історико-красназнавча конференція: тези доповідей/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1987. С. 61–62.
2275. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Сумськ. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 1999. 88 с.
2276. Королев Ф. Ф., Корнейчик Т. Д., Равкин З. И. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921-1931. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1961. 508 с.
2277. Коротенко Н. М. Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР УРСР у період 1933-1941 рр.//Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: наук.-практ. зб./редкол.: М. Л. Головка (гол. ред.), В. Г. Андрійчук, Б. І. Андрусишин та ін.]. Київ, 2009. №5. С. 114–119.
2278. Коротесва-Камінська В. О. Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти (1917-1945 рр.). Київ: Логос, 1997. 262 с.
2279. Костриця М. Ю. Житомир: підруч. книга з красзнавства/2-е вид., випр. й доп. Житомир: М. Г. Косенко, 2007. 464 с.
2280. Костюкова О. М. Діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції в Україні в 20-х ХХ ст.//Вісник Черкаського університету. Серія: іст. науки/[редкол. серії: В. В. Масненко (відп. ред.), Ю. П. Присяжнюк, В. В. Гоцуляк та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2009. Вип. 160-161. С. 141–146.
2281. Костюкова О. М. Красназнавчо-екскурсійна справа як один із провідних напрямів політосвітньої роботи в 20-х рр. ХХ ст.//Вісник Черкаського університету. Серія: іст. науки/[редкол. серії: В. В. Масненко (відп. ред.), Ю. П. Присяжнюк, В. В. Гоцуляк та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. Вип. 80. С. 99–106.
2282. Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища (1932-1987 рр.) в контексті розвитку освіти Київщини//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./редкол.: В. П. Коцур (відп. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2010. Вип. 25. С. 187–198.
2283. Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва в УСРР у 1920-ті рр.//Схід: інформ.-аналіт. журн. /редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 31–35.
2284. Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки//Наука. Релігія. Суспільство: наук. журн./редкол.: А. І. Шевченко (гол.), О. З. Беліков, Н. Ю. Белікова та ін.]. Донецьк: Наука і освіта, 2010. №3. С. 90–95.
2285. Кравчук Х. А. Стипендія як головний чинник соціального захисту студентства УСРР у 1920-ті рр.//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), М. Є. Безпалов, Г. П. Єрхов та ін.; Донецький національний університет, історичний факультет]. Донецьк, 2008. №1-2 (37-38). С. 290–296.
2286. Крамар О. С. Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20-і рр. ХХ ст.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. /редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 111–120.
2287. Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х гг. Москва: ИРИ РАН, 1998. 414 с.

2288. Красько О. Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920-1930-ті рр.)//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), К. Ю. Бардола, Ю. П. Волосник та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 246–253.
2289. Кривошеев В. Ф. Развитие высшей педагогической школы в условиях зрелого социализма: учеб. пособ. Москва: Москов. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1984. 186 с.
2290. Крижанівський В. Ф. Виховання принципів комуністичної моралі в учнівській і студентській молоді Поділля (20-ті – початок 30-х рр.)//Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, Л. А. Коваленко, М. Г. Кукурудзяк]. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 47–48.
2291. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930): досліді і матеріали. Мюнхен, 1956. 96 с.
2292. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. 49 с.
2293. Куделко С. М., Тарасов Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков: Сага, 2011. 394 с.
2294. Кузьменко А. Історіографія освіти національних меншин України (1920-1930 роки)//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./редкол.: В. П. Кокур (відп. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2011. Вип. 26. С. 303–306.
2295. Кузьменко В. Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.): правові аспекти: монографія. Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 810 с.
2296. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. 455 с.
2297. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект//Укр. іст. журн. Київ, 2004. №5. С. 66–80.
2298. Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII-XX ст.): монографія. Київ: Обрії, 2012. 342 с.
2299. Кулівар Г. Тернистий шлях учителя Кривийського//Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спіридонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. Кн. 3. С. 39–47.
2300. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
2301. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
2302. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Сер. «Україна крізь віки». Т. 11).
2303. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті. Луганськ: Луганс. держ. пед. ун-т, 2000. 460 с.
2304. Курневич М. В. До питання про систему педагогічної практики на факсоцвиху ІНО//Записки Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти/[редкол.: В. Гериневич (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1926. Т. 1. С. 1–3.
2305. Курносов Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 344 с.
2306. Лаврінченко О. А. Виховання майбутнього вчителя в Україні на початку 20-х років//Початкова школа. Київ, 1998. №6. С. 60–61.

2307. Лаврінченко О. А. Практична професійна підготовка вчителя в Україні (1917-1926 рр.)// Педагогіка і психологія. Київ, 1997. №4. С. 216–223.
2308. Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті рр. XX ст.//Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей/[редкол.: С. І. Білоконь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. Вип. 15. С. 144-153.
2309. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні//Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 3. С. 64–71.
2310. Лаврут О. О. «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України» як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. XX ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 97–105.
2311. Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. XX ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 26. С. 71–80.
2312. Лаврут О. О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки XX ст.//Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн./[Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. О. Багмет та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.
2313. Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках//Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 27–35.
2314. Лаврут О. О. Експерсії студентів УСРР: досвід 1920-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 24. С. 98–105.
2315. Лаврут О. О. Красзнавча діяльність студентів УСРР періоду 20-х років XX ст.//Там само. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 115–122.
2316. Лаврут О. О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті рр. XX ст.//Там само. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 32. С. 68–75.
2317. Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки//Там само. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 39. С. 73–80.
2318. Лаврут О. О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років XX ст.//Там само. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 44 (№2). С. 120–129.
2319. Лаврут О. О. Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. XX ст.//Там само. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 28. С. 45–56.
2320. Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства в вищій школі Одеси в 1920-30-х роках//Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 3. С. 61–66.
2321. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія/відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
2322. Лескевич М. А. Становлення радянської вищої педагогічної школи на Україні//Радянська школа. Київ, 1958. №2. С. 70–75.
2323. Лещенко М. П. Нелегко відкривається минуле//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич;

- упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 198–210.
2324. Липинський В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. Донецк: редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати, 1991. 116 с.
2325. Липинський В., Кравчук Х. Організаційне становлення студентських профспілок УСРР у 1920-ті роки//Красзнавство: наук. журн./редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4. С. 25–32.
2326. Липинський В. В. До історіографії розвитку нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр.//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст./редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 128–134.
2327. Липинський В. В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр.//Укр. іст. журн. Київ, 1999. №5. С. 3–14.
2328. Липинський В. В. Реалізація принципів і методів комплектування студентських колективів у 20-х роках ХХ ст.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./редкол.: В. Ю. Пушкін (відп. ред.), Р. Ю. Подкур, А. Г. Болєбрух та ін.]. Київ: Рідний край, 2000. Вип. 11. С. 337–348.
2329. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.
2330. Лисенко М. С. Структура технікумів України та зміни в її мережах в 1922-1930 рр.//Вісник Харківського університету. Харків, 1999. Вип. 31. №414. С. 214–226.
2331. Лисенко М. С. 3 історії пролетаризації технікумів України (1922-1930 рр.)//Там само. 1998. Вип. 30. №413. С. 181–189.
2332. Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.)//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (красназнич дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-красназнич. конф. м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. /редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 63–69.
2333. Лисий А. К. Репресії проти студентства та викладачів історичного факультету Вінницького учительського інституту в 30-х рр. ХХ ст.//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 42–45.
2334. Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст./2-е изд. Москва: Работ. просвещ., 1925. 224 с.
2335. Луначарский А. В. О народном образовании. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1958. 560 с.
2336. Лугай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту жертви сталінського тоталітарного режиму. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Luytai_2.pdf (дата звернення: 14 лютого 2016 р.).
2337. Лютов Л. Н. Советская молодежь на закате непа. 1927-1929 гг.//Вопросы истории: ежемесяч. журн. Москва, 2011. №11. С. 128–134.
2338. Ляпіна О. В. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект//Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болєбрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 263–271.
2339. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65.

2340. Ляліна О. В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр.//Соціальна історія: наук. зб./Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. Вип. V. С. 52–59.
2341. Мазур І. В. Реформування та модернізація системи освіти України в першій половині 20-х рр. XX ст. (на прикладі губернських центрів)//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 45–48.
2342. Мазуренко О. «Саме життя тепер поема»//Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.]; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. Кн. 5. С. 294–299.
2343. Мазуренко М. В. Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр.//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. /[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галує, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 14. С. 289–293.
2344. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
2345. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1990. №11. С. 58–64.
2346. Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) // Укр. іст. журн. Київ, 1987. №5. С. 96–102.
2347. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): монографія. К. : вид-во УАДУ, 2000. 305 с.
2348. Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд у 30-і роки XX століття//Азовский вестник: комитет информации Запорожской облгосадминистрации. Бердянск, 2007. 14 сент. № 33 (876). С. 3.
2349. Марочко В. І., Гьотц Хілліг. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1921-1941). Київ: Наук. світ, 2003. 302 с.
2350. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты/Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 599 с.
2351. Маслов С. Россия после 4 лет революции. Париж: Русская печать, 1922. 207 с.
2352. Маслов С. На революционной работе в России. 1 апреля 1929 – 1 ноября 1930. Белград: б. м., 1930. 68 с.
2353. Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж//Заклади освіти Київщини: минуле та сучасне/[редкол.: І. Л. Лікарчук (гол.), Н. І. Клокар, О. П. Ситніков та ін.]. Київ: вид. О. М. Ешке, 2002. С. 499–501.
2354. Мацько В. Альманах «Буяння», його значення в культурному житті Поділля//Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід./укл. В. О. Мельник, відп. за вип. Н. М. Синиця; упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського]. Хмельницький: б. в., 2011. С. 61–63.
2355. Медянский Е. Н. Народное образование в СССР. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1947. 264 с.
2356. Мельник Е. М., Філіпюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921-1930 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: А. О. Копилов (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіом, 1998. Т. 1. С. 28–40.
2357. Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования на Украине (Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине. 1917-1920 гг.). Киев: Вища шк., 1982. 184 с.

2358. Мельниченко Г. М. Компартія України на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.)//Укр. іст. журн. Київ, 1979. №11. С. 71–80.
2359. Мельничук С. Рацул А. Діяльність Народного комісаріату освіти з реалізації завдань естетичної підготовки та естетичного виховання майбутніх учителів//Історико-педагогічний альманах: зб. наук. пр. /[редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2012. Вип. 2. С. 121–124.
2360. Миколаївський державний університет: іст. нарис (1913-2003 рр.)/[укл.: Я. І. Журецький, С. І. Павлік, Л. В. Старовойт]. Київ: Златографт-дизайн, 2003. 256 с.
2361. Мироненко О. Головні етапи з історії Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925-1926 академ. рік. С. 9–13.
2362. Михайлов Б. Д. Історія міста Мелітополя. Запоріжжя: ВТК «Запоріжжя», РВВ «Видавець», 1998. 240 с.
2363. Михайлов Б. Д. Мелітополь: природа, археологія, історія. Запоріжжя: Дике поле, 2002. 280 с.
2364. Місінкевич Л. Л. Репресивна політика партійно-державного керівництва України щодо національних меншин Поділля в 30-х рр. XX ст./Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 219–230.
2365. Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум (1932-1935 рр.)//Красзнавць Хмельниччини: наук.-краснавч. зб. /[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. Е. Баженова, О. П. Григоренко та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. С. 129–137.
2366. Міщенко І. В. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму (30-ті рр. XX ст.)//Вінниччина: минуле та сьогодення (краснавчі дослідження): матеріали XXV всеукр. наук. іст.-краснавч. конф., м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р. /[редкол.: Ю. А. Зінко (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Л. М. Спірідонова та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. С. 428–431.
2367. Міщенко І. В. Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві/Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. /[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. К.: ПП «Вид-во «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41.
2368. Молоткіна В., Хмельницька Л. Діяльність молодіжних громадських організацій у вищих навчальних закладах Київщини//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. /[редкол.: В. П. Коцур (відп. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2009. Вип. 22. С. 163–169.
2369. Молоткіна В. Критерії класифікації громадських організацій України, які займалися культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики (1921-1929 рр.)//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./редкол.: В. П. Коцур (гол. ред.), В. І. Борисенко, А. П. Коцур та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2008. Вип. 21. С. 218–226.
2370. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність молодіжних організацій на Правобережній Україні в 20-ті роки XX ст.//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 2. С. 353–359.
2371. Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки XX століття//Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: іст. науки/[редкол.: В. Д. Будак (гол. ред.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О.Сухомлинського,

2008. Вип.21. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf (дата звернення: 10.03.2017).
2372. Морозов А., Мотуз В. Молодіжна політика більшовиків в українському селі у 1920-х рр.// Гуржійські історичні читання: зб. наук. пр./[редкол.: В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський, Ю. С. Наумов та ін.]. Черкаси: Чабаненко А. Ю., 2009. С. 380–385.
2373. Москальова Н. П. Вища школа України у 20-30-ті роки: технології формування//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (10). С. 70–74.
2374. Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.//Ніжинська старовина: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Д. Бойко, І. В. Верба та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавство НАН України, УТОПІК, 2010. Т. 10 (13). С. 65–74.
2375. Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття//Українознавство: наук. журн./[редкол.: П. П. Кононенко (гол. ред.), Т. П. Кононенко, Б. М. Ажнюк та ін.]. Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69.
2376. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст.//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (голов. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2009. №2-3 (86-87), берез.-черв. С. 137–145.
2377. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь та ін.]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.
2378. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. /[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь]. Київ, Глухів: Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 401–406.
2379. Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи: Перша Всеукраїнська вишівська нарада. Харків: ДВОУ «Молодий більшовик», [1930]. 36 с.
2380. Назаренко Є. Д. Становлення молодіжної преси на Хмельниччині (1919-1929 рр.)//Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії радянського періоду)/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: типограф. ім. В. І. Леніна, 1985. С. 93–94.
2381. Нариси історії Запорізької обласної партійної організації/[редкол.: О. С. Шерстюк (гол.), М. П. Киценко, М. М. Всеволожський та ін.]. Київ: Вид-во політ. л-ри Укр., 1968. 356 с.
2382. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю/[авт. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін.]. Хмельницький: облполіграфвидав, 1990. 328 с.
2383. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації/[редкол.: М. М. Губерський (гол.), І. Т. Буланний, І. Ю. Горобець та ін.]. Харків: Прапор, 1970. 452 с.
2384. Нариси історії Сумської обласної партійної організації/[редкол.: І. Я. Макухін (гол.), І. Т. Гриченко, П. В. Козирев та ін.]. Харків: Прапор, 1981. 304 с.
2385. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)/[відп. ред. Ю. О. Курносов; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. У 3-х кн. Київ: Б. в., 1994. Кн. II. 172 с.
2386. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації/[редкол.: Т. В. Главак (гол.), О. Ф. Осетров, Ю. Н. Скринник, А. Ф. Суровий; авт. кол.: М. Ф. Александра, І. С. Зеленько, В. Г. Кулаїв та ін.]. Львів: Каменяр, 1972. 256 с.

2387. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації/[редкол.: Г. В. Суховершко (кер.), В. І. Бурій, В. І. Грибенко та ін.]. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 256 с.
2388. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації/[редкол.: О. І. Дериколенко (гол.), Б. І. Коваленко, А. І. Левенко та ін.]. Київ: вид-во політ. л-ри Укр., 1970. 416 с.
2389. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія/[відп. ред. С. В. Кувальницький]: в 2 ч. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
2390. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967/[редкол.: А. Г. Бондар (відп. ред.), О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін.]. Київ: Рад. шк., 1967. 484 с.
2391. Насмінчук Г. Й. До історії створення Спілки селянських письменників «Плуг» на Кам'янецьчині//VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп./[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1987. С. 62–63.
2392. Натикач П. Духовне життя Волині в 20-30-х роках ХХ ст.//Матеріали II Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, 2-3 жовтня 2009 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. С. 73–75.
2393. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи/[авт. кол.: В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. Київ: Навч. книга, 2005. 255 с.
2394. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: іст. нарис, 1920-2000/[укл.: П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко]. Київ: Четверта хвиля, 2000. 220 с.
2395. Нестеренко В. Кам'янецька філія УВО//Подільянин: приватна газета. Кам'янець-Подільський, 2003. 14 лют. С. 4.
2396. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський в 1933 році//Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали республ. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 20 жовтня 1993 р. /[редкол.: А. Г. Філінюк (гол.), П. Я. Слободянюк, Л. О. Тимофєєва та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 39–40.
2397. Нестеренко В. А. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст.//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м. Хмельницький, 23-24 червня 1999 р./[редкол.: А. І. Мельник (гол.), Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 343–347.
2398. Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янець-Подільського в 1920-і – в першій половині 1930-х рр.// Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, В. О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48.
2399. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. (основні напрямки, недоліки та особливості)/Вид. 2-е, доп. та виправл. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 68 с.
2400. Нестеренко В. А. Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янець-Подільського у 1930-і роки//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 180–185.
2401. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. Ульм: На чужині, 1917. 118 с.
2402. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького

- державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. Вип. XI. С. 223–232.
2403. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія. Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
2404. Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории Запорожского государственного университета. Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1998. Вып. 1. 76 с.
2405. Островий В. М. В. О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 122–133.
2406. Островий В. М. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 159–173.
2407. Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції у першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Російської Федерації»)//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1997. №1/2 (4/5). С. 240–252.
2408. Падун С. П. Викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти (1921-1933 рр.)//Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і археологія/[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Балебрех, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т, 2002. Вип. 10. С. 314–319.
2409. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние. Москва: Педагогика, 1975. 224 с.
2410. Панібудьласка В. Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність. Київ: Знання УРСР, 1989. 48 с.
2411. Паніотів І. І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. 188 с.
2412. Парфіненко А. Розуміння суспільно-політичної ролі української вищої школи в радянській публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років//Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. / [редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), О. А. Удод, Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. Вип. 18. С. 415–426.
2413. Парфіненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Харьков: НМЦ «МД», 2002. 116 с.
2414. Пастовенський О. В. Освіта Житомирщини: історія, сьогодення та перспективи розвитку//Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб./редкол.: П. Ю. Саух (співгол.), І. В. Орлов (співгол.), О. М. Швидак та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2007. Т. 2. С. 3–9.
2415. Петляк Ф. 1921//Радянський студент. 1980. 2 жовт. №25-26 (1001-1002). С. 2–3.
2416. Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр.//Там само. 16 жовт. №27 (1003). С. 2.
2417. Петровський Г. І. Вибрані статті і промови/[упоряд.: О. М. Стадник (гол.), Т. Т. Гриценко, Г. С. Клеткіна та ін.]. Київ: Політ. вид-во Укр., 1974. 417 с.
2418. Петровський Е. П. Одеське студентство 1930-х років як об'єкт освітянських експериментів радянської влади (на прикладі історичного факультету ОДУ)//Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали III міжнарод. наук. конф., присвяч. 70-й річниці героїчної оборони Одеси, м. Одеса, 15-16 квітня 2011 р./[редкол.:

- М. І. Михайлуца (відп. ред.), О. Г. Бажан, О. А. Бачинська та ін.]. Одеса: ВМФ, 2011. С. 283–288.
2419. Писарська Г. В. Педагогічне училище в 1917-1941 роках//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 1. С. 59–67.
2420. Пиха Д. Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму)/Укр. іст. журн. Київ, 1967. №1. С. 122–124.
2421. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. 1817-2007: історичний поступ. Сучасність. Майбутнє/[ред. рада: О. Я. Чебикін (гол.), І. Г. Захарченко, Н. В. Яблонська та ін.; авт.: О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв, А. О. Добролюбський та ін.]. Одеса: Друк. дім «Фаворит», 2007. 240 с.
2422. Півстоліття невтомної праці: нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка/[авт. нарису: В. С. Кролевець, В. У. Чорноус, В. Ф. Шморган; відп. ред. В. І. Півгорадні]. Київ: Рад. шк., 1966. 100 с.
2423. Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху 1917-1927 гг. Санкт-Петербург: СПбУАП, СПбГУ, 2001. 229 с.
2424. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.
2425. Подобєд О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання//Тілея: науковий вісник: зб. наук. пр./редкол.: В. М. Васькевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 64 (9). С. 64–69.
2426. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 113 с.
2427. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля та влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолий, В. С. Степанков (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16. С. 254–262.
2428. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 1920-х рр. в матеріалах фонду Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (Ф. П.-3) Державного архіву Хмельницької області//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 11-12 березня 2009 р./редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 8. У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Т. 1. С. 66–67.
2429. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. Г. Бажан, А. Г. Балебрех та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 34. С. 23–34.
2430. Постников Е. С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921-1927 гг.). Тверь: Твер. гос. ун-т, 1996. 188 с.
2431. Постолагій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865-1965 рр.). Кіровоград: Нашвидав, 2006. 144 с.
2432. Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20-30-ті роки ХХ ст.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр./редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. Вип. 8. С. 331–355.
2433. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова,

- С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107.
2434. Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920-1936 рр.)//Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнарод. наук.-теоретич. конф., м. Київ, 25 листопада 2000 р. / [редкол.: В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін.]. Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2003. С. 227–237.
2435. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./ [редкол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Даниленко, Я. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 147–162.
2436. Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.//Укр. іст. журн. Київ, 2008. №3. С. 86–101.
2437. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.
2438. Пристайко В. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1994. №1. С. 70–88.
2439. Прокопенко І. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Подготовка учителей кадров в Харькове в советский период: концептуальные подходы, практический опыт: учеб. пособ. по спецкурсу. Харьков: Изд-во Харк. гос. пед. ин-та им. Г. С. Сковороды, 1992. 92 с.
2440. Прокопчук В. Ф. А. Кондрацький – ректор Вінницького інституту народної освіти (1922-1924 рр.)//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 56–60.
2441. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.: етапи, форми, напрями діяльності: [монографія]/наук. ред. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. 600 с.
2442. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду до відродження, розквіту. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 600 с.
2443. Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
2444. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія/вид. 2-ге, доповн. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
2445. Прокопчук В. С. Леонід Лупан: повернення із забуття//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 248–260.
2446. Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
2447. Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис/Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. б-ка. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2008. 284 с.: іл.
2448. Пуха І. Педагогический техникум//Суббота плюс. Запорожье, 2000. 17 авг. № 33 (76). С. 3.

2449. Пшегодський С. В. Висвітлення молодіжною пресою УРСР боротьби проти троцькізму (1923-1927 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1973. №11. С. 102–108.
2450. Равкин З. И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг./ под ред. проф. П. Н. Шимбирева. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. 276 с.
2451. Регейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у XX – початку XXI століття: історіографічні аспекти//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. /[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), В. Є. Берега, О. М. Галус (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Хмельницьк. гум.-пед. академ., 2010. Вип. 7. С. 189–194.
2452. Регейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів у 20-ті роки XX століття в Україні//Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. пр./редкол.: С. Сисоєва (гол. ред.), Л. Хоружа, О. Безпалько та ін.]. Київ: ЕКМО, 2010. Вип. 1. С. 110–121.
2453. Резанов В. И. Проработка литературного материала в учреждениях Соцвоса//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин, 1925. Кн. 4-5. С. 55–81.
2454. Р-ий М. Стаж і практика в УСРП//Студент революції. 1927. №23. С. 46–49.
2455. Рожков А. Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. Краснодар: Перспективы образования, 2002. Т. 1. 404 с.
2456. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: монографія/[редкол.: І. Ф. Прокопенко (гол.), В. І. Євдокимов, В. В. Корнілов; авт. кол.: В. І. Євдокимов та ін.]. Харків: Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди, 1992. 334 с.
2457. Романов Н. О. Організація заочної педагогічної освіти у Донбасі в 20-30-ті роки XX століття//Наукові праці Вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет». Серія: педагогіка, психологія і соціологія/[редкол.: П. В. Стефаненко (гол. ред.), В. В. Дементьєв, Р. О. Додонов]. Донецьк, 2009. Вип.4. С. 1–4. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/16570/4/romanof.pdf>(дата звернення: 15.01.2017).
2458. Ростикус Р. П. З історії Кам'янець-Подільського педінституту до Великої Вітчизняної війни//Доповіді та повідомлення на звітній науковій сесії кафедр [Кам'янець-Подільського державного педагогічного] інституту за 1962 р.: тези/[редкол.: М. Д. Березовчук, С. І. Білецький, М. Й. Семиліт]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. друкарня ім. Леніна, 1963. С. 25–28.
2459. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Київ: видавець Олег Філюк, 2015. Кн. 2. 716 с.
2460. Рябченко О. Життя студентів радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років//Київська старовина. Київ, 2008. №5. С. 46–64.
2461. Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.), Я. Верменич, В. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 2013. Вип. 22. С. 290–303.
2462. Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети//Історіографічні дослідження в Україні/[редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. Вип. 19. С. 378–392.
2463. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
2464. Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.)//Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. /редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), Г. А. Скрипник, В. К. Борисенко (відп. ред.) та ін.]. Київ: УНІСЕРВ, 2009. Вип. 28. С. 22–31.

2465. Рябченко О. Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...»: Листи до владних структур як джерело вивчення посвякденності студентства України (1920-ті рр.)//Київська старовина. Київ, 2008. №4. С. 108–125.
2466. Рябченко О. Л. «Прошу виключити мене з комсомолу й дати можливість вільно мислити»: студентські виклики політиці «пролетаризації» вищої школи України в перше радянське десятиліття//Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія/[редкол.: М. М. Вегеш (гол.), С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк та ін.]. Ужгород: вид-во Ужгород. нац. ун-ту «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 79–92.
2467. Рябченко О. Л. Житлові умови студентів радянської України у 1920-1930-ті роки//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Г. М. Васильчук, О. М. Ігнатуша та ін.]. Запоріжжя: Запорізьк. нац. ун-т, 2013. Вип. XXXVI. С. 134–140.
2468. Рябченко О. Л. Перші сторінки історії газети//Найстаріша вузівська газета України (до 70-річчя багатотиражної газети Харківського державного університету)/[наук. ред. С. М. Куделко; уклад. О. О. Нерух, С. І. Посохов]. Харків: Харк. держ. ун-т, 1997. С. 22–25.
2469. Рябченко О. Л. Посвякденне життя українських студентів у 1930-ті роки//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 116–125.
2470. Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи: проблема взаємодії//Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): кол. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький; авт. кол.: Л. В. Гриневич, Т. М. Євсєєва, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Т. 1. С. 571–655.
2471. Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці//Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Ю. В. Буйнов, В. М. Духопельников та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 42. С. 134–149.
2472. Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 2009. №4. С. 129–143.
2473. Рябченко О. Л. Студентство в полі зору держави-комуни//Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)/[відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. Т. 2. С. 601–702.
2474. Рябченко О. Л. Формування контингенту студентів вищих навчальних закладів радянської України (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)//Сторінки історії: зб. наук. пр./[редкол.: Н. Ф. Гнатюк (гол. ред.), Т. Ю. Горбань, Г. Ф. Беляков та ін.]. Київ: Нац. техн. ун-т «КПІ», 2011. Вип. 33. С. 124–135.
2475. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921-1930 рр.). Харків: Харків. держ. академія міськ. госп., 2000. 214 с.
2476. Рябченко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 2010. №5. С. 136–152.
2477. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.
2478. Ряппо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України//Студент революції. 1926. №3. С. 1–3.

2479. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
2480. Ряппо Я. Радянське студентство України//Студент революції. 1927. №7. С. 5–7.
2481. Ряппо Я. Реформа вищої школи на Україні в годы революции (1920-1925): сб. ст. и докладов. Харьков: Гос. изд-во Укр., 1925. 156 с.
2482. Ряппо Я. Советская профессиональная школа: её место и значение в системе просвещения в нашем народном хозяйстве. Харьков: Гос. изд-во Укр., 1926. 52 с.
2483. Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 28 с.
2484. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. [Харків]: Книгоспілка, 1928. 113 с.
2485. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 42 с.
2486. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.
2487. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. Ніжин: НГПІ, 1995. 105 с.
2488. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т, 2000. 288 с.
2489. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 1999. 288 с.
2490. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Храм знань і духовної величі. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; Лисенко М. М., 2010. 40 с.
2491. Самойленко О. Г. Політика українізація і трагедія вчених ІНО в Ніжині в 20-30-ті рр. XX ст.//Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: історія/[редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), І. В. Місєвра, Г. К. Парієнко та ін.]; Одеський національний політехнічний університет]. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 3. С. 205–212.
2492. Сафонова Н. В. Розвиток педагогічної освіти в Україні в 20-х роках XX століття//Інтелігенція і влада: Серія: історія: громад.-політ. наук. зб. /[редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), О. А. Бачинська, Г. К. Парієнко та ін.]; Одеський національний політехнічний університет]. Одеса: Астропринт, 2010. Вип. 19. С. 124–132.
2493. Сафразьян Н. Л. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921-1927 гг.). Москва: изд-во Моск. ун-та, 1977. 158 с.
2494. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки XX століття//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр./редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16 (2). С. 16–26.
2495. Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість студентів ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. П. С. 195–200.
2496. Сінкевич Є. Використання фондів Державного архіву Херсонської області у дослідженні історії Херсонського державного університету//Студії з архівної справи та документознавства: наук. зб. /редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.), Н. М. Христова, В. В. Бездрабко та ін.]. Київ: Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи і документознавства, 2003. Т. 10. С. 105–106.
2497. Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської: кол. монографія/[ред. моногр. А. І. Ніцой; редкол.: Ю. В. Бондарчук, В. М. Дарієнко, І. І. Кобилецький та ін.]. Херсон, 1994. 137 с.
2498. Сірополко С. Народна освіта в Україні під час советської займанщини [Народня освіта на советській Україні. Варшава, 1934]/Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. С. 647–883.

2499. Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 64 с.
2500. Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни (доповідь на VII-м Всесоюзнім з'їзді робітників освіти в Москві 5 березня 1929 року). Харків: Держ. вид-во України, 1929. 73 с.
2501. Скрипник М. Чергові завдання вузів (Із доповіді на II пленумі ЦБПС ВУРПС)//Студент революції. 1927. №5. С. 8–9.
2502. Скрипник М. О. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б. І. Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. XVIII с. + 617 с.
2503. Слезин А. А. Политическое просвещение молодежи 1920-х годов как звено системы политического контроля//Политика и общество: науч. журн./[редкол.: А. Д. Керимов (гл. ред.), Роберт Бадинтер, Ф. М. Бурлацкий и др.; РАН, Институт социально-политического исследования]. Москва, 2010. №3(69). С. 52–59.
2504. Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. 212 с.
2505. Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. Москва: Мир истории, 2003. 296 с.
2506. Соболев П. І. Деукраїнізація вищої школи Півдня України в 30-ті рр. XX ст.//Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-красназничої конференції, присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, 5 жовтня 2000 р./[редкол.: С. С. Костишин (гол.), Л. В. Баженов, В. М. Богущанський (наук. ред.) та ін.]. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 116–118.
2507. Соболев Т. Г. Сторінки історії педагогічної освіти в Бердичеві//Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-красназнич. тов-ва дослідників Волині/[редкол.: М. Ю. Костиця (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. С. Балюрко та ін.]. Житомир: М. А. К., 2001. Т. 22. С. 373–374.
2508. Советская культура в реконструктивный период (1928-1941)/[редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, В. Т. Ермаков и др.; АН СССР, Институт истории СССР]. Москва: Наука, 1988. 608 с.
2509. Соколін. До питання про нові форми прийому до вузів//Студент революції. 1926. №5-6. С. 6–7.
2510. Соколова І. В., Постоева Л. С. Освіта греків у Приазов'ї у 20-30-і роки XX століття//Наукова скарбниця освіти Донеччини: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Алфімов (гол. ред.), О. І. Чернишов, Б. І. Адамов та ін.]. Донецьк: Донецьк. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, 2010. № 1(6). С. 6–10.
2511. Сороколіт Т. С. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія//Матеріали III науково-красназничої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 442–452.
2512. Сосніна К. Екскурсійно-туристична справа в СРСР (1919-1936)//Магістеріум: зб. наук. пр. Історичні студії/[редкол.: В. С. Брюховецький (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко та ін.]. Київ: Нац. ун-т «КМА», 2010. Вип. 41. С. 28–32.
2513. Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921-1929 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1974. №8. С. 51–56.
2514. Ставицький В. А. Підготовка вчителів початкової школи в Українській РСР (1917-1941 рр.). Умань: Освіта, 1970. 97 с.
2515. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені

- Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2005. Вип. 9. С. 255–258.
2516. Степанчук Ю. С. Пролетаризація вищої школи та формування нової інтелігенції в Україні у 20-ті рр. XX ст.//Там само. 2003. Вип. 5. С. 96–97.
2517. Степанчук Ю. С. Студентство у соціальній структурі населення України у 20-х рр. XX ст.// Там само. 2004. Вип. 8. С. 177–180.
2518. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20-30-х роках//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. /[редкол.: С. О. Павленко (голов. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. №5 (35), жовт.-листоп. С. 24–27.
2519. Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти//Записки Ніжинського інституту народної освіти/[гол. ред. М. Петровський]. Ніжин, 1930. Кн. X. С. 211–222.
2520. Суворий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти (1920-ті рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 300–306.
2521. Суворий А. Ф., Петляк Ф. А. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання//Там само. 1998. Т. 1. С. 40–50.
2522. Суворий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х рр.//Там само. 2002. Т. 2. С. 57–71.
2523. Суворий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.)//Там само. 2007. Т. 9. С. 253–264.
2524. Суворий А. Ф. Професійно-технічна освіта на Поділлі (1920-ті роки)//Там само. 2006. Т. 6. С. 280–293.
2525. Суворий А. Ф. Профспілки Кам'яниччини у 1920-х роках//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. С. 481–493.
2526. Суворий А. Ф. Розвиток вищої школи і профспілки України (1920-ті роки)//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяч. 85-й річниці від дня створення університету, м. Кам'янець-Подільський, 2-4 квітня 2003 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, П. Є. Ткачук та ін.]. Вип. 2. У 2-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2003. Т. 1. С. 69–71.
2527. Суворий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
2528. Суворий А. Ф., Жезицький В. Й. Діяльність профспілки робітників землі і лісу на Поділлі в 1920-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 165–179.
2529. Тарнавська С. В. Матеріально-фінансове забезпечення вищих навчальних закладів УСРР в 1920-х на початку 1930-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 57 (2). С. 111–115.
2530. Тимошенко Ю. Становлення системи підготовки професійних кадрів у сфері фізичної культури//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. /[редкол.: В. П. Коцур (відп. ред.),

- В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2011. Вип. 27. С. 127–136.
2531. Тимошенко Ю. О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст./відп. ред. О. І. Гуржій. Київ: ТОВ «НВП»Інтерсервіс», 2014. 446 с.
2532. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Ульм: Україна, 1985. 347 с.
2533. Тихомиров В. И. Роль партийных организаций Украины в подготовке кадров советских учителей в педагогических учебных заведениях//Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна/[редкол.: О. О. Бойко (ред.) С. Ю. Сокрутенко, М. Д. Березовчук]. Хмельницький: Вінниц. обл. книж. -газет. вид-во, 1959. Т. VIII. С. 20–38.
2534. Ткаченко В. В. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920-1930 роках//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. /[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С. 75–83.
2535. Ткачук П. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933-1937 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1980. №7. С. 109–113.
2536. Трембіцький А. Юхим Павлович Філь//Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: В. Д. Гаврішко (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький, 2010. Кн. 3. С. 147–152.
2537. Тучинський В. А. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти в місті Вінниці у 30-х рр. ХХ ст./Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження: матеріали ХХІ Вінницької наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 25-26 жовтня 2007 р./редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Ю. С. Степанчук та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2007. С. 297–300.
2538. Украинцев В. В. КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы. Москва: Высш. шк., 1963. 298 с.
2539. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія/[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н. Т. Гогохія, В. В. Головкин, В. В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.
2540. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920-1995: іст. нарис/[редкол.: М. І. Шкіль (гол. ред.), П. П. Хропко, О. Г. Лозовицький та ін.]. Київ: ТОВ «Толока», 1995. 169 с.
2541. Уманський державний педагогічний інститут імені П. Г. Тичини. 1930-1980/[відп. ред. Б. Н. Товбіс]. Черкаси: облполіграфвидав, 1980. 16 с.
2542. Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі//Краєзнавство: щомісячний орган Укр. к-ту краєзнавства. Харків, 1928. Ч. 1. С. 4–7.
2543. Фещенко Р. А. Партиєне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926-1932 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1971. №8. С. 93–99.
2544. Філоненко О. Розвиток освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст./Наукові записки. Серія: педагогічні науки: зб. наук. пр./редкол.: В. В. Радул (гол. ред.), В. А. Кушнір, С. П. Величко та ін.]. Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 83. С. 213–217.
2545. Харків – моя мала Батьківщина: навч. посіб. з народознавства/[редкол.: І. Ф. Прокопенко (гол.), М. Ф. Гетьманець, В. І. Євдокимов та ін.]. Вид. 2-е, випр. і доп. Харків: ОВС, 2003. 544 с.

2546. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди/[за ред. академ. І. Ф. Прокопенка]. Харків: ОВС, 2001. 176 с.
2547. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років/[авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духопляников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
2548. Харчук Б. П. Підготовка військових спеціалістів запасу у вузах України//Укр. іст. журн. Київ, 1981. №7. С. 91–95.
2549. Херсонський державний університет: іст. нарис (1917-2007)/[авт. кол.: Ю. І. Беляєв, О. В. Мішуков, В. Л. Федяєва, І. В. Самсакова]. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2007. 352 с.
2550. Хлівний І. Р. Педагогічна освіта за 15 років//Комуністична освіта. Харків, 1932. №11-12. С. 53–71.
2551. Хоменко В. Звенигородка: історична хроніка. Черкаси: Інтроліга TOP, 2012. 68 с.
2552. Хоменко О. Про прийом до вузів//Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №3 (47), берез. С. 157–162.
2553. Хомич П. І. Культурні перетворення на Поділлі в 1920-1930 роках//Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, жовтень 1965 р./[редкол.: І. С. Винокур, С. К. Гумениук, Л. А. Коваленко (відп. ред.)]. Хмельницький: Хмельн. обл. друкарня, 1965. С. 36–37.
2554. Хоруженко Х. Політичні засоби регулювання соціального складу студентства УСРР у 1920-ті роки//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. №1 (121), січ.-лют. С. 119–122.
2555. Хоруженко Х. Стан здоров'я студентів в УСРР у 1920-ті роки//Схід: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. №2 (128). С. 116–119.
2556. Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: О. Реєнт (гол. ред.), О. Бажан, Б. Андрусихин та ін.]. Київ: НСКУ, Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Вип. 3-4. С. 174–179.
2557. Цвілюк С. А. Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму: монографія/вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Астропринт, 2009. 384 с.
2558. Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы (1917-1938 гг.). Уфа: Башкир. книж. изд-во, 1973. 472 с.
2559. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки/Інститут історії України НАН України. Київ: [б. в.], 1999. 482 с.
2560. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького: 1921-2001: іст. нарис/[уклад.: І. І. Кукурудза, О. Г. Перехрест; редкол.: А. І. Кузьмінський (гол.), О. П. Безкопильний, О. І. Богатирьов та ін.]. Київ: АртЕк, 2001. 128 с.
2561. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Історія. Звершення. Особистості/[редкол.: А. І. Кузьмінський (гол.), В. І. Бойко, Л. В. Швидка та ін.]. Київ: Світ успіху, 2009. 208 с.
2562. Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією/[відп. за вип. В. І. Солдатов]. Черкаси: облполіграфвидав, 1980. 16 с.
2563. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). Київ: Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
2564. Чорнолуцький В. Б. Технікуми в системі освіти УСРР (1922-1929 рр.)//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, С. Р. Лях та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2001. Вип. Х. С. 121–129.

2565. Шарапов Ю. П. Первая «отгепель». Нэповская Россия в 1921-1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. Москва, 2005. 360 с.
2566. Швидак О., Шевчук А., Міщук Г. Житомирський державний університет імені Івана Франка: перші сторінки історії (1919-1922)//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: О. М. Швидак (гол. ред.), С. М. Міщук, Л. В. Баженов та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. Т. 2. С. 213–216.
2567. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
2568. Шепель Л. Ф. Проблема спеціалістів в контексті соціально-економічної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр.//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2002. Вип. 6. С. 225–233.
2569. Шерстюк Ф. Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926-1928 рр.//Укр. іст. журн. Київ, 1958. №3. С. 73–83.
2570. Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986-2009 рр.). Миколаїв, 2012. 228 с.
2571. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. 226 с.
2572. Щупак И. Я. Некоторые вопросы подготовки еврейских национальных кадров (на материалах техникумов Украины, 1920-е – 30-е гг.)//Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол.), М. Д. Некоз, С. Ф. Орлянський та ін.]. Запоріжжя, 1994. Вип. 1. С. 74–80.
2573. Щупак І. Розвиток єврейської національної освіти в Україні 1920-1930-х рр.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, Л. Е. Беренштейн та ін.]. Запоріжжя, 2000. Вип. XII. С. 119–128.
2574. Щур Ю. І. «На грані двох світів»: український національний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 200 с.
2575. Юрченко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – сто років. Одеса: Маяк, 1965. 100 с.
2576. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. 331 с.
2577. Янжұл И. НОП и вузы//Студент революції. 1924. №1-2. С. 46–47.
2578. Ярмаченко М. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія та сучасність//Директор школи, ліцею, гімназії. 2001. №3. С. 18–44.
2579. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. 256 с.
2580. Яшук І. П. Виховання майбутніх педагогів у вищому педагогічному навчальному закладі (1920-1991 рр.) як предмет історико-педагогічного дослідження//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. /редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 15. С. 792–799.
2581. Яшук І. П. Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. ХХ століття)//Там само. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академія, 2009. Вип. 6. С. 203–211.

Автореферати дисертацій і дисертацій

2582. Дірявка Ю. П. Українська комуністична партія (україстів): утворення, діяльність та ліквідація (1920-1925 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
2583. Дудка Л. О. Співка воявоиничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2005. 20 с.
2584. Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 16 с.
2585. Королева В. В. Состав, быт и социально-экономическое положение студенчества Европейской части РСФСР (1921-1932 гг.): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. Орел, 2005. 199 с.
2586. Кравчук Х. А. Організації студентів в УСРР у 1920-і рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 19 с.
2587. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 26 с.
2588. Кузьмічова В. А. Музична освіта студентів педагогічних навчальних закладів України (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 20 с.
2589. Кульгускина Л. В. Государство и молодое поколение в конце 1920-х 1930-е годы: опыт создания новой ментальности: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02/Алтайский государственный университет. Барнаул, 2005. 22 с.
2590. Лавріненко О. А. Практична професійно-педагогічна підготовка учителя у вищих закладах освіти (1917-1928 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04/Інститут педагогіки і психології освіти АПН України. Київ, 1998. 19 с.
2591. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 221 с.
2592. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 19 с.
2593. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): автореф. дис... канд іст. наук: 07.00.01/Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2009. 16 с.
2594. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 40 с.
2595. Ляпіна О. В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920-1933 роках: напрям і тенденції розвитку: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
2596. Майборода В. К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917-1992 рр.): дис...докт. пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01/АПН України, Інститут педагогіки. Київ, 1993. 58 с.
2597. Матвійчук Н. С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04/АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. Київ, 1997. 19 С.

2598. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.
2599. Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900-1964 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04/Інститут педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 43 с.
2600. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПУ (1921-1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.
2601. Мошик І. В. Роль вищих навчальних закладів Чернігівщини у підготовці української інтелігенції (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12/Національний науково-дослідний інститут українознавства. Київ, 2011. 20 С.
2602. Нікітчина С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 38 с.
2603. Ніколіна І. В. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. 20 с.
2604. Очеретянюк С. І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 20 с.
2605. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка Східноукраїнського університету. Луганськ, 1998. 16 с.
2606. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920-1927 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Інститут історії України НАН України. Київ, 1994. 18 с.
2607. Рябченко О. Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921-1936 рр.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 39 с.
2608. Сасімов А. А. Вища школа Радянської України (1928-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
2609. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 16 с.
2610. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1995. 18 с.
2611. Яшанов А. С. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 20 с.

Довідкова та енциклопедична література

2612. Адрес-календарь на 1923 год (для Херсонского и Днепропетровского уездов Одесской губернии): Херсонско-Днепровский справочник. Херсон: 2-я гос. типо-литография им. В. И. Ленина, 1923. 137 с.

2613. Бикова Т. Б., Гриневич Л. В. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1930: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 236 с.
2614. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на території Миколаївщини//Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. С. 6–22.
2615. Гриневич В. А. Україна: хроніка ХХ століття: довід. вид. Рік 1939. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 228 с.
2616. Гриневич Л. В., Прилуцький В. І. Україна: хроніка ХХ століття: довід. вид. Рік 1928-1929. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 316 с.
2617. Довідник студента та вступника у виші, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі виші, втиші і технікуми. Харків: Укр. робітник, 1935. 176 с.
2618. Енциклопедія українознавства: загальна частина: в 3 т. /[під гол. ред В. К. Кубійовича; НАН України, Ін-т української археографії; НТШ у Сарселі (Франція); Фондація Енциклопедії України в Канаді]. Київ: Ін-т укр. археограф. та дж-ва ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. С. 801–1232.
2619. Календар-довідник на 1927 рік/[за ред.: М. А. Авдінка]. Харків, 1927. 458 с.
2620. Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область/[редкол.: І. К. Гавчук (співголова), І. В. Гладуняк (співголова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2008. Кн. 2. 1167 с.
2621. Колесник В. Ф., Патриляк І. К. Київський національний університет імені Тараса Шевченка//Енциклопедія історії України: у 8 т. /редкол.: В. А. Смолій (гол.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4. Ка-Ком. С. 260–263.
2622. Комаренко Т. О. Інститути народної освіти//Енциклопедія історії України: в 5 т. /редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2623. Комаренко Т. О. Інститути професійної освіти//Енциклопедія історії України: в 5 т. /редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2624. Комаренко Т. О. Інститути соціального виховання//Енциклопедія історії України: в 5 т. /редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2625. Ленин и культурная революция: хроника событий (1917-1923 гг.)/[ред. М. П. Ким]. Москва: Наука, 1972. 496 с.
2626. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років: хроніка. Київ: вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2008. 294 с.
2627. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні/[редкол.: В. Ющенко (гол.), І. Васюник, І. Юхновський та ін.; авт. кол.: І. Юхновський (кер.), В. Верстюк, В. Борисенко та ін.]. Київ: вид-во О. Теліги, 2008. 1000 с.
2628. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), М. І. Сливка, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: СПД Бледнов, 2008. Ч. 1. 784 с.
2629. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: вид-во КП «Реґіон», ФОП «Колесніченко», 2009. Ч. 2. 784 с.
2630. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область/[редкол.: М. А. Черненко (гол.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський та ін.; авт. кол.: І. А. Копійченко та ін.]. Житомир: Полісся, 2008. 1116 с.

2631. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ/[редкол.: Л. М. Черновецький (гол.), Д. Я. Басс, В. К. Борисенко; авт. кол.: В. І. Марочко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
2632. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.
2633. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область/[редкол.: М. Д. Сердюк (гол.), М. Л. Скорик, Л. Г. Білоусова та ін.]. Одеса: Астропринт, 2008. 1008 с.
2634. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область. Б. м., б. р. 707 с.
2635. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська область/[редкол.: В. М. Хоменко (гол.), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк та ін.]. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с.
2636. Полтавський педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка/Полтавщина: енциклопед. словн./[редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.]. Київ: вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1992. С. 767–769.
2637. Реабілітовані історією. У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білокін, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1. 908 с.
2638. Реабілітовані історією: у 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спіридонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. Кн. 2. 848 с.
2639. Реабілітовані історією: у 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спіридонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. Кн. 3. 784 с.
2640. Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область/[редкол. тому: С. І. Бородін (гол.), В. В. Іваненко, О. Г. Бажан та ін.; упоряд.: С. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Монолит, 2009. Кн. 1. 880 с.
2641. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: С. В. Лімарчук (гол.), О. О. Клепаков, О. Г. Бойко та ін.; наук.-ред. підрозділ: С. Д. Рев'якін (зав.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010. Кн. 5. 524 с.
2642. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: А. І. Стрюк (гол.), О. П. Бережний, П. П. Ребро та ін.; наук.-ред. підрозділ: П. П. Ребро (кер.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2004. Кн. 1. 584 с.
2643. Реабілітовані історією: у 27 томах. Київська область/[редкол. тому: В. П. Кондрук (гол.), О. П. Реєнт, І. Х. Чистик та ін.; авт. кол.: П. П. Бачинський, Т. Ф. Григор'єва, В. О. Животівський та ін.]. Київ: Основи, 2007. Кн. 2. 1040 С.
2644. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. В. Просін (гол.), В. М. Голенко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2004. Кн. 1. 728 с.
2645. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: З. Т. Гузар (гол.), Е. О. Дідоренко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2005. Кн. 2. 701 с.
2646. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. М. Голенко (гол.), А. В. Путинцев, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2008. Кн. 3. 695 с.

2647. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: О. В. Садиков (гол.), В. А. Войнолович, С. С. Макарчук та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2005. Кн. 1. 870 с.
2648. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: Карцев С. М. (гол.), С. С. Макарчук, Т. І. Бугасно та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2006. Кн. 2. 707 с.
2649. Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[редкол. тому: С. А. Соловей (гол.), О. А. Білоусько, О. М. Пустовгар та ін.; упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. Київ, Полтава: АСМІ, 2009. Кн. 1. 432 с.
2650. Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн. 5. 720 с.
2651. Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. С. Боршош (гол.), О. М. Корніснюк, І. Г. Федоренко та ін.]. Суми: ТОВ «Мрія-1», 2015. Кн. 3. 496 с.
2652. Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. О. Ягвдик (гол.), І. В. Богданова, В. Б. Звагельський та ін.]. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. Кн. 2. 756 с.
2653. Реабілітовані історією: у 27 томах. Харківська область/[редкол. тому: І. М. Балута (гол.), Н. В. Лапчинська, В. І. Астахова та ін.; авт. кол.: Л. Б. Ровчак, І. В. Шуйський, В. А. Золотарьов та ін.]. Харків: Оригінал, 2014. Кн. 2. 672 с.
2654. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: В. Д. Гавришко (гол.), В. С. Грищук, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький, 2010. Кн. 3. 1126 с.
2655. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: Л. В. Стебло (гол.), В. Р. Адамський, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. Кн. 5. 896 с.
2656. Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. Кн. 5. 452 с.
2657. Україна: хроніка XX століття. Рік 1921: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 289 с.
2658. Україна: хроніка XX століття. Рік 1922: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. 235 с.
2659. Україна: хроніка XX століття. Рік 1925: довід. вид./[упоряд. : О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 312 с.
2660. Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924: довід. вид./[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 255 с.
2661. Херсон: довідник на 1939 рік. Херсон, 1939. 116 с.
2662. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925)/[сост.: С. А. Кокин, В. И. Марочко, О. Н. Мовчан; отв. ред. С. В. Кульчицкий; АН УССР, Ин-т истории]. Київ: Наук. думка, 1989. 232 с.
2663. Шмидт О. Высшие учебные заведения в СССР//Большая советская энциклопедия/[под. общ. ред. Н. И. Бухарина, В. В. Куйбышева, М. Н. Покровского и др.; гл. ред. О. Ю. Шмидт]. Москва: Акц. общ-во «Советс. энциклопедия», 1929. Т. 14. Высшее-Гейлиник С. С. 32–36.
2664. Юркова О. В. Україна: хроніка XX століття. Рік 1935: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 231 с.

ДОДАТКИ

Додаток А¹

Розподіл абітурієнтів інститутів УСРР за куріями на 1926-1927 н.р.

Типи навчальних закладів	Куріальний розподіл абітурієнтів (%)				
	робітники	селяни	трудова інтелігенція	службовці	кустари
Інженерно-технічні	70	15	5	8	2
Сільськогосподарські	20	60	10	8	2
Педагогічні	15	35	30	17	3
Соціально-економічні	40	20	15	21	4
Медичні	20	30	24	21	5
Художні	15	25	36	20	4

Додаток Б²

Дані про розподіл абітурієнтів по вишам відповідно до принципу районування (1929 р.)

Назви навчальних закладів	Райони комплектування/округи
Волинський ІНО	Волинський, Коростенський, Шепетівський
Дніпропетровський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Дніпропетровський, Запорізький, Артемівський Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Мелітопольський, Сталінський, Маріупольський, Кременчуцький
Донецький ІНО	Донбас
Кам'янець-Подільський ІНО	Кам'янецький, Могилівський і Проскурівський
Київський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Київський, Уманський, Бердичівський, Білоцерківський, Шевченківський правобережна частина УСРР (відділ іноземних мов – вся Україна)
Миколаївський ІНО	Миколаївський, Першотравневий, Зінов'євський
Ніжинський ІНО	Ніжинський, Роменський, Прилуцький
Одеський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Єврейський і німецький відділи – вся Україна, український – Одеський, Вінницький, Тульчинський округи, Автономна Молдавська СРР Одеський, Миколаївський, Херсонський, Першотравневий, Зінов'ївський, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський, Вінницький
Полтавський ІНО	Кременчуцький, Полтавський, Лубенський

Додатки

Харківський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти -факультет політичної освіти	Харківський, Ізюмський, Кам'янський, Старобільський, Сумський Лівобережна Україна Вся Україна
Херсонський ІНО	Херсонський, Криворізький, Мелітопольський
Чернігівський ІНО	Чернігівський, Глухівський, Конотопський

Додаток В³

Динаміка прийому студентів у вищі навчальні заклади України у 1923-1924 – 1925-1926 н.р.

Навчальний рік	Типи навчальних закладів						
	Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
1923-1924 н.р. норми прийому фактичний прийом	920	1000	850	3500	1250	575	8095
	1073	949	874	1771	1267	304	6238
1924-1925 н.р. норми прийому фактичний прийом	625	730	600	2225	650	700	5530
	634	753	590	1732	515	268	4492
1925-1926 н.р. норми прийому фактичний прийом	650	915	860	2140	1000	400	5965
	804	1001	916	2059	921	305	6016

Додаток Д
Дані про прийом студентів до інститутів народної освіти
УСРР (1921-1925 рр.)

Назви навчальних закладів	Роки														
	1921 р.			1922 р.			1923 р.			1924 р.			1925 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів
Вінницький ІНО ⁴	165	*	*	150	*	45	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Волинський ІНО ⁵	275	*	*	200	*	118	*	*	*	*	*	70	*	62	*
Глухівський ІНО ⁶	165	*	*	100	24	9	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Катеринославський ІНО ⁷	555	*	*	850	*	*	*	*	209	*	*	*	*	*	267
Кам'янець-Подільський ІНО ⁸	275	*	*	200	*	171	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський ІНО ⁹	675	*	*	845	1134	750	*	*	*	*	503	374	*	*	*
Миколаївський ІНО ¹⁰	220	*	*	150	*	*	*	*	88	*	137	71	*	123	77
Одеський ІНО ¹¹	605	*	282	1000	*	127	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Полтавський ІНО ¹²	440	*	*	200	*	*	*	*	*	*	*	69	120	155	127
Харківський ІНО ¹³	635	502	266	1000	*	354	770	*	345	*	*	*	*	520	405
Херсонський ІНО ¹⁴	270	*	*	150	*	*	100	*	*	*	*	93	*	*	81
Чернігівський ІНО ¹⁵	165	*	179	100	*	14	*	75	75	*	*	*	*	61	46

*Даних не виявлено

Додаток Е
Дані про прийом студентів до інститутів народної освіти та педтехнікумів
в УСРР (1926-1929 рр.)

Назви навчальних закладів	Роки											
	1926 р.			1927 р.			1928 р.			1929 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів
Волинський ІНО ¹⁶	100	135	103	100	173	100	*	*	*	*	*	274
Дніпропетровський ІНО ¹⁷	*	*	*	*	731	283	*	*	365	*	*	530
Кам'янець-Подільський ІНО ¹⁸	*	130	92	*	250	128	*	91	*	*	*	151
Київський ІНО ¹⁹	*	*	*	*	1350	463	348	*		1192	*	545 (за іншими даними – 782)
Луганський ІНО ²⁰	*	*	*	*	158	92	*	*	*	*	*	237
Миколаївський ІНО ²¹	*	*	*	*	203	124	*	*	*	*	*	*
Ніжинський ІНО ²²	*	*	*	*	180	115	*	*	*	*	*	174
Одеський ІНО ²³	*	*	272	*	613	283	420	*	273	*	*	575
Полтавський ІНО ²⁴	120	*	66	*	242	121	*	*	*	*	*	*
Харківський ІНО ²⁵	410	*	374	*	1137	400	*	*	*	720	1551	699 (за іншими даними – 752 і 768)
Херсонський ІНО ²⁶	*	*	107	120	185	106	*	211	121	*	*	275
Чернігівський ІНО ²⁷	*	*	67	*	169	94	*	*	*	*	*	242
Артемівський ПТ ²⁸	*	*	124	*	138	77	*	*	*	*	*	*
Бердичівський ПТ ²⁹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	41
Бердянський ПТ ³⁰	*	*	*	*	113	54	*	*	195	*	247	181
Білоцерківський ПТ ³¹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	135
Вінницький український ПТ ³²	*	*	*	*	*	*	120	500	*	*	*	*
Вінницький єврейський ПТ ³³	*	*	*	*	132	69	*	*	*	*	*	*
Вовчанський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	84
Гадяцький ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	105
Глухівський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	67

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Дніпропетровський російський ПТ ³⁴	*	*	*	*	98	54	*	*	*	*	*	113
Житомирський єврейський ПТ ³⁵	*	75	*	*	109	57	*	*	*	*	*	*
Житомирський український ПТ ³⁶	*	115	56	*	116	46	*	182	78	*	*	*
Зінов'євський ПТ ³⁷	*	*	74	*	*	87	*	143	92	*	*	*
Золотоношський ПТ ³⁸	*	*	49	*	*	*	*	*	*	*	*	88
Ізюмський ПТ ³⁹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	82
Київський єврейський ПТ ⁴⁰	*	*	*	*	83	38	*	*	*	*	*	*
Київський польський ПТ ⁴¹	*	*	*	*	102	82	*	*	*	*	*	*
Київський російський ПТ ⁴²					196	76						
Конотопський ПТ ⁴³	*	*	53	*	*	*	*	*	169	*	*	110
Коростишівський ПТ ⁴⁴	*	*	*	*	115	85	*	*	*	*	*	112
Коростенський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	90
Кореунський ПТ ⁴⁵	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	80
Красноградський ПТ ⁴⁶	*	*	64	*	*	*	*	*	*	*	*	187
Кременчуцький ПТ ⁴⁷	*	*	84	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Куп'янський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	84
Маріупольський ПТ ⁴⁸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	88
Мелітопольський ПТ ⁴⁹	*	*	47	*	*	*	*	*	*	*	118	88
Могилів-Подільський ПТ ⁵⁰	*	*	50	*	*	*	*	*	*	*	*	84
Нероновицький ПТ ⁵¹	*	*	44	*	*	*	*	*	*	*	*	80
Нікопольський ПТ ⁵²	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	91
Новоград-Волинський ПТ ⁵³	40	*	11	*	84	40	*	*	*	*	*	*
Новомосковський ПТ ⁵⁴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	181
Одеський єврейський ПТ ⁵⁵	*	*	*	*	173	58	80		45	*	*	*
Охтирський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	81
Первомайський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	80
Преславський болгарський ПТ ⁵⁶	*	*	*	*	36	26	*	*	*	*	*	*
Прилуцький ПТ ⁵⁷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	104
Пришибський німецький ПТ ⁵⁸	*	*	*	*	56	50	*	*	*	*	*	*
Проскурівський ПТ ⁵⁹	*	*	*	80	*	*	*	*	*	*	*	79
Ржищівський ПТ ⁶⁰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	86
Пирятинський ПТ ⁶¹	*	*	45	*	*	*	*	*	*	*	*	80
Старобільський ПТ ⁶²	*	*	41	*	*	*	*	*	*	*	*	60
Тулчинський ПТ ⁶³	*	*	94	*	*	*	*	*	*	*	*	124
Уманський ПТ ⁶⁴	*	*	142	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Харківський український ПТ ⁶⁵	*	*	*	*	*	148	*	*	*	*	*	*
Хортицький німецький ПТ ⁶⁶	*	*	*	*	51	45	*	*	*	*	*	*
Шепетівський ПТ ⁶⁷	*	*	*	*	188	72	*	*	81	*	*	66

*Даних не виявлено

Додаток Ж⁶⁸
Прийм студентів за партійним складом до вишів УСРР
у 1928-1929 н.р.

Типи вишів	Прийм студентів в інститути (%)		Прийм студентів у технікуми (%)	
	комуністи	комсомольці	комуністи	комсомольці
Індустріально-технічні	36,1	30,6	15,1	31,5
Індустріально-технічні (робітничі)	-	-	21,8	34,6
Сільськогосподарські	15,9	34,8	11,6	39,4
Соціально-економічні	33,4	33,5	23,2	32,2
Педагогічні	13,3	32,0	3,3	39,4
Медичні	9,5	28,0	3,5	24,1
Мистецькі	4,8	21,3	4,9	26,8
Разом	18,4	31,4	8,7	36,4

Додаток З⁶⁹
Розподіл студентів вишів УСРР за соціальним складом

Навчальні роки	Соціальний склад (%) / Розподіл вишів за типами						
	Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
	Робітники						
1922-1923 н.р.	*	*	*	15,7	*	*	*
1923-1924 н.р.	46,4	14,4	19,9	5,7	8,4	12,8	16,9
1924-1925 н.р.	69,1	20,1	37,6	6,5	3,9	25,0	22,5
1925-1926 н.р.	72,2	18,7	42,4	15,0	21,8	18,7	28,6
	Селяни						
1922-1923 н.р.	*	*	*	31,9	*	*	*
1923-1924 н.р.	11,3	40,8	16,0	19,1	13,4	18,7	19,4
1924-1925 н.р.	10,5	43,7	17,8	19,5	10,8	15,0	20,8
1925-1926 н.р.	8,2	43,5	19,0	20,7	20,1	16,4	22,2
	Службовці						
1922-1923 н.р.	*	*	*	42,5	*	*	*
1923-1924 н.р.	28,6	39,9	50,1	63,5	68,8	56,9	52,6
1924-1925 н.р.	11,2	34,3	42,7	66,0	55,7	40,6	47,2
1925-1926 н.р.	15,9	25,4	35,7	59,7	46,7	63,0	42,7
	Інші						
1922-1923 н.р.	*	*	*	9,8	*	*	*
1923-1924 н.р.	13,7	4,9	14,0	11,1	9,4	11,6	11,1
1924-1925 н.р.	9,2	1,9	11,9	8,0	29,6	19,4	9,5
1925-1926 н.р.	3,7	12,4	2,9	4,6	11,4	1,9	6,5

*Даних не виявлено

Додаток II⁷⁰
Динаміка прийому за національним походженням до вишів УСРР
у 1923-1924 – 1925-1926 н.р.

Навчальні роки	Типи навчальних закладів						
	Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
Українці							
1923-1924 н.р.	33,1	71,3	32,0	63,7	22,5	34,5	43,7
1924-1925 н.р.	38,3	70,9	43,1	66,6	35,6	37,9	51,4
1925-1926 н.р.	47,5	80,0	49,5	66,9	26,8	56,5	57,9
Росіяни							
1923-1924 н.р.	28,9	17,3	19,3	11,5	12,6	25,8	20,1
1924-1925 н.р.	33,7	14,3	20,4	11,8	17,1	28,5	20,6
1925-1926 н.р.	29,9	10,4	17,2	10,9	11,9	17,6	17,8
Євреї							
1923-1924 н.р.	27,3	6,8	42,9	20,2	61,3	30,0	30,8
1924-1925 н.р.	18,4	7,0	33,7	16,8	43,8	27,9	24,2
1925-1926 н.р.	18,5	5,5	29,3	16,5	41,4	21,4	19,6
Німці							
1923-1924 н.р.	0,9	0,3	0,2	1,9	0,3	0,6	0,5
1924-1925 н.р.	0,6	0,2	0,4	1,7	0,8	0,3	0,4
1925-1926 н.р.	0,4	0,4	0,2	1,9	0,2	0,5	0,5
Поляки							
1923-1924 н.р.	1,0	0,7	0,4	0,8	0,3	1,4	0,5
1924-1925 н.р.	1,9	0,6	0,3	1,3	0,5	0,9	0,5
1925-1926 н.р.	1,7	0,8	0,3	1,4	0,8	0,7	0,7
Інші							
1923-1924 н.р.	7,9	3,7	4,8	1,9	2,8	7,8	4,4
1924-1925 н.р.	7,8	7,1	2,2	1,8	1,7	4,4	5,0
1925-1926 н.р.	3,5	3,0	3,2	2,4	2,5	3,4	3,5

Додаток К⁷¹

Склад студентів щодо одержаної освіти перед вступом до педагогічних ВНЗ УСРР (1923-1924 – 1925-1926 н.р.)

Навчальні роки	Навчальні заклади, які закінчили вступники (%)							
	Робіт-факи	Проф-школи	Трудові школи	Дореволюційні середні школи	Домашня освіта	Технікуми	Учительські семінарії	Початкова школа
1923-1924 н.р.	1,2	20,6	10,7	58,9	2,6	6,0	-	-
1924-1925 н.р.	4,2	11,0	8,5	63,2	3,8	7,4	1,9	-
1925-1926 н.р.	14,1	20,0	9,5	39,4	4,2	11,9	0,7	0,2

Додаток Л⁷²

Динаміка прийому до педагогічних ВНЗ УСРР за віком (1923-1924 – 1925-1926 н.р.)

Навчальні роки	Розподіл студентів за віком (%)									
	17 р.	18 р.	19 р.	20 р.	21 р.	22 р.	23 р.	24-28 р.	29-33 р.	34 р. і більше
Інститути										
1923-1924 н.р.	0,1	6,1	9,5	10,9	11,6	11,8	6,6	29,0	10,1	4,3
1924-1925 н.р.	-	0,6	7,0	10,0	10,0	14,2	6,5	34,9	13,3	3,5
1925-1926 н.р.	-	1,3	5,8	7,6	9,3	11,6	10,7	37,2	11,7	4,8
Технікуми										
1925-1926 н.р.	7,5	21,2	19,6	15,5	11,8	9,1	5,0	8,6	1,5	0,3

Додаток Н
Дані про прийом студентів до педтехнікумів (1930-ті рр.)

Назви технікумів	Роки																	
	1930 р.			1931 р.			1932 р.			1933 р.			1934 р.			1935 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів
Бердичівський ПТ ¹⁰⁹	90	*	*	270	*	*	210	*	202	*	*	*	*	*	*	120	588	*
Бердянський ПТ ¹¹⁰	*	*	285	270	324	275	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Білоцерківський ПТ ¹¹¹	90	*	*	300	*	*	*	*	199	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Вінницький єврейський ПТ ¹¹²	60	*	*	120	*	*	90	218	*	*	*	*	*	*	*	90	201	*
Вінницький український ПТ ¹¹³	90	414	*	270	*	*	*	*	*	*	*	136	635	*	105	650	*	
Гадяцький ПТ ¹¹⁴	*	282	205	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ПТ ¹¹⁵	*	*	*	*	*	*	*	*	*	240	160	*	*	*	*	*	*	*
Житомирський єврейський ПТ ¹¹⁶	*	*	*	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Кам'янець-Подільський ПТ ¹¹⁷	*	*	146	270	*	*	*	205	180	*	278	186	*	*	*	*	*	*
Київський польський ПТ ¹¹⁸	60	*	145	*	*	*	*	*	*	*	*	*	120	*	*	*	*	*
Київський російський ПТ ¹¹⁹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	180	*	126	*	295	211	*	*	*
Київський український ПТ ¹²⁰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	90	*	73	*	*	*	*	*	*
Конотопський ¹²¹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	180	516	194	120	770	133	*	*	*
Коростенський ПТ	90	*	*	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Коростишівський ПТ	*	*	*	150	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Корсунський ПТ ¹²²	*	*	*	300	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Маріупольський грецький ПТ ¹²³	115	*	35	*	*	*	240	190	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

Додатки

Мархлевський польський ПТ ¹²⁴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	90	*	*	*	*	*	*
Мелітопольський ПТ ¹²⁵	*	*	*	150	20	*	*	*	*	*	*	*	150	625		*	*	*	*
Миколаївський ПТ ¹²⁶	*	*	*	180	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Могилів-Подільський ПТ ¹²⁷	80	*	68	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Немирівський ПТ ¹²⁸	*	*	*	*	*	*	120	140	*	*	*	*	*	*	*	*	90	483	*
Новомосковський ПТ ¹²⁹	90	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Преславський болгарський ПТ ¹³⁰	*	*	*	*	*	*	120	*	90	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Проскурівський польський ПТ ¹³¹	*	*	*	*	*	*	*	*	96	120	*	*	120	*	*	*	120	*	*
Проскурівський український ПТ ¹³²	270	691	*	270	*	*	120	84	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Ржищівський ПТ ¹³³	*	*	*	90	*	*	*	*	*	*	*	79	*	*	*	*	*	*	*
Тульчинський ПТ ¹³⁴	*	*	*	150	*	*	180	*	*	*	*	*	*	*	*	*	150	689	*
Уманський ПТ ¹³⁵	*	*	*	*	*	*	150	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Шепетівський ПТ ¹³⁶	*	*	*	150	259	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

*Даних не виявлено

Додаток П

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, яких у 1929 р. відрахували за приховання свого соціального походження

Прізвище, ім'я	Навчальний заклад	За що відрахували
Артасевич В. ¹³⁷	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Архелюк К. ¹³⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Барг Е. ¹³⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був непманом
Бернасівський К. ¹⁴⁰	Херсонський ІНО	Батько був священиком
Білянкін О. ¹⁴¹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був крамарем
Бобух ¹⁴²	Вінницький український ПТ	Позбавлений виборчих прав
Божко Ф. ¹⁴³	Київський ІНО	Батько був куркулем
Бондаренко ¹⁴⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Бондарь М. ¹⁴⁵	Гайсинський ПТ	Батько був жандармом
Бульбах Н. ¹⁴⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був офіцером царської армії
Вайнштейн В. ¹⁴⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	Був керівником сїоністської організації
Вайсер Ф. ¹⁴⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торговцями
Вайсман М.-А. ¹⁴⁹	Київський ІНО	Батько був власником шкірного заводу
Велігурська ¹⁵⁰	Київський ІНО	Батько був куркулем
Вітковська С. ¹⁵¹	Кам'янець-Подільський ІНО	«Соціально-чужий елемент»
Волькіна ¹⁵²	Херсонський ІНО	Батько був куркулем

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Врублевський Ю. ¹⁵³	Проскурівський ПТ	Батько був власником парового млина
Всеволод Х. ¹⁵⁴	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Галицький Б. ¹⁵⁵	Київський польський ПТ	Батько був куркулем
Ганицька ¹⁵⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами
Ганицька С. ¹⁵⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	Позбавлена виборчих прав
Герр Т.	Херсонський ІНО	Походив з дворянського роду
Гоношенко М. ¹⁵⁸	Херсонський ІНО	Активно допомагав білогвардійцям під час громадянської війни
Гончар О. ¹⁵⁹	Білоцерківський ПТ	Позбавлений виборчих прав
Гончаренко П. ¹⁶⁰	Білоцерківський ПТ	Батько був жандармом
Горнштейн ¹⁶¹	Харківський ІНО	Батько був власником крамниці
Гошніна ¹⁶²	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був фармацевтом
Грушко-Грушенко Н. ¹⁶³	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Гулько О. ¹⁶⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був приставом
Драбчук ¹⁶⁵	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Дубина В.	Київський ІНО	У 1917 р. – офіцер царської армії
Дяченко В. ¹⁶⁶	Київський ІНО	Батько був куркулем, мав батраків
Євдокимова Г. ¹⁶⁷	Херсонський ІНО	Батьки були позбавлені виборчих прав
Єршова В. ¹⁶⁸	Київський ІНО	Була заарештована в контрреволюційній справі генерала Булавина, за що «відсиділа» у в'язниці 1,5 року
Желовський О. ¹⁶⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торгівцями
Зембіцький ¹⁷⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Іванець П. ¹⁷¹	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Іванов Ю. ¹⁷²	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Ілійв О. ¹⁷³	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Карніч І. ¹⁷⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Кедровський С. ¹⁷⁵	Київський ІНО	Батько був куркулем
Кельман	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був керівником хедеру
Ковальський Т. ¹⁷⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Ковдій Н. ¹⁷⁷	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Коган Лія ¹⁷⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торгівцями
Коган Любов ¹⁷⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Кожушко К. ¹⁸⁰	Нероновичський ПТ	Батько мав 60 дес. землі
Козакова ¹⁸¹	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Корнич І. ¹⁸²	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Корнієнко Н. ¹⁸³	Одеський ІНО	Батько був жандармом, інспектором шкіль, мав власне помістя, служив у білогвардійській армії
Косовська В. ¹⁸⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	За приховання соціального стану батьків
Кравченко П. ¹⁸⁵	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Крижанівська ¹⁸⁶	Проскурівський ПТ	Батько був священиком
Кудря П. ¹⁸⁷	Київський ІНО	Батько був дворянином
Куценко П. ¹⁸⁸	Київський ІНО	Брав участь у «бандитизмі» на Ніжинщині
Лейдер ¹⁸⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Лейдерман Р. ¹⁹⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами
Лернер В.	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був власником мануфактурної крамниці

Додатки

Лернер Й. ¹⁹¹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був власником мануфактурної крамниці
Лисенко ¹⁹²	Київський ІНО	Батько був куркулем
Лідерман Р. ¹⁹³	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Лічман В. ¹⁹⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Ляховецький Т. ¹⁹⁵	Кам'янець-Подільський ІНО	Був начальником карального загону армії УНР у добу Директорії УНР
Макаренко ¹⁹⁶	Харківський ІНО	Батько був куркулем
Макаренко С. ¹⁹⁷	Нероновицький ПТ	Батько був середняком
Мар'єновський Л. ¹⁹⁸	Київський ІНО	Батько був крамарем, здавав в оренду власний будинок
Матвієва ¹⁹⁹	Бердянський ПТ	Позбавлена виборчих прав
Матлак Д. ²⁰⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Меєр ²⁰¹	Вінницький український ПТ	Позбавлений виборчих прав
Меєрович Д. ²⁰²	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем ставків
Меламед М. ²⁰³	Київський ІНО	Батько був рабином
Михайленко ²⁰⁴	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Михайленко В. ²⁰⁵	Харківський ІНО	Два брати служили в армії Денікіна і емігрували, а третій перебував в армії УНР і загинув
Нейман Б. ²⁰⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торгівцями, позбавлені виборчих прав
Новаковська ²⁰⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	За приховання соціального стану батьків
Новицька В. ²⁰⁸	Нероновицький ПТ	Батько був священиком
Обознюк І. ²⁰⁹	Білоцерківський ПТ	Батько вороже ставився до хлібозаготівель та інших господарських компаній
Оборотюк О. ²¹⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Овчарук В. ²¹¹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був офіцером царської армії
Оліференко ²¹²	Херсонський ІНО	Батько був куркулем, позбавлений виборчих прав
Онщенко М. ²¹³	Херсонський ІНО	Батько був куркулем, брата розстріляли за «контрреволюцію», інші брати емігрували
Панєвіна Г. ²¹⁴	Харківський ІНО	Батько був поміщиком
Панич Г. ²¹⁵	Київський ІНО	Батько був крамарем
Пашинський В. ²¹⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Перчин Т. ²¹⁷	Київський ІНО	Батько платив експертний податок
Пилянкевич І. ²¹⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Плотнікова Є. ²¹⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був колезьким реєстратором
Побігайло С. ²²⁰	Гайсинський ПТ	В селі брав участь у зриві роботи по боротьбі з «шкідниками», вів дезорганізаційну лінію
Попель ²²¹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був начальником в'язниці
Придна ²²²	Бердянський ПТ	Батько був куркулем, мала зв'язки з церквою
Пурисман А. ²²³	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем Тарасівської цукроварні
Рабінович С. ²²⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем броварні

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Рой П. ²²⁵	Нероновичський ПТ	Батько був куркулем-офіцером, активним діячем банди Христового
Руденчик ²²⁶	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Савчук ²²⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	«Соціально-чужий елемент»
Сандогурська Ш. ²²⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами
Сатаневич ²²⁹	Київський ІНО	Батько був священиком
Семашкевич В. ²³⁰	Київський ІНО	Брата розстріляли більшовики, сам студент мав зв'язки з «бандою»
Сердюк ²³¹	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Сивак К. ²³²	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Сікора Г. ²³³	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був таємним агентом поліції
Сіріс Р. ²³⁴	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки займалися торгівлею, позбавлені виборчих прав
Соломко С. ²³⁵	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Тищенко ²³⁶	Київський ІНО	Служив в армії УНР, брав участь у заворушеннях проти радянської влади в с. Полстовики, батько був куркулем
Турлук В. ²³⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був куркулем
Цілуйко О. ²³⁸	Нероновичський ПТ	Батько був купцем II гільдії, мав 150 дес. землі
Чабан М. ²³⁹	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Чорний ²⁴⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Шаботенко І. ²⁴¹	Київський ІНО	Батько був куркулем, мав 15 дес. землі
Шанін Л. ²⁴²	Київський ІНО	Батько був корабельником, позбавлений виборчих прав
Шапіро С. ²⁴³	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був різником
Шаповал В. ²⁴⁴	Київський ІНО	Батько був куркулем
Швідлер Р.	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Швідлер Ц. ²⁴⁵	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Шейнштейн ²⁴⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Шулькевич	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Шербина К. ²⁴⁷	Білоцерківський ПТ	Батько був жандармом
Юргенсон Л. ²⁴⁸	Харківський ІНО	Батько був надвірним радником
Яковишина О. ²⁴⁹	Гайсинський ПТ	Батько був дяком, позбавлений виборчого права

Додаток Р

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, відрاهованих у 1930-ті рр. за приховання свого соціального походження

Прізвище, ім'я	Навчальний заклад	Рік	За що відрахували
Авраменко Ф. ²⁵⁰	Луганський педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 30 дес. землі, 2 корови, дрібну худобу, декілька коней
Айбіндер М. ²⁵¹	Запорізький ІСВ	1932	Батько був торговцем
Бабинський ²⁵²	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Бабков К. ²⁵³	Харківський ІНО	1931	«Соціально-ворожий елемент»
Бавуров ²⁵⁴	Дніпропетровський ІНО	1931	Батько був куркулем

Додатки

Баштовий ²⁵⁵	Глухівський педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 12 дес. землі і вітряний млин
Бедниченко В. ²⁵⁶	Миколаївський учительський інститут	1938	Батько був куркулем
Бейтхер В. ²⁵⁷	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був кюстером (церковним старостою)
Беліменко К. ²⁵⁸	Мелітопольський педінститут	1935	Дід був депутатом Державної Думи Росії
Беренц ²⁵⁹	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Берман Б. ²⁶⁰	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько займався спекуляцією, була членом сіоністської організації, «видавала» себе за емігрантку (прибула з Галичини)
Білінська К. ²⁶¹	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Білошицька ²⁶²	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Боград С. ²⁶³	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько був «журналістом-контрреволюціонером», якого у 1926 р. розстріляли за антирадянську діяльність
Боднар М. ²⁶⁴	Вінницький педінститут	1935	Батько був церковним старостою
Бойко М. ²⁶⁵	Бердянський учительський інститут	1937	Батько був офіцером білогвардійської армії
Бойченко М. ²⁶⁶	Миколаївський ПТ	1935	«Класово-чужий елемент»
Борисов І. ²⁶⁷	Запорізький педінститут	1934	Приховав своє соціальне походження
Брадії ²⁶⁸	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Браунгель В. ²⁶⁹	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Бродовська М. ²⁷⁰	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Бургер Я. ²⁷¹	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Бут Г. ²⁷²	Запорізький ІНО	1931	«Соціально-чужий елемент»
Бутенко ²⁷³	Кременчуцький педінститут	1935	Був офіцером білогвардійської армії
Важненко І.	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем, розкуркулений і висланий за межі УСРР
Важненко М. ²⁷⁴	Запорізький ІНО	1931	Була дружиною І.Д.Важненка
Ващенко ²⁷⁵	Ніжинський педінститут	1934	Приховав факт розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера
Вишневецький А. ²⁷⁶	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Вінс І. ²⁷⁷	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Вовк Д. ²⁷⁸	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Волошин ²⁷⁹	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем
Гайдаренко П. ²⁸⁰	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Галіцький ²⁸¹	Луганський педінститут	1935	Батько був куркулем
Гальперіна ²⁸²	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був лісопромисловцем

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Гаркуша В. ²⁸³	Запорізький педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 10 дес. землі, орендував 15 дес., 3 коней, 2 корови, молочарню, використовував найману працю, розкуркулений
Гельмелъ В. ²⁸⁴	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був поміщиком, мати позбавлена виборчих прав, дядько був білогвардійцем
Геннер Г. ²⁸⁵	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Герліх ²⁸⁶	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Гірш ²⁸⁷	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Глазер ²⁸⁸	Одеський німецький педінститут	1935	Мав зв'язок з «класово-чужим елементом»
Глушенко ²⁸⁹	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем
Голуб ²⁹⁰	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був нафтопромисловцем
Гольденберг ²⁹¹	Польський педінститут	1935	Була донькою контрабандиста
Гопфауф ²⁹²	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був спекулянтом, засуджений до 9 років ув'язнення
Гопфауф Р. ²⁹³	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	Батько був спекулянтом
Гушенко О. ²⁹⁴	Ржищівський ПТ	1931	Походив з сім'ї крамаря
Дайн І. ²⁹⁵	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Джога В. ²⁹⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	У 1922 р. був членом «Просвіти» (брав участь у роботі драматичного гуртка). Як і його односельці, підозрювався у підтримці повстанського отамана Я.Гальчевського. Брат служив в армії УНР. Під час вступу у виш приховав своє соціальне походження, назвавшись сином батрака
Діденко І. ²⁹⁷	Запорізький ІНО	1931	Батько був спекулянтом
Дітчук-Задворний ²⁹⁸	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Доніш М. ²⁹⁹	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Дорошенко С. ³⁰⁰	Запорізький ІСВ	1932	Батько був куркулем
Драчук В.К. ³⁰¹	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем
Дрот ³⁰²	Миколаївський ПТ	1933	Батько був куркулем
Дяченко Н. ³⁰³	Запорізький ІНО	1931	Мав куркульське господарство, позбавлений виборчих прав
Ейфельд В. ³⁰⁴	Одеський німецький педінститут	1938	Належав до родини поміщиків

Додатки

Жидачевський М. ³⁰⁵	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько на одному із сільських сходів заявив, що вступає в ТСОЗ, аби його син закінчив інститут. Перед цим він говорив: «Не піду в СОЗ [ТСОЗ], там у мене заберуть коні, що я буду робити, хто буде працювати на дітей».
Забора ³⁰⁶	Дніпропетровський ППО	1931	Батько був куркулем: мав 120 дес. землі, 60 коней, використовував найману працю. Заарештований ДПУ
Завгородний П. ³⁰⁷	Черкаський ІСВ	1931	Був куркулем вступив до ТСОЗу лише під загрозою бути висланим за межі України
Зайка І. ³⁰⁸	Харківський ІНО	1931	Батько був куркулем, позбавлений волі на 2 роки з конфіскацією майна
Зайчко М. ³⁰⁹	Харківський ІСВ	1931	«Соціально-ворожий елемент», заарештований ДПУ
Захарченко ³¹⁰	Ржищівський ПТ	1931	Батько був спекулянтом, позбавлений виборчих прав
Зелінгер Е. ³¹¹	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Зелінські (брат і сестра) ³¹²	Польський педінститут	1935	Батько був куркулем, мав зв'язок з ксенздами
Ігнатченко ³¹³	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем, вів розкладницьку роботу в артілі «Зоря»
Ільєв ³¹⁴	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був поміщиком
Ільєва ³¹⁵	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Кальвиш ³¹⁶	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Камлай ³¹⁷	Польський педінститут	1935	Була донькою торговця, брат офіцер польської армії
Квятковська Ю.	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Квятковська Я. ³¹⁸	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Келлер Ф. ³¹⁹	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Ковальчук М. ³²⁰	Житомирський учительський інститут	1935	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Ковтун ³²¹	Миколаївський ПТ	1935	Батько і тесть були куркулями
Козицький ³²²	Польський педінститут	1933	Був офіцером армії О.Колчака
Кольба С. ³²³	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був крупним фабрикантом
Кордюков І. ³²⁴	Преславський болгарський ПТ	1931	Батька розкуркулили
Кореньова С. ³²⁵	Запорізький ІНО	1931	Батько був священиком
Косовська-Розенкранц ³²⁶	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Була дружиною «петлюрівця» і сестрою офіцера білогвардійської армії
Кох Р. ³²⁷	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Кравченко ³²⁸	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Кубрак М. ³²⁹	Ржищівський ПТ	1931	Батько був куркулем
Кулик ³³⁰	Ізюмський ПТ	1934	Батько був поміщиком
Кулик А. ³³¹	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Кушнір Г. ³³²	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько був куркулем, не цікавилася «політичними питаннями, не дорожила комсомольським квитком», не брала активної участі у роботі осередку ЛКСМУ
Ланер ³³³	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Лапінська Г. ³³⁴	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Лейсер Ф. ³³⁵	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Литвин Ф. ³³⁶	Ніжинський ІСВ	Бл. 1932р.	Приховав інформацію щодо перебування у 1918 р. в організації «Просвіта» і офіцерській сотні
Лінд Е. ³³⁷	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Лінда Е. ³³⁸	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, засуджений за не виконання плану хлібозаготівлі
Максименкова Н. ³³⁹	Запорізький педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 30 дес. землі, орендував 70 дес., використовував найману працю, позбавлений виборчих прав
Малюк Н. ³⁴⁰	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Массон Р. ³⁴¹	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За спекуляцію
Матищук В. ³⁴²	Харківський педінститут	1934	Приховання свого соціального походження
Махович М. ³⁴³	Київський лінгвістичний інститут	1933	Батько був орендаром
Мейгефер Ф. ³⁴⁴	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, господарство якого у 1920 р. було розкуркулено і продано
Міллер В. ³⁴⁵	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Мільштейн Д. ³⁴⁶	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Мав зв'язок з «чуждим» елементом: одружився з дівчиною, позбавленою виборчих прав, жив з «нетрудових» прибутків
Місецький Й. ³⁴⁷	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Мощенко Н.Г. ³⁴⁸	Сумський педінститут	Б л . 1933-1935 рр.	Батько був торгівцем, позбавлений виборчих прав

Додатки

Непечетій ³⁴⁹	Запорізький ІСВ	1932	«Контрреволюційний елемент» (брав участь у банді Чайковського у 1919 р., переховувався на Лисій горі)
Несер І. ³⁵⁰	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Новодід Г. ³⁵¹	Запорізький педінститут	1934	Була донькою, розстріляною у 1922 р. «контрреволюціонера»
Носікова ³⁵²	Волинський ІНО	1930	За приховання соціального стану (донька священика), протекціонізм (влаштувала свою сестру на посаду учителя), «байдуже» ставлення до партобов'язків
Олексеєнко Л. ³⁵³	Сумський педінститут	Б л . 1933- 1935 рр.	За приховання куркульського походження
Олійник ³⁵⁴	Дніпропетровський ІПО	1931	Батько був жандармом
Онокало М. ³⁵⁵	Харківський педінститут	1933	Батько був розкуркулений і висланий як «політично-ворожий елемент» за межі УСРР
Островський ³⁵⁶	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Островський С. ³⁵⁷	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	За зв'язок з «куркульським елементом» (батьком дружини), не передачу своєї землі (4,5 дес.) колгоспу, за пияцтво
Парицька ³⁵⁸	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був поміщиком
Пархоменко В. ³⁵⁹	Запорізький ІСВ	1932	Батько був куркулем: мав млин, маслобійню. Розкуркулений
Пересипкіна Н. ³⁶⁰	Запорізький педінститут	1934	Батько був куркулем, позбавлений виборчих прав і розкуркулений
Пилипенко ³⁶¹	Ніжинський педінститут	1934	Належав до родини «бандитів-петлюрівців», яка влаштувала п'ятики банді М.Панкрата
Подольський Ю. ³⁶²	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем та спекулянтом
Прищенко І. ³⁶³	Бердянський учительський інститут	1937	Батько був «ворогом народу»
Процович В. ³⁶⁴	Проскурівський польський ПТ	1935	Батько був куркулем
Пурир ³⁶⁵	Вінницький педінститут	1936	Батько був власником підприємства з обробки шкіри
Реннер ³⁶⁶	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Рожківська Д. ³⁶⁷	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Розентул Р. ³⁶⁸	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько займався торгівлею, родичі були спекулянтами
Савченко Г. ³⁶⁹	Миколаївський ПТ	1933	Батько був куркулем

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Седін М. ³⁷⁰	Мелітопольський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент»
Скопець Ф. ³⁷¹	Ржищівський ПТ	1931	Приховав свій соціальний стан
Скоркіна А. ³⁷²	Бердянський ПТ	1931	Батько був позбавлений виборчого права
Снісаренко А. ³⁷³	Запорізький ІНО	1931	Батько був управителем панського маєтку і втік з білогвардійцями. Студент вів розкладницьку роботу
Стешенко Г. ³⁷⁴	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем, мати виключена з колгоспу
Столяр Д. ³⁷⁵	Вінницький педінститут	1936	Походив із сім'ї торгівців
Сухомлішко Б. ³⁷⁶	Миколаївський педінститут	1935	Батько був спекулянтом, позбавлений виборчих прав
Телігова ³⁷⁷	Проскурівський польський ПТ	1934	За спекуляцію
Товстоп'ят Л. ³⁷⁸	Черкаський ІСВ	1931	Була донькою колишнього поліцейського
Третяк ³⁷⁹	Одеський ППО	1931	Батько був куркулем
Фетер ³⁸⁰	Одеський німецький педінститут	1934	Батько був поміщиком
Фінкільштейн ³⁸¹	Одеський ППО	1933	Батько був куркулем і скупником хліба
Флоріна ³⁸²	Одеський ППО	1931	Походив з родини заможних «куркульських людей»
Фризян Г. ³⁸³	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, мати позбавлена виборчих прав
Харківченко ³⁸⁴	Кременчуцький педінститут	1935	Батько був непманом
Хіхловський ³⁸⁵	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був управляючим поміщицького маєтку
Цанько ³⁸⁶	Польський педінститут	1933	Рідний брат – майор польської жандармерії, організував диверсії в Україні
Цebro В. ³⁸⁷	Мелітопольський педінститут	1935	Дід був дяком
Центнер В. ³⁸⁸	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був поміщиком
Чередник Г. ³⁸⁹	Запорізький ІНО	1931	Батько був заможним селянином, використовував найману працю
Чечуй ³⁹⁰	Миколаївський педінститут	1934	Батько був куркулем, спекулянтом
Шавло М. ³⁹¹	Запорізький ІНО	1931	Батько був заможним селянином, позбавлений виборчих прав
Шварц Л. ³⁹²	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Швачинська О. ³⁹³	Кам'янець-Подільський ПТ	1932	Батько був священиком
Швачка З. ³⁹⁴	Вінницький педінститут	1935	«Приховала» своє соціальне походження
Швейнфарт В. ³⁹⁵	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, брав участь в антирадянському повстанні
Шевальє Є. ³⁹⁶	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був торгівцем, розстріляний як білогвардієць за участь в антирадянському повстанні
Шевченко С. ³⁹⁷	Одеський ППО	1931	Батько був куркулем (мав 30 дес. землі)

Додатки

Шевчук ³⁹⁸	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Шейгерт Л. ³⁹⁹	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Шейко О. ⁴⁰⁰	Канівський ПТ	1933	Походила з куркулів, а її сім'я «пролізла в колгосп з метою [його] розвалити». Батько ігнорував господарсько-політичні кампанії
Шелімов ⁴⁰¹	Харківський ІСВ	1931	Батько до 1917 р. мав 200 га землі. До інституту вступив із сфальсифікованими документами «колгоспника». Однак під час сфабрикованої справи «промислової партії» підтримав останню, за що і був виключений із вишу
Шепель Г. ⁴⁰²	Мелітопольський ПТ	1935	Батько був куркулем: мав вітряний млин, 15 коней, 5 корів, 30 овець, 3 наймити
Шмельфарб Б. ⁴⁰³	Житомирський учительський інститут	1935	Батьки були позбавлені виборчих прав
Шмідт Е. ⁴⁰⁴	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Штейн Г. ⁴⁰⁵	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Штейнбух Е. ⁴⁰⁶	Запорізький педінститут	1933	Батько був власником майстерні, де виготовляв войлочні та приводні паси, використовував найману працю
Шульц Г. ⁴⁰⁷	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Якименко ⁴⁰⁸	Київський ППО	1931	Батько був куркулем
Яковенко М. ⁴⁰⁹	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Ялі Л. ⁴¹⁰	Харківський ІСВ	1931	Батько був позбавлений виборчих прав
Ярещенко ⁴¹¹	Кременчуцький педінститут	1935	Батько був священником
Ясенецька ⁴¹²	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»

Додаток С

Дані про чисельність студентів інститутів народної освіти УСРР у першій половині 1920-х рр.

Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1920-1921 н.р.		1921-1922 н.р.		1922-1923 н.р.		1923-1924 н.р.		1924-1925 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Київський ІНО ⁴¹³	4145 (за іншими даними – 3448 або 4896)	3260	2070	*	*	2364 (на 1 січня), 2078 (на 1 квітня)	2064		2419	1612
Харківський ІНО ⁴¹⁴	*	*	1500		2208	*	1680	1715	1859	1664
Катеринославський ІНО ⁴¹⁵	*	*	1389	1531	1149		854	824	1184	832
Одеський ІНО ⁴¹⁶	497		1282	*	887	*	853	*	520	603
Полтавський ІНО ⁴¹⁷	*	*	553		494	491	416	400	161	192
Кам'янець-Подільський ІНО ⁴¹⁸	*	775	885	1141	273 (на 1 вересня), 355 (на 1 жовтня)	290 (на 1 січня), 388 (у березні)	202	*	185	203
Волинський ІНО ⁴¹⁹	*	*	619	*	278	241 (за іншими даними – 320)	307	242	225	228
Чернігівський ІНО ⁴²⁰	393	344	311		267	259	168	173	264	215 (наприкінці н.р. – 208)
Херсонський ІНО ⁴²¹	*	*	*	*	*	258 (на 1 січня), 268 (на 1 березня), 316 (на 27 червня)	481	*	231	215 (на 1 січня), 193 (у бер-

Додатки

Миколаївський ІНО ⁴²²	*	*	*	196	*	164 (на 1 квітня), 188 (на 1 травня)	239	*	284	249
Златопільський ІНО ⁴²³	*	*	232	*	*	*	*	*	*	*
Ніжинський ІНО ⁴²⁴	*	*	383	*	192	102	*	149	281	176
Вінницький ІНО ⁴²⁵	212 (за іншими даними – 250)		*	198	106	92	145	225	*	*
Черкаський ІНО ⁴²⁶			150	*	*	*	*	*	*	*
Глухівський ІНО ⁴²⁷	137		*	*	101	120	*	*	*	*
Донецький (Луганський) ІНО ⁴²⁸	-	-	-	-	-	-	183	*	47	66

*Даних не виявлено

Додаток Т

Дані про чисельність студентів інститутів народної освіти УСРР у другій половині 1920-х рр.

Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1925-1926 н.р.		1926-1927 н.р.		1927-1928 н.р.		1928-1929 н.р.		1929-1930 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Харківський ІНО ⁴²⁹	1914	2061	1944	1691	1697	1780	*	*	2220	
Київський ІНО ⁴³⁰	1538 (у вересні), 1374 (у жовтні)	772	*	1049 (на 1 січня), 1202 (наприкінці н.р.)	1349	*	*	*	2152	
Катеринославський (Дніпропетровський) ІНО ⁴³¹	993	1039	791	1162	1169, 1147 (на початку н.р.)	1184	1176		1350	
Одеський ІНО ⁴³²	728	742	829	806	944	946	1036	1042	1353	1399
Полтавський ІНО ⁴³³	273	*	294	245	292	326	532		821	861

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Чернігівський ІНО ⁴³⁴	189	*	181	173	197	*	555	384	673	626
Кам'янець-Подільський ІНО ⁴³⁵	236	200	230	298	250	*	380	*	384	
Волинський ІНО ⁴³⁶	251	259	248	190	221	190	*	*	617	
Херсонський ІНО ⁴³⁷	209 (у вересні), 247 (у жовтні)	*	223	206	238	*	278	*	248	407
Ніжинський ІНО ⁴³⁸	234	204	299	196	223	*	*	*	488	
Миколаївський ІНО ⁴³⁹	231	*	*	167	217	*	*	*	*	*
Донецький (Луганський) ІНО ⁴⁴⁰	148	154	167	161	202	340	*	*	474	

*Даних не виявлено

Додаток У
Дані про чисельність студентів педтехнікумів УСРР
у другій половині 1920-х рр.

Назви технікумів	Навчальні роки									
	1925-1926 н.р.		1926-1927 н.р.		1927-1928 н.р.		1928-1929 н.р.		1929-1930 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Вінницький ⁴⁴¹	180	*	*	188	253	280	*	*	225	
Тульчинський ⁴⁴²	213	202	177	141	222	*	250	*	340	
Харківський ⁴⁴³	195 (на початку н.р.), 172 (у грудні)	*	194	197	201	178	*	*	*	*
Кременчуцький ⁴⁴⁴	172	87	170	146	192	*	*	*	*	*
Вовчанський ⁴⁴⁵	141	*	*	215	184	183	*	*	304	
Зінов'євський ⁴⁴⁶	131	*	155	148	184	*	*	*		
Шепетівський ⁴⁴⁷	141	138	206	200	182	230	251		215	
Добровеличківський ⁴⁴⁸	174	*	*	185	180	*	*	*	*	*
Уманський ⁴⁴⁹	127	105	189	159	180	*	*	*	*	*
Охтирський ⁴⁵⁰	110	*	*	183	179	224	*	*	293	
Київський ⁴⁵¹	161	*	*	145	176	*	*	*		
Проскурівський ⁴⁵²	183	162	*	181 (у січні), 184 (наприкінці н.р.)	174	*	267	*	261	
Гадяцький ⁴⁵³	151	138	*	131	172	*	*	*	315	
Сумський ⁴⁵⁴	85	73	*	173	169	*	*	*		
Білоцерківський ⁴⁵⁵	172	*	*	159	162	*	*	*	379	380

Додатки

Олександрійський ⁴⁵⁶	118	*	*	134	160	*	*	*		
Нероновицький ⁴⁵⁷	138	97	158	156		*	*	*	266	
Маріупольський ⁴⁵⁸	142	*	151	150	154	*	*	*	289	227
Пирятинський ⁴⁵⁹	144	138	*	161		*	*	*		
Малинський ⁴⁶⁰	*	*	*	75	156	*	*	*		
Могилів-Подільський ⁴⁶¹	86	*	138	127 (на 1 січня), 157 (наприкінці н.р.)	156 (на початку н.р.), 153 (у	*	*	*	306	229
Глухівський ⁴⁶²	74	*	153	167	154	*	*	*	241	
Вінницький єврейський ⁴⁶³	96	*	162	163	152		225		203	
Нікопольський ⁴⁶⁴	129	129	*	173	150	*	*	*	328	
Прилуцький ⁴⁶⁵	126	129	*	122	149	*	*	*	295	
Київський польський ⁴⁶⁶	102	*	*	128	145	*	*	*	*	*
Артемівський ⁴⁶⁷	81	65	189	143 (у січні), 138 (наприкінці н.р.)	139	*	*	*	*	*
Бердянський ⁴⁶⁸	150 (на 1 жовтня), 143 (на 20 листопада)	144	125	158	136	*	307	*	299	456
Дніпропетровський російський ⁴⁶⁹	171	*	*	211**	136	*	213**		226**	
Городнянський ⁴⁷⁰	130	*	*	113	135	*	*	*		
Красноградський ⁴⁷¹	80	*	111	*	132	*	*	*	454	
Київський єврейський ⁴⁷²	127	*	*	166	131	*	*	*	*	*
Мар'їнський (Сталінський) ⁴⁷³	*	*	122	119	131	*	*	*	180	
Ржищівський ⁴⁷⁴	186	*	*	169	130	*	*	*	223	
Конотопський ⁴⁷⁵	99	*	112	139	130	263	255	*	307	
Житомирський ⁴⁷⁶	119	98 (наприкінці н.р.), 105 (у червні)	128	123	129	*	*	*	*	*
Мелітопольський ⁴⁷⁷	94	134	110	153	129	*	163		199	
Корсунський ⁴⁷⁸	149	133	*	157	126	*	*	*	301	

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Золотоношський ⁴⁷⁹	131 (у вересні), 165 (у грудні)	120 (у лотому), 116 (наприкінці н.р.)	165	171	125	*	*	*	278
Коростишівський ⁴⁸⁰	125	121	*	165	125	*	*	*	363
Харківський єврейський ⁴⁸¹	127	135	*	*	*	*	*	*	*
Куп'янський ⁴⁸²	130		*	128	123	*	*	*	202
Полтавський ⁴⁸³	192	158	160	127	123	*	*	*	*
Лубенський ⁴⁸⁴	131	122	*	119	122	*	*	*	*
Бердичівський ⁴⁸⁵	83	*	*	140 (у січні), 134 (на початку березня)	121	*	*	*	282
Остерський ⁴⁸⁶	133	*	*	170**	121	*	*	*	*
Павлоградський ⁴⁸⁷	86	*	*	117	121	*	*	*	*
Новомосковський ⁴⁸⁸	162	*	*	147	120	*	*	*	609
Запорізький ⁴⁸⁹	106	101	*	109	119	*	*	*	260
Ізюмський ⁴⁹⁰	103	*	*	119	116	*	*	*	182
Гайсинський ⁴⁹¹	86	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський російський ⁴⁹²	165	*	*	151	113	*	*	*	*
Преславський болгарський ⁴⁹³	176	бл. 200	152	150	112	*	*	*	198 143
Одеський єврейський ⁴⁹⁴	123	*	140	140	111	*	*	*	*
Черкаський ⁴⁹⁵	107	103	*	107	111	*	*	*	*
Кам'янський ⁴⁹⁶	164	*	*	121	110	*	*	*	*
Старобільський ⁴⁹⁷	75	68	100	93	109	*	*	*	296
Житомирський єврейський ⁴⁹⁸	106	64	*	114 (на початку січня), 122 (наприкінці н.р.)	100	137 (наприкінці лютого), 110 (наприкінці н.р.)	*	*	*
Пришибський німецький ⁴⁹⁹	116	111	115	108	97	*	*	*	*

Додатки

Новоград-Волинський ⁵⁰⁰	102	65	77 (на початку н.р.), 70 (у грудні)	84	82	*	*	*	*	*
Хортицький ⁵⁰¹	43	71**	94**	91**	54	*	*	*		286

*Даних не виявлено

**У т.ч. враховано слухачів робітфаків (педкурсів)

Додаток Ф⁵⁰²

Кількість студентів у вишах УСРР (перша половина 30-х рр. XX ст.)

Типи навчальних закладів	Число студентів на початок року			
	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Індустріально-технічні	9912	31892	43776	56333
Соціально-економічні	4697	4614	3881	6784
Педагогічні	11935	16283	22855	23914
Медичні	5059	6361	6968	9589
Сільськогосподарські	6949	7756	9056	7537
Художні і музично-театральні	2338	2189	2211	2237
Всього	40890	69095	88747	106394

Додаток Х

Дані про чисельність студентів інститутів педагогічного профілю радянської України у першій половині 1930-х рр. (денна форма навчання)

Місто / Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1930-1931 н.р.		1931-1932 н.р.		1932-1933 н.р.		1933-1934 н.р.		1934-1935 н.р.	
	Вересень-травень	Січень-серпень	Вересень-травень	Січень-серпень	Вересень-травень	Січень-серпень	Вересень-травень	Січень-серпень	Вересень-травень	Січень-серпень
<i>м. Київ</i>										
- ІСВ ⁵⁰³	1543		1402	*	1596	1297	-	-	-	-
- ППО ⁵⁰⁴	953		638	*	732		-	-	-	-
- педінститут ⁵⁰⁵	-	-	-	-	-	-	1486	1096	*	*
- Польський (ІСВ) педінститут ⁵⁰⁶	165		180	*	720	504	409 (за іншими даними — 672)	160	*	320 (у січні), 298 (у квітні)
<i>м. Харків</i>										
- ІСВ ⁵⁰⁷	1108	1166	-	-	-	-	-	-	-	-
- ППО ⁵⁰⁸	845		789	*	*	*	-	-	-	-
- ППО ⁵⁰⁹	-		955	*	*	*	-	-	-	-
- педінститут ⁵¹⁰	-		-	-	-	-	568	*	939	*
<i>м. Дніпропетровськ</i>										
- ІСВ ⁵¹¹	564		424	*	*	*	-	-	-	-

Додатки

- ПНО ⁵¹²	845	446	*	*	*	*	-	-	-	-
м. Одеса										
- ІСВ ⁵¹³	970	667	*	*	*	*	-	-	-	-
- ПНО ⁵¹⁴	581	604	*	*	*	*	-	-	-	-
- педінститут ⁵¹⁵	-	-	-	-	-	-	1406	*	*	934
- німецький педінститут ⁵¹⁶	-	-	-	-	-	-	-	-	452 (у вересні), 434 (на 24 жовтня), 403 (на 1 листопада)	384 (на 1 січня), 375 (на 25 лютого), 369 (на 1 травня)
м. Полтава										
- ІСВ ⁵¹⁷	806	650	-	-	-	-	442	-	-	-
- педінститут	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Кам'янець-Подільський										
- ІСВ ⁵¹⁸	679	563	540 (у січні), 533 (у квітні), 530 (у липні)	608	507 (у січні), 496 (у лютому)	-	-	-	-	-
- педінститут ⁵¹⁹	-	-	-	-	-	470	406	613	602 (у січні), 605 (у лютому)	-
м. Херсон										
- ІСВ ⁵²⁰	673	627	488	551	528	443	*	*	422	-
- педінститут ⁵²¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Луганськ										
- ПНО ⁵²²	661	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- ПНО ⁵²³	-	563	*	-	790	-	-	-	-	-
- педінститут ⁵²⁴	-	-	-	-	-	1192	*	966	952	-
м. Чернівець										
- ІСВ ⁵²⁵	661	561	554	509	503	364	*	*	-	*
- педінститут ⁵²⁶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Запоріжжя										
- ПНО ⁵²⁷	641	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- ПНО ⁵²⁸	-	318	*	-	-	-	-	-	-	-
- ІСВ ⁵²⁹	-	-	123	*	*	-	-	-	-	-
- педінститут ⁵³⁰	-	-	-	-	-	430	*	*	433	-
м. Миколаїв										
- ІСВ ⁵³¹	629	511	*	*	*	-	-	-	-	-

- педінститут ⁵³²	-	-	-	-	568	*	*	*	*
м. Житомир									
- ІСВ ⁵³³	626	545	*	557	480	-	-	*	-
- педінститут ⁵³⁴	-	-	-	-	450	*	*	*	373 (у квітні)
м. Ніжин									
- ІСВ ⁵³⁵	558	500	*	*	572	-	-	*	-
- педінститут ⁵³⁶	-	-	-	-	812	*	*	*	747
м. Кременчук									
- ІСВ ⁵³⁷	478	298	*	*	-	-	-	*	-
- педінститут ⁵³⁸	-	-	-	-	500	*	*	*	*
м. Суми									
- ІСВ ⁵³⁹	428	*	481	646	497	-	-	*	-
- педінститут ⁵⁴⁰	-	-	-	-	720	*	*	*	*
м. Зіноб'євськ									
- ІСВ ⁵⁴¹	423	-	338	469	331	-	-	*	-
- педінститут ⁵⁴²	-	-	-	-	434	*	*	*	328
м. Вінниця									
- ІСВ ⁵⁴³	419	275	360	398	435 (на початг-	-	-	-	-
- педінститут ⁵⁴⁴	-	-	-	-	376	437	*	*	507 (у січні), 437 (у березні), 390 (у квітні)
м. Черкаси									
- ІСВ ⁵⁴⁵	399 (за іншими даними - 249) *	*	*	*	*	-	-	*	-
- педінститут ⁵⁴⁶	-	-	-	-	364	*	*	*	510
м. Новомосковськ									
- ІСВ ⁵⁴⁷	*	*	383	673	492 (на	-	-	*	-
- педінститут	-	-	-	-	470	*	*	*	364
м. Ариеміаськ									
- ІСВ ⁵⁴⁸	374	200	436	*	*	-	-	*	-
- педінститут ⁵⁴⁹	-	-	-	-	300	*	*	*	*
м. Бердичів									
- ІСВ ⁵⁵⁰	373	99	226 (у березні), 212 (у квітні)	*	308	-	-	-	-

Додаток Ц
 Дані про чисельність студентів педтехнікумів радянської України у першій половині 1930-х р. (денна форма навчання)

Назви технікумів	Навчальні роки									
	1930-1931 н.р.		1931-1932 н.р.		1932-1933 н.р.		1933-1934 н.р.		1934-1935 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Бердянський ⁵⁶⁴	669 (на початку семестру), 569 (на 1 грудня)	651 на 1 січня), 569 (на 20 квітня), 782 (на 1 травня)	780	683 (на початку семестру)	*	*	229	*	*	*
Білоцерківський ⁵⁶⁵	*	*	*	*	520	*	*	*	*	*
Бердичівський ⁵⁶⁶	*	*	570	*	488		323	621		
Конотопський ⁵⁶⁷	*	*	*	*	442		386	308	331	301
Новомосковський ⁵⁶⁸	685	*	*	383	*	492 (на 1 січня), 320 (на 1 квітня)		*	*	*
Луганський ⁵⁶⁹	*	*	435	*	448	*	*	*	*	*
Прокурівський ⁵⁷⁰	*	*	*	455	417		*	*	*	*

Додатки

Глухівський ⁵⁷¹	*	*	316	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Тульчинський ⁵⁷²	*	*	*	*	*	*	274	*	*	*	*	348	406
Мелітопольський ⁵⁷³	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	Бл. 400	
Коростинівський ⁵⁷⁴	*	*		379			*	*	*	*	*	*	*
Маріупольський грецький ⁵⁷⁵	*	*	505	*	*	405	300	*	*	*	*	*	*
Первомайський (Добровеличківський) ⁵⁷⁶	*	367	420	390	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Немирівський ⁵⁷⁷	*	*	*	*	*	*	*	*	257	*	*	447	*
Шепетівський ⁵⁷⁸	*	*	*	*	*	*	330	*	*	*	*	*	*
Золотоношський ⁵⁷⁹	*	*		273		363	*	*	*	*	*	*	*
Кам'янець-Подільський ⁵⁸⁰	*	216	300	306	423	360	272	285 (у березні), 275 (у квітні)	364	354	*	*	*
Вінницький український ⁵⁸¹	260	*	*	*	*	345	357	311	*	290 (у січні), 297 (у березні)	*	*	*
Хортицький німецький ⁵⁸²	*	*	*	*	300	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський польський ⁵⁸³	*	*	246	*	239	185	*	*	465	*	*	*	*
Преславський болгарський ⁵⁸⁴	223	*	317	236	264	*	*	*	*	*	*	*	*

Миколаївський ⁵⁸⁵	208	144	*	*	*	*	*	*	299	294 (на 1 січня), 258 (на 1 липня)	292	286 (на 1 січня), 262 (на 18 березня), 250 (на 15 червня)
Вінницький єврейський ⁵⁸⁶	290	*	369	*	*	185	*	*	*	*	*	270
Житомирський єврейський ⁵⁸⁷	*	*	*	*	*	260	*	*	*	*	*	*
Мар'їнський ⁵⁸⁸	260	*	*	*	*		*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ⁵⁸⁹	213	*	*	*	*	299	*	*	*	*	*	*
Запорізький ⁵⁹⁰		*	*	*	*	205	*	274	232			275
Київський російський ⁵⁹¹	117	*	*	144	*	109	*	*	230	292		248
Проєкурівський польський ⁵⁹²	-	-	-	-	32	68	138 (у ве-ресні), 146 (у грудні)			215		201 (у січні), 212 (у серпні)
Одеський єврейський ⁵⁹³	102	171	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Харківський ПТ політехнічної освіти ⁵⁹⁴	*	62	*	149	109	125	*	*	135			157
Нововітебський єврейський ⁵⁹⁵	-	-	-	-	-	-	90	*	*			140
Каліниндорфський єврейський ⁵⁹⁶	-	-	-	-	-	-	44	*	*			*

* Даних не виявлено

Додаток Ш⁵⁹⁷
Динаміка соціального складу студентів
інститутів УСРР (1922-1925 рр.)

Типи інститутів	Навчальні роки / соціальні групи (%)											
	1922-1923 н.р.					1923-1924 н.р.					1924-1925 н.р.	
	робіт-ники	селяни	служ-бовці	інші	робіт-ники	селяни	служ-бовці	інші	робіт-ники	селяни	служ-бовці	інші
Індустріально-технічні	18,9	15,7	56,5	8,9	21,2	15,7	37,1	26,0	34,4	9,4	38,2	18,0
Сільськогосподарські	10,9	48,8	28,2	12,1	11,2	49,2	28,0	11,6	12,9	34,8	44,5	7,8
Соціально-економічні	7,8	10,4	72,2	9,6	9,8	10,4	75,5	4,3	15,6	10,8	67,4	6,2
Медичні	9,4	6,9	72,5	11,2	12,0	14,2	62,6	11,2	8,8	24,7	57,1	9,4
Педагогічні	10,6	19,0	37,3	33,1	10,6	26,0	42,2	21,2	9,6	24,2	50,8	15,4
Мистецькі	11,5	33,3	50,0	5,2	8,8	19,1	42,0	30,1	13,1	12,7	51,9	22,3
Разом	12,3	21,4	46,9	19,4	15,6	24,9	46,7	12,8	14,8	17,3	55,7	12,2

Додаток Щ⁵⁹⁸
Розподіл студентів інститутів і технікумів УСРР за партійністю
(1925-1926 н.р.)

Типи навчальних закладів	Інститути				Технікуми			
	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)		Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)		Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)		Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)	
	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)
Індустріально-технічні	13,0	8,2	5,2	13,7	5,2	13,7	5,2	13,7
Сільськогосподарські	12,9	11,6	2,9	19,7	2,9	19,7	2,9	19,7
Соціально-економічні	22,8	11,4	6,9	11,4	6,9	11,4	6,9	11,4
Педагогічні	6,8	9,4	1,8	24,5	1,8	24,5	1,8	24,5
Медичні	4,3	3,1	1,5	8,6	1,5	8,6	1,5	8,6
Мистецькі	2,8	5,1	3,2	10,3	3,2	10,3	3,2	10,3
Разом	10,4	7,9	5,7	18,5	5,7	18,5	5,7	18,5

Додаток Ю⁵⁹⁹

Динаміка національного складу студентів інститутів УСРР (1922-1930 рр.)

Національність	Роки	Типи навчальних закладів (%)							Разом
		Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Містецькі		
Українці	1922-1923 н.р.	*	*	*	32	*	*	*	30,5
	1923-1924 н.р.	20,2	53,1	40,7	44,2	22,1	40,5	*	30,5
	1924-1925 н.р.	23,9	57,6	24,8	51,3	26,1	43,2	*	36,3
	1925-1926 н.р.	31,2	64,6	34,2	58,5	31,3	54,9	*	43,9
	1926 р.	32,5	68,7	36,3	58	33,2	48,8	*	45,1
	1927 р.	32,9	71,7	46,3	62,9	36,1	55,9	*	48,7
	1927-1928 н.р.	*	*	*	70,7	*	*	*	*
	1928-1929 н.р.	*	*	*	69,2	*	*	*	*
	1929-1930 н.р.	*	*	*	64,9	*	*	*	*
	1922-1923 н.р.	*	*	*	24,2	*	*	*	*
	1923-1924 н.р.	30,6	30,9	19,4	19,4	18,8	25,1	*	23,0
	1924-1925 н.р.	23,9	30,7	17,3	16,8	19,8	22,7	*	22,9
	1925-1926 н.р.	27,7	22,6	21,4	15,7	23,8	19,8	*	21,9
	1926 р.	29,2	21,3	21,1	14,1	17,7	22	*	20,3
	1927 р.	32,2	20	17,8	12,2	17,4	14,6	*	20,1
1927-1928 н.р.	*	*	*	8,4	*	*	*	*	
1928-1929 н.р.	*	*	*	11,8	*	*	*	*	
1929-1930 н.р.	*	*	*	10,3	*	*	*	*	
Росіяни	1922-1923 н.р.	*	*	*	31,5	*	*	*	*
	1923-1924 н.р.	45,1	11,1	60,5	30,8	53,0	31,5	*	41,3
	1924-1925 н.р.	42,9	9,2	55,5	30,1	51,8	31,0	*	37,9
	1925-1926 н.р.	35,5	8,7	40,9	22,9	42,0	23,0	*	30,8
	1926 р.	35,8	9,2	41,7	26,7	48,6	28	*	33,4
	1927 р.	31,9	7,4	34,7	23,5	46	28,3	*	29,7
	1927-1928 н.р.	*	*	*	16,3	*	*	*	*
1928-1929 н.р.	*	*	*	15,4	*	*	*	*	
1929-1930 н.р.	*	*	*	7,5	*	*	*	*	
Євреї		*	*	*	*	*	*	*	*

	1922-1923 н.р.	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	1923-1924 н.р.	0,6	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,9	*
	1924-1925 н.р.	0,8	0,2	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,4
	1925-1926 н.р.	0,6	0,3	0,3	0,6	0,6	0,2	0,2	0,2	0,4
	1927-1928 н.р.	*	*	*	1,6	*	*	*	*	*
	1928-1929 н.р.	*	*	*	0,6	*	*	*	*	*
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,9	*	*	*	*	*
Німці	1922-1923 н.р.	*	*	*	0,4	*	*	*	*	*
	1924-1925 н.р.	0,8	0,4	0,2	0,3	0,3	0,5	0,5	0,5	0,5
	1925-1926 н.р.	0,8	0,4	0,2	0,3	0,3	0,5	0,7	0,7	0,6
	1927-1928 н.р.	0,8	0,4	0,5	0,3	0,3	0,3	0,6	0,6	0,5
	1928-1929 н.р.	*	*	*	0,4	*	*	*	*	*
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,1	*	*	*	*	*
		*	*	*	1,8	*	*	*	*	*

* Даних не виявлено

Додаток Я⁶⁰⁰
Динаміка національного складу студентів технікумів УСРР (1923-1930 рр.)

Національність	Роки	Типи навчальних закладів (%)							Місцецькі	Разом
		Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Місцецькі	Місцецькі		
Українці	1923-1924 н.р.	45,4	74,4	49,5	80,7	7,6	11,2	56,9		
	1924-1925 н.р.	42,9	79,6	56,2	73,1	14,7	20,9	55,5		
	1925-1926 н.р.	46,8	80,2	52,3	74,7	28,2	30,9	58,6		
	1926 р.	46,5	79,6	47,5	74,6	16,6	30,8	57,9		
	1927 р.	45,2	78,3	36,8	75,6	23,3	31,1	57,8		
Росіяни	1929-1930 н.р.	*	*	*	80,4	*	*	*		
	1923-1924 н.р.	22,9	13,5	23,1	5,1	11,1	27,9	18,7		
	1924-1925 н.р.	24,0	9,8	15,5	7,9	12,4	28,2	17,8		
	1925-1926 н.р.	20,8	8,4	15,3	6,2	10,3	28,0	16,5		
	1926 р.	31,6	10,7	17,9	6,2	12,5	29,4	18,2		
Євреї	1927 р.	30,3	10,2	20,7	5,2	11,5	28,8	17,6		
	1929-1930 н.р.	*	*	*	4,5	*	*	*		
	1923-1924 н.р.	28,6	9,1	25,6	9,9	79,2	57,5	20,8		
	1924-1925 н.р.	30,0	7,3	25,3	11,1	71,0	47,9	21,8		
	1925-1926 н.р.	28,4	8,4	30,0	11,8	58,9	36,7	19,9		
Німці	1926 р.	19	7,6	33,9	12,1	59,5	37,7	20,1		
	1927 р.	21,3	8,7	40,5	12,4	63,6	36,8	20,3		
	1929-1930 н.р.	*	*	*	7,5	*	*	*		
	1923-1924 н.р.	0,7	0,4	0,2	1,9	-	0,8	1,1		
	1924-1925 н.р.	0,2	0,1	0,1	2,2	-	-	0,9		
Поляки	1925-1926 н.р.	0,7	0,3	0,3	2,4	-	0,7	1,1		
	1926-1927 н.р.	*	*	*	2,2	*	*	*		
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,9	*	*	*		
	1923-1924 н.р.	1,0	1,1	0,7	0,6	1,0	1,0	0,9		
	1924-1925 н.р.	0,8	0,4	0,5	1,2	0,1	0,2	0,7		
*Даних не виявлено	1925-1926 н.р.	1,0	0,6	0,3	1,5	0,5	0,7	1,1		
	1926-1927 н.р.	*	*	*	0,5	*	*	*		
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,8	*	*	*		

Додаток АА
Освітній рівень студентів інститутів народної освіти у 1925-1926 н.р.

Назви навчальних закладів	Відсоток студентів, які до вступу у виш здобули середню освіту	Закінчили (у %)					Відсоток студентів, які до вступу у виш не мали середньої освіти			
		Доревольційну середню школу	Робітфак	Професійну школу	Курси	Навчалися в інших ВНЗ	Трьохву школу	Неповну середню школу	Здобули домашню освіту	Здобули іншу освіту
Волинський ⁶⁰¹	90,8	53,9	6,4	10,6	19,5	0,4	6	3,2	-	-
Кам'янець-Подільський ⁶⁰²	88,9	36,4	2,2	48,6	-	1,7	8,9	2,2	-	-
Київський ⁶⁰³	82,7	30,3	12,2	4,7	22,9	12,6	14,6	-	2,3	0,4
Нижинський ⁶⁰⁴	82	6,9	8,1	4,1	60,1	2,8	3,2	-	14,8	-
Херсонський ⁶⁰⁵	80,3	54,5	-	25,8	-	-	-	2,4	17,3	-
Одеський ⁶⁰⁶	75,7	40	8,4	11,3	-	16	5,4	15,2	3,7	-
Чернігівський ⁶⁰⁷	68,4	13,5	3,6	9,9	14,4	27	28,8	0,9	1,9	-
Дніпропетровський ⁶⁰⁸	59,3	33,8	6,1	2,9	16,5	-	3,9	24,7	12,1	-
Полтавський ⁶⁰⁹	*	*	*	5	*	*	*	*	*	*

* Даних не виявлено

Додаток ББ
Освітній рівень студентів педтехнікумів у 1925-1926 н.р.

Назви технікумів	Відсоток студентів, які до вступу у виш здобули середню освіту	Закінчили (у %)					Відсоток студентів, які до вступу у виш не мали середньої освіти			
		Дорівнюють середню школу	Робітфак	Професійну школу	Курси	Навчалися в інших ВНЗ	Трудоу школу	Неповну середню школу	Здобули домашню освіту	Здобули іншу освіту
Конотопський ⁶⁰	69,7	-	-	1	68,7	-	27,3	-	-	3
Могилів-Подільський ⁶¹	66,4	5,3	-	3,1	58	-	13	-	20,6	-
Кременчуцький ⁶²	39,3	1,2	-	10,7	1,2	26,2	44	11,9	4,8	-
Тульчинський ⁶³	34,4	-	-	9,8	24,6	-	57,9	7,1	-	0,6
Житомирський український ⁶⁴	16,2	1	-	1	2,1	12,2	73,5	9,2	1	-
Лубенський ⁶⁵	13,1	5,7	-	7,4	-	-	86	-	-	0,9
Полтавський ⁶⁶	11,4	-	-	4,4	-	7	79,7	7	1,9	-
Коростишівський ⁶⁷	5,8	0,8	-	2,5	-	2,5	77,7	-	16,5	-
Житомирський єврейський ⁶⁸	1,4	1,4	-	-	-	-	66,7	2,9	29	-
Новоград-Волинський ⁶⁹	-	-	-	-	-	-	64,6	16,9	16,9	1,6

Додаток ВВ^{с20}
Розподіл студентів педтехнікумів УСРР за віком (1925-1926, 1926-1927 н.р.)

Назви технікумів/навчальний рік	Вік (%)				
	Всього студентів	16-19 р.	20-23 р.	24-28 р.	29-35 р. і старші
Артемівський -1925-1926 н.р.	65	18,4	69,2	12,4	-
Житомирський український -1925-1926 н.р.	98	35,7	51	11,2	2,1
-1926-1927 н.р.	125	60	32	7,2	0,8
Житомирський єврейський -1925-1926 н.р.	69	55,1	36,2	5,7	3
Золотоношський -1925-1926 н.р.	116	32,7	58,6	7,7	1
Кіотопський -1925-1926 н.р.	100	31	65	2	2
-1926-1927 н.р.	112	34,8	61,6	3,6	-
Коростишівський -1925-1926 н.р.	121	53,7	36,4	6,6	3,3
Кременчуцький -1925-1926 н.р.	87	42,6	45,9	11,5	-
Могилів-Подільський -1925-1926 н.р.	128	32,8	52,3	10,9	4
Новоград-Волинський -1925-1926 н.р.	65	32,3	61,5	3,1	3,1
-1926-1927 н.р.	77	37,6	55,8	3,8	2,8
Пирятинський -1925-1926 н.р.	136	26,5	59,5	11	3
Полтавський -1925-1926 н.р.	158	58,2	39,8	1,2	0,8
Старобільський -1925-1926 н.р.	68	48,5	42,6	5,9	3
Тульчинський -1925-1926 н.р.	183	42,6	55,7	1,7	-
Уманський -1925-1926 н.р.	105	42,8	49,5	5,7	2
Черкаський -1925-1926 н.р.	103	16,5	52,4	29,1	2

Додаток ДД⁶²¹
Розподіл студентів вищих УСРР за статтю (1925-1926 н.р.)

Типи навчальних закладів	Інститути		Технікуми	
	чоловіків (%)	жінок (%)	чоловіків (%)	жінок (%)
Індустріально-технічні	95,7	4,3	94,0	6,0
Сільськогосподарські	88,2	11,8	88,4	11,6
Соціально-економічні	87,0	13,0	78,9	21,1
Педагогічні	53,1	46,9	45,3	54,7
Медичні	53,6	46,4	35,8	64,2
Містельські	71,8	28,2	55,6	44,4
Разом	71,4	28,6	71,2	28,8

Додаток ЕЕ⁶²²
Динаміка українізації вищих навчальних закладів УСРР (1923-1926 рр.)

Типи навчальних закладів	Розподіл вишів за мовою викладання (%)													
	Українські						Українсько-російські						Російські і національних меншин	
	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926		
	Інститути													
Індустріально-технічні	-	-	-	-	25	25	25	25	75	75	75	75	75	75
Сільськогосподарські	28,5	28,5	28,5	28,5	14,3	28,5	28,5	71,5	57,2	43	43	43	-	-
Соціально-економічні	-	-	-	-	33	33	33	33,3	100	66,7	66,7	66,7	66,7	66,7
Педагогічні	30,8	39	33,3	41,7	23,1	31	58,4	58,3	46,1	30	8,3	8,3	-	-
Медичні	-	14	-	14	14	20	20	-	86	72	80	80	80	80
Містельські	-	14	-	20	14	20	20	-	86	72	80	80	80	80
Разом	19,5	24	20	28,5	14,6	29,6	37,1	45,8	65,9	46,4	42,9	25,7	25,7	25,7
	Технікуми													
Індустріально-технічні	*	*	6,2	20	*	*	31,3	26,7	*	*	*	*	62,5	53,3
Сільськогосподарські	*	*	50	54,5	*	*	31,8	22,7	*	*	*	*	18,2	22,8
Соціально-економічні	*	*	-	20	*	*	60	60	*	*	*	*	40	20
Педагогічні	33,3	55	59,0	72,9	21,1	21,1	19,7	6,8	45,6	23,9	23,9	20,3	20,3	20,3
Медичні	*	*	33,4	-	*	*	33,3	66,7	*	*	*	*	33,3	33,3
Містельські	*	*	27,3	42,8	*	*	27,3	42,8	*	*	*	*	45,4	14,4
Разом	16,3	35	38,9	45,7	14,4	23,1	23,1	21,2	69,3	40,9	38	33,1	33,1	33,1

* Даних не виявлено

Долажок ЖЖ
Діяльність циклових комісій, що працювали у педвишах у 1925-1926 н.р.

Педагогічний виш/циклова комісія	Кількість членів комісії		Відбулося засідань на рік	Відбування засідань (%)	
	у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів		у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів
Волинський ІНО⁶²³					
– педагогічної практики	6	3	*	*	*
– педагогічна (соціального виховання)	7	3	*	*	*
– виробнича комісія сільськогосподарського циклу	6	3	*	94	61
– виробнича комісія промислово-технічного циклу	5	2	*	*	*
– суспільствознавча	6	3	*	*	*
Дніпропетровський ІНО⁶²⁴					
– педагогічна комісія факультету професійної освіти	8	2	14	75	83
– агрономічно-біологічна	25	8	19	37	62
– фізико-математична	13	5	16	43	66
– суспільствознавча	10	10	18	70	80
– педагогічна комісія факультету соціального виховання	15	3	16	80	100
– суспільствознавча	10	3	13	50	100
– виробнича	15	5	14	90	100
Київський ІНО⁶²⁵					
– педагогічна комісія факультету соціального виховання	20	9	14	45	61
– педагогічна комісія факультету професійної освіти	8	4	17	51	63
– фізико-математична	22	13	20	45	60
– хімічна	12	8	14	70	40
– суспільствознавча	14	8	13	50	62
– біолого-геолого-географічна	29	15	25	42	66
– літературно-лінгвістична	13	7	14	50.3	58
Одеський ІНО⁶²⁶					
<i>факультет професійної освіти</i>					
– агрономічно-біологічна	29	15	22	30	60
– технічно-математична	14	11	13	40	53
– педагогічна	12	8	21	79	39
– історична	10	12	17	53	47

літературна	12	6	12	47	36
Факультет соціального виховання					
– біологічно-математична	17	8	16	45	53
– педагогічна	17	5	17	46,7	58,8
– історична	7	3	3	71,4	100
– мовно-літературна	18	5	4	22,2	25
– промислозна	25	9	9	28,8	54,3
Харківський ІНО⁶²⁷					
Факультет політичної освіти					
– виробнича	8	5	*	*	*
– суспільствознавча	9	5	*	*	*
– політикоосвітня	5	5	*	*	*
Чернігівський ІНО⁶²⁸					
– педагогічна	9	4	*	*	*
– виробнича	11	4	*	*	*
– соціально-економічна	7	3	*	*	*
Глухівський ІТ⁶²⁹					
– педагогічна	9	4	36	80	85
– суспільствознавча	4	4	25	90	80
– виробнича	4	4	41	95	84
– обл. іково-контрольна	2	1	5	100	100
– методична	6	3	17	98	95
Житомирський український ІТ⁶³⁰					
– педагогічна	9	3	*	*	*
– суспільствознавча	4	3	*	*	*
– виробнича	5	3	*	*	*
Зінов сьвський ІТ⁶³¹					
– педагогічна	7	3	15	80	95
– виробнича	3	3	13	95	83
– соціальна	2	3	4	100	95
Коростинівський ІТ⁶³²					
– педагогічна	7	13	*	*	*
– суспільствознавча	4	3	*	*	*
– виробнича	7	4	*	*	*
Мелітопольський ІТ⁶³³					
– педагогічна	8	2	10	70	60
– соціально-економічна	3	1	9	90	100
– виробнича	5	1	7	80	70

Могилів-Подільський ПТ ⁶³⁴									
– педагогічна	10	3	*	*	96				
– суспільствознавча	6	3	*	*	100				
– виробнича	8	4	*	*	75				
Нероновичський ПТ ⁶³⁵									
– педагогічна	12	3	*	*	61,4				
– виробнича	6	3	*	*	59,9				
– соціально-економічна	6	3	*	*	80				
Новоград-Волинський ПТ ⁶³⁶									
– педагогічна	7	4	11	57	100				
– соціально-економічна	4	4	12	75	75				
– виробнича	4	4	18	100	100				
Прилуцький ПТ ⁶³⁷									
– педагогічна	7	2	30	80	80				
– виробнича	4	2	14	75	60				
– суспільствознавча	5	3	11	70	65				
Сумський ПТ ⁶³⁸									
– педагогічна	7	3	*	*	82				
– виробнича	2	2	*	*	90				
– суспільствознавча	4	2	*	*	85				
– методичне об'єднаннявчально-контрольна	12	7	*	*	92				
Тульчинський ПТ ⁶³⁹									
– педагогічна	3	2	*	*	100				
– педагогічна	12	3	*	*	100				
– суспільствознавча	3	1	*	*	100				
– виробнича	5	2	*	*	100				
Уманський ПТ ⁶⁴⁰									
– педагогічна	10	3	*	*	100				
– соціально-економічна	6	3	*	*	96				
– виробнича	8	5	*	*	65,6				
Харківський український ПТ ⁶⁴¹									
– педагогічна	10	3	*	70	80				
– виробнича	6	3	*	65	80				
– соціально-економічна	5	3	*	80	89				
Черкаський ПТ ⁶⁴²									
– педагогічна	10	3	*	*	86				
– соціально-економічна	7	3	*	*	98				
– виробнича	6	3	*	*	89				

* Даних не виявлено.

Додаток ЗЗ

Дані про успішність студентів деяких інститутів і технікумів педагогічного профілю у 1930-х рр.

Назви навчальних закладів / навчальний рік	Успішність %					
	Абсолютна успішність	Якісна успішність	Навчалися на:			
			дуже добре (від- мінно)	добре	зато- вільно	незато- вільно
Артемівський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	88	40	-	40	48	12
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁴³	98	65	-	65	33	2
Артемівський педінститут						
1937-1938 н.р. ⁶⁴⁴	94,9	*	*	*	*	5,1
Бердянський ІСВ						
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁴⁵	69	17,9	1,5	16,4	51,1	31
Вінницький педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. ⁶⁴⁶	91,7	42,6	10,3	32,3	49,1	8,3
літня сесія 1933-1934 н.р. ⁶⁴⁷	90,6	40	5,6	34,4	50,6	9,4
березень 1936 р. ⁶⁴⁸	92,4	47,6	15,5	32,1	44,8	7,6
літня сесія 1938-1939 н.р. ⁶⁴⁹	99,4	64,7	31,5	33,2	34,7	0,6
Глухівський ІСВ						
перший семестр 1931-1932 н.р.	94,5	*	*	*	*	5,5
другий семестр 1931-1932 н.р. ⁶⁵⁰	93,2	*	*	*	*	6,8
Житомирський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁵¹	95,2	37	*	*	*	4,8
літня сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁵²	96,7	*	*	*	*	3,3
Житомирський педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. ⁶⁵³	88,4	29,5	2,6	26,9	58,9	11,6
літня сесія 1934-1935 н.р. ⁶⁵⁴	92,7	46,8	13,3	33,5	45,9	7,3
1936-1937 н.р. ⁶⁵⁵	91,6	*	*	*	*	8,4
1938-1939 н.р.	96,7	*	*	*	*	3,3
Житомирський учительський інститут						
1938-1939 н.р. ⁶⁵⁶	99,4	*	*	*	*	0,6
Запорізький педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р.	82,6	*	*	*	*	17,4
Запорізький учительський інститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. ⁶⁵⁷	71,2	*	*	*	*	28,8
Зінов'євський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	84,8	36,9	3,3	33,6	47,9	15,2
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁵⁸	93,4	57,4	12,4	45	36	6,6
Кам'янець-Подільський ІСВ						

Додатки

перший семестр 1931-1932 н.р.	78	*	*	*	*	22
другий семестр 1931-1932 н.р. ⁶⁵⁹	86	*	*	*	*	14
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁶⁰	90	42	8	34	48	10
Кам'янець-Подільський педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. ⁶⁶¹	84	*	*	*	*	16
літня сесія 1933-1934 н.р. ⁶⁶²	95	38	7	31	57	5
зимова сесія 1934-1935 н.р. ⁶⁶³	97,2	55,2	21,8	33,4	42	2,8
Київський педінститут						
зимова сесія 1935-1936 н.р. ⁶⁶⁴	95,4	51,3	16,4	34,9	44,1	4,6
перший семестр 1935-1936 н.р. ⁶⁶⁵	98,2	65,6	32,3	33,3	32,6	1,8
Кіровоградський педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. ⁶⁶⁶	85,4	*	*	*	*	14,6
Криворізький ІНО						
зимова сесія 1932-1933 н.р.	87,8	55,2	-	35,3	52,5	12,2
літня сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁶⁷	88,4	41,5	8,8	32,7	46,9	11,6
Криворізький педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. ⁶⁶⁸	82	*	*	*	*	18
Лубенський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р.	95,1	45,1	5,2	39,9	50	4,9
літня сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁶⁹	97,5	50,3	1,9	48,4	47,2	2,5
Миколаївський ІСВ						
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁷⁰	96,5	46,5	11,5	35	50	3,5
Миколаївський педінститут						
літня сесія 1936-1937 н.р. ⁶⁷¹	94,5	48,3	16,3	32	46,2	5,5
Нікопольський ІСВ						
літня сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁷²	90,9	43,3	43,3		47,6	9,1
Новомосковський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	84,9	37,3	-	23,3	61,6	15,1
зимова сесія 1932-1933 н.р.	81	31	-	31	50	19
літня сесія 1932-1933 н.р. (заочна форма навчання) ⁶⁷³	88,5	33,3	3,1	30,2	55,2	11,5
Полтавський педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. ⁶⁷⁴	69,3	*	*	*	*	30,7
Польський ІСВ						
1932-1933 н.р.	83,6	32,7	4,2	28,5	50,9	16,4
Польський педінститут						
літня сесія 1934-1935 н.р. ⁶⁷⁵	94,2	39,7	7,3	32,4	54,5	5,8
Уманський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р. ⁶⁷⁶	83,3	38,7	11	27,7	44,6	16,7
Херсонський ІСВ						

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁷⁷	93,8	48,5	9,1	34,4	45,3	6,2
Херсонський педінститут						
1937-1938 н.р.	60	*	*	*	*	40
другий семестр 1938-1939 н.р. ⁶⁷⁸	89	*	*	*	*	11
Бердичівський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁷⁹	*	*	-	22	57,4	20,6
I курс						
II курс	*	*	-	26,7	60,5	12,8
III курс	*	*	-	27,5	66,3	6,2
Бердянський ПТ						
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁸⁰	83,1	21,8	-	21,8	61,3	16,9
Вінницький єврейський ПТ						
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁸¹	*	*	*	*	*	11,1
Вінницький український ПТ						
перший семестр 1933-1934 н.р. ⁶⁸²	93,4	*	*	*	*	*
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁸³	88,3	23,5	1,2	22,3	64,8	11,7
другий семестр 1935-1936 н.р. ⁶⁸⁴	97,2	44,8	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁸⁵	90,9	30,4	-	30,4	60,5	9,1
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁸⁶	90,4	33,6	3,6	30	56,8	9,6
Житомирський єврейський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁸⁷	93,5	*	*	*	*	*
Запорізький ПТ						
другий семестр 1932-1933 н.р.	97,1	25,5	3,5	22	71,6	2,9
другий семестр 1933-1934 н.р.	94,7	36,7	5,3	31,4	58	5,3
літня сесія 1933-1934 н.р.	90,1	40,4	8,5	31,9	49,7	9,9
Кам'янець-Подільський ПТ 1931-1932 н.р.	*	*	-	50	32,2	7,8
1932-1933 н.р.	*	*	**	45	46,1	8,9
перший семестр 1933-1934 н.р. ⁶⁸⁸	91,4	35,6	2,2	32,4	56,8	8,6
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁸⁹	94,1	30,1	4,3	25,8	64	5,9
Київський польський ПТ						
другий семестр 1933-1934 н.р.	88,3	44,9	18	26,9	43,4	11,7
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁹⁰	92,3	46,3	7	39,3	46	7,7
Київський російський ПТ						

Додатки

1930-1931 н.р. ⁶⁹¹						
шкільний факультет	87	*	*	*	*	13
дошкільний факультет	90	*	*	*	*	10
на 20.10.1931 р.	78	*	*	*	*	22
перший семестр 1931-1932 н.р. ⁶⁹²	91	40	*	*	31	9
перший семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁹³	86,2	*	13,8	70,4		13,8
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁹⁴	87	55	20	35	32	13
другий семестр 1933-1934 н.р.	92,4	50,5	19	31,5	42	7,6
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁹⁵	98,5	51,4	14,6	36,8	48,1	1,5
Конотопський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	87,2	11,2	-	11,2	76	12,8
другий семестр 1932-1933 н.р. ⁶⁹⁶	87,4	15,6	-	17	71,8	11,6
перший семестр 1933-1934 н.р.	88,2	11,2	0,2	11	77	11,8
другий семестр 1933-1934 н.р. ⁶⁹⁷	90,3	18,9	0,7	18,2	71,4	9,7
перший семестр 1935-1936 н.р. ⁶⁹⁸	89,3	17,5	2,6	14,9	71,8	10,7
Куп'янський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	89,7	34	4,5	21,5	55,7	10,3
Лебединський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	93,7	22,1	2,5	19,6	71,6	6,3
Лозівський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁶⁹⁹	94,3	24,8	3,5	21,3	69,5	5,7
Луганський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. ⁷⁰⁰	96,5	29,1	-	29,1	67,4	3,5
Миколаївський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁷⁰¹	98	40,5	7,1	33,4	57,5	2
Новомосковський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	88	8	-	8	88	4
зимова сесія 1932-1933 н.р.	92	8		8	84	8
другий семестр 1932-1933 н.р.	90,7	23,7	2,7	21	67	9,3
літня сесія 1932-1933 н.р. ⁷⁰²	89,2	21,7	2,7	19	67,5	10,8
Охтирський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁷⁰³	94,4	22	0,5	21,5	72,4	5,6
Переяславський ПТ						
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁷⁰⁴	94,1	40,6	6,4	34,2	53,5	5,9
Проскурівський польський ПТ						

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

перший семестр 1933-1934 н.р. ⁷⁰⁵	88,8	34,9	7,5	27,4	53,9	11,2
другий семестр 1933-1934 н.р. ⁷⁰⁶	88,6	37,3	6,3	31	51,4	11,4
Проскурівський український ПТ						
1931-1932 н.р. ⁷⁰⁷	92	*	*	*	*	8
Тульчинський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	93	29,2	3,3	25,9	63,7	7
другий семестр 1934-1935 н.р. ⁷⁰⁸	98,2	33,6	3,3	30,3	64,6	1,8
Харківський ПТ політехнічної освіти						
зимова сесія 1932-1933 н.р. ⁷⁰⁹	95	51	18	33	44	5
літня сесія 1934-1935 н.р. ⁷¹⁰	98,5	40,3	9,9	30,4	58,2	1,5

*Даних не виявлено

Додаток ІІІ

**Дані про відрухування студентів деяких педагогічних навчальних закладів
за неуспішність і пропуски занять у 20-30-х рр. ХХ ст.**

Назва навчального закладу/ навчальний рік (період)	Відруховано		
	загальна кількість відрухованих	у т.ч. за неуспішність	у т.ч. за порушення трудової дисципліни
Волинський ІНО			
перший триместр 1923-1924 н.р. ⁷¹¹	*	*	26
1 січня – 15 березня 1933 р. ⁷¹²	71	7	56
Київський ІНО			
1 січня – 1 квітня 1923 р. ⁷¹³	384	65	*
Одеський ІНО			
перший триместр 1923-1924 н.р. ⁷¹⁴	*	*	40
1924 р. ⁷¹⁵	*	43	*
Харківський ІНО			
1925-1926 н.р. ⁷¹⁶	*	77	145
1926-1927 н.р. ⁷¹⁶	*	29	57
Житомирський ІСВ			
1 вересня 1932 р.– 1 червня 1933 р. ⁷¹⁷	159	3	*
Херсонський ІСВ			
1932-1933 н.р. ⁷¹⁸	204	17	142
Чернігівський ІСВ			
1932-1933 н.р. ⁷¹⁹	149	*	123
Кам'янець-Подільський педінститут			
перший семестр 1933-1934 н.р. ⁷²⁰	136	54	41
другий семестр 1933-1934 н.р. ⁷²¹	34	15	*
перший квартал 1935 р. ⁷²²	32	18	*
Мелітопольський педінститут			
перше півріччя 1936 р. ⁷²³	*	31	*
Миколаївський педінститут			
1936-1937 н.р. ⁷²⁴	96	23	47
Одеський німецький педінститут			
1 січня – 1 серпня 1935 р. ⁷²⁵	26	8	*
Польський педінститут			

Додатки

другий семестр 1933-1934 н.р. ⁷²⁶	23	6	2
Винницький український ПТ			
1933-1934 н.р. ⁷²⁷	*	11	*
Січень-квітень 1935 р. ⁷²⁸	*	7	*
Житомирський український ПТ			
1925-1926 н.р. ⁷²⁹	21	10	3
грудень 1926 р. ⁷³⁰	*	9	*
Житомирський сврейський ПТ			
1925-1926 н.р. ⁷³¹	21	7	*
Київський польський ПТ			
1934-1935 н.р. ⁷³²	90	27	*
Київський російський ПТ			
1934-1935 н.р. ⁷³³	98	12	7
Конотопський ПТ			
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁷³⁴	57	7	*
Коростишівський ПТ			
1925-1926 н.р. ⁷³⁵	7	1	2
Миколаївський ПТ			
перший квартал 1935 р. ⁷³⁶	23	6	-
Новоград-Волинський ПТ			
1925-1926 н.р. ⁷³⁷	13	4	7
Одеський сврейський ПТ			
1931-1932 н.р. ⁷³⁸	32	6	*
Проскурівський польський ПТ			
1933-1934 н.р. ⁷³⁹	18	8	6
перший семестр 1934-1935 н.р. ⁷⁴⁰	15	8	*
Тульчинський ПТ			
1934-1935 н.р. ⁷⁴¹	30	4	*
Харківський ПТ інструкторів політехнічної освіти			
1933-1934 н.р. ⁷⁴²	15	9	*
1934-1935 н.р. ⁷⁴³	17	9	*
Хортицький німецький ПТ			
1 жовтня 1932 р. – 15 травня 1933 р. ⁷⁴⁴	56	15	*

*Даних не виявлено

Додаток КК
Дані про кількість випускників інститутів народної освіти

Назви навчальних закладів	Випущено у: (рік)									
	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Волинський ІНО ⁷⁴⁵	97	*	25	53	67	54	*	*	*	*
Глухівський ІНО ⁷⁴⁶	19	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Кам'янець-Подільський ІНО ⁷⁴⁷	*	15	61	54	31	59	92	*	55	125
Катеринославський ІНО ⁷⁴⁸	Бл.50	*	*	*	*	*	*	119	*	*
Київський ІНО ⁷⁴⁹	*	*	*	195	*	*	*	*	*	*
Луганський ІНО ⁷⁵⁰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	62
Ніжинський ІНО ⁷⁵¹	27	*	*	16	*	*	*	*	*	*
Одеський ІНО ⁷⁵²	*	*	*	*	*	*	*	*	219	*
Полтавський ІНО ⁷⁵³	*	*	57	141	48	68	61	-	95	46
Харківський ІНО ⁷⁵⁴	426	*	*	*	139	*	*	*	*	*
Херсонський ІНО ⁷⁵⁵	*	10	*	18	45	*	*	*	*	52
Черкаський ІНО ⁷⁵⁶										
Чернігівський ІНО ⁷⁵⁷	24	*	*	41	42	52	47	-	99	*

бл. 170

* Даних не виявлено

Додаток ЛЛ
Дані про кількість випускників інститутів педагогічного профілю (30-ті рр. XX ст.)

Назви навчальних закладів	Випущено у: (рік)													
	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1937 р.	1938 р.	1939 р.					
Артемівський ІСВ ⁷⁵⁸	36	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровський ІСВ ⁷⁵⁹	32	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Житомирський ІСВ ⁷⁶⁰	183	106	96	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кам'янець-Подільський ІСВ ⁷⁶¹	84	115	157	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Київський ІСВ ⁷⁶²	188	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кременчуцький ІСВ ⁷⁶³	57	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лубенський ІСВ ⁷⁶⁴	63	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївський ІСВ ⁷⁶⁵	90	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ніжинський ІСВ ⁷⁶⁶	64	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Одеський ІСВ ⁷⁶⁷	86	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Полтавський ІСВ ⁷⁶⁸	117	120	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сумський ІСВ ⁷⁶⁹	41	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Уманський ІСВ ⁷⁷⁰	*	*	98	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Херсонський ІСВ ⁷⁷¹	88	127	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Черкаський ІСВ ⁷⁷²	47	63	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чернігівський ІСВ ⁷⁷³	125	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Київський ІПО ⁷⁷⁴	101	97	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Одеський ІПО ⁷⁷⁵	76	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Харківський ІПО ⁷⁷⁶	101	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Харківський ІНО ⁷⁷⁷	142	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Вінницький педінститут ⁷⁷⁸	-	-	-	183	*	*	130	100	157	157	157	157	244	244
Житомирський педінститут ⁷⁷⁹	-	-	-	*	*	*	130	100	*	*	*	700**	285	285
Кам'янець-Подільський педінститут ⁷⁸⁰	-	-	-	*	*	*	138	*	*	*	*	*	*	*
Мелітопольський педінститут ⁷⁸¹	-	-	-	-	1346**	*	*	*	*	*	*	117	156	156
Миколаївський педінститут ⁷⁸²	-	-	-	-	*	*	*	*	202	*	*	*	*	*
Ніжинський педінститут ⁷⁸³	-	-	-	238	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Полтавський педінститут ⁷⁸⁴	-	-	-	118	*	*	*	*	155	*	*	300	320	320
Сумський педінститут ⁷⁸⁵	-	-	-	*	*	*	*	88	*	*	*	*	*	*
Харківський педінститут ⁷⁸⁶	-	-	-	*	*	*	*	*	350	*	*	*	*	*
Херсонський педінститут ⁷⁸⁷	-	-	-	*	*	*	*	*	*	*	*	106	122	122
Уманський учительський інститут ⁷⁸⁸	-	-	-	*	*	*	*	*	305	*	*	143	*	*
Харківський учительський інститут ⁷⁸⁹	-	-	-	*	*	*	*	*	211	*	*	*	*	*

* Даних не виявлено

** У т.ч. студенти-випускники заочної форми навчання

Додаток ММ
Дані про кількість випускників педтехнікумів
радянської України (20-30-ті р. ХХ ст.)

Назви технікумів	Випущено у: (рік)													
	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	
Артемівський ⁷⁹⁰	*	12	18	23	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Бердичівський ⁷⁹¹	*	*	17	29	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Бердянський ⁷⁹²	*	28	30	41	*	*	173	*	*	*	*	*	*	
Вілюцерівський ⁷⁹³	*	31	33	26	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Вінницький український ⁷⁹⁴	*	*	*	56	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Вінницький єврейський ⁷⁹⁵	*	*	*	32	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Вовчанський ⁷⁹⁶	*	51	46	37	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Гадяцький ⁷⁹⁷	*	33	30	41	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Гайсинський ⁷⁹⁸	*	27	29	28	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Глухівський ⁷⁹⁹	*	*	32	30	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Городнянський ⁸⁰⁰	*	*	*	42	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Дніпропетровський російський ⁸⁰¹	*	42	56	47	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Добровеличківський ⁸⁰²	*	34	52	30	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Житомирський єврейський ⁸⁰³	18	16	20	25	*	*	*	*	*	*	*	103	*	
Житомирський український ⁸⁰⁴	24	37	30	31	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Запорізький ⁸⁰⁵	*	*	*	171	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Зінов'євський ⁸⁰⁶	*	*	*	37	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Золотоношський ⁸⁰⁷	*	42	27	34	*	*	*	37	*	*	*	*	*	
Ізюмський ⁸⁰⁸	-	-	21	24	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Кам'янець-Подільський ⁸⁰⁹	*	-	-	-	-	*	*	*	67	64	*	*	*	
Київський єврейський ⁸¹⁰	*	31	32	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Київський польський ⁸¹¹	*	11	9	*	*	*	*	*	1	*	*	40	*	
Київський російський ⁸¹²	*	29	33	33	*	*	*	*	*	51	52	*	*	
Київський український ⁸¹³	*	45	34	19	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Конотопський ⁸¹⁴	*	36	26	15	*	*	*	*	*	97	66	102	*	
Коростенський ⁸¹⁵	*	36	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Коростинівський ⁸¹⁶	*	32	34	43	*	*	*	*	*	*	*	*	Не менше 14 осіб	
Корсунський ⁸¹⁷	41	25	23	30	*	*	*	*	79	*	*	*	*	

Додаток НН⁸⁵¹
 Результати «політбою» між курсами Кам'янець-Подільського
 інституту соціального виховання (1932 р.)

№ п/п	Відділ, курс	Оцінки	
		добре (у %)	незадовільно (у %)
1.	Соціально-економічний, I к.	17	27
2.	Літературно-мовний, I к.	28	64
3.	Аграрно-біологічний, I к.	44	44
4.	Технічно-математичний «А», I к.	44	37
5.	Технічно-математичний «Б», I к.	19	50
6.	Соціально-економічний, II к.	37	28
7.	Аграрно-біологічний, II к.	31	38
8.	Соціально-економічний, III к.	46	31
9.	Технічно-математичний, III к.	13	64
10.	Літературно-мовний, III к.	40	40

Додаток ПП

Дані про організацію індивідуальних соцмагань в інститутах та технікумах педагогічного профілю у 1930-ті рр.

Назви навчальних закладів / навчальний рік	Кількість ударних груп	Кількість охочих індивідуальним соцмаганям	% до загальної кількості студентів	Кількість ударників	% до загальної кількості охочих індивідуальним соцмаганям
Артемівський ІСВ -1932-1933 н.р. ⁸⁵²	*	*	100	158	62
Бердянський ІСВ -1932-1933 н.р. ⁸⁵³	*	271	94,7	95	35,1
Вінницький ІСВ - 1931-1932 н.р. ⁸⁵⁴ - 1932-1933 н.р. ⁸⁵⁵	20	150 263	56 72,3	* 216	* 82,1
Дніпропетровський ПШО - 1931-1932 н.р. ⁸⁵⁶		956	*	114	11,9
Дніпропетровський ІСВ - 1931-1932 н.р. ⁸⁵⁷		425	*	393	92,5

Житомирський ІСВ - 1930 р. ⁸⁵⁸ - 1931 р. ⁸⁵⁹ - 1933 р. ⁸⁶⁰	107	*	*	*	*	*	*	87
	114	*	*	*	*	*	*	98
	*	*	*	95	*	*	*	*
Зінов'євський ІСВ - 1932-1933 н.р. ⁸⁶¹	*	*	*	*	*	48	*	*
	*	*	*	*	*	41	*	25.2
Глухівський ІСВ - 1931-1932 н.р. ⁸⁶²	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	81
Кам'янець-Подільський ІСВ (педінститут) - 1930-1931 н.р. ⁸⁶³	*	*	*	*	*	*	*	81
	*	*	*	*	*	*	*	74
- перший семестр 1932-1933 н.р. ⁸⁶⁴	*	*	*	*	*	*	*	74
	*	802	*	*	*	173	*	21.6
- осінь 1934 р. ⁸⁶⁵ Київський ПО - другий семестр 1932-1933 н.р. ⁸⁶⁶	*	*	*	*	*	350	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*
Криворізький ПО - 1931-1932 н.р. ⁸⁶⁷	*	344	*	*	*	114	*	33.1
	*	*	*	*	*	198	*	*
Нежинський ІСВ - 1932-1933 н.р. ⁸⁶⁸	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	303	*	83,8	*	152	*	50.2
Новомосковський ІСВ - 1932-1933 н.р. ⁸⁶⁹	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	394	*	*
Польський педінститут - другий семестр 1933-1934 р. ⁸⁷⁰	*	168	*	*	*	63	*	37.5
	*	*	*	*	*	225	*	80
Уманський ІСВ - 1932-1933 н.р. ⁸⁷¹	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*
Черкаський ІСВ - 1932-1933 н.р. ⁸⁷²	*	*	*	*	*	*	*	80
	Петтехнікуми							
Бердичівський - 1932-1933 н.р. ⁸⁷³	*	*	*	*	*	*	*	60
	*	*	*	61,7	*	*	*	85.6
Бердянський - 1932-1933 н.р. ⁸⁷⁴	*	*	*	61,7	*	*	*	85.6
	*	*	*	*	*	*	*	*

Вінницький - перший семестр 1933-1934 н.р. ⁸⁷⁵	*	*	*	*	90	*
Глухівський - 1931-1932 н.р. ⁸⁷⁶	*	*	*	*	*	67,3
Дніпропетровський російський - весна 1932 р. ⁸⁷⁷ - весна 1933 р.	*	*	123 170	*	103	83,7 *
Житомирський свейський - 1935-1936 н.р. ⁸⁷⁸	*	*	*	*	180	*
Запорізький - другий семестр 1933-1934 н.р. ⁸⁷⁹	*	*	*	*	38	*
Кам'янець-Подільський - 1931-1932 н.р. ⁸⁸⁰	*	*	*	*	*	72
Київський польський - 1934-1935 н.р. ⁸⁸¹	*	*	*	*	40	*
Київський російський - 1930-1931 н.р. ⁸⁸² - перший семестр 1931-1932 н.р. ⁸⁸³ - другий семестр 1931-1932 н.р. ⁸⁸⁴ - 1933-1934 н.р. ⁸⁸⁵ - 1934-1935 н.р. ⁸⁸⁶	*	*	*	*	*	75 72 80 * *

Кологонський -перший семестр 1933-1934 н.р. - другий семестр 1933-1934 н.р. ⁸⁸⁷ - перший семестр 1934-1935 н.р. ⁸⁸⁸ -у грудні 1935 р. ⁸⁸⁹ - другий семестр 1935-1936 н.р. ⁸⁹⁰	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Корошівський - 1934-1935 н.р. ⁸⁹¹	*	304	80,4	*	*	*	*	*	*
Миколаївський - 1933-1934 н.р. ⁸⁹² - 1934-1935 н.р. ⁸⁹³	*	*	*	*	*	50	34	*	*
Проскурівський польський - 1933-1934 н.р. ⁸⁹⁴	*	*	*	*	*	30		*	*
Харківський ПТ політехнічної освіти - 1934-1935 н.р. ⁸⁹⁵	*	*	*	*	*	80		*	50,9

*Даних не виявлено

Додаток РР

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, які у 1930-ті рр. відбували покарання у виправно-трудових колоніях

Прізвище, ім'я, по батькові	Навчальний заклад	Коли був засуджений	На який термін засуджений
Автомов В. ⁸⁹⁶	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років
Ажажа Д. ⁸⁹⁷	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	8 років
Бондарчук С. ⁸⁹⁸	Вінницький український ПТ	29 квітня 1933 р.	3 роки
Борзило П. ⁸⁹⁹	Луганський педінститут	15 червня 1936 р.	3 роки
Бронківський В. ⁹⁰⁰	Могилів-Подільський ПТ	26 березня 1933 р.	5 років
Буряк Г. ⁹⁰¹	Львівський ПТ	28 серпня 1937 р.	3 роки
Верфоломів Ф. ⁹⁰²	Вінницький український ПТ	26 березня 1933 р.	5 років
Вовк Т. ⁹⁰³	Вінницький український ПТ	29 квітня 1933 р.	3 роки
Голгодок С. ⁹⁰⁴	Вінницький український ПТ	25 серпня 1930 р.	3 роки
Гребенюк І. ⁹⁰⁵	Харківський педінститут іноземних мов	27 листопада 1938 р.	7 років
Даниленко М. ⁹⁰⁶	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	2 роки
Єлагін П. ⁹⁰⁷	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років
Заграничний П. ⁹⁰⁸	Київський ІСВ	8 квітня 1933 р.	3 роки
Залізник П. ⁹⁰⁹	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років
Зелюк П. ⁹¹⁰	Чернігівський педінститут	*	10 років
Зінчук А. ⁹¹¹	Шелетівський ПТ	22 листопада 1931 р.	3 роки
Ільницький В. ⁹¹²	Вінницький український ПТ	13 січня 1930 р.	3 роки
Капсан П. ⁹¹³	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Коваль І. ⁹¹⁴	Полтавський ПТ	21 вересня 1932 р.	3 роки
Коробчин А. ⁹¹⁵	Ком'янець-Подільський ІСВ	20 травня 1933 р.	10 років
Кудласенко О. ⁹¹⁶	Немирівський ПТ	11 грудня 1937 р.	6 років
Кішлявський І. ⁹¹⁷	Проскурівський польський ПТ	26 лютого 1934 р.	3 роки
Літнік М. ⁹¹⁸	Київський ПНО	23 січня 1933 р.	5 років
Матусівський Б. ⁹¹⁹	Київський ІНО	19 квітня 1930 р.	5 років
Мовчан М. ⁹²⁰	Харківський ПНО	3 квітня 1933 р.	10 років
Мусяйрай І. ⁹²¹	Уманський ІСВ	8 квітня 1933 р.	3 роки
Оршко І. ⁹²²	Чернігівський педінститут	*	4 роки
Орлов В. ⁹²³	Луганський педінститут	8-10 березня 1937 р.	10 років
Помошаренко П. ⁹²⁴	Львівський ПТ	28 серпня 1937 р.	2 роки
Принцевський Т. ⁹²⁵	Луганський педінститут	22 липня 1936 р.	5 років
Пустовойт І. ⁹²⁶	Чернігівський педінститут	*	3 роки
Рибка Р. ⁹²⁷	Харківський педінститут іноземних мов	27 листопада 1938 р.	3 роки

Семенова-Латоненко В. ⁹²⁸	Донецький педінститут	2 листопада 1937 р.	5 років
Сирота І. ⁹²⁹	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Ситник М. ⁹³⁰	Чернігівський педінститут	*	3 роки
Соловей Р. ⁹³¹	Харківський педінститут	19 квітня 1935 р.	5 років
Суліма В. ⁹³²	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Супруненко-Шереховська ⁹³³	Вінницький педінститут	*	8 років
Ткаченко В. ⁹³⁴	Сумський педінститут	6 березня 1938 р.	10 років
Улітин П. ⁹³⁵	Одеський німецький педінститут	23 листопада 1935 р.	10 років
Черваньов І. ⁹³⁶	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	8 років
Шаповалов І. ⁹³⁷	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	10 років

Додаток СС

Інструкція для мешканців Будинків пролетарського студентства вищих Кам'яниця-Подільського (1925-1926 н.р.)⁹³⁸

1. В БПС мають право мешкання виключно студенти, яким відведено кімнати через жилсекцію КППС. Жилсекція КППС відводить кімнати лише по відношенням (командировкам) Виконбюро. 2. Студент-мешканець, котрий отримує в користування державне майно, як одягло, простинню, матрац, електричну лампочку і інш. несе за нього персональну відповідальність. 3. При від'їзді у відпустку або куди інше на термін більше як 15 днів, студент-мешканець повинен обов'язково здати на склад КППС всі одержані речі, повідомивши про те старшину будинка. 4. Псування або пропажа речей державних буде поповнюватися за рахунок стипендії студента... Студент несе відповідальність за справність нерухомого майна, як то вікна, шибки, двері, ручки і інш. 5. Перехід мешканців з однієї кімнати в другу, а також обмін речами як стіл, ліжко і інш. без дозволу жилсекції забороняється. 6. Всяке перебування в будинках Пролетстуда приватних осіб (хоч би і одну добу), а також і студентів без відома жилсекції КППС категорично забороняється. 7. Для охорони БПС на час відсутності мешканців (з приводу лекцій, демонстрацій, зборів, відвідування театру чи інш.) встановлюється чергування по БПС студентів-мешканців від 7 г. ранку до 1 г. ночі. Чергу вартування веде по алфавітному списку старшина БПС. 8. Термін користування речами згідно інструкції Центру слідуєчий: одягло – 5 років, простиня – 1, матрац – 3, наволочка – 1, електрична лампочка – 1, шмата [ганчірка] для миття підлоги – 1 місяць, щітка для замітання – 1 рік, відра чисті – 2, відра для миття підлоги – 2, щітка для витирання порохи – 3. 9. Обов'язково необхідно: а) кожний день до 7 г. ранку підмести підлогу кімнати; б) переводити вартування по умивальнику черговим студентам, а саме: уборка біля умивальника, наливання і виноска води та інш.; в) один раз в три дні в середу і неділю витрушувати одягло і верхню одіж до 2 г. дня; г) раз в тиждень в неділю до 11 г. ранку перевести уборку кімнат, як то: миття підлоги, витирання порохи на стінах, витирання вогкою тряпкою шибок, вивітрювання матраців і інш.; д) кожний тиждень давати до прання в прачешню КППС постільну білизну; е) провітрювати кімнати, для чого відкривати вікна на весь день; ж) не плювати і не кидати на підлогу огарків. 10. Від виконання ріжного роду нарядів по БПС (миття підлоги, уборка кімнат, коридорів, вартування біля умивальників по будинку) не звільняється абсолютно ніхто з мешканців будинку. 11. Старшина БПС вміняється в обов'язок суворо стежити за тими мешканцями, котрі навмисно будуть порушувати необхідний лад в БПС... 12. Необхідно остаточно ліквідувати ріжні вигуки, свисти та дикі крики... Пора прикоротити також вживання материнщини.

Додаток ТТ
Інформація про забезпечення студентів деяких педагогічних навчальних закладів меблями і постільною білизною (1930-ті рр.)

Назви навчальних закладів	Кількість студентів, що проживали в гуртожитку	Забезпеченість студентів меблями (шт.)				Забезпеченість студентів постільною білизною (шт.)				
		Ліжок	Столів	Стільців	Тумбочок	Ковдр	Подушок	Магратів	Простиррадл	Наволочок
Бердичівський педінститут - 1935 р. ⁹³⁹	345	345	68	160	100	*	*	*	*	*
Бердянський ІСВ - серпень 1933 р. ⁹⁴⁰	*	Забезпечено на 75%	*	*	*	Забезпечено на 40%	*	Забезпечено на 75%		
Дніпропетровський ІПО - 1933 р. ⁹⁴¹	338	*	*	*	*	*	*	138	*	*
Новомосковський ІСВ - перший семестр 1932-1933 н.р. ⁹⁴²	256	Забезпечено на 100%				93	*	243	9	*
Уманський ІСВ - січень 1933 р. ⁹⁴³	170	202	*	*	*	138	*	305	138	475
Лубенський учительський інститут - осінь 1936 р. ⁹⁴⁴	692	692	160	640	340	*	200	886	2303	2053
Бердичівський ПТ - грудень 1934 р. ⁹⁴⁵	351	*	61	288	52	*	*	*	*	*
Бердянський ПТ - 15 грудня 1930 р. ⁹⁴⁶	258	130	*	*	*	50	*	90	50	*
Вінницький єврейський ПТ - 1934-1935 н.р. ⁹⁴⁷	221	250	*	*	79	221	*	197	570	500
Вінницький український ПТ - жовтень 1934 р. ⁹⁴⁸	*	190				140	*	190	440	430
- 1935 р. ⁹⁴⁹	*	201			51					
- початок 1936-1937 н.р. ⁹⁵⁰	*	242	18	70	90	120	*	220	441	442
						410	*	351	1175	680
Житомирський єврейський ПТ - 1933 р. ⁹⁵¹	100	*	*	*	*	55	*	70	*	120

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Кам'янець-Подільський ПТ - 1933 р. ⁹⁵² - жовтень 1934 р. ⁹⁵³	188	200 247	30	10	50	195 170	*	111 198	50	40 350
Київський польський ПТ - 1934-1935 н.р. ⁹⁵⁴	230	250	*	*	100	*	*	*	750	500
Київський російський ПТ - 1934-1935 н.р. ⁹⁵⁵	219	323	100	*	118	300	*	330	872	*
Конотопський ПТ - 1 липня 1933 р. - 1 січня 1934 р. - 1 січня 1935 р. ⁹⁵⁶	294 250 245	325 325 343	24 24 51	5 5 24	25 25 92	63 135 233	*	300 300 301	138 230 307	502 502 426
Луганський ПТ - жовтень 1933 р.	*	*	*	*	*	*	*	*	Забезпечено на 15%	*
Маріупольський грецький ПТ - жовтень 1933 р. ⁹⁵⁷	*	*	*	*	*	*	*	*	Забезпечено на 35%	*
Миколаївський ПТ - 1 січня 1934 р. ⁹⁵⁸	243	223	60	80	20	85	223	223	25	223
Немирівський ПТ - серпень 1935 р. ⁹⁵⁹	258	316	*	*	*	150	*	250	445	250
Проскурівський польський ПТ - 1934-1935 н.р. ⁹⁶⁰	164	190	*	*	100	183	*	212	194	165
Тулчинський ПТ - 1934-1935 н.р. ⁹⁶¹	450	600	*	*	298	475	*	570	673	620

*Даних не виявлено

Додаток УУ
Дані про стипендіальне забезпечення студентів педтехнікумів
у другій половині 1920-х рр.

Назви технікумів	Навчальний рік/кількість студентів, що отримували стипендії									
	1925-1926	%	1926-1927	%	1927-1928	%	1928-1929	%	1929-1930	%
Артемівський ⁹⁶²	30	46,2	30	*	*	*	*	*	*	*
Бердичівський ⁹⁶³	30	36	*	*	*	*	*	*	*	*
Бердянський ⁹⁶⁴	40	27,7	63	52,1	*	*	61	*	150	46,1
Білоцерківський ⁹⁶⁵	30	17,4	*	*	*	*	*	*	*	*
Вінницький єврейський ⁹⁶⁶	*	*	*	*	61	30	*	*	80	39,4
Вінницький український ⁹⁶⁷	*	*	*	*	50 (листопад 1927 р.) 81 (березень 1928 р.)	15,8	102	*	*	*
Гадяцький ⁹⁶⁸	30	21,7	30	22,9	*	*	*	*	*	*
Гайсинський ⁹⁶⁹	25	29,1	*	*	*	*	*	*	*	*
Глухівський ⁹⁷⁰	*	*	30	19,6	*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ⁹⁷¹	*	*	*	*	45	33,1	87	*	*	*
Добровеличківський ⁹⁷²	*	*	30	21,1	*	*	*	*	*	*
Житомирський єврейський ⁹⁷³	32	40	*	*	*	*	*	*	*	*
Житомирський український ⁹⁷⁴	36	40	41	33,3	54	41,8	*	*	*	*
Запорізький ⁹⁷⁵	30	29,7	*	*	*	*	*	*	*	*

Ржищівський ⁹⁹⁶	30	16,1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Сталінський ⁹⁹⁷	*	*	51	42,9	*	*	*	*	*	*	*	*
Старобільський ⁹⁹⁸	30	44,1	32	34,4	*	*	*	*	*	*	*	*
Сумський ⁹⁹⁹	25	34,2	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Тульчинський ¹⁰⁰⁰	40	19,8	68	48,2	*	*	*	*	*	*	*	*
Уманський ¹⁰⁰¹	35	30,4	35	22	*	*	*	*	*	*	*	*
Харківський український ¹⁰⁰²	90	46,4	97	49,2	*	*	*	*	*	*	*	*
Черкаський ¹⁰⁰³	30	28	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Шепетівський ¹⁰⁰⁴	35	24,8	49	26	*	*	*	*	*	40	*	*

* Даних не виявлено

Додажок ФФ¹⁰⁰⁵

Дані про розподіл стипендій та їх розмір між студентами вищів УСРР у 1926-1927 н.р.

Типи закладів	Кількість закладів, що надали відомості	Кількість студентів	% задоволення стипендіями всіх видів	Отримували стипендії в розмірі (%)					
				До 10 крб	10-15 крб	15-20 крб	20-25 крб	25-30 крб	Понад 30 крб
Інститути									
Індустріально-технічні	5	6853	43	-	-	-	21,5	13,7	7,8
Сільськогосподарські	7	4032	47,5	-	-	-	28	14,4	5,1
Соціально-економічні	4	3690	43,4	-	-	-	37,8	0,4	5,2
Педагогічні	12	6315	50,3	1,1	1,1	1,2	43,3	0,1	3,5
Медичні	5	5882	20,5	-	0,5	0,1	18,2	0,3	1,4
Мистецькі	4	1424	11,9	0,1	-	0,1	8,6	2,5	0,6
Разом	37	28196	37,3	0,2	0,4	0,3	28,1	5,7	4,4
Технікуми									
Індустріально-технічні	29	7027	20,2	0,4	0,8	5,0	8,9	2,2	2,9
Сільськогосподарські	22	3718	29,1	3,5	5,2	11,0	8,5	0,8	0,1
Соціально-економічні	6	1975	17	-	0,5	-	10,5	2,7	3,3
Педагогічні	61	8986	33,5	3,7	5,6	14	10,1	0,04	0,02
Медичні	3	637	19,2	-	3,9	-	13,5	0,2	1,6
Мистецькі	10	2152	10,9	-	-	0,2	3,4	6,9	0,4
Залізничного транспорту	10	1107	32,5	2,5	4,7	6,1	9,1	9,7	0,4
Водного транспорту	3	538	36,4	1,9	13,6	11,7	4,6	3,7	0,9
Художньо-промислові	2	160	38,8	8,1	16,9	13,8	-	-	-
Разом	146	26300	25,9	2,1	3,6	8,3	8,8	2,0	1,1

1. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 61.
2. Правила і програми для вступу. С. 22–24.
3. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. С. 44; Прием в Институты и Рабфаки в 1923-24 уч. году. С. 28; По С.Р.С.Р. Прием до Вузів//Червоний кордон. 1924. 4 верес. Ч. 37. С. 4; Степанчук Ю. С. Студентство у соціальній структурі. С. 179.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1050. Арк. 27зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 82, 112.
5. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 50; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 22зв.; Оп. 5. Спр. 567. Арк. 659; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 31. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 38.
6. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини. С. 143.
7. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 291. Арк. 75; Оп. 5. Спр. 567. Арк. 424.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 91; Спр. 218. Арк. 18зв.; Спр. 252. Арк. 281зв.; спр. 395. Арк. 195; Ростикус Р. П. 3 історії Кам'янець-Подільського педінституту. С. 25–28.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1514. Арк. 21; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 97зв.
10. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 337. Арк. 15; Оп. 4. Спр. 638. Арк. 20; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747; Спр. 567. Арк. 1024; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2.
11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 59; Златопольський М. Пролетаризация Высшей школы. С. 98.
12. Діптан І. Полтава в період непу (1921-1928 роки): проблеми та шляхи їх реалізації// Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), М. К. Наєнко, Н.Баландіна та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. 2011. Вип.1 (24). С. 199; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 12.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 115; Спр. 2646. Арк. 55; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 74.
14. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11. 69; Адрес-календарь на 1923 год. С. 44.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 12; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28; Спр. 125. Арк. 26; Спр. 235. Арк. 53.
16. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 243–244; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 40. 50; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 48; Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 13.
17. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 235–236; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 12; Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 48; Фомичов Д. Академічне життя студентів//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 38.
18. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 227–228; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 5; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 20, 84; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 368. 441; Геринович В. Інститут Народної освіти. С. 6.
19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 230–231; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 9; Прием до Київського ІНО//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4; Пролетаризация вишу// Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
20. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 224–225.
21. Там само. Арк. 208–209.
22. Там само. Спр. 328. Арк. 8; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 9.
23. Там само. Оп. 6. Спр. 168. Арк. 2зв.; Оп. 7. Спр. 302. Арк. 205–206; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 11; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 21.
24. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 169. Арк. 3зв.; Оп. 7. Спр. 302. Арк. 202–203; Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти. С. 109.

25. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 1зв.–2; Оп. 7. Спр. 302. Арк. 187–188; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 10; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2646. Арк. 55; Чому тале новий набір//Студент революції. 1930. №5. С. 14; Харківський національний університет. С. 332.
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 1зв.; Оп. 7. Спр. 302. Арк. 198–199; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4; Спр. 426. Арк. 95.
27. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 195–196; Спр. 328. Арк. 9; Спр. 400. Арк. 3зв.; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8.
28. Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 216зв.; Оп. 7. Спр. 302. Арк. 249–250.
29. Там само. Спр. 1819. Арк. 1.
30. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 129–130; Бердянські педагогічні курси. С. 177, 309.
31. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
32. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 63.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 161–162.
34. Там само. Арк. 170–171; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
35. Там само. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 158–159; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 215–216, 224.
36. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 148зв.–149; Спр. 175. Арк. 40; Спр. 237. Арк. 12; спр. 239. Арк. 296–297зв.
37. Постолатій В.В. Педагогічна освіта. С. 48.
38. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 44зв.; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
39. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
40. Там само. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 163–164.
41. Там само. Арк. 176–177.
42. Там само. Арк. 166–167.
43. Там само. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 32; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 26; спр. 63. Арк. 6.
44. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 238–239.
45. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1–3.
46. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63.
47. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 301.
48. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
49. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1зв.; Спр. 238. Арк. 1.
50. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 64зв.; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
51. Там само. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 103; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
52. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
53. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 22; Оп. 2. Спр. 7. Арк. 2–2зв.
54. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
55. Там само. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 181–182; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1650. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 21.
56. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 173–174.
57. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
58. Там само. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 178–179.
59. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Вища педагогічна освіта і наука України. Хмельницька область. С. 340; Сороколіт Т. С. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. С. 446.
60. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
61. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 227зв.; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
62. Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 102зв.; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
63. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 152; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1.
64. Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 204зв.
65. Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 64.
66. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 155–156.

67. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 73. 153зв.; Спр. 356. Арк. 115–115зв.
68. Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. С. 18.
69. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1020. Арк. 123; Хоменко О. Про прийом до вузів// Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №3 (47), берез. С. 157–158; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. С. 46; Ряппо Я. П. Народна освіта. С. 73; Ряппо Я. Радянське студентство. С. 21.
70. Липинський В. В. Становлення і розвиток. С. 169; Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. С. 6.
71. Ряппо Я. Радянське студентство. С. 24–25.
72. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. С. 63–64; Ряппо Я. Радянське студентство. С. 27–28.
73. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 799. Арк. 24; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.
74. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 14; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. Арк. 14; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 447. Арк. 11.
75. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 141; Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 18.
76. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6–7; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 11; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 27; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 9; Спр. 447. Арк. 11; Н. М. Не дбають про добір майбутніх учителів//Більшовицька правда. 1935. 14 серп. №186 (1020). С. 4; Лисий А. Историчний факультет. С. 64.
77. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. С. 303.
78. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5. 7; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91; Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 41; Спр. 49. Арк. 9; Житомирський державний педагогічний університет. С. 15.
79. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; Запорізький національний університет. С. 13, 15; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 37.
80. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 10; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.
81. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 54; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 88; Спр. 2066. Арк. 243; Плани реалізували з перевищенням//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №21 (861). С. 2.
82. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 63; Коваленко О. До підсумків осіннього набору//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 3.
83. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5; Оп. 10. Спр. 807. Арк. 73.
84. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6–7; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.
85. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 11. Спр. 335. Арк. 20; Правила прийому до вишів. С. 16.
86. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 21; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 18.
87. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 21; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.
88. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 136; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.
89. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

90. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17.
91. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 30–31.
92. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 5; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17.
93. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 63; Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 74.
94. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
95. Там само. Спр. 150. Арк. 7; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15.
96. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 39; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15
97. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 37; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17.
98. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 18.
99. Там само. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21.
100. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17.
101. Там само; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 16, 88; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 29.
102. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5, 7.
103. Там само. Арк. 17; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 15; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 23; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. С. 102.
104. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 18.
105. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 52; Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 7; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Херсон: довідник на 1939 рік. Херсон, 1939. С. 105; Херсонський державний університет. С. 72.
106. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485. Арк. 7; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 113.
107. Там само. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17.
108. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.
109. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2; Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 31.
110. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 1, 3.
111. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1, 3; Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 5
112. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2; спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 11, 31.
113. Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 12; Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 11; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 86; Спр. 4. Арк. 48; С-ята І. Помилки приймальної комісії//Студент революції. 1930. №15. С. 45.
114. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 39.
115. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 20.
116. Коляденко С. М. Кадрове забезпечення єврейських шкіл. С. 131
117. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 1; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2, 54; Спр. 24. Арк. 19, 30. 45зв.; Спр. 56. Арк. 2.
118. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 787. Арк. 3; Спр. 999. Арк. 3; Правила прийому до вишів. С. 16.

119. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 9; Спр. 43. Арк. 10; Спр. 67. Арк. 84; Спр. 137. Арк. 1; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.
120. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.
121. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 215; Спр. 144. Арк. 42. 58.
122. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1, 3.
123. Там само. Оп. 10. Спр. 814. Арк. 34; Якубова Л. Маріупольські греки. С. 191.
124. Правила прийому до вишів. С. 16.
125. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 55, 57.
126. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 41.
127. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 32; Спр. 1819. Арк. 2.
128. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2; Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 11. 31
129. Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 86.
130. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 5.
131. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18; Правила прийому до вишів. С. 16; Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум. С. 348; Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум. С. 133; Ї ж. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму. С. 428; Нестеренко В. А. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст.//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м. Хмельницький, 23-24 червня 1999 р./ [редкол.: А. І. Мельник (гол.). Ю. І. Блажевич. Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 345.
132. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 6; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2.
133. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.
134. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7; Спр. 447. Арк. 11, 31.
135. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 3.
136. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 3; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2.
137. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
138. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 21.
139. Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10.
140. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7.
141. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2.
142. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.
143. Адам Сит... Посиліймо клясовий наступ//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.
144. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Спр. 27. Арк. 2зв.; Листи до редакції//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 4.
145. Суrowий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.
146. Г.А. Відберіть у них студентські квитки//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
147. Суліма Самійло. Канонада по ворогах//Студент Прикордоння. 1929. 18 листоп. Ч. 1 (8). С. 3.
148. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
149. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 1.
150. Б. Партосередок ІНО. С. 1.
151. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
152. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 33.
153. А-н. Не місце їм в наших школах//Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 лют. №7 (48). С. 1.

154. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
155. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 32.
156. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
157. Там само. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
158. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.
159. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
160. Там само.
161. К-н О. Ворог напирає. До чистки вишів (ХІНО). С. 49.
162. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3–4зв.
163. Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10; Спр. 38. Арк. 66
164. Там само. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
165. Там само; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2.
166. Виключаймо з лав пролетарського студентства//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
167. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.
168. Виключаймо з лав пролетарського студентства. С. 2.
169. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 16.
170. Там само. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
171. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 14.
172. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
173. Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2зв.
174. Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3–4зв.
175. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 1.
176. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
177. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
178. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47.
179. Там само. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1. 47.
180. Око. Гострим ланцетом. С. 67.
181. Кірцман Ф. Антисемітку виключено зі складу студентів//Комсомолец Прикордоння. 1929. 31 груд. №8 (79). С. 4.
182. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10.
183. Рябченко О. Студенти радянської України. С. 162–163.
184. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
185. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
186. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 12.
187. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
188. Виключаймо з лав пролетарського студентства. С. 2.
189. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3–4зв.
190. Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 22; Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
191. Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1зв.; Студкор «Комсомолец»//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 2.
192. Б. Партосередок ІНО. С. 1.
193. Г. А. Відберіть у них студентські квитки. С. 2; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 16.
194. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 2зв.; Легкий Кіннотчик. «Пришилася»//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.
195. Суліма Самійло. Канонада по ворогах. С. 3.
196. К-н О. Ворог напирає. До чистки вишів (ХІНО). С. 49.
197. Око. Гострим ланцетом. С. 67.
198. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
199. Бердянські педагогічні курси. С. 182.

200. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 38. Арк. 65–66.
201. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.
202. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2.
203. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
204. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 44.
205. Рябченко О. Студенти радянської України. С. 34.
206. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 7; Г. А. Відберіть у них студентські квитки. С. 2.
207. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
208. Око. Гострим ланцетом. С. 67.
209. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
210. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2зв.
211. Г. А. Відберіть у них студентські квитки. С. 2.
212. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 14.
213. Там само. Арк. 1.
214. К-н О. Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО). С. 49.
215. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
216. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 38. Арк. 65–66; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32.
217. Виключаймо з лав пролетарського студентства. С. 2.
218. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32.
219. Там само. Спр. 24. Арк. 2зв.; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2; Шило. Вовке в овечій шкурі// Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
220. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.
221. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3–4зв.
222. Бердянські педагогічні курси. С. 182.
223. Грінберг А. Вовки в овечій шкурі//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
224. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 81; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47.
225. Око. Гострим ланцетом. С. 67.
226. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 33.
227. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
228. Там само. Спр. 1142. Арк. 20; Оп. 4. Спр. 31. Арк. 10; Спр. 38. Арк. 65.
229. За пролетарський склад студентства//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 3.
230. Адам Сит... Посиліймо клясовий наступ. С. 2.
231. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.
232. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
233. Г. А. Відберіть у них студентські квитки. С. 2.
234. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 21.
235. Там само. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2зв.; Мангольд В. Нелюблю і кончено//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
236. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
237. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
238. Око. Гострим ланцетом. С. 67.
239. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2; Суліма Самійло. Канонада по ворогах. С. 3.
240. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 19.
241. Адам Сит... Посиліймо клясовий наступ. С. 2.
242. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент. С. 1.
243. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 31. Арк. 7; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47.

244. А. К-ий. Робота партосередку ФСВ//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 1.
245. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 19; Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2зв.; Суліма Самійло. Вовки в овечій шкурі//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 4.
246. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 22.
247. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 12.
248. К-н О. Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО). С. 49.
249. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 163.
250. Шевченко. Вороги//За більшовицькі педкадри. Луганськ. 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
251. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 22зв.
252. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 58.
253. ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9.
254. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 97.
255. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.
256. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.
257. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93зв.
258. Волоник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 62.
259. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 2, 36.
260. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 25; Спр. 830. Арк. 19–20.
261. Там само. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 229, 231.
262. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 135.
263. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 53.
264. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 16.
265. Бердянський інститут соціального виховання. С. 57.
266. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 98.
267. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 68.
268. Мельничук М. Кубло куркульських синків//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
269. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 62.
270. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21; Спр. 7. Арк. 144–144зв., 148, 163.
271. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 103.
272. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 77.
273. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 72.
274. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 43.
275. Рябченко О. Студенти радянської України. С. 165.
276. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21; Спр. 7. Арк. 144–144зв., 148, 163.
277. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 17.
278. Там само. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 73.
279. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.
280. Мельничук М. Кубло куркульських синків. С. 27.
281. Шевченко. Вороги. С. 3.
282. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.
283. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 6зв.
284. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 109
285. Там само. Арк. 111зв.
286. Там само. Спр. 569. Арк. 37.
287. Там само. Арк. 17.
288. Там само. Спр. 1. Арк. 125зв.–126.
289. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.
290. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.

291. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту. С. 152–153.
292. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154зв.
293. Там само. Спр. 569. Арк. 62.
294. З купи листів//Студент революції. 1931. №24. С. 29
295. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3зв.
296. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 14–15.
297. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 31зв.
298. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3зв.
299. Мельничук М. Кубло куркульських синків. С. 27.
300. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 35.
301. Там само. Спр. 1. Арк. 62.
302. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30.
303. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 71–71зв.
304. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 26.
305. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 24; Спр. 830. Арк. 18.
306. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 100.
307. Машкару зрівано (Пост «Студента революції»)/Студент революції. 1931. №4. С. 27.
308. ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 17.
309. Там само. Арк. 31.
310. З купи листів//Студент революції. 1931. №24. С. 29
311. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93зв.
312. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 139.
313. Бердянські педагогічні курси. С. 204.
314. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.
315. Там само. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 58.
316. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 135.
317. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641. Арк. 139.
318. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 225; Спр. 7. Арк. 162; Спр. 18. Арк. 12.
319. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93.
320. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.
321. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.
322. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 97.
323. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154зв.
324. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 86.
325. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 65зв.
326. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.
327. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154.
328. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.
329. З купи листів (І. Олянюк)/Студент революції. 1931. №13. С. 33; К-к. Бюрократи розпезалиси//Там само. №24. С. 29.
330. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 8.
331. Бердянські педагогічні курси. С. 204.
332. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 22; Спр. 830. Арк. 15.
333. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 3, 37.
334. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 228.
335. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 62.
336. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30–ті рр. ХХ ст. С. 304.
337. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 17.
338. Там само. Спр. 1. Арк. 87.
339. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 3.

340. Бердянські педагогічні курси. С. 204.
341. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 62.
342. ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 110.
343. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1780. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5.
344. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 109зв.
345. Там само. Спр. 569. Арк. 62.
346. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 22; Спр. 830. Арк. 15.
347. Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум. С. 350.
348. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.
349. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 22зв.
350. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125зв.–126.
351. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 24. Арк. 26.
352. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 5.
353. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.
354. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 97.
355. ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 56.
356. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 135.
357. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 15.
358. Там само. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.
359. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 22зв.
360. Там само. Спр. 24. Арк. 41.
361. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.
362. Мельничук М. Кубло куркульських синків. С. 27.
363. Бердянський інститут соціального виховання. С. 57.
364. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 12.
365. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 37.
366. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 37.
367. Там само. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.
368. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 14; Спр. 830. Арк. 14.
369. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30, 46.
370. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1137. Арк. 68.
371. З купи листів//Студент революції. 1931. №24. С. 29
372. Бердянські педагогічні курси. С. 203.
373. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 32зв.
374. Там само. Арк. 3.
375. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 37.
376. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 31.
377. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 88, 144–144зв.; Спр. 10. Арк. 27.
378. Біо-бак. Вигнати їх//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
379. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 10.
380. Там само. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 61зв.
381. Там само. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 54зв.
382. Скліфас О. «Кар'єра бита»//Студент революції. 1931. №5. С. 26.
383. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 109зв.
384. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 72.
385. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.
386. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6222. Арк. 97.
387. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 62.
388. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125зв.–126.
389. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 36.

390. Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 69.
391. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 28.
392. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 62.
393. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 8зв.
394. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 16.
395. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 102зв.
396. Там само. Арк. 103.
397. Там само. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.
398. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 58.
399. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93зв.
400. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 54.
401. Кравченко К. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №5. С. 25.
402. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353. Арк. 63.
403. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.
404. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125зв.–126.
405. Там само. Арк. 110зв.
406. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 16.
407. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 110.
408. Я. Ось його обличчя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.
409. Бердянські педагогічні курси. С. 203.
410. ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 1427. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22.
411. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 72.
412. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 178.
413. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 55зв.; Спр. 286. Арк. 4; Спр. 1077. Арк. 35, 94, 227; Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 302; Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 15; В.И.Н.О./Студент революції. 1923. №2-3. С. 119; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Київський університет за 50 років. С. 21; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834-2004. С. 12.
414. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 31; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 227; Спр. 567. Арк. 181; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 128; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 74; Харківський державний педагогічний університет. С. 17.
415. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 250. Арк. 82–82зв.; Спр. 285. Арк. 32зв.; Оп. 3. Спр. 291. Арк. 90; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1168. Арк. 18–19зв.; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Задорожна Л. В. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції. С. 359; Історія Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003. С. 44, 56; Майборода В. К. Вища педагогічна освіта. С. 47.
416. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 1; Оп. 3. Спр. 349. Арк. 2зв., 12зв.; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 14зв.–16, 29зв.–30; Спр. 301. Арк. 5; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 157, 165; Південноукраїнський державний педагогічний університет. С. 36.
417. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 6зв., 13; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 64; Полтава. ИНО (От нашего полтавского корреспондента). С. 120; Полтавський Інститут Народньої Освіти. С. 90–91; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. С. 13.
418. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 35; Спр. 589. Арк. 4зв.; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 138, 217; Спр. 218. Арк. 17зв.; Спр. 395. Арк. 116зв.–117, 119, 174–175зв.; Спр. 400. Арк. 1; Оп. 3. Спр. 5. Арк. 4зв.; Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4зв.; Партиєне життя. Комосередок Вищих Шкіл (літня робота)//Червоний кордон. 1924. 14 верес. Ч. 40. С. 4; Народня освіта України

- на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Поділля в період відбудови народного господарства. С. 264; Островий В. М. Навчальний процес. С. 160; Ростікус Р. П. З історії Кам'янець-Подільського педінституту. С. 25–28.
419. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 22; Спр. 843. Арк. 15зв.; Спр. 1057. Арк. 1зв., 9, 19зв., 42, 90, 143а; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 30зв.; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 562; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6; Берковський В. Г. Матеріали до історії. С. 100.
420. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 52; Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 66, 88; Спр. 175. Арк. 1зв.; Спр. 281. Арк. 1зв., 44; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 221, 226, 228; Мазур І. В. Реформування та модернізація системи освіти. С. 47; Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках. С. 66.
421. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 15; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 10, 35, 49; Спр. 692. Арк. 22, 65в; Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11; Культурное строительство на Херсонщине. С. 30; Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституті. С. 7; Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності. С. 9; Херсонський державний університет. С. 31.
422. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 337. Арк. 22зв.; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 747; Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 99. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 37, 49, 66зв.; Спр. 662. Арк. 20, 24.
423. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 8.
424. Там само. Спр. 26. Арк. 52; Спр. 1101. Арк. 16зв., 28, 127; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини. С. 67.
425. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 61; Спр. 1000. Арк. 49; Спр. 1050. Арк. 1; Оп. 3. Спр. 99. Арк. 7зв.; Оп. 4. Спр. 619. Арк. 83, 114; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1854. Арк. 85; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 61; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 17; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі. С. 67; Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища. С. 257.
426. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 58.
427. Там само. Спр. 1055. Арк. 11, 18зв.; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1854. Арк. 85; Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. С. 66; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти. С. 212.
428. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 628. Арк. 113зв.; Оп. 5. Спр. 566. Арк. 446.
429. Там само. Оп. 6. Спр. 170. Арк. 1зв.–3; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2646. Арк. 53; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211; Прокопенко І. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Підготовка учительських кадрів. С. 20; Рябенко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 79; Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. С. 101; Харківський національний університет. С. 331, 332; Харківський державний педагогічний університет. С. 18.
430. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 591, 592, 632; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 8; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 9; Академуспішність та керівництво академ. роботою//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учебного року. Б.м.: Держ. вид-во України, 1925. С. 5; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211.
431. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 399зв., 448; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 8; Оп. 8. Спр. 179. Арк. 3; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 12; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1470. Арк. 28; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Журавель П. Короткі відомості про розвиток та працю Факсоциху//

- Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 29; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211.
432. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 87, 88зв.; Оп. 6. Спр. 168. Арк. 2зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Оп. 8. Спр. 179. Арк. 18; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 11; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 7; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 165, 356.
433. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 100; Оп. 6. Спр. 169. Арк. 3зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 33; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 65зв.; Полтавський педагогічний інститут. С. 768; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 13, 20.
434. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Спр. 400. Арк. 3зв.; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 53зв.; Спр. 413. Арк. 3; Спр. 700. Арк. 1зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 234–235.
435. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 474зв., 526зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 8; Оп. 8. Спр. 404. Арк. 8; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 3зв.; Спр. 641. Арк. 1зв.; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 18; Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211; Список інститутів. С. 5; Островий В. М. Навчальний процес. С. 170.
436. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 171зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 8; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 57; Спр. 13. Арк. 19; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 62; Спр. 135. Арк. 41зв.; Список інститутів. С. 5.
437. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 1зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 97зв., 107зв.; Спр. 426. Арк. 95; Бойко. Завдання ХІНО на наступний 1929–30 академічний рік//Наддніпряньська правда. Херсон, 1929. 13 жовт. №238 (489). С. 3; Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської. С. 75.
438. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 4зв., 84; Спр. 328. Арк. 8; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 9; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.
439. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 8; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 211.
440. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 12; Ірклівський Д. Донецький ІНО. С. 81.
441. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 17; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 47; Спр. 13. Арк. 14; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 65; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 13; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
442. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 76зв., 79зв., 152зв.; Спр. 416. Арк. 49зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 8. Спр. 404. Арк. 12; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Список інститутів. С. 13.
443. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 146зв., 177зв.; Спр. 264. Арк. 233; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2646. Арк. 56; Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 64–65; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
444. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 269зв., 272зв., 301, 304; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23.

445. Там само. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2646. Арк. 56; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
446. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 42зв., 71зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
447. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 33; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 154зв., 157зв.; Спр. 356. Арк. 115, 116зв., 117зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 11; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 166.
448. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
449. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 175зв., 204зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
450. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2646. Арк. 56; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
451. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
452. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Оп. 8. Спр. 404. Арк. 10; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 13; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209; Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. С. 20; Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум. С. 258; Його ж. Технікуми Поділля. С. 158.
453. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
454. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 219, 221зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
455. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 11; Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
456. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
457. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 73; Оп. 6. Спр. 206. Арк. 103, 104; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
458. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33, 62; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207; Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 358.
459. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 43; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 196зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
460. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
461. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 2зв., 64зв., 67; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 8. Спр. 404. Арк. 11; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 2223. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 17; С-кий. 3 гімназії до нової радянської школи//Студент революції. 1927. №7. С. 86.

462. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 190зв., 295зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
463. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1 Спр. 414. Арк. 17; Спр. 620. Арк. 163; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 101. 329.
464. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 140; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
465. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 52; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
466. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
467. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 114зв., 117зв., 216зв., 219; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Курило В. С. Освіта та педагогічна думка. С. 358.
468. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 1зв., 13зв.; Спр. 114. Арк. 36; Спр. 257. Арк. 3; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Бердянські педагогічні курси. С. 46, 179, 292; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207.
469. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47, 126; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 11; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
470. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
471. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 121; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 62.
472. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
473. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 227зв., 230; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
474. Там само. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
475. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 33; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 4зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 6зв., 26; Спр. 63. Арк. 5зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 13.
476. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22; Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 9, 45зв., 47зв.; Спр. 150. Арк. 47; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 25–28; Спр. 132. Арк. 2зв., 5зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
477. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 1; Спр. 156. Арк. 1зв.; Спр. 238. Арк. 1, 3зв.; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 23.
478. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 19, 23; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 13; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.

479. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 32; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
480. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 263в., 283в.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
481. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 13зв.; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 101.
482. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
483. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 116; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58; Полтавський педагогічний технікум. С. 8; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
484. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 58; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
485. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 8; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12.
486. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 14; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
487. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 124; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
488. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 209.
489. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 129; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 8зв.; Пуха І. Педагогический техникум. С. 3.
490. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.
491. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 207; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля. С. 162.
492. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210.
493. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2; Оп. 10. Спр. 825. Арк. 159; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210; Фукліів Н. Студенти-болгари на культурному фронті//Студент революції. 1926. №2. С. 22; Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар. С. 193.
494. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 30зв., 63а; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 329.
495. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 10, 13зв.; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 229зв., 232зв.; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 25; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39.
496. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 208.

497. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 57зв., 102зв., 105; Оп. 7. Спр. 328. Арк. 24; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 2.
498. Там само. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 21; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 27зв.–28; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 11зв., 16зв.; Спр. 167. Арк. 215; Єврейський педагогічний технікум. С. 5; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 331.
499. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 23; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 102, 331.
500. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 349зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 11зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60; Спр. 19. Арк. 40; Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1; Спр. 9. Арк. 57, 76зв., 101зв.
501. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 22; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 1; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 39; Список інститутів. С. 12; Зотін М. Педагогічна освіта. С. 210; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 102, 331.
502. Вища школа Української РСР. С. 160.
503. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5; Оп. 10. Спр. 807. Арк. 175; Спр. 909. Арк. 53; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 21; Держархів м. Києва. Ф. Р. 716. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 6.
504. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 11; Про матеріально-побутові умови студентства КІПО//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 листоп. №10 (41). С. 1.
505. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1120. Арк. 75–77; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
506. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 55; Спр. 809. Арк. 15; Спр. 1529. Арк. 14; Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84; Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 3; Оп. 11. Спр. 17. Арк. 2; спр. 18. Арк. 2; Горбуров К. Передень «Великого терору». С. 98.
507. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1804. Арк. 23; Спр. 1819. Арк. 5.
508. Там само. Спр. 1819. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 25.
509. Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 84.
510. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 180.
511. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 41; Історія Дніпропетровського національного університету. С. 54, 56.
512. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4.
513. Там само. Арк. 5; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 71.
514. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 20; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 53.
515. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
516. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 79, 80; Спр. 569. Арк. 8, 18, 31.
517. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 74.
518. Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 91; Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83; Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 74зв.–75; спр. 1841. Арк. 5, 38, 88; Спр. 2066. Арк. 238; Оп. 4. Спр. 45. Арк. 65.
519. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 199; Спр. 2066. Арк. 116; Спр. 2208. Арк. 5, 26.
520. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 52; Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 88; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 213; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 32.
521. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84;

522. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5.
523. Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 101; Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 59.
524. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84; Паніотов І. І. Комуністична партія України. С. 59, 67.
525. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97; спр. 1488. Арк. 192; Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини. С. 303.
526. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
527. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5.
528. Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 99.
529. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 21.
530. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
531. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 62.
532. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
533. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 5; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 43; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 88–89, 138; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84; Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 41.
534. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 88–89; Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
535. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 64; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 62.
536. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 105.
537. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 56.
538. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
539. Там само. Оп. 9. Спр. 1799. Арк. 22; Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 77; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 238зв.
540. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
541. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 11; Постолатій В. В. Педагогічна освіта. С. 60.
542. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
543. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 33; Спр. 1499. Арк. 9; Спр. 1546. Арк. 363; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 160; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 16, 18, 75; Гринько А. І. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання. С. 202.
544. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 15; Спр. 494. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 1; Спр. 603. Арк. 5.
545. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 7; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.
546. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
547. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 7, 173.
548. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 799. Арк. 15; Спр. 909. Арк. 29.
549. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
550. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 31; Оп. 10. Спр. 1498. Арк. 23; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 1, 18.
551. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 15.
552. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 22.
553. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 58.
554. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.

555. Там само. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 7; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 80, 95; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 18, 26.
556. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
557. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 4; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 14; Оп. 11. Спр. 148. Арк. 240.
558. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1079. Арк. 84.
559. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 60; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 107.
560. Там само. Оп. 10. Спр. 1546. Арк. 64–66; Оп. 11. Спр. 149. Арк. 26; Спр. 150. Арк. 162.
561. Там само. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
562. Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 35; Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 15зв.
563. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.
564. Там само. Спр. 149. Арк. 29; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 66, 68, 69; Спр. 257. Арк. 2–3; Бердянські педагогічні курси. С. 17, 207, 220, 253, 292, 298, 303.
565. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 2зв.
566. Там само. Спр. 1521. Арк. 7; Оп. 11. Спр. 330. Арк. 38; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 30; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 15.
567. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 187, 192; Спр. 144. Арк. 39; Спр. 156. Арк. 1.
568. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 3; Оп. 11. Спр. 150. Арк. 7, 173.
569. Там само. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 5зв., 70.
570. Там само. Спр. 1495. Арк. 6; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55.
571. Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 15зв.
572. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Спр. 438. Арк. 66.
573. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 57.
574. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 30.
575. Там само. Оп. 10. Спр. 814. Арк. 95; Оп. 11. Спр. 326. Арк. 5, 9; Чирко Б. В. Національні меншини. С. 108; Якубова Л. Маріупольські греки. С. 191.
576. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 334зв.
577. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Спр. 438. Арк. 15.
578. Там само. Спр. 135. Арк. 55.
579. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 2, 4.
580. Там само. Спр. 1495. Арк. 61; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 14; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 160, 218; Спр. 24. Арк. 4, 62; Спр. 54. Арк. 18зв.; Спр. 117. Арк. 3; Оп. 2. Спр. 45. Арк. 16.
581. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 90; Спр. 4. Арк. 106; Спр. 13. Арк. 69, 111.
582. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 37.
583. Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34; Спр. 1529. Арк. 15–15зв.; Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.
584. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825. Арк. 1, 5, 50, 52, 122, 123.
585. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26, 58; Спр. 21. Арк. 18; Спр. 30. Арк. 18, 37, 97.
586. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 67; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Спр. 438. Арк. 15; Кононенко В. Національна освіта єврейських громад. С. 180.
587. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 76.
588. Там само. Оп. 9. Спр. 1783. Арк. 89.

589. Там само. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 26; Борисов В. Л. Педагогічна інтелігенція. С. 26.
590. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 84; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1; Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к істории. С. 48.
591. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 45; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2; Спр. 44. Арк. 3; Спр. 67. Арк. 25, 59, 82; Спр. 135. Арк. 1; Спр. 137. Арк. 2, 8, 9.
592. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1529. Арк. 15–15зв.; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 26; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 130, 252, 260; Спр. 7. Арк. 104; Спр. 10. Арк. 24–25.
593. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 13.
594. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20, 43; Спр. 8. Арк. 42зв.; Спр. 19. Арк. 24; Спр. 27. Арк. 29.
595. Быстряков А. Джайнт на Днепропетровщине. С. 90.
596. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 3.
597. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 46; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 31.
598. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 8, 19.
599. Там само. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 177; Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 9; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 59; Спр. 2251. Арк. 12; Спр. 2703. Арк. 4; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта. С. 83; Авдієнко М. О. Народня освіта. С. 97; Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів. С. 229; Сірополко С. Народна освіта в Україні. С. 752.
600. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 17; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2251. Арк. 12; Спр. 2703. Арк. 4; Авдієнко М. О. Народня освіта. С. 99.
601. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 299.
602. Там само. Арк. 475.
603. Там само. Арк. 593.
604. Там само. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 5.
605. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 108зв.
606. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 94.
607. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.
608. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 400.
609. Там само. Спр. 573. Арк. 100.
610. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 8.
611. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 6.
612. Там само. Арк. 273.
613. Там само. Арк. 80.
614. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.–48; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5зв.
615. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 58.
616. Полтавський педагогічний технікум. С. 8.
617. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47зв.–48.
618. Там само. Спр. 142. Арк. 11зв.–12.
619. Там само. Спр. 141. Арк. 11зв.–12.
620. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 80–80зв., 200–201, 273–273зв.; Спр. 207. Арк. 5–5зв., 60–60зв., 118–118зв., 176–176зв., 233–233зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28зв.–29; Спр. 132. Арк. 5зв.; Спр. 140. Арк. 47зв.–48; Спр. 141. Арк. 11зв.–12; Спр. 142. Арк. 11зв.–12; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 149–149зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 60–60зв.; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 87; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 7зв., 26зв.; Полтавський педагогічний технікум. С. 8.
621. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 10, 16.
622. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2251. Арк. 19; Віхи історії України. С. 212; Історія України від найдавніших часів. С. 648; Борисєнок Е. Феномен советской украинизации.

- С. 110; Коротєєва-Камінська В. О. Українознавчий аспект. С. 48; Шерстюк Ф. Ю. Викриття і розгром Комуністичної партією. С. 75.
623. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 308; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 12зв.
624. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 401.
625. Там само. Арк. 602–602зв.
626. Там само. Арк. 111зв.
627. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти. С. 61.
628. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 23.
629. Там само. Спр. 263. Арк. 203зв.
630. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 15.
631. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 54зв.
632. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 137.
633. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 5зв.
634. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 15.
635. Там само. Спр. 206. Арк. 57.
636. Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 362–362зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 18.
637. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 114зв.
638. Там само. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 230.
639. Там само. Спр. 205. Арк. 89–89зв.
640. Там само. Спр. 207. Арк. 185–185зв.
641. Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 159зв.
642. Там само. Спр. 573. Арк. 14; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 242.
643. Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 132.
644. Паніотів І. І. Комуністична партія України. С. 68.
645. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 27.
646. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 19; Спр. 493. Арк. 8; спр. 603. Арк. 9.
647. Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2.
648. Там само. Спр. 31. Арк. 35.
649. Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 7.
650. Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 15зв.
651. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 83.
652. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 11.
653. Там само. Арк. 22.
654. Гержедова. Підсумки навчального року. С. 2.
655. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 38.
656. Там само. Спр. 76. Арк. 3.
657. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2–2зв.
658. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 6.
659. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 85.
660. Там само. Спр. 2066. Арк. 217.
661. Там само. Арк. 138.
662. Там само. Арк. 100, 184, 216.
663. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 159.
664. Головієнко М. Відмінними показниками. С. 1; За відмінну учобу//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 1.
665. Орлянський С. Ф., Ткаченко В. Г. Матеріали к истории. С. 61.
666. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2зв.
667. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 239зв.
668. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

669. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 132.
670. Там само. Спр. 149. Арк. 34.
671. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 13.
672. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 117.
673. Там само. Спр. 150. Арк. 5, 175–175зв.
674. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 3315. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2зв.
675. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 73.
676. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 23.
677. Там само. Спр. 148. Арк. 206.
678. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.
679. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 24.
680. Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 30.
681. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 13.
682. Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44зв., 69зв.
683. Там само. Арк. 111.
684. Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 278.
685. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 28.
686. Там само. Арк. 31.
687. Там само. Арк. 90.
688. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 23, 51, 62.
689. Там само. Спр. 54. Арк. 23.
690. Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 12.
691. Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
692. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 50.
693. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1.
694. Там само. Арк. 23.
695. Там само. Спр. 135. Арк. 16.
696. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 225.
697. Там само. Спр. 144. Арк. 40.
698. Там само. Спр. 185. Арк. 35.
699. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 13.
700. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489. Арк. 63.
701. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 23.
702. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 179.
703. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 13.
704. Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. С. 188.
705. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10зв.
706. Там само. Арк. 2.
707. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 10.
708. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 67, 76; Спр. 444. Арк. 181, 234.
709. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3.
710. Там само. Спр. 27. Арк. 34.
711. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1057. Арк. 92зв.
712. Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 160.
713. Там само. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35.
714. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти. С. 231.
715. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 21; Спр. 450. Арк. 1.
716. Харківський національний університет. С. 335, 336.
717. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 91.
718. Там само. Арк. 213.
719. Там само. Арк. 199.

720. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 139, 219.
721. Там само. Арк. 186.
722. Там само. Спр. 2208. Арк. 68; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 163.
723. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольський пединститут. С. 32.
724. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.
725. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 1.
726. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 11.
727. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69.
728. Там само. Арк. 279.
729. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 45зв.
730. Там само. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 5.
731. Там само. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 163в.
732. Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 1.
733. Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 3; Спр. 137. Арк. 1, 5.
734. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 53.
735. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв.
736. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 96.
737. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 9зв.
738. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798. Арк. 14.
739. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 260.
740. Там само. Спр. 6. Арк. 15; Спр. 18. Арк. 1.
741. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 66.
742. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 24зв.
743. Там само. Спр. 27. Арк. 29.
744. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326. Арк. 38.
745. Там само. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 17, 22; Спр. 1057. Арк. 3зв.; Оп. 4. Спр. 629. Арк. 38зв.; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 41зв.; Р-н. 67 нових освітників. С. 4.
746. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 42.
747. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 120; Спр. 710. Арк. 5, 15зв.; Спр. 938. Арк. 158; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15; Др. В.Г. Ще новий загін на культурно-освітньому фронті. Новий випуск Інституту народної освіти//Червоний кордон. 1927. 2 лип. Ч. 50 (319). С. 2; Віхи нашої історії. С. 1; Петляк Ф. Перші випускники//Радянський студент. 1980. 6 листоп. №30 (1006). С. 2; Цифри і факти//Там само. 1957. 7 листоп. №20 (200). С. 4; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918-2003 рр.): довід.-стат. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 24.
748. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 250. Арк. 102зв.; Задорожна Л. В. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції. С. 360.
749. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 72, 76.
750. Паніотюв І. І. Комуністична партія України. С. 57.
751. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 42; Оп. 4. Спр. 636. Арк. 35зв.
752. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1593. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 7.
753. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 664; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 68; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 13.
754. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 22; Хроника социалистического строительства на Украине. С. 197.
755. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1145. Арк. 15зв.; Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 97зв., 114зв., 117зв.; Хроника за І триместр. С. 71; Херсонський державний університет. С. 52.

756. Вища педагогічна освіта. Черкаська область. С. 153; Черкаський державний університет. С. 13.
757. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 42; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 3; Спр. 413. Арк. 3; Спр. 700. Арк. 1зв.; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка. С. 228, 232, 233, 236.
758. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 29.
759. Там само. Арк. 41.
760. Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 90.
761. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Спр. 1603. Арк. 55; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15; Віхи нашої історії. С. 1; Петляк Ф. Перші випускники. С. 2; Цифри і факти. С. 4; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського державного університету. С. 24.
762. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 53.
763. Там само. Арк. 56.
764. Там само. Арк. 58.
765. Там само. Арк. 62.
766. Там само. Арк. 64.
767. Там само. Арк. 71.
768. Там само. Арк. 74; Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21.
769. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 77; Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 28.
770. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 15.
771. Там само. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 88; Спр. 1485. Арк. 7зв.
772. Там само. Спр. 909. Арк. 95; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 8. Спр. 854. Арк. 114.
773. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97.
774. Там само. Арк. 11; Спр. 1528. Арк. 38.
775. Там само. Спр. 909. Арк. 20; Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 39.
776. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 25.
777. Там само. Арк. 84.
778. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951. Арк. 19; Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 42; Купріянов. Перевищено показники всіх попередніх років//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3; Нехтман І. П. Виправдайте високе звання радянського учителя//Там само.
779. Гержедова. Підсумки навчального року. С. 2; Новий загін радянських педагогів//Радянська Волинь. 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1; По Радянській Україні. Черговий випуск//Червоний кордон. 1939. 2 лип. №149 (2927). С. 4; Вища педагогічна освіта і наука України. Житомирська область. С. 83.
780. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 65; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15; Віхи нашої історії. С. 1
781. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелітопольський пединститут. С. 72; Михайлов Б. Д. Історія міста Мелітополя. Запоріжжя: ВТК «Запоріжжя», РВВ «Видавель», 1998. С. 159; Михайлов Б. Д. Мелітополь: природа. археологія. історія. Запоріжжя: Дике поле, 2002. С. 174.
782. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 17.
783. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. С. 69.
784. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21; Марочко В. І., Гьотц Хілліг. Репресовані педагоги України. С. 174; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації/редкол.: М. М. Губерський (гол.), І. Т. Буланий, І. Ю. Горобець та ін.]. Харків: Прапор, 1970. С. 256.
785. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 45.

786. Харківський державний педагогічний університет. С. 19.
787. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1; Херсонський державний університет. С. 72.
788. Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 3990. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2–3; Новий загін бійців педагогічного фронту//Колгоспна правда. Умань. 1937. 30 черв. №149 (3272). С. 3; Шакало М. Б. Велике право громадян СРСР//Там само. 1938. №148 (3571). С. 4.
789. Харківський державний педагогічний університет. С. 19.
790. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 216зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 7; Спр. 518. Арк. 1.
791. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 12; Спр. 518. Арк. 2.
792. Там само. Спр. 283. Арк. 74; Спр. 518. Арк. 34; Бердянські педагогічні курси. С. 138–139. 207.
793. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 13; Спр. 518. Арк. 3.
794. Там само. Спр. 518. Арк. 4.
795. Там само. Арк. 9.
796. Там само. Спр. 283. Арк. 112; Спр. 518. Арк. 51.
797. Там само. Спр. 283. Арк. 103; Спр. 518. Арк. 48.
798. Там само. Спр. 283. Арк. 108; Спр. 518. Арк. 31.
799. Там само. Спр. 283. Арк. 26; Спр. 518. Арк. 10.
800. Там само. Спр. 518. Арк. 57.
801. Там само. Спр. 283. Арк. 32; Спр. 518. Арк. 12.
802. Там само. Спр. 283. Арк. 91; Спр. 518. Арк. 42.
803. Там само. Спр. 283. Арк. 5; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 16; По Радянській Україні//Більшовицька правда. 1936. 11 лип. №158 (1293). С. 4.
804. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 83.
805. Пуха І. Педагогический техникум. С. 3.
806. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 518. Арк. 18.
807. Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 44зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 118; Спр. 518. Арк. 54; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 4.
808. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 128; Спр. 518. Арк. 40.
809. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 50; Спр. 57. Арк. 16–16зв.
810. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 90; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 92.
811. Там само. Арк. 93; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 50; Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 27.
812. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 48зв.–49зв.; Спр. 518. Арк. 20; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 90; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 27; Спр. 137. Арк. 9.
813. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 44; Спр. 518. Арк. 19; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 91.
814. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 57; Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 3; Спр. 63. Арк. 6; Спр. 141. Арк. 232; Спр. 146. Арк. 40; Спр. 156. Арк. 6зв.
815. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 95.
816. Там само. Арк. 88; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 19; Спр. 518. Арк. 7; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 35зв.–36; Лінивий В. Через піввіку//Радянська Житомирщина. Житомир, 1987. 1 лип. №126 (15904). С. 3.
817. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 23, 26; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 124; Спр. 518. Арк. 55; Культурное строительство в Черкасской области. С. 65.
818. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 97; Спр. 518. Арк. 45.
819. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 301зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 60; Спр. 518. Арк. 24.
820. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 69; Спр. 518. Арк. 27.
821. Там само. Спр. 283. Арк. 71; Спр. 518. Арк. 28.
822. Там само. Спр. 283. Арк. 72; Спр. 518. Арк. 33; Оп. 11. Спр. 326. Арк. 5.

823. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 76; Спр. 518. Арк. 35; Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольський пединститут. С. 23.
824. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 2зв., 64зв.; Оп. 7. Спр. 518. Арк. 38.
825. Там само. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 86; Спр. 518. Арк. 39.
826. Там само. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 103; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 61; Спр. 518. Арк. 32.
827. Там само. Оп. 7. Спр. 518. Арк. 8; Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 9зв.; Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 49; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 76зв., 95зв.
828. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 36зв.–37зв.; Спр. 518. Арк. 15.
829. Там само. Спр. 283. Арк. 89; Спр. 518. Арк. 41.
830. Там само. Спр. 283. Арк. 63; Спр. 518. Арк. 25.
831. Там само. Спр. 283. Арк. 121; Спр. 518. Арк. 56.
832. Там само. Спр. 283. Арк. 114.
833. Там само. Спр. 283. Арк. 67–68; Спр. 518. Арк. 26.
834. Там само. Спр. 518. Арк. 15.
835. Там само. Спр. 283. Арк. 39; Спр. 518. Арк. 14.
836. Там само. Спр. 283. Арк. 95; Спр. 518. Арк. 1444.
837. Там само. Спр. 283. Арк. 78; Спр. 518. Арк. 36.
838. Там само. Спр. 283. Арк. 99; Спр. 518. Арк. 46.
839. Там само. Спр. 283. Арк. 81–82; Спр. 518. Арк. 37зв.
840. Міщенко І. В. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму. С. 431.
841. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 100; Спр. 518. Арк. 47; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 113; Іллінський В. М. Хмельницьке педагогічне училище. С. 45; Сороколіт Т. С. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. С. 445.
842. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 54–55; Спр. 518. Арк. 21; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 116.
843. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 227зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 102; Спр. 518. Арк. 49.
844. Там само. Спр. 207. Арк. 102зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 93; Спр. 518. Арк. 50.
845. Там само. Оп. 7. Спр. 518. Арк. 29.
846. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 76зв., 152зв.; Оп. 7. Спр. 518. Арк. 30; Новий загін педагогів. С. 4; Основні показники народного господарства Гуманщини. В межах районування на 1-ше липня 1930 року/Гуманс. округ. план. комісія УСРР. Гумань: економ.-статис. секція Окрянян, 1930. С. 39.
847. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 172зв., 204зв.; Матеріали до звіту Уманського округового виконавчого комітету на III-ій сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів X-го скликання. Умань: Вид. Уманс. окрвиконкому, 1928. С. 55; Основні показники народного господарства Гуманщини. С. 39.
848. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 283. Арк. 110; Спр. 518. Арк. 59.
849. Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 17; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 229зв.; Оп. 7. Спр. 283. Арк. 116; Спр. 518. Арк. 53; Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1зв.
850. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 33; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 157зв.; Спр. 355. Арк. 115; Спр. 356. Арк. 117зв.
851. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 104.
852. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 134.
853. Там само. Спр. 150. Арк. 162.
854. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 16зв.
855. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 158–159.
856. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 44.
857. Там само. Арк. 43.
858. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 47.
859. Там само. Спр. 35. Арк. 31.
860. Там само. Спр. 46. Арк. 22–23.

861. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 9.
862. Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 15зв.
863. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1.
864. Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 10.
865. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444. Арк. 164.
866. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.
867. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.
868. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 70.
869. Там само. Арк. 6, 178зв.
870. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.
871. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 19.
872. Там само. Спр. 150. Арк. 138.
873. Там само. Оп. 10. Спр. 1521. Арк. 24зв.
874. Там само. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 31.
875. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70, 112.
876. Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 15зв.
877. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45.
878. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.
879. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 5.
880. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 59.
881. Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 13.
882. Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8.
883. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 50.
884. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4.
885. Там само. Спр. 67. Арк. 95.
886. Там само. Спр. 135. Арк. 17.
887. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 42.
888. Там само. Спр. 156. Арк. 5зв.
889. Там само. Спр. 185. Арк. 12.
890. Там само. Спр. 146. Арк. 53.
891. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 30.
892. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 29.
893. Там само. Спр. 30. Арк. 30.
894. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2зв.
895. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 36.
896. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 1. С. 386.
897. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 258.
898. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. С. 246.
899. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. С. 397.
900. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. С. 274.
901. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2. С. 324.
902. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. С. 313. 412.
903. Там само. С. 379.
904. Там само. С. 480.
905. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 263.
906. Там само. С. 275.
907. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: С. М. Карцев (гол.), С. С. Макаруч, Т. І. Бугаєнко та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2006. Кн. 2. С. 377.
908. Жорна: Нариси. Спогади. С. 66.
909. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 2. С. 414
910. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 305.

911. Реабілітовані історією. Хмельницька область/[редкол. тому: Л. В. Стебло (гол.) та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. Кн. 5. С. 286.
912. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. С. 830.
913. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 331.
914. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2. С. 403.
915. Реабілітовані історією. Хмельницька область/[редкол. тому: В. Д. Гавришко (гол.) та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький. 2010. Кн. 3. С. 910.
916. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 3. С. 380.
917. Там само. С. 438.
918. Реабілітовані історією. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕ», 2006. Кн. 5. С. 177.
919. Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 2. С. 500.
920. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2. С. 601.
921. Жорна: Нариси. Спогади. С. 64.
922. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 305.
923. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 2. С. 698.
924. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2. С. 291.
925. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 3. С. 160.
926. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 305.
927. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 514.
928. Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. С. Боршош (гол.), О. М. Корнієнко, І. Г. Федоренко та ін.]. Суми: ТОВ «Мрія-1». 2015. Кн. 3. С. 190.
929. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 543.
930. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 305.
931. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 556.
932. Там само. С. 569.
933. Лисий А. Історичний факультет. С. 67.
934. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2. С. 192.
935. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2. С. 592.
936. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 3. С. 549.
937. Там само. С. 589.
938. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 149.
939. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 44.
940. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 4.
941. Медівка С. До порядку т.т. з Дніпропетровського!//Студент революції. 1933. №4. С. 27.
942. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 7.
943. Там само. Спр. 148. Арк. 16.
944. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.
945. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 45.
946. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 70.
947. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 8, 33; Спр. 447. Арк. 32–33.
948. Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 89, 143.
949. Там само. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 7, 8; Спр. 445. Арк. 31; Спр. 447. Арк. 33.
950. Там само. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 230.
951. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 26.
952. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 46–46зв.; Спр. 56. Арк. 2зв.
953. Там само. Спр. 53. Арк. 93; Оп. 2. Спр. 54. Арк. 29–29зв.

954. Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 27.
955. Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 26.
956. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 41; Спр. 156. Арк. 6; Спр. 185. Арк. 14, 42.
957. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 24.
958. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 32–33.
959. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 8.
960. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3; Спр. 7. Арк. 107.
961. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 8, 33; Спр. 447. Арк. 32–33.
962. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 118зв., 219.
963. Там само. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 80.
964. Бердянські педагогічні курси. С. 46, 98, 292; Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 3; Спр. 114. Арк. 67.
965. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 79зв.
966. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 18; Спр. 620. Арк. 101.
967. Там само. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 4, 29, 59зв.–60; Спр. 34. Арк. 23.
968. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 66; ЛОП. У далекому закутку. С. 95.
969. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 80.
970. Там само. Спр. 263. Арк. 295зв.
971. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489. Арк. 47, 126.
972. Врочевський. Добровеличківський ПТ пересолив//Студент революції. 1927. №7. С. 87.
973. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 19зв.
974. Там само. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10; Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 18; Спр. 225. Арк. 4; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14.
975. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.
976. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 74.
977. Там само. Оп. 6. Спр. 207. Арк. 5зв., 46.
978. Там само. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 79зв.
979. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 5зв.
980. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220; Спр. 125. Арк. 29зв.; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 15.
981. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 20.
982. Там само. Арк. 120; Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 63.
983. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 273зв., 304.
984. Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 56.
985. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 33зв.
986. Там само. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 3.
987. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 80; Оп. 6. Спр. 205. Арк. 67; С-кий. З гімназії до нової радянської школи. С. 86.
988. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206. Арк. 104.
989. Там само. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 138.
990. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15; Оп. 2. Спр. 9. Арк. 76зв., 99зв.; Ф. Р. 2361. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 15.
991. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 66.
992. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 201.
993. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 57; Полтавський педагогічний технікум. С. 8.
994. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 573. Арк. 50–51.
995. Там само. Спр. 628. Арк. 80.
996. Там само. Арк. 79.
997. Там само. Оп. 6. Спр. 205. Арк. 230.

998. Там само. Спр. 207. Арк. 60зв., 105.
999. Там само. Спр. 206. Арк. 221зв.
1000. Там само. Спр. 205. Арк. 155; Спр. 416. Арк. 4зв.
1001. Там само. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 80; Оп. 6. Спр. 207. Арк. 207.
1002. Там само. Оп. 5. Спр. 263. Арк. 180; Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму. С. 65.
1003. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 628. Арк. 80.
1004. Там само. Арк. 79зв.; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 33; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 160.
1005. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 32.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абакумов А. А. 49
Абрамова 594, 775
Авдієнко М. О. 10, 125, 127, 800, 936
Аверін В. 698
Аврааменко 111
Авраменко Ф. 862
Автономов В. 908
Автухов І. 11, 800
Автушенко І. Б. 800
Адамський В. Р. 95, 800
Адрюшин І. 654
Ажажа Д. 908
Азархін 548
Айбіндер М. 862
Айзенберг Д. 297, 800
Айсберг В. 775
Аксакова Н. О. 32, 68, 69, 402, 404, 409, 681, 682, 690, 693, 800
Алексєєв 652
Алексюк А. 308
Алтухова О. І. 39, 87, 121, 800, 921, 926
Алферов П. 250, 775
Альбертін В. 100
Амалієва Г. 45, 69, 97, 800
Ананьїн С. 253
Андронюк Н. 775
Андрушко В. К. 62
Аніміщенко 781
Аннов Й. 256
Антоненко Я. 532
Антонович Д. І. 44, 801
Антошок Т. 23, 801
Араневич 114
Ардикуп 315
Арнольд Г. 248, 255
Артасєвич В. 859
Артеменко В. 551
Архелюк К. 859
Архип Б. 775
Ашкіназі В. 709
Бабак О. А. 801
Бабенко А. Г. 62
Бабенко Л. Л. 2, 41, 219, 230, 536, 801
Бабинський 862
Бабич 539
Бабич Ю. 776
Бабко Ю. В. 358, 801
Бабков К. 862
Бавуров 862
Багрій І. 113
Баср М. 387
Баженов Л. В. 801
Базь І. 325, 396, 776
Байбаков 529
Байдич В. Г. 20, 801
Байрак 528, 562
Бакіров В. С. 36, 225, 801
Балан Н. 183, 453, 776
Балатюк 346, 776
Балицький М. А. 468
Банішевська Н. 120
Баран 523
Барановська 555
Барг 700
Барг Е. 859
Батир 776
Бахмацький 539
Бацура 106
Бачинський 273
Баштовий 539, 863
Бедниченко В. 863
Бедриківська М. 114
Безбородько М. 232
Безкровна 530
Безносик В. 111
Безобразов Л. 536
Безпояско В. 556
Безуглий І. 521
Безуглий М. 701
Бейлін А. 11, 801
Бейтхер В. 863
Бекер М. 243, 776
Белграй 544
Беліменко К. 863
Белякович Г. 106
Бельграй 315
Бельмас Ф. 702
Бенедиктов 382
Берберенко 108
Береза Н. І. 62
Беренц 863
Берестюк М. 543
Берковський В. Г. 38, 170, 234, 451, 504, 508, 510, 801
Берман Б. 863
Берназ Є. 107
Бернасівський К. 859
Беруля Ю. 526

- Бестужев А. 189, 776
Белінська Л. 120
Белінська М. 120
Бельський П. 709
Бикова Т. Б. 63, 845
Бистров М. А. 17, 18, 85, 96, 126, 179, 196, 196, 297, 324, 327, 328, 338, 339, 349, 442, 444, 576, 577, 584, 614, 617, 622, 629, 634, 672, 677, 678, 686, 688, 689, 802
Бистряков А. 24, 803
Бібік 185
Бігун І. 431, 776
Бідкін 709
Білецький 532
Білий 524
Білий Л. Г. 38
Білік 315, 540, 784
Білік Г. 161, 162, 262, 264, 278, 287, 401, 403, 405, 428, 429, 431, 435, 437, 441, 444, 467, 494, 516, 531, 539, 568, 603, 618, 655, 713, 717, 807, 917, 920, 927, 929, 939, 940
Білінська 545
Білінська К. 863
Білінський 106
Білобровець В. 33, 443, 802
Білов С. 257
Білодід І. К. 16, 802
Білокін С. І. 61
Білоусько О. А. 516, 721, 802
Білоцерківський В. 20, 802
Білошицька 863
Білянкіна О. 115, 859
Більський С. 307
Більський С. 226
Бламар 538, 541
Близнюк Л. С. 16, 17, 310, 312, 802
Блохін Г. 546
Блюм Б. 574, 776
Боберський А. 219, 336, 373, 489, 715, 776
Бобир 534
Бобирь Д. 552, 554
Бобух 859
Бовсуновський П. 549
Богач Л. 120
Богдан 121
Богданов 117
Богонос 624
Боград С. 863
Богунів С. 62
Боднар М. 863
Боднарчук 114
Бодняк Ю. 86
- Божко С. З. 103, 221, 376, 380, 687, 702, 705, 776
Божко Ф. 859
Бойко 776, 929
Бойко А. 546
Бойко М. 529, 863
Бойдан М. 314
Бойченко 664, 776
Бойченко М. 863
Болабольченко А. 554
Болдирев Н. І. 48
Болтенков В. Н. 62
Болобаш 720
Бондар 549
Бондар А. Г. 15, 179, 195, 262, 305, 825
Бондар О. В. 34, 160, 802
Бондаренко 522, 859
Бондаренко О. 457, 460, 776
Бондарчук В. 226, 307
Бондарчук П. М. 21, 802
Бондарчук С. 908
Бондарь М. 859
Бордянский Г. 631
Борецький В. 802
Борзило П. 908
Борис А. 220, 468
Борисенко Ф. 549
Борисов В. Л. 802, 936
Борисов І. 863
Борисов Ю. С. 14, 802
Борисовський 366
Борисьонук Є. 46, 802, 936
Боровець 383
Боровик А. 38, 263, 268, 278, 285, 288, 307, 399, 493, 516, 584, 593, 627, 802
Бородай А. 529, 533, 536
Борозенець 270
Борохович М. 524
Бортинчук 521, 522
Борцова Г. 107
Борщевський В. Я. 62
Борь М. 532
Босенко 337
Бочко 344
Бочков 246
Брадій 863
Бражнікова Е. 294
Браславський С. 280, 776
Браунгель В. 863
Бредель Віллі 703
Брендель А. 531, 522
Брехерман 695, 787

Бречкевич М. 257
Бржозовський С. 233
Брик 216
Бриль М. 556
Бритченко С. 20, 803
Бровко С. 293, 777
Бродовська М. 863
Бродський О. 250
Брониківський В. 908
Бубир І. 488, 777
Бублій О. 522
Будний 523
Будник 527
Будникова 526, 537
Буков Я. 777
Буланкін І. 396
Булаховський Л. 545
Булкін Г. П. 16, 17, 803
Бульбах Н. 112, 859
Бульбах П. 106
Бургер Я. 863
Бурик Г. 908
Бурлаков Я. 286, 481, 777
Бурсов 540
Буртан Є. 552, 554
Бут Г. 863
Бутенко 582, 777, 863
Бутенко Ф. 246
Бухало С. 303, 803
Бухарін М. І. 112, 361, 529, 563, 564, 697
Бухін К. Д. 61
Буценко 764
Буцько Т. 545
Бучак 653, 660
Бучинський П. М. 154, 172, 303, 700, 808
Бушин М. І. 307, 803
Бушуєв 382
Буяновський 77
Бялік 455, 777
Вагранський М. 644
Важненко І. 863
Важненко М. 863
Вайнер 529, 545
Вайнштейн В. 118, 859
Вайнштейн О. 256
Вайнштейн Я. 121
Вайсер Ф. 859
Вайсман М.-А. 859
Валевський 557
Вальчак 348
Варшавський Л. 198
Васенко 540
Васецький Г. 307
Василенко 222
Василенко В. 579, 672, 777
Василенко М. 777
Василенко Н. 94, 520, 777
Василенко О. 324, 803
Васильєв 709
Васильєв І. В. 62
Васильчук Г. М. 42, 803
Ващенко 863
Ващенко В. 307
Введенський Д. 545
Вебер 531
Вейланд 531
Вейцблїт 732
Вейцер С. 376, 777
Велика О. 708, 722, 777
Величко 548
Велігурська 859
Венцевич 557
Вербіленко Г. А. 37, 803
Вернидуб 733
Верфоломїїв Ф. 908
Верховинець В. 713
Верхолаз Т. 526
Венцева Н. О. 34, 803
Ветухов О. 255
Винниченко В. 521
Виноградов 561
Виноградов Ю. 552, 554
Виноградова Л. В. 62
Висоцький Г. 108, 308
Височин П. 549
Височиненко 687
Вишневська К. 244
Вишневський А. 863
Вишнівська А. 699
Вишняков Б. 556
Вікторжевська З. 715
Вікторжевська М. 715
Вініковецький С. Я. 62, 803
Вінс І. 863
Вінтман Б. 107
Вірний М. 498, 778
Вітковська С. 859
Вітранюк Н. О. 43, 804
Вітринська О. В. 25, 374, 804
Власенко Г. 107
Власенко Л. 107
Власов Є. 546
Власюк О. В. 448
Вовк Д. 120, 863

- Вовк Т. 908
Вовчак 388
Войков П. 520
Войналович Л. П. 35, 804
Войнаровський А. В. 25, 804
Волинець Д. 347
Волков Р. 257
Воловик В. П. 447, 803
Воловник С. В. 37, 88, 132, 147, 158, 171, 189, 207, 267, 268, 276, 278, 283-286, 366, 429, 431, 440, 463, 481, 566, 589, 590, 591, 593, 605, 606, 608, 614, 625, 629, 632, 653, 656, 663, 665, 676, 678, 696, 699, 702, 709, 717, 804, 920, 921, 924, 926, 935, 939, 940, 942
Володарський Б. 49, 76, 78-81, 765
Волошин 863
Волянський А. 413
Волькіна 859
Вольф О. 544
Вольфман 529
Воробійов 243, 378
Ворошилов К. С. 385, 532, 536
Врачевський 574, 778, 945, 919
Врублевський Ю. 860
Всеволод Х. 860
Вязовський Г. 16, 478, 482, 514, 568, 842
Гавриленко В. 64, 461
Гаврилов А. С. 23, 804
Гаврилов О. 526
Гагенмейстер В. 720
Гаєвська Т. 545
Гаєвський 717, 778
Гаєвський А. 431, 677, 683, 684, 778
Гайван 190, 426, 778
Гайдай М. 713
Гайдаренко П. 863
Галактіонов К. 307
Галицький 658, 778
Галицький Б. 860
Галицький 863
Галузо 376
Галушка М. 115
Галушко Д. 545
Гальперіна 863
Гальцов С. С. 49
Гальчевський Я. 114
Гаморак О. 117
Гамрецький І. С. 61
Гамрецький М. 779
Гамус Л. 368, 453, 779
Ганіцька С. 860
Гарбузяк 199
Гаркуша В. 864
Гаряньський 711
Гейдек Г. 550
Гельмель В. 864
Геннер Г. 864
Гептик Е. 599
Герасименко В. 82, 308
Герасименко О. О. 672, 675, 804
Герасименко С. 731
Герасименко Ф. 226
Геренчук К. 308
Гержедова 259, 779
Геринович В. О. 11, 73, 138, 140, 148, 154, 209, 226, 229, 231, 233, 254, 270, 303, 309, 340, 352, 357, 376, 383, 405, 408, 468, 498, 512, 544, 568, 610, 613, 671, 700, 779, 804
Герліх 864
Герліх Й. 257
Гермайзе Й. 554
Герман 530, 664
Германова К. 105
Германович О. 307
Герр Т. 860
Гетесман 107
Гехта В. 214
Гилявий І. 552
Гінківська Г. 114
Гірш 864
Глабай 713
Глабець М. 188, 271, 537, 541, 779
Гладиш 347
Гладка Є. 530, 543
Гладкий С. 106
Гладкова О. 106, 107
Глазер 864
Глезер М. А. 47, 672, 779
Глобець М. 499
Глухівський В. 552
Глушко Д. 534, 779
Глущенко 864
Гнідий Г. 725, 779
Говоруха І. 549, 558
Год Б. В. 38, 69, 161, 162, 226, 399, 516, 601, 634, 655, 714, 804, 917
Голгодюк С. 908
Головань 523
Головатюк 529
Головієнко М. 199, 779, 937
Головко О. 121
Головко О. В. 180, 805
Голуб 864

Голуб Ф. *11, 185, 805, 919*
Голубовський *537*
Гольберг *700*
Гольденберг *864*
Гольдін М. *97*
Гомін Лесь *709*
Гоношенко М. *860*
Гонтар О. В. *479, 494*
Гончар *714, 779*
Гончар К. *550*
Гончар О. *860*
Гончаренко П. *860*
Гончарова *538*
Гончарук *106, 522*
Гопфауф Р. *864*
Горбаченко М. *280, 776*
Горбенко Ю. *64, 273, 340, 613*
Горбунов *385, 731, 779*
Горбуров К. *38, 547, 557, 805, 933, 933*
Гординчук І. *556*
Гордієвський М. *254, 257*
Горісс Л. *256*
Гориштейн *860*
Горобець І. Ю. *217*
Городнік *445*
Горошник Р. *296*
Горшков *525*
Горький М. *636, 637*
Гострий О. *779*
Гофман *383*
Гоца В. *657, 779*
Гощина *860*
Грабенко *219, 220*
Гребенюк І. *908*
Греклер О. *531*
Гречаков П. *550*
Греченко В. А. *21, 180, 805*
Гречишкін *555*
Гречишко *536*
Гржибовський *296*
Гриб К. *655*
Григор'єва Т. В. *61*
Григорович *553*
Григорчук П. С. *43, 533, 536, 805, 808*
Гриневиц В. А. *845*
Гриневиц Л. В. *63, 845*
Гринцер М. *546*
Гринюк *283, 284, 779*
Гринько А. І. *37, 213, 217, 239, 241, 271, 284, 308, 312, 469, 494, 595, 602, 652, 656, 659, 667, 701, 805, 934*
Гринько Г. Ф. *8, 70, 90, 183, 382, 386, 805*
Гриценко М. С. *16, 127, 805*
Гришай Н. *476*
Гришко В. І. *44, 805*
Грищенко М. М. *16, 806*
Грищенко Ю. *227, 236, 806, 932*
Грінберг А. *112, 650, 779, 923*
Грінченко М. *387, 443*
Гріншпон *548*
Гріх Й. *546*
Гройзнер *529*
Грудницька М. *475, 482*
Грузинський О. *227*
Грузинцев Г. *257*
Грунський М. *194*
Груша М. *269, 779*
Грушевський М. С. *96*
Грушко-Грущенко Н. *860*
Грюкач *538*
Грюкач *632*
Гудзенко П. *227*
Гудименко *530*
Гулай В. *362, 780*
Гулько О. *117, 860*
Гуменна Д. *99, 105, 523*
Гура Ф. *550*
Гурвич Т. *195, 202*
Гуревич С. *117*
Гуржій О. І. *307, 803*
Гурін М. О. *16, 17, 806*
Гусаров В. К. *432, 806*
Гуслистий К. *259*
Гутянський С. К. *16, 806*
Гущенко О. *864*
Гьотц Хілліг *41, 828*
Дайн І. *864*
Даниленко В. М. *18, 21, 36, 48, 49, 61, 110, 313, 806, 810*
Даниленко М. *908*
Данковська Р. *780*
Дарманський М. М. *423, 475, 647, 806, 930*
Дашкевич В. *227*
Двірна К. *38, 547, 585, 806, 925*
Дезенко *525, 553*
Дейнеко М. М. *14, 806*
Дейнеховський М. *714*
Дем'яненко Н. М. *33, 261, 274, 276, 277, 279, 283, 284, 317, 447, 448, 713, 806*
Дем'янук А. Г. *225, 806*
Дем'янук Б. Г. *225, 806*
Дем'янук Г. С. *225, 806*
Дементієнко М. *403*
Демиденко *423, 780*

- Демуз І. 39, 486, 487, 495, 824, 938
Демченко М. В. 23, 806
Демчук 521, 632
Денисенко 270
Дерун 650, 780
Десняк О. 307
Дешко І. 658, 780
Джеріп 526, 532, 534
Джога В. 864
Джус 286, 780
Джусов А. Б. 132, 806
Дзержинський Ф. 553
Дзюрбенко 106
Дитюк С. Е. 304, 780
Дичек Н. П. 19, 807
Діброва С. К. 162
Діденко І. 864
Дідич 329, 780
Дізель С. 11
Діптан І. 515, 807, 917
Дірявка Ю. П. 843
Дітчук-Задворний 864
Діхтрян 615
Дмитерко Л. 544
Дмитренко 307
Дмитренко К. 114
Дмитровський І. 443
Дмітрієв 780
Дніпровський І. 308, 707
Добржанський 558
Добровольський 534
Добровольський Є. 374
Довгань К. Г. 231, 807
Довгополов 661, 780
Догадов А. 407
Докійчук С. 536, 549
Долинська О. 214
Дольчук В. 529, 536
Доніш М. 538, 864
Дорохольський 780
Дорошенко 456, 780, 921, 922
Дорошенко Д. 781
Дорошенко С. 864
Дорошкевич О. 387
Дорошкевич О. К.
Доцюк 531
Драбчук 860
Драман 224
Драч О. 41, 545, 807
Драчук В. 121, 864
Дрозда В. 625
Дрот 864
Друзе 709
Друченко В. 550
Дубасенюк О. Л.
Дубер Ж. 781
Дубина В. 860
Дубілей Л. 64, 171, 273, 323, 487
Дубровський В. 257, 552
Дудівна 535
Дудка 525
Дудка Л. О. 25, 807, 843
Дудковський 695, 787
Дудник О. М. 17, 807
Дудченко В. С. 64, 424, 425, 439, 440, 527, 653, 655
Дума П. 713
Дурдуківський В. 552
Дучинський А. 293, 807
Дядіченко В. 307
Дяченко В. 860
Дяченко Н. 864
Еделем В. 395
Ейдман Ф. 781
Ейфельд В. 864
Енгельс Фрідріх 385, 526, 527, 544
Епштейн 117
Ерве А. 435
Євдокимова Г. 860
Євсєєв О. І. 48
Євстафєєв В. М. 781
Євтух В. Б. 25, 807
Єлагін П. 908
Єлагіна 550
Єременко 540
Єрмак О. П. 37, 69, 161, 162, 226, 262, 264, 278, 287, 344, 399, 401, 403, 404, 428, 429, 431, 435, 437, 441, 444, 467, 494, 516, 531, 539, 568, 601, 603, 618, 634, 635, 713, 714, 717, 721, 802, 804, 807, 917, 920, 927, 929, 939, 940
Єрмаков В. Т.
Єрмолаєва К. 106, 115
Єршов В. О. 41, 557, 807
Єршова В. 860
Єфіменко Г. Г. 22, 186, 187, 218, 807
Єфремов П. 257, 553
Єфремов С. О. 112, 552-554, 559
Жаров О. 702
Жданов А. 536
Жезицький В. Й. 40, 551, 807
Желовський О. 860
Жердя К. 468, 781
Жидачевський М. 865

Жинкін М. 255
Жишко 385, 779
Жіботков 108
Жмудський О. З. 16, 339, 807
Жовтневий Л. 703,
Жолтовський 538
Жоржоленко 527
Жуковський М. П. 807
Журавель П. 237, 249, 250, 263, 285, 781,
928
Журавльов 529
Журавльов А. М. 45, 807
Журавський І. 424, 426, 479, 482, 781
Забіла Н. 706
Забора 865
Заборовський 115
Завальницька Л. 117
Завальнюк О. М. 2, 37, 65, 98, 99, 104, 154,
172, 210, 402, 652, 659, 808, 824, 939, 940
Завгородний П. 865
Заволока Д. 654
Загаба А. 782
Загін К. 459
Загірська К. 458, 782
Загоровський Є. 256, 257
Загорський Т. 257
Заграничний П. 538, 542, 908
Задорожна Л. В. 37, 808, 927
Засць 522
Зайонц Й. 557, 558
Зайченко 537, 540
Заїка І. 865
Заїчко М. 865
Заклинський Р. 325-327, 383, 384, 468, 490,
782
Закс Е. 296
Закусило 625
Залізняк П. 908
Записочка 538
Записочний 523
Зарва І. 782
Заремба М. 538, 541, 548
Зарицький С. 500
Зарудий 530
Засенко О. 726
Заславський 444, 445, 504, 566, 649, 782
Заславський М. 114
Затонський В. П. 123, 303, 382, 430, 463
Захарченко 533, 865
Заячківський М. 782
Зборовець 468
Зборовець Л. 117
Звігальський Я. 10, 75, 76, 80, 124-127, 136,
139, 147, 808, 917, 919, 931-933, 936
Зейдерг Р. 782
Зеленський І. 13, 235, 808
Зеленський Ф. 111
Зеленюк 497, 782
Зелінгер Е. 865
Зелінські (брат і сестра) 865
Зелюк П. 908
Зеляк П. 530, 543
Зембіцький 860
Зеркаль М. 808
Зеров 552
Зеров М. 222, 241
Зет В. 414, 528, 782
Зільберштейн А. 12, 783
Зінкевич 117
Зінківська 114, 115
Зінов'єв Г. 529, 558, 563, 564
Зінчук 315
Зінчук А. 908
Зінько Ю. А. 533, 536, 808
Златопольський М. 69, 97, 783
Зленко А. 809
Злотников М. 251, 254, 257
Значківська 224
Зозуля 532
Зозуля М. 353, 783
Зоневич Л. 715
Зоряний А. 182, 359, 783
Зотін М. 10, 77, 141, 195, 228, 238, 263, 269,
281, 282, 287, 288, 293, 296, 484, 495, 783,
809, 928-933
Зубрівський 624
Зубюк 337
Зузик Д. 94, 137, 369, 670, 783
Іваненко 540
Іваненко В. В.
Іваненко І. 544
Іванець П. 860
Іваницький 220, 468, 475, 783
Іваницький Б. 294
Іваніщенко К. 579, 649, 783
Іванов А. 549, 681
Іванов В. 538
Іванов М. 10, 75, 76, 80, 124-127, 136, 139,
147, 808, 917, 919, 931-933, 936
Іванов Ю. 860
Іванова Н. 107
Іванцова 395
Іванцова Н. І. 23, 290, 809, 843
Іванченко 222

- Іванченко Н. 114
Іванченко Т. 543
Іванюк П. 783
Івасенко Л. 106
Івахненко С. 527
Івашенко М. 108
Ігнатуша О. М. 808
Ігнатченко 865
Ігнатченко В. 121
Ізбінський Л. 246, 327, 641, 783
Ізраєцький В. О. 460
Ілїв О. 114, 117
Ілїв О. 860
Іллінський В. М. 38, 809, 942
Ілюшин 521
Ільєв 865
Ільєва 865
Ільєнко І. 720
Ільницький В. 908
Ільницький Г. 338
Ільохов А. А. 119, 809
Інжечек С. 108
Інжечек Ю. 108
Іоффе Г. 11, 806
Ірклєвський Д. 148, 183, 271, 409, 410, 446, 450, 506, 507, 708, 929
Ісєрович М. 304, 783
Іщенко А. 89, 526, 783
Кавецький В. 647
Каган 784
Каганович Л. М. 181, 486, 527, 541
Кагаров 370
Калїмбей Д. 448, 449, 784
Калюжек 525
Кальвіш 865
Кальна О. 213
Кальніш І. 549, 558
Каминська Є. С. 62
Камлай 865
Канєвська І. 217
Кантор 348
Капканєць П. 546
Капсан П. 908
Карасик 286, 780
Кардаш Г. 186, 232, 233, 239, 241, 341, 350, 397, 450, 451, 713, 784
Кармазін 540
Карнаухов В. В. 49
Карніч І. 860
Карпач Н. 285, 411
Карпов 383
Картитюк 730
Касєрович 689, 784
Кастєрний І. 537
Кастєрний І. 632
Касьянов Г. В. 21, 101, 103, 810
Касьянчук 529, 541
Катренко Г. П. 16, 244, 439, 716, 810, 928
Катрич М. 598
Каутський Карл 529
Кашєпала Р.
Кашкаров Н. 784
Кашуба П. 550
Квак 337
Квакін А. В. 45, 810
Кваша 220
Квірінг Е. 74, 768
Квятковська Ю. 865
Квятковська Я. 865
Кєдровський С. 860
Кєллер Ф. 865
Кєльман 860
Килимник О. В. 48
Кирилєнко 549
Кирилєнко В. 443
Кирилюк С. 259
Киричанський В. С.
Кислиця В. 734
Кицюк З. 246, 705, 327, 643
Кияниця П. 546
Кізян О. І.
Кікєєв О. 228
Кім М. 13, 195, 810
Кімлач О. 188
Кір'янова О. 810
Кіреєв 567
Кіржнер А. 107
Кіров С. М. 385, 448, 558, 560
Кірцман Ф. 784, 922
Кіфель М. 550
Кіщенко М. 625
Кладєнко 555
Класов Р. 784
Класєн М. 598
Клейман 114
Клейманов В. 548
Клепатський П. Г. 251, 452, 808
Клименко 530
Клименко В. 531
Клименко Й. 514, 516, 518, 784
Клименко Л. П. 556
Клименко П. 252
Клименко Т. 810

Климов А. О. 37, 127, 128, 131, 585, 593, 602, 810
Кліцаков І. О. 19, 35, 98, 102, 135, 305, 394, 545, 554, 810
Кобелецький Ю. 461, 702
Кобзистий 657
Кобилева О. М. 784
Кобилецький І. І. 476
Кобилецький Ю. 461, 651, 703, 728, 733
Кобилянський Д. 315, 784
Ковалевський 387
Ковалевський О. 227
Коваленко 537, 784
Коваленко О. 784
Коваленко О. Б.
Коваленко О. Ю.
Коваленко С. Л. 62
Ковалиський В. 279, 784
Ковалів Ю. 546
Коваль Б. 16, 306, 810
Коваль І. 908
Ковальов 529
Ковальов М. 533, 536
Ковальський Т. 860
Ковальчук 530, 669
Ковальчук М. 865
Ковдій Н. 860
Ковердинський 219
Ковецький В. 307
Ковтун 865
Коган Лія 860
Коган Любов 860
Кожевніков 578, 579, 784
Кожем'якін 231
Кожушко К. 860
Козак П. 536, 549
Козакова 860
Козакул Д. 730
Козарев 784
Козачківський 709
Козицький 865
Козлов О. 117
Козуб П. 542, 784
Козуб С. 387
Козубенко К. 226
Кокін С. А. 62
Кокот 784
Кокот Д. 552, 554
Колесник В. Ф. 36, 845
Колодко 527
Коломієць Н. 117
Колос 648
Колубовський Я. 254
Коляда 545
Коляда І. А. 31, 274, 275, 810
Коляда Т. 443, 810
Коляденко С. М. 25, 810, 920
Колядин 622, 645, 672, 677, 683, 784
Коляновський М. 114
Коляска І. В. 44, 811
Коляструк О. А. 2, 811
Кольба С. 531, 865
Комар 469, 479
Комаренко Т. О. 24, 226, 845
Комарицький В. 468, 785
Комарницький М. Ф. 762
Комарницький О. Б. 1, 2, 24, 37, 98, 154, 402, 414, 543, 808, 811-823, 939, 940
Кондрацький Ф. А. 82, 219, 232, 294, 310, 560, 785
Кондрашов В. 41, 538
Кондуфор Ю. Ю. 49
Коник 297
Кононенко В. 25, 935
Кононенко П. П. 12
Конончук І. 230, 235
Кононюк 624
Константинов Т. 548
Константинова В. М. 62
Копелевич Л. 117
Копиця Д. 448, 705
Копчук А. М. 705, 824
Кордюков І. 865
Кореньова 105
Кореньова С. 865
Корж Л. В. 38, 92, 132, 193, 252, 265, 306, 415, 429, 448, 451, 502, 526, 530, 535, 543, 547, 642, 709, 824, 920, 926, 940
Корнейчик Т. Д. 14, 824
Корнелюк Г. 655
Корнич І. 860
Корнієнко Н. 860
Корнійчук О. 326, 378
Корнілов В. В. 187
Коробчин А. 908
Королівський С. 227, 396
Король К. 363
Корольов Ф. Ф. 14, 824
Корольова В. В. 45, 843
Корольський Л. 785
Коротенко Н. М. 824
Коротєєва-Камінська В. О. 36, 824, 937
Коротич Я. 108
Корсунов І. 785

- Корчевнюк І. 550
Коршун Ю. 250, 257
Косарев О. 361
Косаченко 544
Косинка Г. М. 119, 647
Косіор С. В. 401, 660
Косман Й. 49, 76, 78-81, 767, 919
Косовська В. 114
Косовська В. 860
Косовська-Розенкранц 865
Коссак М. А. 713
Костецький 785
Костецький Г. 227
Костриця М. Ю. 443, 824
Костюк 199, 383, 711
Костюкова О. М. 331, 824
Котенко 537, 539
Котлюр Г. 106
Кох Р. 531, 865
Коц М. 734
Коцур В. П. 39, 40, 486, 487, 495, 824, 938
Коцур Н. І. 40
Коцюба 219
Коцюба І. 106
Коцюбський В. 548
Кочат Д. А. 36, 137, 139, 253, 358, 676, 834
Кочубей Ф. 531
Кошовий І. 208, 785
Кравцов 525
Кравченко 860
Кравченко В. І. 499
Кравченко К. 785, 927
Кравченко П. 865
Кравчук Х. А. 30, 31, 42, 78, 112, 346, 395, 399, 402, 621, 636, 824, 843
Краковська І. 271
Крамар О. С. 31, 184, 824
Крамська З. 11, 768
Краснокутська М. 107
Красов П. 785
Красовицька Т. Ю. 45, 824
Красько О. 64, 253, 825
Крейс Р. 550
Кремень З. 214
Кренкель Е. 724
Кривобок 536
Кривошеєв В. Ф. 20, 825
Крижанівська 860
Крижанівський 598
Крижанівський В. Ф. 18, 645, 825
Крилов І. 44, 545, 825
Крилов Н. В. 37, 88, 132, 147, 158, 171, 189, 207, 267, 268, 276, 278, 283-286, 366, 429, 431, 440, 463, 481, 566, 589, 590, 591, 593, 605, 606, 608, 614, 625, 629, 632, 653, 656, 663, 665, 676, 678, 696, 699, 702, 709, 717, 804, 920, 921, 924, 926, 935, 939, 940, 942
Кримінська 115
Кримський А. 647
Кріль А. 219
Кролевець 439, 785
Кролевець В. 307
Кролівський 528
Круглик П. 462, 785
Крупська Н. К. 118, 486
Круть М. 451, 785
Кручек О. А. 23, 825
Кршвицкий В. 286, 651, 780, 785
Кубишко 520
Кубрак М. 866
Куделко С. М. 825
Кудласно О. 908
Кудрицький Є. 219
Кудря П. 860
Кузин Н. П. 49
Кузнецов Я
Кузьменко 541
Кузьменко А. 43, 825
Кузьменко В. Б. 825
Кузьменко М. М. 23, 218, 825, 843
Кузьменко Н. М. 38, 138, 251, 252, 307, 313, 436, 603, 825, 928, 940
Кузьмичова В. А. 32, 295, 843
Куйбишев В. В. 181, 290, 327, 527
Кулик 378, 443, 866
Кулик А. 121, 866
Кулик І. 386, 387
Кулібаба В. 229
Кулівар Г. 843 825
Кулінський П. 548, 549
Куліш 186
Кульбицький 186
Кульгускіна Л. В. 46, 428
Кульпінський Л. В. 62
Кульчицький С. В. 21, 27, 41, 49, 63, 524, 661, 825
Кунда 705, 725, 785
Кундзіч О. Л. 448, 466, 705, 706, 785
Кунц І. 529, 545
Купріянов 544, 726, 785, 940
Курбас Я. 549
Курило В. С. 37, 137, 148, 155, 265, 825, 930
Курило О. 226

Курневич М. В. 261, 294, 604, 785, 825
Курносів Ю. О. 15, 179, 195, 262, 305, 825
Курочкіна А. 550
Куценко П. 860
Кудий Г. 122, 785
Кудін 595, 601, 785
Кучерява 216
Кучмій Ф. 475, 785
Кушнір Г. 866
Кушніренко О. 457, 785
Кушнірук Г. 731
Кшивановський Й. 557, 558
Кшивинський Й. 908
Лавриненко А. 109
Лавриненко Ю. 522
Лавринович А. 307
Лавріненко О. А. 33, 262, 825, 826, 843
Лавров П. А. 241, 786
Лавров-Чорний 235, 242, 786
Лаврут О. О. 25-27, 79, 82, 101, 126, 211, 229, 232, 233, 244, 265, 282, 285, 290, 323, 352, 353, 356, 384, 435, 443-446, 454, 466, 493, 575-578, 617, 621, 637, 642, 643, 645, 646, 649, 706, 726, 731, 826, 843
Лаговська О. 307
Лазаревич З. 121
Лазарис А. 786
Лазарис О. 229, 230
Лазурський 218
Ланер 866
Лановий І. 786
Ланц І. 530, 548
Лапикура В. 207, 208, 786
Лапінська Г. 866
Ласс Д. 732
Лага 526
Лациба В. П. 61
Лашкул 540, 541
Ле І. 702
Лебедев 248
Лебедев В. 231
Лебединець Д. 709
Лебединський 117
Лебедь І. 545
Левандовський 216
Левіцька 732
Левіцький 633
Левітов В. 374
Левітов П. 374
Левченко В. В. 33, 36, 97, 101, 109, 117, 137, 139, 183, 184, 198, 218, 233, 234, 251, 257, 262, 288, 291, 296, 323, 357, 546, 568, 574, 607, 644, 670, 681, 731, 826, 843, 927, 929, 938
Левчук Т. 308
Лейдер 860
Лейдерман Р. 113, 118, 860
Лейсер Ф. 866
Лейко Г. 111
Лейко М. 111
Лейнер 544
Лендерман 537
Ленін В. І. 67, 176, 208, 281, 303, 326, 358, 382-384, 525, 527-529, 710, 714, 769
Лепко 539
Лерман К. 625
Лернер 479
Лернер В. 860
Лернер Й. 861
Лернер І. 123
Лерх Л. 550
Лескевич М. А. 137, 826
Лет П. 550
Лещенко М. П. 668, 826
Лиман І. І. 62
Липак П. 107
Липинський В. В. 21, 22, 29, 30, 43, 71, 82, 96, 118, 161, 183, 184, 223, 253, 305, 328, 336, 338, 340, 347, 395, 399, 400, 402, 404, 407, 413, 414, 538, 549, 572, 576, 578, 581, 582, 621, 633, 671, 678, 682-684, 690, 693, 694, 696, 698, 730, 732, 826, 843, 919
Липка 115
Лисенко 861
Лисенко М. С. 827
Лисий А. К. 41, 232, 303, 375, 447, 536, 554, 655, 658, 661, 827, 919, 944
Литвин Ф. 866
Литвиненко В. 388, 476
Литвинов Л. Ф. 49, 187
Ліберберг П. 672
Ліберфарб 532
Лівшиц С. 114
Лідерман Р. 861
Лінд Е. 866
Лінда Е. 866
Лінівий В. 786, 941
Лінник М. 556, 908
Лісовський 557
Лігашенко 549
Лічман В. 861
Ліцшиин 529
Любер Д. 568, 574, 786
Любода Н. 380

- Лозовий 116
Лозько 528
Лопатинська 123
Лось 525
Лось Ф. 307
Лубенський 537
Луговий М. 731
Луговський О. Г. 48, 49
Лукашевич О. 658, 786
Лукерченко 731
Луначарський А. В. 8, 93, 94, 110, 303, 382, 386, 827
Луньонко 545
Лупашко 315, 784
Лутай М. 536, 827
Лутай П. 553
Любарський І. А. 233, 468, 544
Любинський М. 308
Любівець 733
Любченко П. 659
Лютов Л. Н. 46, 827
Ляпіна О. В. 24, 36, 76, 99, 110, 231, 238, 242, 324, 339, 341, 349, 351, 389, 439, 488, 503, 510, 511, 568, 569, 571, 572, 575, 618, 827, 843
Лясота 533
Ляховецький Т. 535, 548, 861
Ляшенко П. А. 425
Мадзюк І. 552
Мазирко В. 191, 192, 428, 432, 439, 484, 491, 501, 513, 706, 717, 787
Мазний О. 570, 572, 574, 581, 787
Мазур І. В. 828, 928
Мазур С. 108
Мазуренко 534
Мазуренко М. 556
Мазуренко О. 241, 254, 828
Мазуренок М. В. 34, 184, 828
Мазуркович Л. 117
Мазуркович О. 117
Мазурчак 367
Майборода В. К. 19, 35, 71, 81, 95, 125, 127, 128, 137, 275, 297, 305, 317, 828, 843, 927
Майборода С. В. 192, 400, 828
Майданник П. 285
Майер 98
Майзус І. 536
Майстер 337
Майстренко І. 18
Макар Ю. І.
Макаревський М. 105
Макаренко 861
Макаренко А. 733
Макаренко М. 220
Макаренко С. 347, 861
Макс-Зайденберг 787
Максименко О. 551
Максименкова Н. 866
Малай С. 550
Маланевич 695, 787
Малий 666
Малина Б. 594, 674, 787
Малиновський А. 257
Малич К. 107
Малишко А. С. 165, 279, 284, 651
Малішевський 347
Малюга М. 787
Малюк Н. 121, 866
Малыр С. 194, 368, 453, 475, 482, 787
Мальонко 315, 784
Мангольд В. 787
Мандаюк 230
Мандрикіна Т. 38, 263, 430, 500, 525, 729, 828
Манфор 189, 787
Мар'єновський Л. 861
Маркевич 535
Маркевич Л. 445, 687, 787
Марков В. 10
Марковський 221
Марковський М. 387
Маркс Карл 356, 360, 384, 385, 526, 527, 542
Марочко В. І. 41, 62, 63, 828, 845
Марченко 106
Марченко Д. 339, 787
Марченко І. 539
Марчуков А. В. 46, 828
Масенко К. 544
Масенко Т. 383, 705, 706
Масич Г. 549, 558
Маслов С. І. 44, 828
Массон Р. 866
Масюк 540
Матвієва 861
Матвієнко В. 604, 605, 706, 709, 713, 720, 721, 828
Матвійцова В. 278, 787
Матвійчук 114
Матвійчук Н. С. 71, 843
Матищук В. 527, 866
Матлак Д. 861
Матушевський 222
Матушевський Б. 552, 555, 908
Матушевський Г. 552

Матушевський Ф. 533, 534, 554
Матюхін 182
Махович М. 866
Махович П. 715
Мациборко 787
Мацько В. 443, 828
Машинський 216
Машенко 561
Медведев П. 532, 548
Медведева К. 787
Меджибовська Е. 121
Мединський Е. Н. 13, 828
Медівка С. 787, 944
Медовий 88
Меср 861
Месрович Д. 861
Межлаук В. 102
Мезенцев 462, 787
Мейгфер Ф. 866
Меламед М. 861
Мельник 243, 286, 780
Мельник Е. М. 37, 98, 828
Мельник М. 256, 787
Мельник С. 114
Мельников П. 549, 558
Мельникова А. Т. 62
Мельниченко 787
Мельниченко Г. М. 18, 124-126, 324, 828, 829
Мельничук М. 538, 651, 787, 924-926
Мельничук С. 32, 247, 281, 829
Менський М. 481, 787
Мерзон Я. 257
Мерхалевський 548
Мершевицький Б. М. 787
Мигаль К. 103
Микитенко І. 702
Микитюк А. Н. 36, 137, 139, 253, 358, 676, 834, 928
Мироненко 734
Мироненко В. 181, 278, 289, 498, 787
Мироненко О. 12, 644, 829
Михайленко В. 861
Михайличенко В. В.
Михайлов Б. Д. 829, 940
Михальчишина Г. 522
Міллер В. 866
Мільштейн Д. 866
Мініна 537
Мірза-Авакянц Н. 229, 254
Мірошніченко Д. 326
Мірошніченко І. 550
Мірошніченко М. І. 22, 844
Мірошніченко 499, 733, 787
Місецький 121
Місецький Й. 866
Місечко О. С. 34, 187, 844
Місінкевич Л. Л. 829
Міхно К. 108
Міщенко І. В. 38, 39, 158, 213, 565, 566, 599, 601, 663, 713, 921, 942
Мовчан І. 788
Мовчан М. 908
Мовчан О. 62, 63, 845
Мозолок Д. 489, 788
Мойзеліс 732
Моїсєєв А. 576, 645, 672, 788
Моїсєїв 91
Молодик 524
Молодчикова І. О. 48, 49
Моложавий І. 375, 490, 788
Молостов В. А. 432, 806
Молотківський Г. 308
Молоткіна В. К. 42, 346, 419-421, 513, 829, 844
Молотов В. М. 181, 360, 477, 527, 536
Мордків 528
Мордухович Р. 656
Мородецька Г. О. 62
Мороз Г. 532
Морозан О. О. 33, 829
Морозов 709
Морозов А. Г. 830
Морозовський С. 368, 788
Морозюк А. 625
Мосієнко 713, 717
Москаленко 536, 558
Москалок В. 114
Москалок О. 114
Москальова Н. П. 79, 125, 830
Москвін П. П.
Мотуз В. 830
Мошик І. В. 32-34, 38, 81, 91, 95, 98, 100, 101, 104, 105, 117, 144, 151, 154, 155, 184, 186, 340, 359, 360, 528, 530, 535, 536, 539, 543, 830, 844, 917, 919, 924-926, 928, 943, 944
Моштак М. В. 24
Мощенко Н. 866
Моцук 301
Музика 537
Мулько 557
Мунчак Л. 114
Мурашов П. 717

- Мусидрай І. 539, 908
Мускін В. 64, 77, 115, 395, 524, 830
Муха 540
Нагірняк Х. 519
Надзвірна 537
Назаренко Є. Д. 20, 830
Назаренко М. 460
Назаров 246
Назарова К. В. 43, 842
Нансен Ф. 643
Насмінчук Г. Й. 705, 706, 831
Натикач П. 636, 831
Науменко Р. 244, 252, 285, 288, 397, 406, 429, 700, 709, 713, 788
Наумчук М. 625
Невеченко І. 549, 558
Невсипуший Е. 98, 180, 788
Недвіга 789
Нейман Б. 113, 861
Нелітун 419, 420
Немоловський І. 291
Непечетій 867
Несер І. 867
Нестеренко В. А. 25, 39, 98, 551, 556, 557, 654, 831, 921
Нестеренко Ю. 709
Нестеровський Б. 546
Нехтман І. П. 789, 940
Нечитайло П. 552, 554
Нешик С. С. 61
Николишин С. 44, 831
Нікель А. 548
Нікітський Б. 248, 255
Нікітчина С. О. 844
Нікітюк 530
Нікелеш А. 544
Ніколаєв Л. 255
Ніколіна І. І. 33, 127, 183, 831, 844
Нікольський В. М.
Нікольський С. 257
Новаковська 861
Новиков-Прибой О. 702
Новицька В. 861
Новицький 289
Новодід Г. 867
Ноздріна Л. 38, 263, 430, 500, 525, 729, 828
Носікова 867
Обознюк І. 861
Оборотнюк О. 861
Обушний М. І. 621, 646, 789
Овчаренко М. 674
Овчарук В. 861
Огарь 549
Огівецький І. 257
Оглоблін О. П. 218, 254
Огневої 536
Огородніков І. 11
Огульчанський 661
Олексєєнко Л. 867
Олійник 866
Олійник В. Т. 62
Олійник М. 309
Олійник М. П. 832
Олійник Ф. 552
Оліференко 861
Онїсін 545
Онїщенко 439
Онїщенко М. 861
Онокало М. 867
Опалійко В. 307
Опико 526
Опосуцький Н. 720
Орава В. 546
Орешко І. 530, 543, 908
Оржех Й. 789
Орлов В. 908
Орлянський С. Ф. 38, 87, 131, 197, 244, 247, 264, 278, 285, 287, 288, 297, 346, 347, 353, 363, 365, 369, 371, 423, 430, 435, 451, 457, 463, 468, 496, 509, 513, 832, 919, 931, 936, 937
Осетров О. Ф.
Осипов 214
Осіюк 555
Ословський 599
Остайгер 543
Остапенко 648
Остапенко Х. 447, 450, 705, 789
Островерх А. 731
Островий В. М. 37, 126, 127, 218, 233, 252, 254, 276, 289, 309, 451, 512, 700, 832, 928, 929
Островський 867
Островський М. 339
Островський С. 867
Осьмак-Литвиненко 535
Осьмачка Т. С. 119
Отамановський В. 554
Охват П. І. 17, 807
Очеретянко В. 97, 832
Очеретянко С. І. 844
Павлік С. І.
Павлінов 219
Павлович 403

Павлушков М. 552-555
Павлок 222
Падалка 530
Падун С. П. 34, 251, 254, 832
Падура 537
Пазушко В. 490, 652, 789, 790
Паламарчук 315
Паламарчук С. 790
Палій А. Г. 307, 803
Панасюк В. 308
Панасюк В. 115
Панасюк І. 120
Паначин Ф. Г. 19, 20, 74, 75, 83, 127, 290, 832
Панєвіна Г. 861
Панич Г. 861
Панібудьласка В. 20, 832
Паніотов І. І. 18, 85, 86, 128, 130, 131, 144, 151, 186, 200, 208, 305, 306, 312, 316, 317, 322, 356, 832, 934, 937
Панченко 540, 541
Папенко 537
Парасунько 520
Парицька 867
Парфіненко А. Ю. 32, 227, 229, 832
Пархоменко В. 251, 254, 257, 867
Пархоменко П. 550
Пархоменко Ю. 527
Пастовенський О. В. 37, 306, 832
Паталашніна 597, 790
Патрикей 540
Патриляк І. К. 36, 845
Паулі В. 255
Пацка Е. 487, 790
Пашинський В. 861
Пашківський 331, 790
Пашенко 532
Пелеха 625
Пельцер В. 544
Перепечай І. 527
Пересипкіна Н. 867
Перчин Т. 861
Першина З. 478, 482, 514, 568, 842
Петляк Ф. А. 226, 308, 326, 401, 484, 522, 611, 654, 790, 832, 939, 940
Петрова Г. 657
Петровський Г. І. 109, 118, 359, 382, 643, 832
Петровський Е. П. 345, 832
Петровський М. 227
Петрусенко І. 729
Печенька 790
Пилипенко 867
Пилякєвич І. 861
Пірогов 248
Писарєвський А. 544
Писаренко В. 546
Писарєвський Л. 250, 257
Писарська Г. В. 39, 267, 277, 306, 373, 423, 429, 439, 607, 659, 713, 718, 719, 833
Пиха Д. Д. 832
Підгайний С. 556
Підпригора А. 476
Пінчукова 526, 537
Піонківський Л. 479, 790
Піонковський 521
Пірус 230
Піхно 526
Платова Є. 45, 833
Плотнікова Є. 861
Плющ П. 398
Побережник Н. 734
Побігайло С. 861
Повелко 567
Повніковська 557
Подземський А. Я. 48
Подільський І. 310
Подкур Р. Ю. 101, 554, 555, 833
Подобєд О. А. 165, 279, 284, 651, 833
Подольський Ю. 867
Покляк Д. 100
Покотило 525, 530, 548, 553
Покотило М. 544
Політкінш 544
Поліщук 120, 523
Полонський Л. 545
Полоцький О. 10, 833
Полтавцева 576, 791
Поляк М. 255, 791
Польовий К. 180, 791
Помернюк О. Д. 395, 461, 658, 667, 791
Пономаренко 545
Пономаренко 632
Пономаренко П. 908
Попель 861
Попов 197
Порада А. 468
Пора-Леонович В. 296
Посвістак О. А. 40, 98, 100, 101, 833
Поселожний 561
Посохов С. І. 32, 227, 229, 832
Постишев П. П. 527
Постников Є. С. 45, 810, 833

- Постолатій В. В. 38, 114, 314, 476, 652, 656, 696, 702, 724, 833
Потапов П. 256
Потапова Л. В. 22, 844
Потішенко 537
Похилевич Д. 259, 791
Пошивайло Ф. 265, 791
Праведников 578, 607-609, 673, 791
Прейс К. 285, 791
Придна 861
Примський В. 791
Прилуцький В. І. 29, 40-42, 63, 98, 126, 179, 286, 329, 346, 358, 387, 388, 460, 476, 477, 502, 503, 520, 534, 540, 551, 552, 555, 570, 572, 573, 582, 622, 649, 651, 693, 698, 707, 730, 833, 834, 844, 845
Принцевський Т. 908
Принцовський 532
Пристайко В. І. 40, 61, 552-555, 772, 834
Пристапа 543
Присяжнюк К. 64, 210, 226, 385, 570, 571, 667, 729, 772, 791
Приходько 187, 453, 791
Приходько А. 78, 109
Прищенко І. 867
Прищенко К. 307
Прокопенко І. Ф. 36, 137, 139, 253, 358, 676, 834, 928
Прокопчук В. С. 113, 206, 219, 222-224, 228-230, 233, 235, 252, 478, 554, 701, 834, 928
Прохоров 576, 582, 645, 671, 677, 683, 686, 792
Проценко Ф. 713
Процович В. 867
Прудіус 197, 792
Пузирьов Ф. І. 49
Пурир 867
Пурисман А. 861
Пустоваров 267
Пустовойт І. 530, 543, 908
Пуха І. 235, 285, 286, 288, 834
Пучинська Л. М. 62
Пушкарський 619, 619, 622, 678, 700
Пфейфер В. 232
Пшегодський С. В. 442, 835
Пшук І. О. 62
Рабинович 114
Рабинович С. 861
Рабкін Е. Б. 452, 792
Равкін З. І. 13, 14, 824, 835
Радіонова 730
Радченко 183
Раздольський В. 244
Ракіцька В. 106
Раковський Х. 382
Рафаель 536
Рафалок Г. 305, 792
Рафальський І. О. 43
Рацул А. 32, 281, 829
Рачинська 396, 406, 792
Рашпіль А. 483, 492, 493, 567, 792
Ревергук В. Я. 516, 713, 721, 802
Регейко І. Ю. 125, 225, 835
Резанов В. І. 227, 255, 704, 835
Рейнгард Л. 257
Рейнгард О. 257
Рейсмер Д. 531
Рейутман 648
Рейфман К. 424, 792
Реміняка 544
Реннер 867
Реприцев А. Ф. 20
Ретанов О. 792
Речмедін Л. 793
Ржотневич 120
Рибаков І. 229
Рибка 530
Рибка Р. 908
Риков О. І. 361, 529, 563, 564
Рилєв В. П. 62
Ритор П. 256
Рихлік Є. 255
Роговистий 657
Рогозинський С. 250
Рогуляк 315, 784
Родзевич С. 259
Рожківська Д. 867
Рожков А. Ю. 45, 835
Розенберг М. 250, 793
Розенкранц А. 219, 308
Розентул 115
Розентул Р. 867
Розтрепенко В. 793
Рой П. 862
Ройтер В. 250
Рол К. 250
Романоф Н. О. 835
Романченко 548
Ромер 161
Ростикус Р. П. 16, 835, 917, 928
Рубан І. 574
Рубач М. 102
Руденко 545

Руденчик 862
Рум'яний 368, 793
Рунчук 528
Русаківська І. 208, 793
Руснак 224
Руснак О. 309
Русначенко А. 306, 835
Рутківський 497, 793
Руф 657
Рябокляч 529
Рябченко О. Л. 27-29, 36, 64, 70, 71, 81, 84, 96, 103, 104, 105, 107, 108, 110-115, 118, 123, 189, 199, 206, 213, 217, 218, 220, 222, 236, 238, 253, 267, 268, 278, 285, 288, 292, 326, 329, 351, 370, 373, 379, 389, 396, 422, 432, 435, 436, 440, 445, 447, 499, 507, 513, 516, 520, 523, 531, 537, 539, 572, 573, 576, 620, 630, 631, 636, 644, 647, 651, 653, 663, 668, 699, 732, 734, 835-836, 844, 917, 922, 923, 927, 928, 937
Рязанцев 114
Ряпко Я. П. 8, 9, 75, 78, 80, 95, 102, 116, 124, 125, 127, 176, 179, 184, 194, 204, 206, 262, 290, 303, 325, 402, 408, 409, 471, 570, 573, 576, 622, 635, 648, 670, 722, 731, 793, 837, 919
Савенко Л. 532
Савицький 528
Савицький Г. 550
Савченко 666, 728
Савченко А. 550
Савченко Г. 867
Савченко М. 230-232, 793
Савченко О. 367, 728, 793
Савченко Я. 709
Савчук 193, 477, 793, 862
Саголок 532
Садогурська Ш. 118
Садчик О. 530, 531
Сазанський І. 546
Сакарilenко 633
Сакевич-Лаллас С. 660
Саламагін 359
Саленко Ю. 483, 793
Салка А. 731
Салько М. 380
Самар'ян В. 271
Самброд 603
Самброх Ю. 244
Самойленко Г. В. 37, 170, 178, 227, 246, 306, 307, 339, 395, 398, 481, 516, 535, 545, 550, 603, 667, 706, 709, 713, 837, 920
Самойленко О. Г. 37, 40, 185, 494, 535, 837
Самотнік Б. 548
Самулевич П. 107
Сандогурська Ш. 862
Сапожков В. 549
Саранчук 545
Сасімов А. А. 22, 82, 844
Сатаневич 862
Сафонова Н. В. 36, 837
Сафразьян Н. Л. 18, 837
Сафронюк 216
Сахно М. М. 315, 794
Сваричевський 377, 794
Свириденко 539, 632, 794
Свистелина 530
Свистович С. 42, 371, 419, 837
Святківська 115
Севастьянов 290, 794
Седін М. 868
Селіванов 222
Селіханович 383
Семашкевич В. 862
Семенко 395
Семенова-Латоненко В. 909
Семібаламут 548
Семко 532
Семко С. 12, 107, 137, 140, 148, 155, 170, 575, 619, 620, 837
Сенченко О. 256
Сергієнко 521, 522
Сердюк 862
Серебровський 255
Середа А. 101, 471, 794
Середа С. 556
Середюк 540
Сивак К. 862
Сивак П. 113
Сидоренко К. 554
Сидоряк С. 94, 402
Сингаєвська К. 118
Синиця І. 399, 794
Синиця Т. 255, 791
Сирмбард Ф. 794
Сирота І. 909
Сис Т. 536
Ситник М. 530, 543, 909
Ситников М. 598
Ситніков О. П. 43, 844
Сіваковський 624
Сівко 522
Сікора Г. 862
Сінкевич С. 307, 837

- Сірий 525
Сірий М. 108
Сіріс Р. 862
Сірополко С. 107, 139, 177, 195, 198, 204, 258, 578, 582, 837, 936
Сірук Л. 118
Сірук М. 118
Скальський 106
Скліфас О. 532, 794, 926
Скопець Ф. 868
Скорик М. Л
Скоркіна А. 121, 868
Скороход 367, 455
Скороход В. 294
Скриженко Ф. 529, 540, 794
Скрипник М. О. 8, 63, 81, 107, 185, 204, 386, 534, 535, 552, 560, 563, 578, 773, 794, 838
Скромнов 351, 794
Скурагівський Л. 668
Слабченко М. 251, 256, 257
Слезин А. А. 838
Слободяник Г. 552, 554
Слободянюк-Подоляк С. 232
Слуцький О. Б. 15, 619, 838
Слюсарчук 776
Смирнова Т. 46, 838
Смірнов А. 109
Смолій В. А.
Смолога 521
Смоляренко Г. 538
Сморозинцев 221
Снігур 537
Сніжко М. 107
Снісаренко А. 868
Снопова 523
Соболок 337
Соболь П. І. 34, 838
Соболь Т. Г. 39, 838
Совкун І. 794
Совочкін 121
Сойфер М. 239, 269, 422, 447, 484, 493, 504, 513, 619, 708, 794
Сокальський 115, 624
Соколенко 521
Соколик 668
Соколін 838
Соловей Р. 909
Соловійов О. 476
Соловійов П. 194
Солодкий Н. 12, 486, 515, 706, 794
Соломко С. 862
Солонський В. 525
Солуха Н. 546
Сольц А. 123
Соп П. 658, 795
Сороколіт Т. С. 38, 838
Сорочинський В. 552
Сосніна К. 287
Сосюра В. 702
Соханевич 224
Сохацький 557
Спаський І. 307
Спектор 536, 794
Спиридонова Д. С. 325, 339, 340, 404, 435, 505, 682, 838
Співак Ф. 296
Співаков А. 117
Ставицький В. 794
Ставицький В. А. 19, 838
Стадник О. О. 838
Сталін Й. В. 84, 110, 197, 208, 358, 360, 361, 476, 525-528, 532, 533, 536, 537, 541, 545, 549, 560, 773
Станевич 711
Стах 530
Стащенко 538
Стебун І. 307
Стемпковська 536
Степанів І. 251
Степанов 344
Степанчук Ю. С. 31, 125, 839
Степківський П. 592
Стефанцев М. 604
Стеценко В. 546
Стецюк В. 795
Стещенко Г. 868
Стешук 709
Стодольський 533
Столяр Д. 868
Столяров Я. ІІ, 774
Страшко Є. 37, 246, 306, 380, 543, 839
Стрельбицький 402
Стрикун 525, 532, 540
Стрільбицький С. 644
Стрільченко 109
Строкатів З. 276, 282, 839
Стругацький 571, 701, 795
Струтинський 539, 548
Студинський К. 96
Стуканов М. 239, 244, 341, 513, 713, 796
Стулій 527
Суворова Н. 531
Сулима В. 909
Суліма С. 535, 796, 921, 923, 924

Сумний С. 307
Супрун 526
Супрун Я. 550
Супруненко-Шереховська 909
Суральов О. 696
Сурков О. 702
Суровий А. Ф. 24, 37-39, 75, 77, 142, 164, 200, 256, 265, 266, 269, 270, 275, 278, 283, 285, 286, 292, 350, 359, 361, 407, 431, 451, 468, 504, 511, 513, 517, 518, 570, 579, 610, 611, 654, 709, 710, 711, 713, 716, 839, 921, 923, 924, 930, 932
Сусяк 532
Сухий А. 270
Суховершко Г. В. 62
Сухомлін Б. 731
Сухомлішко Б. 868
Сучак 548
Тавура Я. 487, 497, 796
Тальнер Ф. 531
Тамарін 106
Танюк С. 651
Тарасов Л. І. 825
Тарнавська С. В. 24, 603, 839
Татарченко М. 556
Тахмановський Б. 123
Телігова 868
Телячий Ю. В. 2, 432, 475, 647, 806, 930
Теодорович О. 307
Терещенко М. С. 266, 285, 774
Терещук М. 702
Терченко А. 453, 796
Тесленко М. 271
Тимофеев 523
Тимошенко Ю. О. 428
Тимощук Г. 428
Тимченко 543
Титаренко 142, 410, 415, 448, 505, 511, 517, 634, 678, 918, 929, 946
Тихий 423, 426, 796
Тихомиров 218
Тихомиров В. І. 15, 128, 130, 274, 327, 334, 335, 516, 840
Тичинський Б. 544
Тишкевич Л. 307
Тищенко 531, 862
Ткаченко 214
Ткаченко В. 909
Ткаченко В. В. 225, 840
Ткаченко В. Г. 38, 87, 131, 197, 244, 247, 264, 278, 285, 287, 288, 297, 346, 347, 365, 423, 430, 435, 457, 468, 496, 509, 513, 832, 919, 931, 936, 937
Ткаченко Г. 660
Ткаченко М. 464, 796
Ткаченко О. 12, 484, 490, 493, 796
Ткачук 464, 796
Ткачук П. Д. 19, 131, 740
Товбіс Б. Н. 306, 797
Товстоп'ят Л. 868
Тожкова 557
Толстов С. 11, 774
Томбак 455, 474, 475, 797
Томсон О. 191, 257
Томський М. П. 529, 564
Тондій А. 713, 715
Торашкевич 536
Тостоган Н. В. 85
Трегуб 271
Трембіцький А. М. 840
Третьак 868
Трифільев Є. 251
Тропко 687, 774
Трофімов М. 359, 797
Трохимчук А. 117
Трохтенберг 316
Троцюк 315
Троць Г. 536
Троцький Л. Д. 115, 303, 382, 385, 529, 545, 553, 558, 563, 564
Труш А. 269, 797
Турас К. 424, 781
Турлук В. 862
Туровський 533
Тухачевський М. М. 561
Тучинський В. А. 37, 39, 43, 132, 533, 536, 538, 805, 808, 840
Тюлягін С. 271, 341, 433, 477, 613, 797
Уборевич І. П. 561
Удовенко 537
Українець В. 14, 840
Улігін П. 909
Уманська К. 118
Уманський І. 532, 538
Усауляк О. 106
Усіров 219
Фадєєв М. 255
Федоренко П. 251, 603
Федоров 543
Федорович 253
Федоровський 383
Федорук С. 115, 236, 372, 445, 488, 499, 505, 509, 797, 798

- Федчун Ф. 456, 798
Федько Б. 551
Фенкель 650, 780
Фетер 868
Фещенко А. 13, 840
Филипович П. 241
Фідр І. 546
Філінюк А. Г. 37, 98, 828
Філінюк Л. Ф. 222, 224, 834
Філь Ю. П. 308, 554
Фінкльштейн 868
Фішер 528
Флоріна 868
Фоменко М. 551
Фомичов Д. 199, 798, 917
Форрат Г. 718
Форрат Я. 718
Фортунагов В. 20
Фохт Ю. 244, 251, 257
Франк Б. 257
Франко Л. 717
Францевич І. 218
Френкель І. 672, 673, 798
Фризян Г. 868
Фрідман 439
Фрідман М. 657
Фрунзе М. В. 98
Фуکلів 932
Хайло 529
Хаїт 123
Хамардюк М. 308
Харас А. С. 48
Харківченко 868
Харкова 224
Харченко П. 307
Харчук Б. П. 20, 190, 841
Хведорів (Федоров) М. М. 808
Хвиля Б. 213, 461, 538, 798
Хвильовий М. 245, 522, 531
Хвостенко 630
Хитьків М. 303, 308
Хитько М. 232
Хитьков А. 296
Хілінський 112
Хіхловський 868
Хлівний І. Р. 13, 841
Хмара 106
Хмельницька Л. 42
Хомичевський М. 307
Хоруженко Х. А. 30, 31, 116, 678, 731, 841
Хоцинський 713
Храневич В. П. 544
Христосенко 552
Хропонюк 538
Цанько 868
Цвігун 532
Цвілюк С. А. 39, 185, 841
Цебрено К. 556
Цебро В. 868
Цегольник Ф. 550
Центнер В. 868
Цердя К. 430, 703, 798
Цибулюк 525
Циганко П. 177, 353, 798
Цимбалюк К. 713
Циплаков 374
Цівінський 687, 799
Цілій 532
Цілуйко О. 862
Ціммерман С. 244, 251, 257
Цомакін Г. 296
Цюрупа О. Д. 399
Чабан М. 862
Чак 385, 779
Чалий С. 68, 611, 613, 522
Ченцов В. В. 40, 97, 523, 542, 551, 552, 554, 941
Чепорнюк А. 226
Черваньов І. 909
Черевко 537
Чередник Г. 868
Чередниченко 193
Черешневий 526
Чернецький М. 535
Чернова Т. 670, 799
Черноус М. 556
Чернявський 374
Четвериков В. 120, 652, 656
Чечуй 868
Чижевський 532
Чижук Л. 189, 799
Чирва Ю. І. 43, 844
Чирко Б. В. 25, 653, 807, 841
Чорний 540, 862
Чорнолуцький В. Б. 24, 309, 841
Чубар В. Я. 218, 303
Чуваев 615
Чушків К. 448, 449, 799
Чуешков А. 341, 345, 346, 799
Чухлевська 537
Шаблювський С. 308
Шаботенко І. 862
Шавло М. 868
Шавлович М. 521

Шайкенач 732
Шакало М. Б. 941
Шамрай С. 96
Шанін Л. 862
Шапіро С. 862
Шапіро Я. 257
Шаповал В. 862
Шаповал Ю. І. 40, 552-555, 772, 774
Шаповалов І. 909
Шарапов Ю. П. 46, 61, 842
Шарів 432, 725
Шарко 532
Шаровольський І. 221
Шатуновський С. 257
Шахмарданбен В. 421, 799
Шварц І. 419, 799
Шварц Л. 868
Шварцер Б. 526
Шварцман 545
Шварцман П. 591, 592, 608, 664-666, 799
Швачинська О. 868
Швачій Я. 337
Швачка З. 868
Шведченко В. 476
Швейнфардт В. 868
Швидак О. М. 37, 842
Швідлер Р. 862
Швідлер Ц. 862
Шебек 548
Шебеко 525, 530
Шебенко 553
Шевальє С. 868
Шевченко 526, 548, 799, 924
Шевченко І. 644
Шевченко С. 868
Шевченко Ф. 526
Шевчук 868
Шевчук А. В. 37, 842
Шевчук Г. М. 14, 15, 71, 324, 325, 328, 329, 400, 415, 565, 842
Шевчук М. 315, 799
Шейгерт Л. 868
Шейко О. 868
Шейнштейн 862
Шелімов 869
Шелудченко М. 118
Шемет Р. 552
Шенфельд 222
Шепата Г. 730
Шепель Г. 869
Шептій К. 545
Шеремета М. 667
Шерстюк О. С. 18
Шерстюк Ф. Ю. 16, 842, 937
Шиллок І. 244, 701, 799
Шимельфарб Б. 869
Шимко О. 395, 799
Шитюк М. М. 43, 842
Шишкін Б. 713
Шиян К. 307
Шкільний К. 596, 799
Шклярук П. 557, 558
Шкрібун І. 106
Шліфферштейн 557
Шмальгаузен І. 118
Шмальц 709
Шмідт Е. 869
Шмідт О. Ю. 195, 847
Шмідт Я. 375
Шопник 717
Шостак М. 557
Шпильова В. 488, 799
Шпіллер Р. 118
Шполянська 657
Штейн Г. 869
Штейнбух Е. 869
Штейнгольц Е. 114
Штекеліс М. 107
Штемпель 717
Штерн Л. 205
Штілєрман 528
Штрєм А. 257
Шульга І. Г. 653, 660, 842
Шулькевич 862
Шульц Г. 869
Шумигора І. 551
Шумлянська Л. Ф. 423, 475, 648, 806, 930
Шумський 486, 799
Шуткевич М. 214
Шутяк 216
Шушківський О. 248
Щепотьєв В. 229
Щербаківський В. 229
Щєрбаков В. 372
Щєрбина 523, 799
Щєрбина К. 862
Щукін 445
Щупак І. Я. 24, 25, 35, 842
Щур Ю. І. 41, 536, 842
Юдасо 231, 799
Юдіп 479, 799
Юзєнко 478, 482, 514, 530
Юзєнко В. 531
Юргєнсон Л. 862

Юрженко О. 16, 568, 842
Юрим 530
Юркевич Ю. 552
Юрков 214
Юркова О. В. 63, 847
Юров 522, 523
Яблонський Д. 375
Яблонський І. 648
Яворницький Д. І. 251, 254, 799
Яворський 550
Явтушенко П. 180, 371, 612, 799, 800
Язев 545
Якименко 869
Якір І. Е. 561
Яковенко М. 869
Яковишина О. 862
Якубова Л. 35, 842, 921, 935
Ялачова Г. 654, 658, 800
Ялі Л. 869
Яловий О. 546
Яневич М. 294, 800
Яненко О. 545, 550
Яновський П. 256
Янушевський А. 308, 800
Янчук С. П. 304, 800
Яременко М. 256
Ярещенко 869
Яричевський 549
Ярмаченко М. 36, 842
Ярмиш О. Н. 21, 805
Ярмоленко В. 107
Ярославченко Є. 311
Ярценко 625
Ясенецька 869
Ясинецький А. 500, 548
Ясинський М. 224
Ясінецький 522, 800
Ясінська 114
Ясінський 471
Яскіна Е. 548
Ясницький 557
Ясницький Г. І. 15, 69, 79, 84, 102, 116, 119, 125, 127, 130, 136, 139, 143, 147, 151, 152, 157, 178, 179, 195, 217, 218, 262, 279, 284, 305, 306, 311, 313, 316, 326, 327, 330, 331, 358, 493, 514-516, 842, 928
Ясногородський 532
Яцура 527, 541
Яшанов А. С. 844
Ящук 647, 800
Ящук І. П. 36, 43, 842

ПОКАЖЧИК ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Артемівський ІСВ 91, 133, 182, 264, 279, 352, 359, 362, 393, 394, 440, 447, 482, 483, 494, 495, 607, 653, 565, 669, 674, 676, 678, 693, 726, 856, 879, 894, 901, 904

Артемівський педінститут 41, 91, 122, 134, 208, 536, 598, 879, 894

Артемівський ПТ 129, 141, 149, 156, 165, 168, 186, 243, 356, 409, 436, 504, 569, 639, 640, 873, 889, 902, 913

Артемівський учительський інститут 85

Бердичівський ІСВ 91, 144, 151, 157, 171, 204, 264, 279, 314, 332, 529, 531, 550, 602, 764, 856, 879

Бердичівський педінститут 39, 51, 85, 134, 152, 300, 567, 585, 587, 588, 591, 605-608, 615, 661, 664, 675, 679, 729, 764, 879, 911

Бердичівський ПТ 53, 85, 129, 131, 133, 146, 152, 158, 169, 172, 185, 310, 337, 341, 343, 344, 414, 428, 469, 478, 481, 486, 494, 496, 516, 559, 567, 586, 591, 602, 604, 605, 630, 652, 654, 676, 678, 713, 729, 764, 858, 874, 886, 896, 902, 905, 911, 913

Бердичівський учительський інститут 315, 764

Бердянський ІСВ 38, 62, 90, 134, 144, 151, 207, 222, 248, 249, 264, 271, 277, 314, 352, 358, 359, 385, 411, 440, 473, 480, 482, 483, 526, 540, 541, 584, 591, 596, 597, 614, 615, 632, 654, 764, 856, 879, 894, 904, 911, 924

Бердянський педінститут 134, 203, 525, 588, 879

Бердянський ПТ 38, 55, 58, 62, 87, 107, 108, 121, 122, 129-131, 135, 141, 142, 146, 149, 150, 152, 156, 157, 168, 171, 341, 348, 371-375, 380, 397, 399, 413, 424, 427, 433, 436, 437, 439, 447, 450, 451, 454, 456, 458-461, 471, 477, 479, 480, 482, 488, 490-494, 496, 500-502, 509-518, 539, 547, 569, 574, 578, 580, 583, 586, 587, 597, 598, 620, 626, 634-636, 640, 649, 651, 652, 661, 669, 676, 696, 716, 720, 753, 764, 784, 796, 858, 861, 865, 866, 868, 869, 873, 880, 896, 902, 906, 911, 913

Бердянський учительський інститут 362, 365, 430, 529, 532, 536, 600, 764, 856, 863, 867

Бериславський ПТ 57

Білоцерківський ПТ 56, 65, 115, 129, 131, 141, 150, 152, 156, 160, 167, 172, 212, 223, 330, 380, 426, 444, 446, 447, 451, 456, 458, 459, 468, 477, 480, 484, 486, 488, 490, 495, 496, 499, 506, 507, 551, 553, 566, 586, 627, 649, 782, 858-862, 872, 880, 902, 913

Вінницький єврейський ПТ 39, 51, 85, 129, 131, 143, 150, 153, 168, 190, 202, 248, 250, 270, 308, 309, 310, 343, 351, 353, 355, 359, 363, 365, 371, 378, 384, 414, 421, 447, 455, 462, 469, 483, 498, 500, 504, 528, 566, 567, 569, 574, 583, 587, 623, 636, 778, 851, 858, 873, 882, 896, 902, 911, 913

Вінницький ІНО 37, 57, 68-70, 75, 98, 101, 126, 138, 154, 164, 179, 208, 210, 219, 232, 243, 246, 261, 265, 272, 339, 352, 379, 396, 403, 406, 444, 504, 511, 571, 580, 583, 603, 610, 620, 643, 645, 698, 710, 750, 788, 819, 834, 839, 850, 851, 871

Вінницький ІСВ 37, 134, 144, 151, 157, 163, 181, 205, 211, 215, 217, 219, 263, 270, 277, 284, 314, 363, 364, 375, 377, 396, 400, 422, 447, 479, 485, 489, 495-497, 500, 514, 525, 528, 530, 532, 538, 539, 585, 591, 593, 602, 604, 608, 626, 627, 653-655, 658, 659, 661, 749, 805, 812, 815, 856, 878, 904, 934

Вінницький педінститут 37, 41, 51, 53, 85, 86, 88, 132, 136, 145, 152, 157, 182, 196, 201, 202, 245, 250, 251, 259, 271, 286, 304, 312, 313, 315, 331, 332, 337, 341, 343, 348, 352, 355, 356, 359, 375, 376, 378, 385, 386, 391, 397, 422, 426-428, 432-434, 447-449, 451, 479, 489, 496, 504, 506, 507, 526-529, 533, 536, 547-549, 560, 561, 565, 566, 586-588, 590-592, 595, 596, 599, 605, 608, 609, 631, 663, 664, 666, 668, 703, 705, 715, 716, 718, 727, 729, 733, 765, 823, 863, 867, 868, 878, 894, 901, 909

Вінницький український ПТ 39, 54, 57, 85, 88, 91, 106, 122, 129, 131, 132, 146, 153, 158, 164, 166, 171, 172, 181, 196, 211, 216, 232, 233, 272, 276, 298, 300, 310, 315, 322-334, 336, 337, 341, 343, 353, 355, 357, 365, 371, 377-379, 384, 386, 387, 390, 391, 393, 411, 425, 426, 428, 435, 439-441, 447-449, 451, 456, 462, 469, 471, 475, 478, 479, 481, 485, 487, 488, 490, 504, 506-508, 513, 516, 525, 531, 546, 547, 550, 561, 567, 569, 571, 582, 586, 587, 590, 593, 594, 595, 601, 606-609, 623, 624, 630, 633, 636, 642, 662, 664, 669, 703, 711, 716, 730, 749, 750, 765, 813, 819,

851, 858-861, 872, 881, 896, 899, 902, 908, 912, 913

Вінницький учительський інститут 203, 536, 544, 561, 665, 670, 725, 765, 823, 856

Вовчанський ПТ 128, 168, 172, 300, 851, 872, 902

Волинський ІНО 33, 54, 57, 75, 78, 88, 104, 126, 128, 129, 140, 148, 155, 159, 161, 162, 165, 170, 185, 186, 191, 198, 199, 210, 223, 226, 233, 234, 238, 241, 242, 244-246, 251, 254, 261, 262, 266, 277, 278, 285, 291, 294, 297, 332-334, 336, 339-341, 344, 345, 350, 354, 360, 361, 373, 377, 381, 388, 396, 397, 403, 404, 406, 407, 410, 415, 424, 426, 438, 441, 443, 446, 450, 453, 455, 456, 460, 467-469, 471, 475, 476, 479, 484, 485, 488, 491-493, 495, 497, 499-503, 505-509, 517, 522, 538, 543, 560, 568, 569, 577, 580, 581, 583, 603, 607, 613, 614, 617, 618, 620, 622-625, 634, 636-639, 642, 645, 647, 648, 673, 682, 690, 699, 701, 709, 710, 712-716, 719, 721, 724, 752, 780, 795, 800, 803, 815, 817, 848, 850, 867, 870, 872, 891, 898, 900

Гадяцький ПТ 58, 115, 129, 141, 149, 160, 170, 264, 300, 314, 438, 441, 474, 478, 483, 484, 491, 495, 505, 515, 518, 533, 622, 634, 635, 649, 663, 670, 671, 851, 858, 872, 902, 913

Гайсинський ПТ 39, 129, 169, 292, 451, 517, 859, 861, 862, 874, 902, 913

Глухівський ІНО 75, 81, 100, 101, 126, 155, 161, 168, 213, 263, 396, 406, 603, 611, 614, 639, 850, 871, 900

Глухівський ІСВ 86, 205, 213, 264, 298, 300, 386, 393, 422, 438, 464, 469, 470, 473, 475, 476, 482, 494, 516, 530, 565, 585, 593, 597, 632, 633, 653, 655, 656, 856, 879, 894, 905

Глухівський педінститут 54, 91, 203, 359, 360, 536, 539, 587, 588, 755, 863, 879

Глухівський ПТ 129, 131, 168, 186, 237, 247, 264, 298, 300, 342, 447, 450, 469, 475, 476, 491, 551, 705, 709-711, 715, 718, 775, 789, 851, 873, 881, 892, 902, 906, 913

Городнянський ПТ 129, 168, 873, 902

Дніпропетровський вечірній учительський інститут 59, 751

Дніпропетровський ІПО 52, 55, 133, 134, 171, 185, 186, 253, 360, 455, 481, 483, 500, 515, 525, 530, 542, 548, 553, 630, 696, 862, 865, 867, 876, 904, 911

Дніпропетровський ІСВ 37, 52, 55, 91, 133, 235, 253, 332, 334, 336, 367, 380, 395, 478, 481, 482, 494, 515, 876, 901, 904

Дніпропетровський російський ПТ 24, 51, 52, 55, 65, 84, 108, 129, 131, 143, 145, 150, 153, 157, 168, 190, 212, 220, 264, 333, 357, 360, 366, 367, 371, 374, 393, 410, 446, 478, 481, 515, 571, 578, 586, 587, 593, 600, 852, 858, 873, 882, 896, 902, 906, 913

Добровеличківський (Первомайський) ПТ 129, 131, 147, 153, 167, 172, 453, 475, 538, 571, 574, 651, 730, 778, 852, 864, 867, 872, 881, 902, 913, 945

Донецький (Луганський) ІНО 34, 37, 80, 105, 126, 128, 131, 137, 138, 148, 155, 166, 183, 232, 265, 271, 288, 325, 339, 340, 350, 351, 355, 356, 409, 410, 433, 435, 439, 446, 450, 451, 505-507, 529, 534, 569, 571, 574, 607, 610, 617, 649, 673, 848, 851, 871, 872, 877, 900, 929

Донецький педінститут 909

Житомирський єврейський ПТ 53, 54, 129, 131, 142, 143, 145, 149, 153, 168, 171, 177, 202, 223, 224, 259, 271, 277, 341, 343, 344, 352, 354-356, 359, 366, 367, 375, 426, 428, 434, 437-439, 447, 449, 454, 457, 484, 487-489, 495, 501-504, 507, 512, 513, 518, 543, 561, 569, 575, 587, 592, 601, 608, 640, 656, 676, 707, 721, 723, 724, 728, 752, 852, 858, 874, 882, 888, 889, 896, 899, 902, 906, 912, 913

Житомирський ІСВ 37, 90, 122, 134, 144, 151, 157, 160, 163, 180, 182, 190, 206, 211, 214, 215, 252, 258, 264, 272, 276, 312, 314, 331, 342, 356, 362, 365, 367, 379, 384, 385, 389, 394, 395, 422, 426, 427, 447-449, 455, 457, 460-462, 473-473, 477, 479, 480, 482, 488, 492, 495, 498, 500, 504, 510, 514-517, 525, 528-530, 532, 535, 537, 538, 540, 541, 546, 585, 589, 594, 614, 626, 652, 654, 658, 676, 716, 856, 878, 894, 898, 901, 905

Житомирський педінститут 37, 41, 52, 53, 65, 86, 89, 91, 132, 186, 198, 199, 203, 204, 304, 310, 314, 332, 334, 336, 337, 348, 351, 354, 358, 367, 377, 386, 387, 422, 425, 429, 446, 448, 449, 456, 463, 481, 506, 508, 510, 536, 541, 549, 557, 587, 594, 596, 597, 605-607, 631, 632, 659, 662, 667, 724, 726, 732, 752, 767, 780, 807, 856, 878, 894, 901

Житомирський український ПТ 53, 54, 57, 70, 73, 129, 141, 142, 150, 156, 164, 169, 199, 211, 237, 272, 273, 282, 292, 305, 341, 344,

350, 353, 356, 379, 421, 434, 444, 447, 459, 484, 485, 494, 504-508, 570, 623, 625, 635, 638, 640, 699, 753, 797, 852, 873, 888, 892, 899, 902, 913
Житомирський учительський інститут 89, 302, 525, 528, 530, 531, 533, 561, 599, 664, 763, 705, 716, 727, 733, 764, 767, 781, 863, 865, 867, 869, 894
Запорізький ІНО 38, 58, 121, 271, 387, 461, 473, 525, 593, 863-865, 868, 877
Запорізький ПО 133, 877
Запорізький ІСВ 38, 144, 151, 183, 189, 201, 271, 365, 369, 378, 472, 585, 597, 671, 702, 862, 864, 867, 877
Запорізький педінститут 38, 58, 65, 87, 91, 201, 203, 220, 247, 347, 362, 387, 388, 446, 463, 509, 525-527, 531, 548, 549, 558, 588-590, 598, 707, 718, 731, 763, 856, 863, 864, 867, 869, 877, 894
Запорізький ПТ 38, 58, 105, 129, 131, 141, 146, 153, 159, 168, 196, 235, 288, 298, 352-354, 371, 373, 390, 394, 435, 447, 448, 451, 472, 488, 492, 496, 504, 511, 513, 517, 524, 570, 591, 595, 601, 606, 607, 635, 662, 707, 709, 713, 716, 753, 874, 882, 896, 902, 906, 913
Запорізький учительський інститут 894
Зінов'євський ІСВ 38, 86, 78, 91, 128, 134, 183, 264, 268, 280, 281, 298, 300, 314, 362, 363, 365, 367, 368, 385, 453, 472, 476, 479, 480, 482, 493, 528, 566, 585, 600, 602, 652, 656, 696, 702, 856, 878, 894, 905
Зінов'євський педінститут 38, 91, 866, 878
Зінов'євський ПТ 38, 81, 114, 129, 169, 201, 232, 345, 394, 451, 472, 481, 506, 508, 515, 731, 852, 872, 892, 902, 914
Златопільський ІНО 395, 401, 645, 871
Золотоношський ПТ 129, 131, 135, 141, 156, 159, 165, 170, 200, 240, 244, 252, 356, 409, 444, 447, 458, 459, 471, 472, 485, 487, 491, 492, 496, 501, 511, 569, 574, 586, 622, 640, 709, 714, 715, 720, 721, 852, 874, 881, 889, 902, 914
Ізюмський ПТ 129, 168, 359, 483, 490, 652, 852, 866, 874, 902
Калініндофський єврейський ПТ 131, 146, 653, 882
Кам'янець-Подільський ІНО 11, 18, 20, 37, 39, 50, 53, 54, 55, 64, 68, 69, 72, 75, 82, 94, 96, 99-101, 103, 104, 106, 107, 102-115, 117, 118, 120, 121, 126, 128, 129, 138, 140, 148, 154, 159, 161, 162, 164, 165, 169, 172, 177, 183,

185, 187-191, 198, 205, 206, 209-211, 214, 217, 219-227, 229, 230, 232, 233, 236, 238, 240-248, 251-254, 261, 265, 270-277, 287, 289, 291, 294, 295, 303, 308, 310, 317, 323, 325-327, 329, 332, 334, 336, 337, 339, 340, 343-349, 351-353, 355-357, 360, 370, 372, 376-383, 385, 387-390, 393, 394, 396-398, 401-403, 405-408, 410-413, 415, 419-431, 433-440, 443-446, 448-454, 456-460, 462, 464, 467-469, 478, 484, 486-493, 497-503, 505-507, 509, 510, 512, 516, 520-522, 524, 539, 542, 546, 548, 554, 558, 559, 568-570, 572, 574, 577, 579-581, 583, 588, 601, 603, 610-614, 618, 620-625, 635-639, 641-645, 647-651, 667, 670, 672, 673, 675, 677, 681, 691, 692, 698, 700-706, 708-724, 728, 777, 778, 780, 782, 784-786, 789, 804, 808, 812, 815-820, 828, 832, 848, 850, 851, 859-867, 870, 872, 900
Кам'янець-Подільський ІСВ 37, 52, 53, 84, 121, 133, 134, 145, 151, 157, 163, 170, 180, 182, 198, 207, 215, 237, 240, 248, 250, 251, 259, 263, 268, 270, 273, 276, 280, 284, 298, 307, 312, 330, 332, 333, 355-359, 361-363, 365, 367, 368, 371, 385, 388, 410, 422, 426-428, 437, 441, 454, 455, 457, 462, 472, 473, 477, 479, 480, 482, 485, 488, 490, 493-495, 509-511, 529, 530, 532, 538, 540-542, 545, 548, 560, 587, 593, 595, 626, 627, 651, 652, 654-656, 659, 701, 805, 820, 856, 863-865, 867, 868, 877, 895, 901, 904, 905, 908, 934
Кам'янець-Подільський педінститут 16, 37, 51, 53, 55, 85, 87, 134, 136, 145, 152, 157, 182, 199, 201-203, 217, 250, 251, 259, 312, 344, 347, 351, 362, 368, 369, 394, 399, 426-428, 439, 440, 464, 469, 482, 493, 497, 525-530, 533, 535, 538, 539, 541, 544, 547, 550, 556, 557, 562, 585, 588, 589, 593, 595, 596, 601, 604-607, 609, 614, 629, 631, 633, 664, 666, 669, 703, 717, 727, 729, 730, 757, 758, 856, 877, 895, 898, 901
Кам'янець-Подільський ПТ 39, 53, 55, 88, 120, 131, 135, 146, 153, 158, 160, 163, 172, 182, 190, 196, 210, 211, 213, 214, 216, 250, 270, 277, 282, 300, 301, 308, 310, 314, 347, 355, 363, 367, 378, 384, 396, 398, 424, 433, 437, 441, 444, 455, 456, 458, 460, 469, 474, 478, 481, 483, 486-488, 493, 495, 497, 517, 549, 557, 586-588, 590, 595, 598-601, 605, 607, 608, 626, 630, 631, 662, 705, 727, 758, 820, 858, 862, 865, 868, 869, 881, 896, 902, 906, 912

Кам'янський ПТ 129, 169, 874
Канівський ПТ 478, 481, 506, 866, 869
Катеринославський (Дніпропетровський)
ІНО 34, 36, 51, 56, 62, 65, 70, 99, 104, 108,
114, 115, 117, 126, 128, 137, 139, 148, 149,
155, 159, 162, 165, 169, 175, 190, 199, 225,
236, 237, 244, 246, 249-251, 254, 255, 257,
262, 263, 269, 286, 288, 293, 324, 336, 337,
339, 340, 347, 350, 352, 373, 397, 400, 404-
406, 410, 422, 432, 433, 436, 437, 446, 478,
503, 508, 512, 514, 553, 569, 573, 575, 618,
619, 643, 647, 673, 678, 690, 698, 700, 712,
792, 850, 851, 870, 871, 891, 900, 929
Київський свейський ПТ 129, 168, 620,
852, 873, 903, 914
Київський ІНО 12, 16, 33, 36, 40, 57, 62, 64,
68, 72, 75, 97, 99, 101-107, 112, 115, 117-
119, 126, 128, 129, 137, 139, 148, 155, 159,
161, 162, 169, 175-177, 183, 185, 187, 189,
190, 194, 199, 210, 218, 220-223, 225, 229,
231, 233, 235, 236, 238-243, 245, 253, 254,
255, 257, 259, 266, 278, 289, 291, 292, 310,
324-326, 329, 334, 336, 341, 349-351, 353,
355-358, 362, 370, 373, 377, 380, 385-389,
393, 396, 397, 399, 401, 402, 405, 406, 411,
415, 422, 426, 432-436, 438-440, 445, 446,
450, 455-461, 471, 476, 488, 493, 497, 499-
503, 505, 509, 511, 512, 514, 517, 518, 519,
520, 523, 534, 537, 546, 551-556, 568, 569,
571, 572, 575, 576, 579, 601, 603, 618, 632,
634, 636, 639, 643, 647, 650, 651, 667, 672,
673, 677, 681, 689, 691-693, 697, 698, 703,
707, 709, 711, 712, 721, 723, 727, 728, 732,
733, 762, 784, 791, 837, 843, 848, 850, 851,
859-862, 870, 871, 891, 898, 900, 908, 917
Київський ІПО 87, 91, 96, 133, 190, 224,
266, 278, 279, 281, 366, 375, 385, 386, 393,
532, 422, 432, 438, 453, 458, 460, 469, 472-
474, 476, 479, 481, 509, 515, 534, 537, 540,
542, 543, 549, 555, 556, 580, 594, 607, 629,
653, 654, 699, 723, 726, 774, 792, 856, 869,
876, 901, 905, 908, 933
Київський ІСВ 36, 84, 133, 165, 190, 215,
263, 277, 279, 281, 284, 288, 314, 426, 445,
455, 458-460, 465, 516, 537, 538, 542, 545,
555, 556, 585, 588, 602, 604, 650, 651, 653,
654, 660, 774, 856, 876, 901, 908
Київський педінститут 36, 62, 91, 92, 199,
207, 259, 446, 530, 566, 587, 590, 593, 597,
600, 604, 605, 668, 768, 769, 778, 856, 876,
895

Київський польський ПТ 58, 73, 122, 129,
131, 135, 136, 142, 145, 150, 168, 216, 221,
276, 283, 343, 366, 373, 384, 433, 444, 462,
502, 547, 570, 587, 589, 601, 607, 620, 627,
675, 733, 787, 789, 852, 858, 860, 873, 881,
896, 899, 902, 906, 912, 914
Київський російський ПТ 57, 73, 87, 92,
122, 129, 131, 134-136, 145, 158, 160, 168,
172, 202, 207, 214, 216, 217, 240, 245, 248,
264, 268, 277, 280, 282-284, 309, 312, 313,
333, 343, 354, 355, 359, 360, 366, 375, 379,
381, 384, 393, 438, 441, 447, 451, 469, 480,
498, 500, 504, 506, 507, 547, 586, 589, 591,
593-595, 599, 601, 606, 607, 609, 627, 629,
661, 662, 665, 666, 668, 675, 702, 703, 717,
720, 721, 730, 763, 852, 858, 874, 882, 896,
899, 902, 906, 912, 914
Київський український ПТ 19, 129, 169,
555, 556, 586, 597, 858, 872, 914
Конотопський ПТ 59, 88, 122, 129, 131,
132, 135, 142, 146, 150, 153, 156, 158, 160,
164, 168, 171, 196, 201, 203, 205, 212, 220,
222, 232, 241, 246, 266, 267, 269, 298, 300,
308, 352, 364, 366, 367, 369, 381, 396, 397,
410-412, 414, 425, 429, 437, 438, 440, 441,
447, 450, 456, 462, 463, 483, 501, 504, 511,
515, 518, 567, 578, 586-588, 607, 609, 630,
632, 640, 654, 662-664, 676, 678, 679, 717,
719, 721, 723, 724, 726, 729, 733, 755, 852,
858, 873, 880, 888, 886, 897, 899, 902, 907,
912, 914
Коростенський ПТ 852, 858, 902
Коростишівський ПТ 39, 54, 84, 88, 129,
131, 135, 141, 142, 149, 150, 156, 157, 166,
190, 192, 232, 234, 244, 245, 252, 264, 269,
283, 306, 333, 341, 356, 368, 373, 387, 388,
410, 413, 424, 425, 439, 444, 446, 447, 449,
451, 456, 458, 471, 485, 496, 523, 569, 573,
587, 591, 606, 608, 627, 636, 649, 660, 698,
701, 713, 718, 724, 852, 858, 874, 881, 888,
889, 892, 899, 902, 907, 914
Корсунський ПТ 13, 59, 129, 141, 150, 167,
208, 231, 234, 235, 292, 293, 306, 354, 377,
396, 400, 451, 454, 461, 462, 472, 483, 490,
580, 583, 586, 650, 658, 717, 719, 720, 762,
820, 652, 868, 873, 902, 914
Красноградський ПТ 129, 141, 142, 150,
156, 160, 168, 200, 211, 372, 410, 426, 435,
457, 485, 496, 503, 507, 531, 569, 572, 780,
852, 873, 903, 914
Кременчуцький ІНО 111, 472

Кременчуцький ІСВ 133, 279, 284, 878, 888, 901
Кременчуцький педінститут 87, 182, 201, 343, 356, 468, 493, 587, 718, 727, 856, 863, 868, 878
Кременчуцький ПТ 128, 129, 149, 156, 165, 167, 182, 314, 353, 409, 435, 443, 491, 492, 496, 498, 501, 569, 719, 852, 872, 889, 903, 914
Кременчуцький учительський інститут 856
Криворізький ПШО 55, 134, 144, 151, 157, 163, 171, 246, 374, 422, 426, 451, 461, 472, 477, 481-483, 508, 510, 515, 879, 895, 905
Криворізький педінститут 59, 91, 181, 356, 358, 424, 425, 565, 590, 751, 857, 879, 895
Куп'янський ПТ 129, 168, 300, 314, 334, 351, 416, 444, 447, 450, 456, 462, 464, 472, 478, 485, 488, 490, 491, 494, 496, 517, 658, 852, 874, 897, 903
Лебединський ПТ 300, 360, 897, 908
Лозівський ПТ 58, 300, 897
Лохвицький ПТ 52, 58, 186, 314, 532, 663
Лубенський ІСВ 87, 122, 133, 134, 264, 276, 298, 300, 473, 476, 478, 479, 481, 482, 494, 542, 857, 879, 895, 901
Лубенський педінститут 91, 136, 587, 879
Лубенський ПТ 13, 129, 141, 169, 235, 409, 570, 574, 623, 874, 888, 903, 914
Лубенський учительський інститут 59, 196, 219, 377, 388, 561, 676, 717, 755, 857, 911
Луганський ПШО 144, 151, 460, 526, 585, 589, 877
Луганський педінститут 65, 85, 144, 151, 188, 189, 197, 446, 538, 549, 550, 557, 558, 585, 590, 591, 593, 597, 602, 664, 714, 771, 857, 862, 863, 877, 908, 909
Луганський ПТ 122, 129, 136, 147, 152, 158, 264, 271, 437, 441, 472, 492, 494, 495, 501, 514, 515, 587, 630, 632, 880, 897, 912
Малинський ПТ 129, 166, 309, 873
Мар'їнський (Сталінський) ПТ 88, 106, 129, 131, 135, 169, 333, 341, 351, 372, 424, 433, 436, 437, 448, 449, 460, 464, 475, 478, 481, 483, 486, 488, 490, 491, 495, 501, 504, 507, 511, 514, 517, 518, 607, 641, 651, 720, 873, 882, 903, 915
Маріупольський грецький ПТ 122, 131, 135, 587, 591, 653, 858, 881, 903, 912
Маріупольський ПТ 35, 58, 87, 129, 142, 157, 168, 201, 211, 242, 271, 333, 341, 354, 359, 363, 367, 372, 374, 414, 426, 434, 436, 439, 456, 458, 459, 462, 475, 485, 486, 488, 490, 491, 496, 498, 504, 510, 511, 513, 515-517, 547, 566, 572, 574, 596, 597, 599, 636, 648, 852, 873, 914
Мархлевський польський ПТ 859
Мелітопольський ІСВ 37, 134, 203, 268, 276, 314, 481, 589, 653, 696, 857, 879
Мелітопольський педінститут 132, 207, 286, 303, 440, 447, 527, 587, 591, 593, 606, 608, 629, 663, 665, 676, 678, 699, 717, 726, 804, 857, 868, 898, 901, 921, 926, 935, 940
Мелітопольський ПТ 58, 129, 131, 142, 147, 150, 158, 168, 171, 196, 232, 237, 247, 266-268, 284, 295, 366, 436, 463, 482, 491, 500, 504, 599, 602, 632, 640, 699, 702, 713, 753, 852, 859, 867-870, 873, 881, 892, 903, 914
Миколаївський ПНО 33, 55, 58, 70, 100, 105, 106, 126, 128, 130, 137, 138, 140, 148, 155, 159, 161, 162, 165, 167, 173, 185, 186, 200, 206, 210, 211, 214, 231, 234, 239, 242, 244, 245, 247, 249, 263, 269, 288, 292, 325, 340, 341, 345, 346, 350, 351, 353, 370, 375, 378, 381, 382, 384, 388, 393, 396, 398, 399, 405, 412, 434, 436, 444, 446, 448-450, 468, 484, 503, 505-508, 513, 514, 566, 569, 582, 618-620, 634, 635, 639, 668, 685, 698, 707, 709, 712, 716, 723, 794, 796, 848, 850, 851, 871, 872
Миколаївський ІСВ 37, 87, 133, 181, 330, 384, 410, 455, 481, 482, 501, 584, 655, 659, 857, 877, 895, 901
Миколаївський педінститут 34, 37, 53, 57, 132, 136, 182, 202, 203, 214, 222, 248, 250, 271, 354-356, 360, 376, 378, 380, 391, 395, 422, 427-430, 440, 463, 526, 527, 531, 532, 547, 548, 550, 556, 588, 590, 597-600, 602, 604, 605, 614, 615, 667, 671, 675, 676, 678, 703, 709, 731, 754, 857, 863, 868, 877, 895, 898, 901, 908
Миколаївський ПТ 57, 122, 129, 131, 134, 136, 146, 153, 158, 171, 182, 197, 216, 220, 265, 266, 267, 312, 355, 356, 363, 366, 367, 375, 425, 426, 440, 464, 477, 481, 483, 485, 486, 490-497, 505, 514, 515, 587, 595, 602, 607-609, 627, 630, 632, 655, 664-666, 670, 674, 696, 700, 710, 727, 754, 859, 863-865, 881, 897, 899, 907, 912
Миколаївський учительський інститут 132, 303, 863
Могилів-Подільський ПТ 129, 141, 142, 147, 149, 156, 166, 185, 187, 215, 232, 252, 333, 337, 343, 357, 368, 372, 376, 377, 435, 437, 476, 478, 480, 483, 504, 513, 519, 569,

586, 592, 620, 627, 638, 640, 652, 713, 720, 750, 792, 794, 816, 852, 859, 873, 888, 889, 893, 903, 908, 914

Мринський ПТ 903

Немирівський ПТ 54, 85, 129, 131, 153, 310, 333, 348, 354, 428, 558, 560, 567, 586, 588, 594, 597, 665, 674, 750, 859, 881, 908, 912

Нероновицький ПТ 111, 129, 141, 149, 160, 167, 232, 247, 253, 265, 292, 330, 485, 492, 496, 497, 553, 640, 706, 733, 852, 860-862, 873, 893, 903, 914

Ніжинський ІНО 12, 40, 64, 75, 98, 101, 104, 105, 117, 126, 128, 140, 148, 149, 155, 159, 170, 177, 185, 186, 210, 213, 223, 225, 227, 232, 233, 235, 239, 242, 245, 246, 254, 255, 258, 285, 288, 325, 339, 340, 344, 373, 377, 382, 388, 393, 395, 398, 403, 411, 413, 414, 422, 426, 435, 447, 467, 471, 484, 488, 490-492, 496, 496, 513, 517, 568, 572, 603, 610, 618-620, 639, 649, 667, 673, 691, 698, 705, 706, 709, 713, 720, 723, 774, 848, 851, 871, 872, 900

Ніжинський ІСВ 37, 40, 87, 133, 144, 151, 177, 181, 299, 300, 306, 365, 385, 472, 473, 475, 477, 479, 485, 488, 494, 510, 516, 525, 527, 532, 535, 537, 538, 540, 541, 585, 653, 655, 658, 663, 857, 866, 878, 901, 905

Ніжинський педінститут 122, 134, 152, 380, 388, 439, 440, 494, 526-528, 541, 545, 550, 587, 590, 607, 629, 767, 837, 857, 863, 867, 878, 901

Ніжинський ПТ 658

Нікопольський ІСВ 181, 314, 385, 480-482, 484, 485, 495, 501, 547, 567, 614, 895

Нікопольський педінститут 212, 593, 597, 604, 857, 901

Нікопольський ПТ 55, 59, 84, 129, 141, 160, 169, 569, 608, 609, 622, 635, 696, 852, 873, 903, 914

Нововітебський єврейський ПТ 131, 587, 593, 882

Новоград-Волинський ПТ 54, 57, 60, 73, 129, 141, 149, 150, 156, 163, 167, 234, 240, 341, 357, 379, 381, 409, 446, 492, 504, 517, 569, 571, 580, 583, 620, 622, 625, 753, 852, 875, 888, 889, 893, 899, 903, 914

Новомосковський ІСВ 134, 144, 151, 177, 200, 207, 264, 286, 314, 343, 356, 363, 365, 385, 447, 448, 472, 475, 477, 480, 483, 485, 493, 494, 507, 516, 584, 595, 601, 629, 633, 653, 655, 656, 669, 678, 693, 857, 879, 895, 905, 911

Новомосковський педінститут 91, 134, 355, 356, 358, 587, 879

Новомосковський ПТ 55, 122, 129, 131, 146, 153, 167, 177, 333, 411, 478, 483, 491, 492, 501, 518, 570, 574, 602, 852, 859, 874, 880, 897, 903

Новомосковський учительський інститут 132

Одеський єврейський ПТ 56, 129, 131, 133, 145, 154, 168, 216, 242, 247, 266, 287, 294, 438, 481, 483, 493, 502, 505-508, 510, 517, 587, 620, 719, 755, 852, 874, 882, 899, 903, 914

Одеський ІНО 16, 33, 36, 56, 60, 68, 69, 75, 80, 97, 101, 105, 107, 109, 115, 117, 120, 126, 128, 137, 139, 148, 155, 159, 161, 162, 165, 170, 172, 173, 175, 183, 185, 187, 188, 191, 198, 206, 210, 220, 225, 231, 233, 234, 236, 248, 251, 253, 254, 256, 262, 267, 286, 288, 291, 292, 325, 339, 345, 357, 370, 373, 376, 379-381, 384, 387, 388, 395, 396, 404, 406, 410, 415, 421, 422, 424, 427, 433, 434, 436, 437, 444, 446, 447, 450, 468, 480, 482, 490, 500-503, 505, 506, 508, 509, 512, 514, 516, 518, 521, 523, 541, 546, 555, 568, 569, 574, 578, 579, 603, 607, 618, 619, 634, 636, 639, 642-645, 670, 673, 690, 693, 698, 712, 723, 731, 754, 826, 843, 848, 850, 851, 860, 863, 870, 871, 891, 898, 900, 929, 938

Одеський ІПО 56, 133, 134, 171, 181, 188, 215, 258, 280, 299, 455, 473, 478, 480, 491, 542, 584, 597, 626, 637, 656, 671, 754, 857, 864, 867, 868, 877, 901

Одеський ІСВ 36, 133, 877, 901

Одеський німецький педінститут 56, 122, 132, 135, 145, 152, 158, 163, 171, 202, 203, 214, 222, 247, 365, 430, 530, 544, 547, 548, 550, 585, 598, 718, 731, 754, 857, 863-869, 877, 898, 909

Одеський український педінститут 36, 65, 91, 132, 201, 303, 385, 430, 456, 545, 587, 590, 795, 857, 877

Одеський український ПТ 601

Одеський учительський інститут 857

Олександрійський ПТ 129, 167, 177, 353, 472, 477, 478, 483, 591, 777, 873, 903

Остерський ПТ 129, 168, 874

Охтирський ПТ 129, 169, 172, 852, 872, 897, 903

Павлоградський ПТ 129, 141, 167, 570, 874, 903

Переяславський ПТ 39, 486, 487, 495, 897

Пирятинський ПТ 81, 129, 141, 150, 156, 160, 165, 169, 232, 292, 294, 409, 570, 623, 640, 852, 873, 889, 914

Полтавський ІНО 12, 38, 55, 69, 75, 81, 99, 103, 104, 108, 117, 126, 128, 138, 140, 148, 149, 154, 161, 162, 166, 175, 185, 192, 194, 206, 210, 213, 226, 229, 236, 241, 247, 248, 249, 251, 252, 259, 262, 287, 288, 292, 297, 324, 326, 339, 340, 353, 371, 372, 376, 384, 388, 396, 397, 401, 403-406, 409, 415, 422, 426, 427, 430, 435-437, 439-441, 444, 453, 456, 458, 462, 467, 468, 471, 487, 488, 493, 496, 497, 500, 504-508, 510-512, 515, 516, 518, 520, 523, 568, 569, 574, 578, 601, 603, 618, 623, 634, 635, 640, 643, 649, 690, 698, 699, 713-715, 721, 776, 788, 791, 848, 850, 870, 871, 900, 927

Полтавський ІСВ 38, 133, 186, 374, 377, 385, 426, 434, 438-441, 447, 452, 480, 482, 486, 490, 495, 496, 514, 516, 518, 525, 526, 532, 534, 542, 585, 594, 595, 614, 676, 713, 723, 857, 877, 901

Полтавський педінститут 38, 41, 65, 91, 132, 134, 218, 219, 428, 429, 441, 446, 531, 536, 539, 545, 558, 587, 590, 857, 877, 895, 901

Полтавський ПТ 129, 141, 142, 150, 156, 160, 163, 170, 265, 286, 288, 342, 346, 397, 410, 434, 435, 451, 487, 513, 517, 566, 570, 634, 635, 638, 640, 714, 787, 807, 874, 888, 889, 903, 908, 914, 932, 936, 945

Польський ІСВ (педінститут) 38, 58, 86, 89, 91, 122, 123, 151, 158, 163, 171, 199, 202, 214, 216, 221, 242, 251, 289, 314, 357, 365, 375, 393, 394, 422, 427-429, 447, 526, 543, 547, 550, 557, 560, 565, 566, 585, 587, 594, 597, 600-602, 606, 628, 629, 631, 662-664, 671, 717, 727, 729, 763, 805, 806, 826, 864, 865, 868, 876, 895, 905, 925

Преславський болгарський ПТ 129, 143, 146, 150, 153, 158, 163, 169, 171, 227, 333, 342, 410, 435, 437, 455, 593, 599, 626, 648, 652, 655, 656, 710, 852, 859, 865, 874, 881, 903

Прилуцький ПТ 81, 106, 129, 141, 149, 160, 169, 452, 485, 492, 569, 622, 852, 873, 893, 903, 914

Пришибський німецький ПТ 129, 166, 852, 874, 903

Проскурівський польський ПТ 39, 52, 56, 85, 87, 121, 123, 131, 135, 136, 145, 153, 160, 164, 171, 182, 212, 213, 214, 216, 300, 308, 310, 347, 352, 361, 375, 380, 428, 437, 438, 448, 464, 479, 485, 486, 500, 505, 507, 508, 557, 586, 587, 593, 595, 596, 599, 600, 607-609, 630, 655, 656, 661, 662, 666, 710, 761, 812, 822, 829, 863, 865-868, 882, 897, 899, 903, 907, 908, 912, 942

Проскурівський український ПТ 38, 129, 131, 142, 153, 167, 172, 192, 200, 234, 255, 264, 286, 310, 312, 333, 334, 342, 344, 359, 361, 379, 423, 428, 430, 448, 450, 451, 459, 475, 496, 500, 504, 508, 510, 514, 517, 518, 570, 572, 586, 593, 595, 597, 602, 610, 624, 635, 648, 650, 674, 702, 713, 725, 815, 822, 839, 852, 859, 860, 872, 880, 898, 914, 930

Ржищівський ПТ 129, 182, 212, 221, 270, 280, 337, 343, 368, 446, 448, 451, 453, 460, 461, 481, 526, 529, 537, 540, 541, 586, 597, 604, 605, 651, 709, 713, 720, 852, 859, 864-866, 868, 873, 903, 915

Славуцький вечірній ПТ 56, 761

Слов'янський ПТ 210

Сталінський ПО 194, 453, 472, 475, 477, 481, 483, 490, 544, 590, 592, 879

Сталінський педінститут 857

Старобільський ПТ 129, 149, 156, 165, 168, 232, 353, 525, 527, 569, 641, 720, 852, 874, 889, 903, 915

Сумський ІСВ 91, 133, 134, 145, 151, 157, 171, 306, 333, 367, 452, 455, 456, 473, 481, 502, 585, 593, 604, 631, 650, 668, 728, 731, 878, 901, 903

Сумський педінститут 65, 91, 92, 132, 202, 306, 440, 446, 526, 530, 535, 543, 547, 590, 717, 857, 866, 867, 878, 901, 909

Сумський ПТ 127, 169, 193, 244, 353, 448, 501, 570, 572, 574, 581, 641, 642, 714, 719, 720, 787, 872, 893, 915

Тульчинський ПТ 39, 85, 128, 129, 131, 132, 135, 136, 141, 146, 150, 153, 156, 164-166, 172, 183, 188, 199, 200, 212, 216, 223, 245, 249, 252, 310, 334, 343, 346, 348, 354, 355, 364, 366, 375, 378, 394, 414, 424, 425, 428, 433, 437, 440, 448, 451, 453, 454, 479, 482, 483, 485, 489, 492, 495, 497, 505, 507, 523, 547, 567, 569, 586, 596, 601, 607-609, 615, 639, 641, 664, 665, 675, 679, 709, 710, 714, 716, 717, 718, 720, 721, 723, 724, 726, 727, 734, 852, 859, 872, 881, 888, 889, 893, 898, 899, 903, 912, 915

Уманський ІСВ 38, 133, 134, 145, 151, 166, 205, 213, 215, 217, 268, 279, 280, 284, 297, 298, 307, 314, 337, 353, 384, 385, 447, 455, 457, 472, 473, 478, 480, 482, 483, 489, 494,

504-506, 516, 539, 544, 546, 567, 585, 593, 603, 614, 632, 652, 655, 659, 675, 695, 857, 879, 895, 901, 905, 908, 911

Уманський пединститут 38, 201, 307, 478, 587, 630, 666, 879

Уманський ПТ 129, 141, 150, 156, 165, 251, 252, 266, 283, 409, 472, 477, 483, 540, 551, 569, 586, 641, 709, 714, 852, 859, 872, 889, 893, 903, 915

Уманський учительський інститут 901

Харківський єврейський ПТ 129, 168, 239, 242, 272, 424, 491, 493, 502, 505, 510, 717, 719, 874

Харківський ІНО 12, 36, 58, 64, 69, 71, 75, 81, 94, 97, 101, 102, 104, 112, 115, 117, 118, 120, 126, 128, 133, 137, 139, 148, 149, 155, 190, 199, 217, 218, 225, 227, 229, 232, 233, 236, 241, 246, 248, 249, 253, 254, 255, 264, 268, 269, 279, 286, 288, 292, 306, 329, 331, 332, 334, 338, 344, 345, 351, 357, 358, 369, 370, 373, 387, 390, 396, 397, 402, 404-406, 415, 435, 436, 439, 440, 445, 447, 458, 462, 484, 500-504, 507, 513, 516, 520, 521, 530, 537, 541, 546, 549, 551, 559, 568, 569, 572, 573, 576, 578, 583, 606, 608, 618, 620, 622, 634, 640, 644, 647, 649, 657, 667, 671, 674, 693, 698, 701, 706, 707, 714, 717, 723, 763, 777, 783, 792, 798, 836, 849, 850, 860-862, 865, 870, 871, 876, 892, 898, 900, 901

Харківський ППО 133, 461, 483, 492, 493, 530-532, 537, 539, 567, 595, 601, 604, 678, 702, 857, 876, 901, 908

Харківський ІСВ 36, 58, 180, 528, 532, 548, 550, 592, 653, 763, 865, 869, 876

Харківський пединститут 36, 52, 58, 65, 85, 91, 134, 145, 151, 183, 201-203, 205, 214, 306, 352, 355, 356, 358, 360, 387, 391, 401, 430, 446, 463, 473, 496, 503, 527, 532, 533, 545, 547, 590, 596, 598, 629, 630, 637, 661, 663, 664, 674, 703, 713, 724, 728, 729, 731, 763, 857, 866, 867, 876, 901, 908, 909

Харківський ПТ політехнічної освіти 122, 131, 135, 136, 147, 152, 158, 160, 164, 172, 190, 216, 281, 300, 433, 441, 456, 481, 590, 603, 630, 653, 662, 676, 679, 756, 882, 898, 899, 907

Харківський український ПТ 128, 129, 141, 149, 156, 168, 200, 334, 410, 448, 505, 511, 517, 552, 570, 634, 678, 694, 796, 852, 872, 893, 903, 915, 918, 929, 946

Харківський учительський інститут 857, 901

Херсонський ІНО 12, 16, 32, 38, 54, 75, 77, 99, 105, 126, 128, 138, 140, 154, 159, 162, 164, 165, 167, 169, 175, 182, 183, 185-187, 189-194, 207, 223, 241, 248, 263, 275, 286, 287, 288, 292, 306, 350, 351, 353, 369, 380, 381, 384, 387, 390, 393, 396, 397, 399, 419, 421, 422, 426, 435, 436, 439, 447, 448, 451, 458, 477, 484, 486, 490, 491, 493, 496-499, 501, 502, 504, 505, 509, 513, 515-517, 538, 568-570, 574, 618, 619, 623, 634, 640, 644, 649, 668, 670, 673, 675, 678, 689, 691, 693, 698, 706, 717, 723, 776, 787, 794, 796, 813, 829, 849, 850, 851, 859-862, 870, 872, 900, 929

Херсонський ППО 203, 306, 857

Херсонський ІСВ 38, 87, 122, 133, 134, 144, 148, 149, 151, 264, 268, 276, 300, 306-308, 359, 362, 385, 399, 401, 402, 408, 409, 413, 427, 455, 472, 475, 477, 479, 480, 482, 486, 489, 490, 492, 494, 495, 530, 547, 565, 570, 584, 594, 602, 632, 654, 660, 813, 857, 877, 895, 898, 901

Херсонський пединститут 38, 132, 171, 208, 440, 550, 588, 590, 756, 857, 877, 896, 901

Хортицький німецький ПТ 52, 122, 129, 131, 135, 145, 152, 166, 264, 363, 496, 509, 537, 674, 852, 875, 881, 899

Черкаський ІНО 38, 51, 126, 871, 900

Черкаський ІСВ 38, 133, 182, 204, 279, 280, 282, 284, 287, 288, 300, 306, 314, 330, 385, 393, 395, 461, 518, 529, 538, 585, 602, 626, 652, 656, 659, 728, 865, 868, 878, 901, 905

Черкаський пединститут 38, 41, 59, 306, 544, 594, 807, 857, 878

Черкаський ПТ 59, 129, 130, 142, 150, 156, 165, 169, 192, 292, 355, 372, 373, 409, 438, 469, 474, 478, 488, 493, 503, 513, 515, 516, 518, 553, 569, 641, 720, 762, 874, 889, 893, 903, 915

Чернігівський ІНО 38, 58, 70, 75, 88, 96, 101, 105, 126, 128, 137, 140, 148, 154, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 185, 223, 236, 237, 239, 240, 243, 245, 248, 249, 251, 252, 254, 257, 263, 265, 286, 350, 353, 356, 372, 405, 408, 412, 415, 421, 422, 439, 447, 461, 467, 471, 484, 487, 490, 492-496, 500, 501, 512, 515, 523, 569, 578, 603, 618, 619, 622, 636, 639, 640, 698, 706, 709, 710, 713, 714, 718-721, 732, 802, 849, 850, 851, 870, 872, 892, 900

Чернігівський ІСВ 38, 87, 91, 133, 134, 144, 151, 171, 277, 298, 300, 472, 477, 481, 482,

528, 539, 547, 584, 589, 593, 594, 604, 627,
632, 633, 653, 802, 877, 898, 901

Чернігівський педінститут 38, 65, 362, 439,
446, 468, 493, 530, 535, 543, 587, 590, 596,
762, 857, 877, 908, 909

Чернігівський ПТ 270, 478, 483, 493

Шепетівський ПТ 39, 55, 72, 129, 130, 131,
142, 167, 172, 181, 200, 213, 217, 265, 281,
294, 300, 310, 333, 353, 372, 379, 381, 384,
387, 395, 396, 398, 428, 462, 474, 484, 485,
487, 488, 490, 492, 439, 519, 530, 559, 593,
597, 599, 602, 604, 605, 609, 632, 658, 691,
701, 717, 720, 774, 793, 822, 852, 859, 872,
881, 903, 908, 915

Шполянський ПТ 586

ПРО АВТОРА

Комарницький Олександр Борисович

Народився 23 лютого 1974 р. у с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області у сім'ї колгоспників.

У 1989 р. закінчив Пижівську неповну середню школу. У 1989 р. вступив до Балинського училища-радгоспу, де оволодів професією майстра сільського будівництва. У 1992-1993 р. працював у колгоспі «Україна» (с. Пижівка) будівельником. У 1993-1998 рр. навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Після завершення навчання і отримання фаху вчителя історії та правознавства, служив у Збройних Силах України.

Після демобілізації (1999 р.) почергово працював керівником авіамодельного гуртка Кам'янець-Подільської станції юних техніків, педагогом-організатором дитячого оздоровчого табору «Чайка» (с. Врублівці Кам'янець-Подільського району), співробітником Центру соціальної служби для молоді.

У жовтні 1999 р. обійняв посаду завідувача навчального корпусу № 2. У 2001 р. вступив до аспірантури К-ПДПУ. Продовжував свою вчительську практику, керуючи у Кам'янець-Подільському колегіумі № 4, обласному педагогічному ліцеї науковими роботами членів Малої Академії Наук.

З листопада 2001 р. по січень 2002 р. – директор Кам'янець-Подільського міського державного архіву. У 2002-2012 рр. обіймав посаду помічника ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Крім того, за сумісництвом з 2002 р. працював асистентом, з 2006 р. – старшим викладачем кафедри історії України. З квітня 2007 р. – доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. У 2012-2016 рр. – доцент Кам'янець-Подільської філії Національного університету Державної податкової служби України, з 2013 р. – викладач Кам'янець-Подільського відділення Київського фінансово-економічного коледжу НУДПС України, з 2015 р. – викладач Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу. З листопада 2014 р. – докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. З 2010 р. – голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Член Національної спілки журналістів України.

Наукові інтереси пов'язані з тематикою Української революції 1917-1920 рр., зокрема місечок Правобережної України, історією Кам'янця-Подільського, життям українського студентства у 20-30-х рр. XX ст., бібліотечної справи Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Учасник понад 150 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, вузівських наукових конференцій. У 2005 р. успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Працює над темою докторської дисертації «Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.)». Член редколегії (відповідальний секретар) фахового наукового збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі». Стипендіат стипендії Кабінету Міністрів України для молодих вчених.

У науковому доробку понад 330 наукових праць, у т.ч. 43 монографій, книг, брошур, навчальних посібників.

Нагороджений цінним подарунком Верховної Ради України, Грамотами Інституту історії України НАН України, Національної спілки краєзнавців України, Почесними грамотами Хмельницької обласної ради, Кам'янець-Подільської міської ради, управлiнь освіти і науки управління культури, туризму і курортів Хмельницької обласної державної адміністрації, ради директорів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації Хмельницької області, Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, ректорату Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, відзнакою «За вагомий внесок у розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському університеті», подякою Хмельницького обласного благодійного фонду «Хесед-Бешт».

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. СОЦІАЛЬНІ І ПОЛІТИЧНІ ВИМОГИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ОСОБОВОГО СКЛАДУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	67
1.1. Порядок формування контингенту майбутніх педагогів	67
1.2. «Чистки» як метод поліпшення соціального складу студентів.....	93
1.3. Основні характеристики студентського контингенту педагогічних вишів	124
РОЗДІЛ II. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	176
2.1. Студенти і навчальний процес	176
2.2. Залучення молоді до науково-дослідної роботи.....	225
2.3. Практична складова у підготовці педагогів. Державна атестація кадрів.....	261
РОЗДІЛ III. МОЛОДЬ У ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУРАХ І САМОВРЯДУВАННІ ПЕДВИШІВ.....	322
3.1. Участь молоді у партійних та комсомольських організаціях.....	322
3.2. Залучення студентів до політико-освітньої роботи.....	349
3.3. Студентське самоврядування. Участь у громадських організаціях	392
РОЗДІЛ IV. МАЙБУТНІ ПЕДАГОГИ В ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВАХ І ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ КАМΠΑНІЯХ	419
4.1. Участь у масових «добровільних» товариствах, обов'язкових всеукраїнських кампаніях. Студентська преса.....	419
4.2. Педагогічна молодь у реалізації економічної політики держави. Шефська робота	466
4.3. Радянський режим і опозиційність студентів педвишів.....	519

РОЗДІЛ V. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ І КУЛЬТУРНЕ	
ЖИТТЯ МОЛОДІ	565
5.1. Умови для академічної праці і проживання. Примус до роботи у підсобних господарствах.....	565
5.2. Державна допомога студентам. Організація харчування і медичної допомоги	616
5.3. Самодіяльність майбутніх учителів у вирішенні своїх соціальних проблем, організації культурного дозвілля.....	680
ВИСНОВКИ.....	738
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	746
ДОДАТКИ.....	848
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	947
ПОКАЖЧИК ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	969
ПРО АВТОРА.....	978

Наукове видання

Комарницький Олександр Борисович

**Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти
радянської України
у 1920-1930-х рр.**

Монографія

Верстка Фенцур В. В.

Друк офсетний. Папір офсетний. 60x84/16
Обл. вид. арк. 47, 29. Ум. др. арк. 57,20.